

SHAKARIM UNIVERSITY

1934

«ШӘКӘРІМ ОҚУЛАРЫ – 2025»

**халықаралық ғылыми-тәжірибелік
онлайн-конференция**

МАТЕРИАЛДАРЫ

**Семей қаласы
14 қараша 2025 жыл**

ӘОЖ: 001
ББК: 72
П 34

Жалпы редакциясын басқарған
Shakarim University ректоры
Д.Р. Орынбеков

Редакция алқасы:

- Қалибекқызы Ж.** – Шәкәрім университетінің ғылым жөніндегі проректоры, б.ғ.к., қауымдастырылған профессор;
- Байкадамова А.** – Ғылыми зерттеулерді ұйымдастыру орталығының басшысы, PhD, қауымдастырылған профессор;
- Смағұлова А.** – «Абай және ұлттық руханият» ҒО-ның басшысы, ф.ғ.к.;
- Мұсағалиева К.** – «Абай және ұлттық руханият» ҒО-ның жетекші ғылыми қызметкері, г.ғ.м.

ISBN 978-601-313-250-1

Жинаққа «Шәкәрім оқулары – 2025» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары енгізілді.

Жоғары оқу орындарының профессор-оқытушылық құрамына, докторанттарға, магистранттар пен студенттерге және мектеп мұғалімдеріне арналады. /Бас редакторы: Д.Р. Орынбеков/. – Семей: Shakarim University, 2025. – 609 б.

ӘОЖ: 001
ББК: 72
П 34

ISBN 978-601-313-250-1

© Шәкәрім университеті, 2025

ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ

**Құрметті қонақтар, қадірлі әріптестер,
отандық және шетелдік ғалымдар, жас зерттеушілер!**

Баршаңызды дәстүрлі түрде өткізіліп келе жатқан «Шәкәрім оқулары – 2025» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының ашылуымен шын жүректен құттықтаймын! Shakarim University қабырғасында осындай ауқымды іс-шараның жыл сайын өткізіліп отыруы – университетіміздің ғылыми дәстүрге адалдығы мен рухани сабақтастыққа деген құрметінің айғағы.

Жыл сайын өтетін «Шәкәрім оқулары» конференциясы әдебиет пен мәдениет, тарих пен этнография мәселелерімен қатар, жасанды интеллект, энергия тиімділігі, агроинновациялар, цифрлық технологиялар, инженерлік, қоғамдық ғылымдардың басын қосатын ғылыми алаң. Бұл өз кезегінде ғылымның пәнаралық сипатын күшейтіп, әртүрлі салалардың өзара тоғысуына мүмкіндік береді. Өйткені қазіргі заман ғылымы – бір ғана сала аясында емес, бірнеше бағыттың тоғысынан туындайтын жаңа идеялардың кеңістігі. Бұл – заманауи ғылымның жаңа кезеңге қадам басқанын, интеграциялық ойлау мен біртұтас ғылыми көзқарастың қалыптасып келе жатқанын көрсетеді.

Бүгінгі конференцияға Қазақстанның түкпір-түкпірінен және шетелдік ғалымдар қатысып отыр. Түркия, Қырғызстан, Ресей тағы да басқа елдерден қосылған әріптестеріміздің қатысуы – конференцияның халықаралық мәртебесін айқындайды.

Құрметті жас ғалымдар!

Конференция тек баяндамалар алаңы ғана емес, идеялар тоғысатын, пікір алмасатын ғылыми орта. Осы орайда, конференцияға атсалысып, өз еңбегін ортаға салған барлықтарыңызға, халықаралық әріптестерге және жас зерттеушілерге ризашылығымды білдіремін.

Қадірлі қонақтар!

Шәкәрімнің ғылым мен адамгершілікті, ақыл мен арды тең ұстаған философиясы – біздің ғылыми дамуымыздың да басты бағыт-бағдары.

Шәкәрім дананың «Адамдық борышың – халқыңа еңбек қыл» деген ұстанымы бүгінгі зерттеушілер еңбегінің өзегінде болуы тиіс.

Сондықтан бұл конференция тек ғылыми пікір алмасу алаңы ғана емес, рухани үндестіктің, ізденіс пен жанашылдықтың орталығы деп білемін.

Баршаңызға шығармашылық шабыт, тың идеялар, нәтижелі ғылыми жұмыс тілеймін.

Конференция табысты өтсін!

ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

Ү. Сәйдірахманұлы
Шәкәрім университеті
ҚР, Семей қ.

**«ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНДЕГІ ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНА
ҚАТЫСТЫ ДЕРЕКТЕР**

XX ғасыр басындағы қазақ руханиятында Шәкәрім Құдайбердіұлының орны айрықша. Ол әдебиет, философия және тарих тақырыптарында теңдей қалам тербеп, қазақ ой көкжиегінің кеңеюіне ықпал етті. Ғылыми зерттеулерде Шәкәрімді қазақтың рухани-моральдық дүниетанымын өсірген Абайдан кейінгі ойшыл ретінде таниды. Бұл пайымдар – тек бүгінгі ғылымның тұжырымы емес, өз дәуіріндегі қоғамдық пікірден бастау алатын тарихи шындық.

Шәкәрім Құдайбердіұлының рухани жетекшілік рөлі өз заманында-ақ нақты танылған. XX ғасыр басында қазақ қоғамының басты ақпарат алаңы болған «Қазақ» газетінде бұл жөнінде біршама деректер ұшырайды.

XX ғасыр басында қоғамдық пікірдің басты ұйтқысы рөлін атқарған «Қазақ» басылымы тек публицистикалық мінбер ғана емес еді. Ол өз заманның ең сенімді деректанулық айнасы да бола алды. «Қазақ» бетінде жарияланған материалдар арқылы біз сол уақыттағы идеялық ағымдарды, тұлғалар арасындағы рухани сабақтастықты, ұлттық ойдың қалыптасу өрісін мәтіндік негізде нақты бақылай аламыз. Осы орайда Қамбар Атабаевтың: *«Міне осындай, қазақ халқына ғана тән, өзіндік жергілікті ерекшелігі мол, төл деректеріміздің бір тобын, жоғарыда айтылғандай, қазан төңкерісіне дейінгі ұлттық мерзімді басылымдар құрайды. Олардың ішінде «Қазақ» газеті де бар. Қазақстанның XX ғасырдың басындағы тарихын зерттеуде «Қазақ» газетінің тарихи дерек көзі ретінде алар орны ерекше екендігіне, оның ғылымға берер мағлұматтарының құндылығының жоғары екендігіне бүгінгі күні бәріміздің де көзіміз жеткен сияқты»,* – деген пікірі басылымның ғылыми мәнін анықтайды [1]. Демек, «Қазақ» газеті – Шәкәрім дүниетанымының өз дәуіріндегі қабылдануын, оның қоғамдағы рухани жетекшілік орнын дәлелдейтін бірегей дерек қоры.

Енді басылымда кездесетін деректерге кезек берейік.

Алғашқы дерек – Абай мен Шәкәрім кітаптарының сатылымы жөнінде. «Қазақ» газетінің 1913 жылғы №33 санында: «Ибраһим Құнанбайұғлы һәм Шаһкәрім Құдайбердіұғлының кітаптары Семейде өз үйінде тұратын Көпбай Байысовтан басқа жерде сатылатынын білмейміз, Орынборда жоқ», – деген қысқа хабар жарық көрген [2].

Редакциялық түсіндірме жанрына тән жазба Шаһмардан Жалмұхамедұғлының сауалына жауап ретінде жазылған. Жалқы сөйлем екі тұлға еңбектерінің таралу арнасын ғана емес, сол уақыттағы оқырман сұранысын аңдатуымен де құнды. Ақпараттың астарына үңілсек, Абай мен Шәкәрім есімдерінің қатар аталуы еңбектерінің қоғам тарапынан сабақтас бағаланғанын байқатады. Бұл – Шәкәрім шығармаларының өз кезеңінде Абай мұрасымен бірге танылып, рухани кеңістіктің құрамдас бөлігіне айналғандығының айғағы.

Шәкәрім шығармашылығының таралымын көрсететін екінші дерек – Торғай облысы, Ырғыз қаласындағы Әбдіхалық Әбдімомунов лавкасы арқылы жіберілген оқырман хаты. Мұғалім Нұрмұхамед Ярмұхамедов редакцияға жолдаған бұл хатында «Қазақ шежіресін» сұратып, ақшасын төлегенін, алайда арада уақыт өтсе де не кітап, не жауап келмегенін баяндайды.

Редакция бұл шағымға арнайы түсініктеме берген. Бір абзацтық мәтінде мәселенің басылымнан емес, кітап таратушы тараптан туындағанын нақтылайды. Сонымен бірге жауап мәтінінен Абай мен Шәкәрім кітаптарына қатысты жарнаманың өткен 1913 жылы «Айқап» пен

«Қазақ» беттерінде қатар жарияланғанын, алдағы уақытта «Қазақта» тағы да қайталанатынын білеміз.

Аталған дерек алдыңғы мәліметті толықтырып, Шәкәрім еңбектерінің қазақ даласында нақты оқырман қажетін өтеген мәдени-танымдық құндылыққа айналғанын айқындайды. Хабардың мазмұны да, оған қатысты редакцияның жедел реакциясы да Шәкәрім шығармаларының кең сұранысқа ие болғанын, автордың өз дәуірінде рухани беделді тұлға ретінде қабылданғанын растайды.

Жалпы «Қазақ» газетінде кітап жарнамалары тұрақты түрде жарияланып тұрған. Басылымның алғашқы бетінің маңдай тұсында да, соңғы бетінің төменгі бөлігінде де жаңа кітаптарға арналған құлақтандырулар үздіксіз берілген. Сол тұрақты жарияланымдар ішінде Шәкәрім Құдайбердіұлының еңбектері де жүйелі түрде таныстырылып, оқырманға ұсынылды. Дәлірек айтқанда, газет бетінде Құдайбердіұлының төмендегідей кітаптары жарнамаланған (1-кестеге қараңыз):

Кесте 1 – «Қазақ» газетінде жарнамаланған Шәкәрім Құдайбердіұлы кітаптары

Кітап атауы	Редакция таныстыруы	Құны	
		Жеке	Поштамен
«Қазақ шежіресі»	Бүтін қазақ-қырғыз, басқа түрік жұрттарының һәм хандардың шежіресін анықтап айтатын тарихи кітап.	1 сом	1 сом 8 тиын
«Қалқаман-Мамыр» (өлеңмен жазылған тарихи әңгіме)	1722 жылда қазақ Сырдариядан ауып, Ақтабан-шұбырынды болардан бір жыл бұрынғы болған бір оқиғаны өлеңмен баян еткен кітап. Аяқ жағында насихат өлеңдері бар.	10 тиын	15 тиын
«Мұсылмандық кітабы»	Ғылымхал туралы керекті болған мағлұматты қазақша қысқасынан түсіндіреді.	50 тиын	
«Жолсыз жаза» (өлеңмен жазылған тарихи әңгіме)			20 тиын
«Қазақ айнасы» (өлең)			20 тиын

Кестеде берілген деректер Шәкәрім еңбектерінің сол кезеңде тек жекелеген оқырманның емес, кеңірек қауымның сұранысына ие болғанын көрсетеді. Кітаптардың белгілі бір тәртіппен сатылуы олардың нақты сауда айналымына түскенін, шағын болса да тұрақты нарық қалыптастырғанын аңғартады. Бұл ойымызды «Қазақ» газетінің шаруашылығына жауапты Жанұзақ Жәнібекұлының *«налогсыз кітап жіберілмейді», «скидке жасалмайды», «аздап алдырушылар пошта марка жіберсе де болады»* деген ескертулері, сондай-ақ Семейдегі Көпбай Байысов лавкасының *«задаткасыз кітап жіберілмейді», «көптен алушыларға баға кемітіледі»* деген хабарламалары да жанама дәлелдейді. Басқаша айтқанда, кітаптарды жіберу тәртібінің нақтылығы, баға саясаты мен алдын ала төлем талаптарының болуы Шәкәрім еңбектерінің нақты нарығы бар мәдени өнімге айналғанын көрсетеді.

Осы деректерді біріктіре қарағанда, Шәкәрім Құдайбердіұлы мұрасының өз дәуірінде айрықша сұранысқа ие болған рухани-әдеби құбылыс ретінде өмір сүргені анықталады. Оның шығармалары кездейсоқ қызығушылық емес, нақты оқырман тобы бар тұрақты интеллектуалдық өнім ретінде айналымда болды. Жанрлық жағынан да – тарихи-генеалогиялық пайымдардан бастап поэтикалық, діни-ағартушылық және этикалық бағыттарға дейінгі кең тынысы – оның шығармашылығының қуатын көрсетеді. Мұның бәрі Шәкәрімнің сол кезеңнің мәдени кеңістігінде белсенді қызмет атқарғанын, әрі әртүрлі оқырман қабаттарының рухани қажетіне нақты жауап берген тұлға болғанын дәлелдейді.

Шәкәрімнің ағартушылық және публицистік қызметі жөнінде тағы бір маңызды дерек «Қазақ» газетінің 1914 жылғы №45 санында кездеседі. Басылым бір жылдық жұмысын қорытып, газетке қаламымен қолдау көрсеткен және алдағы уақытта да үміт артылатын зиялы азаматтардың тізімін жариялаған. Сол тізімде Алаш қозғалысының жетекші қайраткерлерімен қатар «шежіре Шаһкәрім Құдайберді» ныспысы да аталады [3]. Бұл факті Шәкәрімнің сол дәуірдегі ұлттық зияткерлік ортада өзіндік орны бар белсенді тұлға болғанын айғақтайды. Сонымен бірге Құдайбердіұлының тек әдебиетші, шежіреші ретінде ғана емес, Алаш кезеңінің көсемсөз кеңістігін қалыптастырған ықпалды қоғамдық ой иелерінің бірі екенін нақтылай түседі.

1911 жылы Құдайбердіұлының *«Түрік, қырғыз һәм хандар шежіресі»* атаулы кітабы жарық көрді. 114 беттен тұратын еңбек 1 сомнан сатылды. Шәкәрімге қатысты «Қазақтағы» келесі бір деректер тобы осы еңбекке қатысты жазылған сын мақалалардан ұшырайды.

Алғашқы сын 1913 жылы, кітаптың жарық көргеніне екі жыл өткен шақта жазылған. 1913 жылдың 28 сәуіріндегі №12 санында «Оқшау сөз» айдарымен жарық көрген жазбада қазақ тілінде бұрын шежіре түрінде кітап басылмағаны айтылып, Шәкәрім еңбегі осы саладағы алғашқы жүйелі дүние ретінде ерекше аталады [4]. Автор «Қазақ шежіресін білмек болған аға-іні, іздегенді осы кітаптан табасың» деп еңбектің мазмұндық құндылығын нақтылай отырып, шежіре жазуға ниет еткен адамға Шәкәрім кітабымен таныспай қалам алудың үлкен қателік екенін ескертеді. Мақалада кітаптың дала жағдайында, дайын ғылыми қор мен кітапханасыз жүзеге асқан күрделі еңбек екендігі де ерекше көрсетілген.

1913 жылғы алғашқы сыннан кейін, Шәкәрім еңбектерін талдаған пікірлер тұлғаның ғылыми және көркемдік деңгейін айқындай түскенін көреміз. Соның бірі – 1915 жылы «Қазақ» газетінде жарық көрген Қыр баласының екінші сыны [5]. «Қалқаман-Мамыр» турасында жазылған бұл сында автор Шәкәрімнің поэтикалық қуатын, білімін және танымдық көкжиегін ерекше бағалайды. Қыр баласы поэманың 1914 жылдан бастап «Қазақ» арқылы оқырманға кеңінен таныстырылғанын айта отырып, Шәкәрімнің Абаймен рухани сабақтастығын тілге тиек етеді. Әсіресе, Шыңғыс өңірін аралаған этнограф И.Ф. Гусевтің: *«Жұрттың бәрінің ауызға алғаны – Абай. Шәкәрімнің білімі де қазақта жоқ екен»*, – деген сөзі Құдайбердіұлының интеллектуалдық қуатының күштілігін айғақтайтын маңызды пікір. Бұл баға Шәкәрім еңбектерінің рухани ықпалын көрсетеді. Осы сынында Қыр баласы алдыңғы шежіре кітабына жазған сынындағы ойын одан әрі бекітіп, Шәкәрім еңбектерін терең дайындықпен түзілген зияткер қазына ретінде бағалайды.

Үшінші сын 1916 жылы, кітаптың екінші мәрте басылуына орай жазылған. «Қазақ» газетінің №168 санында «Шәкәрім ақсақалға» деген атаумен жарияланған материалда автор Шәкәрімнің шежірені кездейсоқ емес, терең ой мен кең дайындықпен, сан түрлі деректерді салыстыра отырып жазғанын атап өтеді [6]. Шежірешілер қолында шашыраңқы жүрген мәліметтердің бәрін бір жүйеге түсіріп, оқушыға жеңіл әрі түсінікті түрде ұсынғанын жоғары бағалайды. Сын иесі Желкектің Шәкәрімді «Қазақтың «Карамзині»» деп атауы – Құдайбердіұлының қазақ тарихнамасын жүйелеудегі және деректерді саралаудағы еңбегінің деңгейін көрсететін аса маңызды баға. Бұл сипаттама екінші тараптан Желкектің өзін де Карамзин еңбектерімен таныс, тарихи-әдеби талғамы жоғары интеллектуал ой иесі екенін аңғартады.

Осы үш сын мәтінін бірлікте қарастырғанда, Шәкәрім еңбектерінің қабылдануындағы деректік жүйе айқын көрінеді. 1913 жылғы алғашқы сын – *шежіренің жарық көргеннен кейінгі бастапқы әсерін айшықтайды*. Оның қазақ зиялылары үшін жаңа құбылыс болғанын дәлелдейді. Бұл кезеңде шежіре кітап бұрын-соңды қазақ тілінде жүйелі түрде басылмағандықтан сын авторы еңбектің жаңалығына, мазмұндық тереңдігіне, кітапхана секілді ешқандай мүмкіндік жоқ жағдайда әзірленген ерекшелігіне назар аударады.

Қыр баласының 1915 жылы жазған екінші сыны осы қабылдау кеңістігін одан әрі толықтырады. «Қалқаман-Мамырға» жазылған бұл сын Шәкәрімнің поэтикалық қуатын, Абай мектебімен рухани сабақтастығын атап көрсетеді. Сол арқылы Құдайбердіұлының жалпы зияткерлік келбетін тереңінен анықтай түседі. Әсіресе, этнограф И.Ф. Гусевтің *«Шәкәрімнің*

білімі де қазақта жоқ екен» деген пікірі – оның шығармашылық әлеуетін көрсететін маңызды айғақ. Мұндай баға Шәкәрімнің тек шежіреде ғана емес, әдебиетте де жоғары қабылданғанын алға шығарады. Осы пайымдар арқылы Шәкәрім еңбектері оқырман санасында орнығып, оның тұлғасына деген сенім мен құрмет арта түседі.

1916 жылғы сын – шежіренің екінші рет басылып, ғылыми айналымдағы орнын нақтылаған кезеңдегі қабылдауды білдіреді. Бұл жазбада автор Шәкәрімнің көптеген деректерді салыстырып, шашыраңқы мәліметтерді жүйеге түсіргенін жоғары бағалап, оны қазақ тарихнамасын жүйелеген тұлға ретінде көрсетеді. Желкектің Шәкәрімді *«Қазақтың Карамзині»* деп атауы – Шәкәрімнің тарихи ойлау деңгейін, шежіре жазбасының ғылыми салмағы мен зиялы қауым арасында толық мойындалғандығының белгісі.

Жинақтап айтқанда, «Қазақ» газетінде жарық көрген сын мақалалар, оқырман хаттары, редакциялық түсіндірмелер мен кітап жарнамалары – Шәкәрім Құдайбердіұлының өз дәуіріндегі орны мен беделін бағалауда аса маңызды деректік кешен қызметін атқарады. Бұл деректер шоғыры Шәкәрім шығармашылығының мәтіндік құндылығын әйгілеп қана қоймай, сол жазбаларға қатысты қоғам қабылдауын да көрсетеді. Яғни газет бетіндегі пікірлерден біз Құдайбердіұлы еңбектерінің қалай таратылғанын, қандай оқырман ортасына жеткенін және зиялы қауым тарапынан қалай бағаланғанын шынайы қалпында тани аламыз.

«Қазақ» газетіндегі деректер Шәкәрім Құдайбердіұлын кездейсоқ немесе кезекті мәселелерді ғана жазатын қаламгер емес, тарихи үдеріске ғылыми көзқараспен қарайтын, деректерді салыстырып жүйелеуге қабілетті ойшыл тұлға екенін анықтайды. Айнала публицистердің оны «Қазақтың Карамзині» деп атауы, кітаптарына қатысты сұраныстардың бүкіл аймақтарға таралуы, сыншылардың еңбектің ғылыми құрылымын ерекше атап көрсетуі Шәкәрімнің зияткер болмысын сол уақыттың өзінде-ақ биік деңгейге көтерген.

Осылайша, материалдардан аңдағанымыздай, «Қазақ» баспасөзіндегі жазбалар Шәкәрім еңбегін таныстырумен шектелмеген. Олар тұлғаның тарихи ойлау мәдениетін, ғылыми әдіске бейімдігін, ұлттық тарихнаманы қалыптастыруға қосқан үлесін деректік тұрғыдан бекіткен. Бұл деректерді бір арнаға тоғыстырғанда, Шәкәрім Құдайбердіұлының тұлғасы ұлттың тарихи жадына жүйелі көзқарас әкелген, қазақ тарихнамасының әдістемелік негіздерін қалыптастыра бастаған ірі зияткер деген тұжырым қорытуға болады.

Бұл шағын жазбада біз «Қазақ» газетінде жарық көрген Шәкәрім Құдайбердіұлына қатысты деректерді жүйелеп, олардың мазмұндық салмағын айқындадық. Бұл жолы мақсат – Шәкәрімнің публицистикалық мұрасын талдау емес, тек аталған басылымдағы деректер негізінде оның замандас ортасындағы бағасын анықтау еді. Дегенмен осының өзінен-ақ Шәкәрімнің қазақ руханиятының интеллектуалдық деңгейін көтеруге үлес қосқан тұлға екені шүбәсіз байқалды.

Шәкәрім көсемсөзі ұлттық демократиялық бағыттағы бастапқы басылымдар – «Қазақ» пен «Айқап» бетінде ғана емес, кейінгі ұлт-азаттық қозғалыстың қоғамдық мінберіне айналған «Сарыарқа» газеті мен философиялық-танымдық бағдардағы «Абай» журналында да көрініс тапты. Сондай-ақ кеңестік кезеңнің алғашқы жылдарында «Қазақ тілі» газетінде жарияланған жазбалары оның публицистикалық күш-қуатының үзіліссіз жалғасқанын дәлелдейді. Осы деректердің барлығы Шәкәрімнің көсемсөздік мұрасын жеке ғылыми зерттеуді қажет ететін кең, көп қабатты бағыт екеніне иландырады. Алайда бұл мұра әлі күнге дейін ғылыми түсіндірмелерімен жүйеленіп, текстологиялық түзетіліп (қазіргі Шәкәрім шығармаларының жинағында қателер аз емес), академиялық жинақ күйінде жарық көрмеген. Бұл – қазіргі шәкәрімтанудың ең өзекті мәселелерінің бірі. Осы ретте профессор Арап Еспенбетовтың: «Күні бүгінге академиялық жинақ түзілген жоқ... көптомдық құрастыру үшін тыңғылықты текстологиялық ізденістер қажет», – деген тұжырымының орынды екенін айту қажет [7].

«Қазақ» басылымында кездесетін тарихи айғақтар Шәкәрім Құдайбердіұлының рөлі тек көрнекті ақын аясымен шектелмейтінін дәлелдеп берді. Газеттегі сын мақалалар, оқырман хаттары, редакциялық түсіндірмелер мен жарнамалар оның өз дәуірінде ұлттық ой кеңістігіне әсер еткен жетекші зияткер болғанын көрсетті. Шәкәрім – Алаш кезеңінің модернистік дүниетанымын қалыптастырған, ұлт руханиятына бағыт-бағдар берген ағартушылық

қозғалыстың алдыңғы шебіндегі тұлға. Оның мұрасындағы жанрлық алуандық, ой тереңдігі және публицистикалық қуат Құдайбердіұлын қазақ рухани жаңғыруының ең ірі қайраткерлерінің қатарына сенімді түрде қосады.

Мақала BR28712491 «Шәкәрім Құдайбердіұлының рухани мұрасын әдеби-мәдени, тарихи-этнографиялық, географиялық, лингвистикалық тұрғыдан кешенді зерттеу: цифрлық интеграция және этнотуризм» бағдарламасы аясында әзірленді.

Әдебиеттер

1. Атабаев Қ. Қазақ баспасөзі: Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918). Ғылыми монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2000. – 358 бет.
2. «Қазақ» газеті, №33, 9 қазан 1913
3. Орынбор. 9 ғинуар //«Қазақ» газеті, №45, 9 январь 1914
4. Қыр баласы. «Түрік, қырғыз һәм хандар шежіресі»//«Қазақ» газеті, №12, 28 апрель 1913
5. Қыр баласы. «Қалқаман-Мамыр»//«Қазақ» газеті, 22 сәуір 1915
6. Желкек. Шәкәрім ақсақалға //«Қазақ» газеті, №168, 9 февраль 1916
7. Еспенбетов А.С., «Бұл қазақтан мақсұты биік алыс...», – Шәкәрім Құдайбердіұлының туғанына 165 жыл толуына арналған «Шәкәрім оқулары – 2023». – халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция (Семей 2023 жылы, 29 қыркүйек) материалдары / Бас редакторы: Д.Р. Орынбеков. – Семей: Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, 2023. – 549 б.

IRSTI: 36.23.00

A. Ercüment¹, D.Kozhakhmetova²

¹Akdeniz University

Antalya, Türkiye, ercumentaksoy@akdeniz.edu.tr

²Shakarim University

KR; Semey, d.kojahmetova@shakarim.kz

EARTH OBSERVATION IN THE AGE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE: THE POWER AND FUTURE OF GEOAI

Abstract This study aims to present the terminology, technical background, application examples, expert competencies, usage areas, and sample projects related to Geospatial Artificial Intelligence (GEOAI), a new concept emerging from the integration of Artificial Intelligence (AI) and Earth Observation (EO) technologies. Earth observation platforms such as Global Precipitation Measurement (GPM), Sentinel missions, and the Moderate Resolution Imaging Spectroradiometer (MODIS) were used. In addition to spaceborne systems, terrestrial EO sources including Unmanned Aerial Vehicles (UAVs), fixed meteorological stations, and Internet of Things (IoT) sensor networks were also included.

The study examines big data storage structures such as the Earth Observation Data Cube (EODC), NASA Earth Systems Digital Twin (ESDT), and Copernicus, presenting their structural features and usage domains. The relationships among AI, ML, DL, and GEOAI are explained using figures and methodological descriptions. The “Microsoft AI for Earth program” is presented as an example showing that GEOAI is also an emerging operational area for international companies.

From an ethical perspective, the study uses UNESCO’s Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence framework and discusses principles of fairness, security, social benefit, and privacy in GEOAI applications.

Within the scope of GEOAI in Kazakhstan’s Semey region, two project proposals Irtysh Digital Twin (flood and water quality management) and Semey Environmental Health GEOAI (radioactivity, air quality, temperature anomalies) are presented.

Alongside general conceptual information, this study provides a practical project foundation. The results suggest that GEOAI can support high-resolution environmental monitoring, risk management, and early-warning decision-support systems. It is expected that the study will serve as a guide for future researchers working in this field.

INTRODUCTION (AIM)

The primary aim of this study is to demonstrate the capability, applicability, and future potential of GEOAI technology, which emerges from the combined use of Artificial Intelligence (AI) and Earth Observation (EO). Today, satellites, UAVs, radar systems (SAR), and IoT-based sensor networks generate large volumes of data processed by analytical models. The challenges posed by big data and temporal variability increase the need for new modeling approaches. Through a review of international studies, this research clearly demonstrates the effectiveness of GEOAI [1].

Beyond theoretical components, methodology, and analytical outputs, two GEOAI-based project designs developed for Kazakhstan's Semey region are presented. Preliminary workflows for the Semey-Irtysh Basin address flood and water-quality monitoring, as well as environmental radiation, heat, and air pollution indicators, offering guidance for healthier living conditions. The application examples developed within this scope aim to guide researchers in related fields and to present a scientific framework on how GEOAI-based decision-support mechanisms may be established at a regional scale. GEOAI is a new domain combining spatial datasets with artificial intelligence technologies. Studies have demonstrated that deep learning models such as LSTM, SegNet, U-Net, CNN, and Transformers achieve high accuracy when applied to Earth Observation datasets [2].

GEOAI offers significantly higher performance than earlier methodologies in tasks such as change detection, object-based mapping, spectral classification, and risk assessment. Applications in biodiversity monitoring, disaster management, urban planning, agriculture, and clean energy planning are expected to grow rapidly. The visual presents the fundamental structure of GeoAI through the combined use of Spatial Data, Imagery, GIS, and AI. The intersection of these elements forms the concept of GEOAI.

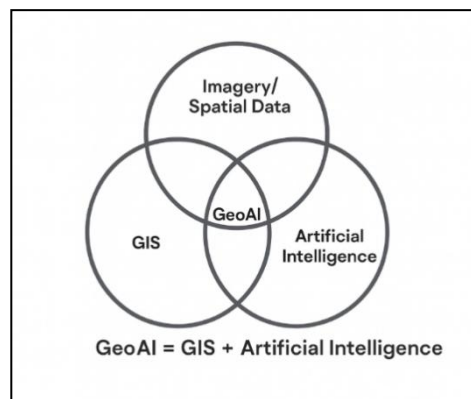

Figure 1 – Core components of GeoAI

The figure illustrates the key components of GeoAI [3]. Spatial Data, Imagery, GIS, and AI form the foundational structure of GEOAI, with their intersection representing the GEOAI concept.

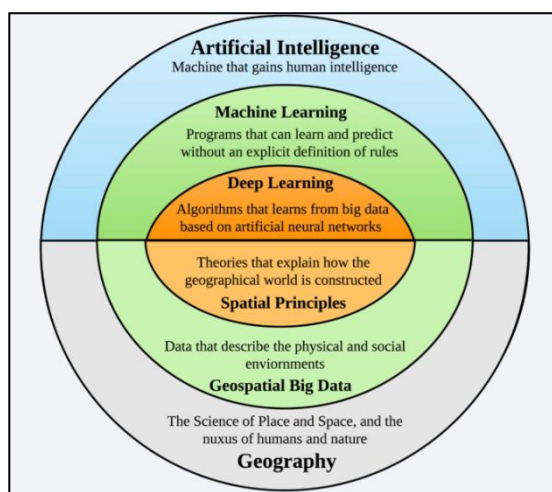

Figure 2 – Relationships among AI, ML, DL, Spatial Principles, Geospatial Big Data, and Geography

Environmental monitoring studies using UNEP’s global assessments and JAXA’s Earth Dashboard demonstrate that GEOAI is effective in major environmental themes such as climate change, extreme heat waves, drought, air pollution, deforestation, and water risks. Microsoft AI for Earth Datasets provides free and continuously updated datasets, enabling more widespread use of GEOAI workflows. Such datasets are used in modeling for agricultural production, ecosystem conservation, and water resource management.

Previous regional research around the Semipalatinsk Test Site (STS) and Semey ecology shows long-term radioecological impacts. Kazhydromet data—including floods, snowmelt, water-level changes, and water-quality indicators—provide a foundation for data-driven analyses in the Irtysh River Basin. Seasonal flood tendencies of the Irtysh River were analyzed using NASA IMERG precipitation, Sentinel-1 SAR flood mapping, and LSTM-based flow forecasting models. Digital twin methodologies and AI-centered scenario simulations play a vital role in modeling flood and climate effects.

The following Figure 3 shows the GeoAI workflow visual [4]. It summarizes the cyclical GeoAI processes consisting of the steps of data collection (collect), data processing (Data Processing), search and query (search), design (Design), and visualization (visualize) [4].

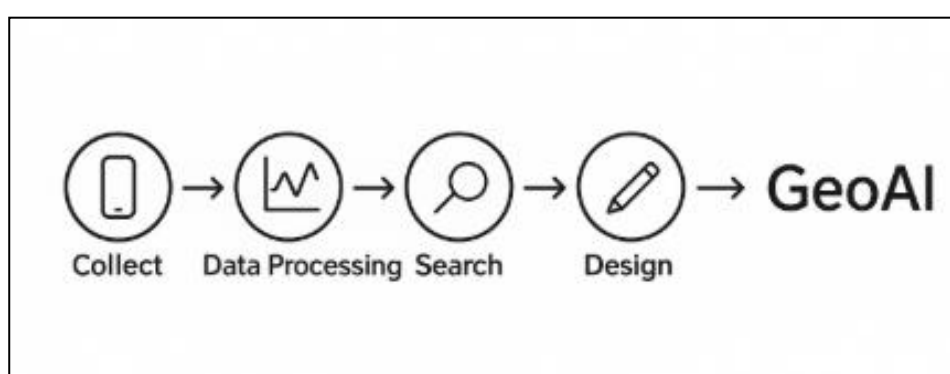

Figure 3 – GeoAI workflow

METHOD

The methodology is based on clearly defining the conceptual foundation of GEOAI by addressing the questions: “What is Artificial Intelligence?”, “What is Earth Observation?”, and “How is AI used in EO studies?”. Nine items below explain the concepts and provide an example project structure. Two project designs developed for the Semey–Irtysh Basin are also included.

Irtysh Digital Twin: Flood Early Warning + Water Quality GEOAI

The main objective of the Irtysh Digital Twin: Flood Early Warning + Water Quality GEOAI projects is to establish an artificial intelligence–based Digital Twin system for monitoring the Irtysh (Ertis) River, enabling both the early detection of flood risks and the observation and modeling of rapidly changing water-quality variables (such as chlorophyll-a, turbidity, and increases during snowmelt periods) using Earth Observation datasets. This project aims to improve 48–72-hour flood early-warning capability by extracting flood pathways from Sentinel-1 SAR imagery, modeling water-quality parameters through the use of Sentinel-2 and Sentinel-3 optical bands, and applying deep learning methods such as LSTM-seq2seq to GPM–SMAP–Kazhydromet time-series datasets.

This holistic approach, centered on the GEOAI methodology, seeks to enhance regional hydrological safety through the combined use of UAV, satellite, and IoT data, to provide decision-makers with accurate intervention capacity, and to establish a technological foundation for the sustainable water management of the Irtysh Basin.

The following Table 1, titled Irtysh Digital Twin: Flood Early Warning + Water Quality GEOAI, provides a summary of the core components of the Irtysh Digital Twin project, including the data sources used in the study, the artificial intelligence models, and the general characteristics of the system outputs. The project is presented within a unified Digital Twin infrastructure in which Sentinel–Landsat satellite imagery, GPM–SMAP hydrological datasets, UAV flight measurements, and LSTM-based time-series models are used together to achieve both flood early-warning capability and water-quality prediction.

Table 1 – Irtysh Digital Twin: Flood Early Warning + Water Quality GEOAI

Component	Description
Project Definition	GEOAI-based Digital Twin for flood early warning + water-quality monitoring
Purpose	48–72-hour flood forecasting + turbidity & chlorophyll-a disturbance prediction
NASA Data	Landsat 8-9, GPM IMERG, SMAP, ECOSTRESS, MODIS
ESA Data	Sentinel-1, Sentinel-2, Sentinel-3
Flood Detection	Sentinel-1 SAR + U-Net / UNet++ flood footprint
Water Quality	S2-3 turbidity & CHL-a → XGBoost + UAV validation
Early Warning	IMERG + snow cover + streamflow → LSTM-seq2seq
Digital Panel	Live flood map, water quality, risk indicators, SMS–email alerts

The following Table 2, titled Irtysh Digital Twin: Flood Early Warning + Water Quality GEOAI, presents the data processing steps in six stages. The structure below was created with the aim of producing water-quality, flood-risk, and early-warning outputs as foundational components of an integrated Digital Twin system through the combined use of satellite imagery (NASA and ESA Sentinel missions), terrestrial fixed-station sensors, UAV flight imagery, and artificial intelligence models.

Table 2 – Irtysh Digital Twin: Flood Early Warning + Water Quality GEOAI project processing steps

Stage	Component	Description
1. Data Collection	NASA & ESA Satellite Systems	Landsat 8–9 (optical time series), GPM IMERG (precipitation), SMAP (soil moisture), ECOSTRESS (land surface temperature), MODIS (snow cover).
	ESA–Copernicus Sentinel Datasets	Sentinel-1 SAR (flood footprint), Sentinel-2–3 (turbidity and CHL-a estimation bands).
	Ground Sensors & UAV	Turbidity-CHL-a measurements on the river, UAV measurements, Kazhydromet streamflow sensor data.
2. Preprocessing	SAR Processing	Speckle filtering, water vs. non-water separation.
	Optical Satellite Processing	Atmospheric correction, band combinations (CHL-a, turbidity).

	Time-Series Preparation	Alignment of IMERG precipitation, streamflow, and snow-cover time series.
3. Modeling	Flood Footprint	Flood footprint detection using Sentinel-1 SAR with U-Net/UNet++ segmentation; multi-input flood probability mapping with GPM + SMAP (U-Net + LSTM hybrid).
	Water Quality	Sentinel-2–3 → turbidity and CHL-a estimation; XGBoost regression; field calibration using UAV data.
	Early Warning	Kazhydromet + IMERG + snow-cover data → 48–72 hour peak-flow forecasting using seq2seq-LSTM.
4. Integrated Digital Twin Production	Data Fusion	Spatial and temporal fusion of SAR + optical + precipitation + soil moisture + IoT measurements.
	Risk Indicators	Flood risk, water-quality index, snowmelt–streamflow relationship model circuits.
5. Visualization	Maps	Pre- and post-flood maps, Water Quality Index Map, Turbidity Map.
	Graphs	Streamflow time series, precipitation profiles, CHL-a trend graphs.
	API Production	Forecast Risk Index API, Water Quality API.
6. Presentation and Early Warning	Digital Dashboard	Streamlit/Dash: live flood risk, water-quality scores, interactive map layers.
	Alert System	SMS-email early-warning system (up to 72 hours in advance).

Semey Environmental Health GEOAI

The following table contains the three main data layers of the Semey Environmental Health GEOAI project. These are grouped as radioecology, air quality, and urban heat island (UHI). By combining ESA–Copernicus and NASA satellite imagery with data obtained from ground-based sensor devices, environmental health risks were examined at the smallest scale, namely the neighborhood scale.

Table 3 – Semey Environmental Health GEOAI table

Component	Short Description
Project Definition	Digital Twin model integrating radioecology + air quality + UHI risks.
Purpose	Environmental health risk analysis reporting at the neighborhood scale.
Temporal	STS – 456 tests → long time-series environmental effects.
ESA Dataset	S1, S2, S3, S5P.
NASA Dataset	ECOSTRESS, GEDI.
Ground Sensors (IoT)	Dosimeter, NO ₂ –PM sensors.
Radioecology	Soil indices, anomalies, field validation.
Air Quality	S5P – sensor fusion – kriging – GNN models.
UHI	ECOSTRESS–Landsat LST – RF–LGBM driver analyses.
Explainability	Model interpretability with SHAP analyses.
API	Urban Heat Index API, Radiation Index API.
Digital Maps	UHI Map, Radiation Index Map.

The following Table 4, titled Semey Environmental Health GEOAI project processing steps, presents the data processing stages in six items. The structure below was created with the aim of producing water-quality, flood-risk, and early-warning outputs as foundational components of an integrated Digital Twin system through the combined use of satellite imagery (NASA and ESA

Sentinel systems), terrestrial fixed-station sensors, UAV flight imagery, and artificial intelligence models.

With Table 4, the data processing stages of the Semey Environmental Health GEOAI project were designed in a way that the modeling and analytical workflow-using datasets capable of forming digital baselines such as Urban Heat Island, air quality, radioecology, and related numerical indicators-leads to the final findings. The data obtained from satellite imagery and ground-based sensors are planned to be used within machine learning model methodologies to generate environmental risk maps at the neighborhood scale.

Table 4 – Semey Environmental Health GEOAI project processing steps

Processing Stage	Operation Performed (Short Description)
1. Data Collection	ESA–Copernicus (Sentinel-1-2-3-5P), NASA (ECOSTRESS–GEDI) data; ground-based NO ₂ –PM sensors; dosimeter measurements from the STS site.
2. Preprocessing	SAR speckle filtering, optical band correction, cloud masking; NO ₂ –PM sensor fusion; spatial and temporal alignment of datasets.
3. Modeling	UHI: ECOSTRESS–Landsat LST processing with RF–LightGBM driver analysis (NDVI, albedo, etc.). Air Quality: Sentinel-5P + sensor fusion with kriging; GNN prediction. Radioecology: S2 soil indices + anomaly detection (IForest–Autoencoder) + dosimeter validation + AHP–MCDA.
4. Integrated Digital Twin Production	Integration of UHI, air quality, and radioecology layers; creation of risk indicators in a single panel; neighborhood-scale GEOAI data fusion.
5. Visualization	Production of Urban Heat Index Map and Radiation Index Map, numerical UHI hotspot mapping; gas column density layers; creation of interactive Dash–Streamlit panels.
6. Presentation and Early Warning	Generation of Urban Heat Index API and Radiation Index API; time-series graphs; neighborhood-based risk reporting and early-warning services (e-mail–SMS) through the panel.

RESULTS

This study provides a comprehensive and informative overview of the use of Geospatial Artificial Intelligence (GEOAI) through the conceptual examination of Earth Observation (EO) datasets, Artificial Intelligence (AI) technologies, and GEOAI modeling approaches, supported by previous research and detailed explanations, along with draft project examples. It has been demonstrated that GEOAI plays a significant role as a key component of decision-support systems in many fields, including disaster management, sustainability, environmental monitoring, energy management, and smart-city governance. The study also clarifies the relationships among GEOAI, AI, ML, and DL, illustrating their functions within these processes through detailed explanations and figures.

By integrating data derived from Sentinel-1-2-3-5P, GEDI, ECOSTRESS, COPERNICUS, GPM, SMAP, MODIS, Landsat, UAV imagery, EO data cubes, and IoT sensors, GEOAI aims to support rapid and accurate decision-making within management mechanisms. This integrated use of multi-source datasets enhances operational capabilities and strengthens environmental decision-support systems.

Beyond modeling accuracy, the study also emphasizes the ethical frameworks and social considerations associated with artificial intelligence, presented in accordance with the Responsible AI4EO principles. This perspective adds further value to the study.

The Irtysh Digital Twin: Flood Early Warning + Water Quality GEOAI project establishes a roadmap for a digital-twin-based early-warning infrastructure that provides real-time monitoring and intervention capabilities for flood-risk management and ecosystem health using GEOAI.

The Semey Environmental Health GEOAI project demonstrates how the integration of radioecology, air quality, and urban heat island (UHI) datasets through GEOAI techniques can produce multi-layered environmental risk indices. These indices provide decision-makers with concrete priority areas and risk-level gradations.

In conclusion, the project roadmaps presented in this study clearly demonstrate that GEOAI serves as a critical decision-support mechanism in high-risk areas. Addressing multidimensional environmental challenges – such as radioecological impacts, flood hazards, heat-island intensity, water-quality degradation, and air pollution – through artificial intelligence enhances intervention capacity while contributing significantly to sustainability and climate resilience. This work shows that the integrated application of GEOAI in both managerial and field operations will make GEOAI-based digital-twin models an essential technique in future environmental management and decision-support systems.

References

1. Gorelick, N., Hancher, M., Dixon, M., Ilyushchenko, S., Thau, D., & Moore, R. (2017). Google Earth Engine: Planetary-scale geospatial analysis for everyone. *Remote Sensing of Environment*, 202, 18–27.
2. Boutayeb, T., et al. (2024). Advances in GeoAI for remote sensing and spatial analysis. *Remote Sensing*, 16(4), 655.
3. Li, W., & Hsu, C. Y. (2022). GeoAI for large-scale image analysis and machine vision: Recent progress of artificial intelligence in geography. *ISPRS International Journal of Geo-Information*, 11(7), 385.
4. GeoAI Course. (n.d.). Retrieved from <https://geo-ict.com/courses/geoai>
5. Janowicz, K., Gao, S., McKenzie, G., Hu, Y., & Bhaduri, B. (2020). GeoAI: Spatially explicit artificial intelligence techniques for geographic knowledge discovery and beyond. *International Journal of Geographical Information Science*, 34(4), 625–636.

МРНТИ: 65.53.41

А.С.Борисова, Р.Ш.Элеманова

Кыргызский Государственный Технический Университет имени И.Раззакова

Кыргызстан, г. Бишкек, a.borisova@kstu.kg

ФОРМИРОВАНИЕ ОРГАНОЛЕПТИЧЕСКИХ И ПИЩЕВЫХ ХАРАКТЕРИСТИК ФАСОЛЕВОЙ ПАСТЫ С НАТУРАЛЬНЫМИ ДОБАВКАМИ

В статье представлены результаты исследования по формированию органолептических и пищевых характеристик фасоловой пасты с использованием натуральных добавок растительного происхождения. Рассмотрено влияние различных компонентов на вкус, аромат, цвет, консистенцию и текстуру готового продукта. Установлено, что применение натуральных добавок способствует улучшению органолептических показателей, повышению содержания белков, витаминов, минеральных веществ и антиоксидантов, что в целом повышает пищевую и биологическую ценность продукта. Отмечено, что оптимальное сочетание растительных ингредиентов обеспечивает гармоничное формирование вкусового профиля и устойчивость показателей качества при хранении. Полученные данные подтверждают перспективность разработки фасоловой пасты с натуральными добавками как функционального и высокопитательного пищевого продукта.

Введение

Одним из важнейших факторов, определяющих здоровье человека, является питание. Своевременность приема пищи, ее качество и количество относятся к базовым составляющим здорового образа жизни, влияющими на жизнеспособность человека. Наблюдаемое до 2016 г. снижение продолжительности жизни, повышение заболеваемости и смертности населения в

определенной степени связывают с нарушением принципов здорового питания, ухудшением баланса и режима питания [1]. В структуре питания населения наблюдается снижение потребления мясных, молочных, рыбных продуктов, растительных масел, овощей и фруктов, относящихся к биологически ценным. Одновременно отмечено увеличение потребления углеводсодержащих продуктов, в особенности, хлеба и картофеля. Нарушения пищевого статуса проявляется в дефиците белков животного происхождения, достигающего 15-20% от рекомендуемых величин, особенно для групп населения с низкими доходами; наблюдается выраженный дефицит большинства эссенциальных нутриентов – полиненасыщенных жирных кислот, витаминов. Дефицит витамина С составляет 70-100% у более половины населения, фолиевой кислоты и витаминов группы В – 60-80%, β -каротина – 40-60%. Серьезной является проблема недостатка ряда минеральных веществ и микроэлементов (кальций, железо, йод, цинк, селен, фтор). Значителен в рационе питания населения и дефицит пищевых волокон [1].

В настоящее время для восполнения дефицита белка активно используются белковые ресурсы зернобобовых культур, объем производства которых за последние 10 лет увеличился на 10%. Бобовые культуры (фасоль, горох, люпин, чечевица, маш, нут) характеризуются высоким содержанием белка – от 20 до 40% – не только в семенах, но и в вегетативных частях [1].

Зерна фасоли обладают высокой калорийностью (336 ккал в 100 г сухих семян) и по энергетической ценности превосходят говядину более чем в два раза, рыбу – в семь раз, значительно питательнее других пищевых продуктов [2].

По количеству содержащихся белков фасоль приближается к мясу и превосходит рыбу. В мясе, например, содержится 20-22% белков, в рыбе 18-19%, а в отдельных сортах фасоли – 32%. Белки фасоли легко растворяются в воде, в растворах нейтральных солей, в слабых растворах щелочей. Эти фракции белка легко усваиваются организмом. Усвояемость белка фасоли в зависимости от кулинарной обработки доходит до 87% и выше [3].

Известно, что фасоль, выращиваемая в Таласской области отличается своей устойчивостью к суровым климатическим условиям, что делает ее идеальным источником пищи в горных районах, где другие сельскохозяйственные культуры не могут выжить. Несмотря на то, что фасоль является отличным источником белка, население Кыргызстана его особо не употребляет. Местные фермеры в большой степени экспортируют свой урожай в другие страны.

Поэтому целью данного исследования является определение влияния различных натуральных добавок на формирование органолептических и пищевых характеристик фасолевой пасты, с целью оптимизации её состава и повышения потребительской привлекательности готового продукта.

Материалы и методы. В качестве объекта исследования были выбраны 2 вида фасоли – сорт Лопатка белая и сорт Элита красный выращиваемых в Таласской области Кыргызской Республики и растительные добавки ФФИ.

Выбор компонентов источников ФФИ

Для обогащения фасолевой пасты необходимыми ФФИ, улучшающими как биологическую ценность, так и привлекательными органолептическими показателями подобраны следующие компоненты.

Грецкий орех. В орехе содержатся липиды, в число основных компонентов которого входят глицериды различных кислот (стеариновой, пальмитиновой, линоленовой, олеиновой). Богат грецкий орех аминокислотами, такими как аспарагин, валин, гистидин, глутамин, серин, цистин, фенилаланин, а также эфирными маслами и дубильными веществами. Орехи по своей пищевой ценности можно отнести к натуральным биоконцентратам. При низком содержании влаги, орехи имеют уникальный комплекс микро- и макронутриентов. С древних времен считается, что орехи активизируют физическую и умственную активность, способствуют долголетию, обеспечивают энергетический баланс в организме человека. Белки грецкого ореха, как и все белки растительного происхождения, усваиваются быстрее, чем белки из молока и мяса, при этом не требуют лишних затрат энергии. При этом наблюдается обильное насыщение

крови, сердца, кожных и волосных покровов аминокислотами, а также положительное влияние на развитие костно-мышечных тканей. Как многие растительные продукты, орехи не содержат холестерина. В 100 г грецкого ореха содержится 9 суточных норм нужных нам жиров. Продукт содержит витамины группы В, а также витамины А, С, Е, К, Н и РР. Грецкие орехи выступают ценным источником бета-каротина и дубильных веществ. В химическом составе продукта присутствуют железо, калий, йод, магний, кальций, медь, фосфор и множество других полезных минералов. Исследователями показан противоопухолевый эффект грецких орехов. В качестве антиоксидантов выступают фосфолипиды, каротиноиды, фенольные вещества, стеролы, токотриенолы и токоферолы, аскорбиновая кислота, являющиеся естественными компонентами растительных клеток [4].

Петрушка. В петрушке содержится примерно в 2,5-3 раза больше витамина С, чем в лимоне. Причём растения, выращенные в северных регионах, гораздо богаче (иногда – в 4-5 раз) витамином С, чем их южные «родственники». Кроме того, в петрушке представлены и витамины группы В, которые в биологических процессах часто действуют в паре с аскорбиновой кислотой. В зависимости от разных условий выращивания, в петрушке содержится от 2 мг до 20 мг каротина (провитамина витамина А), В1 (тиамин), В2 (рибофлавин), флавоноиды, никотиновая кислота. Богата эта зелень и витамином К, участвующим в синтезе белков, необходимых для нормальной свёртываемости крови и обмена веществ в мышечной и соединительнотканной тканях. Для получения суточной нормы витамина К достаточно съесть примерно 10 граммов петрушки. В петрушке содержится всего 36 ккал, минимум жиров (0,79%), небольшое количество белков (2,97 г на 100 грамм продукта) и углеводов (6,33%), что дополняется внушительной концентрацией разнообразных витаминов, аминокислот, микро- и макроэлементов. Главные компоненты (миристицин и апиол) эфирного масла петрушки достигают в свежих листьях до 0,3% и обладают антиоксидантными свойствами. Петрушка полноценно может насытить организм полезными витаминами и микроэлементами, а также эффективно защитить его от многих заболеваний. Широко применяется богатое эфирными маслами и уникальными микроэлементами растение и в современной народной медицине [5].

Лимонный сок. В лимонах содержится лимонная и аскорбиновая кислоты, сахара, витамины А, В1 и В2, флавоноиды, производные кумарина, сесквитерпены, пектины, соли калия и меди. Кожура лимона содержит эфирное масло и флавоноиды. К основным составляющим эфирного масла относятся терпен лимонен и альдегид цитраль. В составе лимонов 7,1% углеводов, находящихся в форме сахаров. В последних преобладают фруктоза и глюкоза, которые легко усваиваются. Кислотность плодов, собранных в конце осени возрастает до 8%, кислотность плодов, сорванных весной (апрель) – колеблется от 4% до 5%. Эфирные масла, содержащиеся в лимоне обладают мощным бактерицидным действием. Витамин С содержится в лимонных плодах в стабильной форме, т.е. лимонный сок, который нагревают в течение 5 минут до температуры кипения, практически не теряет изначального количества витамина С (поэтому польза от лимона в сочетании даже с очень горячим чаем не уменьшается). Повышенное содержание витаминов в плодах обуславливает лечебные свойства лимона. Лимоны (в натуральном виде, с чаем, в виде сока, разбавленного водой) назначают при недостатке витаминов А и В, горячке, нарушениях минерального обмена, почечнокаменной болезни, подагре и ревматизме [6].

Шпинат. Шпинат входит в число лучших источников витамина К (0,483 мг на 100 г при суточной норме в 0,12 мг для взрослого мужчины). Достаточно богат витамином С (28,1 мг при норме 75-90 мг в день). В «десятке» растительных продуктов по содержанию витамина А (469 мкг на 100 г при суточной норме в 700 мкг для женщин и 900 мкг для мужчин). Очень богат витамином В9 – фолатами (194 мкг при суточной норме в 200 мкг для взрослого человека и 400 мкг – для беременных). По некоторым данным, листья растения (в зависимости от сорта, места и способов выращивания) содержат оксалатов от 100 мг/100 г до 800 мг/100 г. Шпинат выделяется очень высоким содержанием каротиноидов, по количеству лютеина (11,607 мг) значительно опережая другие огородные и садовые культуры. Много в нём, по сравнению с

другими овощами, и зеаксантина – 331 мкг. Следует также отметить высокие концентрации (по отношению к дневной норме) марганца, бора и кремния в растении [7].

Морковь. Полезный некалорийный овощ, который содержит большое количество витаминов и минералов, необходимых организму для нормального функционирования. При варке овощ теряет много витамина С, но при этом в нём хорошо сохраняются витамины А и Е. Также высокие температуры разрушают клеточные стенки, позволяя различным питательным веществам высвободиться и лучше усвоиться в организме. К тому же учёные утверждают, что термообработка моркови приводит к 35% повышению в ней уровня антиоксидантов. К слову, богатая антоцианами фиолетовая морковка имеет наибольшую антиоксидантную способность среди всех видов этого овоща. Морковь – настоящий кладёз бета-каротина (провитамина А) и один из основных природных источников его получения для организма. Под воздействием ферментов печени он превращается в витамин А (ретинол), который поддерживает работу многих внутренних органов и систем. Кроме того, ретинол принимает активное участие в регуляции синтеза белков, окислительно-восстановительных процессах в организме, а также способствует нормальному обмену веществ и работе иммунной системы. Этот витамин очень важен в процессе формирования скелета, зубов и ногтей. Он эффективен при себорее и ломкости волос, так как участвует в регулировке деятельности сальных желез. Помимо бета-каротина, за который так ценят морковь, в ней ещё содержатся значительные дозы витаминов группы В, С и Е [8].

Куркума. Куркума содержит эфирное масло (не менее 7%), богатое сесквитерпенами, тритерпенами, куркуминоиды (куркумин, бисдеметоксикуркумин, деметоксикуркумин), а также кампестерин, холестерин, жирные кислоты (олеиновая – 6,8%, линолевая, линоленовая, омега-3, омега-6, жирные кислоты – 2,4 %), макро- и микроэлементы: кальций, железо, фосфор и йод. Порошок куркумы имеет характерный жёлтый цвет благодаря куркумину. Куркумин проявляет обезболивающее, антиоксидантное, антираковое, антисептическое, спазмолитическое, рассасывающее, бактерицидное, желчегонное и антисклеротическое действия. Известно, что куркумин вызывает гибель патологических опухолевых клеток, не влияя при этом на здоровые клетки. Употребление продуктов с содержанием куркумина не только приостанавливает рост, но и предотвращает появление новых злокачественных образований. Установлено, что широкий спектр его терапевтического воздействия на организм во многом обусловлен влиянием на систему «прооксидант-антиоксидант», а именно, мощными антиоксидантными свойствами [9].

Черный перец. У черного перца выявлены антиоксидантные, противовоспалительные, противоопухолевые, нейропротективные, гастропротективные, гипогликемические, гиполипидемические свойства. В составе горошков черного перца определены горький гликозид пиперин, эфирное масло, крахмал, витамины (Е, С, А, В1, В2, В4, В5, В6, В9, РР, К), ценные макроэлементы (калий, кальций, магний, натрий, фосфор) и микроэлементы (железо, медь, марганец, селен, цинк, фтор). Имеется информация о высокой эффективности куркумина в комбинации с пиперином (алкалоидом черного перца) в подавлении воспалительных и окислительных процессов в организме. При одновременном применении куркумы и пиперина усвояемость куркумина увеличилась до 200%. Полифенол куркумин, содержащийся в куркуме, и алкалоид черного перца – пиперин, обладают мощными антиоксидантными и антибактериальными свойствами, что позволяет увеличить срок годности готового продукта. Функциональные ингредиенты куркумы и черного перца оказывают регулирующее действие на функции организма человека и могут приниматься неограниченно по времени [10].

Оливковое масло. Особую ценность для здоровья человека представляют содержащиеся в нем жирные кислоты и витамины А, D, Е. Благодаря наличию олеиновой кислоты оливковое масло благотворно влияет на сердечнососудистую систему – снижает риск инфарктов и инсультов, препятствует увеличению уровня холестерина, укрепляет стенки сосудов. Линолевая и линоленовая кислота относятся к незаменимым жирным кислотам, необходимым для нормальной жизнедеятельности организма человека [10]. Витамин Е является сильнейшим антиоксидантом, препятствует старению кожи, способствует заживлению ран,

помогает лучше усваивать жирорастворимые витамины. Оливковое масло богато многими витаминами (А, D, Е, F, К). Регулярное употребление оливкового масла может привести к снижению риска различных заболеваний, таких как повышенное артериальное давление, диабет и ожирение, благодаря полифенолам, содержащимся в масле [11]. Оливковое масло – ценный диетический продукт с высоким уровнем содержания моновенасыщенных жирных кислот и полифенолов, в том числе омега-9, омега-7 и омега-6. Оливковое масло также укрепляет костную и мышечную ткань, обладает противоопухолевым действием, улучшает деятельность пищеварительной системы, очищает организм от шлаков и свободных радикалов [12].

Для того чтобы продукт был не только полезен, но и привлекателен по органолептическим показателям, подготовлен ряд образцов с использованием вышеописанных источников ФФИ.

Для описания органолептических показателей разработаны дескрипторы характеризующие данный продукт и приведен в табл. 1. Воспринимаемую интенсивность выбранных дескрипторов оценивали по 5-балльной шкале.

Таблица 1 – Дескрипторы

№	Наименование показателя	Характеристика				
		1	2	3	4	5
1	Внешний вид	Непривлекательный	Менее привлекательный	Неоднородная, средне привлекательный	Пастообразная с комочками	Мягкая, пастообразная
2	Цвет	Неприятный цвет		Тусклый цвет	Менее выраженный цвет	Свойственный добавленным ингредиентам
3	Консистенция	Неоднородная	Умеренно сухая	Средней однородности	Однородная с комочками	Мажущаяся, пастообразная масса, воздушная
4.	Запах	Неприятный запах	Специфический запах фасоли	Слабо-выраженный	Приятный, ярко выраженный.	Очень приятный, свойственный добавленным ингредиентам
5	Вкус	Горький	Кислый	Освежающий	Приятное послевкусие	Насыщенный с характерным вкусом добавленных ингредиентов

С целью определения оптимального рецептурного состава оценивали органолептические показатели полученных паст с привлечением комиссии экспертов в составе 5 человек. В ходе сенсорного анализа участники оценили готовую фасолевую пасту по описанным дескрипторам. В результате органолептической оценки были выбраны наилучшие образцы с добавлением грецкого ореха, петрушки, куркумы, шпината и моркови. Органолептический анализ показал, что все образцы характеризовались приятным цветом и запахом, привкус бобовых при этом не ощущался. Внешний вид и консистенцию характеризовали как мягкую, однородную массу, мажущуюся, нежную. Вкус освежающий, легкий, без посторонних привкусов, свойственный данному виду продукта. Запах чистый без посторонних запахов, свойственный данному виду продукта, приятный, освежающий. Цвет от оранжевого до темно-зеленого, свойственный данному виду продукта, с включениями частиц измельченного, равномерно распределенного по всей массе.

Таким образом, фасолевая паста комбинирована с источниками физиологически-функциональных ингредиентов растительного происхождения – овощами, зеленью, орехами, которые содержат компоненты с антиоксидантными свойствами и природные красители, улучшающие органолептические свойства целевого продукта.

Выводы. В результате проведенных исследований установлено, что введение натуральных добавок в рецептуру фасолевой пасты способствует улучшению её органолептических и пищевых характеристик. Оптимальное сочетание растительных компонентов обеспечивает формирование однородной консистенции, гармоничного вкуса и аромата, а также повышает пищевую и биологическую ценность продукта. Добавление натуральных ингредиентов положительно влияет на содержание белков, пищевых волокон, витаминов и минеральных веществ, что делает фасолевою пасту не только более привлекательной для потребителя, но и функционально обогащённым продуктом. Таким образом, применение натуральных добавок является эффективным направлением в совершенствовании технологии и расширении ассортимента пастообразных продуктов растительного происхождения.

Литература

1. Казанцева И.Л. Научно-практическое обоснование и совершенствование технологии комплексной переработки зерна нута с получением ингредиентов для создания продуктов здорового питания. Диссертация. Москва. г. Саратов. – 2016. – С. 19-20.
2. Казыдуб Н.Г. Оценка коллекции зерновой фасоли и создание исходного материала для селекции в условиях южной лесостепи Западной Сибири. Москва. г. Омск. 2005. [Электронный адрес] <http://dlib.rsl.ru/rsl01002000000/rsl01002747000/rsl01002747122/rsl01002747122.pdf>
3. Ерашова Л.Д., Павлова Г.Н., Кашкарова К.К. Продукты питания на основе зерновой фасоли. Москва. Краснодарский НИИ хранения и переработки сельскохозяйственной продукции / – Пищевая промышленность, – 2010. 48 с. – [Электронный адрес] – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/produkty-pitaniya-na-osnove-zernovoy-fasoli/viewer>
4. Елисеева Т., Ямпольский А. грецкий орех. (лат. *Juglans regia*). Текст: электронный // Journal.edaplus.info: [сайт]. 2019/ – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gretskiy-oreh-lat-j-glans-regia/viewer> – URL.
5. Елисеева Т., Ямпольский А. Петрушка (лат. *Petroselinum crispum*). Текст: электронный // Journal.edaplus.info: [сайт]. 2020/ - URL: [https:// file:///C:/Users/user/Downloads/petrushka-lat-petroselinum-crispum.pdf](https://file:///C:/Users/user/Downloads/petrushka-lat-petroselinum-crispum.pdf) / - URL.
6. Елисеева Т., Ткачева Н. Лимон (лат. *Citrus limon*). Текст: электронный // Journal.edaplus.info: [сайт]. 2019/ <https://cyberleninka.ru/article/n/limon-lat-c-trus-l-mon/viewer> – URL.
7. Елисеева Т., Тарантул А. Шпинат(лат. *Spinacia oleracea*). Текст: электронный // Journal.edaplus.info: [сайт]. 2020/ - URL: [https:// shpinat-lat-spinacia-oleracea.pdf](https://shpinat-lat-spinacia-oleracea.pdf) / - URL
8. Елисеева Т., Тарантул А. Морковь (лат. *Daucus carota subsp. sativus*). Текст: электронный // Journal. edaplus. info: [сайт]. 2018. – URL: [https:// file:///C:/Users/user/Downloads/5.pdf](https://file:///C:/Users/user/Downloads/5.pdf) / - URL
9. Элеманова Р.Ш. Научно-практические аспекты повышения эффективности промышленной переработки молока гибрида яка и крупного рогатого скота. Диссертация. Бишкек. 2024. Ст. – 212-213. Текст: электронный // <https://Диссертация Элеманова 1.pdf> / - URL.
10. Закревский, В. Жиры и масла. Лечебные свойства продуктов / В. Закревский – С.-Пб.: Амфора, 2010. – 48 с.
11. И.В. Чимонина, А.А. Шульга. Влияние растительных масел на физиологические аспекты здоровья человека 276 стр.
12. Lukas Schwingshackl, Georg Hoffman. Monounsaturated fatty acids, olive oil health status: a systematic review and meta-analysis of cohort studies/ 2014. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/25274026/>.

A.A. Melissova, Zh. Kalibekkyzy, K.S. Bekbayev
Shakarim University
RK, Semey, a.melissova@shakarim.kz

FROM WASTE TO GREEN HYDROGEN: A CIRCULAR BIOECONOMY PLATFORM FOR DECARBONISATION

Introduction

The increasing demand for low-carbon technological solutions is enhancing global interest in sustainable platforms capable of transforming organic waste into value-added products [1]. Among such solutions, green hydrogen, produced from agro-industrial residues, represents a dual advantage: environmental compatibility and high potential for integration into circular bioeconomy systems [2].

Modern agricultural and food processing enterprises generate significant volumes of lignocellulosic and nutrient-rich waste—such as fruit pressings, seed residues, peels, processable fractions, and by-products of technological processes—that often remain unused despite their high biochemical potential [1]. Their transformation into hydrogen and high-value bioproducts is an effective way to reduce greenhouse gas emissions and enhance resource efficiency [2]. Biological hydrogen production through dark fermentation is a promising low-cost technology capable of utilizing a wide range of organic waste [2]. Although classical biological approaches are often limited by low hydrogen yields and sensitivity to substrate composition, their integration into multi-product bioconversion systems significantly enhances the overall process efficiency [1]. In addition to its carbon-neutral characteristic, molecular hydrogen possesses functional technological properties that are important for the food and processing industries. Numerous studies demonstrate its ability to suppress oxidative degradation, stabilize phenolic compounds, and enhance the extraction of bioactive molecules [3–5]. These properties make it possible to use hydrogen-enriched media for obtaining natural antioxidants and functional ingredients from plant waste [6].

A circular bioeconomy platform based on waste-to-green-hydrogen conversion ensures the achievement of several strategic goals: reducing carbon emissions, developing renewable energy resources, expanding the production of high-value bioproducts, and reducing the environmental burden associated with waste accumulation [2]. The multi-product nature of the system increases its economic sustainability, as income is generated not only from hydrogen but also from accompanying bioproducts and valuable extracts [1].

Against this background, the aim of this study was to investigate the effect of hydrogen-enriched and acidified extraction media on the efficiency of phenolic compound and antioxidant extraction from grape skins—a by-product of the winemaking industry with high nutraceutical potential [3–5].

Materials and Methods

In this study, grape skins were used as a source of phenolic compounds and anthocyanins. The raw material was first dried, ground, and subjected to extraction in various liquid media, including water and 75% ethanol, as well as their acidified and hydrogen-enriched variants. Hydrogen solutions were prepared by saturating them with molecular hydrogen under limited oxygen conditions, which allowed preserving their reducing properties.

Extraction was performed under controlled conditions, after which the liquid extracts were separated, filtered, and sent for analysis. The content of phenolic compounds, flavonoids, and anthocyanins was determined using spectrophotometric methods through TPC, TFC, and TMA indicators. Antioxidant activity was assessed using the ABTS, DPPH, and FRAP tests. All measurements were carried out in multiple replicates, ensuring the reliability of the data and allowing a comparison of the effects of different solvents on the extraction efficiency of bioactive components from grape skins.

Results

Analysis of grape skin extracts obtained using various solvents and hydrogen-enriched systems showed a significant effect of molecular hydrogen on the content of phenolic compounds and antioxidant properties. In aqueous media, moderate biological activity was observed: total phenolic content (TPC) ranged from 1.54 to 1.75, while antioxidant activity by ABTS varied from 19.39 to 24.49. Acidification of water and its enrichment with molecular hydrogen enhanced the antioxidant effect, as reflected in the increase of ABTS values up to 24.49 and DPPH up to 2.91, as well as an increase in anthocyanin content (TMA) to 188.48 mg/l. The biological activity of various types of grape skin extracts is presented in Table 1.

Table 1 – Biological activity of different types of grape skin extracts.

Solution	Sample	N	TPC	TFC	ABTS	DPPH	FRAP	TMA
Water	Water	3	1.75 ± 0.05	0.38 ± 0.00	20.66 ± 0.3	2.95 ± 0.05	0.25 ± 0.01	144.67±4.13
	Hydrogen-enriched water	3	1.54 ± 0.01	0.38 ± 0.00	19.59 ± 0.34	2.85 ± 0.03	0.22 ± 0.00	158.31±1.27
	Acidified water	3	1.72 ± 0.04	0.37 ± 0.00	19.39 ± 0.16	2.90 ± 0.10	0.26 ± 0.01	173.19±4.55
	Acidified water enriched with hydrogen	3	1.68 ± 0.01	0.38 ± 0.01	24.49 ± 0.71	2.91 ± 0.11	0.30 ± 0.02	188.48±10.75
Ethanol	Ethanol	3	1.5 ± 0.00	0.57±0.02	29.81 ± 0.2	2.60 ± 0.21	0.27 ± 0.01	232.29±1.65
	Hydrogen-enriched ethanol	3	1.41 ± 0.01	0.52±0.00	32.07 ± 0.08	2.71 ± 0.25	0.20 ± 0.00	237.67±10.33
	Acidified ethanol	3	1.44 ± 0.03	0.56±0.01	28.11 ± 0.51	2.25 ± 0.05	0.15 ± 0.00	227.85±18.19
	Acidified ethanol enriched with hydrogen	3	1.77 ± 0.15	0.63±0.01	36.6 ± 1.25	2.82 ± 0.02	0.17 ± 0.01	252.13±1.65

Ethanol extracts demonstrated significantly higher biological activity. Pure ethanol provided TPC of 1.50 ± 0.02 and ABTS of 29.81 ± 0.02 , which notably surpassed the values of aqueous systems. Acidified ethanol further enhanced the antioxidant action (ABTS 28.01 ± 0.51), however, the highest values were observed in acidified ethanol enriched with hydrogen. In this case, TPC reached 1.77 ± 0.15 , TFC 0.63 ± 0.01 , and antioxidant activity by ABTS reached 36.6 ± 1.25 , which was the highest among all investigated conditions. DPPH (2.82 ± 0.02) and FRAP (0.17 ± 0.01) values also confirmed the superiority of this extraction medium. Anthocyanin content (TMA) in this variant reached 252.13 ± 1.65 mg/l, which significantly exceeded the values of other systems and indicates the most effective release and stabilization of grape skin pigments.

Thus, the application of molecular hydrogen combined with acidified ethanol creates optimal conditions for the extraction of phenolic compounds, flavonoids, and anthocyanins from grape skins. The increased values of TPC, TFC, ABTS, and TMA indicate the synergistic effect of hydrogen and acidity, ensuring more complete destruction of the plant matrix and protection of bioactive molecules from oxidative degradation. These results highlight the potential of molecular hydrogen as a promising technological factor in food biotechnology and within the framework of circular bioeconomy aimed at maximizing the processing of agro-food waste.

Conclusion

The obtained results demonstrate that the use of hydrogen-enriched and acidified extraction media significantly enhances the efficiency of phenolic compound and antioxidant extraction from grape skins. The most pronounced effect was observed when using acidified ethanol saturated with molecular hydrogen, which provided the highest values of TPC, TFC, TMA, and antioxidant activity. This confirms the synergistic action of hydrogen and acidity, which contributes to better destruction of the plant matrix and protection of bioactive molecules from oxidation. Thus, grape skins represent a promising raw material for obtaining natural functional ingredients, and the use of molecular hydrogen in extraction processes opens new opportunities for the development of technologies within the framework of circular bioeconomy and the production of high-value-added products.

References

1. Avetisyan R. et. al. Conversion of spent coffee grounds into bioenergy and biomass using *Clostridium* species: A sustainable pathway for renewable energy // *Ind Crops Prod.* – 2025. – T. 236. C. 122068.
2. Machineni L. et. al. Biohydrogen production from lignocellulosic feedstock: Abiotic and biotic methods // *Renewable and Sustainable Energy Reviews.* 2023. – T. 182. – 113344.
3. Guan Q. et. al. Effects of hydrogen-rich water on the nutrient composition and antioxidative characteristics of sprouted black barley // *Food Chem.* – 2019. – T. 299. – 125095.
4. An R. et. al. Effects of hydrogen-rich water combined with vacuum precooling on the senescence and antioxidant capacity of pakchoi (*Brassica rapa* subsp. *Chinensis*) // *Sci Hortic.* – 2021. – T. 289. – 110469.
5. Ohsawa I. et. al. Hydrogen acts as a therapeutic antioxidant by selectively reducing cytotoxic oxygen radicals // *Nat Med.* – 2007. – T. 13, – № 6. – C. 688-694.
6. Yıldız F., LeBaron T. W., Alwazeer D. A comprehensive review of molecular hydrogen as a novel nutrition therapy in relieving oxidative stress and diseases: Mechanisms and perspectives. // *Biochem Biophys Rep.* – 2025. – T. 41. – 101933.

1 СЕКЦИЯ: ШӘКӘРІМНІҢ РУХАНИ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

СЕКЦИЯ 1: ДУХОВНОЕ НАСЛЕДИЕ ШАКАРИМА И СОВРЕМЕННЫЕ ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

FTAMP: 11.01.53

М.Ө. Насимов

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
ҚР, Қызылорда қ., nasimov_m@mail.ru

ШЕТЕЛДІК ҒЫЛЫМИ БАСЫЛЫМДАРДАҒЫ ШӘКӘРІМНІҢ РУХАНИ МҰРАСЫ

Шәкәрім Құдайбердіұлының рухани мұрасы қазақтың философиялық-поэзиялық дәстүрінде ерекше орны бар күрделі, көпқырлы феномен. Зерттеуде библиографиялық ізденіс нәтижелері мен қорытындылары берілген. Деректер 2013-2024 жылдарға шоғырланған және мәліметтер зерттеу проблемасының өзектілігін айқындайды.

Шетелдік ғылыми басылымдарды жүйелі түрде сараптау қазіргі заманғы ғылыми қызметтің маңызды құрамдас бөлігі екені даусыз. Мұндай зерттеулердің теориялық және практикалық мәні зор. Мәселен, шетелдік басылымдарда жарияланатын мақалалар ғалымдарға әлемдік ғылыми дискурс пен зерттеу үрдістерінің ағымдағы жағдайы, жаңа әдістемелік тәсілдер және эксперименттік нәтижелерді бақылауға мүмкіндік береді. Талдаулар ғылыми білімді дамыту, зерттеу бағыттарын қалыптастыру және білім беру бағдарламаларын жаңартудың негізі ретінде қызмет атқарады. Осы бағытта біздің бірнеше зерттеулеріміз жарияланды [1, 173-182; 2, 55-66; 3]. Мұндай зерттеулер кейбір өзекті мәселелерді, атап айтсақ, ойшылдар саяси дүниетанымын айқындауға септігін тигізеді [4, 210-213].

Талдаудың методологиялық үлесі айрықша. Халықаралық журналдардағы мақалалар сапасының жоғары болуы көп жағдайда қатаң рецензиялау жүйесі, ашық деректер мен репликация стандарттарымен қамтамасыз етіледі. Сондықтан оларды талдау зерттеу әдістерінің сенімділігі, қолданылатын статистикалық тәсілдердің дұрыстығы және зерттеу дизайндарының мүмкіндіктері мен шектеулерін анықтайды. Сонымен қатар, шетелдік жарияланымдарды салыстырмалы талдау пән саласындағы әдістемелік трендтер, гипотезалардың эволюциясы және эмпирикалық нысандардың кеңеюін анықтайды.

«Shakarim» кілт сөзімен «Scopus» мәліметтердің библиографиялық және реферативті базасындағы жарияланымдарға ізденіс жасауда 20, «Web of Science» базасынан 8 зерттеу табылды. «Scopus» базасынан табылған материалдар ішінен 9, «Web of Science» базасынан 3 мақала Шәкәрім Құдайбердіұлының рухани мұрасына қатысты. WoS-тан табылған 3 мақаланың екеуі Скопуста да индекстелген. Барлық зерттеулер авторлары отандық ғалымдар. Берілген мәліметтерге сәйкес, осы зерттеуде 2013 жылы жарияланған 2, 2014 жылы 3, 2016 жылы 1, 2018 жылы 2 және 2024 жылы 2 мақалалар нәтижелеріне көңіл бөлдiк.

Ғылыми әдебиеттерді талдау Шәкәрім Құдайбердіұлы рухани мұрасының бірнеше негізгі бағыттарын айқындауға мүмкіндік береді: (1) поэзиясының лирикалық, әлеуметтік-саяси және табиғи пласттары; (2) шығыс мистицизмі түрткілерінің ықпалы; (3) моралдық-этикалық тұжырымдамалары (ар-ұждан, тәрбие мәні); (4) қазақ философиялық дәстүріндегі орны; (5) түркі әлеміндегі байланыстары; (6) салыстырмалы талдаулар. Бағыттар жүйелі аналитикалық зерттеуді жүргізуге бастапқы базаны ұсынады.

А.Қ. Жүндібаева, Қ.С. Ергөбеков және А.С. Еспенбетов [5] зерттеуінде айтылғандай, рифма ерекшеліктерін қарастырған авторлар Шәкәрім лирикасын әлеуметтік-саяси (мұның ішінде философиялық, ағартушылық, азаматтық және нұсқаулық), шынайы лирика, табиғат лирикасына бөлу ақын шығармашылығы күрделі туындылар екеніне көз жеткізеді. Ғалымдар

халық жанымен бірге өмір сүрген, шығармашылығын арнаған ақын отызыншы жылдың ауыр оқиғаларынан тыс қала алмағанын баяндайды. Ақынның өмірге көзқарасы, әлеуметтік-экономикалық пікірлері үнемі эволюцияланып отырды. Зерттеушілер қорытындысына сәйкес, Шәкәрім ұстанған құндылықтармен адамзат қоғамы әділетсіздік пен бақытсыздықтан ада, ізгілік пен ақиқат жолына түседі. Шығармаларының жаңашылдығы күнделікті өмірдегі құбылыстарға ерекше, терең мағына беруінде жатыр. Шәкәрім лирикасына тән көркемдік қасиет өмір мен қоғам құбылыстарына әділ де дәл баға беруден туындайды.

Қазақстанда бұрыннан бар мәдени білім мәселесі Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін шиеленісе түсті. Осы кезеңдегі қазақ халқы жаңа әлеуметтік-тарихи және геосаяси жағдайларда өзін-өзі тануға қажеттілікті бастан кешірді. Әсіресе қазақ халқының ислам, түркі және батыс әлемдерімен өзара қарым-қатынасы мен байланыстары тұрғысынан маңызды болды. Қазақстан жастарының мәдени біліміне қазақ халқының өзіндік мұраттары, құндылықтары мен руханиятының формалары, тарихи тамыры бар салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары, күнделікті өмір даналығына «байланатын» сырттан келетін орасан зор және өсіп келе жатқан идеологиялық ықпал жағдайында ерекше қажет еді. Бұл ретте ғалымдар Шәкәрім Құдайбердиевтің қазақтың дәстүрлі діні ислам дінінің өзін-өзі тану, рухани-адамгершілік шеңберінде өзін-өзі бекіту, ұлттың дамуда маңыздылығын баяндайды [6]. Демек, Шәкәрім Құдайбердиев тұжырымдары жастардың мәдени білімі мен моральдық бағдарын қалыптастыруда негізгі рөл атқарып, осы трансформацияның теориялық және идеологиялық ортасын айқындайды.

Кезекті ғалымдар мақаласының ғылыми жаңалығы ХІ ғасырдағы белгілі ислам сөз шебері Омар Хайям, ХХ ғасыр басындағы түркі-қазақ ақындары Шәкәрім мен Мәшһүр Жүсіптің поэзиясын жан-жақты зерттеуде жатыр [7]. Авторлар пайымдауынша, Еуропа ақындарының поэтикалық образдары адам басынан өткерген сезімдері мен құмарлықтарын (махаббат, қалау, толқу және т.б.) бейнелесе, Шәкәрім Құдайбердиев пен Мәшһүр Жүсіп Көпеев образдарды шығыстық ортағасырлық лиризмге тән діни-рухани мазмұн мен рухани құштарлыққа толтырды. Зерттеушілер мақаланың өзектілігі қазақ және түркі халықтарының әдеби-мәдени интеграциялық байланыстары адамның эстетикалық, танымдық, психологиялық, аналитикалық және синтетикалық іс-әрекетінде шешуші рөл атқаратын әмбебап категориялық құбылысымен байланыстырады.

М. Оразбек, А. Зейнулина, А. Токсамбаева, Н. Носиева, А. Шапауов, Ш. Сеитова және Г. Исмаилова [8] зерттеуінде ақынның лирикалық шығармаларындағы драмалық жанр стилі мен тілі, лирикалық табиғатының психологиялық ерекшеліктері және драмалық әсері талданады. Авторлар ақын шығармаларындағы пікірлер мен тұжырымдар сол кезеңдегі әлеуметтік-қоғамдық жағдайға байланысты жазылғандығын дәйектейді. Ақын өлеңдері қарапайым халықтың зұлым, арамза билеушілерден қалай зардап шегетінін білетін Шәкәрім жан-дүниесі тереңінде дүниеге келген лирикалық кейіпкерлер ойлары деп айтуға болады. Әдебиеттегі Шәкәрім жасаған образ халық өміріндегі жағымсыз құбылыстарға қарсы күресе бастаған қаһарман бейнесі. Философ пікірін қуаттап, лирикалық кейіпкерлер поэзиясындағы драмалық қақтығыстан туындаған қорытынды аясында көруге болады.

Шәкәрім Құдайбердіұлының «Үш анық» шығармасында көрсетілген әлеуметтік-психологиялық мәселелердің әлеуметтік-тәрбиелік мәні зор. Шәкәрім бұл мәселеге өз көзқарасын шығармашылық жолының басында ашық айтты. Ақын ар-ұждан мәселесіне ерекше мән берді. Жалпы, ар түсінігі ұждан ұғымымен бірге жүреді. Бұл адам қасиеті, сапасы, болмысын айқындайтын теологиялық-философиялық термин. Ар-ұждан ғылыми мағынада осылай анықталады. Демек, Шәкәрімнің «Үш анық» еңбегіндегі мәселелер әлеуметтік-психологиялық негізде жасалған. Шәкәрім мәселеге қатысты еуропалық көзқарастарды қатты сынады. Сондықтан оның жұмысы бүгінгі күні де өзекті болып қала береді және терең зерттеуге лайық [9]. Ақынның ар ұғымын қоғамның моральдық нормалары мен тәрбие жүйесінің қалыптасуына әсер ететін әлеуметтік институт шеңберінде қарастырғаны көрінеді. Тұжырымдардан ар-ұждан тұлғаның моральдық бағдарын айқындайтын когнитивтік және эмоционалдық компоненттердің күрделі өзара әрекеттесуін білдіреді: моральдық сана, өзін-өзі

бақылау, жауапкершілік және қоғамдық бағалау тетіктері. Шәкәрімнің еуропалық көзқарастарға сын көзбен қарауы шетелдік этикалық тұжырымдарға автоматты түрде сүйенбей, өз ұлттық-мәдени негіздерінен моральдық бағалауды іздеуінің көрінісі. Ақын сыны салыстырмалы этика мәселелерін және ұлттық дәстүрлердің білім беру мен тәрбие жүйесіндегі рөлін қайта тұжырымдауға әкеледі.

Е.Б. Сыдықов, Ә.Н. Нысанбаев және Е.А. Құрманбаев [10] зерттеуінің мақсатына Шәкәрімнің қазақ философиясына ықпалы, оның дүниетанымы мен экзистенциалдық мәселелерге көзқарасын талдау жатады. Қарастырылып отырған мәселенің спецификалық сипаты зерттеуде түрлі әдістерді қолдануға синтетикалық көзқарасты талап етті. Диалектикалық, метафизикалық, рационалды-интуитивтік, аналитикалық, феноменологиялық, тарихи-логикалық әдістер синтезі қазақ философиялық ойының қалыптасуы мен дамуының бастауы мен динамикасын көрсетті. Зерттеу жаңашылдығы негізгі философиялық экзистенциалдық мәселелердің шығыс көшпелі философиясы көзқарастарымен өлшенеді. Өзіндік ерекшелік қазақ философиялық дәстүрінің үздіксіз, дискретті, мозаикалық, автономдылығымен, демек, түпнұсқалылығымен сипатталады. Ғалымдар пікірінше, ұлттық философиялық ойды Шәкәрім заманындағыдай өзіндік жүйеде дамытқан жөн. Әрбір мәдениеттің ұлттық дәстүрі үлкен халықаралық қызығушылық тудырады. Авторлар Шәкәрімнің үйлесімді тұлға концепциясы халықаралық диалогтың тең құқылы қатысушысы аясында ұлттық философияны дамытудың маңыздылығын негіздейді.

Ж. Қоңыратбаева, С. Сатенова және О. Қоңыратбаев [11] мақаласы Шәкәрімнің тілдік тұлғасымен оның жалынды болмысын ашуға арналған. Шәкәрім өз дәуірін сипаттап қана қоймай, қазақ халқының келешегін болжаған. Ақын шығармаларының мақсаты – қоғамды жетілдіру, адамдарды тақуалылық пен Жаратушыны тануға шақыру. Сондықтан ол адамдарды жалынды қоғам құруға бағыттауға тырысты. Демек, Шәкәрім шығармашылығын эстетикалық құбылыстан бөлек, әлеуметтік және этикалық бағдар беретін мәтіндік жүйеде қарастырамыз. Ақын тарихи-мәдени жағдайды сипаттап, қоғамның моральдық ұстанымдарын оятып, жеке адамның рухани кемелденуіне шақыратын нормативтік модель ұсынады. Ақынның шығармаларындағы тақуалылық пен Жаратушыға қарым-қатынас түрткілері діни сезімді білдірумен қатар, адамгершілік, жауапкершілік және қоғамға қызмет ету идеясын үйлестіреді. Рухани ізгілік жаңғыру мен ізгі қоғам құрудың бірқатар шарттарының бірі. Сондықтан Шәкәрім поэзиясының тәрбиелік функциясы күшті, халықтың моральдық сана-сезіміне ықпал ететін дискурсивтік алаң. Ұраншылдықтан гөрі тәрбиелеушілік, уәждемеге қарағанда терең ойлануға итермелейді.

Ахмет Ясауи университетінің зерттеушілері XX ғасырдағы қазақ-түрік мәдени байланыстарын Шәкәрім Құдайбердіұлының ғылыми өмірбаяны мен шығармаларымен зерттейді [12]. Сондықтан да жұмыстың мақсатына Шәкәрімнің қоғамдық-саяси көзқарасының қалыптасуына қазақ және түрік зиялыларының ықпалын талдау және «Түрік, қырғыз, қазақ хәм хандар шежіресі» атты тарихи еңбегін жазу кезінде Ыстамбұл кітапханаларында оқыған тарихшыларының тізімін жүйелеу жатады. Зерттеу нәтижесінде Ысмайыл Ғаспыралының Шәкәрімге идеологиялық ықпалы, қазақ баспасөзінің дамуындағы Шәкәрімнің рөлі, Шәкәрім пайдаланған тарихшылар еңбектерінің қазақ даласына таралу жолдары айқындалды. Тұжырымдардан Шәкәрімнің қоғамдық-саяси көзқарасының қалыптасуында түркі зиялыларының ықпалын байқауымызға болады.

Н. Смағұлов, М. Исахан, Р. Мұхитдинов және А. Жамашев [13] зерттеуінде Шәкәрім Құдайбердиевтің қызметі кезіндегі XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы саяси-әлеуметтік жағдайдың күйреу алдында тұрғандығымен алдын ала айқындалады. Ғалымдар топшылауынша, бұл жағдайға әсер еткен негізгі факторлар қатарына сауатсыздықтың таралуы, халықты діннен, тілден, сауаттылықтан алшақтату саясаты жатады. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Қазақстан Ресей империясының отарлау саясатынан да зардап шекті. Зерттеу Шәкәрім Құдайбердиевтің шығармаларында патшалық Ресейдің саясатына қарсы күресу, өз тілі, әдет-ғұрпы, діні, тарихын жаңғыртуға шақырулар бар екенін дәлелдеді. Зерттеудің негізгі нәтижесі Шәкәрім Құдайбердиев шығармашылығының қазақ халқының

әлеуметтік жағдайы, мәдениеті, діні, тіліне ықпалы орасан зор екендігін дәйектейді. Ақын шығармалары орыс саясатына қарсы шығып, отаршылдық езгіден шаршаған адамдарды шабыттандырды.

Шәкәрім Құдайбердіұлы және Мавлана шығармаларына салыстырмалы талдау жасаған Г. Құдайбергенова мынадай қорытындылар жасайды [14]:

–екі ақын да адамзат мәселесіне жан-жақты аспектіде қараған және адам туралы сұрақтарға жауап табуға болады. Бір қызығы, олардың шығармаларын оқығанда адамның көптеген сипаттары бейнеленгенін, ақындар сипаттарды физикалық жағынан да, рухани жағынан да суреттегенін байқаймыз. Ақындар негізінен психологтар сияқты сөйлейді; олар бұл білім деңгейіне өздерінің жеке басын танумен жеткен сияқты;

–қос ақын шығармалары өзінен бұрынғы әдеби дәстүр, мектеп, философиясын сіңіріп қана қоймайды, түрлі реңктер мен үндермен ұсынып, діни-философиялық ойлар дамуының негізі мен мәнін қызмет ететіндей жетілдіреді. Осылайша, адами және әлеуметтік мазмұнды дамытуда парасаттылық пен логикаға көңіл бөлудің маңызы зор; артында қалдырған дүниелері тек ислам мистицизмі мен философиясын зерттейтін немесе айналысатындарды қызықтыруы кездейсоқ емес. Өйткені екі ақынның шығармалары өздерін толғандыратын адам ұғымына қатысты сұрақтарға жауап іздеген барлық санаттағы оқырмандарға тартымды;

–екі ақын ойларын салыстырғанда дүние және адам философиясы, өзін-өзі тану туралы көзқарастарында ортақ жақтары көп екенін көреміз. Мысалы, екі ақын да «Мен» ұғымын көптеген теңеу мен астарлы сөздермен суреттеп, кейде тақырыпты нақтылауда метафораларға жүгінген.

Қорытындылай келе, Шәкәрім Құдайбердіұлының рухани мұрасы қазіргі заманғы гуманитарлық зерттеулер мен ұлттық тәрбие теориясындағы бай әрі әлеуетті зерттеу нысаны. Шәкәрімнің рухани-педагогикалық идеялары орта мектеп және жоғары білім беру бағдарламаларында ұлттық-мәдени компонентті күшейту, этикалық тәрбие модульдерін енгізу, рухани-адамгершілік тәрбиеге арналған оқу-әдістемелік кешендер әзірлеуде пайдаланылуы ықтимал. Сонымен қатар, Шәкәрімнің шығармашылығын халықаралық гуманитарлық дискурста кеңінен таныстыруда ағылшын тілі секілді өзге халықаралық тілдерге сапалы аудармаларды арттыру қажет секілді. Баяндамадағы библиографиялық және аналитикалық материалдар зерттеудің негізін қалайды және келешек ғылыми жұмыстар мен білім беру тәжірибесінде бағыт-бағдар береді.

Әдебиеттер

1. Насимов М.Ө. Шетелдік ғылыми басылымдардағы Абай мұрасы туралы // Абайдың философиялық мұрасы: онлайн форматта республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары: Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті. – Алматы: Қазақ университеті, – 2020. – 266 б.
2. Насимов М.Ө. Ғылымдағы әл-Фараби мұрасы: «Scopus» деректер базасы көмегімен шағын библиометриялық талдау // Қазақ философиясын зерттеудің әдіснамалық негіздері: Халықаралық ғылыми-теориялық конференциясының материалдар жинағы. – Алматы: әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, – 2024. – 213 б.
3. Насимов М.Ө. Шетелдік ғылыми басылымдардағы Абай мұрасы [Электрондық ресурс] // Абай.kz ақпараттық порталы. - Қолжетімділік режимі: <https://abai.kz/post/198652>
4. Насимов М.Ө., Паридинова Б.Ж. Абай Құнанбайұлының саяси дүниетанымы //Адамзаттың Абайы: руханият, парасат, таным: Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. – Семей: Shakarim University, – 2025. – 262 б.
5. Zhundibayeva A.K., Ergobekov K.S., Espenbetov A.S. The lyrical hero in the works of Kazakh's poet Shakarim Kudaiberdiev // Life Science Journal. – 2013. - №10 (Spl.Issue 11). – P. 113-117.
6. Mussabekov M., Seisenova N.B. Some problems of cultural education in Kazakhstan //2nd Cyprus International Conference On Educational Research (CY-ICER 2013). – №89. – P. 944-948.

7. Toxambayeva A., Nossiyeva N., Shapauov A. Talaspayeva Zh., Kadyrov Zh., Ismailova G., Jumazhanova G. Sufism and symbolism in the East Turkic poetry (literary, linguo-stylistic and psycho-pedagogical features) // Life Science Journal. – 2014. – №11 (Spec. Issue 7). – P. 428-431. 91.
8. Orazbek M., Zeinulina A., Toxambayeva A., Nossiyeva N., Shapauov A., Seitova Sh., Ismailova, G. Problems lyrical nature and dramatic effect in the lyrical compositions // Life Science Journal. – 2014. – №11 (Spec. Issue 8). – P. 284-286.
9. Khalitova I.R., Altynbekov A.I. Socio-psychological problems and socio-educational value in the work of Shakarim Kudayberdiyuly «Three clarities» // Asian Social Science. – 2014. – №10 (15). – P. 269-272.
10. Sydykov Y.B., Nysanbayev A.N., Kurmanbaev E.A. Kazakh philosophy: From Abai to Shakarim // International Journal of Environmental and Science Education. – 2016. – №11 (10). – P. 3661-3669.
11. Konyratbayeva Z., Satenova S., Konyratbayev O. Revealing Shakarim's passionate nature via his linguistic personality // Bilig. – 2018. – №86. – P. 23-44.
12. Khazretali T., Amantai Y., Mustafa G., Nurlan O., Berkimbaev K. Kazakh-Turkish cultural relationship of the 20th century: Through a scientific biography and the works of Shakarim Kudaiberdiyuly // Astra Salvensis. – 2018. – №6 (1). – P. 209-222.
13. Smagulov N., Issakhan M., Mukhitdinov R., Zhamashev A. The influence of Shakarim Kudaiberdiyev's work on the economic, cultural, and spiritual development of Kazakhstan in the late 19th century and early 20th century // Pharos Journal of Theology. – 2024. – №105 (3).
14. Kudaibergenova G. Answers to five questions posed by Shakarim from Molavi's worldview // Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta Filologiya. – 2024. – №89. – P. 245-255.

FTAMP: 17.01.07

А.Ш. Асқарова

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ

ҚР, Астана қ., altynay.askarova74@gmail.com

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ ӨЛЕҢДЕРІНДЕРІ ДРАМАТИЗМ ДИАЛОГЫ

Көркем шығармадағы драматизм адам тағдырындағы қайшылықтар мен шиеленіс арқылы туған эмоциялық-психологиялық күйді бейнелейтін көркемдік құбылыс екені белгілі. Драматизмге көркем шығарманың сюжетінде тартыс, шешімін таппаған дилеммалар, рухани дағдарыс, моральдық таңдаулар арқылы көрініс табады. Драматизмнің негізінде «кейіпкер – қоғам», «кейіпкер – өз ары», «кейіпкер – тағдыр» арасындағы қақтығыс жатады.

Автордың ішкі әлемін, ширығу сезімін, эмоциялық тартысты, қақтығысты немесе бетбұрыс сәтін образ, кейіпкер арқылы жеткізу – әдеби диалогтағы драматизм тәсілі. Күшейту құралы ретінде көріністі жандандырып, психологиялық тереңдік беріп, оқырманды шығарма әлеміне бойландырып, жақындатады. Әдебиеттегі диалог тек кейіпкерлер арасындағы тілдік қарым-қатынас нысаны ғана болып табылмайды, сонымен қатар олардың ішкі әлемін ашудың маңызды құралы. Диалогтағы драматизм, ең алдымен, қақтығыстан туындайды, яғни өмірлік ұстаным, сезім, көзқарастардың қарама-қарсылығынан. Эмоционалды әсерді күшейтудің маңызды тәсілдерінің бірі – үнсіздік пен астарлы мән. Кейіпкердің ішкі күйзелісін көрсететін – эмоционалды серпілістер. Драматизмнің тағы бір маңызды элементі – астарлы мағына. Диалог жасырын сезімдер мен шынайы ойлар шығарманың көпқабаттығын арттырып, оқырманды терең толғанысқа жетелейді. Әдебиеттегі диалог мәселесін философиялық деңгейге көтерген орыс ойшылы М.М. Бахтин зерттеу еңбектерінде диалогты жай ғана сөйлеу формасы ретінде емес, адам болмысының ойлау мен мәдениеттің жалпыға ортақ принципі ретінде қарастырады. «Диалог – жай ғана сөйлеу формасы емес, ол адамның санасының өмір сүру формасы, сөздің тірі болмысы» [1, 284]. М. Бахтин пікірінше, адам сөзі табиғатынан диалогтық сипатқа ие. Әрбір сөз басқаға бағытталған, жауап күтеді және мағыналар тоғысында өмір сүреді. Демек, мағына тек өзге мағына үшін ғана өмір сүреді, яғни екі мағына өзара диалогқа түседі. Бахтиннің

диалог жайлы тұжырымдамасын тереңірек қарайтын болсақ, өзгені тең сана ретінде мойындауға негізделген қарым-қатынас философиясы.

Шәкәрім поэзиясынан да осы көркемдік тәсілдердің қолданысын байқауға болады. Ақын диалог адамның санасының өмір сүру формасы, тұлғаның ішкі болмысын бейнелетін тәсіл, рухани қарым-қатынастың негізі тетігі ретінде көрініс табады. Мысалы, ақынның «Қаншыр мен Бөдене» өлеңінде кейіпкерлер арасындағы қарапайым әңгіме терең моральдық және психологиялық мазмұнға ие. Өлеңде қақтығыс, айла, сенім мен сатқындық, трагедия мен әділдік драматизмі диалог арқылы ашылған. Өлең мысал жанрындағы диалогқа құрылған шағын драма іспетті туынды. Құстар сөйлесу, диалогке түсу әрекетімен адам табиғатындағы мінез-құлық пен адамгершілік құндылықтарын ашады. Мысалдан жоғарыда аталып өткен драматизмнің барлық элементтерін көруге болады. Конфликтің ішкі және сыртқы формалары. Тұрымтайдан туындап тұрған қауіп сыртқы қақтығыс тудырып, өлеңге шиеленіс пен оқиға дамуының драмалық өзегін беріп тұр. Бөдене мен қаншыр арасындағы сенім мен опасыздық, ақыл мен аңқаулық арасындағы күрес ішкі психологиялық драматизм. Айла мен аңқаулық арақатынасы моральдық қақтығыс десек те болады. Қаншырдың сенгіш, аңғал сөздері мен бөдененің айлакер, сендіруге тырысқан сөздер контраст тудырып, диалогты драмалық сипатқа жеткізеді. Сонымен қатар, өлеңде ішкі есеп пен қулыққа толы мінез астарлы драматизммен берілген. Тұрымтайдың келуі драманың шарықтау шегі болса, Қаншырдың қаза табуы және бөдененің соңында өзі де құрбан болуы трагедиялық шешім болып табылады. Мысалдың драмалық шешімі «кінә мен жаза» принципі, айлакердің де түбі жазасыз қалмайтынын көрсету.

Алды-артын ойламаған аңқау менен

Алдампаз арам достан ғибрат ал [2, 133], – деген өлең жолдарымен қорытындылайды. Драманың катарсисі, яғни, ақын оқырманды ойлануға, тазаруға жетелейді.

«Қазақ әдебиетінде сондай қайшылықты қоғамда өмір сүріп өзінің әдеби бет бейнесін, лирикалық болмыс бітімін қалыптастырған ақын – Шәкәрім. Ақын шығармаларындағы көркем драматизм оның ішкі жан дүниесінің қоғамдағы әр түрлі қайшылықтарға деген жауабы ретінде көрінеді. Шәкәрімнің әдебиетте қалыптасқан лирикалық тұлғасы туралы айтқанда оның ең алдымен биік адамгершілікке негізделетінін айтамыз. Шәкәрім шығармаларындағы негізгі тартыс та адамгершілік пен оған қарама-қайшы ұғымдар арасында өрбиді» [3]. Шәкәрім өлеңдерінде диалог пен драматизм философиялық тұрғыда адамгершілік мәселелерді ашуға мүмкіндік береді. Адам мен қоғам арасындағы жақсылық пен жамандық, рух пен тән арасындағы мәңгілік сұрақтар шешім табады. Т. Есембековтың пайымдауынша «Драматизм – көркем мәтіннің ішкі мазмұнын тереңдететін, адамның рухани әдемендегі тартысты бейнелейтін эстетикалық категория» [4, 45].

Шәкәрімнің «Ашу мен ынсап», «Шаруа мен ысырап», «Анық пен танық», «Махаббат пен құмарлық» «Дүние мен өмір», «Мақтау мен сөгіс», «Міндеу мен күндеу», «Бай мен қонақ», «Піскен мен шикі» өлеңдерінде диалог элементтері мен драматизм белгілері кездеседі. Бірақ бірақ ол сыртқы әрекет түрінде емес, ішкі ой мен сезім қақтығысы түрінде көрінеді. Аталған өлеңдерінде адамның ішкі әлеміндегі драма, яғни рухани сахнадағы диалог деп айтсақ болады. Ақынның «Дүние мен өмір», «Мақтау мен сөгіс» атты өлеңдерін осы мәселе бойынша талдап көрелік. Өлеңдер философиялық, дидактикалық мазмұндағы туындылар. Диалогқа тән драматизм элементтері жасырын, ішкі диалог, философиялық тартыс түрінде көрініс тапқан. «Мақтау мен сөгіс» өлеңінде ақынның ішкі дауысы мен адам санасындағы екіұдай сезімнің тартысы диалогқа ұқсас құрылым жасайды. «... сені мақтаса, қуанасың жамандаса, жабырқайсың, суаласың» - өлең жолымен бір дауыс арқылы адамның табиғи, эмоциялық күйін сипаттаса,

«Бойда жоқпен мақтаса яки сөксе,

Қуанбақ не кеймек өзіңе еп пе?» [2, 60] – деп екінші дауыспен рационалды, даналық пікір айтады. Бұл ішкі диалог көрінісі, монолог ішіндегі екі позицияның қақтығысы. Адамның эмоциясы мен ақылдың арасындағы қайшылық диалогке түсіп, драматизм тудырып тұр. Адамды мақтаған мен сөккен кезде оның қалай әрекет ететіні туралы ішкі талас драмалық

шиеленіс болса, «Әділ жүрек, таза ақыл мақтайтұғын, солар сөкпес іс қылар жолды көксе» шешім сәті, ақиқат табылған кез.

«Дүние мен өмір» өлеңі философиялық трактат түрінде жазылған терең ойға толы шығарма. Диалогтың драматизм ақын мен қоғам, ақын мен өз санасы, адам мен тағдыр арасындағы сұхбат түрінде көрінеді. Ой түзілімі бойынша диалог формасы жасалып, риторикалық сұрақтар берілген.

«Кім үйретті дүниені жамандатып,

Оны сөгіп, өзінді амандатып?»...немесе,

«Қызықтырған кім сені оған онша! – өлең бойында ақын бұрынғы білімділермен, «сұм дүние» деп жазған адамдармен іштей пікірталасқа түседі. Драматизм ішкі, әлеуметтік, философиялық, тарихи және көркемдік деңгейде көрініс табады. Ақын жоғарыда талданған өлеңдерінде негізгі қозғаушы күш – адамның моральдық таңдауы, сүйіспеншілік пен парыз арасындағы тартыс, рухани ізденіс, кейіпкерлердің ішкі жан-дүниесіндегі қайшылықтар көрінеді. Автор өзін және өз дәуірін сынайды. Ескі түсінік пен ақынның жаңа көзқарасы арасындағы идеялық қақтығыс, «Көп жазып ем, оныма өкіндім мен» сияқты жолдардағы ақынның эмоциялық кернеуі, өмір мен дүниені сөгу емес, өз-өзінді түзету қажет деген философиялық шешімдер драматизмнің белгілері болып табылады.

Ақынның «Бай мен қонақ» өлеңінде диалог тек оқиғаны өрбіту құралы ғана емес, кейіпкерлер арасындағы тартыс пен ішкі драматизмді көрсету тәсілі ретінде көрініс табады. Өлеңнің негізгі сюжеттік желісі бай мен қонақ арасындағы қарым-қатынас арқылы дамиды. Диалог арқылы драматизмнің бірнеше түрі көрініс берген. Қонақ пен бай арасындағы әңгіме арқылы кейіпкердің ішкі сезімі мен моральдық ұстанымдары ашылған.

Бермеген соң сол қонақ өкпеледі,

Елемеді мені деп кектенеді.

Не ақша, не ат майын бермеді деп,

Өлгі байды талай жан жек көреді [2, 72], – өлең жолдарынан ішкі психологизм драматизмін көреміз. Шәкәрім қазақ қоғамындағы әлеуметтік қатынастар мен дәстүрлерді ашады. Бай мен қонақ арасындағы қарым-қатынас, қонақжайлық, материалдық теңсіздік және елдегі әдет-ғұрыптар әлеуметтік және тарихи драматизм десек болады. Сонымен қатар, ішкі психологиялық драматизм, кейіпкердің эмоционалды күйі мен моральдық наразылығы оқиғаның динамикасын анықтайды.

Өлеңдегі диалог формасы оқиғаның эмоционалды шиеленісін күшейтеді. Қонақ пен бай арасындағы сұхбат тек оқиғаның дамуына әсер етіп қана қоймай, сюжет арқылы кейіпкердің әрекетін, сезімін және моральдық таңдауларын көрсетеді. Мысалы:

Ол жоқ болса, бір аттың берші майын,

Дұспаныма мақтанып, жаз жайлайын.

Екеуінің біреуін бермесеңіз,

Қасарысқан бір жолың, мен не айтайын?! [2, 72] – монологтық-диалогтың құрылым драматизмді күшейтіп, кейіпкердің қарсылықтарын, наразылығын ашып көрсетеді. Өлеңде қарапайым қонақ-бай оқиғасы арқылы адамгершілік, әділдік және моральдық жауапкершілік мәселелері қарастырылады. Шәкәрім кейіпкерлер арасындағы қарапайым диалог арқылы философиялық драматизмді қалыптастырады: «Қазақ қашан ел болар, құдайым-ай!». Бұл жолдарда әлеуметтік қақтығыстар ғана емес, ұлттық сана мен моральдік ой толғаныс көрініс табады. «Бай мен қонақ» өлеңінде диалог арқылы драматизм ішкі психологиялық, әлеуметтік және тарихи, көркемдік және философиялық драматизм түрлері көрініс табады. Диалогтық тәсіл оқиғаның динамикасын күшейтіп, кейіпкерлердің ішкі күйін, әлеуметтік жағдайын және философиялық ойларын жан-жақты ашуға мүмкіндік береді. Осылайша, Шәкәрім поэзиясында диалог тек көркемдік құрал ғана емес, тарихи, әлеуметтік және философиялық мәні бар драматизмді жеткізудің басты құралы болып табылады.

Шәкәрім Құдайбердіұлы эпикалық жанр шебері ретінде жазылған шығармаларында диалогты тарихи драматизмнің көрінісі ретінде қолданған. Мұны оның поэмалары – «Еңлік-Кебек», «Қалқаман-Мамыр», «Нартайлақ-Айсұлу», «Ләйлә-Мәжнүн», «Мұтылғанның өмірі» –

дәлелдейді. Бұл шығармаларда кейіпкерлер арасындағы әңгімелесу тек оқиғаның дамуын қамтамасыз етпей, сонымен қатар тарихи контекст пен дәуірлік әлеуметтік қатынастарды ашып көрсетеді.

Сонымен қатар, Шәкәрімнің лирикалық шығармаларында да сюжетке құрылған, белгілі бір композициялық жүйемен жазылған өлеңдер кездеседі. Мысалы, ақынның «Бай мен қонақ» атты өлеңі алғаш рет 1912 жылы «Жәрдем» баспасынан жарық көрген және кейін «Қазақ айнасы» кітабында жарияланған. Өлеңнің сюжеті байдың үйіне келген қонақтың амандасуынан басталады. Алайда, өлеңнің үшінші шумағындағы:

Іздегені болмайды жалғыз тамақ,
Басқа да жұмысы бар байқақтамақ.
Келген кезде – бай менен қонақ тату,
Қайтарында болады қырын қабақ [2, 288], –

деген жолдар оқиғаның қалай аяқталғаны туралы ақпарат береді және өзіндік қорытындыны білдіреді. Дегенмен, бұл ақынның соңғы пікірі емес; өлеңнің дамуы диалог арқылы жүзеге асады.

Шәкәрім поэзиясындағы диалогтар қазақ халқының ұлттық тұрмыс-салты мен дәстүрін бейнелеумен қатар, тарихи драматизм элементтерін ашады. Кейіпкерлердің өзара сөйлесуі оқиғаның тарихи және әлеуметтік мәнін көрсетуге мүмкіндік береді, оқырманға кезеңнің өмірлік мәні мен ұлттық дәстүрін жан-жақты түсінуге жағдай жасайды.

Шәкәрім шығармаларындағы драматизм түрін 1-кестеде көрсетілгендей жіктеуге болады.

Драматизм түрі	Шәкәрімдегі көрінісі
Сыртқы драматизм (оқиғадағы тартыс)	«Қалқаман–Мамыр», «Еңлік–Кебек» – махаббат пен салт-дәстүр арасындағы қайшылық
Ішкі драматизм (рухани қақтығыс)	«Үш анық» – ақиқат пен сенім арасындағы ізденіс

Шәкәрім шығармаларында драматизм арқылы адамдық, ар-ұят, ұждан, махаббат, әділет ұғымдарының мәңгілік мәселелерін көтереді. Оның шығармаларындағы драмалық тартыс оқырманды ойландырады, сезімге бөлейді және уақыт өткен сайын өзектілігін жоғалтпайды.

Әдеби диалогтағы драматизм – көркем шығарманың эмоционалды және идеялық өзегін құрайтын маңызды эстетикалық құбылыс. Диалог арқылы автор кейіпкерлердің ішкі дүниесін, рухани қайшылығын және моральдік ұстанымын терең аша алады. Драматизмнің мәні – тартыс пен шиеленісте, адамның ішкі немесе сыртқы күресін көркем тілмен бейнелеуде жатыр.

Шәкәрім Құдайбердіұлы поэзиясындағы диалог пен драматизм ұғымдары ерекше үндестік тапқан. Диалог арқылы кейіпкердің ішкі жағдайын, моральдық таңдауын, қайшылықтарын ашады, сол арқылы көркем драмаға жан жақты, терең әрі әсерлі драмалық жағдайға апарады. Ақын диалогты тек кейіпкерлер арасындағы сөйлесу ретінде емес, адам мен өзінің ар-ожданы, адам мен тағдыр, адам мен қоғам арасындағы рухани пікірталас түрінде қолданған. Осындай стильдік ерекшелік Шәкәрім поэзиясына терең философиялық және психологиялық мазмұн береді.

Әдебиеттер

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – Москва: Искусство, 1979.
2. Құдайбердіұлы Ш. Шығармалары: Өлеңдері, дастандары. Том.1 Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2006. – 524 б.
3. Ақтанова А.С. Шәкәрімнің өлеңдеріндегі драматизм. Научный журнал Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова. Вестник ПГУ – №4, – 2010. – С.15-21.
4. Есембеков Т.У. Көркем мәтінді талдау негіздері: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2018.
5. Шәкәрім шығармалары. Екі томдық. – Алматы: Жібек жолы, 2007. – 625 б.
6. Әбдіғазыұлы Б. «Шәкәрім әлемі». – Алматы: Раритет, 2008. – 408 б.

A. Aimakhanova

University named after M.Kh.Dulaty
RK, Taraz, aaimakhanova@inbox.ru

ENHANCING SPIKING SKILLS THROUGH TECHNOLOGY-DRIVEN VISUALS

“People learn better from words and pictures than from words alone” [1]. This concept underscores the significant shift in our perception of the world. Incorporating vivid materials in the learning process has become increasingly essential in present day education owing to advancements in methods and varied learning needs. It is noticeable that visualization of teaching materials enhances learning procedures by making complex ideas more specific. Enhancement of learning retention with visual teaching materials lets students more likely commemorate and enhance topics, where multi-sensory inputs play the key role throughout the process. In modern classroom, technology has emerged as a valuable friend in learning. Among the different digital advancements, visual tools such as interactive presentations, infographs, and digital storytelling platforms are essential for improving students’ speaking abilities. These tools give visual support to help students organize their thoughts, develop their vocabulary, and acquire confidence while expressing themselves in spoken English.

Visual tools help to bridge the gap between abstract language concepts and real-world communication. When students explain information using graphics, videos, or interactive diagrams, they rely on comprehension rather than memory. With this visual framework, they may more naturally describe, explain, and discuss things.

“Visual aids are tools that help to make an issue or lesson clearer or easier to understand and know (pictures, models, charts, maps, videos, slides, real objects, etc.). Visual aids are those devices that used in classrooms to encourage students learning processes and make them easier and more interesting. Visual aids are the best tool for making teaching effective and the best dissemination of knowledge.

The benefits of visual learning and teaching

Introducing a consistent visual component to the curriculum can:

- help students better engage with the materials increase retention by 29-42%
- develop higher-order thinking skills
- hone fundamental abilities that enable students to see and conceptualize visuals clearly
- enhance tactile hand-eye-mind connections that improve the ability to recall facts and retain learning
- serve the unique needs of learners who process information primarily through visuals, as well as increase learning for all students
- provide new opportunities to some students with learning differences and challenge students who are gifted or twice exceptional
- be an integral part of best-practice intervention methods with individuals” [2].

Visual support improves comprehension and expression. One of the primary benefits of employing interactive visual aids is that they assist learners in connecting language to meaning. Visuals provide context and inspire thought, making it easier for students to express and discuss their observations. For example, when students utilize digital infographics or storyboards to convey an idea, pictures can help direct their speech. This technique allows individuals to focus on rationally structuring their ideas while using suitable vocabulary and structures. Since as a result, pupils become more fluent and coherent communicators, since the visuals serve as prompts, reducing hesitancy and nervousness.

Building confidence with interactive practice. Interactive visual tools boost students’ confidence by allowing them to prepare and practice speaking in a safe atmosphere. Many digital platforms, including Flip, Canva, and Powtoon, enable students to record and display visual projects before sharing them with classmates or teachers. This method promotes regular rehearsal, self-assessment, and steady improvement. As students become more comfortable speaking with pictures,

they gain a greater sense of control over their language use. The mix of visual creativity and verbal expressiveness also enhances the learning process, lowering the anxiety of making mistakes when speaking English.

Encourage collaboration and communication. Another significant benefit of visual tools is their capacity to foster collaboration. When students collaborate to create visual project, such as group presentation, a short animated tale, or a video blog, they must negotiate meaning, assign tasks, and share language resources. This style of cooperative learning promotes authentic communication and encourage students to utilize English for practical objectives. They increase their fluency and accuracy in the language through discussion and criticism. Collaborative visual projects thus function as a social and linguistic bridge, improving students' speaking abilities.

Supporting different learning styles. Technology-driven visual tools help accommodate various learning styles, making spoken tasks more accessible. Visual learners, in particular, benefit from seeing graphics or symbols that reflect language or key concepts, whereas auditory learners benefit from listening to and creating recorded speech. Kinesthetic learners participate actively by designing, clicking, and generating visual material. When these various approaches are incorporated into English speaking activities, all students have more possibilities to engage and succeed. This multimodal method improves understanding, motivation, and long-term language retention.

“In English language classes where visuals were used properly, pupils showed positive and good reactions in the sense that they responded enthusiastically to the lesson. Pupils paid more attention to the lesson, understood the lesson well, participated in the class by providing different responds. For instance in the adjective class, pupils eagerly wanted to participate the lesson by each rising up the hand for answering questions, were ready to be compared” [3].

In English lessons, visual aids can improve learning by involving students, creating ideas, and giving abstract ideas a tangible form. Here are a few useful exercises that successfully use visual teaching materials. In English classrooms, incorporating visual resources can develop the learning process by involving learners. During my pedagogical practice, I went to school “Keleshek-Taraz”, and my learners were students among 8,9,10 grades. Here are a few beneficial workouts that effectively used in my classrooms:

Using movie clips or videos for improving listening and speaking skills. A teacher can play a short video segment or film scene and pause at main and important moments. First, educators can play it fully until the end and then play it one more time, asking learners questions about the video segment. Students can discuss the main topic of the video and answer the teacher's questions. The classroom tools might be YouTube clips, animated videos, or video fragments from educational sites. This type of activity helps develop listening comprehension, promotes speaking fluency, and creates interest and focus for the lesson.

By interacting movie clips, learners were able to discuss the video material, reason being that they comprehend material with help of visualization. The activity was taken among learners, grade 9 or 10, for high school learners. First, without visual materials students' answers were 50% right and half of learners were not interested in lesson fully, however afterward working with video segment helped them to understand material better and they were engaged to classroom.

Interactive whiteboards for live annotation. Interactive whiteboards can be used to annotate texts, diagrams, or exercises at the lessons. An educator can display a sentence or text on the board, which makes students analyze it and make face-to-face annotations. Also, learners can come up to the whiteboard to participate in an activity. Teachers can use interactive boards and smartboards to make this activity. Advantages of this approach are engagement of learners in a hands-on way, promotion of active learning, and allow for huge interaction with the topic.

Quizzes and polls using digital tools. Incorporating modern tools, such as Kahoot, Quizlet, or Poll Everywhere, help to create interactive quizzes that include photos, graphs, and visual questions. An educator can make students participate live and discuss the questions by answering them. This kind of activity engages learners in live, provides immediate feedback, and fosters an entertaining environment.

Charts and graphs for language interpretation. This activity lets students analyze and describe graphs and charts to practice explanation and interpretation skills. An educator can present a pie chart or line graph and require students to explain or describe the data, compare the information, or describe what the chart means in a context. This activity can be done by using graphs, charts, or tables to improve analytical skills and teach learners how to interpret and describe information. Moreover, it integrates real-world examples during English lessons.

Word cloud to strengthen vocabulary. Creation of the word cloud based on an article or topic and then having learners identify the most common words can reinforce the vocabulary. Also, teachers can make students discuss why these words are crucial or if they have relevance to the main topic, so students use these key words and remember them with ease. Incorporating word clouds to revise key words or themes after reading or writing activities strengthens vocabulary and provides a vivid representation of key terms; it also engages learners with visual teaching materials.

Role play or props. This activity would be done by using props or costumes for role-playing to carry out conversational English in real-life circumstances. The tutor may set up a scenario for students to perform speech related to the theme. For example, if the theme of the lesson is shopping at the grocery, students might play the roles of customers and working staff. This type of exercise allows learners to be involved in practical language use, develop speaking and communication skills, and create self-confidence.

Digital presentations for speaking projects. By integrating advanced tools, such as PowerPoint, Google Slides, or Canva.com, students are able to create digital presentations to present on a particular topic. An educator can assign students a research theme, and they make a visual presentation using photographs, charts, and key points. Afterwards, learners present to the class, using visual aids in their spoken presentations. This activity improves speaking and presentation skills, encourages survey skills, and incorporates technologies in the English lesson.

Graphic organizers for reading skills. Printable graphic organizers or electronic tools, such as Padlet.com or Google Slides, can help create graphic organizers to tear down reading passages. Afterwards, after reading an article or text, the teacher may ask students to complete a graphical organizer that classifies key data. Benefits of visual organizers are improvement of comprehension, development of critical thinking, and vivid organization of data.

Picture description in order to improve speaking and writing. Photographs, paintings, or illustrations can work as punctual help for learners to practice storytelling or book language. By illustrating a picture, teachers can ask learners to describe the picture in detail or write a little narrative based on what they see. This activity improves vocabulary usage, develops creativity, and encourages writing and speaking skills.

Infographics and mind maps in order to improve writing skills and grammar. Pre-made infographics or models for mind maps might be used by teachers in order to explain and discuss complex grammatical rules, writing structures, or themes. A teacher might demonstrate an infographic on a specific theme and go through it step by step. Then require learners to create their own mind map summarizing a theme they have studied. Mind maps clarify complicated information, develop understanding, and encourage visual learning support.

Storyboards or picture sequences. A teacher can present images representing main events in a story. Vice versa, students can form their own storyboards. This exercise might be done by using visual aids, such as storyboards, cartoon strips, or picture sequences. For instance, teachers can have learners use storyboards to report a story or describe a process, and this activity at English lesson improves creativity, encourages retelling skills, and aids comprehension of article structure.

Flashcards for improving vocabulary. Incorporating flashcards with images or words into classrooms to introduce new vocabulary might be done with pictures or graphs. For instance, teacher holds up a flashcard and questions learners to determine the word or use it in an appropriate way. For junior level students, images are better, and for advanced level learners, definitions or synonyms are suitable. Using flashcards increases retention, increases memorization, and develops vocabulary acknowledgement.

These types of interactive and engaging visual teaching materials helped learners to participate in lessons and comprehend information with ease. Overall, the percent of students that participated in classrooms increased for 10-15% percent. This percentage was taken from results of students that participated in my lessons and it shows the development of skills, which students need to learn in order to study the English language.

“If teachers use visual aids regularly, students will expect to learn the next language topic by using visual aids, because each visual aid for them is an interesting learning tool. Facilitating an interesting learning environment can enhance students’ English abilities, and this is a major goal for English teachers.

These aids allow students to have a chance to brainstorm and present their ideas or thoughts. They can create their own stories in which there are no right or wrong answers. Furthermore, they can also participate in the group work such as paired reading or small group activities. They will have the opportunity to create their own stories that depend on their background experience. In group work, they can discuss the similarities and differences between each person’s interpretations of a picture.

Visual aids help teachers’ presentations and objectives by placing emphasis on whatever is being thought. Clear visual aids multiply learners’ level of understanding of the material presented, and they can send clear messages and clarify points from teachers. Moreover, they can involve the audience by providing a change from one activity to another and from hearing to seeing. In addition, learners are more fascinated by gestures and movements in the classroom. Also, visual aids impact and add interest to a presentation” [4].

Integrating technology-driven visual tools into English language training has transformed how students improve their speaking skills. These tools offer more than just visual appeal, they also serve as cognitive aids, assisting learners in better organizing their thoughts, recalling terminology, and structuring their voice. Connecting abstract ideas with tangible visual allows pupils to speak more simply and confidently, bridging the gap between comprehension and expression. This combination of visual and verbal learning improves fluency, pronunciation, and overall communicative skills in ways that traditional speaking exercises frequently cannot. Aside from linguistic growth, interactive visual technologies promote important 21st- century abilities including creativity, cooperation, and digital literacy. When students create visual content or participate in multimedia presentations, they engage in realistic communication that reflects real-world situations. Such encounters not only improve their speaking skills, but also prepare them for academic, professional, and social circumstances in which English is employed as a global language. Furthermore, the process of producing and presenting visual projects promotes critical thinking and self-expression- two essential components of confident communication. For teachers, the incorporation of visual aids offers up new avenues for lesson planning and classroom participation. Integrating films, info graphs, or digital storytelling into speaking exercise allows educators to create a more inclusive and student-centered atmosphere.

In essence, technology-driven visual tools serve as a bridge between innovation and education, combining creativity and language practice. Teachers can use visual interactivity to help students gain confidence in their voices and build the capacity to convey concepts with clarity, coherence, and enthusiasm. As education evolves in the digital age, the intentional use of such tools will remain a critical component in developing fluent, expressive, and globally competent English speakers.

References

1. Richard E. Mayer 2001, 2009. Multi-media learning Second edition. Cambridge University Press. Published in the United States of America by Cambridge University Press, New York
2. The Importance of Visual Aids in Learning and Teaching (ijtsrd.com)
- 3.The-Use-of-Visual-Aids-in-Supporting-English-Language-Teaching-in-English-Medium-Primary-Schools-A-Case-Study-in-Meru-District.pdf (ijcar.net)
4. Using visual aids in teaching english (snauka.ru)

**РОЛЛАН СЕЙСЕНБАЕВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ТУҒАН
ХАЛҚЫНЫҢ ТАҒДЫРЫН БЕЙНЕЛЕУДЕГІ ДӘСТҮРЛЕРІ МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҒЫ**

XX ғасырдың басына қарай Қазақстан екі ғасыр бойы өркениетті елдерге жақындаған мемлекеттің құрамында болғанына қарамастан, дала халқы оның егіншілік пен басқа да кәсіп түрлерін меңгерген жоқ. Көшпелілер көсемдері үшін Ресеймен одақтасудағы басты мақсат – өз халқын, қазақ халқының ұлы ойшылы, ағартушы Абай Құнанбаев атап өткендей, озық мәдениетке баулу емес, шетелдік басқыншылардан жерді қорғау болды. Солтүстіктегі көршілері қауіпсіздікті қамтамасыз ету жағдайында өз ісінің дұрыстығына толық көзі жеткен қазақ басшылары өзара жауласуды жалғастырды. О.О.Сулейменов «Шоқаным менің» деген жалынды мақаласында көшпенділердің надан қамқоршылары іс-әрекетін ерекше атап көрсетеді. «Ұл деген атқа лайық емес халықтың ақ сақалды әкелері сұлтан немесе болыс, хатшы, урядник, салық жинаушы лауазымдары үшін өзара қағаз жүзінде күресіп, құнды тарихи уақыттарын өткізді» [1, 14], Сондай-ақ М.О. Әуезов [2] пен І. Есенберлин де өз эпостарында жаңа жағдайларында дала шонжарлары түпсаналы сұрапылын көркемдікпен аша білді [3, 103-107].

Қазақтың мекені сол киіз үй болып қала берді, оның кәсібі көшпелі мал шаруашылығы болды, яғни қазақтар бұрынғы көшпелі өмірін жалғастырды. Жеке адамның да, жалпы халықтың да психикасының айтарлықтай өзгеруі үшін күйзеліс қажет. Роллан Сейсенбаевтың «Сағынтып күткен жаз еді» повесіндегі Ершекті ата: «Ауыр апатта халықтың ерік-жігері оянады, – дейді, – жылылық пен тоқтық ерікті босатады, азғындатады» [4, 464]. «Адамдар мастанса, қамшымен көтере алмайсың» [3, 155], – деп тұжырымдайды Есенберлиннің Қотан жырауы.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы халықтың патриархалдық-тайпалық қатынастарының қарқынды ыдырауы оның бей-берекетін шығаруға әкелді. Руластары бас тартқан халықтың кедейленген топтары егіншілікпен айналыса бастады. Бұл дала халқының өміріндегі түбегейлі өзгерістердің басталуы болды. Осы құбылыс Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясында көркемдік тұрғыда көрініс тапқан [2].

Бірақ өмірді оңалтуы дала халқының мінезіне байланысты ішкі себептермен кейінге қалдырылды. Сөйтіп, қазақ халқының өмірінде аз ғана өзгерістер болды, олар ең жақын солтүстік көршісінен де артта қалды. Енді, міне, екі жүз жылдан астам қазақтардың орыстармен бірге жүріп өткен жолын XX ғасырдың соңғы ширегінде Роллан Сейсенбаев «Намыс» повесінде көркем бейнелейді. «Мен сахарада, тасталған биік қорғанның жанында тұрмын. <...> Мен сенің мәңгілік өміріңнің сырын түсінгім келеді. Менің жерім, менің далам! <...> Бөтеген, көлдеріңнің қамысы не сыбырайды, айтшы, осында, безерген далада туып-өскен ата-бабамның тағдырын айт... Көмектесші, жерім!... Менің далам!... Мен тұрмын сахарада, тасталған қорғанның қасында, жоғарыда, биік аспанда, реактивті ұшақ ұшып барады, таза көкте мөлдір ақ із қалдырып» [4, 272].

Бұл үзінді Абай Құнанбаев пен Міржақып Дулатовтың ескертулерімен үндесетін тамаша сурет. Бұл бүгінгі дүниенің біртұтас болғанын, оны мекендеген халықтардың бір-бірінен ажырамайтынын айғақтайды. Дегенмен, бір мемлекеттің құрамындағы кейбір этникалық топтар алға шықты. Реактивті ұшақ – прогресс символы. XX ғасырдың соңғы ширегінде қазақ халқы өз ата-бабаларының жеріндегі басқа этностардың табыстарын бақылап қана отырды, бірақ оның өзі жасампаздыққа дайын емес еді, дегенмен ең көрегендері, Абай Құнанбаев жазғандай, ағартушылықты өркендеу жолы деп санаған:

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім.
Ержеткен соң түспеді уысыма,

Қолымды мезгілінен кеш сермедім.
Бұл махрұм қалмағыма кім жазалы,
Қолымды дөп сермесем, өстер ме едім? [5, 72].

Ақын білімнің жоқтығынан туған халқының көп нәрседен айырылғанына өкінеді. Міржақып Дулатов та дала тұрғындарының жоғалғанын растайды.

Жол тауып әлде болса, данышпандар,
Дұшманның құлатқайды тіккен туын [6, 66].

Сейсенбаев өз шығармаларында өзінің туған халқының бірнеше ғасырлар бойы – атам заманнан бүгінге дейінгі – тағдырын бейнеледі. Және ол тұрақты драмалық ретінде көрсетіледі. Өткенді жаңғырту үшін жазушы әңгімелеудің шағын түрлерін – қазіргі заман туралы шығармаларда пластикалық түрде қиыстырылған аңыздарды, астарлы әңгімелерді таңдаған. Автор шығармашылығының бұл ерекшелігі қазақ әдебиетінің дәстүріне негізделген. «Қазақ романы пайда болғаннан бері, – атап өтті Евгения Васильевна Лизунова, – жазушылар өмір туралы баяндаудың өзіндік формаларын іздеп, оны жанр ретінде сипаттайтын романның өзіндік дәстүрлерін жасайды. Бір қызығы, бұл біршама жаңа дәстүрлер ескі романда, мысалы, армян романында орын алған үрдістермен үйлеседі. Армян романын зерттеуші А. Петросян: «...Қазіргі әрбір армян романында атам заманға лирикалық шегінуді, өткен оқиғаларға сілтемелер мен болашаққа көзқарасты табамыз», – деп баса айтады. Қоғам мен уақыт байланысын тереңірек ашуға көмектесетін мұндай «көлемділік» қазақ романына да тән. <...> Заманауи «тарихи көкжиегін» алғашқы романдарда-ақ ашу... прозаның жаңа дәстүрі болды» [7, 195].

XX ғасырдың соңғы үштен бірінің бейнесі Сейсенбаевтың тарихқа шегіністерімен, қауымдастыруларымен, салыстыруларымен толықтырылған. Сонымен, ол қазіргі шындықты көркем ашуда, философиялық, рухани, ғылыми, этикалық ойдың әлемдік жетістіктеріне сүйенуге ұмтылуы тарихилық.

Сейсенбаев «Намыс» атты аңыз-повесінде оқырманды ғасырлар қойнауына апарады. Онда Сейсенбаев Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясындағы сияқты алыстағы ата-бабасының ауыр халінің себебін – ішкі алауыздықты көрсетеді. Бұл құбылысты Есенберлин өз ойын публицистикалық, Сейсенбаев көркем түрде жеткізеді.

Сейсенбаев аңызда адам бойындағы менмендік, көреалмаушылық, жеке басының мүддесі ру ішілік араздыққа, халықтың жақсы бөлігінің өліміне әкелетінін көрсетеді. Жазушы жас батыр Күшікбайдың анасы Айғанымның сары далаға арнаған үндеуінде уақ руындағы зорлық-зомбылықты, надандықты, намыссыздықты, дала тұрғындарының азабы мен мұңын, ыза мен үмітсіздігін көрсетеді. «Бірақ менің күйеуім абыроймен қаза тапты, ол соғыста қаза тапты, ол өз халқын қорғап қайтыс болды. Ал менің ұлым Күшікбай? Жаудың қолы оны құлатты ма? Жоқ, өзінің бір рудың ұлдарының жауыздығынан қаза тапты, басына түскен қорлыққа шыдай алмаған... Қолынан келмеді, шыдай алмады... шыдай алмады, шыдай алмады, шыдай алмады... <...> Уай, сары дала, бірақ менің ұлым саған және өлімге керек пе еді? <...> Үндемейсің бе? Мүмкін сен менің халқымнан болған оқиғаға жауап сұрағанымды қалайсың ба? Сен оның ұлдарының ең жақсысынан уақ әулетінің ерлігі туралы сұрадың ба?» [4, 71-72].

Адамның озбырлығы мен өршілдігі халық бірлігіне қарсы тұрады, сондықтан Күшікбайдың анасы оған сенімін жоғалтты. Оның сөзінен туыстарының тағдырына алаңдаушылықты естиміз. «...Дұрыс кеңес берген данышпанды есінен таныған дейді, зілаладан құтқарған батыл жауынгерді өз қолдарымен тұтқындайды, олар туралы жырлаған әншінің ауызын жауып тастайды... Олардың қарайған жанын қандай сөздермен қатты әсер етуге болады, қандай қамшымен олардың сөніп қалған ақыл-ойын, сана-сезімін оята аласың? Уай, сары дала, сенің халқың уақ руы, Сарыарқадағы ең байғұс па? Ол шынымен де данышпандарының даналығын, жауынгерлерінің ерлігін, музыканттарының әуенін дүние жүзіне шашырап кеткенде ғана біле ме, әлде жер бетінен мүлде жойыла ма? Бұл шынымен де бізге тағайындалған нәрсе ме? Халқымыздың есі қойдың құйрығынан қысқа ма?» [4, 72].

Бұрынғы заңсыздық пен шетсіз шексіз былықтылықты Міржақып Дулатов ашқан:
Сол кезде біздің қазақ ала болған,
Көлденең дұшпандары және болған.

Күштісі нашарларын шауып алып,
Бұрынғыдай болмаған бәле болған.
Кетіпті фитнәнің жолы ашылып,
Бірінен дұшпандығын бірі асырып [6, 19].

Сейсенбаев Айғаным туыстарының тағдырына алаңдайтынын айтады. Дулатов XX ғасырдың басында ғасырлар өтсе, бүкіл дүние басқаша болып кеткенімен, дала халқының бағзы замандағыдай күй кешкенін жарқын бейнелеген:

Ғұмыры ит жығыспен бара жатыр,
Белгілеп бірін бірі жеңе алмайды.
Бастаса файдалы іске біреу шығып,
Соңынан көмек беріп ере алмайды.
Мал беріп жамандықты сатып алып,
Берсең де жақсылықты тек алмайды.
Арада фитнаның өрті жанса,
Кұйса да туфан суын сөне алмайды.
Әуре боп бірін бірі жоғалтам деп,
Татулық ілтифатқа келе алмайды.
Береке кәсібінде болмаған соң,
Түзеліп һеш шаруасы оралмайды.
Біреу бірінен артық болса,
Бір-бірін ілтифатпен тең алмайды [6, 69].

Оралхан Бөкеев («Ұлы дала» диптихіндегі «Айпара ана туралы әңгіме») [8] мен Сейсенбаев («Намыс» аңыз-повесі) шыдамды, сабырлы, бірақ намысшыл қазақ әйелінің бейнесін сомдаған. Заманның қиындығы мен таршылығына табандылық танытқан Айпара мен Айғаным. Екі ана да қиыншылықтарға қарамастан, ел-жұрт үшін бәріне дайын, қайсар, қайратты ұлдарды тәрбиелей білді. Әйелдер батыл, ерік-жігері күшті, отбасы үшін қиын кезеңде өз бетінше шешім қабылдап, оны күйреуден, жеңілістен, ұяттан құтқару үшін оны жинап, туған жерлерінен алып кетті; біріншісі – сыртқы жаудан, екіншісі – ішкі алауыздықтан).

Айпараның әрекеті дұрыс, оның руына тынығу үшін уақыт керек. Айғаным, жалғыз бейкүнә ұлының, Күшікбай батырдың, жанұяның үміті мен тірегінің ажалы және ру ішіндегі бытыраңқылығынан зардап шегеді. Сондықтан Айғаным жауыз жерлестерінен жырақта, жат жерде, өз руының зұлым көсемдері озбырлығынан өз баурластарын аман алып қалуды ұйғарды. Күшікбайдың анасының бұл әрекетінің басты себебі – даланың кеңдігі: «Біздің жүз асқарлы ауылымызға кең далада алақандай жер табылар», – деп оның әрекетіне түрткі болған.

Сейсенбаевтың кейіпкері екі жетім баланы балалық шағынан жамандықтан, пайдакүнемдіктен, мансаптанған адамдардың арам пиғылынан қорғап, сүйіспеншілікпен, мейіріммен, пәктікпен адамгершілікті істермен қоршап өсіремін деп аңғалдықпен ойлаған Айтматовтың Марал анасын [9] еске түсіреді. Алайда, бұл жетімдердің ұрпақтары Марал ананың тәрбиеленушілеріне сіңірген ең жақсы адами сезімін аяққа таптады. Демек, қырғыз классигі парасатты болмыстың табиғатында қарама-қайшылықты мінез-құлық белгілері бар екенін көрсетеді. Ал қазақ жазушысы оқырман назарын осыған аударып, Айғанымның іс-әрекеті сәтсіздікке ұшырайтынын, көшпенді мәселесін басқа жолмен шешу керектігін баса айтқысы келеді деп айтуға болады.

Айғаным өз заманының перзенті, көкжиегі оның шеңберімен шектелген, тұрақ орнын ауыстырудан басқа өмірді өзгертудің өркениетті жолдарын білмейді, яғни оның мінезінде көшпенділердің қарабайыр санасы шоғырланған. Бұл оның кінәсі емес, барлық дала тұрғындарының бақытсыздығы. Оны тек табиғи түйсіктілік басқарады. Көшпенділер Борис Пилняктың «Үлкен өмір» [10] әңгімесіндегі екі үлкен құс (атауы жоқ) сияқты әрекет етеді. Көшпенді адам ерекше, парасатты әрекет ету керектігін білмейді. Айғаным Айтматовтың анасы Марал ана сияқты өз отбасын тек әділетсіз руластарынан ғана алыстатты. Дегенмен оның ауылының өмірі бұрынғы.

Бөкеев Айпараның толғаулары мен Олжайдың сөздерінде ашып көрсеткен ішкі қажеттіліктер болғанымен, дала тұрғынының психологиясын өзгертетін сыртқы факторлар болған жоқ. Көшпендіні жүздеген жылдар бұрынғыдай тұңғыш табиғаты, ұлан-ғайыр кеңдігі, шөптері бар жайлым қоршаған. Олар оған қорғаушы да, асыраушы да болды. Сондықтан Айғаным туыстарын далаға алып кетеді. Екіншіден, дала тұрғындарының мызғымастығы, ғасырлар бойғы статикалық өмірі өркениетті әлеммен тығыз қарым-қатынастың болмауымен байланысты, сондықтан көшпенді қоғам мен экономиканы дамытудың басқа – парасатты және прогрессивті – жолдары белгісіз. Міне, осы себептерге байланысты, сан алуан түрлі, жылдам өзгеріп жатқан дүниеде жазушылардың туған халқының ішінде Олжай мен Күшікбай сияқты жаңаша ойлайтын адамдар болғанымен, олардың құрдымға кетуі мүмкін.

Айғанымды білмегені үшін кінәлауға хақымыз жоқ. Жазушы өз кейіпкерінің құнды қасиетін көрсетеді. Ең бастысы – оның жан дүниесінің әдемі екпіні, дүниеқұмарлардың сүйектенген әлемін өзгертуге деген ұмтылысы. Болашақтың жолында ол өзінің қуатты туыстарының озбырлығына, халықтың өзін-өзі жоюына көнбеді. Ашық жанға білім жетіспейді, онсыз халықтың жаңғыруы, сананың тұтылуын жеңу мүмкін емес. Игерілікке ықпал ететін күштердің өзара тиімді ықпалы мен өзара байланысын ортағасырлық парсы ақыны Насыр Хосроу айқын көрсетеді:

Бірақ жанның қанаты бар – ақыл. Ақылмен жан қанатты,
Ол терең тұңғыықтан ұшып, азаттық тыныстайды [11, 76].

Орта ғасырдағы тәжік-парсы ақыны ақыл мен жанның күші мен сұлулығына сенеді. Демек, Күшікбайдың нұрлы, пәк анасы – халықтың үміті.

Сейсенбаевтың аңыз-повесінде негізгі тартыс екі жауынгер – Төбет пен Күшікбай – арасында болады. Автордың басты кейіпкер ретінде батырларды таңдауы тегін емес. Есенберлин «Көшпенділер» трилогиясында олардың қоғамдағы маңызды орнын атап көрсетеді. «Ежелден ата-баба билері мен батырлары даланың құдіретті қожасы болған. Олар көктемде рудың қайда көшетінін немесе қайда қыстауын шешіп, әділдік пен жазалау шараларын жүргізді. Сондай-ақ олар көршілес тайпалар мен рулардың көптеген мал тонаушыларына қарсылық көрсетті [3, 228-229].

Сөз шебері трилогияда жасақтар бағынатын кейбір батырлардың бейнесін жасаған. Батыр сөзі – жауынгерге заң. Біздің заманымызға дейін қазақ үшін «батыр» деген сөзді айтудың өзі оған деген сүйіспеншілік пен құрмет сезімін тудырады. Ежелден оны дала халқы мақтан тұтқан. Батырлар мифтік емес, шынайы адамдар. Тарихта өз халқын бір емес бірнеше рет жеңіліс пен толық жойылудан құтқарған көптеген батырлардың есімдері сақталған. Бірақ олардың арасында әртүрлі мінездер де болды, мысалы, Есенберлиннің адал, ар-ожданды, әділ Саян, өзімшіл, жауыз, сатқын Қобыланды. Батырлардың көпшілігі Есенберлиннің Қияғы мен Тұяғы сияқты халық мүддесін өз мүддесінен жоғары қойып, марапат пен атақ сұрамай қызмет етті. Өз мүмкіндіктерін жіберіп алмай, оларды жеке мақсаттарына пайдаланып, әлсіздерді басып тастайтындар да бар:

Ел шауып, кісі өлтірсе батыр деген,

Батырлар факирлердің хақын жеген [6, 19], – Дулатов өзімшіл қорғаушылардың орынсыз рөлін осылай атап көрсетеді.

Сейсенбаев оқырман назарын кейіпкерлердің іс-әрекетіне аударады. Автор Төбет (бас батыр) мен Күшікбай (жас батыр) бейнелері арқылы қоғам өмірінде көрнекті рөл атқаратын екі күшті көрсеткен. Жазушы кейіпкерлердің атына үлкен мән береді. Олар ит атауларымен байланысты. Қазақ ұлына ешқашан «Төбет» деп ат қоймайды, ал «Күшікбай» деген қарапайым есім. Нәрестені осылай атайының себебі, біріншіден, оған көз тимеу үшін, екіншіден, оған деген сүйіспеншілікті білдіру. Кішкентай, мейірімді, сенімді және дәрменсіз күшік балаға ұқсайды, ал ересек адамның оған деген көзқарасы жұмсақ, жылы және мейірімді. Сонымен, Сейсенбаевтың Төбет есімі иронияға толы, ол оқырманда оған деген теріс көзқарасты бірден тудырады. Бұл кейіпкер зұлымдық, қараңғылық, озбырлық, Күшікбай – ашықтық, ізгілік, тазалық, махаббат символы.

Жазушы екі жауынгерді, ержүрек халық қорғаушыларын қарсы қойды. Уактардың бас жауынгері Төбет пен оның жауынгерлері бір емес бірнеше рет жауды жеңіп, жоңғарлар ұрлаған үйір-үйір жылқыларды қайтарып әкелді. Сейсенбаев Төбет образындағы батырлардың қайшылықтарын ашады. Батырлар көсемі айуандықпен өлтірілген ағайыны Естібек үшін жоңғарлардан кек алудан көздейді, өзінің жеке ренішін халық намысымен шатастырды. Төбет еш ойланбастан ауылды өртеуге, қарапайым халықты шауып тастауға, әйелдің абыройын түсіруге бұйрық бере алады.

Уактардың басты жауынгері хайуандық, зорлық-зомбылық, үрейге баулиды, түйсік өмір сүруді уағыздайды. «Таң атадан қанжарын қайраған халықты тыныштандыратындай, қан дауысын басатын күш жоқ», – деп ойлады Төбет. – Ал бұл өмірде жебеден, найза мен қанжардың ұшынан сенімді әрі тіректі ештеңе жоқ» [4, 142]. «Тірі болсам мен ағамның төгілген қаны үшін қан төгемін. Бұл менің сөзім мен құқығым. Ал мына жоңғар иттеріне араша түспе» [4, 142]. Сөйтіп, батыр көсемнің озбырлық мінезі қазақ пен жоңғар арасындағы зілзаланы, қантөгісті, үрейді еселей түседі. Ізгілік, өмір даналығы сияқты ұғымдар оған түсініксіз, қабылдамайды да. «Ал Күшікбай да сол «ақылдылар» сияқты өздерін ұлы деп есептейді де таңнан кешке дейін домбыра шертеді немесе тәкаппар келбетімен ақылсыздықты айтады. Жоқ енді! Қалай болса, солай болады! Басқа – бас, қанға – қан, ата-бабамыз бізге өсиет еткені осы» [4, 142].

Надан билік пен тәкаппар күш ақылдың үніне құлақ аспайды. Төбеттің сөзі Есенберлиннің Әбілқайыр ханның ойларын еске түсіреді. «Жүз жасар Асанқайғы, қарт Қотан жырау, олардың кейінгі кішкентай Қазтуған жырау тағы бір нәрсені дәлелдемек болды. Олардың қандай да бір түсініксіз даналығы болды. Адам бүркіт пен қасқырдан бөлек, өзін ерекше ұстауы керек екен. Айуан мен адамның табиғаты бірдей емес сияқты. <...> Мәңгілік арғынның ақылды ерлері мөлдір суды лайлайды – әр түрлі жыраулар, күйшілер, әншілер, кітап данышпандары. Олар әрқашан әміршілерге қарсы тұрады, олар осындай адамдар, және олардың ұлы бабасы (Шыңғыс хан) ең алдымен жаулап алған елдерде оларды аулағаны кездейсоқ емес. Бұл улы тұқымды түп-тамырымен жою керек!» [3, 70].

Есенберлин Әбілқайыр ойлары арқылы халықтың зұлымдықты, зорлық-зомбылықты қабылдамайтынын көрсетеді. Халық гуманизмді бекітеді. Мұны жазушы Әбілқайыр ханның сөзімен ерекше атап көрсетеді: «Бірақ импрам – көріксіз дала тобыры – олардың жалған даналығын неге сонша ынтамен қабылдайды? [3, 71].

Сейсенбаевтың «Намыс» аңыз-повесінде Назгүл, тұтқын жоңғар қызының, толғаулары арқылы жақсылық пен мәңгіліктің шекарасы жоқтығын көрсетеді. «Музыкаға тіл керек емес. Музыкаға жасау үшін ешнәрсеге мұқтаж емес, ол жаны мен жүрегі бар әрбір адамға түсінікті» [4, 135]. Жарықты әр ұлттың адамдары бірдей қабылдайды. Сөйтіп, тұтқын күйші-жоңғар «халқының нәзік те таза әуенімен» туыстарын тамсандырды: «Туған жердің әуенін естіп, тізе бүккен тұтқындар басын көтере бастады. Олардың арасында жоңғардың атақты күйшісі Бишінің барына қуанды. Музыка олардың бойына көңілділік ұялатып, қорланған, қажыған жүздерінде кенет ізеттіліктің көрінісі пайда болды» [4, 135-6], – сонымен бірге де жаудың зұлым жауынгерлерінде: «Ал сырнайдың сиқырлы үндері естілді, ұйқылы тыныштықтың ортасында естілді. Жорықтардан шаршаған, бірнеше сағаттық атпен жүруден қажыған жауынгерлер босаңсып, ойланып, тынышталды. Бұл мұңды, осынау нәзік, тәтті әуен желсіз түнде оттың түтініндей ұшпай, жер бойына жайылып, ұйқылы-тыныш даланың түкпір-түкпіріне сіңіп кетті. Барлығы қатып қалды, музыкантқа қарап, оның сиқырлы музыкасын тыңдады. Тұтқындарға қарауға тиісті салт атты көршісінің иығына басын иіп, көзін жұмды. Енді қолға түскен жоңғарлардың тұрып кетсе де, олардың қашып кеткенін ешкім байқамас еді» [4, 135].

Жазушының музыканың ғажайып, игі күш-қуаты туралы толғаулары әңгіменің терең лирикасына толы. Автор күйшінің бүкіл азап шеккен жан-дүниесін әуенге салғанын, музыка арқылы халықтың арман-тілегі мен үмітін, ақыл-ой мен өнер күшіне деген сенімін жеткізетінін көрсетті. Оқырман құлағына өз халқының таңдаулы, сүйікті әндерін еріксіз жаңғыртып,

қарапайым сырнаймен тыңдармандардың – ағайын-туыс пен дұшпанның жанын елжірететін байырғы жоңғар күйшісіне, оның музыкасына деген сүйіспеншілікке бөленеді.

Тұтқынға түскен жас аруы Назгүл мен уақ батыры Күшікбайдың сезімдері мен ойлары арқылы автор халықтың көптеген еріксіз күй тыңдаушыларының толғаныстарын, толғауларын жеткізеді. «Жоңғар қызы қуанып қалды. Әуеннің құдіретіне тәнті болып, құдайдан да қорықпайтын осы қазақтарға туған әуенінің осындай әсер еткеніне мақтанатын. <...> Халық батырлары мен данышпандарымен ғана емес, әндерімен де танымал деп бекер айтпаса керек, – деп ойлады ол. Енді, міне, өмір мен өлім туралы сөз қозғағанда, батырдың қылышының орнына, данышпан сөзінің орнына осы жай күй жеткілікті» [4, 135]. Музыканың жойқын емес, шығармашылық, ізгілік күші бар. «Бірақ бұл дыбыс жусанның иісі мен жұлдыздардың жымындағанын, түнгі жайлаудың үнін бойына сіңірген сыр – бұл дыбыстың өзі де өлгеннен кейін де шабандозды тірілтуге қабілетті. Көтереді, сиқырлайды, сондай әуен үшін бәрін құрбан етеді...» [4, 136]. «Бірақ қыз оның (Төбеттің – У. К.) сараң көзқарасын байқамады. Дүниедегі бар нәрсені ұмытып, қорлықтың ащысын, намыстан қорқуды ұмытып, бала кезінен білетін, бірақ тек осында, тұтқында болғанда, шын түсінетін музыканы тыңдап отырғанына тағы да таң қалды» [4, 135].

Әсем әуеннің әсерінің зор болғаны соншалық, азап шеккен тұтқынның көз алдында туған жердің әдемі суреті пайда болды, ол өз жауынгерлерінің ерліктерін қатал айыптаған үлкендердің әңгімелерін еске алды. «Дүние біздің халықтарымызды алмайды! – деп күңіренті әкесі. – Қараңызшы, Анархой тағы да қазаққа қарсы әскер жинап жатыр дейді. Біз нені бөлісе алмаймыз? Біз әрқашан нені қызғанамыз? Екі халқымыз да алауыздықтан құрып бара жатыр. <...> Бұл дүниеде не болып жатыр? Батырлар бақытын шапқыншылықтардан, қанды қырғындардан іздейді. Ерлер өз табындарын көбейту туралы ақылсыз армандарға батып кетті. Ал біздің екі ұлттың әйелдерінің бәрі от пен шапқыншылықта өліп жатса, бала туамын деп жарысып жатқаны несі? Ал өмірдің қандай қыңыр табиғаты бар – ол аз-аздап бақыт сыйлайды, санаулы болса да, қайғы мен көз жасын толықтай төгеді» [4, 136].

Сейсенбаев көрсеткендей, қарт жоңғар, тұтқынға түскен Назгүлдің әкесі, адамның әрекеті қисынсыз деген қорытындыға келген. Олар тек жойылу әкеледі. Солардың алдын алу үшін жазушы жомарттыққа, өзгені езгенше, өзімізді қинауға шақырады, сонда ғана бақталастан мұндай әрекет күтуге болады: «Осы жерде шапқыншылық пен зорлық-зомбылықтан қырылып кеткенше, тақырға тереңдеп кеткеніміз артық емес пе?» [4, 136].

Сейсенбаев Назгүлдің әкесі өз халқының ғана емес, бүкіл әлемнің тағдырына алаңдайтынын көрсетеді. Өзгелерді емес, жауды ғана емес, өз туыстарын кінәлайды. Қарт жоңғар адамзаттың құтқарылуын жауды жеңуден емес, көршілермен жақсы қарым-қатынаста болудан көреді. Оның сөздері Күшікбайдың анасының ойымен үндес. Сөйтіп, жазушы қарсылас, жауласушы жақтың адамдарының үміті мен тілегі бір екенін жеткізеді. Жауларын жек көріп, менсінбеген жоңғар тұтқын қызы: «тышқан көзді жауыз қара қазақ» [4, 142], соларды ғана әділетсіз деп санайтын, туған күйінің әсерінен алғаш рет өз сеніміне күмән келтіріп, дүниенің өзгеретініне үміт артты. «Мүмкін, қазақта да мейірімді бір адам бар шығар, сонда біздің араздығымыз бітер ме? Мүмкін ол жақта да, біз жақта да осындай әуен шығар?» [4, 136].

Жазушы Күшікбайдың жанының нәзік қимылдарын да көрсетеді. Ал жас батыр жоңғардың күйіне тәнті болды. Соғыстың зардабын тартқан халықты айтып, «шаршаған адамдай ауыр күрсінді, сосын қыздай жылады, содан кейін ағарған шашын жерге түсіріп, өлтірілген ұлын қайғырған анадай жылады. Тұяқтардың дүбірі, металдың қайрауы, ұшқан жебелердің ысқыруы – бәрі де осы күйде болды» [4, 136-137]. Музыканың әсерінен жас қазақ жауынгері алғаш рет жоңғарлардың бас жауынгері Анархойды жеңудің таныс қуанышын сезінбеді. Дәл Назгүл сияқты Бишінің күйлері Күшікбайдың балалық шағын, асыл досы – күйші Арыстанды еске түсірді.

Сөйтіп, әуен құнарлы топыраққа түсті. Ол өз жемісін берді. Аяуға қақысы жоқ батыр мейіріммен әрекет етеді. Күшікбай өз руының бас батырының озбырлығына көнбеді. Төбет жазықсыз тұтқындарға – жоңғар малшылары мен жас ару Назгүлге – аяусыз әрекет еткісі

келгенге батыл қарсы шықты. Күшікбай оны әділ айтыста жеңіп, уақ руының бас батыры болды. Әскердің жаңа басшысы тұтқындарды босатып, ренжіген Төбеттің күтпеген әрекетінен қауіптеніп, оларды өз сарбаздарымен бірге алып жүруді бұйырды.

Сейсенбаев екі жастың – батыр мен тұтқын қыздың – ойлары арқылы олардың жасырынды өзара сезімдерін көрсетеді. Қазаққа жаны ашымаған жоңғар қызы оларға сенім арта бастайды: «Күшікбай қызды оңай көтеріп, атқа қондырды. Оның нұрлы қара көздері күлді, жүзіне ашық қуаныш жазылды. Ол шынымен де өте әдемі еді» [4, 143], «Ал қыз ойлады: «Бұл салт аттының қолдары қандай күшті. Ол қандай мейірімді, қандай әдемі, қандай батыл!» [4, 143-б.]. Назгүл үшін мейірімсіз көршіге деген өшпенділік біржола жойылды, «жүрегінде қазаққа деген ыза жоқ» [4, 144], – деп, солардың біріне жан-тәніммен ғашық болып: «Қош бол, Күшікбай, қош бол, жоңғар болып тұмаған қазақ жауынгері. Мен сені ұмытпаймын. Ал жер бетінде анаңнан басқа әйел өле-өлгенше есіміңді жүрегінде сақтайтынын білесің бе? Сау болыңыз! Сау болыңыз! Сау болыңыз!» [4, 144].

Арудың кеткені Күшікбайдың жанына батты. «Бірақ ол да, өзі де оны қуып жетіп, ертоқымына мінгізіп, онымен бірге туған ауылына қайтып, жоңғар аруды әйеліне айналдырғысы келді. Ол да, ол да ажырасқысы келмеді, махаббатын әрең тауып, жоғалтқысы келмеді» [4, 144]. Махаббатқа жол әуенмен, мейіріммен, жақсылықпен ашылды.

Уақтардың жаңа бас батыры қазақ пен жоңғар руларының өзара тонау кезінде жауға деген өшпенділік ахуалына қарамастан, жомарттық танытады: тұтқындарды адал ниетпен босатып, бірінші болып игілікті қадам жасады. Сейсенбаев үшін әрекеттің айналасындағыларды өзгерте алатынын көрсету маңызды. Күшікбай мәңгілік соғысқан халықтар арасындағы татулықты «өзі мен тұтқынның өзара сүйіспеншілігінде» Назгүлге өсиет етеді. Жас әскер басшысы өз іс-әрекетінде парасаттылықты басшылыққа алады. Ол адамдарды жақсылық жасауға, көршілерімен тату-тәтті өмір сүруге, халықтың әл-ауқатын ойлайтын билікке шақырып, адамның адамгершілік жағынан жетілуіне ықпал етеді. Жас жауынгер ақсақалдардың өтініші бойынша өз руында тонаумен айналысқан, осылайша жеңген Күшікбайдан жасырын түрде одан кек алғысы келген кәрі және сұм Төбетті өлтірмей, бітімгершілік пен кешірімділікті уағыздайды.

Әдебиеттер

1. Сулейменов О.О. Нетерпение // Сейсенбаев Р. Возвращение Казыбека. Повести и рассказы. – А.-А., Жалын, 1984.
2. Ауэзов М.О. Путь Абая. Роман в 2-х тт. – А.-А., Жазушы, 1987.
3. Есенберлин И. Кочевники. Историческая трилогия. Перевод с казахского М. Симашко – А.-А., Жазушы, 1989.
4. Сейсенбаев Р.Ш. Трон сатаны. Роман. Повести. Перевод с казахского автора. – М., Художественная литература, 1988.
5. Құнанбаев А. Шығармаларының 1 томдық толық жинағы. – Алматы, Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 695 б.
6. Дулатов М. Оян, қазақ! Құрастырған М. Әбсеметов. – Алматы, Алтын Орда, 1991.
7. Лизунова Е.В. Современный казахский роман. – А.-А., Издательство АН Казахской ССР, 1964.
8. Бокеев О. Человек-олень. Повести. – А.-А., Жалын, 1987.
9. Айтматов Ч. Т. Белый пароход. Повесть. И дальше века. Плаха. Романы. – М., Художественная литература, 1988.
10. Пильняк Б. Повесть непогашенной луны. Рассказы, повести, роман. – М., Правда, 1990.
11. Ирано-таджикская поэзия. – М., Художественная литература, 1974.

Ш.С. Кенесбаева
Шәкәрім университеті
ҚР, Семей қ., shynar.k.s@mail.ru

ЖҮСІПБЕК ҚОРҒАСБЕКТИҢ ҚАЗАҚ МЕДИАКЕҢІСТІКТЕГІ ЖУРНАЛИСТІК ҚЫЗМЕТІ

Белгілі жазушы Жүсіпбек Қорғасбек шығармашылығының арқауы – көп қаламгердің «жолы түспеген» тақырыптар деуге болады. «Жансебіл», «Үлпілдек», «Көкжалдар» сынды туындыларының әрқайсысы кішкентай адамдардың, қорғансыз пенделердің тарихи мезеттердегі жан дірілі, уаз кеше жүріп, өмір сүруге талпынысы, біз «бақытсыздық» деп ойлайтын тағдыр талқысында бақытқа ұмтылыс ерліктері жайында өрбиді [1].

Журналистік қызметі, өз өмірдерегі туралы публицист «Құдайға шүкір, мен біреуден қызмет сұрап отырған жоқпын. Газет мені жеді. Кәдімгі тышқан құсап кемірді. Қазір ойлап отырсам, өзіме-өзім жаным ашиды. Кейде қараптан-қарап отырып, «осыншама қара жұмысқа неге сонша жегілдім?» деп өзіме жаным ашитын сәттер көп. Жастайымнан газеттің жұмысына кірдім ғой. Бала кезімде арманым басқа болатын...» дейді.

1980-1984 жылдары Қазақ ұлттық университетінің журналистика факультетінде білім алды. Университетті тәмамдаған жылы журналистік қызметті республикалық «Жас Алаш» (бұрынғы «Лениншіл жас») газетінде бастайды. Тырнақалды әңгімелері шыққан соң, әдеби орта дарынды жасты құшақ жая қарсы алады. Оқу бітірген жылы «Лениншіл жас» редакциясына келіп редактор С. Бердіқұловқа «Осындай баламын, журналистика факультетін бітірдім, осы жерге жұмысқа тұрғым келеді», – деген Жүсіпбекті біраз күннен кейін бірден әдебиет бөліміне қызметке қабылдайды.

Сөйтіп жүргенде «Қазақ әдебиеті» газетінде қасына бір әңгімесі қосылып, «Тарғыл төбеттің иесі» деген әңгімесі жарияланады. Бұл жөнінде «Соны «Жазушы» баспасының бас редакторы М. Мағауин оқыпты да, жазушы Т. Әсемқұлов пен аудармашы Әлібек Малаевты маған жіберген екен. Олар құр қол келмейті, «Тарғыл төбеттің иесін» орысшаға аударып ала келіпті. Олар келді де: «Мұхтар Мағауин саған сәлем айтты, егер біздің маңайымызда боламын десең, қамқорлық жасауға әзір, міне, мына әңгіменді аудардық, саған көмектесу керек деп айтты, біздің көмек осы», – деді Таласбек Әсемқұлов. Сол сәттен бастап Таласбек екеуміз дос болып кеттік, бірақ мен ұялшақтап, именшектеп, Мұхтар Мағауиннің алдына бара алған жоқпын. Бұл да ол кісінің мәрттігі ғой» деп жылы лебізін білдіреді.

Соның алдында ғана осы екі әңгімесін оқи салып, «Лениншіл жаста» жүрген жерінен Ш. Мұртаза «Қазақ әдебиетіне» шақыртып алған болатын. Сол жерде жүріп, «Жансебіл» деген әңгімені жазады. «Бұл туындым өзім қайда жүрсем де, менің есіміммен бірге жүретін шығармам болды деп именбей айтайын. Осы әңгімемді сол жердегілердің бәрі оқыды. Оралхан Бөкейден басқа, бас редактордың тағы бір орынбасары оқыды да, газетке жібергісі келмеді» деп еске алады.

Қаламгер редакцияда қызмет атқарған жылдары «Жансебіл» туындысының қалай жарық көргені туралы мына естелікті айтады. «Әлі кеңес өкіметінің кезі. Ақтаңдақтар тақырыбы жаңа-жаңа ашылып жатқан уақыт еді. Лездеме өтіп жатқанда Шерхан Мұртаза «Нені жаза алмай қалдық? Қандай тақырыпты жаза алмай, бізді қара басып қалды? Ал, қане, айтыңдар», – дейді. Содан Қорғасбек: «Отыз жетінші жылы ұсталып кетіп, қол-аяғынан айырылып, бір орыс әйелдің қолында қалған қазақ туралы әңгіме жазып едім, нөмірге салмай жатыр», – дейді.

«Шерағаң ести сала: «Неге салмайсыңдар?» – дегенде мұрты тікірейіп кетті. Ана орынбасар: «Ана жері анандай екен, мына жері мынандай екен», – деп ақталды. Ш.Мұртаза «Жансебіл, Жансебіл» деп бет терісі дірілдей күбір етті де: «Салыңдар осы нөмірге!» – деп зірк етті. Мұны енді Шерағаңның мәрттігі дейік. Осы әңгімені оқып, Аяған Шашымбай келіп: «Мына әңгімеңе кино түсірейік», – деп ұсыныс жасады.

Ақырында «Жансебіл» деген кино түсірілді. Осы әңгіме жарияланған соң, әнші, прозашы Жәнібек Кәрменов Жазушылар одағында авторға кездесіп қалды да: «Әй, Жүсіпбек, сенің анау «Жансебілің» мен Роза Мұқанованың «Мәңгілік бала бейнесін» оқып, осы шығармалар кино түсіруге сұранып тұр екен, осыған неге кино түсірмеске деп ойлады», – деп ақ адал адамдар, шынайы сөзін айтып ұсыныс білдіреді [1].

Біраз жылдан кейін «Қазақ әдебиеті» газетіне ауысып, тілші, аға тілші, бөлім меңгерушісі, бас редактордың орынбасары қызметін атқарады. «Қазақ әдебиеті», «Жас Алаш» газеттерін басқарып тұрған кезеңде бұл газеттер аңыз болды деп естіп едік деген сауалдарға қаламгер жауабы да орнықты. «Жұрт солай деп бағалап жатады. Өтірік айтса, өздеріне. Бірақ мен сол лапылдаған ерік-жігеріммен, жалыныммен, сол ағаларым баспаған кеудеммен, сол еркіндігіммен сондай газеттер шығардым. Әлі күнге дейін сол екпінмен жұмыс істеуге дайынмын.

Бірақ айтатын бір нәрсе бар. Менің табиғатым – жазушының табиғаты. Оны өзім білемін. Бірақ алған мамандығыма байланысты, өмірдің әкеп салған жолына байланысты, мына қара тіршіліктің мойынға ілген қамытына қарай, осы газет-журналдың жұмысына жегілдім. Көптеген көркем шығармаларым жазылмай қалып жатса, осы газет-журналдарға кеткен уақытымнан көремін» [1] дейді.

1999-2002 жылдар аралығында «Қазақ әдебиеті» газетінің Бас редакторы болған қаламгер сол тұстағы әдеби апталық көтерген мәселелер мен газет шығару барысында орын алған әртүрлі қызық оқиғалар турасында да әңгімелейді.

Ж. Қорғасбек 2019 жылдың қазан айынан ғасырлық тарихы бар «Egemen Qazaqstan» газетінің Алматы қаласындағы редакциясының басшысы лауазымына тағайындалды. «Egemen Qazaqstan» газетіне ауысып келген кезде «Адам жұмысын жаңартып отыруы керек. Бұл – ешқандай ренішсіз айтылып отырған әңгіме. Бірақ кезінде өзім жеке газеттер шығарсам, осындай басылымдарға жұмыс істемей, өзімнің газетіме жұмыс істесем, осы шығып жатқан газеттердің кейбірін он орап алатын газет шығара алатын едім. Десе де мен өзімнің ішкі сенімімнен айныған жоқпын. Қызметіме адал болдым. Бір ғана өкінетінім, осы кеткен күшімді Әбді-Жәмил Нұрпейісов ағамыз секілді тек әдебиетке жұмсағанымда, онда мен әлдеқайда көп шығармалар жазатын едім. Осы газет-журналдардың шаруасын істей жүріп жазған шығармаларыммен жұрттың бетіне тура қарай аламын. Бүгінге дейін шығармаларымның желісімен үш кино түсіріліп бітті. Біреуі – «Жансебіл», одан кейін «Қасқыр адам» дейтін повесімнің негізінде «Талан» деген фильм дүниеге келді, енді «Мұқағали» деген киноның да түсірілім жұмыстары аяқталуға жақын. Өзіндік көзқарастары бар жас жігіттер «Желтоқсан» деген әңгімемнің негізінде кино түсірмекші болып, қазір сценарийін жазып жатыр. Мұны мақтану үшін емес, өзімді де, өзгені де қайрау үшін айтып отырмын» [2] дейді ұлтжанды қайсар азамат.

Ж. Қорғасбектің 1985 жылы «Жалын» баспасынан «Көгілдір керуен» атты әңгімелер жинағы, 1995 жылы «Жансебіл» атты повестер мен әңгімелер топтамасы жарық көрді. «Жансебіл» кітабының негізінде түсірілген осы аттас көркемфильм киносценарийінің авторы.

1989 жылы жарық көрген «Қасқыр – Адам» повесі бойынша «Қазақфильм» киностудиясы «Талан» (2016-2017) көркем фильмін түсірді.

Кеңес өкіметі кезінде «Өлі көл» деген повесі, кейіннен «Жынды қайың», «Үлпілдек» романы, «Көкжалдар» кітабы, «Мехнат пен хикмет» хикаяты жарық көрді.

Қаламгер тақырыптары жай күнделікті немесе тұрмыстық тақырыптар емес. «Үлпілдекте» халықтың басындағы трагедияны жазады. Бұл романның астары – ұлтымыздың басына түскен арғы түбі белгісіз, айтқанда жаның қасым болатын бір қысым жағдай.

«Ұлтымыздың, болашақ ұрпақтарымыздың тамырына балта шабылмасын» деген идеямен шыққан туынды. Бұның түсінбейтін ештеңесі жоқ, тіпті, осы роман төте жазумен Қытайда да басылып шықты. Олар түсінбесе, шығармай да қоятын еді. Ұлттың басындағы трагедияны біз жазбасақ, кім жазады? Бәріміз той-томалақ, ойын-сауық туралы жаза бермек, келесі ұрпақ біздің заманды жақсы заман болған екен деп ойлайтынын ескертеді [1].

Публицист-редактор 4-5 жылдай «Кітапхана» деген хабар жүргізді. Басында «Мәдениет» телеарнасынан берілетін, кейін «Хабар» мен «Қазақстан» арналарында жалғасты.

Танымал тұлғалардың мектебінен өткен публицист Ж.Қорғасбек «Менің маңдайыма керемет мінезі бар, мықты бас редакторларды жазды. Олар – Сейдахмет Бердіқұлов, Шерхан Мұртаза, Оралхан Бөкей секілді марқасқалар. Оралхан Бөкей мені 30 жасымда қасына орынбасар етіп алып, күндіз-түні өзімен бірге ертіп жүрді. ...Бас редактордың орынбасары деген қызметті ол кезде Жазушылар одағының басқармасы тағайындап, Орталық комитетпен келісетін. Солардың бәрінен Ораған өзі алып шығып, осы қызметке таласқан талай адамды сырып тастап, өз қасына алды.

Осындай адамдарды көргеннен кейін, менің көкірегімдегі жас күнімдегі отымды ешкім өшірген жоқ деп айтуға болады. Еркін, батыл, батыр бас редакторлардың қолына түстім де, солардың тәрбиесінен өттім. Сондықтан бала кезімде табиғатым қалай болса, әкем қасқабағымен қалай тәрбиелесе, өмірде де осы уақытқа дейін сондай болып келе жатырмын. Кішкентай бір жақсы іс істесем, бір жақсы газет шығарсам, солардың арқасы деп есептеймін» [1] дейді.

Ж. Қорғасбек кеңес кезіндегі мықты деген үш бас редактордың тәлімін алады. С. Бердіқұловтың да, Ш. Мұртазаның да, О.Бөкейдің де үйреткен тәлімі, көрсетер үлгісі мол болды. Жүсіпбек Қорғасбектің редакторлық қызметтегі мол жетістікке жетуі де сол қаламгерлердің тәрбиесінің, тәжірибесінің арқасы деген байламды айтуға болады.

Ж. Қорғасбек редактор болған «Қазақ әдебиеті» газеті – алғаш шыққан күнінен-ақ, елдің тек әдеби өміріндегі, әдебиет саласындағы жаңалықтармен, ақын-жазушылармен шектеліп қалмай, қазақ халқының тағдыры жайында салиқалы сөз қозғайтын бүкілұлттық басылым болған еді.

Жүсіпбек Қорғасбек 1985 жылы «Қазақ әдебиетіне» журналист болып келді, 1991 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінің ғылым және білім бөлімінің меңгерушісі атанды, ал 1999 жылдың 25 маусымында бас редактор лауазымына ие болды. Бұл туралы «Қалға» мақаласында «Көкөрімдей шағымда Оралхан Бөкей өзіне орынбасарлыққа шақырды. Көкөрімдей деп отырған себебім, ол заманда әдеби басылымның басшылық қатарына жас адамдарды жібермейтін. Жазушылар ұйымының сірескен ортасынан Ораған сең бұзғандай жарып өтіп алып шықты» [3], – деп еске алады.

Ж. Қорғасбек жұмыс істеген жылдары «Жас Алаш» та, «Қазақ әдебиеті» де өзіндік бет-бейнесімен танылды. Тура сөйлейтін бас редакторлар С. Бердіқұлов пен Ш. Мұртазадай, қаламгер де осы турашылдықты басты қағида етіп ұстады.

Ол редактор болған жылдары қоғамда әсіресе рухани ортада көптеген күрделі өзгерістер жүріп жатты. Сол үлкен өзгерістерді Ж. Қорғасбек үлкен ақын-жазушылардың арасындағы пікірталастар арқылы көрсетті. Ол туралы жұртшылық қазір екі түрлі пікір айтады, біреулер үлкен адамдар бір-бірімен айтысып кетті десе, енді біреулер сол пікірталастың арқасында біраз ақиқаттың беті ашылды деп ойлайды.

Негізі қоғамда, әсіресе руханиятта пікірталас болмаса, дискуссия болмаса ол өлі ортаға айналады. Жүсіпбек рухани ортаның да, «Қазақ әдебиетінде» жүргенде әдеби ортаның да өлі ортаға айналғанын қаламады. Сондықтан үлкен ақын-жазушылардың өткір-өткір пікірталастары мен өтімді мақалалары арқылы сол әдеби ортаға, «Жас Алашта» еңбек етіп, Қазақстанның рухани-саяси ортасына қозғау салып отырды.

Ж. Қорғасбек бас редактор болған жылдары М. Мағауин, М. Шаханов, Қ. Әдібаев, Ә.Нұрпейісов, Қ. Жұмаділов, т.б. әдебиеттің, руханияттың алыптары өз пікірлерін ашық білдіріп отырды. Пікірталас жанрының кең таралғаны және танымалдығы қазіргі өмірдің стиліне айналған.

Ж.Қорғасбектің редакторлығы кезінде, «Архивтен» деген жаңа айдар ашып, өткен ғасырдың қалтарыста қалған, оқырманды қызықтыратын мәліметтерді беріп отырды. Мәселен, 1940 жылы көрнекті ақын Қасым Аманжолов Қазақстан жазушылар Одағының мүшелігінен шығарылған. Сол жылы «Казахстанская Правда» газетіне Қ.Аманжолов туралы «Поэт-хулиган» деген мақала жарық көреді.

«Қазақ әдебиетінің» редакциясы мұрағаттан 1940 жылғы 18 қыркүйекте Қ.Аманжоловтың тәртібі қаралған жиналыстың стенограммасын, жиналысқа қатысқан Қ.Аманжолов, Ә. Тәжібаев, Қ. Тоғызақов, Т. Жароков, Қ. Боранбаев, Ж. Саиндердің сөздерін қаз-қалпында газет бетіне жариялайды. «Ақын-жазушыға баға бергенде ең әуелі оның таланты ескерілуге тиіс. Ал қалғаны – екінші, үшінші, төртінші қатардағы мәселелер» (Розанов), ал мұнда қайдағы «көр-жердің» есепке алынғаны, ішімдік ішкені, әйелімен заңды тұрмағаны, мүшелік жарнаны уақытында төлемегені себеп болып, Қасым одақтан шығарылған. «Мен – хулиган емеспін! Мен – адаммын! Сендер тәрбиеге көнбейтін Аманжоловты талқылағанша, менің шығармашылығымды неге талқыламайсыңдар? Мен ғана емес, мен сияқты жастардың шығармаларын неге талқыламайсыңдар?» деген Қасымның сөздерін беру арқылы, редакция біраз оқырманға ой тастап, бүгінгінің бюрократтарына үлгі еткендей әсер қалдырды.

Дәл осы айдармен М. Ғабдуллин мен Б. Момышұлының бір-біріне жазған хаттары архивтен алынып, газет бетінде жарық көрді.

Айтысты жазбаша түрде беру дәстүрі «Қазақ әдебиетінде» 2002 жылы үрдіс алды. Айтысты телеарнадан көрсеткенде, ақындардың ең өткір, ел мен жер тағдырына байланысты айтқан ең ұтымды сөздері телеарнаның ішкі саясатына сай келмеді деп, қиып тастау мүмкіндігі көп. Ал сөз еркіндігі әлдеқайда басымырақ, ұлттың жоғын жоқтайтын басылымдарда айтыстың толық нұсқасын жариялауға мүмкіндік туды.

2001 жылы АҚШ мемлекеті Ауғанстанды бомбалайтынын жер жүзіне мәлім етті. Сол кезде Ж. Қорғасбек «Ауғанға бомба жауған күн» деп, «бізге кім қарсы болса, ол өркениетке де қарсы!» деп кеуде соққан АҚШ-тың өзімшілдік, астамшылдық саясатын сынайды. Нағыз өркениеттің белгісі – өзімшілдік емес, кішіпейілдік, бауырмалдық, кешірімділік, егер расында да ауған жеріне бомба түсетін болса, бұның аяғы адам баласын үлкен апатқа соқтырады. Дүниежүзілік соғысқа, Батыс пен Шығыстың өштесуіне, діни араздықтың өршуіне ұрындырады деп саясатты сынға алады.

2002 жылғы Жазушылардың құрылтайы қарсаңында «Өзімізді өзіміз шенейік» атты сыни мақаласы жарық көрді. Мақалада жазушылардың шығармашылық ізденісі, шығармашылық жауапкершілігі жайлы сөз болды. Романшылар да, әңгімешілер де, сатирашылар да, фантасшылар да дағдарыста. Мен халыққа күлкі сыйлап жүрмін деген сатирашыны сынап, сатираның негізгі мақсаты – күлдіру емес, күңіренту, жылату, ойға қалдыру екенін ұмытып бара жатқандығын жеткізеді.

Бойкүйездік пен енжарлықтың етек алғаны сонша, «қазір жазатын уақыт емес» деп тәмсіл шығарып алған жазушыларды да белсенді болуға, ауызбірлікте болуға шақырады.

«Біз Қуандық Шаңғытбаевтан неге өлең сұрап алдық?» мақаласында да редакцияға сапасыз өлең әкелетін, елу кітабым шыққан деп кеуде керетін, өлеңі газетке шықпаса, жата кеп ренжитін, ақындар туралы жазды. Үш-ақ кітабы шыққан Қ. Шаңғытбаевқа нағыз өлең керек деп хабарласқанда, «менің жасым өлеңге қарағанда, естелік, мемуар жазуға бейім. Мені көп қинамаңдар» дейді екен. Өлеңді де осылай теңіз түбінен маржан тергендей жүректің түкпірінен, көңілдің тереңінен іздеу керек. Поэзия санмен өлшенбейді деген ой салады.

«Кәрі қыз өзі ғана өксімейді» [3] деген мақаласы «Қазақ әдебиетінің» бірінші бетінде жарық көрді. Кәрі қыз мәселесі – кәрі қыздың жеке өз басының проблемасы емес, ұлттық проблемалардың ең үлкені деп жазған. Ата салтымыздағы құда түсу, жастарды жарастырып жіберу, жеңгетайлық жасау жойылып барады. Кәрі қыз мәселесіне бей-жай қарауға болмайды, кәрі қыз көбейсе, ұлттың өсімі тоқтайды, ұлт қартая бастайды деп алаңдайды.

Ж.Қорғасбек тілшілерге берген сұхбатында жазушы дегенді қалай түсінетінін былайша береді. «Бүгін журналистика мен әдебиет араласып кеткен жайы бар. Әдебиет саласындағы Нобель сыйлығын журналистер алып жатыр. ...Журналистің де, жазушының да міндеттері бір, ол – адамның жанын, тәнін, тұрмысын, өмірін қорғау, арашалау. Осы тұрғыдан қарағанда біз – автоматты түрде ұлттың қорғаушыларына айналамыз.

Бүгінгі күні белгілі бір жағдайларға байланысты біреу түсініп, біреу түсінбей, әдебиет керек немесе керек емес деген пікірлер туып жатқан шығар. Бірақ соған бола жазушы қаламын

тастамау керек. ...Мен қазақтың арасында Абайдың жаны – қазақтың жаны деп есептеймін» [1] деп ой білдіреді публицист.

Кино саласы жөнінде «Біздің кейбір жазушыларымыз бен кинорежиссерлеріміз халықтың жанынан алыстап кеткені сонша, оның көкірегіндегі ойларды, жанып келе жатқан сәулені көрмей, әлі күнге дейін басқа әлемде «қалықтап» жүр. Міне, соның кесірінен әдебиет пен халықтың арасындағы байланыс үзіліп кетті. Бірақ біз халықтың жанынан алыстап кетпеуіміз керек. Яғни осы бағытта кино түсіріп, кітаптар шығара бастауымыз қажет. Ол енді саусақпен санарлық адамның қолынан келмейді. Сондықтан да жазушыларымызда, әдебиет пен кинода осындай бетбұрыстар болса екен деп ойлаймын» [1] деген ой білдіреді.

Белгілі қазақ классигі М. Мағауин «Жұмабай Шаштайұлы мен Жүсіпбек Қорғасбекті болашағынан үміт күттіретін жігіттер» деген пікір айтты. Жалпы, М. Мағауинмен қарым-қатынасы жөнінде Ж. Қорғасбек «Шынымды айтсам, жазушыларды іштей бөлетін «өзімшілдігім» бар. Кейбір жазушылардың шығармаларын да, өздерін де мүлдем қабылдай алмаймын. Қабылдай алатын жазушыларым да аз емес. Сол жазушылардың басында Мұхтар Мағауин тұрады. Өтірік көлгірсіп отырғаным жоқ, ол мені сынап жатсын, мейлі тіпті ұнатпасын, мен ол кісінің шығармашылығын да, болмысын да қабылдаймын» [4] деп құрметін білдіреді.

Ж. Қорғасбек кезекті бір сұхбатында журналистік кәсіптің беделі туралы журналистік көзқарасын білдіреді. «Бұл өзі уақытша дүние. Блогерлердің дәурені өтеді. Журналистер қалады. Тек оларға сенсация жазуға мүрсат беру керек. Ондай да заман келеді. Сонда журналистердің нанын ешкім тартып жей алмайды. Дәл қазір блогерлер оқиғаны уақытында, керекті ақпаратты берумен журналистерге бәсекелес болып отыр. Бірақ олар журналист сияқты терең жаза алмайды».

БАҚ беттерінде сұхбат жанрында, проблемалық мақалалар мен очерк, естелік, эссе жазған Жүсіпбек Қорғасбек – қоғамның күн тәртібіндегі сан-салалы мәселелерін қозғап қана қоймай, оларды шешудің жолдарын да көрсете білген публицист.

«Қазақ әдебиеті», «Жас Алаш» басылымдарындағы редакторлық қызметі және публицистік шеберлігі үлкенге де кейінгі буынға үлгі болды.

Әдебиеттер

1 Қорғасбек Ж. Менің табиғатым – жазушының табиғаты (сұхбаттасқан: Әлімақын Д.) // qazaqadebieti.kz. – 2019, – 29 қараша.

2 Керей А. Жүсіпбек Қорғасбек – публицист-редактор // el.kz. – 2017, – 20 қыркүйек.

3 Қорғасбек Ж. Қазір оқып жатыр (Сұхбаттасқан: Кемелжан Ж.) // jasqazaq.kz. – 2020, – 2 шілде.

FTAMP: 17.01.21

Г.С. Мусинова

Alikhan Bokeikhan University
ҚР, Семей қ. g.musinova@mail.ru

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЭКОЛОГИЯ КӨРІНІСІ: СЕМЕЙ СЫНАҚ ПОЛИГОНЫ НЕГІЗІНДЕ

Қазақстанның тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев 1991 жылдың 28 тамызында қол қойған көкейкесті жарлықпен – Семей ядролық сынақ полигонының біржола жабылуымен аяқталғаны жұртшылыққа мәлім [1,14]. Көреген саяси көзқараспен Қазақстан жаппай қырып жоятын қару жарақтан бас тартты, мұны әлем халқы жоғары бағалады. Ядросыз өмір үшін күрескен қазақ елінің басты мақсаты Семей атом полигонын ғана емес, жер бетіндегі басқа да полигондарды жабу болды. Осы аталмыш қасіретке толы өлкенің трагедиялы күйінен қазақ ақындары мен жазушылары хабар беретін әдеби туындылар туғызды. Семей полигоны қазақ халқына қасіретпен қайғыдан қан жұттырды, жүреке жазылмас жара салды, тұтас

халықтың санасын сілкінтті. Көрген азапты ақын-жазушыларымыз көркем шығармаға, композиторларымыз әнге арқау етті.

Әдебиет өмір шындығының айнасы. Өмір шындығы дегеніміз де бірімен-бірі тұтасып жатқан ұшы-қиыры жоқ мол дүние. «Поэзия – көркем әдебиеттің ертеден қалыптасқан үлкен бір саласы, өлең, жыр түрінде шығарылған әдеби шығармалар» [2,283]. Қашанда халықтық деп аталатын поэзияның ең басты белгісі – халықтың бастан кешіп отырған хал-ахуалы, арман-мақсатын, іс-әрекетін, өмір шындығын бейнелеп берді.

XX ғасырдың құбыжығы атанған Семей полигонының зардабы әліде көрінісін тауып келеді. Атомдық жарылыстардың әсерінен ауа қабаттары бүлініп, шекарамыз қызыл сызықпен қоршалған экологиялық аймаққа айналды, ұрпағымыз қанында жоқ, бұрын-соңды естімеген дертке ұшырады. Қырық екі жылға созылған ядролық сынақ 1991 жылы аты өшті. Бүкіл әлем «Семей-Невада» шеруіне шығып, ядролық апатты жою мәселесі жүріп жатқанда қазақ ақындарымыз осы тақырыпта қалам тербеп өз үлестерін қосты. Адам өміріндегі, қоғамдағы болып жатқан өзгерістер, мұндай көкейкесті мәселелер әдебиеттің де негізгі объектісі болары сөзсіз. Бұл тұста көркем әдебиеттің атқарар қызметі орасан зор. Әрине, әдебиет немесе ақын бұл мәселені шешпейді, олар табиғаттың қазіргі халін өзі көріп отырған дәрежеде оқырманға жеткізеді. Ақын табиғатқа жан бітіре отыры, оның жанын, сезімін, түйсігін суреттейді.

Ш. Уалиханов адам мен табиғаттың арақатынасына сипаттама бере отырып, табиғат құбылыстары арқылы дүние сырын, тұрмыс мәнін, қала берді адамдардың өміріндегі орнын, оның өткені мен бүгінгісін, болашағын тану ізденістерінің басталғандығын жете түсіндірген еді [3,198]. Бұл табиғатқа тоқталған ақындарымыз да өз шығармаларындағы табиғат құбылыстары арқылы оның жайынан оқырманды хабардар етуді мақсат тұтса керек.

1989 жылы Семей полигоны үшін бетбұрыс жылы болды, 26 ақпанда ақын Олжас Сүлейменов Қазақ телевизиясында сөз алып, осы айдың 12-17 күндері арасында жасалған кезекті жер асты сынақтарының салдарынан атмосфераға радиациялық газдардың тарағанын мәлімдеді. Халықты Семей полигонын жабуға үн қосуға шақырды. Ол үшін «Невада-Семей» антиядролық қозғалысын ұйымдастыруды ұсынды. Сол жылы ақпан айында «Невада-Семей» антиядролық қозғалысы дүниеге келді. Қозғалысты қолдауда ақындарымыздың өлеңдерінің қосқан үлесі зор болды. Әр дәуірдің өз «заман-айы» болатын сияқты, ақын Ұлықбек Есдәулеттің «Заман-ай» өлеңі зарлы күндердің куәсіндей «Невада-Семей» қозғалысының ұраны болды.

Ұлдарымның қайда кеткен құрығы,
Қыздарымның қайда кеткен бұрымы,
Мейірімге зарықтырған заман-ай,
Туған жердің лайланды-ау тұнығы.
Қайран елім, қайран жерім қор болған,
Жомарттығы өз басына сор болған,
Жарылыстан көз ашпаған далам-ай,

Заман-ай, заман-ай [4,4],- деп ақын бүкіл бір заманың, бір дәуірдің зары мен мұңын асқан шеберлікпен жырлады.

Неге біздер у ішеміз суаттан,
Неге біздер ажыраймыз тұяқтан?
Туған жерді тоздырғанша, заман-ай

Неге жерге кірмейміз біз ұяттан? [4,4] - деп ақын көңілімізге ой салып, көзімізге жас үйіртіп ащы шындықты әнге қосты.

«Абыралы, Жалаулы, Сары қиың қалаулы. Бір түп көде-жусаның, Бір тоқтыға балаулы» деген сөзді желмаясына мініп, жерұйықты іздеген Асан Қайғы жыраудың айтып кеткені, бүгінде бұрынғы мәнінен айырылды. Бұл туралы ақын Тыныштықбек Әбдікәкімов «Қара Дала» өлеңіндегі:

Күн кірпігін ашқанда, тақыр Дала көрінген.
Қалаға да сол тақыр қорқынышты өлімнен.
Қасқыр да жоқ ол жақта.

Арқар да жоқ.
Құрыған.
Тек, иттер мяулап,
Мысықтары ұлыған.
Жер төсіне сол жақта Атом сынға қаққан-ды.
Мекендейтін халқы да – қара халық, ақ қанды.
Жаратқанға сенгендей, өздері тым аңғал-ақ:

Мал баққан боп жүр әлі, маңдай тері сорғалап [5,107],-

деген жолдар ауылдағы қазақтың басынан өткерген ащы шындықты бейнелейді. Әрбір Семей халқының өзегін өртеген мәңгі наласы, жөнсіздігі мен зұлымдығына, адамзат қауымына жасалған қастандыққа шығарылған үкімі!

Ақын, ғалым Бауыржан Жақыптың әдеби мұрасында ерекше орын алатын, терең идеялы, салмақты тақырыпты көтерген, шоқтығы биік шығармаларының бірі - «Жан дауысы» поэмасы. Бұл поэмада ақын ядролық жарылыстан зардап шеккен адам мен табиғат мұңын жырлайды.

Б. Жақып поэмасында бұл тақырып өз көрінісін таба білген. Онда қазақ даласының байлығы мен сұлулығы шебер суреттеледі, ақынның өзіне ғана тән қайталанбас бояулары арқылы беріледі. Ақынның пейзаждары поэмада қажетті фон ретінде ғана көрінбейді, сонымен бірге психологиялық параллелизм арқылы кейіпкердің мінезі мен образын тартымды және толық ашу үшін қолданылады. Ақын поэмасында пейзаж суреттеумен басталады да, әрі қарай адам мен табиғат қарым-қатынасы біртіндеп тереңдей, күрделене түседі.

Ақынның «Жан даусы» осындай сәтте туған поэма. Поэма «Дегелең тауының зары», «1949. Тамыздың жиырма тоғызы», «Қураған тоғайдың соңғы сөзі», «Боз баланың қасіреті», «Тартылған өзеннің мұңы», «Желдің жоқтауы», «Жидебайдағы зират. Абай жыры», «Мыржық тауының бөктері», Тәттімбет күйінің күмбірі», «Шыңғыстау. Шәкәрім қажының шындығы», «Таңат жайлауы. Әмере әнінің әуені», «Бөрілі. Әуезов Мұхтардың мұңды үні», «Қарауыл төбе. Олжас Сүлейменов оқыған өлең», «Семей полигонында өскен баланың жыры», «Семей полигонында өлген баланың зары», «Жапырақтар жыры» деп аталатын бірнеше бөлімдерден тұрады. Шығармадағы оқиға дала суретінен басталады:

Құлпырған құлан жазық, құмай белің,
Шыңғыстау, Абыралы шұрайлы едің,
«Сол бағың қайда кеткен бастан ұшып,
Сол шағың қайда кеткен?» - сұрайды елің [6,160].

Ақын киелі туған жердің құл болып кеткен сұлу табиғатын іздеп:

...Туған жер тек өзіңсің – шын ұлылық,
Сен тұрсың бәрінін де мұңын ұғып.

Қараймын келер күндер тізбегіне
Шұрқырап көкірегімде құлын-үміт... [6,161], дейді.

Ендігі жерде ақын «бұрын гүл таққан төсін» бүгінгі күні «қайғы басып, мұң таптаған», «тозған жер, тозған өлке, сырқат дала» болып толғанады:

Жазығың бұрынғыдай гүл тақпаған,
Төсінді қайғы басып, мұң таптаған.
Мен де енді өзің болып толғанайын,
Тозған жер, жүдеу өлкем, сырқат далам [6,162].

Тіршілікті мәңгі әлдилеп, тербетіп тұрған Жер-ана бүгін неге шашын жайып жоқтау айтады? Ол жоқтауды таскерең қатыгездер неге естімейді? Жер-ананың асыл перзенті-адамдар өміріне неге қатер төнеді? Ақын жүрегі осыған ашынады, осыған күйінеді. Оның арманы табиғат пен адам арасындағы келістілік, үйлесімділік, сұлулық, мөлдіреген тазалық. Осы әсемдікті қырағы ақын көзі, сезімтал ақын жүрегі жарқын бояулармен жыр жолдарында өрнектейді.

Ақын «Дегелең тауының зары» бөлімінде:

...Ей, адам, сен сенбесең, жел сенеді,
Тым құрыса, жел сенгенін көрсең еді.

Қыздарым – қарағайлар түссе есіме,
Қарт денем қайғы жұтып теңселеді.
Сайларым тобылғылы, аршалы еді,
Сүйетін бұлақтарым сонша мені.
Шіркін-ай, құшағымда еркін жатқан
Немере – жақпартасым қаншама еді!
...Жаныма батқаннан соң жыр қып тұрмын,
Келеді айықпайтын мұңды ұқтырғым.
Айтайын қайсыбірін азабымның,

Есімде алғаш қысы сұмдық күннің [6,162], түнде жүзін ай бояйтын, күндіз бетінен күн сәулесі тайғанайтын, құзарлары көкке ұмтылған тау еді деп егіле жырлайды.

Басталды сол бір сұмдық бастан кешкен
Секілді әлдеқайда аспан көшкен.
Жазығым көрінбейді жадыраған
Барлығы төңіректің астаң-кестең.
Жалмады айдаһар-өрт жаппай маңды,
Барлығы төңіректің отқа айналды.
Қаптаған қарағайым шоққа айналды,

Жүрегім шошынғаннан соқпай қалды [6,163], - ақын табиғаттың мөлдірлігі бұзылған күн, алып бір саңырауқұлақ өсіп шығып, айналаны от басып, маңайдың аң-құсы үріккен күн деп, жыралайды.

Бұл поэмадағы қай тарауды оқысаңыз да Семей полиганының адам мен табиғатқа тигізген залалы мен зардабын суреттейді. Сөз жоқ, Семей, Дегелең мен Абыралы қасіреті-бүкіл жердің, бүкіл қазақтың қасіреті. Ол қасіретті бүкіл болмыс-бітіміңмен, бүкіл тамыр-талшығыңмен сезінесің. Бірақ ол қасіретті дәл ақындай сезіне қоюымыз қиын. Өйткені ол сол жердің ауасын жұтып, сол жердің суын ішіп, көлінен қоңыр үйрегін көріп, қорасынан қоңыр қозысын өргізіп өскен ақын. Алматыдан ауылына барса да, ауылынан Алматыға қайта оралса да алапат сұмдық зұлматтың аждаһа демінен әлі күнге азап шегетін жандармен күнде кездесіп, оларды күнде көріп, олармен күнде сөйлесіп отыр.

«Жан дауысы» поэмасында ақынның өлім түнегін құшқан кейіпкерлері – пессимизмге бой ұрғаннан аулақ тұлғалар. Олардың өмірге деген махаббаты мәңгілік. Өмірге мәңгі сөнбес жарық күн тілеген оптимистік тұлғасымен оқшауланады. Өмір шырынын қимай мәңгі түнекке аттанған аяулы жандарды бүкіл халық еске алып, әрқайсының есімін құрмет тұтады. Адамның өзі қолдан жасаған қасіретпен бетпе-бет келіп, өлгенімен, артында тындырған ісі, адамға лайық аты мәңгі жасайды. Өз халқының жүрегінде өмір сүреді. Нағыз адам ол өлмейді, өлімнің өзі – мәңгі өлмес сапарға аттану.

«Поэма – оқиғаны өлеңмен баяндап айтатын, кейде жыр-толғау түрінде келетін көлемді шығарма. Поэмада лирикалық сарын басым болады, көлемі жағынан шағындау келеді» [2,286]. Бұл үлкен шындық, әрине. Бауыржан Жақыптың сөз өнеріндегі болмыс-бітімін аңғару үшін, ақындық, азаматтық, адамдық қуатын тану үшін «Жан дауысы» поэмасы өзі-ақ жетіп жатыр.

Бауыржан Жақып поэмасы жанр ретінде де концепциялық ұғымға құрылған. Ол – ғаламат трагедияға тап болған семейліктер туралы ой-толғау. Ақынның идеялық мақсаты – адам санасындағы ұғымды сынға салу. Бұл поэманы оқығанда оқырманның өзін ойлантып, шешімін іздегендей болады. Өмір мен өлім, күн мен түн, табиғат пен адам арасындағы және қолдан жасалған трагедиямен арпалысты аңғарту сияқты ойлар жатыр. Бәрі де адам тіршілігі, рухы үшін қажет деген идея бар. Бұл бір жағынан дәстүр сабақтастығын байқатса керек. Көркемдік шешімі нанымды, тағылымды.

Шығармадағы оқиғалар шешімін «Желдің жоқтауынан» табады. Ақын туған жердің сұлу табиғатын жел болып жоқтайды:

Бар маңың – дақпырт,
Арманың – ақ бұлт, Қайдасың тауым, тарланмы.
Сендей тау қайдан табамын?

Көз қырын бізге салар кім?!
деп тауын жоқтасы,
Өзенім, сені іздедім,
Сеннен де күдер үзбедім.
Құлпыртушы едің бар маңды,
Жағасында нуы жоқ,
Сағасында суы жоқ,
Сипап қалдым арнаңды.
Қайдасың, қайран, өзенім,
Сені іздеп жерді кеземін [6,174],-
деп өзенін жоқтайды.

Ақын поэмасы адам мен табиғат арасындағы мәселелерді шешпейді, тек оқырман алдына қояды. Адамдар мұндай қауіп-қатерден шығудың, болдырмаудың жолын өздері қарастыру керек, соған сәйкес шара қабылдауы қажет екендігін ескертеді. Ақын үкім айтпайды, ол табиғат пен адам арасындағы байланыстырушы ғана.

Поэма табиғат сөзімен «Жапырақтар жырымен» аяқталады:

Жапырақпыз – біз, тамырмыз тереңде,
Біздің дауыс естіледі кереңге.
Дүниенің, бар жапырағы қосылдық,
Жарылыстар болмау үшін әлемде...
Бір дауыспен бір мезгілде үн қатып,
Бар әлемнің жапырағы шулады:
Жойылсын зұлмат! Жойылсын зауал!
Жойылсын апат! Жойылсын ажал! [6,190],-

Ақын поэма соңында жан дауысымен енді бұндай қасірет, зұлмат әлемде болмасын деп жырлайды.

Қорыта айтқанда, Кеңес дәуірінде ұзақ жылдар бойы қазақ даласында үздіксіз жер асты, жер үсті ядролық сынақтары өткізілгені, оның жасырын түрде, бүркемеленіп жүзеге асқаны, сол жарылыстардың зардаптарынан табиғат пен адамдардың тартқан азабы туралы ащы шындықты ақындарымыз, жазушыларымыз көркем әдебиетте шынайы суреттеді. Семей қасіретін өз поэзияларына арқау еткен қазақ ақындарымыз өте көп. Оның барлығын бір мақала төңірегінде қарастыру мүмкін емес. Ақындарымыз Ұ. Есдәулет, Т. Әбдікәкімов, Б.Жақып поэзиясындағы Семей қасіреті көрінісін бейнелейтін өлеңдері мен поэмалары қазақ әдебиеті тарихында құнды дүниелер екені сөзсіз.

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің грантымен қаржыландыратын «АР22686946 «Қазақ әдебиетіндегі экология мәселесі (Семей сынақ полигоны негізінде)» жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер

- 1 Сәрсекке М. Семей қасіреті. Деректі тарихи хикаят. - Астана: Фолиант, 2016. 856 б.
- 2 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. Құрастырған: З.Ахметов, Т.Шаңбай. – Семей-Новосибирск, Талер-Пресс, 2006.-398 б.
- 3 Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалары. - Алматы: Жазушы, 1995.-560 б.
- 4 Есдәулет Ұ. Заман-ай. Өлеңдер. - Астана, 1999.-88 б.
- 5 Әбдікәкімов Т. Ырауан. Өлеңдер, балладалар, толғаулар. - Алматы: Атамұра, 2000.-230 б.
- 6 Жақып Б. Қызыл қайың. Өлеңдер, балладалар, поэмалар. - Алматы: Жазушы, 2008.-216 б.
- 7 Қабдолов З. Екі томдық таңдамалы шығармалары. Сөз өнері: Монография. – Алматы: Жазушы, 1983. -2 т. – 456 б.
- 8 Алпысбаев Қ. Поэма және сюжет. – Алматы: Қазақ университеті, 1992.-124 б.

**ҚАЗАҚ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТІ – ҚАЗІРГІ ЗАМАНДЫ ҰҒЫНУҒА,
ОНЫҢ ЕҢ ҚИЫН МӘСЕЛЕЛЕРІНЕ ЖАУАП ІЗДЕУДІҢ КІЛТІ**

XX ғасырда қазақ жазушылары өткен дәуірдегі туған халқының өмірін көркемдік түрде жасады. Зерттеушілер қаламгерлер шығармашылығының идеялық-тақырыптық пен көркемдік ерекшеліктерін де атап өтті. Алайда, кейбір сөз шеберлері өткенді романтизациялау барысында кейіпкерлердің мінезін толық ашпады, яғни, достық емес жақтың өкілдерінің бейнелері келеңсіз суреттелген, ал өз батырларының мінезін жағымды жағын ғана ашқан. Кейіпкерлер бейнесін жасаудың бұл үрдісі қазіргі қазақтың қостілді жазушысы Роллан Шәкенұлы Сейсенбаевты толғандырмай қоймайды.

Олжас Сулейменов [1] айтқандай, кейбір қазақ жазушылары реализм қағидаларынан ауытқыған. Шындықтың бұрмалануы туған халқының өткені мен бүгіні өмірінің жайбарақат суреттерінен көрінеді. Сейсенбаев өз шығармаларында туған халқының тарихын романтизациялаудан алшақтайды. Жазушының шығармаларын талдауы өткенге, оның ішінде жалпы қоғамдық-саяси, әлеуметтік қатынастарға, өткен және ағымдағы ғасырлардың қоғамдық өмірдің жағдайына сыни көзқараспен қараусыз қазіргі заманды түсіну, оның ең азапты мәселелерінің шешімін табу қиын екенін көрсетеді. Жаңашыл қаламгердің шығармашылығындағы ең маңыздысы – қазақ, орыс және басқа да КСРО және дүние жүзі халықтарының классиктеріне баулып, басқа жолдарды іздестіру заманның белгісіне айналған Қазақстан әдеби қозғалысының мәні мен сыртқы көрінісін айқындады. Осылайша Сейсенбаев өзін әлем және кеңес әдебиетінде танытты. бірақ ол өзінің туған жерінде, қайта құру кезінде де, тәуелсіздік жылдарында да туған халқының игілігіне айналған жоқ.

Сейсенбаев ескіден де, жақыннан да оралымсыздықты жоққа шығарады. Ол халықтың жаңғыруын өткеннің (Бұқар жырау, Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев, М. Дулатов және т. б.) және өз заманының қазақ зиялыларының гуманистік идеяларымен, сонымен қатар әлемдік ізгерішіл оймен (Низами, Навои, Данте, Шекспир, Сервантес, Гёте, Бетховен, Лист, Бальзак, Л. Толстой, Акутагава, Хемингуэй, Фолкнер) байланыстырады. Сейсенбаевтың шығармашылығы, көптеген сыншылар атап өткендей, байыпты зерттеуді қажет етеді.

«Караван» газетіне берген сұхбатында Сейсенбаев өзінің туған жерінде неге танылмайтынын атап өтті: «Мен әрқашан шындықты жаздым. Сондықтан мен өз шығармаларымнан ұялмаймын. Қиындықпен, жанасу арқылы мен шындықты іздедім және ешқашан өзіме де, халқыма да өтірік айтпадым, ең бастысы, көркем әдебиеттің шынайы мағынасына опасыздық жасамадым» [2]. Мұны ол өзінен бұрынғылардан үйренді: «Артымда және қасымда Абай, Махамбет, Қожа Ахмет Яссауи тұрды. Ал қазіргі заман десек – Мұхтар Әуезов. Одан да жақын – Олжас Сулейменов» [2]. Мұндай құбылыстың шығу тегі түсінікті. Сейсенбаевтың бірде-бір шығармасы көптеген кеңестік жазушыларға тән өзекті әлеуметтік ізденістерді көрсетпейді, керісінше, оларда XX ғасырдың болмысын сынайды, автор адам мінезінің жағымсыз жағына терең енеді.

Сейсенбаевтың прозаик және драматург ретіндегі жолы, объективті сыншылардың пікірінше, екпінді болды. «Кеше ғана жазушылар одағының мүшелігіне қабылданған сияқты (1975), – дейді Сулейменовтің 1984 жылы жазушының таланты туралы, – бүгінде ол «Өмір сүргің келсе», «Ешқайда апармайтын баспалдақ», «Даладағы адасқан зар» романдарының, көптеген әңгімелер мен повестердің авторы. Сейсенбаевтың пьесалары біздің театрлардың сахналарында сәтті қойылуда» [1, 3]. Бұл жай ғана белсенділік пен жастық ынта емес, жазушылық талантты көрсетті. Сулейменов атап өткендей, Сейсенбаевтың шынайы болмысының тағы бір басты ерекшелігі – «Қазірдің өзінде, табиғат пен тағдырдың өзі берген уақыт ішінде өз қызметінің нәтижесін көргісі келетін, әдеби үрдісте белсенді түрде қатысуды

қалайтын адамның шығармашылық шыдамсыздығы. Талантты інім, досым Роллан Сейсенбаевтың бойынан осындай сабырсыздық, бар күшімді қазақ әдебиетінің өркендеуіне жұмсасам деген ұмтылысын байқап тұрмын» [1, 3]. Жазушы өмірдің аса маңызды мәселелері мен ұлттық жетістіктер мен ауыр жағдайлардың бастауларына, халық жанының жанды бұлақтарына жүгініп, соны әдеби тұрғыда шешуге ұмтылады. Ол әрқашан өз кейіпкерлерінің өміріндегі әдеттен тыс, кейде жөнсіздікті, сирек кездесетін оқиғаны таңдайды, сонымен қатар шиеленістерді шешуде, кейіпкерлер мен өмірлік жағдайларды ашуда реалист болғанымен, әрекетті әдеттен тыс ырғақта, күтпеген бұрылыстармен жүргізеді. Сейсенбаев өз шығармасында дүниенің жетілмегендігі, биліктің озбырлығы, билердің әділетсіздігі, адамның ең қарапайым құқықтарының бұзылуы, тұлғаның азғындауы, адамдарға деген жанашырлық пен мейірімділіктің ұмытылуы туралы қатты алаңдатады.

Заманауи жазушының шығармаларында бұрыннан келе жатқан оң этикалық нормаларды бұзу және ілгершілді дәстүрлі моральдан бас тарту адамдарды мейірімділік бағытты жоғалтуға, бар нәрсенің ұтымдылығы мен заңдылығына сенімін жоғалтуға әкеледі деген идеяны көруге және адам басына түскен апаттардың алдында дәрменсіздігін сезінуге болады. Сейсенбаев ауыл туралы жазатын басқа қазақ жазушыларынан айырмашылығы, ең алдымен зиялы қауымның қоғамдағы орны мен рөлі мәселелерін қозғайды. Шебердің шығармалары қай ұлттың да оқырманының жанын тебірентеді. Автоаударманың арқасында Сейсенбаевтың шығармалары КСРО халықтарының оқырмандарына оның алғашқы кітаптарынан бастап белгілі болды.

Жазушы өз шығармасында қазіргі болмыстың дамуында ауытқулар мен *ескіліктің қалдықтары* барын көркем бейнелейді. Оларды әдебиеттанушы Георгий Дмитриевич Гачев қысқаша, бірақ көлемді тұжырымдаған. «Романда («Шайтан тағы» – У. К.) ешкім де еркін тұлға бола алмайды: олар бұл қалпында өзін ұстай алмай, даланың желімен ұшырылып түсуде (көшпеліліктің желдері әлі де олардың жан дүниесінде, қазақ психикасы бойынша айналады)» [3, 507]. Әдебиеттанушы XX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген халықтың үміті мен тірегі, сырттай әлемдік мәдениетке қосылған болып көрінетін жас кейіпкерлер бейнелерінде көшпенділер психологиясы сақтанғанын көрсетеді. Осыдан халықтың көптеген қиыншылықтары шығады. Қазақ жазушылары М. Дулатов. («Оян, қазақ!») [4, 65] лирикалық-публицистикалық жинағында, І. Есенберлин «Көшпенділер» трилогиясында [5], О. Бөкеев «Ұлы дала» диптихіндегі «Айпара ана туралы әңгімеде» [6] және Р. Сейсенбаев «Шайтанның тағы» [7] романында жалпы баяндау арқауына әсемді түрде өрілген «Намыс» повесінде көшпелілердің негізгі кәсібі, қатыгез тағдыры мен мәңгілік әдеті атап өтілген: қит етсе «ұшып түсу», бір орнында тұрмай, тұрған жерді тастап кету және бір жерде тұрақтамай қаңғырып жүру.

Далада көшіп қонған сахрауи

Халық еді біздің қазақ баққан малын.

Файдасыз зарарына жұмсаушы еді

Сарф етіп мал мен мүлік, хәйлә амалын

Олар тек шығынға ұшырады [4,41], – деп, Дулатов туған халқының XX ғасыр басындағы жағдайын ащы түрде жеткізеді.

«Не десең де, далада еркін тыныс аласың. Ал әлдебір сұлтан қатты қысса, дала кең, балшықтан салынған үйге де, егістікке де байланбаған. Кешке бәрін түйеге артып, таңертең бізді ізде» [5, 116], – Есенберлиннің «Көшпенділер» романында Орысбай батыр, өзінің артта қалғандығын мен надандығын сезінбей, дала тұрғынының еркіндігін мақтанышпен айтады. Жазушы өз халқының мұндай өнегелер мен ғұрыптарын қатаң айыптайды, оның мұқтаждық пен ауыртпалығын дәл көшпенділік психологиясынан көреді. Мұны Есенберлин асқан сүйіспеншілікпен жырлаған дана Бұқар жыраудың: «Біз көшпеліміз, әркім бірдеңені ұнатпайтын болса, атқа қонып, төрт жаққа кетеді» [5, 244].

Бөкеев де дала тұрғындарының қиын жағдайын, көрген ауыртпалығын ащы түрде жеткізеді. «Көшпенділер шығысқа көшті. <...> Қанішер жоңғарлардың соңғы жорығы жойқын болды. Далаға тарыдай шашылған қазақтар біріге алмай, жаулары сорлы торғайдай тарылтты. <...> Бір кездегі үлкен және даңқты отбасының қалдығы, қазір бақытсыз адамдар шайқастан

кейін қалпына келтіру үшін туған жерлерінен көшіп кетуге шешім қабылдады. Ойларын жинап, дем алу үшін. Бір күнде жастан кәріге дейін көтеріліп, кең далаға кетті» [6,440-441].

Сейсенбаевтың да ойы мен сезімі ұқсас. «Осы бір қараңғы түнде Арқалықтың бүкіл кең даласында бір ғана жетім қалған уақтардың ауылы от жақпай, жылады, ұзақ сапарға дайындалып, қара бұраларға дүние-мүлкін тиіп жатты. <...> Осы қараңғы түнде бәрі күйреді: барлық үміт, барлық сенім, барлық күш. Дау-дамайдан қырылып, ар-намысының шайтандай таңбасын алып, мұңайып, қажыған ауыл өмірін өзгертуге – кетуге, жоғалуға, ұмытуға, есеңгіреуге бел буғандай болды» [7, 71]. Жазушылардың жүректерін ауыртпалық пен уайым қысады, өйткені Құнанбаев атап өткендей, «біз қазір бірлікке деген ұмтылыспен және ар-намысқа деген қамқорлықпен мақтана алмаймыз. <...> ...Адамды биікке көтеретін осы екі қасиетке қайта ие болмайынша, біз ұлы халықтармен қатар тұра алмаймыз. Оның үстіне, жеткен жетістіктеріміз бен ізденісіміздің бәрі жақсылыққа емес, зиянға шығады» [8, 135].

Есенберлиннің романының үзіндісі халықтың бақытсыздыққа ұшырауының басты себебі – оның көшпелі мал шаруашылығынан қатар, еңбектің басқа түрлерін меңгермегендігіде, жер өңдемейтіндігінде екені көрінеді. Құнанбаев та сарқылмас байлық көзі әртүрлі кәсіп пен мамандық екенін атап өтіп, бірдене өндіре алатындарды жоғары бағалады. «Молшылықта өмір сүру үшін кәсіптерді үйрену керек. Жұттан мал өледі, ал кәсіп табиғи апаттарға байланысты емес. Ерінбей еңбек етіп, өз қолымен жасағанын сатқан шеберді қазақтың жақсысы деуге болады» [8, 91].

Егіншілік пен кәсіп тек ауылшаруашылық, әлеуметтік, экономикалық, саяси ғана емес, сонымен бірге қоғамды көшпенділерге беймәлім моральдық принциптерде өзгертуге әкеледі. Жердегі еңбек адам бойында оған деген құрмет сезімін оятар еді. Ал Орысбай батырдың сөзінен егістік алқапқа, онымен байланысты барлық нәрселерге деген менсінбеушілікті ғана естиміз. Шаруа сүйіспеншілікпен өсірген екпежерді, салынған ғимараттар мен шеберханаларды, жабдықтар мен машиналар және құралдарды тастамайды. «Ия, малшының өміріне қарғыс. Өйткені, жылқы – даланың басты байлығы. <...> Ал, оларда киіз үй мен екі түйе өркешінің арасына оңай тиелетін үй заттарынан басқа игілігі жоқ деп есептеңіз» [8,134], – деп Сейсенбаев көшпенділердің ғасырлар бойы жинақталған, бірінші табиғи апаттан кейін – жұттан – бүкіл дәулетінен мүлде жойылып кетуі мүмкін деп анықтайды. Ал өркениетті халықтардағы «басқа игіліктер» көшпенділердің санасына түсініксіз.

Дулатов, Есенберлин, Бөкеев, Сейсенбаев кейбір жазушылар дала халқының өткенін романтизациялауында келеңсіз жақтарын көреді. Жазушылар көшпенділердің барлық өмірін ардақтауы, оның сорлылықтан құтылу үшін кең далада дөңбексуі – бақытсыздығының көзі деп түсінеді. Сөз шеберлері көшпенділердің әдет-ғұрыптарын айшықтай отырып, алдына нақты мақсат қояды: халықтың қасіретін, ең алдымен, тек мал шаруашылығымен айналысатын көшпелі тұрмысымен байланыстырады. Олар қоғамның дамуына, күшті биліктің құрылуына кедергі. Есенберлин қазақтың азабын былай деп анықтайды: «Мал шаруашылығы қазақ руларының жалғыз күнкөріс құралы болды, ал шетсіз-шексіз далаға шашыраңқы қоныстанған көшпелілер жағдайында орталықтандыру мүмкін емес еді... Бұл жерде міндетті түрде жергілікті өзін-өзі басқару қажет болды және бұл мемлекетпен бітіспес қайшылықта болды» [5, 72].

Дулатов та соны көрсетті:

Мәселен біздің қазақ бұл уақытта

Тысқари рухани идарадан [4, 23].

Күшті, біртұтас мемлекет болмаса, қазақ жер бетінен жойылып кетуі немесе көшпелі, артта қалған халық ретінде шетелдік басқыншылардың нысанасына айналуы мүмкін еді. «Қойдың арқасына торғайлар ұя салатын ең жақсы заманда да сен, ауыл, жеңіл-желпі қыдырдың. Ал мен сенің жеңілдігің үшін мұңайып қалдым. Шөптің күші қанша, самал жел соғып, алып кетті. Тұрған ауыл әрқашан күштірек. Еш болмаса бір көшпелі ауыл көркейіп, бақытты болды ма? Көшпелі ауылдарды біріктіріп алғаныңша, жоңғарлар сендерді тілгілейді» [6, 442]. Осылайша, Айпара ана туған халқының сіресіп қалған өмір салтын айыптап, олардың тағдырына алаңдайды. Бөкеевтің әйелінің толғауында ру көсемдерінің бірі, Айпараның күйеуі, Олжайдың сөзінде алаңдаушылық айқын тұжырымдалған: «Олжайым айтатын, ...жоңғар

шапқыншылығына дейін біз жанып, күлге ұшарағанбыз, бірақ өртті ешкім көрмеді. Осындай сөздерден кейін Олжай ауыр күрсінді. «...Қаңғыбастық, – дейді ол, – отансыз, ошақсыз қалуымызға әкеліп соғады» [6, 443-444].

Бөкеев кейіпкерлерінің ойлары астарлы мағынаға ие: дала халқы осындай тез өзгеріп жатқан дүниеде шешім қабылдап, көшетін жолды таңдап жатқанда, ең жақсысы олар тарап кетіп, басқа халықтарға әбден сіңіп кетеді, әйтпесе олар әлемде шеттеттілуі мүмкін. Дулатов XX ғасырдың басында туған халқының дәл осындай жағдайда болғанын атап өткен:

Тұманға кірді қалың біздің қазақ,
Арты жар, алды тұйық – бұл не ғажап [4, 21].

Бөкеев адам бақыты, халықтың әл-ауқаты, қоғамның ілгері басуы ескі, енжар, зиянды әдет-ғұрыптар мен әдеттерден бас тартумен байланысты екенін өзінің сүйікті батырларының сөзімен жеткізеді. «Ол (Олжай – У. К.) біз үнемі тентіреп жүрген қаңбақтай, тынымсыз көшіп-қонып жүргенімізге қарсы болды. «Осы лайсаң далада неге қаңғып жүрміз», – дейді ол. – Біз ата-бабамызға ант бердік пе, әлде қарыздарын өтеп жатырмыз ба? Бірақ ешкімге қарыз емеспіз. Құнарлы жерді таңдап, қоныстану керек. <...> Дала құстары сияқты болудың қажеті жоқ. Бірақ бүгін жоңғарлар шабуыл жасаса, ертең басқа рақымсыздар да шабуыл жасауы мүмкін. Неліктен әрқашан баспана ретінде төбені таңдап, терең суды іздеп, оны лайлаймыз? Қоқыстай болса да тұрақты жер таңдап, қала салған дұрыс емес пе? Иті ешкімді қаппайды, аты теппейді дегеннің тілі жойылсын. Өмірде бәрі болуы мүмкін. Жоңғарлар біздің қиыншылықтарымыздың басы да, соңы да емес» [6, 444].

Осы күндердің биігінен біз Бөкеевтің көрегендігін байқаймыз. Біз ғылымды, техниканы, білім беруді және өмірдің басқа салаларын дамытпаған, егемендігін қорғай алмайтын, экономикалық, әлеуметтік, мәдени, этикалық тұрғыда артта қалған елдердің жерлері, табиғи байлығы, ықпал ету аясы үшін өзімшіл, екіжүзді, дамыған мемлекеттер арасында қандай кескілескен күрес жүріп жатқанына куә болып тұрмыз. Олжайдың монолога қазақ халқы дамыған елдердің деңгейіне көтерілсе ғана осы үздіксіз дамып келе жатқан әлемде бақытсыздықтан құтыла алатынын көрсетеді.

Дүниеде тұрақты, жалпы адамзаттық құндылықтар – гуманизм, сүйіспеншілік, мейірімділік, жанашырлық, білімге ұмтылу – және уақытша, аралық, олар белгілі бір дәуірде озық болады, бірақ адам мен қоғам үнемі жетілдірілуде, сондықтан белгілі бір кезеңде жетістіктер ескіреді. Халық олардан өкінбей бас тартуы керек. Ғасырлар қойнауынан келе жатқан әдет-ғұрыптардың барлығына надандар ғана мақтана алады, олардың халықтың, адамзаттың дамуына кедергі келтіреді деп күдіктенбейді.

Өз дәуіріндегі кемшіліктерді Ш. Уәлиханов А. Майковқа жазған хатында да атап өткен. «Қырғыздар әлі күнге дейін шаманизмді ұстанады, оны исламның үйлесімді дозасымен араластырады. Бұл діннің негізі, белгілі болғандай, аруақтарды құдайдай тұту, осы арқылы ата-бабалардың барлық әдет-ғұрыптары мен теріс пікірлері қырғыздар үшін қасиетті болады. Сонымен қатар қырғыздардың әндері көп (бұл сөзді орта ғасырларда білдірген мағынасында айтып отырмын, мысалы, Ролан туралы жыр), олардың бір кездері ақылды аталары шығарған нақыл сөздер мен афоризмдердің тұңғығы. Барлық наным-сенімдері мен әдет-ғұрыптарына олар көне заманнан дайын дәлел тауып, дұрыс деп санайды» [9, 153]. Қазақ ағартушысы дала халқының ырымдарына ирониямен қарады; ол туған халқының «заманмен құрметтелген» қате түсініктеріне алаңдады.

Әлемге әйгілі үнді ойшылы Джавахарлал Неру де өз халқының нанымдары мен әдет-ғұрпын айыптайды. Оның көзқарастары Үндістанның болашақ премьер-министрі қызы Индираға хат түрінде жазылған «Дүниежүзілік тарихқа көзқарас» атты кітабында тиянақты айтылған. «Дәстүрде көптеген жақсы нәрселер бар, бірақ олар кейде біздің алға жылжуымызды қиындататын қорқынышты жүкке айналады. Біздің уақытымызды тұманды әрі алыс өткенмен байланыстыратын үзілмейтін тізбек туралы ой бізді қызықтырады... Бірақ бұл тізбек қозғалғымыз келгенде бізді ұстап тұратын қасиетке ие және бізді дәстүрдің тұтқынына айналдырады. Біз өткенмен байланыстыратын көптеген буындарын сақтауымыз керек, бірақ

барлық жерде олар біздің алға жылжуымызға кедергі келтіретін дәстүрлердің тұтқынынан құтылуымыз керек [10, 61].

Ендеше, Бөкеев өз халқына сеніп, туған және әлем зиялы қауымның ой-пікіріне сүйене отырып, ақиқатты азапты іздеу жолында халықтың таңдаулы перзенттерінің арман-тілегін көркем түрде жеткізеді, солардың бірі – Міржақып Дулатов. Оның «Оян, қазақ!» лирикалық-публицистикалық жинағының әуендері қазақ және Ресейдің басқа халықтарының ақындары, демократиялық ағартушылары, атап айтқанда, белорус – Якуб Колас, украин – Янка Купала, татар – Ғабдолла Тоқай, башқұрт – Мәжіт Гафури және басқалардың идеяларымен үндеседі. Дулатов туған халқының болашағын отырықшы өмірмен, ауыл шаруашылығымен байланыстырды:

Жер жыртып ондағы, егін салса,
Өзіне аз олжа ма жері қалса [4, 46],
біліммен, ғылыммен:

Мәз болмай мыңдап жиған малыңызға,
Ұмтылып ғылымға көзінді ашшы [4,76], –

«балаларды тәрбиелеу – біздің тікелей борышымыз» деп есептеген Құнанбаев сияқты [8, 92], әлемдік өркениетке жақындауды керек деп санаған:

Ұл, қыз демей, оқыт қазақ,
«Пәлі, делік сонда біз, мұнау асты» [4, 67].

Европа ғылымынан өрнек алып,
Қазақтың қуанамыз жанасқанын [4, 41].
Біздағы ғылым білсек етпес пе едік,
Ілгері озғандарға жетпес пе едік.

Ден, дүниеміз таршылықтан азат болып,
Һүнәрлі халық атанып кетпес пе едік [4, 25]

Дулатов «Оян, қазақ» тәлім-тәрбиелік өлеңдер жинағында XX ғасыр басындағы «дала құсындай болған» көшпенділердің тоқырауға ұшыраған күйін, ғасырлар бойы жалған жолмен жүре бергенін атап өтті:

Көзінен қан ағызып қойған жоқ па,
Қазақ ұғлы ұраны алаш барын? [4, 41].
Аяқ асты болып қазақ қалды ғой,
Құр әншейін рухы қалып, жан кетіп,
Ұйқыда жатыр қазақ, көзін ашпай,
Кеттік қой отқа күйіп, өрттен қашып.
Әр халық айға кетіп жатсадағы,
Біздің қазақ шегінеді қадам баспай.
Сахра, сахра деп қалдық надан,
Һүнәрлі халықтармен араласпай.
Басқа жұрт алтын, күміс мысалында,
Простой біздің қазақ қара тастай [4, 40].

Демократиялық ағартушы туған халқының өркениетті дүниеден алшақ, жалқаулық пен надандыққа батқанын, сондықтан да өзгелерден қалып қеткенін көрсетеді:

Қазақтың өз тілінде жоқ матбұғат.
Жаһилдік пен жалқаулық көп, жоқ әһмият [4,42].
Һүнермен мәзкүрлерді адам тапқан,
Жалғыз-ақ біздің қазақ жатқан
Һеш бірін осы айтқанның істей алмай,
Қатардан кейін қалдық надандықтан [4, 25];
надандық пен жалқаулық тура жолдан адастырады:
алданып көзі жетпей қалған жоқ па,
Махұрым сыбағадан жай қаларын?
Бихабар алдағы істен гафил болып,

Қақпаның білмеуші еді құрылғанын [4,41].

Бихабар марифаттан саңырау қазақ

Мәз болып жүргеніне сақтап жанын [4, 23], – осы кезде басқа халықтар белсенді өзара әрекеттесе отырып, бір-бірінен үйреніп, ілгерілік жолымен жүріп келеді:

Бірінен бірі тағлым алмақ үшін,

Бұл күнде жердің жүзі араласты.

Білуге білмегенін құмар болып,

Һәр қайсы өрге ұмтылып жағаласты.

Азы көптен қорқып та қарап тұрмай,

Һүнәр, ғайрат, білімін шамаласты.

Бойға сенген биіктер жайға қалып,

Талаптанған нашардың амалы асты [4, 67].

Жарысып жұрттың бәрі Һүнерменен,

Болып тұр қалам, сия қару-жарақ [4, 73]. Ақын дала халқы өзінің қорлық жағдайын түсінбейтінін, сондықтан оның ештеңеге ұмтылмайтынын жазалайды, нәтижесінде бүкіл әлем оны ескермейді:

Үйренген халықпыз ғой кемшілікке,

Талпынып ұмтылмаймыз кеңшілікке,

Осындай білінген соң мінезіміз

Кім де кім біздің жұртты елсініп пе? [4, 41].

Һәр түрлі кемшілікті ғибрат қып,

Етеді басқа жұрттар бізді мазақ [4,73].

Мінікі бұл уақытта тұрмыз енді,

Дұшманға таба болып, күлкі досқа [4, 20]. XX ғасырдың басындағы қазақтардың күрделі жағдайы Еуропаның демократиялық күштерінің назарынан тыс қалмады. Дулатов «Оян, қазақ» жинағының қорытынды бөлімінде Қырым татарлары «Терджиман» газетінің редакторы Исмаил Гаспринскийдің (1909, № 46) мақаласын орналастырған, онда Еуропаның демократиялық күштерін дала тұрғындарының жағдайы алаңдататыны ашылған: «...Соңында қазақ социал-демократтарына бірер сөз айтайын. Жастар, еуропалық пролетариат үшін қан төккеніңіз пайдалы, бірақ өз халқыңызға көбірек көңіл бөліңіз, қазақтарға, Ресейдің қарапайым халқы езгіде, азабы ауыр, бірақ олардың болашағы ашық. Қазақ халқы алты миллион халқы бар ұлы ру болғандықтан, басқа халықтармен салыстырғанда сырттан көмексіз азып-тозуда. «Рахмет» [4, 79].

Олай болса, өзге халықтардың гуманистері қазақтың құтқарылуын ең алдымен өз ортасындағы озық ойлы адамдардан көреді. Дулатов бұларды Абай Құнанбаев, Ахмет Байтұрсынов, Омбылық Мәшһүр Жүсіп, Шөже, Орынбай, Қыпшақбай, Торғайдан Ақмолла мен Нұржан және тағы басқалар, яғни қалыптасып келе жатқан қазақ зиялылары деп есептейді. Үміттенген демократиялық педагог құштарлықпен шақырады:

Бас қосып киргизский интеллигент,

Біздерге халықтың қамын ойлау міндет.

Культура деген сөзді на практике,

Етпейміз не себепті осуществлять?

Милләтләр цивилизованный озып кетті

Оянбай енді жату не следует.

Ұйқысы ғафилдіктен басып кетті

Қазақты ояталық етіп һүммәт [4, 21].

Бөкеев те Құнанбаев пен Дулатов сияқты Айпара сөзімен өз халқының қай заманда болмасын, бойына біткен бекершілікті, надандық пен жалқаулықты сынайды. «Жолдасым Олжай айтатын: «Біз сөзге шеберміз, бірақ іс жүзінде ештеңе істеуді білмейміз. Мен бос әңгіменің орнына пайдалы іспен айналысқым келеді. Кез келген адам қымыз ішіп, қыздарға тамсана алады, мұнда ақылдың керегі жоқ. Бірақ басымызды ойлар мен уайымдарға толтыратын кез келді. Әлем өзгере алады және оны қалам мен қағазды жақсы білетін қолдар

басқарады. Көзі көрмейтіндерді көретіндер жетектемейді ме? Әлде әлсіз күшті, аш тоқтының артынан ерімейді ме? Бірақ мұнан да бүгінгі ірі сүттей бүгіп тұрған ауыл бітпейді» [6, 444]. Дулатов бұл келеңсіз құбылыстың жойылмай, XX ғасырдың басына дейін сақталғанын растайды:

Тарылып дін дүниеміз бара жатыр,
Япырмау, білген бар ма бұл не ғажап?
Ойламас ертеңгісін не болар деп,
Салынып жалқаулыққа біздің қазақ [4,73].

Бөкеев Айпара анасы мен Олжайдың монологтары арқылы үлкен апат кезіндегі озық тұлғалардың бейнесін жасайды. Автор өз кейіпкерлеріне сөз беру құқығын берді, олар туралы емес, оларға айту мүмкіндігін берді және оларды өзін-өзі толық ашу шарттарына қойды. Айпара мен Олжай өз халқынан оқшауланбаған. Ерлі-зайыптылар онымен бірге қуанып, мұңын бөліседі, дәстүр мен әдет-ғұрыпты сақтай отырып, өмірінің қалың ортасында жүрсе де, алға ұмтылуымен ерекшеленеді. Олар болмысты саралай келе, туған халқы ғасырлар қойнауынан келе жатқан тіршілік ету жағдайын, қызмет түрін өзгертуі керек деген қорытындыға келді. Олжай мен Айпара өз болжамдарын жасырмай, батыл айтады, бірақ оларды ешкім түсінбеді және рулардың көреген көсемдерін, халық жырау-көріпкелдерді алаңдатқан мәселелер туралы ойламады.

Демек, Бөкеев өзінің туған халқы отырықшы өмір салтына толық көшкенге дейін – XX ғасырдың алғашқы үштен бірі – олардың арасында зерделі, батыл, алға ұмтылған адамдар болғанын көрсетеді. Жазушы барлық уақытта озық ойлы адамдар қоғамның үдемелі, серпінді дамуы үшін болашақ ұрпаққа салыстыруға болатын, дұрыс жолдан адаспайтындай жағдай жасау керектігін түсінгенін көрсетеді. «Қыранның балапаны әлемге қияның биігінен қарап өседі», – дейді Олжай. – Ал қырағы түлектің көретін қиясы болмаса, оған бүркіттік жетілуі не үшін керек? Ол бұл сұр, сұрғылт әлемде оны жартас немесе қанатынан айырсаң ештеңені көрмейді. Ол үшін дүние бұрмаланады, бұршақтай қайғы түйеге айналады. <...> Дүниеге биіктен қарауға қия таба алмай қыранның балапаны әлі қиналып жүргеніне алаңдаймын. Әй, ол азап шегеді, тіпті сасық сайдың еңісін биік жартастай елестетеді. Өзіне дұрыс жол таппаған соң, ол жол қиылысында тоқтап, жойылады. Өз деңгейіндегі теңді таппай, ол тұқымсыз, тайпасыз қалады және жоғалады. Құдай сақтасын, бұндай ешқашан болмасын [6, 444-445].

Олжайдың сөзінен Уәлиханов, Алтынсарин, Құнанбаев, Дулатов сынды нұрлы жанның зарын естиміз, оның үмітсіздігін, онда орта ғасырдағы надандық атмосферасы бейнеленген. Бөкеев өз кейіпкерінің сөзімен келер ұрпақты өзге халықтардың озық дәстүрлерімен тәрбиелеуге, әлемдік мәдениетпен таныстыруға, ру-тайпалардың жетекшілері одан бас тартпауын, оқшауланбауын қамтамасыз етуге, патриархалдық-тайпалық әдет-ғұрыптармен, идеологиялық немесе діни және ұлтшылдық ұрандармен тұйықталбауына, аулақтанбауына шақырады. Әйтпесе, фашизмді қабылдаған немістер сияқты халық экономикасы қаншалықты дамыған, білімді, интеллектуалдық бай болса да, күйреуге ұшырайды.

Әдебиеттер

1. Сулейменов О.О. Нетерпение // Сейсенбаев Р. Возвращение Казыбека. Повести и рассказы. – А: Жалын, – 1984.
2. Танкаева Г. Есть такая земля и на ней человек. Интервью Р. Сейсенбаева // Караван, – 1995, 17 ноября.
3. Гачев Г. Джигит и гражданин // Сейсенбаев Р. Трон сатаны. Роман. Повести. – М., Художественная литература, – 1988.
4. Дулатов М. Оян, қазақ! Құрастырған М. Әбсеметов. – Алматы, Алтын Орда, 1991.
5. Сейсенбаев Р. Ш. Трон сатаны. Роман. Повести. Перевёл с казахского автора. – М., Художественная литература, 1988.
6. Бөкеев О. Человек-олень. Повести. Перевод с казахского. – А: Жалын, 1987.
7. Есенберлин И. Кочевники. Историческая трилогия. Перевод с казахского М. Симашко. – А: Жазушы, 1989

8. Абай. Қара сөз. Книга слов. – Семей, Международный клуб Абая, – 2001. – С. 264.
9. Валиханов Ч. Собрание сочинений. В 5-ти тт. – Т. 5, А.-А., Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985.
10. Неру Дж. Взгляд на всемирную историю. В 3-х тт. – М: Прогресс, 1989.

FTAMP: 13.00.08

А.М. Картаева, Ж.Қ. Қайырбаева

С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

ҚР, Өскемен қ., kartaeva2011@mail.ru

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘДЕБИ ТУРИЗМІ ЖӘНЕ ӨЛКЕТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Туған өлкенің тарихы мен мәдениетін тану – Отанға деген сүйіспеншіліктің, елжандылық сезімнің қалыптасуындағы алғашқы баспалдақтардың бірі. Себебі ел тарихы мен бүгінгі заман өзара тығыз байланыста. Ал өлкетану – жеке тұлғаның дүниетанымын кеңейтіп, туған жерін тереңірек танып білуге мүмкіндік беретін сенімді бағыт.

Қазіргі таңда «туған өлке» және «өлкетану» ұғымдары ғылыми тұрғыда кеңінен қарастырылып, зерттелуде. Әр адам өз туған жерінің өткені мен бүгінін, табиғи, мәдени, әлеуметтік ерекшеліктерін зерделеуге ұмтылуы тиіс. Бұл бағыттағы таным мен ізденіс жас ұрпақтың ұлттық сана-сезімін оятып, тарихи тұлғалардың өнегелі істерінен үлгі алуға, өз елінің өткенімен мақтануға жетелейді.

«Өлкетану дегеніміз көлемі жағынан шағын белгілі бір аумақтарды (аудандар, облыстар, өлкелер т.б.) жан-жақты оқып білумен, зерттеумен айналысатын жұмыстардың жиынтығы екені белгілі. өлкетанудың зерттеу нысандарын, жалпы өлкетануды кешенді бір-бірімен байланысты дүние ретінде қараған жөн. Өлкетану бойынша жүргізілетін зерттеулер мен бақылаулар шаруашылықтық, ғылыми, әлеуметтік тағы да басқа арнайы тапсырыстар түрінде болуы мүмкін және сол жер үшін тікелей практикалық маңыздылыққа ие болады» [1 52].

Елді танудың бастауы – туған өлкені танудан басталады. Әрбір азамат өзі өмір сүріп жатқан ортаның тарихы мен мәдениетін, әдебиеті мен салт-дәстүрін білуге міндетті. Ұлттық әдебиетті терең түсіну – туған аймақтың әдеби ортасын, ондағы қаламгерлердің мұрасын танып-білуден бастау алады.

Аймақтық әдебиет жалпы ұлттық әдебиеттің құрамдас бөлігі болып табылады. Ол – белгілі бір өңірде өмір сүрген ақын-жазушылардың шығармашылығын қамтитын рухани құбылыс. Ұлттық әдебиет ұлттың дүниетанымы мен менталитетін бейнелесе, аймақтық әдебиет сол ұлттық құндылықтарды белгілі бір географиялық, мәдени кеңістікте нақтылап көрсетеді.

Қазақстан – аумағы кең, табиғаты мен мәдениеті алуан түрлі мемлекет. Әр аймақтың табиғи келбеті, тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы мен тілдік-мәдени ерекшелігі өзіндік сипатқа ие. Белгілі бір аймақта өмір сүріп, сол өңірдің өмірін көркемдік тұрғыдан бейнелеген жазушылар мен ақындар – аймақтық әдебиеттің өкілдері. Олардың шығармаларында ұлттық әдебиетке тән тақырыптар мен идеялар жалғасын таба отырып, өңірлік ерекшеліктер де көрініс табады.

Шығыс Қазақстан – табиғаты көркем, тарихы бай өлке. Бұл өңір тек табиғи ерекшеліктерімен ғана емес, терең тарихи тамырымен де дараланады. Көптеген археологиялық ескерткіштер мен ежелгі мәдени мұралар осы жердің көне өркениет ошағы болғанын дәлелдейді. Алтай мен Тарбағатай сілемдерін мекендеген ежелгі ғұндар мен түркі тайпаларының тарихы осы аймақпен тығыз байланысты. Сондықтан Алтай өлкесі – түбі бір түркі халықтарының қасиетті мекені, рухани ата жұрты саналады.

Шығыс Қазақстанның бай табиғаты мен тарихи ескерткіштері ғасырлар бойы ұлттың рухани жадын қалыптастырды. Бұл өңірден көптеген дарынды ақын-жазушылар өсіп шығып, қазақ әдебиетінің дамуына зор үлес қосты. Сол тұлғалардың шығармалары арқылы туған

өлкенің көркем бейнесі, тарихы мен рухани болмысы көрініс тапты. Осы тұрғыда өңір әдебиетін жүйелі түрде зерттеу, аймақ қаламгерлерінің шығармашылығын ғылыми тұрғыда саралау – бүгінгі әдебиеттану ғылымының өзекті бағыттарының бірі.

Ежелден ата-бабаларымыз мекендеген Шығыс Қазақстан өңірі өзінің тарихи-мәдени байлығы, әсем табиғаты және көркем ландшафты арқылы әлемге танымал. Ғасырлар бойы қалыптасқан бұл аймақтың археологиялық ескерткіштері – сақ және ғұн қорғандары, табиғи нысандары – таулар, өзендер, көлдер өңірдің терең тарихи қабаттарын айқындайды. Сонымен қатар, Шығыс Қазақстаннан шыққан көптеген дарынды ақын-жазушылар әдебиет дамуына айтарлықтай үлес қосып, өлкенің табиғаты мен тарихын көркем түрде сипаттаған. Осындай әдеби мұраларды жүйелі түрде жинақтау және зерттеу арнайы кешенді ғылыми ізденістерді қажет етеді.

Шығыс Қазақстан өңірі сонымен бірге туризм саласын дамыту тұрғысынан Қазақстанның перспективалы әрі тартымды аймақтарының бірі болып саналады. Аймақ туристерді қызықтыратын тарихи-мәдени және табиғи ескерткіштердің молдығына ие, сондай-ақ әртүрлі туристік қызметтер мен бағдарламаларды ұсынуға қабілетті.

Қазіргі заманғы зерттеулерде «туризм» ұғымына әртүрлі тәсілдер ұсынылады. Бір көзқарас бойынша туризм – бұл адамдардың белгілі бір мақсатпен бос уақытында жүзеге асыратын саяхаттық қызметі; екінші көзқарасқа сәйкес – бұл тұрақты тұрғылықты жерінен уақытша шығып, қызмет көрсетуге жүгінетін адамдарға бағытталған саласы; ал үшінші тәсілде – туристердің тауарлар мен қызметтерге деген сұранысын қанағаттандыратын нарықтық сегмент ретінде қарастырылады [2].

«Қазақстандағы туризмнің басты мақсаты – заманауи жоғары деңгейдегі бәсекеге сай туристік индустрия, экономика саласының дамуын әлемдік туризм жүйесіне ену және болашақтағы туризм саласында халықаралық ынтымақтастықта бола отырып, өз өнімдерін шетелдік туристерді тарту» [3].

Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2019-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 31 мамырдағы № 360 қаулысы бойынша [3] агротуризм, қолөнер туризмі, акватуризм, экологиялық туризм, балықшылық, аңшылық, саятшылық туризмдері, этнографиялық туризм, тарихи-мәдени туризм мен балалардың өлкетану туризмін дамытудың тың идеялары көрсетілген. Осы бағыттар бойынша ақсап жатқан жұмыстар мен бұл салаларға баса мән бермей отырған аймақтар, облыстардың аты аталған.

Әдеби өлкетану – бұл белгілі бір аймақтың әдебиет тарихын, даму ерекшеліктерін, дәстүрлік сабақтастығын және әдеби үрдістерін жан-жақты зерттейтін сала. Әдеби өлкетанудың негізгі бағыттары жалпы әдебиеттанудың теориялық және практикалық мәселелерімен тығыз байланыста дамып, әр дәуірде ұлттың рухани құндылықтарын сақтау және қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Бұл сала әдеби және мәдени мұраларды тың деректермен толықтырып, отандық және жалпы әлемдік әдебиеттанудың дамуына өз үлесін қосады. Сонымен қатар, әдеби өлкетану идеяларын экология және туризм салаларында қолдану да тиімді болып табылады: мысалы, Шығыс Қазақстан өңірінде экологиялық туризмді дамыту Қазақстандағы туризмді ілгерілетуге елеулі ықпал жасайды.

Шығыс Қазақстанның әдеби мұрасы – халықтың тарихи, мәдени және географиялық құбылыстарын кеңістікте бейнелеудің нәтижесі. Қазақ прозасында Шығыс Қазақстан қаламгерлерінің шығармалары мазмұндық ерекшеліктерімен, тілдік және стильдік қырларымен дараланады. Өңірден шыққан көркем сөз шеберлері – О. Бөкей, Қ. Ысқақ, Ө.Асқаров, Д. Әшімханов, К. Сегізбаев, Т. Ахметжан, А. Алтай, М. Қабанбаев, М.Құмарбеков және басқалары – Қазақстанның шығыс өңірінің тамаша табиғатын, тарихи және мәдени кеңістігін көркем суреттеген.

Алтай тауларының сұлулығы XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдері – С. Торайғыров, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, С. Сейфуллин, И. Байзақов,

Ғ. Қайырбеков шығармаларында айқын көрініс табады. Өңірдің табиғаты мен тұрмысын, халық өмірін бейнелеген қаламгерлердің шығармашылығын кешенді ғылыми зерттеу – қазіргі ұлттық әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелерінің бірі болып саналады.

Зерттеу процесі әдеби өлкетаналық және фольклорлық деректерді жинақтауға негізделеді. Бұл деректер әдеби-мәдени экспедициялар мен іссапарлар барысында хронологиялық талдау, сұрыптау, іріктеу, салыстырмалы-тарихи зерттеу, әдеби-теориялық талдау және мәтіндік талдау сияқты әдіс-тәсілдер арқылы жүйеленеді.

«Қазіргі кезеңде әдеби туризм әлемдік деңгейде айтарлықтай қарқынмен дамып келеді. Бұл бағыттың кеңеюі нәтижесінде туристік қызметтің көптеген формалары, түрлері мен сегменттері қалыптасқан. Дегенмен, осы уақытқа дейін әдеби туризмнің бірыңғай ғылыми негізделген таксономиясы жасалып, толық қалыптасқан жүйесі орныға қойған жоқ» [4, 5].

Өртүрлі ғылыми зерттеулер мен тәжірибелік бақылаулар нәтижесінде әдеби туризмнің негізгі түрлерін анықтауға болады.

Экскурсиялық форма – әдеби туризмнің ең кең тараған түрі және танымдық сипаты басым бағыт. Бұл формада турист жазушының өмірбаяны, шығармашылық жолы және оның есімімен байланысты тарихи-мәдени нысандар жөнінде ақпарат алады.

Ойын-сауық (рекреациялық) форма – театр қойылымдары, әдеби шығарма желісіне негізделген сахналық көріністер, әдеби фестивальдер мен мерекелерге қатысуды қамтитын әдеби туризмнің бір түрі. Мұнда көрермен әдебиетті өнердің басқа салаларымен ұштастыра отырып қабылдайды.

Білім беру (оқыту) формасы – танымдық және ойын-сауық элементтерін біріктіретін ерекше бағыт. Мұндай турлар оқу тренингтері, шетелдік және отандық мәдениеттерді зерделеуге арналған сабақтар, кітапханалар мен кітап дүкендеріне экскурсияларды қамтиды. Әдетте бұл түр мектеп оқушылары немесе жоғары оқу орны студенттері үшін ұйымдастырылады.

Экскурсиялық әдеби туризм өз кезегінде мазмұны мен мақсатына қарай бірнеше бағытқа бөлінеді:

Әдеби-өмірбаяндық туризм – белгілі жазушылардың өмірі мен шығармашылық қызметіне қатысты тарихи орындарда жүзеге асырылады. Мысалы, О. Бөкей, Қ. Ысқақ,

Д. Әшімханов, Ә. Асқаров секілді қаламгерлердің өмірге келген Катонқарағай өңіріне немесе К. Сегізбаев, Ұ. Есдәулет, Ғ. Байбатыров сияқты авторлардың туған жері Зайсанға экскурсия жасау арқылы жүзеге асырылады.

Тарихи-әдеби туризм – белгілі бір аймақтағы әдеби процестің даму кезеңдерін көрсетуге бағытталған экскурсиялар. Мысалы, «Шығыс Қазақстанның әдеби картасы», «Әдеби Шығыс Қазақстан» жобалары өңірлік әдеби үрдісті ашып көрсетуге мүмкіндік береді.

Көркем-әдеби туризм – белгілі жазушының шығармаларында бейнеленген көркем кеңістікке саяхат жасауға негізделеді. Мысалы, Ж. Аймауытовтың «Ақбілек» романы бойынша көркем мәтін мен нақты географиялық кеңістікті байланыстыру.

Ойын-сауық бағытындағы әдеби турлар көбінесе фестивальдерге, театрландырылған көріністерге немесе әдеби тақырыптағы мәдени шараларға қатысуды қамтиды. Мұндай турларда интерактивті әдістер кеңінен қолданылады, туристер әдеби кейіпкерлердің рөлін атқарып, шығармашылық ортаның белсенді қатысушысына айналады.

Білім беру бағытындағы әдеби турлар – әдеби және мәдени мұраны меңгеруге арналған оқу-танымдық сапарлар. Мысалы, О.Бөкей атындағы кітапханада немесе Шыңғыстайда орналасқан О.Бөкейдің мұражай-үйінде өткізілетін сабақтар оқушылар мен студенттерге жазушының өмірі мен шығармашылығын тарихи-мәдени контексте тереңірек танып білуге мүмкіндік береді.

Әдеби туризмнің барлық түрлері мәдени-танымдық, тәрбиелік және білімдік мақсаттарды іске асыруға бағытталған. Олар тұлғаның рухани дамуын қамтамасыз етіп, әдеби мұра мен ұлттық мәдениеттің сабақтастығын сақтау ісінде маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, әдеби туризм тек экономикалық немесе рекреациялық қызмет ретінде ғана емес, мәдениеттер арасындағы өзара түсіністікті қалыптастыру құралы ретінде де қызмет атқарады.

Туризм арқылы адамдар басқа халықтардың мәдениетін, салт-дәстүрін, дүниетанымын және өмір сүру ерекшеліктерін танып, мәдениетаралық коммуникация мен рухани байланысты дамытуға мүмкіндік алады [5].

Әдеби-танымдық туризм – бұл өзге мәдениеттер мен әдебиетті танып-білу, оларды түсіну және қабылдау үдерісін қамтитын күрделі танымдық процесс. Мұндай туризм барысында жеке тұлға басқа халықтардың тарихи-мәдени мұрасына, тұрмыс-тіршілігіне, әдет-ғұрпына және рухани құндылықтарына қызығушылық танытады. Нәтижесінде адамда әлемдік мәдениетке деген құрмет сезімі, мәдени әртүрлілікті бағалау қабілеті және толерантты көзқарас қалыптасады.

Қоғамның рухани және интеллектуалды деңгейінің өсуі, мәдениет саласының дамуы, жаңа әдеби жәдігерлердің ғылыми айналымға енгізілуі, сондай-ақ әлемдік ғылымдағы заманауи тенденциялар Шығыс Қазақстан өңірінің әдеби мұраларын пайдалана отырып туризмді дамыту жолдарын зерттеуді және ғылыми сипаттау жұмыстарын қажет етеді.

Бұл бағыттағы әдеби-танымдық туризмді дамыту жастарды отансүйгіштікке тәрбиелеуде айтарлықтай әсер етеді. Әдеби өлкетану мен аймақтық туризм – білім алушылардың рухани және адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруға, ұлттық сана мен мәдени мұраға деген сүйіспеншілікті арттыруға бағытталған маңызды білім беру салалары болып табылады. Екі бағыттың өзара байланысы тұлғаның туған жерінің тарихына, әдебиеті мен мәдениетіне деген қызығушылығын оятып, эстетикалық талғамын жетілдіруге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Орта білім беру ұйымдарында туристік өлкетану және экологиялық Іс әрекеттерді ұйымдастыру бойынша әдістемелік ұсынымдар. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы ҰБА, 2024. – 240 б.
2. Мазбаев О.Б. Қазақстан Республикасы туризмнің аумақтық дамуының географиялық негіздері: географ. ғыл. докт. ... автореф. – Алматы, 2010. – 38 б.
3. Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2019 - 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 31 мамырдағы № 360 қаулысы // (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000360>)
4. Гуров С.А., Страчкова Н.В., Алексеенко М.А. Литературный туризм: систематика и географические тенденции развития. Учёные записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского. География. Геология. – Том 4 (70). – № 3. – 2018 г. – С. 3–16.
5. Силаева Т.А. Литературный туризм как специализированный подвид культурно-познавательного туризма. Вестник Российского нового университета, – 2013. – № 2. // <https://vestnik-rosnou.ru/2013/201-0>

Мақала АР26199899 «Шығыс Қазақстанның әдеби және лингвистикалық туризмінің аймақтық интеграциясы: топонимдердің этимологиясы мен мекендік аңыздарды цифрландыру» атты Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі бекіткен мақсатты бағдарламалық жоба аясында жазылды.

А.А. Шауханов, Ф.К. Оразбекова,
Таразский Университет им. М.Х. Дулати,
РК, г.Тараз, armanshauhanov@mail.ru

Я НИКОГДА НЕ РАССТАВАЛСЯ С ПРОИЗВЕДЕНИЯМИ АБАЯ

**«Тот, кто хочет владеть казахским,
должен знать Абая».**

Бауыржан Момышулы

Герой Советского Союза, полководец Бауыржан Момышулы, выйдя в отставку, всю оставшуюся жизнь посвятил литературному творчеству, заняв достойное место в ряду лучших писателей Казахстана. Во время войны он регулярно вел записи-наблюдения и размышления о военных операциях, действиях в тылу и на фронте. Позже он опубликовал свои Военные записки – мемуары и, читавшие их генералы в Москве отмечали, что они имеют безупречный стиль изложения и подняты до уровня художественной литературы. Военный писатель прекрасно владел двумя языками, даже Мухтар Ауэзов отмечал, что Бауыржан Момышулы на русском языке пишет лучше, хотя казахский знает прекрасно.

Грамотный язык изложения изобилует у него мудрыми высказываниями, поговорками, удивительными сравнениями, эпитетами. Истоки художественного вкуса батыра и писателя Момышулы заложены в детстве, под впечатлением поэзии Абая и Пушкина.

Еще в детстве услышал от отца о вдохновенных стихах и песнях Абая, которые распевала вся степь. Когда в доме собирались гости или родственники, за столом часто звучали песни Абая и его стихи. Однажды весной гости стали вспоминать и читать стихи о весне, среди которых прозвучало поэтическое описание Абаем весенних пейзажей и пробуждение, оживление жизни степных жителей. В автобиографической повести «Наша семья» (1974) пишет о своих эмоциях, навеянных, поэтическими строками, и первом знакомстве с творчеством акына: «Кто лучше тебя, Абай, сказал о нашей казахской весне! Я впервые той весной услышал твое имя. Отец за обедом рассказал, что далеко, «за семью реками», живет Абай, из рода Тобыкты, что он «болыс» – волостной управитель, что он самый умный из рода Тобыкты, и что он не только «болыс», но и сочиняет хорошие стихи, что он большой акын, и песни его поет вся степь».

С юных лет Бауыржан читал стихи и поэмы Абая. Он писал: «Я с детства увлекался казахским фольклором, в отрочестве запоем читал Абая...», позднее скажет: «Из казахских книг я никогда не расставался с произведениями Абая. Я читаю Абая не только как поэта, но как мыслителя, философа». Кадровый военный человек, он прекрасно разбирался в художественной литературе и поэзии, умел анализировать содержание как прозаического, так и поэтического произведения, детально мог разобрать как положительные, так и отрицательные персонажи с точки зрения своих взглядов на жизнь и моральных устоев. У него были оригинальные размышления, с которыми делился в беседах с творческими людьми или отмечал в своих записках и дневниках. Например, интересно и неожиданно прозвучала его трактовка смысловой идеи известного стихотворения акына: «Если посмотреть на него с военной точки зрения, нетрудно в его произведениях заметить ту же войну. Возьми, например, стихотворение «Бестолково учась, я жизнь прозевал...» – это же сплошная война».

Он проводил своеобразную параллель между Абаем и Пушкиным, подчеркивая, что в произведениях двух поэтов не только можно почерпнуть знания, расширить кругозор, но и приобщиться к нормам литературного языка, развить в себе художественный вкус: «Кто хочет хорошо знать русский язык, тот с детства должен учить наизусть стихи Пушкина. Так же, как и тот, кто хочет владеть казахским, должен знать Абая».

Бауыржан Момышулы был свидетелем, как в блиндажах солдаты вели разговоры о любимых поэтах. Были разные книги, в газетах печатались статьи и стихи Константина

Симонова, Ильи Эренбурга и многих других, а вот книг Абая не оказалось. Бойцы Панфиловской дивизии, сформированной в Казахстане и состоящей в основном из казахов, выходцев из сельской местности, жаждали стихов Абая. Состоялся диалог бойцов:

– А Абая мы совсем забыли.

– Да, приятно было бы поговорить со стариком, уму-разуму поучиться у него.

– Ведь он неплохой вояка, но, знаешь, молодой человек, он, Абай, не виноват, он с удовольствием повоевал бы вместе с нами.

– Понимаешь, случилось несчастье, говорят, что на старика в Алма-Ате домашний арест наложили и редактор издательства до конца войны к нам его не намерен отпускать, а после войны он старика вам в трех томах хочет представить.

– Можно же отдельные стихи Абая печатать для фронта, отдельными брошюрами.

– Нет, – раздраженно отвечал ему первый, нет говорю, ты понимаешь, что нельзя, говорят... говорят, что на этого старика истрачено много бумаги (потому что он раньше всех казахских писателей печатался), а фонд издательства предназначен молодым писателям и поэтам, которые сейчас учатся выводить буквы нового алфавита. Понял?

Так сетуют солдаты на отсутствие книг Абая на фронте. Эти реплики-рассуждения казахских воинов командир записал в своих военных тетрадках, взял на вооружение.

Под впечатлением этих диалогов впоследствии Бауыржаном Момышулы и было составлено «Письмо к писателям», состоящее из 16 пунктов, в которых предъявлялись серьезные требования к писателям Казахстана, – «литературных бойцов и командиров, не идущих в ногу с военным и трудовым фронтом». Сурово отчитал боевой командир Б. Момышулы писателей и поэтов, которые не поддерживают своим творчеством сражающихся бойцов. Один из пунктов «Письма к писателям» гласил: «Кто наложил домашний арест на старика Абая, его лирику, его гений, его мудрость и не позволяет ему маленькими брошюрами прийти на фронт?»

Этот поступок диктовался заботой о морально-духовном воспитании подвластных ему рядовых солдат. И в этом проявилась не только его тактика военных действий, но и тактика воспитания, духовного подъема сил бойцов, от которых зависел исход войны в целом. Недаром в стихотворении Динмухамеда Ахмедовича Кунаева, бывшего руководителя Казахстана, посвященном Бауыржану Момышулы, есть строка – «...Известный миру тактики титан».

Полный текст своего обращения к писателям Казахстана Б. Момышулы опубликовал в своей военной книге-хронике «Психология войны (1990).

Бауыржан Момышулы – мудрый полководец и талантливый писатель. Но мало кто знает о его поэтическом даровании. Как-то своему сыну, писателю Бахытжану Момышулы, в разговоре о поэзии он сказал: «Мои стихи – это не строки поэта, а тезисы солдата... То, что я называю стихами, помогает мне кратко выразить состояние души, которое в прозе может растянуться на целую главу... Проза моя – это документ, свидетельство очевидца и участника событий, а стихи – попытка материализовать душу, сиюминутное состояние».

В поэтических строках он выражал не только «сиюминутное состояние», в них четко видна жизненная позиция воина и творческой личности, прямолинейное обнажение чувств и мыслей. Он немало писал о чести, честности, сознании долга – всех тех качествах человека, которые поднимают его на высший уровень нравственности.

Он также пробовал себя и в переводческой деятельности, сам пытался перевести отдельные стихи Абая на русский язык.

Поразителен случай, который привел в своей статье известный казахский литературный критик Мухамеджан Каратаев. Поэт и переводчик Константин Алтайский, много переводивший из поэзии Жамбыла, в том числе и «Песню о Пушкине», в беседах с Момышулы услышал на русском языке два стихотворения Абая в его переводе. В изумлении он сделал следующее заключение: «Абай Кунанбаев переведен на русский язык лучшими московскими переводчиками. Однотомник его издавался на русском языке дважды. Но до того как я услышал от Момышулы его переводы Абая, я не знал поэзии Абая, заговорившего по-русски, и был

поражен силой таланта, совершенством формы и глубины содержания. Я понял, что Абая Кунанбаева надо всего переводить на русский язык вновь...».

О переводах Абаем Кунанбаевым романа в стихах А.С. Пушкина «Евгений Онегин» Бауыржан Момышулы произвел удивительно скрупулезный, почти литературоведческий анализ, вникая в суть абаевского перевода в сжатой форме. Еще Мухтар Ауэзов отмечал, что переводы Абаем отрывков из «Евгения Онегина» – это вдохновенные пересказы пушкинского романа: «Абай следовал указанной в восточной поэзии древней традиции назира... Манеру вольного поэтического пересказа великого наследия прошлого Абай применил и к «Евгению Онегину».

Конечно, у Абая был не дословный перевод пушкинских строк, а передача общего смысла, выбор тех мест, которые были созвучны понятию, моральным устоям казахской молодежи. Это относится в большей степени и к «Письму Онегина Татьяне», и к «Ответу Татьяны Онегину в Петербурге», в меньшей степени – в «Письме Татьяны Онегину» («Я к вам пишу...»). Им переведено несколько стихотворных отрывков из романа, помимо перечисленных, еще и «Ответ Онегина», «Слова Онегина», «Слова Татьяны», «Слова Ленского».

Об этом интересные рассуждения мы наблюдаем у Бауыржана Момышулы в его рассказе писателю Азильхану Нуршаихову. Он считал, что переводить поэзию Пушкина на другие языки, в том числе и на казахский, сложно, так как у Пушкина особая поэтичность строк. Если переводчикам удастся передать идею, содержание произведения, смысл строк, «но главное-то – неповторимую стихотворную мелодию, волшебную музыку его – они не доносят. Да и возможно ли их довести?» И далее воин и писатель рассуждал: «Великого может переводить только великий, гениального – только гений. Как Байрона – Пушкин, Гете – Лермонтов. Когда переводчик достойный конкурент автора. Единственный у нас – Абай – сумел показать казахскому читателю Пушкина. Но как?

В «Евгении Онегине» 389 строф, около пяти с половиной тысячи строчек. Абай вместил все это в 376 строк, чтобы роман был понятен казаху. Он не старался сохранить ни объем, ни стихотворный размер, потому что не ставил перед собой целью полностью перевести роман. Он переделал самые главные ключевые события на привычный для восприятия казахов размер. В 60-ти строфах первой главы масса событий. Абай выборочно перевел 10-ую, 11-ую и 12-ую строфы и дал им свое название «Черты Онегина». Из третьей главы Абай перевел только письмо Татьяны. После этого рассказал читателю о холодном ответе ей Евгения, затем показал встречу Онегина и Татьяны, которая волею судеб стала женой другого. И все заканчивается последующими словами Онегина, потерявшего свою надежду и любовь.

Перевод получился лаконичным. Казахскому читателю отлично передано содержание романа Пушкина. Но ведь это содержание! Поэтому, если хочешь познать Пушкина, вникнуть в суть каждого его слова, получить от него истинное удовольствие, то должен читать его в оригинале».

В годы войны узнав, что издана книга «Путь Абая», он написал письмо Мухтару Ауэзову, с которым был в дружеских отношениях: «Мы очень рады выходу первой книги «Абая». Если буду жив-здоров, прочитаю ее и, надеюсь, выскажу искреннее свое мнение». А спустя десятилетия вспоминал: «Первая книга ауэзовского «Абая» попала мне в руки на фронте. Сам Мухтар-ага прислал ее мне со своим автографом. Я прочитал ее не отрываясь. И тут же написал автору письмо на шести страницах. А он ответил мне, что несказанно рад моей фронтовой оценке». Абай был кумиром, путеводной звездой в мире литературы для славного батыра, который наравне успешно совместил военную службу и писательскую стезю.

Любовь к поэзии Абая и Пушкина не только научила Бауыржана Момышулы мыслить глубоко, философски, но и поднять до художественного уровня стиль своих военных записок, воспоминаний, литературных произведений.

Любовь к поэзии двух гениальных поэтов он пронес через всю свою жизнь.

Литература

1. Ауэзов М.О. Путь Абая. Т. 1. – Алма-Ата: Жазушы, 1977. – 605 с.
2. Ауэзов М.О. Путь Абая. Т. 2. – Алма-Ата: Жазушы, 1977. – 590 с.
3. Бек А. Волоколамское шоссе. – Алма-Ата: Жазушы, 1980.
4. Каратаев М. Вершины впереди. – М.: Советский писатель, 1977. С. 375
5. Кереева-Канафиева К. Дореволюционная русская печать о Казахстане. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1963. – 302 с.
6. Нуршаихов А. Истина и легенда. – М.: Советский писатель, 1980. – 318 с.

FTAMP: 03.81.21

Е.Е. Рахметуллин

Шәкәрім университеті

ҚР, Семей қ., alash.azamaty@mail.ru

АЛАШОРДА ТАРИХЫНА ҚАТЫСТЫ ТОМСК АРХИВІНІҢ ҚҰЖАТТАРЫ

Қазақстан тәуелсіздігін жариялаған 1991 жылдан бері отандық тарихты ұлттық көзқарас тұрғысынан қайта қарастыру бағытында көптеген істер атқарылған мәлім. Соның ішінде Алаш қозғалысы тарихын зерделеу, ақтау мәселелері бүгінгі күнге дейін күн тәртібінен түскен емес. Атап айтар болсақ, XX ғасырдың 90 жылдарынан басталған мемлекеттік деңгейдегі ақтау комиссиясының қорытындылары, ҚР тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасы сынды құжатнамалық бағдарламаларда да Алаш тарихына баса мән беріліп отырды. 2020 жылы Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың жарлығымен құрылған «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссиясының» материалдарында да Алаш қозғалысы тарихына көлемді орын берілді. Бұрынғы шыққан құжаттар жинақтарына қайта толықтырулар енгізу, жаңарту негізінде 10 томдық «Алаш қозғалысы» құжаттар жинағы да осы мемлекеттік комиссия жұмысының оң нәтижелерінің бірі екендігін айтуға тиіспіз. Бұл құжаттар кешенінің ішінде ресейлік архив қорлары ерекше орын алады. Әсіресе, Томск облысының мемлекеттік архиві қорларының құжаттарында Алаш қозғалысына қатысты құнды мәліметтер топтастырылған.

Мақаланы дайындау барысында құжаттарды салыстыру, талдау және тарихи сипаттамалық әдістер қолданылды. Архив қорларынан алынған Р-72 – Сибирская областная Дума, г. Томск (январь 1918г., июнь – ноябрь 1918 г.), 1-тізім, 1, 3, 5, 10, 54, 55, 85-істер; пайдаланылды.

Ұлттық әскер құру жолында Алаш қайраткерлерінің Уақытша Сібір үкіметімен арадағы жазысқан іс-қағаздары мен кеңсе құжаттарынан екі тараптың да талап-мүдделерін аңғару қиын емес. Томск мұрағат қорларындағы құжаттарда Алаш әскерін құрудағы талпыныстар төмендегідей сипат алады.

Алашорда өкіметінің Әскери бөлімі 1918 жылдың 26 шілдесінде Әскери Министрлік басқармасына жолдаған № 235 жазбасында былай деп жазылған: «Алашорда өкіметі Уақытша Сібір өкіметімен большевиктермен күресеміз және елді Құрылтай Жиналысына дейін жеткізеді деп шешті. «Алашорда» өкіметі өз армиясын құру туралы қаулы қабылдады; қару-жарағы, Армияны ұстайтын айтарлықтай қаражаты жоқ. «Алашорда» өкіметі Уақытша Сібір өкіметінен қазақ армиясын инструкторлармен, қару-жарақпен, және азық-түліктің барлық түрімен қамтамасыз етуді сұрайды.

«Алашорда» өкіметі қазақ армиясын құру туралы мәселе көтергенде 4-Атты Корпусты және бір жекелей дивизияны құрамыз деген шешімге келді.

Қырғыз армиясы төмендегі шарт бойынша құрылады:

1) Командалық құраманы тағайындағанда сайлау бастамасына жол берілмейді.

2) Басқару лауазымына тағайындалғанда шені, жасы, ұлты есепке алынбайды, тек білімі мен тәжірибесі есептеледі.

3) Басқару лауазымына тағайындауды Қырғыз Әскери Штабы жүзеге асырады.

4) Әскерде қандай да бір құрамалық не шаруашылық Комитеттің болуына жол берілмейді.

5) Армияның негізі басшының еркіне сөзсіз бағыну түрінде бейнеленетін қатаң тәртіп болып табылады.

6) Қазақ Армиясы қандай жағдай болмасын өз Штабына тікелей бағынады, алайда Уақытша Сібір өкіметі әскерімен бірлескен іс-қимыл барысында ұлтына қарамай Жоғары Штабқа бағынады», - деп жазылып, Әскери бөлім меңгерушісі капитан Тоқтамышевтың қолы қойылған [1, п. 7-8.].

Жоғарыда аталған Алашорданың ұсыныстарын 29 шілде және 3 тамыз аралығында 4 күн бойы талқылаған Уақытша Сібір үкіметі ұлттық әскер құру мәселесіне қатысты Алашорда қазақ халқын басқаратын өкімет органы болып мойындалуы, оған түтін салығы және қазына қажеттілігіне салық жинауға, сондай-ақ ұлттық сот құруға құқы мақұлданып, ұлттық әскер жасақтау турасында келесі талаптары сақталды:

1. Қазақ әскери құрылымдары Сібір армиясымен бірге Алаш территориясын қорғайды, сондай-ақ Сібір армиясы қоятын шарттарды орындайды.

2. Алашорда тарапынан әскерге алу Уақытша Сібір үкіметі Әскери Министрлігінің келісімі арқылы жүзеге асырылады, әскер қатарына шақырылатындар саны Уақытша Сібір Үкіметі тарапынан бөлінетін қаржылай және материалдық көмекке байланысты.

3. Ұлттық әскер құру территориялық негізде құрылады.

4. Біртұтас федеративті армия құрылғанша Қазақ әскері Сібір армиясының ережелері бойынша басқарылады, алайда жергілікті территориялық ерекшеліктер де есепке алынады.

5. Федеративті армия құрылғанша Қазақ әскері Сібір армиясының бөлінбес бөлігі саналады.

6. Әскери іс-қимылдар уақытында Қазақ әскері Сібір армиясының басшылығына бағынады.

7. Қазақ әскері Алашорда үкіметінің қолдауымен және Сібір үкіметінің көмегі арқылы қару-жарақ, киім, азық-түлікпен және әскери инструктормен қамтамасыз етіледі.

8. Сондай-ақ Қазақ әскерінің басшысы мен бөлімше командирлері Сібір армиясы тарапынан Алашорда үкіметінің келісімімен тағайындалады [2, п. 11-12].

Алаш полктері құрылу барысында өздерін Сібір армиясының құрамдас бөлігіміз деп есептеді. Себебі, Ұлттық әскерді басқару екі жақты, яғни Алашорданың келісімімен, Сібір армиясының құзырында болды. Хамит Тоқтамышевтың әскери министрлікке жолдаған қатынас хаттарынан осы жағдайды аңғаруға болады [23, п. 6].

Алашорда әскери бөлімінің меңгерушісінің 12 тамыз 1918 ж. Омбы қаласынан № 237 Әскери Министрге жазған хатының мәтінін толық келтірейік: «Уақытша Сібір өкіметі мәжілісінің осы жылдың 9 тамызындағы № 39 журналының көшірмесіне сәйкес Министрлер Кеңесі Қырғыз Армиясын құру мәселесі бойынша Алашорда өкілдерімен келісімге келуді Сізге тапсырды.

Алашорда өкілдері бұл келісімге қол жеткізілді деп санайды, өйткені Сіздің өкіліңіз Генерал Поповпен келіссөз кезінде бұл мәселе бойынша алауыздық болған жоқ.

Сіздің өкіліңіздің Қырғыз бөлімдерін құру үшін Сізге қазіргі уақытта тек жеті жүз ғана винтовка және қажетті қылыштар беретіні туралы ауызша мәлімдемесін назарға ала отырып, Алашорда өкіметі әуелі 4 полктен және біратты артилерия дивизиясынан тұратын бір атты дивизия құрамыз деп шешті.

Дивизия құрылатын пунктер болып мына қалалар тағайындалды: Семей облысында – Семей, Павлодар; Ақмола облысында – Көкшетау мен Ақмола.

Штаб дивизиялары мен Семей қаласы, бірінші бригаданың штабы және атты артиллерия дивизиясы Семей қаласында, екінші бригаданың штабы Көкшетау қаласында орналасады.

Қазіргі кезде «Алашордада» «Бердань» жүйесіндегі 300 винтовка бар, оны «Алашорда» 3 линиялы винтовкамен біркелкі қаруландыру үшін Сізден ауыстыруын сұрайды (Сіз уәде берген 700 винтовкадан тыс).

Винтовкалар былай бөлінеді: алғашқы екі полктің әрқайсысы 400 винтовкамен, ал екінші кезектегі екі полк әрқайсысы 100 винтовкамен жабдықталады.

Екінші кезектегі полктерді құру қажеттігі мына мақсаттан туындайды: 1) жұмыс істеп тұрған полктерді оқытылған адамдармен және аттармен толықтыру, 2) болашақта құру жағдайына сай толық оқыған кадрлардың болуы.

Атты артиллерия дивизиясын құру қажеттігі мына мақсатқа байланысты: 1) артиллерияның жеке құрамын оқытудың күрделілігі, қарудың басқа түріне қарағанда оқытуға уақыт көп кетеді; 2) қарсыластар жаулап алған жағдайда қазақ полктерінде қаруды игеретін мамандардың болуы; 3) одан әрі құрылу үшін оқытылған адамдардан қажетті кадрлардың болуы.

Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін осы дивизияны құру туралы армия бойынша бұйрыққа енгізуіңізді өтінемін.

Қазіргі кезде Семей қаласында құрамында 28 офицер және жаттығуды бастаған 750 атты жігіттері бар бірінші Алаш Атты Полкі құрылды.

Сонымен бірге қаражатсыз, қару-жарақсыз, киімсіз, нұсқаушысыз отырған Павлодар қаласында 150 жігіт, Зайсанда 200, Қарқаралыда 250 және Өскеменде 250 жиналды [4, п.15-16]. Хат соңына Әскери бөлім меңгерушісі капитан Тоқтамышев пен подпоручик Марусевич қол қойған.

Дегенмен де, Алаш полктерінің құрылымы мен әскери әрекеттеріне қатысты құжаттар әлі де зерттеуді қажет етеді.

Қорытынды. Жоғарыда келтірілген құжаттар Томск архивінен табылған деректердің бір бөлігі ғана. Бұл деректер Алаш қозғалысы аясында қалыптасқан Алашорда үкіметінің құрылымына кіретін Алаш полктерінің әскери іс-қимылдарына қатысты құжаттар кешені болып табылады. Алдағы уақытта құжаттардың толық зерделенген тұжырымдамалық мәліметтері жоба аясында дайындалатын монографияның мазмұнында көрініс табады.

Мақала «Алашорда үкіметінің әскери бөлімдері азаматтық қарсыласу жылдарында: ақ пен қызыл арасындағы күрес (1918-1920)» ғылыми жобасы аясында дайындалды. (Жеке тіркеу номері: AP22687157)

Әдебиеттер

1. Томск облыстық мемлекеттік архиві. Ф. Р72, тізім. 1, іс. 5, п. 7-8.
2. Томск облыстық мемлекеттік архиві. Ф. Р72, тізім. 1, іс. 5, п. 11-12
3. Томск облыстық мемлекеттік архиві. Ф. Р72, тізім. 1, іс. 5, п. 6
4. Томск облыстық мемлекеттік архиві. Ф. Р72, тізім. 1, іс. 5, п. 15-16

IRSTI: 14.07.09

A.V. Tagiltseva

Shakarim University

The Republic of Kazakhstan, Semey, alexandratagiltseva@gmail.com

SHAKARIM'S HUMANISTIC PHILOSOPHY IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Modern foreign language teaching goes beyond the development of purely linguistic skills. In the context of globalization and digitalization, the spiritual, moral, and sociocultural aspects of education are becoming particularly important. Language is becoming not just a means of communication, but also a tool for shaping worldviews, personal qualities, and values.

One such source in the Kazakh context is the philosophy of Shakarim Qudaiberdiuly (1858-1931), an outstanding thinker, poet, and educator whose legacy serves as a moral guide for modern society. His ideas about conscience, truth, reason, and humanity are universal in nature and can be integrated into the process of teaching English. The philosophy of Shakarim Qudaiberdiuly is a rich

source of ideas that are close to the modern principles of humanistic education. The concept of conscience (ar-ozhan), considered the highest criterion of human behavior, occupies a central place in his teaching. From a pedagogical point of view, conscience can be interpreted as the ability to be aware of moral responsibility for one's own words and actions, which is directly related to the ethics of speech behavior.

The relevance of Shakarim's philosophy is explained by the need to educate people with conscience and reason, as the thinker himself wrote. Foreign language teaching, enriched with humanistic content, contributes to the development of students' not only language skills, but also empathy, kindness, and respect for cultural differences – that is, the qualities that Shakarim considered to be the foundation of true humanity.

Thus, the integration of Shakarim's philosophy into English language teaching allows for the combination of vocabulary, grammar, and communication skills instruction with the formation of spiritual and moral values in the individual.

Shakarim's humanistic philosophy is oriented toward a holistic understanding of the human personality as possessing conscience, moral choice, and an inner need for self-improvement, and it is precisely this orientation that serves as a significant guide for modern language teaching methods [1].

Shakarim's humanistic philosophy is oriented toward a holistic understanding of the human personality as possessing conscience, moral choice, and an inner need for self-improvement, and it is precisely this orientation that serves as a significant guide for modern language teaching methods. He views the individual not simply as a bearer of knowledge or language skills, but as a subject integrated into a moral and cultural context, capable of reflection and responsible action.

He views humans not simply as carriers of knowledge or language skills, but as subjects integrated into a moral and cultural context, capable of reflection and responsible action. Shakari's philosophical arguments emphasize the need to develop an inner core and moral sense, which allows pedagogy to go beyond the mere cognitive acquisition of language and address the development of the personality as a whole [2].

Shakarim's philosophy is based on three main principles: faith, reason, and conscience. These categories can be interpreted in the context of pedagogy as follows:

Faith – belief in one's own strengths, in the possibility of self-improvement and learning new things.

Reason - critical understanding of information, the ability to analyze and self-evaluate.

Conscience – a conscious attitude towards oneself and others, moral responsibility in communication.

These ideas are echoed in the works of foreign representatives of humanistic pedagogy - C. Rogers, A. Maslow, as well as in the concept of social and emotional learning (SEL), where self-awareness, empathy, and cooperation are key.

By combining Shakari's humanistic ideas with the practice of language education, we can see that language manifests itself as a means of moral and cultural orientation and intercultural communication, and not just as a structural system. Shakarim's philosophy implies that language teaching should lead to the formation of a conscious, reflective-oriented subject capable of dialogue, internal growth, and active social participation [3]. Thus, language education based on humanistic principles sees its ultimate goal not simply in mastering the forms and functions of language, but in developing communicative and cultural-value competence [4].

By bringing Shakarim's humanistic philosophy into language education, we get an approach that's all about helping people grow as a whole: language isn't just a way to communicate, but also a way to express yourself and build your character. This approach enriches traditional language teaching by offering models in which the development of the learner's personality and values become central components of the learning process rather than side effects. At the same time, the theory of humanistic education confirms that if the emphasis is placed on student autonomy, emotional involvement, and value-based understanding of the material, this contributes to deeper motivation and sustainable language acquisition [5].

In the domestic methodology of teaching foreign languages, the integration of moral and cultural values is implemented through a sociocultural approach, which involves developing students' ability to understand the culture of the language being studied through the prism of national identity.

Methodology for integrating Shakarim's philosophy into English language teaching

The methodological system based on the integration of Shakarim's humanistic philosophy involves not only the use of his ideas as a cultural and philosophical context, but also their conscious embodiment in the goals, content, forms, and methods of foreign language teaching. The main emphasis is shifted from the traditional acquisition of linguistic structures and lexical units to the development of the learner's personality as a thinking, feeling, and morally oriented subject. In this regard, teaching English is seen as a process of forming not only communicative competence but also the spiritual and moral culture of students.

This methodology is based on the idea of "learning through understanding," according to which language is not just a means of conveying information, but a tool for understanding oneself, others, and the world. This directly echoes Shakarim's concept of conscience as a person's internal compass, determining the correctness of their actions and judgments. Consequently, teachers who follow Shakarim's philosophy should structure the educational process in such a way that students not only learn the language, but also develop the ability to reflect, empathize, think ethically, and see the cultural and human aspects of linguistic diversity.

The practical implementation of this approach involves the use of a set of methods aimed at personality-oriented, communicative, and culturally appropriate teaching. First and foremost, this involves working with authentic texts – literary and philosophical works that reflect ideas of humanism, spiritual quest, and moral choice. For example, excerpts from Shakarim's poetry or philosophical reflections can be used as linguistic and cultural material for analysis, translation, interpretation, and discussion in English. Such work contributes to the formation of critical thinking, the ability to express one's opinion and argue one's position, and also develops emotional intelligence, which is especially important in the context of a humanistic approach.

Another important component of the methodology is project work, in which students create projects related to moral and cultural themes: "The voice of conscience," "Wisdom and Language," "Human values in Kazakh and English proverbs," etc. Such assignments allow students to combine language skills development with personal and worldview growth. Projects can include essays, podcasts, video presentations, interviews, theatrical performances – anything that stimulates students' emotional and intellectual engagement.

The proposed methodology is based on three stages: awareness - application - reflection. Each of these stages is aimed at gradually forming spiritual and moral guidelines for students in the process of language learning.

Stage I - Awareness (Moral and cultural immersion)

At this initial stage, students are introduced to short, adapted English versions of Shakarim's key moral and philosophical ideas. For example: "A person without conscience is like a body without a soul." The teacher's role is to guide learners through the lexical, cultural, and philosophical interpretation of each phrase, encouraging reflection and open discussion.

Instructional techniques include the semantic exploration of moral concepts such as truth, kindness, justice, and conscience; comparative analysis of English proverbs and Shakarim's aphorisms; and listening to bilingual excerpts from his poetry, followed by emotional and thematic interpretation.

Stage II - Application (Communicative practice through values)

At this stage, students actively apply Shakarim's moral ideas through communicative tasks that integrate language learning with ethical reasoning. The focus is on expressing opinions, defending moral choices, and engaging in value-based dialogue in English.

Sample tasks include role-plays such as "You are a student who must resolve a moral dilemma - tell the truth or keep a secret," reflective essay writing on "What does it mean to live with conscience?", and organizing mini-debates on justice, honesty, and kindness. Group projects such as

creating visual posters titled “Shakarim’s moral principles in our daily life” help reinforce the collective understanding of values through creative collaboration.

Stage III - Reflection (Emotional-cognitive integration)

In the final stage, students engage in reflection and self-assessment, connecting linguistic growth with emotional and ethical insight. The emphasis is placed on developing empathy, introspection, and an awareness of one’s moral identity.

Reflective activities include journal writing (e.g., “What have I learned about myself through this topic?”), class discussions on “Which of Shakarim’s ideas are most relevant in today’s world?”, and peer feedback sessions where students evaluate each other’s statements not only for linguistic accuracy but also for respect, thoughtfulness, and depth of understanding.

Shakarim's methodology for integrating humanistic philosophy fits organically into contemporary paradigms of humanistic and competency-based education. It involves rethinking educational goals in terms of nurturing harmonious personalities that combine knowledge, moral values, and emotional responsiveness. It is important to emphasize that such integration does not require a radical change in educational programs - it is enough to purposefully enrich existing courses with elements of cultural and moral content, as well as to choose forms and methods of teaching that awaken students' inner activity and self-reflection.

Experiment procedure

As part of the study, an experiment was conducted to test the effectiveness of integrating Shakarim Qudaiberdiuly's humanistic philosophy into the process of teaching English. The experiment was conducted at the department of foreign and Russian languages and lasted one month, covering four academic weeks. Fifty third-year students majoring in foreign philology participated in the study. The main goal of the experiment was to test the hypothesis that the use of Shakarim's ideas related to the development of conscience, inner self-development, and moral responsibility can contribute to the formation of not only linguistic but also linguo-sociocultural competence of students, as well as their personal growth and awareness of humanistic values.

For the study, the students were divided into two groups - a control group and an experimental group, with twenty-five people in each. The control group used traditional communicative methods, which involved standard exercises for developing speech, grammar, and listening skills. The experimental group worked according to a specially developed method based on Shakarim's humanistic ideas. During the lessons, students discussed the philosopher's quotes in English, trying to interpret them from the point of view of their personal life guidelines and moral principles. In addition, the lessons included tasks aimed at developing empathy, awareness of moral values, and self-reflection. Among the most effective forms of work were creative essays entitled my conscience in language learning, discussions on moral choices in communication, and analysis of literary and cultural texts touching on the themes of goodness, justice, compassion, and honesty.

The duration of the experiment was 4 weeks. Questionnaires, observation, self-assessment sheets, and analysis of oral and written work were used to evaluate the results.

To evaluate the results of the experiment, entrance and exit tests in English were used, as well as questionnaires to identify the level of motivation and moral and value attitudes towards language learning, and qualitative observation of student behavior in class. Analysis of the data showed that the experimental group's performance improved significantly compared to the control group. The average level of language competence among the participants in the control group increased from 68% to 74%, while among the students in the experimental group, this indicator rose from 67% to 86%, which is an increase of 19%. (See Table 1).

Table 1 – The results of both groups

Group	Before experiment	After experiment	Improvement
Control group	68%	74%	+6%
Experimental group	67%	86%	+19%

These data confirm that the use of a humanistic approach not only improves language proficiency but also increases students' overall engagement in the learning process. The data obtained confirms the effectiveness of integrating Shakarim's philosophy into the English language teaching process. Students have not only become more confident in using the language in speech, but also more conscious of their statements, showing empathy and respect for other cultures.

The survey results confirmed that 92% of students in the experimental group believe that classes contribute to their personal development, 88% noted that teaching motivates them to study independently, and 90% expressed the belief that the English language is closely related to moral values and personal development. In the control group, the corresponding figures were 42%, 50%, and 38%. (See Table 2).

Table 2 – The results of the questionnaire

Question	Control group	Experimental group
Lessons contribute to personal development	42%	92%
Teaching motivates independent learning	50%	88%
English is connected with moral values	38%	90%

Overall, the experiment confirmed that integrating Shakarim's philosophical principles into language education helps create a more favorable educational environment, where learning ceases to be a mechanical acquisition of knowledge and becomes a process of personal development, spiritual growth, and meaningful communication in a foreign language.

This approach contributes to the formation of a well-rounded personality, in which knowledge of a foreign language is combined with spiritual and moral values. The methodology also contributes to the development of national identity, as through Shakarim's ideas, students become aware of the connection between their native culture and universal human values.

Conclusion

The results obtained allow us to assert that the humanistic approach based on Shakari's philosophy can be effectively applied in language education, especially in the context of developing intercultural and communicative competencies. Students begin to perceive language not only as a means of communication, but also as a tool for learning about culture, morality, and human values. This confirms the importance of integrating national philosophical thought into modern pedagogical practice.

Thus, the introduction of Shakari's ideas into English language teaching opens up new opportunities for the development of the learner's personality, the strengthening of the humanistic foundations of education, and the formation of spiritually rich, conscious, and responsible citizens. Further research may be directed toward an in-depth study of the influence of Shakarim's philosophical concepts on various aspects of language training and the development of curricula that integrate humanistic values into the process of foreign language teaching.

References

1. Аскарова А. Ш. The conception of Shakarim “doctrine of conscience” // Вестник науки и творчества. – 2016. – № 6 (6). – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/the-conception-of-shakarim-doctrine-of-conscience>
2. Рыскалиев Т. Х., Есенгалиева В. А., Саркулова Г. С., Саркулова М. С. On the originality of Kazakh philosophy // Вестник Карагандинского университета. Серия: История. Философия. – 2023. – № 3.
3. Сыдыков Е. Б., Нысанбаев А. Н., Курманбаев Е. А. Kazakh Philosophy: from Abai to Shakarim // International Journal of Environmental & Science Education. – 2016. – Т. 11, – № 10. – С. 3661-3669.
4. Rahman M. Humanistic Approaches to Language Teaching: From Theory to Practice // Stamford Journal of English.

FTAMP: 14.29.09

А.Қ. Әлімбаева, К.М. Нурмухамбетова

Шәкәрім Университеті

ҚР, Семей қ., alimbaeva.arai@mail.ru

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНДАҒЫ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ

Балабақшаның білім беру үдерісі балаларға күтім жасау мен қамқорлықты ғана емес, сонымен қатар тәрбиелеу мен білім беру, өмірлік маңызды дағдыларды үйрету, балалардың тұлғалық қасиеттері мен қабілеттерін дамыту, олардың дамуындағы кемшіліктерді түзетуді де көздейді. Ерекше білім беруді қажет ететін балаларды мектепке дейінгі ұйымның білім беру үдерісіне қосу, ең алдымен, ересектердің балаларға деген көзқарасын өзгертеді – барлық балалардың өзіндік ерекшеліктері бар, ал «ерекше» деп аталатындардың ғана ерекше білім алуға қажеттіліктері жоқ. Қазіргі уақытқа дейін педагогикалық тәжірибеде біз осы ерекшеліктерді елемегіз бейім болдық, өйткені ұқсас балаларды басқару әртүрлі балалармен жұмыс істегеннен жеңіл. Алайда ерекше балалардың ерекшеліктерін елемегіз болмайды, сондықтан мұндай балаларды басқа балалармен бірге оқыту мәселелерін кәсіби тұрғыдан шешу үшін педагогикалық тәжірибені өзгертуге тура келеді. Бірақ егер біз тек «ерекше» балалар үшін ғана арнайы жағдай жасай бастасақ, онда басқа балалардың тең құқық қағидатын бұзамыз. Бұл қағидатты сақтау үшін барлық балалармен олардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып жұмыс істеді үйрену қажет [1].

Мұндай ұстаным мынадай сұрақтарға жауап беруді талап етеді: мектепке дейінгі бағдарламаның талаптарын және оны меңгеруі тиіс әртүрлі балалардың ерекшеліктерін педагогикалық қызметте қалай үйлестіруге болады? Баланың жеке даму жоспарын құруда, топтағы жұмысты жоспарлауда осы ерекшеліктерді қалай ескеру қажет? Балалардың жеке айырмашылықтарын ескере отырып, білім беру мен олардың әлеуметтік өзара әрекеттесуін қалай сапалы етуге болады? Бұл тәсіл жалпы педагогиканы өзгертеді, оны инклюзивті, яғни қамтушы етеді. Бұл тек ерекше балаларды қалыпты дамып жатқан балаларға білім, дағдылар мен іскерліктерді жеткізуге бағытталған дайын үдеріске қосу ғана емес, сонымен қатар балалардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, білім беру жаңа формалар мен тәсілдерді қажет ететінін білдіреді. Мұндай білім беру әрқайсысынан тұрақты шығармашылық үлесті талап етеді, ал білім берудің шығармашылық үдерісіне оның барлық қатысушылары – педагогтар, ата-аналар, балалар, әкімшілік тартылады. Қазіргі таңда біздің елімізде мұндай өзгеріске дайын адамдар өте аз. Бүгінгі бар жағдайлар – инклюзия үшін мамандардың жеткіліксіз біліктілігі, нормативтік базаның болмауы, үдерістің тым қымбаттылығы. Сондықтан қазіргі кезеңді өтпелі кезең ретінде қарастырып, әр қадамды мұқият ойластырып, жағдайды талдап, инклюзивті тәжірибені жүзеге асыруға қажетті құралдарды іріктей отырып, өте баяу алға жылжу қажет [2].

Қазіргі заманғы педагогикалық ғылым мен тәжірибеде интеграция, немесе «инклюзия» деп аталатын ұғым, ерекше білім беру мүмкіндіктері мен қажеттіліктері бар балалардың толыққанды дамуы үшін ең қолайлы жағдай жасалатын жаңа үлгідегі білім беру ортасын құруды көздейді.

«Интегративті» білім беру жалпы білім беретін мектептерде түзету сыныптарын, ал балабақшаларда арнайы топтарды ұйымдастыруды қарастырады. Бұл – классикалық арнайы білім беру жүйесінен (яғни «ерекше» және «қалыпты» балаларды толықтай бөлуге негізделген жүйеден) айырмашылығы, адамдар арасындағы ерекшеліктерді құндылық ретінде танып, әрбір адамды білім беру үдерісінің толыққанды қатысушысы ретінде қабылдауға қарай жасалған

алғашқы қадам. Әлемдік тәжірибе интегративті бағдарламаларды жүзеге асыру барысында мынадай түсінікке әкелді: бір жағынан, ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларға қолданылатын жеке тәсіл әрбір бала үшін маңызды, себебі осы үдерісте табылған оқыту мен тәрбиелеудің әдіс-тәсілдері қалыпты дамып келе жатқан балалар үшін де жаңа мүмкіндіктер ашады. Ал екінші жағынан, мектептерде «ерекше» сыныптарды немесе балабақшаларда арнайы топтарды бөлу көбіне «ерекше» балаларды мектеп пен балабақшаның әлеуметтік өмірінен шеттетіп, балалардың қарым-қатынас пен өзара әрекеттесуінде белгілі бір кедергілер туғызатыны анықталды. Сондықтан интеграция идеясынан біртіндеп инклюзия идеясына – яғни әртүрлі бастапқы мүмкіндіктері бар балалардың бірге оқуы мен тәрбиеленуіне көшу басталды.

Мектепке дейінгі ұйымдарда инклюзивті білім беру келесі қағидаттарға негізделеді. Жеке тәсіл қағидаты – әр баланың жеке білім беру қажеттіліктерін ескере отырып, оқыту мен тәрбиелеудің формаларын, әдістері мен құралдарын таңдауды көздейді. Баланың даму бағдарламалары оның функционалдық жағдайын диагностикалау негізінде құрылады және нақты баланың даму стратегиясын айқындауды қамтиды. Жеке тәсіл тек баланың қажеттіліктеріне сырттай көңіл бөлу ғана емес, сонымен қатар баланың өзіне де өзінің даралығын жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Баланың дербес белсенділігін қолдау қағидаты. Инклюзивті білім берудің табыстылығының маңызды шарты – баланың дербес белсенділігін қамтамасыз ету. Бұл қағидатты жүзеге асыру әлеуметтік белсенді тұлғаны қалыптастыру міндетін шешеді. Мұндай тұлға өзінің дамуы мен әлеуметтік маңызы бар іс-әрекетінің субъектісі болып табылады. Егер белсенділік тек балаға қамқорлық жасайтын ересектер жағында болса және олар оның ерекшеліктері мүмкіндіктерін жүзеге асыруға кедергі деп есептесе, онда «үйреншікті дәрменсіздік» қалыптасады. Бұл – бала сыртқы бастаманы күтіп, өзі пассивті болып қалатын құбылыс. Дәл осындай жағдай ерекше білім беруді қажет ететін балалардың ата-аналарында да орын алуы мүмкін. Олар өз мүмкіндіктерін пайдалана отырып, әлеуметтік өмірге қатысуға ұмтылмай, тек мемлекеттен көмек күтіп, жеңілдіктерге қол жеткізуге тырысуы ықтимал [3].

Барлық қатысушыларды білім беру үдерісіне белсенді қосу қағидаты – өзара түсіністік пен қабылдауға жағдай жасау арқылы гуманистік негізде тиімді қарым-қатынасты қамтамасыз етуді көздейді. Инклюзия – бұл балалардың, ата-аналардың және білім беру саласындағы мамандардың бірлескен іс-әрекетке белсенді қатысуы: бірлесіп жоспарлау, жалпы іс-шараларды, семинарлар мен мерекелерді өткізу арқылы инклюзивті қауымдастық құру, ол шынайы қоғам моделінің үлгісі болып табылады.

Пәнаралық тәсіл қағидаты. Балалардың жеке ерекшеліктерінің алуан түрлілігі тәрбиелеу мен оқытудың әдістері мен құралдарын анықтауда кешенді, пәнаралық тәсілді қажет етеді. Топта жұмыс істейтін мамандар (тәрбиеші, логопед, әлеуметтік педагог, психолог, дефектолог және аға тәрбиешінің қатысуымен) балаларға жүйелі түрде диагностика жүргізіп, талқылау барысында нақты балаға да, тұтас топқа да бағытталған білім беру іс-әрекетінің жоспарын құрастырады.

Оқыту мен тәрбиелеу үдерістерін ұйымдастырудағы вариативтілік қағидаты. Дамуында түрлі ерекшеліктері бар балаларды инклюзивті топқа қосу вариативті дамытушы ортаны талап етеді. Яғни қажетті дамытушы және дидактикалық құралдар мен оқу жабдықтары, кедергісіз орта, оқыту мен тәрбиелеудің вариативті әдістемелік базасы, сондай-ақ педагогтың жалпы және арнайы педагогика әдістері мен құралдарының алуан түрін қолдана алу қабілеті қажет.

Отбасымен серіктестік өзара әрекеттесу қағидаты. Педагогтардың еңбегі тек ата-аналар қолдаған жағдайда ғана тиімді болады, олардың түсінігіне сай келіп, отбасының қажеттіліктеріне жауап беруі тиіс. Маманның міндеті – ата-аналармен немесе баланың жақындарымен сенімді серіктестік қатынас орнату, ата-аналардың сұранысына мұқият қарау, олардың көзқарасы бойынша дәл осы сәтте бала үшін маңызды және қажетті нәрсені ескеру, баланы қолдауға бағытталған бірлескен іс-әрекеттер жөнінде келісімге келу.

Балабақшаның білім беру моделін динамикалық дамыту қағидаты. Балабақша моделі жаңа құрылымдық бөлімшелерді, мамандарды, дамыту әдістері мен құралдарын енгізе отырып, өзгертіліп отыруы мүмкін.

Инклюзивті білім беруді қалыптастырудың қазіргі кезеңінде осы уақытқа дейін жинақталған интегративті білім беру тәжірибесіне, ерекше білім беруді қажет ететін балалармен жұмыс тәжірибесі бар мамандар, арнайы жағдайлар мен балалардың жеке ерекшеліктерін ескеретін әдістемелер жасалған арнайы мекемелерге сүйену қажет. Мұндай мекемелерді инклюзияға қосылғысы келетіндер үшін ресурс ретінде қарастыру керек. Жалпы білім беретін және арнайы мекемелер арасындағы өзара әрекетті жолға қою бойынша арнайы шаралар ойластырылуы тиіс. Қазіргі білім беру жағдайында біз инклюзивті білім берудің ең әртүрлі бастапқы жағдайларымен бетпе-бет келіп отырмыз. Өткен ғасырдың 90-жылдарында жүзеге асырыла бастаған интеграциялық білім беру бағдарламасында ерекше білім беруді қажет ететін балаларды білім беру жүйесіне енгізу үшін мектепке дейінгі жаңа үлгідегі ұйымдар құрылды: компенсаторлық және біріктірілген түрдегі мектепке дейінгі ұйымдар. Инклюзивті білім беру – интегративті білім беру бағдарламасының заңды жалғасы болып табылады және осы уақытқа дейін жасалған жағдайларды ескереді. Бүгінгі таңда инклюзивті білім берудің келесі бастапқы жағдайлары бар: компенсаторлық түрдегі балабақшалар – бір санаттағы балалар, мамандар, арнайы ұйымдастырылған заттық-дамытушы орта. Комбинацияланған түрдегі балабақшалар – әртүрлі санаттағы балалар мен жас ерекшелігі нормадағы балалар, мамандар, арнайы ұйымдастырылған заттық-дамытушы орта. Қызметтері бар балабақшалар (Лекотека, Ерте көмек көрсету қызметтері, Консультативтік пункт) – әртүрлі санаттағы балалар, мамандар, заттық-дамытушы орта. Жалпы балабақшалардағы қысқа мерзімді болу топтары: «Ерекше бала» – әртүрлі санаттағы балалар мен мамандар. Инклюзивті топтар құрылатын жалпы балабақшалар – жалпы білім беретін мектепке дейінгі ұйымның штаттық кестесінде қарастырылған мамандар, бірақ әзірге инклюзивті топтардың қызметін, оның ішінде мамандардың штатта болуын реттейтін құқықтық құжаттар жоқ. Компенсаторлық түрдегі балабақшаларда инклюзивті тәжірибені жүзеге асырудың әртүрлі формалары мүмкін. Құрылымдық ақауы күрделі балалар санаты үшін әлеуметтік инклюзия формаларын әзірлеу қажет – балабақша базасында қосымша білім беру қызметтерін құру (мұнда жас ерекшелігі нормадағы балаларды тартуға болады), күрделі құрылымдық ақауы бар балалары бар отбасыларды қаланың әлеуметтік бағдарламаларына (театрларға, мұражайларға, цирктерге бару), сондай-ақ балалар қатыса алатын конкурстар, фестивальдер ұйымдастыруға, балалар мен ата-аналар клубтарын құруға қатыстыру [4].

Комбинацияланған түрдегі мектепке дейінгі ұйымдарда (үлгілік ережеге сәйкес) инклюзивті топқа балама болып табылатын комбинацияланған топтар құрылады. Мұндай топтар үшін штаттық бірліктерді, қаржыландыруды және білім беру бағдарламаларын заңнамалық түрде бекіту қажет. Инклюзияны жүзеге асыруға қатысты барлық басқа іс-әрекеттерді компенсаторлық түрдегі МДҰ тәжірибесіне сүйене отырып жүргізуге болады. Қызметтері бар мектепке дейінгі ұйымдарда әртүрлі балалар үшін вариативті жағдайларды ұйымдастыру негізінде модельді іске асыруға болады. Мұндай балабақша балалардың білім беру қажеттіліктеріне қарай отбасыларға әртүрлі жағдай ұсынады: балалармен жеке жұмыс түрлері, бала-ата-ана топтары, ата-аналарға арналған кеңестер, ата-аналар топтары, балалар топтары. Бұл модель бастапқыдан-ақ балалардың жеке қажеттіліктерін ескеруді және оларға сәйкес әртүрлі жағдайлар жасауды қарастырады. Мұндай балабақшада қызметтерге тартылған мамандардың арқасында балалар мен олардың ата-аналарына медициналық-психологиялық-педагогикалық қолдау қамтамасыз етіледі. Инклюзивті топтар ашылған балабақшалар ерекше білім беруді қажет ететін балалардың білім алу қажеттіліктерін қамтамасыз ететін мамандарды (дефектолог, психолог, логопед, тьютор) штатқа ала алады. Инклюзивті топтың өзі әртүрлі деңгейдегі білім беру бағдарламаларын және балаларды әлеуметтендіру бағдарламаларын жүзеге асыруы тиіс. Инклюзияға қатысты білім беру ұйымы басшысының және ұжымның (немесе оның бір бөлігінің) психологиялық дайындығы маңызды рөл атқарады. Бұл – инклюзивті тәжірибені ұйымдастырудың негізгі құндылықтарымен, мақсаттарымен және әдістемелерімен танысу және олармен келісуді қамтиды. Сонымен қатар, қажетті мамандардың (дефектологтар, психологтар, логопедтер, тьюторлар) болуы немесе балаларға психологиялық-

педагогикалық қолдау көрсетуді ППМС орталықтарының психологиялық-педагогикалық дамыту және түзету орталықтары мамандарымен келісім арқылы қамтамасыз ету қажет.

Дамуында шектеулі мүмкіндіктері бар балаларды оқыту мен тәрбиелеуге арналған арнайы жағдайлардың болуы, соның ішінде кедергісіз орта. Педагогтардың біліктілігін арттыру мүмкіндігі. Шешім қабылданған кезде инновациялық педагогикалық қызмет өріс алады. Бұл қызмет қарапайым жұмыс істеуден ерекшеленеді, өйткені ол міндетті рәсімдердің бірқатарын қамтиды: құндылықтарды түсіну, мақсат қою, жағдайларды талдау, мақсаттарды жүзеге асыратын құралдар мен әдістерді іріктеу және жасау, нәтижелерді бағалау және қызметті түзету [5]. Инклюзивті практиканы жүзеге асырудағы білім беру ұйымының негізгі мақсаты – психофизикалық дамуы әртүрлі балаларды бірге тәрбиелеу мен оқытуға жағдай жасау. Инклюзивті балабақшаның міндеттері:

- барлығына жайлы, қолайлы кеңістік құру;
- тұлғаның үйлесімді дамуына ықпал ететін орта қалыптастыру;
- балалардың, ата-аналардың, қызметкерлер мен әлеуметтік ортаның толерантты қауымдастығын құру;

- МДҰ-да баланың және оның отбасының қажеттіліктеріне бағдарланған педагогикалық жүйе құру. Бұл жерде бала бар жүйеге «бейімделмейді», керісінше, білім беру жүйесінің өзі әртүрлі балалардың басымдықтары мен мүмкіндіктерін икемді түрде ескеріп, оларды біртұтас қауымдастыққа ұйымдастырады;

- білім беру үдерісін ұйымдастыратын мамандардың пәнаралық командасын қалыптастыру.

Қызмет шешілетін міндеттерге сәйкес кезеңдерге бөлінеді.

Қорытындылай келе, тағы да атап өткіміз келеді: барлық балалар, олардың физикалық, зияткерлік, этникалық, әлеуметтік және өзге де ерекшеліктеріне қарамастан, жалпы білім беру жүйесіне енгізіліп, өз құрдастарымен бірге тұрғылықты жері бойынша тәрбиеленуі тиіс. Инклюзивті білім беру тек ерекше білім беруді қажет ететін баланың және оның отбасының қоғамдағы мәртебесін арттырып қана қоймай, сонымен қатар толеранттылық пен әлеуметтік теңдікті дамытуға ықпал етеді.

Әдебиеттер

1. Инклюзивное образование. Выпуск 4. Методические рекомендации по организации инклюзивного образовательного процесса в детском саду. – М.: Центр «Школьная книга», 2010. – 240 б.
2. Прочухаева М.М., Бородин М.В. «Инклюзивный детский сад». – М., 2009. – 12 б.
3. [Опыт работы интегративного детского сада: сборник №3](#) /сост. М.М. Прочухаева, Т.П.Медведева. – М., 2007.
4. Лопатина В.И. Широкие аспекты инклюзивного образования/ В.И.Лопатина // Воспитание и обучение детей с нарушениями развития . – 2009. – №: 6. – 11-13.бб.
5. Амиридзе С.П. Обзор зарубежного опыта в области инклюзивного образования/ С.П.Амиридзе // ПО. Столица. – 2012. - Прил. Науч. исследования в образовании – №: 2. – 8-14 бб.

МРНТИ: 17.01.83

Н.К. Айтчанов

«Авиценна» Высший медицинский колледж
РК, г.Семей, Nurzhan.aitchanov@mail.ru

**АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫ МҰРАСЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН МЕЙІРГЕР ІСІНДЕГІ
РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАР**

Қазақ әдебиетінің алыбы, ойшылы, ақыны және философы Абай Құнанбайұлы – өз заманының ғана емес, қазақ халқының ұлттық тарихындағы ең маңызды тұлғалардың бірі. Абайдың шығармашылығы мен ой-толғамдары қазақ қоғамында терең із қалдырды. Ол қазақтың мәдениетін, тілін, дәстүрлерін жаңартуға, қоғамның моральдық және рухани деңгейін көтеруге зор үлес қосты. Абайдың мұрасы бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтқан жоқ, оның идеялары мен көзқарастары бүгінгі ұрпақ үшін де маңызды.

1. Абайдың қазақ қоғамындағы әлеуметтік жағдайларға әсері.

Абай Құнанбайұлының өмір сүрген кезеңі қазақ қоғамы үшін тарихи және әлеуметтік жағынан күрделі болды. XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақ хандығы әлсіреп, Ресей империясының отаршылдық саясаты күшейген уақытта Абай өз шығармашылығы мен қоғамдық қызметі арқылы халықтың білім мен ғылымға деген қажеттілігін арттыруға, мәдениет деңгейін көтеруге ұмтылды.

Ол қазақ қоғамының әлеуметтік теңсіздігін, білімсіздігін және көне дәстүрлерге құрметтің жоғары болмауын сынға алды. Абай, әсіресе, қалың елдің қараңғылығын, мәдени жетімсіздігін, әсіресе, ақындар мен билердің сыңаржақ көзқарастарын әшкереледі. Оның шығармаларында «қараңғы», «жабайы» деп сипатталатын адамдар Абайдың шығармашылығында басты сынға ұшыраған топтар болды.

Абай халықты тек моральдық тұрғыдан ғана емес, білім беру саласында да оятуға тырысты. Ол жастарды білім мен ғылымға үндеді. Оның айтуынша, білімсіз адам өзінің қоғамдағы орнын таба алмайды. «Әрбір адам өзіндік көзқарасқа ие болып, білімді әрі ойлы болуға тиіс» деген ойлар Абайдың қоғамды өзгертуге деген ұмтылысының айқын дәлелі болды.

Абай – ұрпаққа ар ілімін аманат еткен ірі тұлға. Ұлтты азып-тозудан сақтайтын имандылық жарығын молайтумен тең құбылыс. Демек, ұлы ақынның әрбір сөзі жанға қуат, дертке шипа болмақ. Оның әрбір ақыл тіні сан-салалы.

Ұлы ақын Шығыстан немесе шығыстық үлгідегі түркілік жазба әдеби дәс- түрден қашан да түрді емес, мазмұнды, тақырыптық-идеялық бағытты үлгі етіп алады. Бұл да болса, сыртқы ықпалдың аса күшейген кезінде де, ауызша әдебиеттен бастау алатын тарихи тамырынан ажырамаған ұлттық әдебиетіміздегі дәстүр сабақтастығы беріктігінің белгісі.

Адам өзін де, әрі қоршаған әлемді де, ең әуелі, осы тіл арқылы танып біледі. Адамның барлық қоғамдық-тарихи тәжірибесі де тіл негізінде санада жинақталып, бекітіліп, адамзатқа ортақ – ұлттық сипатқа ие болады.

Қазақ: “Өмір алды – береке, ырыс алды – тірлік”, дейді. Өкініштісі сол, баз біреулер бірлік қандай елде болады, қайтсе болады, білмейді. Олар ойлайды: бірлік дегеніміз – ат ортақ, киім ортақ, дәулет ортақ болуы дейді. Олай болса, байлықтан не пайда, кедейліктен не залал? Малыңды беріп отырсаң, атасы басқа, діні басқа, тілі басқалар да жалданып, бірлік қылады. Демек, бірлік малға сатылса, ант ұрғандықтың басы осы. Бірлік – ақылға бірлік, малға бірлік емес. Ағайын алмай бірлік қылса керек, сонда әркім несібесін құдайдан тілейді, әйтпесе, құдайдан тілемейді, шаруа бейнет іздемейді, бір-бірінен пәле іздейді. “Ырыс алды – тірлік” дейді, ол қандай тірлік? Тірлік дегеніміз жан кеудеден шықпағандық па? Жо-жоқ, мұндай тірлік итте де бар. Өзің тірі болсаң да, көкірегің өлі болса, ол қандай тірлік?

Абайдың ынтымақты, бірлікті, бауырластықты ту етіп көтеруі. «Біріңді қазақ, бірің дос, көрмесең істің бәрі бос», деген ұлы ақын сөзінің астарында қаншама тереңдік жатыр. Мемлекет біртұтас болуы үшін қазақ әуелі өзі біртұтас болуы шарт. Бір идеяға ұйып, тұтас халық болып қалыптасуы қажет. Осыдан келіп Абайдың «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» аталатын екінші ғаламдық идеясы шығады. Ол үшін адамға өз мүддесін адамзаттың мүддесімен бір деңгейде қоя білетіндей үлкен, биік парасат керек.

Ұлы ойшыл Абай атамyzдың елге барынша танымал «Біріңді қазақ, бірің дос, көрмесең – істің бәрі бос» деген өсиет сөзінің мәнісіне ой жүгіртсек, одан ұлт болып ұйысуда, халқымыздың мүддесі үшін күресте достық, татулық, бірлік ауадай қажет екендігі айқын көрінеді. Ал еліміздің бірлік пен ынтымақты ту етіп, алға басуы үшін бірінші кезекте ел болып, өзімізге жүктелген міндетті абыроймен атқарғанымыз абзал.

Ұлтты сақтау, ұлттық құндылықтарды қорғау – басты мақсатымыз. Бұл – бүгінгі уақыттың алға тартып отырған қағидасы. Өйткені, тіл – ұлттың жаны, рухының үні, ең қымбат құндылықтарының алтын қоймасы.

Тіл – тарих қалыптастырар құндылық атаулының ұлысы. Тілді сақтау арқылы ғана біз ұлтты сақтай аламыз. Ұлы адамдар өмір сүрген, қызмет қылған жерлер киелі тұтылып, белгі қойылады. Бұл – әлемдік тәжірибеде орныққан салт.

Жалпы, түркі халқы тарихын тасқа басқан халық. Жазба ескерткіштердің тасқа басылған мәтіндерін зерттейтін ғылымды эпиграфика деп атайды. Эпиграфиялық ескерткіштер халықтың тарихи-рухани кешенінің ажырамас бөлігі.

2. Абайдың адамгершілік және философиялық көзқарастары.

Абай Құнанбайұлының философиясы мен адамгершілік құндылықтары оның шығармашылығының өзегін құрайды. Оның ойларында шынайылық, адалдық, әділеттілік, ең бастысы, адамзаттың игілігі үшін өмір сүру қажеттігі басым болды. Қазақ халқының моральдық деңгейін көтеру үшін Абай адамгершілікке шақырды. Оның «жамандық» пен «жақсылық», «ақиқат» пен «қателік» жайлы жазған ойлары қоғамды жаңа көзқараспен қарауға итермеледі.

Абайдың философиясы ұлттың рухани жаңғыруының бастауы болды. Ол өз шығармаларында махаббат, достық, имандылық, еңбекке адалдық сияқты жоғары адамгершілік қасиеттерді дәріптеді. Әсіресе, «толық адам» идеясын алға тарта отырып, Абай адамзаттың өзіне деген адал, сенімді және жауапты болуын талап етті. Бұл құндылықтар қазақ қоғамының ой-санасын жаңа деңгейге көтеруге көмектесті.

3. Абайдың шығармаларының қазақ әдебиетіне әсері.

Абай Құнанбайұлының әдеби мұрасы қазақ әдебиетінің дамуына елеулі ықпал етті. Абай қазақ поэзиясының жаңа дәуіріне жол ашты, ол бұрынғы көне фольклорлық жанрларды жаңаша мазмұнда жазды, сонымен қатар түр мен стилдің жаңа формаларын қолданып, қазақ әдебиетінің деңгейін көтерді. Оның өлеңдері мен қара сөздері қазақ әдебиетінің алтын қорына қосылды.

Абайдың шығармашылығында гуманистік және философиялық ойлардың басым болуы оны әдебиетімізде жаңа бағыттың негізін қалаушыға айналдырды. Ол қазақтың өз жан дүниесін тануына, ұлттық мәдениет пен рухани құндылықтарды тереңірек түсінуіне мүмкіндік берді. Абайдың поэзиясындағы ақындық шеберлік, тілдің байлығы, философиялық тереңдігі қазіргі қазақ әдебиетінің негізін қалаған ауқымды мұра болып табылады.

Абайдың шығармашылығын зерттеу нәтижесінде қазақ әдебиетінің жаңа бағыттары, соның ішінде прозаның дамуы мен жаңа стильдердің пайда болуы анықталды. Абайдың шығармалары қазақ әдебиетін әлемдік деңгейге көтеруге ықпал етті, оның тұлғасы әртүрлі әдеби мектептер мен ағымдар үшін үлгі болды.

4. Абайдың қазақ тілінің дамуына әсері.

Абайдың қазақ тілін дамытқаны да ерекше маңызды. Ол тілді байыту, оның экспрессиясын тереңдету және көркемдеу үшін сан қилы тәсілдерді қолданды. Абайдың шығармаларында халықтың сөйлеу тілі, оның поэтикалық мүмкіндіктері шебер пайдаланылды. Ол қазақ тілінің ақындық қасиеттерін жаңа деңгейге көтеріп, оны тек күнделікті қарым-қатынас тілі ретінде емес, мәдениет пен білімнің құралы ретінде де таныта білді.

Сонымен қатар, Абай өз шығармаларында араб, парсы, орыс тілдерінен енген сөздер мен ұғымдарды шебер пайдаланып, қазақ тілінің лексикалық қорын байытты. Абайдың шығармаларында қазақ тілінің әлеуетін кеңінен қолдану арқылы ұлттық мәдениеттің дамуына, халықтың ой-санасының өсуіне ықпал етті. Бұл әсіресе жас ұрпақтың мәдени деңгейін арттыруда маңызды рөл атқарды.

5. Абайдың қоғамға әсері мен мұрасының қазіргі күндегі маңызы.

Абайдың қоғамға әсері бүгінгі таңда да өзінің маңыздылығын сақтап отыр. Оның ойлары мен шығармалары қазақ халқының рухани дамуында, ұлттық мәдениетті сақтауда және жаңғыртуда маңызды орын алады. Абайдың философиясы, адамгершілік құндылықтары мен әдеби мұрасы қазіргі қазақ қоғамына да терең әсер етуде.

Бүгінгі таңда Абай шығармашылығы жастардың рухани қажеттіліктерін қанағаттандыруда, оларды адамгершілікке, білімге, адал еңбекке шақыруда өзекті болып

табылады. Оның насихаттаған рухани байлықтары мен терең ойлары ұлттың ішкі дүниесін байытатын күшке айналды. Қазіргі қазақ қоғамы үшін Абайдың мұрасы ұлттық идеологияның негізі болып табылады, оның философиясы мен адамгершілік құндылықтары еліміздің әлеуметтік және мәдени дамуында жетекші рөл атқарады.

Абай Құнанбайұлының қазақ қоғамына тигізген әсері өте ауқымды. Ол өз шығармашылығымен халықтың рухани әлемін жаңартып, әдебиетті жаңа деңгейге көтерді, ұлттық тіл мен мәдениетті дамытты. Абайдың адамгершілік философиясы, халыққа деген сүйіспеншілігі, білімге деген ұмтылысы қазақ қоғамының келешегіне үлкен ықпал жасады. Бүгінгі таңда Абайдың мұрасы халқымыздың рухани байлығына айналып, оның ойлары ұлттың мәдени және әлеуметтік дамуына бағыт береді.

Әдебиеттер

1. <https://uchitelskaya.kz/vse-rubriki/bilim-ken-istigi/m-deniet/abaj-myrasyi-yrpakka-amanat?ysclid=mhlif6zhkg662215092>
2. <https://b039.edu.kz/kz/5231/sostoyalsya-rajonnyj-seminar-abaj-murasy-urpaqqa-amanat/>
3. <https://aikyn.kz/78214/abay-amanaty-urpakka-mura?ysclid=mhlifv5676223268144>

МРНТИ: 02.61.15

Л.Н. Акбаева¹, А.Н. Акбаева²

¹ Университет им. М. Тынышпаева

² Академия Гражданской Авиации

РК, г. Алматы, a-leila@internet.ru

ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ВОЗЗРЕНИЯ ШАКАРИМА КУДАЙБЕРДИЕВА

В этом году в связи с празднованием 180-ти летнего юбилея Великого поэта, просветителя и философа Абая Кунанбаева город Семей стал центром развития духовности и культуры в Республике Казахстан. В честь юбилея прошла презентация энциклопедии «Абай жолы» (издательство «Арда»), осуществлённая под эгидой акима Абайской области Берика Уали. Энциклопедия представляет собой уникальный авторский труд известного писателя, журналиста, энциклопедиста, редактора-переводчика Акбая (Акбаева) Наурызбая Ерсарыулы (1937-2017). Она содержит характеристику эпохи Абая – его жизнь и творчество, взаимоотношения с современниками, мировоззрение, литературное и социально-философские наследие. Написанная на основе анализа романа «Абай жолы» М.О. Ауэзова, энциклопедия включает в себя ряд статей писателей и учёных, материалы из музеев, библиотек, внесшие достойный вклад в пропаганду наследия Абая. Статья «Абай жолы – халық жолы», посвящённая этому знаменательному событию была опубликована в октябре этого года в газете «Қазақ әдебиеті» [1].

Такое вступление к статье, не случайно, так как её авторы, хотели бы провести параллель между Абаем и Шакаримом, объединённых одной эпохой. То, чему положил начало Абай, было продолжено его последователем по духу и крови – Шакаримом.

В статье авторы рассматривают эстетические воззрения Шакарима Кудайбердиева (1858-1931), которые являются недостаточно исследованными. Представленные эмпирически в его литературном творчестве, они отражают дух его феодального времени, когда царствовали несправедливые традиции и обычаи, сопровождаемые казахской народной музыкой. Поэтому эстетические воззрения Ш. Кудайбердиева представляют собой анализ:

1) эстетических категорий «трагическое» и «безобразное», и

2) музыкальной эстетики [2].

Категория «трагическое» развивается в творчестве Ш. Кудайбердиева в двух направлениях: трагической любви и трагической судьбы женщины, найдя яркое воплощение в его лирических поэмах-трагедиях «Калкаман – Мамыр», «Енлик – Кебек», «Нартайлақ пен

Айсулу», «Лейли-Меджнун». В каждой из поэм проходит трагическая идея – невозможности личного счастья в феодальном мире, где царствуют родовые распри. Поэтому, как отметил писатель Мухтар Магауин, личная трагедия героев поэм «Енлик – Кебек» и «Калкаман-Мамыр» превращается во всенародную трагедию: «...Еңлік – Кебек» те, «Қалқаман – Мамыр» да жеке бас трагедиясы халық трагедиясының бір бөлшегі ретінде көрінеді» [3].

В поэме Шакарима «Енлик – Кебек», как и в греческой трагедии «Царь Эдип» Софокла, где оракул судьбы предсказал Эдипу смерть от руки собственного сына, так Кебеку абыз Нысан предсказывает смерть от высокобровистой смуглой девушки. Предсказание сбывается и Кебек умирает из-за предварительно похищенной им Енлик. Трагичное зверское убийство влюблённых, привязанных к хвостам лошадей и волоченых по земле до наступления их смерти, а затем брошенных вместе с ребёнком в горах, рождено из установок казахского феодально-патриархального общества, нарушение которых, а в данном случае – кража чужой невесты и рождение внебрачного ребёнка – влечёт за собой очень жестокое наказание:

Кейбіреуі таспенен атпақ болды,
Аяғында мойнына арқан салып,
Кейбіреуі дарға да аспақ болды.
Атқа байлап, сүйретіп шаппақ болды. [4, 307]

В поэме «Калкаман-Мамыр», как и в предыдущей трагедии, Шакаримом многообразно выявлен межпоколенческий конфликт, обуславливаемый сложными социально-историческими послевоенными событиями с джунгарами, калмыками и джутом (события «Ақтабан шұбырынды»). Безжалостное, спланированное сородичами Калкаман, убийство Мамыра, а затем ранение Калкаман, вынуждают её покинуть родные края. В поэме «Нартайлак пен Айсулу» повторяется трагическая коллизия из поэм «Енлик – Кебек» и «Калкаман – Мамыр», обусловленная феодальными обычаями и обрядами, по которым женщина расценивалась как существо стоящее ниже животного, которое можно было и убить, и продать, вынудивших Айсулу, в конечном итоге, повеситься.

Айсулу бұл жалғаннан сөйтіп өткен,
Әйелдер ол кездегі мал есепті,
Өгейлік, күндестікпен түпке жеткен.
Кім сатса, қайда айдаса, сонда кеткен. [4, 327]

Одним из факторов, усугубляющих трагическую судьбу Айсулу является её сиротская доля, когда жизнь хуже чем смерть: «Дариға! Бұл өмірден өлім артық, жетімнің көрген күні осы болса!» [4, 314]

В поэме Шакарима «Лейли и Меджнун» личная трагедия двух влюбленных имеет психологический характер, особенно со стороны Кайса, дошедшего вследствие своей любви до состояния сумасшествия и прозванного Меджнуном – «Одержимым»: «Ғарапша «мәжнүн» деген – жыңды демек, «Мәжнүн» деп ат қойылды соның үшін» [4, 361].

История любви арабского поэта Кайса (кон. 7 – нач. 8 вв.), впервые описанная Низами в поэме «Лейли и Меджнун», в интерпретации Шакарима приобретает нравственно-психологический оттенок, обусловленный мировоззрением самого поэта. В поэме трагическая вина за сумасшествие Кайса имеет как субъективный источник – сама Лейли: «Мен үшін Мәжнүн болды-ау Қайыс атың» [4, 387], так и объективный источник – отец Лейли, не желавший отдать дочь за сумасшедшего. Данная история любви, как и Ромео и Джульетта, является одной из печальнейших поэм на свете. Здесь личностное трагическое выступает как иррациональное фатальное действие героев, попавших из-за слабости и почти детского возраста (полюбив в 13 лет Лейли и Меджнун умирают в 16 лет) в плен рефлексии, примирившихся, и даже подталкивающих свою трагическую судьбу. Самими героями отрицается и уничтожается идея «естественной» счастливой любви, ставшей причиной их гибели, а потому они уничтожают себя из-за невозможности её реализации.

Следуя традиции Шал акына Шакарим развивает категорию «безобразное» в её физиологическом проявлении, связанном со старостью, ярко раскрытом в стихотворениях «Кәрілік туралы», «Кәрілік – шал деген бір, ат қылғандай», «Кәрілік – құтылмайтын бір қазған

ор...», «Кәрілік – күлге ауаған қотыр бура». Отрицательное психологическое влияние старости на человека Шакарим усиливает через описание безобразной старой внешности (стих. «Кәрілік туралы»), сравниваемой с больными животными – покрытым коростой верблюдом (стих. «Кәрілік – күлге ауаған қотыр бура»), старым псом, который уже не удел: «Что ты, старый пёс, вздор опять понёс?.. Что хуже старости для нас?.. Уж лучше старости не ждать, а раньше нам её призвать» [5].

Духовно-психологическое падение, идущее параллельно с физическим старением Шакарим (стих. «Кәрілік – шал деген бір, ат қылғандай», «Кәрілік құтылмайтын бір қазған ор...») связывает с обезображиванием духа – мыслей, становящихся ядовитыми, жизнью, становящейся скоротечной и зыбкой, надеждами, превращающимися в дым: «Ойым – у, өмірім – су, үмітім – бу» (стих. «Кәрілік – шал деген бір, ат қылғандай») [5, 130], свидетельствующих о жизни, прошедшей впустую («Өкініш сол – өмірді босқа өткіздім» [4, 130]). Под пустой жизнью Шакарим подразумевает главные жизненные приоритеты его соплеменников – погоня за властью, обогащение и чревоугодие: «Мал, мансап, сауық, тамақ, сүйген жары. Теңлік бар, тексеру бар деп ойламай, не зорлықшыл, не болар ұры-қары» [4, 130].

Другой аспект разочарования в старости – разрушение внутрисемейных отношений, связанных с потерей взаимопонимания с членами семьи (стих. «Кәрілік құтылмайтын бір қазған ор»). Отсюда отождествление старости с ямой, в которую ты с неизбежностью попадешь:

Кәрілік – құтылмайтын бір қазған ор,
Өлмейтін, жазылмайтын сол аурумен
Қайратсызға өмірдің бейнеті зор.
Жалғанда жан болмайды кәріден қор [4, 162]

Музыкальная эстетика Шакарима связана с идеей создания новой модели казахской народно-профессиональной песни, суть которой заключается в донесении содержательного слова через выразительную песенную мелодию (генезис которой восходит к Абаю). Новые требования к творческому процессу исполнения песни, самым главным из которых является принцип гармонического соответствия художественного слова музыке, содержатся в следующих стихотворениях Шакарима – «Шын сырым», «Сөз жазып, өлең өлшемес», «Бұл ән – бұрынғы әннен өзгерек», «Қорқыттың сарыны», «Ойдан шығарылған бар түрлі әндерім», «Таң» журналына жаңа әнмен байғазы», «Сәлем! Әбдіғали бауырым...», «Ақындарға», «Ескі ақындық».

Принцип соответствия слов музыке у Шакарима возрождает изначальный синкретизм музыки и речи и определяется как «әннің мәні» – смысл песни» (А. Сабырова [6]). Когда музыкальная ткань приближается к речевой, непосредственно следующая за словом и подчёркивающая смысловые акценты текста. Данный принцип реализуется Шакаримом через ряд ассоциативных сравнений, в которых песня отождествляется с весами, а стихи – с серебром на них, когда любой довесок в виде меди может испортить гармонию: «Ән – өлшеуіш, өлең – күміс. Қоспаңыз мыс аралас» (стих. «Бұл ән – бұрынғы әннен өзгерек») [4, 189-190], «Сөзді әнге дұрыстап, өлшеуменен сыға ма. Сыймаса да сырықтап, зорлық қылып тыға ма?..» (стих. «Сөз жазып, өлең өлшемес...») [4, 111]. Либо слова приравняются душе, а музыка – телу песни: «Сөзі – жан, әні – тән, жарасымды болса» (стих. «Таң» журналына жаңа әнмен байғазы») [4, 209].

Основными выразительными средствами пробуждения в человеке эстетических чувств и способности получать эстетическое наслаждение от услышанной песни, кроме принципа соответствия слов музыке, по мнению Шакарима, являются:

а) содержательная проблематика песни («Суреттесе, өмір жайын ән мұңлатса, шырқатса, ентелетсе, оянбай ма өлген жан?» (стих. «Таң» журналына жаңа әнмен байғазы») [4, 209]);

б) техника исполнительского мастерства («Жорғалат. Сорғалат мұңдандырып. Тамылжытып сал. Бойды еріт. Ой кеңіт. Әсер беріп. Тыңшы жанын билеп ал!» [4, 208]), отличающая песню от пустого крика («Маңызсыз айғай ән болмас, татымды онда мән болмас») (стих. «Ойдан шығарылған бар түрлі әндерім» [4, 268]);

в) в отличие от «тугоухих» («тасқұлақ») наличие эстетического чувства («сезімі ояу») и эстетического сознания («ойы сергек») («Жаныңнан бір майда сыр шығар. Сезімі ояу оны ұғар.») (стих. «Таң» журналына жаңа әнмен байғазы» [4, 209]), характерных для истинного слушателя, способного получить эстетическое наслаждение от песни, «воспринять мыслями, возбудить своё воображение»:

Ой, ақылымды
Елжіретіп жүрегін,
озғар ән-күйді
Әсер беріп, ән балқытсын бойын.
Жаным жай тапқандай ұнатар.
Үн сырын сезер адам аз.
(«Ойдан шығарылған бар түрлі әндерім») [4, 268]

Наиболее важными эстетическими функциями традиционного пения (в форме жырау) у Шакарима являются:

1) Катарсическая функция, направленная на духовное очищение человеческой души:

Қадалып жүрегіне ақ қанжардай,
Үйіріліп көкейіне ұйып жатсын
Оятсын ойкүйезді жан бергендей...
Тазартып, жүрек кірін жуып жатсын.

(«Ақындарға») [4, 139-140]

2) Врачевательная функция, восходящая к «сарынам баксы», направленная на физическое и духовное оздоровление человека:

Баксымын жырлап сарнаған,
Мидағы жыным, түгел кел,
Денем жоқ әсер бармаған.
Хақиқат іске арнаған!

(«Қорқыттың сарыны») [4, 226]

3) Ассоциативная функция, связанная с воспроизведением национально-ценностных природных образов – коня («Ойлай келсек, ескі жыр салады тұлпар жүрісін»), бокена («Кейде жыршы айтады ақ бөкеннің жүрісін»), ловчей птицы («Ескі жыр кейде сипаттар қыран құстың ұшқанын») (стих. «Ескі ақындық») [4, 141-142].

Таким образом, эпоха Абай и Шакарима (конец 19 – начало 20 века) – это величайшая эпоха появления и развития казахской философской и эстетической мысли. Анализ представленных Шакаримом Кудайбердиевым в эмпирической форме эстетических проблем, является своеобразным зеркалом, отражающим мировоззрение того времени. Актуальность рассмотрения эстетических категорий «трагическое» и «безобразное» находит воплощение в трагической судьбе молодых героев, живущих в несправедливое феодальное время, чья трагическая любовь заканчивается моральной трагедией и борьбой за своё самоутверждение ценою собственной жизни. Их судьба выступает отражением противоречия между нормативной обусловленностью поведения личности (согласно принятым в казахском феодальном обществе обычаям) и стремлением личности жить и строить свою судьбу сообразно своим желаниям. Музыкальная эстетика Шакарима продолжает развивать музыкальную эстетику Абай и связывается с созданием новой модели казахской народно-профессиональной песни.

Литература

1. Абай жолы – халық жолы. //Қазақ әдебиеті. – № 40 (3986), 10 қазан, – 2025 ж.
2. Акбаева Л.Н., Акбаева А.Н. История казахской эстетической мысли: Монография. – Алматы: АЛит, 2021. – С. 31.
3. Мағауин М. Абайдың інісі //Құдайбердіұлы Шәкәрім Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Жалын, – 1988. – Б. 5-24.
4. Шәкәрім Құдайбердиев. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.
5. Поэты Казахстана.-Ленинград: Советский писатель, 1978. – С. 292-293.

6. Сабырова А.С. Абай и Шакарим: музыкальная эстетика и песенный стиль: дис. ...канд. искусствоведения: 17.00.02. – Алматы: Ин-т литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, 1999. – С. 6.

FTAMP: 17.09.91

Г.С. Апеева
Alikhan Bokeikhan University
ҚР Семей қ., rkokzhiek@mail.ru

ШӘКӘРІМ ПОЭМАЛАРЫНДАҒЫ ЭПИКАЛЫҚ ДӘСТҮР ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МИФТІК САРЫНДАР

Шәкәрім поэмалары дәстүр жалғастыруымен, өзіндік жаңалығымен бағалы. Академик М.О.Әуезов атаған үш арнаның арасында ауыз әдебиетінің еншісі ерекше. Ұлы ұстаз ізінде қалам тартқан Шәкәрім ақынның бүкіл шығармашылық қалпы осы айтқанның айғағы. Замана сабақтастығы мен дәстүр жалғастығын жүк қылған ақын поэмаларының танымдық, тағлымдық мәні мен көркемдік көкжиегі де осы ойдың үстеме дәлелі.

Көзі ашылып, көңілі оянғаннан-ақ, халық арасындағы асыл сөзді медет ететін қазақ баласына «Қалқаман-Мамыр» мен «Еңлік-Кебек», «Нартайлақ пен Айсұлу» мен «Ләйлі-Мәжнүн» тосын жаңалық емес. Ол оның өз танымындағы «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» мен «Айман-Шолпанның», «Қыз Жібектің» заңды жалғасы. Тек ақын оны мазмұндық-идеялық тұрғыдан, көркем түр тұрпатынан жетілдірді. Ақынның проза үлгісіндегі «Дубровский әңгімесі» мен «Боранды» қазақ топырағына әкелуі мен оны өлең өрнегінде өрбіту мақсатының осы айтқан оймен орайластығын ғалым Ш.Қ.Сәтбаева дәл атап көрсетеді. Ғалымның сөзімен айтсақ, «Шакарим неслучайно выбрал жанр повести; он считал его близким казахом имевшим опыт восприятия и запоминания крупных эпических произведениях устной литературы...» [1, 97]. Андап қарасақ, ақынның поэмадағы мазмұн мен түр бірлігін дамыта қалыптастыруындағы мақсұтының әр тарабы танылады. Мәселен, Еңлік-Кебектің әуелгі қарасөзбен жазылған нұсқасының «Қазақтың кәрі шалдары бұрынғы өткен уақыттарын айтып отырады, өздерінің ата-бабаларынан қалған сөздерін» деп басталатыны мәлім. Өткенді жырлау, оның ұмыт болуына жол бермей ұлағат қылу тәрізді ата-бабаның қасиетті ғұрпын қастер етуді Шәкәрімдей текті азамат өзіне борыш санаса керек. Қазақ жерінде қанды оқиғаға ұласқан ескілікті тарихты жаңғырта жырлаған поэмаларының алғашқысы «Қалқаман-Мамырдың» прологында «Өлгенді тірілтпесем де, өшкенді жандырғандай болсын деп биыл 190 жыл болып ұмытылған істі алдыңызға қойдым. Бұл әңгіме ақсақалдар аузынан да қалып бара жатыр, сол асықтардың өзі кетсе де ізі жоғалмасын дедім...» [2, 26], – деуі соның мысалы. Тек қазақ жұртында емес, бүкіл алашқа аян «Ләйлі-Мәжнүнді» жыр етуі де сол ойдың да желеуі болса керек. Осы тұста Шәкәрімтанушы Ж.Ахметованың мына бір түйіні толық мақұлданады. «Шәкәрімнің фольклорға қатысы да бірнеше тараптан байқалады. Ең бірінші – оның қазақтың төл халық поэзиясының бүкіл көркемдік жүйесі мен сюжеттік әлеуметтерін асқан шеберлікпен пайдалануы. Екіншісі – қазақтан басқа да елдердің фольклорлық сюжетін өз шығармасына арқау етуі...» [3, 87]. Кезінде дәл осыған орайлас ойды Абайдың фольклорға қатысы жөнінде профессор С. Қасқабасов айтқан болатын [4, 37].

Ежелгі эпикалық жырдың еншілесі Шәкәрім ақын поэмаларының өн бойы халық әдебиетіндік дәстүрге толы. Тек мазмұн тұрғысынан, тақырып пен идея арналастығынан ғана емес, айшықты суреттеулер мен нанымды образдар астарында да фольклорлық дәстүрдің шет-шегі байқалмай қалмайды. Шындығында, «халық әдебиеті үлгілері әдеби шығарма жүйесінде әр деңгейде қолданылады: образ сомдауда, тақырып пен идея арнасында, тіл мен стиль тінінде» [5, 184]. Ең әуелгісі, екі ғашықтың тосқауылға тап болған адал махаббатының, асыл арманының құрбаны болу жағдайы. Ежелгі халық жырларында ғашықтар танымын айшықтаған осы бір тұс Шәкәрім поэмаларында да кезігеді.

Мамырдан қалған жанның керегі не,
Ісім ақ қосылармын ешнәрсе етпес [6, 288].

Шығарма сюжетін түзген оқиғалар оралымы, орта әрекеті, шығарма шешімі халық жырларымен астаса үндес келетін Шәкәрім поэмаларындағы кейбір элементтер ерекше атап өтуді қажет етеді. Қазақтың көшпелі өмірінде онымен біте қайнасып ғұмырлық проблемаға айналған жер таласы, барымта-қарымта, кек алу, құн мәселелері мен оның әдет-ғұрып, салтына байланысты халықтың өткен дәуірлеріндегі тыныс-тіршілігін тұтастай танытатын жесір дауы, аттастыру, әменгерлік тәрізді толып жатқан ырым-нанимдардың барлығы дерлік ақын поэмаларының өзекті арнасына айналған. Сондай-ақ ақын поэмаларында қолданылатын бал ашу, аң аулау тәрізді элементтер де заман келбетін кестелеуде өзіндік қырларымен ерекшеленеді. Негізгі оқиға орайында сөз болатын қазақтың белгілі дәуірдегі тұрмыс-тіршілігі мен оның бүкіл түсінік-ұғымын танытатын этнографиялық деректерде де фольклорлық сарынның барлығы бұлтартқысыз. Айтылған ойдың айғағы ретінде тағы бір мысалдарға жүгініп көрейік. Мәселен, поэмада Әнет бабаға қатысты айтылатын кейбір тұстар толығымен осы айтқанның үддесінде.

Бабаң мұны есітіп қайғы жеді:
Бір жаман түс көріп бүгін,- деді.
Бітімсіз іс кез болып қалар ма екен,
Көкенайдың мінезі қатаң еді [6, 285].

Әлдебір істің ұшығын аңғартарда түс көру элементін енгізу - халық жырларында қалыптасқан жайт. Бабаңның жаңағы сөзінен кейін кім-кімнің де ойына Төлегенді күтіп сарылған Жібектің мына бір сөзі оралары сөзсіз.

Мен бүгін бір түс көрдім,
Түсімде жаман іс көрдім.
Төлеген мінген ақ боз ат,
Ер тоқымсыз бос көрдім [7, 65].

Шәкәрім поэмасында Бабаңа қаратылатын тағы бір түс бата беруге қатысты.

- Қош, баба, бата бер,-деп тұра келді,
- А, құдай, сақтай гөр,-деп бата берді.

Шәкәрім поэмасындағы бата беру рәсімі осы бір тұста ұтымды қолданылған. «Баталы ұл арымастың» айғағын келтіріп, сол бір батаның шарапатынан да Қалқаман аман қалғандай көрінеді. Ал қыз еліне жападан-жалғыз, әке батасынсыз аттанған Төлегеннің трагедиялы өлімі толғантады. Ахат Құдайбердиевтің естелігінде берілген төмендегі естелік әңгіменің осы ойымызды растайды: «Әкей: «бала кезімде «Қыз Жібек» қиссасындағы Төлегеннің алты қазға айтқан зарын оқығанда, «Алпамыс» қиссасындағы Жәдігердің зарлап айтқан өтініш мұңын оқығанда жыламай оқи алмайтын едім» дейтін» [8, 155]. Осы естеліктің енді бір тұсында Шәкәрім мынадай сыр айтқан: «Әкемді ойлап, оның еркелеткені, айтқан сөздері есіме түсіп, өксігімді баса алмайтын кезім де болды. Төлегеннің қаздарға айтқан зары, Төлегеннің өлгені көз алдымда тұрғандай болып, мен де зар-мұңымды айтсам дегендей болушы едім» [8, 155]. Әкесінен ерте айырылған Шәкәрім ойын баласы болса да, сол Төлегеннің зарын шын мәнісінде түйсініп, сезіне білгендігі көрінеді. Халықтың жыр маржандарынан осылайша сусындап өскен оның шығармашылығының ауыз әдебиетінің асыл үлгілерімен астасып жатпауы мүмкін де емес еді.

«Қыз Жібек» жырында Төлеген анасының зарлы үндегі арнауы айтылатыны белгілі.
Ғашықтардың пірі едің,
Ләйлі-Мәжнүн сіз бар-ау?
Ғашықтардың сәруары
Зылиха-Жүсіп пайғамбар,
Әйелдің пірі Бибі Фатима,
Баламды сізге тапсырдым [7, 35].

Шәкәрім өз поэмасында зарлай арнаудың бір түрін қолданған. Қайыспен жолығуға тыйым салынған Ләйлі ішкі запыранын зарлы үнмен жеткізеді.

Біз сықылды зарлыға
Алласы рахым етер ме?
Көзім жетпес алдыма,
Осымен өмір өтер ме? [6, 358].

Поэмада ақын бұл араға айрықша маңыз артып, өзгеше сарынмен жыр етеді. Олеңдегі буын санын да күрт өзгертіп, ауыз әдебиетіндік үлгіні пайдаланады. Арнау Бұқарлық сарынға үндесіп, ассонансқа негізделе бастау алған.

Ай нұры да азаяр,
Айнала шеті толған соң.
Ақ жүзіңнен нұр таяр,
Арманда болып оңған соң [6, 357].

Ақын поэманың арасында өзгеше өң берген осы тұс ежелгі ертегілік сарындарды да еске түсіреді.

Қайысқа үнім жетер ме?
Жалынсам соққан желдерге
Сәлемімді ала кетер ме? [6, 358].

Романтикалық мазмұнда келетін «Ләйлі-Мәжнүн» поэмасында бұдан басқа гиперболалық қолданыстар да кезігіп қалады. Ләйлінің Ебнсаламмен жұбайлық өмір сүруінен сақтап қалған пері суреттемесі осыған айғақ.

Мұрны көк, төменгі ерні жер тірейді,
Дауысы жауған күндей күркірейді [6, 374]
Болмаса:

Көзінен жас орнына қан сорғалап,
Қағаздың беті болды қып-қызыл қан [6, 388].

Шәкәрім поэмаларында халық түсінігінің қастерлі сипатын танытатын тағы бір сәт сандық ұғымның қолданылуында. Ежелгі жыр, аңыздарда көрініс беретін осы бір ұғымды ақынның өз поэмаларына орнымен қолдануы жиі кездеседі. Мәселен, Айсұлудың бір ғана мезетте жеңгеге айтқан аманат сөзінің өзінде үш саны бірнеше мәрте қолданылады.

Үш күннен қалса мені өлді десін...
Сәлем де үш қайтара Барғанаға...
Құшақтап үш қайтара сүйер едім...
«Нартайлақ аман бол»-деп үш айғайлап...
Қазақ ұғымындағы қасиетті сандардың қатарында тоғыз, қырық сандары қоса аталады.
Қырық құрдас Самсы қашты жиып алып...
Барғана тоғыз-тоғыз айып берді...

Бұндағы екі тоғыз айып беру деген халық түсінігімен танымдас. Этнографиялық дерегі мол «Нартайлақ пен Айсұлу» поэмасындағы кейбір қолданыстар да ертедегі эпостық жырлармен негіздес келіп отырады. Соның бір айғағы ретінде Томан кемпірдің әрекетін айтуға болады.

От жағып үйді жарық еткен кемпір,
Бұл не деп Айсұлуға жеткен кемпір.
Қараса бір ұл туып талып жатыр,
Кіндігін баланы орап кескен кемпір.
Жүгірсе сүйінші деп таяқ жейді,
Ол кемпір соны біліп үндемейді [6, 324].

«Қозы Көрпеш-Баян сұлудағы» Қарабай әрекеті қайталанып тұр. Әрине, бұндай ұқсастықтарды дәстүрлі жалғастықтан дейтін емес, дегенмен образ бейнесін ашудағы ортақ мақсаттан туындағаны көрінеді. Қарабайдың жұртқа мәлім сараң, қаттылығын бір ғана детальмен жинақы, айшықты көрсеткеніндей, Шәкәрім қолданысындағы кемпір қорқуының мәнісі де осыған орайлас. Алладан зар айтып тілеген бала үшін де сондай қатыгез қылыққа жол берген Қарабайдан тантық Ханымның кем түспесі мәлім. Мән-мағына берудегі мазмұн

алшақтығына қарамастан, сүйінші сұрау элементі екі шығармадағы айтар ойды сабақтастыра түскен. Қараңғы адамдардың қараулығы мен қаталдығын танытудағы озық әдіс, тиімді тәсіл.

Шәкәрім шығармашылығының фольклормен байланысы оның поэмаларындағы лексикалық қабатқа, көркем суреттеулерге де қатысты келеді. Ежелден халқының қанына сіңген қанықты әдеттің ізімен дүниеге келген шығармаларының көркемдік кестесіне жігін баса қолданған халық тілінің маржандары, мақал-мәтелдері мен қалыптағы идиомалары осы айтқанды дәлелдейді. Ақын поэмаларында жиі кездесетіні - халық ұғымында қалыптасқан мақал-мәтелдер. Ақынның өзі тарапынан берілгенде көбіне кекесінге келтіріліп, келемеж тұста қолданылады немесе өзі жақтыртпаған әрекеттерде пайдаланатын тәрізді.

Сөйтсе де жанасалап бір қалмайды,
Дегендей «бұқа буға, азбан дуға!».
«Болса да аузы қисық байдың ұлы»,
Бақаның көп мал беріп қызын алған...
«Періште алтын көрсе жолдан таяр»,
Қу нәпсі мал көрген соң жеңді бойды.

Шәкәрім поэмаларындағы мақал-мәтелдер көбінесе кейіпкер тарапынан айтылады. Адам өмірінің шешім қажет ететін маңызды тұстарында келесі кейіпкер ой салатындай салмақты, байсалды жауап қатады. Солардың ең әуелгісі Нысан абыз аузынан айтылған. Шығармадағы оқиғаның трагедиялық түйініне болжам тартқызатын тұста Кебекке ой сала сөйлейді. Оның «қара жартас түбінде кез келетін биік қабақ, сұрлау қызбен» тағдырының тұшынбасын алдынала сезіп, біліп тұрған абыз: «Сақтыққа қорлық жүрмес» деген аталы сөзді қолданады. Әуелгі айтылған ой дәлелді болуы үшін, поэманың кей тұстарына көңіл аударып көрелік. Еңліктің сөзіне сыни көзбен баға беріп отырған Кебек батыр оны әлі де болса, ойландыра түспекке ниет етеді.

«Жарлы байып, жас өсіп қартаймай ма?»
«Жақсы әйел жаман ерді түзетпей ме?».
Бұған Еңліктің айтар жауабы даяр. Әдеттегідей терең тыныспен толғана үн қатады.
Талап қылмай бола ма құтылуға,
Оттан қашып кірсем де терең суға.
«Пәледен машайық та қашқан жоқ па»,
Қайтіп разы болайын берген уға! [6, 300].

Шәкәрімнің халық мұрасына, шығыстық жырлар мен орыс әдебиетіне аса ден қоюында ұстазы Абайдың белгілі дәрежеде үлесі барлығы анық. Және бұл Шәкәрім ақынның азаматтық, ақындық бетінің қалыптасуына өзіндік ықпалын тигізген.

Әдебиеттер

1. Сәтбаева Ш. Шәкәрім Құдайбердиев. – Алматы: ҚазССР. «Білім» қоғамы, 1990. – 52 б.
2. Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз // Әдеби мұра. Революциядан бұрынғы баспасөз бетінде жарияланған көркем шығармалар. – Алматы: Жазушы, – 1970. – 256 б.
3. Ахметова Ж. Шәкәрім және фольклор // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1998. – №5-6. – Б 87-93.
4. Қасқабасов С. Абай және фольклор. //Абай. – 1993. – № 6. – Б 36-45.
5. Дәдебаев Ж. Жазушы еңбегі. - Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 340 б.
6. Құдайбердиев Ш. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1988. – 559 б.
7. Қыз Жібек: Жыр. – Алматы: Жалын, 1985. –128 б.
8. Құдайбердиев А. Менің әкем, халық ұлы - Шәкерім. // Шәкәрімтану мәселелері. Сериялық ғылыми жинақ. (Құраст. Т.Шаңбай) – Семей-Новосибирск, «Талер-Пресс», – 2006. – 440 бет.
9. Қадыров А. Ақындық әлем. – Семей, 2001. –186 б.

Г.Т. Дакина
Alikhan Bokeikhan University
ҚР, Семей қ., dakina.g@abu.edu.kz

МЕДИА БІЛІМ БЕРУ - БАЛАЛАРДЫҢ ЦИФРЛЫҚ ОРТАДА ҚАУІПСІЗ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚҰРАЛЫ

Қазіргі таңда ақпараттық қоғам жағдайында балалардың өмірі мен білім алу үдерісі цифрлық ортамен тығыз байланысты. Цифрлы білім беру ортасы мұғалімдер мен оқушылардың цифрлық бағдарламаларды және цифрлық – әдістемелік ресурстарды - спутниктік теледидар, бейнесабақтар, бейнежазбалар, электрондық оқулықтар, пәннің цифрлық оқу-әдістемелік кешенін тиімді пайдалану кеңістігі болып табылады. Смартфон, планшет, интернет ресурстар және әлеуметтік желілер – баланың күнделікті өмірінің бір бөлігіне айналды. Осыған байланысты педагогика ғылымының алдында жаңа міндет – балалардың цифрлық ортада қауіпсіз мінез-құлқын қалыптастыру мәселесі тұр.

Медиа білім беру - бұл тек техникалық дағдыларды үйрету ғана емес, сонымен бірге ақпаратты талдау, іріктеу және дұрыс пайдалану мәдениетін қалыптастыру процесі. Бұл бағыт баланы ақпараттық ағымда адаспай, саналы және жауапты медиатұтынушы болуға үйретеді. Қазіргі білім беру жүйесінде медиа білім беру ұғымы - педагогика мен ақпараттық мәдениеттің түйіскен тұсында пайда болған кешенді ғылыми бағыт. Ол XX ғасырдың екінші жартысынан бастап белсенді дамып, бүгінде білім берудің мазмұны мен әдістемесіне елеулі ықпал етуде. Медиа білім берудің теориялық негіздері ақпараттық қоғам, медиа мәдениет, медиа сауаттылық, сын тұрғысынан ойлау және цифрлық педагогика сияқты ғылыми ұғымдармен тығыз байланысты.

Медиа білім берудің ғылыми-теориялық бастауларының бірі - ақпараттық қоғам тұжырымдамасы. Бұл тұжырымдама бойынша ақпарат негізгі әлеуметтік ресурсқа айналып, тұлғаның ақпаратпен жұмыс істеу қабілеті оның қоғамдағы бейімделу деңгейін анықтайды. Осы тұрғыдан алғанда, білім беру жүйесінің міндеті - балаларды ақпаратты қабылдауға, сараптауға және қауіпсіздік тұрғысында пайдалануға үйрету.

А.В. Федоров пікірінше медиа цифрлық сауаттылық ақпараттық кеңістіктің мүмкіндіктерін пайдалануға, оны жақсы түсінуге және пайдалануға көмектесетінін атап өтті: «медиа цифрлы сауатты адам медиа мәтіндерді қабылдауға, талдауға, бағалауға және құруға, қазіргі әлемдегі медианың жұмыс істеуінің әлеуметтік-мәдени және саяси контекстін, медиа қолданатын кодтық және өкілдік жүйелерді түсінуге дамыған қабілетке ие; мұндай адамның қоғамдағы өмірі және бейбітшілік азаматтық жауапкершілікпен байланысты» деп атап өтеді. Сондай-ақ, медиа білім беруді «жеке тұлғаның медиамәдениет деңгейін арттыруға, ақпаратты қабылдау, талдау және өз көзқарасын білдіру қабілетін дамытуға бағытталған педагогикалық процесс» деп анықтайды. Оның пікірінше, медиа білім берудің мақсаты - баланы медиақұралдар арқылы келетін ақпараттың ықпалынан қорғай отырып, оның сыни ойлауын дамыту деп қарастырған [1].

Л.М. Баженова «Мектеп оқушыларына медиа білім беру» кітабында ол «Оқушылардың медиа мәдениеті» бағдарламасы бойынша жұмыстың негізгі кезеңдерін анықтады, бастауыш мектепте БАҚ ақпаратымен жұмыс істедің барлық кезеңдерін нақты сипаттайды [2]. Медиа білім беру ұғымы алғаш рет XX ғасырдың 60 - 70 жылдары ғылыми айналымға енгізіліп, бұл бағыттағы алғашқы теориялық зерттеулер Канада ғалымы М. Маклюэн есімімен тығыз байланысты. Оның зерттеулері медиа құралдарының адам санасына, мінез-құлқына және әлеуметтік қатынастарды талдауда медиа педагогиканың дамуындағы іргелі теориялық база ретінде қалыптасты.

Н.Ф. Хилко атап өткендей: «Адамзат бүкіләлемдік аудио визуализация дәуіріне жақындап, бәрін көріп, бәрін ести алады» [3]. Н.П. Рыжих «Балаларды тәрбиелеуде медиа - білім беруді пайдалану» атты монографиясында «медиа - білім беру арқылы баланы

шығармашылықпен тәрбиелеуге байланысты мәселелерді шешуге, шығармашылық қабілеттер, медиа мәтіндерді талдау дағдылары, ақпарат құралдарымен жұмыс істеу әдістері мен формаларын оқып-үйрену және тәжірибеде меңгеруді» атап өтті [4]. Медиа білім берудің тағы бір маңызды теориялық негізі – сыни тұрғыдан ойлау теориясы. Дж.Дьюи, Э.Глазсер, Р.Эннис еңбектерінде тұлғаның ақпаратты талдап, өз көзқарасын дәлелдей алу қабілеті - демократиялық қоғамның басты көрсеткіші ретінде қарастырылады. Ғалымдар Л.В.Бендова, Б.П. Дьяконова, Б.М. Игошева, О.Л. Петренко, Е.С. Полат және т.б. өз зерттеулерінде педагогтің цифрлық құзыреттілігі қалыптасқанда модератор, тьютор, фасилитатор, коуч секілді рөлдерді оп-оңай атқара алатындығын көрсетті. Медиа білім беру осы қабілетті дамытудың тиімді механизмі болып табылады, себебі ол білім алушыларды тек ақпаратты тұтынушы емес, саналы медиақатысушы деңгейіне көтереді.

Медиа білім берудің педагогикалық теориясы мәдениеттану, психология және ақпараттық-коммуникациялық технология ғылымдарының тоғысында дамуда. Мысалы, мәдениеттану тұрғысында медиа білім беру – адамның ақпараттық мәдениетінің құрамдас бөлігі болып есептелсе, психологиялық тұрғыдан ол тұлғаның қабылдау, эмоциялық және мінез-құлықтық реакцияларына әсер ететін тәрбиелік фактор ретінде қарастырылады. ЮНИСЕФ цифрлық сауаттылықты «Балалардың жасына, мәдениетіне және контекстіне сәйкес қауіпсіз және құқығы бар, жаһандық цифрлық әлемде дамуына және өркендеуіне мүмкіндік беретін білім, дағдылар мен тәсілдер» деп анықтама берген. Интернет және онымен байланысты цифрлық технологиялар балаларға қарым-қатынас жасаудың, оқудың, ойнаудың, музыка тыңдаудың және дағдыларды дамыту бойынша түрлі мәдени-білім беру іс-шараларына қатысудың жаңа тәсілдеріне жол ашты. Дегенмен, бұл жағдайда балалар онлайн ортада зиян келтіретін әрекеттерге де кездеседі, зиянды контенттің және виртуалды әлемдегі контактілердің ықпалына ұшырайды. ЮНЕСКО құжаттарында медиа білім беру «адамның ақпарат көздерімен өзара әрекеттесуін қамтамасыз ететін өмірлік қажетті құзырет» деп сипатталады. Бұл тұжырым медиа білім беруді тек пәндік шеңберде емес, тұлғаның әлеуметтік және мәдени дамуының құрамдас бөлігі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Педагогикалық тәжірибеде медиа білім берудің теориялық негіздері төмендегі принциптер арқылы іске асады:

1. Құндылықтық бағыттылық принципі – медианы тұтыну мен жасау үдерісінде адамгершілік және мәдени нормаларды сақтау;
2. Сыни қабылдау принципі – ақпаратты бағалау және саралау арқылы шынайы мазмұнды ажырату;
3. Ізденіс және шығармашылық принципі – оқушылардың медиаконтент жасау іс - әрекеті арқылы белсенді оқуы;
4. Қауіпсіздік және жауапкершілік принципі - цифрлық ортада өз әрекеті мен жеке деректерінің қорғалуына жауапты болу.

Жалпы, медиа білім берудің теориялық негіздері тұлғаның ақпараттық мәдениетін дамытуға, оның әлеуметтік бейімделуіне және цифрлық ортада қауіпсіз әрекет етуіне бағытталған көпқырлы ғылыми-педагогикалық жүйе болып табылады. Бұл бағыттың дамуы заманауи педагогикада білім берудің мазмұнын жаңартудың және цифрлық қоғам талабына сай құзыретті тұлға қалыптастырудың маңызды факторы болып отыр.

Қазіргі кезеңде цифрлық технологиялар балалар өмірінің ажырамас бөлігіне айналды. Ерте жастан бастап бала смартфон, планшет, теледидар және интернет кеңістігі арқылы әртүрлі медиа контентке қол жеткізеді. Бұл үрдіс, бір жағынан, баланың танымдық қабілеттерін дамытуға, ақпаратты жылдам игеруіне мүмкіндік берсе, екінші жағынан, оның психологиялық, әлеуметтік және моральдық тұрғыдан қалыптасуына түрлі қауіптер төндіреді. Сондықтан балалардың цифрлық ортадағы мінез-құлқы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету қазіргі педагогиканың аса маңызды мәселелерінің бірі болып отыр. Балалардың цифрлық мінез-құлық ұғымы – олардың интернет пен медиа ресурстарды пайдалануындағы іс-әрекет тәсілдері мен әлеуметтік өзара қатынастарын бейнелейді [5]. Бұл ұғым баланың желідегі белсенділігі,

ақпаратқа деген қатынасы, қарым-қатынас мәдениеті және өз әрекетіне жауапкершілігі сияқты аспектілерді қамтиды.

Бастауыш және ерте мектеп жасындағы балалардың танымдық процестері әлі тұрақталмағандықтан, олар визуалды бейнелер мен эмоциялық мазмұнға тез әсерленгіш келеді. Цифрлық ортада баланың мінез-құлқы көбіне ойын, бейнеролик, жарнама және әлеуметтік желі мазмұны арқылы қалыптасады. Бала интернеттегі ақпараттың шынайылығын ажырата алмайды, ал медиа контенттің көпшілігі жас ерекшелігіне сай емес. Осы орайда:

1. Виртуалды тәуелділік,

2. Агрессивті немесе тұйық мінез-құлық,

3. Уақытты тиімсіз пайдалану,

4. Ақпараттық шамадан тыс жүктелу сияқты жағымсыз көріністер жиі байқалады. Балаға бағытталған интернеттік қауіптердің бірнеше түрі бар екендігін айқындадық:

1. Контенттік қауіптер – зорлық-зомбылық, әдепсіздік, жалған ақпарат мазмұнындағы материалдарға қолжетімділік.

2. Коммуникативтік қауіптер – бөтен адамдармен байланыс, кибербуллинг, алаяқтық әрекеттер.

3. Техникалық қауіптер - жеке деректердің таралуы, вирустар, аккаунттардың бұзылуы.

4. Тәуелділік қауіптері – онлайн ойындар мен әлеуметтік желілерге психологиялық тәуелділіктің болуы.

Бұл қауіптер баланың психикасына, өзін-өзі бағалауына және тұлғалық дамуына зиянын тигізеді. Сондықтан педагогикалық жүйеде балаларды цифрлық ортада саналы, әрі қауіпсіз әрекет етуге үйрету басты міндет болуы тиіс. Балалардың цифрлық қауіпсіздік дағдыларын қалыптастыру педагогикалық қолдауды қажет етеді. Мұндай жағдайда педагогтың, психологтың және ата-ананың рөлі ерекше. Цифрлық мәдениетті дамыту - бұл ұзақ мерзімді педагогикалық процесс [6]. Оны іске асырудың тиімді жолдары төмендегідей:

✓ Медиа сауаттылық сабақтарын енгізу - балаларға ақпараттық қауіпсіздік негіздерін үйрету;

✓ Интерактивті жаттығулар мен ойындар - қауіпсіз интернет дағдыларын тәжірибеде көрсету;

✓ Ата-аналармен ынтымақтастық - үйде цифрлық тәртіп ережелерін қалыптастыру;

✓ Педагогтардың біліктілігін арттыру – заманауи медиа құралдарды тиімді және қауіпсіз пайдалануға үйрету.

Қазіргі педагогикада балалардың цифрлық ортадағы мінез-құлқын қалыптастыру мәселесі «цифрлық педагогика» мен «медиа білім беру» бағыттары баланы цифрлық әлемде тұтынушы емес, жауапты қатысушы ретінде тәрбиелеуді көздейді. Атап айтқанда, жобалық және зерттеу әдістері арқылы балалар өздері медиа контент жасап, оның әлеуметтік жауапкершілігін түсінеді. Осы арқылы оларда ақпараттық мәдениет пен этикалық нормалар қалыптасады.

Соныменен, балалардың цифрлық ортадағы мінез-құлқы – олардың жалпы мәдениетінің айнасы болып табылады. Осылайша, балалардың медиа білім беруді ақпараттық кеңістікті дамытудың қазіргі жағдайында ерте және бастауыш сынып оқушыларының жеке басының маңызды сапасы – медиа цифрлық сауаттылықты қалыптастыру мақсатында медиа – шығармашылық және медиа – білім беру ойындары арқылы жан-жақты даму үрдісі ретінде анықтаймыз. Сондықтан педагогикалық процесте медиа білім беру арқылы баланы ақпараттық қауіптерден қорғап қана қоймай, оның тұлғалық, танымдық және моральдық дамуына жағдай жасау қажет. Бұл - болашақ ұрпақтың цифрлық кеңістікте саналы, қауіпсіз және жауапты әрекет етуіне негіз болатын басты бағыт.

Әдебиеттер

1. Федоров А.В. Медиаобразование и медиакомпетентность учащихся. – Москва, 2014.

2. Баженова Л.М. Медиаобразование школьника (1-4 классы). Пособие для учителя. М.: Изд-во Российской академии образования, 2004. – 55 с.

3. Хилько Н.Ф. Роль аудиовизуальной культуры в творческом самоосуществлении личности. - Сиб.фил. Рос. ин-та культурологии. Ом. гос. ун-т. - Омск: СФ РИК, 2001.
4. Рыжих Н.П. Использование медиаобразования в воспитании детей. – Таганрог: Таганрогский гос. пед. ин-т им. А.П. Чехова, 2011. – 230 с
5. Савенков В.Ф. Медиаобразование в современной школе. - Санкт-Петербург, 2016.
6. ҚР Оқу-ағарту министрлігі. Цифрлық қауіпсіздік және медиа сауаттылық бағдарламасы. – Астана, 2023.
7. Панюкова С.В. Использование информационных и коммуникационных технологий в образовании: учебное пособие. – М.: Издательский центр «Академия», 2021. - 256 с.
8. Цифровая педагогика: технологии и методы: учебное пособие / Н.В. Соловова [и др.]. – Самара: Издательство Самарского университета, 2020. - 128 с

GTAMP: 14.25.07

А.С. Бейсетай

Ғылыми жетекшісі: **Ж. Секей**

Шәкәрім университеті

ҚР, Семей қ., abeysetay@list.ru

Ш.МҰРТАЗАНЫҢ «ТӘУЕКЕЛ ТОЙ» ӘНГІМЕСІН ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР НЕГІЗІНДЕ ОҚЫТУ

Ш. Мұртазаның «Тәуекел той» әңгімесінде [1] қазіргі уақыттағы ішкі есеппен той жасайтын кейбір жандардың арам пиғылдары сыналған. Өз шамасына қарамай, бәсекелестікпен той жасауға тәуекел еткен Керімқұлдың бейнесі бұл туындыда ерекше сомдалған. Оқырман әңгімені оқи отырып бұрынғы ата-бабамыздың мұндай дарақылыққа жол бермегенін еске алып, қазақи құндылықтарымыздың бірі шынайы қонақжайлықты іздейді. Жазушы осы әңгімесі арқылы қазіргі кейбір тойлардағы келеңсіздіктерді сынай отырып, үлкен әлеуметтік мәселелерді көтере біледі.

Жазушының «Тәуекел той» әңгімесі қазіргі таңда жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 10-сыныптың «Қазақ әдебиеті» оқулығындағы «Заман, дәуір тұлғасы» деген төртінші бөлімінде берілген. Жаңартылған білім мазмұнына сай шағын әңгімені оқытуда мұғалімнің алдымен берілген оқу мақсатына үлкен мән беретіні белгілі. Бұл туынды мектепте 8 сағат көлемінде өтіледі. Осы оқу мақсаттарына жетуде бір-бірімен байланысып жатқан жүйелі сабақ жоспарлары құрылады. Оқулықтағы берілген мәтін мен тапсырмалар да ескеріледі [2]. Сондай-ақ 10-сыныпта шағын прозаны оқыту әдістемесі орта буын сыныптарына қарағанда өзгешелеу. Яғни, мұнда көркем шығарманы оқулықтағы үзіндімен шектелмей, мүмкіндігінше тұтастай оқыту көзделген.

Сонымен, «Тәуекел той» әңгімесін мектепте ұлттық құндылықтар негізінде қалай оқытуға болады?

Ш. Мұртазаның «Тәуекел той» әңгімесін «Әдеби шығармадағы көтерілген мәселелерді ұлттық мүдде тұрғысынан ашу»; «көркем шығармадағы кейіпкерлер жүйесін жинақтау мен даралау» деген оқу мақсаттарына сай талдайтын боламыз. Алдыңғы сабақтан оқушылар шығарманың идеялық мазмұнымен толық таныс әрі сюжеттік-композициялық құрылысына тереңнен талдау жасаған. Енді осы сабақтағы оқу мақсаттарына жету үшін біршама әдістерді іріктеп алу немесе өз бетімізше жаңа әдіс-тәсілдерді ұсынуға тура келді.

Сабақтың тақырыбын ашу мақсатында той атауларына қатысты оқушыларды топқа бөлуге болады. Интерактивті тақтада шығарманың мынадай үзіндісі беріліп, әр топ спикері осындағы той атауларына қысқаша түсінік беруге тапсырма жүктеледі.

«Бұл кезде жұрт ошарылып қалмасын деп, тамада жігіт анекдот соқты.

Бір өзбек, бір орыс, бір қазақ болыпты. Үшеуі де арманшыл екен. Өзбек: шіркін, Айға барып, базар ашсам дейді. Орыс: орасан арақ зауытым болса деп армандайды. Қазақ: әйелім ұл

тауып, шілдеhana тойын жасасам; одан сәл өте бере бесік тойын жасасам; одан өте бере тұсаукесер тойы болса; одан өте бере сүндет тойын дүркіретсем; одан өте бере мектепке барған тойын, мектеп бітірген тойын; академияға түскен тойын, оны бітірген тойын өткізсем. Содан соң үйлену тойын бес жүз адам шақырып шуылдатсам... Не керек, қазақтың арманы: той, той, той».

Тапсырма: 1. Үзінді мәтінде қанша тойдың атауы берілген?

2. Ертеден ұлттық дәстүрімізде қалыптасқан тойларға қатысты қысқаша ақпарат айту.

Мәтін үзіндісіндегі тоғыз тойдың атауын оқушылар тез атап беретіні мәлім. Ал төрт топқа төрт тойдың атауына қатысты (шілдеhana тойы, бесік тойы, тұсаукесер тойы, сүндет тойы) толығырақ жауап айтуды тапсырып, аз уақыт (шамамен 3 минут) берілуі керек. Тобымен ақылдасып, әрбір көшбасшы өз жауабын береді. Мұнда оқушылар жалпылама түрде білетін ақпаратын біршама жинақтап, қазақи салт-дәстүріміздің өзіндік ерекшелігіне үлкен құрметпен ден қоятын болады.

Барлық топқа «Осы аталған тоғыз тойдың ішінде қай той бүгінгі өтіліп жатқан әңгімеге өзек болады?» деген ауызша сауал тастасақ, бәрі бірдей «үйлену тойы» екенін айтатын болады. Сөйтіп, сабақтың негізгі құрылымына ойысатын боламыз.

Шығарманы ұлттық құндылықтар негізінде оқытудың алғы шарты – алынатын тәсілдің атауы да қазақтың ұлттық танымына өте жақын болуы қажет деп есептейміз. Осы тұрғыдан келгенде көркем шығарманың идеялық мазмұнын да аша түсетіндей «Табақ тарту» әдісін қолданамыз. Бүгінде этнограф зерттеушілердің айтуынша, қонақтарды күтуде қазақтың 50-ден аса табақ тарту дәстүрі болғаны айқындалып отыр. Мұғалім солардың үйлену тойларында тартылатын негізгі төрт түрін (топ санына қарай) таңдап, тоқталып кеткені абзал. Мәселен, үлкендерге бас табақ, одан соңғыларға орта табақ, аяқ жағында отырғандарға аяқ табақ, ал сыйлы қонаққа, жасы үлкен қарияларға, құда-құдағиларға арнап сый табақ таратылатынын өзі айтып немесе топ ішінде білетіндермен бөлісе отырып хабардар еткен жөн. Өйткені негізгі мәселеге зейінін шоғырландыру үшін... Бас табаққа қойдың басын, жамбасын, ортан жілігін, арқасын, сүбе қабырғасын, жауырынын, белдемесін, кәрі жілігін, жүрегін, бүйрегін, екі сирағын түгел салынатыны, орта табаққа бас табактан қалған еттердің кәделі жіліктерінен жамбас, ортан жілік, ал аяқ табаққа асық жілік, ал сый табаққа малдың жамбасы, жылқы еті асылса жалы-жаясын, қазы-қартасын, ортан жілік сынды кәделі бөліктері салынатыны туралы ақпарат беріліп өткен жөн. Мүмкін болса тақтада ет тартылған табақтың сурет ілінулі тұрса артық етпейді.

Жоғары сыныптың оқушылары қазақ халқының табақ тарту дәстүрін біліп қана қоймайды, осы естігендерін кейін өмірінің қажетті тұстарында қолдана алатынын ұғынады.

«Табақ тарту» әдісі бойынша төрт топқа да әңгіменің үзіндісі беріледі. Бас табақ тартылатын топтың құрамында қабілеті жоғары оқушылар көбірек болған дұрыс, осыған сай мәтін де күрделірек болады. Ал сый табақ тартылатын топтың құрамында көбіне көп сөйлемейтін, тұйық оқушыларды топтастырған абзал. Олар толық жауап бере алмаса да ескерту алмайтын болады. Ал орта табақ тартылатын топтың құрамына қабілетті және орташа деңгейдегі оқушыларды жинақтап, осыған лайықталған мәтін ұсынылады. Аяқ табақ тартылған топтың құрамына қабілеті төмен оқушыларды араластырып, жеңілдірек мәтін берілгені жөн. Топқа бөлудегі бұл тәсіл бір жағы деңгейлеп, саралап оқытудың әдісіне де жақын. Берілген тапсырма бойынша үзінді мәтінді топ мүшелерімен талқылауда түйген ойларын ұлттық мүдде тұрғысынан пайымдай отырып, өз көзқарастарын білдіреді.

Тапсырмалар:

1) **Бас табаққа:** «Аталас ағайыны Төкеннің үйіне Керімқұл жетіп келді. Жүрісі алқын-жұлқын. Терлеп кетіпті.

– Байғұс-ау, тыныштық па? Әлде қатының ұл тапты ма? - деді төсекте сырқаттанып жатқан Төкең.

– Ұлды таба-таба қартайды ғой. Енді сол ұлдардың үлкенін үйлендірмекшімін.

– Әй, әлгі Нүркенің бе? Ол әлі студент емес пе еді?

– Е, студенттің шыбығы сыздамай ма екен? Он үшінде отау иесі деген. Кәзір жиырмаға келді.

Ағайыны ойланып қалды. Өзінің әкесі жарықтық Құттыбекті баяғыда он үшінде-ақ үйлендірген екен Есей бай. Мына Керімқұлдың әкесі Қарағұл мен Есей бай бір атадан - Тоқсанбайдан туған».

2) **Сый табакқа:** «Бала Керімқұлға жақындап келді. Той иесі екенін қайдан білсін. Шырттай ақ киінген соң бардам мырза деп қалған шығар. Үні шықпай, ерні ғана жыбырлап, алақанын ашып та жаймай, алақанға салғанды түсіріп алатындай, қолын қусыра созады. Күйіп тұрған Керімқұл:

- Кет, әйда! - деп бұрылып кетті.

Шырыштай болып тап-таза киінген үлкен кісіден мынандай сөлекет сөз есітемін деп ойламаған жас бала жүрегіне қалмақтың оғы тигендей қатты азаланып қалды...

Бала көше бойындағы зипа терекке арқасын тіреп, жүрелеп отыра кетті. Әлі жекуді көтере алмай қалды. Әлдекім тұмсығынан тепкен күшіктей ішінен қыңсылады».

3) **Орта табакқа:** «Теке сасықтан демі тарылып, мұрнын басайын десе қолы босамай, пұшайман болды. Ақ костюмге қара май жұғып қалғандай:

– Оу, нағашы, босат енді, - деп бұлқынды.

– А, жиен, тойың құтты болсын. Сенен немді аяйын, тойыңа құнан қой әкелдім, қабыл ал, - деп күркіреді Сарыбай.

Құйрықты қазақы қой екен, Керімқұл ішінен: «Он мың болып қалар» деп есепке салды. Ораза кезі болса, бағасы одан да жоғары көтерілер еді, бірақ Ораза айы әлі алыста».

4) **Аяқ табакқа:** «Көбісі бір-бір уыс гүл ұстап келді.

– «Ата дәстүрін білмеген албастылар, - деді ішінен Керімқұл, - қай қазақ бұрын тойға гүл ұстап келуші еді? Гүл дегенің кәдімгі көр. Аш сиыр болмаса, мұндайды мал да жемейді. Бірер күннен кейін өрт шалғандай бүрісіп, қарайып курап калады. Көп қабатты үйден шығарып, қоқысқа тастап құр бекер әуре боласың».

Әр топтың жауабы ауызша тыңдалады. Үлгі ретінде төменде кесте ұсынылады (кесте 2).

Кесте 1 – Оқушылардың түсіндіруі

Топтар	Оқушылардың түсіндіруінде мынадай мәселелер қарастырылуы мүмкін:
Бас табак	«Он үшінде отау иесі деген» деген сөздің мағынасын айқындап, салт-дәстүрімізді қазіргі өмірмен байланыстыра алады.
Сый табак	Ұлттық менталитетімізде жетімді жарылқау, оған көмектесу мәселесі жоғары тұратынын нақтылап айтады. Қайыршы жас баланың назаланып қалуын тойдың сәтсіз аяқталуымен байланыстыра алады. Қазақи ырымдарға сену керектігі айтылады.
Орта табак	Нағашы, жиен деген туыстық қатынастарға мән береді, Ораза айының ерекшелігін жоғары бағалай алады.
Аяқ табак	Сыйлық берудің ретін түсіндіреді, ата дәстүрді білудің қажеттілігіне мән береді.

Енді сабақтың келесі оқу мақсатына, яғни осы әңгімедегі кейіпкерлер жүйесін жинақтау мен даралау мәселесіне келсек, оқулықта 3-тапсырма бойынша «Әңгіме кейіпкерлеріне мінездеме бер. Жинақтау мен даралау арқылы кейіпкерлердің қандай мінез ерекшеліктері берілгенін айтыңдар» [3] деген төмендегідей кесте берілген: (кесте 3).

Кесте 2 – Әңгіме кейіпкерлеріне мінездеме беру

Кейіпкер	Жинақтау	Даралау

Керімкүл		
Жеңіскүл		
Төрегелді		

Оқушылар таңдалған кейіпкерлерді даңғой, тойшыл, ысырапшыл, үнемшіл, мақтаншақ, сараң сияқты мінездемелермен іріктеп алып, айтып беруі мүмкін. Сондай-ақ тағы бір оқулықта «Керімкүл қандай кейіпкер? Оның қандай той жасағысы келді? Осы тойды өткізудегі мақсаты қандай?» деген сауалдар берілген [4]. Бұл тапсырмалар оқу мақсатына сай жақсы берілгенімен, оқушыларды қалай қатыстырып, жауап алғызу керектігі анық көрсетілмеген. Яғни, жекелей немесе топпен. Әрине, бұл сауалдарға дұрыс жауап алынса оқу мақсатына толықтай жете алатыны белгілі. Алайда, оқушыларды толықтай қатыстыру үшін мұғалімнің өзі әрі қарай берілген тапсырмаларды дамытып, тиімді әдісті ұтымды қолданған жөн. Осы орайда біз ұлттық нақыштағы «Төрт түлік» әдісін ұсынбақпыз. Әр топқа төмендегідей сурет салынған үлестірмелі қағазды таратамыз.

Тапсырма: Басты кейіпкер Керімкүлдың жағдайы мен көңіл күйінің өзгеру динамикасын анықтау. Яғни, мұнда оқушылар мәтінді оқи отырып, басты кейіпкердің шығарманың басы, ортасы, аяғындағы түрлі сезім эмоциясын суреттерге белгілеп шығады.

Ешкінің суретіне белгілеу

Таңғалу

Қуаныш

Рақаттану

Бақытты

Түйенің суретіне белгілеу

Реніш

Қорқыныш

Көңілсіз

Жылқының суретіне белгілеу

Сенімді

Қобалжу

Күдік

Сиырдың суретіне белгілеу

Ойлағыш

Сенімсіздік

Бұл әдіс оқушылардың кейіпкердің әңгіме басындағы, ортасындағы аяғындағы көңіл күйін аңғарып, сол кейіпкерді толықтай жан-жақты тани алуына септігін тигізеді. Сондай-ақ шығарманы тек оқумен ғана шектелмей, сыни тұрғыдан саралай алуға, кейіпкердің ішкі жан дүниесіне үңілуге, автордың кейіпкерлер іс-әрекеті арқылы айтпақ болған ойын талдап тануға үйренеді. Кейіпкер болмысын қазақы қалпында шынайы бере білген жазушының осы туындысында ұлттық мінездің кейбір қырларын қаз қалпында суреттей алғанын біледі.

Келесі «Тәуекел той» әңгімесі және заман» тақырыбындағы сабақта «көркем шығармалардан алған үзінділерді ғаламдық тақырыптағы өзекті мәселелермен байланыстыру» деген оқу мақсаты алынған. Бұл сабақта мұғалімдер көбіне «Оқиғалар реті», «Галереяда ой шарлау» сияқты әдістерді қолданып жүр. «Оқиғалар реті» әдісінде әр топқа шығармадан алынған үзінділер киылып беріледі. Оқиғаларды ретімен орналастырып, кесте бойынша әңгіменің қай бөлігі (басы, ортасы, аяғы) екенін анықтайды. Қысқаша осы бөліктегі негізгі оқиға мен көтерілген мәселеге тоқталып өтеді. Сөйтіп, бұл тапсырманы орындауда оқушылар түсінеді, талдайды, өзекті мәселені анықтайды, өмірмен байланысын саралайды. Ал «Галереяда ой шарлау» әдісінде оқушылар кабинеттегі қабырғаға ілінген суреттерді аралап көреді де, шығарма туралы өзіне ұнаған пікірлердің бірін тандап алуы тиіс. Бұл сабақ мазмұнына болжам жасауға қолайлы. Қабырғада ілінетін суреттердің орнына әңгіме бойынша үзінділер алынып, мұғалім өзінің фантазиясымен орналастыруға болады. Сол үзінділерді ғаламдық тақырыптағы өзекті мәселелермен байланыстыруға тапсырма берілген жөн. Содан кейін аралап жүрген

оқушылардың таңдаған мәтін үзіндісінен өз пікірлерін ауызша немесе жазбаша бере алуына мүмкіндік жасалуы қажет.

Сабақтың «Тәуекел той» әңгімесінің көркемдік құндылығы» тақырыбы бойынша «шығарманы мазмұндас туындылардың үлгілерімен салыстырып, тарихи және көркемдік құндылығын бағалау» және «Тәуекел той» әңгімесіне әдеби сын» тақырыбы бойынша «шығарманы идеялық жағынан мазмұндас туындылармен салыстыра отырып, әдеби сын жазу» деген оқу мақсаттарына назар аударсақ, бұл туындыны алдымен өзге шығармалармен салыстыру қажеттілігі айқындалып отыр. Бұл орайда шағын әңгіме жанры бойынша біз осы жазушының «Жаңбырлы той» және М. Айымбетовтің «Той» әңгімесін салыстыруға ұсынамыз. Сыныптан тыс оқитын қосымша әдебиеттер тізімі ұсынылғанда жазушылардың осы шығармалары қамтылуы тиіс. Сонда олардың туындыларымен байланыстыру мүмкіндігі туындайды.

Өзіміз ойлап тапқан әдістердің бірі «Таразыға салу» әдісі тиімділігін көрсетті. Өйткені бұл әдіс оқушылардың салыстырмалы талдау жасау дағдысын дамытып қана қоймай, эстетикалық талғамының қалыптасуына үлкен септігін тигізеді. Оқушылар шығармаларды салыстыру барысында сюжеттің идеялық мазмұнын анықтауға, кейіпкерлердің іс-әрекеті арқылы танылатын образдарды ашуға машықтана түседі. Мәтіндегі шағын үзінділерді жинақтау арқылы есте сақтау қабілеті дамып, оқушыда шығарма мәтінін түсіну дағдысы қалыптасады, Шығармадағы екі нәрсені (оқиғалар желісін, кейіпкерлерді, т.б.) салыстыра отырып, жазушылардың суреткерлік шеберлігін анықтауға да қол жеткізе алады. Оқушылар әңгімелердегі ұлттық құндылықтарды да шынайы өмірмен байланыстыра отырып бағалай алады. Жалпы, осы орындайтын ауызша жұмыстар «бағалау мен салыстыру» дағдыларының қалыптасуына өзіндік ықпалын тигізеді.

Сонымен бұл әдіс атауына қарай сабақта өтілетін шығарманы өзге шығармалармен салыстыруға және бағалауға арнайы бағытталған. Мұнда төрт топқа бірдей немесе әртүрлі тапсырма берілмейді. Негізгі шарты бір тапсырма екі топқа бірдей беріліп, төрт топқа екі тапсырма әзірленеді. Сонда екі топқа Ш. Мұртазаның «Тәуекел той» мен М. Айымбетовтің «Той» әңгімелерін, келесі екі топқа Ш. Мұртазаның «Тәуекел той» мен «Жаңбырлы той» әңгімесін салыстыруға ұсынылып, төмендегі кестегі белгіленген уақыт ішінде толтыру жүктеледі (Уақыт мөлшері шығарманың жанры мен көлеміне қарай белгіленуі тиіс) (кесте 4, 5).

Кесте 3 – Шығармалардың сюжет желісі мен кейіпкерлер мінезіндегі ұқсастықтары мен өзгешеліктері

Авторы, шығарманың атауы	Сюжет желісіндегі ұқсас белгілер	Кейіпкерлер мінезіндегі ұқсастықтар	Өзгешеліктері
Ш. Мұртазаның «Тәуекел той» әңгімесі			
М. Айымбетовтің «Той» әңгімесі			

Кесте 4 – Шығармалардың сюжет желісі мен кейіпкерлер мінезіндегі ұқсастықтары мен өзгешеліктері

Авторы, шығарманың атауы	Сюжет желісіндегі ұқсас белгілер	Кейіпкерлер мінезіндегі ұқсастықтар	Өзгешеліктері
Ш. Мұртазаның «Тәуекел той» әңгімесі			
Ш. Мұртазаның «Жаңбырлы той» әңгімесі			

«Таразыға салу» әдісінде бірдей тапсырма берілген екі топтың жауабы қатар тыңдалады. Ал тындап отырған екі топ мұғалімнің көмегімен бағалаудың қорытындысын шығарады. Дұрыс жауаптың салмағы қай топта басымырақ болса, сол топтың ұпайына ұпай көп қосылады. Егерде екі топтың да жауабы толық болмаса, онда бағалаушылар ортақ шешім шығарып, өз пікірлерін білдіреді. Ал бір топтың тапсырмасы мүлде шала орындалса, олар ұпайды аз жинағанмен, есесіне екінші топтың жауабын тыңдау арқылы сол күнгі материалды толық меңгере алуына мүмкіндік алады. Ортақ көзқарас пен тұжырымдар сәйкестенбеген жағдайда, яғни, екі топтың арасында келіспеушіліктер болған сәтте мұғалім араласып, өз пікірімен таразының салмағын анықтап бере алады. Келесі екі топпен де осылай жұмыс жалғасып, жауаптар тыңдалады. Сабақ соңында әр топтың жинаған ұпайларымен оқушылардың білімдері бағаланып, үйге тапсырма беріледі.

Төмендегі 5 кестеде орындалған тапсырмалардың мынадай үлгісі беріледі:

Авторы, шығарманың атауы	Сюжет желісіндегі ұқсас белгілер	Кейіпкерлер мінезіндегі ұқсастықтар	Өзгешеліктері
Ш. Мұртазаның «Тәуекел той» әңгімесі	Бес жүз адамға той жасап, абыройымды бір асырайын деп ойлаған Керімқұлдың той қамына кірісуі, т.б.	1) Жеңіскүлдің дүние үшін ұрысып, жанжал шығаруы; 2) соның алдында ақталған Керімқұлдың қылығы, т.б.	Той біткен соң Керімқұлдың ойындағысы орындалмай (сыйлықтарға қатысты) денсаулығы сыр берді, т.б.
М. Айымбетовтің «Той» әңгімесі	Ұлының тойын ел жұртты тамсандырып, есте қаларлықтай өткізуді ойлаған автодүкенші Зарлықтың қолға	1) Қарт қайын атасы мен енесінің көңілін қалдырған келіннің ащы тілі; 2) сол әйеліне жалтақтаған Зарлықтың ынжық	Той біткен соң (үш күннен кейін) атасы мен әжесінің көз жұмуы, т.б.

Кесте 6 – Шығармалардың сюжет желісі мен кейіпкерлер мінезіндегі ұқсастықтары мен өзгешеліктері

Авторы, шығарманың атауы	Сюжет желісіндегі ұқсас белгілер	Кейіпкерлер мінезіндегі ұқсастықтар	Өзгешеліктері
Ш. Мұртазаның «Тәуекел той» әңгімесі	Тойға сыйлыққа мал (құнан қой) әкеліп байлауы, т.б.	Той иесінің қонақтарды қарсы алудағы қылықтары. Мәтіннен үзінді келтіріп, кейіпкерлеріне мінездеме бере алады. «Керімқұлдың сидаң сирағы шегірткенің серпініндей ыршып кетіп, жиен қыздың қасына бір-ақ қарғып жетті. Бара бас салып құшақтап,	1) Үйлену тойы; 2) Тойдың тез тарқауы, т.б.

		жиенінің бетінен ары да сүйді, бері де сүйді. Жеңіскүл қанша қарсыласса да болмай, өліп кетердей өңменденді. Шіркінде сезім болсашы, өзінше жағынамын дегені»	
Ш. Мұртазаның «Жанбырлы той» әңгімесі	Тойға сыйлыққа мал (қара ешкі) әкеліп байлауы, т.б.	Той иесінің қонақтарды қарсы алудағы қылықтары. Мәтіннен үзінді келтіріп, кейіпкерлеріне мінездеме бере алады: «-О, Әбеке, хош келдіңіз! Әп-бәрекелде-е! десе де, шәушиген көсе беті тыржиыңқырап, шегір көзі өтірік күлімдеп, Әбдібектің құттықтауын жүре тындап, алдына екпендей келіп тоқтаған «Жигули» жаққа елпендей басып кете барды»	1) Қыз ұзату тойы; 2) Тойдың өз уақытымен өтуі, т.б.

Жалғасқан сабақ арасында берілген тапсырмаларға катысты топ арасында оқушылар «Менің ойымша...», «Егер мен жазушы болсам...», «Сіздің ойыңызша...» деген сөздерді қолдана отырып, түсініксіз сұрақтарды ортаға салып, барынша түйткіл мәселелердің шешімін табу үшін ашық пікір алысуға болады. Қойылған сұрақтарда әңгімені өзге көркем шығармалармен салыстыруға байланысты осы жазушылардың кейіпкерлерді суреттеудегі тілдік қолданыстарына да тоқталу мәселесі қамтылып отырады.

Ал жеке жұмыс тапсырмаларына шығарманың көркемдігі бойынша оқулықтан мынадай тапсырмаларды алуға болады: «Бақалар да той тойлағандай маз-мейрам. Олардың бриллианты жоқ, сондықтан жанжал да жоқ», «Риза болған Керімқұл қаншырдай шағын шалды құшырлана құшақтады» деген сөйлемдерде қандай көркемдік тәсіл қолданылған? Және де теңеуге алынған «қаншырдай» сөзінің мағынасы нені білдіреді? [4, 232].

Кері байланыс ретінде әр топқа «Тойдың жақсы және кері жақтарына ойынды білдір» деген сияқты тапсырмалар да беруге болады. Жақсы жақтарына: шаңырақ көтеру, қуаныш, жақсылықты бөлісу, ағайын, туыс, жекжаттың басын қосу сияқты жақсы қасиеттерді, кері жақтарына: даңғойлық, мақтаншақтық, бақталастық, бәсекелестік, арзан атақ, ысырапшылдық сияқты жағымсыз қасиеттерді тізіп шығуы мүмкін.

Үй тапсырмасына жоғары сынып оқушыларының жас ерекшелігіне сай «Ш.Мұртазаның той туралы әңгімелеріндегі ұлттық мінез туралы» деген тақырыпты тандап, әдеби сын жазуға ұсыныс білдіруге болады.

Жалпы, Ш. Мұртазаның «Тәуекел той» әңгімесін ұлттық құндылықтар негізінде оқыту арқылы білім алушылар шығарманы толық түсінуге мүмкіндік алады. Сондай-ақ

тапсырмаларды орындауда да, қабылдау дағды қалыптастыруда да қиындық тумайды, топтық жұмыстарда оқушылардың зейіні бір жерге шоғырланады. Алынған әдістер де мектеп оқушыларының жас ерекшеліктері ескеріле тандалынған еді.

Түйіндей келе, әдебиет сабағында әңгімелерді оқытуда қолданыстағы әдіс-тәсілдермен бірге ұлттық нақыштағы әдістерді пайдалану оқушылардың шығарманы тереңнен меңгеруіне бірден-бір ықпал ететіндігі айқындалды. Шығармадағы кейіпкерлерді даралау мен оларды өзге туындылармен салыстыру үшін әр түрлі жолмен талдата беруге болады. Алайда, оқушылардың өздеріне еркін сұрақтар қойғызып, еркін жауап беруіне молынан мүмкіндік берсек, әңгімедегі кейіпкерлердің тағдырына қатысты ойталқыларды таразылауға және өзіндік ұлттық мінездің қырларын ашуға септігін тигізеді деп ойлаймыз.

Әдебиеттер

1. Мұртаза Ш. Тәуекел той [Электрондық ресурс]. – 2021. – URL: <https://bilim-all.kz/article/14537> (қаралған күні: 25.10.2025).
2. Зайкенова Р., Нұрланова Л.Н. Қазақ әдебиеті. Жалпы білім беретін мектептің 10-сыныбының қоғамдық-гуманитарлық бағытына арналған оқулық. – Алматы: Арман-ПВ, 2019. – 160 б.
3. Ақтанова А.С., Жүндібаева А.Қ., Жүмекенова Л.К. Қазақ әдебиеті. Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытымен оқитын 10-сынып оқушыларына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2019. – 262 б.
4. Қасқабасов С., Әлмұханова Р., Раушанов Е., Қайырбай Қ. Қазақ әдебиеті. Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Жазушы, 2019. – 232 б.

GTAMP: 14.25.07

Н.М. Темірболатова

Ғылыми жетекшісі: **Ж. Секей**

Шәкәрім университеті

ҚР, Семей қ., temirbolatovanurailym@shakarim.kz

М. ӘУЕЗОВТІҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫН Қ. БІТІБАЕВАНЫҢ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ

Қазақ әдебиеті мен мәдениетінің рухани тарихында айрықша орын алатын, әлемдік деңгейде танылған тұлға Мұхтар Әуезовтің мұрасын жүйелі оқыту және оны жас ұрпақтың санасына сіңіру – бүгінгі күннің міндеті. XX ғасырдағы ұлттық әдебиеттану ғылымының негізін қалаған М. Әуезов ұлттық құндылықтарды жалпыадамзаттық әдебиет пен мәдениет кеңістігімен ұштастырып, көркемдік ойлау көкжиегін кеңейткен көрнекті жазушы әрі шебер суреткер ретінде отандық және әлемдік гуманитарлық білімнің дамуына өлшеусіз үлес қосты.

«М. Әуезовтің шығармашылығын жас ұрпаққа қалай оқыту керек?» деген мәселе әрбір мұғалімнің кәсіби назарында тұрған өзекті сұрақ болып қала береді. Бұл қызығушылықтың негізінде Әуезов мұрасының танымдық тереңдігі мен идеялық-көркемдік ауқымы жатыр: жазушы шығармалары әмбебап адамзаттық құндылықтарды көтере отырып, қазақ халқының көне тарихы мен қоғамдық өмірінің шынайы болмысын, ұлттық тағдырдың күрделі кезеңдерін көркем-деректік нақтылықпен бейнелейді. Сондықтан Әуезов туындыларын оқыту үдерісі оқушының тарихи-мәдени санасын қалыптастыруға, ұлттық идентификацияны нығайтуға және әдеби-эстетикалық пайымын дамытуға бағытталуы тиіс.

«Абай жолы» эпопеясы – қазақ әдебиетінің классикалық шыңы әрі қазақ халқын әлемге кеңінен танытқан көркем туынды. Шығармада Абай Құнанбайұлының ақындық, гуманистік және қайраткерлік болмысы типтік-даралық деңгейде сомдалып, қазақ қоғамының жарты ғасырлық тарихи кезеңі, әлеуметтік құрылымы, тұрмыс-тіршілігі мен әдет-ғұрпы жан-жақты суреттеледі. Эпопеяның поэтикасы мен тарихи-көркемдік тұтастығы әлемдік әдебиет

кеңістігінде М. Әуезовтің қолтаңбасын айқындап, оның шығармашылық мұрасын жаһандық мәні бар құбылыс ретінде орнықтырды.

Қазіргі жаһандану заманында М. Әуезовтің мұрасын жас ұрпаққа меңгерту, рухани әлеміне әсер ету – маңызды әрі күрделі мәселе екені белгілі. Академик С. Қирабаевтың пікірімен айтсақ: «Суреткердің атын әлемге жайған «Абай жолы» эпопеясының бізге ұсынар сабағы мол. Ондай шығармалардың мәңгі өлмейтін бір өзгеше қасиеттері болады. Оларды қашан, қай заманда оқысаң да, жаңаша естіледі...» [1, 261], – деген пікірі орынды.

Заман озған сайын М. Әуезов мұрасы жаңашылдығымен, құндылығымен өз оқырманын таба түсеріне кәміл сенеміз. Ұлы тұлғаны жаңа қырынан зерттеушілердің де толысып жатуы – уақыттың талабы. «Әуезовтің өмірі мен шығармашылық жолының өзі – қазақ мәдениетінің рухани тарихындағы құбылыс. Ол сан-салалы және жинақтай зерттеуді қажет етеді» [2, 18], – деген Т. Жұртбайдың пікірі шындыққа жанасады.

Себебі, М. Әуезов үнін оқушы жүрегіне жеткізу үнемі ізденіс, зерттеуді қажет ететіндігі – соның айғағы. Ендеше, «Қаламгердің туындылары оқу бағдарламасында қалай оқытылып келді?» деген мәселеге тоқталып өтсек.

Дәстүрлі оқытуда жалпы білім беретін мектептің қазақ әдебиеті пәнінде қаламгердің өмірі, әңгімелері, пьесалары, роман-эпопеяны оқыту біраз ғана сағаттармен шектелген. Мектеп бағдарламасында «Абай жолы» роман-эпопеясының жекелеген тарауларынан үзінділер берілген. Жасөспірімдерге М. Әуезовтің мұрасын танытып, оқытуда сағат көлемі аздық ететіндігін төмендегі пікірден аңғаруға болады.

«Көркем сөздің пірі, заманымыздың кемеңгер жазушысы, дана ойшыл, ғұлама ғалым, әлем әдебиетінің алыбы, қазақ әдебиетінің «екінші Абайы» Әуезов шығармашылығы туралы сөз қозғау, «зерек те ерен» талант иесінің асыл мұрасын бағдарламаларға санаулы сағаттар ішінде оқушыларға жеткізудің әрі күрделі, әрі маңызды мәселе екені мұғалімдер қауымына ежелден-ақ таныс...» [3, 3], – деп әдіскер ұстаз Қ. Бітібаева М. Әуезов мұрасын жас ұрпаққа жете танытып, оқыту кәсіби шеберлікті, тың ізденісті талап ететіндігін атап көрсетеді.

Қ. Бітібаева әдебиетті оқытудың сан алуан жүйесін қалыптастырған ұстаз. Ол әдебиетті тереңдетіп оқытудың мәселесіне аса ден қойып, оның тиімді жолдарын іздеді. Тәжірибе мен әдістемені ұштастырған әдіскер ұстаз әдебиетті оқытудың әдістемесін ұсынып, инновациялық технологиясын ұсынды. Қазақ әдебиетін оқытудың негізін салып, тереңдетіп оқыту бағдарламасын жасады.

Абай мен М. Әуезовтің мұраларын оқушы санасына сіңіруді мұрат етіп, оларды мектепте тереңдетіп оқытудың әдістемесін қалыптастырды. «Қазіргі кезең әдебиетін оқыту» атты 3 томдық оқулық кітабын жазды.

Қ. Бітібаева: «Оқушылардың нәзік эстетикалық талғамын жетілдіру, эмоциясына әсер ету мақсатында ақын-жазушылардың проблематикасы жағынан терең, саяси-әлеуметтік тақырыптағы шығармалары ғана алынбай, көркемдегіш құралдары, сұлулық әлемі, мөлдір сезімдер гаммасы бай шығармалар алынды» [4, 4], – деген пікірін басшылыққа алып, бағдарламаның көркем туындының эстетикалық сұлулық әлеміне негіз болатындығын, яғни талдауға тиімді деген шығармалардың арнайы ұсынылғандығын аңғарамыз.

Әдебиет сабағы – көркем туындыны оқыту арқылы оқушының ішкі жан-дүниесіне, эмоциясына әсер ететін сезім сабағы. Адамның рухани құндылығы білімінен көрініс табады, ал адам санасының қоғамдық санамен тікелей байланысын әдіснамалық тұрғысынан философия ғылымы қарастыруға мүмкіндік береді.

Қ. Бітібаева көркем мәтінді талдату үшін кейіпкер характеріне, іс-әрекетіне талдау жасату арқылы мәтінмен жұмыс жасауды тиімді ұйымдастырғанын аңғарамыз.

Әдіскердің технологиясы негізінде көркем мәтінді талдаудың проблемалық, дамыта, жобалап оқыту, образдар жүйесіне талдаудың тың жолдары ұстаз жаңашылдығы деп дәйектей аламыз.

Сөзіміз дәлелді болу үшін, М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясындағы Құнанбайлар әлемін тереңдетіп оқытудағы біраз тұстарынан мысал келтірейік:

1. Ең алдымен, автордың Құнанбайлар әлемін көрсетудегі идеялық проблемасы не? Соның негізінде іздену.

а) Сахарадағы екі күш, екі тартыс. Ескі заманмен туып келе жатқан прогресс, жаңаның күресі. Замана – Құнанбайлар және Абайлар.

2. Құнанбайлар әлемі – Құнанбайға жеке тоқталмай, эпопеядағы сол типтерді сұрыптап, топтап, жинақтап алу. Талдауды мына проблемалар айналасында топтап, жинақтап талдау:

– Құнанбайлар – феодалдық қоғамның, оның әдет-салтының, дала заңының қатал сақшысы.

– Құнанбайлар және даладағы рулық-патриархалдық тартыс.

– Құнанбайлар және халық.

– Құнанбайлар және Абай бастаған тартыс. Ескі мен жаңаның арасындағы тартыс.

– Құнанбайлар және әйелдер бостандығы, махаббат [4, 265].

Бұл тәсіл көркем шығарманың мазмұндық-идеялық негізін оқырманның басты назарында болуға жетелейді, шығарманың идеялық проблематикасын талдау арқылы ойлау қызметін дамытады. Яғни, жағдаяттық мәселені шеше отырып, дәйектемелер келтіре талдау тиімді деген ой түйеміз.

Демек, оқыту барысында қоғамда болып жатқан өзгерістерді басшылыққа ала отырып, мүмкіндігінше жаңа көзқараспен оқушыға жеткізуге төмендегі тапсырмалар негізде мүмкіндік туғызамыз.

Мысалы, мынадай жұмыстар жүргізуге болады:

1. Тарихтағы, өмірдегі Құнанбай және «Абай жолындағы» Құнанбай тақырыбына ғылыми еңбектерден хабарлама жасату.

2. «Тарихи шындық және «Абай жолы», Абайдың сүйікті жары, Әбіш, Мағаштың, Ару анасы – Зере» тақырыбына пікір-сұхбат өткізуге болады [4].

Қ. Бітібаева «Абай жолы» эпопеясын 5-11 сыныптарға тереңдете оқыту жүйесіндегі бағдарламасының ең негізгі жаңалығы – «Абай жолы» романын төменгі сыныптан енгізу мен оқыту жолдарын көрсете келіп, эпопеяны меңгерудің жаңа технологиясын ұсынуы. Қ. Бітібаева бағдарламасының басты ұстанымы – әдебиетті ұлттық құндылық тұрғысындағы ұстанымдардың бийігінде оқыту.

Енді Қ. Бітібаева технологиясының басты ұстанымдарына тоқталып өтейік.

– *Саналылық пен белсенділік ұстанымы.*

Осы ұстаным арқылы «Абай жолы» эпопеясының өзегінде жатқан проблемаларды танымдық тапсырмалар арқылы шешуге жетелейді. Оқушылардың өзін-өзі тану, бірін-бірі тану, белсенді оқыту әрекеттерін жүзеге асырады.

«Абай жолын» әр сыныпта оқытудың жүйесін төмендегідей етіп береді [4].

5-сынып. Оқуға, талдауға: «Қанды үкім» (1-кітап, 28-37 б.).

Әдебиет теориясы: кейіпкер тілі туралы алғашқы ұғым.

Сыныптан тыс оқуға: «Ана құшағында», «Қайтқанда» (1-кітап, 40-45 б.).

6-сынып. Оқуға, талдауға: «Атаның батасы» (1-кітап, 84-88 б.).

Сыныптан тыс оқуға: Мұғалім ұсынысы бойынша өмірдегі, тарихта болған Құнанбай туралы мәліметтер.

7-сынып. Оқуға, талдауға: «Шыңға шыққан жас шынар» (1-кітап, б. 281-284). Әдебиет теориясынан: Диалогтің көркем шығармадағы орны. Сыныптан тыс оқуға: «Тәкежан аулында» (өлеңнің тууы) (3-кітап, 56-64 б.).

8-сынып. Оқуға, талдауға: «Исаның ерлігі». Әдебиет теориясынан: Жазушының тілі, стиль туралы түсінікті кеңейту.

Сыныптан тыс оқуға: «Біржанның әні» (3-кітап, 324-334 б.).

9-сынып. Өз беттерімен оқуға: «Абай басына жасалған қастық» («Қастықта», 450-484 б.) «Аға арашасы» («Оқапта», 437-450 б.).

10-сынып. Өз беттерімен оқуға: «Абай жолы» 1-2 кітаптар.

11-сынып. Оқуға, талдауға: «Абай жолы» (толығымен). Сыныптан тыс оқуға: М.Әуезов «Мен «Абай жолы» эпопеясын қалай жаздым...» (мақала)

«Мектепте 4 томдық эпопеяны оқытудың (санаулы сағаттар ішінде) ерекше маңызды әрі күрделі екендігі түсінікті. Ең алдымен, эпопеяның өзін оқытуды ұйымдастыра білу керек» [5]. Яғни, оқушының белсенді іс-әрекетін, ізденісін ұйымдастырудың нәтижелі екендігін көреміз. Оқушыларға берілген көмек-нұсқау үлгісін ұсынады.

Кесте 1 – М.Әуезов «Абай жолы» эпопеясы, басты оқиғалар

Бөлімдер	Басты оқиғалар	Басты кейіпкерлер

Берілген тапсырманың тиімділігі: 4 томдық кітаптың әр бөліміндегі негізгі оқиғаларды есте сақтауда, ондағы кейіпкерлердің іс-әрекетін талдауда оқушыларға үлкен көмек көрсетеді.

Оқушылардың өз бетінше ізденістері арқылы білім алуына, көркем мәтінмен жұмыс істеуге, мәтіннен дәлел келтіруге, талдау жұмыстарына негізделген тапсырмалар жүйесін жасайды.

Көркем шығарманы оқудың басты кезеңдерін сыныптан тыс уақыттарда ұйымдастыру оқушыларды өз беттерімен кітаппен жұмыс жасауға, өз уақыттарын тиімді пайдалануға жетелейді.

– *Нәтижесіне бағдарлай оқыту ұстанымы.*

Автор еңбегінде: «М. Әуезовті оқыту мәселесіне негізделген еңбектерімізде де әдебиетті оқытудың күретаымыры – мәтінді талдаудың тың жолдары, ғылыми ізденіске негізделген, проблемалық оқыту, дамыта оқыту, жобалап оқыту технологиясына негізделген ғылыми-шығармашылық бағытындағы тапсырмалар жүйесі ұсынылған болатын» [4, 62].

Автор дамыта оқыту, даралап әрі саралап оқыту, ұжымдық оқыту, проблемалап оқыту әдістемесін тиімді қолдана отырып, талдау жолдарын ұсынады.

Қ. Бітібаева М.Әуезовтің «Абай жолын» оқыту барысында проблемалық талдаудың тың жолдарын көрсетеді.

Проблемалық талдау – тәжірибеде кеңінен қолданылып келе жатқан талдаудың өнімді түрі. Оқушының ойлау қабілеті мен өзіндік пікірін, дүниетанымын танытуына жол ашатын талдаудың бұл түрінде көркем шығарма негізіндегі мәселені тауып, проблемалық сұрақтар төңірегінде пікірлесу жүргізуді ұйымдастырады. Автор талдауды тиімді жүргізу үшін алдымен проблемалық жағдаятты туғызу, оны шешуге, болжам жасатуға жан-жақты жол ашу керектігін көрсетеді. Мәселен «Абай жолы» эпопеясын оқыту барысында оқушылар алдына «Әкелер мен балалар», «Аналар мен балалар» проблемалары бойынша проблемалық жағдаяттарды туғыза отырып, оны шешуде төмендегідей салыстырмалы жұмыстар ұсынуға болады:

«Әке мен бала. Абайдың әке жолынан бөлек кетуі. Оның негізгі объективті себептері. Осы мәселедегі Мұхтардың философиялық-идеялық мұраты. Қалай ойлайсындар, «Қайтқанда» бөліміндегі Құнанбай портреті, оның айналасындағылардың сипаты, үй іші неге Абай арқылы, оның ішкі сезімі арқылы беріледі?» [6, 76].

Автор проблемалық сұрақтар мен тапсырмалар нәтижесінде зерттеу жұмыстары, ғылыми деректермен жұмыс, шығармашылық жұмыстарды тиімді ұйымдастырудың жолдарын көрсетеді.

Дамыта оқыту ұстанымы. Автор образдарды топтап берумен қатар, олардың іс-әрекетін, характерін ашуда, сондай-ақ оларды сомдаудағы жазушының идеялық-эстетикалық шешімін жан-жақты көрсетуде дамыта оқытуды ұсынады. Ұстаз көркем шығарманы тұтас қарастырып, оның барлық компоненттерін бірлікте алып, талдауды басшылыққа алады. «Ең бастысы, авторлық көзқарас шығарма негізіндегі басты проблема – образдық талдауда ерекше назарға алатын мәселелер болып табылады...» [6, 65].

«Эпопеяда түптеп келгенде, негізгі кейіпкері – халық. Романдағы бүкіл ірілі-ұсақты оқиға, тартыс, коллизиялар Абай арқылы, оның көңіл-күйіне, ой-дүниесіне, жалпы көзқарасына, дүниетанымына байланысы арқылы суреттеліп, бір-біріне ұласып, тұтасып жатады...» [7, 8], – дейді академик З.Ахметов.

Ғалымның пікірінше, эпопея кейіпкерлерінің Абаймен бірлестікте алынуы, ал оны оқытуда ұстаз образды талдаудың тиімділігін ұсынады, төмендегідей жіктейді:

– Екі ұрпақ, ескі мен жаңаның тартысы (өнер, ақындық, махаббат, бас бостандығы мен ескі әдет-салттар арасындағы);

– Даланың бар билігін қолында ұстаған, бар қасиеті малындағы билеп-төстеушілер мен қарапайым еңбеккерлер, халық бұқарасы арасындағы тартыстар;

– Эпопеядағы рулық-патриархалдық тартыстар;

– Әкелер мен балалар, аналар мен балалар проблемасының көрініс табуы, олардың Құнанбай – Абай; Құнанбай – Тәкежан; Тәкежан – Әзімбай; Абай – Әбіш; Қаражан – Әзімбайлар әлемінің негізінде сөз етілуі;

– Аналар мен балалар проблемасы. Зере – Құнанбай т.б. [6].

Бұлай жіктелу оқушылар үшін тиімді болады, себебі оқиғалар мен кейіпкерлерді сабақтастыра талдауға мүмкіндік береді. Осы жөнінде: «...Мұғалім роман, эпопеяларды талдағанда, жоғарыда айтылғандай, бар мәні, қасиетін сақтай отырып, оқытуға талаптанып, соның оқушыға қонымды, тиімді жолдарын іздеулері керек...» [6, 85], – деген тұжырымды ұсынады.

Әдіскер эпопеядағы кейіпкерлердің соншама көп бейнесіне ие бола отырып, олардың тағдыры тудырған мәселелерді басқалармен байланыстырып, Абайдың басты бейнесі, тарихи тұлғасымен біріктіреді.

Мәселен:

«Абай аналары – Зере, Ұлжан

(«Қарашығым, қоңыр қозым...»).

Абай сүйген арулар – Тоғжан, Әйгерім

(«Жарқ етпес қара көңілім»...).

Абай заманының шерменделері – Керімбала, Үмітей

(«Жолыңа жаным құрбан»).

Абайдың сырласы – Салтанат, ер мінезді Нұрғаным

(...«Қапастағы еркелер...»)

Махаббат, бостандық аңсаушылар – Мәкен, Мағрипа

(«Сертім сол, сенсіз өмір маған жоқ»).

Абай жақындары, күндестік бұғауындағылар – Айғыз, Ділде

(«Күндестің аты күндес те»).

Абай аулының адуын бәйбішелері – Қаражан, Мәніке

(«Кедейін сендей жарылқаған бәйбіше көрсем, көзім шықсын»).

Байлар есігіндегі күндер – Иіс, Баян, Есбикелер

(«...Босағада шіріп кеттің-ау»))» [6].

Ғалымның пікірінше, оқушының әдеби дүниетанымын кеңейтіп, оқырмандық дағдысын, шығармашылық қабілетін оятуда мұғалімнің білімі мен білігі маңызды екендігіне баса назар аудартады.

– *Жүйелелік ұстанымы.* Әр кітаптағы тараулардың үйлесімділігі, сынып бойынша алынған тақырыптар, мәтіндегі үзінділер оқушылардың жас ерекшелігіне сай беріледі. Мәселен, төмендегі кестеден байқауға болады.

Кесте 1 – «Абай жолына» бастар соқпақтар

Бірінші соқпақ	Екінші соқпақ	Үшінші соқпақ	Төртінші соқпақ
Қодар мен Қамқа өлімін көріп, өз ортасының қаталдығынан шошуы.	Аналар батасы, Барлас пен Байкөкше ақынның ұлықтарды сынаған жырлары, оның Абайға әсері.	Абайдың Қарқаралыда көргендері, Шөженің Құнанбай мен Алшынбайды өлтіре сынауы; Абайға көп	Бөжей, Байдалылардың батасы. Абайдан үміт етулері. Абайдың қуанышы.

		шындықтың беті ашылуы.	

Бұл туралы Қ. Бітібаеваның тағы бір дәйекті ойына сүйенсек: «...Жоғарыдағы сызбадағы бағананың алдыңғы екеуі 5-сыныпта оқып кеткен үзіндіні қамтыса, соңғы екеуі жаңа тақырып бойынша сарапталынып алынып отыр.

Төменгі сыныптарда Абайдың халық жолына түсуі, оның халық ұлы дәрежесіне көтерілуін бірте-бірте түсіндіру – эпопеядан үзінділер оқытудың басты мақсаты болмақ...» [6, 30]. Көркем мәтінді талдау барысында қандай мәселелерге назар аудару керектігі, сондай-ақ әдебиет теориясынан берілетін ұғымдар да жүйемен беріліп отыруы бағдарламаның құндылығын арттыра түседі.

– *Жеке даралық ұстанымы.*

Бағдарламада оқушылардың білім, білік, дағдысына сай берілген тапсырмалар, шығармашылық жұмыстар мен зерттеу жұмыстары оқушының дербес ізденісіне, креативті ойлауы мен шығармашылық қабілетін оятуды көздейді.

Осы орайда ғалым Қ. Алпысбаев: «Көркем шығармадан әрбір оқырман өзіндік қайталанбайтын қуаныш-қызықпен, арман-сеніммен, арпалыс-тартыспен, жақсылық-жамандықпен таныса келе, ондағы талай тағдырлармен етене күй кешеді. Сондықтан шығармаға ұтымды талдау жасалмайынша, оның бас қасиетін, сан-қырын, алуан сырын оқушыға таныту мүмкін емес...» [8, 11]. Бұл тұжырым көркем шығарманы талдауға ерекше көңіл бөлу керектігін және талдаудың аса маңыздылығын атап көрсетеді.

Қ. Бітібаева өз тәжірибесінде теория мен тәжірибені ұштастырып, көркем мәтінді талдаудың түрлерін жан-жақты қарастырады.

Теория мен тәжірибенің бірлігі ұстанымы.

Талдау – көркем мәтінді оқытудың ғана емес, оны оқушының қабылдауының, сезінуінің күре тамыры десек, оны тиімді жүргізуде мұғалімнің ұйымдастыруы қажет. Ғалымдар тарапынан талдаудың бірнеше түрлері қарастырылған.

Атап айтсақ, «әдіскер В.Г. Маранцман талдаудың екі түрін атап көрсетеді. Оның бірі – автор ізімен талдау, екіншісі – проблемалық талдау» [9].

Отандық ғалымдарға келетін болсақ, Ә. Қоңыратбаев, А. Көшімбаев, Т.Ақшолақовтардың еңбектерінде талдауға жататын құрамды элементтерді саралай келе, оларды меңгертудің әдіс-тәсілдері көрсетіледі. Зерттеуші ғалым Б. Сманов: «Мектеп тәжірибесінде көркем шығарманың тұтас талдау, проблемалы талдау, образдар бойынша талдау секілді методикалық жолдары қолданылып келеді», – деп тәжірибеде кеңінен қолданылып жүрген талдау түрлеріне тоқталады [10, 88].

Аталған талдаудың қай түрі болмасын, оны жүргізуде мұғалімнің басшылығы қажет десек, Қ. Бітібаеваның тәжірибесінен осы бір шеберлікті кездестіреміз. Автор көркем мәтінді талдау барысында оқушыға қонымды әрі түсінікті, өз беттерімен жұмыс жасауларына кедергі келтірмейтіндей жүргізілуі керектігін, сондай-ақ дамыта оқыту, даралап, проблемалап оқыту талаптарын ұсынады.

Қ. Бітібаева ұсынған талдаудың келесі түрі – шолу бағытындағы талдаулар, мұнда оқушылардың көркем мәтінмен жұмыс жасауларына кеңірек жол ашылады.

Қ. Бітібаева педагогикалық тәжірибесінде эпопеяны оқытуда оның өн бойында жатқан проблемалардың шешімін образдық талдау арқылы табудың, «Эпопеяны қалай талдауға болады?» деген сұрақтың төңірегінде әдістемелік жұмыстар жүргізеді.

Образды талдау – эпикалық туындыны талдаудың тиімді жолы. Оны төмендегі кестеден көреміз.

Кесте 1 – «Абай жолы» эпопеясын образдық талдау жүйесі

Сабақ реті	Тақырыбы	Сабақтың түрлері
I сабақ	«Қазақтың ұлы ақыны»	Баспасөз сабағы

II сабақ	(эпопеяның жазылу тарихы «Шыңға шыққан жас шынар» (Абай бейнесі I-II кітап)	Проблемалық оқытуға негізделген практикалық сабақ
III сабақ	«Атаның емес, Адам ұлымын» (Абай бейнесі III-IV кітаптар)	Іздендіру, зерттеу бағытындағы монолог, диалог сабақ.

Әдебиет – сөз өнері сабағы, ондағы берілген көлемді мәтіндерді бір сағаттарда оқып шығудың мүмкін емес екендігі белгілі. Осыны ескере отырып, ұстаз сыныптан тыс сағаттарын тиімді ұйымдастырудың талдауға оң әсерін тигізетіндігін тәжірибеде дәлелдейді.

Бұл туралы ғалым Т. Жұмажанова: «Қазақ әдебиетінің бүкіл байлығын сабаққа бөлінген сағат көлемінде оқушыға меңгерту мүмкін емес. Сондықтан қазақ әдебиеті бойынша материалдың көпшілігін оқушыға игертуде әдебиеттен жүргізілетін кластан тыс жұмыстардың маңызы зор» [11, 4].

Бұл пікірден бағдарламаның тұжырымдарымен сабақтастықты байқауға болады.

– *Көрнекілік ұстанымы.* Оқушыға карточка-көмек, карточка-нұсқаулардың беріліп отыруы тиімді. Яғни, мұғалім тарапынан нұсқау, бағыттау, жетелеу сынды әрекеттер бағдарламада тиімді ұйымдастырылған.

Даралап оқытудың бұл тәсілі оқушылардың да уақыттарын үнемдеулері мен жұмыс барысын жеңілдетулеріне оңтайлы. Мысалы:

«Тоғжан мен Абайдың алғашқы және соңғы кездесулеріндегі табиғат көрінісіне» көңіл аударындар. Оның кейіпкерлер болмысын ашудағы маңызына тоқталындар.

Көмек-нұсқау: 1. «Шытырманда» бөлімі [12, 156-157].

«Оқапта» бөлімі [12, 640-666].

Қорытындылай айтқанда, Қ.Бітібаеваның «Ой тастай, ойланту, ойлау» технологиясымен эпопеяны оқыту оқушылардың оқырмандық, шығармашылық қабілеттерін дамытуға, тұлғалық қасиеттерін қалыптастыруға, сондай-ақ эстетикалық талғамдары мен жалпыадамзаттық құндылықтарға баулуда зор үлесін қосады. М.Әуезов мұрасымен жас ұрпақты қауыштырып, оларды көркем әдебиетке жетелеуде Қ.Бітібаеваның технологиясының құндылығын баса айтамыз.

Әдебиеттер

1. Қирабаев С. Шығармалар. II т. – Алматы: Жазушы, 1992. – 554 б.
2. Жұртбай Т. Бесігінді аяла!.. Монография-эссе. – Астана: Фолиант, 2003. – 504 б.
3. Бітібаева Қ. Әдебиет пәнін оқытудың тиімді жолдары. – Алматы: Рауан, 2009. – 200 б.
4. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы: Рауан, 1997. – 288 б.
5. М. Әуезовтің педагогикалық, психологиялық көзқарасы және оның творчествосын орта мектепте оқытудың методикасы. – Алматы, 1987. – 197 б.
6. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқытудың инновациялық әдістемесі, технологиясы. 2-басылым. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 287 б.
7. Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 272 б.
8. Алпысбаев Қ. Көркем мәтінді талдау. – Астана: ЕҰУ, 2010. – 127 б.
9. Маранцман В.Г. Методика преподавания литературы. – М.: Просвещение, ВЛАДОС, 1994. – 288 с.
10. Сманов Б. Мектепте көркем шығарманы талдаудың ғылыми әдіснамалық негіздері. пед. ғыл. док...дисс. авторефераты. – Алматы: Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2010. – 69 б.
11. Жұмажанова Т. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы: Білім, 2009. – 288 б.
12. Әуезов М. Абай жолы. – Алматы: Жазушы, 2007. – 384 б.

М.К. Ноғайбаева, М.Е. Тенизбаева
Шәкәрім Университеті
ҚР, Семей қ., Semei.2011@mail.ru

ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГ МАМАНДАРДЫҢ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУГЕ ДАЯРЛАУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Адамзаттың көпжылдық даму тарихына бағдарлайтын болсақ, қоғамның өзгеруіне орай денсаулық мүмкіндігі шектеулі балаларға деген көзқарас әртүрлі болды. Бас тарту, жақтырмаудан жанашырлық пен шыдамдылыққа дейін өзгеріп отырған. Ерте заманда денсаулық мүмкіндігі шектеулі адамдарға қатысты көзқарастарды ғалым И. Оралканова өзінің еңбегінде бірнеше кезеңдерге бөліп жүйелеген. Олар: Бірінші кезең – «Адам тәріздес». Денсаулық мүмкіндігі шектеулі адамдармен қарым-қатынастардың дамуындағы бұл кезең ежелгі Спарта жайындағы аңыздардан бастау алады. Аңыздарға сәйкес, бұл кезде адамның физикалық мінсіздігі жоғары бағаланған, ежелгі тарихшы Плутархқа сенер болсақ, әлсіз балаларды қоғамның толыққанды мүшесі санамай, құздан лақтыратын болған. Мүмкіндігі шектеулі балаларды осылайша бөлектеу Спартада, Ежелгі Грек және Ежелгі Рим елдерінде жүз жылдар бойына жүзеге асырылып келген.

Философ Сенека өз тұжырымдамасында: «Өмірге әлсіз және сиқымсыз келген балаларды суға батырамыз, ұсқынсыздарды өлтіреміз. Біз мұны ашу мен ызадан жасамаймыз, сау нәрседен жарамсызды бөлектетуді жөн санайтын сананың ережелерін басшылыққа аламыз» – деген [1].

Екінші кезең – денсаулық мүмкіндігі шектеулі адамдарға қатысты қарым-қатынастар эволюциясы бастамасының көрсеткіші болып саналады, себебі қоғам мұндай адамдарды жоюдан бас тарта бастады, алайда оларға қатысты жақтырмайтын кейіпті сақтады. Аталған екі кезеңде патшалар және биліктің өзге де өкілдері мүмкіндігі шектеулі адамдарға көңіл бөлді, мұндай қарым-қатынас тұлғаға қатысты қызығушылықпен емес, мысқыл мен агрессия кейпінде болды.

Үшінші кезең – қоғамда діни бағыттың пайда болуымен байланысты. Бұл кезеңде қоғамнан аластатылған даму мүмкіндігі шектеулі адамдарға мейірімді қараудың озық үлгісін бірінші болып шіркеу қызметкерлері көрсетті. Тағдырдың қатаң сынағына түскен жандар үшін шіркеулердің жандарынан баспаналар ашылып, емханалық көмек ұсыну секілді құрылым қалыптаса бастады. Олардың кейбірі шіркеу қамқорлығында болса, енді бірлері жоғары ақсүйектік немесе қалалық биліктің қолдауына ие болды.

Төртінші кезең – денсаулық мүмкіндігі шектеулі адамдарға медициналық көзқарас тұрғысынан қызығушылық таныту кезеңі ретінде айқындалады. Тарихи деректерге сүйенер болсақ, даму мүмкіндігі шектеулі жандарға қатысты қызығушылықтың алғашқы құжат негізіндегі дәлелдемесі болып Ebers мысырлық папирусы саналады. Мысыртанушылардың пікірінше, папирус Имхотеп дәрігердің ежелгі қолжазбаларына негізделген.

Бесінші кезең – ғылыми жаңалыққа толы, себебі медицина және жаратылыстану бағытындағы ғалымдар керемдік, сенсорлық т.б. кемістігі бар адамдарды зерттеудің жаңа бастамаларын ойлап тапты. Солардың бірі нидерландық ғалым Рудольф Агрикола саңырау баланың білім алуына әлеуметтік-педагогикалық қолдау жасады.

Еуропадағы көптеген елдер мен Америкадағы сегрегациялық мекемелер жүйесінің дамуына қатысты қоғамда сегрегация идеясы үстем болды. Даму бұзылыстары бар балаларды қоғамнан сегрегациялау саясаты тарихтың ары қарайғы кезеңдерінде, мемлекет пен үкіметтің пікірі бойынша толық дамымаған адамдарды арнайы мекемелерге күштеп жіберілді [2].

Инклюзивті білім беру денсаулық мүмкіндігі шектеулі балаларға кедергісіз аймақ құру ғана емес, баланың психофизикалық мүмкіндіктерін ескере отырып, тұтас педагогикалық процесті басқару. Инклюзивті білім беру үздіксіз педагогикалық процесс ретінде білімнің қолжетімділігін (өзін-өзі жетілдіру, өзін-өзі дамыту) және білімдік қажеттіліктері әртүрлі балаларды жалпы білім беру ұйымына кіріктіру аясында интеграциялау үдерісін дамытады.

Француз тілінен аударғанда «inclusif» «өзімді қосқанда» білдірсе, латын тілінен тәржімалағанда «include» – «өзіме қосамын» деген мағынаны береді.

Инклюзивті оқыту – ерекше мұқтаждықтары бар балалардың жалпы білім беретін мектептердегі оқыту үрдісін сипаттауда қолданылады. Демек, инклюзивті оқыту негізінде балалардың қандай да бір дискриминациясын жоққа шығару, барлық адамдарға деген теңдік қатынасты қамтамасыз ету, сонымен бірге оқытудың ерекше қажеттілігі бар балаларға арнайы жағдай қалыптастыру идеологиясы жатыр. Осы бағыт балаларды оқуда жетістікке жетуге ықпал етіп, жақсы өмір сүру жағдайын қалыптастырады [3].

Мейнстриминг – мүгедектігі бар оқушылардың өз қатарластарымен мерекелерде, әртүрлі демалыс іс-шарасында қарым-қатынас жасайтын стратегияға жатады, мұндай балалар жалпы білім беретін мектептің сыныбына енгізілген жағдайда, олардың әлеуметтік байланысының мүмкіндіктерін арттыру үшін қажет.

Инклюзивті білім беру үрдісі көшпелі қазақ қоғамында да өз дамуын жоғалтқан жоқ. Оған дәлел, халқымыздың жырлары мен дастандары, ертегілері мен мақал-мәтелдері, түйіндеп айтқанда, жұмбақ табиғаттың дархан даласында өмір сүрген халқымыздың жетім, жесірлерге, мүмкіндігі шектеулі жандарға көрсеткен қайырымды қатынастары.

Түрлі ерекшеліктері бар адамдарға қатысты негативті көзқарасты ұлттық фольклордан, әсіресе, ертегілерден байқауға болады. Көптеген жағымсыз қаһармандарға сыртқы кемшіліктерді қосып береді. Мәселен, қазақ халқының қиял-ғажайып ертегілерінде құбыжықтың рөлін «бір көзді» жалмауыз (циклоп), «қазық-аяқ», «қарға-тұмсық» – таяқ аяқты, қарға тұмсықты кемпір ойнайды. Олардың бәрі дені сау адамдарға қатысты өшпенділікпен түсіндірілген. Және де ертегіні балаларды тәрбиелеудің бір әдісі ретінде қарастырсақ, балалардың физикалық кемшіліктері бар адамдарға қатысты негативті қарым-қатынас туындауы мүмкін. И. Оралканованың тұжырымдауынша, қазақ халқы бала тәрбиесіне ерте жастан ерекше көңіл бөлген, халықтың осы бір ерекшеліктерін ескерсек, мүмкіндігі шектеулі адамдарға қатысты кері көзқарас баланың кішкентай кезінен-ақ қалыптаса бастаған. Осы үдерістен байқайтынымыз қазақ халқы «жеті атаға дейін қыз алмау» экзогендік заңдылықты қатаң сақтаған. Осының нәтижесінде балада кішкентай жасынан бастап аталмыш ережені бұзбауға қарсы иммунитет қалыптасады. Қазақ халқының тарихында мүмкіндігі шектеулі жандарға қатысты қарым-қатынас жайында ақпарат аз болғанымен, тарихи, әдеби дерекнамалар қазақ халқының өз ұрпағының денсаулығына, туа біткен ауытқуларға ерекше назар бөлгендігін байқауға болады. Бұл сөзімізге «жеті атадан қыз алмау» салты дәлел бола алады, оған сәйкес ереже бұзылған жағдайда, ұрпақ ауру болып туылады [4]. Біздің мемлекет КСРО құрамында болған кездегі тарихи оқиғаларды ескерер болсақ, жоғарыда тілге тиек етілген кезеңдерде сипатталған балалардың тең құқықтылығын мойындаудағы ортақ тенденциялар ТМД елдерімен ұқсас келеді. Мемлекетіміз егемендік алғаннан кейін даму мүмкіндігі шектеулі балалар үшін тең құқықтық жағдайларды құруға бағытталған, мемлекетіміздің нормативтік-құқықтық құжаттарында көрініс тапқан жаңа әлеуметтік саясат құрылды.

Дегенмен, бүгінде еліміздің жалпы орта және арнайы білім беру мекемелері бірқатар себептерге байланысты инклюзивті білім беру жағдайында әлеуметтік-педагогикалық жұмысты ұйымдастыруда қарама-қайшылықтарға жолығуда. Біздің еліміздің және басқа мемлекеттердің білім беру тәжірибесі- инклюзивті білім беру жағдайында әлеуметтік-педагогикалық жұмысты дамыту күрделі, көпфакторлы соның ішінде, құқықтық, ғылыми-әдіснамалық және әкімшілік ресурстарды қамтитын процесс екендігін көрсетті. Инклюзия мәселесі жаңа парадигманың білім беру кеңістігіне интеграциялануымен тығыз байланысты, оның негізінде білім берудің инновациялық технологияларына көшу үлгісі жатыр. Бұл инновациялық технологияның маңыздылығы денсаулық мүмкіндігі шектеулі балалармен әлеуметтік-педагогикалық жұмыс жасаудың жаңа механизмдерін іздестіру, ұсыну. Инклюзивті ортадағы әлеуметтік-педагогикалық жұмыстың мақсаты социумдағы қарым-қатынасты ізгілендіруге, қоршаған ортаны жақсартуға, оқушының интеллектуалдық, эстетикалық, әлеуметтік, адамгершілік қасиеттерінің дамуына, рухани жетілуіне, өмірлік қажеттіліктерін қанағаттандыруға, әлеуметтік

мәселені шешуге бағытталуы қажет. Осы аталған мақсатқа жету барысында әлеуметтік педагог төмендегі міндеттерді атқарады:

1. денсаулық мүмкіндігі шектеулі балалар туралы ақпараттармен танысу (медициналық, психологиялық, педагогикалық т.б.);

2. денсаулық мүмкіндігі шектеулі балалардың құқығын қорғау жөнінде мемлекеттік құжаттарды зерделеу;

3. денсаулық мүмкіндігі шектеулі балалардың дамуы мен қалыптасу эволюциясына диагностика жасау;

4. денсаулық мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпы орта мектепке кіріктіріп оқыту мен тәрбиелеудің жаңа инновациялық механизмдерін іздестіру.

5. денсаулық мүмкіндігі шектеулі балалардың ата-аналарымен тығыз байланыс жасап, ағарту жұмыстарын жүргізу.

Қорыта айтқанда, педагог-психолог мамандардың инклюзивті білім беру жағдайында жұмысты жоспарлау, ұйымдастыру барысында тұтас педагогикалық процесте диагностиканың интенсивті дамыған көптеген түрлерін қолдану арқылы мүмкіндігі шектеулі балалардың тұлғадамытушық қасиетін қалыптастырады. Диагностиканың төмендегі түрлері жеке тұлғаның педагогикалық, психологиялық, әлеуметтік, физиологиялық, рухани-адамгершілік т.б қасиеттері мен құндылықтарын анықтауға көмектеседі:

– медициналық диагностика: мұғалім дәрігерлер сияқты балалардың ауруларын анықтап диагноз қоймайды (мысалы, ақыл-ойының дамуында ауытқушылық бар, көзі көрмейтін, саңырау, жүре алмайтын т.б.), бірақ медициналық қорытындыны біліп, ауруға алып келетін әлеуметтік-педагогикалық салдарларға болжам жасайды;

– психологиялық диагностика: мүмкіндігі шектеулі балалардың жас ерекшеліктеріне сай болатын мінез-құлқындағы кризтік кезеңдерді анықтай отырып, оларға әсер ететін әлеуметтік, педагогикалық факторларды модернизациялау.

6. әлеуметтік диагностика: социумдағы адам капиталының орны мен мәнін анықтау, өзара қарым-қатынас процесінде белсенді іс-әрекет жасау, сонымен қатар нәтижелі әлеуметтенудің тиімді технологияларын ұсыну;

– педагогикалық диагностика: тұтас педагогикалық процесте мұғалім-оқушы-мұғалім арасындағы тәлім-тәрбиелік қарым-қатынасты ұйымдастыру, танымдық процестерді (қабылдау, ойлау, есте сақтау, ақпарат сіңіру) т.б. дамыту.

Қорыта айтқанда, болашақ маманды даярлау мәселесі бүгінгі білім беру жүйесінде өзекті болып табылады. Отандық және Ресей авторлары «даярлық» ұғымына әртүрлі анықтама береді. Сол анықтамалар мен теорияларды сұрыптай келе, біз болашақ маманның даярлығы оның кәсіби құзыреттілігімен, шеберлігімен сипатталатын іс-әрекет.

Әдебиеттер

1. Мовкебаева З.А. Инклюзивное образование: объективная необходимость и реальные возможности // Педагогика и психология. – № 3. – 2011. – С. 34-38.
2. Зайцев Д.В. Интегрированное образование как направление модернизации системы образования // Интеграция образования. – 2003. – № 4. – С. 26-30.
3. Шипицына Л.М. Интеграция – ведущее направление специального образования на рубеже XXI века // Межвузовский сборник «Актуальные проблемы интеграции и коррекционного обучения детей с нарушениями развития». - СПб.: ЛГОУ им. А.С. Пушкина. – 2000. – С. 110.
4. Оралканова И.А. Модель формирования педагогов к работе в условия инклюзивного образования. Материалы Международного научно-практического форума «Инклюзивное образование: актуальные проблемы и перспективы». – Астана: ЕНУ имени Л. Гумилева, – 2015. – С. 14-18.

М.К. АхметоваТаразский Университет им. М.Х. Дулати
РК, Тараз, akhmetovamavluda70@gmail.com**КОЛЛАБОРАТИВНАЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ПРИ
ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ**

В работе анализируются интерактивные методы обучения и более детально рассматриваются такие термины как «коллаборативная образовательная среда», что является одним из важнейших направлений совершенствования подготовки учащихся в старших классах и обязательное условие эффективной реализации компетентностного подхода. Отражены задачи перехода от информативных форм и методов обучения к активным, переориентация от знаниевого к деятельностному подходу. В качестве результатов приведены виды работ, которые способствуют личностному росту и лидерству. Результатом данного исследования является поиск возможностей соединения теоретических знаний обучающихся с их практическими потребностями.

Происходящие преобразования в системе образования обусловлены движением в сторону инновационной личностно-развивающей парадигмы образования, необходимостью использования интеллектуально-творческого потенциала человека для созидательной деятельности во всех сферах жизни.

Внедрение интерактивных методов обучения на старшей ступени обучения является важным требованием при обучении иностранным языкам.

Понятие «интеракция» (от англ. *Interaction* – взаимодействие) возникло впервые в социологии и социальной психологии. В психологии интеракция – это процесс взаимодействия, диалога с чем-либо (например, с компьютером) или кем-либо (человеком). Понятие «интерактивный» происходит от английского «*interact*» («*inter*» – «взаимный», «*act*» – «действовать»). «Интерактивные методы» рассматриваются как методы, требующие обучающихся взаимодействовать между собой. «Интерактивное обучение» рассматривается как способ познания, осуществляемый в формах совместной деятельности обучающихся. Это и есть сущность интерактивных методов, которая состоит в том, что обучение происходит во взаимодействии учеников и учителя.

По сравнению с другими методами интерактивные ориентированы на более широкое взаимодействие учеников не только с учителем, но и друг с другом и на доминирование активности учащихся в процессе обучения.

На первый взгляд, тренинг попадает под определение коллаборативного обучения, т. к. в нем идет тесное взаимодействие. Различие кроется в длительности обучения – коллаборативное более растянуто во времени, кроме этого участники имеют постоянный доступ к общению друг с другом и преподавателем.

В последнее время коллаборативное обучение получило новую трактовку в контексте электронного обучения (*computer-supported collaborative learning*). В этом смысле коллаборативное обучение – это использование сервисов веб 2.0 (вики, блогов, социальных сетей, совместных приложений, виртуальных классов, сообществ практики (*Communities of Practice – CoP*) и т. п.) в целях обучения. Считается, что наиболее успешным стал формат сообществ практики. CoP могут использоваться среди разных профессиональных групп: исследовательских команд, команд специалистов по продажам, производственных команд, технических сотрудников.

Задачей преподавателя становится создание условий для их инициативы. Он регулирует учебно-воспитательный процесс и занимается его общей организацией, определяя общее направление (готовит заранее необходимые задания и формулирует вопросы или темы для обсуждения в группах), контролируя время и порядок выполнения намеченного плана работы, давая консультации, разъясняя сложные термины, помогая в случае серьезных затруднений.

Учебный процесс, опирающийся на использовании интерактивных методов обучения, организуется с учетом включенности в процесс познания всех учеников без исключения. Совместная деятельность или коллаборативная означает, что каждый вносит свой особый индивидуальный вклад, в ходе работы идет обмен знаниями, идеями, способами деятельности. Организуются индивидуальная, парная и групповая работа, используется проектная работа, ролевые игры, осуществляется работа с документами и различными источниками информации. Интерактивные методы основаны на принципах взаимодействия, активности обучаемых, опоре на групповой опыт, обязательной обратной связи. Создается среда образовательного общения, которая характеризуется открытостью, взаимодействием участников, равенством их аргументов, накоплением совместного знания, возможностью взаимной оценки и контроля [1].

В качестве эксперимента нами были выбраны учащиеся старших классов, которые были разделены на 2 группы: экспериментальную и контрольную. В одной из групп мы проводили занятие в классической форме, то есть в редких случаях использовали социальные сети, так как у 20 % учащихся не всегда был доступ к интернету. Для другой группы, мы предоставили безлимитный интернет. Нами были разработаны задания для говорения, письма и чтения. Учащиеся этой группы использовали технологии социальных сетей и более 50% рассказывали о школьных заданиях в Интернете, что было поощрительным в образе сотрудничества и взаимодействия и стало инструментом мотивации для самооэффективности учащихся. Групповые Веб-сайты, блоги, и другие виды социальных сетей позволяют учащимся и преподавателям публиковать мысли, идеи и комментарии на веб-сайте в интерактивной учебной среде. Сайты социальных сетей – это виртуальные сообщества для людей, интересующихся определенной темой, для общения с помощью голоса, чата, мгновенных сообщений, видеоконференций или блогов.

Кроме того мы разъяснили ученикам, что такое коллаборативный коучинг, коллаборативный (совместный) коуч, коллаборативный (совместный) стиль для того, чтобы они поняли для чего они работают коллективно и совместно. Коллаборативный (коллективный) коучинг – это совместная работа учителя и ученика по формированию пути достижения позитивных изменений. Коллаборативный (совместный) коуч сосредотачивает внимание ученика на соответствующем моменте в проблемной ситуации, чтобы побудить его выразить свое мнение и идеи, необходимые для достижения прогресса. Совместный стиль предполагает, что у ученика часто есть свои ответы, и ему нужна помощь учителя на пути к решению.

Схема кооперативного обучения, в принципе, достаточно проста. После получения заданий и инструкций от преподавателя студенческая группа разделяется на несколько малых групп. Затем каждая малая группа самостоятельно работает над заданием до тех пор, пока все ее члены разберутся в нем и успешно его выполнят.

Результатом кооперативных усилий является общая польза, поскольку успех в выполнении заданий обусловлен характером деятельности каждого члена группы. Очевидно и социальное значение такой модели обучения: акцентируется роль каждого студента в выполнении общей задачи, формируются групповое сознание, позитивная взаимозависимость, коммуникативные навыки.

Модели коллаборативного обучения увязываются с новой концепцией управления знанием в организации. Не раскрывая особенности данной концепции, которая широко представлена в международных докладах, посвященных «обществу знаний», отметим, что данная концепция воздействовала на то, что коллаборативное обучение рассматривается прежде всего, как динамическая модель создания новых знаний. Эффективность стратегий коллаборативного обучения исследуется в настоящее время в рамках анализа работы различных профессиональных виртуальных сообществ образовательной направленности. Исследования представляют особенности среды виртуальных сообществ, условия их воздействия на образование и технологические приемы организации направляемого обучения в этой среде

Так как интерактивные методы обучения можно разделить на игровые и неигровые. Мы пришли к решению использовать такие неигровые интерактивные методы обучения, как анализ

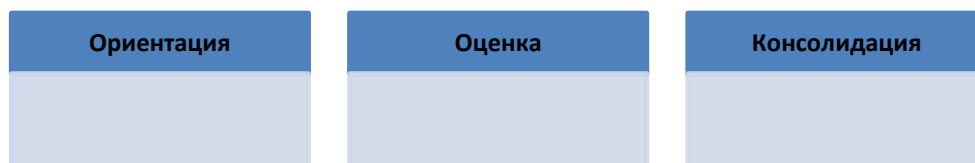
конкретных ситуаций (case-study), групповые дискуссии, мозговой штурм, методы кооперативного обучения.

В нашей работе мы особое значение придаем методу дискуссии, который выступает базовым в системе интерактивных методов обучения, включаясь в каждый из них как необходимая составляющая. Вместе с тем, дискуссия может выступать и как самостоятельный метод интерактивного обучения, представленный множеством модификаций, различающихся способами организации процесса обсуждения.

В переводе с латинского языка «*discussio*» – это исследование или разбор. Иначе говоря, это коллективное обсуждение конкретной проблемы, вопроса или сопоставление разных позиций, информации, идей, мнений и предложений. Во время дискуссии оппоненты могут либо дополнять друг друга, либо противостоять один другому. В первом случае больше будут проявляться качества, присущие диалогу, во втором – дискуссия будет носить характер спора, т. е. отстаивание своей позиции. Как правило, в дискуссии присутствуют оба эти элемента [2].

Какие бы характеристики ни преобладали в дискуссии, то ли это взаимоисключающий спор, то ли это взаиморазвивающий диалог в деловом режиме, главный фактор для повышения эффективности любой дискуссии – это сопоставление различных позиций дискуссанта [3].

Каждая дискуссия обычно проходит три стадии развития, которая включает следующие виды, способствующие ориентированию учащихся, оцениванию работы и совместному сотрудничеству:

На первой стадии происходит процесс «ориентации» и адаптации участников дискуссии к самой проблеме, друг к другу, общей атмосфере. Именно таким образом начинает вырабатываться некая установка на решение представленной проблемы.

Стадия «оценки» напоминает ситуацию сопоставления информации, различных позиций, генерирования идей.

На последней стадии «консолидации» предполагается выработка единых или компромиссных решений, мнений и позиций.

Этапы проведения

1. Ученики сами выдвигают интересующие их проблемы. Затем в процессе групповой дискуссии они располагают проблемы по степени важности, значимости и выделяют наиболее «острую» для изучения в малых группах.

2. Преподаватель предъявляет группе необходимый материал (концепции, принципы, факты, взгляды) – базовые сведения по изучаемой проблеме, а также научную литературу, справочники, словари.

3. Выделенная проблема становится предметом изучения и обсуждения в каждой малой группе.

4. Все группы последовательно предъявляют свой материал (факты, примеры, выработанную точку зрения, позиции) всей учебной группе.

5. Далее следует общая дискуссия: анализ высказанных позиций, принятие наиболее перспективных, дополнение, взаимообогащение разных точек зрения, расширение представлений, установок, способов поведения, изменение отношения к себе, к другим, к миру.

6. По окончании работы проводится опрос, при котором члены группы должны ответить на несколько вопросов:

1	Активно ли вы участвовали в работе группы?	Да/нет
2	Чувствовали ли вы излишнее влияние на себя	Да/нет

	со стороны других членов группы?	
3	Хорошо ли вам было работать в этой группе?	Да/нет
4	Увлёк ли вас этот процесс, если нет, то почему?	Да/нет
5	Хотели бы вы работать в том же составе и дальше?	Да/нет
6	Считаете ли вы необходимым включение таких форм работы в учебный процесс?	Да/нет

Одним из ключевых направлений анной работы является внедрение коллаборативного обучения, которое акцентирует сотрудничество, обмен знаний и развитие навыков командной работы.

Во-первых, коллаборативное обучение способствует развитию коммуникативных навыков обучающихся. В условиях современного мира умение работать в команде, эффективно общаться и решать задачи в группе является важной компетенцией.

Во-вторых, коллаборативное обучение стимулирует более глубокое понимание учебного материала. В процессе обсуждения и совместного решения задач анализируется информация и вырабатываются собственные точки зрения и умение аргументировать свои решения. Это способствует более глубокому усвоению знаний и формированию критического мышления.

Таким образом, используя предложенные методы командных работ, можно развивать такие компетенции, как коммуникативные, профессионально-ориентированные, лингвострановедческие, что является конечным результатом кооперативного обучения, то есть соединения теоретических знаний с практическими потребностями.

В данной работе мы рассмотрели проблему инновационных технологии с помощью ИИ, как на занятиях могут внедряться новые методы обучения, как проводится коллаборативная работа с использованием онлайн-интернет приложений. Данный вид может быть активно использован в процессе обучения, что положительно отражается на развитии навыков говорения и письма. Однако при этом отправной точкой и целью должны быть не только интернет ресурсы, но и комплекс заданий, ориентированный на предмет обучения.

Литература

1. Дьяченко В.К. Сотрудничество в обучении. О коллективном способе учебной работы. – Москва: Наука, 1991. – С. 24-57, 60-81.
2. Sivan A. The Implementation of Peer Assessment: An Action Research Approach. Assessment in Education: Principles, Policy & Practice, vol. 7, no. 2, 2018, pp. 193–231.
3. https://en.abcdef.wiki/wiki/Educational_technology#Collaborative_and_social_learning

FTAMP: 17.82.02

А.К. Кульниязова

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
ҚР, Өскемен қ., hanymai73@mail.ru

ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ ӘДЕБИЕТ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІ ЖӘНЕ МЕКТЕПТЕ ТҮЛҒАТАНУ МӘСЕЛЕСІ

Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұрасы – қазақ халқының рухани және мәдени дамуы тарихындағы ерекше құбылыс. Ол қалам тартқан ғылым салаларының ауқымы аса кең. Мәселен, тарих, мәдениеттану, этнография, география, поэзия, құқықтану, әдебиеттану, өнертану, философия, жаратылыстану, минералогия, нумизматика, публицистика, ономастика сияқты түрлі бағыттарды қамтиды.

Тумысынан зерек, жүйелі білім мен өнегелі тәрбие алған Шоқан Уәлихановтың әрбір еңбегі ғылыми нақтылығымен, дәлдігімен, әділдігімен, көркемдік мәнерімен және жанашылдық сипатымен ерекшеленеді. Оның еңбектері өз дәуірінде ғана емес, кейінгі кезеңдерде де ғылым әлемінде жоғары бағаланып, көрнекті ғалымдар мен мемлекет қайраткерлерінің назарын аударған. Шоқанның зерттеулері Шығыс пен Батыс өркениеттерінің тоғысында туған терең ойлы, тың бағыттағы ғылыми ізденістер ретінде танылып, қазақ ғылымының дамуына айрықша үлес қосты.

Ш. Уәлихановтың әйгілі «Көкетай ханның өлімі және оның асы», «Манас», «Ыстықкөл сапарының күнделігі», «Қырғыздар жайлы жазба», «Қытай империясының Батыс провинциясы және Құлжа» [1] сияқты бірқатар ғылыми еңбектерін 1856-1857 жылдары, яғни 20-21 жасында-ақ орындаған. Бұл еңбектер өз құндылығын әлі күнге дейін жойған жоқ. Ондағы қазіргі Қазақстан, Қырғызстан аумағын, жалпы Орта Азияны мекен еткен ежелгі ру-тайпалардың жай-күйі, өзара қарым-қатынасы, жер-су атаулары, тарихи-этнографиялық, шаруашылық-тұрмыстық, құқықтық нормалар жайында мол мәліметтер кейінгі зерттеушілер үшін аса маңызды болып қала беруде.

Мысалы, 1856 жылғы Құлжа күнделігі аса тартымды, Шоқанға тән нәзік, сүйкімді, жарасымды қалжыңы да кездесетін жазбалардың қатарында. Онда сол кездегі шекаралық аймақты мекендеген қытай, сибо, солон, қалмақ, ұйғыр сияқты ұлттардың тұрмыс-тіршілігі өте шебер, әрі әсерлі баяндалады және мүмкіндігінше суреттерімен қоса беріледі.

Ал Тянь-Шань, Жетісу, Ыстықкөл табиғатын, географиясын, өсімдіктер мен жан-жануарлар әлемінің суреттерін сала отырып зерттегені кез-келген оқырманды бей-жай қалдырмасы анық.

Ш. Уәлиханов тарихшы, этнограф ғалым ретінде қырғыздарға қатысты шығыс деректерін түгел, әрі терең зерттеген. Сол сияқты қазақ, ұйғыр, өзбек халықтарының тарихын, шығу тегін, мәдениетін, тұрмысын, киім-кешегін, шаш қою үлгісін, қол өнерін, әскери әлеуетін, қару-жарағын ғылыми түрде талдаған тұңғыш оқымысты.

Саяхатшы Уәлихановтың Қашқарияға сапарының нәтижелері күллі әлем ғалымдарын таңғалдырды. Сол заманда Шығыс Түркістан өлкесі басқа мемлекеттер үшін беймәлім, жұмбақ болатын. Тіпті онда жабайылықтан әлі аса алмаған белгісіз тайпалар мекендейді деген пікір де орын алған уақыт еді.

Бұл туралы Әлкей Марғұлан былай деп атап өткен: «Шоқан Қашғардан «Тазкира-йи Сатұғ Бұғра хан (Сатық Бұғра хан тарихы)», «Тазкира-йи Тоғұлық Темір хан» (Тоғұлық Темір хан тарихы), «Тазкира-йи қожаған» (Қожалар тарихы), «Әбумүслім Марузи» және басқа сирек кездесетін бірқатар шығыс қолжазбаларын, сондай-ақ нумизматика жәдігерлерін, тау жыныстарының жиынтықтарын, нефрит үлгілерін, гербарий және т.б. алып келді» [1, 61].

Шоқан Уәлиханов өзінің қысқа өмірінде қоғамдық ғылымдардың алуан саласында – тарихта, шығыстануда, географияда, этнографияда, экономикада, филологияда, өнертануда – көптеген құнды еңбектер қалдырды. Ол Қазақстанның, Орта және Орталық Азияның түрік тілдес халықтарының – қазақтың, қырғыздың, өзбектің, ұйғырдың, түрікменнің тарихы мен сол кездегі жағдайы, тілі мен әдебиетін терең зерттеумен шығыстану ғылымына зор үлес қосты. Шоқанның «Қазақтың шежіресі», «Жоңғария очерктері», «Қазақтар туралы жазбалар», «Абылай», «Көне замандағы қазақтың қару-жарақ, сауыт-саймандары», «Даладағы мұсылмандық», «Қазақтағы шаман дінінің қалдықтары», «Қазақтың көшіқоны», «Оңтүстік Сібір тайпаларының тарихы туралы пікірлер», «Ыстықкөл күнделіктері» тағы басқа еңбектерінде Қазақстан мен Орта Азиядағы түрік халықтарының келелі мәселелері кеңінен зерттелді және де зерттеулерде, мәселелер қою мен шешуде қазақ ғалымы дұрыс ғылыми бағыт ұстағаны кейінгі оқымыстылар зерттеулері арқылы расталды, бүгінгі күні де ғылыми мәні сақталды.

Шоқан тарихи маңызы бар шығармаларға айырықша назар аударды. Мәселен, ол қырғыз халқының "Манас", "Семетей" туралы дастандарының біраз тарауын тұңғыш орыс тіліне аударып, оған ғылыми тұрғыдан толық тарихи және әдеби талдаулар жасады.

Бірінші рет баспаға ұсынды. Көлемі жағынан, оқиға құру, адам образдарын бейнелеу жағынан әлемдік әдебиеттің озық үлгілерімен теңдес, аса құнды туынды ретінде бағалаған. "Манас" – қырғыздардың ескі мифтерінен, аңыздарынан, ертегілерінен жиналып, бір адам Манастың төңірегінде топталған энциклопедия. Бұл жағынан, ол "Илиада" тәрізді. Бұл аса зор эпопеяда қырғыз халқының өмірі, діні дәрігерлік ұғымдары шетелдермен қарым-қатынасы түгел қамтылған. Екінші эпос – "Семетей" – "Манастың" жалғасы. Бұл қырғыздың "Одиссеясы", – деп көрсетеді Шоқан. Шоқан әдебиет, оның теориясы мәселелері жөнінде сол кездің өзінде-ақ, көптеген тың пікірлер, тұжырымдар жасап, өз халқының тіршілігі мен мәдени дамуының жағдайларына лайық дамытады. Сондай-ақ, әр халықтың әдебиетін оның қоғамдық, әлеуметтік өмірімен тығыз байланыста қарастырады. Қазақ поэзиясының халықтық сипаттары жайлы тың ой-пікір білдіреді. Халықтың рухани серігі болған поэзия туралы ол: "Бұл халықтың ертеден өзіне тән тұрмысында есте қалдырмаған бірде-бір маңызды оқиғасы, бірде-бір тамаша адамы жоқ деуге болады. Олардың бірін суырыпсалма ақындар не жыршылар жыр етсе, екінші біреулерінің атын кейінгі ұрпақ естерінде ұмтылмастай етіп белгілі бір сыбызғышы не қобызшы музыканттар тастап кеткен", – деп жазады. Қазақ өлеңдерінің халықтығы жайлы құнды пікірлер білдіруде,

Шоқан халық әдебиетінің бағалы нұсқаларын жасаған және ауыз әдебиетінің таңдаулы үлгілерін жырлаған. Орынбай, Шөже, Жанак, Арыстанбай, Құрымбай сияқты ақындардың еңбектеріне жүгінеді, мысалдар келтіреді. Сонымен бірге қазақ поэзиясының жанр, түр, өлең құрылысын зерттей келе, мұны орыс ғалымдарына таныстыруды мақсат тұтқан. Ол қазақ, өлеңдерін: жыр, жоқтау, қара өлең, қайым өлең, өлең деп беске бөледі. Өлең құрылысын жыршылардың қобыз не домбыраға қосып айтуына қарап жүйелеген. Өлеңге, әсіресе, суырып салма өлеңге бейімділік барлық көшпелі елдердің өзіне тән ерекшелігі екенін анықтаған. Қазақ халқының ауыз әдебиеті мұраларын жинап, зерттей келе Шоқан олардың славян халықтарының, әсіресе, орыстардың ауыз әдебиетімен байланысын ашып дәлелді мысалдар келтіреді. "Жоңғария очерктерінде" "Көп уақыттан бері қазақтың ертегілерін, мифтерін, этникалық жырлары мен аңыздарын жинаумен шұғылдана жүріп, мен олардың Еуропа халықтарының, әсіресе, славяндардың осы тектес шығармаларымен бір сарындастығына қайран қалдым", – деп көрсетеді. Орыс-қазақ ертегілерін, мақал-мәтелдерін салыстыра отырып нақты дәлелдейді. Мысалы: өмір шындығының сәйкестігі әдебиетте де тақырып, сюжет ұқсастығын туғызатынын Шоқан қазақ пен араб поэзиясын салыстыра отырып, дала өмірін жырлаған екі елдің поэзиясының бір-біріне ұқсастығын, көшпелі ел тұрмысы сұлу табиғат, рулық тартыс, қайшылықтарды суреттеуінен анық көрінетінін айтады. Әсіресе, бұл халықтарда өлеңді суырып салып айту өнерінің ерекшелігіне назар аударған.

Ш. Уәлиханов – қазақ және қырғыз халықтарының бай әдебиет қорын тұңғыш зерттеуші екендігі де ерекше. Қазақ көркем сөз өнерінің кейбір үлгілерін ол жас кезінде-ақ білген, оған деген ықылас-қызығуы кадет корпусында оқыған жылдары мен қызметтері кезінде арта түскен де, 1850 жылдардың орта шенінен өмірінің соңғы сәттеріне дейін зерттеумен шұғылданған. Ш. Уәлихановтың, халықтардың әдеби мұраларының үлгілері туралы ой-тұжырымдары бүкіл ғылыми зерттеулерінде, еңбектерінде қазақ және қырғыз әдебиеттері туралы арнайы шолғандары мыналар: «Қазақтың халық поэзиясының үлгілері туралы», «Орта жүз қазақтарының аңыз-ертегілері», «18-ғасырдың батырлары туралы тарихи аңыздар», «Едіге мен Тоқтамыс туралы аңыз», «Едіге», «Шона батыр», «Манас» жырын тұңғыш зерттеуі және оның «Көкетай ханның асы» деген үлкен бір бөлімін орысшаға аударуы.

Шоқанның алғашқы жазып алған шығармаларының ішінде «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры болған. 1852 жылы Костылецкийдің көмегімен Шоқан көрнекті шығыс зерттеушісі, Петербург университетінің профессоры И.Н.Березинмен танысады. Березин Шоқан жинаған қазақтың ауыз әдебиеті нұсқаларын, «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын алған, ал өз тарапынан Шоқанды ескі жазу ескерткіштерін зерттеу ісіне тартқан. Шоқанның сабақтан тыс уақытта көп оқып, зерттеген еңбектерінің бір саласы сол кезеңдегі саяхатшылардың өмірі мен ісі туралы жазылған еңбектер болған. Мұның өзі оған қатты әсер қалдырады. Ол саяхатшы болуды, соның ішінде Орта Азияны аралап, зерттеуді мақсат етеді. 1855 жылы Шоқан Орталық Қазақстанды,

Жетісу мен Тарбағатайды аралайды. Қазақ халқының тарихы мен әдет-ғұрпы, діни ұғымдары жайында материал жинап қайтады. Осыдан кейін ол «Тәңір (құдай)», «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы» деген еңбектерді жазады. 1856 жылы Шоқан қырғыз елін зерттеу экспедициясына қатысады. Қырғыздар мен Ұлы жүз қазақтарының тарихы, этнографиясы жайлы мәліметтер жинайды, ауыз әдебиетінің нұсқаларын жазып алады. Бұдан кейін Құлжа қаласында болып, Жоңғария тарихымен шұғылданады. 1857 жылы тағы да қырғыз елінде болады. Осы сапарлар барысында «Жоңғария очерктері», «Қырғыздар туралы жазбалар», «Қазақтың халық поэзиясының түрлері туралы», «Ыстықкөл сапарының күнделіктері», «Қытай империясының батыс провинциясы және Құлжа қаласы» атты еңбектерін жазып шығады. Бұл еңбектер жергілікті халықтардың тарихы, мәдениеті, әдебиеті, әдет-ғұрпымен тұтасып, аса жоғары бағаланған туындылар болып есептеледі. Шоқанның демократтық, ағартушылық көзқарасын анықтауда бұл еңбектердің үлкен маңызы бар. Оларды Шоқан қоғам өмірінің дамуы мен келешегіне салынған жол деп біледі. Сонымен қатар оны өз халқының құндылығымен, тіршілігімен байланыстыра дамытады.

Әдебиет мәселелері жөнінде Шоқан – сол кездің өзінде-ақ көп тың пікірлер айтқан ғалым. «Қазақ халық поэзиясының түрлері» зерттеу еңбегіне тоқталатын болсақ, мұнда Шоқан халықтың әдебиетіне оның қоғамдық, әлеуметтік өмірімен тығыз байланыстыра қарайды. Әсіресе оның қазақ поэзиясының халықтық сипаттарын ерекшелегені қызғылықты. Поэзияны халықтың рухани серігіне санайды. Бұл жайлы «Бұл халықтың ертеден өзіне тән тұрмысында есте қалдырмаған бірде-бір маңызды оқиғасы, бірде-бір тамаша адамы жоқ деуге болады. Олардың бірін суырып салма ақындар мен жыршылар жыр етсе, екінші біреулерінің атын кейінгі ұрпақ естерінде ұмытылмастай етіп белгілі бір сыбызғышысы не қобызшы музыканттар тастап кеткен», -деп жазады. Өмір шындығының ұқсастығы әдебиетте де тақырып, сюжет ұқсастығын туғызатынын Шоқан қазақ пен араб поэзиясын салыстыра отырып та көркем тілмен нақышында суреттейді. Көшпелі халықтардағы өлеңді суырып салып айту өнерінің күштілігіне назар аударады. Қазақ поэзиясының жанр, түр, өлең құрылысын зерттей отырып, қазақтың өлең құрылысымен орыс ғалымдарын таныстыруды ойлаған.

Шоқанның әдебиет жөніндегі еңбектерінің ішінде «Қазақтың халық поэзиясының түрлері туралы», «Абылай», «Манас туралы жазбалар», «Қазақтың ертегі, аңыздары мен жырлары» секілді зерттеулері ерекше мәнге ие. Ол халық ауыз әдебиетін халықтың дүниетанымы мен тұрмыс-тіршілігінің көрінісі ретінде қарастырды.

Ғалымның әдеби көзқарасы ғылыми талдау мен эстетикалық пайымдаудың ұштасуымен ерекшеленеді. Шоқан еңбектерін әдебиет пәнінде оқыту келесі бағыттарда жүзеге асырылуы мүмкін:

Тұлғатану бағыты: Оқушылар Ш. Уәлихановтың өмірі мен шығармашылық жолын зерттеу арқылы отансүйгіштік, ізденімпаздық және ғылымға құрмет сезімін қалыптастырады.

Көркем талдау: «Манас туралы жазбалар» мен «Қазақ поэзиясының түрлері» еңбектерін талдау кезінде оқушылар фольклор мен эпостың көркемдік ерекшеліктерін ажыратуға үйренеді.

Пәнаралық байланыс: Тарих, география, этнография пәндерімен байланыстыра оқыту оқушылардың ғылыми көзқарасын кеңейтеді.

Зерттеу әдісі: Оқушыларға шағын ғылыми жобалар (мысалы, «Шоқан және халық ауыз әдебиеті») орындату арқылы зерттеушілік қабілеттерін дамытуға болады.

Интерактивті әдістер мен заманауи тәсілдер

Шоқан мұраларын оқытуда интерактивті әдістерді қолдану тиімді:

Дебат және пікірталас сабақтары: «Шоқан – қазақ фольклористикасының негізін қалаушы» тақырыбында.

Жобалық жұмыс: «Шоқан зерттеген әдеби мұралар картасы» атты мультимедиялық жоба жасау.

Цифрлық ресурстар: Шоқан еңбектерін электрондық форматта таныстыру, бейнематериалдар көрсету, деректі фильмдермен жұмыс істеу.

Қазіргі таңда білім беру жүйесінің басты бағыты – ақпараттық қоғам талаптарына сай цифрлық білім беру ортасын қалыптастыру. Бұл үрдіс ұлттық әдеби мұраларды жаңа форматта

оқыту қажеттілігін туындатты. Қазақ ғылымы мен мәдениетінің көрнекті өкілі Шоқан Уәлихановтың әдебиет туралы зерттеулері – мектепте ұлттық құндылықтар мен ғылыми көзқарасты ұштастыра оқытудың тиімді мазмұндық негізі.

Цифрлық технологияларды пайдалану арқылы Шоқанның әдеби-ғылыми еңбектерін таныту оқушыларды өздігінен ізденуге, талдау жасауға, тарихи-мәдени деректермен саналы жұмыс істеуге дағдыландырады.

Әдебиеттер

1. Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1985. - 560 б.
2. Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. – Алматы: Алматы-Болашақ, – 2011. – Т.10 – 592 б.
3. Бекмаханов Е. Қазақ халқының ағартушылары. – Алматы, 1998.
4. Оразбеков А. Шоқан Уәлиханов. - Алматы, 1985.
5. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы: Рауан, 1997. - 285 б.

FTAMP: 13.00.08

Б.Ә. Нұрзадаева

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
ҚР, Өскемен қ., b.nurzadaevaa@gmail.com

ТӨЛЕН ӘБДІКОВ ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Қазіргі білім беру кеңістігінде әдебиетті оқыту оқушының тек мәтінді түсінуін емес, оның ішкі дүниесін, ойлау жүйесін, адами және рухани бағыттылығын қалыптастыруға бағытталуда. Әдебиетті оқытудағы басты міндет – көркем мәтіннің эстетикалық, идеялық, адамгершілік мазмұнын ашу арқылы тұлғаның рухани-танымдық қажеттіліктерін дамыту. Бұл бағытта дәстүрлі баяндама және мазмұндау тәсілдері қазіргі буын оқушыларының когнитивтік ерекшеліктеріне толық сәйкес келе бермейді. Сондықтан инновациялық технологияларды қолдану – уақыт талабы. Әсіресе психологизмге құрылған Төлен Әбдіков шығармаларын оқытуда жаңа әдістер жемісті нәтиже береді.

Төлен Әбдіков – қазақ прозасындағы адам жанының терең қырларын көркемдік-психологиялық деңгейде бейнелеудің айрықша үлгісін жасаған суреткер. Оның шығармаларында сыртқы оқиға, сюжеттік динамикадан гөрі адамның ішкі жан арпалысы, ой толғанысы, өмірлік таңдау сәтіндегі рухани күйзелістері басты орын алады. Жазушының характер жасаудағы шеберлігі – адам әрекетінің артында тұрған ішкі психологиялық импульстерді нәзік әрі дәйекті суреттей білуінде. Төлен Әбдіков шығармаларындағы психологизмді оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздерін талдап ғылыми мақала жазған Ақжұлдыз Калкоз: «психологиялық құрылымды ашу үшін мәтінді әрекет емес, сана ағыны ретінде қабылдату маңызды», – деп көрсетеді [1, 35]. Бұл тұжырым оқушыны оқиға мен кейіпкердің сөзіне ғана емес, оның ішкі үнсіз монологына, ойдың қозғалысына, жан әлеміндегі тербелістерге назар аударуға жетелейді. Әбдіков шығармаларында әдеттегі сыртқы тартыс көбіне ішкі рухани арпалысқа ауысады. Мысалы, кейіпкердің бір шешімге келу процесі ұзақ, күрделі, кейде қарама-қайшылықты ой ағымымен бейнеленеді. Жазушы адамды әлеуметтік-тарихи жағдайдың көрінісі ретінде емес, ең алдымен өз әлемі бар, қайшылықты, сезімге бай тіршілік иесі ретінде көрсетеді. Бұл тәсіл оқушыны кейіпкерді сырттай бағалаудан ішкі жан дүниесін түсінуге бағыттайды. Прозаны осылайша оқыту оқушының эмпатиялық ойлауын, психологиялық анализ жасау дағдысын, кейіпкердің іс-әрекетінің мотивтерін тану қабілетін дамытады. Әдебиетті оқытудың мақсатының бірі – оқушыны адам табиғатын тереңірек тануға үйрету екені белгілі; осы тұрғыдан алғанда, Әбдіков шығармалары үлкен тәрбиелік, рухани, құндылықтық әлеуетке ие. Оқушы шығарманы қабылдау барысында «мен бұл жағдайда не істер едім?» деген сұрақтар арқылы өзіндік рефлексия жасайды. Бұл процесс әдеби білімді

механикалық деңгейде емес, тұлғалық тәжірибе деңгейінде игеруге жағдай жасайды. Сондықтан Әбдіков прозасын оқытуда психологиялық талдау, ішкі монологты қайта құру, кейіпкер дауысы мен авторлық үнді ажырату, эмоционалдық карталар құрастыру сияқты әдістер тиімді нәтиже береді.

Төлен Әбдіков прозасы қазақ әдебиетіндегі адам өмірінің мәніне, ар-ождан, рухани жауапкершілік және адамның өзін-өзі тануы мәселелерін терең қозғайтын айрықша көркем арна ретінде танылады. Жазушы шығармаларының өзегінде адамның қоғам алдындағы емес, ең алдымен өз алдындағы жауапкершілігі, адамгершіліктің өлшемі, өмірдің құндылығын сезіну, ардың үніне құлақ асу секілді рухани категориялар тұр. e-History деректерінде Төлен Әбдіковтің шығармашылығы «рухани жауапкершілік феноменін көркемдік тәсілдер арқылы беруімен құнды» деп аталғаны бекер емес [2]. Бұл тұжырым оның мәтіндерінің эмоциялық және философиялық тереңдігін білдіреді. Әбдіков кейіпкерлерін үлкен әлеуметтік тартыстарға емес, өзінің ішкі әлеміндегі қақтығысқа енгізіп, сол күресті барынша табиғи, шынайы, адамның жүрек түкпіріндегі үнсіз толғаныстар арқылы ашады. Шығарманы оқыту үдерісінде мұғалім оқушыны мәтінді жай оқып шығуға емес, кейіпкердің ойлау логикасын, шешім қабылдау сәтін, оның іштей өзін қорғау немесе айыптау формаларын сезіне талдауға жетелеуі қажет. Мұндай оқыту тәжірибесі әдебиетті механикалық пән емес, тұлғаның рухани қалыптасуына ықпал ететін ішкі ой жұмысы ретінде көрсетеді. Оқушы әңгімені талдау кезінде кейіпкердің «не істеді?» деген сұрақтан гөрі «неге солай істеді?», «оның жан дүниесінде не өзгерді?», «мен осындай жағдайда қандай шешім қабылдай едім?» деген рефлексиялық ойларға көшеді. Бұл тәсіл оқушы мен мәтін арасындағы эмоционалдық көпірді күшейтеді: кейіпкердің қайғысын сезіну, жалғыздығын бөлісу, қателігін түсіну, үмітін қабылдау – мәтінді жеке тәжірибеге айналдырады. Сабақта мұғалім талдауды лекция түрінде емес, әңгіменің ішкі драмасын бірге «ашу», кейіпкердің үнсіздігі мен сырын «тыңдау», мәтіндегі психологиялық паузаларды сезінуге бағыттауы маңызды. Осылайша Әбдіков шығармаларын оқыту оқушыға тек әдеби білім емес, ішкі әлемін тануға, ойлау тереңдігіне, рухани рефлексияға жетелейтін тәжірибелік маңызы бар процесс ретінде ұйымдастырылуы тиіс.

«Қонақтар» әңгімесін оқыту тәжірибесі көрсеткендей, оқушылар кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынасты алғашқыда тек сыртқы диалог пен тұрмыстық әңгіме деңгейінде қабылдайды, яғни әңгіменің көрінетін қабатындағы оқиға айқын көрінеді, бірақ негізгі тартыс – ата-ана мен бала арасындағы рухани алшақтық, бір-бірін түсінбеуден туындайтын ішкі драмалық күй қапыда байқалмай қалады. Bilim-all.kz сайтында берілген талдауларда бұл шығарманың өзегі «адамдар бірін-бірі жақсы көре тұра, сезімін жеткізе алмағанда пайда болатын ішкі үзіліс» деп көрсетіледі [3]. Осы идеяны оқушы санасына жеткізу үшін мұғалім тек мазмұнды айтып берумен шектелмей, мәтіннің психологиялық тереңдігіне бағытталған арнайы әдістерді қолдануы қажет. Рөлдік талдау тәсілі, мысалы, оқушыны кейіпкердің орнына қоя отырып, оның ішкі сезімін түсінуге мүмкіндік береді: оқушылар ана, әке, Қасым, немере рөлдерін сомдап, үнсіздіктің артындағы эмоционалдық үзілістерді өздері сезінеді. Ішкі монолог жазу тапсырмасы да аса тиімді: оқушы кейіпкердің атынан «Мен неге бұлай сезіндім? Мен не айтқым келді, бірақ айта алмадым?» деген сұрақтарға жауап іздейді, бұл шығарманың басты эмоционалды өзегін ашуға мүмкіндік береді. Эмоционалдық карта құру барысында оқушылар әңгіменің әр эпизодына сезімдік сипаттама береді (реніш, сағыныш, кінә, өкініш, үнсіз түсіністік), осы арқылы оқиға желісі сезім ағымына айналады. Сабақта мұғалім «нені айтты?» деген сұрақтан «неге үндемеді?» деген сұраққа назар аударса, мәтіннің ішкі драмасы жандана түседі. Өйткені бұл әңгімеде басты нәрсе – айтылған сөз емес, айтыла алмаған сөз. Әңгіме ата-ана мен бала арасындағы жылдар бойы жиналған, бірақ дауыстап жеткізілмеген сағыныш пен кінәнің көрінісі. Сабақта оқушылардан өз өмір тәжірибесімен салыстыру сұрағы да берілуі мүмкін: «Сен ешқашан сезімді жеткізе алмай қалған сәт болды ма?» деген рефлексиялық диалог шығарманы жеке деңгейде түсінуге ықпал етеді. Осы әдістер арқылы «Қонақтар» әңгімесі қарапайым сюжет емес, адам жанының ең терең, ең үнсіз аймағын көрсететін рухани-психологиялық туынды ретінде қабылданады.

Ақжұлдыз Калкоз жоғары оқу орнында Әбдіков шығармаларын оқытуда диалогтік және интерпретациялық әдістердің маңызын айта отырып, «оқушы өз түсінігін дәлелдеу арқылы мәтінмен жеке қатынас орнатады» дейді [4, 42]. Бұл ой мектептегі оқу тәжірибесінде де өзекті, себебі Төлен Әбдіковтің прозасы дайын тұжырымды қабылдау емес, оқушыны ойлау, сұрау, күмәндану, салыстыру арқылы мәнге жетелеуді талап етеді. Осы қағида негізінде «Сократтық сұрақтар» әдісін қолдану әсіресе тиімді. Бұл әдісте мұғалім жауап бермейді, жаңа сұрақ қояды; оқушы мәтін мазмұнын емес, өзінің оны қалай қабылдағанын түсіндіреді. Мысалы, «Қонақтар» әңгімесін талдауда «Кейіпкерлердің үнсіздігі нені білдіреді?», «Әкенің көзқарасын қалай түсінесің?» немесе «Неге кейбір сезімдер сөзбен айтылмайды?» сияқты сұрақтар оқушыны мәтіннің ішкі астарын ой елегінен өткізуге бағыттайды. Сұрақтар ашық, көпқабатты, нақты жауапты емес, жеке ұстанымды талап етеді. Сабақ барысы «оқушы – мәтін – мұғалім» үштігінің тең диалогына айналады. Нәтижесінде оқушы өз ойын дәлелдейді, мәтінді өзінің өмірлік тәжірибесімен байланыстырады, яғни мәтінмен тұлғалық деңгейде байланыс туады. Мұндай тәсіл прозадағы астарлы мәнді, психологиялық қырларды ашады және Әбдіков шығармаларының басты өзегі – адамдық ар, жауапкершілік, рухани ізденіс мәселелеріне оқушыны ішкі қатысушы ретінде жетелейді.

Төлен Әбдіков шығармаларының XX ғасыр прозасындағы орны Kalamger.kz материалдарында кеңінен талдана отырып, жазушының «адам болмысының кризистік сәттерін қоғамдағы әлеуметтік өзгерістермен сабақтастыра бейнелейтіні» атап көрсетіледі [5]. Бұл тұжырым оның туындыларындағы тартыстың тек жеке психологиялық дағдарыс емес, жалпы қоғамдағы құндылықтар трансформациясының көрінісі екенін дәлелдейді. Сондықтан оқушыға бұл байланысты жай ақпарат ретінде айту жеткіліксіз; оны сезіну үшін мәтіннің тарихи-философиялық контекстін көрнекі құралдар арқылы ашу керек. Мысалы, интерактивті уақыт сызығын пайдалану арқылы оқушылар жазушы өмір сүрген кезеңдегі саяси және мәдени өзгерістерді көре алады, осылайша кейіпкерлердің ішкі күйзелісі белгілі бір тарихи ортада туындағанын түсінеді. Тарихи-контекстік карта жасау оқушыларға шығарманың уақыт пен кеңістік координаттарын нақтылауға, кейіпкердің таңдауы мен жағдайын әлеуметтік факторлармен байланыстыруға мүмкіндік береді. Сонымен бірге автор шығармашылығындағы әлеуметтік-философиялық негіздерді талдау барысында экзистенциалдық философия элементтері, рухани жауапкершілік идеясы, «адам және қоғам» проблемасы жүйелі түрде қарастырылады. Бұл тәсіл оқушыға мәтінді жай оқиға деңгейінде емес, адамның өмірлік мәнін іздеу, ар мен борыш категорияларын тану деңгейінде пайымдауға жағдай жасайды. Нәтижесінде Әбдіков прозасы оқушы үшін тек әдеби мәтін емес, өз ішкі әлеміне үңілудің, адам болмысының күрделілігін түсінудің құралына айналады.

Ust.kz платформасында ұсынылған сабақ жоспары үлгілерінде «Қонақтар» әңгімесін оқыту тәжірибесі шығармашылық әрекетті, пікір алмасуды және құндылықтық талдауды біріктірудің маңызын айқын көрсетеді [6]. Онда оқушыларға дайын ақпарат беру емес, олардың өмірлік тәжірибесі мен мәтіндегі идеялар арасында көпір орнату әдістері қолданылады. Шығармашылық эссе жазу оқушының кейіпкерді бағалауда тек логикалық емес, эмоционалдық ойлау арналарын да іске қосады, өйткені бала өз пікірін дәлелдеу арқылы ішкі сезімін қалыптастырады. Пікірталас әдісі де маңызды рөл атқарады: оқушылар ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынас, заманауи адам мен дәстүр арасындағы алшақтық туралы түрлі көзқарастарды салыстыра отырып, мәтіндегі тартысты өз ортасымен байланыстырады. Бұл жерде «кім дұрыс, кім бұрыс» сұрағы емес, «неге бұлай болды?» деген ойлауға жетелейтін сұрақтар жүйесі негізгі міндет атқарады. Құндылыққа бағытталған талдау барысында мұғалім «Қонақ болу нені білдіреді?», «Құндылықтар қалай жоғалады және қалай сақталады?», «Үй – тек мекен бе, әлде рухани кеңістік пе?» деген сұрақтарды ұсынады. Мұндай тәсіл оқушының миындағы ақпаратты механикалық жаттау емес, жеке көзқарас арқылы қайта өңдеуді қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, сабақта оқиғаны өз өмір тәжірибесімен байланыстыру үшін «Мен осы жағдайға тап болсам не істер едім?» немесе «Менің отбасымдағы құндылықтар қандай?» деген рефлексивті тапсырмалар беріледі. Мұндай тапсырмалар оқушыны мәтінді сырттан бақылаушы емес, ішкі қатысушы деңгейіне көтереді. Осы модельде мұғалімнің рөлі –

ақпарат жеткізуші емес, ойлау үдерісінің бағыттаушысы, диалогтық кеңістік құрушы. Сабақ барысында дауыс ырғағын талдау, ішкі монолог жазу, көрініс қою, кейіпкерге хат жазу сияқты әдістер қосылғанда оқушы кейіпкердің жан дүниесіне тереңдейді, сол арқылы мәтіннің моральдық және экзистенциалдық мәнін сезінеді. Бұл тәсілдер Төлен Әбдіков шығармаларын оқытуды мазмұндық деңгейден өмірлік түсіну деңгейіне көтереді, ал бұл – әдебиетті оқытудың басты мақсаты.

Инновациялық технологияларды Төлен Әбдіков шығармаларын оқытуда қолдану мәтінді қабылдау форматын өзгертеді, оқушыны тек тыңдаушы емес, бірлескен мағынатуды жүзеге асыратын белсенді тұлға деңгейіне көтереді. Padlet, Miro, Jamboard сияқты онлайн-ортада кейіпкерлер қатынас картасын құрастыру оқушыға оқиға құрылымын көру, кейіпкерлер арасындағы эмоционалдық және моральдық байланыстарды белгілеу, олардың әрекеттерін салыстыруға мүмкіндік береді. Бұл әдісте карта статикалық емес, үнемі өзгеріп, толығып отырады, өйткені оқушы мәтінді тереңірек талдаған сайын оның көзқарасы кеңейеді. «Voice Memo Reflection» тәсілі оқушының мәтіннен алған жеке әсерін ауызша жазып алу арқылы ішкі күйді сыртқа шығаруға жағдай жасайды. Бұл тәсіл әсіресе өз ойын жазбаша білдіруде қиналатын оқушылар үшін тиімді, себебі олар мәтін туралы ойларын табиғи сөйлеу қарқынында жеткізеді. «Сана ағыны» техникасы шығарманың ішкі динамикасын түсіндіруде қолданылады: оқушы кейіпкер атынан уақиға кезінде пайда болған ойлардың, сезімдердің, күдіктердің және үміттердің үздіксіз ағынын жазады. Бұл тәсіл оқушыны сюжеттен гөрі адамның ішкі әлемін тануға бағыттайды, ал бұл Төлен Әбдіков прозасының басты өзегімен тікелей үйлеседі. Мұндай әдістер сабақта ғана емес, үй тапсырмасында да тиімді: оқушылар кейіпкер атынан әлеуметтік желі жазбаларын құру, оқиға желісін заманауи контекстке көшіру, «егер оқиға бүгін болса не өзгерер еді?» деген реинтерпретациялық тапсырмаларды орындай алады. Осылайша, инновациялық технологиялар оқушының әдеби мәтінді қабылдауын механикалық талдаудан тұлғалық тәжірибеге негізделген түсіну деңгейіне жеткізеді; шығарманы есте сақтау емес, оған өз көзқарасын салу жүзеге асады; ал бұл – әдебиетті оқытудың басты нәтижелерінің бірі.

Қорытындылай келе, Төлен Әбдіков шығармаларын оқытуда инновациялық технологияларды мақсатты және жүйелі енгізу әдебиетті меңгерудің мазмұндық та, әдістемелік те деңгейін жаңа сатыға көтереді. Жазушының прозасындағы психологиялық тереңдік пен адам болмысының ішкі қақтығыстарын түсіну үшін оқушыға тек мәтінді қабылдау жеткіліксіз; ол мәтінмен ойша және эмоционалдық байланыс орнатуы керек. Padlet, Miro, Jamboard секілді интерактивті платформаларда кейіпкерлік қатынастар картасын жасау, «Voice Memo Reflection» арқылы оқушы ішкі ойын дауыстап жазу, «Сана ағыны» техникасы арқылы кейіпкердің ішкі монологын құру – әдебиетті оқытуды өмірлік мәні бар танымдық әрекетке айналдырады. Бұл тәсілдер оқушының эстетикалық қабылдауын тереңдетіп қана қоймай, өз ойы мен сезімін еркін жеткізе алуына мүмкіндік береді. Ең маңыздысы – Төлен Әбдіков шығармаларындағы ар-ождан, жауапкершілік, адамдық таңдаулар секілді құндылықтар оқушыға дайын тұжырым ретінде емес, жеке ойлану және өзін табу процесі арқылы беріледі. Яғни әдебиет пәні ақпарат беретін сала емес, тұлға қалыптастыратын рухани кеңістік рөліне қайта оралады. Мұғалім бұл кеңістікте бағыттаушы, ой тудырушы, диалогты ұйымдастырушы тұлғаға айналады. Демек, инновациялық технологиялар – мақсат емес, адамның ішкі дүниесін көркем мәтін арқылы тануға мүмкіндік беретін тиімді педагогикалық құрал.

Әдебиеттер

1. Ақжұлдыз Калкоз Т. Әбдіков шығармаларындағы психологизмді оқыту әдістемесі // Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi. – 2021. – Т. 4. № 2. – Б. 31–46. URL: <https://dergipark.org.tr/pub/tudad/issue/61132/898338>
2. Әбдіков Т. шығармашылығы // e-History.kz. – 2023. – 4 қыркүйек. URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/339432>
3. Әбдіков Т. «Қонақтар» әңгімесі // Bilim-all.kz. – 2018. URL: <https://bilim-all.kz/jospar/4507-Tolen-Abdikov-Qonaqtar->

4. Ақжұлдыз Калкоз Т. Әбдіков шығармаларын жоғары оқу орнында оқытудың әдістері // Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi. – 2021. – Т. 4, № 2. – Б. 31–46. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1643772>
5. Әбдіков Т. шығармалары: XX ғасыр қазақ прозасының феномені // Kalamger.kz. – URL: <https://abdikov-tolen.kalamger.kz/shyarmalar/22-gme-lara-zhetnsh-blm.html>
6. Сабақ жоспары: «Төлен Әбдік – “Қонақтар” әңгімесі» // Ust.kz. – URL: https://ust.kz/word/tolen_abdikov_qonaqtar_anggimesi-15368.html

FTAMP: 17.01.17

Ж.М. Алиева

Алматы облысы Іле ауданы Байсерке ауылы

«№28 мектеп-гимназия» КММ

ҚР, Алматы, janar@mail.ru

ШӘКӘРІМНІҢ «ҚАЛҚАМАН-МАМЫР» ПОЭМАСЫНДАҒЫ КӨРКЕМ ОБРАЗ ЖАСАУДАҒЫ ШЕБЕРЛІГІ

Өз заманының озық ойлы, парасатты да білімдар азаматы, қазақ халқының тұлғалы таланттарының бірі, ұлы Абай мирасқоры Шәкәрім Құдайбердиев бір жағынан лирикалық жырлар, философиялық толғаулар, сан қилы ғибрат, нақыл өлеңдер, «Қалқаман-Мамыр», «Еңлік-Кебек» сияқты поэмалар, «Ләйлі-Мәжнүн», «Нартайлақ пен Айсұлу» сияқты дастандар, «Әділ-Мәрия» атты көркем хикая жазып қалдырса, екінші жағынан, этика, дін, қазақ, қырғыз тарихы, тағы басқалар жайында тарихи философиялық трактаттар жазып, ғылыми мәселелермен шұғылданған ғалым, жазушы. Өз заманында өнері мол, өресі кең, көп іздене білген өте көрнекті, парасатты, білімді мәдениет қайраткері, қазақ өлеңіне ұлы Абай енгізген жаңалықтарды молынан пайдаланды. Әсіресе, көлемді поэма жазуды көбірек машық етіп, Ақылбай, Мағауия, Әсет қолға ала бастаған романтикалық, реалистік дастан шығару ісін ілгері дамытты. «Қазақ реализімі Абай тұсында қалыптасты, ұлы ақынның өнерлі шәкірттерінің жан-жақты қызметі нәтижесінде әдебиетте жетекші әдіске айналады десек, бұл реттегі Шәкәрім еңбегі тек лирикалық поэзиямен ғана шектелмейді. Білімдар Шәкәрім эпикалық жанрларға да қалам тартты. Ақынның атын бүкіл қазақ даласына танымал еткен «Қалқаман-Мамыр» және «Жолсыз жаза», «Еңлік-Кебек» поэмалары [1,15].

Шәкәрім Құдайбердиев қазақ әдебиетінде сюжеттік поэма жанрын дамытқан шебер ақын. «Қалқаман-Мамыр», «Еңлік-Кебек», «Ләйлі-Мәжнүн» поэмаларында оның ақындық дарыны айрықша көрінеді. Шәкәрім поэмалары бас-аяғы жинақы, сюжеттері ширақ, адамдардың қарым-қатынастары, тартыс-таластары, сүйініш-күйініштері, іс-әрекеттері нанымды суреттелген, идеялық көркемдік қасиеттері мол туындылар. Сырттай қарағанда Шәкәрім поэмаларының тақырыптары ұқсас, үйлес, биік махаббатты жырлау болып көрінгенмен, онда қоғамдық-әлеуметтік қарым-қатынастар астары астасып, қиыстасып өрілген.

«Қалқаман-Мамыр» поэмасын Шәкәрім «Қазақ тілінде тарихи хикая» деп атап, «Мұтылған» деген бүркеніш – лақап атпен жариялаған. Шығарма Семей қаласындағы «Жәрдем» баспасында 1912 жылы басылып шыққан. Ақын оған қысқа кіріспе жазған. Шәкәрімнің бұл кіріспе сөзі поэма сырын ашуға бірден – бір кілт десе де болады. Кіріспеді «Қалқаман-Мамыр» поэмасы шын оқиға негізінде құрылуын ескертуі кездейсоқ емес. Өйткені, ол кезде аңыз-әңгімелерден гөрі дастан-шығармалар көбірек айтылатын. Абай ықпалында өскен Шәкәрім көркем шығарманың шыншыл реалистік болуын парыз тұтқан.

Шәкәрім:

Қалқаман мен Мамырды жаздым бұрын,

Оқығандар, байқадың оның сырын.

Енді айтамын Еңлік пен Кебек сөзін,

Тағысынан көріңіз мұның түрін, –

деуіне қарағанда «Қалқаман – Мамыр» 1912 жылы жарияланса да, жазылу мерзімі ертеректе, шамасы XIX ғасырдың соңғы жылдары болса керек. Бұл кезде феодалдық-патриархалдық дәуірдің тамыр жайған озбырлық, қатыгез әдет-ғұрыптар, еркіндік көксеу халық ой-арманы толқындары шиеленісе түскен-ді. Ел тағдыры қатты толғандырған Шәкәрім тарих тағылымына, әлеуметтік қақтығыстарына, әділеттілік пен әділетсіздік, озбырлық пен адамгершілік, түнек пен сәуле шайқастарына үңіледі де, одан өз заманының адамдарына қызмет етер, қажетіне жарар қасиеттер табады [2, 22].

Хәкім Абайдың нағыз шәкірті ойшыл, данышпан Шәкәрім Құдайбердіұлы көркем образ жасауда өзіндік ерекшелігі мен шеберлігі қалыптасқан ақын ретінде танылды.

Шәкәрімнің лирикалық жанрда жазылған поэмаларының ішіндегі «Қалқаман – Мамыр» поэмасындағы Қалқаман мен Мамыр образының ашылуы: ақынның көркем образ жасаудағы өзіндік ерекшелігін танытады. Мұхтар Мағауиннің «Шәкәрім шеберлігі» атты мақаласында, Қалқаман образының ашылуы туралы мынадай ой-пікір айтады: «Шәкәрім заманалық кейіпкер жасаудағы бір үлкен табысы: «Қалқаман – Мамырдағы» Көкенай. Кебектің қатал үкіміне бас қойған, тіпті, оның қайда жатқанын нұсқап көрсеткен Кеңгірбай сияқты, Мамырды өз қолымен атып өлтірген, Қалқаманды оққа шалған Көкенайды да қазіргі ұғымдағы «ұнамсыз кейіпкер» деп айту қиын. Ол да өз заманының перзенті, рулық-патриархалдық мораль сақшысы. Жай ғана батыр, мінезі қатты кісі емес, өркөкірек, шешімтал жан: асау қанды, салқын, сабырлы адам. Көкенай ұғымында Мамыр мен Қалқаманның көңіл қосуы - адам естімеген және болашақта жол беруге болмайтын сұмдық. Ру рәсімі, адамшылық жолын аяққа басқан екі жас та өлімге кесілуге тиіс. Көкенай ызасы – жеке бас күйігі, араз – өкпе емес, тек қанмен ғана шешілуге тиіс кеселді түйін. Сондықтан да Мамырды көрген бетте: «Ұялмай жүзіқараның жүргенін!» - деп, «аямай қақ жүректен атып салды». Сондықтан да жүйрік атпен шауып бара жатқан Қалқаманды қолы қалтырамай нысанаға шалды. Осыған қарамастан Шәкәрім Көкенайды қаныпезер деп санамайды. Ал біз... әдеби кейіпкер ретінде ғана емес, тарихи тұлға ретінде қарағанда да Көкенайды айыптай алмас едік. Мәселе Көкенайдың қол бастаған батырлығында, тіпті, Мамыр өлімінен соң, арада бір жыл өтпей Түркістан түбіндегі ұрыста қаза тапқан шәйіттігінде емес. Бар кілтипан Көкенай ұстаған моральдың дұрыс-бұрыстығында [3].

Ақынның көркем образ жасаудағы өзіндік ерекшелігін толығырақ ашу мақсатында ғылыми айналымға жаңадан енгізіліп отырған қолжазба нұсқамен басылым нұсқаларын салыстру арқылы қол жеткізуге талпысы жасап отырмыз. 2003 жылғы басылым нұсқасымен салыстырсак:

Қалқаманның Мамырға ішкі жан сезімі мен ынтықтығын, шынайы махаббатын сездірte алмай, қиналып жүрген сәттері суреттелетін 2003 жылғы басылым нұсқасында:

Қалқаман қыз айттырмай жүреді екен,
Мамырды жас күнінен біледі екен,
Асықтығын айта алмай, іштен жанып,
«Құрбымыз» деп құр ойнап – күледі екен [4,181].

«Қалқаман қыз айттырмай жүреді екен», – деген жолына көңіл аударсак, осы сөз тіркесінде Қалқаманның Мамырға ғашықтығы, басқа қызды айттыруға ниеті жоқтығы, ішкі сезім үмітін айқын аңғартып тұр. Ал, қолжазба нұсқада: «Қалқаман қалпын бермей жүреді екен», - дегендегі сөз тіркесін өте сирек қолданылатын сөз тіркестердің қатарына жатқыза аламыз. Мұндағы айтылмақ ой, жігіттің қызға ғашық екендігін білдіргісі келмейтінінде. Ол бір нәрседен қауіптенетін сияқты. Қалқаман Мамырға өз ойын білдірмей, ішкі сезімін құрсауда ұстап, Мамырдың көңілін қалдырудан сескеніп, бойын аулақ ұстайды. Қалпын бермеу деген сөз тіркесі – ыңғай бермеу, еміренбеу деген мағына береді. Жігіттің өзін-өзі ұстай білуінде, ерік – жігерін, жоғары рухын көрсететін жігітке тән қасиеттер нағыз ер Қалқаман мінезін, образын даралаудағы ақынның портрет жасау шеберлігі жайында ғалым Рымғали Нұрғали мынандай пікір айтады: «Бүгінгі таңдағы суреткер үшін басты нәрсе: характер, адам мінезіндегі даралық сипат, оның түрлі сезім иірімі, психологиялық көзге шалынбайтын нәзік сәттері», – деген ойын дәлелдейді [5].

Енді төменде берілген 2003 жылғы басылым нұсқасына көңіл аударсак:

Жігіт сонда қызға өзін сүйдірмекке,
Асық болса оны да күйдірмекке,
Жұмбақ - мысал сықылды бір сөз айтты,
Көңіліндегі мақсұтын түйдірмекке [4, 181].

1915 жылы белгілі ғалым Әлихан Бөкейханов «Қыр баласы» деген атпен «Қалқаман-Мамыр» поэмасын сынайтын мақала жазды. Онда былай дейді: «Дүниеде адам баласы айналып өтпес екі-ақ көпір бар: бірі-өлім, екіншісі—махаббат. Қалқаман мен Мамырдың жалынғаны махаббат емес еді. Сүйіскен екі ғашық: «Молла айтты, шариғат солай», - деп тұр ма? Махаббат адамды байлағанда шариғат пен моллаға уақыт қала ма?» [6],— деп сын айтса, келесі бір еңбегінде поэмаға әділ баға берген. «Шәкәрімнің «Қалқаман-Мамыр» поэмасының көтерген тақырыбы ауқымды, сюжеті айқын, бірақ көркемдік жағы «Еңлік – Кебек» поэмасына қарағанда әлсіздеу болып келеді. Бұл ақынның алғашқы дастандарының бірі болғандықтан болуы керек» [6].

Ал, келесі шумақта Қалқаман мен Мамырдың образдары диалог арқылы ашылады. Екі жастың диалогында терең дүниетаным мен ыстық адами сезім бар. Қалқаман мен Мамырдың бір-бірімен тілдесуі, яғни екеуара сөйлесуі, диалог арқылы образ жасау әдісін, автор шебер қолданады. Шәкәрімтанушы ғалым Мұхтар Мағауин өзінің «Шәкәрім шеберлігі» атты мақаласында мынандай пікір айтады: «Шәкәрім диалогқа да көп салмақ салған. Қалқаман мен Мамыр жылқыда кездеседі. Қызға іштен ғашық жігіт көңіл сырын ишара мысал арқылы айтады. Бұл Адам - Ата мен Хауа - Ана туралы аңыз жайы. Тәңірі бұларды неге жұп етіп жаратқан, осы арасына ақылым жетпейді деген сауалға: Мамыр жалғыздық құдайға ғана лайық, адамзаттың өмірі жолдаспен, махаббатпен ғана мәнді, деген тұрғыда жауап береді. Пайым ғана емес сенім: «Жоқ болса махаббатты бір сүйгенің, ойлашы керегі не дүниенің?» Әрине, Қалқаман өзінің сөз ыңғайымен «махаббатты жары жоғын», сондықтан дәл қазіргі тіршілігінің мағынасыз екенін айтып, шағымданады. Көңілі көлеңкесіз қыз, сонда ғана жігіт бастаған әңгіменің астарын ұғады. Перде ашылады, енді түсіну қиын емес.

Қалқаман мен Мамыр диалогы арқылы автор біраз жайды аңғартқан. Мұны әуелгісі – жігіттің әдептілігі: көңілдегі ойын тұспал арқылы, оны да шым- шымдап еппен жеткізеді. Әдеп қана емес, сақтық та болуы мүмкін, қан аралас жақын ата, қыз қабыл көрмеген жағдайда тайып кетуі де оңай. Қайткенде де жігітіміз ақылды, қызымыз сезімтал болып шыққан. Бірінші мәселе – жастардың көзі ашықтығы. Ол заманның білім, дін, шариғат жайлы, қыз да, жігіт те бұл жағынан хабардар, өзіндік таным – түсініктері бар. Осының нәтижесінде феодалдық ортаның мораліне қайшы іске бел буады. Екінші және ең басты сипат – осы шағын диалогта кейіпкерлеріміздің жан толқынысы дәл берілген. Сөз арасындағы авторлық жарнама жігіт сезімін, қыз пейілін айқындай, аша түседі. Мамыр жөнінде айтылған: «Жылы жүрек өзіне жар тапқандай, – тыншымады, тулады, жүз құбылды», – деген сөздерден: қыздың нәзік тазалығына кәміл сенеміз [3, 179]. Қорыта айтқанда, Қалқаман мен Мамыр бейнелері тазалық пен адалдықтың үлгісі іспетті, жаратушысы жүрегінде, рухани әлемі бай жандар. Поэмада Қалқаман мен Мамырдың алғашқы кездесуі былайша суреттелген.

2003 жылғы басылым нұсқасында:
- Әй, Мамыр, адамды алла жаратыпты,
Хауа – Ананы Адамға қаратыпты.
Бірін еркек, біреуін әйел қылып,
Екеуінен көп жанды таратыпты [4,181].

Енді, осы екі шумақта қолданылып тұрған екі түрлі сөз тіркесінің мағынасына үңіліп көрейік. Басылым нұсқасында: «Хауа – Ананы Адамға қаратыпты», - деп келетін сөз тіркесіндегі Хауа Ананы қалайша адамға қаратады? Егерде, Алла тағала Адам Атаны бірінші жаратып, Хауа Ананы оның қабырғасынан жаратса, содан кейін олардан Алла тағала пайғамбарларын, сахабаларын, періштелері мен пенделерін жаратты емес пе? Ендеше осы жердегі айтылмақ ой күңгірттеу сияқты. Қолжазба нұсқадағы сөз тіркесімен салыстырсақ. Мұнда, «Адамды Хауа – Анадан таратыпты», – дегенде айтылмақ ой - анық, бүкпесіз берілген,

адамдардың анадан тарайтыны анық, оған ешкім дау айтпас болар. Қай халықта болмасын анаға құрмет, әкеге ізет көрсету – ұрпақ борышы екені анық.

Белгілі ғалым Рымғали Нұрғали мынандай пікір айтады: «Шығарма мазмұнын айқындайтын құбылыстардың бірі-тақырып тіршілік көріністері, жағдай көріністері емес, ол – суреткердің қиялы, дүние танымы арқылы авторлық идеал, биік мұрат тұрғысынан ерекшеленген, сұрыпталған өмір құбылыстарының шеңбері» [9, 146].

Шәкәрім дастандарынан түйіндейтін ой: кейіпкердің ішкі әлемін, жан- дүниесін бейнелеу арқылы, адамның мінез-құлқын, болымысын айқындаудың негізінде, шығармадағы өзекті мәселелерді шебер суреттей білген.

Поэма кейіпкерлерінің образдары да әртүрлі әдіспен ашылады: оның бірі жұмбақтап айтылған өлеңмен ашылса, екіншісі диалог арқылы ашылады. Мамырдың Қалқаманға сенім артуы, істемек істің шарифат жолына жат еместігін түсінгенде ғана аңғарылады. Осы орайда, Мұхтар Мағауин «Шәкәрім шеберлігі» атты мақаласында, мынандай пікір айтады: «Мамыр тым ұяң, Қалқаманды іштей ұнатқанмен, тартыншақтай береді. Тіпті, оңаша жолығуға келгенде де бірден иілікпейді. Қалқаман өзінің махаббаты шарифаттан тыс емесіне, «Басы Бабаң, аяғы шала молла», барлық көзі ашық қауым бұл істі айыптамасына иландырған соң ғана сөзге көнеді. Міне, дәл осы сәтте, Мамырдың әу бастан-ақ Қалқаманмен тағдырын қосуға бел байлағанын білеміз: ер жігіт қатерлі махаббат жолына шын берілсе қол ұстасып, бірге кетпекке ат әзірлеп қойыпты. Яғни ықылас та, арман да бар, тек іс тетігін шешуді жігіт үлесіне қалдырған. Бұл да замана мінезі, дәуір шындығы [3, 180].

Ойымызды қорыта келе айтарымыз, Шәкәрім образ жасауда тек диалог арқылы ғана емес, сонымен қатар кейіпкердің ішкі жан дүниесін, мінез-құлқын, ой толғанысын, тұспал, жормал, жұмбақ арқылы әдемі сөз иірімдерімен аша білген.

Әдебиеттер

- 1 Мағауин М. Шәкәрім өлеңдері мен поэмалары. (Жолсыз жаза). – Алматы: Жалын, 1988. – 248 б.
- 2 Сәтбаева Ш. Шәкәрім Құдайбердиев. (Поэмалар хақында). Қаз ССР. – Алматы: Білім қоғамы, 1990. – 52 б.
- 3 Мағауин М. Шәкәрімнің шеберлігі // Жұлдыз. – 1988. – № 10. – 183 б.
- 4 Қазақ айнасы. Шәкәрім өлеңдері мен поэмалары. – Алматы: Атамұра, 2003. – 194 б.
- 5 Нұрғалиев Р. Телағыс. – Алматы: Жазушы, 1986. – 440 б.
- 6 Бөкейханов Ә. Қалқаман – Мамыр. Сыни мақала. (Қыр баласы) // Қазақ. 22.04.1915. – № 121.

МРНТИ: 14.25.09

М.Р. Салихова, Н.И. Сидоренко
Средняя общеобразовательная школа №30
РК, г. Семей қ., salikhova-1972@list.ru

РАЗВИТИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ЧЕРЕЗ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НА УРОКАХ

Функциональная грамотность – это степень владения человеком знаниями, умениями и навыками, необходимыми для его успешной интеграции в социальную систему и полноценного участия в жизни общества. Ее суть заключается в том, чтобы человек мог самостоятельно осваивать новое и применять полученные знания и навыки для решения жизненных проблем в различных областях, в общении и в межличностных отношениях, делая образование практикоориентированным.

В условиях социально-экономической модернизации обществу необходим человек, функционально грамотный, умеющий работать на результат, способный к определенным, социально значимым достижениям [1].

В современном обществе каждому человеку приходится постоянно иметь дело с огромным потоком информации и, чтобы уверенно ориентироваться в этом потоке, необходимо иметь элементарные навыки работы с информацией, такие как: поиск, анализ, обработка, хранение, использование и применение информации в максимально рациональной форме. Все данные качества формируются в школе.

Таким образом, в настоящее время развитие функциональной грамотности в начальном образовании является актуальной задачей педагога и ведется по четырем направлениям: читательская, математическая, финансовая и естественно-научная.

Функциональная грамотность – это индикатор общественного благополучия. Поэтому для школы возникает очень важная цель: подготовить не отдельных элитных учащихся к жизни, а обучить мобильную личность, способной при необходимости быстро менять профессию, осваивать новые социальные роли и функции, быть конкурентноспособным. Все эти функциональные навыки формируются именно в школе. Одной из основных задач школьного образования сегодня – подготовить учащегося к адаптации в современном мире.

Функционально грамотная личность – это личность, обладающая функциональной грамотностью, владеющая общеучебными умениями, или ключевыми компетенциями. Основные признаки функционально грамотной личности: это человек самостоятельный, познающий и умеющий жить среди людей, обладающий определёнными качествами.

Ключевые компетенции – это свойства и качества, необходимые любому человеку вне зависимости от выбранной им профессиональной сферы деятельности, наиболее общие способности и умения, позволяющие человеку понимать ситуацию и достигать результата в личной и профессиональной жизни в условиях конкретного общества.

Общеучебные умения (ключевые компетенции) развиваются в ходе обучения всем предметам на уровне, доступном учащимся соответствующей возрастной группы, и подразделяются на четыре вида:

- организационные умения (компетенции личностного самосовершенствования или регулятивные действия) необходимо уметь составить и реализовать план действий в соответствии с заданной целью и оценить конечный результат;
- интеллектуальные умения (учебно-познавательные, информационные, ценностно-смысловые компетенции или познавательные универсальные действия) человек обязательно должен уметь добывать знания и извлекать нужную информацию;
- оценочные умения (ценностно-смысловые компетенции или личностные действия) каждый должен определить систему ценностей для себя и принимать нужные решения в различных жизненных ситуациях;
- коммуникативные умения (общекультурные, социально-трудовые компетенции или коммуникативные) необходимо уметь отстаивать не только свою точку зрения, свою позицию, но и понять и принять суждения и действия окружающих, прийти к общему решению [2].

Таким образом, можно сделать вывод: развивая общеучебные умения ученика, мы способствуем формированию функционально грамотной личности. Развитие общеучебных действий осуществляется на уроке, так как урок – это главная форма организации учебного процесса. Ещё формировать функционально грамотную личность можно не только на уроке, но и во внеурочной деятельности.

Математика является одним из самых важных средств интеллектуального развития человека. Развивая познавательные способности человека, она влияет на содержание и преподавание других дисциплин. Качественное математическое образование учащихся необходимо для их успешной жизни в современном обществе. Математическая грамотность формируется прежде всего через реализацию компетентного подхода к обучению. Для реализации компетентного подхода в обучении математике необходимо:

- регулярно задавать вопросы вида: «Где в жизни вы встречаетесь с данными явлениями или объектами?», «Где в жизни вам пригодятся эти знания и умения?»;
- систематически включать в урок компетентностные задачи;
- использовать на этапе обобщения изученного материала интегрированные задачи;
- предусматривать работу над учебными проектами.

Компетентностные задачи могут использоваться на этапе обобщения изученного. Условия этих задач и их форма не привязаны жёстко к предметной ситуации. Часто перевод жизненной ситуации в предметную представляет значительную трудность для младших школьников так как необходимо сконцентрировать свое внимание на «рассыпанных» по всему тексту частях условия и требований. Для решения некоторых задач необходимо привлечение личного опыта детей или информации из других образовательных областей. Работа над компетентностными заданиями способствует формированию у младших школьников в первую очередь познавательных универсальных учебных действий: сравнения, анализа и синтеза, аналогии, обобщения, умения ставить и решать проблемы, выбирать наиболее эффективные способы решения задач в зависимости от конкретных условий, умения осознанно и правильно строить речевое высказывание, способности к смысловому чтению, что положительно сказывается и на изучении других предметов.

Функциональная грамотность при изучении устных предметов в начальной школе определяется термином «функциональное чтение». Чем понятие «чтение» отличается от понятия «функциональное чтение»?

Чтение – это технология интеллектуального развития, способ обретения культуры, посредник в общении, средство для решения жизненных проблем. Без чтения невозможно интеллектуальное развитие и самообразование, которое продолжается в течение всей жизни. Содержание текста всегда имеет множество степеней свободы: разные люди понимают один и тот же текст по-разному в силу своих индивидуальных особенностей и жизненного опыта.

Функциональное чтение – это чтение с целью поиска информации для решения конкретной задачи или выполнения определенного задания. При функциональном чтении применяются приемы просмотрового чтения (сканирования) и аналитического чтения (выделение ключевых слов, подбор цитат, составление схем, графиков, таблиц).

Под грамотностью чтения предлагается понимать способность ученика к осмыслению письменных текстов и их рефлексии, к использованию их содержания для достижения собственных целей, развития знаний и возможностей, для активного участия в жизни общества. Слово «грамотность» подразумевает успешность в овладении учащимися чтением как средством осуществления своих дальнейших планов: продолжения образования и подготовки к трудовой деятельности. Грамотность чтения подразделяется на следующие уровни:

- поиск в тексте нужной информации по простому критерию (самый низкий уровень);
- поиск в тексте нужной информации по множественным критериям;
- поиск в тексте нужной информации, распознавание связи между отрывками информации, работа с известной, но противоречивой информацией;
- поиск и установление последовательности или комбинации отрывков, содержащих глубоко скрытую информацию, умение сделать вывод о том, какая информация в тексте необходима для выполнения задания;
- понимание сложных текстов и их интерпретация, формулирование – выводы и гипотезы относительно содержания текста.

Ученик, у которого сформированы навыки функционального чтения, может свободно использовать навыки чтения и письма для получения информации из текста – для его понимания, сжатия, преобразования и т.д. Ученик, у которого сформированы навыки функциональной грамотности, умеет пользоваться различными видами чтения (изучающим, просмотровым, ознакомительным). Он способен переходить от одной системы приемов чтения и понимания текста к другой, адекватной данной цели чтения и понимания и данному виду текстов. Учителю в эпоху развития информационных технологий необходимо проектировать учебные задания, связанные с поиском, пониманием, преобразованием и использованием

информации в контексте повседневной жизни ученика и решения жизненно важных проблем [3].

С этой целью для создания учебных ситуаций, связанных, например, со сквозными темами «Окружающая среда» и «Общество» можно использовать примеры из реальной жизни, а в качестве материалов для учебных заданий - объявления, рекламу, инструкции, меню, входные билеты. На основе этих материалов можно создавать не только тесты и задания на проверку функциональной грамотности чтения, но и викторины, ролевые игры, вебквесты.

Приведём примеры заданий в соответствии с развиваемыми компетенциями:

Задания «множественного выбора»:

1. выбор правильного ответа из предложенных вариантов;
2. определение вариантов утверждений, соответствующих/не соответствующих содержанию текста/не имеющих отношения к тексту;
3. установление истинности/ложности информации по отношению к содержанию текста.

Задания «на соотнесение»:

1. нахождение соответствия между вопросами, названиями, утверждениями, пунктами плана, картинками, знаками, схемами, диаграммами и частями текста (короткими текстами);
2. нахождение соответствующих содержанию текста слов, выражений, предложений;
3. картинок, схем и т. п.;
4. соотнесение данных слов (выражений) со словами из текста (нахождение синонимов/антонимов).

Задания «на дополнение информации»:

1. заполнение пропусков в тексте предложениями/несколькими словами/одним словом;
2. дополнение (завершение) предложений.

Задания «на перенос информации»:

1. заполнение таблиц на основе прочитанного;
2. дополнение таблиц/схем на основе прочитанного.

Задания «на восстановление деформированного текста»:

1. расположение «перепутанных» фрагментов текста в правильной последовательности.

Для проверки уровня сформированности функционального чтения учитель может использовать комплексные тесты. Суть задания заключается в том, чтобы учащийся, прочитав текст, смог выполнить задания к нему по всем урокам, опираясь на содержание прочитанного.

Функциональная грамотность – метапредметное, интегральное образование, которое формируется при изучении школьных дисциплин с опорой на личностные качества и имеет разнообразные формы проявления [4].

Функциональная грамотность человека выступает показателем его способности адаптироваться к условиям микросоциума.

Для того чтобы дети стали функционально грамотными, необходимо создать особую, вдохновляющую образовательную атмосферу, которая пронизывает не только уроки, но и все внеклассные занятия. Каждый ребенок, приходя в школу, несет с собой свой уникальный набор качеств: кто-то собран и сосредоточен, кто-то склонен к рассеянности; кто-то моментально схватывает новое, а кому-то нужно время; есть аккуратисты и те, кто не слишком заботится о порядке. Но есть и то, что их всех объединяет – искреннее, чистое желание учиться. Это прекрасное человеческое стремление становится путеводной звездой всей школьной жизни. Нет "сильных" или "слабых" учеников, есть лишь те, кто увлечен процессом. Зачастую даже те, кто кажется "неуспевающим", обладают удивительной оригинальностью мышления. Педагоги должны стать теми, кто бережно поддерживает и возвращает в каждом ребенке его человечность, помогая ему найти свое место в мире, жить в согласии с другими людьми, природой, культурой и всем многообразием цивилизации. Ведь именно школа, в современном обществе, является, пожалуй, единственным и самым важным фундаментом для формирования функциональной грамотности.

Развитие функциональной грамотности младших школьников через исследовательскую деятельность на уроках это способность ученика использовать приобретаемые в течение жизни

знания для решения широкого диапазона жизненных задач в различных сферах человеческой деятельности, общения и социальных отношений.

Литература

1. Жумабаева А.Е. и др. Проблемы формирования функциональной грамотности учащихся начальных классов и пути их решения. // Образование в XXI веке : сборник материалов III Международной научно-практической конференции. – Москва, – 2020. – С. 351-356.
2. Мелехина Е.С., Логинова Т.Г. Роль учителя при организации исследовательской деятельности на уроках // Мир науки. Педагогика и психология. – 2020. – Т. 8.
3. Тумашова О.В. Формирование функциональной грамотности учащихся на уроках математики: размышления о новых целевых ориентирах. // Математика в школе: научно-методический журнал – 2021 – № 5. – С. 8-14.
4. Царегородцева Е.А. Формирование когнитивного опыта как основы функциональной грамотности младших школьников. // Детство, открытое миру: сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. – 2020. – С. 95-98.

FTAMP: 14.23.05

Э.Е. Сейткасымова, А.Ж. Сейтханова

№ 8 «Балбөбек» бөбекжайы

ҚР, Семей қ., sejtkasymova84@mail.ru

МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРҒА ОЙЫН ӘРЕКЕТІ АРҚЫЛЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТӘРБИЕ МЕН БІЛІМ БЕРУДІҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Қазіргі заманғы экологиялық білім беру – еліміздегі мектепке дейінгі педагогиканың ерекше бағыты ретінде бірнеше құрамдас бөлікке негізделіп қалыптасуда. Олардың ішінде: балалардың табиғатпен тығыз байланысына, бақылаулар мен экскурсияларға сүйенетін отандық педагогикаға тән дәстүрлі әдістер; халықтық дәстүрлер – ұлттық мерекелер, ойындар, ертегілер бар.

Мектепке дейінгі жастағы балаларға экологиялық тәрбие мен білім беру дегеніміз – білім мен тәрбиені, тұлғаның дамуын қамтитын үздіксіз процесс. Оның басты мақсаты – білім жүйесін, құндылықтық бағдарларды қалыптастыру және табиғатқа жауапкершілікпен қарау сезімін дамыту [1].

Мектепке дейінгі балалардың экологиялық мәдениеті – тұлға сапасы ретінде төмендегідей құрамдас бөліктерден тұрады:

- табиғатқа және оны қорғау мәселелеріне деген қызығушылық;
- нысандар туралы және оларды қорғау, тіршілікті сақтау тәсілдері жөніндегі білімдер;
- табиғатқа деген адамгершілік және эстетикалық сезімдер;
- ересектермен бірге табиғи ортаға қатысты экологиялық сауатты әрекеттер;
- табиғи ортадағы іс-әрекет пен мінез-құлықты айқындайтын уәждер.

Кесте 1 – Мектепке дейінгі жастағы балаларға экологиялық тәрбие беру әдістері

Әдіс атауы	Негізгі сипаттама	Қосымша сипаттама
Тәрбиеші мен балалардың бірлескен әрекеті (тірі табиғат үшін қажетті өмір сүру	Балалардың практикалық дағдылары мен іскерліктерін қалыптастыруға бағытталған экологиялық тәрбиенің негізгі әдісі.	Бақылау (өсімдіктерді өсіру нәтижесін қадағалау) балалардың дағдыларын түзетуге және олардың саналы түрде әрекет етуін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Бұл әдісті модельдеу әрекетімен ұштастырғанда экологиялық тәрбиеде жоғары нәтиже береді.

жағдайларын жасау және қолдау)		
Бақылау	Табиғатты сезімдік тұрғыдан тану әдісі.	Балаларға табиғатпен, тірі ағзалармен және қоршаған ортамен тікелей қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді.
Ойын	Эмоциялық іс-әрекет. Балалардың табиғатпен танысуының тиімділігі тәрбиешінің эмоциялық қарым-қатынасына байланысты: ол тапсырма береді, бақылауды ұйымдастырады, өсімдіктер мен жануарлармен практикалық әрекет жасатады.	Ойнап жүрген бала көтеріңкі көңіл күйде, белсенді және мейірімді болады. Ойын мен табиғатпен таныстыруды біріктіру арқылы балаларды сүйікті әрекетке «енгізіп», табиғатқа қатысты жағымды эмоциялық фон қалыптастыруға, табиғатқа деген дұрыс қарым-қатынас орнатуға қол жеткізіледі.
Модельдеу әдісі	Экологиялық тәрбиенің жүйесінде маңызды орын алады.	Табиғат күнтізбесімен жұмыс, табиғат мотивтері бейнеленген суреттер, музыкалық және әдеби шығармалар, халық қолөнер бұйымдары арқылы балалардың табиғатпен тікелей байланыста алған білімдерін нақтылау, бекіту және кеңейтуге мүмкіндік береді.

Ойын әрекеті қоршаған ортаны зерттеу мен түсінудің алуан түрлі мүмкіндіктерін қамтиды. Балалар табиғи үдерістерді модельдеуіне қатысып, жануарларды бақылап, өсімдік әлемінің әртүрлілігін зерттеп, сондай-ақ тұрақты дамудың принциптерін меңгере алады. Олар өздерінің экологиялық модельдерін құрып, экожүйелер жасайды, экологиялық мәселелерге байланысты проблемаларды шешеді. Ойын барысында балалар табиғатпен сәтті өзара әрекеттесу және қоршаған ортаны сақтаудағы өз рөлін түсіну арқылы қанағат сезімін бастан кешіреді. Олар табиғи ресурстарға ұқыпты қарауды, қоқысты сұрыптауды, энергия мен суды үнемдеуді, жануарлар мен өсімдіктерге қамқорлық жасауды үйренеді. Бұл дағдылар мен құндылықтар олардың мінез-құлқы мен өмір салтының бөлігіне айналады. Ойын әрекетін экологиялық тәрбиеге енгізудің бір жолы – экологиялық ойындар мен тапсырмалар. Мысалы, балалар «Экологиялық лото» ойынын ойнап, қоршаған ортада кездесетін өсімдіктер мен жануарларды іздеп, олардың аттарын атай алады. Немесе олар аквариумда немесе террариумда өз экожүйелерін құрып, оның дамуын бақылап, тепе-теңдігін сақтап отыра алады. Маңыздысы – ойын ұйымдастырылған болуы және педагогикалық түсіндірулер мен талқылаулармен сүйемелденуі керек. Мектепке дейінгі ұйымдардағы тәрбиешілер экологиялық бағыттағы ойын әрекеттерін өткізу мен қолдауда маңызды рөл атқарады. Олар сұрақтар қойып, табиғатты қорғаудың маңыздылығы туралы әңгімелер жүргізіп, экология және тұрақты даму ұғымдарын түсіндіре алады [2].

Сонымен бірге, ойын әрекеті еркін болуы және өзін-өзі көрсету мен шығармашылыққа мүмкіндік беруі қажет. Балалар табиғатты өз бетінше зерттеп, ерекше тастардың, таяқшалардың, жапырақтардың коллекциясын жинап, экологиялық тақырыптағы суреттер мен иллюстрациялар жасай алады. Оларға өз білімдерін және қиялын ойын контекстінде қолдануға мүмкіндік беру маңызды. Алайда ойын тек мектепке дейінгі ұйымдардың ішінде ғана шектелмеуі тиіс. Саябаққа, орманға немесе жай ғана серуенге шыққанда экологиялық ойынға жағдай жасау маңызды. Мұнда балалар әртүрлі өсімдіктер мен жануарларды бақылай алады, қоқыс жинап, оның қоршаған ортаға әсерін талқылай алады. Сондай-ақ балалар экологиялық білімдері мен дағдыларын қолданатын практикалық жағдайлар жасау қажет. Мысалы, ойын

алаңын тазалау кезінде олар қоқысты сұрыптауға арналған контейнерлерді қалай дұрыс таңдау керектігін немесе қандай өнімдерді компостқа жіберуге болатынын талқылай алады. Балаларға қоршаған орта проблемалары туралы тек білу ғана емес, сонымен қатар өз жолдарын және шешімдерін іздеуге мүмкіндік беру маңызды. Экологиялық тәрбиенің үздіксіз процесс болуы және бүкіл мектепке дейінгі бағдарламаға созылуы қажет екенін ескеру керек. Экологиялық тақырыптар табиғаттану мен географиядан бастап бейнелеу өнері мен әдебиетке дейінгі әртүрлі оқу салаларына енгізілуі мүмкін. Осылайша, балалар қоршаған орта мәселелеріне терең бойлап, білім мен құндылықтарды әр деңгейде меңгеруге мүмкіндік алады.

Қорытындылай келе, ойын мектепке дейінгі жастағы балаларға экологиялық тәрбие берудің тиімді құралы болып табылады. Ол олардың экологиялық ойлауын дамытып, қоршаған ортаны қорғауға байланысты құндылықтар мен дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Педагогтар табиғатты зерттеуге, өзін-өзі көрсетуге және балалардың шығармашылығына жағдай жасай отырып, экологиялық бағыттағы ойын әрекетін ұйымдастыру мен қолдауда маңызды рөл атқарады. Мұндай тәсіл балаларда қоршаған ортаға дәйекті әрі жауапты көзқарасты қалыптастырады, бұл болашақта олардың жер шарын сақтауға белсенді қатысушы болуына көмектеседі. Бақылаудың мәні табиғи нысандарды сезім арқылы тануда, яғни оларды көру, есту, сезу, иіс сезу сияқты түрлі қабылдау формалары арқылы ұғынуда жатыр. Кіші жастағы балалармен табиғаттағы өзгерістерді үнемі бақылау жүргізіледі: күн мен жаңбырды, мысық пен итті, балабақша ауласындағы құстарды, терезедегі жаңбыр тамшыларын. Ал ересек жастағы балалармен ауа райына байланысты аспан түсінің өзгерісін, бұлттардың әртүрлі пішіндерін, жануарларды, жәндіктерді, құстарды, жансыз табиғат құбылыстарын бақылау жүргізіледі. Ағаштарды, бұталарды (жапырақ түсінің ауысу уақыты, бүршіктің пайда болуы...), құстарды (сыртқы түрі, әдеттері, қыстайтын, ұшып өтетін түрлері...) салыстырулар өткізіледі. Бақылаулар, серуендер, экскурсиялар балаларға ойлануға негіз береді. Олардан көптеген «Неге?» және «Не үшін?» деген сұрақтар туындайды. Тәрбиеленушілердің қоршаған әлемді, табиғат құбылыстарын тануы тек бақылау арқылы ғана емес – мұнда модельдеу әрекеті үлкен көмек көрсете алады.

Модель – бұл қандай да бір нәрсенің заттық, графикалық немесе ойлық бейнесі. Мектепке дейінгі жастағы балалармен әртүрлі модельдерді жасауға және қолдануға болады:

- табиғаттағы маусымдық өзгерістерді бақылау күнтізбесі;
- өсімдіктердің өсуі мен дамуын бақылау күнтізбесі;
- құстарды бақылау күнтізбесі.

Ойын әрекетімен қатар, баланың жеке тұлғасын дамытуда зерттеу әрекетінің де үлкен маңызы бар. Ол тек білім, білік және дағдыларды меңгеру процесі ғана емес, ең алдымен білімді өз бетінше немесе ересектің нәзік басшылығымен іздеу, табу үдерісі болып түсініледі.

Қоршаған әлемнің заңдылықтары мен құбылыстарын танудың тиімді әдістерінің бірі – тәжірибе жасау әдісі. Мектепке дейінгі ұйымның негізгі міндеті – балада зерттеуге, жаңалық ашуға деген қызығушылықты қолдау және дамыту, бұл үшін қажетті жағдай жасау. Қазіргі экологияны әртүрлі деңгейдегі тірі жүйелердің қоршаған ортамен өзара байланысын, адам мен табиғаттың өзара әрекетін зерттейтін ғылым ретінде анықтауға болады. Балалар негізгі экологиялық ұғымдарды әртүрлі форма арқылы меңгере алады. Ұйымдастырылған іс-әрекеттерді ертегі кейіпкерлерін тарта отырып, бірақ ғылыми деректерге сүйене отырып өткізуге болады [3]. Ұйымдастырылған іс-әрекет барысында көркем әдебиетті қолдануға болады. Табиғат туралы көркем әдебиет балалардың сезіміне терең әсер етеді. Көркем шығарманы оқығаннан кейін балалармен әңгіме өткізіп, сұрақтар қойған жөн. Сондай-ақ балалардың қиялдауға деген ұмтылысын да пайдалануға болады. Балалар әдебиеті шығармаларын шебер ұсыну, дәстүрлі ойындарға экологиялық мазмұн енгізу, экскурсиялар, ертегілер мен әңгімелер құрастыру, табиғатта және тірі табиғат бұрыштарында, қысқы бақтарда (бар болған жағдайда) бақылау жүргізу – мұның бәрі балаларды көптеген экологиялық заңдылықтармен таныстыруға мүмкіндік береді. Ұйымдастырылған іс-әрекетте көрнекі құралдарды қолдану ұсынылады: табиғат суреттері, альбомдар, кескіндеме туындылары, тас коллекциялары, өсімдік тұқымдары, гербарий, ойын материалдары.

Экологиялық тәрбиені тәрбиеленушілердің отбасымен тығыз байланыста жүргізу қажет.

1. Балаларды гүлдерге, ағаштарға, бұталарға және барлық тіршілікке ұқыпты қарауға үйрету;

2. Құстар мен жануарларға қамқорлық жасауға баулу;

3. Балаларды қоршаған табиғаттың сұлулығын көруге үйрету.

Экологиялық тәрбие берудегі іс-әрекет формалары:

– жеке форма;

– топтық форма;

– жаппай форма.

Бұл формалардың барлығы өзара тығыз байланысты, бірін-бірі толықтырып, жетілдіріп отырады. Олардың әрқайсысының негізінде балалардың тәрбиешінің басшылығымен жүргізетін практикалық жұмысы жатыр, сондықтан белгілі бір форманы таңдауда балалардың дайындық деңгейін, даму деңгейін, жас ерекшеліктерін, жеке қызығушылықтарын ескеру қажет.

Әдебиеттер

1. Бодракова Н.И. Экологическое воспитание дошкольников // Детский сад от А. до Я. – 2008. – № 6. – С. 104-109.

2. Николаева С.Н. Методика экологического воспитания дошкольников. Методика экологического воспитания дошкольников. Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб.заведений. – 2-е изд., испр. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. 188 с.

3. Рыжова Н.А. Экологическая тропинка// Дошкольное воспитание. – 2000. – №4. – С.25-36.

МРНТИ: 16.01.45

М.Б. Богданова

СОШ №20

РК, г. Семей, marina.bogdanova@1967@list.ru

МЕТОДИЧЕСКИЕ ИННОВАЦИИ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Традиционная система обучения и воспитания не всегда учитывает особенности современных социальных условий, и это особенно касается преподавания русского языка и литературы в средней школе. Существуют серьезные противоречия между потребностью общества и уровнем функциональной грамотности детей. Сложность и многообразие грамматической и лексической структуры русского языка, жанровое, идейно-художественное многообразие русской литературы и определенные трудности, связанные с этим, специфические психолингвистические особенности современного школьника делают классические методики, несмотря на всю их системность, недостаточно адекватными современным потребностям общества. Поэтому интерес к теме поиска новых методик остается довольно устойчивым. Существующие жизненные реалии требуют от нас исключения описательности в обучении, упора на формирование логического и образного мышления, акцента на практический характер обучения через формирование знаний, навыков и умений [1].

Задача учителя, обучающего русскому языку и литературе, заключается не только в формировании практической грамотности, но, прежде всего, языковой личности, лингвистического мышления, коммуникативной и культурологической компетенций (вхождение в культуру русского народа – носителя языка, диалог с другими языками и культурами). Среди основных принципов современного преподавания русского языка в условиях поликультурной среды, позволяющих организовать обучение русскому языку и литературе и обеспечить его эффективность, можно назвать следующие:

– создание условий, формирующих интерес к лингвистической теме, понимание её полезности;

- опора на возрастные психологические особенности учащегося;
- приоритет развивающих форм обучения;
- стремление увидеть в языковом явлении проблему и попытка её решить;
- разнообразие форм обучения, выбор наиболее эффективных методических приёмов, методов;
- исследовательский характер обучения;
- чёткая структура занятий, их сюжетность, взаимосвязь всех их частей (условно можно выделить три части: вступление, вводящее в проблему; движение темы, развитие, углубление её, позволяющие увидеть многоаспектность любой языковой и литературоведческой проблемы; итог, выводы, коррекция усвоенных знаний);
- разнообразие форм опроса, при которых он органично вплетён в занятие, подчинён его задачам.

В методике преподавания русского языка до сих пор остается спорным, какие технологии являются наиболее эффективными в развитии лингвистических способностей учеников. Следует отметить, что многие уделяют особое внимание лингвистическим задачам проблемного и поискового характера. На смену традиционной форме обучения – структурно-семантическое описание языка – приходит функциональный подход к изучению русского языка. Инновационные подходы к преподаванию русского языка требуют изменения качественного отношения к предмету преподавания [2].

Русский язык является носителем культуры, традиций русского народа. Значит, целесообразно преподавать его как феномен культуры, овладевать методикой преподавания предметов культурологического цикла. На сегодняшний день определенные сложности связаны с обеспечением эффективного обучающего поля. Решение проблемы видится в разработке таких технологий обучения, которые создадут как внешний, так и внутренний мотивационный настрой учеников на серьезное изучение курса. Внешняя мотивация определяется социумом, современными требованиями круга общения, в том числе профессионального. Внутренний тип мотивации обеспечивается максимальным вовлечением в процесс обучения личных интересов, особенностей обучаемого и учетом этих стимулов при отборе и организации учебных материалов. Ученику интересно то, что для него значимо и в то же время доступно при освоении, а также то, что создает условия для самореализации.

Выделяется три типа методических инноваций: радикальная, подразумевающая перестройку процесса обучения или его значительной части, комбинированная, соединяющая ряд известных элементов, технологий или методов, а также модифицирующая, призванная улучшить классические методики без их существенного изменения. Перед учителями, использующими инновационные методы в преподавании, стоят вполне конкретные цели и задачи. Вот наиболее существенные из них:

- проведение обучения в интерактивном режиме;
- повышение интереса учащихся к изучаемому предмету;
- формирование у учеников навыков эффективной речевой коммуникации, художественного, образного мышления и вкуса, эстетических и нравственно-этических основ мировоззрения. Поиск инновационных методов обучения направлен на повышение креативности в преподавании.

Термин «креативность» образован от английского create – творить, и трактуется как творческая составляющая коммуникативного процесса. Прежде всего, необходимо создать условия для реализации творческого потенциала студента, его индивидуальных особенностей, показать ученику конкретный смысл и перспективы его деятельности во время подготовительного этапа и непосредственно на занятии. Эта задача может быть решена только посредством занятия, структура которого предполагает сотрудничество учителя и ученика («учить, – считает В. Лакшин, – это умение правильно ставить вопросы»). Перед учителем стоит задача не только передачи готовых знаний, но и включения в деятельность каждого ученика, чтобы он смог пережить ситуацию успеха, став активным участником учебного процесса, и при

этом чувствовал себя комфортно. Такой подход к обучению требует перестройки сознания как педагога, так и ученика, привыкших к традиционной системе обучения: послушай – запомни – воспроизведи [3].

Успешному решению этой проблемы и повышению мотивации к изучению русского языка и литературы в средней школе способствует интерактивное обучение, которое является обязательным элементом таких инновационных технологий, как модульная, критического мышления, уровневой дифференциации, игровая и интерактивная. Обучение в интерактивном режиме, при котором каждый ученик имеет возможность быть успешным, стимулирует его деятельность. Проведение рефлексии на разных этапах занятия дает возможность осмысливать собственные действия, побуждает к саморазвитию. Интерактив – это взаимодействие. Обучение, погруженное в общение (через работу в парах, статических и динамических, «тройках», «четверках», группах), позволяет решать многие дидактические и воспитательные задачи, а именно:

- включать в деятельность каждого ученика;
- создавать ситуацию успеха;
- способствовать личностному утверждению учащегося в среде сверстников;
- формировать внутреннюю мотивацию.

Благодаря обучению в интерактивном режиме учащиеся легко принимают ситуацию работы в парах и группах, овладевают навыками совместной деятельности, учатся объективно оценивать себя и товарищей, свободно высказываться, аргументировано отстаивать собственную позицию, позитивно относиться к этапу рефлексии и анализа. Все эти навыки и умения имеют большую практическую ценность. Постоянное использование приемов само- и взаимопроверки развивает орфографическую зоркость. «Проговоры», взаимопросы, взаимообучение в парах, работа в режиме интервью – все это создает благоприятные условия для развития устной речи учеников. К числу эффективных технологий можно отнести использование коллективных средств обучения (пары, группы сменного состава и т.д.). Такая методика преподавания позволяет создавать на занятиях определенные речевые ситуации, что способствует формированию коммуникативной компетенции учащихся. Инновационные подходы к преподаванию предмета, связанных с изучением русского языка и литературы, требуют четкой организации самостоятельной исследовательской деятельности учеников. Эти методы являются важнейшей составляющей интерактивного обучения. Выполнение творческих домашних заданий на основе уровневой дифференциации стимулирует деятельность учеников и укрепляет желание учиться. Все это способствует и формированию основных коммуникативных компетенций, столь необходимых для будущей жизни учащихся.

Одной из форм исследовательской деятельности можно считать лингвистический анализ текстового материала, а также фрагментарный анализ текста. Важную роль имеет обучение созданию, редактированию текстов, оформлению экспертных заключений. Особенно эффективны такие работы при изучении лексики, фонетики, морфологии, стилистики.

Особого внимания требуют занятия, связанные с задачей развития речи, уроки комплексного анализа текста, создать собственный текст, интерпретировать текст.

Перед учителями стоит задача расширения активного словаря учащихся. Инновационный подход требует от каждого учителя поиска наиболее продуктивных средств для активизации знаний учеников. Большое значение имеет четкая организация работы с различного рода словарями (орфографические, толковые, фразеологические, синонимов, антонимов, орфо-эпические, этимологические) на занятиях русского языка.

В ходе орфографического практикума применяются деловые игры. Они используются при проверке домашнего задания, при актуализации ранее полученных знаний, умений и навыков учащихся; могут являться и итоговым обобщением по полученной теме, изученному разделу.

Для более результативной работы при обучении русскому языку используются опорные конспекты, рисунки, произведения живописи, музыки. В работе мы часто обращаемся к вопросам этимологии, истории возникновения слов и выражений. Одним из наиболее

продуктивных методов при изучении русского языка и литературы является сравнительно-сопоставительный анализ текстов разных авторов на одну и ту же тему, что позволяет оценить использование эпитетов, метафор и других средств художественной выразительности, выявить особенности построения текста, типы и стили авторской речи. Это дает возможность не только на слух распознавать автора того или иного текста, но и говорить и писать образно, используя все языковые художественно-изобразительные средства выразительности. Наибольшую помощь в формировании речевой и письменной грамотности оказывают устные и письменные сочинения с взаимным редактированием текстов и работа с дидактическим материалом разных типов. Огромную роль играют междисциплинарные связи. В тематике по литературе, стилистике, русскому языку, практической грамматике вводятся элементы риторики, логики, истории, философии, лингвистического анализа текста. Учащиеся пишут исследовательские работы, проекты связанные с наблюдением за языком в социальных сетях. Для работы над развитием культуры речи, формированием культуры общения используются диспуты по просмотренным телепередачам, видеосюжетам, редактирование деформированных текстов, сопровождаемое комментированием, с привлечением правил, с рассуждением о ходе работы по выбору верного варианта написания, подбора слов с привлечением доказывающих их верность аргументов. В работе широко используются работы по русскому языку, лингвистические конкурсы. При итоговом контроле применяются такие формы проверки знаний, как ответ – рассуждение, ответ – монолог, научные и проблемные диалог и, дискуссии, исследовательские работы (как по анализу языковых единиц и проблем, связанных с соблюдением языковых норм в окружающей языковой среде, так и по вопросам литературы).

Для повышения результативности каждого урока, совершенствуются подходы к преподаванию русского языка и литературы, с реализацией компетентно-деятельностного подхода к обучению. С этой целью проводятся информационно-аналитические семинары, семинары-тренинги, мастер-классы, практикумы, апробируются новые учебники как по русскому языку, так и по литературе, проводятся научно-практические конференции для учащихся, в программу которых включаются вопросы, связанные с изучением русского языка, разрабатываются проектные уроки, уроки-дебаты, дискуссии, деловые игры и т.д. Метод проектов при обучении русскому языку позволяет развить:

- навыки аналитического мышления в процессе анализа информации, отбора необходимых материалов;
- ассоциативное мышление в процессе установления ассоциаций нового учебного материала с ранее изученным;
- логическое мышление, умение выстраивать логику доказательств, внутреннюю логику решаемой проблемы;
- умение рассматривать проблему в целостности связей и характеристик, опираться на ранее изученный материал.

Дискуссия в форме дебатов может быть эффективной в том случае, если обсуждается сложная или противоречивая проблема, мнения участников чётко определены и резко отличаются друг от друга. Цель дискуссии – научить учащихся спокойно, корректно высказывать мнения на лингвистическую и литературоведческую тему и их аргументировать. Повышению мотивации к изучению предмета также способствуют уроки, проводимые в интерактивном режиме, а именно: лекции-экскурсы, уроки-конференции, уроки-суды и т.п.

И отечественная, и зарубежная литература должна рассматриваться в контексте мировой культуры, интегрироваться с искусством, философией, религией. Особую роль приобретает преодоление стереотипов в интерпретации литературных явлений и текстов. Интегрированные уроки необходимы для формирования эстетического мышления и вкуса. Наиболее предпочтительным становится использование образцов портретной и пейзажной живописи при изучении биографии писателей, иллюстраций к художественным произведениям. Однако в сложившихся условиях становится особенно важным применение исследовательского метода в преподавании литературы, использование креативных форм творчества, среди которых можно

выделить совместный анализ текста, историко-аналитический подход к исследованию художественного материала, философско-нравственное осмысление прочитанного.

Таким образом, важнейшим направлением в преподавания русского языка и литературы в средней школе является личностно-ориентированное образование, ведущее место в котором занимает познавательная деятельность и методические инновации в виде современных методов и подходов:

- метод исследования (как известно, знания, добытые собственным трудом, больше ценятся, лучше усваиваются и применяются на практике);
- системно-структурный подход к анализу изучаемой темы;
- прогностический метод (моделирование учебного процесса);
- экспериментальный метод.

Литература

1. Манвелов С.Г. Конструирование современного урока. – М.: Просвещение, 2002.
2. Ларина В.П., Ходырева Е.А., Окунев А.А. Лекции на занятиях творческой лаборатории «Современные педагогические технологии».- Киров: 1999 – 2002.
3. Громова О.К. «Критическое мышление – как это по-русски?» Технология творчества. //БШ № 12, 2001

FTAMP: 16.01.45

К.А. Абилкаирова
№2 ЖОББМГ

ҚР, Ақтөбе қ., asem.kulbaeva@mail.ru

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ ЕҢ ТАНЫМАЛ ЖӘНЕ ТЕРЕҢ МАҒЫНАЛЫ СӨЗДЕРІ

Халық қазынасының негізі – оның рухани байлығы мен дүниені тану көзқарасында жатыр. Осы тұрғыдан қарағанда, Шәкәрімнің еңбектері идеялық және тақырыптық тереңдігімен, көркемдік әсерлілігі мен мазмұндық кеңдігімен ерекшеленеді.

Шәкәрім Құдайбердіұлы – қазақ халқының рухани әлемін байытқан ұлы ойшыл, философ, ақын. Ол адам бойындағы ең асыл қасиеттердің бірі – ар мен ұят, адамгершілік пен әділдік екенін ерекше атап өткен. Шәкәрім үшін нағыз адам – арлы, ұятты, әділ, мейірімді жан.

Шәкәрімнің ең белгілі сөздерінің бірі:

«Ар ілімі – адамдық ілімнің ең зоры.» Бұл сөздің мағынасы – адамның шын мәнінде адам болуы оның ар-ұятына байланысты деген ой. Адамның білімі, байлығы, лауазымы көп болса да, егер ар-ұяты болмаса, ол рухани жағынан әлсіз, адамдық биіктен алыстайды.

Ар мен ұят – адамның ішкі күзетшісі. Кісіге бір жаман іс істеуге оқталғанда, жүрегі «бұл дұрыс емес» деп ескертіп тұрады. Шәкәрім осы ішкі сезімді қадірлеуге шақырады.

Адамгершілік туралы Шәкәрім:

«Адамдық борышың – халқыңа еңбек қыл,

Ар жолдан айнымай, ар сақта, соны біл!» – дейді. Бұл өлең жолдарында адамның қоғам алдындағы борышы айтылған. Яғни, әр адам өз еліне, еліне, адамзатқа адал еңбек етуі тиіс. Адамгершілігі бар адам ешқашан өтірік айтпайды, біреуге жамандық жасамайды, пайда үшін арын сатпайды.

Шәкәрім атамыз:

«Ғылымсыз адам – айуан,

Не қылсаң да ғылым біл!» – деп айтқан.

Бұл сөздің мағынасы – білімсіз адам өмірдің мәнін түсінбейді, тек ішіп-жеп, ұйықтап жүрген жануар сияқты болады деген ой. Адамның ең басты байлығы - ақыл мен білім. Егер

адам оқымаса, ізденбесе, ойланбаса, ол өз бойындағы мүмкіндікті пайдаланбайды. Ал білім үйренген адам – айналасына жақсылық жасай алады, елге пайдасы тиеді.

Білім адамды биікке көтереді. Кітап оқып, жаңалық білген адам өмірді түсінеді, жақсы мен жаманды ажырата алады. Ал білімсіз адам не дұрыс, не бұрыс екенін айыра алмайды. Сондықтан әрбір адам, әсіресе біз – оқуымыз керек. Сабаққа ұқыпты болып, жаңа нәрсені үйренуге тырысуымыз қажет. Шәкәрім атамyzдың бұл сөзі – бізге үлкен өсиет. Ғылым мен білім – өмірдің шамшырағы. Біз оқып, үйренсек, елімізге де, халқымызға да пайда әкелеміз.

Адам өмірінде екі үлкен ұғым бар - жақсылық және жамандық. Бұл екеуі – өмірдің айнасы. Әр адам өз жүрегімен осы екеуінің бірін тандайды. Балаларға жастайынан жақсылықты үйрету – үлкен тәрбиенің бастауы. Өйткені, жақсылық жасауды үйренген бала өмір бойы адал, мейірімді болып өседі.

Шәкәрім Құдайбердіұлы айтқандай:

«Жамандық көрсең, қашық жүр,

«Жақсылық көрсең, асық жүр!» Яғни, жамандықты байқасаң, одан аулақ бол, ал жақсылықты көрсең – соған ұмтыл деген сөзі. Бұл екеуі – өмірдің айнасы. Әр адам өз жүрегімен осы екеуінің бірін тандайды. Балаларға жастайынан жақсылықты үйрету – үлкен тәрбиенің бастауы. Өйткені, жақсылық жасауды үйренген бала өмір бойы адал, мейірімді болып өседі.

Адам өмірінде ең маңызды нәрсе – тәрбиелі болу, адамгершілік қасиеттерді бойға сіңіру.

Тәлім-тәрбие – адамның өмірлік бағытын, мінезін, ой-санасын қалыптастыратын құрал. Шәкәрім Құдайбердіұлы мен басқа да ұлы ойшылдар адам болу үшін қасиетті тәлім-тәрбиеге сенген.

Тәлім-тәрбие деген не?

Тәлім – білім беру, дұрыс ой сіңіру, өмірлік тәжірибеге үйрету. Тәрбие – адамды жақсы мінезге, ізгі амалдарға үйрету, жүрегін, ақылын дамытып, адамгершілікке баулу.

Тәлім-тәрбие арқылы адам:

- ✓ жақсы мен жаманны ажырата алады;
- ✓ адал, әділ, мейірімді болады;
- ✓ өзіне және басқаларға құрмет көрсетеді.

Адам болу – бұл қандай қасиеттерге ие болу?

Нағыз адам болу үшін келесі қасиеттерді дамыту керек:

- ✓ Адалдық – сөзінде және ісінде шыншыл болу;
- ✓ Мейірім – кішілерге қамқор, үлкендерді сыйлау;
- ✓ Ынсап – әділдік пен имандылық жолында болу;
- ✓ Еңбекқорлық – өз ісіне жауапкершілікпен қарау;
- ✓ Өздігінен білім алу – әрдайым үйренуге ұмтылу.

Шәкәрім Құдайбердіұлы: «Адам болам десең, бес нәрседен қашық бол: өтірік, өсек, мақтаншақ, еріншек, бекер мал шашпақ», – дейді. Бұл қасиеттер адамды нағыз адам, елдің мақтанышы етеді.

Шәкәрім Құдайбердіұлының философиялық еңбектерінде де, өлеңдерінде де адамгершіліктің негізгі белгілері анық көрсетілген:

Қасиет	Мағынасы	Мақсаты
Ар	Ішкі тазалық, адалдық	Өз ұжданына адал болу
Ұят	Өзінің және өзгенің намысын қорғау	Жаман істен сақтану
Әділдік	Шындық пен туралықты ұстану	Әркімге тең көзқарас таныту
Мейірім	Адамға сүйіспеншілікпен қарау	Өзгенің қуанышын бөлісу

Шәкәрім атамyz осы төрт қасиетті нағыз адам болудың кілті деп санаған. Бүгінгі заманда да Шәкәрімнің бұл ойлары өзекті. Қазіргі қоғамда материалдық құндылықтар көбейгенімен, рухани байлық – ар мен ұят, адамгершілік қасиеттер – мәңгі қалады.

Мысалы,

- Біреуге көмектесу,
- Қиын сәтте шындықты айту,
- Үлкенге құрмет, кішіге қамқор болу – бәрі де Шәкәрім айтқан арлы адамның ісі.

Қорытындылай келе, Шәкәрім Құдайбердіұлы – адамгершілік пен ар-ұят тақырыбын терең қозғаған ұлы ойшыл. Ол үшін адамның ең үлкен байлығы – ар, ең биік қасиеті – ұят, ал ең басты мақсаты – адал өмір сүру.

Шәкәрімнің даналық сөздерінен біз мынаны ұғамыз: адамның шын сұлулығы киімінде де, байлығында да емес, оның жүрегінің тазалығында, ниетінің ақтығында, әрекетінің әділдігінде. Егер әр адам арын сақтап, ұятын жоғалтпай, адал өмір сүрсе – қоғамда әділдік, мейірім, тыныштық орнайды. Сондықтан да Шәкәрім атамыздың өсиеті бүгінгі ұрпақ үшін де мәңгі өзекті: «Ар-ұят – адамдықтың тірегі, Адамгершілік – өмірдің шырағы.»

Әдебиеттер

1. Құдайбердіұлы Ш. Өлеңдер мен поэмалар / Құраст.: М. Мағауин. – Алматы: Жалын, 1988.
2. Т. Шаңбай (құраст.): «Шәкәрімтану мәселелері»: сериялық ғылыми жинақ. 1-т., 2-т., 3-т. – Алматы: Раритет, 2007.
3. Құдайбердіұлы Ш. Екі томдық таңдамалы шығармалары. II том. – Алматы: Жібек жолы, 2008.

GTAMP: 17.01.17

Н.Р. Аbugалиева, Ә. Тілеубекқызы

№11 ЖОББМ

ҚР, Семей қ., nazly@mail.ru

ШӘКӘРІМ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЖАСАМПАЗ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Қазіргі ХХІ ғасыр кезеңіндегі қазақ халқы әртүрлі өзгерістер мен ауқымды саяси оқиғалар тасқынының куәсі болып отырғаны белгілі. Осындай құбылыстар кезінде белең алған рухани жұтаңдыққа біз қарсы қоя алатын бірден-бір қоғамдық шара - төл мәдениетімізге бетбұрыс жасау. Бұл бізге бүгінгі өмір үрдісі даму мен жаңғыру, жан мен сана, білім мен дін, рухани сезімталдық пен салт-дәстүр сабақтастығы және адамдар арасындағы түсіністік мәселелеріне дұрыс шешім қабылдауға негіз болады. Халқымыздың болмыс бітімі биік, жан дүниесі кең болуымен бірге дүниетанымдық тереңдік те қазақтың төл табиғатына тағдыры тартқан сыйы. Осындай ерекше қасиеттерінің негізінде өзіндік сипаты, келбеті бар рухани құндылықтарды дүниеге әкелді.

Ерен азаматтары кеңес идеологиясының құрбаны болған Абай елі қазақ поэзиясының, мәдениетінің, қазақ дүниетанымы мен рухының қасиетті мекеніне айналды. Бостандық пен еркіндік рухын паш еткен қазақ поэзиясының Меккесі, ұлы ақындардың аялы бесігі – Шыңғыстау Абай мен Шәкәрімдей даналары арқылы қазақ ұлтының ар-намысының асқар биігі болып қалды. Заманының озық ойлы тұлғасы Шәкәрім Абай идеяларының әсерімен рухтанып, әсіресе оның мәңгілікке, өмірдің мәнін іздеуге құрылған, адам қасиетінің биіктеуіне бағытталған ой-толғамдарына ерекше үңіледі. Ақынның лирикалық өлеңдерінен өзі өмір сүрген заманның ой-пиғылына сай қоғам тынысын, білім мен ғылым, жаратушыны тану, халқын сүю, адамды түзетпек ойларын, жеке адам мінез-құлқын, адам баласының асқақ сезімдерін, жастық шақ, ғашықтық сырларын т.б сезінуге болады. Ол ғұмыр бойына адамдық идеяларын ұсынды. Адамды рухани дүниесінің кемеріне қарап бағалады. Нұрлы ақыл мен ойлы жүрек адамды бастап жүруге тиіс, сонда ғана оның еңбегі мағыналы болатындығын жырлады. Шәкәрім «Шын бақыттың айнасы» қарасөзінде: «Адамның шын бақыты не?» деп сұрақ қойып, оған жауап береді:

«Шын бақ ата-анадағы шын махаббат пен балалардағы шын таза жүрек еді. Барша адам баласын өз балаң, өз бауырыңдай көріп, махаббат, ғадалат қылсаң шын бақыт сол еді». Шын

бақ мынау деп ұсынатыны: «Кірсіз ақыл, мінсіз сөз, адал еңбек. Бізше, адам өмірін түзеуге, барлық адам тату тұруға негізгісі - адал еңбек, ақ жүрек, арлы ақыл болуға керек. Дүниеде бұл үшеуі үстемдік құрмай, адам баласына тыныштық өмір сүруге мүмкіндік жоқ» [1,625] деген Шәкәрім адамзат бойындағы мәңгілік ізгі мұраттарды санамап, әрқайсының философиялық мәнін ашуға бар күш-жігерін сарп етті. «Ең алдымен барлық адамды адал еңбек ететін жолға салу керек. Еңбек өнерін үйрету керек, оқу, өнер-білімге жетілдіру қажет. Жаман әдеттерді жоюға бұлар жеткіліксіз болғандықтан «Ар білімі» деген ілім оқытылуы керек. Бұл ғылымды ақылды адамдар ойластырып, пән ретінде жазуы тиіс. Нәпсіні жойып, адам бойында жеке ар қожа болып орныкса, өзгерісі оңай» [1,678].

Шәкәрім адамның ішкі әлемі үнемі дамуда болатынын зерттей отырып, өзінің негізгі философиялық принципі «Ар ілімінің» негізін қалады. Шәкәрім бүкіл шығармашылық күш-қуатын адамдық игіліктерге, ақиқат адамдық болмысты іздеуге, адамға лайық өмір сүруге сарп етті. Адам проблемасы өзекті проблемаға айналды. Қоғам дамуындағы жақсылықтар мен кемшіліктерді айқын аңғарды, аңғарып қана қойған жоқ, оларды жоюдың жолдарын іздеді. Осы негізде оның азаматтық позициясы қалыптасты. Шәкәрімтанушы ғалым Б.Әбдіғазиев: «Заманының сан тарау сауалдарына жауап іздеу, халық мұңы мен арманын жырлау, айналасындағы әлеуметтің мәңгілік мұраттарын көксеу, замандастарының жақсы-жаманды қасиеттерін объективті түрде бағалау Шәкәрім лирикасынның тақырып аясын айқындады» [2,139].

Шәкәрім Адам сапасын арттырудың, оған мінез-құлықтың әсері және қандай адами құндылықтарды дамыту керек деген мәселені күн тәртібіне қойды. Адам дамуына сыртқы ортаның, әлеуметтік жағдайдың адамға ықпалын байқай отырып, ол ортаны, қоғамды, өмірді өзгерту жағдайына адамның рухани толыққанды қалыптасуының әсерінің күштілігін айқындап берді. Абай дәстүріндегі ақындар адамды әдебиеттің негізгі қаһарманы дәрежесіне көтерумен бірге, оны көркем бейнелеудің жаңа тәсілдерін де меңгерді. Шындығында да қай уақытта да замана шындығын айшықтауда ақындарымыз адам мәселесіне соқпай кетпеген. Ақын-жазушыларымыз адамның ішкі жан-дүниесін, түсінік ұғымдарын, психологиясын терең ашу арқылы қоғамдағы әлеуметтік шындықты ашуға ұмтылды. Адамына қарап қоғамын тану мүмкіндігіне ие болды.

Жеке адамды жетілдіруде ар, ақыл, ұят, намыс, ұждан, ынсап, сабыр, сақтық, талап, рақым, ой ұғымдары осы тақырыптағы өлеңдерінің мазмұнын құрады. Шәкәрім пайымы бойынша адам өзін таныса, жаратқан Алланы да біледі. Ақын жырлары адамзатты ізгілікке насихаттады. Ал ізгілік Құдайдың ілімі емес пе, ол сізге де бізге де керек білім. Онсыз біздің жанымыз мешеуленіп, солғын тартады. Әу баста Алла бізді осы руханиятқа жан-дүниемізді мұқтаж қылып жаратқан. Адамдардың рухани дүниесі жоғары болды. Шәкәрім туындыларында Құдайдың ілімі кеңінен насихатталады. Ол жаратушының өміріне, құран аяттарына мойын бұрады. Мысалы «Адам өзін таныса, құдайды да танымақ» атты әңгімесінде: «Ғайса Ғалиассалам айтқан дегенді келтіреді: «...біреудің көзіндегі шөпті алмақ болсаң, әуелі өз көзіндегі ағашты алып таста»-деп. Мұның мағынасы: өз мініңді тазартсаң, кісінің мінін айтып ұқтыруға, кісіні түзетуге сонда жарарсың. Адам өзін-өзі білмекке: қайдан жаралдым, не үшін жаралдым, түбінде не болмақпын деген үш сұраққа ойланса керек! Өзін-өзі тексермей жүре берген адам жайдан мал, аңнан да төмен болады. Аятта: «Ол ақымақтар төрт аяқты хайуан сықылды бәлкім онан да жаман меңіреулер» [1, 675]. Шәкәрім өзін-өзі танымақ деген адам баласы Жаратқан иесінің құлы екенін һәм ғибадат үшін жаралғанын біліп, өзін-өзі тексеріп, зиянды істен қашып адал, пайдалы істі қылуға тырыспақ деп түсіндіреді. Шәкәрім де Жаратқанға шексіз құлшылық жасау арқылы ішкі рухани тереңдікке жеткен. Қожа Ахмет Иассауи бабамыз бен олардың ілімін 12 ғасырдан бері жалғастырған Жүсіп Баласағұн, Сүлеймен Бақырғанидан бастап, 19 ғасырға дейінгі қазақ жыраулар поэзиясында осындай көрегендік көзге айқын көрініп тұр. Бұл көрегендіктің сыры шындығында Жаратылыстың заңдылығын ұғу, түсіну, білуде жатыр. Ал жаратылыстың заңдылығын білу үшін ақылдың өсіріп, көкірек көзінді ашпақ керек. Абай мен Шәкәрімді ұғып меңгерсек те біз мыңдаған қауіп-қатердің алдын алып, ұлт ретінде дами түсер едік.

Шәкәрім адам бойындағы барлық жақсы қасиеттер Ардан бастау алатынын, ар дегеніміз - Жаратушының адам бойына екенен нұры, метафоралық философия тілімен айтқанда «адамшылықтың бастау алар бұлағы» деп көрсетті. Ар адамдық сананың негізі екенін ақын анық айтқан.

«Ар адам бойында алғашында бар нәрсе,оны суарып өсіру,не жоғалтып алу адам тағдырына қатысты нәрсе. Мәселен, мұсылман философиясындағы имандылық, қазақ ұғымындағы кісілік, Шәкәрім негізін салған ар ілімі де Ардан нәр алады», - дейді шәкәрімтанушы ғалым Тұрдықұл Шаңбай [2,75]. Қазақ жұртында «Малым-жанымның садағасы, жаным –арымның садағасы» деген ұлағатты сөз бар. Дүниенің еш байлығына арын сатпаған қайран бабаларым-ай дейсің осындайда. Шәкәрім сонымен бірге лирикасында ұждан, ынсап, ұят, мейірім,сабыр, сақтық, ой, талап сияқты ұғымдарды адамды рухани бай етіп тәрбиелеудегі құндылықтар деп қолданды.

Ұждан-адамның асыл қасиеті. Ақын: «Екі өмірге де керекті іс – ұждан. Ұждан дегеніміз - ыпсап, мейірім, әділет» дейді. Егер адам ынсапты, әділетті, мейірімді болса барлық жақсылықтың нұрлы сәулесі тарайды. Ұждан адамда туа біткен қасиет. Адам уақыт оза не оны өсіреді, не жоғалтады. Сондықтан адам баласы бойдағы жақсы қасиетін өшіріп алмауға тиіс. «Екі дүниенің абыройын берсін» деген сөздің де бастауы осында жатқан шығар. Шәкәрім «Ұждандыны мақтайды тамам адам» дегенде адамның адамдық қасиеті ұжданға негізделетінін көрсетеді.

Ұждандыны мақтайды тамам адам
Мейлі ғалым болса да, мейлі надан
Ар,ынсаппен іс қылып, азап тартып,
Ақ жолында өлгеннің арманы жоқ [1, 226].

Ақын ұждан қанмен, яғни жанмен келетін адамның адамдық қасиеті болғанмен, оны адам тірлігінде жоғалтып алмауға тиіс екендігін ескертті.

Ынсап- адамдықтың өлшем биігі. Ақын ынсапты әділет, мейірім сияқты ұғымдармен қатар қояды, ұжданның үш тірегінің бірі ретінде қарайды. «Уа, достар адам жақсы мінезді болуға тырысу керек. Әуелі ынсапты болу керек. Ынсап деген әр іске аспай, кем қалмай, орташа болмақ. Ғаделет дегенде осыдан шығады. Аятта: «Алла тағала әділет қылғандарды сүйеді деген». Аяттардан мол мысалдар келтіре отырып, өлең сөзбен көріктейді. Сонымен бірге ынсапты адам бойындағы асыл қасиеттердің ең әділі деп бағалайды. Талапқа алты түрлі нөкта тақтырады. Өзгесінің тізгінін ынсапқа ұстатады.

Ынсап не аспайды, кем қалмайды,
Орын таппай ол, сірә, қозғалмайды [1, 235].

Ынсаптың болмысы – өлшемдік мәнінде. Артық кетпейді, кем қалмайды, орнын таппай қозғалмайды. Аспайды да, таспайды да, саспайды.

«Ашу мен ынсап» өлеңінде ынсаптың философиялық қыры жан-жақты ашылады.

Мейірім, рақым сияқты қасиеттердің де табиғатын аша білген. Бұл ұғымдарды қатар қолданады, мағынасы бір. Мейірім - тұлғаның ұждандық қасиеті. Шәкәрім шығармаларында мейірім негізгі тірек ұғымдарының бірі. Оны ақ жүректен шығатын нұрлы жағымды қасиет ретінде ерекше бейнелеген. Мысалы: «Рақым жақсы көреді аяғанды, адамға қаттылықты ойламайды», «Алланың пендесіне рақымы мол, Сен де өзіндей адамға мейірімді бол», «Мал, мансап адамзатты мас қылады, Мейірімді жүрегін тас қылады», «Адал еңбек, ақ пейіл, мейірім жоқ, Осы болар таза ақыл өлді демек», «Ынсап пен мейірім, әділетті, Жаныңдай көріп жан сақта» деп мейірім, рақым сөздерін қатар қолданып, ерекшеліктерін байқатады.

Т. Шаңбай: «Рақым негізінен Жаратушыға қаратып айтылады. Мейірімділік – мұсылманның басты қасиеті. Алла тағаланың қасиетті сипаты көп, соның бірінде: «мейірімді және рақымды алла тағаланың атымен бастаймын. Рахман – мейірімді, Рахим- рақымды деген мағына береді» [3,174], - деп түсінік жасайды.

Сабырды да адам бойындағы асыл қасиеттердің қатарында бейнелейді. Осы сөзді қолданудың да философиялық мәнін түсіндіреді. Адам баласы қандай бір қайғыға сабыр ете білуі, ашуға берілмей ақылға сабыр беру сияқты қасиеттерді үлгі етеді. Тіршіліктегі кездесетін

ауыртпалықты сабырмен көтере білу керек деген Құран кәрімдегі аяттармен байланыстырады. Қазақ халқының өмір-салтында қашанда сабырға ерекше орын беріледі. «Сабыр түбі – сары алтын, Өзімшіл болма, көпті ардақта, Адамның бәрі - өз халқың» деп саналы ойын халық даналығымен ұштастырады.

Сабыр деген – әр іске шыдамдылық,
Қатты керек адамға бұл бір қылық.
Қолы жетпей талай адам ызданады,
Осыдан көп шығады адамшылық [1, 254].

Шәкәрім қажы: «Сабыр, сақтық,ой,талап болмаған жан, Анық төмен болмай ма хайуаннан?» деп сақтық секілді тірек ұғымдарына назар аударады. «Сақтық деген не?-деген сұраққа ақын былайша жауап береді:

Сақтық деген әрқашан байқап жүрмек,
Пайда ма,не залал ма ескерілмек.
Көргенін, естігенін есепке алса,
Сонда оңай әрбір істі ойлап білмек [1, 283].

Не істі бастарда, не жайында сөйлесең де сауысқанша сақ болсаң еш қорлық көрмейтінің өмірден алынған шындық. «Аңдамай сөйлеген ауырмай өледі» дейді халқымыз. «Ақырын жүріп, анық бас, еңбегің кетпес далаға» деген Абайдың ұлағатты сөзінің түп-төркінінде де адамның асыл қасиеті сақтық жатыр емес пе? Әр істе табысқа жету, жеңіске жету үшін сақтық керек. Шәкәрім туындыларында «әр істі ойлап білмекке, нәтижеге қол жеткізуде» ізгі қасиет сақтыққа шақыру ниеті жатыр. Қазақ халқы жаһандануға қарата бет алып келеді. Жанұшыра жетіп жатқан жаһандану тажалына қалқан болар жол- ұлттық тәрбие, ұлттық ар-намыс, салт-дәстүр, әдеп-ғұрып...Әуелі осындай құндылықтарымызға сақ болу керек. Екіншіден, көрші алпауыт мемлекетке қайтадан отар ел болмаудың жолын қарастыру керек.

Ұлттық құндылықтарымызға қатысты кішкентай нәрсенің қисайғанын көргенде жанымыз қиналады. Халықтың бүгінгі қызушылығы,құндылығы жайлы сөз қозғау өте қиын. Өйткені, құндылықтардың құны қашып барады. Шама шарқымызша білгенімізді, жүрекке түйгендерімізді жастарға ұқтыруымыз керек. Ес білгеннен қыздарымызды, ат жалын тартып мінгеннен ұлдарымызды ұлттық тәрбие қалыбына салып, олардың бойында ізгі жақсы қасиетке тәрбиелеу кезек күттірмес міндетіміз. Шәкәрім ең керектісі адам болмысында «таза ақыл» деп ұсынады.

Мейірім, ынсап, ақ пейіл,адал еңбек,
Бұл төртеуін кім қылса, шын адам сол.
Ынсап, ұят, ар, рақым табылмаса,
Өлген артық дүниені былғағаннан,-
деген қорытындыға келеді.
Таза ақыл ақты барлайды,
Дәлелсіз сөзді алмайды.

Шәкәрім ақыл ұғымын барлық қырынан тексеріп, оның сипатына терең барған. Шәкәрім неге құранды оқы дейді. Бәрі жанды ақылдың табысы дейді. Ғ. Есім «Жаралыс басы – қозғалыс» өлеңін талдау барысында: «Шәкәрім жанды ақыл дегенде ақылдың генезисі туралы айтып отыр. Ақыл қайдан шықты немесе қайдан пайда болды дегенде, оны жаннан шығарған. Содан барып жанды ақыл деген түсінік қалыптастырған» [3,51]. Осыдан-ақ белгілі болды, бар ғылымның түп атасы - таза ақыл ойлану, соған сынату екен. Әлемдегі барша барлықта, еш нәрсе бос қалмақ та, бәрі мейлі шөп пен топырақ жанды ақылдың табысы екен.

Әдебиеттер

1. Шәкәрім Қ. Жол табалық ақылмен. Халықаралық Абай клубы. – Жидебай, 2006.
2. Әбдіғазиев Б. Шәкәрім әлемі. – Алматы: Раритет, 2008, Б .139
3. Шаңбай Т. Ұғым мәдениеті. – Алматы: Раритет, 2009

Г.К. Агимбаева
 №79 мектеп-лицейі
 ҚР, Астана қаласы., agimbaevag@mail.ru

«ҚИЛЫ ЗАМАН» ПОВЕСІНДЕГІ ТАРИХИ ШЫНДЫҚ

Әлемдік мәдениетке қазақ халқы қандай көркемдік игіліктер қосты дегенде, ауызға алынар есімнің бірі – Әуезов. Ол – әлемдік құбылыс. Әуезов ғасырлар бойы жиналып келген қазақ топырағындағы асыл құнарлардың жарқырап қайта көрінуінің үлгісі.

М. Әуезов драматургия саласында көп еңбек еткен. Мұның бірнеше себептері бар. Халық әдебиетінде, фольклорда форма жағынан драматургияға жақын нұсқалары көп еді. Батырлар жырында толғаулар мол. Салт өлеңдері, беташар, сыңсу, жар-жар, жоқтау түрі, мазмұны жағынан драмалық шығармалармен туыстас. XX ғасырға дейін қазақтың халық әдебиетінде драматургияға өзек болатын мол қазына жиналды. Осы байлықты игерген қаламгер – М. Әуезов. Ол халық әдебиетінен нәр алды.

XX ғасырдың басында ту көтерген жаңа заман, жаңа қоғамдық серпіліс қазақ қауымының алдына қойған осындай өрелі әлеуметтік, рухани проблемалар қолына енді қалам ұстаған Әуезов творчествосының негізгі тақырыбына, басты мазмұнына айналды. Ол алғашқы шығармаларының өзінде-ақ әлгіндей ащы шындықты қаз-қалпында жеткізіп, бұның бәріне кім кінәлі деген сауалды көлденең тосты. Оны тек қырдағы көп пысықтың көп пасықтығынан ғана көріп қоймай, тарихи келешектен жұрдай феодалдық – патриархалдық үрдістердің бұдан әрі шыдап болмас жексұрын сипатын жеріне жеткізе әшкереледі [1, 256].

Отызыншы жылдар - Әуезов драматургиясының өрбу-дамуындағы жаңа кезең: бұл тұста жазушы дәстүрлі тарихи тақырыппен қатар, өз кезеңінің дәуір шындығына шұғыл бет бұрып, өзінің көркем прозасымен бірге, драматургиясын да жаңа арнаға салды. Әйтсе де, қай жанрда болсын, Мұхтар Әуезовтің күрделі де іргелі туындылары негізінен тарихи тақырыпқа арнала тұрса да, ол түптің түбінде өз дәуірінің шындығын жазуды мұрат тұтқан.

Жалпы тарихи тақырып туралы сөз еткенде оның бастау көзі көне фольклор мен ежелгі әдебиетте жатқандығын естен шығармау керек. Тарихи шығармаға қатысты іргелі мәселенің бірі жазушы және тарих немесе жазушының тарихқа көзқарасы деуге болады. Қазақ филология ғылымдарының атасы Ахмет Байтұрсынов айтқандай «Тарихтың қызметі – бүгін адам баласының яки бүтін бір жұрттың, я бір халықтың өткен өмірін болған күйінде айнытпай айту» болса, әдеби шығармада суреттеліп отырған кезең автордың ой көзінен өтеді, сұрыпталады, қорытылады, одан әрі сол туындыға ғана тән сипатқа ие болып, оқырман алдында қайта тіріледі, тарихи келбеті жасалады [2, 258]. Осыған орай көркемөнер тілімен өткен тарихты қайта тірілтудің принциптері, әдіс-тәсілдері, ерекшеліктері қайсы – деген сауалдар әдебиеттану ғылымының басты нысанасы болып келеді, әлі де бола беретіні сөзсіз.

Тарихилық әдеби шығарманың тарихи-әлеуметтік ортамен, белгілі бір халықтың мәдени тарихымен, салт-дәстүрімен, ырым-нанымдарымен, ұлттық мінез, ойлау ерекшеліктерімен, аңсар, арманымен тамырлас құбылыс. Осынау «тарихилық» ұғымы суреткер дүниетанымының шартараптылығына, асқан білімдарлығына яки мынадай таным кезеңдерінің 1) өткенді (ретрогноз), 2) бүгінгіні (презентогноз), 3) болашақты (прогноз) жетік, жан-жақты меңгергеніне тікелей қатысты.

Әдебиеттегі тарихилық және зерттеу саласындағы методикалық әдіс ретіндегі тарихилық өмірдегі, ақиқат болмыстағы әрбір құбылысты тексеру мен бейнелеу жалпы тарихи процестің бір бөлшегі, яғни тарихи сабақтастық негізінде қарастырылуға тиіс [3, 334].

Сонымен тарихилық белгілі бір заманның нақты тарихи жағдайларын, қайталанбас келбеті мен өзіндік қасиеттерін, мән-мағынасын, болмысын, ұлттық-тарихи және өмір шындығын, идеялық-танымдық тереңдігін көркемдік тұрғыдан жырлап, тарихтың көркемдік философиясын шеберлікпен жеткізу.

Ғалым Рымғали Нұрғали: «Драматизм эстетикалық категория ретінде өнердің барлық саласына, әдебиеттің күллі жанрларына қатысты жалпылық, жинақтаулық сипаты бар ұғымдардың қатарына жатады.

Қазақ прозасының қалыптасуын, жеке қаламгердің шығармалары жөнінде жазылған белгілі еңбектерде тиянақталған тұжырымдарды бағалай отырып, зерттеудің жаңа объектілеріне ерекше көңіл бөлу шарт [3, 56].

Осы тұрғыдан қарағанда прозадағы драматизм проблемасын зерттеу – жанрлардың өзара тоғысу, бірін-бірі байыту құбылыстарын, өнердің қазіргі тенденциясын ашып беруге мүмкіндік тудырады. Бүгінгі таңда әдебиетке қойылатын биік талаптардың бірі – дараматизм», – дейді.

М. Әуезовтің қаламынан шыққан алғашқы туындылардың бірі – 1928 жылы жазылған «Қилы заман» повесі. Бұл туынды кезінде кейбір себептермен халыққа кең танылмай қалып қойған еді. Міне, сол повесть 1972 жылы Ш. Айтматовтың алғысөзімен «Новый Мир» журналында орыс тілінде «Лихая година» деген атпен жарық көрді [4, 136].

Аталмыш повесте Қазан төңкерісі алдындағы қазақ даласындағы ақ патшаның отарлау саясаты, екі жақты езгіде, тар қыспақта қалған халықтың ауыр тұрмысы, қайғы-мұңы, ашу-ызасы барынша шынайы көрсетілген.

Бұл кезде болып жатқан 1- дүниежүзілік соғыстың зардаптары да қарапайым халықты жаншып, езе түскен. Міне, осы тұста халықтың ауыр жағдайына, тұрмыс-тіршілігіне қарамай-ақ, патша үкіметі қара халықтан майданға әскер алу туралы жарлық шығарды. Жарлық халықтың ашу-ызасын келтіріп, ақ патшаға қарсы күрестің ашықтан-ашық басталуына әкеп соқты. Қалың жұрт қарсылық майданына жұмылды. Жұртты күреске ұйымдастырған халық басшылары - өмірде болған Ұзақ Саурықов, Жәмеңке Мәмбетов, Ыбырай сияқты тарихи адамдар еді. Жергілікті байлар Дәулетбек пен Түн қатарлар халықты күреске бастаған Ұзақ пен Жәмеңкені қолға түсіріп, өздері патша жарлығын жүзеге асыруға әрекеттенеді. Бүлікті басып, басшыларын жазалауға орталықтан Клубничский жіберіліп, Ыбырай бастаған жігіттермен арада қантөгіс қақтығыс болады. Автор осындай ұлт-азаттық көтерілістің қазақ, қырғыз, ұйғыр халықтарында күшейіп отырғанын, бірақ оның стихиялы түрде басталып, соғыс құралдарының жеткіліксіздігінен тез басылып қалып отырғанын жазады [5, 47].

Автор «Қилы заманды» тарихи хикаят деп көрсеткен баспаның алғы сөзінде роман делінеді. «Қилы заман» туралы байсалды, терең мақалалар жазған профессор Р. Бердібаев, М. Хасенов, сыншы Т. Токбергенов т.б. зерттеушілер еңбектерінде де шығарманың роман жанрына тән белгілері айтылып, шығарма роман жанрына жатқызылады.

Өмірлік факті ретінде 1916 жылғы Жетісу Албандары көтерілісінің тарихи оқиғалары негізге алынған Ленинград университетінің студенті болған кезінде Мұхтар фольклор нұсқаларын жинау үшін Жетісуға әдейі келіп, оның әсем жерлерін, заңғар таулары мен жасыл жайлауларын аралап, тамашалап көреді. Бірнеше шығармаға арқау еткен дүниеліктерді ол осы сапарларында жинаған.

Оқиға Жетісудың атағы жер жарған Қарқара жәрмеңкесін суреттеуден басталады. Салғаннан жазушының эпикалық құлашы, қаламгерлік диапазонының кеңдігі, палитрасының сан алуан бояуға байлығы көрінеді.

1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі – қатпары қалың, масштабы зор, саяси-әлеуметтік қозғаушы күш-қуаты орасан үлкен оқиға, халықтық қозғалыс. Тұңғыш басылғаннан кейін , зиянды шығарма деген жаламен тыйым салынып, қырық жыл өткен соң ғана зор қиындықпен қайтадан жарияланған туындының ұлттық рухымызды, азаттық үшін күресімізді, тәуелсіздік жолындағы азапты жолымызды бейнелеудегі орны ерекше екендігін тиянақтап айту дұрыс болмақ [5,211].

Жазушы көтерілістің басты, негізгі себебі, ашық, анық түрткісі патша өкіметінің қаны сорғалаған отаршылдық саясаты екендігін көптеген кейіпкерлерінің іс-қимылы, сөйлеген сөзі арқылы әр түрлі орайда жан-жақты бейнелейді. Бұл ретте 25 июнь жарлығының ең соңғы шеп, төзімнің бітуі, лаулағалы тұрған қауға түскен шақпақ от.

Осы ойларын олар жасырып, бүкпей, бүкпантайлап, жұмбақтамай, ең алдымен өз ру орманының алдында тебірене толқып отырып айтса, қаскөй дұшпан, патша өкіметінің атар оқ,

шабар қылыштары – ұлықтармен бетпе-бет келгенде боданмын, отармын, құлмын деп кішіреймей, тік тұріп, иықтас деңгейде қасқайып қарап, тең сөйлеседі, тіпті кеткен есені даулайды, салмақ салады, тұрысатын жерінді айт дегенге барады, сөзден – іске көшіп, ұрт қимылға басып, атқа қонып, қару алады.

Бұл биік рух көтеріліс басталмай тұрып көрінеді де, абакты ішіндегі тергеу кездерінде Жәмеңке, Ұзақ мінездерінен терең танылады. Әр буын өкілдері, аттары белгілі, белгісіз азаматтардың азаттық еркіндікке бұлқына ұмтылуын жазушы зор шабытпен құлшына суреттейді.

Отаршылар жасаған зорлық, істеген сұмдықтарды жіпке тізгендей етіп ұлықтың бетіне соғады. Халық ашуы, халық ызасы кескекті ердің аузынан оттай ыстық сөз болып шығады. Осы тергеу үстінде Жәмеңкенің характері, оның азаттық сүйгіш үлкен жүрегі, ешкімнен шайлықпаған жасын, тізе бүкпес асқақ ерлігі көрінеді.

Шығарма ерекшеліктерінің бірі – көпшілік сценалары айрықша шеберлікпен жазылған. Адамдар психологиясы, әртүрлі толқын, алтыбақан ала ауыздық, стихиялық – осы сияқты көтеріліс характеріне тән сипаттар, көптеген жәйттар көпшілік көріністері арқылы бейнеленген [4, 68].

Жазушының бейнелеп отырған өмір құбылыстарына деген ықылас-пейілі, сезім-түйсігі, авторлық көзқарасы, қаламгерлік тұғыры кейіпкерлер тұлғасын сомдау үстінде үнемі айқын-ашық көрініп отырады. Тұтастай алғанда, реалистік прозаның негізгі принциптерін қатаң сақтап, биік көркемдік нысананы меңзей отырып, жазылған шығарманың басты байлығы – сан алуан ерекшеліктері бар, бірін-бірі қайталамайтын, ұлттық бояуы қанық мінездер, тұлғалар шоғыры. Солардың ішінде халық қысылып, тығырыққа тірелгенде, сөзіне ден қойып, байлауына тоқтайтын, елдің тағдырын шешетін, билік айтатын, негізінен екі кісі бар: бірі – Жәмеңке би, екіншісі – Ұзақ батыр.

Жәмеңке жасы жетпіс бестен асқан, өмірдің ащы-тұщысын түгел көрген, дәстүр-салтты бес саусағындай білетін, ел жорасының майталманы, көмейі бүлкілдеген шешен, азаттық жолында жанын беретін, қазақ едінің тәуелсіздігі үшін ғасырлар бойы күрескен ескі билердің соңғы тұяқтарының бірі.

Қазақ ауылындағы таптық жіктеліс Рахымбай болыс, Оспан тілмаш, оған қарсы топ Жәмеңке, Ұзақ, Жанпейіс, Ыбырай араларындағы қайшылықтан танылады. Рақымбай – орта жастардағы, шала-шарпы орысшасы бар, пысық болыс. Патша отаршыларымен оның ым-жымы, ұрлық-қарлығы бір, солардың қолтығында жүреді. Жігіт алу кезінде халықты көзге алдап, сыртынан сатып жіберу – табиғатына жарасымды қылық. Рақымбай мен Оспан тілмаш та опасыз. Бір әкенің баласы батыр Ұзақ, Түнқатар арасы кереғар. Ұзақ – көтеріліс басшысының бірі. Түнқатар мал беріп, пара беріп жанын алып қалу пендешілігімен әуре. Бұл екеуі туысқандай емес, бір-бірімен ата жаудай.

М. Әуезов қилы заманға тап болған қазақ елі әлеуметтік топтарының да ішкі жіктерін көрсете алған. Әрі олардың бәрі қалыптасқан характер ретінде бейнеленген. Романда характер эволюциясы емес, қалыптасқан характерлердің қиын жағдайлардағы іс-әрекеті, ойлары, сезімдері бейнеленеді. Мысалы, романдағы Жәмеңке, Ұзақ, Ақжелке, Рахымбай, Түнғатар, Дәулетбек, Оспан т.б. сөзі, ойы, сезімі ғана емес, мінез-құлқы, қимыл-әрекетіне дейін даралана бейнеленеді.

Данышпан жазушы М. Әуезовтің қазақ халқының осынау қасіретті, қан жұтып, қырғын тапқан қайғылы тарихы мен қаралы тағдыры туралы перзенттік ыстық ықылас, терең толғаныспен жазған қалың қыртысты, кең тынысты көркем полотнаны – «Қилы заман» романы алғаш рет баспадан 1928 жылы шыққаннан кейін, араға елу жылға жуық уақыт салып, 1975 жылы ғана екінші рет қайта кітап болып жұртышылық қолына тиді [5, 156].

Қорыта айтқанда, «Қилы заман» повесінде Қазан төңкерісі алдындағы қазақ даласындағы ақ патшаның қазақ сахарасындағы отарлау саясатына қарсы халықтың ашу-ызасы, оған қарсы әрекеттері бейнеленді. Ақ патшаның майданға әскер алу туралы Жарлығы халықтың көтеріліске шығуына себепші болды. Дегенмен, бұл көтерілістің стихиялы түрде басталып,

соғыс құралдарының жеткіліксіздігінен тез басылып қалып отырғанын жазды. Халықты күреске ұйымдастырған Ұзақ, Жәмеңке, Ыбырай сияқты өмірде болған тарихи адамдар болды.

Әдебиеттер

1. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы, Жазушы, 1983
2. Алтаев Ж. Мұхтар Әуезов дүниетанымы // Заман Қазақстан. – 1997.
3. Асаубаева А. «Қилы заман хикаясындағы қаһармандар хал-ахуалы» // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1997
4. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. – Алматы, 2002, Б.528
5. Нұрғали Р. Алаш ұранды әдебиеттегі Мұхтар Әуезов көтерген азаттық идеясы // Заман Қазақстан. – 1997, 22 тамыз. – Б.11.-12

ГТАМР: 14.23.05

Г.А. Сержанова, Ш.М. Кудекенова
№ 8 «Балбөбек» бөбекжайы
ҚР, Семей қ., guldana820503@mail.ru

БАЛАНЫҢ ІШКІ СЕНІМІН НЫҒАЙТУДАҒЫ ТӘРБИЕШІНІҢ РӨЛІ

Өзін-өзі бағалау адамның бүкіл өмір бойы қалыптасады. Мектепке дейінгі жаста бала өзіне берілген басқа адамның бағасынан бөлектене бастайды. Мектепке дейінгі жастағы бала өзінің күш-жігерінің шегін ересектермен, құрдастарымен қарым-қатынас барысында және өзінің практикалық тәжірибесінің негізінде тани бастайды. Адамды субъект ретінде де, тұлға ретінде де анықтаумен байланысты өзін-өзі бағалау мәселесі қазіргі уақытта ерекше өткірлік пен мәнге ие болуда [1]. Бұл көптеген жағдайлармен анықталады:

– адамның өзіндегі өзгерістермен, оның жаңа деңгейдегі дүниетанымы, дүниеге қатынасы, өзін-өзі тануы, жаңа мәселелерді шешу қабілеті, өзіне деген қарым-қатынасының деңгейімен;

– қоғамның өмір сүру әрекетінде болған өзгерістермен, яғни техникалық, әлеуметтік, экономикалық даму жағдайларының өзгеруімен, соның нәтижесінде адамның алдына жаңа міндеттер мен мәселелер қойылуымен, оларды шешу үшін тиісті күш-жігерін жұмсауды, күрделене түскен әрекет таңдау жағдайларында жауапкершілігін арттыруды талап етуімен.

Мектеп жасына дейінгі бала дербес болып, ересектерге тәуелсіз бола бастайды. Оның айналасындағылармен қарым-қатынасы кеңейіп, күрделене түседі. Бұл өз-өзін тереңірек әрі толыққанды түсінуге және бағалауға мүмкіндік береді.

Өзін-өзі бағалау тұлғасының дамуы мәселесіне арналған әдебиеттерді (Т.А. Репина, Е.Е. Кравцова, М.И. Лисина және т.б.) талдау мектепке дейінгі жасқа тән бірқатар заңдылықтарды бөліп көрсетуге мүмкіндік береді [2]:

1. Мектепке дейінгі баланың өзін-өзі бағалауы – тұрақсыз, жағдайға байланысты құбылыс.

2. Өзін-өзі бағалаудың мектепке дейінгі жаста қалыптасу динамикасы үш негізгі бағытта жүреді:

- а) бала бағалайтын тұлғалық қасиеттер мен іс-әрекет түрлерінің көбеюі;
- ә) жалпы өзін-өзі бағалаудан жекелеген, дифференциацияланған өзін-өзі бағалауға өту;
- б) өзіне уақыт тұрғысынан баға беруінің пайда болуы, ол өзінің бұрынғы іс-әрекеттерін қарапайым өзіндік талдауда және болашағын болжауда көрінеді.

3. Мектепке дейінгі шақтағы өзін-өзі бағалаудың қалыптасу механизмі мынадай түрде өрбиді:

- а) нақты бағалау түрлерінен жалпыламаға қарай;
- ә) мәнді ересектердің (ата-аналар, ата-әжелер, педагогтар) бағалауы арқылы, кейін құрдастарының бағалауы арқылы, содан соң белгілі бір міндеттерді шешудегі нәтиженің сапасы

жөніндегі ақпарат негізінде өзін-өзі бағалаудың дамуына қарай.

4. Мектепке дейінгі жастағы жеке өзін-өзі бағалаудың ең қолайлы түрі, ересек адамға тән шынайы өзін-өзі бағалаумен салыстырғанда, әдетте жоғарырақ болып табылады.

5. Мектепке дейінгі баланың өзін-өзі бағалауы мына сипаттармен ерекшеленеді:

– тұтастығымен (бала өзін іс-әрекет субъектісі ретінде және тұлға ретінде ажырата алмайды); жеткіліксіз объективтілігімен және негізділігімен; әлсіз рефлексиясымен және айқын емес дифференциациясымен;

– жоғарылатылған талаптану деңгейінің болуымен.

Өзі туралы дербес түсініктің алғашқы элементтері ең алдымен тұлғалық, моральдық қасиеттерге емес, заттық және сыртқы сипаттарға берілген бағалауда көрінеді («Менде ұшақ бар», «Ал менде міне бар» және т. б.). Мұнда басқа адам туралы да, өзін туралы да тану жағдайынан тыс түсініктердің тұрақсыздығы, әрекеттің заттан ажырамаған элементтері байқалады.

Мектепке дейінгі баланың тұлғалық дамуындағы маңызды өзгеріс – басқа адамға заттық баға беруден оның тұлғалық қасиеттерін және өз ішкі күйлерін бағалауға көшу болып табылады [3].

Балалардың бақылаулары мен бағалау сипатындағы ой-толғаулары балалардың бағалау және өзін-өзі бағалауының дамуының кейбір үрдістері мен ерекшеліктерін белгілеуге мүмкіндік береді.

Олар мынада: құрдастарын және өзін бағалауда мектеп жасына дейінгі балалар жекелеген, дара сипаттарды бөліп көрсете алмайды. Олардың бағалауы жалпы, дифференциацияланбаған сипатқа ие: «жаман», «жақсы», «ақылды», «ақылсыз». Көптеген мектеп жасына дейінгі балалар бұл ұғымдарды дұрыс қолданбайды, өйткені олар әлі қалыптаспаған. «Жақсы», «ақылды», «тілалар емес» деген ұғымдарды балалар бірдей мағынада қолданады, ал «жаман», «ақылсыз» деген ұғымдарға «тілалар» дегенді де қосып түсінеді.

Мектепке дейінгі баланың өзіндік түсінігіне оның өз қасиеттерін, сапаларын, мүмкіндіктерін бейнелеуі кіреді. Мүмкіндіктерге қатысты деректер біртіндеп, баланың бейнелі іс-әрекет тәжірибесінің, ересектермен және құрдастарымен қарым-қатынасының негізінде жинақталады.

Мектепке дейінгі жаста бағалау мен өзін-өзі бағалау эмоциялық сипатта болады. Балаға сүйіспеншілік, сенім, бауырмалдық сезімін тудыратын ересектерден ол ең айқын оң бағаны қабылдайды. Ересек мектепке дейінгі балалар айналасындағы ересектердің ішкі дүниесін жиі бағалап, оларға орта және кіші жастағы балаларға қарағанда тереңірек, сараланған баға береді.

Мектепке дейінгі баланың әртүрлі іс-әрекет түрлеріндегі өзін-өзі бағалауын салыстыру оның объективтілік деңгейінің әркелкі екенін көрсетеді («артық бағалау», «адекватты бағалау», «төмен бағалау»). Баланың өзін-өзі дұрыс бағалауы көбіне іс-әрекеттің ерекшелігіне, оның нәтижесінің көрнекілігіне, өз қабілеттерін білуіне және оларды бағалау тәжірибесіне, белгілі бір саладағы шынайы бағалау критерийлерін меңгеру деңгейіне, сондай-ақ осы іс-әрекеттегі талаптану деңгейіне байланысты болады. Мысалы, бала өзі орындаған белгілі тақырыптағы суретке адекватты баға беруі әлдеқайда жеңіл, ал жеке қарым-қатынастар жүйесіндегі орнын дұрыс бағалау оған қиын.

Зерттеулер көрсеткендей, баланың топтағы статусы мен орны да оның өзін-өзі бағалауына әсер етеді. Мысалы, «танымал емес» балалар, яғни топтағы беделі төмендер, жиі артық бағалауға бейім болса, «танымал» балалар көбіне өздерін төмен бағалайды, бірақ олардың эмоционалдық жағдайы жеткілікті жақсы болады.

Бұл жаста баланың өз-өзін бағалауы басқа адамдардың берген бағасынан бөлектенуі тән. Мектеп жасына дейінгі бала өз күш-қуатының шегін тек ересектермен қарым-қатынастың ғана емес, сонымен қатар өзінің практикалық тәжірибесінің негізінде де тани бастайды. Өзін артық не төмен бағалайтын балалар ересектердің баға беру ықпалдарына әлдеқайда сезімтал болып келеді және олардың әсеріне оңай беріліп қояды.

Үш пен жеті жас аралығында құрдастарымен қарым-қатынас мектепке дейінгі баланың өзіндік санасының қалыптасу процесінде маңызды рөл атқарады. Ересек — бала үшін жетпес

үлгі, ал құрдастарымен өзін тең дәрежеде салыстыруға болады. Бағалау әсерлерімен алмасу барысында басқа балаларға деген белгілі бір қатынас қалыптасады және сонымен қатар өзін олардың көзімен көру қабілеті дамиды. Баланың өз іс-әрекетінің нәтижесін талдау қабілеті тікелей басқа балалардың нәтижелерін талдау дағдысына байланысты. Осылайша, құрдастарымен қарым-қатынаста басқа адамды бағалау қабілеті қалыптасады, бұл салыстырмалы өзін-өзі бағалаудың дамуын ынталандырады. Ол баланың өзін басқалармен салыстыру арқылы өзін-өзі бағалауын білдіреді.

Мектепке дейінгі ересек балалардың көпшілігі өзіне риза болумен қатар, өзінде бір нәрсені өзгертуге, басқаша болуға ұмтылысы артады.

Алты жасқа келгенде бала өзін-өзі бағалауда маңызды өзгеріске ие болады. Жалпы өзін-өзі бағалау дифференцияланғанға айналады. Бала өз жетістіктері жөнінде қорытынды жасайды: ол кейбір нәрселерді жақсы орындайтынын, ал кейбірінде қиналатынын байқайды. Бес жасқа дейін балалар әдетте өз қабілеттерін артық бағалайды. Ал 6,5 жаста өздерін сирек мақтайды, дегенмен мақтануға деген бейімділік сақталады. Сонымен қатар негізделген бағалардың саны артады.

Өз қасиеттерін түсінумен қатар, ересек жастағы мектепке дейінгі балалар өздерінің және өзгелердің іс-әрекет мотивтерін де ұғынуға тырысады. Олар өз мінез-құлқын ересектен алған білімдері мен түсініктеріне және жеке тәжірибесіне сүйене отырып түсіндіре бастайды.

Басқа адамдардың іс-әрекетін түсіндіруде мектепке дейінгі бала көбіне өз қызығушылықтары мен құндылықтарына, яғни өзінің ұстанымына сүйенеді. Біртіндеп бала тек өзінің адамгершілік қасиеттерін ғана емес, сонымен қатар сезімдері мен эмоциялық жағдайын да ұғына бастайды. Ересек мектепке дейінгі баланы өзінде жүріп жатқан кейбір психикалық үдерістер де қызықтырады.

Балабақша тобында балалардың өзара бағалауын анықтайтын құндылық бағдарларының жүйесі қалыптасады. Уақыт өте келе баланың адамгершілік түсініктерінің ауқымы кеңейеді. Төрт-бес жаста бұл ауқым тар болып, «жақсы» ұғымы негізінен құрдастары мен өзіне қатысты қарапайым талаптармен байланысты болады: ешкімді ұрмау, тәрбиешіні, анасын тыңдау. Бес-алты жаста ол кеңейеді, бірақ әлі де көбіне балабақша мен отбасы аясындағы қарым-қатынасқа қатысты болады: балаларды қорғау, айқайламау, бұзақылық жасамау, ұқыпты болу, бергенде өкінбеу, анасына көмектесу, ойыншықтарымен бөлісу. Алты-жеті жаста моральдық нормаларды балалар анағұрлым нақтырақ түсініп, оларды кеңірек ортадағы адамдарға қатысты қолданады: төбелеспеу, тыңдау, барлығымен дос болу, ойынды бірге ойнау, бәрін қонақ қылу, кішілерге көмектесу, жаман ат қоймау, өтірік айтпау, ешкімді ренжітпеу, үлкендерге орын беру. Осы жастағы балалардың көпшілігі құрдастарын бағалайтын негізгі адамгершілік қасиеттерді дұрыс түсінеді: еңбекқорлық, ұқыптылық, тату ойнау қабілеті, әділдік және т.б.

Барлық жас топтарында балалар өздерін қарағанда өзгелерді объективтірек бағалауға бейім. Бірақ мұнда белгілі жас ерекшеліктеріне байланысты өзгерістер байқалады. Ең кішкентай балаларға тән «Кім ең жақсы?» деген сұраққа «Мен ең жақсымын» деп жауап беруін біз ересек мектепке дейінгі балалардан сирек естиміз. Алайда бұл олардың өзін-өзі бағалауы төмен дегенді білдірмейді. Олар енді «үлкен» болып қалған және мақтану әдепсіз, дұрыс емес екенін біледі. Өз артықшылығын тікелей айту міндетті емес. Ересек топтарда өзін оң жағынан жанама түрде бағалайтын балаларды байқауға болады. «Сен қандайсың: жақсысың ба, әлде жамансың ба?» деген сұраққа олар әдетте: «Мен білмеймін... Мен де тыңдаймын», «Мен де 100-ге дейін санай аламын», «Мен әрқашан кезекшілерге көмектесемін», «Мен де ешқашан балаларды ренжітпеймін, кәмпиттерімді бөлісемін» және т.б. деп жауап береді.

Мектепке дейінгі жастың соңына қарай баланың өзін-өзі бағалауы, айналасындағыларға қатысты бағалау пайымдары біртіндеп толыққандырақ, тереңірек, нақтырақ және кеңірек бола түседі.

Бұл өзгерістер көбіне ересек мектепке дейінгі балалардың адамдардың ішкі дүниесіне деген қызығушылығының пайда болуымен (немесе күшеюімен), олардың тұлғалық қарым-қатынасқа көшуімен, бағалау әрекетінің маңызды критерийлерін меңгеруімен, ойлау мен сөйлеудің дамуымен түсіндіріледі.

Мектепке дейінгі баланың өзін-өзі бағалауында онда дамып келе жатқан мақтаныш пен ұят сезімдері көрініс табады.

Өзіндік сананың дамуы баланың танымдық және мотивациялық саласының қалыптасуымен тығыз байланысты. Дәл осы салалардың дамуы негізінде мектепке дейінгі кезеңнің соңында маңызды жаңа құрылым пайда болады – бала өзін де, сол сәтте иеленіп отырған орнын да ерекше түрде сезінуге қабілетті болады, яғни балада өзінің әлеуметтік «менін» сезіну және осы негізде ішкі позицияның қалыптасуы пайда болады. Өзін-өзі бағалаудағы бұл өзгеріс мектеп жасына дейінгі баланың мектепте оқуға психологиялық даярлығында, келесі жас кезеңіне өтуде үлкен маңызға ие. Мектепке дейінгі кезеңнің соңына қарай балалардың бағасы мен өзін-өзі бағалауының дербестігі мен сыни көзқарасы да арта түседі [4].

Мектепке дейінгі шақта өзіндік сананың тағы бір маңызды көрсеткіші қалыптаса бастайды – уақыттағы өзін сезіну. Бала бастапқыда тек қазіргі сәтпен өмір сүреді. Өз тәжірибесін жинақтап, оны ұғына бастаған сайын ол өткенін түсінуге қабілетті болады. Ересек мектепке дейінгі бала ересектерден өзінің кішкентай кезі туралы айтып беруді сұрайды, өзі де жақын өткеннен кейбір сәттерді қуана еске алады. Бұл кезеңге тән ерекшелік – уақыт өте келе бойында болып жатқан өзгерістерді толық түсінбесе де, бала бұрынғыдай емес екенін аңғарады: бұрын кішкентай болса, қазір өскен. Оны жақын адамдардың да өткен өмірі қызықтырады. Мектепке дейінгі балада өзін уақыт ішінде сезіну қабілеті қалыптасады: ол мектепке барғысы келеді, белгілі бір мамандықты меңгергісі келеді, өскісі келеді, осылайша белгілі бір артықшылықтарға қол жеткізуді қалайды. Өз қабілеттерін, қасиеттерін ұғыну, өзін уақыт аясында елестету, өз сезімдерін ашу – мұның бәрі баланың өзін алғашқы рет түсінуінің, яғни тұлғалық сананың пайда болуының бастауын құрайды. Бұл құбылыс мектепке дейінгі кезеңнің соңында байқалып, баланың ересектермен қарым-қатынас жүйесіндегі өз орнын жаңа деңгейде түсінуін қамтамасыз етеді (яғни бала енді өзін үлкен емес, әлі кішкентай екенін ұғынады).

Баланың бағасы мен өзін-өзі бағалауы тек басқа адамдармен қарым-қатынас жасау барысында қалыптасады. Баланың алғашқы саналы белсенді әрекеттері-ақ айналасындағы ересектер тарапынан мақтау не ескерту түрінде бағаланады. Кейін бала қандай да бір әрекет жасағанда, ол үнемі «бұл жақсы», «бұл жаман», «бұлай істеуге болмайды» деген сөздерді естиді. Нәтижесінде мектепке дейінгі баланың барлық әрекеті мен қылығы ересектер тарапынан бағытталып, ұйымдастырылады: ересектер оларды объективті түрде бағалап, салыстырады, жақсы және жаман үлгілерді мысал арқылы көрсетеді. Осылайша балаларда өзін өзгелермен салыстыруға, бағалауға деген ұмтылыс тәрбиеленеді. Сонымен қатар, баланың психикалық өмірі де айналасындағылардың бағасы ықпалымен дамиды; бала меңгерген әрбір жаңа тәжірибе, жаңа әрекет айналадағы адамдар тарапынан бағаланады. Көп ұзамай бала өзі де өз іс-әрекетінің бағасын іздей бастайды, өзінің шынайылықты дұрыс не бұрыс танығанын растауды қалайды.

Баланың бағасы мен өзін-өзі бағалауын қалыптастыруда тәрбиешінің, туыстарының, сондай-ақ құрдастарының берген бағасы үлкен рөл атқарады. Балалардың іс-әрекетін бағалау жөніндегі ой-пікірлері балалық бағалау мен өзін-өзі бағалаудың дамуындағы кейбір үрдістер мен ерекшеліктерді айқындауға мүмкіндік береді. Олар мынада: мектеп жасына дейінгі балалар өз құрдастары мен өздерін бағалауда қандай да бір жеке дара, сипаттық ерекшеліктерді бөліп көрсетпейді.

Жеке тұлғаның құндылығы көбінесе оның не істей алатынына және мұны не үшін істейтініне байланысты өлшенеді. Өз қабілеттері мен әрекеттерін дұрыс түсіну тек табысты оқудың құралы мен шарты ғана емес, сонымен бірге тұлғаның ең жақсы қасиеттерін қалыптастырудың маңызды тәрбиелік факторы болып табылады [5].

Өзін-өзі бағалау – бұл өзіндік сананың көрініс формаларының бірі, яғни «Мен-концепциясының» бағалаушылық құрамдас бөлігі. Ол индивидтің өзін өзі қалай қабылдайтынын көрсететін эмоционалды бағасы ретінде қарастырылады. Өзін-өзі бағалау әртүрлі қарқындылыққа ие болуы мүмкін, өйткені «Мен-бейненің» нақты қырлары олардың қабылдануы немесе айыпталуына байланысты адамда әртүрлі күшті немесе әлсіз эмоциялар

тудыруы ықтимал.

Мектепке дейінгі жас баланың тұлғалық дамуы үшін маңызды кезең болып табылады. Бұл жаста балалардың айналасындағылармен қарым-қатынасы күрделене түседі, өз көзқарастарын білдіруге, өз әрекеттерін бағалауға тура келеді және міндетті ережелер саны арта түседі. Өртүрлі уәждердің қақтығысы жиі әрі күрделі бола бастайды. Балалар үшін ең қиын нәрсенің бірі – жеке мәнді және қоғамдық мәнді уәждер арасынан таңдау жасау. Егер ересектеу мектепке дейінгі бала өзі үшін маңызды істе сәтсіздікке ұшыраса, оны басқа бір нәрседен алған ләззатпен өтеу мүмкін болмайды. Себебі мектепке дейінгі жаста мінез-құлық уәждерінің дамуының бір қыры – олардың саналы болу деңгейінің артуы.

Мектепке дейінгі жастағы бала өз іс-әрекеттерінің түрткі күштерін және салдарын барған сайын айқынырақ түсіне бастайды. Бұл – баланың өзін-өзі тануының дамуымен, яғни өзінің кім екенін, қандай қасиеттерге ие екенін, айналасындағылардың оған қалай қарайтынын және ол қатынастың неден туындайтынын ұғына білуімен байланысты. Өзіндік сананың айқын көрінісі – өзін-өзі бағалау.

Осылайша, мектеп жасына дейінгі балалар ересек жасқа келгенде бала тек іс-әрекеттің субъектісі болып қана қоймай, өзін сол әрекеттің субъектісі ретінде таниды. Оның өзіндік санасы, өз әрекеттерін, қылықтары мен сезімдерін бағалау қабілеті қалыптасады.

Әдебиеттер

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. – М.: Прогресс, 1986. – 280 б.
2. Репина Т.А. Психология дошкольника: хрестоматия. – М.: Академия, 1995. – 178 б.
3. Молчанова О.Н. Самооценка: теоретические проблемы и эмпирические исследования. Учебное пособие. – Москва: Флинта, 2010. – 392 б.
4. Лисина М.И. Формирование личности ребенка в общении. – СПб.: Питер, 2009. – 320 б.
5. Уманец Л.И. От самооценки в игре – к познанию себя. Дошкольное воспитание. – 1983. – № 4. – С. 20 - 21.

FTAMP: 17.09.91

Г.А. Ошан, А.С. Абеуова

№51 жалпы орта білім беретін мектебі

ҚР, Семей қ., Gulsharat_82@mail.ru

ҰЛТТЫҚ РУХ ЖӘНЕ МӘДЕНИ МҰРА МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бүгінгі күні мәдениет пен мәдени әлеуетті дамыту әлемнің көптеген халықтары мен мемлекеттерінің негізгі даму басымдықтарының қатарына жатады. Мәдениеттің даму деңгейі, жалпыұлттық және әлемдік мәдени мұраны сақтап қалу мен байытуды, сапалы мәдени құндылықтардың жасалуын, таратылуы мен қолданылуын, жемісті мәдени алмасу мен тұлғаның рухани-шығармашылық тұрғыдан өзін-өзі көрсетуін қамтамасыз ететін, тиімді жұмыс істейтін мәдени институттар инфрақұрылымы мен тетіктерінің болуы табыстың аса маңызды өлшемшарттарының бірі болып табылады.

Ұлттық рухын, мәдени мұрасын, ар-намысын асқақ та берік ұстайтын халық қана біртұтас ұлт болып ұйысып, баянды болашаққа жол алмақ. Негізі, бірнеше ғасырлық бодандық пен жетпіс жылдан астам уақыт кеңестік саясат кезінде жоғалтқан есеміздің орнын толтырып, рухани мерейімізді қандырып, қазақы салт-дәстүр, әдет-ғұрып, әдеп пен иман секілді тектілік қасиеттерімізді жаңғырта дамыту – бүгінгі күннің басты талабы, Мәңгілік Қазақ елі болуының алғышарты.

Қазақ халқы рухани мәдениетінің даму динамикасы, қалыптасқан әлеуметтік-мәдени жағдайларға байланысты, қайшылықты және күрделі процесс болып көрініс табады. Қазақстан тұрғындарының көп этникалық табиғаты, оның дамуының анық суреттемесін айқындауға мүмкіндік беретін, шектер мен өлшемдерді белгілеуде жүзеге асады. Қазақтардың рухани өмірі,

қаншама ұлттық құндылықтар бүкіләлемдік, жалпыөркеніеттік дерек, құбылыс маңыздылығына ие болғанда немесе бола алатындығында, соншама оқиғалығында және қоғамдық көркейтілуінде өзін көрсетеді. Оларды қайтадан жаңғырту тек қазақтар үшін ғана өзіндік құндылық емес, ол Қазақстанда өмір сүретін барлық ұлттар мен этникалық топтардың рухани өзін білдіруінің алғышарты мен жағдайы, қазақстандық ұлт институционализациясының жүйе құрастырушы факторы болып табылады [1].

Ұлттық бірегейлікті сақтау-ұлттық жаңғыру. Ұлттық жаңғыру деген сөздің өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Оның екі қыры бар: Ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту; Ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының ұлттық-мемлекеттік құрылысында екі бағыт айқын анықталды. Бірақ оларды зерттемес бұрын, біз «ұлт», «этнос» және тағы басқа ұғымдардың мәнін және мазмұнын ашып, анықтап алуымыз керек. Ұлттық бірегейлік, әрине, көптеген сыртқы факторларға байланысты сырттай өзгергенімен, заманға сай бейімделгіштік қасиетін көрсете отырып, өз ядросын, немесе түпкі тамырын өзгеріссіз қалдыра алады. Сол арқылы өзіндік ықпал да етеді. Бұл жағдайда бірегейлік қорғағыштық қызмет атқарады. Заманның қойған талабына сай ұлттың бейімделуін жеңілдететін де осы бірегейліктің қасиеті. Қазақ ұлттық бірегейлігін қазақ халқының өзіндік сананың, рухани дүниесінің сыртқы көрінісі ретінде қарастыра отырып, қазақтың ұлттық бірегейлігіне сипаттама бергенде біздің мақсатымыз басқа халықтарда жоқ қасиеттер, өз ұлтымызда бар деп айтудан аулақпыз. Ұлттық қасиеттер барлық халықтарда кездеседі, тек мәселе – ол қандай деңгейде көрсетілгендігі. Мысал ретінде өмір сүруге қабілеттілікті алсақ, ол барлық ұлттарға тән қасиет, тек кейбір объективті себептерге – халықтың маңдайына түскен қиын тарихи сынақтарға байланысты – ол біздің ұлттық менталитетімізде, бірегейлігімізде қарқынды даму деңгейде кездеседі. Ұлт бірегейлігін зерттеген ойшылдардың атап кеткен ұлттық қасиеттер, әлеуметтік нақты өмірде көрініс тауып отыр, бұл жерден біздің көретініміз — саналылықтан санасыздықтың басым тұрғаны; адамгершілік және рухани элементтердің мәнінің жоғарылығы. Қашан да қоғамға қажет нәрсе ұлттық бірегейлік, себебі, мемлекеттің тұтастығы қоғамдағы ұлттың және зиялылардың азаматтық бірегейлігіне тәуелді. Ұлттық бірегейлік ұрпақтың (халықтың) рухани деңгейінен шығады, рухани деңгей арқылы көрініп, жүзеге асып отырады [2].

Әр ұлттық мәдениеттің өзінің жемістері болады: рухани ізденістер, қайғы-қасіреттер, өмірді көрудің, оны түйсінуі. Мәдениеттің дамуы әлеуметтік қарама-қайшылықтар, прогрессивті дәстүрлердің артта қалған және консервативті жағдайлармен күресі негізінде болады. Қазіргі уақытта әр халықтың болашағы ұлттық мәдениетпен байланысты болуы керек, өйткені ұлттық мәдениет абыройлы өмірдің және жалпы әлемдік мәдениетпен байланыста болудың басты кепілі болып табылады. Әрбір ұлттық мәдениет бүкіл адамзатқа тиесілі, сондықтанда ол бүкіл әлем алдында өз-өзін жүзеге асыруы тиіс.

Ұлттың рухани коды күрделі, көп астарлы құбылыс. Біз бүгін рухани жаңаруды бір ғана фактормен байланыстыра алмаймыз. Бүгінгі этнофилософиялық және этноәлеуметтанымдық тұжырымдарға сүйеніп, ұлттың рухани кодының он маңызды индикаторларын айтуға болады: Атамекен; Ұлттық тіл; Отбасы; Ұлттық мәдениет; Ұлттық білім; Ұлттық тәрбие; Ұлт тарихы; Дәстүрлі дін; Ұлттық дәстүр мен салттар; Кіші отаны. Ұлттың ең басты қуаты – оның ішкі бірлігі. Абай айтқандай, «Бірінді қазақ, бірін дос, көрмесен істің бәрі бос», өзара жанашырлық, ұлтқа қызмет ету, тұрақтылықты, қауіпсіздігін ойлау, иманына берік болу, тәуелсіздікті қорғау, салық төлеу. Ұлттық намыс – ең басты капитал.

Кез-келген халықтың рухани деңгейі арқылы ұлттық бірегейлік көрініп, жүзеге асып отырады. Әрине, бұл ретте ұлттық тәрбие, діни сауаттылық, тарих, интеллектуалдық қызмет, мәдениет, өнер, білім, еңбекқорлық секілді мәселелердің міндетті түрде бірге жүретіні анық. Бұл ретте, әлемдегі жаңалықтың адамзат қоғамына ықпалын тигізбей қоймайтыны анық. Сол себепті, өркениет өрісіндегі әрбір ел өзінің дербестігін сақтап қалу, нығайту үшін мемлекеттің ішкі өмірінде ұлттық бірегейлік сақталуы тиіс. Заманның ағысына қарай мәдениет, адамзат өзгеріп, түрлі топтар, секталар пайда болуы мүмкін. Яғни, мемлекетті әлсірету арқылы ұлттық бірегейлікті ыдыратуға болады. Дегенмен, өркениеттің игілігінен бас тартып, толық

тұмшаланып тірлік кешу – қиынның қиыны. Бәлкі, мүмкін емес болар. Қалай болғанда да, жүрегі құлқын емес, ұлтым деп соғатын әрбір жан өз ұлтын мақтан тұтып, ұлтқа тән бар ізгі қасиетті бойына жия білгені жөн. Себебі, дінін, білімін дәстүрге, қоғамға, тарихқа, мемлекетке қарсы қою – ұлттық бірегейлікті жояды. Қадымнан қазірге дейін қазақ руханиятындағы елдік, ар-намыс, қайырымдылық, жауапкершілік, кішіпейілді болу, төзім, қанағат, мейірімділік сынды ізгі қасиеттер – ұлттық бірегейліктің негізгі тұтқасы. Алаш тұлғаларының ұстанымына айналған бұл құндылықтар арқылы қазақтың отбасында, қоғам өмірінде бірлік, түсінік, төзімділік, қайырымдылық сақталған. Адал еңбекпен күн кешуді мақсат ету – бірегейлікті сақтаудың алғышарты. Ал ұлттық бірегейліктің негізгі белгілері: ұлттық дәстүр, ұлттық тәрбие, діннің таза күйінде сақталуы, тарих, тарихқа құрмет, ұлттық өнер, туысқандық дәстүр, қоғамда, отбасында ұлттық құндылықтардың сақталуы, заман талабына сай икемділік, білімділік, ғылымның мемлекетке тигізер пайдасы бағалау т.б. [1].

Тарихи сана – бұл бүгінгі ұрпақтың әлеуметтік жады. Әлеуметтік жады формасы жағынан әмбебап және мазмұны жағынан нақты болып келеді. Сондықтан да тарихи сана қашанда нақты- тарихи, әлеуметтік, ұлттық және индивидуалдық мазмұнмен тол- тырылады. Қазіргі кезеңде әлеуметтік жадының үш деңгейінде де – жаһандық деңгейінде, ұлттық деңгейде және жеке тұлғалық дәрежеде түбірлі өзгерістер болып жатыр: адамдық индивидуалдық деңгейде антропологиялық төңкеріс орын алды, әлеуметтік немесе этностық деңгейде ұлттық сана-сезімнің бұрын-соңды болмаған дүмпуі байқалды, ал жалпыадамзаттық деңгейде ақпараттық жаһандану үдерісін бастан кешіп отырмыз. Бұл өзгерістер, өз кезегінде тарихи сана мәселесін күн тәртібінің алдыңғы қатарына шығарып отыр. Әлеуметтік-мәдени еспен сипатталатын тарихи жады немесе тарихи сана неғұрлым терең болған сайын адам да, тұтастай алғанда қоғам да рухани бай болады. Бүгінгіні түсіну мен болашақты болжау үшін өткенді білу тарихи білімнің негізгі арқалайтын жүгі екендігі рас.

Ал тарихи білім берудің мақсаты жан-жақты дамыған тұлғаның ойлау мәдениетінің қажетті компоненті ретіндегі тарихи сананың элементтерін адам бойында қалыптастырумен ұштасып жатады. Тарихи эрудиция – бұл тұлғаның рухани байлығы. Алдыңғы буынның жинақтаған әлеуметтік-мәдени тәжірибесіне тереңірек енген сайын қазіргі адамның өмірлік және азаматтық ұстанымы да айқындала түседі. Тарихи білім адамның ғылыми дүниетанымының қалыптасуына, оның бойында адамгершілік мұраттардың егілуіне ықпал етеді.

Отанға деген сүйіспеншілік, оның өткені мен бүгінін мақтан тұту патриотизм деп аталатын сезімдердің құйылысын тудырады. Бірнеше ғасырларды қамтыған отаршылдық нәтижесіндегі рухани күйзелістен кейін тәуелсіздігіне қол жеткізгеніне жиырма жыл енді толып отырған Қазақстанның қазіргі жағдайында ұлттық бірегейлік пен мәдени тұтастықты қалыптастыру ең көкейтесті мәселенің бірі болып отыр. Барлық ізгі рухани белсенділіктер басылып қалатын жағдайдан шығып, шынайы еркіндікке қол жеткізу қазіргі жаһандастырудың қатаң бәсекелестігі жағдайында саяси, әлеуметтік-экономикалық дербестікпен қатар, рухани тәуелсіздікке ие болуды да қажет етеді.

Ұлттық жаңғыру мәселесі ұлттық санамен тығыз байланысты. Оның түпкі мақсаты – ұлттық бірегейлікті сақтап, ел ішінде ұлтаралық татулық пен келісімді үйлестіре отырып, береке-бірлік салтанат құрған бәсекеге қабілетті, табысты ел болу. «...Жаңғыру ұғымының өзі мейлінше көнерген, жаһандық әлеммен қабыспайтын кейбір дағдылар мен әдеттерден арылу дегенді білдіреді», – дейді Н.Ә.Назарбаев. Сондықтан рухани жаңғыру үдерісін дер кезінде қабылданған оң шешім деп танимыз. Осы рухани жаңғырудың жүзеге асырылуын біз және сіз болып, «Бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып» бірлікте орындауымыз аса қажет. Бәсекеге қабілетті, әлемдік деңгейде танылған әрі дамыған рухани кемел ел болу – Елбасының асыл арманы. Дүниежүзіндегі кез-келген мемлекеттің табысты болуы адамдарының бәсекеге қабілетті болуымен анықталады. Сондықтан, қазіргі күні әрбір қазақстандық ХХІ ғасырға сай маңызды қасиеттерге ие болуы керек. Ол шет тілдерін білу, зияткерлік қабілет, сапалы білім мен еңбектен көрінуі тиіс. Сол үшін «Үш тілде білім беру», «Цифрлы Қазақстан», «Мәдени және конфессияаралық келісім» бағдарламаларын жүзеге асыру қажеттілігі туындауда. Әлемдік

процестердің жылдам қарқын алуын ескерсек, біздің бәсекеге қабілетті болуға талпынуымыз – заңдылық [3].

Рухани жаңғырудың негізінде жеке адамның, халықтың тұлғаға айналатындығын ата бабаларымыз жете түсінген. Батырлықтың, шешендіктің, тума талант иесі болып ұлт өнерінің тарихта терең арнасын қалдырудың өзі қазақ баласының тарихтағы жасампаздық рухының биіктігін көрсетеді. Ал ұлтына игілік әкелетін жасампаздық қасиет бұл жанашылдыққа биім, өресі биік адамның ғана қолынан келмек. Сырттан келетін, елді әлсірететін, ең соңында елді тәуелсіздіктен айыратын нәрселерге тарихтағы қазақ жастарының рухани деңгейімен қарсы тұруы, ауызбіршіліктің, білімі арқылы саясаты мен тәжірибесі күшті жаумен иығын теңестіре білуінде. Бұл жаста болса қазақтың ұл, қыздарының заманынан қалмай болашақты зерделеп, ұлттық мүдде деңгейінде ойланған деңдеңгейін көрсетеді. Рухани жаңғыру ұлт пен оның өкілі жеке адамның кісілік табиғатына тәуелді. Ұлттық санада шынайылық, туралық, ұқыптылық орын алмаса әлеуметтік ортаның даму күші әлсірейді. Осы себептен тарихтың тәжірибесінен, уақыттың елегінен өткен құндылықтар сақталып, адамның қоғамдық ортадағы іс-әрекеті, қоғамдық психология сонымен реттеліп, кез-келген ел мүддесіне қажет нәрсе прагматикалық және реалистік принципте зерделенуі тиіс. Қазақ ұлтының ата мекен кеңістігін игеру, қорғаудағы ұстанымы да осы қағидамен жүзеге асып отырған.

Қазақта «Ел боламын десең, бесігіңді түзе» деген керемет мағыналы сөз бар. Бұл аталы сөз ұлтты ұйыстыруға ұлттық бірегейлікке, елдік пен ауызбіршілікке үндейді. Себебі, ұлттық бірегейліктің түп-тамыры әрбір отбасындағы ұлттық дәстүрден бастау алады.

Әдебиеттер

1. Қасабек А.Қ. Өркениет және ұлттық философия // О философской школе Казахстана. – Алматы, – 1999. – №3. – 5-6 бб.
2. Кул-Мухаммед М. Основы национального бытия // Казахстанская правда. – 2004. – август – 20.
3. Жұртбай Т. Өлімші халықты тірілткен Мәңгілік ел нысанасы // Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер. – Алматы: Ғылым, – 2001. – 389 б.
4. Мәдени мұра: Қазақтың тарих айту, сақтау дәстүрі және оны жаңғырту жолдары // Қошқар ата конференциясының материалдары. – 2005. – 26-27 мамыр.

Б. Е. Салимжанов
 Ғылыми жетекшісі: **А.Т. Смағұлова**
 Шәкәрім университеті
 ҚР, Семей қ., 001hero@mail.ru

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ЖАЗУ ТУРАЛЫ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ БҮГІНГІ ӨЗЕКТІЛІГІ

«Өз тілімен сөйлескен, өз тілімен жазған жұрттың ұлттығы еш уақытта адамы құрымай жоғалмайды. Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тілі. Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады» [1, 152], – деп қазақ халқының біртуар перзенті Ахмет Байтұрсынұлы өсиет еткен. Бұл өсиет әрбір қазақтың санасына – бағыт, жүрегіне – қуат беруі тиіс. Тарихта есімдері құрметпен аталатын Алаш зиялыларының ұлттық тәуелсіздік жолындағы күресі алдымен дін мен тіл тазалығын сақтаудан, білім мен ағартуды дамыту және ұлттық дәстүрді қолдаудан басталып, кейін ел мен жер тағдырын қорғауға ұласты. Ата-бабадан қалған кең байтақ қазақ жерінде еркіндік самалын сезінуді армандаған олар, осы жолда жанын беруге дайын болды.

XIX ғасыр мен XX ғасырдың бас кезі қазақтың көрнекті тұлғаларының ғалым әрі қайраткер ретінде қалыптасу дәуірі болды. Ұлттық ғылым тілінің негізін қалаушылардың бірі – Ахмет Байтұрсынұлының түркітанушы, фонетика мен фонология саласының маманы, грамматика ғылымының негізін салушы, публицист, әдебиет зерттеушісі, әрі ғалым ретіндегі бейнесі оның өмір сүрген уақытындағы тарихи үдерістермен тығыз байланысты.

А. Байтұрсынұлы ғылыми-зерттеу жұмыстарын ағартушылық және ұстаздық қызметімен қатар алып жүрді. Патша үкіметіне қарсы шыққаны үшін абақтыда жаза тартып жүрсе де, қазақ тілін дамытуды, қазақ мектептерін ашуды, оқу-ағарту мәселелері жөнінде мақалалар мен өлеңдер жазуды өзіне міндет санады. Ол публицистика саласында еңбек етіп, «Қазақ» газетінің редакторы қызметін атқарды. Оның ағартушылық қызметі халықты білім мен өнерге үндеген өлеңдер жазудан, оқулық дайындап, тіл үйретудің әдістерін ұсынудан бастау алады. Қудалауға ұшыраған шағында да ол білім беру саласын басқару, оқыту, ғылыми-зерттеу және мемлекеттік ұйымдастыру жұмыстарынан қол үзбеген. Халық ағарту комиссары ретінде жұмыс істеп жүргенде оқулық дайындау ісін жолға қойып, сол тұстағы қаламдас әріптестері – М. Жұмабаевқа «Педагогика», М. Дулатовқа «Есеп» құралын, Х.Досмұхамедұлына қазақ тіліндегі үндестік заңына қатысты оқу құралын жазуды жүктеген.

А. Байтұрсынұлының еңбектерін ғылыми айналымға алғаш енгізген Р. Сыздық қазақтың ұлттық тіл ғылымы мектеп оқулықтарынан бастау алатынын және оның көшбасшысы – А. Байтұрсынұлы екенін ерекше атап көрсетеді [2, 8]. Шын мәнінде, А.Байтұрсынұлының тіл саласына қатысты зерттеулерін терең зерделегенде, оны «Қазақ ұлттық тіл білімінің негізін қалаушы» деп сенімді түрде айта аламыз.

А. Байтұрсынұлының тілге қатысты еңбектерін зерттеп, оның теориялық тұжырымдарын негізге алуды ұсынған ғалым О. Жұбаева «XX ғасырдың соңында орыс тіл білімінде қозғалған тіл үйрету мен оқыту мәселелерін А.Байтұрсынұлы XX ғасырдың 10-жылдары-ақ айтып кеткенін» ерекше атап өтеді [3, 21]. Бұл көзқарас қазақ тілі туралы кез келген зерттеуде А.Байтұрсынұлы еңбектерін басты назарда ұстау керектігін көрсетеді.

Ең бірінші, А. Байтұрсынұлы – фонолог әрі фонетист ғалым. Ол зерттеуші ретінде қазақ тілінде оқытуды жүзеге асыру үшін қазақтың ұлттық жазуын жасауға кірісті. 1912 жылы қазақ тілінің дыбыстық жүйесін және әріптерді сәйкестендіру жұмыстарын жүргізіп, қазақ тілінің дыбыстарын араб жазбасы таңбаларымен белгілеп, қазақ әліпбиін алғаш рет жасады. Фонолог ретінде ол қазақ тіліндегі дыбыстардың айтылу мен жазылу ерекшеліктерін анықтап, нақтылады.

А. Байтұрсынұлының фонетика саласындағы бірінші жаңалығы – қазақ тілінің дыбыстарын араб әліпбиінің негізінде дәл таңбалау болса, екінші жаңалығы – сөздің жіңішке

оқылуын білдіретін дәйекшені енгізіп, «Үндестік заңын» қалыптастыруы болды. А.Байтұрсынұлының фонетист әрі фонолог ретінде танылуы 43 түрлі қазақ тілінің дыбысын 24 әріппен таңбалап көрсетуінен айқын байқалады. Кейін араб жазуы негізіндегі қазақ әліпбиі зерттеушілер арасында «Байтұрсынұлы жазуы» деп аталды. Автор бұл әліпбиді «қазақ жазуы» деп атаған. Енді қазақ жазуына тоқталып өтсек.

Қазақ жазуы – қазақ тіліндегі әріп таңбаларынан құралған жазу жүйесі. Қазақ тілінің жазу тарихы бірнеше тарихи кезеңдерді басынан өткізіп, ұлттық әліпби дәрежесіне жеткені бәрімізге белгілі. Қазақ жазуының алғашқы кезеңдерінде емле мәселесін анықтау үлкен қиындық тудырды. Бұл маңызды міндетті Ахмет Байтұрсынұлы бастаған ғалымдар 1924 жылғы съезде түрлі пікірлерді ортаға салып, қызу талқылаулар арқылы ұсыныстар негізінде шешкенін тарихтан білеміз. Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі 1924 жылдың маусым айының 12-18 күндері аралығында Қазақ АССР-нің сол кездегі астанасы Орынбор қаласында өтті. Съезде жазу ережелері, әліпби мен қазақша пән терминдері, ауыз әдебиетін жинау шаралары, ғылыми және оқытуға арналған кітаптарды басып шығару, бастауыш мектеп бағдарламаларын дайындау мәселелері қаралды. Ахмет Байтұрсынұлы төрағалық еткен осы комиссия құрамында М. Мырзаұлы, Ә. Бөкейханұлы, Е. Омарұлы, М. Дулатұлы, Х.Досмұхамедұлы, Н.Төреқұлұлы, Т.Шонанұлы сияқты қазақ зиялылары болды, сондай-ақ Мәскеу, Қазақстан Оқу комиссариатынан, Қостанай, Семей, Орал, Бөкей оқу губернияларынан, Қырғызстаннан және Башқұртстаннан делегаттар қатысты.

Осы жиында өзі «Қазақ жазуы» немесе «тәртіпті жазуы» деп атаған әліпби үлгісі ресми бекітілді. Басқалар оны «Байтұрсынов жазуы», «Ұлттық жазу», «төте жазу» деп атайды. Әліпби реформасына қатысты мәселе алғаш рет 1924 жылғы съезде талқыланды. Бұл съезде әліпби жайлы баяндаманы А. Байтұрсынұлы жасап, өзі құрастырған қазақ әліпбиінің тиімділігін жан-жақты дәлелдеді: «Тексеріп қарасақ, латын әліпбиінің түрік әліпбиінен кемдігі жоқ, артығы да көрінбейді. Жаманнан жақсыға, залалдан пайдаға бой ұру – дұрыс іс, оны әркім қолдауы тиіс, ал жақсыдан жаманға, пайдадан зиянға бой ұруды дұрыс деп қабылдауға болмайды», – деді [4]. Осы құрылтайда А. Байтұрсынұлы: «Жақсы әліпби болу үшін, бірінші, тілге сай болуы қажет, өлшемсіз тігілген киім сияқты олпы-солпы болып, артық әріптері көп әліпби қолайсыз, екінші, жазуға жеңіл болуы керек, сүгіреттер көп болса жазуды қиындатады, үшінші, баспа жұмысына лайықты болуы қажет, төртінші, оқушыға үйретуге қолайлы болуы керек – осы төрт талап негізінде жақсы әліпби жасау керек», – деді.

Баспа ісі мен үйрету жағынан қиындық тудырмас үшін түрік әліпбиін түзету қажет. Түрік әліпбиінің жазба түрін өзгеріссіз қалдырып, баспасын дара күйінде сақтау керек. Латын әліпбиін енгізу өте күрделі іс, көп күш қажет болғандықтан, оны қабылдау орынды емес деп есептеймін», – деген болатын.

Ал, А. Байтұрсынұлынан кейін латын әліпбиін қолдаған Н. Төреқұлұлы латынға көшу қажеттігін айтып, оның артықшылықтарын алға тартты. Н. Төреқұлұлы латын әрпінің баспахана ісіне де, жазу машинасына да ыңғайлы екенін атап көрсетті.

А. Байтұрсынұлы латын әліпбиін қолдаушыларға өз баяндамасында былай деді: «Араб әрпін латын әрпіне ауыстыру мәселесі көтерілгеннен бері көп адам екеуін салыстырып, мұқият қарап, артық-кемдігін тексеріп, зерттеуге алды. Екі әріп те терең зерттеліп, жан-жақты қаралды. Осы мұқият тексерулер арқылы екі әріптің бұрын назардан тыс қалған көптеген кемшіліктері мен ерекшеліктері байқалды. Менің бұдан әрі айтатын сөздерім – өзімнің жеке пікірім емес, көпшілік зерттеп, үңіліп тапқан нәтижелер. Екі әріпті теңестіріп, артық-кемдігін сараптап, өлшеу кезінде назарға алынуы тиіс негізгі сұрақтар мыналар:

Тіл дыбыстарына жеткілікті ме, жоқ па?

Қайсысымен жазылған сөзді оқу оңайырақ?

Қайсысымен жазу және жазылғанды танып білу жеңіл?

Қайсысы баспаға ыңғайлы (баспаға сыйымдылығы, жұмыстың өнімділігі)?

Үйренуге қайсысы тиімді?

Көркемдік және көзге жайлылық жағынан қайсысы артық?» [4].

Осы сұрақтарға қатысты А.Байтұрсынұлы баяндамасында латын әліпбиіне қарағанда араб әліпбиінің оқу, баспа және сауат ашу жағынан ең қолайлы екенін төмендегідей дәлелдейді:

Араб әрпі латын әрпіне қарағанда жазуға және оқуға жеңіл. Бұл сауатты адамдардың күнделікті жұмысында көп пайдасын тигізеді.

Сауат ашу тұрғысынан араб әліпбиі латын әліпбиінен тиімдірек.

Баспа жұмысы жағынан араб әрпінің ескі үлгісі латыннан кем, бірақ жаңартылған түрі артықшылыққа ие.

Машиналарға орнату жағынан араб әрпінің жаңасы латындікінен әлдеқайда ыңғайлы, ал ескі түрі де орнатуға қолайлы екенін іс жүзінде көрсетті.

Араб әліпбиінің әріптері қазақ тілінің дыбыстарына толық сай келеді, кез келген емле жүйесін құруға мүмкіндік береді. Қазақ емлесі нағыз жеңіл әрі халыққа қолайлы емле болып табылады [4].

Төте жазудың тиімділігі, қазақ тілінің ережесіне сай болуы, емлесінің басқа халықтардың емлесінен артықшылығы және тіліміздің дыбыстарын дәл жеткізуін ашып көрсете алған ғалымдардың бірі – Е.Омарұлы. Ол: «Жаңалық – бар нәрсені жоғалтып, орнынсыз өзгерту емес, барды өмірге, тұрмысқа сәйкес келтіріп, қажет болса қолайлы етіп өзгерту және қолдану. Мұндай болса, әрпі жоқ басқа халықтар алда дегенге сену, әрпіміз жақсы, таңбамыз дұрыс болғанда, латынға көшуіміз – орыс әйелдерінің бетін бояғанына қызығып, соларды еліктеу мен еріккендік сияқты. Бұл босқа кететін шығын, орынды емес жаңалық», – дейді [4, 14].

«Х», «ш», «ф», «һ» әріптерін қазақ әліпбиінен шығару, сүйеу таяқша («а») жою, «ы» бітеу буында жазылмау сияқты ережелердің бұзылуы, «к» пен «қ» бір дыбыс ретінде қаралуы, «ғ» мен «г» орнына бір әріп алу, демеуліктердің жазылуы, үндестік заңына сай келмейтін «кер», «дікі», «паз» сияқты жұрнақтардың түбір сөзге жалғану тәртібі және тағы басқа мәселелер қызу талқыланып, соңында 11 тармақтан тұратын шешім қабылданды.

Е. Омарұлы «қазақша жазу жеңіл әрі дұрыс болуы үшін дыбыс жүйесіне сай болуы тиіс» деген ойды алға тартады. Ол әр дыбысты жеке-жеке қарап, мұқият тексеру қажеттігін атап көрсетеді. Ғалым: «х», «ш», «ф», «һ» әріптері қазақ әліпбиінен шығарылуы керек», – дейді, себебі қазақ тілінде «ш» мен «ч» дыбыстарының айырмасы жоқ, ал осы төрт дыбыс қазақ тілінде мүлде кездеспейді. Олар тек жат сөздерде кездесетін жат дыбыстар болғандықтан, бұқара халықтың дыбыс жүйесіне әсер етіп, оны бұрмалап жібереді. Сондықтан осы төрт әріпті алып тастау қажет деп санайды.

Сонымен қатар, сүйеу таяқша «а»-ның жойылуын ұсынады. Құдайберген Жұбановтың пікірінше, «аа», «ы», «ү» дыбыстарынан бұрын көмескі естілетін дауыссыз дыбыс бар. Сөздің басындағы және ортасындағы дауысты дыбыстар арасында айырмашылық жоқ. Сондықтан сүйеу таяқшаны алып тастау қажет екенін нақты айтады. Одан бөлек, қазақ тілінде «ы» дыбысы өте жиі айтылады. Егер «ы» дыбысын бітеу буында жазбау мәселесі туындаса, онда басқа да дауысты дыбыстарды жазбауымыз керек болады. Бітеу буын ережесін бұзып, «ы» дыбысын бітеу де, ашық буында да қалдырмай жазу керектігін ерекше атап өтеді.

Елдес Омарұлы [қ], [к], [ғ], [г] дыбыстарына қатысты пікірталаста былай деп тұжырымдайды: «қ» мен «к» бір дыбыс, «ғ» мен «г» бір дыбыс болып табылады, сондықтан «қ» пен «к»-нің орнына бір әріп, «ғ» пен «г»-нің орнына бір әріпті қолдану жарайды деген пікір бар. Кейбіреулер «к» мен «г», «қ» мен «ғ» жұмсақ түрлерін былай белгілейік деп, «қ» мен «ғ»-ны дәйекшісіз, ал «к» мен «г»-ні сөздің басына дәйекші қойып жазсақ, әріп саны азайып, жазу жеңілдейді деп ойлайды. Алайда дыбыс жүйесі тұрғысынан қарағанда, «к» мен «г», «қ» мен «ғ» жіңішке түрлері болмайды. Қазақ тілінде «қ» мен «ғ»-ның жіңішке түрлері жоқ, ал «к» мен «г»-нің жуан түрлері де жоқ. Орыс тілінде «к» мен «г»-нің екі түрі бар: «кот», «дуга» сөздеріндегі «к» мен «г» жуан, ал «кит», «дуги» сөздеріндегі «к» мен «г» жіңішке айтылады. «ғ»-ның жіңішке түрі арабтың жұмсақ «ғ»-сы болып табылады. Сонымен қатар, «к» мен «г»-ны алып тастап, олардың орнына сөз алдына дәйекші қойып «қ» мен «ғ» жазу жазу жеңілдігі тұрғысынан тиімді емес: қаныкей, қайткенде, қызметкер, бірақ сияқты үндестік заңына сәйкес келмейтін көп сөз бар. Оларды қаны-қей, қайт-кенде, қызметкер, бір-ақ деп сызықшамен бөліп, бір бөлігінде дәйекші қойып, екінші бөлігін дәйекшісіз жазғаннан да, бүгінгі қосып жазу

әлдеқайда жеңіл. Сондықтан осы төрт дыбыстың таңбасын өзгертпей, бұрынғыша төртеуіне төрт әріп арнаған дұрыс» [4, 25].

Е. Омарұлы бітеу буындағы ы (і), ұ (ү) дыбыстарының бар-жоқ екенін ажырату үшін «артық сезгіштік қажет емес, қазақтың құлағы болуы керек» дегенді алға тартады. Ол кейбір сөздердің мағынасы осы дыбыстардың әсерінен айқындалатынын мысалдармен түсіндіреді: жарқ етті – ай жарық; тұрс (тарс-тұрс) – тұрыс (отырыс-тұрыс); бүлк (бүлкету) – бүлік (бүлік шығару); жорт (аттың жортуы) – жорыт (түсті жорыту) сияқты сөздер арқылы дәлелдейді.

Құрылтайда Е.Омарұлы қазақ тіліндегі дыбыстардың жіктелуіне қарсы пікір білдіреді. Ол «Тіл құралда» дыбыстарды 1 – дауысты, 2 – жарты дауысты, 3 – дауыссыз деп үш топқа бөлетінін, дауыссыз дыбыстарды қатаң және ұяң болып тағы екіге бөлуін, ал ұяң дыбыстарды ымыралы және ымырасыз деп тағы екіге жіктеуін айтады. Алайда қазақ тіліндегі дыбыстарды осылай бөлу қолайсыз екендігін, себебі р мен л дыбыстары ымыралы дыбыстар ережесіне сәйкес келмейтінін атап өтеді. Ол дыбыстарды тап-тапқа бөліп жіктегенде, әр тапқа ортақ ереже болуы тиіс екенін ерекше атап көрсетеді.

Қазақ білімпаздарының алғашқы съезінің маңызы ерекше болды. Осылайша, қазақ жазу емлесін жүйеге келтіру мәселесі көтеріліп, жан-жақты талқыланды. Кейін комиссия емлеге қатысты 11 тармақтан тұратын шешім қабылдады.

1. х, ф, һ әріптері қазақ әліпбиінен алынып тасталады;
2. ч әрпі қазақ әліпбиінен шығарылсын;
3. сөз басындағы дауысты әріп алдында сүйеу таяқ ережесі бұзылады.

Бұл құрылтайда қазақ жазу емлесін реттеу бойынша құрылған комиссия алдымен: «...Алдымен қазақ тіліндегі дыбыстар қандай екендігін және оларға сай таңбалардың қандай болуын анықтау қажет» деген шешімге келді. Қазақ тіліндегі 24 дыбыс былайша жіктелсін:

4. Дауыстылар: А, О, Ұ, Е, Ы;
- Жарты дауыстылар: И, У, Р, Л;
- Дауыссыздар:

1. ұяң: М, Н, Ң;
2. ымыралы: Ж, З;
3. ымырасыз: Д, Г, Ғ;
4. қатаң: Б, П, Т, С, Ш, Қ, К.

5. Ескерту: сүйеу таяқ «А» қазақ әліпбиінен шығарылсын. Сөз басындағы «А» мағынасыз болып «Е» әрпімен жазылады. «Ч» әрпінің орнына «Ш» алынды. Нүктелі «Ғ» орнына нүктесіз «Ғ» қойылды. Х, ф, һ әріптері қазақ әліпбиінің соңында араб әріптерінің қатарына қосылып, тек оқу үшін таныстыруға жазылсын. Бірақ бұл әріптермен қазақша сөз жазуға жол берілмесін.

6. Қабылданған әріптердің әліппе реті: А, Б, П, Т, Ж, Д, Р, З, С, Ш, Ф, Қ, К, Г, Ң, Л, М, Н, О, Ұ, У, Е, Ы, И.

7. «Ы» әрпі бітеу буында жазылмай, әрқашан ашық жазылсын.

8. Сөз соңындағы айтылатын демеулер түбір мен жалғаудың арасында болса сызықшамен жазылсын, ал түбір мен жалғаудың арасына түспейтін демеулер («да») бөлек жазылсын.

9. Үндестік заңына сай келмейтін жұрнақтармен жалғанған түбір сөздердің дәйекшелері алынсын. Түбір сөздер мен жалғауларда «б» пен «п» әріптерінің жазылуы тіл құралға сәйкес болсын. Бұрын «д» әрпімен жазылған жалғау, жіктеу, жұрнақтар («дағы», «дікі») дыбыс жүйесіне сай жазылсын.

10. Қазақ тіліндегі «сын» пен «сың» деген жіктеулерден «сын» алынып, «сың» қалдырылсын.

11. Бұрынғы тіл құрал ережесіне сай қатты дауысты дыбыстардан кейін сын есімдерде «т», етістіктерде «д» жазылып келген (мысалы: «атты кісі», «мылтық атты») естілуіне сәйкес әрі қарай да «т» әрпі жазылсын.

Жалпы айтқанда, бұл жиын қазақ қоғамында зор қозғалыс тудырды деп айту артық болмас еді. Съезде талқыланған емле мәселелері қазіргі жазу ережелерінің негізін қалады. Жазу

ережелері бойынша туындаған дау-дамайларды мұқият зерттеп, ғылыми негізде дұрыс шешім қабылдау Ахмет Байтұрсынұлы, Халел Досмұхамедұлы, Елдес Омарұлы сияқты білімдарларға үлкен жауапкершілік жүктеді. Сол кездегі ұсыныстар мен тұжырымдар қазіргі ғалымдардың еңбектерінде терең ғылыми зерттеліп жатқандығы анық.

Қазақтың біртуар перзенті, ақын, жазушы, философ, тарихшы Шәкәрім Құдайбердіұлы өзінің «Жазу мәселесі» атты мақаласында («Қазақ» газеті, 1913, 16 шілде, №22) А. Байтұрсынұлы әліппесі жайлы былай деп пікір білдіреді: «А. Байтұрсынұлы мырзаның һәмзесі мен қос ноктасын жұрт қабылдағанынан-ақ ұнатамын. Бірақ һәмзе алиф орнына жүруші еді. Оны басқа харіфке қоймаймыз деп әуре қылар-ау деп шошимын. Сірә, солай қыла қалса, менің ойыма келетұғыны, баспа машинасына реті келсе, кейде үтір орнына үлкен уау салсақ, жазуымыз недәуір түзелер еді деп ойлаймын» [5, 247].

А. Байтұрсынұлы «Жазу мәселесі» (Шәкәрім ақсақалға жауап) атты мақаласында Төте жазудың араб жазуынан айырмашылығын алға тартып, баспа ісі жайлы Ш.Құдайбердіұлының жете ойламаған жерін көрсетеді. «Қазақ» газетінің 1913 ж., 21 қыркүйектегі, №31 санында Ш. Құдайбердіұлы: «Менің жазу туралы сөзіме А.Байтұрсынұлы мырзаның қайырған жауабы дұрыс», – деп ізеттілік танытады.

«Байтұрсынұлы жазуы» 1912-1929 жылдар аралығында қолданылды. Ғалым қазақ жазуын қалыптастыру жұмысында тіл оқыту мен үйретуде тілші әдіскер ретінде алғаш рет «дыбыстық әдісті» енгізді. Дыбыстық әдіс арқылы оқытуда қазақ тілінің төл дыбыстарын үйрету жолдарын көрсетті. Сонымен қатар, ғалымның еңбегінде әр дыбыстың сөздегі (позициялық) орны да алғаш рет сипатталды [1, 149].

Ғалымның тіл дыбысына әріп таңбаларын беру әдісі кейінгі фонетист-зерттеушілер үшін жеңіл түсінікті болып, олардың теориялық зерттеулерінің басты негізіне айналды.

Екіншіден, А. Байтұрсынұлы – морфология мен синтаксис саласының маманы. Ол морфологиялық категориялардың (осы атаумен берілмесе де) қызметтік ерекшеліктерін ашып көрсетіп, қарапайым теориялық негіздерін ұсынды. Мысалы, болу етістігінің (орыс тілінде «быть», ағылшын тілінде «to be») контексттегі және контекстен тыс мәнін, қызметін ашық немесе жасырын қолданылу ерекшеліктеріне байланысты мәтел сөйлемдер арқылы талдап, түсіндіріп көрсетті.

Бүгінгі күні қазақ тілінің болашағы бәрімізді алаңдатууда. Оның ішінде тіл мәселесі де, жазу мәселесі де бар. Ұлтымыздың ұлы тұлғалары салып өткен сара жолды жалғастырып, ұлттық белгілерімізді кейінгі ұрпаққа жеткізу, біздің ата-баба алдындағы қасиетті парызымыз. Қазіргі біздің алдымызда тұрған маңызды мәселелердің бірі – латын графикасына көшу.

Еліміз тәуелсіздігін қайтарып алғалы 35 жылға жуық уақыт өтсе де, әлі орыс тілінің әсері мен кирилл жазуынан арыла алмай отырмыз. 2017 жылы 26 қазанда «Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы» Жарлыққа қол қойылды. Бірақ бұл жарлық іс жүзінде жүзеге аспады. Алдағы уақытта еліміз латын қарпіне көшеді деп ойлаймыз. Себебі, бұл біздің еліміз үшін техникалық, әлеуметтік, тілдік және саяси тұрғыдан тиімді болмақ. Біз үшін ұлттық ерекшелікті сақтай отырып, халықаралық кеңістікке шығу аса маңызды, әрі негізгі міндеттердің бірі. Әлбетте, латын жазуына көшу барысында халықтың жазу сауаттылығы, оқу үйренуі, ақпараттық кеңістікте бейімделуі ұзақ уақытты алуы мүмкін, бірақ бұл қиындықтардың бәрін еңсеретін болсақ, тіліміздің тұғыры биік, керегесі кең болары анық. Аталған мәселеде, А. Байтұрсынұлы ұстанған ұстанымдарды негізге алып, оны бүгінгі күнге бейімдей алсақ, бұл мақсатта жете аламыз. Ал, Төте жазуға келетін болсақ, меніңше, қазір оның маңызы артпаса, кеміген жоқ. Ұлт ардақтыларының еңбектерін түпнұсқада оқып, оны зерттеп, зерделеу тек ғалымдарға ғана керекті дүние болмауы керек. Әрбір саналы қазақ баласы «Байтұрсынұлы жазуын» білуге тиіс. Оны меңгеруге 1-2 ай жеткілікті. Ол жазуды меңгеруге кеткен уақыт болашаққа салған дара жолымыз деп ұқсақ, келешек ұрпаққа үйретсек, сөзсіз, ХХІ ғасырдағы Алаштың Ақ жолын жалғастырамыз. Алаштың Ақ жолы – ата-бабаның, ерлік пен елдіктің, әділдік пен кемелдік жолы.

Қазіргі таңда ХХ ғасырдың басында тіл мәселесін көтеріп, нақты іспен айналысқан Алаш қайраткерлерінің өсиетке толы сөздерін ұмытпау үшін оларға қайта-қайта оралып, ой елегінен

өткізіп, санада жаңғыртып отыру – маңызды қажеттілік деп есептейміз. Тарих парақтарына көз салсақ, өткен ғасырдың алғашқы кезеңінде ұлтты биікке көтеру жолында тілдің абыройын арттыру мақсатында ауқымды істер атқарылғанын байқаймыз. Қазақ журналистикасының негізі қаланған сол кезеңде, бүгінгі тәуелсіздігіміздің алғашқы нышандары байқалғанын, көнерген басылым беттері анық көрсетеді. Бұл жайтты мерзімді баспасөз тарихын зерттеп жүрген ғалымдардың еңбектерінен де аңғару қиын емес. Ресей империясының отарлау саясаты ушығып, қазақ халқын ұлт ретінде жою әрекеттері күшейген тұста, елдің ардақты азаматтары қарсы шығып, өздерінің ұлттық санасы мен рухына сүйене отырып, талай жылдан бері халықты шырмап келе жатқан «бұғауды» үзуге ұмтылды. Сол дәуірдің газет-журнал шығарып, елдің санасына қозғау салуды мақсат еткен қаламгерлері мен журналистерінің көздеген мұраттары – бүгінгі күннің өзінде терең түсіне білген жанға рухани азық болары сөзсіз.

Қазақстанның мемлекет ретінде қалыптасуы мен егемен ел ретіндегі тұғырын нығайтудың маңызды алғышарттарының бірі – мемлекеттік тілді дамыту және оның қолдану аясын кеңейту екенін ұмытуға болмайды. Бұл – әр азаматтың саналы түрде түсініп, күнделікті өмірде басшылыққа алатын міндетіне айналуы тиіс. Алаш көсемдері өз дәуірінде саяси партия құрып, ұлт зиялыларын біріктіріп, Алашорда үкіметін жасақтап, Алаш автономиясын жариялау арқылы тәуелсіз қазақ мемлекетін құруды мақсат етті. Олар ұстанған идеялар жүзеге аспай, өздері қуғын-сүргінге ұшырап, өмірлерін осы жолда құрбан етті. Алаш арыстары туған жер мен ел үшін, қазақ халқының дербес ұлт ретінде дамуы мен болашағы жолында күресті. Сол ұлы армандар араға жетпіс жыл салып жүзеге асып, Қазақстан тәуелсіз ел ретінде әлемге танылды. Бүгінгі егемендік туының желбіреуі – жүректері «Алаш» деп соққан, өмірін ұлты үшін сарп еткен арыстар рухына деген құрметтің көрінісі. Олардың ұстанымдары, өнегелі сөздері мен өмір жолы – бүгінгі және келешек ұрпақ үшін сарқылмас рухани қазына, жігер мен шабыттың қайнар көзі. Алаш қайраткерлерінің есімдері «Қазақ» деген атаумен бірге жүретіні анық. «Қазақ» деген «Алаш», «Алаш» деген бүгінгі «Сіз» бен «Біз».

Әдебиеттер

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б
2. Сыздық Р. Ахмет Байтұрсынов (өмірі мен қызметі туралы). Кітапта: Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
3. Жұбаева О. Қазақ тіл біліміндегі жаңа бағыттардың А.Байтұрсынұлы еңбектеріндегі көрінісі // Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ филологиясы: өткені, бүгіні мен болашағы: ғылыми-әдістемелік онлайн-семинар материалдары. 2017, 12 қаңтар. – Алматы: Әл-Фараби ат.ҚазҰУ, – 2017. –165 б.
4. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сііезі. Баспаға дайындаған Шерубай Құрманбайұлы. – Алматы, 2005. – 144 б.
5. Құдайбердіұлы Ш. Шығармалары. – Астана: Фолиант, 2018. 2-том. – 376 б.

М.А. Аяпбергенова
 «Маяковский атындағы орта мектебі» КММ
 ҚР, Абай облысы, meruert@mail.ru

ШӘКӘРІМ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТАҒЫЛЫМДЫҚ СИПАТЫ

Жас ұрпақты рухани-адамгершілікке тәрбиелеуде бұрынғы ата-бабаларымыздың асыл мұраларын, өсиетті сөздерін, ғибраттарын алдымызға жайып саламыз. Өйткені адамгершіліктің ақ туын жоғары ұстаған бабаларымыздың тәлім-тәжірибесінің, ұстаған қағидаларының жас ұрпаққа берері мол. Сонау атадан келе жатқан ұлттық құндылығымыз - рухани-адамгершілік байлығымыз. Абай, Шәкәрім аталарымыздың шығармаларының тұнығы осы рухани тәрбие. Ғасырлар бойы Абай тәлімі азаматты адастырмай алдына жарық салар шырағданы болды. Абай ізін жалғастырушы адамдық жолын айнытпай танытқан Шәкәрім жырлары бүгінгі ұрпақтың бойтұмары болмақ. Ол өзінің шығармаларында жастарды адал еңбекке, өнер білімді меңгеруге, жанұяның ар-намысын қорғауға тағы басқа да иманды қасиеттерге баулиды. Өлеңдерінің тақырыптық ауқымы өте кең. Соның ішінде ойып орын алар тақырып – рухани адамгершілік мәселесіне қатысты ойлар. Ол адамгершілік ар-ұятты жоғары қояды. Оның өлең жолдарынан кісіліктің келбетін танытар асыл қасиеттерімен сусындауға болады. Қазақ халқы қонақ жай, бауырмал халық. Айналанды дос тұту, бауырыңа тарту бұл да адамгершіліктің жоғары түрі.

XX ғасыр басындағы тарихи-әдеби үрдіске ерекше ықпал еткен, таза ұлттық таным тұрғысынан айнымаған Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармалаына талдау жасағанда мынадай ақындық дара тұлғаларын таныр едік. Ол оқу-білім, ғылымды, адал еңбекті, талапшылдықты, адамгершілікті уағыздаған фәлсапалық ойшыл ақындық тұлғасы жағынан көрінді. Лирикалық шығармада негізінен жеке адамның көңіл-күйі, сезімі суреттелетіні белгілі ақын көбіне өз жайын, өзінің айналадағы өмірге, әр түрлі құбылыс-жағдайларға көзқарасын сипаттайды. Бірақ ақын өз жайын, өз басының мұңын, өзінің арманын, қуаныш сезімін жыр етсе де, ол қалайда халықтың тағдырын, қайғы-мұңын, күйзелісін, қуаныш-шаттығын, тілек мақсатын көрсетеді. В.Г.Белинскидің «Ұлы ақын өзі жайлы, өзінің жеке басы жайлы айтса да, көптің тағдырын, азамат жайын сөз етеді», - деуі тегін айтылмаған [1, 113]. Адам және қоғам, адамның адамдық сапасы, бостандығы, мінез-құлқы, кісілік қасиеттері, өзара қатынасы туралы қазақ мәдениеті өкілдерінің талай ұрпақтары небір асыл ойлар айтып кетті. Оларды үйрену, білу, іс жүзіне асыру әрбір адамның қалыптасуына, қоғамның белсенді азаматы болуына, сөз жоқ, тікелей әсер етеді. Осы тұрғыда қазақтың ойшыл ақыны Шәкәрім Құдайбердіевтің алатын орны айрықша. Ол: «Ынсап, рақым, ар, ұят, сабыр, сақтық – әуел болар алты шарт. Ынсап, рақым, ар, ұят табылмаса, өлген артық дүниені былғағаннан», - деп жазды. Әрине, адамға қасиеттің асылдары таңылған. Арлы, рақымды, ұятты адам баласы қоғамның қайсы кезеңінде де өзінің адамдық сапасын жоғары сақтаған. Ол - ұлы ойшыл ақын ғана емес, қоғамдық озық ойға өзіндік үлес қосқан философ. Ол адам бола білудің басқа да сан алуан сапаларын ашып көрсетеді. Мәселен, «Талап пен ақыл» өлеңінде:

Сабыр деген - әр іске шыдамдылық,
 Қатты керек адамға бұл бір қылық.
 Қолы жетпес талай жан ызданады,
 Осыдан кеп шығады адамшылық [2, 63], -
 деп жырласа, енді бірде:

«Сабыр, сақтық, ой, талап болмаған жан
 Анық төмен болмай ма хайуаннан?» [2, 63], -
 дейді. Шәкәрім адам деп жырлағанда ұлан-ғайыр психологиялық сырларды ашады:

«Талап деген бір жүйрік тұлпар сынды,
 Бабын таппай мінгенді қылар жынды» [2, 62], -

дейді. Адам өмірі даңғыл жол емес, ол жолда бірнешедеген кезеңдер жатыр, ол жақсымен де, жаманмен де кездеседі, жақсыдан үйренеді, жаманнан жиренеді. Осыларды айта келіп Шәкәрім:

Сұрқия, залымдардың алма тілін,
Беті тұнық, асты ылай, ол бір жылым
Алаяқ сұмдарға ерсең болмас жолың, –
деп, залымдардан аулақ жүруді ескертеді.

Ақын өлеңдеріндегі ең басты кейіпкер – адам. Ол адамды жақсылыққа жеткізуге, бойында жаңаша қасиеттер қалыптасуға үнемі ұмтылып отырады. Ол адамның мінез-құлқындағы салақтық пен еріншектік, көрсеқызарлық пен жалқаулықты сынға алды. Өзінің «Бостандық таңы» атты өлеңінде:

Адамның бәрі бір, болмайды аласы.
Оларды бұзатын, нәпсінің таласы.
Ар билейтін заманда нәпсі өліп,
Бірігер еңбекте барша адам баласы.
Адалдық жері жоқ ақырда жеңбейтін

Тарихта әрқашан адал жан өлмейтін» [2, 129], –
деп еңбектің сырын сөз маржанымен түсіндіреді. Адам мінез-құлқындағы салақтық, еріншектік, бойкүйездікті сынады. Бұл тұста оның «Сәнқойлар», «Қылжақбас», «Еріншек» деген өлеңдерін жазды. Мысалы «Еріншек» өлеңінде:

Еріншектен – салақтық,
Салақтықтан – надандық
Бірінен-бірі туады,
Жоғалар сөйтіп адамдық, –

деп надандықты, еріншектікті сынап, адам деген атында қалам десең, күн-түн демей ғылым ізде дейді.

Ақылды сол – ынсаппен ар сақтайды
Арсыз сол – арамдықпен жан сақтайды
Адал сол – таза еңбекпен күнін көріп,
Жаны үшін адамшылық ар сатпайды, –

деп ұстаздық жүрек үнімен адал өмірінің мың алуан құбылыстарында еңбектің адамгершілік сипатын өлең жолдарымен өрнектейді. Қазақта «жаным - арымның садағасы» деген сөз бар, дүниеде адамға ғана тән, ар, ұят, ождан бәрінен де қымбат. Кезінде ұлы Абайдың адал еңбек етіп, оқу-ғылым үйрену қажеттігі туралы көптеген өлеңдер жазғаны баршаға аян. Шәкәрім өлеңдері де жастарға ақыл мен өнеге ұсынатын. Бұл өлеңнің басты идеясы данышпан Абайдың «бес нәрсеге асық бол, бес нәрседен қашық бол» деген адамгершілік жырының заңды жалғасы іспетті.

Тапқыш ой ғой ақылдың мағынасы
Тоны жүрек болады мида басы
Орынсызға ұмтылтпай тоқтатуға
Талаптың алты түрлі бар ноктасы.
Ынсап, ұят, ар, рахым, сабыр, сақтық
Талаптың алты түрлі бар ноктасы [2, 62], –

дейді. Шәкәрім «Піскен мен Шикі» [2, 91] сюжетті өлеңінде аң аулап жүріп, атынан айрылып қалаған бай баласы (Шикі) мен кедей баласының (Піскен) іс-әрекетіндегі қабілет айырмасын шыншылдықпен ашып көрсетеді. Талаптанып еңбек етіп, тер төккен жан мақсатқа жетеді дегенді кедей баласы үлгісінде мысалдап жеткізеді. Өлеңнің тақырыбы мен идеясы Ы.Алтынсариннің «Бай баласы мен жарлы баласы» әңгімесіне ұқсас. Ойшыл ағартушылар Ыбырай, Абай көтерген қастерлі тақырыптың ұқсас сюжетпен әр жанрлық үлгіде жасалуы - әдебиеттегі көркемдік даму көрінісі. Шәкәрім жастайынан домбыра тарту, гармонда ойнау, өлең айту, сурет салу, ою-өрнек жасау, тасқа бедер салу сияқты өнер және қол өнер түрлерін үйренуге ден қойған [3, 27]. Оның бойында ақындық және сазгерлік өнері қатар дамыған. Он бесінен былай қарай өз бетімен ғылым жолына ойысып, білім өрісін кеңейтеді. Өзінің пәлсапалық сипаттағы ой-пікірін жалғастырып жер жүзінде неше түрлі халық бар, олардың бәрі де жаратылыстың ішкі сырын ұғып білуге ынтық, бірі – «дүниені жаратушы тәңірі – күн», тіршілік күн нұрынан жаралды десе, енді бірі «кұдай жоқ» деп

жар салады, үшіншісі көп құдайға табынады, төртіншісі міне құдай деп суретке табынып ойын он саққа жүгіртеді. Осының бәрі дүние сырын білуге ұмтылушылық, «нағыз тәңір жолы – қиянатсыз ақ жүреппен адал еңбек ету», - деп ой түйіндейді [4, 239].

Педагогикалық үрдістің дұрыс жүруінің бір факторы адамдар арасындағы қарым-қатынас болса, оны тудырудың жағдайы, психологиялық ықпалы - мінез. Мінездің фенотиптік қасиеттерін таным әрекетімен қарастыру теориясын Шәкәрімнің «Дүние мен өмір», «Анық пен танық», «Құмарлық», «Талап пен ақыл», «Хайуан мен ақымақтар», «Ызақорлар», «Еріншек», «Тойымсыз нәпсі, тұрақсыз дүние» және тағы басқа өлеңдерінен табамыз. Ұлттық танымның бағыттарын рефлексия элементтерін ақынның ағартушылық идеяларынан табамыз:

...Өзімді ұрған мінезді сөгемін деп

Тілім тисе сіздерге, кеш, достарым

...Ащы сөзім - достығым, маған нансаң

Кемдігім-келістіріп айта алмасам.

Өзін-өзі тану, өзгені тану, ой тұжырым жасау ойды қорытып жеткізу тәрбие рефлексиясы бола отырып, қарым-қатынас коммуникациясын тудырушы фактор. Олай болса, Шәкәрімнің «Өкінішті өмір» өлеңінің бір өзі ғана этнопедагогикалық теорияның негізі бола алады. Сөздің тәрбие құралы екенін бәріміз де білеміз. Ал сөйлей алу ой шеберлігі тереңдігінің айнасы. Адамның ісі мен сөзінің қиылысуы білімділік айғағы. Сөз бен істің бірлігі адамдардың жасына қарамайды. Ол ынтаның тереңдігі, еңбектің нәтижесі:

Үлкендер ұмтылмайды ұғамын деп

Адамдық ғылым жолын қуайын деп.

Ел ішінен дау іздеп, тілім бар деп, –

мағынасыз сөйлеп, ащы тілмен елді түйреп, мақтасаң дандайситындарға «ез, еріншек, қорғалаң, шабан болсақ, не мақтаншақ, дарақы, надан болсақ қайда барып оңасың, сенің хайуаннан қай жерің артық», – деп сөгеді, өзін-өзі тануға итермелейді. «Міндеу мен күндеу» өлеңінде:

Тегіс тексер сөз көрсең сыр менен сынын

Түзетуге именбе тапсаң мінін

Әдеп сақта жалғыз-ақ қате айтты деп

Былылдапты дей көрме білсең шынын, –

деп тежелу, қанағаттану, ұстамды болу, әдептен озбай сабырлы-салмақты қасиеттерді қалыптастыр, әр сөзге мән беріп құлақ ас, өмірдегі бақыт пен байлық еңбекпен келеді дегенді айтады [4, 239]. Адамгершілік тәрбие теориясының негізгі қағидаларын осы өлеңінен толық табамыз. Шәкәрім, көбінесе, өлеңі халыққа ұғымды болуын көздейді. Және өлең арқылы халықтың ақылын да тәрбие қылып желдіргісі келеді [4, 51]. «Үш анық» атты еңбегінде ынсап, әділет, мейірім үшеуі қосылып, ұждан деген ұғымды береді дейді.

«Ақылды болсаң арыңды сақта, ар-ұят керек әр уақытта» деп ар-ожданды қастерлеп, оны адамгершіліктің туы санайды. Адам бойындағы кездесетін жаман әдеттер - нәпсі, өзімшілдік, мақтан, зорлық, мансапқорлық, малқұмарлық, рахымсыздық, мейрімсіздік, қанішерлік сияқты қылықтардан құтылудың жолдарын іздестіріп, дұрыс жолға түсуге шақырады. Адамның адамгершілік қасиеті кіршіксіз, жоғары болуы үшін «ар білімі» деген білім оқытылуы тиіс деген тұжырым жасайды. Шәкәрім жырларын оқып отырғанда, қазақтың мақал-мәтелдері, нақыл-сөздері, тұрақты сөз тіркестері өлең сөздерімен ұйқасын тауып, өлеңді нәрлендіре түседі. Мысалы, «Есің барда елің тап», «Өлімнен ұят күшті», «Сабырлық түбі сары алтын», «Ит иесін қаппайды», «Ақ ісіңе адам жақ», «Жетім бала иесіз, өзі кесер кіндігі», «Шел басыпты көзімді», «Иіс білер мұрын жоқ» және тағы да басқалары. Ол адамның өмірін үш кезеңге бөледі. Өмірдің басы – бала, ортасы – жастық, содан соң – қарттық шақ. Осының ішінде ең қуатты жастық шақты ғылымға арнауды насихаттайды.

Ең керекті дегенін ортаншы өмір,

Түгел қолың жетпейтін бір жанталас

Қапы өткізбе сол кездің бір сағатын

Өкініші қалмайды кетсе ағаттық

Күні-түні дей көрме ғылым ізде
Қалсын десең артыңа адам атың, [2, 82]-
дейді.

Өздігінен ғылым-білім биігіне жоғары көтерілген ғұлама Шәкәрім шығармаларының тәрбиелік мәні – жас ұрпақтың қамы мен жарқын болашағы, алаңсыз ертеңі мен бірлігі, халықтың салауатты өмірі мен ынтымағы. Оның тәлім-тәрбиеге толы, бай әдеби мұрасында, өзі өмір сүрген кезеңнің қоғамдық қайшылықтары, ақыл-ой ізденістері, толғамды тұжырымдары, зерделі, ойлы идеясы артына мол өшпестей із қалдырды.

Әдебиеттер

1. Айтбаева А.. Қазақ лирикасындағы ақындық тұлға. - КазМУ хабаршысы // 2000, №7.- Б.113
2. Құдайбердіұлы Шәкәрім. Жолсыз жаза: Олеңдер мен поэмалар. / Құраст. Мағауин М. – Алматы: Жалын, 1988 ж. – 151-б., Б.171
3. Елеуменов Ш. Жаңа жолдан: Әдеби портреттер, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1989.- 27-б. Портр. (қаз. орыс тілд.).
4. Жарықбаев Қ., Қалиев С. – Қазақ тәлім-тәрбиесі. – Алматы: «Санат», 1995. – Б.239

FTAMP: 17.01.17

Г.А. Бекова

№28 мектеп-гимназия

ҚР, Алматы облысы, gulden12@mail.ru

ШӘКӘРІМ ШЕЖІРЕСІНІҢ ӘДЕБИ-ТАРИХИ СИПАТЫ

Шежіре өзге ешбір ұлтта жоқ қазына. Бұл халықтардың көне тарихы жөнінде айтылатын мағлұматтар «шежіре», «тайра», «тарих», «сееджер» т.б. болып әр түрлі айтылғанымен «сақтау» деген мағынаны, ал семит-араб тілдерінде «ағаштың бұтағы» деген ұғымды білдіреді. Яғни, араптың «шаджара» үрімбұтақ, тармақ деген сөзінен негіз алатын бұл мұра ежелден бері халықпен бірге жасасып келе жатқан өнер. Демек, шежіре біздің аталарымыз үшін тарих қызметін атқарған. Шежірешілдік көшпелі қоғам туғызған қажеттілік және көшпелілердің әдет-ғұрып, салт-санасының негізінде туған. Ол халықтың этникалық құрылымын анықтауға, тұтастығын көрсетуге мүмкіндік беретін төл тарихымыздың нұсқасы, ұлттық рухани мәдениеттің құрамдас бір бөлігі.

Қазақ шежіресінде халықтың ғасырлар бойы ұстанған даналық қасиеттері, дүниетанымы, сенімі, басынан өткен тағдыры, ол жолдағы дара тұлғалардың ерлік, еңбек, өнегесі сараланған. Өткендегі қариялардың тағы бір дәстүрлі дағдысы кездескен жерде сәлемнен соң, сүйегің кім, қай туған баласың? Деп сұрайтыны да осыдан.

Орта ғасырдан бергі мың жылға жуық уақыт аясында жазылған тарихи еңбектердің баршасы өзінің құрылымдық бітімі жөнінен болсын, жеке тұлғаны тірек ете отырып баяндайтын мазмұндық арқауынан болсын немесе ауызекі шежірешілдікке негізделген баяндау стилінен болсын, ең алдымен ауызша тарих айту дәстүрін тұғыр етіп отыратыны айқын байқалады. Әйгілі «Монғолдың құпия шежіресі», «Шара Туджи», Лубсан Данзанның «Алтын топшы», Рашид-ад-диннің «Жылнамалар жинағы», Жамал Қаршидің «Оғыз-қыпшақ» және «Қарахан шежіресі», Бейбарыс пен Халдунның «Қыпшақ шежіресі», Заһир ад-дин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама», Дулат Мұхаммед Хайдардың «Тарих-и Рашиди», Осман Кухистанидің «Тарих-и Абул-Хайр-хани», Әбілғазы Баһадүр-ханның «Түрік шежіресі», Ұлықбектің «Сұлтандар шежіресі», Жалайыр Қадырғали Қосымұлының «Жәми-әт-тауарих», Өтеміс Қажының «Шыңғыс-нама», Шоқан Уәлихановтың «Ұлы жүз шежіресі», Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі», Нұржан Наушабайұлының «Манзумат қазақия», Ғұсманғали Сыдықовтың «Тарих-и қырғыз-қазақ шадманиясы», Құрбанғали Халидтің «Тауарих хамса», Мұхамеджан Тынышбайұлының «Қырғыз-қазақ

халқының тарихына қатысты материалдар», Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Қазақ шежіресі», Сәбит Мұқановтың «Халық мұрасы», Әлкей Марғұланның «Наймандар», Мұсатай Ақынжановтың «Қазақтың тегі туралы», «Ұлы жүздің шежіресі», Марат Мұқановтың «Орта жүздің шежіресі», «Кіші жүздің шежіресі», Жамбыл Артықбаевтың «Еуразия көшпелілері ғасырлар мен мыңжылдықтар шендесуінде», «Қазақстан тарихы», «Этнос және қоғам», Қойшығара Салғараұлының «Қазақтың қилы тарихы», т.б. осы сияқты еңбектердің қай-қайсысы да өзінің мән-мазмұны тұрғысынан шежірешілдік дәстүрде жазылған және деректік негізі халық жадында сақталған мағлұматтарды арқау етіп отырады. Сөз жоқ, мың жылға жуық уақыт аясында жазылған мұндай толымды еңбектер, ең алдымен, сахара төсіндегі көшпелілер арасында тарих жазудың төл мектебі қалыптасқанын және ондай мектептің қалыптасуына шежірешілдік дәстүрдің тікелей ықпал еткенін [1, 48]

Өз кезінде Ш. Уәлиханов, қазақта «бірте-бірте мәнді оқиғасы, бірте-бірте керемет кісісі туралы айтылмай қалғаны, халық жадында сақталмай қалғаны жоқ», - деп атап өткен [4]. Расында да, қазақ мәдениетінде, төл әдебиетінде үлкен деректік қор бар. Ол деректемелердің тарихи шындықты суреттеудегі ерекшеліктері ғылымда қарастырылмай келді. Қазақ шежірелерінің тарихи мәліметтерін сын көзқарас тұрғысынан тексеру, нақты ғылыми тәсілдермен шындыққа сәйкес келетін ақиқатын анықтау, қажетінше ғылыми айналымға енгізу – мемлекет, ұлт және мәдениет тарихын деректік тұрғыда зерттеуді жаңа деңгейге көтеретін келелі мәселе.

Қазақ халқының ата шежіресі ерте кезден сақталған. Оған «Жеті атасын білмеген жетесіз», «Жеті атасын білген ер – жеті рулы елдің қамын жер, Жалғыз өзін білген ұл – құлағы мен жағын жер» деген аталы сөздер дәлел бола алады.

Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресін» бүгінгі таңда зерттеу өзекті мәселе.

Ш. Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» кітабының құндылығы, онда баян етілген материалдар әлгі түсініктен әлдеқайда ауқымырақ. Шежіреде халықтың шығу тегі, даму тарихы емес, одан әлдеқайда кең мәліметтер сараланады. Өйткені, Шәкәрім Құдайбердіұлы қазақ һәм түркі халықтарының тарихын, олардың өткізген түрлі тарихи процестерін асқан ізденімпаздықпен жазғанын аңғарамыз. «Қазақтың түпкі атасының жайын білмек болып, көп уақыттан бері сол туралы естіген, білгенімді жазып алып және әртүрлі жұрттың шежіре кітаптарын оқыдым. Оқыған кітаптарымның мұсылманшасы: «Тәбірі», «Тарих ғұмуми», «Тарих антшар аласлам», Нажиб Ғасымбектің «Түрік тарихы», Әбілғазы Баһадүр ханның жазған «Шежіре түрік» және қырылып, Нұх пайғамбар үш баласыменен, оның қатындары Алла тағаланың өміріменен кемеге кіріп, аман қалыпты. Осы күнгі барша адам балалары сол Нұхтың үш баласы-Сам, Хам, Яфастың нәсілі. «Тарих ғұмуми» деген кітапта барша түрік, иран юнан, қытай һәм европадағылар Яфас нәсілінен. Барша хабащ, судан, зәңгбар, барша қара түсті жұрт – Хам нәсілінен дейді. Әр түрлі кітаптардан алынған сөздер, орысша кітаптан оқығаным – Радловтың ұйғыр туралы, Аристовтың түрік нәсілі туралы, дүниедегі әр түрлі жұрттың шежірелерінен орысшаға көшірген сөздері, оның ішінде түріктің ең ескі замандағы шежіре кітаптары «Құдатғу білік», «Қошочидам» деген кітаптардың сөздері және қытайдың Юән-шау-Ми-ши деген жазушысының сөзі және араб-парсы, рум-европа жазушыларының сөзі және қазақтың жаңылыс айтқан өтірік аталары – бәрі сол кітапта бар» [2, 86].

Еңбектің өне бойында осынау деректерді, сонымен бірге шежірелік дерек төңірегіндегі әртүрлі тарихшылардың, зерттеушілердің пікірлерін салыстырып, одан ақылға қонымдысын пайдаланып, неғұрлым дұрысырағын таңдап алуға тырысады. Мәселен, еңбектің «Шежіре басы» атты бөлімінде түрік нәсілінен шығу тегі жайында шежіре тарата отырып, Шәкәрім Әбулғазы Баһадүр ханның «Шежіре и түрік» деген еңбегіндегі Нұх пайғамбардың ұлы Яфастен тараған сегіз баланың бірі түрік болғаны жайындағы деректі, қытай шежіресіндегі түрік жұртын қасқыр мен адамның қосылуынан пайда болдымыс деген сөзін, Радловтың ұйғырлар туралы кітабындағы түрікті ағаштан жаралды, деген болжамдарын салыстыра қарастырады да, оларға «қытай шежіресіндегі ертегі сықылды қисынсыз сөз» немесе «Радлов кітабындағы қытай

сөзінен, ағаштан бала туды дегені еш сөзге қисынбайды» [3,78], - деп, өзінің көзқарасын білдіреді.

Осыншама еңбектерді, деректерді ақтарған, оларды саралаған, ғылыми сыннан өткізген Шәкәрім Құдайбердіұлын тарихшы, әрі деректанушы ғалым ретінде танимыз. Тарихи зерттеулерді, жазба, ауызша деректерді сыни көзбен тексеріп, талдай отырып, керектісін алады. «Ескіден қалған сөз етіріп, өз ойынан оң береді». Мұндай тапжылмай отырып, табандылықпен шежіре, яғни зерттеу жазу өзге зерттеушілерге үлгі боларлықтай. Сол кездің мүмкіншілігі шектеулі деп есептесек, Шәкәрім сынды талантты тарихшы құлашын кең сермеген. Інісінің талантын байқаған Абай оған жастайынан-ақ халық тарихына қатысты деректерді жинап, шежіре жазуға ақыл береді. Сөйтіп Шәкәрім он тоғыз жасынан шежіре жазуға кірісіп, ол еңбегін 1911 жылы Орынбор қаласында «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» деген атпен кітап етіп шығарады, еңбегінің көлемі 114 бет.

Бұл шежіре турасында Ә. Бөкейхан: «Мұнан бұрын қазақ шежіресі қазақ тілінде кітап болып басылған жоқ. Шәкәрімнің бұл кітабы – қазақ шежіресінің тұңғышы; қазақ шежіресін білмек болған аға-іні іздегенді осы кітаптан табасың. Енді мұнан былай қазақ шежіресін жазбақ болған кісі Шәкәрім кітабын әбден білмей қадам баспа» [3, 121], – дейді.

Шәкәрімнің шежіре жазуы заңды құбылыс. «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» атты ұлы Абайдың шежірелік шығармасы оған да қатты ықпал етті. Қазақтың түбі қайдан шыққанын ғылыми дәлелді, тарихи деректі етіп қазақ шежіресін жазу жолын Абай өзі бастап көрсетіп берген. «Абай қазақ шежіресін жаз деп 19 жасымда қазақ шежіресін жинай бастадым. Сол кісінің ұқтыруымен ел-елге кісі жіберіп, хат жазып жинақтаған мағлұматтары да шежіреде бар» [6], – дейді Шәкәрім. Шежіреде Шәкәрімнің дүниежүзілік мәдениет қазынасынан, рухани бастаулардан аса мол нәр алғанын, түрлі шығармаларды Шығыс пен Батыстың әйгілі тарихшыларының еңбектерін мұқият оқып шыққанын аңғару қиын емес. Ел аузында ежелден сақталып келе жатқан тарихи аңыз әңгімелерге де көңіл бөліп онда айтылған оқиғаларды тарихи кітаптардағы мағлұматтармен салыстырып барып өз еңбегінде пайдалану, оларға шолу жасау еңбекті жазуда көп көмегін тигізген. Қазақтың түпкі атасының жайын білмек болып әр түрлі жұрттың шежіре кітаптарын оқиды.

Оқыған кітаптарының мұсылманшасы: Табари «Тарих ғұмұмий», «Тарих ғұсмани», «Тарих анттар ал-слам», Нәжеп Ғасымбектің «Түрік тарихы», Әбілғазы Баһадүр ханның жазған «Шежіре-н-түрік» және әртүрлі кітаптардан алынған сөздер белгілі тарихшы Әбілғазының (1603-1663) «Түрік шежіресі» атты еңбегін мұқият оқыған. Еңбек 1725 жылы француз, 1770 жылы орыс тіліне аударылған. 18 ғасырда неміс, ағылшын, түрік тілдерінде басылып шыққан. Шығыс тіліндегі нұсқасы 1826 жылы жарық көрген. Шәкәрім шамасы осы басылымды пайдаланған. Орысша кітаптардан оқығаным дейді Шәкәрім Радловтың ұйғыр туралы (К вопросу об уйгурах), Аристовтың түрік нәсілі туралы, дүниедегі әртүрлі жұрттың шежірелерінен орысшаға көшірілген сөздері. Оның ішінде түріктің ең ескі замандағы шежіре кітаптары «Құтадғу білік», «Кошо қайдам» деген кітаптардың сөзі.

«Түрік, қырғыз, һәм хандар шежіресін» жазумен көп жыл бойы шұғылданып, зор еңбек еткен (1877 жылдан 1911 жылға дейін, 34 жыл). Мазмұны терең, ой нысанасы айқын, композициялық жағынан біртұтас, жүйелі жазылған еңбекте Адам ата мен Хауа анадан бергі шежіре жолына барлау жасалынған. Кітап «Шежіреден бұрын», «Шежіре басы», «Қазақтың қайдан шыққаны», «Хан шежіресі», «Шыңғысхан шежіресі», «Стамбулдағы түрік нәсілі», «Сарт», «Өзбек», «Ноғай», «Башқұрт», «Қалмақ һәм телеуіт», «Түрікмен», «Яқұт», «Оранхай», «Енисейдегі түрік», «Күншығыс Түркістандағы түрік» деп аталатын ірілі-ұсақты бірнеше тараудан тұрады. Кітап соңында оның «Мақсұт» «Қазақ», «Насихат», «Тағы сорлы қазақ», «Қош» деп аталатын өлеңдері берілген. Шәкәрім шежіресінің қара сөзбен жазылған бөлігіндегі аталынған тақырыптар тарихи деректерді жүйелі баяндаумен берілген. Қазақ халқының ежелгі түркі ру-тайпалары жүйесіндегі ең негізгі құрамды танытатыны барлық тарауларда да анық байқалады. Шежіреден байқалатын ең басты ерекшелік Шәкәрім өзі сөз етіп отырған мәліметтерді тек өзіне ғана телмейді. Әрбір деректерді қай еңбектен оқығанын қайдан алғанын үнемі баяндап отырады. Шежірелік дерек төңірегінде әртүрлі тарихшылардың пікірлерін

салыстыра көрсетеді. Еңбектің «Шежіре басы» атты бөлімінде Шәкәрім түрік нәсілінің шығу тегі жайында ойларын бере отырып, Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре түрік» еңбегіндегі Нұх пайғамбардың ұлы Яфистен тараған 8 баланың бірі түрік болғаны жайлы деректі, Радловтың «Ұйғырлар туралы кітабындағы түрікті ағаштан жаралды» деген болжамдарын, Қытай шежіресіндегі түрік жұртын қасқыр мен адамның қосылуынан болды деген сөзді, еш сөзге қисынбайды деп өз көзқарасын білдіреді. Шежіре еңбегінің ең басты құндылығы өткен замандағы түрлі жазбалар мен кітаптардың мәліметтерін салыстыра топтап-жинап, елеп-екшеп ұсынуында. Шәкәрім кітаптардың көбін түпнұсқа күйінде оқып танысқан. Шәкәрімнің Меккеге бару сапары да таза діншілдік ниеттен, тек қана қажы атану ойынан тумаған. Оның бұл сапарында өзге де мақсатының болғандығы анық. Ол жөнінде ақынның өзі былай деген: «Меккеге бара жатқан сапарымда Стамбулда 13 күн, бері келе жатқанда тағы 13 күн болып тарихты ақтардым, керек кітаптарды почтамен үйге жіберіп отырдым. Меккенің де, Мединенің да тарихтарын ақтардым, жол қатынасы жайсыз болып Мысырға (Египетке) баруға рұқсат ала алмадым. Сол сапарда Шығыс, Батыс ғалымдарымен сөйлесіп пікірлестім, ерте кезеңде шыққан ғалымдар шығармаларын жаздырып алдым». Ақынның «Жасымнан жетік білдім түрік тілін» деп жырлауы сондықтан, қандай еңбекке болса да зерделей үңіліп, оның дәнін алып, көпшілікке мәлімдей білу оның қаламгерлік болмысына тән. «Қазақтың қайдан шыққаны» деп аталатын ең ірі тарауында қазақ халқының шыққан тегі, жүріп өткен тарихи жолы, қазақтың үш жүзі, хандары, жекелеген рулар тарихы турасында мол мағлұматтар берілген. Шәкәрім бір рудың шежіресін таратқанда нақты мысалдар негізінде еңбектің көркемдік қалпын, мазмұнын әрлендіре түседі, құрғақ деректерге бой ұрмайды. Тарихи аңыз әңгімені пайдаланып Әбілғазы Баһадүр мен Аристов кітаптарындағы мағлұматтарға сүйеніп Шәкәрім бір мәселе туралы былай деп жазады: «Біздің қазақтың үш жүзге бөлінгенін қазақтар былайша айтады: Өз Жәнібек қазақты Қашғардағы Шағатай нәсіліне қаратқан соң кешікпей сол кезде қазақты һәм көшпелі басқа елдерді Жүніс ханның Ахмед деген баласы билеп, оның ағасы Жәнікей, шын аты Махмұд деген Ташкентте үлкен хан болыпты», – дей келіп Ахмед ханның қазақтан әскер жасақтап, қалмақты шапқанын баяндайды. «Қалмақты шаба берген соң, – делінген шежіреде, – қалмақтар Ахмед ханды «алашы» қойыпты, мағынасы жан алғыш дегені. Оны естіген Ахмед хан, қалмақ бұл атты қорыққан соң қойды, енді қалмақты шапқанда «алашылап» шабындар деген соң, қазақтар «алашы» деп шауып сол қазаққа ұран болыпты. Алаш – алаш болғанда, Алашы хан болғанда, қалмаққа не қылмақ, – деп мақтанатыны сол» – дейді Шәкәрім. [4, 142]. Осы мысал негізінде ақ тарихты дұрыс көрсетуге тырысқан. Қазақ тарихын баяндай келіп ол Қобыланды батыр туралы мынандай бір деректі алға тартады: Қара қыпшақ Қобыланды бірде Әбілқайыр ханның сүйікті қазысы Дайыр қожаны өлтіріп кетеді. Өз Жәнібек хан Қобыландыны өлтіру туралы бұйрық береді. Әбілқайыр Қобыландыны жақсы көреді, әрі ел тыныштығын ойлап дауды үш кісінің құнын төлетумен тәмамдайды. Сонда Дайыр қожаның әкесі Қыдан баласының сүйегін айналып жүріп: «Қара қыпшақ Қобыланды да нең бар еді құлыным», – деп қапаланса керек. Кейінірек бұл сөз қазақ ішінде кең тарап кетсе керек. Шәкәрім шежіресінде Қобыланды батыр қазақ атаулы елдің ноғайлы атымен жүрген заманының адамы. Жырда адасқанын жолға салдың бұл ноғайлы елінің деп келетін ұйқас қазақ атаулы рулардың ол кезде ноғайлы болып жүргенін көрсетеді. Мұндай тарихи деректер шежіреде көп кездеседі. «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», «Күлтөбенің басында күнде кеңес», «Еңсегей бойлы ер Есім», «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» сияқты ел ішінде көп айтылатын мән-мағыналы көпшілікке түгел таныс емес ұғымдар астарына үңіліп, әрқайсының шығу этимологиясы, онымен сабақтас жағдайлар турасында айтылатын деректер осының айғағы. Қазақтар 1723 жылы қалмақтан жеңіліп үдере көшкен тұста Шәкәрімнің баяндауынша «аш-жалаңаш» жаяу шұбап бір көлдің басына келіп, көлді айнала жатса бір ақсақал: «Балаларым адам басынан кешкен жақсылықты қандай ұмытпаса, жаманшылық көргенін сондай ұмытпау керек, біздің бұл көрген бейнетіміздің аты «ақтабан шұбырынды, алқа көл сұлама» болсын» депті. Табанымыз ағарғанша жаяу жүріп, көлді айналып жатқан деген күн мағынада айтылса керек қария сөзі. Және сол жолда айтылған қазақтың ескі өлеңінде ауыл көшкенде Қаратаудан көш асқанда енесін артып алған бір тайлақ көшті жанап боздайды, қарындасын жақынын қалмақтар өлтірген

жылаулар оны жоқтап, ол да зарлайды. Бұл шежіреде көрсетілген ел басына түскен ауыр кезең болатын. [5, 116]

Шежіренің екінші бөлімі өлеңмен жазылған. «Мақсұд» атты өлеңі Жаратушы Аллаға («Бір Алла бергеніңе сансыз шүкір») мінәжат етуден басталады. Автор шежіре жазудағы мақсатын, халықтың өткен тарихын жазу арқылы ұрпақтарға адамгершілік тәрбиесі ықпалын жасау мұратын білдіреді. Халықтың да, билеуші хандардың да татулықпен еңбексүйгіштікпен ғана өсіп-өркендейтін ұлағатын уағыздайды. Шежіренің «Қазақ» атты бөлігінде ұлттық өркендеуіне кедергі болып отырған кесепатты қылықтар өткір тілмен сыналады. Ғылымды, өнер-білімді игеруге құлықсыздықты, ағайын ішіндегі араздықты, ұрлық, өтірік т.б. кертартпалықты сынайды.

Шежіренің «Нәсихат» атты бөлімінде халқының үлкендерін де, жастарын да ғылымды игеруге шақырады. Шежіредегі «Қазақтың түп атасы» – тарихи дастан түрінде жазылған шығарма. Оны мынандай тақырыпшалар арқылы саралауға болады: біріншісі – қазақтың түркі оғыз тайпалары бірлестігі кезеңі; екіншісі – түркі-моңғол тайпалары бірлестігі кезеңі; үшіншісі – Алтын Орда қыпшақ дәуіріндегі қазақ тарихы; төртіншісі – Сақа, Осман түріктерінің тарихы; бесіншісі – қазақ хандығы кезеңіндегі оқиғалар; алтыншысы – XVIII ғ. Абылай хан басқарған кезең, қазақ-қалмақ соғыстары. Бұл тарихи дастан-шежіреден халқымыз тарихындағы көрнекті тұлғаларға деректік сипаттама көрсетілгенін байқаймыз.

Қорыта айтарымыз, Шәкәрім шежіресін жазушы, әдебиетші, тарихшы, ғалымдар жете көңіл бөліп, өздерінің зерттеу еңбектерінде пайдаланып отырған. Шәкәрім шежіресінің идеялық мұраты – халықтың бұрынғы және кейінгі тарихын жалғастыра отырып, қазақ халқына ілгері өрлеу үшін, жол көрсеті үшін ақынның азаматтық, қаламгерлік келбетін саралағанда оның шығармаларын бір-бірінен бөлмей бір тұтас мұра ретінде қарастыруымыз абзал, өйткені олар көркем ой, асқақ идея, перзенттік көзқарас жағынан ажырамас туындылар. Ақынның шежіресін терең зерттеу, ғибрат алу келешектің еншісінде. Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» қазақ халқының тарихи және әдеби мұрасы. Қазақ халқының түп-тамырын, шыққан тегін көрсететін асыл мұра.

Әдебиеттер

1. Қазақ шежіресі. Целиноград: Қаламгер шығармашылық алқасы. 1991-96б.
2. Марғұлан Ә. Шежіре. Қазақ шежіресі // Қазақ совет энциклопедиясы. – 1978. – Т.12. – 595 б.
3. Әбілғазы. Түрік шежіресі. – Алматы: Ана тілі, 1991.-208 б.
4. Құдайбердіұлы Ш. Шығармалары: Роман, қара сөздер, мақалалар, аудармалар. II том. Алматы: Жібек жолы, 2007.-624 б.
5. Бөкейханов Ә. Шығармалары.-Алматы: Қазақстан,1994.-210.

ҒТАМР: 17.01.17

Н.Б. Бижігітова

№28 мектеп-гимназия

ҚР, Алматы облысы, bizhgitova22@mail.ru

ШӘКӘРІМ МҰРАСЫ – АСЫЛ ҚАЗЫНА

Ақын туындыларындағы адамгершілік, ізгілік мәселелерінің кеңінен қамтылуына мән берсек, ғасырлар бойы келе жатқан ұлттық құндылықтар мен сабақтастықты көреміз. Ендігі аға ұрпақ осының бәрін жас ұрпаққа, біз, жас ұрпақ оны әуелі өз бойымызға сіңіріп, кейінгі іні-қарындастарымызға жеткізіп, олардың бойына рухани тірек, тарихи сана қалыптастыруымыз керек.

Бүгінгі таңда рухани мәдениетімізді дамутуда Шәкәрім мұраларын зерттеп, таныту өзекті мәселе болып отыр.

Шәкәрім Құдайбердіұлының мұрасын зерттегенде бұл қазынаны жан – жақты зерттеп, ерекше көңіл бөлу қажет. Бірыңғай мадақтаушылыққа, сыңаржақтаушылыққа салынбай, ақын мұрасына объективті, ғылыми талдау жүргізіліп, әдебиет тарихынан өзіне лайықты орын алатындай шын баға берілуі қажет. Ондай зерттеуге ақынның көркем туындылары, кейін басылған шығармалары Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасының қорында сақтаулы бірен – саран қолжазбалары негіз бола алады.

Шәкәрім шыншыл реалист ақын ретінде қалыптасты, ой- өрісі, идеялық мақсат – мұраттары жағынан демократтық- халықтық, гуманистік- ағартушылық бағытты өмірінің соңына дейін ұстанды. Шәкәрім шығармашылық қызметінің бірнеше саласында – поэзияда, прозада, аудармада, трактат жазуда, журналистикада үлкен үлес қалдырды.

Шәкәрім Құдайбердіұлының өмірбаянындағы ұтымды ерекшеліктердің бірі – ол ұлы Абай Құнанбаевтың ең жақын адамдарының қатарында екендігі, тікелей тәрбие, әсер ықпал алуы.

Қазіргі таңда Шәкәрім шығармашылығын белсенді зерттеумен әдебиетшілермен қоса философтар, тарихшылар, педагогика және психология ғылымдарының мамандары айналысуда.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезінде өмір сүріп, қазақтың қоғамдық, әлеуметтік, рухани, мәдени, әдеби өміріне айтарлықтай белсене араласып, гуманистік, адамгершілік, демократтық, ағартушылық идеяларды уағыздаған, мол көркем мұра қалдырған - Шәкәрім құдайбердіұлы еді. Ол әрі ақын, әрі прозайк, әрі аудармашы, философ, тарихшы, біршама журналистикаға да араласты [1, 68].

Шәкәрімнің бай әдеби мұрасында өзі өмір сүрген көріністері, ақыл ой ізденістері, толғамды тұжырымдары із қалдырды. Оның жетпіс үш жас өмірінің көбі – алпыс жылы қазан төңкерісінен бұрын, ал он үш жылы кеңес дәуірінде өтті. Шәкәрім өмірінің алғашқы он бес- жиырма жылы саналы өмірге дайындық кезі деп есептелсе, оның қоғамдық өмірге араласуы рухани шыңдалып, әдебиетке ден қоюы өткен ғасырдың сексен- тоқсаныншы жылдары басталған еді. XX ғасырдың алғашқы кезеңінде қазақ қоғам дамуының ішкі заңдылықтарына қарай әлеуметтік таптық қайшылық, қақтығыстар, күрес тартыстар шиеленісте, бұрын қалыптасқан қоғамдық ой – сана тынымсыз ізденісте болып, көркем сөз салмағы мен ықпалы да молая түскен шақта Шәкәрім әдеби өмірге құлшынам араласып, ұлт әдебиетінде Шоқан, Абай, Ыбырай, сияқты үш алып орнықтырған арна- дәстүрлерді өнімді жалғастырушы бола алды.

Қазақ халқының рухани өмірінде Абайдың ақындық өмірі мен мұрасының жазылуы, танылуы және таралу тағдырынан хабары бар басты шәкірті – Шәкәрім Құдайбердіұлы өз өмірін өлеңмен де қара сөзбен де жазып қалдыруға ерекше көңіл бөлген. Ақынның өмірін «Мұтылғанның өмірі» атты өмірбаяндық ұзақ жырынан көруге болады.

«Бесінде оқу білсін деп,
Ата- анам берді сабаққа.
Жеті жаста адам боп
Түскендей болдым абаққа
Ардақты кенже жетім деп
Әлпештеді мені көп
Надандыққа болды сеп
Қақпай ешкім қабаққа» – [2, 36],
деп бастайды ақын осы өлеңін.

Қазақ әдебиетінің басқа халықтар әдебиеттерімен байланысты дамуына Шәкәрім әкелген қазына ұлан-ғайыр. Ол заманның ақыл ой – даму дәрежесінде бола алғандықтан, бірнеше тілді араб, парсы, түрік, татар, өзбек, орыс тілдерін жете меңгергендіктен көптеген халықтар ғасырлар бойы қалықтаған рухани қазыналарға еркін бойлап, терең білу нәтижесінде бірсыпыра туындылары қазақшаға аударылып, халық игілігіне айналдырған. Шығыс классиктерін атап айтқанда, «Ләйлі - Мәжнүн» поэмасының Физули жырлаған нұсқасын еркін аударып, төл шығармадай етуі, Хафиздің бірнеше өлеңдерін қазақ тіліне аударуы бүкіл шығыс әдебиетіндегі нәзира дәстүрін Шәкәрімнің қазақ топырағында өнімді дамытуы болды.

Бір ғасырды Абаймен аяқтап, екінші ғасырды кеңес ақындарымен бірге бастаған Шәкәрім Құдайбердіұлының өмірі халқымыздың тарихымен бірге қайнасып жатыр. Барлық өткен жолын, көрген қызығы мен бейнетін автобиографиялық жырға айналдырған Шәкәрім ақынның ерекше жазылған өлеңдері – поэзияға жаңа бір жанр болып танылды.

Бір адамның өз басындық өлең шежіресін оқып отырып, екі ғасырдың түйіскен тұсындағы халық шежіресін қайталағандай боламыз.

Он саусағынан өнер тамған, жаратылыс барлық шеберлікке жетуді қалап тұрған Шәкәрім өлең-жырын үшкірлей, ұшқылай ой мен сезімді қосақтай алғыштықтың айқын мысалы, талант дәрежесінің биіктігі.

Ғажап-ақ қой! Сырт көркі мен даналығы бірдей сұлу, көзіне күн толы, көңіліне жыр толы ақын бізге, біздің заманға жетті. Сүйікті, бақытты халқының алдына шығып, барлық даусымен:

Бұл ән
Бұрынғы әннен өзгереді,
Бұған
Айтатын жаңа сөз керек,
Өзіне орайлы... [12, 49].

Бұл тамаша ақынның қартайған шағында бір шарықтаулы, ұлылық деңгейіне көтерілуі, кеңес заманына лайық адамға нұрлы жан, ән мен жыр іздеуі еді. Бір өлеңнің бойында осыншалық философиялық ой, ақындық тебіреніс, музыкалық әсемдік тоғысуы поэзия әлемінде сирек кездесетін нәрсе.

Ол 1903 жылы қазақ даласындағы сол кездегі бірден бір ғылыми-зерттеу орны болған Императорлық географиялық орыс қоғамының батыс сібір бөлімінің Семей бөлімшесіне мүше болып қабылданды.

Шәкәрімнің аталған мекемеде атқарған қызметін терең дей зерттеп білу, оның өмірбаянына қосар дерегі мол әрі қажет жұмыстардың бірі.

Ғылымның 1905-1906 жылдар аралығындағы Меккеге барған қажы сапары туралы ақын шығармаларында азды-көпті айтылғанына қарамастан ол арнайы зерттеуге тұратын кәделі нәрсе.

Шәкәрім өзінің қажы сапары туралы: «...Мен пақыр 1905 жылдан 1906 жылға қарай қажыға барғанда тақияны көрдім» – деп жазса, Семей облысының сол кездегі уақытша генерал – губернаторы генерал – майор Галкинның 1906 жылы 8 наурыздағы дала генерал – губернаторына жазған

№ 637 қатынас қағазында:

«Представляя при сем четыре заграничных паспорта за 88 6411, 64, 6443 и 64 4 отобранные от возвратившихся от пономничества киргиз Бугулинской волости Семипалатинского уезда, Курманкожи Кубенова, Кутана Джулджасарова из Чингизской волости, того же уезда Шакарима Худайбердина и Куранчи Чокина, доношу, что означенные пономники, по прибытии в пределы своего уезда, были освидетельствованы в состоянии здоровья и оказались здоровыми», - деп жазған екен. Бұған қарағанда Шәкәрімнің қажы сапарының барыс-келіс жолы жөнінде толық ақпар беретін архивтік құжаттар табылып қалар деген сенім бар. Ал жоғарғы архив құжатына қарап, Шәкәрім құдайбердіұлының Муккеге барарда алған шетелдік паспорты 6443 нөмірлі екенін білуге болады. Шәкәрімнің Мекке сапарының басты мақсаты әдеттегі қыр қазағының құдай үйіне тәу етіп, қажы атану еместі. Өзінің дін төркіндерін зерделеу ниетінен туған ғылыми сапар деп ұғыну керек. Оған оның қажы болып келгеннен кейінгі жазған еңбектері дәлел бола алады.

1928 жылы ірі байлар, ақсүйек шонжарлар конфискеленсін деген қаулыдан соң ақынның өмірі аса бір ауыр халде қайғы – қасіретпен өтті. 1930 жылы ақпанда баласы Ғафур конфискеленіп, кейін ол түрмеде өзін-өзі бауыздап өледі. Баязит пен Ахат та Семей түрмесіне жабылды. Ақпанның 7-сі күні Шәкәрімнің өзін конфискелеп, қамауға алады. Шәкәрімді тергеу барысында Кеңес өкіметіне зиянсыз адам екеніне көзі әбден жеткен соң, тұтқынан босатқан.

1930 жылы елді зорлықпен күштеп, қорқыту, үркіту арқылы жаппай коллективтендіру нәтижесінде мал-мүлкінен айырып, аштыққа ұшырап, қырыла бастаған шаруалар бас көтеріп,

көтеріліске шығып, қыркүйек айында аудан орталығына шабуыл жасайды. ГПУ бастығы Қарасартов көтерілісті ұйымдастырушы Шәкәрім деп білген [1, 59].

1931 жылы 2 қазан күні Шәкәрім жетпіс үш жасында жазықсыз оққа ұшып, қызыл империяның қара жүрек қанды қол Қарасартов бастаған жазалау отрядының қолынан қаза табады. Жендеттер ақынды өлтіргеннен кейін, оның сүйегін ессіз даладағы бір құдыққа апарып көміп тастаған. Ақынға «контрреволюционер», «халық жауы» деген негізсіз саяси жала жабылды.

Шәкәрімді ақтау, оның мол мұрасын қалың елі қазағына жариялау туралы 1958 шешім қабылданды. 1988 жылы ғана Шәкәрім екінші рет толық ақталып, асыл мұраларының тұңғыш жинағы Ә. Тәжібаев, Ш. Сатпаеваның алғы сөзімен баспадан жарық көрді.

Бәрін қосып айтқанда – ол бір қауымның әр кезеңде ілгері басқан қимылына қарсылық, дұшпандық. Шәкәрім осы дұшпан топтың адамдарын даралап көрсетті. Олардың мінез – құлқын, іс- әрекетін, бет- пішіндеріне, қасқыр қылықтарына дейін суреттеді. Біз әдеттері бұзық, салттары қисық, ойларына жауыздық – мейірімсіздік қана ұялаған, ұлын сатып құлдыққа қиятын, шалдардың бетінен ұяты өшкен, қолдарын адам қанына малғандар портретін көрдік..

Поэмада халық – ғашықтар тілектесі. Махаббат үшін өлімнен іркілмеген, ерлік шыңына көтерілген екі жас жұрт көзінде аңызға, күйге, әнге айналды. Біз бүгінгі қауым адамдары да Еңлік пен Кебекке, оны жырлаған Шәкәрім ақынға қайран қаламыз, қызыға, қызықтай қараймыз.

«Еңлік пен Кебекті» өзінің атақты драмасына айналдырған, сол арқылы тұңғыш драматург болып табылған Мұхтар Әуезов те Шәкәрім рухына қарыздар екенін ұмытқан емес. Біз бұны да жас қауым үшін айта кетуіміз керек. «Ләйлі – Мәжнүн» Шәкәрімнің шығыс алыптарымен жарысқа түскенде көтерілген жаңа биігі, жаңа тауы десек те болады. Бұл тау қазақ даласында түгел көрінген қарлы шыңы, қара орманы, тасқын өзендерімен барлық ғажайыптарымен көрінген бүкіл халқымызды қуанышқа бөлеген биік еді. Біз кешегі аталарымыз жырлаған «Қозы Көрпеш- Баян сұлудың» ұлы махаббатына тең Шәкәрім жырлаған жаңа «Ләйлі-Мәжнүн» махаббатын қабылдадық. Біз махаббат жарығын туғып көтере білетін, ұлы махаббат құмарлығын идеал қылып алатын керемет ірілік таптық. Физули, Низами, Науаиларды өз тілдерінде оқитын халықтардың дәрежесіне көтерілдік.

Шәкәрім Құдайбердіұлы қазақ прозасы дамуына да едәуір үлес қосты. Қазақ әдебиетінде бұрын поэзия, эпос, дастан, поэма, өлең басым болса, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басында шын мәнінде көркем проза пайда болып, жедел дамығаны аян. Онда прозалық туындылар ғылыми, философиялық публицистикалық шығармалар да ғақлиялар да, шешендік сөздер де, новеллалар да, әңгімелер де повестер де, роман да тауып, жанрлық түрлері, өзіндік формалары, стилі қалыптасты, мазмұны байыды. Міне осы үрдіске Шәкәрімнің проза туындылары – тарихи, ғылыми, философиялық шығармалары-шежіренама «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі», «Мұсылмандық шарты» трактаттары, «Бәйшешек бақшасы» әңгімелер топтамасы, «Қайғылы роман» деп аталатын шығармасы, «Мәңгі сөздер» афористік топтама, «Шын бақтың айнасы», «Мен жетпіс екі жасқа келгенше» тағы басқа туындылары [3,91].

Сөйтіп, Шәкәрімнің басқа поэмаларына тоқталып жатпай-ақ, осы шығарманы алғанның өзінде, оның ақындық тұлғасы аса іріленіп, біздің поэзиямыздың тарихын да ірілендіреді. Біз енді Абай мен Сұлтанмахмұт, Сәкен аралығындағы ақ тандақ орынға зор тұлғасымен Шәкәрімді отырғызамыз. Бұрын қазақтың жазба поэмалары туралы сөйлесек, жаңағы аталған Абай, Сұлтанмахмұт, Сәкен, Ілияс, Сәбит, Исаларды айтушы едік. Енді поэма классиктері толықты, молықты деп есептейміз, осы қазынаға Шәкәрім қосқан үлкен үлесті мақтана сөз етеміз.

Шәкәрім Құдайбердіұлы қалдырған мол мұраның идеялық мазмұн байлығы, тақырыптық ауқымы, жанр молдығы, көркемдік әсерлілігі, стильдік өзгешеліктері, тілдік шеберлігі, басқа да толып жатқан сыр-сипаттары, сан алуан.

Жаңа тандау жолын қалаған мемлекетіміз өркениетке ұмтылғаны жақсы. Алайда өзгелерден басқа ерекшелену үшін ондағы ұлттық тәрбиенің мәні бөлек. Егер ұлттық таныммен ерекшеленсек, бізге қызығатын, тәжірибе алмасатын ел қатары көбейе түспек. Ал жоғары да сөз

еткен кереғар көріністерді ғұламаларымыздың ойына жүгіне отырып, жойғанымыз абзал. Өз мұрамыз, ғұламаларымызды алғаш игеріп барып қана өзгелерге жүгінсек, ол да біздің жетістігіміз. Жанымыз да сонда тұрақты. Сонда біз қазір жан- жақтан тықпалапжатқан шет елдік тұжырымдарды білдірмей қылғытып қояр едік. Сыртан келген мамандар мен ғалымдар біздің ежелгі танымымызды сезініп, жақсы жақтарының өзгеше қабылдар еді. Өзге жанды байытқантән әрдайым ұтатынын түсінер едік. Біздің жан қазақ жаны, ата- баба рухы арқылы тұрақ таппақ. Қазіргі жастарда белгілі бағыттың, сенімді, анық ұстанымның жоқтығы. Әрбір жастың ішінде осы ұстаным болса, онда оған ешқандай да, батыстан да, шығыстан да соққан ақпараттық дауыл әсер етпеген болар еді. Глобалды сипат алған ақпараттану дәуірінің осы күрделі мәселесі жөнінде де Шәкәрім Құдайбердіұлы өз байлауын былай деп дәл айтып кеткен:

Ақылды киім бермес, ғылым берер,
Ғылымын ал өнерін ал мұны таста!

Бұл сөзіндегі біздерге айтпағы шет мемлекеттердің тек қана өнері мен ғылымын ал дейді. Ал қалған мәдениеті мен жүріс тұрысының үйретер үлгісінен, арсыздыққа бастайтын арамза пиғылы бой көрсетіп тұрса, одан бойды аулақ ұстаған абзал емес пе? Олардан үйренген мәдениетіміздің түрі қазіргі түнгі клубтар мен ойынханалар болса, ондай мәдениетке біз зәру емеспіз. Қайта керісінше, сан ғасыр бойы қорланған асыл қазыналары бар, Абайдай данасы, Шәкәрімдей ғұламасы бар біздің қазақтардың, басқаларға үйретері мол деп білген жөн. Себебі біздің қолымызда үлкен рухани күш, рухани ілім бар. Ол үшін әрқайсысымыз өзімізді түзетуден басталық. Міне, осылайша ата-бабамыз салған сара жолға түсіп, ар ілімін оқысақ, ұжданымызды түзесек, Шәкәрім Құдайбердіұлы болжап кеткендей:

Жайнар көңіл,
Қайнар өмір,
Ар ілімі оқылса, –

деген қайырлы, алтын заман, бабаларымыздың басында болған бақ құсы қайта оралып келері сөзсіз.

Қорыта айтқанда, бұл адам халық үшін, жалпы адам баласы үшін туған. Сондықтан ел қамын ойлаған. Адамзаттық борышымызды елге істеген мақсатта болған. Осыны көксеген. Соны жасынан арман еткен -адам.

Әдебиеттер

1. Мағауин М. Ақын, тарихшы, философ: Шәкәрім туралы: естеліктер және зерттеу мақалалар. – Алматы, 1992
2. Құдайбердіұлы Ш. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1988.
3. Омаров А. Монографиялық зерттеу, Шәкәрім әлемі сериясы/, 2007

ҒТАМР: 14.25.09

Д.Н. Мұхаметкәрімов

«№51 жалпы орта білім беретін мектебі» КММ

ҚР, Семей қ. 1493didar@mail.ru

ОҚУШЫНЫҢ БІЛІМ САПАСЫН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Жан-жақты дамыған, қалыптасқан тұлға тәрбиелеу – заман талабы. Оқушы тұлға болып қалыптасуы үшін оның бойында түрлі жағдаяттағы проблеманы анықтауға, өзіндік тұжырым жасай білуге, өзіндік бағалауға, сыни ақпараттарды өз бетімен табуға, талдауға, алған білімдерін өмірде қолдана алуға бейімдеу болып табылады.

Қазіргі таңда қоғам алдына қойылып отырған басты міндеттердің ең бір өзектісі – бүкіл білім жүйесін түбегейлі жаңартып дүниежүзілік деңгейге сәйкес келетін, жастарға сапалы білім беруге жағдай жасайтын және олардың үйлесімді дамуына, жеке бастың тұлға ретінде қалыптасуына бағытталған жаңа үлгідегі мектеп құру болып отыр.

Оқу сапасын арттыруда оқушылардың өзіндік жұмыстарын ұйымдастыруда әдіс-тәсілдерді мейлінше түрлендіріп отырған дұрыс.

Оқушының білім сапасын жетілдіру – жүйелі, кешенді жұмыс нәтижесі. Мұғалім мен ата-ананың ынтымақтастығы, тиімді оқу әдістерінің қолданылуы және оқушының өзін-өзі дамытуға деген ұмтылысы білім деңгейін көтеруге мүмкіндік береді. Осылайша, сапалы білім алған оқушы – болашақтағы табысты азаматтың негізі болып табылады.

Оқушының білім сапасын жетілдіру – қазіргі білім беру жүйесінің ең маңызды міндеттерінің бірі. Бұл үрдіс арқылы оқушылардың оқу материалын терең түсінуі, логикалық ойлау қабілеттерін дамытуы, жаңа білімді өз бетімен меңгеруі қамтамасыз етіледі.

Білім сапасын арттыру үшін бірнеше әдіс-тәсілдер қолданылады:

1. Тиімді оқыту әдістері: Оқытудың интерактивті, зерттеуге негізделген және проблемалық әдістерін қолдану оқушының пәнге қызығушылығын арттырады. Мысалы, топтық жұмыстар, жобалар, дискуссиялар білімді жақсы меңгеруге мүмкіндік береді.

2. Қалыптастырушы бағалау: Бұл әдіс оқушылардың оқу процесіндегі жетістіктерін үздіксіз бақылап, қателіктерін уақытылы түзетуге мүмкіндік береді. Ол оқушының білімін тексерумен қатар, оқуды жетілдіруге бағытталған.

3. Жеке бағдарланған оқу: Әр оқушының жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оқытудың жеке тәсілдерін қолдану білімнің сапасын арттырады. Оқушылардың мүддесі мен қабілетіне сәйкес тапсырмалар беру маңызды.

4. Мотивацияны арттыру: Оқушылардың оқуына деген ынтасын көтеру үшін оқу материалдарын қызықты, өмірмен байланысты етіп беру қажет. Бұл білімді терең меңгеруге ықпал етеді. Қай салада болмасын ондағы жұмыстың нәтижесі сапамен өлшенеді. Сапалы оқыту және өздігінен оқып білім алып алуға баулу негізінде ғана оқушылардан парасатты азамат тәрбиелеп шығаруға болады. Білімнің сапалы болуы тікелей мұғалімге, оның білім дәрежесі мен іздену шеберлігіне қатысты.

Инновациялық оқыту нәтижелері оқушының өз бетінше әрекет етуі арқылы білімді меңгеруіне ықпал етуі тиіс. Оқушының ой-өрісін кеңейтіп, дүниетанымдық көзқарастары мен танымдық белсенділігін арттыруда, зерттеушілігі арқылы шығармашылық икемділігін дамытуда, біліктілікке ұмтылуда, яғни тұлғаны жан-жақты дамытуды жүзеге асыруда оқу үдерісіне инновациялық технологияларды енгізу шешуші рөл атқарады, оң нәтиже береді [1, 23].

Білім берудің қазіргі заман талабы – шығармашылықпен жұмыс жасайтын, бәсекеге қабілетті, құзіретті тұлға тәрбиелеу. Оқыту – мұғалімдердің оқушыларға жасаған сыйы емес, бұл құзіреттіліктер білім алу үшін оқушылардың өздері де оқу үдерісіне белсенді қатысуын талап етеді. Мұғалімдер, өз кезегінде, өзінің сабақ беруіне емес, оқушылардың оқу ептілігін дамытуға назар аударуы тиіс.

Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты – білім мазмұнының жаңаруымен қатар, критериалды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Бүгінгі оқушының білім сапасын критериалды бағалау жүйесі арқылы жетілдіруге болатынына күнделікті оқу үдерісінде қолдануымыздан көз жеткіземіз. Критериалды бағалау жүйесі оқушының белсенділігін арттыруды, оқу үдерісінде жарыса, бәсекелесе білім алуға қол жеткізеді.

Критериалды бағалау артықшылықтары:

Оқушының жеке басы емес, тек қана жұмысы бағаланады;

Оқушының жұмысын бағалау алдын ала ұсынылған критерийлерге негізделеді. Бағалау алгоритмі оқушыларға алдын-ала белгілі;

Оқушы нақты не мақсатта жұмыс істеп отырғанын біледі;

Оқушыға өзінің білімділік деңгейі анық көрініп тұрады;

Критерий арқылы бағалау мұғалімнің оқушы деңгейін анық біліп отыруына мүмкіндік береді.

Оқушы білімін бағалау жаңа білім беру мазмұнында бес балдық бағалау емес, критериалды бағалау арқылы бағалануы – оқушылардың оқу жетістіктерін нақты айқындалған, бірге даярланған, оқу үдерісінің барлық қатысушыларына алдын ала белгілі, білім берудің

мақсаттары мен мазмұнына сай критерийлермен салыстыруға негізделген бағалау үдерісі. Критериалды бағалау оқыту, тәлім-тәрбие беру және бағалаудың өзара байланысына негізделген. Бұл бағалау жүйесінің оқушы үшін ерекше екендігін тәжірибе барысында байқадық [2, 16].

Сабақта жаңа технологияларды тиімді пайдалану оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады, шығармашылық қабілетін дамытады, қоршаған ортаны танымдық зерттеу барысында дидактикалық мақсаттар іс жүзінде асырылады.

Қазіргі заманда алға қойылып отырған маңызды мәселелердің бірі – жан-жақты дамыған өнегелі, рухани ізденісі мол жас ұрпақ тәрбиелеу.

Мұғалімдер сапалы нәтижеге әкелетін критерийлер құрастыру арқылы оқушылардың білім алу барысындағы қателіктері мен олқылықтарын айқындауға, бағдарламаға сәйкес оқушының дайындық деңгейін анықтауға мүмкіндік алады. Оқушы білім алу барысында алған өз бағасының әділдігіне көз жеткізеді. Білімнің меңгерілуі туралы оқушы мен мұғалім мен ата-ана арасында кері байланыс орнайды. Критериалды бағалауда тек оқушының жұмысы бағаланды. Оқушы орындаған жұмысын алдын-ала белгілі үлгімен салыстырды. Оқушы өзінің жұмысын бағалауға мүмкіндік беретін нақты бағалау алгоритмін біледі. Жіберілген қателермен жұмыс істеп оқушы өзінің даму жетістігін бақылап отырады, осылай алған білім сапасы арта түсуіне мүмкіндік туады [3, 50].

Жаңа бағдарлама құрмет, ынтымақтастық, ашықтық, қазақстандық патриотизм және азаматтық жауапкершілік, еңбек және шығармашылық, өмір бойы білім алу тәрізді құндылықтарға негізделген. Қазіргі кезеңде оқушының өз бетімен ізденуі оқу үдерісіне қойылатын басты талаптардың бірі болып табылады.

Жаңа бағдарлама бойынша жаңаша көзқарас қалыптасып, білім деңгейі биікке көтеріліп келеді.

Қазіргі білім беру жүйесінде жаңа технологияларды енгізу күннен-күнге басты талапқа айналып, осы әдістерді жетілдіре түсу қажеттігі күшейіп келеді. Мұғалімнің шеберлігі қандай жоғары болса да, мұғалім оқушының өз белсенділігін туғыза алмаса, берген білім күткен нәтиже бермейді. Оқушының тұлға ретінде қалыптасуы белсенділік арқылы жүзеге асады. Барлық дамыған елдер өзінің бірегей жоғары сапалы білім беру жүйесіне ие.

Заманауи мектептердің мақсаты жоғары білімді, шығармашыл адамның үйлесімді тұлғаланып, дамуы үшін қолайлы білім беру кеңістігін жасау. Өз білімінің нәтижесінде оқушы бойында сын тұғысынан ойлау, білімін шығармашылықпен пайдалана білу, зертеушілік дағдылары, АКТ дағдылары, топта және жеке жұмыс істей білуі, тілдік дағдылары, қойылған міндеттер мен күрделі мәселелерді шеше білу дағдылары қалыптасады. Мектеп бағдарламасына кіріктірілген пәндерді енгізу оқушының жалпы дамуына және тақырыпты сабақта тереңірек зерттеп, әлем туралы тұтас ұғымының қалыптасуына септігін тигізеді. Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты-білім мазмұнының жаңаруымен қатар, критериалды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді.

Оқушы өзінің мектеп қабырғасында алған білімін өмірінде қажетке асыра білуі керек. Сол үшін де бұл бағдарламаның негізі «Өмірмен байланыс» ұғымына құрылған. Ұстаздарға үлкен жауапкершілік міндеттелді. Оқушылардың бойына ХХІ ғасырда өмірдің барлық салаларында табысты болу үшін, қажетті дағдыларды дарыту үшін, мұғалімдер тынымсыз еңбектену керек [3, 91].

Оқушының білім сапасын жетілдіру – білім беру жүйесінің басты мақсаты. Бұл үшін бірнеше тиімді жолдар бар:

1. Тұлғаға бағытталған оқыту: Оқушының жеке мүмкіндіктерін, қызығушылықтарын ескеру арқылы білім беру. Бұл оқушының пәнге деген ынтасын арттырады.

2. Қалыптастырушы бағалау: Оқу барысында оқушының білімін үнемі бағалап, кемшіліктерін дер кезінде анықтау және түзетуге мүмкіндік береді.

3. Практикалық тапсырмалар: Теориялық білімді өмірмен байланыстырып, практикалық дағдыларды дамыту оқушының білімін тереңдетеді.

4. Пәнаралық байланыс: Бірнеше пәндерді байланыстыра оқыту арқылы оқушының дүниетанымын кеңейту.

5. Жаңа технологияларды пайдалану: Сандық құралдар, интерактивті тақталар, онлайн платформалар оқуды қызықты әрі тиімді етеді.

6. Тұлғааралық және топтық жұмыс: Оқушылардың бір-бірімен қарым-қатынасын жақсатып, пікір алмасу арқылы білім сапасын арттырады.

7. Тұрақты өзін-өзі дамыту: Оқушыларға өздігінен оқу, іздену дағдыларын үйрету.

8. Мұғалімнің кәсіби дамуы: Мұғалімнің біліктілігін арттыру, заманауи әдістемелерді меңгеруі білім сапасына тікелей әсер етеді.

Осы әдістерді жүйелі түрде қолдану арқылы оқушылардың білім сапасын жоғарылатуға болады.

Білім сапасын арттыру үшін келесі шаралар тиімді:

1. Мұғалімдерді кәсіби даярлау – үздіксіз оқыту, тренингтер мен семинарлар өткізу.

2. Оқу бағдарламаларын жаңарту – заманауи талаптарға сай, практикалық бағытта құру.

3. Технологияны енгізу – интерактивті құралдар, онлайн ресурстар қолдану.

4. Оқушылардың мотивациясын арттыру – қызықты әдістер, ойын элементтері, марапаттау жүйесі.

5. Бағалау жүйесін жетілдіру – қалыптастырушы бағалауды қолдану, жеке даму жоспарларын жасау.

6. Мектеп-инфрақұрылымды жақсарту – жайлы және қауіпсіз оқу ортасын қамтамасыз ету.

7. Ата-анамен ынтымақтастық – білім беру процесіне ата-аналарды тарту.

Заман талабына сай білім беру оқушылардың адамгершілік, интеллектуалдық дамуының жоғары деңгейі мен білімін қамтамасыз етуге бағытталған оқытудың үздіксіз үрдісі десек, оның тиімділігі мен сапасын арттыру мұғалімнен оқу процесінің ғылыми теорияға негізделген және оқушының қабілеті мен бейіміне негізделген оқытудың таңдамалы әдістеріне көшуді талап етеді. Ондағы негізгі мақсат оқушыға сапалы білім беру болып табылады. Бүгінгі таңда жас ұрпаққа кез келген пәнді ұғындырудың тиімді жолы – жаңа технология негіздері болып табылады. Оқытуда жаңа технологияларды пайдалану мұғалім үшін қандай маңызды болса, оқушы үшін одан да маңызды.

Әдебиеттер

1. Ахметұлы З.Қ., Баймолдаев Т. «Жаңа буын оқулықтары арқылы жас ұрпаққа білім беру жолдары. Алматы, 2003ж.

2. ҚР Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, Астана, 2010.

3. ҚР Тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, Астана, 2011.

ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ: БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ ЦИФРЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Қазіргі кезеңде білім беру жүйесінің барлық деңгейлерінде цифрландыру үдерісі қарқынды дамуда. Әлемдік білім беру кеңістігі жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын қолдануға бағытталған жаңа кезеңге қадам басты. Бұл өзгерістер оқыту мазмұны мен әдістерін түбегейлі жаңартуды талап етеді. Әсіресе, жоғары оқу орындарында болашақ педагогтардың кәсіби даярлығы барысында жасанды интеллект құралдарын тиімді қолдану олардың цифрлық сауаттылығын арттырудың негізгі шарты болып отыр.

Қазақстан Республикасының «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасында және «Білім туралы» заңында білім беру жүйесін инновациялық технологиялар негізінде жетілдірудің маңыздылығы айқын көрсетілген [1]. Осыған сәйкес жоғары оқу орындары студенттердің цифрлық мәдениетін, ақпараттық-коммуникациялық құзыреттілігін және заманауи технологияларды қолдану дағдыларын дамытуға бағытталған жаңа тәсілдерді енгізуі қажет. Жасанды интеллект педагогикалық қызметтің тиімділігін арттыруға, оқыту процесін дараландыруға, студенттердің оқу мотивациясын көтеруге және олардың жеке ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік береді. ChatGPT, Moodle, Smart Learning, Canva for Education сияқты интеллектуалды платформаларды оқу үдерісіне енгізу болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін дамытуда үлкен әлеуетке ие. Сондықтан да жоғары білім беруде жасанды интеллекттің рөлін анықтау, оны болашақ педагогтардың цифрлық сауаттылығын қалыптастыруда тиімді қолдану жолдарын қарастыру – қазіргі педагогикалық ғылымның өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Жоғары білім беруде жасанды интеллектті қолдану және болашақ педагогтардың цифрлық сауаттылығын дамыту мәселесі ХХІ ғасырдың білім беру парадигмасының маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Бұл бағытта шетелдік және отандық ғалымдар білім беруді цифрландырудың теориялық, әдістемелік және технологиялық негіздерін әртүрлі тұрғыдан қарастырған. Шетелдік ғалымдардың еңбектерінде, Джон Дьюи өзінің «Experience and Education» еңбегінде тәжірибеге негізделген оқытудың маңызын атап көрсетті. Ол білім алушының белсенді танымдық әрекетіне жағдай жасау арқылы білімнің мәні артады деп санады. Бұл идея қазіргі жасанды интеллект негізіндегі интерактивті оқыту жүйелерінің философиялық негізін қалайды [2]. Лев Семенович Выготский әлеуметтік өзара әрекет пен тілдің когнитивтік даму процесіндегі рөлін қарастырған. Оның «жақын даму аймағы» ұғымы жасанды интеллект негізіндегі бейімделген оқыту жүйелерін құруда кеңінен қолданылады, өйткені AI студенттің нақты деңгейіне сәйкес тапсырмалар ұсына алады [3].

Отандық ғалымдардың еңбектерінде, Ж.А. Қараев [4] педагогикалық процестегі интерактивті әдістердің тиімділігін дәлелдеп, білім алушылардың белсенді танымдық әрекетін арттыру жолдарын ұсынған. Қараевтың идеялары қазіргі AI жүйелерімен ұштасып, оқытудың дербестендіру және кері байланыс беру қағидаттарын күшейтеді. Г. Бейсенова [5] педагогтардың ақпараттық-коммуникациялық технологияларды меңгеру деңгейі мен кәсіби қызметке ықпалына талдау жасалған. Ғалымның зерттеулері педагогикалық ЖОО-ларда цифрлық сауаттылықты қалыптастырудың ұлттық моделін ұсынады. С. Мұхамбетова 2024 жылы жарияланған «AI-based pedagogical tools in Kazakhstani higher education» мақаласында Қазақстан жоғары оқу орындарында жасанды интеллект негізіндегі құралдарды (мысалы, ChatGPT, Smart Learning, EdTech) оқыту үдерісінде тиімді пайдалану тәжірибесі сипатталған. Зерттеу нәтижелері болашақ педагогтардың аналитикалық және шығармашылық дағдыларын дамытуда AI құралдарының тиімділігін дәлелдейді [6]. А.А. Андреев білім беру жүйесіндегі

инновациялық өзгерістердің кезеңдері мен шарттарын талдай отырып, цифрлық технологиялардың педагогикалық әлеуетін ашып көрсетеді [7].

Жоғарыда аталған ғалымдардың еңбектері көрсеткендей, жасанды интеллект пен цифрлық сауаттылық қазіргі білім беру жүйесін жаңғыртудың өзекті факторы. Дьюи мен Выготский еңбектері. оқытудағы тұлғалық және әлеуметтік өзара әрекет қағидатын, Блум мен Фуллан оқытудың құрылымдық және басқарушылық негіздерін, Қараев пен Бейсенова зерттеулері педагогикалық инновациялар мен цифрлық құзыреттілікті айқындайды. Осы еңбектердің синтезі болашақ педагогтардың цифрлық сауаттылығын дамытуда жасанды интеллекттің әдіснамалық және практикалық мүмкіндіктерін ашуға мүмкіндік береді.

Қазіргі таңда жоғары білім беру жүйесі терең цифрландыру және жасанды интеллект технологияларын енгізу кезеңінде тұр. Бұл өзгерістер педагогикалық үдерістің мазмұнын, әдістемесін және ұйымдастыру тәсілдерін түбегейлі өзгертуде. Болашақ педагогтардың кәсіби даярлығы тек дәстүрлі білім мен тәжірибеге ғана емес, сонымен қатар олардың цифрлық сауаттылығын, инновациялық ойлауын және технологиялық құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталуы тиіс.

Цифрлық сауаттылық – бұл ақпаратты іздеу, талдау және тиімді пайдалану қабілетімен қатар, білім беру кеңістігінде заманауи технологияларды мақсатты және этикалық тұрғыда қолдана білу мәдениеті. Білім алушының белсенді танымдық әрекетіне жағдай жасау арқылы оның дербестігі мен шығармашылығы дамиды. Мұндай қағидалар тәжірибеге негізделген оқытудың мәнін көрсетеді және қазіргі замандағы жасанды интеллект жүйелерін пайдалануға негіз болады. Оқыту үдерісінде мақсат қою, нәтижені бағалау және студенттің оқу әрекетін саралау мәселелері ерекше маңызға ие. Осы тұрғыда білім беру мақсаттарын жүйелеу мен оқу нәтижелерін деңгейлеп жоспарлау оқытуды тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Бұл тәсілдер цифрлық платформаларда автоматтандырылған бағалау жүйелерін құру мен бейімделген оқыту алгоритмдерін дамытуға негіз болады. Цифрлық ортадағы оқытуда әлеуметтік өзара әрекет пен тілдік қарым-қатынас та маңызды рөл атқарады. Оқу үдерісінде білім студенттің өздігінен емес, өзге адамдармен, цифрлық құралдармен және виртуалды кеңістікпен әрекеттесу арқылы қалыптасады. Бейімделген цифрлық жүйелер білім алушының нақты деңгейін ескеріп, оған сәйкес тапсырмалар мен кері байланыс ұсынып, оның жеке оқу траекториясын қалыптастыруға жағдай жасайды. Мұндай тәсіл студенттің оқу уәжін арттырып, танымдық дербестігін күшейтеді [8].

Қазіргі педагогикалық тәжірибеде инновациялық өзгерістерді тиімді басқару және технологиялық жаңалықтарды дұрыс енгізу кәсіби мәдениет пен педагогикалық көшбасшылықты талап етеді. Цифрлық технологиялар мен жасанды интеллект құралдары мұғалім қызметін жеңілдетіп қана қоймай, оның кәсіби ойлау мәдениетін, оқу үдерісін ұйымдастыру стилін түбегейлі өзгертеді. Сондықтан педагогикалық жоғары оқу орындарында оқытушылар мен студенттерге арналған инновациялық менеджмент, цифрлық педагогика, білім берудегі жасанды интеллект негіздері секілді пәндерді енгізу өзекті болып табылады. Халықаралық зерттеулерде цифрлық сауаттылық үш негізгі компоненттен тұратыны көрсетіледі: ақпараттық, коммуникативтік және технологиялық құзыреттіліктер. Ақпараттық құзыреттілік – білім алушының ақпаратты іздеп, іріктеп және сараптай білу қабілеті; коммуникативтік құзыреттілік – онлайн кеңістікте тиімді қарым-қатынас орнату және өзара ынтымақтастық жасау мәдениеті; ал технологиялық құзыреттілік – заманауи цифрлық және жасанды интеллект құралдарын кәсіби міндеттерді шешу барысында тиімді пайдалану дағдысы. Болашақ педагогтарды даярлауда осы үш бағытты қамтитын мақсатты оқу модульдерін енгізу – білім беру сапасын арттырудың кепілі. Отандық білім беру кеңістігінде цифрлық сауаттылықты дамыту бағытында да елеулі ғылыми ізденістер жүргізілуде. Педагогикалық тәжірибеде интерактивті әдістерді енгізу арқылы студенттердің танымдық белсенділігін арттыру, олардың оқу процесіне қызығушылығын күшейту жолдары қарастырылуда. Сонымен қатар, болашақ мұғалімдердің ақпараттық-коммуникациялық технологияларды меңгеру деңгейін көтеру, цифрлық құралдармен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру, жасанды интеллект платформаларын (ChatGPT, Smart Learning, EdTech) оқу процесінде тиімді пайдалану

тәжірибесі кеңінен таралуда. Бұл бағыттар студенттердің аналитикалық, сыни және шығармашылық ойлау қабілеттерін жетілдіріп, кәсіби дайындығын арттыруға ықпал етеді [9].

Жалпы алғанда, болашақ педагогтардың цифрлық сауаттылығын дамыту – заманауи білім беру жүйесінің стратегиялық бағыты. Цифрлық технологияларды меңгерген және оларды оқу үдерісінде тиімді қолдана алатын педагог тұлғасы жаңа буын білім алушылардың сұранысына сай келетін кәсіби модельді қалыптастырады. Сондықтан жоғары оқу орындарында болашақ мұғалімдерді даярлау жүйесі теориялық білім мен практикалық дағдыларды ұштастыра отырып, цифрлық мәдениетті, инновациялық ойлауды және педагогикалық икемділікті дамытуға бағытталуы тиіс.

Қазіргі қоғамда цифрландыру үдерісі барлық салаға еніп, білім беру жүйесінде де түбегейлі өзгерістер енгізуде. Болашақ педагогтың кәсіби бейнесі заманауи технологиялармен жұмыс істеуді, ақпаратты талдау мен өңдеу дағдыларын, жасанды интеллект құралдарын тиімді пайдалануды талап етеді. Сондықтан жоғары оқу орындарында студенттердің цифрлық сауаттылығын дамыту – білім сапасын арттырудың және педагогикалық қызметтің тиімділігін қамтамасыз етудің негізгі шарты болып табылады. Цифрлық сауаттылық ақпараттық, коммуникациялық және технологиялық құзыреттіліктердің жиынтығы. Ол тек техникалық біліммен шектелмейді, сонымен қатар цифрлық мәдениетті, ақпараттық қауіпсіздік нормаларын сақтау, онлайн кеңістіктегі этикалық мінез-құлық және сыни ойлау қабілеттерін қамтиды [10].

Болашақ педагогтардың цифрлық сауаттылығын дамыту бірнеше бағытта жүзеге асырылады:

1. Білім беру мазмұнын жаңғырту

Жоғары оқу орындарының оқу жоспарларына «Цифрлық педагогика», «Жасанды интеллект негіздері», «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» сияқты пәндерді енгізу – болашақ мұғалімдерді жаңа цифрлық ортада жұмыс істеуге бейімдеудің тиімді жолы. Бұл пәндер студенттерге білім беру платформаларын қолдану, онлайн оқыту құралдарын жобалау, цифрлық ресурстарды сараптау және өз педагогикалық тәжірибесіне енгізу дағдыларын қалыптастырады. Сонымен қатар, оқу үдерісінде тәжірибеге бағытталған жобалық жұмыстар мен зерттеу тапсырмаларын орындау студенттердің дербес оқу қабілеттерін арттырып, цифрлық ортада өздігінен шешім қабылдау білігін дамытады.

2. Цифрлық құралдар мен платформаларды меңгерту

Қазіргі таңда педагогтар кеңінен қолданатын Smart Learning, Moodle, Canvas, EdTech және ChatGPT сияқты платформалар студенттердің танымдық белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді. Бұл платформаларда тапсырмалар орындау, тестілеу, пікір алмасу және жекелеген оқу траекториясын қалыптастыру жүзеге асады.

Болашақ педагогтарға осындай платформалармен жұмыс істеу арқылы: оқу процесін автоматтандыруға; студенттің білім деңгейін жедел талдауға; кері байланыс орнатуға; жеке дара оқыту принциптерін жүзеге асыруға жағдай жасалады. Мұндай тәжірибе болашақ мұғалімнің технологиялық құзыреттілігін күшейтіп, цифрлық оқыту әдістемесін меңгеруге мүмкіндік береді.

3. Практикалық бағыттағы цифрлық жобалар ұйымдастыру

Цифрлық сауаттылық тек теория жүзінде емес, тәжірибелік әрекет арқылы дамиды. Сондықтан педагогикалық мамандық студенттері үшін цифрлық білім беру жобаларына, онлайн сабақтар мен вебинарларды ұйымдастыруға, оқу бейнероликтерін дайындауға қатысу маңызды. Бұл студенттің ақпараттық технологияларды тек тұтынушы ретінде емес, білім беру процесінің белсенді жасаушысы ретінде қолдануына мүмкіндік береді. Мысалы, болашақ мұғалім өз пәні бойынша интерактивті оқу материалдарын немесе бейімделген тесттер жүйесін жасай отырып, өз кәсіби шеберлігін арттырады. Мұндай іс-әрекет студенттің шығармашылық әлеуетін дамытып, педагогикалық ойлау мәдениетін қалыптастырады.

4. Оқыту үдерісінде жасанды интеллектті пайдалану

Жасанды интеллект технологиялары қазіргі білім беру жүйесінде педагогтың көмекшісі ретінде маңызды орын алады. ChatGPT, Google AI, Copilot секілді жүйелер оқу материалының

мазмұнын талдап, сабақ жоспарын құруға, тест сұрақтарын автоматты түрде жасауға, студенттің оқу жетістігін бағалауға көмектеседі.

Болашақ педагогтар осы құралдарды тиімді пайдалану арқылы: оқу процесін дараландыра алады; студенттің оқу қарқыны мен қабілетіне сай тапсырмалар бере алады; оқыту сапасын деректерге негіздеп талдай алады. AI құралдарын кәсіби қызметке енгізу педагогикалық рефлексияны күшейтеді, өйткені мұғалім оқу нәтижелерін нақты деректер арқылы бақылайды және жетілдіру стратегиясын жасай алады.

5. Цифрлық мәдениетті және ақпараттық этиканы қалыптастыру

Цифрлық сауаттылықтың ажырамас бөлігі – цифрлық мәдениет. Болашақ педагог цифрлық кеңістіктегі қарым-қатынас нормаларын, ақпараттық қауіпсіздік ережелерін және академиялық адалдық қағидаларын сақтауы тиіс. Бұл бағытта студенттерге медиасауаттылық, деректерді қорғау және плагиаттың алдын алу бойынша арнайы тренингтер ұйымдастыру тиімді. Цифрлық мәдениетті қалыптастыру тек кәсіби ғана емес, тұлғалық дамуға да ықпал етеді, өйткені саналы, жауапты және этикалық тұрғыдан сауатты педагог қана білім алушыға үлгі бола алады.

Болашақ педагогтардың цифрлық сауаттылығын дамыту – білім берудің жаңа парадигмасын жүзеге асырудың басты факторы. Бұл бағыттағы табысты нәтиже білім мазмұнын жаңартуға, инновациялық технологияларды меңгеруге, жасанды интеллект мүмкіндіктерін пайдалануға және цифрлық мәдениетті қалыптастыруға тікелей байланысты. Цифрлық сауатты педагог – бұл XXI ғасырдың білім беру кеңістігінде тиімді әрекет ете алатын, инновациялық ойлау қабілеті жоғары, оқыту үдерісін жаңғырта алатын кәсіби тұлға [11]. Сондықтан жоғары оқу орындарында болашақ мұғалімдерді даярлау жүйесі ақпараттық-коммуникациялық технологияларды меңгерту ғана емес, сонымен бірге педагогикалық креативтілікті, зерттеушілік мәдениетті және үздіксіз өзін-өзі дамыту дағдыларын қалыптастыруға бағытталуы тиіс.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Білім туралы заңы: Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319-III Заңы (2023 жылғы өзгерістер мен толықтырулармен). – Астана: Қазақстан Республикасының Парламенті, 2023. – 64 б.
2. Dewey J. Experience and Education. – New York: Macmillan, 1938. – 91 p.
3. Выготский Л. С. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 1999. – 352 с.
4. Қараев Ж. А. Интерактивті оқыту технологияларының негіздері. – Алматы: Білім, 2010. – 268 б.
5. Бейсенова, Г. Болашақ мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігін қалыптастыру жолдары. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ баспасы, 2022. – 186 б.
6. Mukhambetova, S. AI-based Pedagogical Tools in Kazakhstani Higher Education // International Journal of Educational Research and Innovation. – 2024. – №. 21. – P. 55–68.
7. Андреев А. А. Инновационные процессы в образовании. – М.: Академия, 2018. – 240 с.
8. Әбдіғапбарова Ұ.Ж. Цифрлық педагогика: теория және тәжірибе. – Алматы: Рауан, 2021. – 180 б.
9. Иманбекова Г. Педагогтардың ақпараттық-коммуникациялық құзыреттілігін дамыту жолдары. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ баспасы, 2020. – 156 б.
10. Әлібекова А. Цифрлық білім беру кеңістігіндегі болашақ мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі. – Шымкент: ОҚМПУ баспасы, 2023. – 142 б.
11. Сарбасова Қ.Қ. Қазіргі педагогтың цифрлық мәдениеті және оны қалыптастыру жолдары. – Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2022. – 168 б.

К.А. Нурдильдинова, С. Аманжол, М.Е. Тенизбаева
Шәкәрім Университеті
ҚР, Семей қ., nurdildinova01@mail.ru

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ МАМАНДАРДЫҢ ФАСИЛИТАЦИЯЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІНІҢ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫНДАҒЫ КӨРІНІС

Адамзаттың көпжылдық даму тарихына бағдарлайтын болсақ, қоғамның өзгеруіне орай денсаулық мүмкіндігі шектеулі балаларға деген көзқарас әртүрлі болды. Бас тарту, жақтырмаудан жанашырлық пен шыдамдылыққа дейін өзгеріп отырған. Ерте заманда денсаулық мүмкіндігі шектеулі адамдарға қатысты көзқарастарды ғалым И.А. Оралканова өзінің еңбегінде бірнеше кезеңдерге бөліп жүйелеген. Олар: Бірінші кезең – «Адам тәріздес». Денсаулық мүмкіндігі шектеулі адамдармен қарым-қатынастардың дамуындағы бұл кезең ежелгі Спарта жайындағы аңыздардан бастау алады. Аңыздарға сәйкес, бұл кезде адамның физикалық мінсіздігі жоғары бағаланған, ежелгі тарихшы Плутархқа сенер болсақ, әлсіз балаларды қоғамның толыққанды мүшесі санамай, құздан лақтыратын болған. Мүмкіндігі шектеулі балаларды осылайша бөлектеу Спартада, Ежелгі Грек және Ежелгі Рим елдерінде жүз жылдар бойына жүзеге асырылып келген.

Философ Сенека өз тұжырымдамасында: «Өмірге әлсіз және сиқымсыз келген балаларды суға батырамыз, ұсқынсыздарды өлтіреміз. Біз мұны ашу мен ызадан жасамаймыз, сау нәрседен жарамсызды бөлектетуді жөн санайтын сананың ережелерін басшылыққа аламыз» – деген [1].

Екінші кезең – денсаулық мүмкіндігі шектеулі адамдарға қатысты қарым-қатынастар эволюциясы бастамасының көрсеткіші болып саналады, себебі қоғам мұндай адамдарды жоюдан бас тарта бастады, алайда оларға қатысты жақтырмайтын кейіпті сақтады. Аталған екі кезеңде патшалар және биліктің өзге де өкілдері мүмкіндігі шектеулі адамдарға көңіл бөлді, мұндай қарым-қатынас тұлғаға қатысты қызығушылықпен емес, мысқыл мен агрессия кейпінде болды.

Үшінші кезең – қоғамда діни бағыттың пайда болуымен байланысты. Бұл кезеңде қоғамнан аластатылған даму мүмкіндігі шектеулі адамдарға мейірімді қараудың озық үлгісін бірінші болып шіркеу қызметкерлері көрсетті. Тағдырдың қатаң сынағына түскен жандар үшін шіркеулердің жандарынан баспаналар ашылып, емханалық көмек ұсыну секілді құрылым қалыптаса бастады. Олардың кейбірі шіркеу қамқорлығында болса, енді бірлері жоғары ақсүйектік немесе қалалық биліктің қолдауына ие болды.

Төртінші кезең – денсаулық мүмкіндігі шектеулі адамдарға медициналық көзқарас тұрғысынан қызығушылық таныту кезеңі ретінде айқындалады. Тарихи деректерге сүйенер болсақ, даму мүмкіндігі шектеулі жандарға қатысты қызығушылықтың алғашқы құжат негізіндегі дәлелдемесі болып Ebers мысырлық папирусы саналады. Мысыртанушылардың пікірінше, папирус Имхотеп дәрігердің ежелгі қолжазбаларына негізделген.

Бесінші кезең – ғылыми жаңалыққа толы, себебі медицина және жаратылыстану бағытындағы ғалымдар кереметтік, сенсорлық т.б. кемістігі бар адамдарды зерттеудің жаңа бастамаларын ойлап тапты. Солардың бірі нидерландық ғалым Рудольф Агрикола саңырау баланың білім алуына әлеуметтік-педагогикалық қолдау жасады.

Еуропадағы көптеген елдер мен Америкадағы сегрегациялық мекемелер жүйесінің дамуына қатысты қоғамда сегрегация идеясы үстем болды. Даму бұзылыстары бар балаларды қоғамнан сегрегациялау саясаты тарихтың ары қарайғы кезеңдерінде, мемлекет пен үкіметтің пікірі бойынша толық дамымаған адамдарды арнайы мекемелерге күштеп жіберілді [2].

Инклюзивті білім беру денсаулық мүмкіндігі шектеулі балаларға кедергісіз аймақ құру ғана емес, баланың психофизикалық мүмкіндіктерін ескере отырып, тұтас педагогикалық процесті басқару. Инклюзивті білім беру үздіксіз педагогикалық процесс ретінде білімнің қолжетімділігін (өзін-өзі жетілдіру, өзін-өзі дамыту) және білімдік қажеттіліктері әртүрлі балаларды жалпы білім беру ұйымына кіріктіру аясында интеграциялау үдерісін дамытады.

Француз тілінен аударғанда «inclusif» «өзімді қосқанда» білдірсе, латын тілінен тәржімалағанда «include» – «өзіме қосамын» деген мағынаны береді.

Инклюзивті оқыту – ерекше мұқтаждықтары бар балалардың жалпы білім беретін мектептердегі оқыту үрдісін сипаттауда қолданылады. Демек, инклюзивті оқыту негізінде балалардың қандай да бір дискриминациясын жоққа шығару, барлық адамдарға деген теңдік қатынасты қамтамасыз ету, сонымен бірге оқытудың ерекше қажеттілігі бар балаларға арнайы жағдай қалыптастыру идеологиясы жатыр. Осы бағыт балаларды оқуда жетістікке жетуге ықпал етіп, жақсы өмір сүру жағдайын қалыптастырады [3].

Мейнстриминг – мүгедектігі бар оқушылардың өз қатарластарымен мерекелерде, әртүрлі демалыс іс-шарасында қарым-қатынас жасайтын стратегияға жатады, мұндай балалар жалпы білім беретін мектептің сыныбына енгізілген жағдайда, олардың әлеуметтік байланысының мүмкіндіктерін арттыру үшін қажет.

Инклюзивті білім беру үрдісі көшпелі қазақ қоғамында да өз дамуын жоғалтқан жоқ. Оған дәлел, халқымыздың жырлары мен дастандары, ертегілері мен мақал-мәтелдері, түйіндеп айтқанда, жұмбақ табиғаттың дархан даласында өмір сүрген халқымыздың жетім, жесірлерге, мүмкіндігі шектеулі жандарға көрсеткен қайырымды қатынастары.

Түрлі ерекшеліктері бар адамдарға қатысты негативті көзқарасты ұлттық фольклордан, әсіресе, ертегілерден байқауға болады. Көптеген жағымсыз қаһармандарға сыртқы кемшіліктерді қосып береді. Мәселен, қазақ халқының қиял-ғажайып ертегілерінде құбыжықтың рөлін «бір көзді» жалмауыз (циклоп), «қазық-аяқ», «қарға-тұмсық» – таяқ аяқты, қарға тұмсықты кемпір ойнайды. Олардың бәрі дені сау адамдарға қатысты өшпенділікпен түсіндірілген. Және де ертегіні балаларды тәрбиелеудің бір әдісі ретінде қарастырсақ, балалардың физикалық кемшіліктері бар адамдарға қатысты негативті қарым-қатынас туындауы мүмкін. И. Оралканованың тұжырымдауынша, қазақ халқы бала тәрбиесіне ерте жастан ерекше көңіл бөлген, халықтың осы бір ерекшеліктерін ескерсек, мүмкіндігі шектеулі адамдарға қатысты кері көзқарас баланың кішкентай кезінен-ақ қалыптаса бастаған. Осы үдерістен байқайтынымыз қазақ халқы «жеті атаға дейін қыз алмау» экзогендік заңдылықты қатаң сақтаған. Осының нәтижесінде балада кішкентай жасынан бастап аталмыш ережені бұзбауға қарсы иммунитет қалыптасады. Қазақ халқының тарихында мүмкіндігі шектеулі жандарға қатысты қарым-қатынас жайында ақпарат аз болғанымен, тарихи, әдеби дерекнамалар қазақ халқының өз ұрпағының денсаулығына, туа біткен ауытқуларға ерекше назар бөлгендігін байқауға болады. Бұл сөзімізге «жеті атадан қыз алмау» салты дәлел бола алады, оған сәйкес ереже бұзылған жағдайда, ұрпақ ауру болып туылады [4]. Біздің мемлекет КСРО құрамында болған кездегі тарихи оқиғаларды ескерер болсақ, жоғарыда тілге тиек етілген кезеңдерде сипатталған балалардың тең құқықтылығын мойындаудағы ортақ тенденциялар ТМД елдерімен ұқсас келеді. Мемлекетіміз егемендік алғаннан кейін даму мүмкіндігі шектеулі балалар үшін тең құқықтық жағдайларды құруға бағытталған, мемлекетіміздің нормативтік-құқықтық құжаттарында көрініс тапқан жаңа әлеуметтік саясат құрылды.

Дегенмен, бүгінде еліміздің жалпы орта және арнайы білім беру мекемелері бірқатар себептерге байланысты инклюзивті білім беру жағдайында әлеуметтік-педагогикалық жұмысты ұйымдастыруда қарама-қайшылықтарға жолығуда. Біздің еліміздің және басқа мемлекеттердің білім беру тәжірибесі- инклюзивті білім беру жағдайында әлеуметтік-педагогикалық жұмысты дамыту күрделі, көпфакторлы соның ішінде, құқықтық, ғылыми-әдіснамалық және әкімшілік ресурстарды қамтитын процесс екендігін көрсетті. Инклюзия мәселесі жаңа парадигманың білім беру кеңістігіне интеграциялануымен тығыз байланысты, оның негізінде білім берудің инновациялық технологияларына көшу үлгісі жатыр. Бұл инновациялық технологияның маңыздылығы денсаулық мүмкіндігі шектеулі балалармен әлеуметтік-педагогикалық жұмыс жасаудың жаңа механизмдерін іздестіру, ұсыну. Инклюзивті ортадағы әлеуметтік-педагогикалық жұмыстың мақсаты социумдағы қарым-қатынасты ізгілендіруге, қоршаған ортаны жақсартуға, оқушының интеллектуалдық, эстетикалық, әлеуметтік, адамгершілік қасиеттерінің дамуына, рухани жетілуіне, өмірлік қажеттіліктерін қанағаттандыруға, әлеуметтік

мәселені шешуге бағытталуы қажет. Осы аталған мақсатқа жету барысында педагог төмендегі міндеттерді атқарады:

1. денсаулық мүмкіндігі шектеулі балалар туралы ақпараттармен танысу (медициналық, психологиялық, педагогикалық т.б);

2. денсаулық мүмкіндігі шектеулі балалардың құқығын қорғау жөнінде мемлекеттік құжаттарды зерделеу;

3. денсаулық мүмкіндігі шектеулі балалардың дамуы мен қалыптасу эволюциясына диагностика жасау;

4. денсаулық мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпы орта мектепке кіріктіріп оқыту мен тәрбиелеудің жаңа инновациялық механизмдерін іздестіру.

5. денсаулық мүмкіндігі шектеулі балалардың ата-аналарымен тығыз байланыс жасап, ағарту жұмыстарын жүргізу.

Қорыта айтқанда, болашақ педагог мамандардың инклюзивті білім беру жағдайында жұмысты жоспарлау, ұйымдастыру барысында тұтас педагогикалық процесте диагностиканың интенсивті дамыған көптеген түрлерін қолдану арқылы мүмкіндігі шектеулі балалардың тұлғадамытушық қасиетін қалыптастырады. Диагностиканың төмендегі түрлері жеке тұлғаның педагогикалық, психологиялық, әлеуметтік, физиологиялық, рухани-адамгершілік т.б қасиеттері мен құндылықтарын анықтауға көмектеседі:

- медициналық диагностика: мұғалім дәрігерлер сияқты балалардың ауруларын анықтап диагноз қоймайды (мысалы, ақыл-ойының дамуында ауытқушылық бар, көзі көрмейтін, саңырау, жүре алмайтын т.б.), бірақ медициналық қорытындыны біліп, ауруға алып келетін әлеуметтік-педагогикалық салдарларға болжам жасайды;

- психологиялық диагностика: мүмкіндігі шектеулі балалардың жас ерекшеліктеріне сай болатын мінез-құлқындағы кризтік кезеңдерді анықтай отырып, оларға әсер ететін әлеуметтік, педагогикалық факторларды модернизациялау.

6. әлеуметтік диагностика: социумдағы адам капиталының орны мен мәнін анықтау, өзара қарым-қатынас процесінде белсенді іс-әрекет жасау, сонымен қатар нәтижелі әлеуметтенудің тиімді технологияларын ұсыну;

- педагогикалық диагностика: тұтас педагогикалық процесте мұғалім-оқушы-мұғалім арасындағы тәлім-тәрбиелік қарым-қатынасты ұйымдастыру, танымдық процестерді (қабылдау, ойлау, есте сақтау, ақпарат сіңіру) т.б. дамыту.

Қорыта айтқанда, болашақ маманды даярлау мәселесі бүгінгі білім беру жүйесінде өзекті болып табылады. Отандық және Ресей авторлары «даярлық» ұғымына әртүрлі анықтама береді. Сол анықтамалар мен теорияларды сұрыптай келе, біз болашақ маманның даярлығы оның кәсіби құзыреттілігімен, шеберлігімен сипатталатын іс-әрекет.

Әдебиеттер

1. Мовкебаева З.А. Инклюзивное образование: объективная необходимость и реальные возможности // Педагогика и психология. – № 3. – 2011. – С. 34-38.
2. Зайцев Д.В. Интегрированное образование как направление модернизации системы образования // Интеграция образования. – 2003. – № 4. – С. 26-30.
3. Шипицына Л.М. Интеграция – ведущее направление специального образования на рубеже XXI века // Межвузовский сборник «Актуальные проблемы интеграции и коррекционного обучения детей с нарушениями развития». – СПб.: ЛГОУ им. А.С. Пушкина. – 2000. – С. 110.
4. Оралканова И.А. Модель формирования педагогов к работе в условия инклюзивного образования. Материалы Международного научно-практического форума «Инклюзивное образование: актуальные проблемы и перспективы». – Астана: ЕНУ имени Л. Гумилева, – 2015. – С. 14-18.

А.К. АкбердиноваГимназия для одаренных детей имени Абая
РК, г.Павлодар, anarakberdinova@mail.ru**РАЗВИТИЕ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ ЧЕРЕЗ
ИНТЕГРАЦИЮ ДУХОВНОГО НАСЛЕДИЯ ШАКАРИМА
В ОБУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ**

Современная система образования направлена на развитие личности, способной адаптироваться к быстро меняющимся условиям жизни и мыслить творчески. В условиях обновленного содержания образования Республики Казахстан особое внимание уделяется формированию креативного мышления учащихся. Одним из эффективных путей достижения этой цели является интеграция духовного наследия выдающихся казахских мыслителей в процесс обучения. Творчество Шакарима Кудайбердиева, философа, поэта и просветителя, представляет собой уникальный источник духовно-нравственных идей, которые могут быть органично включены в обучение иностранным языкам.

В современном образовательном пространстве особое внимание уделяется развитию креативного мышления учащихся. В условиях глобализации и интеграции культур именно умение мыслить творчески, нестандартно и глубоко становится одним из ключевых факторов успешной социализации и профессиональной самореализации личности. При обучении английскому языку учителю важно не только формировать языковую компетенцию, но и создавать условия для развития личности, духовности и творческого потенциала учащихся. В этом контексте идеи казахского мыслителя Шакарима Кудайбердиева приобретают особую актуальность.

Креативное мышление – это способность человека генерировать оригинальные идеи, находить нестандартные решения и рассматривать проблему с разных сторон. В педагогике оно рассматривается как важнейшая составляющая развития личности. Обучение иностранному языку предоставляет широкие возможности для формирования креативности, так как связано с развитием воображения, коммуникации, языковой интуиции и межкультурного восприятия. Философия Шакарима Кудайбердиева основана на идеях совести, честности, любви к истине и стремления к знаниям. Его поэтические и прозаические произведения учат размышлять, анализировать поступки и делать выводы. Эти качества напрямую связаны с развитием критического и креативного мышления, что делает творчество Шакарима ценным материалом для лингвопедагогической практики.

Шакарим Кудайбердиев – выдающийся философ, поэт, переводчик, просветитель, чьи труды пронизаны идеями совести, честности, поиска истины и стремления к самосовершенствованию. Его духовное наследие, опирающееся на гуманизм, разум, труд и совесть, имеет универсальную ценность и может быть органично включено в процесс обучения иностранным языкам, в частности английскому. Через знакомство с его идеями учащиеся учатся не только понимать и использовать язык как средство общения, но и размышлять, анализировать, сопоставлять

Ценности разных культур. Интеграция наследия Шакарима в обучение английскому языку способствует формированию межкультурной компетенции. Например, при изучении тем «Values», «Morality», «Humanity» можно использовать высказывания Шакарима на английском языке, предлагать учащимся переводить и интерпретировать цитаты, сопоставлять их с пословицами и афоризмами других культур. Это помогает учащимся не только обогащать словарный запас, но и развивать аналитическое и критическое мышление. Практическая реализация интеграции духовного наследия Шакарима в обучение английскому языку возможна через включение его идей и текстов в учебные задания. Например, при изучении тем «Human values», «Traditions and culture», «Honesty and morality» учащиеся могут анализировать цитаты Шакарима, искать эквиваленты на английском языке, переводить афоризмы и

обсуждать их смысл. Такие упражнения развивают не только языковую компетенцию, но и нравственно-философское мышление. Особую роль играют проектные и исследовательские задания. Ученики могут готовить мини-презентации на темы «The wisdom of Shakarim» или «Kazakh philosophy and global ethics», где сравнивают идеи Шакарима с моральными ценностями мировой культуры. Креативные виды деятельности, такие как написание эссе, стихотворений, инсценировок, позволяют глубже понять духовную суть наследия казахского мыслителя.

Духовное наследие Шакарима как источник креативных идей

Шакарим Кудайбердиулы – казахский философ, поэт и просветитель, чьи труды наполнены глубокими размышлениями о морали, человеческой природе, любви, справедливости и смысле жизни. Его произведения, написанные на казахском и арабском языках, содержат богатый лексический и философский материал, который может быть адаптирован для использования в обучении английскому языку.

Примеры тем из наследия Шакарима:

- Понятие совести и нравственности
- Взаимосвязь человека и природы
- Поиск истины и самопознание
- Критика лицемерия и формализма

Методика интеграции наследия Шакарима в уроки английского языка

Адаптация текстов: Перевод и адаптация отрывков из произведений Шакарима на английский язык с последующим анализом и обсуждением.

Творческие задания: Написание эссе, стихов, диалогов на основе идей Шакарима.

Проектная работа: Создание презентаций, видеороликов и постеров, отражающих философские идеи мыслителя.

Дискуссии и дебаты: Обсуждение моральных дилемм, поднятых в текстах Шакарима, на английском языке.

Сравнительный анализ: Сопоставление идей Шакарима с взглядами западных философов (например, Сократа, Канта) на английском языке.

Результаты и преимущества

Интеграция духовного наследия Шакарима в обучение английскому языку способствует:

- Развитию критического и креативного мышления
- Углублению межкультурной компетенции
- Формированию нравственных ориентиров
- Повышению мотивации учащихся через осмысленное содержание

Использование наследия Шакарима в обучении английскому языку открывает новые горизонты для развития креативного мышления учащихся. Это не только способствует овладению языком, но и формирует личность, способную к глубокому осмыслению мира, уважению к культурным ценностям и творческому самовыражению.

Методика интеграции духовного наследия Шакарима в обучение английскому языку с акцентом на развитие креативного мышления учащихся:

1. Тематическое планирование с опорой на идеи Шакарима

Включение тем из философии Шакарима в учебные модули: совесть, истина, справедливость, любовь, долг.

Примеры тем: «The concept of conscience in Shakarim's philosophy», «Truth and deception: Shakarim's moral dilemmas».

2. Креативные письменные задания

Эссе и рефлексии: учащиеся пишут эссе на английском языке, размышляя над цитатами Шакарима.

Сравнительный анализ: сопоставление идей Шакарима с западными философами (например, Kant vs. Shakarim).

Литературные переводы: перевод стихов и афоризмов Шакарима с казахского на английский с обсуждением смысловых нюансов.

3. Ролевая и театральная деятельность

Инсценировки: постановка диалогов на английском языке, основанных на произведениях Шакарима.

Импровизация: учащиеся разыгрывают ситуации, в которых применяются моральные принципы Шакарима.

4. Дискуссии и дебаты

Организация дебатов на английском языке по темам: «Is conscience innate or learned?», «Can truth justify pain?».

Использование цитат Шакарима как отправной точки для аргументации.

5. Межпредметные проекты

Интеграция с историей и этикой: создание мультимедийных проектов о жизни и идеях Шакарима.

Креативные презентации: создание инфографики, постеров и видеороликов на английском языке.

6. Игровые и интерактивные методы

Квизы и викторины: на основе биографии и философии Шакарима.

Креативные задания: «Write a letter to Shakarim», «Imagine Shakarim in modern society».

7. Цифровые технологии

Использование платформ (Padlet, Canva, Genially) для создания интерактивных материалов.

Ведение блогов или подкастов на английском языке, посвящённых идеям Шакарима.

8. Оценка креативности

Разработка критериев оценки креативного мышления: оригинальность, глубина анализа, языковая выразительность.

Самооценка и взаимная оценка учащихся по творческим заданиям.

Педагогический опыт показывает, что интеграция духовных ценностей в обучение английскому языку способствует более глубокому усвоению материала и повышает мотивацию учащихся. Уроки приобретают личностный смысл, а изучение языка превращается в процесс самопознания и самовыражения. Ученики начинают видеть взаимосвязь между родной культурой и мировым контекстом, формируя уважительное отношение к духовным традициям народа. Использование творчества Шакарима помогает учителю формировать у учащихся аналитическое, ассоциативное и творческое мышление. Это позволяет соединить образовательные и воспитательные цели, делая процесс обучения не только познавательным, но и духовно развивающим.

Методическая ценность данной интеграции заключается в сочетании лингвистических и духовно-нравственных аспектов обучения. Учитель английского языка выступает не только как преподаватель грамматики или лексики, но и как проводник культурных и духовных ценностей. Знакомство с наследием Шакарима способствует воспитанию гармоничной, нравственно зрелой личности, способной к самостоятельному мышлению и творческому самовыражению.

Кроме того, использование материалов, связанных с Шакаримом, позволяет развивать критическое мышление. Например, при анализе переведённых текстов учащиеся учатся сравнивать оригинал и перевод, выявлять смысловые оттенки, рассуждать о точности передачи идей. Это развивает метакогнитивные умения и повышает интерес к языку как к инструменту познания.

Таким образом, развитие креативного мышления через интеграцию духовного наследия Шакарима Кудайбердиева на уроках английского языка открывает новые возможности для гуманизации и национализации образования. Оно способствует не только формированию языковых навыков, но и духовному обогащению учащихся, укреплению их моральных ориентиров и культурной идентичности. Совмещение национальных ценностей и современных

методик обучения делает процесс изучения английского языка осмысленным, личностно значимым и вдохновляющим.

Интеграция духовного наследия Шакарима Кудайбердиева в обучение английскому языку является эффективным средством формирования креативного мышления учащихся. Этот подход позволяет соединить национальные ценности с современными образовательными технологиями, воспитывая гармонично развитую личность, способную к межкультурному диалогу и осмысленному творчеству. Применение философских идей Шакарима в языковом обучении делает процесс изучения английского языка более содержательным, мотивирующим и гуманистически ориентированным.

Использование наследия Шакарима в обучении английскому языку открывает новые горизонты для развития креативного мышления учащихся. Это не только способствует овладению языком, но и формирует личность, способную к глубокому осмыслению мира, уважению к культурным ценностям и творческому самовыражению.

Литература

1. Кудайбердиев Ш. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1988.
2. Назарбаев Н.Ә. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. – Астана, 2017.
3. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы: Рауан, 2000.
4. Richards J.C., Rodgers T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. – Cambridge: CUP, 2014.
5. Stern H.H. Fundamental Concepts of Language Teaching. – Oxford: OUP, 1992.

ҒТАМР: 17.09.91

Б.Е. Салимжанов

Ғылыми жетекшісі: **Б.А. Ердембеков**

Шәкәрім университеті

ҚР, Семей қ., 001hero@mail.ru

ДУЛАТ БАБАТАЙҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ САНА МЕН АҒARTУШЫЛЫҚ ИДЕЯЛАР

Дулат Бабатайұлының «Өсиетнамасы» – қазақ халқының азаттыққа, еркіндікке ұмтылған, өз елінің еңсесін биік көргісі келген армандарға толы еңбек. Ақынның шығармаларында қазақ халқының тәуелсіз, бейбіт өмір сүруін аңсаған терең ой мен ел тағдырына деген шынайы жанашырлық айқын сезіледі. Оның басты мұраты – халқына дұрыс жол нұсқап, ата-баба армандаған мәңгілік ел идеясын ұлықтау еді. Осы мақсатта ол халқын тығырықтан алып шығудың жолдарын іздеп, жалынды өлеңдер мен жырлар арнады. Дулаттың шығармалары мазмұнының байлығымен, тақырыптарының әртүрлілігімен ерекшеленеді. Ақын өз жырларында өнер, білім, ғылым мен кәсіп мәселелеріне ерекше көңіл бөледі. Хакім Абай сынға алған (өсек, өтірік, мақтаншақ, еріншек, бекер мал шашпақ) мінездерден арылып, елді өнер мен кәсіпке бет бұруға үндейді.

Мәшһүр-Жүсіп: «Табиғат лағызының үш мағынасы уардір. Бірі – кафе, жәмік пен хыбыш, мыжмұх ісі дүр. Дігірі әрбір жемек. Бітәдін жіриан иден хуалыбы дүр. О дігір мағынасы – Алла тағала хазіретлерінің жырам уажсамда жақсы елдігі нытзамек тағырығы дүр. Қазақшасы: Құдай жаратқан нәрсе – табиғат дүниесі. Адам жасаған нәрсе – өнер дүниесі. Тіршілік үшін болған өнер – тірнек. Сәулет, сән-салтанат үшін болған өнер – көрінек [1, 102]. Осы тұрғыдан алғанда, Ұлт ұстазы А. Байтұрсынұлы да табиғаттан шыққан жаратынды нәрсе мен адам ісінен шыққан жасалынды дүниелердің айырмасын айта келе, өнер әлемін жан-жақты талдап көрсеткен. Бұл ой ұққан адамға терең мән береді [2, 137].

Дулат Бабатайұлы:

Ұста соққан темірден

Әр түрлі аспап, сайман бар.
Темірсіз теңдік алмайды,
Керектісін сайлаңдар...
Немесе,
Ақтаруға жер қойнын
Арнап соққан кетпен бар.
Кетпен алып қолына,
Мұратына жеткен бар.
Ағаш кессең арнаулы
Балта менен ара бар.
Түрлі сайман ағаштан
Балта арқылы таралар.
Тетігін тауып темір соқ,
Қысқыш пенен балға бар.
Өнеріңе үйлесің
Темірсіз болмас, таңдап ал...

Дулаттың даналығына еріксіз таң қаласың, ол «қазақ халқы өнерсіз өркендемейді, білім мен ғылымсыз ел бола алмайды» деп ой түйеді. Ақын үшін елдің ең басты байлығы – татулық, бірлік, бейбіт өмір мен достық, бұларға тең келер құндылық жоқ деп тебірене жырлайды. Мысалы:

Қылыш алсаң қолыңа
Біреуге зорлық істеуге,
Біреудікін тартып ап,
Өзіндікін күштеуге –
Қайда барсаң, оңбайсың,
Ұшырарсың қарғысқа.
Алдың бар да, артың жоқ,

«Шырақ жанбас жарғышқа», – дейді ақын. Дулаттың қылышы – тәуелсіз елдің қуатты қарулы күші. Ол «Білегі мықты бірді жығар, білімі мықты мыңды жығар» деп, білімді қылышқа теңейді және сол білімді тек өз елің мен жеріңді қорғауға жұмсау қажеттігін ерекше атап өтеді. Ақын зорлықпен соғыс ашып, өзгенің жерін тартып алған басқыншының түбі оңбайтынын, қарғысқа ұшырайтынын күйіне жырлайды.

Қылыш алсаң қолыңа,
Қорғау үшін еліңді –
Міндетіңді әліңе арт,
Тәңіріңнен күт өлімді
Тәуекел деп тасқа түс,
Бекем буып беліңді.
Жүрсең жолың болады,
Жолдасың – алғыс сенімді, –

дейді де, тәуекел етіп білім мен ғылымның бәйгесіне қосыл, сол жолда беліңді бекем бу, сонда ғана ісің ілгері басады, жолың ашылады, еңбегің еленіп, жортқан жеріңде алғысқа бөленесің деген ойды келешек ұрпаққа өсиет етеді.

Дулат ақынның даналық ой-тұжырымдары Абай Құнанбайұлы, Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Ахмет Байтұрсынұлы сынды зиялылардың көзқарастарымен өзара үндесіп, бір арнада тоғысады. Олардың бәрін біріктірген себеп – отаршылдықтың ауыр кезеңін бастан кешіп, қазақ халқының тағдырындағы қиындық пен үмітті қатар сезінген ортақ мұрат еді. Бұл – енді найза алып соғысатын емес, білім мен ғылымға ден қою арқылы елді оятуды көздеген жаңа дәуірдің басталғанын көрсететін құбылыс болатын. Саналы ақындар мен ойшылдардың мақсаты – халықтың рухын серпілтіп, санасын ояту еді. Осы рухани қозғалыстың жалғасы ХХ ғасырда айқын сезілді. Соның айғағы ретінде Дулаттан

Дулатовқа дейінгі сабақтастықты, яғни 1909 жылы жарық көрген Міржақып Дулатовтың «Оян, қазақ!» атты жинағын және соған үндес туындыларды атауға болады:

Көзіңді аш, оян қазақ, көтер басты,
Өткізбей қараңғыда бекер жасты.
Жер кетті, дін нашарлап, хал һарам боп,
Қазағым, енді жату жарамас-ты

Жүрегі «қазақ» деп соққан әр ұрпақтың жадында сақталып, санасында сайрап тұратын, мәңгі естен шықпайтын, өнеге болар ұран іспетті деп бағалаймыз. Ақынның төрт жолға сыйғызған ойында патшаның отарлау саясатының зардабы, халықтың өнер мен білімнен шет қалуы, тұрмыс тауқыметі мен сан түрлі қасіреттері түгел қамтылған [3, 13]. Дулаттың «Кәсіп туралы» өлеңінде ұстаның соққан құрал-саймандары арқылы еңбектің қадірі дәріптеледі. Ақын жер қойнауындағы қазба байлықтарды (мұнай, көмір, темір т.б.) ел игілігіне жаратып, сол арқылы өркендеген елдерді мысал етеді. Сондай-ақ ағаш өңдеу, үй салу, қолөнерді жастарға үйрету, темірден түйін түйю, металлургияны дамыту секілді қосымша шаруашылықтар мен өнеркәсіптің маңызын көрегендікпен жырға қосып, елге үлгі етіп ұсынады.

Мәшһүр-Жүсіп былай дейді: «Табиғаттағы алғашқы жаратылысты – Алла тағала жаратқан. Тау, дала мен орман, тас, ағаш, бұлақ, аспан мен жер – адам қолымен жасалмайтын дүниелер. Алла адамға ақыл, терең ой, сезім мен зеректік берді. Сол қабілет арқылы адам ойлануды, әрекет етуді үйренді. Судың бағытын өзгертіп арық қазды, құдық қазды, етік тігіп, арба жасап, киіз басып, қажет нәрселерін өз қолымен дайындай бастады. Адамның қолы мен ақылы араласқан дүниелер – өнер әлеміне жатады. Қазір табиғат дүниесі өз қалпында қалса, ал өнер дүниесі үздіксіз дамып, өсіп келеді...» [4, 9].

Дулат Бабатайұлы, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбайұлы, Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Ахмет Байтұрсынұлы сынды ойшылдар қолөнер мен «көрнек өнерін» қазақ қоғамын алға жетелейтін, дамытатын ғылым деп бағалаған. Абайдың сөзімен айтқанда, «адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез арқылы ғана озады, одан өзге жолмен оздым деу – ақымақтық». Демек, барша ғұламалар үшін ғылым мен өнер – ең жоғары құндылық болды. Мәшһүр-Жүсіптің «Ғылым-білімге ғұмырын арнаған жанның рухы тірі, қадірлі болады. Ал ғылым мен білімге ғұмырын сарп етпегеннің жаны – өлі жан секілді... «Ақыл бердім, оны қай істе жұмсадың? Ғылым бердім, соның күшімен не іс атқардың?» [5, 270] – деген ойлары осының айғағы.

Ы. Алтынсарин:
Өнер-білім бар жұрттар,
Тастан сарай салғызды.
Айшылық алыс жерлерден,
Көзіңді ашып-жұмғанша,
Жылдам хабар алғызды.
Мың шақырым жерлерге,
Аты жоқ құр арбаны –
Күн жарымда барғызды.
Адамды құстай ұшырды,
Мал істейтін жұмысты,
От пен суға түсірді.
Отынсыз тамақ пісірді,
Сусыздан сусын ішірді.
Теңізде жүзді балықтай,
Дүниені кезді жалықпай – деген.

Бұл жөнінде Ахмет Байтұрсынұлы былай дейді: «Қазіргі заманда адам таңданарлық барлық жетістіктер ғылымның арқасында мүмкін болып отыр. Адамды көкте құстай ұшырған да, суда балықтай жүздірген де – ғылым. Дүниенің бір шетінен екінші шетіне жылдам хабар жеткізген де, отарба мен кемелерді қозғалысқа келтірген де – ғылым. Осындай жетістіктерге

жеткен елдер алғашында бізден артық болмаған, олар да кезінде біз сияқты қарапайым, өнерсіз болған. Тек оқып, үйреніп, талаптана жүріп осындай дәрежеге жеткен», – дейді.

Ахмет Байтұрсынұлы әрі қарай: «Қазақ бүгінде сатып алмайтын нәрсе жоқ, бірақ алғандарының ешбірін өзі жасамайды. Қазақтың қолданып жүрген шөп шабатын, киім тігетін машиналары, соқа-саймандары, арба-шанасы, киім-кешегі мен ыдыс-аяғы – бәрі де зауыт-фабрикаларда жасалған. Ал сол бұйымдардың құнына еңбек ақысы он есе қосылады. Демек, қазақ өзге елдің өнерін қымбатқа сатып алып отыр. Өзге халықтарда болса, өздері жасаған зат өз елінде саудаланып, жұмсалған қаржы өз ішінде қалады, сондықтан оны шығын деп есептемейді, тек айналым деп қарайды», – деп жазады [6, 254]. Сонымен бірге Ахмет Байтұрсынұлы білімнің басты кілті – кітап екенін, ал білім ордаларының сапалы болуын, кітаптардың мазмұны мен сапасына ерекше көңіл бөлу қажеттігін де атап көрсеткен.

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ халқының келешегін терең ойлап, ұлттың тілін, жерін, дінін сақтап қалуға зор еңбек сіңірген, қазақтың тұңғыш әліпбиін жасаған ұлы ағартушы. Ол көптеген ғылыми еңбектер жазып, елдің болашағын тек ғылым мен білімнен іздеді, жастарды оқуға, білімге ұмтылуға үндеді. Оның «Білім жарысы» атты мақаласында былай делінеді: «Білімді елдердің жарысына келсек, оның мәні де, мақсаты да бөлек. Ол бірнеше ұлт бас қосып, бір-екі күн қызық көріп тарқап кететін жай жиын емес, бүтін ұлттың, тіпті бүкіл адамзаттың игілігі үшін жасалатын, көпке пайдалы іс. Адам баласы өмір сүрудің қиындығын жеңілдетіп, ауыр еңбекті жеңіл рақатқа айналдыру үшін түрлі ғылым мен өнерді ойлап тапқан. Ғылым мен өнер дамыған сайын, өмірдің бейнеті азайып, рахаты көбейеді. Мұны түсінген елдер ғылым мен өнерді дамытуға ұмтылады. Сол мақсатқа жетудің бір жолы – білім жарысы», – дейді [6, 254].

Дулаттың «сорғалаған нәсердей» төгілген өлең-жырларын оқыған сайын, еріксіз Хакім Абайдың мұрасына қайта ораламыз. Мұның себебі – ғалымдардың пікірінше, «Дулаттың ауызша тараған ақын-жыраулар тілін Абай бастаған жазба әдеби тілмен жалғастырған көпір ретінде тану қажет» [7, 585] деген тұжырымда жатыр. Бұл ой заман үндестігі жайында академик, филология ғылымдарының докторы, профессор Р. Сыздықтың еңбектерінде жан-жақты талданған.

Дулат ақын:

Әуелгі қазақ деген ғаріп жұрт,

Миығыңды көрсетпей,

Ұстарасыз өскен мұрт.

Ұйқы басып сезбедік

Шырмағанын жаудың сырт,

Емін-еркін не жайлап,

Өсіп едің Бұхарда, – деп қазақ елінің «қой үстіне боз торғай жұмыртқалаған» байырғы заманды суреттеумен қатар, патшалық империяның отарлау саясатының жарқын көрінісін сипаттап, жырына арқау қыла отырып, оның үстіне қазақтың жалқаулығын да өткір сынап өтеді:

Орыстың заңын қуаттап,

Жол ашып елді суаттап,

Баладай алдап уатпақ – Немесе,

Бытырап, азып-тозған ел

Бөдене емей, немене?

Ортаңа орыс келген соң,

Толыңды, елім, шайқады...

Дулаттың өлеңдерінің көпшілігі өзіндік айрықша дара стилімен ерекшеленеді: ол – абстракт ұғымдарды нақты бейнелер арқылы жырлайды: Кеудеме қайғы толған соң, Тұнық сумен жуынам; Сана құйып ойына, Қуат беріп бойына; Сарқырап аққан жылғадан Жыр арнасы – суатпын; Ел ұйтқысын шайқалтып, Төгіліп судай аққандай; Әкеңнің айтқан аз сөзін, Құтысына көңілдің, Төгіп алма, дәлдеп құй!; Өксігінді ойласам – Ұйқы беріп, қайғы алам; Алакөлді айналып, Ақ қайыңды сауғанда; Бәйбішенің мойнына Жырдан алқа таққаным;

Мөңіреп жұртқа ой қайтты Бұзауы өлген сиырдай; Ұйқынды шайдай сұйықтап, Кедергі алды кезеңді т.б.

Қорыта айтқанда, Дулат Бабатайұлы патшалық Ресейдің қазақ жерін отарлау саясатын барлық қырынан күшейткен, әлеуметтік-экономикалық және рухани салаларға (ислам дінін тежеп, медреселерді жауып т.б.) ықпалын арттырған кезеңде өмір сүрді. Сол заманда көрген-білгенін жырлауға толық мүмкіндік алды. Дегенмен, Дулаттың өлең-жырлары тек ерлік, батырлық тақырыптарымен шектелмей, бостандық, егемендік, еркіндікке ұмтылған рухты да айқын жеткізеді. Дулат Бабатайұлы XIX ғасырдағы қазақ поэзиясын тақырыбы, мәні мен мазмұны жағынан байытып қана қоймай, оған жаңаша леп, серпін қосқан ақын. Ол заман ағымын дәл сезініп, халықтың жағдайын көріп-біліп отырған. Қазақ елін қиыншылықтан алып шығу жолында Дулаттың тәсілі тек қана атқа мініп, қылыш немесе садақ асып, найза сілтеу емес еді. Ол кәсіптің, білімнің, ғылымның, оқудың қажеттілігін даналықпен айта білді; надандықтан, жалқаулық пен еріншектіктен арылу керектігін де ұғындырды.

Әдебиеттер

1. Көпейұлы М. Шығармалары. 11 том. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ. 2007. – 102 б.
2. Байтұрсынов А. – Алматы: Жазушы. – 989 б.
3. Дулатов М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1991. – 13 б.
4. Көпейұлы М. Шығармалары. 17 том. – Павлодар: «ЭКО» ЖШС. 2013. – 9 б.
5. Көпейұлы М. Шығармалары. 12 том. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ. 2008. – 270-285 б.
6. Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. – 254 б.
7. Сыздық Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. – Алматы: Арыс, 2004. – 585 б.

ҒТАМР: 14.09.25

Е.М. Қасымов

№51 жалпы орта білім беретін мектебі
ҚР, Семей қ. erwok93@mail.ru

ДАРЫНДЫ БАЛАЛАРМЕН ЖҰМЫС ЖҮРГІЗУДІҢ ЖОЛДАРЫ

Қоғам дамуының негізгі көрсеткіштерінің бірі – білімді, дарынды және шығармашыл тұлғаларды тәрбиелеу. Әрбір бала ерекше қабілетке ие болғанымен, кейбір балалар бойындағы дарындылық пен ерекше қабілеттер оларды өзгелерден дараландырып тұрады. Осындай балаларды анықтап, олардың қабілеттерін дамыту – білім беру жүйесінің маңызды міндеттерінің бірі.

Қоғамның болашағы – білімді, талантты, жаңашыл ойлайтын ұрпақтың қолында. Дарынды балалар – ерекше қабілеттерімен көзге түсетін, стандартты ойлаудан өзгеше, терең білімге, шығармашылыққа бейім тұлғалар. Олардың қабілеттерін ерте жастан анықтап, дамыту – мемлекеттің маңызды міндеттерінің бірі [1].

Дарындылық – адамның бір не бірнеше салада жоғары жетістікке жетуге мүмкіндік беретін жеке қабілетінің ерекше жиынтығы. Бұл қабілет туа біткенмен қатар, тәрбиелеу мен оқыту процесінде дамиды. Дарынды бала – ойлау қабілеті жоғары, шығармашылық әлеуеті зор, жаңа идеяларға бейім, өз бетімен жұмыс істеуге құштар оқушы.

Дарынды балалармен жұмыс жасау арнайы әдістер мен тәсілдерді қажет етеді. Алдымен, мұғалім олардың ерекшеліктерін түсінуі тиіс. Дарынды балалар көбінесе өздігінен ойлау қабілеті жоғары, шығармашылыққа бейім, кез келген ақпаратты тез меңгеріп, оны талдай алатын қасиеттерімен ерекшеленеді. Сонымен қатар, олар стандартты оқыту әдістерінен жалығуы немесе өздеріне қызықсыз тақырыптарға мән бермеуі мүмкін. Сондықтан мұғалімдер мен ата-аналар мұндай балалардың даму ерекшеліктерін ескере отырып, олар үшін арнайы білім беру бағдарламаларын ұсынуы керек.

Дарынды балалар – білім мен қабілетінің орташа деңгейден әлдеқайда жоғары, интеллектуалдық, шығармашылық, спорттық, немесе басқа да салаларда ерекше қабілеті бар оқушылар. Олар өз мүмкіндіктерін толық аша білсе, қоғамға көп пайда әкеледі. Сондықтан дарынды балалармен жүйелі және тиімді жұмыс жүргізу – білім беру жүйесінің маңызды міндеттерінің бірі.

Дарынды балалардың бірқатар тән белгілері бар:

- Жоғары интеллектуалдық деңгей және тез үйрену қабілеті.
- Мәтіндерді, тапсырмаларды терең әрі тез түсіну.
- Шығармашылық ойлау мен өзін-өзі дамытуға ұмтылу.
- Жоғары мотивация мен қызығушылық.
- Кейде әлеуметтік қарым-қатынастағы қиындықтар (өзгелерден ерекшелену).

Жалпы дарынды балалармен жұмыс түрлері мыналар:

- Жеке оқу жоспарын жасау
- Олимпиада, конкурс, ғылыми жоба жұмыстарына қатыстыру
- Шығармашылық тапсырмалар беру
- Пәнаралық байланысты нығайту
- Қосымша білім беру (үйірме, секция т.б.)

Дарынды балалармен жұмыс – жауапкершілікті, кәсіби шеберлікті талап ететін маңызды бағыт. Мұғалімнің қолдауы мен бағыттауы арқылы дарынды оқушы өз әлеуетін толық аша алады. Бұл – еліміздің зияткерлік капиталының негізін қалау жолындағы маңызды қадам. Дарынды балалармен жұмыс жүргізудің әдістері мен тәсілдері

1. Жеке тәсіл

Дарынды балалардың қабілеттері әртүрлі болғандықтан, оларға жеке бағдарлама бойынша жұмыс істеу маңызды. Мұғалім олардың мықты жақтарын анықтап, сол бағытта дамытуға назар аударады.

2. Күрделендірілген тапсырмалар

Оқушыларға стандартты емес, күрделі және шығармашылық тапсырмалар беріледі. Бұл олардың қызығушылығын оятады, ойлау қабілетін жетілдіреді.

3. Зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру

Дарынды балаларға ғылыми жобалар, зерттеулер жүргізу ұсынылады. Бұл олардың білімін тереңдетуге, өз бетімен жұмыс істеуге баулиды.

4. Пәнаралық сабақтар мен клубтар

Математика, физика, әдебиет, өнер салаларында арнайы үйірмелер, клубтар ұйымдастыру, пәнаралық байланыстарды пайдалану балалардың дарындылығын ашуға көмектеседі.

5. Технологияны пайдалану

Компьютерлік бағдарламалар, онлайн курстар, видео сабақтар арқылы оқыту оқушының деңгейіне икемделеді, дарындыларға арналған қосымша ресурстарды береді.

Мектеп пен ата-ананың рөлі

Дарынды балалармен жұмыс тек мұғалімге ғана емес, ата-аналарға да үлкен жауапкершілік жүктейді. Үйде қолдау көрсету, қосымша білім беру курстарына қатыстыру маңызды. Мектеп пен отбасының тығыз ынтымақтастығы дарынды балалардың дамуына оң әсер етеді [2].

Дарынды балалармен жұмыс – білім беру жүйесінің басты бағыттарының бірі. Оларға арнайы, икемді тәсілдерді қолдану, жеке бағдарлама жасау арқылы олардың қабілеттерін толық ашуға мүмкіндік берілуі керек. Бұл болашақтың ірі мамандары мен көшбасшыларын тәрбиелеу жолындағы маңызды қадам.

Дарынды балалармен жұмыс жасаудың негізгі қағидаларының бірі – жеке тұлғаға бағытталған оқыту. Бұл әдіс әр баланың қабілетіне қарай тапсырмаларды түрлендіруді, шығармашылық еркіндік беруді және өз бетінше ізденуге жағдай жасауды көздейді. Сондай-ақ,

зерттеу жұмыстары, жоба жасау, дебаттар мен олимпиадалар сияқты іс-шаралар олардың интеллектуалды дамуын ынталандырады.

Дарынды балалармен жұмыс істеудің тағы бір маңызды аспектісі – қолдау көрсету. Балалар тек академиялық жетістіктерге ғана емес, эмоционалды және психологиялық тұрғыдан да назар аударуды қажет етеді. Көп жағдайда олар жоғары жауапкершілікті сезініп, өздерін қоғам алдында ерекше міндеттемесі бар адам ретінде көріп, күйзеліске ұшырауы мүмкін. Сондықтан мұғалімдер мен ата-аналар олардың ішкі сезімдері мен қажеттіліктерін де ескеруі қажет.

Дарынды балаларды қолдау – олардың қабілеттерін шыңдап, одан әрі дамытудың маңызды жолы. Мұндай балаларға арнайы бағдарламалар, жекелендірілген оқыту әдістері және ғылыми жобалармен айналысу мүмкіндіктері қажет. Сонымен қатар, олардың эмоциялық және психологиялық дамуын да ұмытпау маңызды [3].

Дарынды балалар – елдің интеллектуалдық әлеуетін арттыратын болашақ ғалымдар, өнертапқыштар, көшбасшылар. Олардың қабілеттерін дер кезінде байқап, дұрыс бағыт-бағдар беру – қоғамның дамуына қосылған үлкен үлес болмақ.

Қазіргі білім беру жүйесінің басты мақсаты – жан-жақты дамыған, шығармашыл тұлғаны тәрбиелеу. Осы бағытта дарынды балалармен жұмыс істеу – ерекше назарда тұрған мәселе. Дарындылық – адамның табиғи қабілеті мен әлеуетінің жоғары деңгейде көрінуі. Дарынды балаларды ерте танып, олардың даму мүмкіндіктерін тиімді жүзеге асыру – мұғалімнің кәсіби міндеті.

Дарынды балалардың ерекшеліктері

- Танымдық қызығушылығы жоғары;
- Ойлау жылдамдығы мен тереңдігі өзгеше;
- Логикалық және сыни ойлау қабілеті жақсы дамыған;
- Шығармашылыққа бейім, жаңа шешім табуға тырысады;
- Өзіндік пікірге ие, тәуелсіз ойлай алады.

Мұғалім – дарынды баланың дарынын ашуға, оны бағыттауға, дамытуға көмектесетін жетекші тұлға. Ол баланың қызығушылығын қолдап, күрделірек тапсырмалар беріп, байқаулар мен жобаларға қатыстыру арқылы оның қабілетін шыңдайды.

Дарынды балалармен жұмыс барысында кездесетін кемшіліктер мыналар болуы мүмкін:

1. Дарынды балаларды дер кезінде анықтамау

- Кейбір балалардың қабілеттері жасырын қалып, олармен жеке жұмыс жүргізілмейді.
- Стандартты тапсырмалар олардың дарынын ашуға мүмкіндік бермейді.

2. Мұғалімдердің арнайы дайындықтың болмауы

– Барлық мұғалімдер дарынды балалармен жұмыс жүргізудің әдіс-тәсілдерін толық меңгермеген.

- Дифференциация мен даралап оқыту жүйесі дұрыс қолданылмайды.

3. Материалдық-техникалық базаның жеткіліксіздігі

– Қажетті ресурстардың болмауы (зертханалық құралдар, техникалар, қосымша әдебиет) балалардың ізденісін шектейді.

4. Психологиялық қолдаудың жеткіліксіздігі

- Дарынды балаларға тән эмоциялық сезімталдық, жалғыздық сезімі ескерілмейді.
- Психологтармен жүйелі жұмыс жүргізілмейді.

5. Артық жүктеме мен күйзеліс

- Жоғары үміт пен талап баланың психологиялық күйіне әсер етуі мүмкін.
- Жетістіктерге жетуге деген қысым оқушыны қажытып, кері әсер беруі мүмкін.

6. Ата-ана мен мектеп арасындағы байланыстың әлсіздігі

- Ата-аналар кейде баланың дарынын қолдаудың орнына, өз талабын зорлықпен таңады.
- Мұғалім мен ата-ана арасында тиімді серіктестік орнамаған. [4]

Дарынды балалармен жұмыс – мұқияттылық пен кәсіби шеберлікті талап етеді. Жоғарыдағы кемшіліктерді жою үшін жүйелі қолдау, мұғалімдерді оқыту, ата-аналармен тығыз байланыс және баланың ішкі жағдайына мән беру маңызды.

Қорытындылай келе, дарынды балалармен жұмыс істеу – үздіксіз ізденіс пен кәсіби шеберлікті талап ететін күрделі процесс. Мұндай балалардың қабілеттерін дамыту үшін оларға шығармашылық еркіндік беру, олардың қызығушылықтарын қолдау және интеллектуалды өрлеуге жағдай жасау өте маңызды. Осылайша, біз олардың әлеуетін толық ашып, қоғамға қажетті дарынды, ойлы азаматтарды тәрбиелей аламыз. Бұл біздің міндетіміз деп санаймын.

Әдебиеттер

1. Әбенбаев С. Дарынды балалармен жұмыс». – Алматы: Рауан, 2004.
2. Мұқанова Б.М.«Дарынды балалардың психологияс». – Алматы: Білім, 2012.
3. Жұмабекова Ф.«Дарынды оқушылармен жүргізілетін жұмыстың ерекшеліктер» // Бастауыш мектеп, – 2018, – №4.
4. Торманов Ж. Дарынды оқушылармен жұмыс істеу әдістемесі. – Нұр-Сұлтан: Ұлағат, 2019.

FTAMP: 17.01.17

Г.К. Жармагамбетова

«Т. Хасенұлы атындағы орта мектебі» КММ
ҚР, Абай облысы., galiya21@mail.ru

ШӘКӘРІМНІҢ МӘҢГІЛІК МҰРАСЫ

Жастық шағын ойын-сауық, аңшылық, серілікпен өткізген Шәкәрім білімге кештеу ден қояды. Әкесінен жеті жасынан қалған Шәкәрімнің немере ағасы Абайдың тәрбиесінде болғандығы оның әдебиетке деген жақындығын арттыра түскені белгілі. Ауыз әдебиетінің мол нәрімен сусындаған ол Шығыс пен Батыс әдебиетін өз бетінше меңгеруге бет бұрды. Араб, парсы, түрік, орыс тілдерін меңгерген ол аталған елдердің озық үлгідегі туындыларын қазақ тілінде сөйлетуге көңіл бөлді. «Оятқан мені ерте – Шығыс жыры» деп өзінің алғаш шығыс әдебиетін меңгергенін тілге тиек еткен ақын шығыс пен батыс классиктерінің бірсыпыра туындыларын қазақ тілінде сөйлетті. Ақын: «...Еуропа білімді жұрт осы күнде, Шыққан жоқ айуандықтан о да мүлде. ...Ақылды киім бермес, ғылым берер, Ғылымын ал, өнерін ал, мұны таста!...» деп Еуропадан да талғап-таңдап үйрену керектігін ескертеді.

Шәкәрім – қазақ поэзиясын жаңа мазмұн, жаңа түрмен байытқан ақын. Ол Абайдың қалыптастырған дәстүрін жаңа өрнекпен байытып түрлендіре білді. Ақын өзі өмір сүрген тұстағы өмір шындығының көркем шежіресін жасады. Ақынның бірсыпыра өлеңдері адам өмірінің әр түрлі белестеріне арналған «Жастық туралы» өлеңінде жалындаған жастық шақтың бітпес ойын-сауығын арқау етсе, «Кәрілік туралы» өлеңінде сұрқы кеткен сұрықсыз өмірдің мәні жоғын айта келіп: «Алпыстан әрі бармандар, Байқамай шал боп қалмандар» деп түйіндейді. Ақынның «Кәрілік – шал деген бір ат қылғандай», «Кәрілік – құтылмайтын бір қазған ор», «Мұңды шал» деген өлеңдері осы ойын жалғай түседі.

Жастарды өнер-білім алуға, зорлықсыз мал табуға шақырған ақын «Жастарға» деген өлеңінде:

Сақ болалық, бір шоқып, бір қаралық!

Қарауылдар мезгіл ғой, тұр, қаралық!

Жүз айтқанмен, өзгенің бәрі надан,

Жалыналық Абайға, жүр, баралық! -

деп Абайды өзіне де өзгеге де өнегелі ұстаз ете білген. [1, 69]

«Ашу мен ынсап», «Шаруа мен ысырап», «Анық пен танық», «Мақтау мен сөгіс», «Міндеу мен күндеу», «Бай мен кедей», «Піскен мен шикі» өлеңдерінде бір-біріне кереғар ұғымдарды қатар алып параллель суреттейді. «Білгенімді жазушы ем Бекем буып белімді. Мінін айтып қазушы ем, Түзетпек боп елімді» деп ақын өзі айтқандай бір-біріне кереғар дүниелері салыстыра отырып түйін жасайды. Мәселен бай мен кедейдің жалған дүниедегі екі ұдай тіршілігін айта келіп, олардың екеуінің де барар жер бір екендігін естеріне салады. Ақын

қандай мәселені сөз етсе де ар, ұят, рақым сынды мәңгілік категорияларды әрқашан жадында ұстай отырып, «Арсыз, арам, асығыс, айлакестік – Мұның бәрі шайтанның досы болмақ» деп жаманнан жиреніп, жақсыдан үйренуге үгіттейді.

Сөз өнерін ерекше қастерлеген ақын «Ескі ақындықта» Үмбетай, Сыпыра жырау, Шортанбай, Марабайлардың төгіп-төгіп кететін жырларын «Кейде бұршақ, кейде қар, Кейде жауын, көп нөсер» деп бағалап сөз қадірін түсінетіндерге олардан үйрену керектігін ескерсе, «Ақындарға» деген өлеңінде:

Арыңның болсын өлең айнасындай,
Көрікті, көптің ортақ пайдасындай.
Жосылып жатсын артта жортқан жолы,
Арынды асқақ өзеннің арнасындай –
деп ақындарға жоғары талап қоя білген.

Шәкәрім поэзиясынан үлкен орын алатын – ар ілімі. «Ескіден қалған сөз теріп» өлеңінде ол ескіден қалған сөзге өз ойынан өң беріп адамды түзетпек ниетін білдірсе, оның өлеңдерінің дені адамзат баласын дұрыс жолға салуға бағытталған. «Адамнан артық жәндік жаралмаған» деген өлеңінде адам мен итті салыстыра отырып иттің өз иесін қаппайтынын айтып, адамның иттен де жаман екендігінен шошынады. Адам бойындағы сан айланың жақсылыққа емес, жамандыққа жұмсалыуына ренжіген ақын:

Адамның айуаннан айланы мол,
Қит етсе қиянатқа қояды қол.
Мейірім, ынсап, ақ пейіл, адал еңбек, –
Бұл төртеуін кім қылса, шын адам сол –

деген түйін жасайды. Абай поэзиясындағы адам болу жолындағы бес асыл істі Шәкәрім ақын жалғасыра түсті. Шәкәрім поэзиясының дені адам бойындағы әр алуан қасиеттердің сырын ашуға бағытталған. Ол жаман қасиеттерді бірде ашық, енді бірде мысал арқылы сынға алса, «толық адам», «таза адам» болудың жолын санамалап көрсетіп отырады. Сюжетке құрылған «Бір ханның кеудесіне жара шыққан» өлеңінде ақын жас баланың хан мейірімін оятқанына әдемі мысал келтіреді. Ата-анасы малға сатқанын, қазының шарифатты бұзғанын, ханның өз жаны үшін жас баланы өлтіруге бел бұғанын айта келіп, өзіне де ханның тәтті екенін білдірген бала: «Адамда әділет пен мейірім бар» деп, Естілер мұны білмей неге шатты?» деген кезде хан райынан қайтып: «Жазасыз қыршын жасты қинағаннан, Жөн еді біздей залым өліп кеткен» деп баланы құшақтап бетінен сүйеді. Мейірім, әділет бар жерде ешқандай қан төгілмейтінін ақын шағын оқиға желісімен көркем бейнелеген. «Тумақ, өлмек – тағдырдың шын қазасы» деген өлеңінде де тумақ бар жерде өлмек бар екендігін айта келіп, осы жалған дүниеде қулық-сұмдық неге керек деген сауал қоя отырып, алдамшы өмірде: «Мейірім, ынсап, әділет, адал еңбек, Таза жүрек, тату дос – сол шарасы» ізгілікті болуға шақырады. Мейірім, ынсап, ұждан, әділет, адал еңбек сынды ізгіліктерге баулу – ақын поэзиясының негізгі лейтмотиві. Мәңгілік категорияларды бүкіл поэзиясына арқау еткен ақын:

«Мейірім», «Ынсап», «Әділет»,
«Шыдам», «Шыншыл», «Харакет»

Түп қазығы: «Ақ ниет» –
Бұл жетеуін ел қылу -

деген философиялық түйін жасайды. Адамзат бойындағы барлық жаман іс-әрекеттерді ащы тілмен сынаған ақын «Мал жимақ» өлеңінде ол малды қалай және не үшін жию керектігін еске салады:

Мақтан үшін мал жима, жан үшін жи,
Қазаққа көз сүзбестің қамы үшін жи.
Арың сатпа, терің сат, адалды ізде,
Ғибадат пен адалдық, ар үшін жи [1, 85].

Шәкәрімнің бірсыпыра өлеңдерінен сол тұстағы ел ішіндегі жайды көруге болады. «Ей, көп халық, көп халық» деген өлеңінде партияшылдыққа көптің сес көрсетерін айта келіп, халықты не нәрсенің де ақ қарасын айыра білуге, тек әділін ғана айтуға шақырады. «Қазақ»,

«Тағы сорлы қазақ» өлеңдерінде сол тұстағы елдің жай-күйінен хабар береді. Білім-ғылым іздеудің орнына бірімен-бірі аңдысқан қазақ халқының берекесіз тірлігін тілге тиек еткен ақын Абай тәрізді: «Қайран елім, қазағым, қалың, жұртым, Көп айтып, а, дариға не қылайын!..» деп олардың тыныс-тіршілігіне күйінеді. Екінші өлеңге де қазақтың берекесіз тіршілігі арқау болған. Не салған қаласы жоқ, не оқытқан баласы жоқ қазақтың аңдығаны барымта-қарымта. Дүние жүзі халықтарының ішінде қазақ секілді бейқам жатқан елдің жоқ екендігіне көңіл аударып, қазақтың аты бар да, заты жоқ күй кешіп отырғанын баса айтады. Ел ішіндегі кері кеткен кеселдерді сынай білген ақын одан шығар жолды сілтеп, қазақты ел болуға, өнер-білім алуға шақырады. «Жолама қулар маңайға», «Партия қуған өңкей қырт», т.б. өлеңдерінде сол тұстағы берекіз тірлікті шенейді.

Шәкәрімнің бірсыпыра өлеңдері сюжетке құрылған. Олардың қатарында «Наушеруан аңда жүріп киік атқан», «Бір ханда екі ұл бопты бір туысқан», «Аңда жүріп шаршаған Ашам патса», т.б. туындыларын атауға болады. Бұлардың бәріне ортақ ой – адам баласын ізгілікке үйрету. Ақынның қазақ поэзиясын жаңа мазмұн, жаңа түр мен байытқан өмір жайындағы толғамдары.

Ақын поэзиясының дені – дастандар. Ол XX ғасыр басындағы қазақ поэзиясын «Қалқаман – Мамыр», «Еңлік – Кебек», «Нартайлақ пен Айсұлу», «Мұтылғанның өмірі», «Ләйлі – Мәжнүн», «Қожа хәфиз сөзінен», «Дубровский әңгімесі», «Боран», «Алты әңгіме» дастандарымен байытты. Батыс пен шығыс поэзиясымен сусындаған Шәкәрім ендігі кезекте қазақ ішінде өзінен-өзі сұранып тұрған тарихи оқиғаларды кең құлашты эпикаға арқау етті. «Қалқаман – Мамыр» дастаны мың тоғыз жүз жиырма екінші жылғы қазақ арасындағы қайғылы оқиға негізінде өрбиді. Дастанның эпилогы мен прологында ақын сол тұстағы қазақ халқының жағдайынан хабар берген. Эпилогта 1922 жылы қазақтың Сыр бойында жүргенінен хабар берген ақын, прологта 1923 жылғы қазақ пен қалмақ арасындағы кескілескен ұрыстың салдарынан болған «Ақтабан шұбырындыны» тілге тиек етеді. [2,158]

Бір-бірін сүйген жастар арасындағы қайғылы халды ақын сол тұстағы қазақ халқының трагедиясы ретінде көрсете білген. Қазақ қыздарының сүйген жарына қосыла алмай, құда түсіп атастырған жеріне баратындығы сол тұстағы қалыптасқан қағида болса, Қалқаман мен Мамырдың осы дәстүрге қарсы шығуы – махаббат еркіндігін іздеу. «Кеше білдім төбемнен ұрғандығын, Құдалықтың дап-дайын тұрғандығын» деп Мамыр айтқандай құдалық қыздардың еркінен тыс әке-шеше келісімімен іске аса беретін болған. Осындай қалыптасқан дәстүрге қарсы шығып, өз сүйген жігітімен қашып кету – ол кез үшін жат мінез. Қалқаман мен Мамырдың махаббат бостандығы үшін күресі Мәмбетай мен Кішік руының арасын ушықтырып жібереді. Әнет бабаның қалың мал ал дегеніне Мәмбетей елі: «Қалқаман мен Мамырды өлтірмесе, Кетеміз деп бабанды тіпті көрмей» деп көнбей қояды. Екі елдің арасындағы кикілжің толастамай тұрғанда елге қыдырып келген Мамырды Көкенай садақпен атып өлтіреді де: «Өлтірдім тентегімді өзім» дейді, Бабаңа кісі салды дамыл бермей; «Ол неге Қалқаманды өлтірмейді?!...» деп Бабаны тағы да қыстайды. Осылайша не сөзге, не асыра берген малға көнбеген олар Қалқаманды өлтіруді талап еткен соң Әнет Баба амалсыздан мынадай шешімге келеді: «Қалқаман жүйрік атпен шауып өтсін, Көкенай сонда атсын», – деп бұйырыпты». Көкенайдың тартқан садағы ердің басын қақ айырып барып қара санға тиеді. Аман қалған Қалқаман:

Ел қылып Тобықтыны тұра алмаймын,

Ешкіммен ойнап-күліп жүре алмаймын.

Өлерде аямады, қайда аяйды,

Сендерге енді мойын бұра алмаймын –

деп, ұлы жүздегі Еділбай нағашысына кетіп қалады. Келер жылы Әнет баба бастаған тобықтылар Қалқаманды іздеп шыққалы отырғанда қалмақ шауып қазақтың басына «Ақтабан шұбырынды» күн туады. Ол кезде біреуді-біреу іздемек түгілі, бір елді аузына қаратқан Бабанның өзі көшке ілесе алмай бір төбенің басында қалып қояды. Ақын жер үшін сыртқы жаумен айқасып отырған қазақ ішіндегі ымырасыздықты екі жастың махаббат қайғысы арқылы

аша түскен. Бұл – Қалқаман мен Мамыр қайғысы емес, қазақ халқының қасіретті трагедиясы еді.

«Ертегі емес, ертеде болған бір іс, Ойдан жалған шығарған сөзім емес», деп ақынның өзі айтқандай, сол тұстағы қазақ арасындағы өмір шындығын арқау еткен дастанның бірі – «Еңлік – Кебек». Мұнда да жастар арасындағы сүйіспеншілік Матай мен Тобықты арасының кикілжіңін тудырады. Матай мен Тобықты арасынан қайыр күтпеген олар тау-тасты паналап елден қашып кетеді. Екі елдің арасы енді бітісе бастағанда, Еңлікті айттырып қойған қайын елі Наймандардың дауы ұласады. Ел тыныштығын ойлаған бір Тобықты Еңлік пен Кебектің жатқан жерін айтып қояды да олар қолға түседі. Ашынған наймандар екеуін де ат құйрығына байлап өлтіреді де сүйектерін бір төбеге апарып қояды. Бесіктегі баланы Кеңгірбайға апарып беріндер деген Кебектің аманаты жайына қалып, бала сол төбенің басында жападан-жалғыз қалады. Таза сүйіспеншілік үшін бастарын өлімге тіккен Еңлік пен Кебек махаббаттың музасына айналды. Таза да пәк, кіршіксіз, ақ, адал махаббат иелері сол тұстағы көрсоқыр, надан, жауыздардың қолынан құрбан болады. Бірақ оларды өлтірген жауыздық, жастардың кіршіксіз таза сезімін өшіре алмады. Еңлік пен Кебек арасындағы махаббат жырға, аңызға айналып мәңгілік халық жадында сақталып қалды [3, 54].

«Естілер көп жазады әңгімені, Жазбайды ермек үшін әлденені. Жиреніп жаманынан, жақсыны ұғып, Алсын деп жазады ғой өнегені» деп басталатын «Нартайлақ пен Айсұлу» дастанына да қазақ өмірінің шынайы шындығы арқау болған. Ақын өзі айтып отырғандай дастанды жастарға үлгі-өнеге берер деген мақсатта жазған. Күнсұлу, Айсұлу, Нартайлақ, Барғана, Былқылдақ, Барлы, Самсы, Томан кемпір бейнелерін олардың сөйлеген сөзі, істеген ісі, мінез-құлықтары, мақсат-мүдделері арқылы аша түскен. Айсұлудың өгей ағасы Барғана – мал үшін неге де дайын тұрған жан. Сондықтан да ол қарындастарын таяққа жығып күшпен ұстамақ. Самсы мен Барғананың қорлығы мен Ханымның тепкісінен өмірден озған Айсұлудың Былқылдаққа айтқан: «Беріндер Күнсұлуды сүйгеніне, Самсыға қор болмасын жеткіншегім!» деген зары – сол тұстағы қазақ қыздарының бәрінің де арман-тілегі еді. Құдандалы жеріне бармай, айттырған күйеуін сүймей өз сүйгенімен қосылмаққа ниет ектені үшін таяққа жығылған Айсұлу басындағы хал – сол тұстағы қазақ қыздарының ортақ қасіреті. Автор Айсұлуды типтік бейнеге көтеріп, оның бойына сол тұстағы қазақ қыздарына ортақ іс-әрекеттерді жинақтады. Оның басындағы трагедия – қазақ халқының трагедиясы еді.

«Бәйшешек бақшасы», «Кейде күлкілі сөзден де тәлім алуға болады», «Өзімшілдік», «Әділ – Мария», «Шын бақыттың айнасы», «Мәнді сөздер» деген қара сөздер мен прозалық туындылар жазды. Қара сөзбен жазылған бұл туындылар – сол тұстағы қазақ прозасына қосылған бірден-бір үлес. Аталған шығармалардың негізгі кейіпкерлерінің монологы мен диалогынан авторлық ұстанымды байқауға болады. Оларға негізінен автордың өмір жайындағы толғаныстары мен философиялық толғамдары негіз болған [3, 65].

Шәкәрім Құдайбердіұлы қазақ поэзиясындағы өзіне дейінгі қалыптасқан дәстүрді жалғастыра отырып, оны мазмұн мен түр жағынан байытты. Оның шағын лирикалары мен дастандары, прозасы мен аудармасы – XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің бірден-бір табысы. Сондықтан да бұл мұралардың қазақ халқымен бірге мәңгі жасайтыны анық.

Әдебиеттер

1. Құдайбердиев Ш. Шығармалары (Өлеңдер, дастандар, қара сөздер). – Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.
2. Әбдіғазиев Б. Шәкәрім әлемі. – Алматы, 2008. – 139 б.
3. Шаңбай Т. Ұғым мәдениеті. – Алматы, 2009.

Ж.Д. Жуматаева

№51 жалпы орта білім беретін мектебі

ҚР, Семей қ. gulsharat_82@mail.ru**ҚАЗАҚ ТІЛІНЕН ОҚЫТУ МАТЕРИАЛДАРЫН ИГЕРТУДІҢ
ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ**

Қазақ тілін теориялық тұрғыдан үйрету әдістері тілдік материалдардың теориялық негіздері мен заңдарын, анықтамалары мен ережелерін меңгертумен бірге, оларды практика қажетіне жаратуға бағыт сілтейді. Мұғалім белгілі бір тілдік тақырыптың өзіндік белгілерін ғылыми тұрғыдан сұрыптап, материалдың мазмұны мен көлеміне және әрбір өткізілетін сабақтың құрлымына орай тақырыптың оқыту жүйесін белгілейді. Бұл әрқашан мектеп бағдарламасының көлеміне негізделеді де, әр сыныптағы оқушылардың ой дәрежесі мен жас ерекшелігіне сәйкестендіріледі. Мұғалім теориялық материалдарды үнемі өзі мазмұндап, оған оқушыларды да қатыстырып, практикалық тұрғыда өздеріне жүктеп отырады. Өтілетін материалдың өзіндік ерекшеліктері мен заңдылықтарын оқушыларға меңгертуде, әуелі тақырыптың ішкі қасиеттерін саралап, лайықты дидактикалық мысалдар табуды жүктеген жөн [1, 56].

Оқушы тілін ұстарту негізінде сөйлемнің грамматикалық және стилистикалық тұрғыдан дұрыс құруға бейімделеді. Өз пікірінен қорытынды шығаруға үйренеді. Оқушылардың білім мазмұнын игерудегі теориялық әрі практикалық дағдыларын қалыптастырудатүсіндірілетін материалдық объектілер әдеби тіл жағынан мінсіз де келісті, мұғалімнің ғылыми әрі теориялық білімінің терең болуы шарт. Және де сөз саптауы, сөйлем құрау жағынан ой күрделілігі мен құрмаласымдық мәнділігі, мұғалімнің жаңа сабақты түсіндірудегі ой мен тіл қатысы жеңілдікке құрылуы шарт.

Оқушыларға қойылатын талап межесі қандай десек, оқушы ойының дәлді де нақты әрі сөздік қорының кең болуы, оқушының жай сөйлем немесе құрмалас сөйлем құрылысына негізделген сөйлем түрлерін құрай білуі, берілген ақпаратты сын тұрғысынан саралауға, ой – тұжырым жасауға белсенді болуы қажет. Оқушыларға қойылатын сұрақ мағынасы жағынан дәл, анық, логикалық жағынан терең болғаны абзал. Бірнеше мәселелердің басын қоспай, әр тарау бойынша жеке маңызды әрі күрделі сұрақтар берілгені жөн. Бір тақырыпқа байланысты берілетін сұрақтардың танымдық сипатын әр деңгейге құрып, бірде күрделі, бірде жеңіл болғанын қадағалау керек. Неге десек, мұндай ұсынылатын жұмыс түрінің оқушылардың ойлау дәрежесі мен логикалық таным қабілетін жетілдіруге бағытталады. “Оқушы жауабында төмендегідей логикалық – психологиялық үрдістерге баса назар аударған жөн. Біріншісі, берілген сұрақтағы негізгі ойға, яғни тілдік құбылыстар мен заңдылықтарды меңгеру дәрежесін, екіншісі – сұраққа жауап беруде оқушының өз ойын, тұжырымын ғылыми тұрғыдан дәлелдеп беру мүмкіндігін ескеру қажет. Жаңа тақырыпты әңгіме әдісімен түсіндіруде дидактикалық материалдардың берері мол” [2, 47]. Осы орайда, ізденімпаз мұғалім тілдік материалдарды оқушы санасына жеткізуде бағдарлама негізінде ұсынылар білім көлеміне байланысты сөйлемдер мен мәтіндерді күн ілгері сұрыптап, оны ой елегінен өткізіп және оқушылардың шығармашылық дағдыларын қалыптастыруға бағытталған іс әрекеттер басымдылығын ажырату қажет.

Оқушыларға қазақ тілінен берілетін теориялық білім мен грамматикалық аксиомаларды игертуде әңгіме әдісінің құрылымын басшылыққа алуы міндетті алғы шарт болып табылады. Алғы кезекте озық деп танылған педтехнологияларды өз тәжірибесіне белсенді енгізіп жүрген ұстаздар әңгіме әдісінің құрылымдық элементтерін танып, оларды дамыта оқыту технологияларымен ұштастырып отыруы маңызды болмақ. Құрылымдық элементтер түрі: оқушылардың тілдік материалдарды бақылауы, мұғалімінің сұрыптап алған материалдары бойынша оқушылар тілдік заңдылықтар мен фактілерге сүйенеді. Жаңа тақырыпқа сай эстетикалық тұрғыдағы талапқа сай келетін көрнекі құралдармен ғылыми мазмұны бай

дидактикалық мысалдар қолданылу орынды болмақ. Екінші кезекте тілдік материалдарды сұрақ – жауап негізінде меңгертудің де маңызы зор. Бұл жұмыс түрі диалогтық ой алмасу қатысымы арқылы іске асырылады. Өтілетін тақырыптарға сәйкес мұғалім оқушыларға танымдық бағыттағы сұрақтар қояды. Бұл ретте, мұғалім тарапынан берілетін сұрақ тіл табиғатын және ондағы ерекшеліктерді ашатын деңгейдегі сияпатты қамтуы шарт. Материалдың өзіндік белгілерінің сұрақтары арқылы айтылуы ескеріледі. Әңгіме үрдісінде оқушыларға тілдік материалдардың ережелері мен анықтамаларын меңгерту көзделеді [2, 65].

Әңгіме әдісінің осы құрылымдық элементінің әдістемелік жүйесіне түсінік беріп өтейік, мәселен зат есімінің жекеше түрлері сынды тақырыпқа байланысты әңгіме әдісінің негізгі шарт болып табылатын нақтылық пен дәлдік білім мазмұнын игертуде үлкен роль атқарады. Әңгіме әдісінің құрылымдық ретінсақтамау, түсіндіріліп отырған материалдың табиғи жолмен сақталу қасиетін бұзатыны белгілі.

Қазақ тілінің теориялық саласын игертуде қолданылатын ендігі бір белсенді әдіс – хабарлау әдісі. Бұл әдіс тілдік материалдың жалпы заңдылығын, өзіндік белгілерін ғылыми құнды мысалдар арқылы меңгертумен ерекшеленеді. Тілдік фактілердің жалпы қасиеттерін хабарлай отырып, оның жасалу жолдарын арнайы түрде тоқталады. Сабакта хабарлау әдісін пайдалану кезінде тақырыптың өзіндік белгілері сұрақтар арқылы меңгерілмейді. Оқушылар қорытынды пікірді, анықтамамен ережені өздері шығармайды, мұғалімінің хабарлауы бойынша игереді. Белгілі бір тақырыпқа байланысты анықтама мен ережені түсіндіріп болған соң, оқушылар солтақырыптың ғылыми – теориялық негізін көрнекі құралмен әралуан бағыттағы дидактикалық мысалдарға бағдар жасай отырып түсінеді.

Хабарлау әдісі оқушылардың шығармашылығын белсенділігін аттырып, мұғалім түсіндіруі бойынша ой қорытындысын шығаруға бағыттайды. Қазақ тілі материалдарын хабарлау әдісімен меңгертуде оның төмендегідей құрылымдық элементтері басшылыққа алынады. Яғни, мұғалімнің арнайы сұрыптап алған дидактикалық материалдарына оқушылар көз жүгіртеді. Анықтамалар мен ережелерді мұғалімнің өзі түсіндіреді. Мұғалім тақырыптық материалдар турасында ақпарат көздерін кеңінен пайдаланады әрі материалдардың өзіндікспецификалық белгілерін анықтап, хабарлайды.

Қазақ тілінің теориялық негізін меңгертуде бағытталған хабарлау әдісі ізденімпаз ұстаздың біліктілігі мен білімділігін қажет етсе, оқушылар тарапынан шешендік өнер, ой қорыту, шығармашылық белсенділік сынды талаптар деңгейін қажет етеді. Бұл әдіс бойынша меңгертілген тақырып терең де толыққанды теориялық – ғылыми білім берумен ерекшеленеді.

“Оқушыларға жаңа тақырып материалдарын түсіндіруде қолданылатын ендігі бір жұмыс түрі – түсіндіру әдісі болып табылады. Білім мен дағдыларды меңгертуде бұл әдістің әдістемелік қуаты мен құндылығы ерекше. Оқушыларға жаңа тақырыпты меңгерту, түсініксіз құбылысты ұғындыру кезінде берілген сұрақтарға қоса оқулық материалдардан басқа білім көздерін қосымша әдебиет ретінде қолдану жолымен толықтырылады” [3, 67].

Түсіндіру әдісі белгілі бір құбылысты кең бағдарлап, дәл танытуға бағытталған. Осы әдіс мұғалімнің түсіндіруі және оқушының түсіндіруі ерсіл қарсылы қозғалыс бағытын еске түсіретін прапорцияға тура тәуелді. Мұғалімінің түсіндіруі төмендегідей жұмыс үрдісі тұсында көрініс табады: мұғалімнің түсіндіруі түсініксіз объектілерді ұғындыру үстінде анық байқалады. Қазақ тілі тақырыптарын талдау кезінде кең көлемде жүргізіледі және теориялық білімді таныту кезінде жүзеленеді.

Қазақ тілін оқыту ерекшеліктерін сөз еткенде негізгі басшылыққа алатын әдістердің бірі – тәжірибе әдісі. Бұл әдіс қазақ тілі материалдарын тікелей көрсету негізінде іске асырылады. Сондықтан дыбыс заңдылықтарының жасалу жолдарын түсіндіріп, теориялық білім беруде төмендегідей сипаттағы көрсету аппараттарына назар аудару қажеттілігі туындайды. Мәселен, дыбыстың жасалу дыбыстау мүшелерінің қызметі арқылы көрсету, дыбыстың өзіндік белгілерін көрнекі құралдар негізінде дәлелдеу, дыбыстардың өзіндік ерекшеліктерін эксперименттік фонетиканың материалдары негізінде тәжірибе нысанына алу осы мақсатты әдістің түпкі әдістемелік негізін айқындайды.

– Сабақты осы әдіс негізінде өткізуде, оған қойылатын мына сынды талаптарды ескеру жөн. Мәселен, қазақ тілі материалдарының мақсаты, тақырып айқындылығы, көрнекі құралдардың аса зор жауапкершілікпен даярлануы, тақырып мазмұнын түсіндірудің жұмыс барысы және керекті сөйлемдер мен мәтіндерді дұрыс сұрыптай білу қажеттіліктері сынды талаптар ізденімпаз ұстаз үшін бұлжымас талап болуы шарт.

– Бүгінгі оқыту жүйесінде әртүрлі жаңа технологиялар пайдалану, байқау тәжірибесіне еніп, өздерінің ұтымды да оңтайлы нәтижелерін ұсынуда. Әсіресе, қазақ тілі пәні бойынша мұғалімдер мектептегі жаңару процесстерін қызу қолдап, жаңалықтарды орайлы қабылдап, оларды практика жүзінде сынау, ұтымды қолдандуда зор белсенділік танытуда. Осы ретте педагогикалық технология терминін мәні мен мазмұнына назар аударсақ: “Педагогикалық технология практикада іске асатын нақты педагогикалық жүйе, жоба” (В.Л. Беспалько) деген анықтама – тұжырымдама берілген. Ал, педагогикалық жүйені қалыптастыруға ықпал ететін арнайы ұйымдастырылған мақсатты өзара байланысты әдіс –тәсілдер деп қарастырады [4, 125].

Оқушылардың оқу материалына қызығушылығын арттыруда тіл дамыту жұмыстарының алар орны ерекше.

Қорыта айтқанда, жалпыға бірдей білім беру жүйесінде қазақ тілісабақтарының типі мен құрылымдарындағы жаңа технологияларға сүйенген әр түрлі технологиялық жүйелер негізінде құру арқылы оқу материалына деген оқушының ынтасын, ой белсенділігін арттыру, ақпараттысаралау, өзінше пайымдау қабілетін дамыту, өз ойын ашық табатылайту машығына дағдыландыру сынды оқушы бойына қажетті іскерлік дағдыларын оятуға, әрі одан ары өрістетуде маңызы ерекше.

Әдебиеттер

1. Кәтембаева Б. Қазақ тілінен методикалық нұсқау. – Алматы, 1993.
2. Рахметова С. Қазақ тілін оқыту методикасы. – Алматы, 1991, С. 20
3. Сарыбаев Ш. Х. Қазақ тілі методикасының кейбір мәселелері. I-білім. Алматы, ОПБ, 1956.
4. Құдайқұлов М. Мектеп оқушыларын оқыту мен тәрбиелеуге қазіргі заманғы техникалық құралдарды пайдалану. – Алматы, 1972, С. 21.

ҒТАМР 16.31.02

Ә.М. Қуанышева

Ғылыми жетекшісі: **К.К. Муканова**

Шәкәрім университеті

ҚР, Семей қ., aikerim.k.m.03@gmail.com

ТІЛДІК ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ЖАҢА ПАРАДИГМАСЫ: КОРПУСТЫҚ ЛИНГВИСТИКА

Қазіргі уақытта технологияның жедел дамуы тіл білімінде жаңа ғылыми бағыттардың қалыптасуына жол ашты. Солардың бірі – қолданбалы лингвистика аясында дамып келе жатқан корпустық лингвистика. Бұл сала тілдік деректерді цифрлық форматта жүйелі түрде жинақтап, оларды зерттеу мен білім беру үдерісінде тиімді қолдануға негізделеді.

Тілді тек дәстүрлі дереккөздермен – сөздіктермен, көркем шығармалармен, классик жазушылардың еңбектерімен немесе репрезентативті мәтіндер жиынтығымен шектеліп зерттеу қазіргі кезеңде жеткіліксіз бола бастады. Компьютерлік технологиялардың өркендеуі ғылыми зерттеулердің әдіснамалық негізін жаңаша көзқараспен қарастыруды талап етті. Осының нәтижесінде тілдік материалдарды жинау, өңдеу және талдау үдерісінде сапалы өзгерістер орын алып, тіл білімінің жаңа тармағы ретінде корпустық лингвистика қалыптасты. Бұл бағыт заманауи тілдік зерттеулерге нақты, дәйекті және мол мәліметке негізделген әдістерді енгізіп, лингвистикалық талдаудың ауқымын кеңейтті. Қазіргі заманғы лингвистикалық зерттеулерде корпустық бағыт ерекше орынға ие. Оның теориялық негіздері тілдік деректерді жинақтап, жүйелеп, сандық және сапалық тұрғыда зерттеу арқылы тілдің табиғатын тереңірек тануға

мүмкіндік береді. Бұл – тілдік бірліктердің кең көлемдегі қолданысын есепке алып, оларды жүйелі әрі сандық тұрғыдан талдауға жол ашатын ғылыми әдіс. Мәтіндер корпусын қолдану арқылы зерттеуші лексикалық, морфологиялық және синтаксистік құрылымдарды нақты дәлелдер негізінде сипаттай алады. Жаңа ақпараттық технологиялар осы деректерді тек жинақтап қана қоймай, оларды автоматтандырылған құралдар арқылы құрылымдауға, аннотациялауға және статистикалық талдау жүргізуге жол ашады. Бұл өз кезегінде тілдік зерттеулердің дәлдігін арттырып, сапалық жаңа деңгейге шығарады.

Лингвистикалық немесе тілдік, мәтіндер корпусы дегеніміз – нақты тілдік мәселелердің шешімін табуға арналған аса үлкен көлемдегі мәшине (компьютер) оқи алатындай түрде көрініс табатын, бірыңғайланған, құрылымдалған, белгіленген, филологиялық тұрғыда компетентті саналатын тілдік деректер ауқымы [1].

Корпустық бағыт тілдің нақты қолданысын үлкен мәтіндік массивтер арқылы зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл мақалада корпус лингвистикасының теориялық негіздері, корпустарды құрастыру тәжірибесі мен қолдану аясындағы мәселелер талданады.

Корпус лингвистикасы функционалды және құрылымдық тіл білімінің тоғысында дамып, нақты тілдік деректерге сүйенуді басты ұстаным етіп қабылдайды. Оның негізгі қағидалары – тілдің табиғи қолданысын зерттеу, сөйлеу актілерінің жиілігі мен вариативтілігін талдау, тілдік нормалар мен тенденцияларды автоматты құралдармен анықтау. Корпустық әдіс дерек пен теорияны байланыстыра отырып, эмпирикалық негіздегі тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді.

Корпус типтерін жасау және қолдану тәжірибесі ретінде қазіргі таңда корпустардың бірнеше түрі қалыптасқан:

- Ұлттық корпустар (мысалы, British National Corpus, Қазақ ұлттық корпусы);
- Арнайы бағыттағы корпустар (мысалы, балалар сөйлеуі, кәсіби дискурс);
- Оқытушылық мақсаттағы корпустар (learner corpus).

Корпус жасау үдерісі бірнеше кезеңнен тұрады: деректерді жинау, мәтіндерді сандық форматқа көшіру, морфологиялық және синтаксистік таңбалау, аннотация және метадеректермен толықтыру. Корпустық зерттеулер тілді формалды және эмпирикалық әдістермен зерттей келе, тілдің дамуы мен өзгеру үрдісін тереңірек түсінуге жағдай жасайды. Мысалы, қазақ тілінің сөз қолданысы, грамматикасы, фонетикасы, морфологиясы мен синтаксистік құрылымдары арнайы электрондық қорларда жинақталған мәтіндер арқылы жан-жақты талданады. Бұл терминнің ағылшын тіліндегі атауы «corpus linguistics» [2].

Ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып, корпустық лингвистиканың негізгі бағыттары қарастырылды. Біріншіден, лексикографиялық зерттеулер, яғни сөздіктер құрастыру. Қазіргі заманғы ағылшын тілінің барлық дерлік сөздіктері (Collins, Webster, MacMillan және т.б.) көлемді корпустар негізінде жасалады. Мұндай корпустар сөздікті репрезентативті етуге мүмкіндік береді. Яғни, сөздік нақты бір корпусқа қатысты дұрыс немесе дұрыс емес болуы мүмкін.

Екіншіден, корпустарды зерттеу арқылы тілдің лексикалық құрамын және белгілі бір сөздердің қолданылу жиілігін дәл анықтауға болады. Атап айтқанда, корпустық лингвистиканың көмегімен атақты «Ципф заңының» (Zipf's law) дұрыстығы дәлелденді. Бұл заң кез келген табиғи тілдегі сөздерді қолданылу жиілігі бойынша кеми тізіп шыққанда, әр сөздің жиілігі оның реттік санына шамамен кері пропорционал болады деген тұжырымға негізделген. Мысалы, жиілігі бойынша екінші тұрған сөз біріншіге қарағанда шамамен екі есе сирек кездеседі, үшінші – үш есе сирек, және сол тәрізді.

Үшіншіден, корпустық лингвистика тілдің лексикалық құрамындағы өзгерістер мен оның түрлі вариацияларын (мысалы, неологизмдердің пайда болуы мен жойылуы) зерттейді.

Төртінші бағыт – табиғи тілдердің грамматикалық құрылымын зерттеу, нақтырақ айтқанда, грамматикалық құбылыстардың өзара үйлесімділігін (сочетаемость) талдау. Табиғи, шынайы сөз қолданыстан алынған мәліметтер дәстүрлі лингвистикадағы теориялық грамматикаларға қарағанда анағұрлым өзекті және нақты бола алады. Бұл әдіс зерттеуді

неғұрлым объективті етеді: грамматикалық ережелер нақты мәтіндер корпусына қатысты ғана дұрыс немесе дұрыс емес деп бағалануы мүмкін.

Бесіншіден, мәтіндерді зерттеу де назардан тыс қалмаған. Мысалы, мәтін корпустары арқылы белгілі бір функционалдық стильді анықтауға болады – ол үшін мәтіннің статистикалық сипаттамалары: сөз бен сөйлемнің орташа ұзындығы, жиі қолданылатын сөз тіркестері және т.б. есептеледі. Мұндай әдістер автоматты аннотация жасау мен тақырыптық іздеу салаларында кеңінен қолданылады. Сонымен қатар, мұндай талдауларды тек жазбаша мәтінге ғана емес, ауызекі дискурсқа да қолдануға болады.

Алтыншыдан, корпустық лингвистика лингводидактикада, яғни шет тілдерін оқыту үдерісінде кеңінен қолданылады. Нені үйрету қажет екенін нақты анықтау үшін оқытылатын тілге қатысты нақты сандық деректер қажет – жиі қолданылатын сөздер құрамы, грамматикалық құрылымдардың қолданылу ықтималдығы және т.б. Маңыздысы – корпустық лингвистика тіл үйрету барысында қолданылатын мысалдар жиынтығын жаңартуға мүмкіндік береді. Соңында, аударматану саласы үшін көптілді корпустар, әсіресе сәйкестендірілген немесе салыстырмалы (aligned) корпустар ерекше қызығушылық тудырады. Мұндай корпуста бір тілдегі әрбір сөйлемге басқа тілдегі баламасы сәйкестендіріліп беріледі. Бұл типтегі корпустар аудармашыларды даярлау, екітілді сөздіктерді жасау, сондай-ақ автоматты машиналық аударма жүйелерін құру үшін маңызды. Егер мұндай жүйе адам-аудармашылар жасаған аудармалар корпусына негізделсе, оның сапасы әлдеқайда жоғары болады. Сонымен қатар, мұндай корпустар түпнұсқа мен аударма мәтіндерін салыстыруға бағытталған зерттеулер үшін де пайдалы. [3]

Бүгінгі күнде компьютерлік лингвистика жетістіктері екі негізгі бағытта қолданылады. Біріншісі, тілдерді түсіну мен зерттеу әдістерін дамыту. Бұрын белгісіз болған заңдылықтар мен құбылыстарды ашу. Екіншісі, адам мен машина арасындағы байланысты жеңілдету. Бұл бағытта технологиялық шешімдер мен өнімдерге назар аударылады. Жоғарыда айтылғандай, компьютерлік лингвистика нәтижелері жасанды интеллектінің құрамдас бөлшегі.

Бұл бағыт қазақ тілінің құрылымын, мәдениеттегі орнын, оның ерекше лексикалық және грамматикалық қырларын зерттеуге, болашақта ұлттық корпус жасау арқылы осы бай қазынаны сақтауға мүмкіндік береді. Корпустық лингвистика тек қазақ тіл білімінде ғана емес, жалпы тіл білімі саласында да өзекті, өйткені ол ғылыми зерттеулерге нақты деректемен көрсетіледі. Тілдің нақты қолданылу заңдылықтарын зерттеу арқылы ғылыми зерттеулерге де, тіл үйрету мен аударма салаларына да үлкен үлес қосады [4].

Қорытындылай келе, корпустық лингвистика – қазіргі тіл біліміндегі қарқынды дамып келе жатқан және өзектілігі артып отырған ғылыми бағыттардың бірі. Бұл сала тілдік бірліктерді табиғи контексте, нақты тілдік деректер негізінде жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді. Корпус негізінде жүргізілген талдаулар сөйлеу мен мәтін құрылымын тереңірек түсінуге, тілдің функционалды әрі прагматикалық ерекшеліктерін айқындауға жол ашады. Сонымен қатар, бұл бағыт лексикография, грамматиканы сипаттау, тіл үйрету, аударматану және мәтін лингвистикасы сынды көптеген салаларда қолданбалы маңызға ие болып отыр. Сондықтан да корпустық әдістерді тілдік зерттеулерге енгізу – қазіргі заманғы тіл білімінің ғылыми және практикалық әлеуетін арттыратын маңызды қадамдардың бірі.

Әдебиеттер

- 1 Жұбанов А.Қ., Жаңабекова А.Ә., Корпустық лингвистика. – Алматы: Қазақ тілі, 2017. – 336 б
2. Сәрсекее Г. Қазақ тілінің корпус лингвистикасының терминдері. // Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті. Конференция материалдары 8-9 сәуір. – 2022 ж. – 4-8 беттер.
3. Курс «Корпусная лингвистика» (А.Б. Кутузов), ТюмГУ. <https://libq.ru/articles/korpusnaya-lingvistika/osnovnye-zadachi-i-napravleniya-korpusnoj-lingvistiki-vzaimodejstvie-korpusnoj-lingvistiki-i-kompyuternoj-computational-lingvistiki/>
4. Көркем мәтін прагматикасын корпустық лингвистика кеңістігінде зерттеу // Қожахметова А.Қ. ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – №6 (158). – 2015. – Б.301-305

5. Жұбанов А.Қ. Корпустық лингвистика – қазақ тіл білімінің жаңа бағыты // Тілтаным. Языкознание. ҚР БжҒМ А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, сәуір-мамыр-маусым. – Алматы, – 2009, – №2 (34) –3-11 бб.

МРНТИ: 14.07.03

М.Ж. Исенова

Alikhan Bokeikhan University
РК, г. Семей, milanaissenova@mail.ru

КОНЦЕПЦИЯ СОВЕСТИ В ФИЛОСОФИИ ШАКАРИМА И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ СОВРЕМЕННОЙ ПСИХОЛОГИИ ЛИЧНОСТИ

Совость – одна из фундаментальных категорий нравственной философии, которая на протяжении веков является предметом размышлений мыслителей, религиозных деятелей и ученых. В творчестве поэта, философа и просветителя Шакарима Кудайбердиева совесть являлась неотъемлемой частью человеческого бытия, высшей формой духовного сознания, объединяющей разум, веру и мораль. Современная психология личности, в свою очередь, рассматривает совесть как внутренний регулятор поведения, проявление морального самоконтроля и компонент системы "Я". В условиях ценностного кризиса и ускоренной глобализации идеи Шакарима о совести приобретают особую значимость, так как позволяют переосмыслить духовные основы личности и привести гармонию в внутренний мир человека.

Актуальность. Концепция совести в философии Шакарима сохраняет высокую практико-теоретическую значимость в условиях современных социокультурных трансформаций. Феномен совести выступает связующим звеном между духовными традициями и психологией личности, обеспечивая перспективу целостного понимания моральной саморегуляции, самосознания и внутренней мотивации. Для молодёжи и будущих педагогов-психологов, испытывающих влияние информационной перегрузки, фрагментации ценностей и изменчивости социальных ориентиров, развитие автономной совести становится ресурсом профессиональной этики, психологической устойчивости и про-социального поведения. Исследование шакаримовской модели совести и её корреляций с современными теориями нравственного развития позволяет предложить концептуальные и прикладные решения для воспитательных программ, методик формирования моральной идентичности и эмпирических исследований совести как многоуровневого психологического конструкта.

Цель данной статьи состоит в том, чтобы проанализировать концепцию совести в философии Шакарима и показать ее значение для современной психологии личности.

В философской системе Шакарима человек понимается как существо трех начал: тела, души и разума. Он утверждал, что телесное и чувственное начало делает человека зависимым от желаний и страстей, тогда как разум способен управлять этими стремлениями. Однако одного разума недостаточно для постижения истинного смысла жизни. Именно совесть, по мнению Шакарима, должна направлять разум и очищать душу. Философом совесть определяется как "единство человеческой скромности, справедливости и доброты" [три истины].

Особое внимание философ уделяет связи совести с понятием веры. В отличие от догматической религиозности, Шакарим понимает веру как внутреннюю убежденность, основанную на знании и нравственной ответственности. В этом смысле совесть становится выражением истинной веры, потому что она побуждает человека действовать справедливо даже тогда, когда внешние обстоятельства этому противоречат. Он писал: "Человеческую скромность, справедливость, доброту в их единстве я называю мусульманским словом уждан, русским – совесть. Уждан – совесть. Что это такое? Кто ее создает? Некоторые, отвечая, говорят, что это – человечность, честь. По-моему, это всё равно, что говорить о совести» [1].

Шакарим отмечал, что человек не рождается совершенным и его совесть не формируется автоматически. Она развивается в процессе жизненного опыта, воспитания и самопознания. Поэтому огромную роль в формировании совести Шакарим отводит образованию и духовной культуре. По его мнению, истинное воспитание заключается не только в передаче знаний, но и в воспитании нравственного чувства, способности различать добро и зло. В этом контексте совесть выступает как конечная цель воспитательного процесса – человек становится зрелым тогда, когда способен самостоятельно оценивать свои поступки и нести за них ответственность.

В философии Шакарима совесть тесно связана с понятием истины. Истина для него – это не просто знание фактов, осознание духовного смысла бытия. Только совесть может привести человека к истине, потому что она соединяет знание с нравственностью. Без совести разум превращается в холодный инструмент, который может служить как добру, так и злу. Поэтому философ призывает искать "три истины" – истину разума, истину веры и истину совести, и только в их гармонии можно обрести подлинную человеческую сущность [1].

Совесть у Шакарима – это также основа самопознания. Через совесть человек осознает свою ограниченность, свою зависимость от высшего закона, но в то же время и свою ответственность за все происходящее. Это осознание не унижает человека, а напротив, возвышает его, потому что делает его жизнь осмысленной. В данном случае совесть у Шакарима выполняет и психологическую функцию – она способствует внутреннему равновесию, формирует чувство самоуважения и защищает личность от духовного кризиса.

Если обратиться к современному пониманию совести в психологии личности, можно заметить, что многие идеи Шакарима предвосхищают современные представления о моральной саморегуляции. В гуманистической психологии совесть рассматривается как механизм внутреннего контроля, обеспечивающий согласие между ценностями и поступками. Аналогичным образом, Шакарим считал, что истинное счастье человека возможно только тогда, когда его разум, воля и совесть находятся в гармонии. В этом смысле его философия не теряет актуальности и сегодня, так как помогает понять как формируются нравственные ориентиры личности и каким образом духовные ценности становятся основой психологического благополучия.

Современная молодежь Казахстана демонстрирует многослойный набор ценностных ориентиров, в котором сочетаются как традиционные, так и новые, постмодернистские установки. Исследования, основанные на всестороннем опросе и полевом анализе, выявляют ключевые ценности молодого поколения: стремление к личной ответственности и самореализации, значимость образования и карьерных достижений, высокая степень цифровой и информационной активности, а также сохраняющаяся роль семейных и общинных связей. Вместе с тем отмечается рост интереса к материальному благополучию и прагматичным формам поведения, а также изменение представлений о религиозной и культурной идентичности в условиях глобализации и цифровой среды. Аналитический обзор ценностных приоритетов молодежи, проведенный на основе национальных и региональных выборок, показывает, что молодые люди склонны сочетать стремление к индивидуальной автономии с запросом на социальную справедливость и устойчивость социальных институтов – то есть их ценности одновременно ориентированы внутрь (саморазвитие) и наружу (социальная ответственность) [2]. Важной находкой исследования является то, что ценностные ориентиры молодежи динамичны: экономические и политические изменения, доступ к информации и образование влияют на приоритеты, смещая акценты в ту или иную сторону в зависимости от социального контекста.

Взаимодействие идей Шакарима и ценностных ориентаций современной казахстанской молодежи выражается в нескольких ключевых точках пересечения. Во-первых, представление о совести как о внутреннем объединителе разума и воли отвечает потребности молодых людей в целостности самоидентификации в условиях многовариантности жизненных выборов: когда доступ к возможностям велик, совесть служит критерием, помогающим выбирать не только выгодное, но и нравственно оправданное действие. Во-вторых, Шакаримовская этика, ориентированная на гуманизм и нравственную ответственность, хорошо соотносится с

запросами молодежи на социальную справедливость и честность государственных институтов; его идеи помогают формировать нравственные основания гражданской позиции, не сводя её к конформизму или чистому прагматизму. Наконец, внутренний акцент на самовоспитании и духовной ответственности может смягчать крайности вектора индивидуализма, характерного для цифрового поколения, предлагая модель автономной, но морально ответственной личности, способной к эмпатии и долгосрочным обязательствам перед обществом [2].

Использование концепции совести у Шакарима в практиках нравственного развития молодежи Казахстана предполагает ряд методических и институциональных решений. На уровне формального образования это может быть внедрение модулей нравственной рефлексии и философско-этических практик в учебные программы, где учащиеся через работу с текстами и кейсами учатся соотносить личные ценности с общественными нормами, анализировать дилеммы и вырабатывать устойчивые моральные позиции. Внеформальное воспитание – клубы дискуссии, волонтерские проекты, программы наставничества — обеспечивает среду для практической апробации совестливых решений: когда молодые люди принимают участие в волонтерских акциях или проектах социальной направленности, у них формируется привычка к ответственности и сопереживанию, что соответствует шакаримовской идее о совести как действующем нравственном стержне. Психолого-педагогические интервенции могут включать тренинги по развитию рефлексии, эмоциональной регуляции и морального рассуждения, где совесть предлагается не как догмат, а как инструмент самонаблюдения и самокоррекции, усиливающий внутреннюю мотивацию к этическим действиям [4].

Эффективность таких подходов подтверждается современными казахстанскими исследованиями, которые фиксируют положительную связь между внедрением воспитательных практик, направленных на развитие нравственного сознания, и снижением деструктивных проявлений в поведении молодежи. Аналитические полевые исследования и образовательные программы последних лет показывают, что целенаправленные инициативы (включая проекты по духовно-нравственному просвещению, волонтерские кампании и учебные курсы по гражданской ответственности) способствуют укреплению ощущений личной ответственности и снижению уровня склонности к радикальным и антисоциальным практикам [5]. Исследования также указывают на важность учета региональных и этнокультурных различий при разработке программ нравственного просвещения, что делает адаптацию шакаримовских идей к местным социальным условиям обязательной практикой.

Практическая реализация шакаримовской концепции совести должна учитывать современные вызовы: информационную перегрузку, коммерциализацию ценностей, давление со стороны социальных медиа и экономическую неуверенность. В этих условиях подход, ориентированный на воспитание рефлексивной совести, предлагает следующие конкретные шаги: (1) интеграция в учебные планы дисциплин и модулей, развивающих моральное рассуждение и способность критически оценивать информацию; (2) создание межсекторных программ (учебные заведения - НПО - культурные центры), которые бы совмещали теоретические знания с практической деятельностью в сфере общественно значимых проектов; (3) подготовка специалистов - педагогов, наставников, психологов — владеющих методиками формирования совести через диалог и рефлекссию; (4) использование цифровых платформ не только как источника информации, но и как пространства для организованной нравственной дискуссии и совместной деятельности; (5) мониторинг и оценка программ на основе эмпирических индикаторов нравственного развития, чтобы корректировать подходы с учетом региональных особенностей и молодежных субкультур. Эти меры согласуются с рекомендациями исследователей, подчеркивающих необходимость сочетания духовно-нравственного просвещения и практической вовлеченности молодежи для устойчивого формирования нравственных установок [3, 5].

В заключение, концепция совести у Шакарима, будучи глубоко философской и духовной, обладает высоким эмпирическим потенциалом для современной психологии личности. Её центральные идеи - внутренний суд как источник нравственной воли, гармония разума, воли и совести, воспитание совести через практику самопознания – хорошо соотносятся

с современными теориями моральной саморегуляции, моральной идентичности и роли моральных эмоций в поведении. Для Казахстана, где молодёжь совмещает традиционные и модернистские ориентиры, применение шакаримовской концепции в педагого-психологических программах и исследованиях может стать мостом между культурным наследием и актуальными потребностями нравственного воспитания, способствуя формированию устойчивой, автономной и ответственной молодёжной идентичности, способной к саморегуляции и психологическому благополучию в условиях социально-культурной динамики.

Литература

1. Кудайбердиев Ш. Три истины. – Алматы, 1991.
2. Майлыкутова М.Д. Современные ценности молодежи Казахстана: тенденции и анализ. Ученый совет. 2023;9.
3. Келгембаева Б.. Учение о совести и человеческое бытие Шакарима Кудайбердиулы. Keruen, 83(2), 2024, с. 236-248.
4. Енгелдиев А.Ж. Воспитание толерантности студентов педагогического колледжа, как педагогическая проблема. – Журнал «Современное педагогическое образование», 2025, С. 476-479
5. Майлыкутова М.Д. Диалог культур и духовно-нравственные ценности современной молодежи Республики Казахстан – Издательский дом "Панорама", 2023, С. 463-472.

FTAMP: 17.01.17

А. Советбекова

Шәкәрім университеті

Ғылыми жетекшісі: А.С.Орынбекова

ҚР, Семей қ., sovetbekova.a20@gmail.com

БАЛА КЕЗДЕГІ ЖАҒДАЙЛАРДЫҢ ЕРЕСЕК ЖАСТАҒЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚҚА ЫҚПАЛЫ

Балалық шақ – адамның тұлғалық қалыптасуының ең маңызды кезеңдерінің бірі. Дәл осы уақытта мінез-құлықтың, эмоциялық тұрақтылықтың, қарым-қатынас жасау дағдыларының және өмірге көзқарастың негізі қаланады. Баланың алғашқы әлеуметтік ортасы – отбасы мен мектеп – оның болашақ мінезінің бағыт-бағдарын айқындайды. Ерте жастан көрген мейірім, түсіністік пен қолдау ересек адам ретінде өзін-өзі бағалауына, өзге адамдармен қатынас орнатуына оң әсер етеді. Керісінше, бала кезінде эмоционалды жарақат алған, қорлық немесе немқұрайдылық көрген адамдардың бойында сенімсіздік, тұйықтық не агрессия сияқты қасиеттер қалыптасуы мүмкін. Сондықтан балалық шақтағы тәжірибенің әрбір сәті адамның өмір бойғы мінез-құлқына әсер етеді деуге толық негіз бар.

Бұл зерттеудің мақсаты – балалық шақ кезеңіндегі тәрбиенің, ата-анамен және қоршаған ортамен қарым-қатынастың ересек адамның мінез-құлқы мен өмірлік ұстанымдарының қалыптасуына тигізетін ықпалын жан-жақты қарастыру. Сонымен қатар, ерте жастағы психологиялық тәжірибелердің, эмоционалдық естеліктердің және әлеуметтік жағдайлардың адамның болашақтағы тұлғалық дамуына әсер ету тетіктерін анықтау.

Балалық шақ – тұлғалық мінездің қалыптасу іргетасы. Балалық шақ – адамның жеке тұлға ретінде қалыптасуындағы шешуші кезеңдердің бірі. Бұл уақытта адамның мінезі, эмоциялық әлемі, ойлау дағдылары, қарым-қатынас стилі және өмірлік ұстанымдары қалыптаса бастайды. Ғалымдар адамның мінез-құлқы мен өмірлік бағыты көбіне алғашқы 7–10 жылда айқындалатынын дәлелдеген.

Швейцариялық психолог Жан Пиаже өзінің когнитивтік даму теориясында баланың ойлауы сатылай дамидынын атап өткен. Ол балалық шақтағы танымдық тәжірибелердің адамның логикалық ойлауы мен дүниетанымын қалыптастырудағы рөлін ерекше бағалаған.

Мәселен, бала қоршаған ортадан алған әсерін жеке тәжірибесіне сүйене отырып түсіндіреді және бұл түсініктер оның болашақ мінезін айқындайды.

Сонымен қатар, Эрик Эриксонның психоәлеуметтік даму теориясында адам өмірі сегіз даму кезеңінен тұратыны айтылған. Оның алғашқы үш кезеңі балалық шаққа тиесілі, ал бұл сатыларда шешілмеген дағдарыстар (мысалы, «сенім мен сенімсіздік», «ұят пен дербестік», «бастама мен кінә») адамның ересек өмірінде өзіндік мінездік ерекшеліктерге әкеледі. Мысалы, бала ата-анасының махаббатына сенімсіз болса, ол кейін адамдарға сенуден қашады, ал қолдау тапқан бала керісінше батыл, ашық мінезді болады.

Бала өміріндегі алғашқы эмоциялық тәжірибелер оның жүйке жүйесінің тұрақтылығын да анықтайды. Махаббат пен қауіпсіздікке толы ортада өскен балада сергектік, позитивті ойлау және жауапкершілік сезімі артады. Ал тұрақсыз, суық немесе зорлық-зомбылық орын алған ортада тәрбиеленген балада қорқыныш, тұйықтық, өзіне сенімсіздік қалыптасады.

Психолог Карен Хорни де балалық шақтағы «қорғаныс тетіктерінің» тұлға мінезінде ұзақ сақталатынын дәлелдеді. Егер бала өзін қауіпсіз сезінбесе, ол ішкі қорғаныс механизмдерін дамытады – бұл механизмдер ересек шақта шамадан тыс тәуелділік, үстемдік немесе оқшаулану түрінде көрінуі мүмкін.

Осылайша, балалық шақ – тек биологиялық өсу кезеңі емес, адамның психологиялық бейнесін қалыптастыратын маңызды әлеуметтік процесс.

Отбасы ортасының мінез қалыптастырудағы рөлі. Отбасы – баланың алғашқы әлеуметтік институты. Баланың тұлғалық дамуы мен мінез ерекшелігі ең алдымен отбасындағы қарым-қатынасқа тәуелді. Ата-ананың махаббаты, тәрбиелік ұстанымы, мінезі мен бір-біріне қатынасы баланың психикасына айтарлықтай әсер етеді.

Психолог Альфред Адлер отбасындағы бала орнының (мысалы, тұңғыш, ортаншы, кенже) мінезге ықпалын зерттеген. Оның тұжырымынша, тұңғыш балаларда жауапкершілік пен лидерлік қасиеттер басым, ортаншы балаларда бәсекелестік пен бейімделгіштік жоғары, ал кенже балалар жиі ерке, тәуелді мінез көрсетеді.

Ал ата-ананың эмоционалдық қолдауы мен жылы қарым-қатынасы баланың өзін-өзі бағалауын қалыптастырады. Егер бала жиі сынға алынып, кемсітілсе, ол өз құнын төмен санай бастайды. Бұл құбылыс ересек өмірде де жалғасып, өз-өзіне сенімсіз, ұялшақ немесе тәуелді мінезді адам қалыптасады.

Джон Боулби мен Мэри Эйнсворттың байланыс теориясы ата-ана мен бала арасындағы эмоционалдық жақындықтың өмірлік мәнін түсіндірді. Олар төрт түрлі байланыс стилін анықтады: сенімді, алаңдаулы, жалтармалы және ретсіз. Мысалы, сенімді байланыс кезінде бала өзін қорғалған сезінеді, ал бұл кейінгі өмірінде де сенім мен тұрақтылықты қамтамасыз етеді. Керісінше, егер бала ата-ананың сүйіспеншілігін тұрақсыз сезсе, онда ол ересек өмірде де сенімсіз, қызғаншақ немесе агрессивті болуға бейім.

Зерттеулер көрсеткендей, ата-ананың мінез-құлқы бала үшін үлгі қызметін атқарады. Балалар ата-ананың дауыс ырғағын, реакциясын, адамдармен қарым-қатынасын бақылау арқылы үйренеді. Сондықтан А.Бандураның әлеуметтік үйрену теориясы бойынша, тәрбие тек сөз арқылы емес, әрекет арқылы беріледі. Егер ата-ана сабырлы, мейірімді және әділ болса, бала да сол қасиеттерді бойына сіңіреді.

Балалық шақтағы психологиялық жарақаттардың салдары. Балалық шақтағы жарақаттар (эмоциялық, физикалық немесе моральдық) адамның мінез-құлқына ұзақ мерзімді әсер қалдырады. Психоанализ негізін қалаған Зигмунд Фрейд адамның бейсаналық жүйесінде балалық шақтағы уайымдар сақталып, ересек өмірде мінез арқылы көрінетінін айтқан. Мысалы, бала кезінде ата-анасынан жиі қорқу сезімін бастан кешкен адам ересек кезінде басқалардан қауіп күтеді, қорғаныс мінезін қалыптастырады. Бұл мінез көбіне артық күдікшілдік, сенімсіздік, агрессия түрінде байқалады.

Кеңес психологтары Л.С. Выготский мен Б.В. Зейгарник те баланың эмоциялық тәжірибесін дер кезінде түзетпесе, ол тұлғаның әлеуметтенуіне кедергі келтіретінін дәлелдеген. Психологиялық жарақаттар көбіне бала өзін кінәлі немесе пайдасыз сезінген кезде пайда

болады. Мұндай жағдайда ересек адамда қорғану мақсатында перфекционизм, жалғыздыққа ұмтылу немесе шамадан тыс тәуелсіздік мінездері дамиды.

Қазіргі нейропсихологиялық зерттеулер де бұл құбылысты растауда. Б. Сигел (2020) ми нейрондарының дамуы мен эмоционалдық тәжірибелердің өзара байланысын көрсетіп, балалық шақтағы стресс гиппокамп пен амигдала қызметін өзгертіп, адамның реакциясын ұзақ мерзімге қалыптастыратынын дәлелдеген.

Осылайша, балалық шақтағы жарақаттар – тек естелік емес, ол адамның өмірлік сценарийін айқындайтын психологиялық фактор. Тұлға дамуындағы жарақатты өңдеу мен түзету жұмыстары (мысалы, арттерапия, когнитивті терапия) мінездің қалыпты болуына мүмкіндік береді.

Құрдастар мен әлеуметтік орта ықпалы. Бала дамуы тек отбасымен шектелмейді. Оның мінезінің қалыптасуына мектеп, достар және әлеуметтік орта айрықша әсер етеді. Альберт Бандураның әлеуметтік үйрену теориясы бойынша, бала мінез-құлық үлгілерін бақылау, еліктеу және тәжірибе арқылы игереді. Сондықтан құрдастармен қарым-қатынас мінездің әлеуметтік қырларын бекітеді.

Мысалы, бала егер позитивті, ынтымақшыл ортада өссе, оның бойында достық, мейірімділік, көмекке дайын болу сияқты сапалар қалыптасады. Ал қорқыныш пен буллингке толы ортада балада қорғаныш, агрессия немесе тұйықтық мінезі пайда болады.

Мектеп кезеңінде бала өз орнын табуға тырысады. Осы сәтте мұғалім мен достарының қолдауы – оның өзін-өзі бағалауының маңызды көрсеткіші. Психологтар К. Роджерс пен А. Маслоу бұл қолдаудың тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыру қабілетіне әсер ететінін дәлелдеген. Яғни, балаға деген сенім – оның болашақ белсенділігінің, табандылығының және мақсаттылығының кепілі.

Қазіргі заманда әлеуметтік желілер мен ақпараттық кеңістік те мінез қалыптастыруда үлкен рөл ойнайды. Экрандық модельдер мен қоғамдағы мінез үлгілерін бала санасы тез қабылдайды, сондықтан отбасы мен мектеп тарапынан медиамәдени тәрбиенің рөлі артып отыр.

Ересек адамның мінезі – балалық шақтағы тәжірибелердің бейсаналы жалғасы. Карл Густав Юнгтің аналитикалық психологиясы бойынша, адам бойындағы кешендер мен архетиптер көп жағдайда балалық кезеңнен бастау алады. Әсіресе, бала кезінде сезінген қорқыныш, қуаныш немесе сүйіспеншілік бейнелері адамның мінезінде өмір бойы сақталады.

Мысалы, бала кезінде жиі сыналған адам жетістікке жеткенде де өзін толыққанды сезінбеуі мүмкін. Бұл «мінсіздік комплексі» немесе «жетістік тәуелділігі» деп аталады. Ал бала махаббатқа бөленіп өскен болса, ол ересек өмірде де өзін және басқаларды қабылдай алатын ашық тұлғаға айналады.

Б. Скиннердің мінез-құлық теориясы бойынша, адам әрекеті сыртқы күшейткіштер арқылы қалыптасады. Яғни бала жақсы ісіне мадақтау алса, ол мінез тұрақты әдетке айналады. Сондықтан ерте жастағы марапат пен қолдау – болашақта адам мінезіндегі табандылық, оптимизм мен сенімділіктің көзі.

Қазіргі зерттеулер (мысалы, Т. Харрис, 2021) балалық шақтағы ата-анамен және қоғаммен қарым-қатынас тәжірибесі адамның ересек өміріндегі эмоционалдық интеллект деңгейіне, күйзеліс жағдайында өзін ұстауына және әлеуметтік бейімделу қабілетіне әсер ететінін көрсетеді.

Жалпы алғанда, балалық шақтағы тәжірибелер – адамның өмір бойғы мінез құрылымының негізі. Сондықтан қоғам мен отбасының негізгі міндеті – балалық шақты қауіпсіз, сүйіспеншілік пен сенімге толы кезеңге айналдыру.

Әдебиеттер

1. Сейітқалиева, А. Ш. (2021). Баланың тұлғалық дамуына отбасылық тәрбиенің әсері. – Алматы: Қазақ университеті. URL: <https://kaznu.kz/>
2. Жүнісбекова, Г. Қ. (2020). Балалық шақ психологиясы. – Нұр-Сұлтан: Фолиант. URL: <https://foliantbooks.kz/>

3. Төлегенова, А. М. (2022). Тұлғаның мінез-құлқын қалыптастыруда балалық шақтың рөлі. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ баспасы. URL: <https://kaznpu.kz/>
4. Мұратова, Л. Н. (2023). Психологиялық даму және тәрбие негіздері. – Шымкент: ОҚМПУ баспасы. URL: <https://okmpu.edu.kz/>
5. Әбдіқадырова, Ж. С. (2020). Баланың әлеуметтенуі мен мінез дамуының психологиялық негіздері. – Алматы: Раритет. URL: <https://raritet.kz/>

FTAMP: 14.07.03

С. Б. Искакова

№28 мектеп-гимназия

ҚР, Алматы облысы., saule20@mail.ru

ШӘКӘРІМНІҢ ШЕЖІРЕ ҚОЛЖАЗБАСЫ

Бүгінгідей түрлі мәдениеттер тоғысындағы жаһандану үрдісіне бағыт бұрған заманда ұлтымыздың рухани өресін биіктеткен тұлғалардың қалдырған мұрасына қайта үңілу оның тағылымдық мәнін қайта зерделеу – заман тудырып отырған қажеттілік. Өткен ғасырдың күрделі кезеңінде өмір сүрсе де ғаламдық ой таным дәрежесіне көтерілген Шәкәрім Құдайбердіұлының әдеби мұрасының түп қазығы – «ақ жүрек», «таза ақыл», «адал еңбек» иесі түзу адамды қалыптастыру, сол арқылы қоғамды түзеу. Ар ілімін адамдық сапаның алдына шығарып бүкіл поэзиялық туындыларына өзек еткен Шәкәрім тағылымы бүгінгі күн үшін де аса қажетті әрі көкейкесті мәселе болып отыр. Ұлы Абайдың ізбасары бола отырып, ұстазы жеткен деңгейде қалып қоймай өзгеше өрнек тауып, қайталанбас қолтаңба қалдыруының өзі – Шәкәрім ұлылығын айғақтайтын басты белгі.

Шәкәрім сонымен қоса, тарихшы ретінде де танымал болды. Абайдың ақыл-кеңесімен ақын шежіре жазды. Шығыс, Батыс классиктерінің шығармашылығын жете танып, мұсылмандық ілім-білімді де еркін меңгерген. Түркі халықтарының тарихын терең білетін, діни, тарихи тақырыптарға «Мұсылмандық шарты», «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі», «Үш анық» атты еңбектер жазған ғұлама ғалым. Шежіре кітабының кіріспесінде Шәкәрім былай дейді: «Қазақтың түпкі атасының жайын білмек болып, көп уақыттан бері сол туралы естіген-білгенімді жазып алып, әр түрлі жұрттың шежіре кітаптарын оқыдым» [2,70]. «Оқыған кітаптарының мұсылманшасы: тәбри-тарихи ғұмуми, тарихи ғұсмани, тарих антшар аласлам, Нәжип Ғасымбектің «Түрік тарихы», Әбілғазы Баһадүр ханның жазған «Шежіре түрік», Ж.Баласағұнның «Құтадғу білік», Радловтың «Ұйғыр туралы шежіресі», Аристовтың «Түрік нәсілі туралы» шежіресі, «Орхон жазбалары» және әр түрлі кітаптардан алынған сөздер. Оның ішіндегі түрктің, ең ескі заманындағы шежірелері - «Құдатқу білік», «Қо-шу чидам» деген кітаптардың сөзі және қытайдың Иуан-Шауу-ми-ши деген жазушысының сөзі және араб-парсы, рум, европа жазушыларының сөзі» [1, 27]. Орыс-тарихшы ғалымдарынан: Березин, Левшин, Сапскийді оқыды. Шәкәрім осылай шығыс және орыс ғалымдарының еңбектерін оқып, қазақ халқының аңыз-әңгімелерін зерттеп, ондағы оқиғаларды тарихи шығармалармен салыстыра отырып өз еңбегінде пайдаланды. Сөйтіп, Шәкәрім он тоғыз жасынан бастап, қазақ шежіресін жазуға кірісті. «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» осындай ізденістерден кейін 1911 жылы Орынборда шықты. Ол жастайынан өнер-білімге, әдебиет пен тілге (араб, парсы, түрік, орыс тілдерін жетік білген) бейімділік көрсетіп, көп ізденіп, шығыс, батыс классиктерінің еңбектерін оқып үйренген. «Түрік, қырғыз һәм хандар шежіресі» атты тарихи мұра қалдырған ғұламаның шығармалары теңдесі жоқ ұлттық игілік. Ақынның әдеби мұрасы әр қырынан қарастырылып, зерттелу үстінде. Бұл орайда М.О. Әуезов, М. Бөжеев, Қ. Мұхамедханов, Ш. Сәтбаева, Р. Нұрғали, З.Ахметов, Р. Бердібаев, Н. Ғабдуллин, З. Қабдолов, Ғ. Есім, Ш. Елеуқенов, М. Мағауин тағы басқа зерттеушілер еңбегі ерекше елеулі. Мұнда тарих, әдебиет, тіл және этнография жайында, тарихи тұлғалар туралы және басқа да әлеуметтік-тарихи мағлұматтар мол. Сонымен, шежіре Шәкәрімнің тұңғыш жарық көрген

салиқалы еңбегі. Бұл шығарма қазақ халқының тарихын дұрыс баяндау және қазақтың түп атасын анықтап беру мәселесінде ешқашан тарихи мән-мағынасын жоймайтын құнды мұра болып қалды. «Шәкәрімнің басқа шығармаларын түсіну үшін ең алдымен шежірені оқу керек», - дейді ғалым Қайым Мұхамедханұлы.

Жазықсыз жазаға ұшыраған қажы бабамыз 1988 жылы біржола ақталғандығы белгілі. Әйтсе де, осы жылы оның «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» мен «Мұсылмандық шарты» атты еңбектеріне тиым салынған болатын. Егер егемен ел атанып, тәуелсіздікке қол жеткізбеген болсақ, Шәкәрім мәселесінде шындыққа тағы да толықтай қанықпай, көзімізді жеткізбеген болар едік. Алла тағала тілекті беріп, егемен ел атанған сәттен-ақ, 1991 жылы Шәкәрім шежіресі мен оның «Үш анығы», ал 1993 жылы «Мұсылмандық шарты» жарық көріп, халық қолына тиді. Шежіреге халықтың ежелгі даналылығы да, жеке авторлар тудырған эпостық шығармалар да, тұрмыстық фольклор үлгілері де, даланың әдеби-көркем туындылары да тоғысқан. Бұл жағдайдың орын алуы заңды құбылыс болғанымен, шежірені жеке қарастыру қажет. Алғашқылардың бірі болып қазақ тарихшыларының ішінен шежіредегі нақты тарихи білім жүйесін тұрмыстық, әдеби-фольклорлық элементтерден бөліп-жарып қарауға ұмтылған Шәкәрім Құдайбердіұлы болды. Сондықтан Шәкәрімнің тарихнамалық мұрасынан шежіре құбылысын таза тарихи білім ретінде қарауға үндегенін анық аңғарамыз. Ауызекі тарихи әңгімелерден жазылған әйгілі шежіре еңбектері қатарында Өтеміс қажының «Шыңғыс-намасы», Қадырғали Қосымұлы Жалайырдың «Шежірелер жинағы», Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре түрік» шығармалары белгілі. Бұл ортағасыр шежіре туындыларының көптеген көшірмелері мен жеке нұсқалары болғаны өз алдына, сондай-ақ ол еңбектер басқа да шығармалардың жазылуына түрткі болған. М.Х. Дулаттың ізімен жазылған еңбектің бірі Шах Махмуд ибн Мирза Фазыл Чорас шежіресі. Бұлар халық ортасында шежірені ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырушы сақтаушылары болған. Зерттеулер шежіре дәстүрі ауызша мәдениет негізі екендігін көрсетеді. Бұл шежірелер әртүрлі тарихи-генеалогиялық мәліметтерді, көбінесе қазақ руларының тараулары, ру ішіндегі ата балаларының реті, атақты тұлғалар туралы баяндайды. Сондай-ақ, біршама авторлар шежіре мәселесі жайындағы көзқарастарын айта отырып, шежірелік әңгімелерді, қария сөзін қосқан. Шежіре қолжазбасы ескі уақыттан бастап XX ғасырдың бірінші ширегіне дейін орын алған оқиғаларды баяндайды. Шәкәрім шежіресі де солай. Шежірелер құрамында ескі тарихи дәуірлердің мәліметтері тарихи-тұрмыстық жыр, аңыз күйінде көп сақталған. Осылайша кейбір шежіре мәліметтері мерзім жағынан ерте дәуірден қазіргі күнге дейінгі уақытты қамтығанымен, генеалогиялардың дені қазақ хандығы дәуіріне қатысты. Мұнда моңғол мемлекеті күйрегеннен кейінгі уақыт пен қазақ жүздерінің қалыптасуы дәуіріндегі қазақ ру-тайпаларының құралу принциптерін айғақтайтын тарихи-генеалогиялық жүйе сипатталады. Шежірешілдік дәстүрдің негізгі сипаты – оның ұрпақтан-ұрпаққа ауызша тарайтындығы. Шежіре нұсқаларын және шежірелік мәліметтерді саралаған еңбектер XIX ғасырдан бастап мерзімді басылымдарда жарияланып, тіптен жеке кітап болып басылып шыға бастады. Мұндай материалдар «Түркістан уәлаятының газеті» (1870-1882, Ташкент), «Дала уәлаятының газеті» (1888-1902, Омбы), «Қазақ газеті» (1907, Троицк), «Қазақстан» (1911-1913, Орда), «Ешiм даласы» (1913, Қызылжар), «Қазақ» (1913-1918, Орынбор), «Айқап» (1911-1915, Троицк), «Ақмола» (1911-1916, Троицк) сияқты мерзімді басылымдар бетінде жарияланып тұрды. Шәкәрім де өз үлесін қосты. Оның тарихи, ғылыми, философиялық шығармалары – шежіренаме «Түрік, қырғыз, қазақ һәм: хандар шежіресі», «Мұсылмандық шарты» трактаттары, «Бәйшешек бақшасы», «Шын бақтың айнасы» әңгімелер топтамасы, «Әділ-Мария» романы, «Мәңгі сөздер» афористік топтамасы қазақ проза дамуы тарихында өзіндік орын алады. Шәкәрім «Абай», «Айқап» журналы беттерінде, «Қазақ» газетінде бірнеше мақала жариялады. Шәкәрімнің прозалық шығармалары да оның ағартушылық, демократтық, гуманистік көзқарастарын уағыздау бағытында жазылған. «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» 1911 жылы Орынборда 1000 данамен басылып, артынша тез тараған. «Қазақ» газеті 1913 жылы 30 наурызда «Қазақ шежіресі бүтін қазақ, қырғыз, басқа түрік жұрттарының һәм хандарының шежіресін анықтап айтатын тарих кітабы» - деп бағалады. Осы газеттің 1913 жылғы 2-ші санында жарияланған қыр баласының пікіріне, кейбір ескертпелеріне 1914 жылы 61-ші санында

Шәкәрім жауап қайтарып «...Шежіремді бағасынан артық мақтағаныңызға қуанбасам да қазақты шежіре оқуға қызықтырғаныңызға тәңірі жарылғасын», – деп ризалық айтты. Шәкәрім «Шежіреге» қайта толықтырып, қатесі болса түзеп, тағы бастырмақ ойда болғанын «Қазақ» газетінің 1915 жылғы 15 қазандағы санында жариялаған «Барша қырғыз-қазақ білімділеріне ашық хат» деген мақаласынан білуге болады. Онда Шәкәрім былай деп жазды: «Кем-кетік болса да «Қазақ шежіресін» жазып, бір мың кітап бастырып едім. Ол таралып бітті. Өмір болса тағы бастырмақ едім. Сол себепті соны оқып көргендеріңізден өтінемін: алыстан естігендіктен бергі аталарда қатесі болса, шын, анығын тауып, не хат арқылы өзіме, не «Қазақ» газеті арқылы білдірсеңіздер еді. Егерде арғы жердегі сөздердің қатесі бар деушілер болса, оны дәлелмен, білімді жұрттың шежіресімен анықтау керек. Олай болмағанда, ғана «менікі дұрыс» деген сөз толық болмайды. Әрине, әркім өз атасын анық біледі. Әр таптың талапкерлері бір-бір шежіре жазып бастырғаны жақсы. Мысалы, Қуандықты, Сүйіндікті, Атығай, Қарауылды дегендей. Әрқайсысын бір-бір кітапша қылса жарар еді. Әйтеуір, басын біз бастадық, ендігісін өзі жазса да яки бізге кешіктірмей анық хабар қылса да толықтырмақ әр таптың талаптыларына міндет деп білемін», – деді Шәкәрім. Алайда оның бұл игі мақсаты орындалмады. Сол 1911 жылғы басылым осы күнге дейін көпшілік қолына тимей келеді. Шежіреде қамтылған мәселелерді атап қана өткеннің өзінде мазмұн байлығы көзге түседі. «Шежіредегі» мынадай тараулар – «Қазақтың қайдан шыққаны», «Қазақтың үш жүзге бөлінгені», «Ұлы жүз жайы туралы», «Кіші жүз», «Орта жүз», «Арғын», «Әмір-Темір нәсілі», «Шыңғыс хан» тағы басқа мәселелердің қойылысы, деректері, түрік жұртының арғы аталары туралы бұрынғы жазбаларда айтылған, пікірлерді автор өзінше сұрыптаулары қызық. Кейбір деректердің, аңыздардың мазмұнын келтіреді де Шәкәрім «ертегі сықылды қисынсыз сөз» деп келіспей немесе «өз ойынша төменгі сөзге қисындырамын» деп ой-пікір жарыстырады, айтқаны дәлелді болу үшін оқыған кітаптарына сілтемелер жасайды. Сөйтіп, ол қазақ тарих ғылымында осы күнге дейін дұрыс, терең, ғылыми шешім таппай келе жатқан қазақтың қайдан шыққаны, үш жүзге бөліну себептері, атақты адамдары, олардың таңбалары, тағы басқа ерекшеліктері сияқты мәселелерді зерттеу, шешу қажеттігіне көңіл бөлген, қозғау салған. Сол сияқты кітаптағы «Қазақтың қалмақтан жеңіліп, Ақтабан шұбырынды көргені», «Әбілмансұр Абылай ханның келгені» сияқты тарауларда да нақтылы деректер, аңыздар, өлеңдер бар. Қазақ пен қалмақ соғысындағы қазақ елінің 1723 жылғы жеңілісі, көрген бейнеті «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» атаулының мазмұны, жайы, сыры туралы айта келіп, автор халық өлеңінің текстін келтіреді. «Шежіреде» қазақтардың қалмақтармен қақтығыстары, соғыстары, Абылай, оның жауы қалмақ қолбасшысы Ғалдан Серен туралы тарихи деректер мен аңыздар да едәуір орын алған. Кітаптағы енді бір топ құнды жазбалар Тобықты ұрпақтары, Ырғызбай, Өскенбай, Құнанбай, оның балалары Құдайберді, Абай туралы Шәкәрім: «Айдостың төрт баласы: Ырғызбай, Торғай, Топай, Көтібақ. Ырғызбай біздің төртінші атамыз, һәм Абылай ханмен жолдас болған кісі. Оның төрт баласы - Өскенбай, Өсер, Мырзатай, Жортар. Жоғарғы Кеңгірбай бидің орнына Өскенбай би болған. Оның бәйбішесінен біздің үлкен атамыз Құнанбай қажы марқұм жалғыз. Соның үлкен қатынынан менің әкем Құдайберді марқұм жалғыз еді. Ол кісі 1866 барыс жылы 37 жасында, сәуір айында дүниеден өтіп, мен 8 жасымда жетім қалдым» – деп жазды. Шәкәрімнің «Ұлық атамыз Құнанбай қажы марқұмның жайынан аз сөз жазамын», – деп бірсыпыра деректер, бағалар келтіруінің едәуір тарихи маңы бар. Өйткені, Құнанбай Өскенбаев (1804-1885) – феодал қоғамының өкілі. Орта жүз тобықты руының биі, аға сұлтан, кезінде бірсыпыра қоғамдық, әлеуметтік, ағартушылық әрқилы іс-әрекеттерімен жұртшылыққа ықпалы болған тұлға ретінде әрі ұлы ойшыл Абайдың әкесі, оның балаларының және Шәкәрімнің атасы ретінде де қазақ тарихында белгілі тұлға. Құнанбай жасынан әкесінің қасына еріп, ру басшыларының талас-тартыс, айтыстарының арасында өскені, өзі де сайыстарға қатынасқаны, хат таныған көзі ашық, ойға жүйрік, сөзге шешен, айла-қулығы мол, қайсар мінезді, бірде зорлық, қиянат істері бар, кейде діни бағытта болса да мектеп ашып, мешіт салдырғаны, келуші қазақтар аялдауы үшін «Тақия» атты үй сатып алып қалдырғаны, әкімшілік істерінде патшалық Ресейдің ұлықтарына арқа сүйегені мәлім [2, 36]. Шәкәрім өзінің балалық шағын «Түрік, қырғыз, қазақ һәм: хандар шежіресіде» былай деп жазады: «Мен пақыр өз әкем өлген соң ұлық

атамыз қажы марқұмның тәрбиесінде қалсам да, бұрын ауылымыз, қыстауымыз, бөлек болғанда қажы марқұм мені «жетім» деп аяп, қысып оқыта алмай, жетімді сылтау қылып, ойыма не келсе, соны істеп ғылымсыз өстім. Әйтсе де, түркі танып, орысша хат танып қалдым» [2,70]. Шәкәрім ата-бабаларын, өскен ортасын аса құрметтегені, олардың өз рухани өскеніне көмектескенін әман да жылы еске алады. «Шежіреде» Абай туралы Шәкәрім былай деп жазды: «Мұнан кейін әкеміздің бір шешесінен туған Ибраһим мырзаны қазақ ішінде Абай деп атайды. Сол кісі мұсылманша һәм орысша ғылымға жүйрік һәм алланың берген ақылы да бұл қазақтан бөлек дана кісі еді. Ер жеткен соң сол кісіден тағылым алып, әр түрлі кітаптарын оқып, насихат тындап, аз ғана ғылымның сәулесін сездім. Ибраһим мырзаның тұрағы қазақ іші болғандықтан, қадірі азырақ білінді. Олай болмағанда данышпан, хакім, философ кісі еді. Қор елде туды да қорлықпен өтті. 1904 жылы маусым айында 60 жасында өтті... [1,36.]» Абай мен қазақ қоғамы арасындағы қайшылық, жалғыздығы, трагедиясы туралы ойын ол «Шежіреде» де қайталайды. Бұл жазбалардан анықталатыны: Шәкәрім тарих қойнауына, құпия сырына үңілместен бұрын Шығыс елдері туралы өз заманына дейінгі және сол кезде айтылған, қалыптасқан ғылыми, тарихи пікір-тұжырымдармен таныс болған, көп ізденген, бірсыпыра кітаптар оқыған, оқығандарын өз ой елегінен өткізген. Демек, ол ғылыми тарихи трактаттар жазу принциптерін, талаптарын, идеяларын, мақсат-міндеттерін анықтап алған. Мұндай талаптар қазір де қойылатынын ескерсек, Шәкәрім бұл салада тағы да өз замандастарынан биік болғаны, қазақ топырағында Әл-Фараби, Шоқан Уәлиханов, Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин салған ізді, аналитикалық, ғылыми, тарихи қоғамдық ой-пікір жүйесін жалғастырушы, дамытушы екені аңғарылады.

Шәкәрімнің қара сөзбен жазылған шығармалары қатарында «Әділ-Мария», автор өзі оны «Қайғылы роман» деп атаған. Едәуір көлемді шығарма, кейбір идеялық-көркемдік жағы қысқа сөз етілгенде, «Әділ-Мария» да қазақ проза тарихында, Шәкәрім шығармашылығында лайықты орын алатын құнды көркем туынды. «Әділ-Мария» романы ақынның лирикалық туындыларында, поэмаларында қойылған, көркемдік шешімін тапқан тақырыптарымен, мәселелерімен, ой-туындыларымен үндес, сәйкес, тамырлас. Шығармада қазақ ауылының 1910 жылдардағы өмірі қамтылған. Азды-көпті кемшіліктеріне қарамастан «Әділ-Мария» кезінде қоғамдық ой-пікірде жиі көтеріліп тұрған бас бостандығына ұмтылыс, әйел теңдігі сияқты мәселелерге үн қосқан құнды шығарма [1,38]. Тарих - өмір танудың, қоғам танудың және адам танудың ұлы мектебі дейтұғын болсақ, ақынның тарих төріне орын алатын шежіре намасы «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» тарихымызды танытатын тарихи мұра, құнды еңбек. Шежіренің басылып шығуы, құндылығы туралы әйгілі мемлекет қайраткері, ғалым Әлихан Бөкейханов былай дейді: «Мұнан бұрын қазақ шежіресі қазақ тілінде кітап болып басылған жоқ. Шәкәрімнің бұл кітабы - қазақ шежіресінің тұңғышы. Қазақ шежіресін білмек болған аға-іні, іздегенінді осы кітаптан табасын. Енді мұнан былай қазақ шежіресін жазбақ болған кісі, Шәкәрім кітабын әбден білмей қадам баспа. Кітап жиған жері жоқ, көшпелі далада жүріп Шәкәрім шежіресіндей кітап жазбақ оңай емес» [3, 290]. Бұл Шәкәрім еңбегіне берілген әділ баға, толымды тұжырым, құнды пікір. Шежірені оқи отырып, Шәкәрімнің қажырлы ізденісін, көп оқығанын аңғарасыз. Шәкәрім еңбектері ғылыми талаптарға сай, ғылыми негізде жүйеленумен ерекшеленеді. Бұған қарап, Шәкәрім өмір сүрген кезеңдегі ұлы адамдардан оқ бойы алда екендігін аңғарамыз.

Әдебиеттер

1. Сәтбаева Ш.Қ. Шәкәрім Құдайбердиев. – Алматы: Қазақ ССР «Білім» қоғамы, 1990. – Б.52
2. Құдайбердиев Ш. Шығармалары: өлеңдер, дастандар, қара сөздер. Құрастырушы М.Жармұхамедов, С.Дәуітов, (А.Құдайбердиев). – Алматы: Жазушы 1988. – Б. 560
3. Елеуқенов Ш. Жаңа жолдан: Әдеби портреттер, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1989. 27-б.

И.М. Казиева
 №36 орта мектеп
 ҚР, Өскемен қ., kazieva@mail.ru

ШӘКӘРІМНІҢ МӘҢГІЛІК МҰРАСЫ

Шәкәрім Құдайбердиев қазақ поэзиясында анық философиялық саласын дамытқан ақын. Қайсыбір бай-манаптардың озбырлығын, қиянатын жазады. «Бай мен кедей», «Бай мен қонақ» аталатын өлеңдерінде «Еңбек ет, бөтенді қанама, ісіңе арың басшы болсын» деп уағыздайды. «Жуандар» деп аталатын өлеңінде байлардың тірлігін қатаң сынға алады. «Патшалар сансыз шығыс қылады», «Адам немеңе» өлеңдерінде Шәкәрім өзінің ой-толғаныстарының биіктігін танытты, адамдардың қарулы озбырлықтарына қарсы шығады. Соғыста жазықсыз адамдардың қырылуы зорлықтың салдары, күштілердің заңсыз әрекеті дегендей ой түйіндейді ақын аталған өлеңдерінде. Кеңес кезеңінен кейін де Шәкәрім бұрынғы мұратынан айнымай адал еңбек, ынтымақты жырлап, әділеті жарасқан тұрмыс құруға үндеді. 1931 жылы жазған «Қош, жұртым» өлеңінде жапан дүзде жалғыз тұрғанымен, елінен қол үзбейтін болашаққа сеніммен қарайтынын жазады. Шәкәрім Құдайбердиев айналасында болып жатқан құбылыстар мен оқиғаларға сергек қараған ақын.

Ақынның азаматтық сергек үні, әсіресе, төңкерістер кезінде айқын естіледі. Патша тақтан құлаған сәтте «Бостандық таңы атты», «Бостандық туы жарқылдап» аталатын терең философиялық ойлары бар өлеңдер жазады, халқының болашағына ойлы көзбен қарайды. Ендігі заман еңбек адамының заманы болады деп атап көрсетеді. Шәкәрімнің лирикалық өлеңдерінің негізгі арқауы - ағартушылық тақырыбы болып табылады. Ақын бұл тақырыпқа «Жастарға» деген 1879 жылы жазылған өлеңінен бастап өндірте жазады. Оның Абаймен үндестігін танытатын саласы да осы – ағартушылық салаға жазылған өлеңдері болып табылады.

Шәкәрім «Насихат», «Сынатарсың өзіңді», «Үш-ақ түрлі өмір бар», «Сен ғылымға», «Ғылымсыз адам айуан», «Жасымнан жетік білдім түрік тілін» сияқты көптеген өлеңдерінде Абайдың ағартушылық идеяларын одан әрі жалғастырады. Бұл өлеңдерінде ақын білімге шақырады, ғылымға үндейді, мәдениетті елдерден үлгі алуға кеңес береді. Осы орайда ақынның «Қош!» деп аталатын өлеңінен үзінді келтірейік:

Надандық жаман ғой,
 Оқыған – адам ғой.
 Ізденіп көріңіз,
 Ғылымды заман ғой.
 Насихат тегін ғой,
 Салулы егін ғой.
 Еңбек қыл, ерінбе,
 Араздық кегін қой... [1, 77].

Байлықтың көзі – ғылымда. Белсенді өмірлік кезеңінде оқы, ғылымды үйрен. Бұл Шәкәрім ақынның өмірлік қағидасы болған ой, берік тұжырымы. Абайдың әдеби мектебінен тәлім алған Шәкәрім туған халқын әлемдік мәдениет үлгілерінен таныстыруға байланысты жемісті еңбек етеді. Ақын әлем әдебиетінің озық үлгілерін өз өлеңдерінде насихаттап отырады. Шәкәрім өз заманының заңғар жазушысы Л.Н. Толстоймен тікелей хат жазысып, ой бөліскен. Қаламгер өзге елдердің озық әдебиет үлгілерін қазақшаға аударған. Шәкәрім Шығыстың жарық жұлдыздары Қожа Хафиз, Физули, Науаиді, орыстың ұлу жазушылары А.С. Пушкин мен Л.Н. Толстойды қастерлеген. Физулидің «Ләйлі-Мәжнүн» дастанын қазақша жырлаған, Хафиздің бір қатар өлеңдерін қазақшаға аударған. А.С. Пушкиннің «Дубровский», «Метель» («Боран»), Л. Толстойдың әңгімелерін, американ жазушысы Гарриет Бичер – Стоунның «Том ағайдың балағаны» романын қазақшаға аударған.

Шәкәрім Құдайбердиев «Қалқаман-Мамыр», «Еңлік-Кебек», «Нартайлақ-Айсұлу» дастандарын жазды. Оның дастандарына шыншылдық, суреткерлік, терең психологизм, әлеуметтік астарлылық, философиялық ой - тұжырым кеңдігі басым жатады.

Ш. Құдайбердиев 1925 жылы «Әділ-Мария» романын жазып, әрі философ, тарихшы, ойшыл қаламгер ретінде артына «Үш анық», «Мұсылмандық шарты», «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» атты құнды еңбектер қалдырды. Шәкәрім Абай тапсырмасымен бозбала шағынан қазақтың шежіресін жинақтаумен айналысады, ел ішіндегі аңыз-әңгімелерге ден қояды. Батыс пен Шығыстың әйгілі ғалымдары Әбілғазының, Жүсіп Баласағұнның, Радловтың, Березиннің, Левшиннің басқа да зерттеушілердің еңбектерімен таныс болады. Солардың еңбектерін зерттеп, топшылау нәтижесінде қазақ шежіресін жазып шығады. Шәкәрім «Бұл ән бұрынғы әннен өзгереді», «Жастық туралы», «Анадан алғаш туғанда» сияқты сезімге толы әндер шығарған сазгер де болған талант иесі. Ш.Құдайбердиевтің көлемді де көркем шығармашылық мұрасы қазақ әдебиеті мен өнерінің тарихындағы өзіндік орны бар, көрнекті ақын, тамаша жазушы, білікті аудармашы, ойшыл философ, білімдар тарихшы, сыршыл сазгер, ұмытылмас мұра қалдырған қаламгер.

Әсіресе, Шәкәрім адамгершілік, ар-ождан тақырыбына жазған ойшыл да парасатты еңбектерімен өміршендік танытты. Ойшыл философ Шәкәрім Құдайбердиев өзіндіктану арқылы дүние сырларын жетік білген. Ақынның өзі жазбақшы: ...Көрінгенге көз сүзбей күнін көруге», – жетпек үшін білім мен ғылым биігіне жетуге ынтық болған. Лирикалық өлеңдерінде өзгені де осынау биіктіктен көрінуге шақырады. Адам санасының ортаны тануына, оны өмірге таратуына мүмкіндігі мол екенін уағыздайды ақын:

Жан талпынар талайды көрмек үшін,

Өр сырын дүниенің білмек үшін... [1,81].

Адам баласының табиғаты солай: көрмеке талпынады, білмекке құштар. Олай болса, әр адам өзіндік қабілетін шыңдап табиғи ортаны танымаққа, білмекке ұмтылуы қажет деп ой түйеді ақын әлеуметтік мәселелерге арналған өлеңдерінде. Халқының көне салттарын терең зерттеген Шәкәрім ұлтжанды ойшыл. Қазақ халқының Адам - Ата, Хауа-Анадан бергі көне тарихын тізбемен «Түрік,қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» бұл сөзіміздің айқын дәлелі болып табылады.

Шәкәрім «Шежіресінен» жалпы адамзат тарихына ортақ деректерді санамалдайсыз. Соның ішінде ойшылдың ұлтжандылығы арқасында қазақ халқының шығу тегін, оны құраған негізгі рулар туралы мол мағлұмат алуға болады. Бұл еңбек тарихи, ғылыми еңбектер негізінде ғана жазылмаған, «Шежіреде» ел аузындағы көне аңыз, ескі хикая, түйелі сөз болып, танымдық мақсатта таптырмас құралға айналған. Хатталған көне шежіресі қалмаған қазақ халқының арғы тегінен желі беретін оның аңыз әңгіме, тарихи ертегілері «Шежіреде» тиімді жүйе болған. «Шежіренің» әр саласынан ел тарихының, оны жасаушылардың, іргелі оқиғалардың сарыны сезіледі. Қазақ хандары: Әз Жәнібек, Қасым, Шығай, Тәуекел, Еңсегей бойлы Ер Есім, Салқам Жәңгір, Әз Тәуке, Абылай аттарына байланысты деректер тарихымыздың алтын арқауын құрайды. Ел егемендігін аңсаған батыр бабаларымыздың биік тұлғаларын көз алдымызға әкеледі. Қазақ халқы бағзы заманнан бері туған жері, өз Отанында тұрып, өмір сүріп келеді, жер шегін қорғап келеді.

Ақын жазбасынан ойшылдың «Шежіресінен» өшпес ұлтжандылықты ұғынуға болады. Сөз түйінін ақын «Шежіреде» былайша түйіндейді:

Қалжың емес, қам үшін жаздым мұны,

Білсін деп кейінгілер түп атасын.

Шәкәрім өлеңдерінің негізгі арқауы елдің тұрмыс – тіршілігі, рухани өмірі болып келеді. Ақын шет елдерді де көп аралаған. Қажылыққа барған Стамбул кітапханаларында болып, рухани білім алған. Сол сапарларынан түйген ой түйінділерін ақын өз елі, өз жұртымен салыстыра жырлайды. Елдегі бірін-бірі көзге алмайтын алауыздыққа өкінеді, мақтан сүйгіштікті жеріне жеткізе сынайды:

...Дос мақтайды сен жақсы көрмек үшін,

Дұшпан мақтар елірте бермек үшін.

Есептемей есірік елін мақтар,
Көп нені айтса соны айтып ермек үшін.

Елде ойшылдың айтқан сөзіне наным жоқ, көпшілікке сөзі жетпейді. Дегенмен, өркениетті елдер қатарына жету үшін ғылымға, білімге, өнерге ұмтылыс қажет.

...Ғылым тап жас күнінде буын қатпай,
Басында байқамайсың дәмін татпай.

Менің көрген жайымды сендер білсең,
Ғылым үшін жүрер ең тыным таппай,

Бұл өмір мәнін түсінген ойшылдың насихаты. Ақын ғылым жолында көп ізденген, көп көрген. Ғылым жолында жер астына да түскен. Ұлтжанды ақын насихат қылған өміршең тұжырым, өскелең ой.

«Өкінішті өмір» жырында Шәкәрім ақын айтар ойын жеріне жеткізе жазады, ашына жырлайды:

Ез, еріншек, қорғалақ, шабан болсаң,
Не мақтаншақ, дарақы, надан болсаң.

Есіл – дертің – партия, ел билемек,
Залалкес хайуаннан жаман болсаң.

Бұлардың бәрі болсаң өкпелеме,
Мінін айтса шын жақсы кектене ме?

Арам безден арылып әділ жүрсең,
Ақ жаратқан құдайың жек көре ме?... [2,47].

Халқының бойындағы залалды кеселдерін айту арқылы Шәкәрім одан без, ізден, еңбек ет, сонда ғана азаптан құтыласың деп үндейді. Ойсыз өмір сүрме, даңғазалықты қой, одан шаруаны кәсіп қыл деп насихаттайды ақын. «Шаруа мен ысырап» аталатын өлеңінде. Өлеңдегі ой былай қортындыланады:

Бояу мақтан бола ма
Ішімізді нұр қылмай?

Өтеміз бе осымен,
Жөнді жұмыс бір қылмай?!

«Іштегі нұрды» таза сақтап, таза жүріп, адал шаруаны кәсіп қылуға шақырады. Кейде ашына айтады, өкіне зарланады:

Бұл елде адалдық бар ма,
Ондайын байқадыңдар ма?

Істейді нені де болса.

Наданға армадық ар ма?

Шәкәрімнің ызалы жүректен қайнап шыққан нала шері «шәйға бола арын сатқан» ойсызға, надандыққа, рухани саңыраулыққа сөзі өтпей, ащы зары, жан айқайы ретінде естіледі.

Күйдірген солң шыдайтпй,

Көре тұрып жайыңды.

Кім айтады, мен айтпай,

Сендерге енді уайымды [2,53].

«Сорлы қазақ» кешкен самарқау тіршілікті ақын ашу ызамен ашына жырлап, елдікке үндейді, ұлттық намысын шыңдайды, жанына, намысына тиісе жырлайды. Ойшыл уайымен айтады, қалайда, сол жұртына сенеді, сілкінеді деп үміттенеді.

Ұлтжанды ойшыл Шәкәрім Құдайбердиев туған халқын білімге, өнерге, ғылымға үндеген. Мал бағып, егін салумен қатар, «ғылым кенін табуды» үндейді. Халқын елдікке шақырады.

«Ең алдымен барлық адамды адал еңбек ететін жолға салу керек... Оларға еңбек өнерін үйрену керек, онымен қабат оқу-білімге жетілдіру қажет. Жоғарғы айтылған жаман әдеттерді жоюға бұлар жеткіліксіз болғандықтан сол адам еңбек, білім үйренумен қабат «ар білімі» деген білім оқытылуы қажет. Бұл ғылымды ақылды адамдар ойластырып, пән ретінде жазып, нәпсіні жойып, адам бойында жеке ардың қожа болып қалу жағын көздеу қажет. Адам бойындағы нәпсі

кеселі кетсе, өзгерісі оңай....» деп жазады Шәкәрім «Әділ – Мария» атты шығармасының түйінінде. Бүгінгі ой үндестігіне де бұдан жүз жылдай бұрын жазылған ойшылдың «арлылық» кеңесі қалай үндеседі. Қазаққа, қазақ ұлтына «ар білімі» деген ғылым саласын үйрету керек. Ұлтжанды қазақтың арлы болғаны абзал. [3,59]

Адамдық өлшемнің алғы шегінде мейірім – махаббат аталады. Адам адамға тату дос, таза жүрекпен қарайды. Тумақ бар жерде өлмек бар. Өмір мен өлім барлық адамға бірдей. Сондықтан да әр адамның рухани болмысына – имандылық қағидасы кіреді.

Жоқ, шырағым! Жанымыз жоғалмайды,
Екі өмірдің азығы осы ұждан!
Әйтпесе, оған бұл өмір төлеу емес,
Төлеуі: түпсіз рахат, тозбас заман.
Ар, ынсаптың пайдасы жан сезеді.
Өлген соң пайда аларын біліп тұрған...

Өмір азығы – ұждан. Шәкәрімнің жырлауынша ұждансыз өмір бос өмір. Ойшыл ақын имандылықты ерекше жырлаған. Мұсылмандық насихатының басты нысанасы да имандылыққа үндеу болған. Бұл ойымыз ақынның «Иманым» өлеңінде арнайы талданады:

Үйретсем иман адамға,
Өлімге, мейлі наданға.
Қолы жүйрік, көзі өткір,
Көңілі соқыр шабанға, – деп сөзін бастаған ақын ойын ұждан қағидасының жеті саласын жүйелеумен қорытындылайды:

«Мейірім», «Ынсап», «Әділет»,
«Шыдам», «Шыншыл», «Харакет»,
Түп қазығы: «Ақ ниет» –
Бұл жетеуің ел қылу...

Бұл жетеуінің түп қазық ақ ниеті – ұждан. Бұл асыл қасиет адам өмірі мен өлімін жалғастырады адам жаны ұждан тілейді. Ұждансыз ақылдың кеселі көп. Ақыл – ой дүниетанымның мәні адам өмірінің құндылықтарымен біріккенде ғана толық, жеткілікті болатындығын нақтылайды. «Ноқталы ойға» қарсы шыққан Шәкәрім еңбектері ел тәуелсіздігі кезеңіне дейін ұмыт та болды. Заманыннан ерте туған Шәкәрім қажының сенері-имандылық болған. Иmandылыққа жетер жол-ақыл деп білген. Сондықтан да ақын:

Сау ақыл менің иманым,
Аламын соған сиғаның», – деп жырлаған.

Шәкәрім дүниетанымында иманды және адамның қабылдауына қатысты деп түсінген. Адамның өз иманын тануы - оның дүниетанымының қалыптасуы деген сөз. Көп адамда дүниетаным емес, дүниеге көзқарасы ғана болады. Осы ойын философ Ғарифолла Есімов былайша жалғастырады: «...Иман-болмысты танудың мүмкіндігі. Шәкәрім сау ақыл арқылы сол рухымен тану мүмкіндігіне яғни, иманға теліп отыр. Шәкәрім айтуында иман-гносеологиялық яғни, танымдық категория...» [3, 47].

Шәкәрім Құдайбердиев имандылық дүниетанымы арқылы Алланың болмысын расқа шығарған ойшыл. Шәкәрім өзінің өміршең мол мұрасы арқылы, өзіндік дүниетанымы нәтижесінде адамзатты түзу жолға салушылар қатарынан орын алары анық.

Әдебиеттер

1. Құдайбердіұлы Ш. Өлеңдері мен поэмалары. – Алматы: Рауан, 1990.
2. Құдайбердіұлы Ш. Үш анық. – Алматы, 1991.
3. Шәкәрімтану мәселелері, 2 том.

Г.С. Калымбаева

Основная школа имени Шокана Уалиханова
РК, области Абай, kalymbaevaG@mail.ru

ТВОРЧЕСТВО ШАКАРИМА В КОНТЕКСТЕ ИНТЕГРАЦИИ МИРОВОЙ И КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Шакарима – писатель-художник, известный поэт. Один из редких талантов, оставивший богатое и значимое наследие, обретающий свой творческий путь.

Наследие Шакарима может многое дать сегодняшней стране и будущему поколению. Причина в том, что поэт смог поднять вопросы, необходимые человеку, человечеству и обществу. Во многих произведениях поэта воспевается вопрос приобщения к цивилизованному человеческому роду казахского народа. В развитых странах много искусств. Если бы казахи знали и узнавали о них, они смогли бы понять, что может дать наука и образование. В частности, он предупреждает, что изучение мировой гуманистической мысли улучшит духовный облик казахстанского общества. Только беря нравственный пример других народов, страна учится приближаться к нравственности и жить честной жизнью.

Шакарим не ставил целью выделить профессиональные качества человека в рыночных отношениях, но многие мысли поэта зависят от квалификации и предприимчивости человека. Критерием знаний, науки, предприимчивости человека поэт считает качество его действий. Работа требует терпения и выдержки. Иначе результата нет. При этом во всем нужна ловкость. Честный труд всех людей, честное выполнение своих обязанностей – залог жизни. Если каждый будет служить честно, деловито, не обманывая других, не будет в стране горя. Жизнь открыта, люди счастливы. Если вы сможете доить черную землю, богатства хватит на всех людей. Проблема в том, чтобы уметь пользоваться этим богатством с искусством, умом и честностью, – учит Шакарим.

Шакарим – талантливый ребенок этого исторического периода. В этом отношении он был судьбоносным борцом с интеллектуальными деятелями нашего народа как: Ахметом Байтурсыновым, Магжаном Жумабаевым, Жусупбеком Аймаутовым, Омаром Карашевым, Берниязом Кулеевым, Шангереем Бокеевым, Султанмахмутом Торайгыровым, Мукамеджаном Сералиным и другими. Культура родного народа мечтала стать свободной страной, свободно трудиться и жить мирно. За это он боролся, нашел писательский канал с той же целью.

Шакарим глубоко задумался, намереваясь написать яркие серебряные псалмы. Слова поэмы – это чистое серебро, не смешанное с медью, глубоко проникающее в сердце, напоминающее сердце. Иногда он поет, используя стихи, строфы, рифмы, сочиненные Абаем [1,116].

До сорока лет Шакарим, занимаясь работой страны, воочию разглядывал степные, темные места, разглядывал в них различные противоречия. Чужая публика требовала познания жизни, культуры, признания достижений науки. Обращает внимание на достижения в области образования и культуры, искусства. Доминанты в казахском обществе выступают против власти, невежества, хитрости. Воспевает лозунги справедливости, нравственности, культуры, чтения – знания. Он не только говорит, проповедует, но и реализует свои благие мысли, обращает народ к добру, пытается сохранить совесть, нет – нет, делать пожертвования. Были времена, когда в двадцать пять лет вспоминали о своем избрании на власть, мечтали показать пример справедливого руководства, доброго мэра. Но он не может реализовать свои мысли. Вместо этого он убеждается, что работать над своим искушением невозможно. Волостной человек должен будет исполнять Эмир высших инстанций. И это лишает его гражданской воли и делает его рабом губернаторов. Сам город, как и другие волости, вынужден брать дань и облагать налогом. В других странах путешествия оказывают большое влияние на мыслящий талант, который нуждается в учениях, знаниях, увлечен искусством. Он не знал бы западных языков, если бы не знал немного русского, турецкого, арабского, персидского. Тем не

менее, пронизательный поэт достигает такой степени, что сначала понимает, что он читает самостоятельно, а затем через переводческие словари. Он крепко вплетает в себя то, что видит глазами, слышит ушами, читает.

На пути к искусству – начинает по-новому относиться к жизни, обществу, душе, телу. Размышляя о будущем своего народа, он смотрит в прошлое. Изучает восточную, русскую, западную классическую литературу.

Шакарим, как поэт – лирик, оставил неизгладимый след в мире литературы своими стихами о нравственности, искусстве-образовании, будущей жизни, молодости и любви. Тематический размах, жанровые просторы сокровищ, оставленных поэтом, тщательно изучены и последовательно сформулированы нашими учеными, что делает его современной духовной пищей.

В духовно-нравственном воспитании подрастающего поколения раскрываем перед собой благородное наследие наших предков, заветные слова, наставления. Потому что наставления, принципы, которыми обладали наши предки, которые высоко держали белый флаг нравственности, передадут молодому поколению. Наша национальная ценность, восходящая к далекому деду. Духовно-нравственное богатство, это духовное воспитание в творчестве Абая, Шакарима.

На протяжении веков учение Абая не вводило в заблуждение человечество. Оберегом сегодняшнего поколения станут песни Шакарима, которые бесцеремонно проследили за Абаем. Диапазон тем стихов Шакарима очень широк. В том числе тема – размышления о проблеме духовно - нравственности. Он ставит гуманную совесть выше. Из его стихотворений следует, что это тоже высшая форма нравственности. Как это отразилось в стихах Шакарима?

В этом смысле Шакарим говорит: «Если подумать, все человечество-родной брат». В своих стихах он называл казағым, ұлтым, алашым, а в своих стихах-печень всего человечества. «Когда я впервые родился от матери... в стихотворении» [3, 87].

Шакарим хорошо питался народной литературой, русской, восточной и западной литературой, знал несколько языков. Шакарим стал говорить на родном языке избранные произведения мировой и русской классики. Одним из наиболее значительных из них является А.С. Роман Пушкина «Дубровский».

Шакарим Кудайбердиулы вернулся к пушкинской прозе вслед за своим учителем Абаем, говорившим по-пушкински в казахской степи. Историю «Дубровского» и «Борана» он выражает в стихах, делая ее популярной и близкой казахскому зрителю, убедительно описывая ее так, как если бы она находилась в казахской среде. Нет сомнения, что это совершенное явление, возникающее благодаря особому умению и любознательности.

Повесть «Дубровский» якобы была написана Каимом Мухамедхановым в 1908 году, произведение было издано отдельной книгой в Семее в 1924 году. 1903-1910 годы были плодотворными для Шакарима написанием знаменитых саг. В те годы, кажется, Шакарим изучал западную, восточную и русскую литературу [6, 48].

Равесник Шакарима в поэзии – Пушкин. Он слушает Пушкина, как тот говорит, и ему импонируют повествование, стиль, глубина, сжатость, недостижимая простота прозы. Влияние прозы Пушкина так велико; поэт понял, что не может выразить его черными словами, и вывел его одиннадцатисложным черным стихом на казахском языке. Несомненно, потребовалось немало труда, чтобы передать мысли, выраженные черными словами и разнообразными картинками, языком поэзии. Произведение, подходящее под казахскую концепцию, поразит слушателей и разойдется по стране в виде копий. Тот факт, что сага распространялась таким образом, не видя печатной страницы, показывает основательность таланта Шакарима и его человеколюбивый характер.

В 1924 г. в Семипалатинске вышла книга еще при жизни поэта, а в 1935 г. А.С.Подборка Пушкина будет опубликована снова. Таким образом, русская повесть превращается в казахскую повесть, написанную в стихах.

Шакарим дает вступление из 124 строк «Соз варарян» перед началом «Рассказа Дубровского». В своем предисловии Шакарим кратко объясняет, почему он взял это слово,

зачем это слово нужно казахам, от кого и как оно было получено. Как сказал сам автор, «я не пишу слова Пушкина по-своему», мы заметили, что при сравнении русского и казахского текстов он не уходил в сторону, а «по-настоящему тронул».

«Дубровский» у Пушкина 19 заканчивается девятой главой, то есть отъездом Дубровского в чужую страну. «Повесть Дубровских» Шакарима – это вариант пушкинской фразы в стихах, повесть, переходящая в эпопею.

Автор не печатает весь оригинал. Дубровский Шакарима – новая сага на казахской земле, написанная на пушкинскую тему. Шакирим Дубровский, знающий эстетический вкус казахского читателя, рассказывает свою историю на родном языке.

«Дубровский» у Пушкина состоит из 19 глав. Шакарим, следуя по стопам тех глав, не заходит слишком далеко. Люди не вносят много изменений в свои имена. Шакарим мало останавливается на картинах Пушкина, в некоторых моментах подробно их описывая, изображено с некоторыми строфами. Форма фразы Пушкина в поэзии, превращение рассказа в эпос. Хотя имена главных героев произведения остаются прежними, а их действия остаются в своем первоначальном состоянии, они описываются с таким впечатлением, что они происходят в казахской степи. Дело в том, что в 1908-1909 годах «Дубровский рассказ» и «Боран» переводились одновременно.

«Дубровский» у Пушкина состоит из 19 глав. Шакарим, следуя по стопам тех глав, не заходит слишком далеко. Люди не вносят много изменений в свои имена. Шакарим мало останавливается на картинах Пушкина, в некоторых моментах подробно их описывая, изображено с некоторыми строфами.

Форма пушкинской фразы в стихах, превращение повести в эпос. Хотя имена главных героев произведения остаются прежними, а их действия остаются в своем первоначальном состоянии, они описываются с таким впечатлением, что они происходят в казахской степи. Дело в том, что в 1908-1909 годах «Дубровский рассказ» и «Боран» переводились одновременно.

«Боран» – это рассказ объемом более пяти-шести страниц, который Шакарим написал в 248 стихах. За исключением небольших изменений в именах некоторых людей, содержание сохранено. Хаджи Шакарим имеет уникальное творческое достижение после поездки в Мекку-Мадину, сосредоточившись на поэзии Хафиза, известного поэта из города Шираза, Иран. Он не хотел подражать переводом, а пошел, чтобы добавить поле выражения к своему стихотворению из реальной вершины других. Перевод Шакарима с Хафиза, начинающийся словами «Если ты любишь того мальчика», относится к разряду казахских стихотворений, написанных в неряшливом стиле по структуре, внешней и внутренней форме. Он состоит всего из тридцати двух строк. У Хафиза это стихотворение состоит из восемнадцати строк. У Хафиза нет особой темы, темой считается первая строка газели. Пушкинская тема была вновь воспета и открыла новое поле для национальной литературы.

Конечно, язык художественного перевода Шакарима, есть отход от языка версии, даже если это отход от основной линии, он говорит на двойном языке, не отходя от основной линии. Автор переводит оригинальные свитки в казахскую форму, сохраняет эстетическую художественную ценность газели Хафиза, создает привычные казахские альтернативы. Таким образом, для казахских слушателей и читателей своего века он сочетает выразительные черты оригинала с казахской концепцией и создает приятный для вкуса перевод. Шакарим принес в казахскую общину новый тип лирики. Шакарим, хорошо разбирающийся в восточной, европейской и русской поэзии, создал новую версию газели Хафиза на казахском языке.

Философская лирика – это тип лирической поэзии, которая является тематической и специфичной по содержанию, например, гражданская поэзия, поэзия настроения, политическая поэзия, поэзия природы, любовная поэзия, социальная поэзия. От других жанров лирики его отличает то, что «задумчивость преобладает над тайной, а философский дух силен» и стремлением познать «тайну мироздания, тайну жизни, тайну письма». То есть мышление, иначе говоря, познавательный аспект индивидуализирован, это познание представлено в

поэзии. Правда, стихи Шакарима в этом направлении признаются философской лирикой по своей жанровой природе вне зависимости от области науки.

Философская лирика является предметом философии искусства. Сколько раз говорилось в науке, что искусство речи (миф и т. д.) стоит в начале религии, философии и т.д. Философская лирика – жанр многослойный (художественный, эстетический, познавательный, религиозный). Если философская лирика Шакарима является жанром, то это метажанр в казахском речевом искусстве, в основе которого лежит система национальных и общечеловеческих ценностей, изображающая все (бытие), собранное на основе характерных для трактата веры и знаний, через художественную реальность. Здесь вера находится в гармонии со знанием. Концепция антропологической философии «Познай себя» и достоверность хадиса Пророка Мухаммада (с.а.с.) «Если ты познаешь себя, ты познаешь своего Творца» – это исламское сознание, берущее начало из Священного Корана. Путь добродетели особенно отражен в творчестве Шакарима. Идея цельности и вечности Творца, целостности мира и антропологии, ценности человека как личности появилась в философской лирике поэта Шакарима. В произведениях Шакарима очень мощной является автобиографическая память, в которой прошедшая жизнь не рассказывается последовательно, а из нее выражается мудрая мысль, начинающаяся с правды [3, 97].

Философская лирика указывает на суть этих понятий, на то, куда уходят вещи, познаваемые пятью чувствами человеческого тела. Это момент, когда образная мысль поэта Шакарима переключается с познавательной мыслью философа Шакарима и соответствует значению «Анык» в его философском трактате, проблеме антропологической философии. Шакарим в своем философском трактате сказал: «Давайте не будем притворяться, что знаете метафизику, которая не определяется физикой. Он придумал фразу: «Давайте считать истинным только то, что мы находим с помощью наших физических чувств» и назвал ее «позитивизмом». Поверив в это, он пошел по этому пути и отбросил как несуществующее то, что не было познано пятью чувствами тела. «Итак, важнейшее качество души – глубокая мысль, она приковала свой здоровый ум от точки к точке и не узнала своей души», – говорит он. То есть, мысли в мозгу будут получать информацию от пятерки, а разум будет проверять, хорошо это или плохо, и сила будет браться из сердца. Поэтические размышления над важными вопросами составляют стиль философской лирики Шакарима.

Литература

1. Сатбаева Ш.К. Шакарим Кудайбердиев. – Алматы, 1990.
2. Кирабаев С. Шакарим и Султанмахмут. – 2009.
3. Кумисбаев О. Шакарим и Пушкин // Суверенный Казахстан. – 2006. – 14 ноября. – С. 5. Абай. – 2011. – № 1. – 34-40 б.; проблемы Шакаримоведения: серийный сборник. – Алматы: «Раритет», 2007. – С 257.

**«ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕСІ» ЖӘНЕ ТАРИХИ ШЫНДЫҚ:
ШӘКӘРІМ ЕҢБЕГІНДЕГІ ТАРИХИ ДЕРЕКТЕРДІҢ СЕНІМДІЛІГІ МЕН
ҚАЗІРГІ ТАРИХНАМАДАҒЫ ОРНЫ**

Шәкәрімнің шығармашылығына талдау жасағанда, біз оны ақындық биігі мен философиялық тереңдігі тұрғысынан ғана бағалап, XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті мен ойының алыбы ретінде ғана қабылдаймыз.

Алайда, Шәкәрімнің ұлылығы оның тарихи зердесінде, яғни оның тарихшы және хроникашы ретіндегі рөлінде жатыр. Оның «Түрік, қырғыз, қазақ хандарының шежіресі» [1] атты іргелі еңбегі – қазіргі қазақ тарихнамасы үшін әлі де толық зерттелмеген және жан-жақты талдауды қажет ететін бірегей феномен.

Бұл еңбек – жай ғана тарихи тұлғалардың генеалогиялық тізбегі немесе құрғақ жылнама емес. Ол – тарихи жағдайлар мен саяси оқиғаларға баға беруді мақсат еткен, XX ғасыр басындағы қазақ зиялысының ұлттық тарихқа деген біртұтас, сыни және әділ көзқарасын білдіретін, күрделі дереккөздік сипаттағы зерттеу. Бұл кезең – қазақ қоғамының Ресей отаршылдығынан оянып, ұлттық мемлекеттілік идеясын қалыптастыруға ұмтылған тұсы еді.

Осы тұрғыдан алғанда, Шәкәрімнің "Шежіресінің" қазіргі гуманитарлық ғылымдар үшін өзектілігі айрықша:

Дереккөздік құндылығы: Ол қазақ тарихының шығыс, орыс және ауызша дереккөздерін біріктіріп, оларға қазақ санасының сүзгісінен өткізілген баға беру арқылы, тарихымыздың кешенді сипатын ашады.

Тарихи этика негізі: Шәкәрім тарихты Ар-Ождан іліміне негіздеп, оқиғаларға моральдық-этикалық тұрғыдан баға берудің жарқын үлгісін көрсетті. Бұл – қазіргі «Адал азамат» ұстанымымен толық үндесетін, тарихи әділдікті іздеу жолы.

I. Шәкәрімнің тарихшы ретіндегі әдістемесі

Біз Шәкәрімнің «Түрік, қырғыз, қазақ хандарының шежіресін» оқығанда, бұл қарапайым жазба емес, әртүрлі дереккөздерді сыни синтездеу арқылы жасалған бірегей тарихи реконструкция екенін анық көреміз. Оның еңбегін біз XX ғасыр басындағы қазақ тарихнамасындағы ең озық және алғашқы әдістемелік бастамалардың бірі деп бағалауымыз керек. Дереккөздерді кеңінен қамту және үш негізгі арна (Полифониялық талдау) Шәкәрімнің жұмысының ерекшелігі – оның көптілділікке және көпөлшемді деректерді қолдануға негізделген ізденісінде. Ол тарихты тек бір жақты, яғни тек орыс патшалығының немесе тек шығыс дәстүрінің тұрғысынан қараудан бас тартты.

➤ Шығыс деректері (Ортағасырлық дәстүр): Шәкәрім – шығыс тілдерін (түрік, парсы, араб) жетік меңгергендіктен, еңбегінде ортағасырлық ұлы тарихшылардың (Рашид ад-Дин, Әбілғазы Баһадүр хан, т.б.) құнды еңбектерін белсенді қолданды. Бұл оған қазақ тарихын Еуразиялық кеңістіктің және Орталық Азияның жалпы тарихи контекстінде қарастыруға мүмкіндік берді. Мысалы, ол Моңғол империясының таралуы, Дешті-Қыпшақ тарихы туралы мәліметтерді еуропалық ғалымдардан бұрын, тікелей шығыс деректерінен алды.

➤ Орыс және Еуропалық деректер (Сыни салыстыру): Ұлы ұстазы Абайдың ықпалымен Шәкәрім орыс тіліндегі тарихи еңбектерді (Н.М. Карамзин, В.В. Григорьев еңбектерімен) танысып, оларды шығыс деректерімен салыстырмалы талдау үшін пайдаланған. Бұл әдіс Шәкәрімге революцияға дейінгі қазақ тарихшыларының арасындағы ең объективті көзқарасты қалыптастыруға көмектесті. Ол орыс ғалымдарының қазақ тарихына қатысты қате пікірлерін шығыс хроникалары арқылы тексеруге тырысты [2].

➤ Халық ауыз әдебиеті және шежіре (этнотарихи сана): Ең маңыздысы, Шәкәрім қазақтың ауызша тарихи дәстүрін, ел аузындағы шежірелерді, аңыздарды жинақтап, оларды

жазба деректермен сүзгіден өткізуге тырысқан. Бұл әдіс – тарихи жадының үздіксіздігін дәлелдейді және ресми тарихпен қатар, халықтық тарихтың да құнды екенін көрсетеді. Бұл – оның тарихи дереккөздік базаны кеңейтуге қосқан ерекше үлесі [3].

Сыни көзқарас және тәуелсіз ой (ар-ождан ілімінің рөлі)

Шәкәрімнің тарихшы ретіндегі ұлылығының екінші аспектісі – оның тарихи этикаға негізделген көзқарасы.

Фактілерге этикалық баға: Шәкәрімнің ерекшелігі – ол тарихи оқиғаларды жай ғана тізбектемейді. Ол оларға өзінің философиялық және этикалық көзқарасы тұрғысынан баға береді. Оның "Шежіресі" – Ар-ождан іліміне негізделген, тарихи шынайылықты іздеу әрекеті. Нақты Мысал келтіретін болсам: Ол Әбілқайыр ханның өлімі немесе қазақ хандарының ішкі билік үшін таластары сияқты күрделі кезеңдерді сипаттағанда, саяси мүдделерді емес, адамгершілік пен әділеттілік ұстанымдарын алға қояды. Ол тарихтағы әділетсіздіктерге, хандардың қатыгездігіне қатысты өз пікірін ашық білдіреді.

Тарихи-этикалық ойшыл: Бұл тәсіл Шәкәрімді жай хроникашыдан тарихи-этикалық ойшыл деңгейіне көтереді. Бұл – қазіргі тарих ғылымы үшін аса маңызды адал азаматтық ұстанымның көрінісі. Ол тарихшы тек оқиғаны тіркеуші емес, сонымен бірге оқиғаға моральдық баға беруші және тарихи жауапкершілікті сезінуші тұлға болуы керек екенін дәлелдейді. Осылайша, Шәкәрімнің әдістемесі – тек тарихи фактілерді жинақтау емес, оларды халық жадымен тексеріп, Ар-ождан сүзгісінен өткізу болып табылады.

II. Тарихи деректердің сенімділігіне салыстырмалы талдау

Қазіргі тарих ғылымы тұрғысынан қарастырсақ, бұл еңбектің құндылығы мен оның сыни тұстары (яғни, қай жерде мұқият болу керектігі) қатар жүреді. Бұл екі жақты көрініс Шәкәрімді тарихи реконструктор ретінде анықтайды.

Аспектiлер	Шәкәрім деректерiнiң артықшылығы (сенiмдiлiгi және практикалық құндылығы)	Қиындықтар (сыни көзқарас және зерттеу мiндеттерi)
Генеалогия (рухани жад)	Қазақ руларының таралуын, олардың әлеуметтік-саяси рөлiн халық жадына (ауызша дәстүрге) сүйене отырып нақтылауы – бұл ауызша тарихтың құнды жазба нұсқасы ретiнде дереккөздік маңызы жоғары. Практикада: Бұл генеалогиялық мәліметтерді қазіргі ДНК-генеалогия және этнографиялық зерттеулермен салыстыру арқылы жаңа ғылыми жобалар жасауға болады.	Кейбір ежелгі тарихи кезеңдердегі (Түрік қағанаты, Моғолстан) ақпараттар ортағасырлық шығыс дереккөздерінің (мысалы, "Жамиғ ат-тауарих" еңбегінің) қателіктерін қайталап отыруы мүмкін. Зерттеу міндеті: Бұл тұстарды мұрағаттық және көне жазба деректермен мұқият тексеру қажет.
Хронология (уақыт тізбегі)	Қазақ хандарының билік еткен мерзімдері мен оқиғалардың тізбегін шығыс деректерімен мұқият салыстыруға тырысуы – бұл Шәкәрімнің кәсіби тарихшыға тән ұмтылысын көрсетеді. Практикада: Оның көрсеткен хронологиялық тізбегін біз Ресей империясының деректерімен және қазіргі батыс тарихшыларының есептеулерімен салыстыру арқылы дәлдік деңгейін анықтай аламыз.	Жазба деректер болмаған немесе жеткіліксіз болған кейбір оқиғалар үшін уақытты анықтауда дәстүрлі шежірелік уақыт санасына (мысалы, белгілі бір ханның өмір сүрген мерзіміне) сүйенуі.
Этногенез (халықтың қалыптасуы)	Қазақ халқының қалыптасуындағы түркі, моңғол тайпаларының рөлiн көрсетуде ұлттық сана-сезім тұрғысынан талдау жасауы. Бұл – қазақ тарихына ішкі көзқараспен қараудың жарқын үлгісі.	Ғылыми-әдістемелік аппараттың (XX ғасыр басына сәйкес) толық дамымауына байланысты, кейбір аңыз-әңгімелерді немесе халық нанымдарын тарихи факт ретінде

	Практикада: Шәкәрімнің этногенез туралы пікірлерін этнолингвистикалық және мәдени антропологиялық зерттеулер үшін негіз ретінде қолдануға болады.	қабылдауға мәжбүр болуы. Бұл оның еңбегін тарихи-әдеби құжат деп те атауға себеп болады.

Шәкәрімнің еңбегін біз "абсолютті ақиқаттың соңғы инстанциясы" ретінде емес, тарихи деректердің өзара қарым-қатынасын, синтезін және оларға берілген этикалық бағаны көрсететін құнды тарихи-әдеби құжат және тарихнамалық дереккөз ретінде қарастыруымыз қажет.

Оның еңбегі – біздің қазіргі зерттеушілік тәжірибемізге мынадай маңызды сабақтар береді:

➤ Полифониялық зерттеу: Шәкәрім сияқты, тарихты зерттеуде тек бір дереккөзбен шектелмей, шығыс, батыс және ауызша деректерді салыстырмалы түрде қолдану қажет.

➤ Этикалық тұғырнама: Тарихи оқиғаларға баға беруде ар-ождан (әділдік, адалдық) принциптерін негізге алу – бұл "Адал азамат" бағдарламасын тарих ғылымына интеграциялаудың тікелей жолы.

III. Ұлттық идентитарлық негіз – оқыту тәжірибесіндегі революция

Шәкәрімнің еңбегі – жай ғана оқулық материалы емес, ол – тарихи сананы қалыптастырудағы басты рухани құрал.

➤ Қолданбалы маңызы: Шәкәрім "Шежіресі" арқылы оқушылар мен студенттерге қазақ халқының тарихи шығу тегін, рухани тұтастығын және үздіксіздігін түсінуге бағыт береді. Біз бұл еңбекті оқыту арқылы жастарға "Мен кімін? Менің тарихи тамырым қайда?" деген сұрақтарға жауап беруді үйретеміз.

➤ Тәжірибе тарату: Оның шығармашылығын мектеп бағдарламаларына енгізу – жай ақпарат беру емес, тарихи ойлау дағдыларын дамыту. Бұл – қазіргі жаһандану дәуірінде ұлттық кодты сақтаудың және жас ұрпақтың тарихи имунитетін нығайтудың тиімді тәсілі.

1. Дереккөздік базаны кеңейту – зерттеу тәжірибесінің горизонттары

Кеңес дәуірінің догмаларынан кейін, қазіргі тарихнаманың міндеті – тарихи дереккөздік базаны барынша кеңейту.

➤ Қолданбалы маңызы: Қазіргі зерттеушілер үшін "Шежіре" – Ресей империясының немесе Кеңес өкіметінің ресми тарихында көрсетілмеген халықтық көзқарас пен ішкі тарихи мәліметтерді ұсынатын бірегей қосымша дереккөз болып табылады.

➤ Тәжірибе тарату: Біздің зертханалардағы тәжірибеміз: Шәкәрімнің деректерін Орталық Азияның мұрағаттық және шығыс деректерімен салыстыру – бұрын белгісіз болған қазақ хандықтарының әлеуметтік-саяси өміріне қатысты жаңа ғылыми тұжырымдар жасауға жол ашты. Бұл әдіс қазақ тарихының "ақтаңдақтарын" ашуға зор үлес қосады.

2. Тарихи этиканың үлгісі – Адал Азамат тәрбиесінің өзегі

Шәкәрімнің еңбегінің ең терең мағынасы – оның этикалық-тәрбиелік мәнінде.

➤ Қолданбалы Маңызы: Шәкәрімнің тарихқа "Үш анық" (Ақыл, Ғылым, Ар-Ождан) тұрғысынан қарауы – қазіргі жас тарихшылар үшін тарихи әділдік, объективтілік және адал азаматтық позицияны қалыптастырудағы методологиялық бағыт.

➤ Тәжірибе тарату: Біздің оқушыларға беретін негізгі тәжірибеміз: Тарихты жай фактілердің жиынтығы ретінде емес, "тарихи таңдау" және "тарихи жауапкершілік" тұрғысынан қарауды үйретеміз. Яғни, біз оның үлгісі арқылы оқушыларға тарихты адамгершілік құндылықтар арқылы да бағалауды, сондай-ақ тарихи қателіктерден адал сабақ алуды үйретеміз. Бұл – "Адал азамат" ұстанымын ғылыми және тәрбиелік тұрғыда жүзеге асырудың тікелей жолы.

Шәкәрімнің "Шежіресі" қазіргі тарих ғылымы үшін құнды дереккөз ғана емес, ол – тарихи сананы жаңғыртудың және жаңа ұрпақты адалдық пен әділдік рухында тәрбиелеудің негізі. Оның мұрасы – біздің тарихты оқыту мен зерттеу тәжірибемізді сапалы түрде жаңа деңгейге көтеретін ұлттық рухани жоба!

Қорытындылай келе, Шәкәрім Құдайбердіұлы – XX ғасыр басындағы қазақ зиялылары арасындағы ең бірегей және сыни тарихшылардың бірі. Оның еңбегі – жай ғана көнелікті

жаңғырту емес, ол – тарихи шындықты Ар-ождан сүзгісінен өткізген, этикалық тұрғыдан бағаланған баға жетпес мұра.

Егер біз Шәкәрімнің әдістемесі мен деректерін талдауды ғылыми-теориялық негіз деп қабылдасақ, ендігі міндетіміз – оның мұрасын қазіргі тарих ғылымы мен білім беру тәжірибесіне тиімді әрі қолданбалы түрде енгізу.

Шәкәрімнің "Шежіресі" қазіргі қазақ тарихы ғылымында үш негізгі және тәжірибелік-қолданбалы функцияны атқарады:

Рухани тұғыр: Ол тарихи сананы жаңғыртудың және ұлттық идентитарлық тұтастықты қалыптастырудың негізі.

Әдістемелік үлгі: Ол көпөлшемді дереккөздерді (Шығыс, Батыс, Ауызша дәстүр) салыстырмалы талдау арқылы зерттеу тәжірибесін кеңейтеді.

Тәрбиелік бағыт: Ол "Үш анық" ілімі арқылы тарихи әділдік пен адал азаматтық позицияны қалыптастырудағы рухани темірқазық болып табылады.

Біздің міндетіміз – Шәкәрім мұрасын қазіргі заман талабына сай, жаңа әдістемелерді қолдана отырып, салыстырмалы талдау арқылы зерттеуді жалғастырумен шектелмеу. Біз оны ХХІ ғасырдың жас ұрпағының санасына да жеткізуіміз керек. Сонда ғана біз оның тарихи деректерінің толық құндылығын ашып, оның қазақ тарихнамасындағы лайықты, мәңгілік орнын бекіте аламыз.

Шәкәрім – тек өткеннің шежірешісі емес, ол – ұлттық болашақтың рухани сәулетшісі! Оның мұрасы – біздің тарих ғылымының әділеттілікке, адалдыққа және ақиқатқа деген үздіксіз ұмтылысының символы болып қала бермек.

Әдебиеттер

1. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Орынбор: Вақт баспаханасы. (Еңбектің алғашқы басылымы.), 1911.
2. Әбдіғазизұлы Б. Шәкәрім әлемі. – Алматы: Раритет. (Шәкәрімнің шығармашылығы мен өміріне арналған іргелі зерттеу, 2008.
3. Алтаев Ж. Шәкәрім философиясы және қазақ дүниетанымы. Алматы: Ғылым. (Шәкәрімнің этикалық және танымдық мәселелерін терең талдайтын еңбек, 2012.
4. Бөкейхан Ә. Түрік, қырғыз һәм хандар шежіресі. (Пікір-талдау). Абай-Ақпарат. (Шәкәрім еңбегіне берілген алғашқы сыни бағалардың бірі, 1917.
5. Исын А., & Тұрсын Х. Қазақ-түрік мәдени байланыстарындағы Шәкәрім Құдайбердіұлы. *Türkoloji*, (77), 2016. 124-132. (Шәкәрімнің шығыс дереккөздерін пайдалануын талдайды).
6. Қадырұлы Б. Шәкәрімнің Үш анығы. Егемен Қазақстан. 14 Тамыз 2023. (Үш анық іліміне берілген қазіргі философиялық баға.)
7. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. (2-ші толық басылым). Астана: «Алтын кітап», 2007.
8. Құдайбердіұлы Ш. Шығармалары: Олендер, дастандар, қара сөздер, аудармалар. (Екі томдық). Алматы: Жазушы. (Бұл жинаққа "Үш анық" трактатының бөліктері енген болуы мүмкін), 2005.
9. Құдайбердіұлы Ш. Үш анық. Алматы: [Басылым аты көрсетіледі]. (Философиялық трактатының жеке басылымы), 1991.
10. Қасабек А. Шәкәрімтану мәселелері. (1-3 томдық ғылыми жинақтар). Алматы: Раритет. (Шәкәрімнің философиясы мен тарихи көзқарастарына арналған мақалалар жиынтығы), 2007.

Ж.Ж. КошербаеваМаяковский атындағы орта мектебі
ҚР, Абай облысы., janar1K@mail.ru**ШӘКӘРІМ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН
ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР НЕГІЗІНДЕ ОҚЫТУ**

Бүгінгі күнде мектеп пен білім беру жүйелерінің басты міндеті-ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтарды игеруге қабілетті, ғылым мен тәжірибе жүзінде терең білім ала отырып, жеке тұлға болып қалыптасуға дайын ұрпақ тәрбиелеу.

Шәкәрім – өзінің жарты ғасырдан астам уақытқа созылған шығармашылық өмірінде әдебиеттің барлық жанрында жемісті еңбек еткен қайраткер. Адамгершілік асыл қасиеттерді өміріне арқау етіп, оны ақындық құдірет – дарыны және биік азаматтық ісімен халқына үйретуге ұмтылған ғұлама ойшылдың жан дүниесіндегі қуаныш- күйініш сезімдерінің сырын бірден дөп басып, ашып айту өте қиын. Өз заманының суретшісі, табиғат, қоғам, адам туралы көп толғаныс тебіреністер, философиялық тұжырымдар жасаған – Шәкәрім Құдайбердіұлының ақындық әлемі түрлі бейнелі образдарға, тілдік көркемдегіш сөздерге толы. Ең алдымен ол өзі өсіп өнген қазақ жұртының халықтық мұрасын терең меңгеріп, асылын бойына жинақтаған. Сондықтан да рухани жетілу жолындағы алған өзге әсер ықпалдарының ізгі үрдісін халқының қажетіне жарата алған. Шәкәрімнің шығармашылық жолы – XIX ғасыр мен XX ғасыр арасында қазақ әдебиетінің дамуына үлес қосқан ғалым этнограф Ш. Уалихановтың, балалар әдебиетінің атасы, педагог Ы. Алтынсариннің, хакім Абайдың көзқарастарын, шығармаларының идеялық тақырыптарын С. Сейфуллин, М.Әуезов, С. Торайғыров, тағы басқа қазақ зиялыларының еңбектерімен байланыстырған «рухани алтын дінгек [1, 67]. Дала ойшылының өнегелі өсиетке толы әдеби мұрасын оқу – тәрбие үдерсінде тиімді пайдалану – әр мұғалімнің алдындағы жауапты міндеттердің бірі.

Бүгінгі таңда оқытудың мақсаты-білімді, өмір сүруге бейім, ой-талғамы бар, адамгершілігі жоғары, қабілетті тұлғаны қалыптастыру. Демек, өзіміз сөз етіп отырған Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармашылығының білім алушы дүниетанымын кеңейтуге алатын орны ерекше десе де болады. Дүниеге көзқарасы Абай ықпалымен қалыптасқан Шәкәрім «Қазақ айнасы» жинағы мен «Үш анық» атты философиялық трактатындағы адамгершілік хақындағы ойлары болашаққа ұмтылған жаңа буын өкілдерінің көзқарасын тың бір арнаға салуда. Сондықтан ұлылар үндестігін сабақтастыра оқыту әрбір білім алушының жан дүниесін ізлендіре түсері анық [2,59].

Шәкәрім – Абайдан кейінгі әдеби көшті бастаушы, иманды жырымен ұрпағын иландыра білген ақиық ақын. Кез келген ақын ұлылығының айғағы оның шығармашылығы болмақ, себебі ақын туындысы – оның жүрек үні, адал ақтық сыры, бүкіл ойының, танымының көрінісі. Сондықтан оны танып білу, зерттеу, қыр-сырын барлау – үлкен міндет. Шәкәрім – Абайдың қазақ өлеңінің дәстүрлі үлгілерін дамыту бағытындағы жаңашылдық жолын одан әрі жалғастырып, оған өзіндік сөз кестесін қосқан ақын екендігіне зерттеу, іздендіру тапсырмалары бойынша білім алушылармен жүргізілген жұмыс түрлері дәлел бола алады.

Абай мектебінен тағылым алып, ізгіліктің негізін салған Шәкәрім мұрасы-рухани байлықтың бастауы [2,78]. Бай қазынамызды қастерлеп, оны оқытудың түрлі әдіс-тәсілдері арқылы білім алушылардың бойына сіңіруіміз керек. Жаңашыл ұстаз Қ.Бітібаеваның эфристикалық жобалау технологиясын пайдалану кезінде білім дайын күйінде берілмейді, білім алушыға іздену, бақылау, ой елегінен өткізу жолымен алуға бағытталады. Сөзіміз дәлелді болу үшін аталған модельдің үлгісін ұсынайық: жаңа тақырып бойынша алдын ала тапсырмалар жүйесі; тапсырма негізінде сұхбат, әңгіме, пікірлесу; мұғалім түсініктемесі; қосымша материалдар, ғылыми еңбектер; оқулықпен жұмыс; жинақтау, қорытындылау. Бұл әдістеменің әрқайсысы білім алушылардың ізденісін, шығармашылық қабілетін дамытуға, жазу мәдениетін жетілдіруге негіз болады [3, 67].

Ғұлама шығарма тақырыбына негіз болған әлеуметтік-экономикалық, саяси-қоғамдық жағдайларды ерекше көрсете білген. Ол тамаша әдіс-тәсілдерді пайдаланып, сол арқылы өмір шындығын бейнелеген. Шәкәрім шығармаларының оқырмандарға адамгершілік, еңбексүйгіштік, ұлтжандылық рухындағы тәрбие берудегі маңызы зор. Ұлы ақынның өзі гуманистік мүддесін дәл осы ыңғайда анықтап айтқан: Адам үшін еңбегім, Өмірден барлық тергенім. Қалағанын қарап ал, Мұрам сол, жастар, бергенім! Болашаққа үміт пен сенім артқан оптимист Шәкәрім жас ұрпақты, ең алдымен, бірлікке, ынтымақта болуға үндей отырып ұлттық құндылыққа бағыттайды.

Аласапыран заманда «адам» деген атты жоғары ұстап, өмір ағынына қарсы тұру идеясы, қазіргі біздің қоғамымызға нағыз керек тәрбие құралы болып табылады. «Тәрбие мен білім – егіз», – демекші білім мен тәрбиені ұштастыра отырып оқытудың негізі Шәкәрімнің өлеңдері мен поэмалары қайнар көзі болып табылады. Ақылды сол – ынсаппен ар сақтайды, Арсыз сол – арамдықпен жан сақтайды. Адал сол – таза еңбекпен күнін көріп, Жаны үшін адамшылық ар сақтайды. Ақын «Насихат» атты өлеңінде өмірдің тұтқасы ғылыми ілімде «балаңа ғылым үйрет жас күнінде», өнерлі, білімді ғана өзінің өмірінен орнын табады, ел билеп, халықтың басын біріктіреді, ғылым таусылмас кең, оны игерту үшін ерінбеу керектігін білдіреді.

Шәкәрім өлеңдерінің сурет, бейнелері бай, құлпырмалы, ұйқас, буын өлшемдері де сан алуан өзгеріп құбыла түседі. Өлеңдерде бұрын қалыптасқан көркемдік, бейнелі тіркестер де кездеседі, сонымен қатар сөз өнерінің тың қырларын құлпырта ашатын тенеулер, эпитеттер, метафоралар, шендестірулер, нақыл сөздер мол. «Көңілдің көз ашылса», «кеудесінде болса көз», «ойдан маржан, меруерт төгілгенде, отыра алар кім шыдар оны термей», «піскен адам», «аузымен құс тістеген жақсыңыздың», «өліп қалған сұм жүрек оятсам да тұрмас-ты», «өлі жүрек», «тозған ой», «жалқау тартқан ой», «қайғылы біздің көңілден, қайғырған сайын қан шықты», «жалынды оттай жайнаған қайран өмір, Шоқ сөнген соң қап – қара болды көмір», «сәндегіш әтеш», «қабағынан қар жауған қараңғы бұлт», «ай ұшқан тозақ, таза ақылдың алдында жоқ қай құны», «қаламым, қарындашым, жан жолдасым», «Жарылыс басы – қозғалыс», т.б. көптеген осы сияқты бейнелі тіркестер қазақ көркем сөзінің кейбір тың қырларын ашады, адамның рухани әлемін, көңіл-күйін, мұң-арманын, жүрек тынысын ой иірімдерін білдіруде, табиғат көріністерін бейнелеуде Шәкәрім үлкен суреткерлік танытты.

Оқу-білім, еңбек, адамгершілік, ұлттық салт-дәстүр т.б. тақырыптарда жазылған өлеңдерінің тәрбиелік маңызы зор болып, балаларды құндылыққа бағыттайды. Ақын өз өлеңдерінде адам бойындағы негізгі қасиеттердің бірі – еңбек деп түсінген. Ерінбей еңбек ету, еңбекке жақын болу – адамға қалған үлкен «бақ» деп бағалаған. Ақынның еңбек тақырыбына жазған өлеңдері аз емес. Ақынның «Жолама, қулар, маңайға» деп аталатын өлеңінде:

Адамдық борыш ар үшін, Барша адамзат қаны үшін, Серт берген еңбек етем деп, Алдағы атар таң үшін. Сертіме жету – арманым, Көтерем тағдыр салғанын. Өлгенімше ізденем Толтырар кемін қалғанын – деп ақын өмірінің бүкіл мәні еңбекте жатқанын, қандай ауыртпалық кездессе де сүрінбей, барлық өмірін тек адал еңбекке арнайтынын сөз етеді. Қорыта айтқанда, ұлы кемеңгер, халық ұстазы Ш.Құдайбердіұлы – нағыз педагог – психолог. Себебі, әдебиет сабағындағы оның орны мен тәрбиелігі жағынан өте таптырмас, құнарлы дүние деуге болады. Ұлттық педагогиканың алдында тұрған міндеттердің бірі қазақ халқының ойшыл, кемеңгер, біртуар ғұламаларының қайталанбас еңбектеріне терең көз жүгіртіп, тәрбие құралы ретінде қолдану – өте оңтайлы әдістердің бірі. Шәкәрім бабамыздың шығармаларында көркем, бейнелі фразеологизмдер кеңінен қолданылған. Олар – тілдің көркемдігінің, мәнерлігінің, былайша айтқанда, тіл байлығының көрсеткіші.

Талап деген бір жүйрік бар тұлпар сында,

Бабын таппай мінгенді қылар жынды.

Тауға ұра ма басымды, тасқа ұра ма

Ал енді оған кісі қайтіп мінді? («Талап пен ақыл»).

Жалпы қолданыста басын тауға да, тасқа да соқты (ұрды) деген тұрақты тіркестер бар. Бұл тіркестер І.Кеңесбаевтың «Фразеологиялық сөздігінде» әлекке түсті, әуре-сарсаң болды деген мағынаны білдіреді. Шәкәрімнің мына өлең жолдарында:

Жер сықылды пайдалы бол, Пайдалансын ел сенен. Тасты жердей болма қатты, Тілме жұрттың табанын деген күнделікті қолданысымыздағы *тастай қатты, тастай берік, тас түйін* деген тіркестер кездеседі. Мағынасы – өте мықты, аса берік, құрыштай. Ақынның лирикасын түйсініп, идеялық көркемдік ерекшелігін таныған білім алушылар тиянақты алған білімдерін жеке, жұптық, топтық жұмыстар негізінде белгілі бір мақсатқа жетелейді, бағыттады әрі зерттеу еңбектерімен жұмыс жасауға, ғылыми сипаттағы мақала жазуға ұмтылыс пайда болады. Нәтижесінде білім алушының жазу мәдениеті қалыптасады.

Шәкәрім шығармашылығының негізгі ерекшелігі ұлтын, жерін сүйген, жалпы адамзатты сүйген адам тұлғасының дамуына әсер ету үшін өлең сөзді көркемдік қару ету міндетін көздеген. Сондықтан да ақын өлеңнің мәні мен мағынасына, бүкіл көркемдік сапасына аса үлкен талап қойған. Шәкәрім мұрасының құндылығы – оның рухани бастау көздерінің күрделілігінде. Ең алдымен ол өзі өсіп өнген қазақ жұртының халықтық мұрасын терең меңгеріп, асылын бойына жинақтаған. Сондықтан да рухани жетілу жолындағы алған өзге әсер ықпалдарының ізгі үрдісін халқының қажетіне жарата алған. Шәкәрім адамның ізгі қасиеттерін дамыту жолдарын айқындап, бұл тұрғыда адамзаттық игі дәстүрлерге сүйенеді. Жинақтай келгенде, Шәкәрім өмірі мен шығармашылығы – сан-алуан суретке толы, өмір құбылыстарын көркем айшықтаған күрделі сала. Оның сырларына үңіліп, философиялық, психологиялық, тарихи себептерін ашу әлі талай зерттеулерге негіз болары анық. Шежіренің екінші бөлімі өлеңмен жазылған. «Мақсұд» атты өлеңі Жаратушы Аллаға («Бір Алла бергеніңе сансыз шүкір») мінәжат етуден басталады. Автор шежіре жазудағы мақсатын, халықтың өткен тарихын жазу арқылы ұрпақтарға адамгершілік тәрбиесі ықпалын жасау мұратын білдіреді. Халықтың да, билеуші хандардың да татулықпен еңбексүйгіштікпен ғана өсіп-өркендейтін ұлағатын уағыздайды. Шежіренің «Қазақ» атты бөлігінде ұлттық өркендеуіне кедергі болып отырған кесепатты қылықтар өткір тілмен сыналады. Ғылымды, өнер-білімді игеруге құлықсыздықты, ағайын ішіндегі араздықты, ұрлық, өтірік т.б. кертартпалықты сынайды. Шежіренің «Нәсихат» атты бөлімінде халқының үлкендерін де, жастарын да ғылымды игеруге шақырады. Шежіредегі «Қазақтың түп атасы» – тарихи дастан түрінде жазылған шығарма. Оны мынандай тақырыпшалар арқылы саралауға болады: біріншісі – қазақтың түркі оғыз тайпалары бірлестігі кезеңі; екіншісі – түркі-моңғол тайпалары бірлестігі кезеңі; үшіншісі – Алтын Орда қыпшақ дәуіріндегі қазақ тарихы; төртіншісі – Сақа, Осман түріктерінің тарихы; бесіншісі – қазақ хандығы кезеңіндегі оқиғалар; алтыншысы – XVIII ғ. Абылай хан басқарған кезең, қазақ-қалмақ соғыстары. Бұл тарихи дастан-шежіреден халқымыз тарихындағы көрнекті тұлғаларға деректік сипаттама көрсетілгенін байқаймыз.

Шәкәрім «Ғылымсыз адам – айуан» атты сыр сөзінде:

Дұрыс деме, құры ойлап,

Ақылға сынат, сабыр қыл.

Жығылмайтын дәлел тап,

Бірезу болма өзімшіл.

Мініңді тапса, кім сынап,

Аяғына, бар жығыл,

«Қап, бәлем» деп, кекті ұнап,

Сақтай көрме ойға зіл» [4,79], –

деп ғалым болмақтың басты шарттарын баса көрсетеді.

Шәкәрім адамның ішкі әлемі үнемі дамуда болатынын зерттей отырып, өзінің негізгі философиялық принципі «Ар ілімінің» негізін қалады. Шәкәрім бүкіл шығармашылық күш-қуатын адамдық игіліктерге, ақиқат адамдық болмысты іздеуге, адамға лайық өмір сүруге сарп етті. Адам проблемасы өзекті проблемаға айналды. Қоғам дамуындағы жақсылықтар мен кемшіліктерді айқын аңғарды, аңғарып қана қойған жоқ, оларды жоюдың жолдарын іздеді. Осы негізде оның азаматтық позициясы қалыптасты. Шәкәрімтанушы ғалым Б.Әбдіғазиев: «Заманының сан тарау сауалдарына жауап іздеу, халық мұңы мен арманын жырлау, айналасындағы әлеуметтің мәңгілік мұраттарын көксеу, замандастарының жақсы-жаманды

қасиеттерін объективті түрде бағалау Шәкәрім лирикасының тақырып аясын айқындады» [2,139].

Педагог, жазушы Жүсіпбек Аймауытов «Сабақ беру – үйреншікті жай ғана шеберлік емес, ол – жаңадан жаңаны табатын өнер» дегендей, сабақты өткізуде әр пән мұғалімі сабақтың мақсаты мен күтілетін нәтиже анық болу керек: тілдік төрт дағдыны (тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым) дамытуды; белсенді оқыту түрлерін қолдану арқылы оқушы уәжін арттыруды; мұғалім мен білім алушы арасындағы кері байланыс орнатуды; оқу жетістігін бағалауды да ескеруі қажет. Нәтижесінде білім алушылар өзара ынтымақтастықта жұппен, топпен жұмыс істеуге, өз ойларын еркін жеткізуге, өзін-өзі және серіктестерін бағалауды жүзеге асыруға, бір-бірін тыңдауға, талдауға салыстыруға, сабақты қорытындылауға, қорғауға дағдыланады.

Қорыта келе, «Сусыз егін не шықсын, суғар, шыдаазпқа, Дәмін алып, ел ұқсын, сонда ұмтылар тамаққа»-деп, Шәкәрім өзі айтқандай, шығармаларын осындай тірек сызбалары арқылы ұғындыру білім оқушыларды ақынға рухани жақындатып, көркем сөздің құдіретін түсінуге баулиды. Ұлттық құндылықтарымызды егере отырып, бағалай білуге жетелейді.

Әдебиеттер

1. Акманова Г.Р. Орта мектепте Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларын оқыту әдістемесі (автореферат). ҚР. – Алматы, 2010.
2. Әбдіғазиев Б. Абай дәстүрі және Шәкәрім.– Алматы, 1992.
3. Бітібаева Қ. Әдебиетті тереңдетіп оқыту. – Алматы: «Мектеп», 2003.
4. Елеукенов Ш. Жаңа жолдан. – Алматы: Жазушы, 1989.
5. Сатбаева Ш. Ш. Құдайбердиев. – Алматы, 1993.
6. Шәкәрім. Қазақ айнасы. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Атамұра, 2003.
7. Байтұрсынов А. «Ақ жол». – Алматы: Жалын, 1991.

GTAMP: 17.01.07

А.К. Кудайбергенова

№71 мектеп - лицейі

ҚР, Астана қ., arai7816@mail.ru

«АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР

Қазақ халқы – сөз қадірін ерекше бағалаған, әділін айтса бір ауыз сөзге тоқтап, атасының құнын кешкен ер көңілді дана халық. Халықтың гауһары да, кәусары да, бар қасиеті де сол сөзде. Сөз – тыңдаушының жүрегін толқытып, бойын балқытып, көңіліне ұялатудың өзі асқан өнерпаздықты, дарын қабілетті қалайды. Бұқар жырау тұлпар ғып баптаған, Махамбет сұңқар ғып сақтаған киелі тіліміз дүние жүзіндегі бай, әсем тілдердің бірі.

Қазақ тарихы мен заң жүйесінде, фольклоры мен көркем әдебиеті, мәдениеті және тіл білімі саласында шешендік өнердің маңызы зор.

М. Әуезов өзінің «Әдебиет тарихы» атты кітабында: «Қазақ халқының аталы сөзді, шешендікті аса қадір тұтқаны ежелден мәлім. Небір бітімсіз дау – жанжалдың шешімін екі – ақ ауыз сөзбен айтып тындыру, небір ойлы да образды, отты сөздерді суырып салып айту қазақ тарихында көп болған. Жер дауы, жесір дауы, ер құны, барымта – сарымта жайы ұстасушы екі ру елдің билерінің өзара айтысуы арқылы шешілген. Бұл нағыз сөз сайысына, шешендік, тапқырлық сынына айналған. Оған тән билер ғана емес, жай жігіттер де араласып, асқынған дауды шешіп тастап отырған», – дейді [1,29].

Ұлттық өнеріміздің ішінде алмастай асыл, найзағайдың отындай жарқ – жұрқ еткен өткірлікке, тапқырлыққа суарылған, дүниетанымдық тереңдігіне негізделген шешендік өнер

үлгілері, заманымыздың заңғар жазушысы М. Әуезовтің «Абай жолы» роман – эпопеясында көп кездеседі.

«Абай жолы» роман-эпопеясындағы шешендік сөздерге тоқтала отырып, жазушы шеберлігіне көз жеткізуге болады. «Әр кейіпкерді өз тілімен сөйлету керек» – деп А.П. Чехов айтқандай Әуезов кейіпкерлерінің сөз саптауы салған беттен өзіндік өзгешелігімен дараланып, әрқайсысының ойы мен бойына шақтап берілген.

Романнан Абайдың ақыл-нақылға толы шешендік сөздерін көптеп кездестіруге болады. Абай Қармоладағы отырыстан өз басын аман сақтап, жеңіп келген шақта, ауыл жастары жиын жасап, өздері шығарған жырларын жырлай бастайды. Дәрмен Иса туралы жыр айтып, отырған жұртты жылатады. Үнсіз ойланып қалған Абайдың қиялы оянып, аталық пен ақын ағалық бөгде бір сөз айтады:

«Күз қияға, жалтыр тасқа, қақап тұрған аязда жұмыртқаларын салған алғыр қыран бүркіт ана... Ел осылай аңыз етеді, ақпанда сол жұмыртқаларын салып ана қыран қыс бойы бауырына баспай тосады екен. Сонда бір жұмыртқа жарылады, екіншісі және жарылады. Аязды көтермей үшіншісі де жарылады. Қалса аман, біреу ғана қалады екен. Сол қалғанды, жалғызды ғана, мамыр күні туғанда қыран ана бауырына басады да, балапан етеді екен. Кей жылдар бір де бір жұмыртқасы аман шықпай түгел жарылып, ана бауыры түңіледі де тұл кетеді.

Жарылып жатқан жұмыртқалар аз ба? Жарылған жұмыртқаның біреуі – анау Шұбар болса, ол жарылып қана қоймай, маңайына шірік, ылас дерт те таратып, өлексе құртын көбейтіп жарылғандай. Тағы бір жұмыртқа – жаңағы кеткен Көкбай ма? Тым құрыса, мынаны таңдамай да кеткені, ұзаққа бармас жарылар тұқым болғаны ғой. Мынау отырғаннан, қалғаннан да талайы нәсіл болмас... Жарылар да, бітер де! Тек жалғыз ғана арман, тым құрыса біреу... біреу ғана болса, қалса деуші еді ана көңілі... Енді сол біреу – осы Дәрмен болар ма? Осы ғой! Артынан мен жетпегенге жетіп, мен көксегендей ортаны көксеп ұшырармысың алысқа! Жетермісің жақсы жайылымға? Мен ұшқаннан арыға ұшар болшы! Мен танығаннан арғыны танышы, кейінгі елің көрер ырыс-қонысты барлашы! Ол сол, сен бүгінгі шыншыл жүрекпен таныған өрісте!» [2, 291], – деп Дәрменге үміт артқандай.

М. Әуезов кейіпкер өлеңдеріндегі жекелеген образды, сөздерді кейіпкерлердің тілінде сөйлетумен бірге Абай өлеңіндегі бүтіндей бір ойды, мазмұнды проза түрінде жеткізеді. Мысалы: Абайдың ақындық сөз өнері туралы жас ақындарға қатысты айтылғанын мына диалогтан байқаймыз:

- «Бай, бағлан болып қадірлі болмайды жігіт! Өнерлі боп, сол өнерін ұстай біліп, қадірлі болады. Жалқы бол, жарлы бол, ол кемшілік емес. Өнерлі ақын, асқақ әнші болсаң – ел көңіліндегі мұңды айтып, көзіндегі жасты тыйсаң, сенен зор, сенен қадірлі болмасқа тиісті!» – деп Абай өз қасында отырған Әйгерім мен Әмірге қарап, бір түйін тастағандай болды.

Сонымен бірге романда өнер саңлағы Біржан бастаған бір топ қауым ортасында Абайдың мына сөздерінен өлең мен ән, ақын мен әнші арасындағы тығыз байланысты көреміз:

- «Өзге өзгенді не қылайын, Біржан аға, - деп бастап, қонағына жаңа бір қуаныш жүзімен қарады. – Ел ақтаған бір ақын болушы еді. Тілін безеп, жанын жолдап, тіленшілікпен байды сауып, сөз қадірін сол көтеруші еді. Үн түзеген бір әнші болушы еді. Кім көрінгеннің қосшысы. Әр кез, әр мырзаның қосалқысы. Ән қадірін түсіріп, бір атым насыбайдай арзан етіп еді. Сен әнді босағадан өрлетіп, төрге шығардың, соныға ғана қуанам. Осының-ақ қадір- қасиетінді тануға жетіп тұр !... – деді [2, 326].

Жазушының «Абай жолы» роман-эпопеясы – қазақтың ұшы-қиырсыз даласындай кең құлашты, сол кеңістікте қадым заманнан мекен еткен халықтың асқақ арманы, шалқар ойы, ақындық қиялы, жасампаз рухы, бар болмыс – бітімі болып табылатын халық фольклоры рухында жазылған ұлы шығарма екендігі сөзсіз.

Эпопеяны оқып отырып, қазақ елі шешендік өнердің бесігі екендігіне еркін көз жеткіземіз. М.О. Әуезов осы бесікте тербеліп өсіп, халқының сөз өнерін ойы мен санасына мол сіңірген жазушы. Сондықтан да эпопеяның басты кейіпкерлерінің бәрі де шешендік дәстүр бойынша жұмбақтап, тұспалдап сөйлейді.

Жазушы Құнанбай мен Абайдың даналық сөздерін мол келтірген. Тобықты арасында «Құнанбай айтты» деген шешендік сөздерді де алғаш жинаған М. Әуезов болды. Мысалы, Құнанбайдың: «Құл мен қожа майданда теңеледі, жас пен кәрі білімде теңеледі, жақсы мен жаман өлгенде теңеледі» – деген сөздері сақталған. Абайды ең алғаш шешендік өнерге баулыған, оның бойындағы асыл қасиеттерді байқап, оны дамыту үшін Абайды әр түрлі даулы мәселелерді шешуге бет бұрғызып, ел, жер көруіне себепші болған – Құнанбай. Құнанбайдың мырзалығы халық арасындағы құрметке ие болуы, дауды әділ шешуі, оның найзагерлігі, ел бастаған дәрежесі – әрқайсысы өзіне лайық әрекетімен тұлғалы етіп суреттелген.

Шешендік толғаулардың үлгісін роман-эпопеядағы «Жолда» атты тарауындағы Балта ақынның қалың бұқараға арнаған жолдарынан аңғаруға болады. Құнанбай ауылына қаланың татар саудагерлері мен қонақ байлары қонаққа келеді. Құнанбайдың үлкен-үлкен үйлеріндегі бөлмелері қонаққа лық толады. Олар: Бошан, Қарашор руларының жуан – жуан атқамінерлері, төрелері, мешіт имамы Хасен, Алшынбай, Балта ақын, Майыр, Бөжей, Баймұрын еді. Алдында осы қонақтарға «сәлем беріп шығармын» деп қонақ бөлмелерге келе жатқан Абайды Ызғұтты мақұл көрген жоқ. Абай қонақ үйлердің есік – есігінен бір – бір қарап, бұрышта тұрған орындыққа отырып, табақ тасушылардың қарбалас қимылдарын қарады. Енді Абай есінеп, түрегеліп, Майбасар пәтеріне қайтпақшы болады. Сырт есікке қарай баса бергенде Құнанбай бөлмесінен шырқай шыққан үн естіледі. Бұл жанынан шығарып, сілтеп отырған, Алшынбай қасында жүретін Балта ақынның үні болатын. Балта ақын көпшілікке өзінің шешендік толғауын былайша арнайды:

Алған жарын жамандап,
Асқанды қайдан табарсың.
Ақ тоңынды жамандап,
Атылас қайдан табарсың?
Өз басыңды зор етіп,
Теңдес қайдан табарсың?
Ағайынды жат біліп,
Жақынды қайдан табарсың?
Араз болсаң еліңе,
Жамандық айтар хабаршың.
Тату болсаң ағайын,
Сонау қатын балаға

Сүйінші айтар хабаршың, - деп тоқтайды [2, 95].

- Уа, сөз төресі осы да !.. – деп, даурығып, Алшынбай мен Қаратай мақтау сөз айтады.

Жазушы Балта ақынның толғауын бір жағынан өсиет, бір жағынан ақыл ретінде шешен тілмен кестелейді. Әсіресе, алдыңғы төрт жолы дыбыстық қайталаудың ішіндегі ассонанс болады, алдыңғы сегіз жолы, яғни екі шумағы кезекті қайталаудың, яки эпфораның үлгісіне жататын айшықтаудың бір түрі.

Шешендік толғаулардың тағы бір тамаша үлгісіне Әбіштің сөзінен келтіруге болады. Әбіш әл үстінде жатқанда, Мағашқа айтқан сөзі:

- «Біреу туады, біреу мезгілді, мезгілсіз дүниеден көшеді. Бірақ халық, қауым, заман өзінің жолымен маңады. Ешбір жан, жеке адам дүниенің тұтқасы емес. Сендер де мүлде шөгіп, егіліп кетпеңдер!.. – деді [3, 429]. Бұл әрине, Абайдың «Дүние – үлкен көл, заман – соққан жел, алдыңғы толқын – ағалар, артқы толқын – інілер, кезекпенен өлінер» деген өлеңін негізге алсақ, Әбіш те өзінің философиялық толғауында дүниенің баянсыздығын меңзейді. Әбіш дүниеден өткен соң да, оның жұбайы Мағрипа былай деп еді: «... Талақ еттім тірлікті!.. Мен де өлемін, сенсіз дүние маған жоқ.» деп сүйіктісіне серт бергендей болады. Енді міне, Мағрипаның өзі үзілгелі жатқанда Абаймен соңғы рет «қош айтыспақ» болып, Абайға адамдар жібереді. Абай Мағрипаның үйіне аттан түсіп келе бергенде, Мағрипа үзіліп кетеді. Мағрипа да Әбіш қайтыс болғаннан кейін уануды ойламай, өзінде бір ұдайы ғана у жұтқан қасіреті бар-ды. Соны ойлап, және де Әбішін еске алып, шер толғау тудырып еді. Сол зарының соңғы жолдарында:

Тиянағым, тұрлауым,

Енді кімге асылдым!
Ойламадым туғанда,
Бір өзіңе бас ұрдым.
Жалғыз сенен айрылып
Артыңа қарап аһ ұрдым!
Ойламадым еш жанды,
Өзіңе ердім оңаша.
Рақаттанып, мақтанып
Құлушы едім тамаша
Шын сорлы мен-дағы
Мағыш байқап қараса!... [3, 496].

Абай мұнда Мағрипаның шеріне дәрмені біткен өз шерін қосып еді. Жұбана алмаған Мағрипа да дүниеден өтті.

Осы ретте Мағаш та ауру үстінде Самарбай мен Кәкітайға тапқыр тілге құрылған шешендік бір сөз айтады: «Жұрт тілейді, бойыңда әділетің бар ма? Жақсы ата тәрбиесінен алған нәрің бар ма? Соныңды бер, дәрім болсын!» – дейді. «Кімбіз өзіміз ? Не сақтап жүрміз ішімізде! Сарапқа салып көрінейік деп едім! – деп отырыпты да: «Тығулы жатқан алтынның топырақ басқан тастан артық не қасиеті бар?!» – депті [3, 560]. Мұндағы ой ұшығы халықтың ең мәртебелі де ең етене қасиеті – әділдік сезімі мен соны көксеуі және де ата – ана тәрбиесін, ақылын естіп, құлағына құйып келген әрбір бала қашан да жақсылықты, аталы сөзді айтып, сол нәрін халқына жеткізе білсе, одан артық еш нәрсе жоқ шығар.

Осы соқтықпалы соқпақсыз заманда өмір кешкен азғантай халықтың көргені тек қорлық екенін, бұл қорлықтың астарында қараңғы, надан, оны билеген күш-қуат қара албасты, қара түнек күштері тұрғанын Абай ескере отырып, бір сәт қатал ойға ауысады: «Бұл өмірден кетер ме еді ? Өліп-өшіп жоғалып, сол болашақ дүние үшін кетсе. Қайта бір ояну үшін, бір сәтке болса да қайтадан жандану үшін өлсе... Болашақта аз тірлікке қайта бір келу үшін солай болса» – деп қиялдайды. Дәл осы сәт анық ақындықтың үлкен бір биігіне ой сезімімен өрлеп шыққан зор өнерпаздың өзгеше бір өлеңі туды. Бұл өлең болашақпен өз заманын өзгеше бір халде жарастыра табыстырғандай:

Жүрегіңнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын оны да ойла.
Соқтықпалы соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым кінә қойма!... [3, 517].

Жазушы мұндағы күңіренген кәрінің, көрге үңілген зарлының айтқан өлім жайын емес, дүниедегі, халықтардағы, замандардағы барлық бір өлмес күштер, мәңгі тірліктер барына өлім атынан айтылған өмір жырын Абайдың толғауы арқылы бере білді.

Жазушы шығармасындағы шешендік толғау көбінде ақыл, өсиет түрінде айтылып, мысалдар арқылы жазушының айтпақ ойы көрінеді.

М. Әуезов өз шығармасында суреткерлік шеберліктің адам баласы шыға алатын ең биік шыңына дейін жетті. Жазушы шешендік сөздердің шеберлігі, құндылығы сөз сайысында, алқа топтың алдында бағаланатынын ескеріп, қазақтың шешендік өнер дәстүрін дамытып, жаңа сапаға көтеріп, тапқыр теңеулерді ұштастырды.

Қазақ халқының бүкіл адамзаттық рухани мәдениетке қосқан үлесі оның фольклорында көрінетін ақындығы, шешендігі, даналығы, тіл байлығы деп қарасақ, Мұхтар Әуезовтің басты шығармасы «Абай жолында» өзінің жазушылық бар шеберлігін пайдаланып, осылардың бәрін көркемдік дәрежеде жинақтап бере білді.

Әдебиеттер

1. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
2. Әуезов М. Абай жолы: Роман – эпопея. – Алматы: Жазушы, 1989. – Бірінші кітап. – 608 б.
3. Әуезов М. Абай жолы: Роман – эпопея. – Алматы: Жазушы, 1989. – Екінші кітап. – 613 б.

Е.Б. Мажимов

«Авиценна» жоғары медициналық колледжі
ҚР, Семей қ., mazhimov_e@mail.ru**ШӘКӘРІМ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ-СТИЛЬДІК ТАБИҒАТЫ**

Шәкәрім Құдайбердіұлы – қазақ рухани мәдениетінің көрнекті тұлғасы. Ол Хакім Абай тағылымы ізімен көрнекті ақын, прозашы, философ, аудармашы тұғырындағы тұлғасымен қазақ тарихындағы өзіне дейінгі көркем ойлау дүниетанымы жетістіктерін шығармашылық дарынымен жалғастырды.

Шәкәрім тікелей ұстазы Хакім Абайдың ықпалымен туған халқымыздың фольклоры мен әдебиеті мұраларының дәстүрлі көркемдік негіздерінен нәр алып қалыптасты. Табиғи дарының қуатымен мұсылмандық білім алып, Шығыс және батыс халықтарының тілдеріндегі мұраларды өзіндік ізденістермен оқып меңгерді.

Қазақ әдебиеті тарихына елеулі үлес болып қосылған туындылары – лирикалық өлеңдері. Ақынның лирикалық өлеңдерінде қоғамдық-әлеуметтік ортаның және оны құрайтын жеке адамдардың қарым-қатынастары, мінез-құлық психологиясы сыншыл реализм ұстанымен жырланған. Ақынның көңіл-күй, азаматтық, махабат тақырыптарындағы өлеңдерінде адамдардың жан әлемі қайшылықтары философиялық-психологиялық күделі сипатымен бейнеленген. Шәкәрімнің лирикалық өлеңдерінде халық – ағарту, білім, ғылым игеру мұраттарын адамгершілік-гуманистік биік көзқарасымен жырлады. Мысалы, «Адамдық борышың» өлеңіндегі ағартушылық ойы педагогикалық мәңгілік тағылымымен баурайды:

Адамдық борышың –
Халқыңа еңбек қыл.
Ақ жолдан айнымай,
Ар сақта, оны біл...
Ғибрат алар артыңа із қалдырсаң,
Шын бақыт
Осыны ұқ

Мәңгілік өлмейсің! [4]. Хакім Абайдың әлемдік рухани құндылықтар қатарындағы шығармашылық мұрасы – оған дейінгі және кейінгі қазақ көркемдік ойлауының жинақталған болмысының көрінісі. Хакім Абайдың ақындық айналасындағы көрнекті ақындардың ортасында дара шығармашылық болмысымен танылған Шәкәрім Құдайбердіұлының мұрасы да қазіргі Тәуелсіз Қазақстанның жаңа тарихының әлем өркениеті кеңістігіндегі бағалы көрсеткіштер қатарында бағаланады [1, 23].

Шәкәрімнің шығармаларындағы азаматтық сарындар оның Хакім Абай дәстүріндегі ойшыл ғұлама, қайраткерлік ұстанымындағы тұлғасын даралай танытады. Оның лирикалық өлеңдерінде де эпикалық поэмаларында да, шежіресінде де, философиялық, прозалық туындыларында да халықтың өткені мен қазіргісің қамтитын дерекнамалық-тарихнамалық сипат аясында туған даласын, атамекенің, салт-дәстүрімізді, әдет-ғұрпымызды, адамдарды оның азаматтық – отаншылық парасатпен бағалаған ойлары айқындалады.

Шәкәрім шығармашылығындағы азаматтық сарындар ақын туындыларында тұрақты орын ала отырып, ақынның тарихнамалық- дерекнамалық ұстанымдағы ой-пікірлерін айқын білдіреді.

Шәкәрім Құдайбердіұлының лирикалық өлеңдеріндегі сыншылдық («Қазақтың жаманы болмас», «Еріншек», «Сәнқойлар»), махаббат («Шын сырым», «Арман», «Жастық туралы», т.б.), философиялық, табиғат, көңіл-күй, т.б. саналуан тақырыптардың бәрі де өмір шындығына негізделген тарихи-танымдық тағылымымен бағаланады [1, 47 б.].

Ақынның поэмалары («Қалқаман-Мамыр», «Еңлік-Кебек», «Нартайлақ-Айсұлу») да өмір шындығындағы деректі оқиғалардан тарихнамалық-философиялық түйіндеулер жасайтын суреткерлік-көркемдік шешім тағылымын танытады [1,93 б.].

Шәкәрімнің прозалық әңгімелері («Шын бақыттың айнасы», «Бәйшешек бақшасы», «Мәнді сөздер», т.б.), «Әділ-Мария» романы, халық тарихындағы шежірелік жүйесі, лирикалық және эпикалық шығармаларындағы кейіпкерлер - бәрі де оның тарихи шындықты паш ететін реалистік ұстанымын дәлелдейді [2,16 б.].

Әдебиет туындыларының реалистік сипаты – ұлттық және жалпыадамдық көркемдік-эстетикалық дүниетанымға тән ерекшелік. Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармашылығындағы барлық жанрлардағы туындыларда тарихи оқиғалар мен көрнекті тұлғалардың қамтылуы анық байқалады. Ұлттық және жалпыадамзаттық адамгершілік-гуманистік мұраттар жолындағы саналы ақыл-ой иелеріне тән қасиеттерді жинақтаған Шәкәрім шығармалары тіршілік қозғалысындағы өмірге құштарлық қасиеттер ұлағатын айғақтайды. Еркіндікке жету үшін қазақтың өзін түзеу керектігін, билікқұмарлық, күшілдік қасиеттердің қазақтың аяғына тұсау болатынын айтады.

Шәкәрімнің бір ерекшелігі – қай кезеңде де болашаққа үмітпен, сеніммен қарады. Оның өлеңдеріндегі лирикалық қаһарманның бойындағы беймаза абдыраушылықтан гөрі сабырлы оптимизм басым болды [3,193].

Шәкәрімнің 1917 жылғы оқиғалар мен одан кейінгі уақыт жөніндегі ойларында өзіне ғана тән ерекшелік бар. Бір қарағанда, ақын өзің осы жағдайлардан аулақ ұстаған тәрізді көрінеді. Бәлкім, солай да шығар? Кенеттен келген өзгерістің түбі күмәнді екенін сезгендіктен болар? Әйтес де Шәкәрім өлеңдерінде сол кездегі тарихи шындыққа, қоғамдық өмірге баға беретін ой ұшқындары біршама көрініп жатады. Заманға, қоғамды билеген партияға, адамға беретін ақынның өз бағасы бар. Алаш қозғалысының алғашқы қадамдары, тағы басқа оқиғалардың қай-қайсысы да ақын жүрегінің сүзгісінен өтеді. Ол бәріне әділ бағасын айтады. Мәселен, мына өлеңінің бір тұсында ақын:

Алашорда бір бөлек,

Қауымның ойы өзгереді, –

десе, ондағысы Алаш ұранының жалпы қазаққа жақпағаны емес, оның большевиктер қауымына ұнамағанын тұспалдағаны деп ойлау керек. Ақын айналасында болып жатқан жағдайды сынаудан да құр емес:

Партия соры көп елдің,

Айта алмай соны бөгелдім [4,63], –

деп сол кезеңде өмір сүрген ақындардың ешқайсысы да айта алмаған. Шәкәрім біраз «бөгелсе» де, міне, осындай батылдыққа барады. Ақын қаламынан туған бұл жолдар оның бір сәттік көңіл-күйінің ұшқынынан тұтанған көрініс емес. Ақын шығармаларының бүгінгі күнге соншалықты үлкен трагедиялық жолдың ауыр азабын көріп барып жеткенін, қаншама жөнсіз сұрыптауды басынан өткергенін және осы жолда жоғалтқан бізге белгісіз мұраларының әлі де болуы мүмкін екенін еске алатын болсақ, онда бұл сипаттағы туындылардың саны мұнымен шектелмейтінің де анық болжауға болар деп ойлаймыз.

Қазақ топырағына келген өзгешелеу заманды, оның тарихи шындығын Шәкәрім осылай түсінді. Өзі түсінумен ғана шектеліп қалған жоқ, өзінің ұғымын бұқараға мейлінше ашық әрі ұғынықты түрде жеткізе жырлады. Ендігі заманның мәні адал еңбек пен ынтымақты бірлікте екенін түсіндіруге күш салды.

XIX ғасырда туып, бүкіл саналы өмірін XX ғасырдың алғашқы үш он жылдығында жарқыраты көрсеткен, артында келер ұрпаққа мол, жан-жақты рухани мұра қалдырған Шәкәрім Құдайбердіұлы өз уақытының ерекше құбылысы болды. Шәкәрім Құдайбердіұлы да кез-келген озық ойлы қайраткер, азамат сияқты тарихқа, тарихи оқиғалар мен тұлғаларға үлкен көңіл бөлген, өзіндік, қалыптасқан тарихи зердесі бар тұлға екендігін ол қалдырған шығармалардан байқаймыз.

Шәкәрімнің тарихшы, философ тұғырындағы тұлғасын «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі», «Мұсылмандық шарты», «Үш анық» атты тарихи – шежірелік, ғылыми –

философиялық еңбектері танытады. Ал, «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» деген еңбегі [6, 23]. кеңестік дәуірге дейін ресми қазақ тарихының жүйеленіп жазылмауы, болмауы шындық. Сол сияқты кәсіби қазақ тарихшысы да болған жоқ. Егер біз Шоқанның, Құрбанғали Халидтің қазақ тарихына қатысты еңбектерін зерделеп отыра, оларды тұңғыш қазақ тарихшылары десек, олардан кейін заңды түрде Шәкәрім қажыны айтуымыз керек. Ал, Шәкәрімнің бір артықшылығы, ол қазақ тарихының белгілі бір кезеңдерін жүйелеп, ой елегінен өткізіп қазақ тарихын жазуға тырысуында. Ол қазаққа жүйелеп жазылған жазба тарихтың қажеттігін алғашқылардың бірі болып түсінген адам екендігін көреміз. Шәкәрім қажының бұл еңбегі шежіре деп дәстүрлі атаумен алғанымен, оның кәдімгіше шежіре емес, қазақ тарихына арналған үлкен зерттеу екенін тиянақты танысқан адам түсінеді. Сонымен бірге еңбекті бүгінгі күнгі ресми қазақ тарихы тұрғысынан қарасак та үлкен алшақтықты көрмейсіз.

Шәкәрім қажы әлі қалыптаспаған қазақ тарихының алдында тұрған үш мәселеге көңіл аударған. Олар: қазақтың халық болып қалыптасуы, қазақ хандығының құрылу тарихы және хандар генеологиясы. Бұл мәселелер әлі де өзінің өзектілігін жоймаған сұрақтар. Еңбекті жазу барысында Шәкәрім қажы ортағасырлық шығыс тарихшылары Махмуд Қашғаридің, Нәжиб Ғасымбектің, М.Х.Дулатидің, Васифидің, Әбілғазы Бахадур ханның және кейінгі заманның білгірлері Березиннің, Радловтың, Аристовтың еңбектерін кең пайдаланғаны және өзіндік ой елегінен өткізгені байқалып тұрады. Мәселен, Шәкәрім қажы өзінің Әбілғазы Бахадур ханның шежіресіндегі кейбір көне түрік кезеңіне жататын пікірлерімен келіспейтіндігін айтады. Зерттеушінің өз ойын осылай дәлелдей отыра, нық айтуы еңбекте үнемі кездеседі.

Жалпы еңбектің ғылыми тілде жазылғанын да айту керек дейміз. Еңбектің он бойында бірнеше жерде зерттеушінің тың пікірлері кездеседі. Мысалы, ол ертедегі түрікке христиан, будда діндері де белгілі болған дей отыра, «түріктердің өз діні болды» дейді. Ол біз білетін тәңірлік діні. Сол сияқты «қалмақ» деген атаудың Монғолия жерінен Шыңғысханның наймандарды, керейлерді, жалайырларды қуып шыққанда, солардан қалып қойғандарды айтқан және оларды түрік еді деп кесіп айтуы да көңіл аудартады.

Қорыта айтқанда, Шәкәрім шығармаларындағы азаматық сарынды туындыларды әлем әдебиетінің классикалық көрсеткіштері қатарында бағалай аламыз. Қазақ өркениетінің әлемдік рухани құндылықтарын байытқан Шәкәрім шығармалары қазіргі Тәуелсіз Қазақстанның жаңа әдебиетінің дамуында да жетекші көркемдік негіз болуымен бағаланады.

Шәкәрімнің лирикасындағы көркемдік пен бейнелілік, лирикалық тұлға, соның негізінде ұлттық таным мәселесін зерттеу тек осы суреткер шығармаларын зерттеуде ғана емес, жалпы көркем шығармадағы көркемді - эстетикалық ерекшелігің тануға мүмкіндік берді.

Сонымен қатар Шәкәрімнің ақын ретіндегі өзіндік даралығың таңуға, лирикасының көркемдік. қуатың ашуға тілдік, бейнелілік мәселесі арқылы келуіміз өз нәтижесін берді.

Ақынның лирикалық шығармаларынан ішкі жан тазалығың рухани ілімнің қайнар көзін аңғарамыз. Шәкәрімнің даналық ой - толғамдары, әр ілімі бүгінгі біз өмір сүріп отырған заманда адамның жан дүниесіне, оның адамдық болмысы мен мәңіне бетбұрыс жасауда бізге ауадай қажет. Сонымен, Шәкәрімнің лирикасы көркемдік-жанрлық, эстетикалық қуаты ерекше қазақ әдебиетінің, жалпы халық мәдениетінен ерекше орын алатын ұлттық құндылық деп айта аламыз. Қазақ лирикасына Шәкәрім философиялық таным, эстетикалық талғам, көркемдік қуат әкелді.

Шәкәрімнің өлеңдері жанрлық-стильдік табиғаты жағынан жан-жақты болып келеді. Ақын қазақ поэзиясының жанрлық түрін дамыта жаңа бағыттар ашқан.

Шәкәрімнің лирик ақын ретінде стилін қарастыру барысында Абай дәстүрін дамыта жалғастырған, өзіндік даралық стилі бар суреткер ретіндегі болмысы жан-жақты зерттелуде. Шәкәрім лирикасындағы бейнелі сөздер жүйесінің суреттеу, мәнерлеу құралдарының, сөз қолдану шеберлігінің, сөз саптау ерекшелігінің жұмбақ сырлары да өзгеше. Басқаша айтқанда, суреткердің сұлулықты көре білуі, сезе білуімен қатар оны шебер бейнелеуіне, даралық өнер тұлғасы ретіндегі шеберлігіне келіп тіреледі.

Шәкәрім есімі бүгінде ұлтымыздың рухани мәдениетінің аса көрнекті тұлғасы ретінде аталады. XX ғасырдың басында ол ұлтымыздың перзенттері Әлихан Бөкейханов, Ахмет

Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытовтармен үн қоса отырып, ұлт мүддесіне қызмет етті.

Әдебиеттер

1. Ахметов З. Шәкәрім – қазақ әдебиетінің классигі. Шәкәрімтану мәселелері/Құраст. Т.Шаңбай. – Семей-Новосибирск: Талер-Пресс. – 380 б.
2. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі/Құрастырушылар З. Ахметов, Т. Шаңбай. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.
3. Құдайбердіұлы Шәкәрім Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1988. – 470 б.
4. Құдайбердіұлы Шәкәрім. Иманым. – Алматы: Жазушы, 2000. – 350 б.
5. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 320 б.
6. Құдайбердіұлы Шәкәрім.Түрік, қазақ, қырғыз һәм хандар шежіресі. – Алматы,1991. – 66 б.

GTAMP: 10.53.22

Д. Мукамеден

«Халықаралық инженерлік-технологиялық университет» колледжі
ҚР, Алматы қ, Mukdinara@mail.ru

ШӘКӘРІМ МҰРАСЫ – МӘҢГІЛІК МҰРА

Қазақ әдебиеттану ғылымының ұзақ жылдар бойындағы тынымсыз талпыныстарының нәтижесінде «коммунистік идеология» атты «қара теңіздің» қыспақты құрсауынан босап, әділеттіктің ақ айдынына шыққан, ақиқатын айғақтаған асыл қазыналардың бірі он тоғызыншы ғасырдың соңғы ширегі мен жиырмамыншы ғасырдың басында қалам тербеген талант иесі, суреткер жазушы, көрнекті ақын – Шәкәрім Құдайбердіұлы.

Шәкәрім өзінің көркемдік ой танымын арғы-бергідегі әдеби дәстүрлермен сабақтастырып, кешегіні бүгінгімен және ертеңгімен жалғастырып өткен талантты перзент.

Шәкәрім талантының түп негізінде сан алуан сарқылмас қайнар бастаулар жатыр. Ойшыл суреткер сол бастаулардың кәусардай таза, кіршіксіз мөлдір шырынын тауып, талғаммен талғай отырып табиғатына дарытты, асылдың шипасын ақындық жүрегіне сіңірді.

Шығыстың классикалық поэзиясының жауһарлары, одан беріректегі халық поэзиясы, жыраулар жырлары, ұлы Абайдың әдеби дәстүрі, өзі өмір сүрген дәуірдегі түрлі үрдістер, бәрі-бәрі Шәкәрім үшін өнегесі өлшеусіз тағылымды мектеп болды.

Халқының мұңын жырлап, адам бойындағы игі қасиеттерді қастерлеп, өлеңдерінің өзегі ету- Шәкәрім шығармашылығының басты мұраты. Ақын айналасындағы барлық нәрсеге терең бойлап, жамандығынан жирене біліп, жақсылыққа ұмтыла білді.

Әдеби туындының көркемдік әлемі қаламгердің ой-қиялы және дүниетанымы мен сөз саптасына келіп тіреледі десек, қазақ өлеңінің кеңістігінде Абайдан соңғы ойлы өлеңнің өрнегін салған суреткер – Шәкәрім шығармашылығының поэтикалық жүйесіндегі өзіне тән ерекшеліктерді былайша сипаттауға болады:

Біріншіден, ақын өлеңге өнер ретінде қарап, оны өрелі ой айтудың құралына айналдырған. Сондықтан да өлең жолдарында философиялық таным мен поэзиялық көркемдіктің тұтастықта жарасым тауып, нәтижесінде қазақ поэзиясында жаңа мазмұндағы өлеңдік өрнектер мен келісті суреттеулер, тың түр мен мазмұн пайда болып ұлттың рухани әлемін жаңа бір сатыға көтерген.

Екіншіден, Шәкәрімнің лирикалық кейіпкерлерді сомдаудағы өзіндік қолтаңбасы шағын лирикалық өлеңдері мен көлемді туындыларында да сабақтастық тауып, ой мен сөздің мән мағынасын, әсерін арттыра түсетін: «шын нұр», «шын асық», «таза ой», «от жүрек», «тәтті тіл», «таза жан» т.б. көптеген эпитеттік қолданыстарды түрлендіре қолдануы ұлттық поэзиямыздағы көркемдік құралдарды тыңнан түлетіп қана қоймай, ақынның қаламгерлік қолтаңбасын

айқындайтын айрықша белгіге айналған. Тек бейнелілік қана емес оның терең мазмұнымен өрілген өзгеше бітімі руханиятымыздағы жаңа бір көркемдік дүниені қалыптастырды.

Үшіншіден, ақын поэзиясындағы адам мәселесі өзгеше өрнекпен, бөлекше талап – тілекпен сомдалып, алдымен адам жан дүниесінің сапалы жақтарын дамыту баса көрсетіліп, адам табиғи жаратылыстың күрделі нәтижесі ғана емес рухани жан әлемі ерекше қасиетке ие. Дәстүрлі адам мен табиғат бірлігін психологиялық тұрғыдан сипаттаудың тың үлгісін танытқан сөз шебері шынайы болмыс суретінен асып, адам мен тылсым арасындағы нәзік қарым-қатынастың сипатын танытудың жаңа жолын қалыптастырады.

Төртіншіден, ақын поэтикасы қазақ поэзиясында бұрын соңды қолданылмаған фразеологиялық оралымдармен бейнелі суретті сөздермен дараланады. Мысалы, «сұм жүректің оянбауы», «жебір ұлық қылған іс», «өлі жүрек», «көңілдің қабағы салбырады», «залым ғалым», «сұм ақын», «тозған ой», «азат ақыл», «күншіл мұндар» сияқты алуан сипатты адам психологиясының суреттерін ашатын сөз образдарымен халқымыздың өлең өрісінде ерекше стиль, мәнер және өлең құрау машығын алып келді. Осындай психологиялық оралымдар ақын кейіпкерінің көңіл күйімен қоса оның рухани ой- дүниесінің терең қалтарыстарын тануға да мүмкіндік береді. Мұндай тың талаптарға өлең ұйқасындағы жаңа түр мен ырғақ та сәйкес келеді.

Бесіншіден, ойшыл ақынның шығармашылық поэтикасындағы Алла, жар, жаратушыны жырлау үлгілері дәстүрден ерекше сипатта көрінеді. Алланы дәріптеу, оны әділет пен тазалықтың қайнар көзі ретінде таныту үрдісі арқылы Шәкәрім жалпы адамзатқа ортақ қоғамдық мәні күшті мәселелерді көтереді. Дүниенің құпия сырларын танып білудің жолын жар, жаратушымен байланыста қарастыру арқылы «түзу адам» қалыптастырудың жаңа жолдарын ұсынады. Бұл тарапта да жаңа ұғымдар қалыптастырады.

Осы үш құндылық арқылы адам түзу жолға түседі. Адам жөнделсе - қоғам мен өмір жөнделеді, жаратушыны шын сүю басталады деп тұжырымдайды. Мына бір өлеңінде ақын:

Ескіден қалған сөз теріп,
Өз ойымнан өң беріп,
Үйретуді жөн көріп,
Түзетпек едім адамды
деп өзінің ізгілікті мақсатын ашып айтады.
Айла күш – айуандықтың ең жаманы,
Бокты бокпен жуғанмен ел түзелмес
Ар түзейтін бір ғылым табылмаса,
Зұлымдықты жалғанда әділ жеңбес

Мұнда ақын адамның бойында әділет, мейірім, ынсап, ақ жүрек, таза ақыл болмайынша, зұлымдық, әділетсіздіктер, соғыстар, зиянды қару-жарақтар, мейірімсіздіктер, озбырлықтың жойылмайтынын дәлелдеп көрсетеді.

Адам болмысы, адамның жан дүниесіндегі түрлі сапалық өзгерістерді поэзия тілімен өрнектеудің өзгеше әдіс-тәсілін тапқан ақын қазақтың төл әдебиетімен ғана шектелмей түбі бір түркі руханиятының мазмұнды туындыларынан сусындап, әрі әлемдік ақыл-ой жетістіктерінен үйренген. Шәкәрім мұрасының құндылығы – оның рухани бастау көздерінің күрделілігінде. Ең алдымен ол өзі өсіп өнген қазақ жұртының халықтық мұрасын терең меңгеріп, асылын бойына жинақтаған. Сондықтан да рухани жетілу жолындағы алған өзге әсер ықпалдарының ізгі үрдісін халқының қажетіне жарата алған. Шәкәрім адамның ізгі қасиеттерін дамыту жолдарын айқындап, бұл тұрғыда адамзаттық игі дәстүрлерге сүйенеді.

Шәкәрім Құдайбердиев – қазақтың басына біткен, заманының озық ойлы демократы. Жартығасырдан астам еріксіз үзілістен соң халық алдына қайта шыққан ұлы тұлғаларымыздың бірі. Шәкәрімнің қазақ халқының рухани мәдениетінің тарихында алатын орны ерекше. Ол ақын, тарихшы, философ, өз заманының үлкен ойшылы. Қазақ әдебиетін жаңа белеске көтерген, қазақ халқының көркемдік ойының үздік үлгілерін туғызған, қазақ өлеңдерін түрлендіре түскен, қазақ тілінің мол мүмкіндіктерін бұрынғыдан әрмен танытқан бірегей қаламгер. Ол жаңа қазақ әдебиетінің көшбасшысы Абайдың үлкен ағасынан туған ізбасар інісі.

Туыстық жөнінен ғана емес, ұстанған жолы тұрғысынан алып қарағанда да Абайға ең жақын адам еді. Қазақ халқының атақты философы, гуманисті Шәкәрім Құдайбердиевтің бізге қалдырған рухани мұрасы, өзінің ерекшелігімен таң қалдырады. Ол әрдайым өзінің рухани әлемін дамытып, көп нәрсеге түсініктеме бере алатын жан. Философиялық тұрғыда өмір мен өлім, тұлға мен әлем, жан мен тән деген ұғымдарды толық ашып түсіне білді. Өзінің шығармаларында Шәкәрім өмір жайлы көп жазған. Әдеби мұрасы толыққанды философиялық ойы осы жайлы ашылатынын өзі де білмеді. Оның өмірі біз үшін үлгі. Абай атамыздан қалған мұрасын, адамгершілік құндылықтарын тазалық пен шындықты өзінің өмір жолында ұстанымға айналдырған. Сондықтан өз санасын тазартып, қажет емес ойлардан босатып, білім жолына бек сеніммен қадам басқан. Үлкен шыдамдылықпен Батыс және Шығыс ғалымдарының еңбектерімен таныса отырып, рухани-адамгершілік құндылықтарын назарына алып, оларға сыни көзбен қарап, өзінің ішкі жан дүниесіне тән ойларын теріп, жинақтаған ізгі ниетті жан болатын. Шәкәрім Құдайбердіұлы – белгілі гуманист ақын, дінді, әдебиетті, тарихты, географияны, жаратылыстану ғылымын, физиканы, сөз өнерін, музыка өнерін игерген, араб, парсы, түрік, орыс, татар тілдерін жетік меңгерген, ең білімдар адамдар санатына қосылады. Абайдың өсиетіне құлақ асып, 1905-1906 жылдары қажылық сапармен Араб, Түрік, Еуропа елдерін аралайды. Әлем кітапханаларындағы маржандармен танысады. Небәрі 20 жасында болыс болған, домбыра шертіп, гармоньда ойнаған, жазу-сызудан бөлек, ән айтып, саятшылық құрып, сурет салған. 14 жасынан бастап ән шығарып, аспаптарда ойнаудан бөлек, ағаштан мандалин, қобыз жасап, киім тіккен. Ой еңбегімен қатар, дене еңбегіне төселген, шеберлікті үйренген, бертін келе мәдениетті жолға салып, ұлттық киімдердің үлгісін жаңарту, ас пісіру, дастархан әзірлеу, көшпелі ел жағдайында, қатты қыстарда, далада, қар үстінде шырпысыз от жағу, үйді үйдің, іргелес қыстаулардың арасында сымды қатынас орнату сияқты тұрмыс мәдениеті жөнінен халыққа өзі тапқан тәсілдерін ұсынған. Ауырып, сырқаттанғандарға алғашқы медициналық жәрдем көрсете алған, ғылымға, оқуға, білімге, өнерге шақырған өлеңдері бар. Шәкәрім шығармаларында әділ, адал адам бейнесіне ерекше орын берілген. Оның шығармаларында «ар-ождан» деген термин көптеп қолданылған. «Ар қайда? Рахым қайда? Әдеп қайда? Быт-шыт боп неге жүрміз әрбір сайда?». Жалпы «ар» немесе «ар-ождан» дегеніміз не? Шәкәрімді өмір бойы толғандырған, ақиқатты іздеуге серпін берген мынандай үш сұрақ: Бұл өмірге қайдан келдім? Осы өмірден кейін қайда барамын? Осы өмірді дұрыс өткізу үшін не істеуім керек? Ақын жалпы өмірді мағыналы да мәнді өмір сүруге болатынын, оның жолы, оқып-үйренетін ғылымы бар ма? деген сұрағына, байлықтың ең үлкені – ғылым, «ғылымсыз адам – айуан, не қылсаң да ғылым біл... күні-түні дей гөрме, ғылым ізде, қалсын десең артыңда адам атың» деген, әрине, рухани қараңғылықтан алып шығатын ғылым да, оны іске асыратын ғалым да бар екенін айтып кеткен. Ақын «әділет, ынсап, мейірім бар ма адамда, – деп толғанып, заманын, қоғамын сынап, адам бойындағы жағымсыз мінез-қылықтарға жиіркене қаратып, басқаларды да жиіркендіреді. Оның басынан қуаныш пен күйініш те, үміт пен күдік те өтеді. «Балаң білсе қадіріңді, орындап екі айтқызбай әміріңді, жасыңнан жаның сырлас жарың болса, қыл өткізбей білетін тамырыңды» – деп, адамның егде тартқан тұсында баланың, жардың қызметіне, отбасылық құндылықтарға ерекше мән береді. Шәкәрім артында, «мейірімділік, қайырымдылық, ұстамдылық, саналылық, адалдық, төзімділік, әділеттілік – деген, қасиеттер болуы керек деген өсиет қалдырды, оларсыз адам өмірде тыныштық пен келісімді таба алмайды, бәріне қанағат қыл да, адал еңбек қыл, болашақ ұрпақ үлгі алсын, үйренсін деп өсиетін жалғастырды», оған өзі сенді және келесі ұрпақты да сендірді. Қазақ «Алып анадан туады» деген сөзді тегін айтпаса керек. Құнанбайдың анасы Зере, Абайдың анасы Ұлжан, Шәкәрімнің әжесі Күңке де, анасы Төлебике де – қазақтың сол дана қыздарының заңды жалғасы болған. Шәкәрімнің анасы араб, түрік тілдерін жетік меңгерген, қолөнерге өте шебер, кесте тігетін, ою оятын, киім пішетін, пышақ соғатын ісмер, өлең де шығаратын дана, білімдар адам болған. Бұл қасиеті кейіннен Шәкәрімге берілген. Ал Шәкәрім ғұмырын зерттеушілер бұл асыл ананы «Бар өнерін отбасының жолында құрбан қылған жан» деп жазады. Осыны да құрбандық дей ме? Артында Шәкәрімдей ұрпақ қалдыра алған анада нендей арман, нендей өкініш бар екен? Шәкәрім мұрасы – ұрпаққа аманат! [1].

Иә, Шәкәрім әулие болған адам. Шәкәрімнің өзі әулиенің кім екенін «Нағыз асық – әулие» деп анықтап кеткен. Яғни, әулиелердің негізгі белгісі – олардың Аллаға ғашықтығы. Өлеңдері оның өзі де осы деңгейге көтеріліп, Алла Тағалаға ғашықтық сезімдерге бөленгенін анық көрсетеді. Себебі, Шәкәрім тәрізді сана-сезімі жоғары жетіліп, өзінің рухани болмысын толық таныған адамдар көрген-білгендерін жүрегімен сезіп, өздерінің ішкі дүниесін жақсы түсініп, нақты мағынасын жеткізе біледі. Ұзақ ізденудің арқасында ондай адамдар оқып-тоқығанын, білімін ақыл таразысына салып, жүрегімен саралайды. Шәкәрімнің барлық айтқандары мен жазғандары оның ішкі дүниесін, шын болмысын суреттейді. Рухани дүние туралы жазғандары, әулие туралы толғаныстары – оның өзінің шынайы табиғаты, жеткен дәрежесі. Сондықтан, жазған өлеңдері арқылы оның өзінің рухани деңгейін көріп, әулиелік қасиеттерін анықтауға болады. Шәкәрім өзіне Алла Тағаланың шапағат нұры жауып, санасының рухани ләззат деңгейіне көтерілген сәттерін, Алла Тағаланың шапағат нұры түскен кездегі сезімдерін барынша ашық жазып, анық жеткізіп отырады. Әсерлі жазылған шығармалары оның рухани деңгейін тани білуді жеңілдетіп, биік тұлғасын көруге мүмкіндік береді. Ақынның кейбір терең мағыналы өлеңдері қарапайым оқырманға бірден түсінікті болмай, тосын көрініп, тіпті, қабылданбауы да мүмкін. Бірақ оның жүректен шыққан сөздеріне көңіл бөліп, асықпай, байыппен оқыған адам ақынның сөздерінде бүкіл болмыстың ақиқаты жатқанын сезеді. Себебі, ол Алла Тағаланың аясына кіріп, рухани толық ләззат деңгейіне көтерілген. Шәкәрімнің көтерілген биік шыңын түсінгенде ғана оның әулиелік қасиеттерін көріп, рухани мұрасының шексіз тереңдігін түйсіне аламыз. Шәкәрім Алла Тағаланың шапағат нұрын алпыс жастан асқаннан кейін сезіне бастаған. Ол 1919 жылы 61 жасында жазған «Баяғыда жас бала едің сен» атты өлеңінде былай деп жазады:

Жиырма жыл жүректі тесіп,
Бірі олай, бірі бұлай десіп,
Алынғанша анық шешіп,
Тыным ап тынбаған көңіл!
Бүгін тауып тілегенді,
Хақиқатқа көңіл сенді.
Қуанып, түрленіп енді,
Бозторғай шырлаған көңіл!
Бүгін менің ұлыс күнім,
Бағымды ашқан қадір түнім.
Жетіліп тұр қызыл гүлім,
Бұлбұлдай жырлаған көңіл!
Көзім көрді дегендей іс
Табылды. Кет, жоғал, кейіс!
«Өлімнің шын түбі – бейіс,
Анық», – деп ымдаған көңіл!
Тазалыққа тағы кеттім,
Балалықты қуып жеттім.
Жоғары ғаршыдан өттім,
Осыны шындаған көңіл!
Терең ойсыз кей арамтер:
«Өлімнен соң өмір жоқ», – дер.
Өкініп қайғымен өтер,
Мойын ұсынбаған көңіл!
Келем десең, өлім, маған,
Досымсың, жау емен саған.
Есікті аш, жолды байлаған,
Жөнелсін ұнаған көңіл!

Бұл өлеңінде Шәкәрім қырық жастан асқаннан кейінгі келесі жиырма жыл бойы өмірдің түпкі мақсаты жөнінде ойға қалып, жүректі тескен ұзақ ізденіс нәтижесін жазады. Нәтижесі –

Хақиқатқа толық сеніп, «Жетіліп тұр қызыл гүлім, Бұлбұлдай жырлаған көңіл!». Ол өзінің жиырма жылдық үздіксіз ізденісінен кейін рухани болмысты сезінді. Рухани болмысын танып, тілегенін тауып, Хақиқатқа көңілі толық сенген күнін «менің ұлыс күнім» деп атап, ол өзінің қуанышын білдіреді. Ол енді дамудың жаңа деңгейіне көтерілді. Ол «Кет, жоғал, кейіс!» деп фәни өмір ықпалынан толық арылып, нәпсіден босаңғанын, соның арқасында «Өлімнің шын түбі – бейіс, Анық» – деп өлімнің негізгі міндеті жанды тозақ емес, мәңгілікті бейіске, Аныққа (Құдайға) жеткізу екенін сезінді. Бұл жетістікке жүрегі толық тазарып, жас баладай пәк болған адам ғана жетеді. «Балалықты қуып жеттім» деп ақын осыны айтады. Шарықтаған көңілі болмыстың жоғары деңгейлерінен өткеннен кейін ол мәңгілікті сезінеді. «Өлімнен соң өмір жоқ!» дейтін алдағы өмірге сенбейтін имансыздарды сынайды. Өлім оған енді қорқыныш емес, өзіне рухани әлемнің есігін ашатын құрал ғана. Шәкәрім үшін өлімнің түпкі мәні «Есікті аш, жолды байлаған, Жөнелсін ұнаған көңіл». Өлім жау емес, керісінше, түпкі мақсатқа жеткізетін мүмкіндік. Осылай ол өмірдің ең үлкен қорқынышы болып табылатын «өлім қорқынышынан» құтылады. Енді оған бұл өмірде ешқандай қорқыныш жоқ. Ол мәңгілікке, яғни бақиға апаратын жолға толық түседі [2].

Әдебиеттер

1. <https://assembly.kz/news/sh-k-rim-m-rasy-lt-azynasy/>
2. <https://qazdauiri.kz/news/sakarim-zetken-ruhani-dengei>

FTAMP: 10.53.22

А. Сейтмуратова

Ғылыми жетекшісі: Д. Мукамеден

«Халықаралық инженерлік-технологиялық университет» колледжі

ҚР, Алматы қ, sejtmuratovaalia8@gmail.com

ШӘКӘРІМ ЖЕТКЕН РУХАНИ ДЕҢГЕЙ

Алаштың абзалы Шәкәрім Құдайбердіұлы атамыз өзінің тағылым тұнған туындыларында Алланың ақ жолын барынша насихаттап, ұлтымыздың әділет ұранына айналдырды. Ол өзінің бай мұраларында қасиетті Құранды және Пайғамбарымыздың (с.а.с.) хадистерін баяндай отырып, ұрпақты қазақтың ата танымынан, тарих тамырынан ажырамауға үндейді. Шәкәрімнің дүниетанымының негізгі ерекшелігі дін және руханилық мәселесін қарастыру мен өзіндік рухани-құндылықтық категориялардың жүйесін ұсыну болды. Ойшылдың рухани ізденістері бүгінгі күннің талаптары тұрғысынан қарасаң да құндылығы мол рухани мұра. Ол адамдар бойындағы имандылық, діни-рухани тазалық мәселелерін қарастыра отырып, бірқатар ұсыныстары мен тұжырымдарын ұсынған. Рухани ұстазы Абай және замандастары сияқты Шәкәрім шығармаларында толығымен адам мен қоғамдық дамудың жолын іздестіріп, ол діннің ақ жолын қоғамдық дамудың рухани негізі ретінде ұсынып, әрбір адамның өмірлік құндылықтық бағдарын айқындауда имандылық пен білімге сүйену, адалдық, адамгершілік заңдарын басшылыққа алу керектігін тұжырымдаған шығармаларының берері мол, рухани туындылар. Адам өмірі Жаратушының берген сыйы және аманаты болғандықтан пенде өзінің рухани жан дүниесін байытып, парыздарын орындап, ахлағын жетілдіруі тиіс. Жаратушы тарапынан жіберілген діндерде өткінші және мәңгілік дүниелер туралы айтылады. Бұл діндердегі негізгі түсініктердің бірі. Ислам дінінде бұл дүниеден екінші дүниенің бар екендігіне сену иман шарты болып саналады. Хадисте: «Бұл дүние - ақыреттің егінжайы», - деген. Мұсылмандықта өткінші, сынақ дүниесіндегі пенденің әрбір жасаған ісі таразыға салынатындығы айтылады. Жақсы адам бұл ізетті, қарапайым, ар-ұятты бойына жинаған, иман жүзді, салихалы, сабырлы, ибалы адам. Жақсы адам бойында ұлттық және адамзаттық құндылықтар үйлесімді орнығады. Адам баласы жан мен тәннен тұрғандықтан жан мен тән құмарлықтарын қанағаттандыруға ұмтылады. Парасатты, иман жүзді адам нәпсісін тежеп,

өзінің адами қасиетін ардақтап ұстайды. Имандылықты ұстанып, обал мен сауапты білу, халал мен харамды ажырату адамзат қоғамы үшін әрқашан да басты ұғым болып қала беру керек. Шәкәрімнің дін жайында айтар ойы айқын. Ол ешбір дін қиянат жаса, дұшпан бол демейді деп отыр. Ендеше, кінә дінде емес, сол дінді ұстанушылардың оның түп мағынасын түсінбей, дінді қолшоқпарға айналдыруында. Сөйтіп есіл дін бұзылады дейді. Яғни кемшілік дінде емес, діншілдерде болып отыр. «Құран сырын түсінбей бұрса дағы, жасырылмай жарқырап тұр керемет. Жаман тәпсір жайылып жер бетіне, дін десе тұра қашты есті азамат» дейді Шәкәрім. Білімділердің, есті азаматтардың діннен тұра қашуының негізгі себебі жаман тәпсірде деп отыр. Дін мен діншілер туралы Шәкәрімнің пікірі осындай [1]. Шәкәрім алпыс жастан асқанда Алла Тағаланың шапағат нұрына бөленіп, рухани ләззаттың дәмін татқан, аңқыған жаңа лебіз сезініп, енді соған деген құштарлыққа жеткен десек артық болмайды. Бұл – әулиелік нышандар. Рухани жетілген адамдар жүрек сырын білдірмей, ішкі сезімдерін көпшіліктен құпияда ұстайды. Бірақ, олар өздерінің рухани сезімдерін сезініп, жеткен деңгейлерін жақсы біледі. Шәкәрімнің басқа әулиелерден айырмашылығы бар. Ол жүрек құпиясын бүкпейді, сырын ашық жазады. Оның себебі де бар. Мақсаты келешек ұрпаққа өнеге қалдыру екенін Шәкәрім өзі жазады. Өз заманы дұрыс түсініп, соған сәйкес бағасын бере алмаса да, келешекке сенім артып, кейінгі жастар үлгі алар деп үміттенеді. Осылай ақын келешек ұрпаққа үлкен сенім артқан. Бұл туралы өзінің бірнеше өлеңінде де білдіреді. Бүгінгі күндері оның осы үлкен үмітін ақтап, қалдырған мол рухани мұрасынан сусындау біз үшін абзал болар еді. Осындай жарқын болашақты көргендей ақынның өзі былай деп жырлайды:

Кетермін, артымда сөз, әнім қалар,
Кейінгі жастар оқып ортаға алар.
Бірі жөн, бірі теріс айтыпты деп,
Таласып өздерінше сынға салар.
Табиғи заң – өткенді жаңа сынау,
Жаманынан жиреніп, жақсыны ұнау.
Дәлелдеуге өлген соң келмес тілім,
Тірлігімде айтатын сөзім мынау:
Сынау қиын біреудің жайын білмей,
Кетпе өмірін, ортасын көзіне ілмей.
Ауыр жүк арқалаған жолаушыға,
Жағада жүксіз тұрған жанша күлмей.
Қайықпен кездім теңіз ауыр күнде,
Қанды опқын, қатты толқын қара түнде.
Заманым заманыңа сәйкес келмес,
Сынап көр сол қайыққа сен де мін де.
Иесіз өзім кестім кіндігімді,
Зорға аштым тар үңгірде түндігімді.
Сүрген өмір жайымды түгел ұқсаң,
Сонда анық білерсің кімдігімді.

Ойшыл адамдарды түсініп, олардың артына қалдырған мол мұрасынан нәр алу үшін әуелі олардың рухани дәрежесін көріп, жеткен деңгейін біліп алу керек. Құдайға шүкір, қазіргі заманда жетілемін деген сауатты жастарға керекті рухани дүние баршылық. Сондықтан, Шәкәрім жазғандарын оқып, жөн-терістігін саралап өз ойларын жеткізе білетін зиялы адамдар қазіргі қоғамда жеткілікті деп білеміз. Бірақ, қажының өз тірлігінде айтқанындай біреуді сынап, баға беру үшін әуелі оның өмірін, тіршілік құрған ортасын, оның жайын білу керек. «Ауыр жүк арқалаған жолаушыға, Жағада жүксіз тұрған жанша күліп» білместік жасауға болмайды. Оның заманы мен біздің заман екі басқа. «Қайықпен кездім теңіз ауыр күнде» деп заманды теңізбен салыстыра отырып, ол өз заманының шырғалаңының қандай қиын болғанын айтады. Ақын өзінің жағдайын дұрыс түсіну үшін «Сынап көр сол қайыққа сен де мін де» дейді. Өмірдің теңіздей шексіз алқабын өтерде өзінің жалғыз болғанын, көмек беретін ешкімнің болмағанын білдіреді. Бұл сөздердің үлкен мағынасы бар. Рухани ілім бойынша адам баласы екі рет өмірге

келеді. Адам бірінші туғанда – ана құрсағынан фәни әлемге өтеді. Өмірге келген нәрестенің кіндігін кесіп, ал оны жасаған адамды «кіндік шеше» деп атап, қазақта оған үлкен құрмет көрсетіледі. Адамның екінші өмірге келуі – рухани дүниеге өтуі, яғни рухани жолға аяқ басуы. Бұл да дүниеге келу, бірақ басқа дүние. Бұл жолы рухани дүниеге кіреді. Жан иесі тіршіліктің түпкі мақсатына тек қана осы дүние есігі арқылы жетеді. Бұл жолдағы «кіндік шеше» – рухани ұстаз. Рухани ұстаз белгілі бір рәсімдермен рухани әлемнің есігін ашып, адамды жаңа деңгейге көтереді. Ол Алла Тағала мен фәни әлемнің арасындағы дәнекер, екеуін жалғастырушы. Сондықтан кім болса да рухани әлемге тек қана рухани ұстаз арқылы ғана өте алады. Рухани ұстаз бұл жолды өзі толық өткендіктен, жолдың қыр-сырын жақсы біліп, өзіне ерген шәкіртті түпкі мақсатқа жеткізеді. Фәни әлемге келерде кіндік шеше түрлі әрекеттермен туған нәрестені ана құрсағынан бөлетіні тәрізді, рухани ұстаз да белгілі бір рәсімдер арқылы рухани деңгейге көтереді. Фәни әлемге келгенде жасалатын рәсімдер дене қимылы арқылы жасалса, рухани әлемге өтерде дене қимылы ғана емес, сонымен қатар, ой-өріс және жан әрекеті де қосылады. Рухани ұстаз рухани болмысқа барлық ой-өрісін шоғырландыру арқылы Алла Тағалаға осы шәкіртті қабылдап, оған өзінің шапағатын беруді сұрап түрлі рәсімдер жасап, дұға оқиды. Шәкірт бұл рәсімдерден өткен соң ол рухани ұстаз қабылдады және рухани жолға түсті деп есептеледі. Әрине, бұл – рухани жолдың басы ғана. Сонан соң шәкірт өзіне берілген шапағатты сезініп, оны бойына сіңіріп, шын мәнінде рухани әлемге өтуі керек. Бұл ұзақ жолда шәкірт осылай фәни әлем теңізінде кемемен жүзіп келе жатқан жан тәрізді басқарушысын (капитан) тауып, баратын бағытын (рухани білім) алып, соққан желді (өзінің ынтасын) дұрыс пайдалана алады. Өкінішке қарай, қазақтың кең сахарасында жүрген Шәкәрімде мұндай жағдай болмаған. Ақынның өзі «Анық ерге жолдас бол, Нұқ кемесін ол білсе» деп рухани ұстаздың маңызын көре біліп, армандайды. «Иесіз өзім кестім кіндігімді, Зорға аштым тар үңгірде түндігімді» деп, ол өзінің дәстүрлі рухани ұстазы болмағанын, сондықтан көп қиыншылық көргенін, соған қарамастан өз кіндігін өзі кесіп бұл фәни әлемнің тар үңгірінен құтылып кеткенін білдіреді. Әрине, бұл әркімнің қолынан келмейтін үлкен рухани ерлік. Бұл үшін ол елден бөлініп, жалғыздық та көрді, түсінбеушіліктен туған «кәпір», «елден безген» деген тәрізді түрлі жалған атақтарға да ие болды. Бірақ, ол қандай қиыншылықты көрсе де, өзінің алған бағытынан ауытқымай, бұл әлемнің шексіз теңізінде тіршіліктің барлық сұрапыл толқындарына тайсалмай қарсы тұрып, фәни әлемнің түндігін өзі ашып шықты. Діни жолда үнемі өзіне бағыт беріп, әр ісін қадағалап, кеңес беріп отыратын тұрақты рухани ұстазы болмаса да Шәкәрім жоғары рухани деңгейге жете білді. Бұл өте сирек кездесетін ерлік. Осылай қазақтың кең даласында сондай ұстазы болмаса да, үлкен жетістікке жетіп, рухани ерлік жасады деуге болады. Ол рухани білім жолына түсіп, алған білімін өмірде қолдана біліп, өмір шыңына көтеріле білді. Шәкәрім өзінің ортасын, өмірін түсіндіріп көп жазған. Оның бұл шығармаларына «Қырық жылдан өтіп жасым», «Қырықтан соңғы қырымды», «Өмір үйін тұрғызам деп», «Партия қуған өңкей қырт», «Тура жолда қайғы тұрмас», «Жасымнан жетік білдім түрік тілін», «Кейбіреу безді дейді елден мені», «Сұраған жанға сәлем айт», «Бесімде оқу білсін деп», «Жасыңда араластың малтымаға», «Кейбіреу безді дейді қатынынан», «Қайғылының ішінде жанар жалын», «Жапанда жалғыз жаттым елден безіп» тәрізді өлеңдері жатады. Міне, осы өлеңдерін зерделей отырып, оның анығын біле аламыз. Ол анық – Шәкәрімнің әулиелігі. Ол әулиелік адамға оңайлықпен келмейді. Сопылар бұл жолда ең әуелі Алла Тағаланың хикметтерін дұрыс түсініп, Оған деген ғашықтыққа ұмтылады. Білім ала отырып, барлық ынта-жігерді бір бағытқа шоғырландырғанда адам болмысы өзгеріске түсіп, әрбір қадам сайын жүрек көзі ашылып, бұл дүниенің жалғандығына көзі жете бастайды. Дүниені тәрк ету, яғни оның ықпалынан толық шығу, бойды толық меңгергенде ғана мүмкін болады. Ондай адамға бұл дүниенің ыстық-суығы, ақ-қарасы тәрізді екіұдайылығы жойылып, барлығы бірігіп, біртұтас дүниеге айналады. Осының өзі бұл дүниенің ықпалынан шығып, нәпсіге толық ие болудың қандай қиын және жетілу дәрежесінің қандай жоғары болатынын көрсетеді. Ондай адам бүкіл әлем, сонымен бірге оның өзі Алла Тағаланың жаратқандары екенін және барлық әлем көрінісі Оның ырқымен болатынын, сондықтан, барлық жан иелері Оны разы етушілер екенін жақсы түсінеді. Егер барлығы Алла Тағаланың жаратқандары болса, онда тән де «менікі» емес «Оныкі», ал «мен»

Оның нұрынан жаралған бір бөлігімін. Сонымен бірге, әлемдегі барлық көрініс тек қана Алла Тағаланың әмірімен болады. Ендеше, Алла Тағаланың разылығы үшін жүрген «менде» ештеңе жоқ, барлығы «Оныкі» және маған ештеңе байланысты емес. Осының барлығын Абай түсіндіріп кеткен. Ал, Шәкәрім фәни өмірді былай деп суреттейді:

Шаранамен туып едің,
Без оранып өтесің.
Бір сағымды қуып едің,
Қай уақытта жетесің?
Қанша дәулет жиып едің,
Бәрі қалды, нетесің?
Мал үшін жан қиып едің,
Қайтіп алып кетесің?
(«Шаранамен туып едің»)

Қанша жанталасып жиған-терген мал-дүниенің өлген соң артында қалып, ал өзің ең арзан матамен (бөзбен) оранып қабірге түсетінін ескерте отырып, адамға бұл өмірдегі бұрыс іс-әрекеттің қорлығын ескертіп, өмір шындығын ашқандай болады.

Мұндай дәрежеге жеткен әулиелер өзін осы дүниенің бір мүшесі екенін толық сезінеді. Бірақ, Жаратушымен салыстырғанда өзінің шексіз кемшілігін олар жақсы біледі. Мұндай адам өзімшілдік, көкірек қағу тәрізді жалған «менге» негізделген сезімдерден толық арылған. Ол бүкіл болмыс көрінісінен Алла Тағаланы көріп, әрбір жан иесінің жүрегіндегі Ғазиз жанмен байланыста болғандықтан, барлық жан иелеріне құрметпен қарап, үлкен мейірімділікте болады. Бұл дүниеде оның жауы жоқ. Ол тіршіліктің қуаныш-қайғысына бірдей ұстамды және сабырлы. Шәкәрімнің өзінің сана-сезімнің осындай жоғары деңгейіне жеткенін көрсететін шығармалары баршылық. Оларға «Кел, аяқшы, қымыз құй», «Кешегі басшы піріміз», «Көңіл жібі қолымнан», «Көрініске шоқынған», «Тұр, аяқшы, бер қымыз», «Шошыма, достым, сөзімнен», «Ажал маған арақ берсең», «Жан денеден жалықты», «Жас алпыстан асқан соң», «Өмірдің ұнап ойынын», «Өмір сырын көздесең», «Шам Сенен жарықпын деп күнәлі боп» тәрізді өлеңдері жатады. Шәкәрім өмірін қорытындылайтын болсақ, оның өмірін төрт деңгейге бөлуге болады. Біріншісі, қырық жасқа дейін қоғам өміріне толық араласып, фәни әлем сырларын толық меңгерген. Екіншісі, қырық жастан елу жасқа дейін рухани болмысқа көңіл бөліп білім қуған. Үшіншісі, елу жастан алпыс жасқа дейін рухани білім аясында Хақиқатты танып, хакім деңгейіне көтерілген. Төртіншісі, алпыс жастан кейін әулиелік деңгейге көтерілген. Шәкәрімнің жетілу жолы Абай көрсеткен «толық адам» ілімімен жақсы үндеседі. Себебі, бұл жол – бүкіл адамзатқа ортақ адамның табиғи жетілу жолы [2].

Әдебиеттер

1. <https://centre-tur.kz/kk/maqalalar/dasturli-din/shakarimnin-islam-jaiyndagy-kozqarasy-179/>
2. <https://qazdauiri.kz/news/sakarim-zetken-ruxani-dengei>

ҒТАМР: 17.01.17

Г.М. Мамырбаева

№28 мектеп-гимназия

ҚР, Алматы облысы, mamyrbaeva@mail.ru

ШӘКӘРІМ МҰРАЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ ЖАЙЫНДА

Шәкәрім Құдайбердіұлының ақындық мұрасын зерттеу енді ғана өрістеп келеді. Оның өмірі мен шығырмашылығын тереңінен, кеңінен қамтып әңгіме ету абыройлы іс. Әсіресе ақын жазып қалдырған мұраны мұқият жинап бастыру үлкен міндет. Бұл әңгімізде Шәкәрімнің өнері жайында біраз ұққандарымызды ортаға салу ниетіндеміз. Бірақ онан бұрын Шәкәрімнің ақталу тарихына байланысты бірер сөз айта кеткіміз келеді. Өйткені 20-30 жыл ішінде Шәкәрім

мұрасын жарыққа шығаруға байланысты әрқилы пікір алысу, талқылау, кеңесу, ой қорыту кездерінде, ұсыныс жасау тұстарында, бұл іске біраз ат салысқан жайымыз болған еді.

Ақынның туған жерінен, партия, совет органдарынан түскен көп хаттар, сұрағу байланысты 60-жылдардың басында ҚКП Орталық комитеті арнаулы комиссия құрып, оның ұйғарымын тыңдаған. Кейін, яғни 1965 жылы ақынның өз басына байланысты жайлар біраз анықтама бастаған соң, көркем шығармаларының идеялық дәрежесін қарау, әрі ақын мұрасын түгел жинау жайында академияның әдебиет және өнер институтына тапсырма жасалған еді.

1966-1969 жылдары институт үш жыл бойы Шәкәрім шығармаларын жинап, зерттеп ақырында 164 өлеңін, 3 поэмасын, бірнеше аудармаларын мамандар толқысына салды. 1969 жылы 3 желтоқсанда Алматы жоғарғы оқу орындарының академияның қоғамдық ғылымдар институттарының, жазушылар одағының, басқа да мәдениет, баспасөз орындары мамандарының қатысуымен. Институт жанындағы үйлестіру кеңесінің мәжілісі шақырылды. Қорытындысында бір- ақ қана шешім қабылдады: Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармаларында идеялық, иә басқа саяси қате жоқ, көркемдігі жоғары, осы себепті ақынның қазір Институт жинаған 706 беттік мұрасы бір кітап болып басылсын. Өйткені КСРО Прокуратурасы 1958 жылы ақтағаннан кейін мәселенің шешілгені анық қой [1, 64].

Сонда да қара дүлей күштер сондай заңды қағазды өзін жоққа шығарып, ақын атын 30 жыл бойы аттатпай келді. Ол әлі саяси ақтау емес деп, аңқау елге арамза молдалар өктемдік етті.

Мәдениет, әдебиет майданында айтса адам сенбейтін жайлар бастан кешілді. Ендігі міндет соны қайтадан болдырмау, қайта келтірмеу, ақыл, ой, сана мәселесін нұсқаумен шешуден әбден арылу. Енді міне, ақын шығармалары халық игілігіне айналған кезде, бар күш-жігерін осыған жұмсаған Шәкәрімнің баласы Ахатта арамызда жоқ. Ол 1984 жылы 80-нен асқан жасында дүние салды. Оның бармаған, жазбаған, кезбеген жері кем-ақ. 1958 жылғы ақтау да соның көп ізденіп, сұрануына байланысты еді. Абайдың Жидебайдағы қыстағы қайта қалпына келтіріп, Семейдегі мұражайдың филиалы болғанда Ахаттың соның меңгерушісі, қараушысы етіп бекітіп едік. Кейін Ахат Абайдың Семейдегі мұражайында біраз уақыт қызмет істеді.

Абай дәуірінің оған тетелес кейінгі заманның ірі ақыны Шәкәрім Құдайбердіұлының өлеңдері – бай мұра, көркем қазына. Бір кезде бастауыш мектепте «Ләйлі-Мәжнүн» жырының иесі атақты Шәкәрім екенін біліп пе! 30-жылдары жарық көрген, сыртқы беттері жыртылған, С. Сейфуллиннің аз ғана алғы сөзі де өшкен кітапша «Арабта бір бай бопты дәулеті асқан» деп басталатын. Жыр жазған кім, бастырған кім екенін енді біліп отырмыз. Сол 30-жылдары көзден ғайып болған ақын шығармалары 50-60 жыл өйткен соң, енді ғана қайта оаралады. Әдебиет тарихында бұл оқиғаның алатын орны үлкен-ақ.

Қазақ поэзиясының Абай қалдырған дәстүрін ілгері созып, көп жаңалықтармен байытқан Шәкәрім Құдайбердіұлының көркем мұрасы туған әдебиетіміздің елеулі белесінен саналмақ. Ақын жөніндегі осы ой-түйініміз мұнан ширек ғасыр бұрын қағаз бетіне түскен еді. Осы зерттеуде соның сұлбасы толық сақталды.

Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармалары асқан көркемдігімен, соны қалпымен баурайды. 1922-1923 жылдары «Шолпан» журналында басылған «Ләйлі-Мәжнүн» (1935 жылы С. Сейфуллин ол поэманы жеке кітапша етіп шығарды), 1924 жылы Семейде басылған «Дубровский» әңгімесі (А.С. Пушкиннен аударма), 1936 жылы «Әдебиет майданында» жарияланған «Боран» (А.С. Пушкин) хикаясы болмаса, кеңес дәуірінде Шәкәрім шығармалары арнайы жиналмаған, жарық көрмеген [2, 79].

Белгілі поэмалары «Қалқаман-Мамыр», «Еңлік-Кебек» және «Қазақ айнасы» деген біраз өлеңдерінің жинағы 1912 жылы Семейде «Жәрдем» баспанасында жарияланған.

Шәкәрімнің өз басы да, шығармашылығы да қазақ әдебиеті тарихындағы терең, жіті зерттеуді керек ететін көрініс. Ақын өзінің өлеңдерінде ойланып, толғануы көп, уайым-қайғы басқан, жалғыздық жапасын мол тартқан жан ретінде көрінеді. Лирикалық өлеңдерінен ол, әсіресе, айқын сезіледі. XX асырдың бас кезіндегі шым-шытырық, әлеуметтік оқиғалар Шәкәрімді толғанды, негізінде ақын дүниені рационалистік жөнімен тануға ұмтылған. Әлемдік мәдениеттен, әлеуметтік жайлардан көп хабардар болған. 1917 жылғы революцияларға

құлағы елең етіп, бостандық туралы біраз өлеңдер жазса да, бірақ кейін ол тақырыпқа терең бармайды. Бірді-екілі өлеңін алашқа, оның көсемдеріне арнайды, олар жөнінде жылы сөз айтады.

Мұның бәрі, сөз жоқ, заман кейпінің белгісі. Ағартушылықты, оқу-білімді, өнерді насихаттай отырып, байларды, атқа мінерлерді батыл сынап, еңбекші халықтың ақысын жемеуге, оларды демеуге шақырып отырғанмен, революция мен азамат сғысы жылдырындағы әрқилы оқиғаларға белсене араласпайды. 1916 жылғы қозғалыс, 1917 жылғы төңкеріс, азамат соғысы, қазақ ауылын көркемдеу сияқты жер жүзін сілкінткен өзгерістер дүбірі Шәкәрім өлеңдерінде солғын естіледі. Жалпы кедейге ұнамды басталған, бірақ даурықпасы көп саясат ақын көңіліне ұялай қоймаса керек. Рас, ақынның бұл кезде қартайып, құғын, күрес, уайым, жапа, жалғыздық жайлардан титықтап қалған шағы еді [3, 59].

Қоғам жақсаруы, қайта құру, өйткенді марксистік-лениндік методология тұрғысынан объективті ғылыми, терең зерттеуге мүмкіндік ашылған жағдайда ақын Шәкәрім Құдайбердиев мұрасы халық қазынасына айналып отыр. Қазақстан Коммунистік партиясының Орталық Комитетінің бюросында «Ақын Шәкәрімнің мұрасы жөнінде» мәселе қаралуын қарсы алды. Мән- маңызы ерекше осы документте былай делінген: «Шәкәрім әдеби идеялық-тақырыптық мазмұнының ақуқымдылығымен, әсерлі де көркемдік қуатынын молдығымен және ол ХХІ және ХХ ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінен ерекше орын алады». Бұл мұра ұзақ жылдарғы «үнсідік» пен қазақ жаладан кейін халыққа оралуға тиіс.

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бюросы ұлы Абайдың талантты шәкірті және оның реалистік дәстүрін жалғастырушы Шәкәрімнің шығармаларын сыншылдық тұрғыдан қарай отырып игеру, сөйтіп, оларды халыққа жеткізу жөнінде, оның «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі», «Мұсылмандық шарты» деген кітаптарынан басқа барлық шығармалары еңбекшілер тәрбиесіне зардап тигізерлік зиянды идеялардан мүлде ада өз алдында, олардың қоғамымызды рухани байыту ісіне, оның гуманистік және адамгершілік мұраттарын бекітуге қызмет ететіндігі туралы комиссия ұсынған тұжырымдар мен ұсыныстарға келісті. Ақынның уақытша жаңылысуымен қателесуіне келсек, бұл оның дүниетанымдағы белгілі бір шектеуліліктің көрінісі ретінде бағалануы керек.

Өткенде қиын жағдайларда өмір сүріп, халыққа аянбай еңбек еткен бірсыпыра адамдардың қатарында енді ақын Шәкәрім Құдайбердиев де жарқын бейнесі биіктей бермек.

ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың алғашқы он жылдығы аралығында өмір сүріп, қазақтың қоғамдық, әлеуметтік, рухани, мәдени, әдеби өміріне кейде айтарлықтай белсене, кейде баяу араласып, гуманистік, адамгершілік, демократтық, ағарташулық идеяларын уағыздаған Шәкәрім Құдайбердиев мол көркем мұра қалдырды. Ол – ақын, прозаик, аудармашы, философ, тарихшы сондай-ақ журналистикаға да біршама араласты, өз өлеңдеріне ән шығарған композитор да болды.

Әкесінен жастай жетім қалып, немере ағасы Абай Құнанбаевтың қолында тәрбиеленді. Бұл жағдай Шәкәрім Құдайбердіұлының дүниеге көзқарасының қалыптасуына, ақындық шеберлігінің шыңдалуына зор әсер етті. Орыс, араб, парсы, түрік тілдерін жетік меңгеріп, Батыс, Шығыс әдебиетін зерек білді.

Жеті жасынан бастап өлең жазып, өмірінің ақырына дейін ағартушылық бағыт ұстады. Абайдың жаңашылдық дәстүрін дамытып, Абайдан кейінгі екінші реалист ақын атанды. Ақынның әдебиет сан-салалығымен ерекшеленді, оған көңілдің шат-шадыман әуені де, көкіректі қарс айырған трагизм де тән. Ақын нақты өмір суреттерін, туған табиғаттың әсемдігін тебірене жырлады.

«Кел, жастар, біз бір түрлі жол табалық!» (1877) өлеңінде талапты жастарды ұлы Абайдан үлгі – өнеге алуға, содан үйренуге шақырса, «Жастық туралы», «Кәрілік туралы» (1879) өлеңдері Абай үлгісінде жазылып, адамның өмір жасын жыр етеді.

Шәкәрім Құдайбердіұлы – қазақ поэзиясында оның философиялық саласын дамытқан ақын. Ақынды қатты толғандырған мәселенің бірі – қару-жарактың адам мен табиғатқа қарсы жұмсалуды, империалистік соғыс кезінде адамның қырылуы, озбырлық пен зорлықтың орын алуы. Ақын жарқын өмірді, болашақты, бейбітшілік пен берекелі тұрмысты жырға қосты. Оның

мұраты бұрынғысынша адал еңбекте, рулық жікшілдікті жоюда, әділеттігі жарасқан тұрмыс кұруда еді. Шәкәрім ауыз әдебиетінің суырыпсалма ақындар поэзиясының жазба әдебиетке ауысуына зор қызмет етті. Лирикалық жанр түрлерінің дамуына, мазмұнының етене жақындасуына мол еңбек сіңірді. Көптеген өлеңдеріне ән шығарды. Абайдың кеңесі бойынша «Қалқаман-Мамыр» дастанын жазды. Мұнда кіршіксіз махаббат дәріптеліп, ел билеушілер орнатқан қатыгез тіршілікке қарсылық, оны айыптау бар. 1905 жылы Шәкәрім Құдайбердіұлы қажылық сапар шегеді. Меккеге барған бұл сапарын пайдаланып, ақын өзінің байырғы арманын жүзеге асырады.

Қорыта айтқанда, Шәкәрімнің жасынан болыс, шешен, би болып ел жұмысына араласуы кейіннен қырықтан соң жазылған азаматтық лирикасына нәр берген бастаудың бірі. Сондай-ақ 1924-25 жылдары Абайға қатысты материалдарды шыңдап жинауға кіріскен М. Әуезовке Тәкежан, Оразбай, Жиреше, Майбасар, Әзімбай секілді атқамінерлер жайында екенің бірі білмейтін нақты деректерді жеткізген адам Шәкәрім еді.

Осы ретте 1898 жылы болған аты шулы Мұқыр оқиғасын айналып өту қиын. Өйткені бұл Шәкәрімнің өсу, даму үдерісін тездеткен, жаңашыл демократтық бағытты таңдауына түрткі маңызды жайдың бірі сияктанады.

Шыңғысқа қатарлас үлкен таудың бірі – Ақшатау. Осы таудың шығысы найман ішінде сыбан руына тиесілі, ал батыс жағы тобықты елінің жайлауы – тұғын.

Қазақ әдебиетіміздің тарихында орны ойсырап тұрған, елге ежелден белгілі болған ақын, жазушыларымызды еске алғанда, ең алдымен, Шәкәрімді атауымыз орынды деп білемін. Өйткені ол – Абайдың нағыз мұрагерлерінің бірі, болғанда бірегейі.

Олай дейтініміз, Абай шәкірттерінің ішінде көп жасағаны да, көп жазғаны да – Шәкәрім. Ол – әрі лирик, әрі эпик ақын және прозаик, ол – композитор және музыкант, орыс және шығыс классиктерімен қазақ оқушыларын таныстырған шебер аудармашы, ол - терең ойшыл әрі бармағынан өнері тамыған сегіз қырлы өнерпаз, үлкен мәдениет қайраткері [4].

Мұхтар Әуезов «Абай ақындығының айналасы» атты мақаласында «Абайдың дәл тұсында, өз дәуірінде еңбек еткен» ақындар туралы айта келіп: «Мұндай ақын-төртеу» – дейді. Оның екеуі – Ақылбай, Мағауия; Абайдың өз балалары... Қалған екеуі – Көкбай, Шәкәрім. Осы төрт ақын Абайдың нағыз толық мағынадағы шәкірттері, Абайдан аталық, ағалық, ұстаздық тәрбие алудан басқа, оның өлең мен қара сөздерін оқушы әрі таратушы бағалаушы, тұтынушы болудан басқа, бұлар Абай басшылығымен өз жандарынан жырлар да жазған.

Абай оларға тақырып беріп, өлеңдерін сынайды, түзейді, қалай түзеудің жолын айтады. Дәлін айтқанда, мыналар Абайдың ақын-шәкірттері есепті де, Абай алды оларға жазушының мектебі сияқты болады. XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті тарихында Абайдан кейінгі ең ірі ақынымыз – Шәкәрім.

Шәкәрім ақын өзінің өмірдегі мұрат-мақсатын айқындап ашып айтып, халқының алдында серт беріп, былай дейді:

Адамдық борыш ар үшін,
Барша адамзат қамы үшін.
Серт қылғам еңбек етем деп,
Алдағы атар таң үшін.

Ақын осы айтқан сертінен өле-өлгенше тайған емес. Ақынның бір айтқан сертінен айнымайтын адалдығына, оның адамгершілік қасиетіне көзі жетіп, көңілі сенген туған халқы ардагер азамат ақынын ардақтаған.

Әдебиеттер

1. Айтбаева А. Қазақ лирикасындағы ақындық тұлға. – КазМУ хабаршысы // – 2000. – № 7. – Б. 113.
2. Құдайбердіұлы Шәкәрім. Жолсыз жаза: Өлеңдер мен поэмалар / Құраст. Мағауин М. – Алматы: Жалын, – 1988. – 151 б., – Б. 171.
3. Елеуенов Ш. Жаңа жолдан: Әдеби портреттер, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1989. – 27 б. Портр. (қаз. орыс тілд.).

Ж.С. Махамбетова

Алматы облысы Іле ауданы Байсерке ауылы

№28 мектеп-гимназия

ҚР, Алматы облысы, mahambetova@mail.ru

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА SMART ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Қазіргі бастауыш мектепте белсенді оқыту технологияларына көп көңіл бөлінуде. Бастауыш сынып оқушысының танымдық даму ерекшелігі оның оқудағы жетістігіне тікелей байланысты. Осымен қатар, бастауыш сыныпта оқытудың шығармашылық түрі мен технологиясы арасында қарама-қайшылықтар да туындап жатады. Қазіргі заман талабына сай оқушыларда тек бастапқы білім ғана болмай, үнемі жаңартуды талап ететін, және өзгермелі жағдаятқа бейім болатын икемділік те қажет. Креативтілікке тәрбиелеу қазіргі білім берудің басты міндеті болып табылады. Білім беру технологияларындағы өзгерістер қазіргі бастауыш білім берудің мақсаты мен міндеттерімен тығыз байланысты. Қазақстан республикасының білім беру стандартына сәйкес бастауыш сынып оқушыларының белсенді дамуының бірден бір шартына айналып отырған смарт- технологиясы болып отыр.

Бұл мәселенің ауқымдылығы бір жағынан – бастауыш сынып оқушыларының құзыреттілігін қалыптастыру болса, екінші жағынан – денсаулық сақтау технологиясына негізделген стандартты талаптарды жүзеге асыру болып табылады.

Смарт–технологияларды пайдалану қазіргі қашықтықтан оқыту жағдайында өте тиімді болып табылады. Оқушылар өздігімен білім алуға белсенділік танытып, оқуға деген қызығушылықтары артты. Әр түрлі смарт ақпарат көздерін пайдалы оқу ақпаратын іздеу мақсатында пайдалануды үйренді. Тіпті 1 сынып оқушысы өздігімен онлайн-мектеп сияқты платформада білім алуды машықтанып алды.

Жалпы смарт-технологиялары жайлы түсініктеме беріп кетсек.

SMART objectives - оқыту мақсаты мен міндеттерін анықтауда қолданылатын, 1981 жылы Джордж Доран енгізген ұғым. Автордың айтуынша, SMART аббревиатурасының құрамында оқыту мақсаты мен міндеттерін сипаттауға тиіс сын есімдер қамтылған:

- S pecific (арнайы, нақты);
- M easurable (өлшеуге болатын);
- A ttainable (қолжетімді);
- R ealistic (шындыққа сай);
- T imed (белгілі бір уақыт аралығымен шектелген).

Смарт-технологияларын пайдалану формалары әр түрлі болуы мүмкін. Олар: дайын электронды өнімдерді пайдалану, мультимедиялық презентациялар, интернет желісінің ресурстары, SMART Board программасымен қаптамасыз ету, интерактивті тақтаны пайдалану, смарт-технологияны модульдік оқытумен байланыстыру.

Бастауыш сыныпта ақпараттық-коммуникативті смарт-технологияларды пайдалану келесі нәтиже береді:

- пәнге деген танымдық қызығушылық артады;
- оқушылардың әр пән бойынша үлгерімі артады;
- оқушылар өздерін жаңаша көрсетуге мүмкіндік алады;
- өздігімен жұмыс жасау дағдыларын қалыптастырады.

Смарт-технологиялар әр оқушыға жекелей оқыту бағытын ұстануға мүмкіндік береді. Әр оқушы өзінің танымдық мүмкіндігіне қарай білімді меңгереді. Смарт-технологиялар оқушының жұмыс істеу қабілеттілігін, жұмыс істеу қарқынын ескереді. Осыны ескерсек, смарт-технологиялар барлық сабақтарға енгізу өте маңызды.

Оқыту үрдісінде смарт-технологиясын пайдалану мұғалімнің де біліктілігін арттырады.

Мұндай мұғалім:

– мәтіндік, цифрлық, графикалық және дыбыстық ақпараттарды өңдей алады; дидактикалық материалдарды дайындайды (тапсырма нұсқаларын, таблицаларды, сызбаларды, суреттерді және т.б.);

– MS PowerPoint презентацияларын пайдалану арқылы сабақтарда слайдтар дайындайды;

– кез келген пәндер бойынша дайын бағдарламаларды, онлайн-сабақтарды пайдаланады;

– сабақта электронды оқулықтармен жұмыс жасайды;

– скайп, зум платформаларын пайдалану арқылы онлайн-сабақтар өздігімен өткізе біледі;

– оқу бағдарламаларының әдіс-тәсілдерін қолданады (оқыту, бекіту, қадағалау);

– күнделік кз платформасы арқылы оқушыларға тапсырмаларды тіркейді, тексереді, ақпарат және хабарламалар жазады, жекелей оқушымен тапсырма алмаса алады.

– сабақтар мен сыныптан тыс жұмыстарға қатысты интернет көзінен ақпараттар іздейді;

– оқушылармен бірігіп интернеттен ақпарат іздестіреді;

– оқушымен ватсап желісі арқылы тікелей байланысқа шығады;

– дайын бағдарламаларды қолдану арқылы тесттерді өңдейді.

Смарт құрылғылар не үшін қажет?

– Смарт телефон, планшет сияқты соңғы технологияны қолданып жүрген оқушыларға бұл тақта түсінікті, әрі сабаққа деген қызығушылығын арттырады;

– Бұл сенсорлы экран тез жұмыс жасаумен қатар, бір уақытта бірнеше оқушының жұмыс жасауына көмектеседі;

– Технология жаңартылған сайын ол кешендендіріліп, сабаққа керекті материалдар да толықтырыла түседі;

– Сабақтың центрден есте сақтау қабілетіне үлкен экраннан көрсетілуіне, сол уақытта оқушылар өздері тапсырманы жасап, немесе сол бағытта басқа бір тапсырманы жасай алуларына болады;

– Сабаққа қажетті құралдарды ресурстар сайтынан алуларына немесе интернетпен жұмыс жасауға болады;

– 3D объектілерді түсіндіруге көп көмегі тиеді;

– Егер сабаққа керек материалдар әзір болса, сабақ темпінің де жақсы өтуіне септігі тиеді;

– Смарт экранда объектілер мен жазбаларды қозғауға, суреттер мен диаграммаларға комментариилер қосуға мүмкіндік береді;

Smart құрылғыларды шынайы өмірдегі жағдаяттарда қолдану мүмкіншіліктері:

Ең алдымен, техникалық мүмкіндіктері зор: байланыс құралы, Wi-Fi, мәліметтерді мобильді тасымалдау (GPRS, 3G, 4G) фото/бейне камера, ақпаратты енгізу функциялары, т.т. Мұндай мүмкіндіктерді пайдалану үшін алдымен, бағдарламалық қаматамасыз ету ортасын пайдалану қажет. Мәселен, күнделікті өзіміз пайдаланып жүрген Google – smart технологияларды әзірлеуші алпауыт компаниялардың бірі. Google сервисінің ауқымы өте кең, онымен жұмыс істеуге мүмкіндік беретін бағдарламаларының сапасы өте жоғары. Бұл жалпы жарнама емес, шын мәніндегісі осы. Білім саласында Google сервистері YouTube, Hangouts және Google Docs сервистерін тиімді қолдануға болады.

Соңғы жылдары Smart TV технологиясын қолданатын кең функционалды мүмкіндіктерге ие болатын теледидарлар да пайда болуда. Smart TV теледидардың интернетпен тиімді байланыс орнатудың жаңа ортасын құрайды. Басқа сөзбен айтқанда Smart TV интернетке енудің кең мүмкіндігіне ие. Соның арқасында сол теледидар арқылы да әр қолданушы өзіне қажетті материалын үлкен экраннан көре отырып, оны ақпаратта суышқасақтай алады, онлайн көре алады, ақпарат алмаса алады.

Қазіргі таңда интернет желісіне еркін ену функциясы дамудың перспективалық бағыттарының бірі болып отыр. Үлкен экранды теледидар арқылы бейнені таза айқын көріп қана қоймай, интернет беттерін парақтауға арналған веб-браузерлерді, әлеуметтік желі

қосымшаларын, видеоларды көруге мүмкіндік беретін RuTube немесе YouTube сервистерін т.б пайдалануға болады. Сонымен қатар радио клиент қызметін атқаратын vTuner арқылы іздеудің және сорттаудың кең мүмкіндігіне ие болатын радиостанциялардың үлкен тобын пайдалануға болады. Жауапты қосымшалар қоры мен әртүрлі кеңейтілімдер кез келген контентті көруге мүмкіндік береді. Smart TV арқылы интернетті әрқолданушы өз мақсатына тиімді пайдалануға және үлкен көлемді онлайн контентті пайдалану мүмкіндігіне ие бола алады.

Бастауыш мектепте аталған білім беру веб-сайттарын танымдық тұрғыдан қолданудың әртүрлі психологиялық-педагогикалық аспектілері С.Пейперт, Б.Хантер, Дж.Нокс, Т.М.Ньюсем және т.б. ғалымдардың еңбектерінде зерттелген. С.Пейперт «Білім беру веб-сайттарымен оқытуда бала – өзінің интеллектуалдық құрылымын құрушы құрылысшы бала қазіргі техниканы меңгеріп қана қоймайды, сонымен қатар жаратылыстану, математика пәндерінен, басқа да интеллектуалдық дамуына қажетті ақпараттармен танысады» деген. Шынында дәстүрлі оқытуда бала дайын білімді арнайы іскерліктерді меңгереді. Мұндай жағдайда ересектер балаларда өздігінен оқудың дағдыларын қалыптастырудың қажеттілігін, оның нәтижесінде бала жан дүниесінің үлгісін құратынын естен шығарады. Білім беру веб-сайттары жұмыс барысында оқушы өздігімен әртүрлі әуестігіне байланысты (сурет салу, өлең құрастыру, ән айту) оқу дағдыларын меңгеріп, өзі үшін жаңаны таниды, қоршаған әлемді зерттейді, білімді өздігімен ізденуге деген қызығушылығы, білуге құштарлығы пайда болады. Бұдан білім беру веб-сайттары есте сақтаудан терең ұғынуға көшуге мүмкіндік беруін, заттардың ұқсастық, айырмашылығын ерекшелеуін, ақылмен, санамен әрекет жасауға төселдіруін, өзіндік қызығушылығына байланысты тапсырмаларды орындай білуге дағдыландыруын балалардың танымдық процестерін дамытуда жүзеге асыру көзделеді.

Білім беру веб-сайттарын қолдану арқылы оқу процесін басқарудың өзіндік ерекшеліктері бар. Түс, графика, мультипликация, дыбыс, қазіргі видеотехниканың барлық құралдары оқытуға қолайлы жағдай жасап, оқу процесінде ақпаратты беру мүмкіндігін кеңейтеді, оқушылардың зейінін оқуға аударуға септігін тигізеді.

Аппараттық және программалық құралдардың ақпараттарды түрлі деңгейде көрсету арқылы көрнекілік ретінде қолданылуы оқушылардың кез келген ақпаратты ғылыми, практикалық, құбылыс және болмыс түрінде меңгеруін оңтайландырады. Дәл осындай пікірді Я.А. Каменский дидактиканың алтын ережесінде оқыту процесіне баланың барлық белсенділігі көрінетін сенсорлық – перцептивтік ағымның енгізілуін талап еткен болатын. Бұған қазіргі таңда аппараттық және программалық құралдарды қолдану жағдайында қол жеткізуге болады. Себебі бұл құралдардың шексіз ресурстарының балалардың сезімдік әсерленушіліктерін арттырудағы орны ерекше.

Білім беру веб-сайттарын оқу процесін оңтайлы басқара отырып, оқушының іс-әрекетіне сапалы түрде бақылау жүргізуге мүмкіндік береді. Ол барлық жауапты тексеруге, көпшілік жағдайларда қатені тіркеп қана қоймай, сонымен бірге оның дәл сипатын анықтап, оны тудыратын себепті дер кезінде жоюға мүмкіндік береді. Дәстүрлі оқыту процесінде мұғалім оқушының оқу әрекетіндегі барлық сәттерін бақылауға, сыныппен жұмыс жасай отырып, барлық оқушылардың орындаған тапсырмаларының дұрыстығын тексеруге мүмкіндігі болмайды. Бұдан оқушыларда осы білім аймағында дұрыс емес түсініктер қалыптасып қалуы мүмкін. Оқушының білім беру веб- сайттарын оқу әрекеті құралы ретінде пайдалану мүмкіндігі зор.

Бастауыш сынып оқушысы білім беру веб-сайттары арқылы оқу әрекетінде өзін жетілдіре отырып, әртүрлі әрекеттерді орындау тәсілдерін меңгереді. Өзінің алдына біршама күрделі мақсаттарды қоя біледі; яғни оқушы бұл жағдайда биік таудың шыңына шығуға талпынғандай болады. Бұл кезде оқушының қызығу қарқыны әртүрлі болып келеді: кейбіреуі аяқ астындағы әрбір ұсақ тасты байқай, баяу және бірте-бірте, ал екіншісі жырықтардан секіре-мекіре, қателесуге тәуекел ете қызығады. Мұндағы әрекет біршама жалпыланған тәсілдермен жүзеге асады да, олардың иерархиясы «адам – құрал – мақсат» жүйесінің дамуына бейнеленеді. Құралы компьютер болып табылатын балалардың танымдық іс-әрекетіне сәйкес, жүйе «адам (бала) – құрал – мақсат» түрінде анықталады, мұндағы мақсат іс-әрекетке бағдарланған,

сондай-ақ оның мазмұны мен айқын сапасын анықтайтын әлемнің бейнесін (психикалық) іштей жалпыланған және жайылған түрде түсіну болып табылады [2].

Бала білім беру веб-сайттарымен қарым-қатынаста бола отырып эксперимент жасауға, сыныптағы көшбасшы болуға ұмтылады. Негізінен бастауыш мектеп жасы:

– оқуға түрткісін қалыптастыруда, тұрақты танымдық қажеттілігі мен қызығушылығын дамытуда;

- оқу әрекетінің дағдылары мен тәсілдерін, «оқу іскерлігін» дамытуда;
- жеке ерекшеліктері мен қабілеттерін айқындауда;
- өзін өзі бақылау, өзін өзі ұйымдастыру және өзін өзі реттеу дағдыларын дамытуда;
- өзіне және қоршаған ортаға және т.б. сын көзбен қарауда өзіндік баға беруге икемді

келеді. Сондықтан, бастауыш сынып оқушысының жасы – бұл жағымды өзгертулер мен түрлендірулер кезеңі болып табылады. Әрбір бала осы жас кезеңінде өзінің қабілеттері мен мүмкіндіктеріне сенімді болмаса, жүзеге асырған таным белсенділігін сезінбесе, оқуға деген іскерлікті меңгермесе, онда баланы әрі қарай дамыту қиын және дене күшін қажет етеді.

Қазіргі білім беру веб-сайттар оқушыларға берілген тапсырманың күрделілік деңгейін, кей жағдайда оқу материалының тізбектілігін таңдауға, қажетті көмекті шақыруға, өз жұмысының нәтижесін алуға, орындағаннан кейін жіберген қателерін табуға, қатесінің сипатын анықтауға, оны уақытымен түзетуге жағдай жасайды. Мұндай тізбектіліктің жүзеге асырылуы оқушылардың өз әрекетінің рефлексиясын қалыптастыруын қамтамасыз етеді. В.В. Давыдов рефлексия – оқушының ойы мен әрекетінің негізін қадағалауы деп көрсеткен [3]. Соның ішінде, бастауыш мектеп оқушылары үшін білім беру веб-сайттарымен жұмыс жасау, өз әрекетінің нәтижесі туралы кері байланысты жасауда жоғары деңгейде мүмкіндік береді.

Барлық оқушылар білім беру веб-сайттарын жоғары немесе төмен дәрежеде меңгереді, бірақ оларды оқушылардың барлығы бірдей дәрежеде қолданбайды. Арнайы білім беру веб-сайттарымен жұмысқа деген қызығу терең және берік, диффузды болады. Қызығуларды жіктеу – табиғи құбылыс, бірақ біздің бақылауымыз көрсеткеніндей, жағымсыз «бұрмаланулардың» болуы мүмкін. Білім беру веб-сайттарымен жұмыс жасауда тақырыптан ауытқу лайықты іскерліктер мен дағдыларды қалыптастыруда қиындықтар туындауына мүмкіндік береді. Мұндай келеңсіздіктер болмау үшін оқытуда білім беру веб-сайттарын оқушының танымдық белсенділігін дамытатын тиімді құрал ретінде қолдану оқушының білім, іскерлік пен дағдысын қалыптастыруға, ойлауын дамыту мақсатындағы танымдық белсенділігін арттыруға, өз бетінділігі мен ынтасын дамыту бағытында оқу процесін жетілдіруге жағдай жасайды.

Білім беру веб-сайттары арқылы ақпаратты алуға, түрлендіруге, білуге құштарлық. Бұл қолданбалы және теориялық білімді меңгеруге және өз бетімен білім алу үшін жұмыс жасауды, арнайы терең білімді қажет ететін қызығу болып табылады. Бұл қызығу арнайы білімді ғана қажет етпейді, сонымен қатар тұлғаның қалыптасқан арнайы сапаларын: алгоритмдік мәдениеті мен ақпараттық мәдениетін қажет етеді.

Әдебиеттер

1. Красильникова В.А. Білімді ақпараттандыру ісінің түсініктемелік аппараты.// Информатика негіздері. – 2003, – № 3. – 2-6 б.
2. Панюкова С.В. Использование информационных и коммуникационных технологий в образовании. – М. – 2010. – 224 с.
3. Давыдов В.В. О статье «Построение модели шестилетней начальной школы». // Начальная школа. – 1995. – №1. – 19-25 с.

ШӘКӘРІМ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

Шәкәрім өмір сүрген дәуір қазақ халқы үшін күрделі кезең болатын. XIX ғасырдың екінші жартысы Қазақстанның қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық және рухани өмірінде маңызды оқиғаларға толы болды. Мыңдаған орыс шаруаларының қазақ жеріне қоныстануы, қазақ даласын басқаруда енген өзгеріс көшпелі елдің өміріне жаңа экономикалық қатынастар әкелді. Тарихи-әлеуметтік жағдай қазақтың әдеби, мәдени өміріне де әсерін тигізбей қалған жоқ. Шәкәрім шығармашылығы осы кезеңге тұспа-тұс келді. Халқының мұңын жырлап, адам бойындағы игі қасиеттерді қастерлеп, өлеңдерінің өзегі ету – Шәкәрім лирикасының басты мұраты еді. Ақын айналасындағы жайттарды тек жырлап қана қойған жоқ, ол барлық нәрсеге терең бойлап, жамандығынан жирене біліп, жақсылыққа ұмтыла білді.

Шәкәрім лирик ақын ретінде адамгершілік, өнер-білім, болашақ өмір, жастық пен махаббат туралы жазған өлеңдерімен әдебиет әлемінде өшпестей із қалдырды. Ақын қалдырған асыл қазынаның тақырыптық ауқымын, жанрлық кеңдігін көркемдік ерекшеліктері мен өзіндік тілдік шеберлігін ғалымдарымыз жан-жақты зерттеп, дәйекті тұжырымдап, бүгінгі рухани азығына айналдырып отыр. Жас ұрпақты рухани-адамгершілікке тәрбиелеуде бұрынғы ата-бабаларымыздың асыл мұраларын, өсиетті сөздерін, ғибраттарын алдымызға жайып саламыз. Өйткені адамгершіліктің ақ туын жоғары ұстаған бабаларымыздың тәлім-тәжірибесінің, ұстаған қағидаларының жас ұрпаққа берері мол. Сонау атадан келе жатқан ұлттық құндылығымыз. Рухани-адамгершілік байлығымыз. Абай, Шәкәрім аталарымыздың шығармаларының негізі осы рухани тәрбие. Ғасырлар бойы Абай тәлімі адамзатты адастырмай алдына жарық салар шырағданы болды. Абай ізін жалғастырушы адамдық жолын айнытпай танытқан Шәкәрім жырлары бүгінгі ұрпақтың бойтұмары болмақ. Шәкәрім өлеңдерінің тақырып ауқымы өте кең. Әсіресе рухани адамгершілік мәселесіне көптеп тоқтаған. Ол адамдық, адамгершілік ар-ұятты жоғары қояды.

Шәкәрім шығармашылығын оқығанда Абайдың терең ойлы маржан сөздерін еріксіз түсіреді. Абай сияқты Шәкәрім де орыс ақын-жазушыларының кітаптарымен сусындап, ар-ұждан, жақсылық, әділдік, адамдық жолын нұсқайтын шығармалар жазды. «Насихат», «Тойымсыз нәсіп», «Өлген көңіл – нысапсыз өмір», «Талап пен ақыл» және т.б. өлеңдері («Қазақ айнасы» жинағы) мен «Бояулы суыр», «Қанішер мен бөдене», «Ақылшы торғай», «Қасқыр, түлкі, бөдене» сияқты мысалдары сондай туындыларға жатады. Оларда әр кез ар-ұждан, адалдық, шындық жолы жеңіл, жұғымсыздық, әділетсіздік әшкере болып, мазаққа айналады [1, 35].

Абай атамыздың «Рақымдылық, мейірбандық, әр түрлі істе адам баласына өз баласына өз бауырым деп, өзіне ойлағандай оларға да болса игі еді демек, бұлар – жүрек ісі» деген афоризм боп қалыптасып кеткені. Шәкәрім де кісіліктің келбетін танытар асыл қасиеттерімен сусындауға тұту, бауырыңа тарту бұл да адамгершіліктің жоғары түрі екендігін баса айтады.

Бұл тұрғыда Шәкәрім атамыз: «Ойлансаң, барша адамзат – туған бауыр» - дейді. Ол өлеңдерінде қазағым, ұлтым, алашым деп өз жұртын бүйрегіне бұрса, барша адамзатты бауыр тұтады. «Анадан алғаш туғанымда....» өлеңінде:

Еңбекке шыда, ебін тап та,
«Сабырдың түбі – сары алтын».
Өзімшіл болма, көпті ардақта,
Адамның бәрі – өз халқың.
Ынсап пен мейірім, әділетті,
Жаныңдай көріп, жан сақта.
Ол жолда өлсек неміз кетті,

Мақсұтқа жетпей қалсақ та, – деп туған жұртын өнерге ұсынады. Осы өзгеге жақсылық жасау, мейірімді болу идеясы Шәкәрім поэзиясынан орын алады.

...Арманым байлық, мансап, мақтан емес -

Ары зор, ата ұлы емес, адам ұлы

деген жолдарда байлық, мансап арман емес, керісінше арманы, ары зор, адамгершілікті адам ұлы болу. Бұл жерде де данышпан Абаймен үндестігі сезіледі. Абай ата ұлы емес адам ұлы болуды мақсат етсе, Шәкәрім де адамұлы болуды өмірлік ұстанымы еткен.

Шәкәрімнің «Үш анық» атты еңбегінде ынсап, әділет, мейірім үшеуі қосылып, ұждан, ар, ақыл сөздері жиі кездеседі.

Ақыл білім осындай ар жақтарлық

Айласыз, өтіріксіз жан сақтарлық

Үзіп – жұлып ұятсыз атанбай – ақ,

Ақылмен жол табалық ел бастарлық, немесе

...Ғылымсыз болса ақыл тұл

...Ақыл деген өлшеусіз бір жарық нұр.

...Дұрыс деме құр сөйлеп

Ақылға санат, сабыр қыл, десе ар туралы

Ақ жолдан айнымас

Ар сақта, оны біл,

немесе

Арың сатпа, терінді сат, адалды ізде

Ғибадат пен адалдық ар үшін жи, – деп адамды нұрландыратын ақылы, не нәрсені де ақылға жеңдірсең адаспассың, бірақ ғылымсыз ақыл кем десе, ар-ұжданның ақ жолдан айнытпас серігің болатынына сенім білдіреді. «Ақылды болсаң арыңды сақта, ар-ұят керек әр уақытта» деп ар-ожданды қастерлеп, оны адамгершіліктің туы санайды.

Ынсап, рахым, ар, ұят, сабыр, сақтық –

Талапқа алты түрлі нөкта тақтық.

Алтауының ішінде ынсап әділ,

Өзгесінің тізгінін соған ұстаттық.

Бұл шумақта ар адамнан талап етілетін өзге қасиеттермен біртұтас алынғанын көруге болады.

Сабыр, сақтық, ой, талап болмаған жан

Анық төмен болмай ма хайуаннан.

Ынсап, рахым, ар, ұят табылмаса,

Өлген артық дүниені былғағаннан! – деген шумақтар Шәкәрімнің ар ғылымына дәлел боларлық өлең жолдары. Шәкәрім ар түзейтін ғылым жағында. Ол «ар білімін» жақтайды. Соның аты озғанын қалайды. Оның «Таза ақыл», «ақ жүрек» дегені жай бір қысыр кеңес емес, адамгершілік философиясынан тарайды. Ізгілік, әділеттілік бар істе басты болуға керек. «Мылтық билеп тұрғанда, әділет жоқ» деген пікірге келеді.

... Ар демек - адамшылық намыс деген,

Арың кетпес жағыңа қарыс деген.

... Ар, нысаппен іс қылып, азап тартып,

Ақ жолында өледі бірталай жан. – деген жолдарда да ар ұғымына тереңдей үңіледі. Адамшылық негізі ретінде көрініп, оны жоғалтпау үшін жігерлі болу керектігін айтады. Ар намыс үшін азап тартып, жанын құрбан еткендердің жолын ақ жол деп тұжырымдайды. Ардың жолы азапты жол, ақ жол. Ақ жолмен жүріп өту үшін ар басты көрсеткіш.

Шәкәрім өлеңдерінің негізгі объектісі – адам. Ол адамды жақсылыққа жетелеп, жақсы қасиеттерді қалыптастыруға ұмтылды. Адам мінез – құлқындағы салақтық, еріншектік, бойкүйездікті сынады. Бұл тұста оның «Сәнқойлар», «Қылжақпас», «Еріншек» деген өлеңдерін жазды. Мысалы: «Еріншек» өлеңінде:

Еріншектен – салақтық,

Салақтықтан – надандық...

Бірінен-бірі туады,

Жоғалар содан адамдық, – деп надандықты, еріншектікті сынап, адам деген атыңа қалам десек, күн-түн демей ғылым ізде дейді.

Қай ғылымды білсеңіз де

Қазір оны елге жай.

Құр ішінде кеткеніңше

Пайдалансын өзгелер, – деп Шәкәрім атамyz жас ұрпаққа алған білім, ғылымыңды келешекте халқыңа қызмет етуге жұмсау адамдық борышы екенін баса айтады. Ақынның адамгершілік туралы ойларының қай-қайсысы да өсиет, үлгі ретінде келеді. Абай айтқан:

Талап, еңбек, терең ой,

Қанағат, рақым ойлап қой, – дегендегі талаптың Шәкәрім орынсыз жерге ұмтылмайтын алты түрлі ноктасы бар екенін айтып, олардың қызметін жайып салады [2,69].

«Ақын кірсіз ақыл, мінсіз сөз, адал еңбек анық бақ» деп білді. Оның өзі де «Жолама қулар маңайға» өлеңінде:

Адамдық борыш ар үшін,

Барша адамзат қамы үшін

Серт бергем еңбек етем деп,

Алдағы атар таң үшін –

деп өз өмірінің бүкіл мәнісі еңбекте жатқанын айтады. Ал,

Халқыңа еңбек қыл.

Ақ жолдан айнымай

Ар сақта, оны біл.

Талаптан да білім мен өнер үйрен,

Білімсіз,

Өнерсіз,

Болады ақыл... – деп,

«Адамдық борышың» өлеңінде бұл идеяны тиянақтай түседі.

Шәкәрімнің өмір және ақындық тәжірибесі толыққан кездегі ерекше тоқталған тақырыптарының бірі – адам тағдыры, адам өмірінің мәні екенін байқадық. Бұл тақырып «Адамшылық», «Адамнан артық жәндік жаралмаған», «Адам немене?» деген өлеңдерінде де көрініс тапқан. «Адам немене?» өлеңінде:

Ар түзейтін бір ғылым табылмаса,

Зұлымдықты жалғанда әділ жеңбес.

Құр айтқанмен қолынан түк келмейді,

Ақ жүректі таза адам болса кем-кес. – деп түйін жасайды. Демек, келешек жас ұрпақ идеялы да берік, еңбек сүйгіш те ақжарқын, күрескер де батыл, абзал жанды имандылық, адамгершілігі мол мұрагер етіп, тәлім-тәрбие беру ісінде ақын өлеңдерінің құдіреттілігі құрал ретінде қолданыла береді.

Шәкәрімнің ақындық болмысындағы ең басты ерекшелік адамгершілік мәселесі десек, оның өзі Абай шығармашылығымен үндес келуде. Екі қаламгердің де таңдаған шығармашылық өмір жолдары – «Абай жолы». Шәкәрім көбіне поэзия тіліне, ал М. Әуезов проза тілінде дүниеге келтірген көркем туындылардың бастау көздерінің негізгілерінің бірі – Абай дәстүрі болатын. Тарихилық категориясының ерекшелігі, нақтылы тарихтан айырмашылығы туралы айтылған ой-пікірлерді саралай келе әдеби шығармалардағы тарихилық бастан – аяқ тарихи оқиғаға құрылмаса да, оларға тарихи факт негіз болатыны белгілі болды. Осы орайда ғалым С. Сәтбаеваның мына пікіріне назар аударсақ: «Әдеби шығарма негізінде дерек, факт жатуы, тарихи дәуір шындығын көрсету үшін жазушының шығарма желісін бастан – аяқ тек қана тарихи болған оқиғаға құруы шарт емес. Алайда шығарманың матариалдық болмысын, өзегін тарихи белгілі, ақиқат оқиғалар құрамайынша, белгілі тарихи дәуірдің шындығын шынайы суреттеу тағы да қиын» [3, 127], - дейді.

Тарихи уақыт аумағынан қарағанда Шәкәрім мен М. Әуезов шығармаларындағы тарихилық, белгілі оқиғалар мен сюжеттік желі аясында келуі де екі қаламгер үндестігін

айқындамақ. Шәкәрім мен М. Әуезов шығармашылығындағы алғашқы тоқайласу - «Еңлік - Кебек» оқиғасына байланысты өрбиді. Екі қаламгердің шығармаларындағы «Еңлік - Кебек» оқиғасына байланысты өзара сабақтастықты академик Р. Нұрғали жақсы талдап көрсеткен. Шәкірім «Жолсыз жаза» деген атпен жариялаған поэмасы, оның жазылу тарихы туралы әдебиет зерттеушілері әр түрлі пікірлер білдіргені белгілі. Себебі, Еңлік пен Кебек оқиғасына байланысты бес көркем шығарма жарық көрді. Олардың авторларының ұстанған позицияларына байланысты жанрлық түрлері де әр алуан. Алғашқы нұсқа қара сөз үлгісінде «Дала уалаяты газетінің» 29,30,31,32,34,40 сандарында «Ұмытылған» деген бүркеншік есіммен жарияланды. «Дала уалаятының газетінде» 1990 жылғы 46,50 сандарында «Қазақ турасынан хикая» деген атпен екінші рет жарияланды [4,148].

Иә, қорыта келгенде ақын өлеңдерінің басым көпшілігі рухани адамгершілік қағидаларға толы десек артық айтпаған болар едік. Өмірінде арды бәрінен биік бағалаған Шәкәрім атамyzдың тәлім – тәрбиесінің, ұстаған қағидаларының жас ұрпаққа берері мол. Сонау атадан келе жатқан ұлттық құндылығымыз рухани – адамгершілік байлығымыз.

Міне, осы сипаттың бәрін өмірдегі шынайы бейнесі, жан дүниесі, кеудесі шалқақ, асқақ пенде, мейірімді, әділ, адамгершілігі мол жас ұрпақтың бойында қалыптасқанын тілеген Шәкәрім өлеңдерінің негізі рухани тәрбие болып табылады.

Әдебиеттер

1. Әуезов М. Таңдамалы. – Алматы, 1997, 56-58 б.
2. Ғабдуллин Н. Абай тағлымы. – Алматы, 1986. – 133 б.
3. Құдайбердіұлы Ш. Қазақ айнасы. – Алматы, 2008. – 286 б.
4. Есім Ғ. Хакім Абай. – Алматы: Атамұра, 1994. – 200 б.

FTAMP: 17.01.17

Г.К. Намазбаева

Ж. Тәшенов атындағы № 68ЖББОМ

ҚР, Ақтөбе қ., gulmira-kk@mail.ru

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА РУХАНИ ТӘРБИЕНІҢ ҚҰНДЫЛЫҒЫ

«Жас бала – жас бір шыбық, жас күнде қай түрде иіп тастасан, есейгенде сол иілген күйінде қалмақ», – деп Мағжан Жұмабаев айтқандай, 6-9 жас аралығындағы бастауыш сынып баласы тәрбиеге өте икемді болады.

Дәл осы кезеңде үздіксіз және жүйелі түрде жүргізілген ұлттық рухани құндылықтар мен ұлттық дүниетанымға негізделген бала тәрбиесінің іргетасы берік, ғұмыры ұзақ болады.

Қазақ халқының ұлттық тәрбиесі өзара сабақтасқан «Ұят болады», «Обал болады», «Жаман болады» деген үш концепциядан құралады. Халқымыздың рухани-адамгершілік іс-әрекеттерге, таным-түсініктерге, мінез-құлық пен әдет-ғұрыптарға т.б. қатысты толып жатқан нанымсенім тыйымдары, айналып келгенде, «ұят болады», «обал болады», «жаман болады» деген қазақы моральдің ұштағаны арқылы қарастырылады. Әсіресе, бастауыш сыныптарда осы концепциялар негізінде баланың ұлттық дүниетанымын қалыптастырудың маңызы зор.

Бұл концепциялардың негізінде мынадай принциптер жатыр:

1. «Ұят болады» – ар тазалығы;
2. «Обал болады» – ниет тазалығы;
3. «Жаман болады» – іс-әрекет тазалығы. Тәрбиенің заманауи принциптері (табиғи болмысына сәйкестілігі, мәдени сәйкестілігі, қарым-қатынас ізгілігі, өзін-өзі реттеу және т.б.) ұлттық тәрбиенің осы концепцияларымен сабақтасып жатыр.

Қазіргі педагогикалық практика балаға тек әдеп сақтаудың, адамдармен қарым-қатынас жасаудың сыртқы формаларын игертумен ғана шектеліп отыр. Бұл жасөспірімнің моральдық санасы мен мінезқұлқының арасындағы алшақтыққа әкеледі. Бұл алшақтық жас жеткіншектің

жеке басының адамгершілік қасиеті қалыптасуының негізгі факторына айналған кезде күшейе түседі.

Осы алшақтықты жоюда адамның ішкі мәдениетінің, адами қасиеттері мен рухани құндылықтарының өлшемі болып табылатын арұждан тәрбиесінің алатын орны зор. Ар – адамның ішкі дүниесі, жан әлеміне қазық болатын рухани субстанция, іс-әрекетінің төрешісі. Қазақ философиясында ар, ұят, ынсап, ұждан мәселелерін анықтап, мораль философиясын байрақ еткен ұлы ойшыл Шәкәрім Құдайбердіұлының:

Еңбекпенен, өрнекпенен,

Өнер ойға тоқылса,

Жайнар көңіл, қайнар өмір,

Ар ілімі оқылса, – деген арманының жүзеге асатын шағы туды.

Бастауыш сынып оқушысы ар-ұждан тазалығын «Ұят болады» концепциясының аясында меңгереді. Тәрбие бағытының қай-қайсы болмасын үздіксіз және жүйелі түрде жүргізілген кезде ғана нәтиже береді. «Ұят болады» концепциясы арқылы әдеп, қарым-қатынас мәдениеті, тәрбиенің барлық бағыттары жүзеге асырылады. Баланы қандай да бір орынсыз, ерсі мінез-қылық көрсету, дұрыс емес әрекет жасау, қате шешім қабылдау сияқты түрлі жағдайлардан сақтандыру көзделеді.

«Берген уәдеңде тұрмасаң, ұят болады», «қарт адамның алдын кесіп өтпе, ұят болады», «біреудің затын сұраусыз алма, ұят болады», «қатты күлме, ұят болады», «өтірік айтпа, ұят болады» деген сөздер арқылы ұлттық қарым-қатынас мәдениетінің негізі қаланады.

Обал – ізгіліктің өлшемі, соның көрінісі. Ізгілік – тек жеке адамға немесе бір ғана ұлтқа ғана қатысты емес, ол жалпыадамзатқа тән құндылық. Бала тәрбиесінде ұлттық дүниетаным мен салт-дәстүрге сүйене отырып, ізгілікке баулудың маңызы ерекше. Тек ұлттық рухани мұраларымыз негізінде ұлт жанашырын сомдай аламыз.

Қазақ халқының жас ұрпақты тәрбиелеуде қолданатын «обал болады» концепциясы – ерекше ұғым. Алдыңғы буын өкілдері өскелең ұрпақ санасына мейірімділік қасиетін осы ұғым арқылы сіңіріп отырған.

Баланы ізгілікке тәрбиелеуде бұл концепцияның атқаратын рөлі ерекше. Қайырымдылық, мейірімділік құндылықтарын бала бойына дарытуда және жанашырлық, аяныш сезімдерін оятуда «Обал болады» сөзінің әсері ерекше болмақ. Халқымыз «Обал болады» концепциясын жанды және жансыз табиғатқа қатысты қолданған. Бұл балаға адамгершілік әрі экологиялық тәрбие (кең мағынада: ой тазалығы, табиғатты қорғау және т.б.) беруде таптырмас құрал болып табылады. Мәселен, жан-жануарларға қатысты тыйым сөздер «құмырсқаны өлтірме, обал болады», «құсты азаптама, обал болады», затқа қатысты «нан қоқымын жерге тастама, обал болады», «ағаш бұтасын сындырма, обал болады» немесе адамға қатысты «адамға қиянат жасама, обал болады» деп жамандық жасауға жол бермей, алдын ала ескертіп, тоқтау салған. «Обал боладының» не екенін біліп өскен бала қоршаған ортаға зиян келтірмеуге, жамандық жасамауға, жан-жануарларды жәбірлемеуге, жансыз нәрселерді бүлдірмеуге тырысады.

Халқымыздың дүниетанымында «Жаман болады» концепциясы қандай да бір іс-әрекет салдарынан дереу тап болатын немесе түптің түбінде туындайтын теріс нәрселерден сақтандыру ниетінен туындаған.

Мәселен, суға қатысты «Суға түкірме» (экология, әдеп), «Беті ашық қалған суды ішпе» (гигиена), «Түнде суға барма» (қауіпсіздік, тәртіп), «Қолыңды жуған соң сілкіме» (әдеп, мәдениет, гигиена) деген тыйым сөздердің әрқайсысы тәрбиенің түрлі бағыттарын қамтиды.

Бастауыш сыныпта «Жаман болады» концепциясы аясында жауапкершілік, дұрыс әрекет, өз ісіне есеп беру, сол сияқты өтірік айтпау, кісіні алдамау, бос мақтанбау және т.б. заманауи тәрбиенің өзекті салаларын жүзеге асыруды көздейді.

Балаға «жаман болады» деп тыйым жасаудың соңында балалар табиғи түрде «Не болады?» сұрағын қойып, қызығушылық танытады. Балаға әр әрекеттің салдарын түсінуі үшін бірге талқылап, талдау маңызды. Мысалы, «Адамға қарап түшкірме, жаман болады» тыйымын бірге талқылау арқылы осы әрекеттің салдары неге әкеліп соғатынын балалардың өздеріне

аштыру. Себебі түшкірген кезде мұрын қуысындағы шаң-тозаң, бактериялар мен вирустар сыртқа шығады. Сондықтан түшкірер кезде өзге адамдардан кемінде 1 метрдей арақашықтықты сақтап, ықтимал жұқпалы вирус не бактерияның таралуын болдырмау үшін мұрын қуысы мен ауызды бет орамалмен жапқан дұрыс. Бет орамал болмаған жағдайда шынтақты бүгіп сонда түшкірген жөн. Сонда түрлі жұқпалы аурулардың таралуының алдын алуға болады. Гигиена талабын сақтаудың маңыздылығын өз өмірлік тәжірибесінен мысалдар келтіру арқылы бекіту ұсынылады.

Жауапкершілік пен тәртіптің бастауыш сынып жасындағы баланы тәрбиелеуде алатын орны ерекше. Бала мектеп табалдырығын аттаған сәттен бастап, әлеуметтенудің жаңа кезеңі басталады. Бұл кезеңде өзіне реттеу, өзі және өзгелер үшін жауапкершілікті сезіну, тәртіп сақтаудың маңыздылығын түсіне бастайды. «Жаман болады» концепциясының үздіксіз оқу үдерісінде, оқудан тыс шараларда жүйелі түрде жүргізіліп отыруы оң нәтиже береді. Кейбір жағдайда «жаман болады» ұғымының мағынасын баланың өзі ашуына мүмкіндік жасауға болады. Әлбетте, бұл үш концепцияның қай-қайсысын да терең философиялық, я болмаса қазақтың байырғы ырым-жоралары деңгейінде емес, баланың жас ерекшеліктеріне сәйкес түсінікті әрі қарапайым түрде қалыптастырған абзал.

Әдебиеттер

1. Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. ҚР Оқу ағарту министрінің 2022 ж. 3 тамыздағы №348 бұйрығы, 2-қосымшасы
2. Назарбекұлы С. Қазақтың киіз үйі // Астана: Елорда, – 2005.
3. Интернет материалдары

МРНТИ: 14.31.05

Г.В. Новикова

Средняя общеобразовательная школа №11

РК, г Семей, novikovaG@mail.ru

РАЗВИТИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ ИНТЕРЕСОВ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ «ПОЗНАНИЯ МИРА»

В процессе изучения этого предмета дети приобретают элементарные знания о единстве и разнообразии окружающей природы, ее охране, знакомятся с картинами природы нашей Родины, получают общие понятия и представление об организме человека. Основная идея школьного предмета «Познание мира» состоит в раскрытии и установлении связей между компонентами неживой и живой природы, в объяснении влияния всех компонентов природы на трудовую деятельность людей, которая связана в значительной степени с использованием природы и в соответствии с этим – воспитанием бережного отношения к ней. В процессе реализации этой идеи создаются большие возможности комплексного подхода к обучению. Все методы и формы работы при изучении природы должны включать приемы по формированию таких качеств, как доброжелательность, справедливость, дружба, личная ответственность за общее дело. Программа по «познанию мира» предусматривает выявление простейших связей и взаимосвязей, доступных пониманию учащихся. В процессе установления связей создаются благоприятные условия для развития логического мышления детей.

Весь процесс мышления при выявлении таких связей выражен в обобщениях, степень которых постепенно усложняется по мере привлечения новых понятий. Первоначальная ступень обобщений проявляется в чувственном познании, которое позже умело развивается учителем. На уроке, как известно, реализуются все поставленные перед школой задачи: познавательные, воспитательные, развивающие. Мобилизовать внимание учащихся на изучение материала, поставить задачи урока, проблему перед детьми, наметить основные пути решения этих задач – важнейшее требование современного урока [1, 48].

На уроках познания мира задачи формируются учителем устно и письменно. Часто письменная форма выражена в виде плана, записанного на доске. План определяет содержание и последовательность работы. Это очень важный этап любого урока.

Известно, что человек мыслит только в том случае, если перед ним поставлена определенная задача. И если ученик сможет решить задачу в новых ситуациях, используя уже изученный материал, тогда безошибочно можно утверждать, что знания им усвоены. Часто мы пользуемся трафаретными или другими приемами и методами на уроке, применяем их по традиции, иногда не задумываясь над ними.

Методика преподавания «познания мира» отвечает на вопросы: зачем изучать окружающую природу учащимся младших классов? Как учить? Как воспитывать средствами предмета? Какие методы, приемы можно наиболее эффективно использовать для развивающего обучения и воспитания младших школьников через содержание природоведческого материала?

Учебные методы – это главные инструменты, с помощью которых учитель вооружает учащихся основами наук, развивает их познавательные способности, обеспечивает развитие личности, формирует научное мировоззрение [2, 39].

От выбора и характера использования того или иного метода зависит, будет ли учебный труд для детей радостным и интересным или обременительным, выполняемым лишь «для отбытия повинности».

Существует большое разнообразие методов обучения, которые используются при изучении познания мира. Основанием классификации методов обучения, предложенной И.Я. Лернером и М.Н. Скаткиным является внутренняя характеристика мыслительной деятельности учащихся. Они предложили следующую систему методов:

1. Объяснительно-иллюстративный или репродуктивный метод. Применяется в тех случаях, когда учащиеся приобретают знания, полученные от учителя, из книги или других источников в готовом виде. Этот метод имеет большое значение на начальном этапе изучения той или иной темы.

2. Проблемный метод используется в тех случаях, когда учащиеся сообщают готовые знания, при этом учебный материал группируется и располагается таким образом, чтобы перед учащимся была поставлена проблема. Для ее решения учитель, применяя систему доказательств, показывает логический путь и средства, т.е. как бы раскрывая путь по которому учащемуся необходимо идти дальше.

3. Частично-поисковый метод. Применяется в тех случаях, когда учащиеся сами знакомятся с материалом, строят части плана поиска и делают самостоятельные выводы.

4. Исследовательский метод. Учащиеся проводят исследование и формируют решение проблемы.

5. Метод по источнику знаний. Грузинским педагогом Д.О. Лордкипанидзе была предложена классификация методов по тем источникам, из которых учащиеся черпают знания и приобретают навыки. Эти методы исходят из признания единства образа, слова и практической деятельности в познании окружающего мира.

6. Демонстрационные методы. Реализуют принцип наглядности, активизируют сенсорные и мыслительные процессы ученика, облегчая ему усвоение учебного материала (таблицы, макеты, модели, диаграммы, технологические карты).

7. Практические методы. Превращение знаний в умения. Выполнение работ, связанных с практикой, лабораторные работы.

8. Устные словесные методы. Инструктаж, беседа, рассказ, лекция – эти методы являются стержневыми, в учебном процессе на них строятся все остальные методы.

9. Метод моделирования. Модель – средство наглядности и доступности при обучении познанию мира.

10. Программированный метод. Порционное изложение материала, внешняя и внутренняя обратная связь, алгоритм действия, тестовые задания.

11. Метод наблюдения – является ведущим методом знакомства с окружающим миром. Приобщение учащихся к природе путем целенаправленных наблюдений и посильной

практической деятельности учащихся (сбор семян, листьев, посадка саженцев).

12. Общенаучные и предметные методы познания: анализ, синтез, сравнение, классификация.

Создание проблемных ситуаций, приведение ярких и непонятных фактов, способных «расшевелить» воображение и пытливость ума детей также работает на развитие навыков функциональной грамотности. Задав провокационный вопрос и приготовив заранее необходимый словарь, можно получить инициативный поисковый этап урока. Мозговой штурм, корзина идей, решение кейсов, анаграммы, метод тонких и толстых вопросов, прием «Шаг за шагом» также способствуют развитию логического мышления, умения строить причинно-следственные связи, искать нужную информацию, использовать оппонентов, чтобы найти правильное решение [3, 67].

Работа с информацией, ее кодирование, преобразование в таблицу, схему, составление плана пересказа при изложении – всё это требует систематической работы, применение на каждом уроке, отработку навыков, доведения их до совершенства. В наше время мощным методическим ресурсом служат электронные образовательные платформы. В интерактивной форме дети повторяют правила, тренируют навыки составления текстов, определения их типов, виды предложений, самостоятельные и служебные части речи, определение признаков каждой части речи, морфологические разборы. Также возможность общаться в чате с учителем и детям между собой позволяет отслеживать грамотную самостоятельную речь детей, качественный и количественный анализ контрольных срезов, домашних заданий дает возможность корректировать образовательный маршрут каждого ребенка, подбирая интерактивное задание для исправления ошибок – именно тех, которые допустил ученик.

При ознакомлении с окружающим миром могут использоваться все вышеперечисленные методы, потому что они все тесно связаны между собой.

Использование современных методов преподавания «Познания мира» позволяет осуществить систематическое изучение природы, у учащихся возрастают знания о природном окружении человека, о взаимосвязях в природе, о потребностях растений и животных, необходимых для поддержания их жизни, служат мотивами формирования отношения детей к растениям и животным, воспитывают необходимость их охранять.

Отношение младших школьников к природе, благодаря современным методам обучения, ярко проявляются в практической деятельности, доступной их возрасту.

Литература

1. Алексюк А.Н. Проблема методов обучения в общеобразовательной школе. – М., 1997.
2. Байзакова Е.М. Развитие методов обучения в истории начальной школы Казахстана. – Алматы, 1995.
3. Гольперин П.Я. Методы обучения и умственное развитие ребенка. – М., 1985.

FTAMP:14.25.09

Г.Т. Сатыбалдина

Shakarim High School

ҚР, Семей қ. gulnara_110161@mail.ru

ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕ ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

Қазіргі білім беру жүйесінің басты міндеті – оқушылардың білімге деген қызығушылығын оятып, олардың шығармашылық қабілеттерін дамыту. Осы мақсатта мұғалімдер түрлі әдіс-тәсілдерді қолдануда. Солардың бірі – ойын элементтері. Қай пән болса да сабақта ойын элементтерін қолдану – оқытуды жандандырып, оқушыны белсенді етуге мүмкіндік беретін тиімді әдіс. Күн арта оқыту үрдісінде жаңалықтар пайда болуда, оларды зерделеп, талдап, нәтижелі болса іс-тәжірибеде қолдана алады. Инновация ұжымның

шығармашылықпен зерттеулері мен ізденістерінің озық педагогикалық тәжірибелерінің нәтижелері. Инновация ағылшын тілінде жаңаны енгізу деген мағынаны білдіреді екен. Сөздің ауқымды мағынасында ғылымның жетістіктері мен озық тәжірибеге негізделген техника мен технологияларды және еңбекті ұжымдастыру мен басқару салаларындағы жаңалықтарды өмірге енгізу болып есептеледі.

Ойын – баланың табиғи әрекеті. Ол арқылы бала өмірді, құбылыстарды, қарым-қатынасты таниды. Сабақ барысында ойын қолдану білімді ойын арқылы меңгертуге жол ашады. Жаңартылған білім берудің маңыздылығы оқушының қолайлы білім беру ортасын құра отырып сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, инновациялық технологияларды қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жұппен, топта жұмыс жасай білу, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді қолдана білуді ұғынуда жатыр.

Сабақтың тиімділігін арттырудың маңызды бір жолы сабақтағы атқаратын жұмыс түрлерінің сан алуандығы. К.Д. Ушинский бала қажымай – талмай жұмыс істеу үшін оның қызығушылығын жоймай, шаршатпай, бір сарынды емес, бір жақты емес, әр түрлі іс-әрекет қажет екендігін айтқан [1, 23].

Сабақ түсіндіруде ойынның тиімділігі:

- Оқушының белсенділігі артады. Дәстүрлі сабақта пассив тыңдаушы болған оқушы ойын барысында сабаққа белсенді қатысушыға айналады.

- Қызығушылық оянады. Күрделі тақырыптың өзі ойын түрінде ұсынылса, оқушы оны жеңіл қабылдайды.

- Жаңа білім тез меңгеріледі. Ойын кезінде оқушы ережелерді, ұғымдарды өздігінен ізденіп, тез есте сақтайды.

- Ынтымақтастық қалыптасады. Топтық ойындар арқылы оқушылар арасында қарым-қатынас дамиды, бірігіп жұмыс жасауға үйренеді.

- Тіл байлығы мен ойлау қабілеті дамиды. Ойын кезінде сөйлеу, ой қорыту, дәлел келтіру, шешім қабылдау дағдылары қалыптасады.

Қазіргі кездегі қоғамдағы өзгерістер білім беру жүйесіне де ықпал ететіні сөзсіз. Мұғалімге білімді біржақты формада емес, оқушылардың оқуын басқару, бағыт–бағдар көрсетіп, жол сілтеп, кеңес беріп отыру қызметін жүктейді. Түрлі тапсырмалар мен жаттығулар арқылы теориялық түрлі мәселелер, қағидалар меңгертілуі тиімді болып табылады.

Оқушыны білім алуға, оқуға, үйретуге, тәрбиелеуге көп мән берілуі тиіс. Оқушыларды кәсіптік білім алуымен қатар сөз шеберлігі мен баяндау жүйелілігі қалыптасқан, өз пікірін ашық білдіретін саналы ұрпақ етіп тәрбиелеу керек. Оқыту процесінде жаңа технологияларды қолдану, инновациялық бағытта жұмыс жасау заман ағымына сай. Оқу үрдісінде осындай жаңарған озық тәжірибелерді белсенді пайдалану және қолдану кейінгі жылдары айтарлықтай. Әдіс-тәсілдерді мұғалім ізденісі арқылы оқушы қабілетіне, қабылдау деңгейіне қарай іріктеп қолданады.

Қазіргі кездегі қоғамдағы өзгерістер білім беру жүйесіне де ықпал ететіні сөзсіз. Мұғалімге білімді біржақты формада емес, оқушылардың оқуын басқару, бағыт–бағдар көрсетіп, жол сілтеп, кеңес беріп отыру қызметін жүктейді. Түрлі тапсырмалар мен жаттығулар арқылы теориялық түрлі мәселелер, қағидалар меңгертілуі тиімді болып табылады. Сабақта оқушы қызығушылығын арттыру үшін ойын сабақтарын жүргізу өте тиімді.

Бүгінде білім саласына қойылатын талаптың бірі баланың ақыл ойын дамыту, ойлау қабілетін жетілдіру, өзіндік іскерлік қасиеттерін қалыптастыру, заман талабына сай ойын жүйрік етіп тәрбиелеу. Сондықтан да баланың танымын алғашқы күннен бастап дамытудың, бойында оқыту мен тәрбиелеудің негізін қалыптастырудың құралы- ойын әрекеті. Ойын арқылы оқушыларды өмірге ең қажетті қасиеттерге: байқампаздылыққа, зеректікке, қызықты есте сақтай білуіне, ойлау әрекетін дамытуға баулиды. Ойын түрлерінің материалдары сабақтың тақырыбы мен мазмұнына неғұрлым сәйкес алынса, оның танымдық, тәрбиелік маңызы да арта түседі. Оны тиімді пайдалану сабақтың әсерлігін, тартымдылығын күшейтіп, оқушылардың сабаққа ынтасы мен қызығушылығын арттырады. Ойынды іріктеп алуға нақтылы

сабақтың мақсаты, мүмкіндіктері мен жағдайларын назарға алған жөн. Тиімді қолданылған ойын түрлері оқытушының түсіндіріп отырған материалын, оқушылардың зор ынтамен тыңдап, терең меңгеруіне көмектеседі [2, 77].

Сонымен сабақта ойынның ерекше екендігіне көз жеткізе отырып, мынандай қорытынды жасауға болады:

1. Сабақта ойын технологиясының пайдасы пән мәселелерін терең меңгеруге, жаңа тәсілдерді қолдануға мүмкіндік береді.

2. Қызықты тапсырмалар білімді меңгерумен қатар, оқушылардың танымдық, интеллектуалдық, шығармашылық қабілеттерін арттырады.

3. Оқушылардың ойлау қабілетін күшейтеді, күрделендіреді. Соның әсерінен ойлау жүйесін дамытады

4. Оқушылардың алған білімдерін тереңдетеді, сабақтың сапасын жақсартады.

5. Оқушылардың пәнге деген қызығушылығы, сүйіспеншілігі артады [3, 31].

Ойын баланың көңілін өсіріп, ойын сергітіп қана қоймай, сонымен қатар оның таным түсінігін арттырады. Балалар ойын арқылы бір бірімен тез тіл табысып, жақсы ұғысады, бір бірінен ептілікті, тапқырлықты үйренеді.

Ойын арқылы оқыту технологиясы дидактикалық, тәрбиелік, дамытушылық болып бөлінеді. Ойын оқушының ойлау қабілетін арттырады. Физика, химия, география т.б. пәндерімен байланысып білім – білік дағдылары артып, пәнге деген қызығушылығы артып, білім сапасының артуына ықпал етеді. Бала дамуындағы ойынның рөлі туралы әр кезде де педагогика ғылымының майталмандары үнемі көрсетіп отырған. Ойын арқылы балалар әлем есігін ашады, шығармашылық қабілеттері артады

Ойын баланың сабаққа ынтасын аударуға, көңіл қойғызуға, сондай-ақ қабылдауын жеңілдетуге, білімді толық игеруіне көмектеседі. Ойынның түрлері өте көп: ойын сабақ, ойын-жаттығулар, сергіту ойындары.

Сабақта ойын элементерін пайдалану оқушылардың ой-өрісін, танымдылық белсенділігін арттырады. Теорияны практикамен ұштастыруға жол ашады. Алайда ойынды үнемі оқу үдерісіне пайдалануға, ұзақ уақыт созуға болмайды. Ойын белгілі бір уақытта жүзеге асырылып, сабақ кездеріне нұсқан келтірмейтіндей жымдасып жатуы тиіс.

Оқытудың ойын формасы соңғы жылдардағы педагогикалық жаңалықтың ішіндегі бір қолайлысы. Себебі оқушы ғана емес жалпы адам үшін ойын-белсенділікпен, өзін көрсетуге сөйте отырып үйренуге әсер етеді. Ойын – өз алдына оқыту процесі, жеткіншектерді еңбекке дайындаудың белсенді құралы [3, 91].

Ойын өзінің тек мазмұнымен де балаларды бірден жаңа бір өлшемге шығарып, жаңа психологиялық жағдайға әкеледі. Тәжірибе көрсеткендей әдеттегі бір сарынды сынып сабақтарындағы үндемес оқушылар ойын кезінде өте белсенді болатын кездері жиі кездеседі. Өйткені ойын кезінде ол тең құқықтыққа ғана қол жеткізіп қоймай, алдыңғы қатарлы, әрекетшіл болып, басқаларды өзіне тартатын мүмкіндікке ие болады. Олардың әрекеттері еркін және батыл болып ойлаудың тереңдігін көрсете бастайды. Ол оқу үрдісіндегі оқытудың әрі формасы, әрі әдісі ретінде дербес дидактикалық категория. Сонымен бірге ойынды мұғалім мен оқушылардың бірлескен оқу әрекетінің өзара байланысты технологиясы ретінде қолдануға болады. Ойын технологиясы- оқу-тәрбие міндеттерін шешуге бағытталған әр түрлі ойындарды қолдануды көздейтін дидактикалық жүйелер [3].

Оқытудың жаңа технологиясын пайдалану оқу процесінің субъект, объект қатынас жағдайына өтуіне ықпал етеді. Өйткені, оқушы да, оқытушы да белсенді шығармашылықпен қызмет жасайды. Технологияны пайдалану кезінде мұғалім шығармашылығынан туған әдістемелік құрал, болашақ жаңа тұрпаттағы оқулықтардың негізі бола алады. Ендеше оқытудың жаңа технологиясын оқу процесінде пайдалану білім жүйесін реформалаудың басты механизмдерінің бірі.

Жаңа бағдарламаның нәтижесі тиімді және дұрыс болу үшін, мұғалім мынаны ескеруі қажет:

Сабақтың мақсатын дұрыс қоя білу.

Сабақ барысын технология негізінде дұрыс құру.

Оқушылардың жас, психологиялық ерекшеліктеріне, білім деңгейлеріне мән беру.

Оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыруға іздену жұмыстарын жасау.

Оқушылардың жауабына еркіндік беру.

Мұғалімге қойылатын талаптар

– Сабақ мазмұны мен оқушы деңгейіне сай ойын таңдау

– Уақытты тиімді пайдалану

– Білім мен ойын арасындағы тепе-теңдікті сақтау

– Ойыннан соң қорытынды жасап, білімді бекіту.

Сабақта ойын элементтерін қолданудың артықшылықтары:

1. Қызығушылықты арттырады – ойын арқылы оқушылар сабақты қызығып, белсенді түрде қабылдайды.

2. Оқу мотивациясын күшейтеді – тапсырмаларды ойын түрінде орындау арқылы оқушылар ынталана түседі.

3. Оқуға белсенді қатысуға ықпал етеді – ойын кезінде барлық оқушы белсенді қатысады, бұл олардың есте сақтау қабілетін де жақсартады.

4. Шығармашылық пен ойлау қабілетін дамытады – оқушылар логикалық ойлау, шешім қабылдау, ой қорытуға машықтанады.

5. Тілдік дағдылар қалыптасады – рөлдік ойындар, сұрақ-жауап ойындары арқылы сөйлеу мәдениеті дамиды.

6. Үлестірілушілікке үйретеді – топтық, жұптық ойындар оқушыларды бірлесе жұмыс істеуге баулиды.

7. Қиын тақырыптарды жеңіл түсіндіреді – ойын әдісі арқылы күрделі ұғымдар оңай әрі түсінікті түрде беріледі.

8. Жағымды эмоционалды орта қалыптастырады – ойын кезінде оқушылар өздерін еркін сезінеді, бұл оқуға деген сенім мен сүйіспеншілікті қалыптастырады.

Сабақта ойын элементтерін қолдану – оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, білімді меңгеру үдерісін жеңіл әрі тиімді етеді. Бұл әдіс әсіресе бастауыш және орта буын оқушылары үшін өте маңызды. Мұғалімнің шеберлігі – сабақты ойын арқылы қызықты етіп, сол арқылы терең білім беруде. Жалпы, қазіргі уақытта әр мұғалім өз білімін жетілдіріп, заман талабына сай беріп жүрген сабақтарының сапасы мен мазмұнына үлкен мән беріп, жаңа технологияларды пайдаланып, оны түрлендіріп өткізуде. Жаңа бағдарламаның басты мақсатты жан-жақты дамыған, өзіндік қалыптасқан тұлға тәрбиелеу. Ұсыныс: Әр пән мұғалімі өз пәніне сәйкес ойын түрлерін жүйелі түрде қолдану қажет. Ойыннан кейін оқушылармен кері байланыс жасап, қорытынды шығарылуы керек. Ұлттық ойындарды оқу мақсаттарына бейімдеп қолдану – патриоттық тәрбиенің де бір жолы.

Сабақта ойын элементтерін қолдану – білім беру үдерісін жандандырып, оқушының белсенділігін арттыратын тиімді әдіс. Бұл тәсіл оқушылардың танымдық қызығушылығын оятып, пәнге деген ынтасын арттырады, шығармашылық қабілетін дамытады. Сонымен қатар, білімді жеңіл әрі есте қаларлықтай түрде меңгеруге мүмкіндік береді. Ойын арқылы оқыту – баланың жас ерекшелігіне сай, еркін, табиғи түрде дамуына жағдай жасайтын, білім сапасын арттыруға бағытталған заманауи әрі қажетті әдіс.

Әдебиеттер

1. Валиева М. Білім беру технологиялары және оларды оқу тәрбие үрдісіне енгізу жолдары. Алматы, 2002.
2. Юсупов Б.Ю. Мұғалімге тән педагогикалық қасиеттер. – Алматы.
3. Сабыров Т.С. Оқушылардың оқу белсенділігін арттыру жолдары. – Алматы: Мектеп, 1978.

Д.Н. Серикказы
Маяковский атындағы орта мектебі
ҚР, Абай облысы, serikkazy18@mail.ru

М. ӘУЕЗОВТІҢ ӘДЕБИ БЕЙНЕСІН ДАРАЛАУДАҒЫ КӨРКЕМДІК ТӘСІЛДЕР

Кейіпкер – көркем шығармалардағы сюжет пен композиция желілерінің өмір шындығын саралаудағы поэтикалық сипатына арқау болатын басты тұлға. Әдебиет тектері (эпос, лирика, драма) жанрларындағы кейіпкерлер арқылы қоғамдық дамудағы жекелік пен жалпылық сипаттардың өзара сабақтасқан ерекшеліктері айқындалады.

Мұхтар Әуезовті қазіргі қазақ прозасындағы шығармаларда бейнелеуде оның шығармашылық психологиясын адамдармен қарым-қатынас мәдениетін, сыртқы келбетін, жан әлемінің тебіреністерін, сөйлеу ерекшеліктерін, т.б. мәселелерді поэтикалық тәсілдерімен беруге мән берілген.

Көркем шығармадағы кейіпкер тұлғасын сомдау – қаламгердің негізгі идеялық-эстетикалық дүниетанымымен қорытылып жасалатын шығармашылық шеберлік нәтижесі. Тіршілік қозғалысындағы дара дарынды болмысымен танылған көрнекті тарихи тұлғаларды да, жалпы көпшілік қауымды құрайтын қарапайым адамдарды да прототиптік негізге ала отырып, көркем шындықпен жинақталған, сомдалған әдеби бейнелер жасау арқылы қаламгерлер адамдардың көркемдік-эстетикалық дүниетанымына ортақ көзқарастары жүйесін де аңғартады. Шығарма арқауына алынған адамдар -жазушыны өзіндік қабылдау, түйсіну танымымен әуелі санасында орнығады, әралуан ерекшеліктері жинақталады. Тарихи тұлғаны әдеби көркем бейне тұғырына көтеруде қаламгердің түптұлғалық (прототиптік) ерекшеліктерді сұрыптай жүйелей отырып, көркем шындық поэтикасына тән тәсілдерді де шеберлікпен, үйлесіммен қолдануды бағдарлайтыны анық. Әдебиеттанушы, профессор Т.У. Есембеков «Көркем мәтінді талдау негіздері» атты еңбегінде образдар жүйесін тану мен талдау амалдарын арнайы қарастыра отырып, әдеби көркем бейнені сомдаудағы тәсілдерге де арнайы тоқталған:

«Образдарды таңдап алуда, оларды көркем мәтінде өмір сүргізу, «жұмыс істету» жолында әр қаламгердің өз ұстанымы, өзіндік тәсілдері бар. Әдеби мәтінді оқу, түсіну және талқылау барысында ондағы образдар арасындағы ішкі-сыртқы, себеп-салдарлық байланыстар байқалады. Бірте-бірте образдың құрылымының басқа қырлары да айқындала бастайды...» [1, 63].

Образ жасау дегеніміз – шынайы немесе ойдан шығарылған жеке құбылыстардың жалпы және жалқы қасиеттерін таным мен сезім арқылы ерекшелендіре көркем белгілеу. Сонымен қатар, көркем образ – жазушының болмысқа деген идеялық-эмоциялық көзқарасы, дүниетанымы мен ой өрісі, берер бағасы деушілер көп, яғни жалпы айтқанда, оны көркем мазмұн деп қабылдау жиі кездеседі. Образ – өмірді шығармашылық түрде жинақтап қорыта көрсету құралы деген пікірді де ұмытпаған жөн»

Мұхтар Әуезов туралы көркем шығармалар (лирикалық өлеңдер, әңгімелер, романдар) жазу үрдісі қазіргі қазақ әдебиетіндегі көркемдік ізденістер арқылы мәңгілік бейнені сомдауға арналған талпыныстарды аңғартады.

Мұхтар Әуезовтің қазақ халқының өткені мен бүгінін, болашағын ақыл-ой сарабына салып толғануы, игерген білімі мен табиғи дарынын көркем шығармалар мен ғылыми-зерттеу еңбектер жазу жағдайындағы тынымсыз әрекеті сипатындағы шығармашылық жағдайына мемлекеттік жазалау орындарының, күншіл адамдардың өмір бойы кедергі жасағаны – кейіпкердің жан әлемінде қандай із қалдырғанын қаламгер эпикалық баяндауларымен де, Мұхтардың толғаныстарымен де жеткізуге күш салған. Суреткер жазушының түрмедегі қапаста отырған, топас тергеушілермен тәжікелескен сәттеріндегі күйзелістері, шындықтың жеңуіне деген сенімінің жоғалмағаны реалистік бейнеленген [2, 14].

Прозалық шығармаларда көркемөнер туындыгерлерінің әдеби көркем бейнелерін сомдауда қаламгерлер қолданатын көркемдік тәсілдердің бірі -кейіпкерлерді табиғат

құбылыстарымен, көріністерімен әсерлескенің ықпалдасқан көңіл-күй толғаныстары жағдайында бейнелеу. Шығармашылық өнер психологиясы ұғымының ауқымында өнер туындыларын жасаушы айрықша қабілет, талант, дарын иелерінің табиғат көріністерінен, құбылыстарынан айрықша әсер ала шабытты сезім әлемінде қанат қағатыны белгілі. Мұхтар Әуезовтің көркем бейнесін ажарлай айқындай түсуде елеулі қызмет атқаратын тәсілдердің бірі – оны табиғаттан эстетикалық әсер ала отырып, көңіліне ұялған көріністерді жанды қозғалыстағы сипатымен өзінің шығармаларына көркем шындық бояуларымен беретіні мегзеледі.

Мұхтар Әуезовтің прозадағы көркем бейнесінің шығармашылық психологиясы тұрғысынан даралануында оның суреткерлік дүниетанымының өзегі қазақ даласының ғажайып көркем көктемі де, жадыраған жарқын жазы да, берекесімен халықты іргелендірген күзі де, өзіндік мамыражай болмысымен, кейде тосын келген жұтымен жүдетсе де, артынан кезектесе келетін құтымен қуантатын қысы да - бәрі де жазушының шығармаларында (әңгімелерінде, повестерінде, романдарында) сөз өнері мүмкіндіктері мен суреттелген мәлім [3, 105].

Көркем шығармалардың тақырыптық-идеялық нысанына, сюжеттік-композициялық желісіне тарихи кезең шындығын, нақты деректерді мол қамтып кіргізе, емірде болған адамдарды түптұлғалық (прототиптік) негізде ала отырып, қаламгерлер көркем бейне сомдау поэтикасы заңдылығын жүзеге асырады. Халықтың басынан өткен белгілі бір тарихи кезеңге тән оқиғалар, әдет-ғұрып, салт-сана, дәстүр – бәрі де әдеби шығармада кешенді түрде қамтылады да, туынды композициясындағы басты кейіпкердің көркем бейнеленуіне жол ашады.

Көркем бейне – поэтикалық мағыналы тіркес. Тарихи тұлғаның кескін-келбетін көзімен көрген қаламгердің әдеби шығарма нысанындағы кезеңге лайықты жағдайда бейнеленуі де шығарма композициясының идеялық желісін күшейте түскен. Тарихи тұлғаның жиырма жас кезеңіндегі табиғи кескін-келбет пен мінез-құлық психологиясының тұтасқан болмысын реалистікпен бейнелеу арқылы қаламгер шығарма шынайылығын ширата түскен.

Қазақ прозасындағы Мұхтар Әуезовтің көркем бейнесінің сомдалуы – күрделі шығармашылық еңбектің нәтижесі. Жазушылар Мұхтар Әуезовті және оның маңайындағы тарихи тұлғаларды көркем бейне поэтикасы заңдылығымен көркемдік шындықпен бейнелейді.

Әдеби шығармадағы көркем бейненің сомдалуында оның қоршаған қоғамдық-әлеуметтік ортадағы әсемдік, әдемілік, шабыт, сезім тұтасқан құбылыстарға қатынасын қамтуға айрықша мән беріледі. Әсіресе, ұлттық және жалпы адамзаттық рухани құндылықтарды оқып-үйренген, зерттеп-зерделеген, өзі де кесек туындылар жазған шығармашылық тұлғалардың көркемдік ойлауға негізделген эстетикалық дүниетаным көзқарастарын әдеби бейне тұғырындағы поэтикалық болмысына тән ерекшелік ретінде қамтудың маңыздылығы анық.

Суреткер жазушының көркемдік-эстетикалық ойлау әлемін ғаламдық-ғарыштық қозғалыстары жүйесіндегі өзара үндескен, бірін-бірі толықтырған құбылыстардың, қасиеттердің алуан сарынды тебіреністерге-толғаныстарға түсіретіні табиғат құбылыстарымен тұтастана өрілген адам көңілінің психологиялық-лирикалық сипатты болмысын аңғартады. Адам – осынау ғажайып тіршілік қозғалыстары ортасындағы сан жетпейтін заттардың, құбылыстардың бір бөлшегі. Жазушы Зейнолла Қабдолов суреткер Мұхтар Әуезовтің шығармашылық шабытына мәңгілік ықпал қайнары болған қазақ даласындағы жыл мезгілдерінің, оның ішінде көктем көріністерінің айрықша әсер берген эстетикалық ықпалын лирикалық-романтикалық әсерлі бейнелеу өрнектерімен жазған:

Суреткер жазушы шығармаларындағы поэтикалық бейнелілік өрнектері осындай өзіне айрықша әсер еткен табиғат құбылыстары мол көріністерден туындайтыны анық. Мұхтар Әуезовтің әңгімелеріндегі, повестеріндегі, романдарындағы көркем кестелі бейнелілік өрнектерінің барлығы да қазақ даласындағы табиғат көріністерінен, адамдардың мінез-құлық психологиясы сипаттарынан, халықтың басынан өткен қиын қыстау оқиғалардан, алға өрлеген жетістіктерімен қуантқан ел тұрмысының жақсылықтарынан туындағаны ақиқат. Суреткерлер көркемөнер туындылары арқылы тіршілік кеңістігіндегі барлық өзара ықпалдасқан іс-әрекеттерді, құбылыстарды шығармаларына көркемдік негіз етіп алады.

Шығармашылық тұлғалардың туындыларындағы табиғат пен адам бірлігін бейнелейтін тұстарын көркем шығармаларда авторлардың тұлғаларын сомдауда қолдану - өнер психологиясына тән тектестік, үндестік заңдылығы жүйесінің бірлігін танытады.

Мұхтар Әуезовтің көркем әдеби бейнесін сомдауда дала мен суреткер сезім тұтасқан сәттерге ерекше мән берілген. Қазақ даласының жер бетіндегі құрлықтарда мекендейтін миллиардтаған халықтардан дараланып тұрған айрықша сипаты - жазғы жайлау кезеңі. Сол жайлау суреті мен суреткер тебіреністері тоғысқан қалпын бейнелеу тұстарында әдеби көркем бейнені сомдаудағы суреткерлік шешім сәттілігі айрықша сезіледі.

Мұхтар Әуезовтің әдеби бейнесін көркем шындық поэтикасы аясында танытуда прозалық шығармаларда суреткер дүниетанымын тереңдеткен ұлттық көркемдік ойлау көзқарастарын тереңдеткен қазақ даласындағы жазғы жайлаулар көріністері де кейіпкер сезімдерімен тұтаса өріле бейнеленгенін оқимыз. Мұхтар Әуезов туралы естеліктерде де [90, 92, 93] тарихи тұлғаның шығармашылық өмірбаян кезеңдерінің барлығында да қазақ даласындағы жыл мезгілдерінен (көктемнен жазынан күзінен, қысынан), аңшылық дәстүрінен, әдет-ғұрып ұстанымдарының табиғатқа ұштасуынан әсерленген көңіл-күй психологиясы құбылыстарын бейнелеулерін оқимыз. Мысалы, Ғ. Мүсіреповтің «Қарлы жаңбыр айында», С. Бегалиннің «Ұлы өмірдің кейбір сәттері», М. Діқанбаевтың «Мен білетін өмірбаян», Ә. Марғұланның «Жадымда қалған жақсы күндер», З. Кедринаның «Бәрі де менің есімде», Е. Өмірзақовтың «Есімдегілер», А. Никольскаяның «Дала бәйтерегі», А. Яковлевтің «Асыға күткен көктем еді» және т.б. естеліктерде, сөз арқауындағы романдарда дана мен дала тұтастығын көркем сипатымен танимыз [4,96].

Мұхтар Әуезовтің әдеби көркем бейнесін даралап танытуда қаламгерлердің тұрақты қолтанатын тәсілі - суреткердің сөйлеу мәдениеті ерекшелігін баяндай бейнелеу. Дана тарихи тұлғалардың адамзат тарихындағы айрықша болмысын танытатын басты ерекшеліктерінің бірі - шешендігі. Шешендікпен сөйлеу – тарихи тұлғаның дүниетанымындағы мол білімінен, халықтың, жалпы адамзаттың бұрынғы-соңғы тарихи-мәдени қазыналарынан мол хабардарлығынан туындайды. Мол деректерді жадына жүйелей тоқыған даналардың тыңдаушыларына өзіндік ойларын жеткізудегі мәнері-машығы да өзіндік сипатымен даралана көрінетіні мәлім. Мұхтар Әуезовтің энциклопедиялық білім қоры мен оны тыңдаушыларына жеткізу шеберлігі де даналық даралығы болмысымен бағаланған. Ғылыми және әдеби көркемдік ойлау қасиеттері тұтасқан кемеңгердің шешендігін деректі табиғи қалпын сақтай баяндаулар да, өмір шындығын көркем шындыққа ұластыра, тұтастыра суреттеулер де – бәрі де Мұхтар Әуезовтің көркем бейнесін даралау қызметімен ерекшеленген [4,29].

Мұхтар Әуезовтің қазіргі қазақ прозасы шығармаларындағы көркем әдеби бейнесінің сомдалуында белгілі жазушы Тұрсын Жұртбайдың «Бесігінді түзе» [1, 234] роман-эссесі де танымдық-тағылымдық маңызымен ерекшеленеді. Роман-эсседе классик, жазушы, ғұлама, қоғам қайраткері Мұхтар Әуезовтің шығармашылық еңбек жолындағы жан әлемі болмысы мен ұлт тағдырымен сабақтас қақтығысты, қайшылықты қызметі бейнеленген.

Әлем өркениетіндегі дарынды дара тұлғалардың басты ерекшелігі - шығармашылық еңбек жемістерін, басында қорытылған аса маңызды ой желілерін жүйелеп жұртшылық алдында шебер, көркем сөйлеу тілімен жеткізе білетін өнері. Әлем халықтарының фольклоры мен әдебиетін, тарихы мен этнографиясын, географиясын, көркемөнер салаларын - барлығын да жетік білетін энциклопедиялық білім иесінің кез келген қауымның алдында сол асыл ойларын аса әсерлі, әдеби-мәдени сарындар тұтасқан көркем сипатпен түсіндіретіні - аса сирек кездесетін құбылыс. Әрине, қазақ халқын, оның сөз өнерін шетелдіктерге таныстыру сәттері де ұлттық мерейді көтеретін рух тұғырында бағаланады [6,89]. Ә.Тәжібаев Қазақстанға Мәскеуден Л. Соболев бастап келген орыс ақын-жазушыларының (П. Лукницкий, В. Рождественский, т.б.), ортасында одан кейін Мәскеуде өткен қазақ әдебиеті мен өнерінің онкүндігінде сөйлеген сөзін орыс жазушылары Александр Фадеевтің, Борис Пильняктың, Валентин Катаевтың, Леонид Леоновтың және т.б. қаламгерлердің сүйсіне тыңдағанын тарихи тұлғаның әдеби көркем бейнеге айналу негізі ретінде жеткізген.

Әдебиеттер

1. Есім Ғ. Тұлға философиясы // Егемен Қазақстан. – 14 мамыр, – 2010. – № 184-186 (26032).
2. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 570.
3. Байтұрсынов А. Ақжол. – Алматы Жалын, 1991. – 464 б.
4. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы Ана тілі, 1992. – 448 б.

МРНТИ: 14.31.05

Т.Н. Скрипко

Средняя школа имени Маяковского
РК, области Абай, skripko@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Экологическое воспитание – непрерывный процесс обучения, воспитания и развития личности, направленный на формирование системы научных и практических знаний, ценностных ориентаций, поведения и деятельности, обеспечивающих ответственное отношение к окружающей социально – природной среде. В концепции 12-летнего образования отмечено, что экологическое воспитание должно быть нацелено на формирование экологического сознания, способа мышления, деятельности, ориентированной на гармонизацию состояния биосферы и отдельных ее экосистем; экологической культуры, обеспечивающей развитие природосберегающих технологий, экогуманистических ценностей и идеалов, права человека на благоприятную среду [1]. Экологические знания, полученные в школе, должны стать для граждан страны основой поведения. Именно в школе человек должен осознать свое место в природе, понять свое отношение к ней и обрести чувство личной ответственности за последствия своей деятельности [2].

Изучив методическую литературу по экологическому воспитанию и образованию, таких авторов, как: Е.К. Берюхова, А.В. Миронов, В.О. Вавилов, Н.А. Рыжова, Л.П. Симонова и психологические аспекты в работах таких авторов: А.Н. Леонтьев, С.Д. Дерябо, В.А. Ясвин, можно сделать вывод, что экологическая культура – качество личности, компонентами которого являются: интерес к природе и проблемам ее охраны; знания о природе и способы ее защиты и устойчивого развития; нравственные и эстетические чувства по отношению к природе; экологически грамотная деятельность в природной среде; мотивы, определяющие деятельность и поведение личности в природном окружении [3].

Экологическое воспитание, в первую очередь, направлено на развитие гуманных чувств ребенка, накопление им эмоционально-положительного опыта общения с природой. Организация нравственно-ценных переживаний – сочувствия живому, заботы о нем, удовольствия от совершения доброго поступка – способствует тому, что нормы отношения к природе не просто узнаются, но и «проживаются» ребенком, приобретают для него ценность, обеспечивая тем самым формирование мотива гуманистического отношения к миру.

Любовь к природе – великое чувство. Оно помогает человеку стать справедливей, великодушнее, ответственнее. Любить природу, во всех ее проявлениях, может лишь тот, кто ее знает и понимает, кто умеет видеть ее. А чтобы человек научился этому, прививать любовь к природе необходимо с самого раннего детства. Варварское отношение некоторых людей к природе – результат определенного воспитания в детстве.

Убедительны слова В.А. Сухомлинского: «К тому, кто был глух к природе с детства, кто в детские годы не подобрал выпавшего из гнезда птенца, не открыл для себя красоты первой весенней травы, к тому потом с трудом достучится чувство прекрасного, чувство поэзии, а может быть, и простая человечность». Долгое время человек считался «мерой всех вещей», а природа рассматривалась всего лишь как средство, обеспечивающее его существование.

Экологическое воспитание требует перехода к новой парадигме (под парадигмой понимается система взглядов, идей) экологических и традиционных ценностей, к системе взглядов, которая строится на основе био-экоцентризма. Такой подход подразумевает, что при решении любых проблем приоритет отдается не социально-экономическим, а природным факторам. Конечной целью такого подхода все равно является человек, но не прямо, а опосредованно, через сохранение его среды обитания [4].

Таблица 1 – Основные различия между традиционным и новым подходами (по И.Д.Звереву)

Экологические	Традиционные
Человек – часть природы (Эко – Я)	Мир для человека (Эго – Я)
Мера вещей – уникальность жизни (биоцентризм)	Человек – мера вещей (антропоцентризм)
Согласование потребностей с экологическими требованиями	Технократический расчет пользы природы, утилитарная ценность
Уважение ко всем формам жизни	Человек – «хозяин», «царь» природы

Стереотип «человек – царь, хозяин природы» Стереотип «вредные и полезные животные и растения» Стереотип «красивые и безобразные»

Стереотип «Лес – наше богатство, потому что дает ягоды, грибы, древесину и т.д.»;

«Природа – наше богатство, потому что дает нам...».

Стереотип «улучшать природу», «помогать природе», «умножать ее богатства».

Смена старых стереотипов на новую точку зрения (биоцентрическую) продиктовано временем [4].

Важнейшим условием воспитания у детей младшего школьного возраста гуманистического, осознанно-правильного (это общее отношение ребенка к природе, в разных ситуациях и у разных детей оно может иметь эстетический, этический или познавательный оттенок) отношения к природе является осознание ими себя как части живой природы. В основе такого осознания лежит взаимосвязь интеллектуального и эмоционального, по выражению Л.С. Выготского, сплав «интеллекта и аффекта».

Авторы разных работ (В.Д. Сыч, И.А. Комарова, З.П. Плохий, Н.Н. Кондратьева и др.) отмечают, что появляющееся у детей хорошее отношение к природному окружению – это результат специальной организации педагогического процесса. Эффект достигается включением детей в практическую деятельность (трудовую, поисковую, изобразительную); подключением дополнительного материала (чтение литературных произведений, демонстрация картин, просмотр телепередач и пр.); взаимодействием, общением с живыми существами (особенно животными); правильным поведением взрослых: их отношение к растениям, животным, среде их обитания, доброжелательная атмосфера, исходящая от них, становятся факторами воспитания в детях положительного отношения к природе.

Все это было учтено при разработке целей, задач и методов работы. ЦЕЛЬ:

- формирование экологических знаний,
- систематизация знаний в области охраны природы,
- введение природоведческих понятий,
- обогащение эмоционально-чувственной сферы младших школьников.

«Стань верным другом природы» задачи:

- расширение экологических представлений младших школьников;
- углубление теоретических знаний в области экологии,

формирование ряда основополагающих понятий;

– формирование системы научных экологических знаний как средства становления осознанно

- правильного отношения к природе;

- формирование элементарных умений предвидеть последствия некоторых своих действий по отношению к окружающей среде;
- формирование ценностных ориентаций (восприятие себя как части природы, взаимосвязи человека и природы, самооценку и многообразие природы, ценность общения с природой);
- воспитывать гуманное, эмоционально – положительное, бережное, заботливое отношение к миру природы и окружающему миру в целом [5].

Основные принципы:

- краеведческий принцип, основан на восприятии родной природы наиболее действенным эмоциональным способом;
- принцип гуманизации, формирование гуманных черт личности ребенка в процессе практической деятельности;
- принцип интеграции, активное использование межпредметных связей.

Формы работы: занятия – беседы; наблюдения; занятия – экскурсии (очная, заочная); практическая работа.

Методы:

- словесный (рассказ, беседа, заранее подготовленный рассказ учеников);
- наглядный (использование иллюстраций и т.д.);
- «мозговой штурм»;
- метод экологической эмпатии (сопереживание природному объекту);
- метод ознакомления детей с истоками бытующих негативных характеристик некоторых объектов (мифы, легенды и другие литературные произведения);
- метод экологической идентификации (постановка себя на место того или иного объекта);
- ролевая игра (постановка фрагментов сказок, разыгрывание ситуаций).

На начальном этапе работы была проведена диагностика в форме опроса. Ответы фиксировались. Детям были заданы вопросы: 1. Существуют ли в природе вредные и полезные растения и животные? 2. Существуют ли в природе красивые и безобразные растения и животные? Были получены следующие результаты: 1) Опрошено 19 детей, 14 – ответили положительно, да, существуют – 75%, 3 – отрицательно – 15%, 2 – не знаю – 10%. 2) Опрошено 19 детей, 10 – ответили положительно, да, существуют – 53%, 7 – отрицательно – 37%, 2 – не знаю – 10%. Вывод: необходимо показать детям, что образ жизни, внешний вид любого организма – это его приспособление к жизни в определенных условиях. В природе нет полезных и вредных, красивых и безобразных растений и животных. Не обязательно любить все живое, но уважать все формы проявления жизни - необходимо.

На основе этого были разработаны проекты мероприятий, вот темы некоторых из них:

1) «Мы учимся у природы». Цель: показать природу с новой стороны – как источник бесчисленных загадок и тайн, открытие которых дает человеку знания, которые он использует в своей деятельности, воспитание экологической культуры. Занятие заканчивалось творческой работой «Чему мы научились у природы».

2) «Заповедники и заказники нашей Родины». Цель: познакомить детей с заповедниками и заказниками нашего региона, показать ценные и охраняемые виды растений и животных, дать представление о том, что люди, плохо зная природу, погубили много растений и животных, воспитывать экологическую культуру.

Творческая работа: «Заповедники и заказники нашей Родины» рисование с использованием ТРИЗ, написание рефератов и их защита.

3) «Пищевые отношения в природе». Цель: формировать представление детей о пищевых отношениях между организмами, понятиях «невидимые нити природы», «экологическая пирамида»; развитие навыков творческого самовыражения; экологическая культура. Дидактическая игра «Паутинка».

4) «Там, на неведомых дорожках». Цель: расширить и углубить природоведческие знания учащихся; развивать наблюдательность, мышление, память, внимание, чувство

товарищества, взаимопомощи; воспитывать бережное отношение к природе: животным, птицам, растениям.

Творческая работа – составление кроссвордов по теме: «Природа».

5) «Экологический проект. Сказка В. Бианки «Сова». Цель: познакомить учеников с творчеством В. Бианки; расширить и углубить знания детей о природе; развивать воображение, мышление; воспитывать чувство любви к окружающему миру. Творческая работа – составление проекта.

6) Младший школьный возраст – этап формирования основ нравственно-экологической позиции личности [6]. Базовым в развитии экологической культуры является приобретение экологически – ориентированного личного опыта за счет: наблюдений, сопровождаемых разъяснением педагога; первоначальной оценки деятельности людей (хорошо-плохо); эстетического наслаждения красотой природы и творческого воплощения своих впечатлений; потребности в экологических знаниях. Следовательно, в младший школьный период происходит формирование экологической воспитанности детей, и при условии качественного ее формирования ребенок будет ценить, любить и беречь окружающую природу всю свою жизнь.

Литература

1. Система экологического образования РК (из Концепции экологического образования РК) [Электронный ресурс], 2008. Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U030001241/> (дата обращения: 20.03.2008). 84
2. Ингебаева А. Концепция 12-летнего образования. Перспективы экологического образования. Білім кілті – ключ знаний, 2006. № 10. С. 51.
3. Дерябко С.Д., Ясвин В.А. Экологическая педагогика и психология. Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. 145 с.
4. Рыжова Н.А. Экологическое воспитание с позиции новой парадигмы. // Дошкольное воспитание, – 2001. – № 7. – С. 6.
5. Миронов А.В. Эстетическое и нравственное в экологическом воспитании школьников. Казань: Татар, 1989. 211 с.
6. Быкова Н.В. Особенности экологического воспитания в начальной школе. // Наука, техника и образование, – 2018.– №8(49). – С. 79-84.

ҒТАМР: 14.23.05

Б.С. Бегембаева, М.С. Жұмағазина

№ 8 «Балбөбек» бөбекжайы

ҚР, Семей қ., balzhan_b89@mail.ru

МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДА МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ МӘДЕНИЕТІ МЕН ЖАҒЫМДЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мінез-құлық мәдениетін қазіргі этикет тұрғысынан тәрбиелеу педагогикалық және этикеттік принциптерді сақтау арқылы жүзеге асырылады. Балаларды тәрбиелеу іс-әрекет барысында, тәрбиеші мен ата-ананың талаптарының бірлігі негізінде іске асады; педагогикалық басшылық балалардың бастамашылдығы мен дербестігін дамытуымен ұштасады, олардың жас және жеке ерекшеліктері ескеріледі [1].

Оқыту принциптері: ғылымилық, энциклопедиялық ұғымдылық, көрнекілік, жүйелілік, саналық пен балалардың белсенділігі, білімнің беріктігі, тәрбиеленушілердің дамуын дараландыру.

Этикет принциптері: мінез-құлық ережелерінің орынды және қажетті болуы, ізгілік пен достық, мінез-құлық мәнерінің тұрақтылығы мен сұлулығы, ұсақ-түйекке мән бермеу, ұлттық дәстүрлерге құрмет.

Балаларға педагогикалық ықпал етудің негізгі тәсілдері:

1. Үйрету (дағдыландыру): балаларға белгілі бір мінез-құлық үлгісі көрсетіледі, мысалы, дастарқанда, ойын кезінде, үлкендермен немесе құрбыларымен сөйлескенде. Мұнда тек көрсету ғана емес, сонымен қатар ереженің дұрыс орындалуын бақылау да маңызды.

2. Жаттығу: белгілі бір әрекет бірнеше рет қайталанады, мысалы, пышақ пен шанышқыны дұрыс ұстап, ет не шұжық бөлігін кесу. Балаға мұндай асхана құралдарын орынды қолданудың қажеттілігі мен маңыздылығын саналы түрде түсіндіру керек.

3. Тәрбиелік жағдайлар: баланы таңдау алдында қоятын жағдайлар жасалады, мысалы, пышақ пен шанышқыны бірге пайдалану немесе тек шанышқымен жеу.

Мінез-құлық мәдениетінде заманауи этикет принциптерінің де маңызы зор. Оларға мыналар жатады:

- этикет ережелерін сақтаудың орынды және қажетті болуы;
- құрмет, достық, ізгілік және әдебтілік таныту;
- мінез-құлық мәнерлерін берік қалыптастыру;
- сыртқы келбетке көңіл бөлу;
- барлық іс-әрекетті әдемі, сыпайы орындап, айналаға эстетикалық әсер қалдыру;
- ұлттық әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді сақтау.

Жүргізілген диагностиканың нәтижелері көрсеткендей, мектепке дейінгі жастағы балаларға бағытталған этикалық тәрбие жұмысы олардың өзін-өзі бағалауын арттыруға, балалар ұжымының бірлігін нығайтуға, қақтығыстардың азаюына, сондай-ақ балалардың эмпатиясын, шығармашылық қабілеттерін, қиялын, өзіне және өзгеге баға беру қабілетін, байқағыштығын, адамгершілік пен мінез-құлық мәдениетінің негіздерін қалыптастыруға ықпал етті. Ересек мектепке дейінгі жастағы балаларда достық қарым-қатынас, бірге ойнау және бірлесіп әрекет ету дағдылары, үлкендердің талаптарына және қалыптасқан мінез-құлық нормаларына бағына білу әдеті қалыптасты. Бұл жастағы балалар ойын мен өзіне-өзі қызмет көрсету барысында ғана емес, түрлі еңбек және оқу әрекеттерінде де белсенділік пен дербестік танытты. Олар меңгерген және игерген дағдыларын жаңа жағдайларда қолдана алды, ал олардың қамқорлық, сыпайылық және ізгі ниет таныту қасиеттері тек таныс адамдарға ғана емес, бейтаныс адамдарға да бағытталды.

Тәрбиеші балабақша тобында қалыптасып жатқан балалар арасындағы қарым-қатынастың сипатын дұрыс бағалау үшін олардың ойындардағы және басқа да бірлескен іс-әрекеттердегі тілдесуін үнемі бақылап отыруы қажет. Мұндай бақылау тәрбиешіге белгілі бір баланың беделін анықтауға, белсенді ұйымдастырушыларды және енжар балаларды бөліп көрсетуге, балалардың қандай негізде бірлестіктер құратынын және не себепті олардың мүшесі болуға ұмтылатынын түсінуге мүмкіндік береді. Балалар арасындағы гумандық әрі тең құқылы қарым-қатынасты дамытатын бірлестіктерді қолдау және, керісінше, теңсіз қатынастардың тартымсыз екенін көрсету қажет. Топқа меңгерушінің, медбикенің келуі және олардың тәрбиешімен, тәрбиешінің көмекшісімен әңгімелесуі сияқты табиғи түрде туындайтын жағдайларды пайдалану қажет. Балалардың назарын ересектердің бір-бірімен жылы шыраймен, сыпайы сөйлесетініне аудару, оларды да өзара дәл солай қарым-қатынас жасауға ынталандыру пайдалы. Балалардың бір-біріне ізгі ниетті қатынасын қалыптастыру барысында ойындар мен басқа да іс-әрекет түрлерінде олардың назарын жанындағы жолдастарының қызығушылықтары мен қажеттіліктеріне аудару маңызды. Балаларда құрбысына көмектесуге, өзімен бөлісуге, оның өтінішіне жауап беруге деген ықыласты тәрбиелеу қажет.

Тәрбиелік процеске енгізілген ойын әдістері этикалық әңгімелермен ұштасып, балаларға күнделікті қарым-қатынастың көрнекі үлгілерін ашады. Тәрбиешінің шығармашылық көзқарасы мен қиялы балалардың ойын әрекетін әртараптандыруға, сол арқылы олардың айналадағы әлемді тануына мүмкіндік береді.

Тәрбиешінің ойын барысындағы рөлі әртүрлі болуы мүмкін:

- бір жағдайда ол ойынның сюжетін ұсынады;
- екінші жағдайда – ойынның жетекшісі болады;
- үшіншіде – ойынға қажетті материалдарды дайындайды;
- төртіншіде – балалардың әрекеттерін бақылай отырып, педагогикалық жазбалар жасайды.

Тәрбиеші мен балалар – кез келген ойынның бірлескен авторлары. Балалардың өз бетінше әрекет етуі мен бастамашылдығын ұмытпау қажет, тек оларды дұрыс мінез-құлыққа үйрету бағытына бағыттап отыру керек. Моральдық бағыттағы сабақтар мен әңгімелер этикет ережелерін ғана емес, сонымен қатар мәдени қарым-қатынасқа арналған қызықты тәжірибелік жаттығуларды да қамтиды. Бұл тәсіл баланың ішкі дүниесіне анағұрлым тиімді әсер етуге мүмкіндік береді. Тәжірибеде ұсынылған практикалық материалдар (сабақ конспектілері, ата-аналарға арналған кеңестер, жадынамалар, мереке сценарийлері) мектепке дейінгі мекемелердің педагогтары үшін де пайдалы болмақ. Дегенмен балаларды қазіргі заман этикетінің ережелеріне үйрету тек арнайы ұйымдастырылған сабақтарда ғана емес, сонымен қатар балабақша өмірінің барлық күнделікті сәттерінде жүзеге асырылады. Мысалы: таңертең балаларды қарсы алу және күн соңында қоштасу кезінде, дастархан басындағы тәртіпте, серуен кезінде, қуыршақ театры артистерімен кездесуде, мерекелік көңіл көтеру сәттерінде, таза ауадағы және топ ішіндегі ойындарда, сондай-ақ түрлі сабақтарға қатысу барысында этикалық дағдылар қалыптасады.

Мектепке дейінгі жастағы балалардың мінез-құлық мәдениетін тәрбиелеу мәселелеріне қазіргі заманғы педагогтар мен психологтар – Е.А. Алябьева, Л.Р. Болотина, И.Н. Курочкина, С.Н. Николаева, С.В. Петерина зор көңіл бөлген [2]. Мінез-құлық мәдениетін қалыптастырудың тиімділігі көбінесе балалардың ұжымдық іс-әрекетін дұрыс ұйымдастыруға, оны сендіру әдістерімен және оң моральдық тәжірибе жинақтаумен шебер үйлестіруге байланысты. Ғалымдар өз еңбектерінде мінез-құлық мәдениетін, баланың адамгершілік сезімдерін және моральдық қарым-қатынастарының дамуын тәрбиелеудің маңыздылығын атап өтеді. Әрбір тарихи дәуір өзіне тән әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму ерекшеліктеріне сәйкес мінез-құлық мәдениетін қалыптастыру қажеттілігін айқындайды. Сондықтан қазіргі қоғам өмірінің осы кезеңінде балабақшада мінез-құлық мәдениетін тәрбиелеу мәселесі ерекше өзектілік пен маңызға ие болып отыр. Мінез-құлық нормалары қоғам мүшесінің іс-әрекетінде не жалпыға ортақ және рұқсат етілген, ал не орынсыз екенін айқындайды. Біртұтас және жалпыға қабылданған ережелер қоғамдағы өзара қатынастар мен қарым-қатынастың жоғары деңгейін қамтамасыз етеді.

Мектепке дейінгі жастағы балаларда мінез-құлық мәдениетін тәрбиелеу мәселесінің өзектілігі – адамдар арасындағы мәдени қарым-қатынастың өмірде маңызды рөл атқаратындығында. Егер бала жақындары және таныстарымен сыпайы, мәдениетті түрде қарым-қатынас жасауды үйренсе, ол бейтаныс адамдармен де дәл солай өзін ұстай алады. Балаларға мәдени мінез-құлық дағдыларын сіңіру арқылы біз қоғамның дамуына өз үлесімізді қосамыз. Мектепке дейінгі жастағы балаларды мәдени тұрғыдан тәрбиелеу жұмысы жүйелі сипатта болуы тиіс [3].

Педагог үшін мәдени тәрбие процесі – мақсатты түрде педагогикалық міндеттерді шешуге бағытталған жүйе болса, бала үшін ол өмір барысында табиғи түрде туындайтын іс-әрекет пен қарым-қатынас жағдайы болуы қажет. Сондықтан мектепке дейінгі балалармен жүргізілетін тәрбиелік жұмыстың тиімді әдістерінің бірі – тәрбиелік жағдайлар жасау болып табылады. Осындай жағдайларды қолдану нәтижесінде балаларда моральдық сезімдер, сондай-ақ мінез-құлықтағы оң өзгерістер қалыптасады. Балабақшадағы балалардың өмірін ұйымдастыру мәдени тәрбиенің елеулі әлеуетіне ие. Мұның бәрі мектепке дейінгі жастағы баланың мәдени дамуына басшылық жасауға және әдістемелік жұмыстың маңызды бағытын айқындауға кең мүмкіндік береді. Бұл бағыт тәрбиелеу әдістерін олардың тасымалдаушыларына қарай екі топқа бөлуге негізделген:

1. Бірінші топ – тек тәрбиешінің қолдануына арналған әдістемелер;
2. Екінші топ – балалардың өзара қарым-қатынасында өздері қолдана алатын әдістемелер.

Мұндай әдістемелер тәрбиеші тарапынан жасалып, кейіннен балаларға беріліп, олардың өзара әрекетінде қолданылады.

Балаларда мәдениетті қалыптастыру өмірдің объективті жағдайларының, оқыту мен тәрбиенің, түрлі іс-әрекеттердің, жалпыадамзаттық мәдениетті меңгерудің әсерімен жүзеге асады және ол жалпыадамзаттық мораль нормаларына сай, баланың жас және жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оның бүкіл өмірін дұрыс ұйымдастыру арқылы кешенді педагогикалық процесс ретінде тиімді жүзеге асырылады. Сондықтан оқу-тәрбие жұмысы адамгершілік идеяларды қамтып, мазмұнды әрі эмоциялық тұрғыдан бай, әртүрлі және тиімді формаларда жүргізілуі тиіс. Мәдени тәрбиеде шешуші рөлді оң моральдық тәжірибе атқарады. Ал мұндай тәжірибенің жинақталуына балалардың өзара қарым-қатынасы мен бірлескен іс-әрекеті ерекше ықпал етеді. Алайда бұл тәжірибе өз мақсатына тек жоғары моральдық уәждерге (ниеттерге) негізделген жағдайда ғана жетелейді. Сабақтар барысында қалыптасатын адамгершілік қатынастар, түсініктер мен іс-әрекеттер балалардың бос уақытында бекітіліп немесе белгілі бір дәрежеде өзгеріске ұшырайды. Бұл ұжымдық ойын немесе бірлескен еңбек түрінде жүзеге асуы мүмкін. Алайда әртүрлі көздерден алынған, кейде бір-біріне қарама-қайшы деректер мен тәжірибелер баланың санасында біртұтас жүйеге біріктіріліп, оның адамгершілік түсініктерін қалыптастырудың негізіне айналуы тиіс. Бұл міндетті шешу әртүрлі жаттығулар, әңгімелер, ойындар және тақырыптық сабақтар арқылы жүзеге асырылады. Әдетте, мұндай сабақтардың соңында барлық балалар орындауға тиіс болатын ережелер мен қорытындылар шығарылады.

Жеке тұлғаның қалыптасу процесінің күрделілігі мынада: тәрбиелік ықпалдар баланың өзінің өмірлік тәжірибесіне, психикалық ерекшеліктеріне сүйене отырып, жеке қабылданады және өңделеді. Сондықтан бірдей тәрбие жағдайында әр баланың тұлғалық дамуы әртүрлі бағытта және қарқынмен жүруі мүмкін. Мектепке дейінгі жастағы балаларда мінез-құлық пен өзара қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеу – баланы өзінің өмір сүріп жатқан әлеуметтік ортасына бейімдеудің маңызды шарты. Балалар арасындағы қарым-қатынаста ең бастысы – олардың бір-біріне деген шынайы көзқарасы, адалдығы, ізгі ниеттілігі, бір-біріне жанашырлық танытуы және көмек көрсетуге дайын болуы.

Мінез-құлық мәдениетін тәрбиелеудің қажетті шарты – балабақшадағы тұрмысты дұрыс ұйымдастыру және тәрбие процесінің жалпы рухани-адамгершілік бағыты. Мінез-құлық дағдыларын қалыптастыру барысында балаларды қоршаған сенім мен достық атмосферасы, сондай-ақ педагогтың ұстамдылығы мен ішкі-сыртқы мәдениеті ерекше рөл атқарады. Балалардың мінез-құлық ережелерін меңгеруі де үлкен маңызға ие. Ересек топтарда талаптарды орындау қажеттілігі бекітіліп, ол біртіндеп мінез-құлық нормасына айналады. А. Бархатованың пікірінше, мәдени мінез-құлықты тәрбиелеуде ең бастысы – қолданылатын әдістердің тиімділігі, олардың үйлесімді және кешенді қолданылуы.

Бұл, өз кезегінде, шамадан тыс сөздік әсерден (мысалы, үнемі ескерту, ұрыс немесе ақыл айту) бас тартуды талап етеді.

Тәрбиенің тиімділігі балаларды дұрыс әрекет жасауға итермелейтін арнайы тәрбиелік жағдайларды жасаумен қамтамасыз етілуі тиіс [4].

Құрбыларымен қарым-қатынас барысында бала еңбектенуді, әрекет етуді, мақсатқа жетуді үйренеді. Бала өз қатарларымен қарым-қатынас нәтижесінде туындайтын өмірлік жағдайларда тәрбиеленеді. Баланы ересектер арасындағы өмірге дайындау оның құрбыларымен дұрыс қарым-қатынас орнату қабілетінен басталады. Бала өзімен қатар басқа да балалар бар екенін, өз тілектерін олардың тілектерімен үйлестіру қажет екенін түсінген сәттен бастап, оның бойында қажетті қарым-қатынас формаларын меңгеруге негіз болатын адамгершілік қасиеттер қалыптаса бастайды. Іс-әрекет мәдениеті баланың сабақтардағы, ойындардағы және еңбек тапсырмаларын орындау кезіндегі мінез-құлқынан байқалады. Орта және әсіресе ересек топтағы балалар сабақ пен еңбекке қажетті заттарды дайындауды, ойын мазмұнына сай ойыншықтарды таңдауды үйренуі тиіс. Іс-әрекет мәдениетінің маңызды көрсеткіші – баланың қызықты, мазмұнды істерге табиғи ұмтылысы және уақытты қадірлей білуі. Ересек мектепке дейінгі жаста бала өз іс-әрекеті мен демалысын реттеуді, сондай-ақ гигиеналық

процедураларды жылдам және тәртіппен орындауды меңгереді. Мәдени-гигиеналық дағдылар – баланың жалпы мәдениетінің маңызды бөлігі. Беттің, қолдың, дененің, шаштың, киім мен аяқ киімнің тазалығын сақтау тек гигиеналық талап ғана емес, сонымен қатар адамдар арасындағы қарым-қатынас нормасы болып табылады. Балаларға жеке бас гигиенасы дағдыларын үйрету олардың денсаулығын сақтауда, тұрмыста және қоғамдық орындарда дұрыс мінез-құлық қалыптастыруда ерекше рөл атқарады. Балалардың гигиеналық ережелер мен мінез-құлық нормаларын білуі мен орындауы тек өз денсаулығына ғана емес, сонымен қатар басқа балалар мен ересектердің денсаулығына да әсер етеді. Алғашқы кезеңде балаларға ең қарапайым ережелер үйретіледі: тамақтанар алдында, дәретханадан кейін, ойыннан және серуеннен соң қол жуу және т.б. Балалық шақта қаланған мінез-құлық мәдениетінің негіздері тәрбиешінің мәдени мінез-құлықты қалыптастырудағы дұрыс бағыт пен әдістерді тиімді қолдануы арқылы баланың болашақ тұлғасының қалыптасуына шешуші ықпал етеді.

Әдебиеттер

1. Алябьева Е.А. 5-7 жастағы балалардың мінез-құлық мәдениетін тәрбиелеу. – М.: ТЦ Сфера, 2009. – 128 б.
2. Бархатова В.В. Мінез-құлық мәдениетін тәрбиелеу // Мектепке дейінгі тәрбие. – 1991. – №11. – 41–44 б.
3. Басова Н.В. Педагогика және практикалық психология. – Ростов н/Д.: Феникс, 2009. – 388 б.
4. Болотина Л.Р., Комарова Т.С., Баранов С.П. Мектепке дейінгі педагогика. – М.: Академия, 1997. – 284 б.

GTAMP: 14.23.05

Т.С. Бейсыбекова, А.Д. Дарибекова

№ 8 «Балбөбек» бөбекжайы

ҚР, Семей қ., daribekovaa@mail.ru

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ МЕКЕМЕДЕ АТА-АНАЛАРМЕН ЖҰМЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДАҒЫ ТӘРБИЕШІНІҢ РӨЛІ

Мектепке дейінгі білім беру ұйымдары оқу-тәрбие процесінің барлық қатысушыларының: балалар, педагогтар, ата-аналар арасындағы тығыз қарым-қатынасты талап етеді. Ата-аналар мен тәрбиешілердің баланың мүддесі үшін іс-әрекеті, егер олар одақтас болса, баланы жақсырақ тануға, оны әртүрлі жағдайларда көруге мүмкіндік берсе, осылайша ересектерге балалардың жеке ерекшеліктерін түсінуге, олардың дағдыларын дамытуға және мінез-құлқындағы жағымсыз әрекеттер мен көріністерді жеңе отырып, құнды өмірлік белгілерді қалыптастыруға көмектеседі. Тәрбиешілер үшін өзара қолдау мен ортақ мүдделер атмосферасын құру үшін әр тәрбиеленушінің отбасымен серіктестік орнату маңызды [1].

Бала тәрбиесі – күрделі әрі жауапты үдеріс, ол отбасынан бастау алып, балабақшада жалғасын табады. Осы үдерісте ата-ана мен тәрбиеші арасындағы өзара қарым-қатынастың рөлі ерекше.

Осыған байланысты тәрбиеші мен отбасы арасындағы тығыз байланысты қалпына келтіру қажеттілігі туындайды. Баланың мүддесін дамуы тек қана, отбасы өкілдері және мектепке дейінгі мекеменің өзара тығыз қарым – қатынаста болғанда ғана табысты болады.

Мектеп жасына дейінгі баланың дұрыс дамуы мен әлеуметтенуі үшін отбасы мен балабақша арасында тұрақты, сенімді, мақсатты байланыс орнауы тиіс.

Отбасы – балаға алғашқы білім мен тәрбие беретін орын. Ата-ана – бала үшін ең алғашқы үлгі. Олар өздерінің іс-әрекеттері, сөйлеген сөздері, қарым- қатынас мәдениеті арқылы баланың мінез-құлқына, ой-өрісіне әсер етеді. Мысалы, егер ата-аналар балаға мейірімділік, еңбекқорлық, жауапкершілік секілді қасиеттерді күнделікті ісімен көрсетсе, бала да соны қабылдап, бойына сіңіреді.

Баланың тәрбиесінде ата-ананың мынадай міндеттері бар:

- баламен жиі сөйлесу, оның ой-пікірін тыңдау.
- күнделікті тәртіпті сақтауына көмектесу.
- жақсы әдеттерді үйрету (әдептілік, тазалық, еңбексүйгіштік).
- кітап оқу дағдысын қалыптастыру.

Мектепке дейінгі ұйым педагогтері баланың дамуына бағыт-бағдар беруші маман болып табылады. Олар баланың мектепке дейінгі даярлығын жүргізіп қана қоймай, оның шығармашылық қабілеттерін дамытады, достық қарым- қатынасты нығайтуға көмектеседі. Балабақшада тәрбиеші мына бағыттар бойынша жұмыс істейді:

- әлеуметтік-эмоционалдық дағдыларын қалыптастыру – баланы ортаға бейімдеу, достық қарым-қатынасқа үйрету, балаға өз эмоциясын дұрыс білдіруді үйрету;
- танымдық-зияткерлік дағдыларын қалыптастыру – түрлі ойындар мен сабақтар арқылы баланың логикалық ойлауын қалыптастыру;
- қарым-қатынас және тілдік дағдыларын қалыптастыру – баланың айналасымен сөйлесу, ойды жеткізу және тыңдай білу қабілеттерін дамыту.
- физикалық қасиеттерін қалыптастыру – баланың қимыл-қозғалысын, төзімділігін, күшін, икемділігін жетілдіру арқылы оның жалпы денсаулығын нығайтуға ықпал етеді.

Бүгінгі таңда мектепке дейінгі білім беру мекемелерінің алдында тұрған негізгі міндеттердің бірі – ата-аналармен нәтижелі ынтымақтастық орнатып, тәрбие үдерісін бірлесе ұйымдастыру. Бұл қарым-қатынас біржақты емес, керісінше екі жақты, серіктестікке негізделген болуы қажет [2].

Отбасы мен балабақша арасындағы қарым-қатынастың мәні мен маңызы келесі бағыттарды қамтиды:

- ақпарат алмасу (баланың мінез-құлқы, дамуы, жетістігі туралы);
- педагогикалық ықпалдың бірізділігі (отбасы мен балабақша тәрбие тәсілдерін сәйкестендіру);
- проблемаларды бірлесіп шешу (қиын жағдайлар, мінез-құлық ерекшеліктері);
- сенімді психологиялық орта қалыптастыру.

Мектепке дейінгі ұйым мен отбасы арасындағы қарым-қатынастың ерекшеліктері:

1. Серіктестік сипаты: тәрбиеші мен ата-ана тең дәрежелі серіктес ретінде әрекет етуі тиіс. Бұл өзара сыйластық пен сенімге негізделеді.

2. Жас ерекшелігін ескеру: әр баланың даму ерекшелігі әртүрлі болғандықтан ата-ана мен педагог сол айырмашылықтарды ескере отырып, бір-бірімен пікір алмасуы керек.

3. Коммуникацияның түрлерінің әртүрлілігі: ол атта-анаға жеке кеңес беру, топтық кездесулер, психологиялық тренингтер, ашық есік күндері, өзін- өзі басқару күндері, ата-аналарды психологиялық қолдау орталықтары, ата- аналарға арналған кеңестер, электронды байланыс сияқты қарым- қатынастың әртүрлі формалары қолданылуы қажет.

4. Психологиялық үйлесімділік: мектепке дейінгі ұйым педагогі ата-ананың эмоциялық жағдайын, көзқарасын ескеріп, әр отбасымен жеке жұмыс жүргізуі маңызды.

5. Қайшылықтардың болуы: кей кездері ата-ана мен тәрбиеші арасында түсініспеушіліктер, пікір қайшылықтары туындайды. Бұл жағдайларда кәсіби әдептілік пен сабырлылық танытып, шешімді бірлесе іздеу маңызды [3].

Кесте 1– Мектепке дейінгі ұйым мен отбасы арасындағы қарым-қатынас формалары

<i>Жеке жұмыс</i>	<i>Ұжымдық жұмыс</i>
Жеке кеңес беру	Ата-аналар жиналысы
Сұхбаттасу	Ашық сабақтар
Сауалнамалар	Тәрбие сағаттары, жобалар

Қарым-қатынасты жетілдіру жолдары

- ашық, сенімді қарым-қатынас орнату;

- отбасының бала тәрбиесіндегі белсенділігі мен маңыздылығын арттыру;
- отбасы мен балабақшаның бірлескен іс-шараларын ұйымдастыру (көрмелер, мерекелер, сенбіліктер);
- ата-ананың педагогикалық мәдениетін арттыру мақсатында кеңестер, тренингтер өткізу;
- ата-ананың пікірін ескеріп, кері байланыс орнату.

Отбасы мен балабақша арасындағы қарым-қатынас – бала тәрбиесінің сапасына тікелей әсер ететін фактор болып табылады. Бұл қарым-қатынас тек ақпарат алмасумен ғана шектелмей, серіктестікке, сенімділікке, түсіністікке, өзара қолдауға құрылуы керек. Тәрбиешінің кәсіби шеберлігі мен ата-ананың ынтымақтастығы үйлескен жағдайда ғана баланың жан-жақты дамуына жағдай жасалады.

Ұсыныстар:

1. Ата-анамен жүйелі және тұрақты байланыс орнату;
2. Қарым-қатынастың түрлі формаларын қолдану;
3. Ата-аналарды балабақша өміріне белсенді тарту;
4. Ата-ананың педагогикалық сауатын арттыруға бағытталған іс-шаралар ұйымдастыру;
5. Қарым-қатынаста ашықтық пен сыйластықты негіз ету.

Мектепке дейінгі білім беру мекемесінің отбасымен өзара әрекеттесуі қызметтің барлық бағыттарында жүзеге асырылуы керек: әлеуметтік-коммуникативті, физикалық, көркемдік-эстетикалық, сөйлеу, танымдық. Даму ортасы тек мектепке дейінгі мекеменің қабырғаларында ғана емес, сонымен қатар үйдің қабырғаларында да қалыптасуы керек.

Сондықтан баланың жан-жақты дамуындағы ата-аналардың құзыреттілігі үлкен маңызға ие.

Мектепке дейінгі білім беру мекемесі мен тәрбиеленушілердің отбасыларының өзара әрекеттесуін құрудағы негізгі қиындықтар:

1. Ата-аналардың мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының тәрбие қызметіне немқұрайлы қарауының көрінісі. Бұл бірнеше факторларға байланысты болуы мүмкін: олардың ата-аналық және тәрбиелік міндеттерін түсінбеуі; ата-аналардың жұмыспен қамтылуы, ата-аналық функциялардан бас тартуды көздейтін отбасылық тәрбие стилі, тәрбиешілердің ата-аналарды ынтымақтастыққа ынталандыра алмауы.

2. Ата-аналардың мектепке дейінгі білім беру мекемесінің педагогикалық жұмысына және тәрбиешілердің жұмысына деген сенімсіздігі. Біраз уақыттан бері қоғам балабақшаларда тәрбиелеу баланың дамуына ешқандай пайда әкелмейді деген пікірді алға тартты. Сондықтан ата-аналар отбасылық тәрбиенің әртүрлі мәселелерін шешу үшін тәрбиешілердің ұсыныстарын тыңдауға тырыспайды және олармен өзара әрекеттесуді қаламайды.

3. Дамуында ауытқулары бар балалары бар отбасылармен нәтижелі қарым-қатынас орнатудың қиындығы. Олар, көп жағдайда, баланы толыққанды тәрбиелеу және тәрбиелеу, оны әлеуметтік ортаға қосу мүмкін емес деп санап, баланы қоғамнан оқшаулауға тырысады.

4. Мектепке дейінгі тәрбиешілер мен ата-аналар арасындағы қарама-қайшылықты қатынастардың дамуына байланысты қоғамдағы ағартушылық үрдіс. Екі тарап та тәрбие жұмысында өздерін қарсылас сезінеді, олар өздерінің тәрбиелік іс-әрекеттерінің жалпы бағытын және табыстарының екінші тараптың жұмысына тәуелділігін мойындай алмайды.

Мектепке дейінгі мекеменің негізгі және маңызды міндеті баланы тәрбиелеу ғана емес, сонымен қатар ата-аналарға кеңес беру, оларға балаларды тәрбиелеу және дамыту мәселелерінде көмек көрсету. Осылайша, Тәрбиеші білім беру ұйымының қабырғасында тәрбиеші ғана емес, сонымен бірге қарым-қатынас пен тәрбие мәселелерінде отбасының серіктесі болады.

Тәрбиешілер мен ата-аналардың өзара әрекеттесуінің тиімді түрі-ата-аналарға арналған ұсыныстар тақтасы. Ата-аналар өздерінің педагогикалық мәселелерін осы дәптерге жазып, проблемалар мен қиындықтарды сипаттай алады. Тәрбиеші аптасына бірнеше рет дәптер

толтырады, өз ұсыныстарын, балалармен үйде жұмыс істеуге арналған тапсырмаларды жазады, сұрақтарға жауап береді.

Ата - аналар жиналысы - тәрбиешілер мен ата-аналардың өзара әрекеттесуінің кең таралған түрі. Кездесулер ата-аналарды ортақ тақырыппен біріктіруге, жалпы мәселелерді шешуге, оларды балабақшаға көмектесуге және топ қызметіне белсенді қатысуға және тәрбие процесіне қатысуға көмектеседі [4].

Тәрбиеші мен ата-ананың өзара әрекеттесуінің тағы бір кең таралған түрі- консультациялар мен семинарлар, дөңгелек үстелдер мен конференциялар. Тақырыптар өзекті болуы керек, ата-аналар мүмкіндігінше туындаған қиындықтарды немесе мәселелерді шешуге қатысуы керек. Мұндай сабақтар ата-аналарды оқу процесіне шақырады, олар балабақшаға жататындығын сезінеді, оның маңыздылығын сезінеді.

Тәрбиешінің балалардың отбасыларымен жұмысының маңыздылығы айқын. Тәрбиеші ата-аналарды ата-аналардың педагогикалық мәдениетін арттыратын түрлі сабақтар, кеңестер мен семинарлар өткізу кезінде көмек, кеңес және ұсыныс сұрауға және тәрбиешіге қызмет ету үшін тәрбиешінің жұмыс сапасын арттыруға негіз болуы керек.

Тәрбиешінің қызметі оқушылардың ата-аналарымен жұмыс жасамай-ақ толық тиімді бола алмайды. Ата-аналар, өз кезегінде, олардың маңыздылығын, баласын дамыту мен тәрбиелеудегі рөлін түсінуі керек, баланың дамуындағы кемшіліктерді түзетуге, табысты оқытуды орнатуға мүмкіндік беретін уақтылы көмек көрсетуді үйренуі керек.

Осылайша, ата-аналармен өзара әрекеттесу әртүрлі формалар мен әдістер арқылы жүзеге асырылады. Айта кету керек, олардың тіркесімі қойылған міндеттер мен мақсаттарға байланысты. Сондықтан бұл әдістер мен формаларды қай жағдайда және қай уақытта қолдану тиімді екенін түсіну маңызды.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі. «Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты», 2022 ж.
2. Давыдова О.И. Богословец Л.Г., Майер А.А. «Работа с родителями в ДОУ» М., 2015 г. С. 58.
3. Мұқанова Б.М. «Бала тәрбиесіндегі ата-ана мен тәрбиешінің ынтымақтастығы», – Тәрбие құралы журналы, №4, 2020.
4. Меңжанова А. «Мектепке дейінгі педагогика». – Алматы: Дарын, 2018.

GTAMP: 14.23.17

Ж.К. Жексенаева, А.Қ. Қуанышева

№ 8 «Балбөбек» бөбекжайы

ҚР, Семей қ., zheksenayeva83@bk.ru

ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАР – МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫ ЖАН-ЖАҚТЫ ДАМУДЫҢ ТИІМДІ ҚҰРАЛЫ

Этномәдени білім беруді дамыту, жеке тұлғаның шығармашылық дамуы, өскелең ұрпақтың азаматтық дамуы қоғамымыздың болашақ бағытын және еліміздің ұлттық қауіпсіздігін айқындайтындықтан ерекше назар аударуға тұрарлық. Соңғы жылдары Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде этномәдени білім беруді дамыту Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің, құрылтай субъектілеріндегі білім беру органдарының, барлық үлгідегі және үлгідегі оқу орындарының басым бағытына айналды.

Өз Отанын білетін және сүйетін азаматтар мен патриоттарды тәрбиелеу қазіргі қазақстандық қоғам үшін өзекті міндет болып табылады және оған өз халқының рухани байлығын терең түсінбей, басқа ұлттардың мәдениетін бойына сіңірмей ойдағыдай жүзеге асыру мүмкін емес. Жас ұрпаққа ұлттық деңгейде білім мен тәрбие берудің басты мақсаты

негізгі құзыреттіліктерді және жеке мәдениетті меңгеру, баланың жеке тұлғасын дамыту болып табылады жалпыадамзаттық ұлттық құндылықтарға негізделген.

Қазақ мәдениетінің маңызды элементтерінің бірі – ұлттық ойындар, сан ғасырлық тәжірибе мен көп адамның өмірінен сіңген тарихи мұра.

Педагогика ғылымының ұрпақ тәрбиелеу тәжірибесін зерттеп, ғылыми жүйеге келтіретін ұлттық саласы – ұлттық педагогика Бүгінде оның басты мақсаты – келешек ұрпақтың бойында ұлттық тәрбиені қалыптастыру. Себебі, қазақ халқы ежелден бала тәрбиесіне үлкен мән берген [1].

«Тәрбие - тал бесіктен», - демекші, баланы жастайынан ұлттық тәрбиемен тәрбиелеу үшін, оның негізгі іс-әрекеті болатын ойынды қолдануымыз керек. Ал, ойын арқылы балалардың бойындағы ұлттық сана-сезімді ояту үшін, халқымыздың ұлттық ойындары ерекше орын алады. Алайда, қазіргі таңда, ұлттық ойындарымыздың бала тәрбиесінде қолданылмай, ұмыт қалуы көкейкесті мәселелердің бірі болып тұр. Себебі, балалардың бәрі далада асыр салып ойнағанға қарағанда, ұялы телефонда көп отыратындығы баршамызға аян. Оның алдын алу үшін, мектепке дейінгі ұйымдарда ұлттық ойындарды жиі қолдану арқылы, балалардың ойынға деген қызығушылығын ояту [2].

Қазақ ұлттық ойындары мектеп жасына дейінгі балаларға ауызша іс-әрекеттерді шешудің мысалдарын береді, олардың логикалық ойлауын, сондай-ақ математикалық ойлау қабілетін дамытуға ықпал етеді. Қазақтың ұлттық ойыны алға қойған міндеттің сәтті шешілуі іс-әрекеттің жаңа түсінігін қамтамасыз етеді және балалардың бойында үлкен қанағат сезімін тудырады, бұл баланың одан әрі дамуына жағымды әсер етеді.

Ойындар күрделене түсуі мүмкін, ал сол сәттіліктің қуанышы балаларды жаңа, қиын міндеттер қоюға және оларды шешуге итермелейді. Демек, ұлттық ойындар бай эмоционалды зарядқа ие және сонымен бірге қатаң логикалық есептеулерге бағынатынын байқау аламыз.

Қазақ қоғамындағы ұлттық ойындардың негізі, оның шығу тегі көшпелі дәстүрлі шаруашылық қарекеттерден басталады [3]. Яғни, халқымыздың тұрмыс-тіршілігіне, шаруашылығына және еңбегіне байланысты жасалынған. Сондықтан, бұл ойындар балаларды ептілікке, төзімділікке, батылдыққа, еңбексүйгіштікке, тапқырлыққа тәрбиелейді.

Мектеп жасына дейінгі балалардың дамуына арналған ұлттық ойындарға мыналар кіреді: Ханталапай, Айгөйлек, Соқыр теке, Жасырынбақ, Орамал, Күміс алу, Алысқа лақтыру. «Ханталапай» асық ойынының мақсаты ойлауды, зейінді, дәлдікті және әдептілікті дамыту болып табылады. Оған шамамен 5-10 бала қатыса алады. Ойын жеткілікті асықты қажет етеді. Олардың ішінен ең үлкенін таңдап, оны қызыл түске бояу керек. Бұл асық «Хан» болады. Алдымен жеребенің көмегімен бірінші бастайтын ойыншы таңдалады, ол барлық асықтарды бір уыс жинап, содан кейін, оларды шеңберде отырған қалған ойыншылардың алдына лақтырып, «ханның» қай жаққа құлағанын мұқият қарауы керек. Егер хан асық «бүк», «шік» немесе «тайқы» жағымен түссе, соған дәл келетін жақын мандағы асықты сұқ саусағымен бас бармағының көмегімен дөп тигізуі тиіс. Асықты дәл тигізген ойыншы өзіне алып кетеді. Егер ойыншы кездейсоқ басқа асықтарды қолымен немесе асықпен ұрса, онда ойынды жүргізу құқығы басқа ойыншыға өтеді. Егер «хан» «алшы» жағына түсіп кетсе, онда ойнайтын балалардың әрқайсысы оны өзіне алуға тырысуы керек. «Хан» кімге тисе, сол жеңімпаз болады. Келесі ойынды сол жеңімпаз бастайды.

Келесі ойын түрі «Айгөйлек» бұл балалардың шағын тобына жақсы сай келетін ұлттық ойын. Ойын үшін балалар екі топқа бөлініп, бір-бірлерінен 10-15 метр қашықтықта тұрады. Әр топ қатарға тұрып, қолдарын мықтап ұстап, екінші командаға қарсы тұрады. Бірінші топ: "Шынжырлар!" деп айқайлағанда, екінші топ: "кім?" деп сұрауы керек. Содан кейін бірінші топ тізбекті бұзуға тырысатын ойыншының есімін атайды. Кімнің есімі аталған болса, сол жүгіріп барып, алдыңғы команданың тізбегін бұзуға тырысуы керек.

Егер ол тізбекті бұзып шыға алса, онда ол осы команданың кез - келген ойыншысын өз тобына алады, егер бұзып шыға алмаса, өзі сол топтың мүшесі болып қалады. Ойын осылай жалғаса береді. Ең соңында қай топта бала саны көп болса сол топ жеңімпаз атанады. Ежелгі ата-бабаларымыз «Айгөйлек» ойынын ойнаған баланың денесі жақсы шынығады деп есептеген.

Балаларға қоршаған ортаны танып білуге және қиын жағдайлардан аулақ болуға үйреттін ұлттық ойындардың келесісі «Соқыртеке». Бұл ойында бір ойыншы соқыртеке рөлін ойнау үшін көзін байлайды. Басқа ойыншылар оған қол тигізіп, қашып кетеді. Ал соқыр теке оларды көзі байланған күйінде ұстап алуы керек. Егер көзі байланған бала өткір және жылдам болса, оған жақын жерде кім бар екенін байқап, оны тез арада ұстап алады. Содан кейін, жаңадан ұсталған ойыншының көзі байланады.

Қазақ ұлттық ойындардың келесі түрі «Балтам тап» - бұл өте көңілді қазақ балалар ойыны.

Ойынға шамамен 20-30 бала қажет. Барлық қатысушылар тығыз сақинада шеңберге тұрады. Шеңбердің ішінде болатын бір жүргізуші анықталады. Шеңберде тұрған қатысушылар қолдарын арқасынан ұстап, бір-біріне доп немесе түйреуіш сияқты кішкене затты береді. Шеңбердің ішіндегі ойыншы берілген заттың қай қатысушыда екенін атауы тиіс. Тапқан жағдайда ол шеңбер құрушылардың қатарына қосылып, басқа ойыншы жүргізуші болады. Осылай ойын жалғасады.

«Сақина салу» ойыны бала бойында ептілікті, зейінді және әсерді жаттықтырады. Ойынның шарты мынадай: балалар бір-бірінен қысқа қашықтықта болатындай етіп шеңбер құарды. Әр бала алақандарын қайықша бүктеп, қолдарын алға созуы керек. Жүргізуші шеңбердің ішінде болады. Оның сақинасы немесе кез келген кішкентай заты бар. Жүргізуші шеңбер бойымен өтіп, сақинаны ойыншылардың бірінің алақанына түсіреді, және ол әр қатысушының қолында зат қалдырғандай көрінуі керек. Сақина алған ойыншы оны құпия сақтайды. Жүргізуші бәрін айналып өткен соң, бір белгі береді. Сол сәтте ойын заты бар бала шеңбердің ортасына жүгіруі керек. Бұл ретте әрбір қатысушы тек сол жақта тұрған көршісін тоқтатуға құқылы. Егер «сақина ұстаушы» шеңбердің ортасына жүгіріп үлгерсе, келесі жүргізуші оның оң жақтағы көршісі болады. Ал оны көршісі ұстап алса, онда оған қандай да бір тапсырма беріледі (сұраққа жауап беру, жұмбақты болжау, билеу, ән айту, бір аяқпен секіру және т.б.) [4].

Мектеп жасына дейінгі балалардың зейінді жаттықтыратын ұлттық ойындардың бірі – «Жапалақтар мен қарлығаштар». Қатысушылардың саны шектелмейді. Балаларды екі топқа бөлу керек. Бір ойыншы жетекші болады. Содан кейін, командалар араласпай екі қатарға тұрады (артқа қарай). Жүргізушінің екі міндеті бар: ол қатысушылар арасында жүріп, топатауларының басын ғана айтуы керек («Жап» немесе «Қар»).

Ойыншылардың назарын тайырдырған кезде, жүргізуші кез-келген топтың толық атауын айтады. Топтың аты толық айтылған балалар шашырап кетеді. Екінші топ мүшелері оларды қуып жетеді. Ұсталғандар қарсыластар командасының мүшесі болады. Ойын кез келген уақытта аяқталуы мүмкін. Жеңімпазды ойыншылардың сандық құрамы анықтайды.

«Күміс алу» ұлттық ойыны бала бойында зейінді, жылдамдық пен төзімділікті жақсартады. Ол кең аумақты және көптеген ұсақ заттарды қажет етеді. Ойынның басталар бір шетінен бастап, қарама-қарсы жағына мәре сызығы қойылады. Ең алдымен балаларды стартқа қойып, кішкентай заттарды бүкіл ойын аймағына тарату керек. Белгі бойынша балалар секіріп, алға ұмтылу арқылы, едендегі заттарды бір секундқа тоқтамай, тез жинап, мәреге жетуі керек. Жарыстың мәресінде ең көп зат жинаған адам жеңеді. Жарыс кезінде басқа қатысушыларды итеруге, тоқтатуға, кедергі жасауға болмайды.

Қазақтың «Бұғнай» ұлттық ойыны балалардың ойлау процесін, зейінін қалыптастырады. Ойнап жүрген балалар аяқтарын алдынан айқастыра отырып, шеңбер бойымен отырады. Жүргізуші (жеребе бойынша таңдалған) ойыншыларды қайта санай бастайды: «бірінші бұғнай, екінші бұғнай, үшінші бұғнай...» және осылай соңына дейін жалғасады. Содан кейін жүргізуші бала күтпеген жерден бір нөмірді атайды, мысалы: «алтыншы бұғнай!». Аты аталған бала тез орнынан тұрып, өз кезегінде нөмірді атайды. Содан кейін ол тез молдас құрып отыра қалады. Егер біреу оның нөмірін атаған кезде тұрмаса немесе басқа ойыншы тұрса, онда оған қандай да бір тапсырма беріледі (сұраққа жауап беру, жұмбақты болжау, билеу, ән айту, бір аяқпен секіру және т.б.). Осыдан кейін ол өз қалауы бойынша жаңа нөмірді атайды. Ойын соңында мүлде қателеспеген ойыншылар жеңеді.

Қазіргі таңдағы ұлттық құндылықтарымыздың ұмыт қалуы, оны бала бойына мектепке дейінгі жастан енгізу мәселесінің басты шешім – мектепке дейінгі ұйымдарға жоғарыда көрсетілген ұлттық ойындарымызды толық енгізу арқылы балаларды тәрбиелеу болып табылады. Мектепке дейінгі мекемелерге ұлттық ойындарды енгізу бір жағынан өте тиімді шешім болмақ. Себебі, қазақтың ұлттық ойындары:

- күрделі құрал-жабдықтарды қажет етпейді;
- балаларды өзара әрекеттесуге, ептілікке, күшке үйретеді;
- балалар өздеріне қажетті физикалық жаттығуларды алады;
- олар ойын түрінде оңай тасымалданады;
- ойындар кез-келген жастағы баланың бос уақытына жарамды.

Алайда, мектепке дейінгі ұйымдарда балаларға ұлттық тәрбие беруде тәрбиешелердің сауаттылығы өте маңызды орын алатыны белгілі. Себебі, тәрбиеші ұлттық сана-сезімі жоғары, қазақ ұлтымыздың тарихын толық меңгерген тұлға болса ғана, балаларға рухани-мәдени мұралар сабақтастығын сақтай отырып, тәрбие бере алатынына кәміл сенімдімін. Ал, осы ұлттық тәрбиені бойына мектепке дейінгі жасынан сіңірген ұрпақ қазір елімізде орын алып отырған көптеген мәселелерді: ана тілін, ата тарихын, ұлттық салт-дәстүрін білмейтін жастар, тастанды, жетім балалар, «қиын» балалар, қарттар үйлеріндегі әжелер мен аталар, нашақорлыққа салынған жастардың алдын алып, солардың шешімі болары анық.

Қорыта келе, ұлттық ойын барысында баланың тәрбиенің басқа жақтарымен байланысты психикалық дамуы жүзеге асырылады. Қазақтың ұлттық ойындары арқылы тәрбиелеу процесінің өзі бірқатар заңдылықтардың: әлеуметтік, биологиялық, психологиялық және педагогикалық әрекеттерімен байланысты. Себебі, қазақтың ұлттық ойындары өте алуан түрлі. Кейбіреулер балалардағы дәлдік пен күшті жаттықтырады, ал басқалары ептілік пен тапқырлыққа көмектеседі. Осылайша, қазақ халқының ойын мұрасында кез келген талғамға сай көңілді табу қиын емес. Осы ұлттық тәрбиемізді балаға анасының құрсағында жатқан шағынан бастап; дүние есігін ашқан кезінде: ана сүтімен, бесік жырымен; мектепке дейінгі шағында ұлттық ойындармен; мектеп жасында қазақ әдебиеті, салт-дәстүрі мен тарихы арқылы; ал, жастық шағында барлық ұлттық құндылықтарымызды меңгерген тұлға етсек – ол еліміздің нағыз кемел болашағы болмақ. Осыны басты назарда ұстай отырып, біздің қазіргі таңдағы басты мақсатымыз:

- ұлттық сана-сезімін қалыптастасқан;
- туған халқына деген құрмет, сүйіспеншілік, мақтаныш сезімдері мен ұлттық рухы дамыған; - ана тілі мен дінін, оның тарихын, мәдениетін, өнерін, салт-дәстүрін, рухани-мәдени мұраларды қастерлейтін;
- бойында жанашырлық, сенімділік, намысшылдық тәрізді ұлттық мінездері қалыптасқан тұлға тәрбиелеп шығару. Сонда ғана, ұлттық құндылықтарымызды әлемдік деңгейге шығаруға қабілетті тұлғалар еселенеді.

Әдебиеттер

1. Концепция воспитания в системе непрерывного образования Республики Казахстан // <http://www.myuniver.kz>
2. Узакбаева С., Айтпаева А. Казахские народные детские игры. – Алматы: Республ. издат. кабинет Казахской академии образования им. И.Алтынсарина, 2000. – 170 с.
3. Тотенаев Б.Т. Казахские национальные игры. – Алма-Ата: Казахстан, 1976. – 143-144 с.
4. Чубаров Л.А. Научные истоки игр // Мир детства и традиционная культура. – 2004. – № 8. – С. 1-10.

А.А. Касимова, Г.К. Зарипова
№ 8 «Балбөбек» бөбекжайы
ҚР, Семей қ., Gulnara.zaripova.81@bk.ru

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ЖАН-ЖАҚТЫ ДАМУЫНА СЮЖЕТТІК-РӨЛДІК ОЙЫНДАРДЫҢ ЫҚПАЛЫ

Мектепке дейінгі балалық шақ – тұлға дамуының ең шешуші кезеңі. Осы жылдар ішінде балалар қоршаған әлем туралы алғашқы білімдерді игереді, адамдарға және еңбекке белгілі бір көзқарас қалыптаса бастайды, сәйкес мінез-құлық дағдылары мен әдеттері қалыптасады, мінез-құлық қалыптасады. Ойын – мектеп жасына дейінгі балалардың негізгі әрекеті. Олардың рухани және дене күшін, зейінін, есте сақтау қабілетін, қиялын, тәртіптілігін, ептілігін дамытады. Сонымен қатар, ойын мектеп жасына дейінгі балалардың әлеуметтік тәжірибені меңгеруінің ерекше тәсілі болып табылады.

Рөлдік ойындардың негізгі сипаттамалары: 1. Ережені сақтау. Ережелер баланың және тәрбиешінің әрекеттерін реттейді және кейде шынымен қаламайтын нәрселерді істеу керек екенін үйретеді. Рөлдік ойындар мектепке дейінгі дамудың маңызды кезеңі болып табылады, мұнда ережелерді сақтау ойынның өзіне тән. Ойын арқылы рөлдік мінез-құлық ережелерін меңгеру арқылы балалар рөлге тән моральдық нормаларды да меңгереді. Балалар ересектердің іс-әрекетінің мотивтері мен мақсаттарын, олардың еңбекке, қоғамдық оқиғаларға, адамдарға, заттарға қатынасын игереді. Ойын адамдардың өмір салтына, іс-әрекетіне, әлеуметтік мінез-құлық нормалары мен ережелеріне деген оң көзқарасты қалыптастырады. 2. Ойындардың әлеуметтік мотиві. Әлеуметтік мотив рөлдік ойындарға енгізілген. Ойын – баланың ересектер әлеміне енуіне және ересектердің қарым-қатынас жүйесін өз бетінше түсінуіне мүмкіндік. Ойын шарықтау шегіне жеткенде, қарым-қатынасты ойынмен ауыстыру бала үшін жеткіліксіз болады, бұл оның мәртебесін өзгертуге ұмтылуға әкеледі. Мұның жалғыз жолы – мектепке бару [1].

Қазақ халқы балаларды есейгенде Отанының, халқының азаматы етіп тәрбиелеуде алуан түрлі айла-тәсіл қолданған. Тіпті, алғаш аяғын еркін басып, тілі толық шығып, ойнай бастағанда, оларға «Санамақ», «Ханқыз» сияқты айтуға жеңіл, тапқырлық пен ақындыққа жетелейтін ойын түрлерін үйреткен. Ойын - мектепке дейінгі кезеңдегі іс-әрекеттің негізгі түрі екені мәлім және баланы дамытып, тәрбиелеуде ойынның қажетті түрін қолданған тиімді екені сөзсіз. Балалардың ойын іс әрекетінің бір түрі сюжеттік-рөлдік ойындар. Олар мектеп жасына дейінгі балаларға тән ойындардың негізгі қорын құрайды [2].

Атақты психолог Д.Б. Эльконин сюжеттік-ойындарға мынадай анықтама берді: «Рөлдік немесе мектеп жасына дейінгі баланың шығармашылық ойыны дамыған түрде балалар өздеріне үлкендердің рөлін алатын және жалпы түрде арнайы жасалған ойын жағдайында үлкендердің әрекетін және олардың арасындағы қарым-қатынасты қайталау әрекеті» деп көрсетті [3]. Сюжеттік-рөлдік ойындардың көзі-балаларды қоршаған әлемдегі заттар, адамдар, табиғат, өздері мен үлкендердің өмірі мен әрекеттері. Ол мектеп жасына дейінгі бала үшін ең қызық ойын, ойында бала іштейеркіндіктің сезімін, өзіне бағынышты заттарды, амалдарды, қатынастарды басынан өткізеді. Бала үлкендердің кез келген ісін табысты істей алады, кез-келген ситуацияға кіре де алады, қалаған оқиғасын бастан өткізеді. Бұл мүмкіндіктер баланың практикалық әлемін кеңейтеді, дамуына жағымды эмоционалды рең береді. Сюжеттік-рөлді ойындардың құрылымы: сюжет, мазмұн, рөлдер, ойын амалдары. Ойын сюжеттері әр түрлі: тұрмыстық ойындар, балабақша, жанұя, т.б.

Сюжеттік-рөлдік ойындардың негізгі мазмұны үлкендердің әр түрлі жағдайда көрініс беретін қоғамдық өмірі. Рөл – сюжеттік-рөлдік ойынның негізгі діңгегі болып табылады. Ойында рөлдің болуы бала санасында өзін қандай да бір адаммен теңетіреді де, ойында соның артынан әрекет етеді соған сәйкес қажетті заттарды пайдаланып, басқа ойыншылармен түрлі қарым-қатынасқа түседі. Сюжетті орындаудың негізгі құралдарының бірі ойын амалдары.

Ойын амалдары дегеніміз – ойынның түпкі ойы, және ережелер. Ойынның түпкі ойы – бұл балалар нені және қалай ойнайтындығын анықтау. Ойын үрдісіндегі ережелерді балалар өздері қояды, ал кейбір ойындарда үлкендер, олар ойнаушылардың тәртібі мен қарым-қатынасын анықтайды және реттейді [4].

Сюжеттік-рөлдік ойындар – 3-4 жастағы баланың тұлғалық, интеллектуалдық, жалпы психологиялық дамуында ерекше орын алатын жетекші іс-әрекет болып табылады. Бұл кезең баланың тілге, оның дыбысталуы мен мағынасына ерекше қызығушылығымен, сезімталдығымен ерекшеленетіндіктен, баланың тілін дамытуға өте қолайлы. 3-4 жастағы балалар үлкендермен қарым-қатынас жасауға өте ықыласты болады. Әртүрлі сұрақтар қойып, өздері білетін ертегілерді бар ынтасымен айтып береді. Танымдық қызығушылығы белсенді болады. Үлкендермен қарым-қатынас жасау қажеттілігі қанағаттанбаған кезде, олардың арасында эмоционалдық жатырқаушылық пайда болады. Төрт жасқа қарай бала құрдасын ортақ іс-әрекетке қатысушы есебінде қабылдайды.

Қазіргі заманның психологиялық-педагогикалық зерттеулерде сюжетті ойын – адамның кез-келген іс-әрекеті сияқты балада өз бетімен пайда болмайды, оны меңгерген, «ойнай алатын» өзге адамдар арқылы қалыптасатыны туралы көрсетілген. Сюжетті ойын тақырыбынан тыс өзінің ең қарапайым түрінде заттармен шартты әрекеттер тізбегі ретінде құрылуы мүмкін, күрделі түрінде – әр түрлі оқиғалардың бірізділігі ретінде құрылуы мүмкін.

Көптеген зерттеулер негізінде 3-4 жастағы бала ойнайтын рөлдеріне еніп, оларды біртіндеп алмастыра білу керек екендігі, заттармен әрекет ету және рөлі бойынша сөйлеу арқылы жүзеге асырылуы тиіс, құрдас-серіктеспен рөлдік қарым-қатынас құру тиіс екендігін көрсетті. Есейе келе, бала ойын барысында әр түрлі оқиғалардың бірізділігін өрістетуге тиіс, оларды өзінің және 2-3 құрдас серіктестің ойластырғанына сәйкес ұластыруы тиіс, сюжетті оқиғаларды рөлдік арақатынас арқылы және заттармен әрекет ету арқылы жүзеге асыру тиіс. Балаларды ойынға тартып, олармен бірге ойнау үшін тәрбиешінің өзі белгілі бір түрде құрылған сюжетті «тірідей» ойын үрдісінде балаларды қызықтыратын тақырыпқа сүйеніп, еркін өрістетуге үйрету керек. Адам іс-әрекетінің ерекше түрінің бірі – ойынның пайда болуы туралы зерттеушілердің көпшілігі өз еңбектерінде ойын-өнер мен көркемдік іс-әрекеттің алғашқы қадамы деп түсіндіріледі. Ойында шындықтың көрінісі, оның образды сәулесі қылаң береді. Ойын балаларға ақыл-ой, адамгершілік, эстетикалық тәрбие берудің маңызды тетігі деуге болады. Балалар ойын барысында:

1. Өзін еркін сезінеді.
2. Ізденімпаздық тапқырлық әрекет байқатады.
3. Сезіну, қабылдау, ойлау, қиялдау секілді түрлі психикалық түйсік пен сезім әлеміне сүңгиді [5].

Педагогика бала ойынына ерекше мән береді. Өйткені балалық шақтың түйсігі мен әсері адамның көңіліне өшпестей із қалдырады. Бала ойын арқылы өзін толықтырған бүгінгі қуанышын, ренішін, асқақ арманын, мұрат-мүддесін бейнелесе, күні ертең сол арман қиялын өмірде жүзеге асыруға мүмкіндік алады. Ойын баланың көңілін өсіріп, бойын сергітіп қана қоймай, оның өмір құбылыстары жайлы түсінігіне әсер етеді. Балалар ойын арқылы тез тіл табысып, жақсы қарым-қатынас барысында:

- 1) Адамдар іс-әрекеттерінің жақсы жақтарын аңғарады, жағымды ойлауды үйренеді.
- 2) Жанындағы адамдарды ұнатып, жақсы көре біледі, оларды қуантуға асығады.
- 3) Бір-біріне көмектесе біледі, жанашырлық сезімі оянады, қамқорлық жасай біледі.
- 4) Кешірімді болуға, өзгені ренжітпеуге тырысады.

Сюжеттік-рөлдік ойындардың балаларға берер ықпалы зор. Сюжетті ойындар мектепке дейінгі балалар өміріне елеулі орын алады. Сюжеттік рөлдік ойындардың ерекшелігі сол, оны балалар өздері жасайды. Ойынның дербес әрекеті айқын өнерпаздық пен шығармашылық сипатта болады. Бұл ойындар ұзақ та, қысқа да болуы мүмкін. Сюжеттік рөлдік ойынды бейнелеу құралы рөл мен ойын әрекеттері болып табылады. Өзінің сипаты жағынан бұлар көбінесе еліктеу, шындықты көрсету болып табылады. Ойын кезінде балалар арасында өзара ынтымақтастықтың белгілі бір түрлері пайда болады. Бірлескен ойында балалар қарым-қатынас

жасау тілін, өз әрекетін, басқалардың іс-әрекетімен үйлестіреді, өзара түсінісуді, өзара көмектесуді үйренеді. Ойын үстінде балалар тәжірибе алмасу пайда болады, ересектерден көмек сұрайды. Нәтижесінде ойын қызықты сан алуан болады. Ойынға деген қызығу, оған қатысуға деген тілек балалардың өзара келісімге келтіреді. Ойынның мазмұны оны қызықты етеді, ойнауға ықылас пен ынтаны қоздырады.

Ойын үрдісінде балалардың өздері ойнаушылардың мінез-құлқымен өзара қарым-қатынасын анықтайды және реттейтін ереже белгілейді. Егер тәрбиеші ойынды ақылмен дұрыс ұйымдастырса, ол балаларға ықпал жасауға мүмкіндік алады. Тәрбиеші балаларға жақын болуға, олардың ойындарының қатысушысы болуға тиіс. Ойынның мазмұны мен ережесін, өзінің ойындағы рөлін пайдаланып, ойнаушылардың ынтасын басып тастамай, әдеппен ойынның барысын, олардың өзара қарым-қатынасын бағыттап отырады. Мектепке дейінгі шақта ойын іс-әрекеттің басты түріне айналады, алайда бұл қазіргі баланың әдетте, көп уақытын өзіне қызықты ойындармен өткізгендігінен емес, ойын баланың психикасында саналық өзгерістер туғызатындығынан болады. Мысалы: қолына түскен затпен қимылдар жасағанда немесе үлкендердің үйреткендерін орындағанда бала ойнап отыр деп жиі айтамыз. Бірақ бала бір әрекетімен – екінші әрекетті, бір затпен – екінші затты бейнелегенде нағыз ойын болады. Ойын әрекеті-символикалық сипатта өтеді. Тек ойында ғана бала санасында белгілі бір функция қалыптасатындығы неғұрлым айқын байқалады. Бала ойында заттарды ажыратып қана қоймай, сонымен қатар өзіне қандай да бір рөлді алады да, соған сәйкес іс-әрекет жасайды. Мысалы: «сатып алушыны» ойнаған бала өзінің алған заттары үшін ақша төлемей кетуге болмайтындығын түсінеді. Сюжетті рөлді ойынның мәні рөлді ойнаушының өзіне қойылған міндеттерді орындауы мен ойынға қатысушы өзгелерге де қатысты құқықтарын іске асыру болып табылады. Сюжетті көрсету ойынында балалардың өз бетімен жұмыс істеуді дамыту керек. Шынайы өмірден біз балалардан: «Өзім істеймін» - дегенді жиі естиміз, ойында да олардың өз бетінше ойнауға құқығы бар. Балалардың өз бетімен жұмыс істеуін дамыту мақсатында тәрбиеші басқарудың келесі міндеттерін атқарады:

- Әр баланың түрлі ойын міндеттерін қоюдағы өз бетінше жұмыс істеуін дамыту.
- Балаларды қойылған ойын міндеттерін шешу үшін әр түрлі заттық тәсілдерді өз бетінше жұмыс істеуге барынша мүмкіндік беру керек. Халқымыздың «Баланы ойын өсіреді» деген даналық сөзі тегін айтылмаса керек. Бала ойнап жүріп ойланады, көңілі өсіп ойы сергиді, таным-түйсігі қалыптасады. Өздерінің құрбы-құрдастарымен қарым-қатынас жасауға үйренеді. Ойынның қай түрі болмасын балалардың тәрбиесін дамытып, жас жеткіншек бойына адамгершілік, үлкендердің еңбегін бағалай білуге, шығармашылық ізденіске жол бастап қабілетін қалыптастырады.

Ойында бала өзін қоршаған әлемді таниды, сондай-ақ ойлау операциялары, сезімі, еркі жетіледі, құрбыларымен қарым-қатынасы қалыптасып, өзін-өзі бағалауы мен өзіндік санасы орнығады, адамгершілік қасиеттері дамиды. Сюжетті-рөлді ойынның бір жағымды жағы-балалардың өздері жасайды, және балаларды құрбы-құрдастарымен дұрыс қарым-қатынас жасай білуге бейімдеп, ұжыммен яғни көпшілікпен санаса білуге, ересектердің еңбегін бағалай білуге дағдыландырады. Ойынның дербес әрекеті айқын өнерпаздық және шығармашылық сипатта болады. Себебі ойын барысында өздеріне берілген рөлді аса жауапкершілікпен қабылдап, өздерін бір уақыт ересектер санатына қосып, ойлау қабілеттері қалыптасады. Халқымыздың «Баланы ойын өсіреді» деген даналық сөзі тегін айтылмаса керек. Бала ойнап жүріп ойланып, көңілі өсіп, ойы сергиді. Ойын баланың белсенділігін арттырып, тәртібіне де оң әсерін тигізеді, өзіне де баға бере алады. Сюжеттік рөлді ойын-балалардың адамгершілік жолындағы бір көтерілер баспалдағы секілді. Өсіп дамып келе жатқан балалардың бойында алуан түрлі қасиеттер байқалады. Осы қасиеттерді бала бойынан дер кезінде байқап, оған оң баға беру, дамып келе жатқан мінезін дұрыс жолға сала білу, - ол әр тәрбиешінің міндетті деп білемін. Қорытындыда ерекше айтып өтетін нәрсе – сюжетті-рөлдік ойын – оқытудың ең перспективті нысаны болып табылады:

- Ол сабақта жағымды психологиялық климаттың құрылуына ықпал етеді.
- Ынталандыруды күшейтеді және балалар қызметін белсенді етеді [6].

Қолда бар білімді, тәжірибені, әр-түрлі жағдайдағы қарым-қатынас дағдыларын тиімді пайдалануға ойын үлкен мүмкіндік береді. Сондықтан сюжетті-рөлдік ойындарды пайдалану оқу-тәрбие үдерісінің тиімділігін көтереді, барлық сатыларда балалардың қызығушылығын сақтауға көмектеседі.

Әдебиеттер

1. Краснощекова Н. В. Сюжетно- ролевые игры для детей дошкольного возраста – Ростов -на Дону: Феникс, 2018. – 251 с.
2. Аймағамбетова О.Х. Основы этнопсихологии. – А., 2003, – С.177.
3. Эльконин Д.Б. Психология игры - М., Просвещение. 1999, 374 с.
4. Бердібаева С.Қ. Тұлға психологиясы: Оқу құралы. – А.: Алла прима. 2008. – 155 б.
5. Шерьязданова Х.Т. Чтобы ребенок мог всесторонне развиваться // Учитель Казахстана. – А., 2007. – № 37/40. – С. 6-7.
6. Әбішева А. Ойын элементтерін пайдаланудың педагогикалық ерекшеліктері // Бастауыш мектеп. – №3, – 2003.

GTAMP: 14.29.37

М.С. Кабенова¹, А.А. Қазбекова²

¹«Ілияс Есенберлин» атындағы № 67 мектеп-гимназия

² «Ұлттық балаларды оңалту орталығы» КеАҚ
ҚР, Астана қ., moldir.kabenova@mail.ru

ЕРТЕ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАР АУТИЗМІМЕН АУЫРАТЫН БАЛАЛАРМЕН ЖҰМЫС ІСТЕУДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Дизонтогенездің клиникалық нұсқаларының бірі – ерте жастағы балалар аутизмі болып табылады. «Аутизм» сөзі латын тіліндегі *autos* – «өзім» деген сөзден шыққан және ол шынайылықтан алшақтау, әлемнен оқшаулану дегенді білдіреді [1]. Ерте жастағы балалар аутизмі (ЕЖБА) орталық жүйке жүйесінің әртүрлі ауруларында (органикалық аутизм) байқалып, психоорганикалық синдромның белгілі бір көріністерімен қатар жүреді. Бұл баланың психикалық инерттілігінде, қимыл-қозғалыс жетіспеушілігінде, сондай-ақ зейін мен жад бұзылыстарында көрініс табады. Сонымен қатар, балаларда шашыраңқы неврологиялық симптоматика байқалады: гидроцефалия белгілері, электроэнцефалограммада (ЭЭГ) органикалық типтегі өзгерістер, кейде ұстамалы тырысу (судорога) түріндегі құбылыстар байқалуы мүмкін. Көп жағдайда мұндай балаларда сөйлеу мен интеллектуалдық дамудың тежелуі байқалады [2].

Батыс психиатрлары мен психологтарының мәліметтері бойынша психогендік аутизм көбіне ерте жастағы балаларда пайда болады. Бұл жағдай эмоционалдық депривация жағдайында өсіп келе жатқан балаларда, яғни аналық мейірімнің ұзақ уақыт бойы болмауы, тәрбиенің дұрыс ұйымдастырылмауы, балалар үйінде немесе интернатта тәрбиелену сияқты факторлардың әсерінен дамиды. Психогендік аутизм қоршаған ортамен қарым-қатынас бұзылуымен, эмоционалдық немқұрайлықпен, енжарлықпен, селқостықпен, айқын емес эмоциялармен, сөйлеу мен психомоторлық дамудың тежелуімен сипатталады. Ерте жастағы балалар аутизмінің басқа түрлерінен айырмашылығы – психогендік аутизмде тәрбиелік жағдайлар қалыпқа келген кезде белгілер жойылуы мүмкін.

Алайда, егер бала өмірінің алғашқы үш жылында қолайсыз ортада болса, онда аутистік мінез-құлық пен сөйлеу дамуының бұзылыстары тұрақты сипатқа ие болады.

Шизофрениялық этиологиядағы ерте жастағы балалар аутизмімен (ЕЖБА) ауыратын балалар сыртқы әлемнен оқшаулануының айқындығымен және қоршаған ортамен байланысының әлсіздігімен ерекшеленеді. Оларда психикалық процестердің айқын диссоциациясы, субъективті және объективті шындық арасындағы шекаралардың

бұлыңғырлануы, ішкі ауыр эмоционалдық күйзелістер мен патологиялық фантазиялар әлеміне шомып кету байқалады. Сондай-ақ мұндай балаларда бредтік сипаттағы бастамалы (рудиментарлық) түсініктер мен галлюцинаторлық құбылыстар кездеседі. Осыған байланысты олардың мінез-құлқы көбіне оғаш, ерекше және амбивалентті (екіжақты) сипатқа ие болады. Мысалы, жақын адамдарымен қарым-қатынаста тұйық, эмоциясыз және байланысқа бейім емес балалар бейтаныс адамдармен сөйлесуде, керісінше, ашық, сөйлегіш әрі сенгіш болуы мүмкін [3]. Балалардың бірсарынды, баяу мінез-құлқы кейде кенеттен пайда болатын немотивті агрессивті әрекеттермен және бұзушылық мінез-құлықтармен үзіліп отырады. Мұндай балаларда өнімді психопатологиялық симптоматика байқалуы мүмкін. Бұл – тұрақты қорқыныштардың, деперсонализацияның (өз «Мен»-ің сезінудің бұзылуы) және псевдогаллюцинаторлық (жалған елестік) күйзелістердің болуымен көрінеді [4]. Ерте жастағы балалар аутизмі (ЕЖБА) басқа даму ауытқуларынан өзінің клиникалық бейнесі мен психологиялық құрылымының аса күрделілігі және дисгармониялы сипатымен ерекшеленеді және салыстырмалы түрде сирек кездесетін патология болып табылады. Зерттеу деректері бойынша, оның таралу жиілігі 1000 балаға шаққанда 0,06-дан 0,17-ге дейінгі аралықта кездеседі. Сонымен қатар, ер балаларда ЕЖБА қыздарға қарағанда жиі байқалады.

ЕЖБА-ның барлық клиникалық нұсқаларына тән негізгі белгілер мыналар:

- қоршаған ортамен қарым-қатынасқа деген қажеттіліктің жеткіліксіздігі немесе мүлдем болмауы;
- сыртқы әлемнен оқшаулану;
- жақын адамдарға, тіпті анасына қатысты эмоционалдық жауаптың әлсіздігі, тіпті толық немқұрайлылыққа дейін жететін (аффективтік блокада).

Адамдар мен жансыз заттарды ажырата алмау.

Мұндай балаларды жиі агрессивті деп есептейді: мысалы, олар басқа баланың шашынан ұстап қалуы немесе оны қуыршақ секілді итеріп жіберуі мүмкін.

Мұндай әрекеттер баланың тірі және жансыз нысандарды жеткілікті деңгейде айыра алмайтынын көрсетеді.

Көру және есту тітіркендіргіштеріне жеткіліксіз реакция. Бұл ерекшелік көптеген ата-аналарды офтальмологқа немесе сурдологқа жүгінуге итермелейді. Алайда баланың көру немесе есту сигналдарына әлсіз жауап беруі – шын мәнінде, қате түсінік. Керісінше, аутизмі бар балалар әлсіз тітіркендіргіштерге өте сезімтал келеді. Мысалы, олар сағаттың тықылы, тұрмыстық техниканың шуылы немесе су кранынан тамшылаған судың дыбысын көтере алмайды.

Неофобия (жаңадан қорқу) аутизмі бар балаларда өте ерте байқалады. Мұндай балалар мекенжай ауыстыруды, төсектің орнын өзгертуді ұнатпайды, жаңа киім мен аяқ киім кигісі келмейді.

Бірсарынды мінез-құлық және стереотипті, қарапайым қозғалыстарға бейімділік.

Оларға тән қимылдарға мыналар жатады: қолдарын көз алдында айналдыру, саусақтарын қимылдату, иық пен білекті бүгіп-жазу, дене мен басты шайқау, башпайдың ұшымен секіру және т.б.

Сөйлеу бұзылыстары ЕЖБА кезінде алуан түрлі болады. Аутизмнің ауыр түрлерінде мутизм (сөйлеудің толық жоғалуы) байқалады, ал кейбір балаларда гипервербализм байқалады – яғни, олар белгілі бір сөздер мен тіркестерге ерекше қызығушылық танытады. Бала өзіне ұнаған сөздерді немесе буындарды үнемі қайталап айтып жүреді.

ЕЖБА кезінде тән ерекшелік – көру мінез-құлқының өзгеше болуы. Бұл көзге тура қарауға төзбеушілікпен, «жүгірмелі көзқараспен» немесе жанамалап қараумен сипатталады. Мұндай балаларға көру қабылдауының шеткі аймағы басымырақ келеді. Мысалы, аутист баладан өзіне қажет затты жасыру өте қиын, сондықтан ата-аналар мен педагогтар жиі: «бала заттарды төбесімен көреді» немесе «қабырға арқылы көреді» деп сипаттайды. РДА бар балалардың бірсарынды ойындары көбіне ойынға арналмаған заттармен жасалатын стереотиптік манипуляциялар түрінде болады (жіптер, бұрандалар, кілттер, бөтелкелер және т.б.). Кей жағдайларда балалар ойыншықтарды пайдаланады, бірақ оларды нақты мақсатына

емес, белгілі бір нысандардың символы ретінде қолданады [5]. ЕЖБА бар балалар жалғыздыққа ұмтылады және оларды жалғыз қалдырғанда өздерін әлдеқайда жақсы сезінеді. Анамен байланысы әртүрлі болуы мүмкін. Кейбірінде – немқұрайлық, анасының бар-жоғына еш реакция бермеу байқалса, кейде – симбиотикалық байланыс түрінде көрінеді: бала анасынан ажырасудан бас тартады, ол болмаған кезде мазасызданады, бірақ ешқашан оған мейірім мен жылылық білдірмейді. Клиникалық және психологиялық талдаулар көрсеткендей, реттеу жүйесінің жеткіліксіз дамуы бар балалардың психикалық құрылымында назардың төмен шоғырлануы, қозғалыс тонусының әлсіздігі, қабылдау бұзылыстары байқалады. Бұл көбінесе аффективті түрде көрінеді. Мұндай балалардың мінез-құлқы қарама-қайшы сипатта болады. Олар үнемі сенсорлық жайсыздық сезініп, оны өздігінен аутосимуляция арқылы өтейді: тербелу, шеңбер бойымен жүгіру, секіру сияқты әрекеттермен. Сонымен қатар, олардың лас заттарға, суға немесе отқа ерекше қызығушылығы байқалады. Бұл да эмоциялық жайсыздықты жеңілдетуге бағытталған маңызды компенсаторлық механизм ретінде түсіндіріледі.

Ерте жастағы балалар аутизмінің ерекшелігі келесідей сипатталады:

Қарым-қатынасқа деген қажеттіліктің тапшылығы, ол ЕЖБА ауырлық дәрежесіне байланысты;

Барлық ауырлық деңгейлерінде балаларда аффективті бейімделмеушілік байқалады; Реттеуші функциялардың дамымауы мінез-құлықтың айқын бұзылысымен көрінеді;

Интеллектуалды және сөйлеу дамуы РДА кезінде айқын өзгергіш және өзіндік ерекшелігімен сипатталады.

Теріс эмоциялық басымдық дерлік әрдайым РДА бар балаларда байқалады және бұл олардың қоршаған ортаны тек жағымсыз аффективті белгілер жиынтығы ретінде қабылдауына әкеледі. Мұндай қабылдау диффузды мазасыздық пен немотивтелген қорқыныштардың қалыптасуына себеп болады.

Аутист балалардың қорқыныштарын клиникалық тұрғыдан талдау үш топқа бөлінуге мүмкіндік берді [6]:

1. Балалық шаққа тән аса құнды қорқыныштар. Олар баланың нақты, маңызды қауіпке реакциясы нәтижесінде пайда болады. Мысалы: жалғыз қалудан, анасын жоғалтудан, бөгде адамдардан, таныс емес ортадан қорқу. Мұндай қорқыныштар РДА бар балалардың 28%-ында байқалады.

2. Аффективті және сенсорлық гиперсезімталдыққа байланысты қорқыныштар жиірек кездеседі — шамамен 35% жағдайда. Ерте жастан бастап балалар әртүрлі тұрмыстық дыбыстардан (шаңсорғыш, су шуы және т.б.), көру және тактильді тітіркендіргіштерден (шам жарығы, теріге маса қонуы және т.б.) қорқады. Кейбір қорқыныштар эмоциялық саладағы гиперсезімталдықпен байланысты – мысалы, таныс емес адамдардан, жаңа орындардан қорқу.

3. Бейтарап емес, сандыраққа ұқсас қорқыныштар, яғни аутист баланың қоршаған орта туралы түсініктерінің шектеулілігі мен үзіктілігімен байланысты. Аутист балалардың қорқыныш нысандарын анықтау өте қиын. Сондықтан психолог пен педагог баланың мінез-құлқын мұқият бақылауы керек. Егер аутист бала оны қорқытатын заттың жанында болса, ол сырттай бейжай көрінуі мүмкін, бірақ денесі түгелімен ширығып, тербелуі немесе шетке шегінуі мүмкін. Мұндай қорқыныштар балалардың эмоциялық тұрақтануы мен бейімделуіне айтарлықтай кедергі келтіреді. Оларда ми асты (подкорковые) функциялардың бұзылыстары жиі ми қыртысындағы бұзылыстармен қатар жүреді. Қозғалыстарының икемсіздігі – қыртыс пен қыртысасты функциялары арасындағы байланыстың бұзылғанын көрсетеді. Ауыр жағдайларда қозғалыс бағдарламасының бұзылысы байқалады, ал көру фиксациясының қиындығы көру-моторлық үйлесімнің бұзылғанын білдіреді. Бастапқы қозғалыс бұзылыстарының сипаты мен сөйлеу бұзылыстары арасында тікелей байланыс бар. ЕЖБА бар балаларда сөйлеу қажеттілігінің ғана емес, сонымен бірге сөйлеуді жүзеге асыру мүмкіндігінің де бұзылуы байқалады. Көптеген балаларда дизартриялық бұзылыстар, сөйлеу қарқыны мен ырғақтылығының бұзылыстары кездеседі [7]. ЕЖБА бар балалардың психикалық дамуы тек биологиялық факторларға байланысты емес. Олардың даму динамикасына әлеуметтік факторлар да кері әсер етеді. Балалардың бастапқы энергетикалық жеткіліксіздігі, онымен

байланысты ынтаның әлсіздігі, кез келген әрекетке тез қажу және қанығу, төмен сенсорлық шектер және жағымсыз сезімдердің басымдығы – осының бәрі мазасыздық пен қорқыныштың жоғары дайындық күйін қалыптастырып, тұрақты дискомфорт жағдайын туғызады.

Аутизм – сыртқы жарақаттаушы ортадан қорғануға бағытталған ерекше компенсаторлық реакция болып табылады. Балаларды психокоррекцияға тарту кезінде түрлі саланың мамандарын – балалар психиатры, невропатолог, логопед, педагог-психолог, тәрбиеші, музыкалық жетекші және басқа мамандарды қатыстыру қажет деп санаймыз. Мұнда олармен педагог-психолог, дефектолог-логопед, музыкалық жетекші және т.б. мамандар жұмыс істейді. Баланың эмоционалдық және интеллектуалдық кемшілігінің ауырлық дәрежесін ескере отырып, психокоррекциялық әсер етудің кезеңділігін қатаң сақтау, сондай-ақ аутист баланың эмоциялық мінез-құлқын реттеуде деңгейлік тәсілді қолдану – оң нәтижелер береді.

Әдебиеттер

1. Блейлер Э. Аутистік ойлау // Жалпы психология бойынша хрестоматия. – М.: ММУ баспасы. – 1981. – 112-125 бб.
2. Бычкова Е. «Жаңбыр балалары»: аутизм туралы барлығы // Няня. – 2001. – №12. – 21-26 бб.
3. Дольто Ф. Аутистерді сауықтыру // Баланың жағында. – СПб.: Петербург – ХХІ ғасыр, – 1997.
4. Каган В.Е. Балалардағы аутизм. – Л.: Медицина, 1981. – 190 б.
5. Лебединская К.С. Ерте жастағы балалар аутизмі // Эмоциялық дамудың бұзылыстары клиникалық-дефектологиялық мәселе ретінде. – М.: Ресей білім академиясының дефектология ғылыми-зерттеу институты, 1992.
6. Никольская О.С., Баенская Е.Р., Либлинг М.М. Аутик бала: көмектің жолдары. – М.: Теревинф, 2000. – 336 б.
7. Ульянова Р.К. Ерте жастағы аутизмі бар мектепке дейінгі жастағы балалардағы қозғалыс бұзылыстарын түзету // Дефектология. – 1988. – №4. – 66-70 бб.

FTAMP: 14.23.09

М.Р. Ниязбекова, Д.Т. Исакова

№ 8 «Балбөбек» бөбекжайы

ҚР, Семей қ., miramgulniazbek@gmail.com

МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ-ОЙЫН ӘРЕКЕТІ АРҚЫЛЫ ДАМУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Музыкалық ойлау шынайы психикалық қызмет бола тұра, оның көмегімен жеке тұлға музыкалық өнердің биіктігіне баулиды, оны құрайтын рухани құндылықтардың мағынасын меңгереді. Ол үрдісте және дыбыстық шындықпен белсенді, эстетикалық боялған өзара іс-қимылдың нәтижесі ретінде пайда болады.

Жеке тұлғаның музыкалық ойлауының негізгі ерекшеліктерін анықтайды екі фактор - бұл музыкалық шығарма және практикалық музыкалық қызмет. Ойлау процесі бұрынғы тәжірибе мен жаңа музыкалық ақпаратты сезінудің «естеліктерін» бейсаналық салыстырудан басталады.

Музыкалық ойлау көркем бейненің тууымен тікелей байланысты. Қазіргі заманғы музыкалық психологияда музыкалық шығарманың көркемдік бейнесі үш бастаудың - материалдық, рухани және логикалық бірлігі ретінде қарастырылады.

Материалдық бастауға: ноталық мәтін, акустикалық параметрлер, әуен, үйлесімділік, метроритм, динамиканы, тембр, тіркелім, фактура.

Рухани бастауға: көңіл-күй, ассоциациялар, өрнек, ерік-жігері, сезім.

Логикалық бастауға: формасы, жанр, мазмұны жатады.

Музыкалық қызметте ойлау негізінен мынадай аспектілерге шоғырланған:

- шығарманың бейнелі құрылысын - ықтимал ассоциацияларды, көңіл-күйлерді және олардың үстінде тұрған ойларды талдау;

- шығарманың музыкалық құрылымын ойластыру - үйлесімді құрылымдағы ойдың дамуының логикасы, әуендердің, ырғақтың, фактураның, динамиканың, агогиканың, пішіннің ерекшеліктері;

- аспапта немесе ноталық қағазда ойлар мен сезімдерді жүзеге асырудың неғұрлым жетілген жолдарын, тәсілдері мен құралдарын табу.

Көптеген музыкант-педагогтардың пікірінше, қазіргі заманғы музыкалық оқытуда оқушылардың кәсіби-ойын қабілеттерінің тренажы жиі басым, онда байыту және теориялық сипаттағы білімді толықтыру баяу жүреді.

Музыкалық ойлауды дамытуға белсенді ықпал ететін музыкалық және жалпы интеллектуалдық ой-өрісті кеңейту жас музыканттың тұрақты қамқорлығы болуы тиіс, өйткені бұл оның кәсіби мүмкіндіктерін арттырады.

Жалпы алғанда музыкалық ойдың логикалық дамуы Б.В. Асафьевтің белгілі формуласына сәйкес - бастапқы серпін, қозғалыс және аяқталу болып табылады [1].

Жылжыту – бұл көрші бөлімдердің әрқайсысы алдыңғы элементті сақтайтын және оған жаңа жалғауды $ab-bc-cd$ формуласы бойынша қосатын салыстыру түрі.

Үдемелі қысым – бұл серпін жоғарылағанда, қарқын жылдамдатылғанда, бөліктің немесе бүкіл туындының соңына қарай үйлесімділіктің жиі ауысуы.

Компенсация – туындының бір бөлігі өтелгенде, екіншісін сипатында, қарқыны мен динамикасында теңестіруі.

Педагог М.И. Махмутовтың жалпы педагогикалық тұжырымдамасына сәйкес, балалардың музыкалық ойлау дағдыларын дамыту үшін проблемалық жағдайларды пайдалану маңызды [1]. Проблемалық жағдайлар келесі жолдармен моделденуі мүмкін:

- балалардың өмірлік құбылыстармен, теориялық түсіндіруді талап ететін фактілермен соқтығысу;

- практикалық жұмыстарды ұйымдастыру;

- балаларға осы құбылыстар туралы бұрынғы өмірлік түсініктерге қайшы келетін өмірлік құбылыстарды көрсету;

- болжамдарды тұжырымдау;

- балаларды бар білімді салыстыруға және қарсы қоюға ынталандыру;

- балаларды жаңа фактілерді алдын ала қорытуға ынталандыру;

- зерттеу тапсырмалары.

Музыкалық оқыту міндеттеріне қатысты проблемалық жағдайлар 3 түрде тұжырымдалуы мүмкін.

1. Музыканы қабылдау процесінде музыкалық ойлау дағдыларын дамыту үшін:

- туындыда басты интонациялық негізді анықтау;

- музыкалық шығарманың стильдік бағыттарын есту арқылы анықтау;

- белгілі бір композитор музыкасының үзіндісін басқалардың қатарынан табу;

- орындаушылық стильдің ерекшеліктерін анықтау.

2. Орындау процесінде музыкалық ойлау дағдыларын дамыту үшін:

- түрлі редакциялардың орындаушылық жоспарын салыстыру;

- музыкалық ой дамитын жетекші интонациялар мен тірек пункттерін табу;

- шығарманы әртүрлі қиялмен орындау.

3. Музыка шығару процесінде музыкалық ойлау дағдыларын дамыту үшін:

- таныс әндерді тыңдау арқылы таңдау;

- тоналдық және атоналдық сипаттағы пьесаларды берілген эмоциялық күйге немесе көркемдік бейнеге импровизациялау;

- музыкалық материалда сөйлеу, өмірлік диалогтарды жүзеге асыру.

Шығармашылық атмосферасын құру үшін қажетті дидактикалық жағдайларды қараған кезде балалардың шығармашылық белсенділігін дамытатын тәрбиешінің, мұғалімнің педагогикалық қабілеттері туралы айту маңызды. Олар:

- балаларға өздеріне қолжетімді нысанда білім беруге, өз бетінше ойлау мен танымдық мүдделерді жандандыруға, өз бетінше жұмысты ұйымдастыра білуге және танымдық қызметті ұтымды басқара білуге, сондай-ақ өзін-өзі таныстыра білуге, балалардың қиындықтарын сезіне білуге және дер кезінде көмекке келуге байланысты дидактикалық қабілеттер;

- перцептивтік қабілет – бала психологиясын баламалы қабылдау және түсіну;

- экспрессивтік қабілеттер – өз ойларын, эмоциялары мен сезімдерін айқын және нақты білдіре білумен, мимиканы, сөйлеуді, қимылдарды басқару;

- суггестивтік қабілеттер - балалардың эмоциялық-ерік саласына ықпал ету;

- коммуникативтік – балалармен оң қарым-қатынас жасау;

- конструктивтік – оқу материалдар, тапсырмалар мен іс-қимылдарының логикалық тұрғыдан құрастырылған жүйесінде осы жас тобындағы балалардың мүмкіндіктері мен қабілеттерін ескере отырып, нақты практикалық жағдайда қолдану білігі.

Педагогикалық зерттеу әдістемесі үшін шығармашылық белсенділік негізінде музыкалық ойлауды дамыту жағдайларын анықтау маңызды. Көптеген психологиялық-педагогикалық зерттеулер шығармашылық қызметті ұйымдастыру принциптерін ашады [2]. Шығармашылық қызметтің қуаттылығы, нәтижелілігі, шығармашылық процестің үздіксіздігі талаптарын сақтау, одан әрі қызметте өз шығармашылық тәжірибесін пайдалану жалпыға бірдей танылған болып табылады.

Көптеген педагог-музыканттар балалардың шығармашылық көріністерінің нәтижелілігі әншілік дағдыларының беріктігіне, аспаптарда ән айту мен музыкалауда, қозғалыстарда белгілі бір сезімдерді, көңіл-күйлерді білдіре білуіне, сондай-ақ аспаптарда ойнау дағдыларын меңгеруіне, өз денесін және дауысын басқара білуіне, таза, мәнерлі ән айта білуіне байланысты екенін көрсетеді. Бала осы іскерліктер мен дағдылардың бәрін бірден емес, оқу процесінде меңгереді. Демек, мектеп жасына дейінгі балаларды оқыту сипатының өзі шығармашылық, қабілеттерді және әртүрлі тұлғалық қасиеттерді (дербестік, білімділік, танымдық белсенділіктің болуы, мақсатқа қол жеткізе білу және т.б.) дамытуға бағдарланған болуы тиіс.

Би шығармаларының музыкалық-ырғақтық іс-әрекеттермен байланысы балалардың терең білімінің қалыптасуына ықпал етеді, қиялын, музыкалық және ырғақтылығын дамытады, қимыл-қозғалыс пен би үлгілерінің әртүрлі комбинациясын меңгеруге көмектеседі [3].

Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер анықталды:

- ырғақ сезімін, музыкалық құлақты, есте сақтауды, зейінді, қимылдарды музыкамен үйлестіру қабілетін дамытуға ықпал ету.

- Би қимылдарында мәнерлілік, икемділік, сымбаттылық, талғампаздық дағдыларын дамыту.

- Қимыл-қозғалыстағы эмоцияны, еркіндік пен шығармашылықты көрсете білуге тәрбиелеу.

Біз өз жұмысымызда заманауи педагогикалық әдістер мен технологияларды қолданамыз және енгіземіз, мысалы:

- сөздік әдіс (музыка табиғаты, оның бейнелеу құралдары туралы талқылау, қимыл-қозғалыс тәсілдерін түсіндіру, бағалау);

- көрнекілік әдіс (музыканың сүйемелдеуімен санау арқылы мәнерлеп көрсету);

- практикалық әдіс (нақты музыкалық-ритмикалық қимылды қайталап орындау);

- ойын технологиялары (біз ойынды сабақ барысында релаксация және демалу құралы ретінде пайдалану туралы емес, сабақты ойындық элементпен толтыру, ойындарды құрамдас бөлікке айналдыру туралы айтып отырмыз. Әрбір ырғақты ойынның өзегінде белгілі бір мақсат, нақты міндет бар.

- денсаулықты сақтайтын технологиялар (жүйелі, сатылы, нақты және қолжетімді тапсырмалар; ұсынылатын жаттығулар стандарттарын сақтау; дене белсенділігін бөлу; желдету);

– тұлғалық-бағдарлы көзқарас (қарым-қатынасты ұйымдастыру әдісі ретінде пайдаланылады, оның барысында оқушылардың мүмкіндіктері мен қабілеттері жан-жақты ескеріліп, олардың жеке қабілеттерін дамыту үшін қажетті жағдайлар жасалады).

Тәжірибеде біз музыкалық-ритмикалық қимылдарды үйрету мақсатты және ұзақ процесс екенін, оны кезең-кезеңімен жүзеге асыруды қажет ететінін білдік. Бастапқы кезеңде оқушылардың жаттығу туралы түсінігін дамытамыз.

Келесі кезеңде біз жаттығу техникасының бөлшектерін үйренеміз, нақтылаймыз және жетілдіреміз, мәнерлілікке жаттығамыз және жалпы композицияны құрастырамыз.

Бекіту және пысықтау кезеңі моториканың дамуымен және олардың бидегі шығармашылық өзін-өзі көрсетуге көшуімен сипатталады. Бұл кезеңде біз жаттығуларды орындау сапасын нақтылаймыз және балалардың жеке стилін дамытамыз.

Бірқатар әдістер мен әдістер маған шығармашылық қабілеттерімізді дамытуда тұрақты оң нәтижелерге қол жеткізуге көмектеседі, атап айтқанда:

- баланы музыкамен қимылдауға үйрету ойын сипатында болуы керек;
- балалармен жұмыс істегенде балаларға қызықты болатын түрлі құралдар мен ойыншықтарды қолданған дұрыс;
- балалармен өткізілетін әрбір іс-әрекетте балалардың қызығушылығы таусылмауы және олардың назары шаршамауы үшін жаңа нәрсе болуы керек;
- әр балаға мұқият қарау, оның темпераментін, рухани әлемін, балалық шақтың қажеттіліктерін білу қажет;
- бейнелерді, импровизацияны, мәнерлі сюжеттерді жеткізуге арналған іс-шаралар.
- балалармен қарым-қатынас қуаныш атмосферасында өтуі керек және бұл ең бастысы, өйткені қуаныш-балаға күшті және пайдалы әсер.

Мектеп жасына дейінгі музыкалық ойлау қабілетін балалардың шығармашылық-ойын қызметінің арқылы дамыту проблемасы бойынша психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау мынадай тұжырымдарды жасауға мүмкіндік берді [4]:

1. Музыкалық ойлау шынайы психикалық қызмет, оның көмегімен жеке тұлға музыкалық өнердің биіктігіне баулиды, оның рухани құндылықтардың мағынасын біледі. Ол үрдісте және дыбыстық шындықпен белсенді, эстетикалық боялған өзара іс-қимылдың нәтижесі ретінде пайда болады. Музыкалық ойлауының негізгі ерекшеліктерін екі фактор анықтайды – олар музыкалық шығарма және практикалық музыкалық қызмет.

2. Музыкалық тәрбие теориясында гуманистік ұстанымдар баланың музыкалық өнердің мазмұнын тану процесімен байланысты. Музыкадағы және өнердің басқа да түрлеріндегі сұлулық пен үйлесімділік әлемін ашатын, музыкалық ойлауды дамытатын және педагог пен баланың ойын шығармашылығындағы жеке өзара іс-қимылы негізінде өнермен қарым-қатынас жасау тәжірибесін кеңейтуге бағытталған таным жағдайларын бөлетін танымдық субъект ретінде балаға көзқарас басым болуы тиіс.

3. Музыкалық ойлауды іс-әрекеттік көзқарас тұрғысынан дамыту баланың әр түрлі көркем-шығармашылық қызметін жүзеге асыру, қамтамасыз ету және ұйымдастыру процесі ретінде айқындалады. Мектепке дейінгі балаларды музыкалық мәдениетке баулу және балалардың дербестігін, бастамашылығы мен шығармашылығын дамыту арқылы музыкалық ойын қызметі музыкалық ойлауды дамытуда бай әлеуетке ие.

Музыкалық-ритақты және би әрекеті балалардың шығармашылық қабілеттерінің дамуына жағымды әсер етеді, өйткені баланың өзін білдіруге, жеке басын ашуға, сезімдерін, көңіл-күйін, ойларын жеткізуге, мінез көрсетуге мүмкіндігі бар. Балаларға қол жетімді би өнерімен байланыста бола отырып, олар біртіндеп сұлулық әлемімен танысады.

Әдебиеттер

1. Махмутов М.И. Избранные труды: В 7 т. Т.1: Проблемное обучение: Основные вопросы теории / Сост. Д.М. Шакирова. – Казань: Магариф-Вакыт, – 2016. – 423 с.
2. Сяоцин И. Музыкальное воспитание и развитие творческих способностей детей дошкольного возраста / Вестник Китайского женского университета. – 2002. – Вып. 6. – С. 36-38.

3. Щепенко А.Н. Значения музыкально-ритмических движений в музыкальном развитии детей дошкольного возраста // Проблемы современной науки и образования. – 2016. – № 30 (72), – С. 56-58.

4. Ланцова Т.И., Гамаюнова О.О. Педагогические условия, способствующие развитию творческих способностей детей старшего дошкольного возраста на музыкальных занятиях//Профессиональная ориентация. – 2017 – №27 – С. 121-129.

FTAMP 17.07.21

Р.Ш. Сулейменова

45 ЖОББМ

ҚР, Семей қ., srayia@mail.ru

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ РУХАНИ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДЫҚ ҒЫЛЫМДАҒЫ ӨЗЕКТІЛІГІ

Қазақтың ұлы ойшылы, ақын, философ Шәкәрім Құдайбердіұлының рухани мұрасы – ұлттық мәдениет пен адамзат өркениетінің биік құндылықтарымен астасқан ерекше феномен. Оның шығармалары мен философиялық ойлары – бүгінгі қоғамдағы рухани жаңғыру, ұлттық сана мен адамгершілік құндылықтарды дамыту үшін маңызды қайнар көз.

Қазіргі жаһандану дәуірінде рухани құлдырау, құндылық дағдарысы, жас ұрпақтың ұлттық болмысын сақтау мәселелері өткір тұр. Осындай жағдайда Шәкәрім мұрасы – адамгершілік пен әділеттілік идеалдарын қайта жаңғыртудың ғылыми және практикалық негізі бола алады.

Ол – ақын, ойшыл, тарихшы, аудармашы және философ ретінде ұлттық мәдениет пен гуманитарлық ой дамуына зор үлес қосты. Бүгінгі таңда оның мұрасы тек әдеби-тарихи тұрғыдан ғана емес, философия, дінтану, мәдениеттану, этика және педагогика сияқты қазіргі гуманитарлық ғылымдардың зерттеу нысанына айналып отыр.

Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығы қазақ руханияты мен әдебиетінде ерекше орын алады. Ақынның философиялық мұрасы адамгершілік, әділет, адалдық пен жауапкершілік сияқты құндылықтарды насихаттайды. Оның «ар ілімі» – адамның ішкі ұжданы мен моральдық тазалығын қалыптастыруға бағытталған ілім [1].

«Үш анық» еңбегінде Шәкәрім ақиқатқа жетудің үш жолын – сезім, ақыл және иман арқылы тануды ұсынады. Бұл идеялар қазіргі когнитивтік философия мен құндылықтар антропологиясымен үндес келеді. Ғалым пікірінше, дін мен ғылым бір-біріне қарсы емес, керісінше адамды ақиқатқа жетелейтін екі параллель жол [1].

Шәкәрімнің рухани философиясы – имандылық, ар ілімі, жан мен ақыл категориялары арқылы қалыптасқан. Ол адам өмірінің мәнін «Ар ілімінде» іздей отырып, «ақ жүрек», «таза ақыл», «адал еңбек» ұғымдарын үйлесімде қарастырды.

Абайдан үйренген ойды дамыта келе, Шәкәрім адам мен қоғамның рухани дамуында иман мен ардың шешуші рөл атқаратынын дәлелдеді. Оның «Үш анық» трактаты – қазақ руханиятындағы тұңғыш жүйелі философиялық еңбек. Онда ақиқаттың, сенімнің және білімнің арақатынасы жан-жақты сараланған.

Шәкәрім үшін адамгершілік – қоғамның тұрақтылығы мен дамуының басты шарты. Ол «Адамдық борышың – халқыңа еңбек қыл» деп, азаматтық жауапкершілік пен қоғамдық белсенділікті ұсынды.

Қазіргі қоғамда экологиялық, әлеуметтік, рухани дағдарыстар кезінде Шәкәрімнің «ар ілімі» этикалық бағдар ретінде өзектілігін арттырады.

Әлеуметтану тұрғысынан қарағанда, Шәкәрім идеялары – әділетті қоғам мен рухани тұтастық концепциясына негіз болады.

Қазіргі гуманитарлық және қоғамдық ғылымдарда тұлға тәрбиесі, моральдық құндылықтар мен әлеуметтік жауапкершілік маңызды мәселелер ретінде қарастырылады. Осы

тұрғыдан алғанда, Шәкәрім шығармаларының мазмұны бүгінгі мектеп бағдарламасында, әсіресе әдебиет сабақтарында өзекті болып табылады (өкініштісі мектеп бағдарламасында тек 8 сыныпта ғана өткізілуі).

«Адамдық борышың» өлеңіндегі ар ілімі

Шәкәрімнің «Адамдық борышың» өлеңі адамның қоғам алдындағы жауапкершілігі мен моральдық борышын көрсетеді. Ақын адамдық борышты орындауды адамның ең басты міндеті деп санайды. Өлеңде келтірілген идеялар:

- Адал еңбек пен әділдік;
- Ар мен ұждан тазалығы;
- Қоғам алдындағы моральдық жауапкершілік.

Қазіргі сабақтарда мұғалім бұл өлеңді келесі әдістермен оқушыларға ұсына алады:

- Пікірталас: «Адамның ең басты борышы неде?»
- Эссе жазу: «Менің адамдық борышым»;
- Құндылықтарды салыстыру: Абайдың «Толық адам» ілімімен.

Бұл тәсілдер арқылы оқушы ар мен адамдық борыш ұғымын өз өмірімен сабақтастыра біледі [2].

«Еңлік-Кебек» поэмасындағы адамгершілік және әділет

«Еңлік-Кебек» поэмасы – махаббат пен ар алдындағы адалдық тақырыбын көтереді. Поэмада кейіпкерлердің трагедиясы арқылы қоғамдағы әділетсіздік пен ескі салттың қаталдығы көрініс табады.

Ақынның негізгі идеясы: адамның ар-ұяты мен сезім еркіндігіне құрметпен қарау. Бұл шығарманы 8-сынып оқушыларының сабаққа қабылдау тәсілдері:

- Кейіпкерлерді талдау: Еңлік пен Кебек арлы тұлғалар ретінде;
- Инсценировка: көрініс сахналау арқылы сезім мен мінезді түсіну;
- Талқылау: «Егер Шәкәрім бүгін өмір сүрсе, Еңлік пен Кебек тағдырын қалай бейнелер еді?»

Осылайша, оқушылар әділет, махаббат және жауапкершілік құндылықтарын бағалай алады [3].

Ар ілімі – тұлға тәрбиесінің өзегі

Шәкәрім адам тәрбиесін қоғам дамуының негізі деп санады. «Адамның жақсы болуы – тәрбиеден» деген қағидасы қазіргі гуманистік педагогика мен рухани-адамгершілік білім тұжырымдамаларымен сәйкес келеді...

Шәкәрім Құдайбердіұлының философиялық ілімі адамның ішкі рухани тазалығын, әділдік пен мейірімділікті басты ұстаным ретінде қарастырады. Оның «ар ілімі» – адамның моральдық негізін қалыптастыруға бағытталған.

Қазіргі педагогикалық теорияда тұлға тәрбиесі үш бағытта дамиды:

1. Ақыл-ой тәрбиесі – логикалық ойлау, мәтінді түсіну қабілеті;
2. Эмоциялық-адамгершілік тәрбиесі – құндылықтар мен мінез-құлық мәдениеті;
3. Рухани даму – өзін-өзі тану, ішкі үйлесім.

Шәкәрімнің ар ілімі осы үш бағыттың түйіскен тұсында тұлғаның ішкі ұяты мен жауапкершілігін қалыптастырады. Мектеп сабақтарында бұл шығармалар тек мәтінді оқумен шектелмей, адамдық қасиеттерді дамыту құралы ретінде пайдаланылады.

Мысалы:

- «Адамдық борышың» өлеңі арқылы оқушылар өз өмірінде адамдық борышты орындауды үйренеді;
- «Еңлік-Кебек» поэмасы арқылы әділет пен махаббат, қоғам алдындағы жауапкершілікті түсінеді;
- Кейіпкерлер әрекетін талдау арқылы өз құндылықтарын қалыптастырады [4].

Бүгінгі таңда Шәкәрім идеялары «Мәңгілік Ел», «Рухани жаңғыру», «Адалдық пен әділет қоғамы» ұғымдарымен үйлеседі.

Оның шығармашылығы жастардың рухани иммунитетін қалыптастыру, ұлттық сана мен мәдени бірегейлікті нығайтуда ерекше рөл атқарады.

Қорытындылай келе, «ар ілімі – тұлға тәрбиесінің өзегі» деп есептеуге болады. Оқушыларға адамдық борыш, ар, әділдік сияқты құндылықтарды ұғындыру олардың рухани кемелденуіне жол ашады.

XXI ғасырдағы жаһандану дәуірінде рухани құндылықтардың әлсіреуі, адам мен қоғам арасындағы байланыстың үзілуі сияқты мәселелер байқалады. Осы тұрғыда Шәкәрімнің «ар ілімі» мен «ұждан философиясы» адамзаттың рухани бағдарын қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

Оның идеялары қазіргі гуманитарлық ғылымдардағы пәнаралық зерттеу тәсілдерімен (философия, мәдениеттану, психология, әдебиеттану) өзара байланысып, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды тоғыстырады [5].

Шәкәрім Құдайбердіұлының мұрасы – ұлттық және әлемдік гуманитарлық ойдың алтын қазығы. Оның философиялық және көркемдік идеялары қазіргі гуманитарлық ғылымдардың басты бағыттарымен тығыз байланысты.

Шәкәрімнің ар ілімі мен рухани мұрасы – бүгінгі қоғамдағы адамгершілік құндылықтарды жаңғыртудың, ұлттық болмысты сақтаудың және тұлғаның рухани дамуын қамтамасыз етудің маңызды рухани негізі.

Шәкәрім Құдайбердіұлының «Адамдық борышың» өлеңі мен «Еңлік–Кебек» поэмасы – адамдықтың, ар мен әділеттің мәңгілік жыршысы. Оларды қазақ әдебиеті оқулығында оқыту тек әдеби білім берумен шектелмей, рухани-адамгершілік тәрбиенің негізгі құралы болып табылады. Шәкәрім мұрасы қазіргі гуманитарлық және қоғамдық ғылымдар контекстінде де өзектілігін сақтайды, тұлғаны тәрбиелеудің тиімді әдістерін ұсынады.

Шәкәрім Құдайбердіұлының рухани мұрасы – ұлттық руханияттың өзегі әрі қазіргі қоғамдық ғылымдар үшін сарқылмас идеялық қайнар. Оның ар ілімі, имандылық, әділет, адамгершілік ұстанымдары бүгінгі ғылым мен қоғамның дамуында да өзекті болып қала береді.

Шәкәрімнің көзқарастары қазіргі заманғы адамзаттың рухани дағдарысын еңсеруге бағытталған әмбебап бағдарлама іспетті.

Әдебиеттер

1. Шәкәрім Құдайбердіұлы. Үш анық. – Алматы: Арыс, 2008.
2. Қирабаев С. Шәкәрім және адамгершілік философиясы. – Алматы, 2005.
3. Кенжетәева Б. Шәкәрім шығармашылығы және мектеп бағдарламасы. // Филология және өнертану. – №2. – 2019.
4. Әуезов М. Абайдың ақын шәкірттері. – Алматы: Ғылым, 1994.
5. Сатыбалдыұлы Ә. Қазақ этикасы және ар ілімі. – Алматы: Раритет, 2018.
6. ҚР Оқу-ағарту министрлігі. Қазақ әдебиеті. 8-сынып оқулығы. – Алматы: Арман- ПБ, 2019.

ҒТАМР: 17.01.83

Б.К. Какимов

Жалпы білім беретін орта мектеп
ҚР, Абай облысы, b1986kakimov@mail.ru

ШӘКӘРІМ – ҰЛЫ ТҰЛҒА

Шәкәрім Құдайбердіұлы (1858-1931) – ақын, жазушы, тарихшы, композитор. Абаймен замандас әрі інісі, әрі ол негізін салған реалистік әдебиет дәстүрлерін алға апарушы ізбасары. Өзі өмір сүрген ортаның қоғамдық-саяси және әлеуметтік сыр-сипаттарын керебілуде, қоғам мен адам табиғатындағы кемшіліктерді зерделеуде, туған халқына түзу жол көрсетуде Құдайбердіұлы Абай бағытын ұстанды. Шәкәрімнің әкесі Құдайберді Құнанбайдың Күңке деген бәйбішесінен туған, яғни Абайдың туған ағасы. Шәкәрім бес жасында ауыл молдасына оқуға беріледі де онда жеті жасына дейін оқиды.

Жеті жасында өкеден жетім қалған ол бұдан былайғы кезде Абайдың тікелей тәрбиесінде болады. Өскен ортасының аса бай дәстүрлері мен Абай ағасының тәрбиесі табиғатынан зерек Шәкәрімнің жетімдік көрмей өсуіне ғана емес, оның таланты ақын, парасатты ой иесі болуына да зор ықпал жасады. Шәкәрімнің өзі кейінірек былай деп жазады: «Әкеміздің бір шешесінен туған Ибраһим мырза, қазақ ішінде Абай деп атайды, сол кісі мұсылманша һәм орысша ғылымға жүйрік һәм алланың берген ақылы да бұл қазақтан белек дана кісі еді, ержеткен соң сол кісіден тағлым алып, әр түрлі кітаптар оқып, насихатынтыңдап, азғана ғылымның сәулесін сездім». Кезінде арнайы оқу орындарында оқып білім алмаса да, ез бетінше ізденіп және Абай ағасының жетекшілігімен жан сарайын байытқан Құдайбердіұлы заманында қазақ арасындағы аса білімдар адамдардың бірі болды. Араб, парсы, түрік, орыс тілдерін жетік білді. Ол адамдар өмірін жақсартуға тырысқан ғалымдарды мысалға келтіреді. Олардың кейбіреулері адам өмірі жаратқан иесін танумен түзеледі десе, кейбіреулері үкімет жойылса, әркім өз бетімен өмір сүрсе түзеледі деді. Ал, біреулер оқу-біліммен, халықты ағартумен адам өмірі түзеледі деді. Біреулері бай, кедейді теңеумен түзеледі десе, біреулері тәрбиемен түзуге болады деді. Өмірдің өзі – тіршілік таласы. Сондықтан адам өмірін жаратылыстың өзі солай жаратқан, бірін-бірі жеп, талап, таласып өмір сүрмек дегендер де болған. Шәкәрімнің өзі бұл идеялардың ешқайсысы адам жаратылысын өзгерте алмайтынына сенімді болды.

Шәкәрім Құдайбердіұлы ұлы ұстазы Абай ағасындай реалист суреткер еді. Бұл кітапқа енген туындыларда ақынның демократиялық, халықтық және адамгершілік асыл көзқарасы бейнеленген [1].

Шәкәрім Құдайбердіұлы – қазақтың басына біткен, заманының озық ойлы демократы. Жартығасырдан астам еріксіз үзілістен соң халық алдына қайта шыққан ұлы тұлғаларымыздың бірі Шәкәрімнің қазақ халқының рухани мәдениетінің тарихындалатын орны ерекше. Ол ақын, тарихшы, философ, өз заманының үлкен ойшылы. Қазақ әдебиетін жаңа белеске көтерген, қазақ халқының көркемдік ойының үздік үлгілерін туғызған, қазақ өлеңдерін түрлендіре түскен, қазақ тілінің мол мүмкіндіктерін бұрынғыдан әрмен танытқан бірегей қаламгер. Ол жаңа қазақ әдебиетінің көшбасшысы Абайдың үлкен ағасынан туған ізбасар інісі. Туыстық жөнінен ғана емес, ұстанған жолы тұрғысынан алып қарағанда да Абайға ең жақын адам еді. Қазақ халқының атақты философы, гуманисі Шәкәрім Құдайбердіұлының бізге қалдырған рухани мұрасы, өзінің ерекшелігімен таң қалдырады. Ол әрдайым өзінің рухани әлемін дамытып, көп нәрсеге түсініктеме бере алатын жан. Философиялық тұрғыда өмір мен өлім, тұлға мен әлем, жан мен тән деген ұғымдарды толық ашыптүсіне білді [1].

Өзінің шығармаларында Шәкәрім өмір жайлы көп жазған. Әдеби мұрасы толыққанды философиялық ойы осы жайлы ашылатынын өзі де білмеді. Оның өмірі біз үшін үлгі. Абай атамыздан қалған мұрасын, адамгершілік құндылықтарын тазалық пен шындықты өзінің өмір жолында ұстанымға айналдырған. Сондықтан өз санасын тазартып, қажет емес ойлардан босатып, білім жолына бек сеніммен қадам басқан. Үлкен шыдамдылықпен Батыс және Шығыс ғалымдарының еңбектерімен таныса отырып, рухани-адамгершілік құндылықтарын назарына алып, оларға сыни көзбен қарап, өзінің ішкі жан дүниесіне тән ойларын теріп, жинақтаған ізгі ниетті жан болатын [1].

Оның ақжүрек адамгершілік пен ақниет азаматтықты дәріптеген өлеңдері, имандылық пен инабаттылыққа шақырған сыр сөздері, елдік пен бірлікке үндеген салауатты жырлары дауылпаздай дабылдап, қалың шарасыздық пен табансыздықтан тауы шағылып, жігері жасыған «қалың қазақ қайран еліне» тірек болып, болашаққа үміттерін оздырды. Қоғамды танып, дәуірді бағалауға таразы өлшеміндей нысанаға айналды. Ақын сөздері алты алашқа ұран болды.

Әйтседе, Шәкәрім Құдайбердіұлының дүниетанымына, оның әлеуметтік – философиялық көзқарастарына арнаулы тоқталып, толық және жан – жақты сипаттама, берілді деп айта алмаймыз. Себебі, Шәкәрім шығармашылығындағы дүниетаным мәселесі тереңде жатыр. Шәкәрімнің діни және дүниетанымдық көзқарастарына жете, түпкілікті талдау жасалмаса да, оған жол салып. Десек те, Шәкәрім мұрасы әлі де кең құлашын жая қоймаған алғашқы зерттеулер мен мақалалардағы ой-толғамдармен шектеле қоймаса керек. [2].

Ендігі кезек – ақынның бай шығармашылық әлемін әр қырынан үңіле қарастыру арқылы танымдық сырын, қоғамдық мәнін, көркемдік құдіретін, тарихи маңызын терең талдау. Ақынның қоғамымыздың мәдени, рухани өміріндегі дара тұлғасын таныту. Терең ойлы суреткерге тән шынайы бейнесін көкейге орнықтыру. Шәкәрімнің әдебиет пен поэзияда ғана емес, қоғамдық ой-жүйедегі орынын анықтау [3].

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басы – қазақ әдебиетінің кемелдену кезеңінен бастау алып, мағыналық тереңдеу, мәнді ой түйіндеу, көркемдік өрнектену, халықты өрлеуге шақыру, кәсіби тұрғыдан толысу кезеңі еді. Бұл кезде бұрын әлі қалыпқа түсіп бітпеген, қайталана қолданылып келген көшпелі мазмұн, түрлік пішіндердің, бір текті стильдік тілдік оралымдардың сапалы көркемдік әдіске айналу дәуірі басталса, ал қазақ философиясында ерте кездегі философиялық ой-толғамдардың танымдық өрісі одан әрі жандана, жаңара түсті. Бұл үрдіс ең алдымен, Абайдың, оның дарынды шәкірттерінің, әсіресе Шәкәрімнің шығармаларында кеңінен көрінді. Ауыз әдебиетіндегі философиялық ой, дүниетаным Шәкәрім шығармаларында жалғасып, әлемдік философтардың пікірлері қазақ дүниетанымымен ұштасқан күйі жазба әдебиет үрдісінде көрініс тапты. Ал, сол Шәкәрім шығармаларындағы «жасырынған мағыналар қазынасын» бірлесіп аша түсу алдағы күндердің таусылмас игілікті сыбағасы [4].

Зерттеушілердің де, әдебиетші ғалымдардың да алдағы нысана-бағдары ақынның сан-салалы шығармашылығын әр бағытта, мысалы, Шәкәрім шығармашылығының тақырыптық желілері, оның поэзиясының көркемдік өрнектері, тәрбиелік және эстетикалық мән-мағынасы, тарих пен бергі заман байланысы, Шәкәрім поэзиясының Батыс-Шығыс классикалық поэзиясымен сабақтастығы, Шәкәрім өлеңдерінің түрлік, ұйқастық иірімдері, Шәкәрім шығармашылығындағы ұлттық дәстүр мен ақынның дара ерекшеліктерін танытатын басқа да қасиеттерін саралау, ғылыми жүйеде зерттеу болуы тиіс [5].

Қандай біртуар тұлға болса да, ол ең алдымен, өз заманының, өз ортасының түлегі. Суреткер өз дәуірінің шындығын шығармаларына арқау етеді. Замандастарының мұңын мұндап, жоғын жоқтайды. Халқының мәдени, рухани дәрежесін өзі өмір сүрген уақыттың өлшемімен биікке жетелейді. Сол замандағы қоғамның тыныс-тіршілігі мен халқы көтерілген рухани биікті өткен тарихпен салыстырып барып, ел-жұртының қаншалықты ілгерілегенін, жетістігі мен кемістігін салмақтайды. Өткен тарихты санасында сүзіп, өмір сүрген дәуірінің қыр-сырына қанығып, болашаққа болжам жасайды. Көне тарихтың, алдыңғы ата-баба дәстүрінің прогресшіл жақтарын өз уақытына қайта жаңғыртып жеткізеді, өз дәуірімен байланыстырып барып, болашаққа жол тартады. Ендеше, әдебиет пен мәдениет қайраткерлерінің көпшілігі – заман мен заманды жалғаушы, ел тарихын көркем туындылары арқылы қайта жаңғыртушы басты тұлғалар. Олардың туындыларының үлкен бір қыры – шығармаларындағы тарихи, қоғамдық, өмірлік танымы, оның үстіне, ақын не жазушы өз шығармалары арқылы заманды жалаң көрсетіп, оқиғаны тізіп шығушы емес, көркем суреттеп, оқушысына жан-жақты әсер беруші. Осы жан-жақты әсердің ішінде көркемдік шеберлікпен бірге тағылым-тәрбие, таным, саналық жолдар көркем туындының бөлінбес бір саласы есебінде қоса жүрмек [6].

Шәкәрімнің шығармашылық жолы сан-салалы. Әрине, ол ең алдымен, ақын. Сонан кейін барып, шежіреші-тарихшы, елдің ішкі тіршілігінің қам-қарекетін жазған көсем сөзші. Ең бастысы Шәкәрім өзінің өмір сүрген ортасында болған қоғамдық-тарихи құбылыстар арқылы өмір сырына үңілген дүниетанушы адам. Сонымен бірге, Шәкәрім ғұлама ойшыл, үлкен тәрбиеші. Ол шығармасын тек тарихи тұрғыда жазбайды, ескінің жаңаға ұласуын, арғы заман мен бергі заманның саналық, сапалық ерекшеліктерін образ бейнелері, ой-түйіндері арқылы үнемі даралап суреттеп отырады. Кейіпкерлер іс-әрекеті де, ойлау жүйелері де, көбіне саналы тіршіліктің ыңғайына қарай бағыттталып отырады. Және ондай бағыттталу автордың әдейі иіп әкелген зорлығы емес, заман мен уақыт шындығының белгісі. Ондай тағылымы терең «жұмбақ» шумақтардың үлгі-өнегелік, тәлім-тәрбиелік мәні үлкен. Ендеше ескілік өмірді, жолсыз салтты сынаушы ғана емес, халықтың өмірі мен тарихындағы ғасырлар бойы қалыптасқан жақсылықты дәріптеуші [7].

Осыдан келіп Шәкәрімнің танымдық көзқарасының қалыптасу тамыры шығады. Белгілі бір халықты жете танып. Оның өмірлік философиясын білу үшін, алдымен сол халықтың тарихы мен ауыз әдебиетін білу керек. Сондықтан Шәкәрімге де халқының көне тарихын жан-жақты білу, оған қазақтың ауыз әдебиеті, ертедегі арман-тілегі, аңыз әңгімелері әсер етті. Қазақ халқының қиссалары, мақал-мәтелдері, шешендік шиырлары ауыздан-ауызға жетіп, жұрттың рухани жетілуіне өз ықпал-әсерін тигізгені анық. Адамгершілік, бауырмалдық, бір-біріне қамқорлық, ғашықтық, сүйіспеншілік, барлығы да ұлттық дәстүрімізге тән құндылықтар.

Ата тәрбиесінен кейін Шәкәрімді қызықтырған ауыз әдебиеті болды. Ондағы айтылған халықтың мұң-мұқтажы, халықтың тіршілікке деген көзқарасы Шәкәрім дүниетанымын, философиялық ойын жетілдірді, оның өмірге деген көзқарасы халықпен ортақ, бірге болды. Шәкәрімнің қай шығармасында болмасын адамдық қалыпты берік ұстанған, мейірімді пейілден айнымаған көпшілік қауым бар, ол халық екенін, халық санасының қай кезде де қалпы құрымайтындығын, келешек күндердің қиыншылығы ел-жұртты тұрмыстық жағынан да, рухани жағынан және мәдени жағынан да қысуы мүмкін екенін түйіндей барлап, елдің елдігін сақтайтын сара жол халық пейілі екенін болашаққа әдейі ескертетін сықылды [8].

Бет сыдырғы білім мен тамыры келте танымның тісі батпайтын Шәкәрім бабамыздың сыр сөздері – әдеби туынды ретінде қарастыруды қанағат қылмайтын рухани мұра. Бұған, әсіресе, ғұмырының соңғы жартысында жазған дүниелері жатады.

Қажылық сапарынан соң Шәкәрім өмір жолындағы шешуші кезеңге аяқ басады. «Ақылы саудың ойына сыймайтын алдамшы діндерді», «партия қуған өңкей қыртты», «...қатты адасқан, дау сабасқан діншілер мен пәншілердің» пайғамбарын парықтап, ақыл таразысына тартады.

«Таза хақиқат» тілеген жүрек елден жырақта, Шыңғыстауды жалғаз паналауға мәжбүр етеді. Бұл – тек қана «оңаша ой қорытып, шабыт шақырудың» амалы емес, пайғамбарлар мен әулие-әнбиелерден үзілмей үрдіс болған Хақ дидарына ұмтылудың шарықтау шегі, кемелдікке ұмтылған жанның қадамы еді [9].

Шәкәрімнің рухани мол мұрасы бүгінгі күнде жоғарғы оқу орындарында оқытылуда. Гуманитарлық ғылым саласында өзіндік орны бар. Әлі де зерттеуді талап ететін мол рухани мұрасы. Бізге беймәлі тұстары мен терең ғылымды қажет етеді. Асыл мұрасы ғылыммен, зерттеуді кеңінен қарап зерделеу қажет.

Әдебиеттер

1. Әділет рухани жаңғырту. Гүлжан Беркінбаева, Хакім Абай музейінің аға ғылыми қызметкері. Шымкент қаласы. 6 желтоқсан 2019жыл.
2. Айтбаева А. Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармаларындағы діни және дүниетанымдық мәселелер Кан.дисс.-Алматы – 1996.
3. Тілеуханова А.Т. Шәкәрім шығармаларындағы шеберлік пен таным бірлігі: ф.ғ.кан.дисс. – Алматы – 1995
4. Әбдірасымова Г.З. Шәкәрім Құдайбердіұлы философиясындағы адам мәселесі: ф.ғ.кан.дисс. Алматы. 1998 – 148 бет.
5. Әбдіғазизұлы Б. Шәкәрім шығармашылығының дәстүрлік және көркемдік негіздері: ф.ғ.кан.дисс. – Алматы, 2001 – 338 бет.
6. Әмірғазин С.Т. Исламның қазақ халқының рухани дәстүріне ықпалы: ф.ғ.кан.дисс. – Алматы, 1997 – 140 бет.
7. Жұмағалиев З.Т. Шындық және көркем әдебиет. Қарағанды, 1993 – 216 бет.
8. Шәкәрім Құдайбердіұлы Иманым. – Алматы: Арыс, 2000 – 321 бет.
9. Мұсылмандық шарт. – Алматы: Қазақстан Мерей, 1992 – 78 бет.

ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫ БАҒАЛАУ ҮДЕРІСІНІҢ ЫҚПАЛЫ

Бағалау – оқу дәлелдері жоспарлы және жүйелі жинақталатын және де оқу сапасы туралы қорытынды қабылдау үшін қолданылатын кез келген қызметті сипаттайтын ұғым. Бұл ұғым бағалаудың екі аспектісін көздейді: оқуды бағалау (жиынтық бағалау) және оқу үшін бағалау (қалыптастырушы бағалау).

Бағалаудың бұл түрінің қалыптастырушы болып аталатындығы - бағаның нақты бір оқушыға, оның білім мазмұнын меңгерудегі кемшіліктерін анықтауға және өзіндік орнын барынша тиімді толықтыруға бағытталғаны. Мұғалім бұл бағалау әрекеті арқылы пәнді меңгерудің мақсатын нақты анықтай алады. Оқушының өткен тақырыптарды біртұтас, үйлесімді сурет түрінде елестетуіне, нәтижені бақылаудың сәйкес тәсілдерін өзі анықтай білуіне, жоғары деңгейге жетуге ынталануына ықпал ете алады. Қалыптастырушы бағалаудың мақсаты - оқу материалын меңгергендігі жөнінде объективті ақпарат алу, білім алушының кемшіліктерін дер кезінде анықтау, мұғалім - оқушы арасында кері байланысты орнату.

Қалыптастырушы бағалау – оқушының оқу нәтижесінің үнемі ілгерілеп және дамып отыруына ықпал ететін, мұғалім мен оқушы, оқушы мен оқушы арасында кері байланысты қамтамасыз ететін үдеріс.

Қалыптастырушы бағалау күнделікті оқыту мен оқу үдерісінің ажырамас бөлігі болып табылады және тоқсан бойы жүйелі түрде жүзеге асады. Қалыптастырушы бағалау оқушылар мен мұғалім арасындағы кері байланысты қамтамасыз етеді, оқу үдерісін түзетіп отыруға мүмкіндік береді. Мұғалімдер оны оқушылардың жетістіктерін өлшеп, алдағы сабақтарын жоспарлау үшін қолданады.

Қалыптастырушы бағалау барлық пәндер бойынша қолданылады, алайда бағалау тәсілдері пәннің мазмұны мен ерекшеліктеріне байланысты ерекшеленуі мүмкін. Мұғалімдер қалыптастырушы бағалаудың нәтижелерін оқушылармен арадағы кері байланыс үшін және де оқу үдерісінің барысында ата-аналарға ақпарат беру үшін пайдаланады.

Қалыптастырушы бағалаудың басты мақсаттары: оқу материалын меңгергендігі жөнінде объективті ақпарат алу, білім алушының кемшіліктерін дер кезінде анықтау, мұғалім - оқушы арасында кері байланысты орнату.

Қалыптасырушы бағалау кезінде күтілетін нәтиже қандай болмақ. Қалыптасырушы бағалауда оқушының пәнге деген қызығушылығы артады, оқушы өзін -өзі дұрыс бағалауды үйренеді, мұғалім мен оқушы арасында сенім мен сыйластық орнайды, оқушылардың үлгерімін бақылап отыруға мүмкіндік береді, өзінің білім нәтижесін болжау және жетістіктерді түсіну үшін бағалау критерийлерін біледі және түсінеді. Сондай-ақ оқу нәтижесін дәлелдеу үшін білім алудың бірнеше түрлерін қолданып әр түрлі ойшылдардың әрекеттерін және қабілеттіліктерін қолданады, рефлексияда қатысу, өзін және өзінің сыныптастарын бағалай алады, нақты мәселелерді шешу үшін, әр түрлі көз қарастарды білдіруде және сыни ойлауда білімдерін қолданады [1, 12].

Қалыптастырушы бағалау оқушылардың оқуда жетістіктерге жетуіне және алға ілгерілеуіне тікелей ықпал етеді. Оқушы мен мұғалімнің арасындағы кері байланысты қамтамасыз ететін оқыту мен оқудың бөлінбейтін құрамдас бөлігі. Қалыптастырушы бағалау: қалыптастыру – тәжірибе жүзінде құндылықтар жүйесін белгілеу, қалыптастыру және бекіту; ынталандыру – оқушының күтілетін нәтижеге қол жеткізуі, тиімді түрде алға ілгерілеуі үшін қолайлы жағдай жасау; уәждеу – оқушылардың бойында оқуға және нәтижеге қол жеткізуге деген ынтаны ояту сияқты қызметтерді жүзеге асырады.

Сабақта қалыптастырушы бағалауды жүзеге асыру үшін жеке, жұптық, топтық жұмыс түрлерімен қатар, оқушыларға ауысып отыратын топ құрамында жұмыс істеу

ұсынылады. Бағалау критерийлері оқу мақсатында не көрсетілсе, тек соны ғана бағалайды және Блум таксономиясында берілген алты ойлау дағдыларының деңгейлерін - білу мен түсіну, қолдану, талдау, жинақтау және бағалауды көрсетеді. Мұғалімнің бағалау критерийлерін оқу мақсаттарына сәйкестендіріп, нақтылап дайындауы маңызды. Одан кейін мұғалім бағалау критерийлерін сәйкестендіріп, оқушылардың жеке ерекшеліктерін, оқу мазмұнын ескеріп, тапсырма және оның дескрипторларын құрастырады. Дескрипторлар тапсырманы орындаудағы оқушы қадамын нақтылайды, нәтижеге жету жолын анықтайды, сондықтан дескрипторлар оқушыларға түсінікті болуы қажет.

Қазіргі оқыту тұрғысы бойынша оқушылар оқыту үдерісінің белсенді қатысушылары болғандықтан оларды оқу үдерісіне тарту үшін алдымен олар сабақта не істейтінін, олардан не талап етілетінін білуі тиіс. Сол себептен мұғалімнің жаңа сабақты ұйымдастырудағы алғашқы қадамы – сабақтың мақсатымен, табыс критерийлерімен таныстыруы. Сабақтың мақсаты мен табысқа критерийлері түсінікті болу үшін мұғалімнің көмегімен оқушылардың өздері құрылымдағаны дұрыс. Мұғалім әр оқушының сабақ мақсатын түсінгенін және әр оқушының алдына мақсат пен табыс критерийлерін белгілегенін қадағалап, сабақты қорытындылау кезеңінде мұғалім сабақтың мақсатына қайта оралып, оқушылармен бірге белгіленген критерийлерге әр оқушының қаншалықты жеткенін айқындайды. Тізбектелген сабақтар топтамасындағы әр сабақты жоспарлауда осы үдерісті қалай жүретіндігінің тәсілін жоспарлау керек.

Оқыту мен оқу процесі аясында мұғалім оқушылардың жетістіктері мен пәнді түсіну деңгейін формативті бағалауда үздіксіз бақылап отырады. Нақтырақ айтқанда, қалыптастырушы бағалау қалыпты оқытудың құрамдас бөлігі ретінде жүзеге асуы керек. Сондықтан қалыптастырушы бағалау аясында мұғалімдер оқушылардың мақсатқа қаншалықты қол жеткізіп жатқандығын бақылауға алуы тиіс.

Қалыптастырушы бағалаудың: - оқу мақсаттарын, бағалау критерийлерін анықтау, оқушыларға ұсыну; - білім алушының қай деңгейге жеткенін дәлелдеуге көмектесетін бірлескен оқытуға арналған орта құру; - білім алушыларды дамытуға жағдай жасайтын сындарлы кері байланысты қамтамасыз ету; - білім алушыларды бірін-бірі бірлесе оқытудың сапалы көзі ретінде қатыстыру сияқты міндеттерді атқарады [2, 32].

Қалыптастырушы бағалауды қолдану арқылы мұғалім мен білім алушы, яғни оқушы арасындағы кері байланыс жүзеге асады. Нәтижесінде білім алушы өзін бақылап, өзінің әрекет-тәсілдерін таңдайды, нәтижелерін өзі бағалайды, оны мұғалім жалғастырады. Осылайша бала мақсат қоя білу, күтілетін нәтижені жоспарлау, оны бағалау тәжірибесін жинақтау арқылы өзінің түйінді құзіреттіліктерін қалыптастырады. Қалыптастырушы бағалау дұрыс ұйымдастырылған жағдайда мұғалімге олардың іс-әрекеттеріне байланысты түсінік, ұсыныс бере отырып, жүйелі түрде кері байланысты қамтамасыз етеді. Кері байланыстың әсерінен мұғалімдер өздерінің оқу үдерісін ұйымдастыруға белсенді қатысады. Ол үшін мұғалім оқушылардың оқу нәтижелерінің өзгеруіне байланысты оқыту және оқудың жаңа әдіс-тәсілдерін, техникасын өзгертіп отыруы қажет. Мұндай бағалау жаппай тәжірибеде мұғалімнің қалыптастырушы бағалаудың теориялық негіздерін және оны ұйымдастырудың алгоритмін меңгерген кезде ғана жүзеге асады.

Қалыптастырушы бағалау оқу үдерісінің ажырамас бір бөлігі болып табылады, тоқсан барысында мұғалім тарапынан күнделікті жүйелі өткізіліп отырады. Қалыптастырушы бағалауда баға мен балл қою 2020-2021 оқу жылынан бастап қолға алынды, оған дейін қойылған жоқ. Бұл бағалауда мұғалім мен білім алушы арасында үздіксіз кері байланыс қамтамасыз етіледі. Қалыптастырушы бағалау кезінде білім алушылардың қателесуіне, оны түзетуіне құқығы бар. Бұл білім алушылардың мүмкіндігін анықтауға, қиыншылығын табуға, оң нәтижеге қол жеткізуіне көмектесуге, дер кезінде оқу үдерісін түзетуге мүмкіндік береді.

Оқушының білім сапасын арттыру үшін оқушының бөлім бойынша және тоқсан бойынша бағалаудың нәтижесі жоғары болуы қажет. Сондықтан күнделікті өткен сабақ бойынша қалыптастырушы тапсырмаларды орындап, оқушылардың алған білімін бекітіп отыруын талап етеді және тоқсан бойы жүйелі түрде жүргізледі. Қалыптастырушы бағалау

оқушылар сабақта орындаған кезде кері байланысты қамтамасыз етуге бағытталған. Күнделікті қалыптастырушы бағалау тапсырмаларын өзгертіп отырып, оқушылардың ойлану қабілетін белсендіруге болады, оқушы мен мұғалім арасында үздіксіз кері байланысты қамтамасыз етеді. Оқушының мүмкіндіктерін, қиындықтарды анықтауға, жақсы нәтижелерге қол жеткізуге көмектесуге, оқуда дер кезінде реттеуге мүмкіндік береді. Өзін-өзі бағалау аясында ізденімпаздық, шығармашылық қабілеттерін оятады.

Қалыптастырушы бағалау – оқу үдерісінің ажырамас бөлігі ретінде күнделікті сабақ барысында оқушылардың білімін, түсінігін, дағдысын бақылап, оларға уақытылы кері байланыс беру арқылы жетістіктерін арттыру.

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушының білім алу үдерісін тиімді ұйымдастыру басты міндеттердің бірі. Осы орайда қалыптастырушы бағалау – оқушының оқу жетістігін үнемі бақылап, оның дамуына жағдай жасайтын маңызды құрал болып табылады. Бұл бағалау түрі – оқыту мен оқу үдерісінің өзара тығыз байланыста болуына мүмкіндік береді.

Қалыптастырушы бағалау – оқыту үшін бағалау, яғни оқушының оқу барысындағы даму деңгейін бақылау арқылы тиімді кері байланыс беруді көздейді. Оның басты мақсаты – оқу үдерісінде оқушыны қолдау, жетістігін бағалау және оқу мақсатына жетуіне бағыт беру.

Қалыптастырушы бағалаудың ерекшеліктері:

- Баға қою үшін емес, оқушыны дамыту үшін қолданылады;
- Үнемі жүргізіліп отырады;
- Оқушы мен мұғалім арасындағы кері байланысты нығайтады;
- Оқушының өзін-өзі бағалауына мүмкіндік береді.

Қалыптастырушы бағалау – білім сапасын арттыратын, оқушы мен мұғалім арасындағы байланысты күшейтетін, оқушының тұлғалық дамуына оң әсер ететін маңызды жүйе. Оны тиімді қолдану арқылы біз оқушыларды өздігінен ойлай алатын, білімге ынталы, жауапкершілігі жоғары тұлға етіп тәрбиелей аламыз.[3]

Оқушылар алда тұрған мақсаттың мәнін түсініп, оған қол жеткізу үшін не істеу қажет екенін анықтай алған жағдайда ғана олар оқу мақсатына қол жеткізеді. Сондықтан оқу барысында өзін-өзі бағалаудың маңызы зор. Оқушыларының бойында өзін-өзі бағалау дағдыларын дамытуға талпынған көптеген мұғалімдердің аңғарғаны: бұл реттегі ең бірінші және ең күрделі мәселе – оқушыларды өз жұмысы туралы мақсат қою тұрғысынан ойлануға үйрету. Олар бұны қалай істеу керек екенін түсінгенде ғана өз жұмыстарына шолу жасай бастайды, сол арқылы оны өздері орындап, өздері бақылай алады.

Қалыптастырушы бағалаудың кемшіліктері мыналар болуы мүмкін:

1. Субъективтілік қаупі – Мұғалімнің бағалауы кейде нақты критерийлерге емес, жеке пікірге сүйенуі мүмкін.
2. Уақыттың көптігі – Әрбір оқушыға жеке кері байланыс беру уақытты талап етеді.
3. Құжаттама жүктемесі – Қалыптастырушы бағалауды жүйелі жүргізу мұғалімге қосымша құжаттар толтыруды міндеттейді.
4. Оқу мақсатын дұрыс түсінбеу – Егер мұғалім мен оқушы оқу мақсатын нақты ұғынбаса, бағалау тиімді болмайды.
5. Мотивацияның төмендеуі – Оқушылар кейде бұл бағалаудың нәтижесі қорытынды бағаға әсер етпейді деп, салғырт қарауы мүмкін.
6. Ата-ананың түсінбеуі – Кейбір ата-аналар қалыптастырушы бағалаудың мәнін түсінбей, тек сандық баға талап етеді.
7. Мұғалім даярлығының жеткіліксіздігі – Тиімді жүргізу үшін мұғалімдерге арнайы дайындық қажет.

Дегенмен, дұрыс жоспарланған және жүйелі жүргізілген жағдайда бұл кемшіліктердің алдын алуға болады.

Қалыптастырушы бағалаудың артықшылықтары:

1. Оқушының оқу процесін қолдау – Оқу барысында үнемі кері байланыс беріледі, бұл оқушының қателерін түзетіп, жетілуіне мүмкіндік береді.

2. Оқу мақсатына бағыттау – Сабақ нақты мақсатқа негізделіп, оқушы не үшін оқып жатқанын жақсы түсінеді.

3. Оқушының белсенділігін арттырады – Қалыптастырушы бағалау оқушыны өз оқуына жауапкершілікпен қарауға үйретеді.

4. Кері байланысты қамтамасыз етеді – Мұғалім де, оқушы да бір-бірінің іс-әрекетіне кері байланыс бере алады.

5. Қате жасауға мүмкіндік береді – Оқушылар қорытынды баға аламын деп қорықпай, еркін қате жасап, үйрене алады.

6. Дифференциацияға жол ашады – Оқушылардың деңгейіне қарай тапсырмалар мен қолдау көрсетуге мүмкіндік туады.

7. Қорытынды бағалауға дайындық – Қалыптастырушы бағалау арқылы оқушының білімі біртіндеп қалыптасып, қорытынды бағалауға жақсы дайындық жасалады.

Бұл бағалау түрі оқу мен оқытудың тиімділігін арттыруға зор үлес қосады.

Сонымен, қалыптастырушы бағалау – сабақта күнделікті жүзеге асатын, білім мен дағдыны меңгеру деңгейін анықтайтын бағалау. Қалыптастырушы бағалаудың ерекшеліктері оқушының күнделікті білім сапасы, білім алудағы олқылықтарды күнделікті түзеу, оқушының қиындық тудыратын сұрақтарын анықтау және оны жою, оқушының бағалаудан алған жағымсыз әсерінің азаюы, психологиялық жайлы ортаның болуы, бағалаудың әділдігі, анықтылығы және ашықтығы, өзін-өзі бағалау дағдыларын қалыптастыру болып табылады.

Әдебиеттер

1. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Үшінші деңгей. – Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы

2. Современные средства оценивания результатов обучения: Учебное пособие /Сост. Е.В.Телеева - Шадринск: Изд-во Шадрин.пединст-та, 2009.

ГТАМР: 29.01.07

Ш.Л. Омарханова

Shakarim High School

ҚР, Семей қ., Sinargul010162@mail.ru

ФИЗИКА ПӘНІН ОҚЫТУДЫҢ ҚАЗІРГІ ӘДІСТЕРІ

Физика – табиғат құбылыстарын зерттейтін, өмірмен тығыз байланысты, логикалық ойлауды дамытатын ғылым. Мектепте физиканы оқыту – оқушылардың ғылыми дүниетанымын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Бұл пәнді тиімді оқыту үшін мұғалімге ғылыми біліммен қатар әдістемелік шеберлік те қажет. Қазіргі заманда білім беру жүйесі қарқынды өзгерістерге ұшырауда. Бұл өзгерістер оқыту әдістемесіне де әсер етіп, дәстүрлі әдістерден заманауи, интерактивті тәсілдерге көшу қажеттілігін туындатты. Физика пәні – логикалық ойлау мен тәжірибеге негізделген ғылым болғандықтан, оны оқытудың әдістемесі де заманауи талаптарға сай болуы тиіс.

Физика пәні бойынша оқу бағдарламасы нақты құзыреттіліктерді қалыптастыруға бағытталған. Бұл оқушының теорияны жаттауынан гөрі, оны өмірмен байланыстырып түсінуін көздейді.

Физиканы қазіргі заман талабына сай оқыту – бұл тек ақпарат берумен шектелмей, оқушыны ғылыми-зерттеу әрекетіне бағыттау. Осылайша, шығармашыл, сыни ойлайтын, білімін өмірде қолдана алатын тұлғаны қалыптастыруға жол ашылады.

Физика сабағында жасанды интеллектіні (ЖИ) қолдану оқушылардың қызығушылығын арттырып, күрделі ұғымдарды түсіндіруді жеңілдетеді. Төменде ЖИ қолданудың негізгі жолдары берілген:

1. Дербес оқыту (индивидуалды көмек)

- ЖИ оқушының білім деңгейін сараптап, сол деңгейге сай тапсырма, түсіндіру ұсына алады. ЖИ оқушылардың білім деңгейін сараптап, соған сай тапсырма мен түсіндірулер ұсынады. Мысалы, ChatGPT арқылы оқушы кез келген есептің шығару жолын сұрап, толық түсініктеме ала алады. Мысалы: ChatGPT-мен есеп шығару жолдарын талдау, қателерін көрсету.

2. Зертханалық жұмыстарды модельдеу

- Виртуалды зертханалар: ЖИ арқылы физикалық құбылыстарды (мысалы, еркін түсу, электромагниттік толқындар) 3D модельдеу, тәжірибе жасау.

3. Қиын ұғымдарды визуализациялау

- Абстракт ұғымдарды (өріс, толқын, үдеу) ЖИ көмегімен анимация, интерактивті графика арқылы түсіндіру.

4. Автоматты тексеру және кері байланыс

- ЖИ оқушының есептерін тексеріп, бірден нәтижесін беріп, қатесін түсіндіре алады.

5. Дыбыстық және мәтіндік ассистенттер

- Дауыс арқылы сұрақ қою, терминді түсіндіру.

- Көру қабілеті төмен оқушыларға қолайлы.

6. Оқу тапсырмаларын түрлендіру

- ЖИ арқылы есептердің мазмұнын өзгертіп, ойын түріне келтіру, тест жасау.

7. STEM жобаларда қолдану. STEM – ғылым, технология, инженерия және математика бағыттарын біріктіретін тәсіл. Физика сабақтарында Arduino, робототехника, виртуалды зертханалар қолдану арқылы оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыруға болады. Робототехника, Arduino, жасанды интеллект тақырыптарында оқушылардың жобаларын ЖИ көмегімен жасау/жетілдіру.

8. Зерттеушілік тәсіл

Оқушыларды тәжірибе жасауға, гипотеза ұсынуға, зерттеу жүргізуге үйрету арқылы олардың ғылыми ойлауын дамыту маңызды.

9. Құндылықтарға негізделген оқыту

Қазіргі білім беру жүйесінде цифрлық технологиялар мен жасанды интеллект (ЖИ) қарқынды дамуда. Бұл өзгерістер дәстүрлі оқыту әдістерін жаңғыртып, оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыруда үлкен рөл атқаруда. Әсіресе, нақты ғылымдардың бірі – физика пәнінде ЖИ-ді тиімді қолдану арқылы білім сапасын арттыруға болады.

Физика – теория мен тәжірибеге сүйенетін күрделі пәндердің бірі. Бұл пәнді оқытуда ЖИ келесі бағыттарда қолданылуы мүмкін: ЖИ көмегімен тәжірибелерді онлайн түрде модельдеп көрсетуге болады. Бұл әсіресе құрал-жабдық жеткіліксіз мектептер үшін пайдалы. Мысалы, «PhET» сияқты платформаларда қозғалыс, энергия, толқын құбылыстары 3D форматта көрсетіледі.

Оқушыларға физика арқылы қоршаған ортаны тану, ғылыми ойлау, жауапкершілік, еңбекқорлық сияқты құндылықтарды дарыту көзделеді.

Жасанды интеллект – тек болашақтың емес, бүгінгі білімнің де негізгі құралына айналууда. Физика сабағында ЖИ-ді тиімді қолдану оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың сыни ойлау, талдау, зерттеу қабілеттерін дамытады. Мұғалімнің рөлі енді тек білім беруші ғана емес, бағыттаушы ретінде қалыптасуы керек.

Физика сабағында қолданылатын басты әдістер:

- Түсіндіру, әңгімелеу – жаңа тақырыпты баяндауда.
- Тәжірибе көрсету – құбылысты нақты көрсету үшін.
- Сұрақ-жауап, пікірталас – оқушы белсенділігін арттыру үшін.
- Мәселелік оқыту – оқушыны ойлауға, шешім қабылдауға үйретеді.
- Жобалық әдіс – шығармашылықты дамытады.

Физика пәнін оқыту – тек формула жаттату емес, оқушыны ойлауға, зерттеуге, дәлелдеуге баулу. Заманауи әдістемелер мен технологияларды тиімді қолдану – білім сапасын арттырудың басты кепілі.

Қазіргі кездегі ғылым мен техниканың барлық салаларын физикасыз елестету мүмкін емес. Сол себепті де бүгінгі күні физиканы оқытуды жетілдіру мәселесіне зор мән беріледі. Сондықтан жоғары техникалық оқу орындарында білікті мамандарды даярлауда оқыту түрлерін терең зерделеп, кең қолдану талап етіледі. Әсіресе дәріс сабақтарында мүмкіндігінше бүгінгі талапқа сай эксперименттік көрсетілімдер, интерактивті тақталар мен жаңа техникалық құралдарды пайдаланған дұрыс. Физика мен мамандық пәндерін байланыстырып оқытуда есеп шығарудың маңызы өте зор.

Физика пәнін оқыту дегеніміз – оқушыларға табиғаттағы құбылыстар мен заңдылықтарды, физикалық ұғымдарды, формулаларды және оларды қолдану жолдарын үйрету процесі.

Бұл оқыту барысында оқушылар:

- бақылау, тәжірибе жасау арқылы білім алады,
- логикалық және ғылыми ойлау дағдыларын дамытады,
- есеп шығару, модель жасау, талдау жүргізу сияқты практикалық дағдыларды меңгереді.

Физика пәнін оқыту мақсаты – оқушының ғылыми дүниетанымын қалыптастыру, өмірмен байланыстыра отырып, алған білімін практикада қолдануға үйрету.

Физиканы пәнаралық оқыту – физика пәнін басқа оқу пәндерімен (математика, химия, биология, география, информатика, технология, т.б.) байланыстыра отырып оқыту тәсілі. Артықшылығы: оқушының ойлау қабілетін дамытады, білімді кешенді түрде қабылдауға үйретеді, нақты өмірмен байланысты күшейтеді. Мақсаты: оқушылардың пәндер арасындағы байланысты түсінуі, теориялық білімді тәжірибеде қолдануға үйрету, танымдық қызығушылық пен шығармашылық қабілеттерін дамыту.

Білім беру және оқыту теориясының әдіснамалық негізі – таным теориясы, оқушы тұлғасын жан-жақты және үйлесімді қалыптастыру туралы ілім болып табылады. Бұл теория білім беру және оқытуды арнайы ұйымдастырылатын іс-әрекет ретінде қарастырады. Білім беру және оқыту теориясының оқушыларды оқыту мәселесіндегі талаптарының бірі – танымдық белсенділік пен танымдық қызығушылық. Бұл талаптың орындалуы оқушылардың оқу материалын түсінуге, өткенді жаңамен байланыстыруға, негізгі мен қосымшасын анықтауға, алған білімдерін тәжірибеде пайдалануға, өз пікірлерінде оларға сүйенуге ұмтылысынан көрінеді. Білімді саналы меңгеру өз бетімен жаңа білім алуға мүмкінді беретін ақыл-ой еңбегінің өзіндік тәсілдерін игермейінше іске аспайды. Оқушылардың танымдық іс-әрекетінің көздейтін мүддесі – білімнің қоғамдық мәнін ұғыну, қоғамға қызмет ету қарқынын үдету қажеттігі негізінде дамиды. Белсенділіктің ең жоғарғы көрінісі оқушылардың алған білімдерін, тәжірибеде нәтижелі пайдалана білуі болып табылады. Оқушы ақпаратты, іс-әрекет тәсілдері мен бағалау өлшемдерін қамтитын қоғамдық және жеке адам игерген ұжымдық тәжірибе тағылымдары жөнінде оқушының беретін біліммен шектеліп қана қоймай, оны әрі қарай өз бетінше белсенді, танымдық іс-әрекетті нәтижесінде игеруі тиіс. Осыдан келіп, оқыту барысында оқушының іс-әрекетінде танымдық белсенділікті қалыптастыру талабы туындайды.

Физика ғылымының өзіндік зерттеу әдісі болатыны секілді физиканы оқытудың да өз әдісі бар. Оқыту әдісі деп мұғалімдердің оқушыларды біліммен қаруландыру тәсілдерін және материалды қабылдату айла-шараларын айтамыз. Әдіс – оқытудың мақсаты мен мазмұның анықтайды. Оның өзгеруіне қарай әдіс те өзгеріп отырады. Мысалы, физиканы оқытудың төменгі класстар мен жоғары класстардағы әдістерінің арасында айырмашылық бар. Әр класста әр түрлі әдіс қолданылады.

Оқыту әдістерін оқу тәсілдерімен шатастыруға, немесе әдістерді тәсілдердің қосындысы, болмаса жиынтығы деуге болмайды. Бұл долбарлау оқыту әдісінің өзіндік сапасын жойып, әдістердің өз алдына дидактикалық категория екендігін жоққа шығару болар еді.

Тәсіл-әдісті іс жүзіне асырудың бір жолы – әр түрлі тәсілдердің ұштасып келуі. Физиадан өткізілетін сабақтарда негізгі әдіс- эксперимент. Ал, тәсілге- мұғалімнің тәжірибенің жаса шеберлігі, оны көрсете отырып ұғынықты түсіндіру, оқулықты пайдалану, т.б. жатады.

Оқыту әдістері мен тәсілдерінің өзара айырмашылықтарының болуы олар бір-біріне ешқашан ауыса алмайды деген ұғымды білдірмейді.

Физиканы оқыту барысында оқушылардың ойлау әрекетін жетілдіріп қоймай, оқып үйренетін материалға деген танымдық құштарлықты да дамытуға жағдай жасау қажет. Физикалық құбылыстарды тануға деген қызығудың қалыптасып, дамуына себеп туғызатын жағдайлардың бірі бірдей физика оқулығында түсіндірілген.

Физика ғылымының жаңа деректермен сабақ мазмұнын байыту, оқытудың проблемалық тәсілдерін жүзеге асыру, оқыту әдістері мен тәсілдерін түрлендіру, оқушылардың өздігінен жұмыс істеуін күшейту, қызықты тәжірибелер жасау, физикалық фокустар, схемалар, графиктер, т.б. пайдалану оқыту ісін жандандыру түседі.

Мектепте физиканы оқу барысында оқушылардың қоршаған орта туралы көзқарастарының алғышарты қалыптасады. Бірқатар ғалымдардың теориялық зерттеулеріне сүйенсек, қазіргі физика пәнінің мазмұны кванттық, релятивистік және статистикалық заңдылықтардың жалпылама заңдарына жақындай түскенін байқаймыз. Қазіргі заман оқушысы физиканы осындай үрдісте білуі керек. Физиканы оқыту барысында оң нәтижеге ие болу үшін мұғалімнің кәсіби құзіреттілігі мен креативтілігіне тікелей байланысты. Сабақтың қызықты өтуі үшін мұғалім үнемі ізденіс үстінде болып, инновациялық әдіс-тәсілдерді ұтымды пайдалана білуі қажет. Оқушылардың физика пәніне деген қызығушылықтарын оятып, белсенділігін арттыру әрбір ұстаз үшін маңызды.

Қазіргі таңда елімізде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру деңгейіне жетуге жұмыс жасалынуда. Бүгінгі мемлекет алдындағы басты міндет білім беру жүйесін жаңарту болып отыр. Ал бұл міндет, ең алдымен, мектептегі оқыту саласына тікелей қатысты әрі маңызды. Сондықтан да, бүгінгі мектеп оқушылары болашақта бәсекеге қабілетті, өз жолында кездескен қиыншылықтарды жеңуге, өз мәселелерін өздері шешуге, саналы шешім қабылдай алуға, алған сапалы білімімен мемлекет жолында еңбек сіңіруге дайын болуы керек.

Ғылымның қай саласын алсақ та, теориялық және қолданбалы тәжірибелік мәнде болады деп есептесек, физика сабағында оқушылардың танымдық қызығушылығын қалыптастыру әрі теориялық, әрі қолданбалы жүйесін біріге қарастыру өзекті мәселелердің бірі екендігін де ескергеніміз абзал. Өйткені, игерілуге тиісті ұғым, түсіндірілу қажет білім, айтылмақ болған ой-түсінік оқушыға әсер ететіндей болса, ол тиісті деңгейде оқушы көңіліне қонымды болады, тереңірек ойландырады, есте ұзақ сақталады.

Әдебиеттер

1. Теория и методика обучения физике в школе общие вопросы. /Ред. С.Е.Каменецкого, М., 2001.
2. Педагогика профессионального образования: учеб. пособие / Е. П. Белозерцев, А. Д. Гонеев, А. Г. Пашков/ под ред. В. А. Сластенина. – Москва: Академия, – 2004. – 368 с.
3. Алимбекова Г.Б. Физика пәні мұғалімдерінің кәсіби даярлығын жетілдіруге арналған оқу құралы. – Алматы, 2008. – 252 б.

FTAMP: 16.01.07

Ш.Б. Кеңесқазиева

№51 жалпы орта білім беретін мектебі
ҚР, Семей қ., gulsharat_82@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ СӨЗДІК ҚОРЫ МЕН ҚҰРАМЫН ОҚЫТУ

Тілдің негізгі өлшемі – сөздік қор. Ал сөздік қор дегеніміз – тілдің құрамының ең тұрақты, талай ғасырлар бойы өмір сүріп келе жатқан, жалпы күнделікті өмірде кеңінен қолданылатын халықа ортақ сөздер жиынтығы.

Тілдің негізгі сөздік қоры - тілдің сөздік құрамының ең тұрақты бөлігі. Сөздік қор тілдегі сөздерді ғасырлар бойы сақтап отырып, тілдегі жаңа, туынды сөздер мен жаңа мағынаның жасалуына ұйытқы болады.

Біздің ана тіліміз, қасиетті қазақ тілі – өзінің мемлекеттік мәртебесін абыроймен атқарып, міндет жүгін қиналмай көтере алатын аса бай, оралымды да көркем тіл. Ресей ғалымдарының «Қазақтың жай сөзінің өзі өлең боп құйылып жатады» (Радлов), «Түркі халықтарының ішіндегі ең суретшіл, бейнелі тіл - қазақ тілі» (Маслов) деп, тамсана таңырқағанын, бұл тілдің айтқыш та айшылықтығын, сұлу да сұғылалығын есімізден шығармауға тиіспіз. Бастауыш сыныпта қазақ тілін оқытудағы басты міндеттердің бірі- қазақ тілінің байлығын, көркемділігі мен бейнелілігін жас ұрпаққа таныта отырып, сөзге тапқыр, сөздік қоры мол, тіл байлығы жетілген жеке тұлға тәрбиелеу. Бала тілінің дамып қалыптасуы жоғарғы жүйке жүйесінің жетілуімен тығыз байланысты. Баланың айналасындағы дүниені танып, білудегі басты жәрдемшісі – тіл. Ал тілдің дамуы оның сана-сезімінің, ой-өрісінің, басқа да психологиялық үрдістің жетіле түсуіне негіз болады. Балалар жасының әр кезеңінде әр түрлі сөздер дамиды. Үш - жеті жасқа дейін - мың сөз, бастауыш сыныпты бітірген оқушылар сегіз-он бес мыңға дейін жаңа сөз үйренеді. Күніне орташа есеппен алғанда бес-сегіз жаңа сөз үйренеді, негізгі әдебиет жанрларымен танысады; өлең, әңгіме, мысал, мақал-мәтелдер, фразеологиялық сөз тіркестерін қолдану арқылы байланыстыра сөйлеуге үйренеді [1].

Оқушылардың тілін дамыту мақсатын шешуде:

- Біріншіден, оқушылардың меңгерген сөзі, сөз байлығы қаншалықты дәрежеде екендігін;
- Екіншіден, оқушыда сөз байлығын, сөз қорының аз болуының себебін, өзіндік ерекшелігін;
- Үшіншіден, тілін байыту мен дамытуда тиімді әдіс- тәсілдерін алдын-ала анықтап белгілеу керек;

Психологтардың айтуынша, оқушылардың сөздік қорын байыту мақсатында жүргізілген сөздік жұмысының әдістемесіндегі басты талап – сөзбен балалар санасындағы бейнені түрлі жолдармен үнемі ұштастырып отыру. Өйткені сөз бала санасындағы нақты елестің жеткілікті қорынсыз пайда болмайды. Сөздердің мағынасын ашып түсіндіру тәсілдері алуан түрлі. Оның ішіндегі бастылары:

- Затты табиғи жағдайда бақылау немесе оны сыныпта көрсету, саяхат ұйымдастыру;
- Заттың өзін немесе суретін көрсету арқылы сөздердің мағынасын ашып түсіндіру;
- Синоним сөздер қолдану: «Қандай сөздермен ауыстыруға болар еді? Басқаша қалай айтар едік?» сияқты сұрақтар қою арқылы синоним табуға оқушылардың өздерін қатыстырып отыру;
- Сөзді кейде морфологиялық құрамына қарай талдау арқылы түсіндірген жөн. Мысалы: тетелестері сөзінің түбірін табу;
- Сөздерге анықтама беру арқылы түсіндіру: аэродром – ұшақ ұшып, қонатын алаң;
- Абстракциялық ұғымдарды түсіндіру үшін тұрмыстан мысалдар, фактілер келтіріп, әңгіме айту. Мысалы: батырлық, қамқорлық, қайғы, адамгершілік т.с.с.

– Жаңа сөздің мағынасын түсіндіруде техникалық құралдарды қолдану;
Бастауыш сынып оқушыларының сөздік қорын байытуда сөздерді үйретудегі ұстанымдары:

- Сөзді оқушылардың күнделікті өмірімен байланыстылығын ескеру;
 - Үйретілген сөздердің жеңілділігі;
 - Бастауыш сынып оқушыларының ұғымына сөз мағынасының сай келуі;
 - Сөздерді оқылатын тақырыптарымен байланысты таңдап алу;
 - Сөздердің мағыналық ерекшеліктерін ескеру;
- Сөздік жұмысын жүргізуге төмендегідей талаптар қойылады: мазмұнды сөйлеу, жүйелі сөйлеу, мәнерлі сөйлеу және дәл сөйлеу.

Сөйлеу мәдениеті – тіл жұмсаудағы ізеттілік, сауаттылық қана емес, тілдік тәсілдерді, фонетикалық, орфографиялық, грамматикалық заңдылықтар мен нормаларды дұрыс қолдану.

Мазмұнды сөйлеу ойды айқын, сендіре, тыңдаушысына әсер ете, оны толқыта білу шеберлігі. Мұнда тиісті сөздер тандау, фразалар құрастыру, жалпы әңгімедегі көңіл-күйді білдіре алушылық үлкен рөл атқарады.

Жүйелі сөйлеу оқушы ойының бір ретпен, жүйелі баяндау;

Мәнерлі сөйлеу барысында шығарманың идеялық, эмоциялық жағына баса көңіл бөлінуі қажет, өйткені нағыз көркем шығарма ғана балалардың ой-сезімін қозғайды, әсемдікке үйретеді. Мәнерлеп оқу тілге деген талғамды, сөзге деген сезімді тәрбиелейді.

Баланың сөйлеу тіліне дәлдік қажет. Мәтіндегі әрбір сөз дұрыс дыбыстауды қажет етеді. Онсыз сөз мағынасы да, әсері де болмақ емес. Дәл сөйлеуді жетілдіру үшін сөйлеу барысында айтылуы жағынан ұтымды сөздерді тандай білу керек [2].

Оқушының тілін байытуды сөйлеумен байланысты іске асыруда төмендегідей қажеттіліктер туындайды:

- Сөйлемді дұрыс қолдану, құрастыру арқылы ойын жүйелі айта білуге дағдыландыру;
- Сөйлемдегі сөздерді белгілі бір ойдың төңірегінде құрастырып, дұрыс сөйлеуге жаттықтыру;

Сөздік жұмысының ең маңызды міндеті – оқушылардың ауызекі сөйлеуде қолданылатын сөздер қорын толықтыратын сөздікті белсенді ету;

Жаңа сөздерді оқушылардың есіне сақтаудың тәсілдері мен тілін дамыту үшін жүргізілетін жаттығулар:

- Тақтаға жазып, оны буынға бөлу;
- Сөз мағыналарын анықтауда ұғымның белгілерін санайтындай жаттығулар (жаттығу жұмыстары);
- Жаңа сөзді кірістіре сөйлем құрастырып, мағынасын ашу;
- Жаңадан үйренген сөздерге байланысты шығармашылық жұмыстар;
- Әңгіме, мазмұндама, шығарма жүргізу;
- Орфографиялық жаттығуларға жаңа сөздер енгізу;
- Сөздік жасату (түсіндірмелі, алфавиттік немесе тақырыптық сөздіктер, оқушы сөздігі).

Балалар сөздігін мынадай жолдармен байытуға болады:

- Қоршаған ортаны байқату, аңғарту (табиғат пен адамдардың қоғамдық және өндірістік еңбегімен таныстыру, танымжорықтар ұйымдастыру)
- Арнаулы тілдік жаттығулар жүргізу;
- Сыныпта және сыныптан тыс (әңгіме мазмұнын талқылау және талдау) барысында [3].

Халқымыздың тарихи асыл мұрасы – тілді болашақ ұрпаққа жеткізе, олардың сана-сезімін, дүние-танымын кеңейтіп, ой дәлелдігіне, сөз жүйелігіне, тіл тазалығына төселдіру – аса игі іс. Сондықтан да тіл дамыту жұмыстарын ұйымдастыру оқушылардың ойлау қабілеті мен сауаттылығын арттырудың бірден-бір тиімді жолы. Олай болса, тіл дамыту дегеніміздің өзі оқушылардың сөз байлығын арттырып, әр сөзді орынды қолдану.

Қазақ тілін үйретуде сөздік қор мен оның құрамын дұрыс меңгерту маңызды орын алады. Себебі, сөздік қор – тілдің негізгі құрылымдық бөлігі болып табылады. Ол арқылы оқушы тілдің мәнін, мағынасын терең түсініп, сөйлеу мәдениетін дамыта алады. Қазақ тілінің сөздік қоры халықтың мәдениеті, тарихы мен дүниетанымын көрсетеді. Сөздердің мағынасы мен қолданылуы арқылы тіл байлығы артады, сөйлеу мәнері қалыптасады. Сондықтан оқушыларға сөздердің әртүрлі топтарын, оның ішінде зат есім, етістік, сын есім сияқты сөз табтарын үйрету өте қажет.

Сөздік қорды оқыту әдістері

- Топтастыру әдісі: сөздерді мағынасына, құрылымына қарай топтап оқыту арқылы оқушының есте сақтау қабілеті дамиды.
- Сөздік ойындар: ойын арқылы сөздерді қайталау, жаңа сөздерді үйрену қызықты әрі тиімді.

– Мәтінмен жұмыс: сөздердің мәтіндегі қолданылуын талдау арқылы мағыналарын түсіндіру.

– Сөз тіркестері мен сөйлемдерді құрастыру: сөздерді нақты контексте қолдануды үйретеді.

Сөздік құрамды дұрыс меңгерту үшін сөздердің мағынасы, олардың синонимдері, антонимдері, омонимдері туралы түсінік беру маңызды. Сондай-ақ, қазақ тіліндегі сөздердің құрамына кіретін түбір, қосымша, жалғауларды дұрыс ажыратып, түсіндіру қажет. Кейбір оқушыларға сөздердің көпмағыналылығы мен олардың құрамын меңгеру қиындық тудырады. Мұны жеңу үшін оқытуда визуалды құралдарды, сөздік карталарды пайдалану, көп рет қайталау әдісі қолданылуы керек.

Қазақ тілінің сөздік қоры мен құрамын оқыту – тіл үйретудің негізгі бөлігі. Оны жүйелі, қызықты әрі әдістемелік тұрғыда дұрыс ұйымдастыру арқылы оқушылардың тілдік дағдыларын тиімді дамытуға болады.

Қазақ тілі – бай сөздік қорға ие тілдердің бірі. Сөздік қор – тілдің ең маңызды құрамдас бөлігі болып, тілдің мәнін ашып, сөйлеу мәдениетін қалыптастырады. Сондықтан қазақ тілі сөздік қорын оқыту – тіл үйренудің негізгі кезеңдерінің бірі. Сөздік қор арқылы оқушы тілдің құрылымын, оның мазмұнын түсінеді. Бұл тілдік дағдыларды жетілдіруге, шығармашылық қабілеттерін арттыруға мүмкіндік береді. Қазақ тілінің сөздік қоры тарихи, мәдени, әлеуметтік ерекшеліктерді де көрсетеді.

Қазақ тілінің сөздік қорын оқыту әдістері

– Тақырыптық сөздікпен жұмыс: сөздерді тақырып бойынша жүйелеп үйрету (мысалы, табиғат, дене мүшелері, жануарлар).

– Сөздерді мағынасына қарай топтау: синонимдер, антонимдер, омонимдер сияқты топтарға бөлу.

– Ойын әдістері: сөздік ойындар, сөзжұмбақтар, сөздік жарыстар оқушылардың қызығушылығын арттырады.

– Мәтіндік тапсырмалар: жаңа сөздерді мәтіннен тауып, сөйлем құрастыру арқылы қолдану.

– Көрнекіліктерді пайдалану: суреттер, сөздік карталар арқылы сөздердің мағынасын түсіндіру.

Оқушылардың сөздік қорын кеңейту олардың сөйлеу, жазу дағдыларын жетілдіреді. Бұл оқу мен жазу барысында түсінікті және бай тілдік орта қалыптастыруға көмектеседі.

Жаңа сөздерді меңгеруде кейде қиындықтар туындайды: сөздердің көп мағыналылығы, мағыналық айырмашылықтарды түсінбеу. Мұндай жағдайларда сөзді нақты контексте қолдану, қайталау, суретпен жұмыс істеу тиімді. Қазақ тілінің сөздік қорын оқыту – тіл үйретудің маңызды бөлігі. Тиімді әдістерді қолдану арқылы оқушылардың сөздік қорын байытуға, тілге деген қызығушылығын арттыруға болады.

Әдебиеттер

1. Рахметова С. Қазақ тілін оқыту методикасы. – Алматы, 1991.
2. Қараев. Ж.А., Кобдикова Ж.У. Актуальные проблемы модернизации педагогической системы на основе технологического подхода. А: 2005. 34 б.
3. Бакзыбекова Н. Саралап деңгейлеп оқыту технологиясы арқылы оқушылардың білім деңгейін арттыру.-А: Қазақ тілі, – №4, – 2007.– Б.16.
4. Қуанышбаева А. Жаңа технологиялық әдіс-тәсілдерді пайдалану. А: Қазақ тілі: Әдістеме. Республикалық ғылыми-әдістемелік журнал, – №2, – 2004. – Б.47.

Н.К. Токтаргазина, А.С. Масалимова
№ 8 «Балбөбек» бөбекжайы
ҚР, Семей қ., nadira.toktargazina88@mail.ru

МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДА МАТЕМАТИКАЛЫҚ ТҮСІНІКТЕРДІ ДАМУ

Соңғы он жылдықта мектепке дейінгі білім берудің дамуындағы вариативтілік пен әртүрліліктің артуына байланысты мектепке дейінгі ұйымдардың тәжірибесіне баланың білім алуы мен дамуына әртүрлі көзқарасты жүзеге асыратын баламалы білім беру бағдарламалары мен технологиялары енгізілуде. Сондықтан теориялық және практикалық тұрғыдан мектепке дейінгі жастағы балалардың математикалық білім беру мәселесі барған сайын өзекті бола түсуде. Қазіргі өмір жағдайында математиканы оқыту мәселесінің маңызы артып келеді. Бүгінгі таңда балаларды тәрбиелеу мен білім беру жүйесіне жоғары талаптар қойылуда. Мектептегі оқу жетістіктері көбінесе мектепке дейінгі кезеңде қалыптасқан білім мен дағдылардың сапасына, сондай-ақ баланың танымдық қызығушылықтары мен танымдық белсенділігінің деңгейіне байланысты [1].

Қазіргі қоғамда мектепке дейінгі тәрбиенің негізгі талаптарының бірі – балалардың балабақшада математикалық білім мен бастапқы ұғымдарды меңгеруі болып табылады. Элементарлық математикалық түсініктерді қалыптастыруға арналған бар әдістемелер мен құралдар жас ерекшеліктеріне сәйкес әзірленіп, мектепке дейінгі балалардың бұл бағыттағы дағдылары мен қабілеттерінің біртіндеп дамуын ескереді. Математика – мектепке дейінгі балалардың табиғи әлеуетіне қарай олардың интеллектуалдық қабілеттерін дамытуға бағытталған дербес білім беру пәні. Математиканың мектепке дейінгі балалардың элементарлық түсініктерін қалыптастырудағы рөлі өте зор. Сабақ процесінде баланың танымдық және тұлғалық қабілеттері дамып, қалыптасады. Егер бала математикалық процестерді түсінуге қабілетті жасқа жетпесе, мұндай сабақтар оның санасына ешбір әсер етпейді. Баланың мүмкіндіктері оның психологиялық ерекшеліктерімен айқындалады. Қазіргі заманда мектепке дейінгі білім беру бағдарламаларына жиі инновациялық әдістер мен құралдар енгізілуде. Әр баланың қабілеті оның жеке-психологиялық сипаттарына тәуелді. Математикалық қабілеттер туа бітпейді, себебі адамның тек анатомиялық-физиологиялық ерекшеліктері ғана туа берілген болып саналады.

Математикалық қабілет – бұл ақыл-ойдың интегралды сапасына тәуелді, арнайы дамитын қабілет, ол тек математикалық әрекет барысында жетіледі. Ерте жастан бастап балалар пішіні, түсі және саны әртүрлі заттармен кездеседі. Дәл осы кезеңде олардың негізгі элементарлық ұғымдары мен қабілеттері қалыптаса бастайды. Балаға арналған алғашқы ойыншықтар көбінесе геометриялық фигураларды еске салады: кубиктер, конструкторлар, пирамидалар. Ата-аналар балаларға ойыншықтардың пішінін, өлшемін және санын атауды үйретеді. Баланың математикалық түсініктерін қалыптастыруға әртүрлі дидактикалық ойындарды пайдалану айтарлықтай ықпал етеді. Ойын барысында бала жаңа білім, білік және дағдыларды меңгереді. Танымдық қабілеттерді – қабылдау, зейін, есте сақтау, ойлау және шығармашылық қабілеттерді дамытуға бағытталған ойындар мектепке дейінгі баланың жалпы ақыл-ой дамуына ықпал етеді. Ойын әрекеті арқылы бала заттардың әртүрлі қасиеттері мен ерекшеліктерін ажырата білу қабілетін қалыптастырады. Балада математика туралы алғашқы түсініктер осы кезеңде қалыптаса бастайды, бірақ ол бұл үдерісті әлі сезініп, толық ұғына алмайды. Ерте жастағы баланың санасы әлі де бейберекет күйде болады. Ата-аналар балаларды заттарды салыстыруға, топтастыруға, оларды дұрыс атауға үйретеді. Ғылыми зерттеулер дәлелдегендей, мақсатты түрде жүргізілген математикалық әрекеттермен таныстыру балаларды байланыстар мен қатынастарды түсінуге бағыттайды. Мектепке дейінгі жастағы балалардың бастапқы математикалық білімдері мен дағдыларын қалыптастыру оқу барысында тек тікелей практикалық нәтиже (санай білу, қарапайым математикалық амалдарды орындау) ғана емес,

сонымен қатар кең ауқымды дамыту әсерін де қамтамасыз етуі тиіс. Мектепке дейінгі балалардың математикалық дамуы деп әдетте элементарлық математикалық түсініктер мен оларға байланысты логикалық операциялардың қалыптасуы нәтижесінде баланың танымдық белсенділігінің сапалық өзгерістерін айтады [2].

Математикалық даму – баланың «дүниетанымдық суретін» қалыптастырудағы маңызды құрамдас бөлік. Ғылыми зерттеулерді (А.М. Леушина, Н.И. Непомнящая, А.А. Столяр және т.б.) және педагогикалық тәжірибені талдау мектепке дейінгі балаларды математикалық сауатқа дұрыс ұйымдастырылған оқыту олардың жалпы ақыл-ой дамуын қамтамасыз ететінін дәлелдейді. Соңғы жылдары тәжірибеге «предматематикалық дайындық» ұғымы енгізілді. Бұл – баланың танымдық әлемін математикалық ойлау үлгісіне бейімдеуге бағытталған дайындық. Танымдық сала қалыптастырудың әртүрлі тәсілдері баланы математика пәнін оқуға дайындауға мүмкіндік береді. Сабақтарды ұйымдастыру барысында мектепке дейінгі балалардың көрнекі және логикалық ойлауына, жадына, шығармашылық қиялына, қабылдауына және ерікті зейініне ықпал етіледі. Балалар ересектердің әрекетін бақылай отырып, олардың әрбір іс-әрекетіне еліктейді және тәрбиешінің сөзін мұқият тыңдайды – бұл мектепке дейінгі шақтың маңызды қасиеті. Балаларды өз бетінше әрекет етуге, өз іс-әрекетін көрсетіп, сипаттап айтуға үйрету қажет. Сондай-ақ мектепке дейінгі балаларды тәрбиешінің артынан заттардың қасиеттері мен сапалары туралы қайталауға ынталандыру маңызды. Балалармен жүргізілетін ойындардың өзінде математикалық әрекеттер қамтылуы тиіс. Балалардың танымдық қызығушылықтары мен математикалық тапсырмаларды шешу барысында ерік-жігерін таныту қабілеттері дамыған сайын математикаға арналған сабақтардың маңызы арта түседі. Әдетте, мұндай сабақтарда оқу міндеттері тәрбиелік мақсаттармен ұштасып жүзеге асады. Тәрбиеші балаларды ұйымдасқан, өздігінен әрекет ете білетін, мұқият тыңдайтын, жұмысты сапалы әрі уақытында орындауға үйретеді. Бұл балаларды тәртіпке баулып, оларда мақсатқа ұмтылушылықты, ұқыптылықты, жауапкершілікті қалыптастыруға ықпал етеді. Осылайша, балаларды математикаға ерте жастан оқыту олардың жан-жақты дамуын қамтамасыз етеді. Балалар көптік, сан, шамалар мен заттардың формасы туралы бастапқы білімдерді меңгереді, уақыт пен кеңістікте бағдарлануды үйренеді. Олар шартты және жалпы қабылданған өлшемдерді пайдалана отырып, сызықтық және көлемдік нысандарды санау мен өлшеуді игереді, шамалардың сандық қатынастарын, бүтін мен бөліктің байланысын анықтай алады.

Мектепке дейінгі балалардың элементарлық математикалық білімін қалыптастыру және кейінгі математикалық дамуы үшін негізгі міндеттер төмендегідей:

1. Көптік, сан, шамалар, форма, кеңістік және уақыт туралы білім алу – математикалық дамудың негізі ретінде;
2. Қоршаған ортадағы сандық, кеңістіктік және уақыттық қатынастарда кең бастапқы бағдар қалыптастыру;
3. Санау, есептеу, өлшеу, модельдеу және жалпы оқу дағдыларын дамыту;
4. Математикалық терминологияны меңгеру;
5. Танымдық қызығушылықтар мен қабілеттерді, логикалық ойлауды және баланың жалпы интеллектуалдық дамуын жетілдіру.

Бұл міндеттер тәрбиеші тарапынан әрбір математика сабағында және балалардың әртүрлі дербес әрекеттерін ұйымдастыру барысында қатар орындалады. Көптеген психологиялық-педагогикалық зерттеулер мен мектепке дейінгі мекемелердің озық тәжірибесі көрсеткендей, тек дұрыс ұйымдастырылған балалар әрекеті мен жүйелі оқыту ғана мектепке дейінгі баланың дер кезінде математикалық дамуын қамтамасыз етеді.

Жүйелі оқыту процесінде балалар арнайы математикалық терминдерді – сандардың атауларын, геометриялық фигуралардың (дөңгелек, шаршы, үшбұрыш, ромб және т.б.) атауларын, фигура элементтерін (қабырға, төбе, негіз) меңгереді. Сонымен бірге мектепке дейінгі балаларды заттарды шамасына (көлеміне) қарай салыстыруға және салыстыру нәтижелерін сәйкес сөз-ұғымдармен («үлкен – кіші», «тар – кең» және т.б.) белгілеуге үйретеді; заттарды олардың өлшеміне қарай өсу немесе кему ретімен (үлкен, кіші, одан да кіші, ең кішісі) тізбектей орналастыруға жаттықтырады. Алайда бұл ұғымдарды бала толық меңгеруі үшін

алдымен нақты түсініктер қалыптастыру қажет: заттарды бір-бірімен тікелей салыстыруды (қабаттастыру әдісі арқылы), кейін жанама жолмен – өлшеу арқылы салыстыруды үйрету керек. Мектепке дейінгі балалардың математикалық дамуының басты міндеті – санауға үйрету. Бұл үшін негізгі тәсілдер – заттарды қабаттастыру және қоса орналастыру, оларды меңгеру санауды сан есімдер арқылы үйретуге дайындық болып табылады. Балабақшадағы математика сабақтарында балалардың практикалық және ойлау әрекеттерінің ең қарапайым түрлері қалыптасады. Дәл осы практикалық әрекеттер негізінде ойлау операциялары – талдау, синтез, салыстыру, жалпылау дамиды. Тәрбиеші өз жұмысының нәтижесін бағалауда балалардың осы операцияларды – салыстыру, талдау, жалпылау, қорытынды жасау дағдыларын қаншалықты меңгергеніне сүйенуі тиіс. Осылайша, ата-аналар мен педагогтер математика баланың интеллектуалдық дамуының, оның танымдық және шығармашылық қабілеттерінің қалыптасуындағы қуатты фактор екенін жақсы біледі. Ең бастысы – балада танымға деген қызығушылықты ояту. Бұл үшін сабақтар қызықты ойын түрінде өтуі керек. Дәл ойындар арқылы зейіні тұрақсыз балалардың да назарын аударып, қызығушылығын арттыруға болады. Бастапқыда балаларды тек ойын әрекетінің өзі қызықтырса, кейін ойынның үйрететін мазмұнына деген қызығушылық пайда болады. Біртіндеп балалардың оқу пәнінің өзіне деген ынтасы оянады. Ойын түрінде математика саласындағы білімді меңгеру, есте сақтау, ойлау және шығармашылық қабілеттерін дамыту балалардың жалпы математикалық дамуына ықпал етеді. Ойын барысында балалар күрделі математикалық ұғымдарды меңгеріп, санауды, оқуды және жазуды үйренеді, бұл үдерісте оларға ата-аналары мен тәрбиешілері көмектеседі. Түстер мен пішіндер туралы білімді бекітуге арналған көптеген дидактикалық ойындарды өздігінен жасауға болады [3].

Бірақ оларды таңдау келесі қағидаларды ескере отырып жүргізілуі тиіс:

1. Көрнекілік қағидасы – мектепке дейінгі балалардың қабылдау, зейін, есте сақтау және ойлау ерекшеліктерін ескере отырып, ойындарда әртүрлі көрнекі құралдарды (суреттер, ойыншықтар, муляждар, макеттер және т.б.) пайдалану маңызды;

2. Қолжетімділік қағидасы – ойын материалы, мазмұны мен әрекеті мектепке дейінгі балалардың қабылдау және түсіну мүмкіндіктеріне сәйкес болуы қажет;

3. Белсенділік қағидасы – балалардың танымдық белсенділігін, практикалық және ойлау әрекеттерін талап ететін дидактикалық ойындарда математикалық түсініктер неғұрлым берік және дұрыс меңгеріледі;

4. Біртіндеп күрделендіру қағидасы – дидактикалық ойындарда ойын міндеттері мен әрекеттері кезең-кезеңімен және жүйелі түрде күрделеніп отыруы керек. Бұл мектепке дейінгі балалардың математикалық түсініктерін жетілдіруге мүмкіндік береді. Балаларды оқыту барысында олардың қоршаған ортаны неғұрлым нақты әрі толық қабылдау қабілеті дамиды, заттар мен құбылыстардың белгілерін ажырату, олардың арасындағы байланыстарды ашу, қасиеттерін байқау және бақылағанын түсіндіру дағдылары қалыптасады. Сонымен қатар, ойлау әрекеттері, ақыл-ой іс-әрекетінің тәсілдері жетіледі, есте сақтау, ойлау және қиялдың жаңа түрлеріне көшуге ішкі алғышарттар жасалады. Дидактикалық ойындардың оқытушылық функциясы олардың мазмұны мен құрылымын біртіндеп күрделендіріп, басқа әдістер мен жұмыс түрлерімен байланыстыра отырып, вариативті жүйеде қолданылған жағдайда әлдеқайда тиімді болады [4]. Бұл тәсіл балалардың қарапайым математикалық түсініктерін қалыптастыруды кезең-кезеңімен тереңдетуге мүмкіндік береді. Балаларды математикаға қызықтыру үшін ойын және көңілді формада ұйымдастырылған іс-шаралар үлкен рөл атқарады. Мұндай жұмыс болашақта баланың мектеп бағдарламасын тезірек және жеңіл меңгеруіне көмектеседі. Сонымен қатар, математикалық ұғымдарға деген қызығушылықты қолдау үшін тақпақтар, математикалық мазмұндағы ертегілер, саусақ және қимыл ойындары пайдаланылады. Балалар бұл әрекеттерді ерекше ықыласпен қабылдап, ойын арқылы мәтіндерді оңай жаттап алады (есте сақтау қабілеті дамиды), үйде ата-анасына қызыға әңгімелеп береді (оқыту мен дамыту балабақшадан тыс жалғасады).

Осылайша, мектепке дейінгі балалардың математикалық дамуы күнделікті өмірде білімді тәжірибе арқылы алуымен қатар, арнайы ұйымдастырылған оқу қызметі арқылы да жүзеге

асады. Баланың қарапайым математикалық білімдері мен дағдылары – оның толыққанды математикалық дамуының басты құралы болып саналады.

Әдебиеттер

1. Водопьянов Е.Н. Формирование начальных геометрических понятий у дошкольников // Дошкольное воспитание. – 2014. – №3. – С. 23-29.
2. Щербакова Е.И. Методика обучения математике в детском саду: Учеб. пособие для студ. дошкол. отделений и факультет средних педагогических учебных заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 1988.
3. Стародубцева И.В., Завьялова Т.П. Игровые занятия по развитию памяти, внимания, мышления и воображения у дошкольников. – М.: Аркти, 2008. – 72 с.
4. Шагреева О.А., Родина Е.В., Стародубова Н.А. Интеллектуальное развитие и воспитание дошкольников. – М.: Академия, 2002. – 208 с.

МРНТИ: 14.25.09

Г.С. Скакова, А.Ж. Байгараева
Средняя общеобразовательная школа №17
РК, г. Семей, Skakova69@mail.ru

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ МЕТОДОВ РАЗВИТИЯ МАТЕМАТИЧЕСКОЙ ГРАМОТНОСТИ КАК ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ УЧАЩИХСЯ

Современное образование находится в стадии активной трансформации. Выпускники школ, несмотря на глубокие теоретические знания, часто испытывают трудности с их практическим применением в реальных жизненных ситуациях. Это приводит к тому, что даже самые способные ученики могут столкнуться с проблемами при адаптации. Поэтому сейчас особое внимание уделяется развитию функциональной грамотности, и уроки математики должны активно способствовать этому процессу. Важным является подготовить всесторонне развитых личностей, способных к нестандартному мышлению, анализу, самостоятельному принятию решений и эффективному использованию полученных знаний [1]. Выпускники должны обладать навыками командной работы, инициативностью, лидерскими качествами, а также финансовой и гражданской грамотностью. Формирование функциональной грамотности у школьников является ключевым приоритетом.

Математическая грамотность – это способность человека успешно справляться с жизненными вызовами в различных сферах, опираясь на математические знания. Она подразумевает умение целенаправленно использовать математику для достижения своих целей и готовность применять ее в разнообразных контекстах. Как неотъемлемая часть функциональной грамотности, математическая грамотность формирует самостоятельность и коммуникативные навыки, помогая человеку осознать значимость математики в своей жизни и развить способность к логическому обоснованию своих мыслей. Важными составляющими математической грамотности являются понимание учащимися ценности математических знаний для решения как учебных, так и практических задач, а также способность оценивать ситуации, в которых эти знания могут быть полезны.

Способностью устанавливать математические отношения и зависимости, работать с математической информацией: применять умственные операции, математические методы.

Владением математическими фактами, использованием математического языка для решения учебных задач, построения математических суждений.

Чтобы мотивировать школьников к изучению математики необходимо на уроке рассматривать не только упражнения технического характера (решить уравнение, неравенство и т. д.), а и практические задания. Это более сложные задания, на подготовку и решения которых

требуется больше времени. Но, очень важно научить ребят решать именно такие задачи, ведь именно они и дают понимание того, зачем вообще нужно изучать математику.

Функциональная грамотность – это ключевые умения, которые позволяют решать задачи, с которыми мы сталкиваемся в жизни, используя математические методы. Каждый человек в жизни выполняет математические расчеты: оплачивает коммунальные услуги, распределяет свои доходы, делает смету при ремонте, строительстве. При этом он пользуется различной вычислительной техникой, чертежными инструментами, читает различную информацию и выделяет главное. Этому и способствует решение практических задач на уроках математики. У обучающихся формируется определенный склад ума, который дает возможность решать практические задачи. Это и способствует формированию математической грамотности.

Необходимо применять приемы, технологии, которые будут способствовать умению школьников применять полученные знания в реальной жизни.

На сегодняшний день главными функциональными качествами личности являются инициативность, способность творчески мыслить и находить нестандартные решения, умение выбирать профессиональный путь, готовность обучаться в течение всей жизни. Результатом развития функциональной грамотности является овладение учениками системой ключевых компетенций [2]. К ним относятся:

- компетентность разрешения проблем;
- информационная компетентность; коммуникативная компетентность.

Для успешного развития функциональной грамотности школьников и достижения ключевых и предметных компетенций на уроках необходимо соблюдать следующие условия: обучение на уроках должно носить деятельный характер;

- учебный процесс ориентировать на развитие самостоятельности и ответственности ученика за результаты своей деятельности на основе предмета;
- предоставлять возможность для приобретения опыта достижения цели;
- использовать продуктивные формы групповой работы;
- обеспечить переход от фронтальных форм обучения коллектива к реализации индивидуальной формы каждого учащегося, в том числе с использованием интерактивных инновационных, проектно-исследовательских технологий, цифровой инфраструктуры.

Таким образом, функциональная грамотность – способность человека, общества вступать в отношения с внешней средой и умение быстро адаптироваться в изменяющихся условиях. Основное понятие функциональной грамотности заключается в воспитании человека в духе доброжелательности и дружелюбия, что обеспечивает культуру общения. Основой высокого уровня математического образования на разных ступенях обучения является математическая грамотность. Поэтому обеспечение математической грамотности школьников является первоочередной задачей в деле обеспечения добротности школьного математического образования.

В жизни востребованы функционально грамотные специалисты, которые способны быстро реагировать на любые вызовы, осваивать все новое и применять свои знания в решении возникающих проблем.

При обучении математике учителю начальных классов надо обратить внимание на работу по формированию функциональной грамотности как необходимого навыка использования знаний и умений для решения широкого диапазона жизненных задач в различных сферах человеческой деятельности, также в межличностном общении и социальных отношениях.

В целях повышения качества обучения математике и улучшения результатов математической грамотности учащихся общеобразовательных школ республики в международных сравнительных исследованиях рекомендуется использовать на занятиях преимущественно практико-ориентированные задания, направленные на формирование умений применять приобретенные знания и умения по математике в практической деятельности и повседневной жизни. Результатом обучения школьников должно стать овладение ими навыками критического мышления, самостоятельного поиска и глубокого анализа

информации». Поэтому актуальными в этом плане являются материалы, раскрывающие сущность таких технологий, как критическое мышление, позволяющие по-новому организовывать преподавание математике в начальной школе с учетом функциональной грамотности.

Деятельность учителя и ученика на различных этапах формирования математической грамотности школьников посредством применения технологии развития критического мышления может быть организована в ходе урока, во внеурочной и внеклассной работе.

На данных занятиях решались следующие проблемы:

- формирование математической грамотности школьников посредством применения технологии развития критического мышления;
- формы и методы развития критического мышления учащихся на уроках математики;
- коллаборативная среда при решении заданий.

Для разработки уроков использованы различные приемы, методы технологии развития критического мышления с применением групповой формы работы. До проведения уроков проводилась кропотливая работа по выбору активных стратегий обучения, составлению заданий для развития математической грамотности, подбирались вопросы к заданиям со свободно конструируемым ответом, с выбором ответа «да»/ «нет», с кратким выбором ответа. В основе всей деятельности учения послужило грамотность чтения – способность человека понимать и использовать письменные тексты, размышлять о них и заниматься чтением для того, чтобы достигать своих целей, расширять свои знания и возможности, участвовать в социальной жизни.

Большие затруднения возникают у школьников при решении текстовых задач по математике и в связи с этим особое внимание уделялось работе с текстом, используя приемы и методы технологии развития критического мышления: «Зигзаг», «Взаимоопрос», «Синквэйн», «Инсерт», «Озвучивание мыслей», «Толстых и тонких вопросов», «Свободное рассуждение».

Успешное выполнение большинства заданий связано с развитием таких важнейших общеучебных умений, как умение внимательно прочитать и проанализировать некоторый связный текст, выделить в приведенной в нем информации только те факты и данные, которые необходимы для получения ответа на поставленный вопрос [3].

Формирование функциональной грамотности школьников на уроках математики возможно через формирование у каждого учащегося опыта творческой социально значимой деятельности в реализации своих способностей.

Использовать приобретенные знания и умения в практической деятельности и повседневной жизни для:

- практических расчетов по формулам, включая формулы, используя при необходимости справочные материалы и простейшие вычислительные устройства;
- построения и исследования простейших математических моделей;
- описания и исследования с помощью функций реальных зависимостей, представления их графически;
- интерпретации графиков реальных процессов;
- решения геометрических, физических, экономических, логических и других прикладных задач, в том числе задач на наибольшие и наименьшие значения с применением аппарата математического анализа;
- анализа реальных числовых данных, представленных в виде диаграмм, графиков, анализа информации статистического характера;
- исследования (моделирования) несложных практических ситуаций на основе изученных формул и свойств фигур;
- вычисления реальных объектов при решении практических задач, используя при необходимости справочники и вычислительные устройства.

Математическая грамотность – это способность человека определять и понимать роль математики в мире, в котором он живёт, высказывать обоснованные математические суждения и использовать математику так, чтобы удовлетворять в настоящем и будущем потребности,

присущие созидательному, заинтересованному и мыслящему гражданину. Учащиеся, овладевшие математической грамотностью, способны:

- распознавать проблемы, которые возникают в окружающей действительности и могут быть решены средствами математики;
- формулировать эти проблемы на языке математики;
- решать проблемы, используя математические факты и методы;
- анализировать использованные методы решения;
- интерпретировать полученные результаты с учетом поставленной проблемы;
- формулировать и записывать результаты решения.

Формирование функциональной грамотности школьников на уроках математики возможно через решение нестандартных задач; решение задач, которые требуют приближенных методов вычисления или оценки данных величин. В любой задаче заложены большие возможности для развития логического мышления. Наибольший эффект при этом может быть достигнут в результате применения разных форм работы над задачей [4].

Существует не один, а несколько путей, ведущих к формированию и развитию функциональной грамотности.

1. Требуется критический взгляд: подвергать сомнению факты, обращать внимание на точность цифр, суждений и идей.
2. Усовершенствовать коммуникативные навыки: уметь формулировать главную мысль, анализировать проблему или задачу с разных точек зрения – собственной, слушателя, автора. Не стесняться выступать перед аудиторией на семинарах педагогического сообщества различного уровня, делиться своими идеями и предлагать их к обсуждению.
3. Активно участвовать в конференциях, форумах, дискуссионных площадках, вебинарах и профессиональных конкурсах.
4. Пополнять свои знания: углубляться в мир искусства, экологии, здорового образа жизни, а также анализировать влияние науки и техники на общественное развитие. Для этого можно расширить круг чтения, изучая книги, журналы и мнения экспертов.
5. Формировать собственную систему познания и развития (составляя план саморазвития, план профессионального роста, план по самообразованию): определять профессиональные цели и задачи, составлять пошаговый план реализации, искать неординарные подходы, анализировать информацию и делать выводы.

Литература

1. Рудик Г.А., Жайтапова А.А., Стог С.Г. Функциональная грамотность – императив времени // Образование через всю жизнь: непрерывное образование в интересах устойчивого развития. – 2018. – №1. – Т. 12. – С. 263-269.
2. Шаухалова Р.А. Информационно-коммуникационные технологии в обучении // Проблемы педагогики. – 2018. – № 5. – С. 47-50.
3. Габеркорн И.И. Организация групповой учебной деятельности младших школьников // Проблемы современного педагогического образования. – 2019. – № 63. – С. 73-76.
4. Рудакова С.А. Использование игровых технологий в период обучения в начальной школе // Проблемы педагогики. – 2019. – № 5. – С. 19-21.

С.А. Турлыбекова, И.С. Нигыметова
№ 8 «Балбөбек» бөбекжайы
ҚР, Семей қ., sakeanuarbekovna@gmail.com

БАЛАЛАРДЫ ІЗГІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУДЕ ОТБАСЫ МЕН МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ҰЙЫМНЫҢ ӨЗАРА ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ

Отбасылық құндылықтарға назар аудару мектеп жасына дейінгі балалардың рухани – адамгершілік дамуы мен жеке басын тәрбиелеудің маңызды бөлігі болып табылады. Отбасы әр адамның дамуы үшін тұрақты құндылық болып табылады, мемлекет өмірінде, жаңа ұрпақты тәрбиелеуде, қоғамдық тұрақтылық пен прогресті қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Бұл ретте отбасы балаларды тәрбиелеуде басты бағдар беруші және одақтас ретінде қарастырылуы тиіс, ал ата-аналар мен педагогтың күш-жігерін біріктіру баланың дамуы үшін қолайлы жағдайлар жасайды [1]. Балалармен тікелей жұмыс істейтін тәрбиеші өзінің кәсіби іс-әрекетінің негізінде басқа отбасын нығайтуға өз үлесін қоса алады. Отбасы мен мектепке дейінгі мекеменің бірлескен жұмысын ұйымдастыра отырып, ол түпкі мақсатқа – әр баланың оңтайлы жеке дамуын қамтамасыз етуге тырысады. Бүгінгі таңда мұғалім отбасын баланың балалық шақтағы даму жағдайын түбегейлі анықтайтын әлеуметтік орта ретінде қарастырады. Бірақ сонымен бірге, қазіргі кезеңде мұғалім елеулі қиындықтарды бастан өткеруде: мәселенің мәнін анықтау, белгілі бір бұзушылықтардың себептерін түсіну қиынға соғуы мүмкін. Уақыттың ағымымен және тарихтың өрбуімен бірге әлем де өзгереді, сонымен қатар барлық әлеуметтік институттардың өзара қарым-қатынастары да өзгереді. Жаңа білім беру парадигмасы ата-аналарды білім беру процесінің субъектілері деп жариялады. Демек, балалардың білім сапасы үшін жауапкершілік те ата-аналардың өздеріне жүктеледі. Өсіп келе жатқан ұрпақты тәрбиелеу ісінде отбасы мен мектепке дейінгі ұйымның ынтымақтастығына айтарлықтай рөл беріледі. Қазіргі кезде отбасы мен мектепке дейінгі ұйым арасындағы өзара әрекетті тереңдету, әкелер мен аналардың балалар тәрбиесіне деген жауапкершілігін арттыру қажет. Педагогикалық ұжымдардың отбасымен бірлесе жүргізетін жұмысы педагогикалық көмектің үш негізгі құрамдас бөлігін қамтиды: білім беру, психологиялық және делдалдық (посредниктік) көмек. Бұл бөліктер өзара ажырамас байланыста жүзеге асырылады. Отбасылық тәрбие – күрделі әрі көпқырлы жүйе. Оған балалар мен ата-аналардың тұқымқуалаушылығы мен биологиялық (табиғи) денсаулығы, материалдық-экономикалық қамтамасыз етілуі, әлеуметтік жағдайы, өмір салты, отбасы мүшелерінің саны, тұрғылықты жері және балаға деген қарым-қатынасы әсер етеді. Мұның бәрі табиғи түрде өзара байланысып, әр нақты жағдайда әртүрлі түрде көрініс табады. Отбасылық тәрбиенің мақсаты – жеке тұлғаның ересек өмірге ауыртпалықсыз бейімделуіне, өмір жолында кездесетін қиындықтар мен кедергілерді лайықты жеңе білуіне көмектесетін қасиеттерді қалыптастыру. Балалардың ақыл-ойы мен шығармашылық қабілеттерін дамыту, алғашқы еңбек тәжірибесін жинақтау, адамгершілік және эстетикалық тұрғыдан қалыптасуы, эмоционалдық мәдениеті мен дене саулығы, олардың бақытты болуы – мұның барлығы отбасыға, ата-анаға байланысты және осының бәрі отбасылық тәрбиенің міндеттерін құрайды. Ата-аналар – балаларға ең күшті ықпал ететін алғашқы тәрбиешілер. Жан-Жак Руссо да әрбір кейінгі тәрбиешінің балаға әсері алдыңғысынан аз болатынын атап өткен. Ата-аналар барлық өзге тәрбиешілерге қарағанда алғашқы орында тұрады: балабақша тәрбиешісі, бастауыш сынып мұғалімі немесе пән мұғалімдерінен бұрын. Табиғаттың өзі оларға бала тәрбиесінде басымдық берген. Отбасылық тәрбиені қамтамасыз ету, оның мазмұндық және ұйымдастырушылық қырларын жетілдіру – адамзаттың мәңгілік әрі аса жауапты міндеті. Ата-аналар мен тәрбиешілер – әрбір адамның тұлға болып қалыптасу процесіндегі ең қуатты екі күш. Олардың рөлін асыра бағалау мүмкін емес. Екі тараптың да өз артықшылықтары, өз қадір-қасиеттері және өз ерекшеліктері бар [2].

Дәстүрден тыс бір көзқарас педагогтың негізгі функцияларын төмендегідей бөліп көрсетеді:

- 1.Баланың денсаулығына қамқорлық жасау;
- 2.Баланың адамгершілік тұрғыдан қалыптасуына қамқорлық жасау;
- 3.Баланың қабілеттерінің дамуына қамқорлық жасау.

Дәстүрлі қызметтің бірі – ағартушылық-көптеген отбасыларға педагогикалық кеңестер мен мұғалім тарапынан кәсіби қолдау қажет. Сондықтан отбасы тәрбиесінің міндеттері, формалары мен әдістері, оқушылардың психофизиологиялық ерекшеліктері, мектепке дейінгі жастағы балаларды тәрбиелеу тәсілдері туралы; тәрбиенің жекелеген бағыттары – адамгершілік, дене шынықтыру, еңбек, интеллектуалдық; шынайылықты интеллектуалды меңгерудің жаңа салалары – экономикалық, экологиялық, шаруашылық, құқықтық тәрбие; балалар денсаулығын нығайту және салауатты өмір салтын ұйымдастыру мәселелері; азаматтық пен патриотизм; саналы тәртіпті, борыш пен жауапкершілікті тәрбиелеу жөнінде дәрістер-әңгімелер өткізу орынды.

Отбасылық тәрбиенің ең өзекті мәселелерін бөлек қарастыру қажет – ата-ана мен балалар арасындағы жатсынуды жою, қақтығыстар мен дағдарыстық жағдайларды еңсеру; отбасылық тәрбиедегі қиындықтар мен кедергілерді бейтараптандыру; қоғам мен ел алдындағы жауапкершілік. Педагог ата-аналар сұрағаннан да көп ақпарат беруге міндетті. Сонымен қатар, педагог ата-аналардың өзара жақынырақ танысуға, мекенжайлары мен телефондарымен алмасуға деген ұмтылысын қолдауы керек. Мұндай жағдайда ата-аналар ынтымақтастыққа және келесі байланыстарға ұмтылады, сынып жетекшісінің балалар тағдырына деген қызығушылығын байқайды. Балалар туралы, олардың өмірі туралы неғұрлым көп білім жинаған сайын, мұғалімнің кеңестері соғұрлым орынды, оның отбасы арасындағы беделі соғұрлым жоғары болады. Отбасында қажетті педагогикалық жағдайлар әрдайым өмірлік жағдайлармен сәйкес келе бермейді. Оларды жиі арнайы қалыптастыруға тура келеді. Жалпы отбасылық қызығушылықтар, әуестер, дәстүрлер, бүгінде ұмыт бола бастаған отбасылық оқу кештері, отбасылық турнирлер, көркем өнерпаздық отбасылық ұжымдар, мәдени жорықтар, сапарлар, демалыс күнгі серуендер балалар мен ата-аналардың өзара түсіністігін арттырады.

Адамгершілік тәрбиесінің мазмұны – мектепке дейінгі жастағы баланың мынадай қасиеттерін қалыптастыру: үлкендерді құрметтеу, құрдастарымен достық қарым-қатынас орнату, өзге адамдардың қайғысы мен қуанышына сәйкес үн қату, ізгі сезімдер мен қарым-қатынастардың белсенді көрінісін қамтамасыз ету, олардың қоғамдық бағытын дамыту, жауапкершілік негіздерін тәрбиелеу.

Олардың ішінде екі негізгі бағытты бөліп көрсетуге болады:

1. Практикалық тәжірибе жинақтауға жағдай жасау;

2. Дұрыс моральдық бағаларды қалыптастыру. Осындай адамгершілік тәрбиесінің нәтижесінде бала ересектердің мақтауын алу үшін емес, адамдар арасындағы қарым-қатынастағы мінез-құлық нормасын маңызды ереже деп есептеп, оны сақтау қажеттігін сезінгендіктен әрекет ете бастайды. Бала тұлғасының қалыптасуы ең алдымен отбасында басталады. Өйткені отбасы – ынтымақтастық пен өзара көмектесу принциптеріне негізделген шағын ұжым, онда балалар адамдар арасында өмір сүру өнерін үйренеді, оларды сүюді, өзгеге қамқорлық пен ізгілік танытуды меңгереді. Балаларды тәрбиелеуде отбасының жалпы өмір салты ерекше рөл атқарады: ерлі-зайыптылардың теңдігі, отбасылық өмірді дұрыс ұйымдастыру, отбасы мүшелері арасындағы дұрыс қарым-қатынастар, мейірімділікке, өзара құрмет пен қамқорлыққа негізделген ортақ ахуал, патриотизм мен еңбекқорлық рухы, жалпы тәртіп пен отбасылық дәстүрлер, ересектердің балаға қоятын талаптарының бірлігі. Отбасы өмірі тек материалдық қажеттіліктерді ғана емес, рухани сұраныстарды да толық қанағаттандырып, дамытуға бағытталуы тиіс. Отбасылардың бірнеше түрлері мен отбасы ішіндегі қатынастардың әртүрлі үлгілері бар. Кейбір отбасылар қолайсыз немесе толық емес болып келеді. Мұндай жағдайда бала дамуы мен оның адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруға қолайлы жағдай жасалмайды да, тәрбиелеу мен оқытудың көп бөлігі мектепке дейінгі тәрбие ұйымына жүктеледі. Балабақша кейде отбасын алмастырып, бала тұлғасының әлеуметтену мәселесін шешетін орынға айналады. Қазіргі кезде тіпті толық, үйлесімді және материалдық жағынан қамтамасыз етілген отбасылар да өз балаларына жеткілікті уақыт бөле

бермейді. Сондықтан балада адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру үшін отбасы мен білім беру ұйымының тығыз өзара әрекеті қажет [3]. Білім беру ұйымы мен отбасының ынтымақтастығы – баланың қоғамда әлеуметтенуіндегі ең маңызды міндеттердің бірі. Бала өз тәжірибесінен алған мысалдарға сүйене отырып, ненің жақсы, ненің жаман екенін ұғынып, достық, сараңдық сияқты және басқа да көптеген адамгершілік қасиеттер туралы жеке көзқарасын қалыптастыра алатындай жағдай жасау қажет. Өміріміздегі негізгі ұғымдарға деген мұндай қатынас оның өсуімен бірге әрі қарай да дамып отырады. Бұл жолда баланың басты көмекшісі – өзінің мінез-құлқымен үлгі болып, негізгі адамгершілік нормаларын санасына сіңіретін ересек адам. Егер баланың жақын ортасындағы тәжірибе теріс сипатта болса, онда одан жоғары адамгершілік қасиеттерді күту қиын. Сондықтан ата-ананың ең басты міндеті – мектеп жасына дейінгі балаға өз сезімдерінің нысандарын айқындауға көмектесу және сол сезімдерді қоғамдық құндылықтарға айналдыру. Сезімдер адамға дұрыс әрекет жасағаннан кейін қанағат сезімін немесе моральдық нормалар бұзылғанда ар-ұждан қиналысын бастан кешіруге мүмкіндік береді. Мұндай сезімдердің негізі дәл бала кезде қаланады, ал бұл процеске ата-аналар белсенді араласып, балаға адамгершілік мәселелерді талқылап, құндылықтар жүйесін қалыптастыруға көмектесуі тиіс. Бала қандай әрекеттердің қоғамда қабылданбайтынын, ал қайсысының құпталатынын анық түсінуі қажет. Тиімді адамгершілік тәрбие баланың өзге адамдардың немесе көркем шығарма кейіпкерлерінің іс-әрекеттеріндегі адамгершілік жағын талқылауынсыз мүмкін емес, сондай-ақ баланың ізгі әрекеттерін өзіне түсінікті түрде мақұлдау да маңызды. Балабақша өз жұмысында ата-аналарға тек көмекші ретінде ғана емес, бала тұлғасын қалыптастырудың тең құқылы қатысушысы ретінде сүйенуі тиіс. Сондықтан педагогикалық ұжым, балалар және ата-аналар арасындағы тығыз байланыс өте маңызды. Баланың қандай болып өсуі – осы бірлескен жұмыстың, тәрбие мәселелері бойынша көзқарастардың бірлігінің нәтижесі. Тек осындай жағдайда ғана толыққанды тұлға тәрбиелеу мүмкін болады. Бала дамыған сайын түрлі қоғамдық рөлдерді меңгереді, бұл оған әртүрлі әлеуметтік міндеттерді – оқушы, команда капитаны, дос, ұл немесе қыз рөлдерін орындауға дайындалуға мүмкіндік береді. Әрбір рөл әлеуметтік интеллектіні қалыптастыруға үлкен үлес қосып, әділдік, мейірімділік, жанашырлық, нәзіктік, жақындарына қамқорлық сияқты адамгершілік қасиеттердің дамуын көздейді. Бала қандай рөлдерді көбірек игерсе, соғұрлым ол көбірек адамгершілік қағидаттарымен танысып, оның тұлғасы да соншалықты бай болмақ. Отбасымен жұмыс – тәрбиешінің және мектепке дейінгі ұйымның басқа қызметкерлерінің қызметіндегі маңызды әрі күрделі сала.

Ол мынадай міндеттерді шешуге бағытталған:

- балаларды тәрбиелеудегі бірлікті қамтамасыз ету;
- ата-аналарды педагогикалық тұрғыдан ағарту
- отбасылық тәрбиенің озық тәжірибесін зерттеу және тарату;
- ата-аналарды мектепке дейінгі ұйымның өмірі мен жұмысымен таныстыру.

Балаларды тәрбиелеудегі бірлік олардың дұрыс мінез-құлқын қалыптастыруға, дағдылар мен білімдерді тез меңгеруіне, ересектер – ата-аналар мен тәрбиешілердің беделін арттыруға ықпал етеді. Мұндай бірліктің негізі – ата-аналардың педагогикалық білімдері және мектепке дейінгі ұйымдардың жұмысы жөніндегі хабардарлығы [4].

Отбасы – алғашқы әлеуметтенудің институты. Балабақша – баланың жанама немесе формалды ортасына енетін, екінші деңгейлі әлеуметтену институты. Әлеуметтену процесінің барлық кезеңдері өзара тығыз байланысты. Тәрбиеші жоғары педагогикалық такт, ата-аналарға шынайы құрмет, әдептілік және ұстамдылық таныта білуі керек, ойланбай қойылған сұрақтармен оларды ренжітпеу маңызды. Педагог ата-аналарды баланы тәрбиелеу жөніндегі өз көзқарастарын айтуға ынтыландырады, олардың қолданатын әдістері туралы пікірін тыңдайды, тіпті ол қате болса да. Бірлескен ынтымақтастыққа келіскеннен кейін тараптар бір-бірінің тәрбиелік мүмкіндіктерін нақтылап, ортақ мақсаттар мен міндеттерді айқындайды. Балабақшадағы және отбасындағы адамгершілік тәрбиенің стратегиясы баланың өз сезімдері мен толғаныстарын түсінуіне, қоғамдық маңызы бар ережелер мен мінез-құлық нормаларын

менгеруіне ғана емес, сонымен қатар өзгелермен ортақтық сезімін дамытуға, адамдарға жалпы жағымды көзқарасын қалыптастыруға бағытталуы тиіс.

Әдебиеттер

1. Клемантович И. Современная семья: структура, специфика, воспитательные возможности // «Воспитание школьников». – 1998 – №4, 2. – С. 35-45.
2. Шерьязданова Х.Т., Сурикова Т.И. Педагогу о стиле общения с детьми – Алматы, Рауан, 1996. – с. 145.
3. Евдокимова Е.С. Педагогическая поддержка семьи в воспитании дошкольника. – М.: ТЦ Сфера, 2008.
4. Дыбина О.В. Технологии формирования у ребенка направленности на мир семьи: практико-ориентированная монография / Анфисова.С.Е., Еник О.А., Пенькова Л.А., Щетинина В.В. - Ульяновск, 2010.

FTAMP: 14.23.17

Г.В. Увалиева, Г.К. Акылбаева
№ 8 «Балбөбек» бөбекжайы
ҚР, Семей қ., gakylbaeva84@mail.ru

ИНТЕЛЛЕКТУМ ОЙЫНДАРЫ АРҚЫЛЫ МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ЗИЯТКЕРЛІК ҚАБІЛЕТІН ДАМУ

«Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» және «Өмір сапасы» бөлімінде білімдендіру ортасына: мобильділік, креативтілік, коммуникативтілік, нақтылық, динамизм тәрізді ақпараттық қоғамның жаңа талаптарына жауап беретін оқытудың инновациялық технологияларын енгізуге көңіл бөлген еді [1].

«Интеллектум» кешені баланың ақыл ойы мен сөйлеу тілін дамытады, қоршаған ортаны танып білуге үйретеді, шығармашылық қабілетін ашады, зейінін шоғырландырады, бәсекелестікке, мақсатқа жетуге талпындырады, адамгершілік қарым-қатынасқа баулиды. Ортаңғы, ересек топ балалары осы интеллектуалдық ойындарды қызыға қызығушылықпен. Интеллектум кабинетіне баруға асыға күтеді.

Сондай-ақ интеллектум кабинетінде «Работатехника» ойындары балалардың танымдық қабілетін арттыруда креативті ойлау, жан-жақты ойлау, математикалық дағдылар, визуалды қабылдау, креативті ойлау баланың жан-жақты дамуына негізделген.

Работатехника ойындары әр бала қиялына ерік беріп, түрлі робот машина құрастырады. Құрастыру арқылы бала конструктордың түрлерімен танысады. Мұнда механизмдерді бір-біріне келтіре отырып өздерінің белгілі бір робот немесе әртүрлі ойын шығарады., балалардың тілі мен қиялын ұштастыру да көзделген. Балалар өздері құрастырған роботтармен бірлесіп ойнағанды, олармен сөйлескенді ұнатады [2].

- Сыни ойлау;
- Шығармашылық;
- Қарым-қатынас;
- Ынтымақтастық (үйлестіру)

Интеллектум ойындары:

Сыни ойлау - ақпараттар ағынын бағдарлай алу мүмкіндігі, себеп-салдарлық байланыстарды көре алуы, қажетсіз ақпараттарды електен өткізіп қорытындылауы. Сәтсіздікке жолыққан жағдайда шешім шығарып, өзінің жетістіктері мен сәтсіздіктерінің себептерін түсінуі.

Шығармашылық – өзгермелі жағдайларда өзін сенімді ұстап, дәстүрлі емес шешімдерді қабылдай алуға, жағдаятты әр тұрғыдан бағалауға мүмкіндік береді. Шығармашылығы дамыған

адам жасап шығарушы болып табылады. Ол басқа адамдардың бастамаларын дамытып, жетілдіре алады. Қиындықтарды жеңу ол үшін қызықты басқатырғышқа айналады.

Қарым-қатынас – қазіргі кезде әрбір адам қоңырау шалынатын немесе хабарламалар тәулік бойы жеткізілетін қашықтықта орналасқан. Келіссөздер жүргізу және байланыс орнату, әңгімелесушіні тыңдау және өз көзқарасын жеткізу қабілеті өмірлік дағдыға айналады.

Ынтымақтастық – кәсіби салаға қарасты құзыреттілікпен тығыз байланысты. Жалпы мақсатты және оған жету жолындағы рольдерді айқындай отырып, оның нәтижесін бағалай алу қабілеті [3].

Интеллектуалдық ойындардың педагогикалық-психологиялық негіздері. Ойынның баланың интеллектуалдық дамуына ықпал ету мүмкіндігі педагогика ғылымы саласында жан-жақты қарастырылып, ойын әрекеті оқу әрекетінің жетекші формасына айналған. Ойын, ойыншық сөздері ой сөзімен тікелей байланысты, сөйтіп, ойнау біруақытта ойлаумен әрекеттеседі. Ойын – бұл қарым-қатынас, өмірлік тәжірибе жинақтау құралы.

Заттық ойын – қоршаған заттар мен балалар ойыны барысында бала оларды тиісті орында пайдалануды үйренеді. Рөлдік ойындар – бірлескен топтық ойын барысында балалар өздерінің арнайы жасаған көріністік жағдайларында өздеріне түрлі әлеуметтік рөлдерді алатын ойын.

Символдық ойын – шындық символдар белгілер түрінде белгіленіп, ал әрекеттер абстрактылы, символдық формада орындалатын ойын. Құрылыс ойындары процесінде педагог балаларды бақылауға, құрылыстардың бір бөлігін басқа бөліктерінен ажыратуға, салыстыруға, ара қатынасын, құрылыс тәсілдерін есінде сақтап, елестеуге, іс-әрекеттің жүйелігіне назар қоюға үйретеді.

Аталған тақырып бойынша тәрбиеші-педагогтар жыл сайынға біліктілікті арттыру курсы шеңберінде командалық және жеке жаттығулар, топтық жұмыс және психологиялық сергіту сәттері, стандарттан тыс шешім қабылдау, жағдайды жан-жақты қарай отырып, стереотиппен ойламай, үйреншікті шеңберден шыға отырып шешім қабылау жолдарын игеріп отырады.

Жалпы мақсаттары, балалармен жұмыс жасау барысында алған білімді тәжірибе жүзінде жүзеге асырып, өздігінен дұрыс шешім қабылдай білетін, ақпараттармен жұмыс істей білетін шығармашыл, құбылыстарды жан-жақты талдап саралай білетін сыншыл тұлға болып қалыптасу

ҚР-да мектепке дейінгі білім беруге қойылатын талаптарды назарға ала отырып, біз педагогтердің құзыреттілігінің «4К моделі» жобасын дамыту қажеттілігіне келсек, педагогтердің құзыреттілігін арттыру бағдарламасының негізінде талаптардың динамикалық қалыптасуына және олардың өзін-өзі ұйымдастыратын жұмыс топтары ішінде тұрақты өзара іс-қимылды іске асыруын қамтамасыз етуге бағытталған тренингтік сабақтар, курстар, жобалық оқытулар жүргізіліп отыр.

Қазіргі заман талабына сай балабақшада ақпараттық технологияны пайдалану, бала танымын жан-жақты дамытудың шешуші құралы екені анық. Менің ойымша, компьютерді пайдалану тәрбиеленушілердің танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, ойын логикалық ойлау жүйесін қалыптастырады және өз бетінше үйреніп шығармашылықпен еңбек етуіне жағдай жасайды. Сондықтан жаңа стандарт негізінде баланың танымын қалыптастырып, өз бетінше үйренуге дағдыландыру баланың қызығушылығы мен білім алуға деген құштарлығының дамуына ықпал етеді. Балабақшада әрбір оқу қызметіне қолданылатын көрнекіліктер мен дамытушы ойындар балалардың жас ерекшелігіне сай, қолдануына және өз бетінше үйренуіне ыңғайлы болуы тиіс. Мазмұнды жабдықталған дамытушы орта, әр баланы жан-жақты дамытуға, сонымен қатар баланың өз бетінше үйрену дағдысының қалыптасуына мүмкіншілік береді.

Мектепке дейінгі білім беретін ұйымда бүлдіршіндердің зертеушілік, эксперименталды қабілеттерін арттыру – заман талабынан туындап отырған өзекті мәселелердің бірі. Қазіргі кезде зерттеу арқылы оқыту балалардың танымдық қабілеттерін дамытуға ең тиімді технология. Кішкентай балалардың бір нәрсені зерттеуге деген талпынысы биологиялық құбылыс. Үнемі бір нәрсені зерттеуге деген талпыныс бала мінезіне тән қасиет. Ол өзін

қоршаған ортаны үнемі танып, білгісі келеді. Баланың бір нәрсені зерттеп білсем деген талпынысы, оны зерттеп оқу қызметіне деген қызығушылыққа итермелейді. Онымен бірге шығармашылық ойлауды дамыта отырып, балалармен жұмыс жасауда ізгілік, шыдамдылық сияқты қасиеттерді қатар көреміз. Біз әр баланың жеке дара екенін, оның мүмкіндіктерінің, әрқайсысының өзіндік ерекше сипаты және ерекше ойлауы бар екенін түсінеміз. Бірақ оларды бір нәрсе біріктіреді, әр баланың жасына қарамастан, шығармашылыққа бейімділігі болады, бұл оған шығармашылық қабілетін ашуға көмектеседі. Мұғалім мен ата-ананың (ересек адамның) көмегі эмоционалды және ұтымды бастаманы дамытуда үлкен рөл атқарады.

Балабақшадағы дамытушы ойындар: балабақшасына қатысуда тәрбиелік үрдісте ойынның функциясы кез-келген баланың өмірінде маңызды кезең болып көрінеді. Бала балабақша тәрбие үрдісіндегі қарым-қатынасында бірінші тәжірибесі үлкендермен, құрбыларымен аңғарады. Күннің ұйымдастыру тәжірибесіне үйренеді. Кез-келген мектепке дейінгі мекеменің негізгі функцияларының бірі білім және баланың дамуы болып табылады. Әр бала қоршаған ортаны ойын және ойыншықтар арқылы таныйды. Үрдісте қатысушылардың өзара әрекеттесулері және ойын-формасының қызметі, негізгі себеппен ықшамдаған үлгіде негізгі жағдайларды пішіндеу және оның сапасын тәжірибеде анықтау. Ойын - кіші жастағы балада қоршаған ортаны танудан және қоршаған заттарды зерттеуімен және оларды салыстырудан басталады. Бала үшін ойынның негізгі элементтері ойыншықтар болып көрінеді, сол сияқты қоршаған әлемнің бұйымдары.

Баланың өмірі алғашқы жыл ең қарқынды даму сипатталады және болған негізгі дағдыларды әріқарай тек жетілдірілу керек. Баланы қызықтырушы ойындар тәжірибеде қиындатылып жаңа дағдыларда алынады. Балабақшада дамытушы ойындар қисынды , шығармашылық ойлауды, жадтың, назардың, елестетудің мүмкіндіктерін туғызады. Балалардың үйлерінде шұғылданған дамытатын ойындардан айырмашылығы, балабақшада дамытатын ойындар тәрбиешімен толық тексеріліп отырады. Балабақшада дамытатын ойындар балаларды дамытуда, қабілеттілік мүмкіндіктерін есепке алумен бала жасының деңгейлігіне ұсынып отыр. Белгілену керек, кіші тобында ойын балабақшалардың үлкен топтарындағы балалар ұсынылатын ойындардан айтарлықтай ерекшеленген. Неліктен ондай айырмашылықтар болады? Кіші топтағы дамытушы ойындардың ерекшеліктері ойын - бірегей механизм, әртүрлі сапалы мүмкіндік беретін дамыту. Дәл осындай, кіші топқа дамытушы ойындар психиканы дамытуға рұқсат етеді, назар, ұсақты , қисынды ойлау . Негізгі өз мақсаты, ең кішкентай балалар үшін дамыту ойын балалардың жалпы дамуларына ие болады және келесі даму сатысына оның дайындығы болып есептеледі. Дамуда - мектепке дейінгі келесі кезеңге дайындауда бала жалпы даму және оның жасымен кіші мектепке дейінгі маңызды абстракты ойлауға, қисынды талдауға, жоспарлауға және талдауға, қоршаған ортаны дұрыс қабылдауына үйренеді. Балаларға әр түрлі пазылдар, мазайкалар, әртүрлі геометриялық пішіндерді ұсынады. Балалардың сөздік қорын дамытуда ойын, тапсырма, жаттығулардың орны ерекше. Соның ішінде ойын – баланың шын тіршілігі. Ойын арқылы бала айналасындағы нәрседен өзіне қызықтысына ықыласы ауып, таңдап алады. Баланың бір ерекше қасиеті сөйлеуден еш жалықпайды. Ойын бала тілінің дамуына ықпалын тигізіп, таным белсенділігінің дамуына жол ашады. Қай бала болмасын ойынмен өседі, өйткені бала табиғатының өзі тек ойынмен байланысты. Ойын үстінде бала еш нәрсеге тәуелсіз. Ол өзін еркін ұстайды. Ал еркіндік дегеніміз барлық дамудың баспалдағы, бәрін білуге деген талпынысы мен құлшынысы. Баланың білуге деген құштарлығы, сөйлеуі ойын үстінде қалыптасады. Сөздік қорды дамыту ісін ұйымдастыру жұмысында ойын сабағы ең негізгі орын алады. Тәрбиеші бақылау, заттарды қарау, сурет қарау, жұмбақ шешу және құрастыру, саяхат, ойын-сабақтарын ұйымдастыру барысында балалардың сөздік қорларын дамытады.

Мектеп жасына дейінгі балаға ойын деген ол – өмір. Бұл жайы балалар психологтармен және мектепке дейінгі педагогика шеберлерімен дәлелдеген. Дамытушы ойындар ортада педагогикада соңғы жылдары пайдаланады. Психикалық үрдістерді дамыту үшін дидактикалық қимыл-қозғалыс, құрылыстардың және басқа ойындар мәні түзеледі. Балалардың сонымен қатар материал ретінде пайдалану, суреттер және ойыншықтар, ойын ұстанымымен

алмастырмайды. Бұлар тек қана жұмыс барысында емес ойындарда да өткізуге болады, сонымен қатар серуенде, басқа кезеңдерде. Бүгін жаппай мектепке дейінгі мекемелерде тәрбиешілер ғана қолданады..

Балабақшада дамытушы ойындар өте эмоциональді және қызықты. Олар шығармашылық қабілеттіліктердің кеңдік ойлау дамуына жағдай жасайды, логикалық ойлауды қалыптастырады. Дамытушы ұйымдастырылған іс-әрекеттер балаларға нақты әсер етеді. Олардың көмегімен балалар өмір сүруді үйренеді. Дамытушы ойындар танымдық сезімді оятады.

Балалардың шығармашылық ойлауын дамыту үшін қандай әдістер қолданылады? Кративтілік – бұл шығармашылық және кез-келген шығармашылық баланы болашақта толық қолдана алатын жаңа әлеуетті құруға ынталандыратын арнайы әрекеттерді қажет етеді.

Жас балалар үшін шығармашылық ондағы жеке тұлғаны дамытады, есте сақтауды, байқауды, түйсікті белсендіреді, жауапкершілікті, көркемдік сезімді тәрбиелейді. Үлкен балалар әуестеніп ән айтып, би билейді, мүсіндейді және сурет салады, музыка мен ертегілер жазады, халық қолөнерімен айналысады.

Даму ортасы – мектеп жасына дейінгі баланың өзін-өзі анықтауы үшін маңызды міндеттердің бірі. Ол үшін әр қоянның алдында мен балаларға өздерінің ішкі әлеуетін дамыту үшін стандартты емес ойындар ұсынады. Балаларға қиялда еркіндік беру керек, оларды әрдайым жігерлендіру керек, сіз оларды ұра алмайсыз. Біз әрқашан балаларға айтуға болмайтын 10 сөйлем» ережелерін ұстанамыз. Біздің тәрбиеленушілерімізде өзін-өзі тануды, ойлауды дамыту үшін біз өзіміз шығармашыл болуға, жаңа әдістерді ашуға және қолдануға тырысамыз. Біз балаларға өздерінің маңыздылығына сенімді болуға көмектесетін сындарлы жеке көзқарастарды дамытамыз.

Балабақша тәрбиешілерінің кәсіби қабілеттерін арттыруда, жұмыста жетістікке жету үшін білімді көру немесе мақсаттың бір бөлігін жақсы көру жеткіліксіз, бүкіл жүйені қамтитын ойлауға көшу керек, бұл жүйелер жеке элементтерден қалыптасады және нақты өзгерістердің қалай әсер ететінін емес, өзін-өзі басқарудың негізгі үрдістерінің жиынтығын көруге мүмкіндік береді [4].

Тәрбиешілернің кәсіби өзін-өзі дамытуының ең жоғары деңгейі оның авторлық жұмыс жүйесін құру және білімді тарату ғана емес, сонымен қатар оның жетістіктерін білім беру үрдісіне қатысушылар арқылы көрсету болып табылады.

Интеллектуалдық ойын түрлерін балалар жиі құрастыру барысында танымдық қабілетін тереңдегенін, ізденпаздығын ой-өрісін кеңейтілгенін, шығармашылық қабілетін дамығанын, байқауға болады

Осыған дәлел, интеллектуалдық ойын – танымдық қызығушылығын күшейтіп, логикалық ойлауына, басқа адамдармен іскерлік қатынастарына әсер ететінін анықтайды.

Ойын – бұл еркін және өзіндік әрекет, ол баланың жеке қызуғушылығынан туады, баланың жеке қажеттілігі мен шектеулі мүмкіндіктері ашылады

Адам меңгермейтін білім бар ма?

Жойқын күшті тындырар күшің барда.

Оқы, үйрен, жас ұрпақ, бәрін меңгер, Алға қойған мақсатың, ісің барда! – дегендей, интеллектуалдық ойын – бұл тек білім бұлағы ғана емес, ептілік танытып, қиындықтан жол тауып, өз білімінді көрсетіп, жеткен жеңісіне қуанатынына сеніміміз мол!

Әдебиеттер

1. Загашев И.О. Критическое мышление: технология развития. - СПб.: Изд-во». – 2012.
2. Агапов И.А. Учимся продуктивно мыслить. - М.: Про-Пресс, 2014.
3. Гин С. Как развивать креативность у детей. - М.: Электронная библиотека, 2017
4. Загашев И.О., Заир-Бек С.И., Муштавинская И.В. Учим детей мыслить критически. - СПб.: Альянс «Дельта». – 2013. – 405 с.

СОВРЕМЕННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК СРЕДСТВО ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Современная модель образования предполагает высокие технологии развития воображения, грамотности и других базовых способностей детей. Важным является не сумма знаний, а личность ребёнка. Изменения в содержании и организации образовательных учреждений, их инновационная направленность тесно связаны с деятельностью учителей, так как учитель как субъект педагогического процесса является главным действующим лицом любых преобразований в сфере просвещения.

Дети имеют разную готовность к школе. Поэтому, работу на уроках надо всегда дифференцировать. Ученики, не справляющиеся с темпом продвижения при изучении программного материала, требуют к себе повышенного внимания и других форм работы.

Введение различных форм работ включающиеся в себя: поощрение активного, основанного на поиске обучения. Использование групповой, парной, проектной исследовательской работы позволяет активизировать познавательную деятельность учащихся на уроке, учесть их индивидуальные особенности, воспитать культуру общения. Учиться вместе детям не только легче, но и эффективнее. Групповую работу можно организовывать на любом этапе урока. На этапе актуализации знаний ученики отвечают на вопросы, на этапе открытия нового знания формируют гипотезу, на этапе самостоятельной работы применяют знания [1].

Чтобы решить проблему развития речи учащихся по обучению грамоте нам помогает разнообразие заданий в учебнике для работы всем классом, индивидуальной и коллаборативной работы, использование групповых форм работы. Учащиеся начинают слушать и понимать небольшие тексты. В ходе выполнения заданий они используют языковые навыки, чтобы поделиться своими идеями и чувствами с другими учащимися.

Использование интерактивных методов обучения позволяет учащимся планировать учебную деятельность, прогнозировать по известным критериям свою оценку, ставить и достигать определённых целей, совершенствовать и улучшать свои теоретические и практические знания, а также самосовершенствоваться, самоутверждаться и самостоятельно находиться в постоянном поиске различных источников знаний. Разнообразные источники знаний ведут ученика младших классов к успешности, уверенности и улучшению личных качеств. К ученикам на таких развивающих уроках приходит глубокое понимание темы через собственный опыт, убеждения, споры [2].

Совместная деятельность создает благоприятные условия для развития коммуникативных качеств личности у школьников через формирование таких важных качеств, как способность к осуществлению свободного выбора, контроля и оценки результатов учебной деятельности. Групповая форма работы является своего рода показателем коллаборативной среды, так как именно в группе дети учатся считаться, уважать и выслушивать мнение других, развивают взаимопонимание. Эффективность обучения зависит от атмосферы, которая позволяет детям чувствовать себя комфортно, уверенно на уроке, учит быть уверенным в себе, в своих знаниях, высказывать свою точку зрения, учит действовать согласованно, испытывать чувство ответственности.

Из принципов групповой работы видно, что для такой работы характерно непосредственное взаимодействие и сотрудничество между учащимися, которые, таким образом, становятся активными субъектами собственного учения. Это принципиально меняет в их глазах смысл и значение учебной деятельности.

В младшем школьном возрасте изменяется общий характер эмоций – их содержательная сторона, их устойчивость и т.п. В этом возрасте эмоции связываются с более сложной социальной жизнью ребенка, с более ясно выраженной социальной направленностью его личности.

В младшем школьном возрасте не только возникают новые эмоции, но и те эмоции, которые имели место в дошкольном детстве, изменяют свой характер и содержание.

Основное, что характеризует особенности развития эмоциональной сферы школьника и что связано с его вхождением в жизнь школьного коллектива, это происходящее именно в данный период развития особенно интенсивное формирование моральных чувств ребенка, что вместе с тем означает и формирование моральной стороны его личности.

Задача педагога – в организации системы мер по созданию психологического комфорта младших школьников на уроке. С одной стороны, решается задача предупреждения утомления учащихся, с другой – появляется дополнительный стимул для раскрытия творческих возможностей каждого ребенка.

Учителю важно помнить, что психологический климат на уроке начинается создаваться вне урока. Отношение учащихся к учителю – это важнейший критерий психологической атмосферы урока. Как учитель относится к работе, как разговаривает с детьми, с родителями, другими учителями, радуется ли он успехам детей и как он радуется, как он выражает свои эмоциональные чувства, как он ими владеет – все это и многое другое оказывает воздействие учителя на учащихся и на их отношение к нему.

Эмоциональные отношения (или аттракции) – как предмет симпатии. Главной задачей этого направления является изучение детерминации эмоциональных отношений между двумя людьми на разных этапах развития этих отношений. Расположение одного человека к другому рассматривается в зависимости от свойств объекта симпатии, в зависимости от свойств субъекта симпатии, в зависимости от соотношения этих свойств, в зависимости от этапа развития отношений и прочих детерминант. При этом под свойствами объекта или субъекта симпатии имеются в виду либо чисто внешние характеристики (привлекательность, общительность и т.д.), либо социально-ролевые (статус, профессия, образование, компетентность).

Формирование мотивации предполагает разнообразие форм и приемов, с помощью которых большинство учащихся вовлекается в активную учебную работу. Усилению интереса способствуют занимательность изложения (примеры, опыты, факты), необычная форма преподнесения материала (вызов удивления), эмоциональность речи учителя, познавательные игры, ситуации спора и дискуссии, анализ жизненных ситуаций (связь с повседневной жизнью учащихся). Важнейшей составляющей данного этапа урока, безусловно, считается эмоциональный настрой [3].

Совместная деятельность реально демонстрирует широкие возможности сотрудничества, в ходе которого учащиеся ставят цели, определяют оптимальные средства их достижения, распределяют обязанности, всесторонне проявляют компетентность личности: умение работать в коллективе, ощущать себя членом команды, брать ответственность за выбор решения на себя, разделять ответственность с другими, анализировать результаты деятельности и др.

Создание комфортной эмоционально - психологической среды в коллективе является необходимым условием заинтересованной атмосферы на уроке.

Положительные эмоции – созидательный двигатель, стимулирующий познавательную активность учащихся, помогает крепко усваивать новые знания. Эмоции играют огромную роль в формировании личности. Поскольку, ребенок познает мир через эмоциональную память. Эмоциональный настрой уроков также создают иллюстрации, использование стихов, отрывки из музыкальных произведений.

Принципиально важной стороной в педагогической технологии является позиция ребенка в образовательном процессе, отношение к ребенку со стороны взрослых. Здесь выделяются несколько типов технологий:

– авторитарные технологии, в которых педагог является единоличным субъектом учебно–воспитательного процесса, а ученик есть лишь «объект».

– дидактоцентрические технологии отличаются высокой степенью невнимания к личности ребенка, в них господствуют субъект – объектные отношения педагога и учащихся, приоритет обучения над воспитанием, самыми главными факторами формирования личности считаются дидактические средства.

– личностно – ориентированные технологии ставят в центр всей школьной образовательной системы личность ребенка, обеспечение комфортных, бесконфликтных и безопасных условий ее развития, реализации ее природных потенциалов. Они характеризуются гуманистической и психотерапевтической направленностью и имеют целью разностороннее, свободное и творческое развитие ребенка.

– гуманно – личностные технологии отличаются своей гуманистической сущностью, психотерапевтической направленностью на поддержку личности.

– технологии сотрудничества реализуют демократизм, равенство, партнерство в субъект – субъектных отношениях педагога и ребенка.

– технологии свободного воспитания делают акцент на предоставление ребенку свободы выбора и самостоятельности в большей или меньшей сфере его жизнедеятельности.

Технологии проблемного обучения. Её актуальность определяется развитием высокого уровня мотивации к учебной деятельности, активизации познавательных интересов учащихся, что становится возможным при разрешении возникающих противоречий, создании проблемных ситуаций на уроке. Эта технология привлекла новыми возможностями построения любого урока, где ученики не остаются пассивными слушателями и исполнителями, а превращаются в активных исследователей учебных проблем. Учебная деятельность становится творческой. Дети лучше усваивают не то, что получают в готовом виде, а то, что открыли сами. Технология проблемного обучения универсальна, так как применима к любому предметному содержанию и на любой ступени обучения.

Игровые технологии применяют в различных формах: урок-игра, урок-путешествие, викторины. Так, например для игр часто используют набор букв, который есть у каждого ученика, набор цифр, в основном они используются на этапе закрепления изученного материала или актуализация знаний. Уроки – путешествия: в «Математическую сказку» в «Страну правописания» и т.д. На разных этапах урока применяются разнообразные игры – соревнования, эстафеты, в которых предлагается найти значение выражения, вставить нужный знак, придумать пример и т.д. В течение урока одни дети выполняют роль учителя, другие – учеников. Первые - ставят задачу, вторые – её решают. Например, игра «Передал – садись». Учащиеся передают друг другу волшебную палочку, задавая при этом примеры из таблицы сложения или умножения. Таким образом, игровые технологии позволяют преподать материал в доступной, интересной, яркой и образной форме.

Проектно – исследовательская работа. Актуальность данной технологии особенно возрастает на современном этапе, когда результатом образовательного процесса становится не определенная сумма знаний сама по себе, а умение применить полученные знания в различных жизненных ситуациях, т.е. их надпредметный характер. В процессе выполнения исследовательской работы, согласно выбранной теме, школьники более углубленно изучают выбранный ими объект наблюдения (изучения), Дети младшего школьного возраста по природе своей исследователи и с большим интересом участвуют в различных исследовательских делах. При работе над любым проектом я обязательно обращаю внимание детей на основную идею проектного замысла: Что? Зачем? Для кого? На этапе формирования проектов самое активное участие приняли родители первоклассников. В 1 классе ученики готовят свой проект совместно с родителями дома: «Мое любимое число», «Моя любимая буква». Второй класс. Это благоприятный возраст для развития творческого мышления, воображения. Именно второклассники начинают осознавать себя творцом своей деятельности. Один из проектов во втором классе, который предполагает исследовательскую работу по теме «Моя родословная», «Моя школа».

Таким образом, использование современных педагогических технологий как средство повышения качества в начальной школе способствует повышению активности учащихся на уроках, позволяет эффективно организовать познавательную и исследовательскую деятельность учащихся, усиливает наглядность и эмоциональную наполненность урока, а все это способствует развитию креативных качеств учащихся и их самореализации.

Литература

1. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: учеб. пособие. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.
2. Иванова А. Я. Обучаемость – как принцип оценки умственного развития детей. – М.: Изд. Московского университета, 1996. – 217 с.
3. Маркова А. К., Матис Т. А., Орлов А. Б. Формирование мотивации учения: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1990. – 317 с.

FTAMP: 16.01.11

Д.М. Бітербаева

№8 орта білім беретін көркемдік-эстетикалық білім және
тәрбие беру мектеп-кешені
ҚР, Семей қ., dariya.biterbaeva.80@mail.ru

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНДЫҚ ӘДІСТЕМЕСІ

Бүгінгі білім беру жүйесінде шет тілін, оның ішінде ағылшын тілін меңгеру – жаһандану талабынан туындаған қажеттілік. Ағылшын тілі – халықаралық деңгейде қарым-қатынас тіліне айналып, ғылым, бизнес, технология, білім салаларында кең қолданыс табуда. Сондықтан ағылшын тілін оқытуда тиімді әрі заманауи әдістемелерді қолдану – басты міндеттердің бірі.

Жаңаша оқыту әдістемесі дегеніміз – тілді жаңа озық технологиялармен оқыту деген сөз. Ал бұл озық технология бұрыннан келе жатқан әдістерді өңдеу, жөндеу, талдау арқылы жетілдіру, жаңа жолдарды іздестіру, сол бағытпен жұмыс істеу дегенді білдіреді. Жаңаша оқытудың көздейтін мақсаты – оқыту процесін үйрету емес, тіл үйренушіге ерік беру, таңдау жасату, оған бағыт-бағдар беру, бақылау арқылы оның қабілеті мен мүмкіндігін ашу. Сондай әдістеменің бірі – белсенділікті арттырып оқыту. Бұл әдістемеге рольдік ойындар, өрнектеу (моделирование), диаграмма арқылы тіл үйрету, іскерлік ойындар т.б. жатады. Бұл әдістемені пайдалану кезінде жаңа техника құралдары: аудио-бейне құралдар, әр түрлі көрнекі құралдар, компьютер, лайдпро, кодоскоптар қолданылып, үйренушінің тіл үйренуге қызығушылығын арттырады. Ақпараттар жиынтығын жақсы қабылдайды, белсенділігі жоғарылайды, өз бетінше естігенін, көргенін, байқағанын, бойға сіңіргенін ойда қорытады.

Қазіргі әдістеме дәстүрлі тәсілдермен қатар, оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін, тілдік дағдыларын және мәдениаралық қатынасын дамытуды көздейді.

1. Коммуникативтік әдіс

Бұл әдіс оқушылардың сөйлеу, тыңдау, оқу және жазу дағдыларын қатар дамытуға бағытталған. Негізгі мақсат – тілдік ережелерді жаттатудан гөрі, шынайы жағдаяттарда тілдік бірліктерді қолдануға үйрету.

2. CLIL әдісі (Content and Language Integrated Learning)

Бұл әдіс пән мен тілді біріктіріп оқытуға негізделеді. Мысалы, география, тарих сияқты пәндерді ағылшын тілінде өткізу арқылы оқушылар тілмен қатар пәндік білімді де меңгереді.

3. Интерактивті оқыту

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану (онлайн платформалар, мобилді қосымшалар, интерактивті жаттығулар) оқушылардың қызығушылығын арттырып, өз бетімен жұмыс жасауға мүмкіндік береді.

4. Төңкерілген сынып әдісі (Flipped Classroom)

Бұл әдісте оқушы теориялық материалды үйде (бейнежазба, мәтін, презентация арқылы) меңгереді де, сабақта тек тапсырмалар орындап, тілдік дағдыларын пысықтайды.

5. Жобалық және зерттеу әдістері

Оқушылар топпен немесе жекелей шағын зерттеу жұмыстарын жүргізіп, өз жобасын ағылшын тілінде қорғайды. Бұл тілдік құзыреттілікті жан-жақты дамытады.

6. Ойын элементтері мен геймификация

Сабақта ойын, викторина, квест түрінде тапсырмалар ұйымдастыру арқылы оқушының белсенділігі мен ынтасы артады.

Ағылшын тілін оқытудың қазіргі замандық әдістемесі – оқушының қызығушылығы мен жеке қабілетіне бейімделген, шығармашылықпен жұмыс істеуге мүмкіндік беретін жүйе. Мұғалім – тек білім беруші емес, бағыттаушы, кеңесші рөлін атқара отырып, тіл үйренушінің дамуына жағдай жасауы тиіс. Сондықтан әр ұстаз жаңа әдістерді меңгеріп, оларды тиімді қолдану жолдарын іздестіруі қажет.

Заманауи әдістер – ағылшын тілін меңгертудегі сапалы қадам. Білім берудегі инновациялар тіл үйренуді жеңілдетіп, оқушының тілдік дағдысын нақты әрі нәтижелі дамытудың кепілі болып табылады.

Рольдік ойындарды ойнаған кезде үйренушінің барлық қабілеті оның іс-әрекеті негізінде беріледі. Оның ойлауы мен іс-әрекеті қатар жүреді. Тіл үйренуші өткен материалдарды қайталау арқылы лексикалық та, грамматикалық та дағды қалыптастырады.

Жаңаша оқыту әдістемелерін оқытушы өз мүмкіндігінше бұрыннан бар дағды, әдістерді басшылыққа ала отырып, оны түрлендіріп, жандандырып тәжірибеде қолданады. Бұдан ұтатынымыз – тіл үйренушінің танымдық қабілетін дамытуға, әрбір тілдік материалға, қиындықтарға даяр болу мен оны жеңе білу, қарым-қатынас жасай білуіне ықпал етеміз.

Компьютерлік технология – оқытудың арнайы жиынтығы мен әдістемесін, әдісін және тәрбие құралдарын анықтайтын технологиялық-педагогикалық процессті ұйымдастырудың ең тиімді жолы.

Соңғы жылдары ағылшын тілін оқыту мен білім беруді компьютерлендіруде ақпараттық технологияларды пайдалануға баса назар аударылуда. Қазіргі ақпараттық құралдар – бұл тек спутниктік және кабельдік телевидение, бейне және дыбыстық жүйелер, электронды ойындар емес, сонымен бірге тілді оқытудың жаңа жүйесі, ерекшелігі және тәсілін атқаратын негізгі бағыт болып табылады. Ал қызығушылық дегеніміз – тіл үйренушінің шығармашылық және ойлау қабілетін арттыруға септігін тигізетін ынталылық [1, 46].

Жаңа ақпараттық технологияларды пайдаланатын әдістер мен Интернет секілді қазіргі тәсілдер – жеке бағдарламалық бағытта көмегін тигізеді, оқушының қабілетіне қарай оқытудың дифференциациясын қамтамасыз етеді.

Бүгінгі таңда адамзат өмірінде компьютердің қолданылмаған жері жоқ. Әр салада компьютерлік технология белсенді қолданылуда, ал интерактивті бағытта оқытушы мен оқушыға көмекші құрал.

Аталмыш технология – практикалық сабақты жүйелі ұйымдастыруда маңызды. Компьютерлік технологияларға әр түрлі ғылым мен практикадағы арнайы ақпараттық әдістер, тақырып бойынша лексика-грамматикалық жаттығулар жатады.

Соның ішінде, үйрету технологиясында қарастырылған үйрену мен дағдылану әрекеттерінің қалыптасуы әр сабақта қолданылады:

Ойлау қызметін жинақтап қорыту;

Практикалық іс-әрекет пен ойлаудың жылдамдығы;

Ойлау мен еңбектің икемділігі және дербестігі.

Лексикалық және грамматикалық материалдарды сұрыптау ұстанымдары анықталып, оны компьютерлік технология бойынша практикалық сабақта тиімді түрде беру жолдары белгіленеді әрі бақылау жұмыстарын жүргізуге болады. Мысалы:

а) сөздің жеңіл-қиындығы мәнін ескеру;

ә) сөздің тіркесу қабілеті;

б) сөздің синонимдік қасиеті;

в) сөз мағынасын түсіндіру және оны сөйлемде дұрыс қолдану,

г) сөздің мағынасын дұрыс аудару [2, 45].

Компьютерлік технология арқылы сөздерді таңдау, іріктеу мәселесімен айналысуға болады. Оқушы түсінігін кеңейтіп, сөздерді дұрыс қолдануға дағыдаланады және тақырып бойынша ойларын жеткізуде осындай компьютерлік технология пайдалы.

Бұл технологияның ерекшелігі – сөздерді есте сақтап, тез меңгеруге және байланысты лексика-грамматикалық материалды арнайы компьютерде дайындау қажет.

Компьютермен жұмыс істеу өте қызықты. Үлгерімі нашар оқушының да компьютермен жұмыс істеуге ынтасы зор болуы ғажап емес. Өйткені, кейбір жағдайда компьютер оның білмегенін көрсетіп, көмекке келеді. Ол оқушының білім сапасын жоғарылатуға, жекелей ерекшеліктерін ескертуге ықпал етеді. Жаттығу жұмыстарын орындау барысында оның жауаптарына машина тура және үздіксіз серпілісті қамтамасыз етеді. Оқушы жұмыс қарқынын өзі ажырата білсе, компьютер оқытудың даралығын жақсартады. Оқушы қанша қате жіберсе де, қатені талдау мен түзетуге уақыты иол болады.

Ал тіл үйретудегі басты мақсат – тіл үйренушінің коммуникативтік компетенциясын функциональдық негізде қалыптастыру. Сабақтың құрылымындағы жүйелілік, когнитивті компоненттерімен қоса коммуникативтік-әрекеттік әдістеме басым болса, тіл үйренуші екінші тілді нәтижелі меңгереді. Ана тілін қандай мақсатқа, қандай тәсіл арқылы пайдаланса, ағылшын тілін де солай қолдана алады.

Оқу материалы ретінде оқушыға дәстүрлі оқулықтар мен оқу құралдары және интерактивті қасиеті шектеулі бейне және мультимедиялық материалдар ұсынылады. Басқаша айтқанда, мультимедия технологиясының көмегімен бейне, мәтін және графика арқылы оқу курсының материалдары жасалады. Аталған бағыттың жаңадан пайда болуына қарамастан аралықтан оқытудың жақсы дамып келе жатқаны байқалады.

Бүгінде шетелдік ғалымдар тіл білімінің фонетика саласы бойынша мультимедиялық оқулықтарды сараптай келе, арнайы жасалған компьютерлік бағдарламалар арқылы оқушыға тек тілді үйретіп, оқытып қана қоймай, сонымен қатар дыбыстар мен сөздерді дұрыс айтуға жаттықтыратын электронды оқулықтар жасауға мүмкіндік барлығын айтады.

Қазіргі ақпараттық технология мен телекоммуникациялардың қарқынды дамуы болашақта компьютер мен модемді көпшіліктің пайдалануына болатындығын көрсетеді. Сонықтан ағылшын тілін аралықтан оқытудың жүйелілік бағдарламасын дайындау қажеттігі айқындалады.

Мультимедия технологиясының көмегі арқылы тек өз бетінше тіл үйренумен қатар, аралық оқытуды ұйымдастыруда мынадай қажеттіліктер туындайды:

Кез келген оқушының компьютерді пайдалануға мүмкіндігі болуы;

Электронды оқулық тестік жүйемен және тренажермен тілдік деңгейді меңгеруге байланысты құрылуы;

Электронды оқулықтар оқушыны қызықтыратын тілдік материалды меңгеруге негізделген видеосабақтар мен қысқа метражды көркемфильмдер, кесте, сызбалардан тұруы. Яғни, анимациялық, мультимедиялық элементтері бар виртуальді оқулық болуы керек;

Оқушылардың тілдік материалды тексеруге негізделген сөйлеу әрекетінің барлық түрін қамтыған жаттығулардың өз бетінше және жеке үйренуіне болатын режимде, пайдаланушының талабын қанағаттандыратын болуы тиіс;

Тілдік бірліктердің қолданылуын жаттап алуға мүмкіндік беретін, грамматикалық материалдардың бірнеше лексикалық материалмен қолданылуына жаттықтыратын қосымша оқу құралдарымен (кітап, радио, кино, видео) қамтамасыз етілуі [3, 86].

Білім беру үрдісіне жаңа технологияның енуі көптеген педагогикалық мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Ол дидактикалық және психологиялық ұстанымдарды жүзеге асыруға да жағдай жасайды.

Тілді оқытуда, үйретуде лексикалық бірліктерді түгел меңгерту мүмкін емес екені белгілі. Көптеген оқу құралдары мен оқулықтарда тілдік материалдар әр алуан жүйемен беріледі. Негізінен, тілдік материалдар тіл үйренушінің мақсатына қарай, оқу уақытына қарай

тандалуы тиіс. Ең алдымен, тілдік материалдарды сұрыптауда олардың кім үшін, не мақсатқа арналғанын анықтап алу дұрыс [4, 106].

Оқытудың негізі ретінде шет тілінде сөйлеу әрекеті үшін оқытудың сөйлеу, тыңдап түсіну, көру, жазу және аударма әдістері алынады. Үйренушілердің жас ерекшелігі мен қабылдау қабілеті, білім деңгейіне қарай олардың оқып үйренетін белсенді сөздік қоры анықталады. Мысалы; тақырыпқа байланысты сөздік қор көлемі алынса, онымен қоса берілген мәтінде кездесетін жаңа сөздер, жаңа сөз тудырушы жұрнақтар арқылы жасалған зат есім, сын есім немесе етістіктер түсіндіріледі. Сондай-ақ «Грамматика» тарауы бойынша етістіктердің Present, Past, Future Indefinite, Perfect, Continuous топтарындағы сөйлеу тілінің үлгілері, инфинитивті, герундиалды және есімше айналымдары сияқты грамматикалық құбылыстар қажетті жағдайларда сабақта қарастырылып отыру керек. Жақсы нәтижеге жету үшін әр сабақта сөйлеу мәнері, грамматика, сөйлеу тілі және ауызекі тілді естіп қабылдау жұмыстары жүргізілгені құп.

Ағылшын тілі – әлемдегі ең кең таралған халықаралық тілдердің бірі. Қазіргі жаһандану дәуірінде бұл тілді меңгеру әр адам үшін маңызды қажеттілікке айналды. Оның маңыздылығын бірнеше негізгі бағытта қарастыруға болады:

1. Халықаралық қарым-қатынас құралы. Ағылшын тілі әлемнің көптеген елдерінде ресми немесе екінші тіл ретінде қолданылады. Шетелге шыққанда, шетелдік адамдармен байланыс орнатқанда – ағылшын тілі негізгі құралға айналады.

2. Білім мен ғылымның тілі. Әлемдегі алдыңғы қатарлы жоғары оқу орындарының көбі оқу бағдарламаларын ағылшын тілінде ұсынады. Ғылыми мақалалар, зерттеулердің көпшілігі де осы тілде жарияланады.

3. Мансап пен жұмыс мүмкіндігі. Көптеген халықаралық компаниялар мен ұйымдар ағылшын тілін білетін қызметкерлерге басымдық береді. Бұл – табысты мансап құрудың бір жолы.

4. Ақпарат пен технология тілі. Интернеттегі ақпараттың басым бөлігі ағылшын тілінде. Компьютерлік бағдарламалар, әлеуметтік желілер мен мобилді қосымшалардың да тілі – ағылшын.

5. Мәдениетке жақындау. Әлемдік әдебиетті, киноны, музыканы түпнұсқада түсіну – ағылшын тілін білудің артықшылығы. Бұл – өзге мәдениетті құрметтеп, дүниетанымды кеңейтудің бір жолы.

Ағылшын тілін оқу – тек шет тілін меңгеру емес, бұл – жаңа мүмкіндіктерге, сапалы білімге, кәсіби жетістікке жол ашу. Сондықтан оны меңгеру – әр адамның жеке дамуына қосар үлесі зор маңызды қадам.

Әдебиеттер

1. Иванова И.П. Теоретическая грамматика современного английского языка. – Москва, 1988, 232-337 с.
2. Бархударов Л.С. Грамматика английского языка. – Москва, 1986. – 310 с.
3. Иманқұлова С. «Жаңаша оқыту әдістемесі», Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің хабаршысы, Филология сериясы, – 2006, – №1. – 97-98 беттер,
4. Сақтағанова М.С., Алиева Н.Қ., Айтбаева Н.Қ. Ағылшын тілін оқытудың әдістері, Білім, – 2006. – №3, 43-бет.

М.М. Турарова

№8 орта білім беретін көркемдік-эстетикалық білім және
тәрбие беру мектеп-кешені
ҚР, Семей қ., turarova.malika@inbox.ru

САБАҚ ТҮСІНДІРУДЕ ОЙЫН ЭЛЕМЕНТТЕРІН ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Сабақта ойын элементтерін қолдану – білім беру үдерісін жандандырып, оқушының белсенділігін арттыратын тиімді әдіс. Бұл тәсіл оқушылардың танымдық қызығушылығын оятып, пәнге деген ынтасын арттырады, шығармашылық қабілетін дамытады. Сонымен қатар, білімді жеңіл әрі есте қаларлықтай түрде меңгеруге мүмкіндік береді. Ойын арқылы оқыту – баланың жас ерекшелігіне сай, еркін, табиғи түрде дамуына жағдай жасайтын, білім сапасын арттыруға бағытталған заманауи әрі қажетті әдіс.

Әр ұстаздың мақсаты – сабақты тартымды, әрі қызықты өткізу. Бұл мақсатқа ойын элементтерін қолдану арқылы оңай жетуге болады. Ойынмен ұйымдастырылған сабақ балаларға көңілді, жеңіл келеді. Бұл – оқу мектептердің бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшелігін, тілді меңгеру дәрежесін, сөздік қорын ескере отырып, сабақты қызықты өткізу мақсатында қолданылатын қосымша құрал. Ойын – дегеніміз не? Ойын дегеніз – халықтың баланы әдептілікке, сауаттылыққа баулитын құралының бірі. Ойынның түрлері өте көп. Мысалы: рөлдік ойындар, денешынықтыру ойындары, сюжеттік ойындар, дидактикалық ойын. Соның ішінде маңыздысы – дидактикалық ойын. Бұл ойынның пайдасы – баланың ой өрісінің қалыптасуын, дамуын мақсат етіп қояды. Сондай-ақ балалардың адамгершілік сезімін оятуға, адамдармен дұрыс қарым-қатынас жасау, еңбек адамдарына, басқа ұлт өкілдеріне, достық, туған жеріне сүйіспеншілік сезімін тәрбиелеуге көңіл бөлінеді. Дидактикалық ойындар арнайы мақсатты көздейді және нақты міндеттерді шешеді. Ойынның міндеті баланың қызығушылығын оятып, белсенділігін арттыру мақсатында іріктеліп алынатын нақты мазмұнмен анықталады [1, 56]. «Ой – ойыннан басталады» десек, баланың ойын жетілдіріп, сабаққа қызығушылығын арттыратын – ойын. Қазақ халқының ұлы ойшылы Абай Құнанбаев «Ойын ойнап, ән салмай, өсер бала бола ма?» – деп айтқандай баланың өмірінде ойын ерекше орын алды. Ойын мектеп жасына дейінгі баланың жеке басының дамуына ықпал ететін тәрбие құралы. Балалар ойын арқылы тез табысып, жақсы ұғысады, бірінен-бірі ептілікті үйренеді. Халқымыз ойындарға тек балаларды алдандыру, ойнату әдісі деп қарамай олардың мінез-құлқының қалыптасу құралы деп те ерекше бағалаған. Ойын арқылы бала өзін қоршаған ортамен, табиғатпен, қоғамдық құбылыстармен, адамдардың еңбегімен, қарым-қатынастарымен танысады. Ұлы педагог В.А. Сухомлинский «Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, творчествосыз, фантазиясыз толық мәніндегі ақыл-ой тәрбиесі болмайды» дейді. Демек, шәкірттің ақыл-ойы, парасаты ұлттық салт-сананы сіңіру арқылы байи түседі. Сондықтан бастауыш сынып оқушыларының ой белсенділігін дидактикалық ойындар арқылы дамыту қажет болып отыр. Ойын үлгісінің технологиясы баланың нақ осындай белсенділіктерін арттырады. Кез-келген бала да адамның мәдениеті де ойын арқылы дамиды. Ал бүгінгідей динамика ғасырында, оқу процесінде ойын алдыңғы орында, яғни ойын технологиясы арқылы баланың оқуға ынтасын, қызығушылығын арттыру жеңіл болмақ. Ал, дидактикалық ойындар арнайы мақсатты көздейді және нақты міндетті атқарады. Ойынның мақсаты – бағдарламада анықталған пәндер бойынша білім, білік және дағдылар жайында түсінік беру, оларды қалыптастыру, тиянақтау және бекіту, қайталау және пысықтау немесе тексеру сипатында болып келеді. Дидактикалық ойынды пайдалану жиілігін анықтап және шығармашылықпен түрлендіре отырып, балалардың психофизиологиялық ерекшеліктерін ескеріп, жаңа тақырыпты өткенде, өтілген Дидактикалық ойындардың ұйымдастырып өткізудің маңызы 211 материалды қайталағанда, білімді тиянақтау және тексеру кезінде, яғни сабақтың кез-келген сәтінде оқыту әдісінің құрамды бөлігіне айналдыруға болады. Бірақ ойын процесі мен оқу процесін бір-біріне етене ұластырып ұйымдастырған жөн. Бала ойын іс-әрекеті үстінде қандай да білімді игеріп

жатқанын, ал оқу процесінің өзінде қалай ойынға ұласып кеткенін аңғармай қалуы тиіс. Сонда ғана ойын және оқу іс-әрекеттері табиғи бірлікте болып, пәндік білім, білік және дағдыны игеруге толық ықпал жасайды. Осы шарт орындалған жағдайда дидактикалық ойын шын мәнінде оқушылардың ойын жетілдіре оқыту әдісі өз деңгейіне көтеріледі.

Ойынның өмірдегі және баланың дамуындағы зор ролын әр кезеңде қайраткерлер мен педагогтар атап айтқан. А.И. Субетто: «Ойын -әркез бақытты өмір үлгісі. Ойын тудырушы, тудыра отырып шығармашылықты өрнектейді, адамды шығармашылыққа даярлағандай өмірге де дайындайды» десе, В.А. Сухомлинский: «Ойын кезінде балалар алдында әлем, дүние, айқындалады, жеке тұлғаның шығармашылық қабілеті ашылады. Ойынсыз толық мәнді ақыл-ойдың дамуы болмайды, болуы мүмкін де емес» деген. Сонымен қатар ол: «Ойын дегеніміз – орасан зор жарық терезе, осы терезе арқылы баланың рухани дүниесіне қоршаған дүние туралы түсініктердің, ұғымдардың ширақ тасқыны келіп құйылады. Ойын дегеніміз – бұл ынталық пен құмарлықтың отын жағатын ұшқын», – деген [2, 33].

Ойын – балалардың ақыл – ой және өнегелі тәрбиесінің ең негізгі бір әдісі. К.Д.Ушинский: «Ойын – бала үшін ойын емес, шындық», – деген. Ал, А.С. Макаренко: «Ойын – балалар өмірінде өте зор маңызы бар нәрсе, үлкендердің қайраткерлігі, жұмысы, қызметі қандай маңызды болса, балалардың ойыны да сондай маңызды. Ойында бала қандай болса, өскен кезде жұмыста да көбінесе сондай болады. Сондықтан болашақ қайраткер ең алдымен ойын арқылы тәрбие алады», – деген [2, 42].

Ойынның теориясын буржуазиялық және совет ғалымдары зерттеген. Талдаудың пәні ретінде бұл мәселе мына психологтардың еңбектерінде орын алған: Б.Г. Ананьев, М.Л. Басова, Л.С. Выготский, А.В. Запорожец, А.Н. Леонтьев, А.А. Люблинский, Т.А. Маркова, Д.В. Меджерицкий, К.Д. Ушинский, В.А. Сухомлинский және т.б. Совет психологтарының еңбектерінде ойынның генезисі және пайда болуы жеке тұлғаның дамуына тікелей тәуелді екендігі көрсетілген. Қоршаған ортадан келіп түскен фактілерді творчестволық өңдеуден және адам қабылдаудан кейін ойынның пайда болуына мүмкіндік туды. А.Н. Леонтьевтің ойынша, ойын интуитивті акт емес, ол дамудың қоғамдық заңдылықтарымен анықталатын және бейнелі әлемді, нақтылы сезімді бейнелейтін мақсатты іс-әрекет.

Ойынға бағытталған мұндай жолы – ойлаудың тұрмысқа материалистік және естің материяға қатысты диалектикасын қайталайды.

Соңғы жылдары Республикамызда оқушылардың оқу таным әрекетін белсендіру, проблемалық оқыту, оны ұйымдастыру, әдіс-тәсілдерін жетілдіру жайында зерттеу жұмыстары жүргізілуде. Осыған мына ғалымдар еңбектерін жатқызуға болады: Ж.А. Караев, Р. Әлімқұлова, Г.К. Нұрғалиева, А.Е. Әбілқасымова, Т.С. Садықов, Т.С. Сабыров, Г.Е. Алимухаметова, З.Ибрагимова, Ғ.М. Құсайнов, А.Тамаев, А.Е. Дайрабаева, А.Б. Мырзабаева және т.б [3, 71].

Дидактикалық ойындар туралы шетел ғалымдарының еңбектерінен де кездестіруге болады. Олардың ойынша да ойын оқушының білімін қалыптасырып қана қоймай, тәрбиелік те мәнін көрсете алады.

Выготский, Л.А. Вернер, П.Я. Гальперин, А.В. Запорожец, А.И. Леонтьев, А.А. Люблинская, Н.Н. Поддяков, Ж. Пиаже сияқты ғалымдардың психологиялық зерттеулері [4, 26] «интеллектуалды даму» түсінігінің мазмұнын анықтауға және балалардың интеллектуалды даму проблемаларын түсіндіруге әртүрлі тәсілдерді пайдалануға мүмкіндік берді.

Ойын арқылы бала өмірді, құбылыстарды, қарым-қатынасты таниды. Сабәк барысында ойын қолдану білімді ойын арқылы меңгертуге жол ашады. Жаңартылған білім берудің маңыздылығы оқушының қолайлы білім беру ортасын құра отырып сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, инновациялық технологияларды қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жұппен, топта жұмыс жасай білу, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді қолдана білуді ұғынуда жатыр.

Бастауыш сынып оқушыларының мектепке келгенге дейінгі негізгі әрекеті - ойын десек, оқу-тәрбие процесінде олар біртіндеп ойын әрекетінен оқу (таным) әрекетін орындауға

бейімделуі тиіс. Ол сабақ барысында пайдаланылатын дидактикалық ойындар арқылы жүзеге асырылады.

Дидактикалық ойындар арнайы мақсатты көздейді және нақты міндеттерді шешеді. Оқушылардың білімін қалыптастыруда дидактикалық ойындарды пайдаланудың педагогикалық ойын баланың көңілін өсіріп, ойын сергітіп қана қоймай, сонымен қатар оның таным түсінігін арттырады. Балалар ойын арқылы бір бірімен тез тіл табысып, жақсы ұғысады, бір бірінен ептілікті, тапқырлықты үйренеді.

Ойын арқылы оқыту технологиясы дидактикалық, тәрбиелік, дамытушылық болып бөлінеді. Ойын оқушының ойлау қабілетін арттырады. Физика, химия, география т.б. пәндерімен байланысып білім – білік дағдылары артып, пәнге деген қызығушылығы артып, білім сапасының артуына ықпал етеді. Бала дамуындағы ойынның рөлі туралы әр кезде де педагогика ғылымының майталмандары үнемі көрсетіп отырған. Ойын арқылы балалар әлем есігін ашады, шығармашылық қабілеттері артады

Ойын баланың сабаққа ынтасын аударуға, көңіл қойғызуға, сондай-ақ қабылдауын жеңілдетуге, білімді толық игеруіне көмектеседі. Ойынның түрлері өте көп: ойын сабақ, ойын-жаттығулар, сергіту ойындары.

Ойынды сабақта қолданудың кемшіліктері:

1. Уақытты көп алуы – ойындар ұзақ уақытты талап етіп, сабақ жоспарын орындауға кедергі болуы мүмкін.

2. Негізгі материалдан ауытқу – ойын кезінде оқушылар назарын негізгі тақырыптан адастырып алуы мүмкін.

3. Барлық оқушыларға сәйкес келмеуі – кейбір оқушылар ойын форматында білім алуға бейім болмауы мүмкін, бұл олардың қызығушылығын төмендетеді.

4. Дисциплинаның бұзылуы ықтималдығы – ойын барысында тәртіпті сақтау қиындап, топ ішінде шуыл болуы мүмкін.

5. Ойынның сапасына тәуелділік – ойынның дұрыс құрылмағаны немесе мақсаты нақты қойылмағаны тиімділігін төмендетеді.

Сондықтан ойын элементтерін сабақта тиімді әрі теңгерімді қолдану маңызды.

Математика сабағында ойын қолдану оқушылардың қызығушылығын арттырып, қиын ұғымдарды жеңіл меңгеруге көмектеседі. Ойын арқылы оқушылар есептеу дағдыларын дамытып, логикалық ойлау қабілеттерін жетілдіреді. Сонымен қатар, ойын сабақтың атмосферасын жеңілдетіп, топтық жұмыс пен өзара ынтымақтастыққа мүмкіндік береді.

Математикада қолданылатын ойын түрлері:

– Есептеу ойындары: жылдам санап, дұрыс жауап іздеу (мысалы, сандық домино, арифметикалық пазлдар).

– Логикалық тапсырмалар: ойлау және логикаға негізделген ойындар (сандарды реттеу, фигураларды сәйкестендіру).

– Қарапайым геометриялық ойындар: фигураларды құрастыру, өлшеу және салыстыру.

– Топтық ойындар: топ болып есептер шығару, жарыс түрінде тапсырмаларды орындау.

Ойындар оқушылардың белсенділігін арттырып, оқыту процесін көңілді әрі тиімді етеді. Сабақта дидактикалық ойындарды қолданудың педагогикалық және әдістемелік жолдарын анықтауда дидактикалық ойындарды пайдаланудың педагогикалық мәселелерін қарастыру, оқушылардың білімін қалыптастыруда дидактикалық ойындарды пайдаланудың ерекшеліктерін анықтау, дидактикалық ойындарды пайдаланудың жолдарын қарастыру, дидактикалық ойындар арқылы оқушылардың білімін қалыптастырудың әдіс-тәсілдерді пайдалану басты міндетіміз.

Әдебиеттер

1. Сабыров Т.С. Оқушылардың оқу белсенділігін арттыру жолдары. – Алматы: Мектеп, 1978
2. Онищук В.А. Урок в современной школе. 2-е изд. – М., 1985.
3. Кириллова Г.И. Теория и практика урока в условиях развивающего обучения. – М., 1980.
4. Айтмамбетова Б. Жаңашыл педагогтар идеялары мен тәжірибелері. – А., 1991.

2 СЕКЦИЯ: ӘЛЕУМЕТТАНУ, САЯСАТТАНУ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ҒЫЛЫМДАРДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

СЕКЦИЯ 2: АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИОЛОГИИ, ПОЛИТОЛОГИИ И ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК

МРНТИ: 04.11.21

Е.А. Гурина

Московский городской педагогический университет
РФ, г. Москва, gurinaea612@mgpu.ru

СОЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ И ИНДИКАТОРЫ РЕАЛИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ МОЛОДЕЖНОЙ ПОЛИТИКИ

Современное общество постоянно сталкивается с разнообразными вызовами, требующими своевременных эффективных решений. Молодежь – уязвимая его часть, от которой зависит будущее страны в самой ближайшей перспективе. Трудовой и творческий потенциал молодежи закладывает траекторию инновационного развития экономики, молодежь выступает главным субъектом демографических процессов, она является основным проводником традиционных национальных ценностей, культурного кода нации, от ее социально-политического самочувствия зависит стабильность общественных явлений. Во многом благодаря этому именно государственная молодежная политика зачастую становится ключевой в деятельности государства, которое формирует комплекс мер, направленных на создание условий успешной социализации, самореализации и развития потенциала молодежи в интересах страны.

Ряд ученых отмечают определяющие признаки молодежи, выделяющие ее как социальную группу среди других: наличие социального, демографического, экономического и интеллектуального потенциала (накапливающегося, еще не проявившиеся в полной мере в той или иной области общественной и государственной жизни возможности); мобильности (способность легко перемещаться в поле социальных ролей); усвояемости (как особую восприимчивость и открытость ко всему новому); предприимчивости (своего рода находчивость, изобретательность, решительность в отношении риска); новаторства (активное и результативное изучение и использование передовых технологий, технических ресурсов). Помимо перечисленного стоит отметить устоявшиеся социально-психологические черты такие как энергичность, эмоциональность, инициативность, стремление к независимости, поиску смыслов и собственной идентичности.

Однако простая совокупность вышеперечисленных признаков не делает из молодежи так нужного любой стране движущего рычага в передовом развитии его общества. Это делает грамотно выстроенная система мер, включающая юридические, финансовые, экономические, организационные, управленческие, информационные, аналитические, кадровые и научные направления, и реализуемая государством в рамках государственной молодежной политики. Неслучайно в стратегическом государственном документе «Основы государственной молодежной политики Российской Федерации на период до 2025 года» сделан особый акцент на роли молодежи в будущем развитии страны: «глобальные тенденции убедительно доказывают, что стратегические преимущества будут у тех государств, которые смогут эффективно и продуктивно использовать инновационный потенциал развития, основным носителем которого является молодежь [1]». Главной её целью является – укрепление общественной стабильности и ускорению прогресса через заботу о молодых гражданах (их физическом и психологическом благополучии), способных привнести большой вклад в развитие собственной страны.

К социальным аспектам реализации молодежной политики, проводимой государством, относятся: поддержка прав и интересов молодежи, их социальная адаптация и интеграция в общество, а также содействие в решении проблем профессионального и личностного самоопределения. Остановимся на некоторых из них более подробно.

Поддержка прав и интересов молодежи включает в себя правовые, организационные, финансовые и социальные механизмы. В развитых странах законодательно закреплена защита прав молодежи, включая право на образование, труд и социальное обеспечение. Для молодежи как отдельной социальной категории предусмотрены специальные программы и меры, такие как: предоставление жилья и субсидий, грантовая поддержка, создание условий для трудоустройства, профессиональной и личностной самореализации. Особо стоит выделить программы по поддержке молодых семей, реализуемые молодежные мероприятия и форумы, а также молодежные общественные объединения. Например, благодаря проекту «Молодежь Москвы» за 2024 год было организовано более 2000 мероприятий для молодых москвичей и гостей города, включая фестивали, форумы и акции, а также прошли более 1500 «Дней проекта» в вузах и колледжах столицы.

Социальная адаптация и интеграция молодежи в общество подразумевает многогранный процесс приспособления молодых людей к новым постоянно меняющимся социальным условиям, включающий освоение новых ролей (студент, работник, семьянин) и формирование связей с обществом. Он помогает молодежи найти «свое место в жизни» через профессиональное развитие, социальное взаимодействие и освоение новых социальных навыков. Все это достигается через набор определенных адаптационных инструментов. Первым из которых являются наличие различных образовательных программ. Получая профессиональные знания и навыки, нередко одновременно в разных областях, молодые люди осваивают трудовую деятельность, пробуют себя в качестве работника на рынке труда, активно включаются в процесс общественного производства. Образовательные программы сегодня изобилуют многообразием форм и видов, что позволяет молодым людям гибко планировать карьерные возможности и скорее достигать самореализации в профессии.

Вторым инструментом социальной адаптации является профессиональная ориентация, представляющая собой систему мер, помогающих молодому человеку осознанно выбрать будущую профессию, учитывая его индивидуальные особенности и личные склонности, а также актуальные потребности рынка труда [3]. Говоря о профессиональной ориентации, нельзя не упомянуть про ее отличительные формы и методы: профессиональное просвещение (информирование о мире профессий, их особенностях, требованиях, возможностях карьерного роста и злободневных потребностях рынка труда), профессиональное консультирование (индивидуальная помощь в выборе профессии на основе результатов диагностики психологических, психофизиологических и медицинских особенностей), профессиональные пробы (моделирование элементов реальной профессиональной деятельности, которые позволяют молодому человеку опробовать себя в конкретной профессии), психологическая поддержка (направлена на снятие психологического напряжения и формирование уверенности в будущем), психодиагностическое тестирование (использование тестов для выявления сильных сторон и зон личностного и профессионального роста). Совокупность этих методов направлена на помощь молодым людям в профессиональном самоопределении при выборе или смене профессии и снижению общей социальной напряженности при выборе карьерного пути. Конкретными примерами профориентационной работы выступают организация дней открытых дверей в вузах и колледжах, работа центров занятости по направлениям, включающим поиск работы, составлении резюме и прохождении собеседований, а также реализация различных социальных проектов, таких как «Навигатор абитуриента». Все они устремлены на помощь молодым людям в профессиональном поиске себя и своего места на рынке труда, формирование уверенности в выбранном карьерном пути.

Еще одним важным инструментом социальной адаптации и интеграции молодежи в общество является психологическая поддержка в момент преодоления трудностей, связанных с профессиональным выбором и/или низкой самооценкой. Она нацелена на укрепление системы

ценностных ориентиров молодых людей, понимание своих интересов и потребностей; на развитие профессионально важных качеств, необходимых для построения успешной карьеры и формирования устойчивых профессиональных связей. Активными методами психологической поддержки помимо описанных выше являются психологические тренинги, просвещение и коррекция. И если психологическое просвещение близко по целям к профориентационной работе, то тренинги и в особенности психологическая коррекция направлены на устранение психологических барьеров и отклонений, которые мешают сделать осознанный выбор профессии и развиваться по карьерной лестнице.

Отдельным направлением стоит обозначить международное молодежное взаимодействие. Главной целью которого является сотрудничество государств, организаций и молодёжи разных стран в рамках культурных, образовательных, научных и иных проектов, направленных на развитие дружеских и партнёрских отношений, развитие взаимопонимания и межкультурного диалога между молодёжью разных стран. Это важная часть молодежной политики, позволяющая укрепить межгосударственные связи, и создать общее гуманитарное пространство для поддержки молодежи. Основными инструментами международного молодёжного взаимодействия являются [4]:

- поддержка участия молодёжи в различных международных мероприятиях, таких как форумы, конференции и фестивали;
- образовательные программы двусторонних молодёжных обменов между странами;
- сотрудничество в рамках международных объединений таких структур как Евразийский экономический союз и Содружество Независимых Государств.
- взаимодействие с молодёжными организациями соотечественников, проживающих за рубежом;
- реализация совместных социально-экономических проектов, научных, промышленных и других инициатив;
- развитие дружественных и партнёрских отношений между государствами через молодёжную гуманитарную политику.

Таким образом, воплощение в жизни множества проектов в области образования (обменные программы, стажировки), культуры (фестивали, совместные выставки), спорта (международные турниры), волонтерства и гражданского участия позволяют молодым людям не только устанавливать контакты и укреплять дружеские отношения между разными странами, но и делиться своим опытом, перенимать лучшие практики и находить новые пути для решения актуальных проблем, как глобальных, так и локальных.

Содействие в решении проблем профессионального и личностного самоопределения молодежи осуществляется через комплекс мероприятий просветительской, диагностической и консультационной направленности, в большей степени ориентированных на информирование и помощь в самопознании при принятии решений о выборе профессий или трудоустройстве и поиске рабочих мест на рынке труда. Может реализоваться на разных уровнях:

- на микроуровне как прямое взаимодействие с педагогами, психологами и наставниками, а также с работодателями, участвующими в профориентационной работе через стажировки, практики и мастер-классы;
- на мезоуровне в виде профориентационной работы школ и вузов, включающей различные студенческие активности, а также региональных и муниципальных программ комплексного сопровождения профессионального самоопределения;
- на макроуровне в виде разработок и реализации различного рода государственных программ профориентации и нормативно-правового обеспечения для поддержки молодежи в выборе профессий.

В рамках этого процесса активно проводится организационно-управленческая и ресурсная поддержка, заключающаяся в формировании определенной инфраструктуры, включающей образовательные организации, предприятия и центры занятости. Одним из примеров регионального проекта, направленного на раннюю профориентацию школьников,

является «Билет в будущее». Он отражает системный подход к профориентационной работе, индивидуальные траектории по самоопределению, позволяющие планировать индивидуальный профессиональный маршрут, и вместе с тем комплексное методическое обеспечение специальной учебной информацией и литературой. Другими яркими примерами являются Образовательный центр «Сириус», который предлагает меры государственной поддержки, включая гранты для молодых учёных и разработчиков, а также Центр занятости «Работа России», который проводит мероприятия по профориентации, в том числе различные тренинги и консультации.

Важнейшее, что стоит отметить, что вышеописанные меры и направления находятся в тесной взаимосвязи, переплетаясь и предлагая решения сразу нескольким социальным аспектам одновременно.

Главными параметрами в международной оценке эффективности государственной молодежной политики по праву можно считать достижения социального результата в виде высокого уровня качества жизни и всеобщего благополучия молодых людей [5]. Во многом эти показатели схожи с индикаторами «Индекса человеческого развития», сфокусированного на трех основных критериях: «способности вести долгую и здоровую жизнь (измеряемой показателем ожидаемой продолжительности жизни при рождении); способности получать знания (определяемой средней продолжительностью обучения и ожидаемой продолжительностью обучения); способности достигать достойного уровня жизни (устанавливаемой показателем валового национального дохода на душу населения) [2]». Однако в эту триаду смело можно добавить социальную и гражданскую активность молодежи, определяемой уровнем участия в волонтерской деятельности, общественной и политической жизни. Именно этот показатель позволяет обеспечить социальную устойчивость общества в долгосрочной перспективе.

Сложности при подсчетах вышеуказанных показателей возникают в первую очередь по причинам многообразия признаков в различных аспектах классификации. Так показатели эффективности молодежной политики должны учитывать особенности регионов, городских и сельских местностей, где проживает молодежь, их традиции и нравственно-культурную среду, а также гендерные, этнические и миграционные различия.

В социально развитых странах молодежная политика строиться на принципах децентрализации, достаточности финансирования, развитии молодежной активности путем привлечения молодежи к участию в политической и общественной жизни страны [6]. Обеспечение активного вовлечения молодежи в реализации направлений государственной политики позволяет не только формировать стойкое чувство сопричастности и ответственности, но и системно поддерживать молодежные инициативы. Ярким примером является создание и поддержка Молодежного парламентаризма – системы участия молодежи в управлении и политической жизни через создание консультативных органов при органах государственной власти на муниципальном, региональном и федеральном уровнях, помогающей формировать патриотическое и гражданское самосознание.

В современном информационном обществе стоит говорить о развитии специальной цифровой среды, в которой молодежь реализовывает свой потенциал через обмен знаниями и опытом [7]. Сегодня упор делается на развитие молодежного медиа-пространства, основными составляющими которого являются социальные сети, онлайн-платформы и другие цифровые сервисы, где молодежь активно коммуницирует через различные медиаканалы. Зачастую оно формируются на базе образовательных учреждений в так называемых медиацентрах – студенческих объединениях в вузах и колледжах, и может быть выражено в различных медиапродуктах, таких как печать, радио, онлайн-ресурсы, которые направлены на освещение важных событий в жизни молодежи, формирования позитивного имиджа и развития навыков разной направленности. Медиа-пространство нацелено в первую очередь на творческую реализацию молодых людей их саморазвитие и включает в себя текстовый, звуковой и визуальный контент и служит площадкой для приобретения молодыми людьми навыков в

сфере информационных технологий, графического дизайна, SMM и других медиа-направлений, вместе с тем оно не исключает и традиционные форматы, например молодежные радиостанции.

Таким образом, подводя общие итоги, можно говорить о том, что молодежь представляет собой наиболее активную и перспективную категорию граждан. Она характеризуется рядом черт, таких как социальный, демографический, экономический и интеллектуальный потенциал, мобильность, способность усваивать новое, предприимчивость и новаторство, которые делают её важнейшим ресурсом любой страны. Во многом благодаря этому государственная молодежная политика играет ключевую роль в обеспечении устойчивого развития страны, инновационному развитию экономики, сохранению национальной идентичности и обеспечению стабильности общества. Социальные аспекты ее реализации нацелены на повышение уровня благосостояния молодежи, укрепление устойчивости общества и улучшение качественных характеристик человеческого капитала. Они включают комплекс взаимосвязанных мер, направленных на поддержку прав и интересов молодежи, их социальную адаптацию и интеграцию в общество, содействие профессиональному и личностному самоопределению. Индикаторы оценки государственной молодежной политики включают качество жизни молодежи, уровень здоровья, доступность качественного образования и возможность профессиональной самореализации, вместе с тем сегодня создание современной информационной инфраструктуры, включая медиа-пространство, становится необходимым условием для её эффективной реализации по всем направлениям.

Литература

1. Об утверждении основ государственной молодежной политики Российской Федерации на период до 2025 года [Текст]: Распоряжение Правительства РФ от 29 ноября 2014 года – № 2403-р // Рос. газета. – 2014. – 10 декабря.
2. Индексы и индикаторы человеческого развития: Доклад о человеческом развитии 2023–2024 гг. [Текст] // Репозиторий знаний в области государственного аудита, Репозиторий. – (<https://repository.ach.gov.ru/show/7313/>).
3. Скворцов Ю.А. Государственная молодежная политика в современной России: приоритеты и перспективы / Ю.А. Скворцов, В.А. Кривогуб // Журнал исторических, политологических и международных исследований. – 2023. – № 4(87). – С. 219-225.
4. Березутский Ю.В., Байков Н.М. Государственная молодежная политика и ее роль в социальном развитии / Ю. В. Березутский, Н. М. Байков // Государственная служба. – 2020. – № 5. – С. 12-18.
5. Гурина Е.А. Воспитание экономического патриотизма молодежи России в современных социально-экономических условиях / Е.А. Гурина // Высшее образование для XXI века: проблемы воспитания : XIV Международная научная конференция: в 2-х частях, Москва, 14–16 декабря 2017 года. Том Часть 1. – М.: Московский гуманитарный университет, 2017. – С. 492-497.
6. Государственная молодежная политика : российская и мировая практика реализации в обществе инновационного потенциала новых поколений [Текст] / В.А. Луков, В.В. Алиев, В.А. Гневашева [и др.]. – М.: Московский гуманитарный университет, 2013. – 717 с.
7. Макроэкономические вызовы в условиях трансформации экономики [Текст] / Е.Д. Катульский [и др.] // Высшее образование для XXI века. Воспитание: вызовы современности: Доклады и материалы, Москва, 24–26 ноября 2022 года / Под общей редакцией И.М. Ильинского. – М.: Московский гуманитарный университет, 2022. – С. 188-196.

А. Бақиқызы

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
ҚР, Ақтөбе қ., akilzhanova777@gmail.com

МҰҒАЛІМДЕР ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ – МЕКТЕПТІ ДАМУДЫҢ НЕГІЗГІ ФАКТОРЫ

Қазіргі заманда білім беру жүйесінің сапасы мен тиімділігі мұғалімдердің кәсіби біліктілігімен қатар, олардың өзара әрекеттестігі мен бірлескен жұмысына тікелей тәуелді болып отыр.

Педагогикалық ұжымдағы ынтымақтастық мәдениеті мектептің даму стратегиясын айқындайтын негізгі тетікке айналды (Fullan, 2000). Мұғалімдердің өзара қолдауы мен тәжірибе алмасуы оқу үдерісін жетілдіруде және оқушылардың білім сапасын арттыруда маңызды рөл атқарады. Сондықтан мұғалімдер ынтымақтастығын дамыту – мектептің тұрақты дамуы мен педагогтардың кәсіби әлеуетін арттырудың басты шарты болып саналады.

Зерттеулер көрсеткендей, мұғалімдердің өзара әрекеттестік деңгейі жоғары болған сайын, мектеп ұйымының тиімділігі мен оқушылар жетістігі де артады (Muckenthaler et al., 2020). Ынтымақтастық педагогикалық тәжірибені жаңартуға, кәсіби оқыту мәдениетін қалыптастыруға және педагогикалық инновацияларды енгізуге мүмкіндік береді.

Бұл мақалада мұғалімдер ынтымақтастығының теориялық және практикалық аспектілері қарастырылып, оның мектепті дамытудағы орны мен рөлі талданады.

1. Теориялық негіздер

Педагогикалық әдебиеттерде мұғалімдер ынтымақтастығы ұғымы түрліше түсіндіріледі. Мұғалімдер ынтымақтастығы мектептегі ұйымдық құрылым мен басшылық стиліне де тікелей байланысты. Егер мектеп әкімшілігі **кооперативтік көшбасшылық моделін** ұстанса, яғни мұғалімдердің пікірін ескеріп, шешім қабылдау процесіне тартса, онда ұжымдағы сенім мен өзара қолдау деңгейі едәуір артады (Huber, 2004). Керісінше, иерархиялық басқару үлгісі мұғалімдердің бастамашылдығын төмендетіп, формалды ынтымақтастыққа әкеледі (Lortie, 1975).

Ынтымақтастық ұғымының теориялық негізін жүйелік тәсіл мен әлеуметтік конструктивизм құрайды. Бұл бағыттар бойынша білім беру сапасы педагогикалық қатынастар жүйесіндегі өзара әрекетке тәуелді (Vangrieken et al., 2015). Яғни, мұғалімдердің бірлесе жұмыс істеуі – кәсіби дамудың да, мектеп мәдениетін жаңартудың да негізгі факторы.

Мұғалімдер ынтымақтастығының түрлері мен ерекшеліктері

Мұғалімдер ынтымақтастығы – көпқырлы және көпдеңгейлі құбылыс. Ол формалды және бейресми, қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді, институционалды және ерікті сипатта болуы мүмкін. Gräsel (2006) мұғалімдер ынтымақтастығын үш негізгі деңгейде сипаттайды: **ақпарат алмасу, бірлескен жоспарлау және конструкция.**

Ақпарат алмасу деңгейі – мұғалімдердің әдістемелік материалдармен, оқыту тәжірибесімен немесе оқу жоспары бойынша идеялармен бөлісуін білдіреді. Бұл – ең қарапайым, бірақ маңызды ынтымақтастық формасы.

Бірлескен жоспарлау деңгейі – мұнда мұғалімдер ортақ мақсаттар қойып, оқу бағдарламасын әзірлеу, сабақты жоспарлау немесе оқушылардың жетістігін талдау сияқты нақты әрекеттерді бірігіп орындайды.

Ко-конструкция деңгейі – ең жоғары әрі күрделі форма. Бұл деңгейде мұғалімдер бірлесе отырып жаңа білім қалыптастырады, зерттеу жүргізеді, әдістемелерді жетілдіреді және өз тәжірибесін рефлексиялайды.

Зерттеулер көрсеткендей (Muckenthaler et al., 2020), үшінші деңгей – яғни ко-конструкция – мектептің инновациялық дамуы үшін ең маңыздысы.

Дегенмен, ол көп еңбекті, сенім мен ашықтықты қажет етеді. Сондықтан мектеп әкімшілігі мұндай мәдениетті қолдау үшін уақыт пен мүмкіндік жасауы тиіс.

Vangrieken және әріптестері (2015) атап өткендей, мұғалімдер ынтымақтастығының басты көрсеткіші – **сенім пен өзара тәуелділік**.

Сенім болған жағдайда мұғалімдер өз тәжірибесін еркін бөлісіп, жаңа идеяларды талқылауға және өз жұмысына сын көзбен қарауға дайын болады.

Осылайша, ынтымақтастық тек кәсіби дамудың тетігі ғана емес, мектеп қауымдастығының мәдени капиталын арттыру құралына айналады.

3. Мектепті дамытудағы ынтымақтастықтың рөлі

Мектепті дамыту – бұл үздіксіз өзгеріс пен жетілдіру процесі. Ол тек әкімшілік шешімдермен шектелмейді, керісінше мұғалімдердің белсенді қатысуын талап етеді. Fullan (2000) мектепті дамытудағы негізгі қағидатты былай сипаттайды:

«Мектептің күші – жеке тұлғалардың емес, олардың бірлескен әрекетінде». Бұл қағида мұғалімдер арасындағы ұжымдық жауапкершілік пен ортақ мақсатқа бағытталған бірлікті білдіреді. Мұндай жағдайда мектеп дамуы тек құрылымдық емес, **мәдени өзгеріс** ретінде жүзеге асады.

Dalin (1996) мектепті жаңарту стратегиясында мұғалімдердің кәсіби серіктестігін «институционалдық инновацияның» басты шарты ретінде қарастырған.

Мұғалімдер ынтымақтастығының арқасында мектеп ұжымы жаңа идеяларға ашық болады, ал педагогтар оқу мазмұнын бейімдеуге және тәжірибені қайта қарауға дайын келеді.

Бұл әсіресе қазіргі Қазақстан жағдайында – жаңартылған білім беру мазмұны енгізілген кезеңде – өзекті мәселе.

Ынтымақтастық мектептің **ұжымдық тиімділігін** арттырады:

- мұғалімдер арасында өзара үйрену мен кәсіби қолдау орнайды;
- оқушылар жетістіктеріне ортақ жауапкершілік қалыптасады;
- мектеп миссиясы мен құндылықтары нақты әрекетке айналады.

Сонымен бірге, мұғалімдердің бірлесе жұмыс істеуі оқу процесін дараландыруға, дарынды оқушылармен тиімді жұмыс істеуге және инклюзивті білім беруді жетілдіруге жағдай жасайды.

Ынтымақтастықтың кедергілері мен қиындықтары

Мұғалімдер ынтымақтастығының артықшылықтары көп болғанымен, оны іске асыру барысында бірқатар кедергілер кездеседі. Lortie (1975) өз еңбегінде мұғалім мамандығына тән «жеке автономия мәдениеті» ынтымақтастыққа басты кедергі екенін атап өтеді.

Көптеген педагогтар өз сабақтарын дербес жоспарлауға үйренген және бірлескен талқылауға немесе тәжірибе алмасуға дайын емес болуы мүмкін.

Бұған қоса, уақыт тапшылығы, жұмыс жүктемесінің көптігі, әкімшілік қысым, ынтымақтастық нәтижесін бағалау тетіктерінің болмауы да мұғалімдер арасындағы өзара әрекеттестікті шектейді (Scheerens, 2000).

Кей жағдайларда ынтымақтастық сыртқы талап ретінде қабылданып, формалды сипатқа ие болады. Мұндайда бірлескен жұмыс «есеп беру» мақсатында жүргізіліп, шынайы кәсіби даму мен жаңашылдық орын алмайды.

Muckenthaler және әріптестері (2020) бұл мәселеге арнайы тоқталып, егер ынтымақтастық **еріксіз** және **мәжбүрлі** түрде ұйымдастырылса, оның тиімділігі төмен болатынын дәлелдейді.

Керісінше, ерікті негіздегі серіктестік мұғалімдердің мотивациясын арттырып, ұжымдағы психологиялық климатты жақсартады. Сондықтан мектеп басшылығы мұғалімдер ынтымақтастығын **мәдени және кәсіби құндылық** ретінде қалыптастыруы қажет. Ол үшін ынтымақтастықты ұйымдастыруда сенім мен ашықтық қағидалары басым болуы тиіс.

5. Талқылау және практикалық ұсыныстар

Жоғарыда талданған теориялық және эмпирикалық деректер негізінде мұғалімдер ынтымақтастығын дамытуға бағытталған келесі практикалық ұсыныстар ұсынылады:

- **Мектеп мәдениетін өзгерту.**

Ынтымақтастықты әкімшілік талап емес, кәсіби дамудың табиғи бөлігі ретінде қарастыру қажет. Мектептің миссиясы мен құндылықтарында «бірлескен жауапкершілік» қағидаты нақты көрініс табуы тиіс.

• **Кәсіби қауымдастықтарды құру.**

Мұғалімдердің бейресми және формалды топтарын (зерттеу қауымдастықтары, әдістемелік бірлестіктер, пәндік командалар) дамыту маңызды. Мұндай құрылымдар тәжірибе алмасуға, бірлесе зерттеу жүргізуге және кәсіби қолдау көрсетуге мүмкіндік береді.

• **Көшбасшылықты дамыту.**

Мектеп әкімшілігі педагогтарға шешім қабылдау процесіне қатысуға мүмкіндік беруі керек. Бұл мұғалімдердің жауапкершілігін арттырып қана қоймай, олардың бастамашылдығын күшейтеді (Huber, 2004).

• **Уақыт пен жағдай жасау.**

Ынтымақтастық тиімді болуы үшін нақты уақыт пен орта қажет. Мұғалімдерге бірлесе жоспарлау, талқылау және тәжірибе алмасу үшін арнайы уақыт бөлінуі тиіс.

• **Нәтижені бағалау және рефлексия.**

Ынтымақтастықтың тиімділігін бағалау үшін сапалық және сандық көрсеткіштер (мысалы, оқушылар жетістіктері, кәсіби даму динамикасы) қолданылуы керек. Сондай-ақ әр кезеңнің соңында ұжымдық рефлексия жүргізу маңызды.

Бұл ұсыныстар мектептің кәсіби мәдениетін нығайтып, мұғалімдердің өзара әрекеттестігін жүйелі түрде дамытуға мүмкіндік береді.

Мұғалімдер ынтымақтастығы – қазіргі білім беру жүйесін дамытудың стратегиялық тетігі. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, бірлескен әрекет мектеп ұйымының тиімділігін арттырып, педагогтардың кәсіби және тұлғалық дамуын қамтамасыз етеді (Fullan, 2000; Vangrieken et al., 2015).

Ынтымақтастықтың арқасында мұғалімдер бір-бірінен үйреніп қана қоймай, ортақ мақсатқа бағытталған кәсіби қоғамдастық құрады. Сондықтан мұғалімдер ынтымақтастығын дамыту – мектептің даму стратегиясындағы басым бағыт болуы тиіс. Ол үшін ұйымдық құрылымдар, басқару тетіктері және кәсіби мәдениет өзара үйлесімде дамуы қажет.

Тек осындай жағдайда ғана мектеп қоғамның интеллектуалдық және мәдени орталығы ретінде өз миссиясын толық орындай алады.

Әдебиеттер

1. Muckenthaler M., Tillmann T., Weiss S., & Kiel E. Teacher collaboration as a core objective of school development (2020).
2. Fullan M. The return of large-scale reform. Journal of Educational Change (2000).
3. Dalin P. Can schools learn? NASSP Bulletin (1996).
4. Vangrieken K., Dochy F., Raes E., & Kyndt E. Teacher collaboration: A systematic review. Educational Research Review (2015).
5. Huber S. School leadership and leadership development (2004).
6. Lortie D Schoolteacher: A sociological study (1975).
7. Scheerens J. Improving school effectiveness (2000).

А.А. Маратова

Ғылыми жетекшісі: **М.Ө. Насимов**

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

ҚР, Қызылорда қ., maratova.aziya@icloud.com

ҚАЗАҚСТАН ҚОҒАМЫНДАҒЫ ЖАСТАР АРАСЫНДАҒЫ ӨЗЕКТІ ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕЛЕР

Қазіргі заманда әлеуметтік мәселелер кез келген қоғамның тұрақтылығы мен дамуына әсер ететін маңызды құбылыс. Әлеуметтік мәселе қоғам мүшелерінің едәуір бөлігіне кері ықпал ететін және оны шешу қажет деп ұжымдық түрде мойындалған әлеуметтік жағдайлар жиынтығы. Ұғым қарапайым көрінгенімен, оның негізінде жастардың өміріне әсер ететін субъективті көзқарастар, объективті әлеуметтік деректер және қоғамдағы құндылықтар мен нормалардың үнемі өзгеріп отыруы арасындағы күрделі байланыс жатыр. Мұндай мәселелер қоғамдағы әлеуметтік әділеттілік, теңдік, өмір сапасы, жастардың болашағы сияқты құндылықтармен тығыз байланысты. Қоғамдық ғылымдар әлеуметтік мәселелерді тек жекелеген қиындықтарда емес, қоғам құрылымындағы жүйелі өзгерістер мен қайшылықтар көрінісінде қарастырады.

Қазіргі Қазақстан қоғамы да әлеуметтік өзгерістердің күрделі кезеңін бастан өткеріп отыр. Нарықтық экономикаға көшу, урбанизация, жаһандану және цифрландыру үрдістері халықтың өмір салты мен құндылықтарына елеулі әсер етті. Өзгерістер ортасында тұрған ең белсенді әрі әлеуетті топ – жастар. Жастар қоғамның қозғаушы күші, әлеуметтік жаңғырудың негізгі факторын тудыратын азаматтар. Олар жаңа идеялар, білім мен инновацияның тасымалдаушысы, елдің болашағын айқындайтын әлеуметтік топ.

Дегенмен, дәл осы жастар әлеуметтік қиындықтарға ең жиі ұшырайтын топтардың бірі. Экономикалық қиындықтар, жұмыссыздық, сапалы білім алу мүмкіндігінің тең болмауы, әлеуметтік әділетсіздік, тұрғын үй жетіспеушілігі және рухани-мәдени дағдарыс жастардың әлеуметтену процесіне айтарлықтай әсер етеді. Сонымен қатар, цифрлық дәуірдің ықпалымен жастар арасында Интернетке тәуелділік, жалған ақпараттың таралуы және әлеуметтік желілердегі психологиялық қысым сияқты жаңа сипаттағы мәселелер де пайда болды.

Жастар арасындағы әлеуметтік мәселелерді талдау қоғам болашағына әсер ететін факторларды түсінуге мүмкіндік береді. Мұндай зерттеулер жастардың әлеуметтік бейімделуі, кәсіби дамуы, азаматтық белсенділігі мен рухани құндылықтарының қалыптасуына ықпал ететін нақты шешімдерді ұсынуға негіз болады. Зерттеу нысаны мен пәнін анықтауда бірнеше материалдар өз ықпалын жасады [1-4].

«Baq.kz» сайтының ақпаратына сүйенетін болсақ [5], Қазақстандағы жалпы халық санының үштен бір бөлігін жастар құрайды. Ол дегеніміз бүгінгі таңда елімізде 14-35 жас аралығында 6 миллионға жуық жас тұрады. Осы жастар болашағымыздың тірегі болса, оларды мазалайтын мәселелер мен сол мәселелердің шешу жолдарын қарастырайық.

Зерттеу жұмысы аясында «Жастар арасындағы әлеуметтік мәселелер» тақырыбында онлайн-сауалнама жүргізілді. Сауалнама «Google Forms» платформасында жүзеге асырылып, 110 респондент қатысты. Барлық қатысушылар Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, экономика және құқық институтының 1 курс студенттері, яғни ел болашағының белсенді және білімге ұмтылған жастары.

Сауалнама барысында студенттер «Қазіргі таңда жастар арасындағы ең өзекті әлеуметтік мәселе қайсысы деп ойлайсыз?» сұрағына жауап ретінде бірнеше нұсқаны таңдау мүмкіндігіне ие болды. Нәтижесінде үш ең жиі белгіленген мәселелерді қарастыруды жөн көрдім. Олар келесідей: жұмыссыздық – 60,9%; психологиялық қысым мен стресс – 45,5%; зорлық-зомбылық және буллинг – 38,2%.

Ең жиі таңдалған нұсқа жұмыссыздықтан бастайық. Мәселенің тереңдігі жыл сайын артып, еңбек нарығы, қоғамның жалпы тұрақтылығына әсер етуде. Жұмыссыздық сұрағының

жауабы, біріншіден, білім беру жүйесінің әлсіздігінде жатыр. Бір қарасақ, елімізде жоғарғы білім алуға қолжетімділік артып, дипломды маман дайындау жағынан Қазақстан әлемдегі алдыңғы қатарлы мемлекетке айналып келе жатыр. Алайда, сол дипломдардың құны мен мәнінің төмендігі, білім беру бағдарламаларының нарыққа сай еместігі көпті алаңдатпауда. Бұл жайлы экономист А. Төлеубекова былай дейді: «Қазіргі таңда жоғары оқу орындары мен колледждер нарықта сұранысқа ие мамандарды дайындауға қабілетсіз. Студенттер теорияны жақсы меңгереді, бірақ практикалық білім жетіспейді. Ал жұмыс берушілер тәжірибелі қызметкерлерді іздейді. Осыдан жастар бәсекеге қабілетсіз болып шығады» [6]. Қоғамның дамушы әрі қабілетті буынының бәсекеге қабілетсіздігі, нарыққа ене алмауы және іс жүзінде тәжірибе алмауы қоғамның деградациясына әкеліп соқтыруы мүмкін. Екіншіден, қала мен ауыл тұрғындарының жұмысқа орналасуындағы теңсіздігі айқын көрінеді. Қалаларда бәсекелестік жоғары болғанымен, жұмыс орындары мен ұсыныстар көбірек. Ал ауылдық жерлерде өндіріс пен кәсіпкерліктің дамымауы жұмыссыздықты одан әрі күшейтіп, жастардың әлеуметтік белсенділігін төмендетіп отыр. Сондықтан да ауыл жастары көбіне маусымдық, не уақытша жұмысқа тәуелді.

Білім сапасы мен аймақтық теңсіздіктен туындайтын жұмыссыздықты шешуде ең алдымен білім беру жүйесін еңбек нарығының нақты сұранысына бейімдеу қажет. Ол үшін дуальды оқыту жүйесін кеңейтіп, студенттерге теориямен қатар тәжірибелік білім беру тетіктерін күшейту маңызды. Сонымен бірге, ауылдық аймақтарда кәсіпкерлікті қолдап, жаңа жұмыс орындарын ашуға жағдай жасалуы тиіс. Осындай кешенді шаралар жастардың кәсіби дамуына мүмкіндік беріп, ауыл мен қала арасындағы әлеуметтік теңсіздікті азайтады. Нәтижесінде жастар арасындағы жұмыссыздық деңгейі төмендеп, қоғамның экономикалық белсенділігі арта түседі.

Жұмыссыздықтан кейінгі екінші күрделі мәселе - психологиялық қысым мен стресс, ол респонденттердің 45,5 пайызын алаңдатады. Жастар жеке қарым-қатынасындағы келіспеушіліктер, оқу барысындағы қиындықтар, әлеуметтік оқшаулану, заманауи технологиялар мен әлеуметтік желілердің ықпалы сияқты түрлі стресс тудыратын жағдайларға жиі тап болады. Мәселенің үлкен адамдардың өмірінде жиі кездесетіні таңқаларлық жағдай емес, алайда өмірдің жауапты кезеңіне енді еніп жатқан жас буын мұны ауыр қабылдауы мүмкін. Ересектер мен жастар арасындағы стресске төзімділік айырмашылығының басты себебі – жастардың психикасы мен эмоциялық тұрақтылығы әлі толық қалыптаспағанында. Өмірлік тәжірибенің аздығы мен өз сезімдерін басқару дағдыларының жетілмегендігі оларды күйзеліс жағдайында әлсіз етеді. Мұндай жағдайда жастар ұсақ сәтсіздіктерді ауыр қабылдап, эмоцияларын бақылауда қиындық көреді. Ал ересектер өмір тәжірибесіне сүйеніп, қиындықтарды сабырмен қабылдап, шешім қабылдауда байыптылық танытады. Мұндай қиындықтармен дұрыс күресе алмау жасөспірімдердің психикалық және физикалық денсаулығына айтарлықтай зиян тигізеді.

Жастар арасынан ерекше әлеуметтік топ ретінде студенттерді атауға болады. Білім алу барысындағы стресс пен психологиялық қысым олардың ең өзекті мәселелерінің бірі. Уақыттың жетіспеушілігі, оқу жүктемесінің көптігі, жоғары талаптар мен қоршаған ортаның үміттері жастардың эмоционалдық жағдайына теріс әсер етеді. Бұған қоса, қаржылық тәуелсіздікке ұмтылу, ата-анадан бөлініп жеке өмір бастау қажеттілігі жастарды оқу мен жұмысты қатар алып жүруге итермелейді. Мұндай жүктеме олардың денсаулығы, оқу үлгерімі және өмір сапасына кері ықпал етеді. Сонымен қатар, үлкендердің дәстүрлі көзқарастары мен жастар арасындағы құндылықтар айырмашылығы да әлеуметтік қысымның артуына себеп болады. Сондықтан жастарды психологиялық және әлеуметтік тұрғыдан қолдау, оларға өзін еркін әрі сенімді сезінуге мүмкіндік беру қазіргі қоғамның басты міндеттерінің бірі.

Жастар мен студенттер арасындағы психологиялық қысым мен стрессті жеңуде ең алдымен психологиялық қолдау жүйесін күшейту қажет. Білім беру орындарында тұрақты түрде психолог мамандармен кеңесу мүмкіндігін қамтамасыз ету және сенім клубтары мен қолдау орталықтарын ашу маңызды. Сонымен қатар, жастарға уақытты тиімді басқару, өз эмоцияларын бақылау және күйзелісті жеңу тәсілдерін үйрететін тренингтер мен семинарлар

ұйымдастырылуы тиіс. Мемлекет тарапынан қаржылық және әлеуметтік қолдау бағдарламаларының болуы да студенттердің алаңдаушылығын азайтады. Ең бастысы қоғамда психологиялық көмекке жүгінуді ұят немесе әлсіздік деп емес, қалыпты әрі қажетті әрекет ретінде қабылдау мәдениетін қалыптастыру қажет.

Зорлық-зомбылық пен буллинг мәселесі де, өкінішке орай, өз өзектілігін жоғалтпауда. Жастардың, әсіресе, жасөспірім оқушылардың қатігездігі жыл сайын өршіп барады. Мұның басты себептері, менің ойымша, олардың рухани санасы мен отбасындағы тәрбие және материалдық жағдайының төмендігі. Ауытқыған мінез-құлық көрсететін жастардың 85%-ға жуығы нашар отбасынан шыққандар. Әлеуметтанушы Коэнның айтуынша, төменгі жік отбасынан шыққан оқушылар құрдастарының ортасында өздерін кемтар сезінеді. Себебі, мектепте оларды орта таптың өлшемімен бағалап, басқалар арасында төменірек сатыда екендерін барлық жағдай көрсетіп тұрады. Қатарластарының әдемі киінуі, даму деңгейінің жоғарылығы, оқудағы керемет жетістіктері мен қабілеттері салыстырылып, өзінің оларға сай еместігін түйсінеді. Мектеп бұл жағдайда қолайсыз ортаға айналады. Сондықтан бірдей әлеуметтік топтан шыққан оқушылар өздерінің жағдайына сай мәдени талаптары мен көзқарастарын қалыптастырады. Мұнда деструктивті мінез-құлық, агрессия, буллинг, тәуелділік, қаталдық, арсыздық қадірленеді. Мектепте оларға мүмкіндіктерінен жоғары талаптар қойылуы оларды теріс әрекеттер жасауға итермелейді.

Делберт С. Элиот бұл жайында: «Мектептің қолайсыз ортасынан құтылған жасөспірімдердің құқық бұзушылығы азаяды», - дейді. Яғни, бала өзін жеккөрінішті сезінетін жерден құтылғанда ғана психологиялық тұрақтылығы артып, әлеуметтік бейімделуі жақсарады. Алайда зорлық-зомбылық пен буллингке бейімділік адамның әлеуметтік жағдайына ғана емес, елдің экономикалық жағдайына да тәуелді болады. Қалыпты жағдайда теріс әрекеттерге барушылар қоғамның шамамен 2-5%-ын құрайды, бірақ экономикалық дағдарыс тереңдеген сайын қылмыс арта бастайды. Басқарушылар тарапынан әділетсіздік, жауапсыздық сезінген халық наразылық танытады, бірақ бірінші кезекте наразылық танытушылар әлеуметтік жағдайы ең нашар топтар болып табылады. Мысал ретінде, Қазақстанда 2022 жылы орын алған Қаңтардағы тәртіпсіздіктерді қарастырайық. Қоғамда тұрақсыздық пайда болғанын пайдаланған арандатушы топтар бейбіт наразылықты жаппай тәртіпсіздік мен қатігездікке айналдырды. Бұл топтардың қылмыстық мүдделері заңсыз материалдық байлыққа қол жеткізу, ықпал орнату, қару мен басқа да ресурстарды иелену, қоғамдық тұрақтылықты бұзу сияқты мақсаттармен байланысты болды, ал кейбір адамдар нақты мақсатсыз, бірақ тобыр психологиясымен, яғни эмоция мен қорқыныш әсерінен қате әрекеттерге барды. Осы жағдай девиантты мінез-құлықтың екі қырын да айқын көрсетті. Бір жағынан, азаматтардың әлеуметтік әділеттілікке ұмтылуы жағымды ауытқу болса, екінші жағынан, арандатушылардың тәртіпсіздігі мен зорлық-зомбылығы теріс ауытқудың көрінісі болды.

Осындай күрделі мәселеге төтеп беруде әлеуметтік теңсіздікті төмендетіп, отбасылардың материалдық және рухани жағдайын жақсарту қажет. Мектептерде психологиялық қолдау мен тәрбие жұмыстарын күшейтіп, оқушылар арасында өзара сыйластық пен сенімге негізделген орта қалыптастырылуы тиіс. Мемлекет қолайсыз отбасыларға көмек көрсетіп, құқық бұзушылықтың алдын алу шараларын жүйелі жүргізуі керек. Сондай-ақ, қылмыс пен жазалаудың әділдігін қамтамасыз етіп, жастарды жауапкершілік, адамгершілік және қоғамға пайдалы іс-әрекетке баулу маңызды.

Бұл жерде ұсынылған шешімдерден бөлек жастардың білдірген пікірлеріне де назар аударайық. Студенттердің басым көпшілігі, дәлірек айтқанда 75,5% пайызы мәселелердің туындауын жастардың өз жауапкершілігінің төмендігімен байланыстырады. Бағалау мәселенің негізгі себебін сыртқы факторлардан гөрі, жеке тұлғаның дербестігі мен белсенділігінің жеткіліксіздігінен іздеу басым екенін көрсетеді. Ең маңыздысы, жауаптар жастардың өздерінің қоғамдағы маңыздылығы, өзгерісті бастаушы күш екенін мойындайтынын және өз таңдаулары нәтижелеріне жауапты болуға дайын екенін білдіреді. Көзқарас мәселені шешу жолына қатысты сұраққа берілген жауаппен де расталады: қатысушылардың жартысынан астамы (59,1%) жауапкершілікті «жеке адамға» жүктеу арқылы, әлеуметтік өзгерістердің бастауы жеке

тұлғаның өзгерісі мен өз бетінше еңбек ету әрекетінен басталуы керек деп санайды. Бұл тұжырымды ұлы Абайдың 1897 жылы жазылған өлеңіндегі «Өзің сен, өзінді алып шығар, Еңбегің мен ақылын екі жақтап» [7] жолдары толықтыра түседі.

Қорытындылай келе, сауалнама қоғамда әлеуметтік мәселелерді шешуде дербес жауапкершілікті күшейту, жастардың өз маңыздылығын сезінуін арттыру және өз өмірінің басты тұлғасы болуға шақыруға бағытталған тиімді стратегиялар қажет екенін көрсетеді. Жастар - қоғам тірегі, болашақ кепілі. Олардың белсенділігі мен түрлі мәселелерге төтеп беру қабілеті арқылы елдің дамуы мен тұрақтылығы қамтамасыз етіледі.

Әдебиеттер

1. Қарабаев Ш. Қ. Әлеуметтану негіздері. – Алматы: Экономика, 2009. – 608 б.
2. Әбсаттаров Р., Дәкенов М. Әлеуметтану. – Алматы: Ғылым, 2009. – 384 б.
3. Жақыпқызы Н. Жасөспірімдерде стресстің туындау себебі әрқилы [Электрондық ресурс] // Қазақ әдебиеті. - Қолжетімділік режимі: <https://qazaqadebiyeti.kz/18401/zhas-spirimderde-stresstiuyndau-sebebi-r-ily>
4. Панчук Е.Ю., Абрамов О.Л., Маркин А.В. Стресс у подростков и студентов: особенности проявления и способы преодоления // Сборник научных трудов ангарского государственного технического университета. – 2024. – №1. – С. 465-469.
5. Қамбар Ж. «Елдің үштен бірі жастар»: Олардың мамандық таңдауда жиі жіберетін қателіктері қандай? [Электрондық ресурс] // BAQ.KZ ақпарат агенттігі. - Қолжетімділік режимі: <https://baq.kz/eldin-ushten-biri-zhastar-olardyn-mamandyq-tandauda-zhii-zhiberetin-qatelikteri-qanday-200019179/>
6. Сабыр Ш. Жастар арасындағы жұмыссыздық: шешімін таппаған мәселе [Электрондық ресурс] // «www.bilim-all.kz Білім алл» - ақпараттық агенттігі. - Қолжетімділік режимі: <https://bilim-all.kz/article/22959>
7. Абай. Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап [Электрондық ресурс] // Абай әлемі. - Қолжетімділік режимі: <https://abaialemi.kz/kz/post/view?id=190>

FTAMP: 06.81.23

А.Ш. Молдабекова

М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
ҚР, Тараз қ., aizan.2008@mail.ru

КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТЕРДІҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ФАКТОРЛАРЫ

Бәсекеге қабілеттілік – бұл банктің қаржылық ресурстар, баға және тиімділік стратегиясы мен нарықтық талаптарға сай келіп ішкі және сыртқы факторларды тиімді пайдалану негізінде қалыптасқан нәтиже. Осыған байланысты бәсекеге қабілеттілікті талдаудың теориялық және әдістемелік тәсілдеріне түбегейлі мән беріледі, олардың арасында орталық орынды М.Портердің тұжырымдамасы, ресурстық көзқарас және банк операцияларының тиімділігін бағалаудың заманауи үлгілері алады.

Бәсекеге қабілеттілік - бірнеше деңгейде қарастырылатын экономикалық категория: тауардың (қызметтің) бәсекелестікке қабілеттілігі; тауар өндірушінің (немесе фирманың) бәсекеге қабілеттілігі; салалық бәсекеге қабілеттілік; елдердің бәсекеге қабілеттілігі. Бұл деңгейлердің арасында тығыз іштей және сырттай тәуелділік бар: елдік және салалық бәсекеге қабілеттілік діттеп келгенде нақтылы тауар өндірушінің бәсекеге қабілетті тауар шығаруына байланысты. Тауардың бәсекеге қабілеттілігінің астарында оның ішкі және сыртқы нарықта табысын анықтайтын тауардың тұтынушылық, бағалық, сапалық сипаты жатыр. Тауардың бәсекеге қабілеттілігі тек соған ұқсас тауарлармен салыстыруда ғана анықталады. Тауарлық бәсекеге қабілеттілігі әртүрлі факторларға байланысты анықталады. Олардың арасында

өнімдердің бағасы мен сапасына әсер ететін өндіріс шығындары, еңбектің өнімділігі мен қарқындылығы аса маңызды болып табылады. Жаһанданушы әлемде әлемдік бәсекеге қабілеттілікте алдыңғы орынға өнімнің баға факторы емес, тауар сапасы, жаңалығы, ғылымилығы, зияткерлігі шығып отыр. Сондықтан да әлемнің көптеген елдері өз тауарларының бәсекеге қабілеттігін инновациялар, жоғары технологиялық өнімдердің есебінен арттырып отыр. Ондай өнімдерді ғылыми-техникалық әлеуетті дамытпай шығару мүмкін емес. Оны бағалау үшін инновацияға кеткен шығынның көрсеткіші қолданылады. Бұл көрсеткіш елдің инновациялық қызметке қабілеттілігін, ғылыми техникалық қамтуға шыққан шығынмен қоса дизайнға, маркетингке жұмсалған қаржы, ғылыми саладағылардың саны, елдің ішінде және шетелдерде алынған патенттер саны, зияткерлік құқықтың қорғалу дәрежесі, білім саласының қаншалықты дамығандығын есепке алады [1].

Ғылыми әдебиеттерде бәсекеге қабілеттілік интегралды сипаттама ретінде қарастырылады, ол үш негізгі компонентті біріктіреді:

- біріншіден, активтер мен капиталдың табыстылығы, өтімділік деңгейі сияқты қаржылық көрсеткіштер;
- екіншіден, қызмет сапасы мен қолжетімділігі арқылы клиенттердің қажеттіліктерін қанағаттандыру деңгейі;
- үшіншіден, макроэкономикалық, технологиялық және нормативтік өзгерістерге бейімделу қабілеті. Әсіресе, цифрлық трансформация дәуірінде соңғы фактордың маңызы айрықша өсуде.

М. Портердің бәсекелестік артықшылықтар теориясы (1985) банк секторында бәсекеге қабілеттілікті талдаудың тиімді әдісі ретінде қарастырылады. Бұл тұрғыдан алғанда, банктер шығындарды басқару (несие мөлшерлемелерін төмендету) немесе дифференциация (инновациялық қаржылық өнімдерді әзірлеу) арқылы бәсекелік артықшылықтар құрады.

Бәсекеге қабілеттілік – бұл ұйымның тұтынушылардың қажеттіліктерін тиімді қанағаттандыру, оларға бәсекеге қабілетті бағамен сапалы өнім мен қызметтерді ұсына алу. Нарықтық экономика жағдайында бәсекеге қабілетті болу кез келген коммерциялық банк үшін табыстың негізгі факторы болып табылады.

Сурет 1– М. Портердің бәсекелестік қабілеттілікті қалыптастырудың үш стратегиясы

Ештокин С.В., қаржы нарығы сарапшыларының пікірлеріне шолу жасай отырып, «...отандық тәжірибеде бәсекеге қабілеттілік ең алдымен өнімнің (қызметтің) немесе тұтастай алғанда бизнестің ағымдағы жағдайы, оның нарықта болуын қамтамасыз ету, сондай-ақ тұтынушылардың адалдығы ретінде түсініледі, ал шетелдік тәжірибеде бәсекеге қабілеттілік ұзақ мерзімді нарықтық позицияларды сақтау және бизнес циклінің ұзақ мерзімді үрдісі ретінде қарастырылады. өнімнің (қызметтің) орташа салалық сипаттамаларымен салыстырғандағы» [2]. Ғалым сонымен қатар шетелдік тәжірибеде банктің бәсекеге қабілеттілігі, ең алдымен, банкті басқару деңгейімен, оның нарықтық сұранысқа тез және нақты жауап беру қабілетімен, банктің даму стратегиясында бекітілген интеллектуалдық және технологиялық артықшылықтарды пайдалана алуымен байланысты екенін атап көрсетеді [2].

Бір қарағанда, «банкаралық бәсеке» және «банктік бәсекеге қабілеттілік» ұғымдарының арасындағы байланыс айқын және даусыз. Бірақ тереңірек қарастыру келесі сұрақтарды тудырады: бұл «тандем» қалай жұмыс істейді, яғни осы элементтердің қайсысы екіншісіне шешуші әсер етеді? Осы және осыған ұқсас сұрақтарға жауаптар бізге не және қалай әсер ету керектігін және бірінші кезекте қандай ресурстарды пайдалану керектігін түсінуге мүмкіндік береді. Бәсекелестік пен бәсекеге қабілеттілік деңгейлерін арттыру синергиясы банк секторының дамуында маңызды рөл атқара алатындығы реформалардың қазіргі кезеңінде банктердің бәсекеге қабілеттілігін бағалау әдістемесін жетілдірудің орынды екендігін білдіреді [3].

Ю.С. Езрох банктің бәсекеге қабілеттілігін былайша анықтайды: «...бұл оның қарастырылып отырған нарықтағы белгілі бір уақыт аралығында бәсекелес банктерден артықшылығының көрсеткіші». Н.П. Казаренкова коммерциялық банктің бәсекеге қабілеттілігін «...несиелік мекеменің нарықта бәсекеге қабілетті өнімдер мен қызметтерді құру және ілгерілету, клиенттердің барлық талаптарына жауап беретін сенімді және заманауи банктің оң имиджін қалыптастыру үшін әлеуеті мен нақты мүмкіндіктері» деп анықтайды.

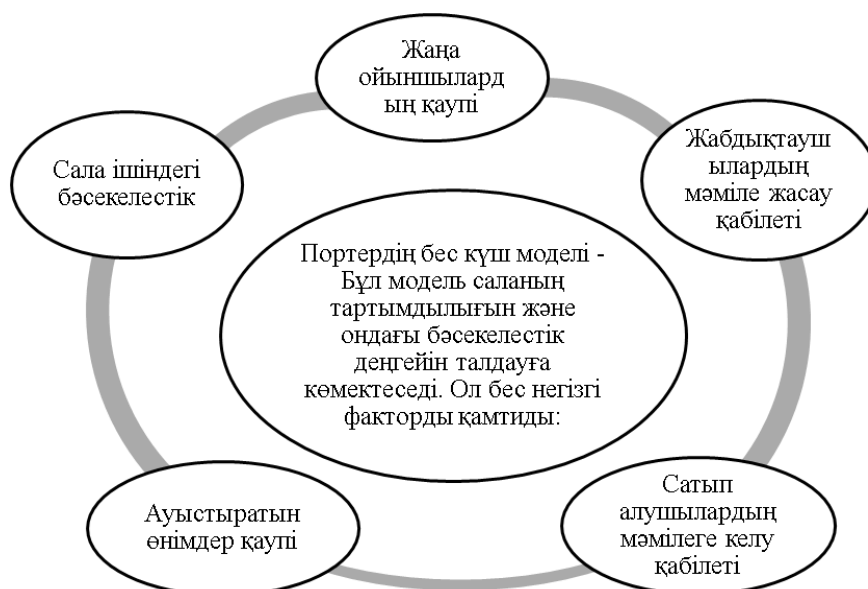
Осылайша, коммерциялық банктің бәсекеге қабілеттілігі банктің қаржы институты ретіндегі оның нарықтың белгілі бір сегменттерінде көшбасшылық позициясын көбірек қамтамасыз ететін сапалық сипаттамаларын қамтиды. Бұл сипаттамаларға мыналар жатады:

- нарыққа жаңа әлеуметтік маңызы бар қаржылық өнімдерді енгізу және тұтынушыларға қызмет көрсетудің соңғы технологияларының жетілуіне ілесу мүмкіндігі;
- брендтің тартымдылығы, ол тарихи (тұқым қуалайтын) болуы мүмкін немесе үлкен күш-жігердің арқасында, соның ішінде ауқымды жарнамалық науқандар арқылы қалыптасады;
- банктің өз қызметтерімен, мысалы, өз экожүйесін құру арқылы клиенттердің барынша кең ауқымын қамтуға ұмтылысы;
- жақсы қорғалған капиталы және клиенттермен қарым-қатынаста уақыт сынынан өткен дәстүрлері, сондай-ақ корпоративтік құндылықтары мен этика кодексі бар банктің ең сенімді серіктес және көмекші ретіндегі беделі;
- пайда мен нарықтық капиталдандыру көрсеткіштері, қор биржалық баға белгілеулері және белгілі агенттіктердің жоғары кредиттік рейтингтері көрсеткендей банктің тамаша қаржылық жағдайы.

Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін бағалау мыналар үшін қажет:

- арттыруға бағытталған шараларды әзірлеу;
- бірлескен қызмет үшін контрагенттерді анықтау;
- кәсіпорынның жаңа өткізу нарықтарына шығу бағдарламаларын әзірлеу;
- инвестициялық қызметті жүзеге асыру.

Банктердің бәсекелестікке қабілеттілігінде қаржы секторының ерекшеліктеріне байланысты, атап айтқанда олардың ел экономикасына тигізетін әсері, мемлекеттің және халықаралық ұйымдардың стандарттары мен талаптары, ережелері. Біріншіден мемлекеттің және халықаралық органдар арқылы қатаң реттелуі, бұл банк бәсекелестік стратегиясының басқа секторларға қарағанда ерекшелелейді. Екіншіден, банк үшін оның имджі мен банкке деген клиенттердің сенімі үлкен орын алады, бұл банктің капитал ресурстары мен депозитердің тартылуына тікелей түрде өз әсерін тигізеді. Үшіншіден, Банк секторының қазіргі уақыттағы технологиялардың дамуы және оларды пайдалана білуі банктің табысты болуының анықтаушы факторына айналып отыр.

Сурет 2 – М.Поттердің бес күш моделі

Экономика ғылымында банктік бәсекелестікті қарастырудың бірнеше тәсілдері қалыптасқан. Әр қайсысына тоқталып өтсек:

Ресурсқа негізделген тәсіл-банктің артықшылықтарын қалыптастыратын ішкі ресурстық көздерден тұрады:

- Қаржылық
- Технологиялық
- Адами ресурстар, яғни мамандар

Нарықтық тәсіл- Банктің сыртқы факторлар негізінде қалыптасатын бәсекелестік қабілеттілігі. Нарықтағы үлесі, бәсекелес банктердің мықтылығы және клиенттерден сұраныстардың жинақталған әсерінен құралады.

Инновациялық тәсіл- бәсекеге қабілеттіліктің негізгі қозғалтқыш күші ретінде инновациялардың рөлінің артуы, банктік қызметтердің цифрлануы, яғни қызметтерді онлайн деңгейде көрсетудің маңыздылығы.

Кесте 1 – Банктің бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыруға қажетті құрамдас бөліктер

Құрамдас бөліктер	Қаржылық тұрақтылық	Сенімділік	Тұрақтылық
Мазмұны құрамдас бөліктер	Банктің міндеттемелері уақытында және толық көлемде орындалатынына сенімділік	Күтілетін сипаттамалары бар өнімдерді ұсынатын банкке сенім	банктің сыртқы ортаның жағымсыз әсерін жеңу қабілетіне сенімділік
Компоненттің қажетті мәнін құруға арналған құралдар	— Банктің жақсы ойластырылған ұзақ мерзімді қаржыландыруы. — Мемлекеттік депозиттерге кепілдік беру бағдарламаларына қатысу. — БАҚ-та банктің оң имиджін қалыптастыру. — «Жарқын» клиенттерді тарту (банктің сенімділігіне жоғары талаптар қоятын атақты адамдар мен ірі корпоративтік клиенттер). — Қазақстандық және халықаралық бағдарламаларға қатысу рейтингтер. — Қолайсыз жағдайда тұтынушыларға қызмет көрсетуге шектеу қоюдан бас тарту (мысалы, шоттан ақшаны алуға шектеулер)	— Өнімнің мәлімделген сипаттамаларының күтілетіндерге сәйкестігі. — Қарыз алушыға тиімсіз жасырын жағдайлардың болмауы. — Клиенттермен жұмыс істеудегі жоғары ашықтық	— Клиенттерді банктің ұзақ және табысты тарихы туралы ақпараттандыру. — Маркетингтік коммуникация стратегиясында клиенттердің алдында банктің тұрақтылығының кепілі бола алатын беделді акционерлердің болуы туралы ақпаратты пайдалану. — Қолайсыз жағдайда қызметкерлерді жаппай жұмыстан шығарудан бас тарту (беделді шығындардың жоғары болуына байланысты). — Резервтерді құру

Қаржылық тұрақтылық банктердің тұрақтылығы мен ұзақ мерзімді өмір сүруін қамтамасыз ететін қаржылық аспектілерге, соның ішінде клиенттерге қызмет көрсетудің ең төменгі шығындарын оңтайландыруға, тәуекелдерді басқару арқылы қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз ететін активтердің сапасына, жоғары сапалы қаржылық құралдар негізінде капиталдандыруға және операциялық тәуекелдерді барынша азайтатын тұтынушыға бағытталған қызметтерге назар аударады, бұл қаржылық тұрақтылықты бәсекеге қабілеттілікті басқарудың негізі ретінде қарастыруға, капиталды тиімді орнату қажеттілігін және тәуекелдерді басқарудың тиімді қажеттілігін атап өтуге мүмкіндік береді.

Сенім, клиенттердің банктік қызметтердің сапасына қанағаттануы, клиенттердің сенімін қамтамасыз ететін активтердің сапасы және тәуекелдерді азайтатын және қанағаттанушылықты арттыратын клиентке бағдарланған қызметтер сияқты клиенттер мен басқа да мүдделі тараптар арасында сенімді қалыптастыратын элементтерге бағытталған, бұл клиенттердің адалдығына және банктің беделіне, оның беделіне тікелей байланысты әсер ететін маңызды фактор ретінде түсіндіріледі.

Әдебиеттер

1. «Қазақстан Республикасының банктер және банк қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 31 тамыздағы №2444 Заңы.
2. Ештокин С.В. Цифрлық экономикадағы банктің бәсекеге қабілеттілігін бағалау: сандық және сапалық тәсілдер // Бенефициум. – 2021. – № 1. – 10 б. 16-27.
3. Колоскова Н.В. Нарықтық экономика дамуының қазіргі кезеңіндегі банк жүйесіндегі бәсекелестіктің жай-күйі туралы // Сібір тұтыну кооперациялары университетінің хабаршысы. – 2021. – №3. – 2 б. 51-67. – doi: 10.48642/2305-7408.2021.52.10.005.

FTAMP: 76.01.09

Г.Ж. Сарбасова., Н.О. Увалиева
Alikhan Bokeikhan University
ҚР, Семей қ., 85gulzat@mail.ru

НЕЙРОПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ҚАЗІРГІ БАҒЫТТАРЫ МЕН ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Нейропсихология – адамның психикалық процестері мен ми қызметінің өзара байланысын зерттейтін ғылым саласы. Бұл ғылым психология мен неврологияның тоғысқан тұсында дамып, ми құрылымдарының когнитивтік және эмоциялық функциялардағы рөлін түсіндіруге бағытталады. Қазіргі таңда нейропсихологияның маңызы артып, ол білім беру, медицина және нейрореабилитация салаларында кеңінен қолданылады. Ғылымның дамуында заманауи нейровизуализация әдістері мен цифрлық технологиялар үлкен рөл атқарып отыр.

Нейропсихологиялық зерттеулер когнитивтік бұзылыстарды ерте анықтауға және тиімді түзету жолдарын жасауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, балалар мен ересектердің нейропсихологиялық дамуын зерттеу арқылы оқыту процесін дараландыру мүмкіндігі кеңеюде. Шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері бұл саланың теориялық және қолданбалы аспектілерін жетілдіруде маңызды үлес қосуда. Қазіргі бағыттар арасында когнитивтік нейропсихология, нейропедагогика және әлеуметтік нейроғылым ерекше дамып келеді. Бұл үрдістер ғылым мен практиканың өзара байланысын нығайтып, адамның танымдық әлеуетін арттыруға бағытталады. Сондықтан нейропсихологияның қазіргі даму тенденцияларын зерттеу – ғылым мен қоғам үшін өзекті мәселе болып табылады.

Осымен қатар қазіргі ғылыми зерттеулерде нейропсихология – адамның жоғары психикалық функциялары (зейін, ес, сөйлеу, қабылдау, ойлау) мен ми жүйелерінің өзара байланысын зерттейтін пәнаралық сала. XX ғасырдың ортасында А.Р. Лурия ұсынған жүйелік-құрылымдық көзқарас бұл бағытты дербес ғылыми өріске айналдырды: кез келген психикалық

функция бір ғана локальды аймаққа емес, өзара әрекеттесетін бірнеше функционалдық блоктарға сүйеніп жүзеге асады [1]. Осы тұжырым психикалық қызметті «локализациялау» мәселесін қарапайым картаға түсіруден сақтап, күрделі нейрондық желілердің бірлескен жұмысын талдауға мүмкіндік берді. Бүгінгі таңда нейропсихология неврология, психотерапия, педагогика және ақпараттық технологиялармен тығыз интеграцияланып, қолданбалы маңызы артып келе жатқан салаға айналды. Ол клиникалық диагноз қоюға ғана емес, білім беру жүйесін жетілдіруге, кәсіби тиімділікті көтеруге, психикалық денсаулықты сақтауға және когнитивтік қабілеттерді нығайтуға қызмет етеді [4], [5].

Нейропсихологияның қалыптасу тарихын қысқаша шолғанда, Лурия мектебі негіз қалаған сапалы талдау қағидаты әлі күнге өзекті екенін атап өткен жөн. Бұл қағидатқа сәйкес бұзылысты тек қорытынды баллмен емес, қателердің түрі мен пайда болу шарттарымен сипаттау қажет [1]. Осындай тәсіл мен клиникалық-семантикалық қағида кейінгі халықаралық батареялардың (Token Test – тілдік нұсқауды түсінуді бағалайтын қарапайым пішіндерге негізделген тест; Boston Naming Test – заттарды атау қабілетін бағалау; Rey-Osterrieth – күрделі фигураны көшіру және жатқа салу) кең таралуына іргетас болды [4], [5]. Нәтижесінде нейропсихология қазіргі таңда бір мезетте әрі клиникалық дифференциация құралы, әрі білім беру мен кәсіби дағдыларды дамытудың ғылыми негізі бола алды.

Қазіргі бағыттардың ішінде клиникалық нейропсихология ерекше орын алады. Инсульт, бас ми жарақаты, нейродегенеративті дерттер мен эпилепсияға ұшыраған науқастарда когнитивтік-поведенциялық профильді сипаттау, қалпына келтірудің мақсатталған бағдарламаларын құрастыру және нәтижені мониторингтеу – осы саланың негізгі міндеттері [4], [5]. Бұл жерде «жүйелік қайта ұйымдастыру» ұстанымы өте маңызды: мақсат тек жоғалған функцияны «қайтару» емес, қолда бар нейрондық ресурстарды қайта құрастыру, компенсаторлық стратегиялар қалыптастыру. Мұндай көзқарас науқастың күнделікті өмірдегі белсенділігін, тәуелсіздігін және өмір сапасын көтеруге бағытталған.

Балалар нейропсихологиясы да қарқынды дамуда. Оқу-жазу дағдылары, тілдің дамуы, зейін мен жад жүйелерінің жетілуі мектеп жасында аса маңызды. Ж.М. Глозман ұсынған балаларға арналған нейропсихологиялық батарея зейіннің тұрақтылығы мен ауысуын, көру-зейін тұрақтылығын, кеңістік бағдар мен қимыл үйлесімін, вербалды және вербалды емес ес жүйелерін сапалы талдауға мүмкіндік береді [2]. Мектеп практикасында бұл әдістер дисграфия мен дислексияны уақытында анықтауға, нақты әлсіз буындарға бағытталған түзету жоспарын жасауға жағдай туғызады. А.В. Семёнович жүйесі сенсомоторлық интеграция, дене схемасын қалыптастыру, оң/сол бағдар және ырғақ-тыныс арқылы реттелуді когнитивтік модульдермен (фонемалық талдау, семантикалық өрістер) байланыстыра отырып, балалармен жүргізілетін оңалту жұмысын кешендендіреді [3].

Нейропсихологиялық диагностика мен нейрокоррекцияның мәні – симптомнан аймаққа, аймақтан әдіске бағытталған логиканы ұстану. Мысалы, «оқиды – түсінбейді» шағымы тілдік түсіну тізбегіндегі әлсіз буынға меңзейді; бұл көбіне сол жақ артқы-самай желісімен (Вернике аймағы мен оған жалғасатын байланыстар) байланысты. Мұндайда Лурияның фонемалық естуді бағалау сынақтары, Token Test және сөз/сан қатарын қысқа мерзімге есте сақтау тапсырмалары диагностикалық тұрғыдан мәнді, ал түзету семантикалық-контекстік жаттығуларға, дыбыс-әріп сәйкестігін бекітуге және мағыналық өрістерді белсендіруге сүйенеді [1], [4], [5]. Егер шағым кеңістіктік бағдарға қатысты болса («қағаздың сол жағын бос қалдырады», «суреттің жартысын ғана салады»), онда оң жақ артқы төбе аймағы күмән тудырады; бұл жағдайда Line Bisection, Cancellation және Rey-Osterrieth тесттері тиімді, ал түзету визуалды сканинг стратегияларын үйрету мен призмалық бейімдеуді қамтиды [4], [5]. Осылайша, нейродиагностикадағы мақсат – «әлсіз аймақты» дәл табу, ал нейрокоррекциядағы мақсат – жүйені қайта құрастыру.

Артқы ми аймақтарының жартышарлық ерекшеліктерін түсіну клиникалық шешім қабылдауды айқындайды. Сол жақ жартышарда артқы-үстіңгі самай иірімі – Вернике аймағы – сөйлеуді қабылдау, фонемалық есту және семантикалық түсінуді қамтамасыз етеді; бұл желінің функционалдық жеткіліксіздігінде сенсорлық афазия, фонемаларды шатастыру және вербалды

ес компоненттерінің әлсіреуі байқалады [1], [4], [5]. Қатарлас орналасқан төменгі төбе түйіні (бұрыштық және үстемірттік иірімдер) оқу-жазу, сан және символдық праксистің нейрондық негізін құрайды; осы аймақ зақымданғанда Герстман тобындағы белгілер – акалькулия, аграфия, саусақ агнозиясы және оң-солды ажырата алмау – жиі ұшырасады [4], [5]. Бұл профильді сапалы анықтау үшін Лурияның динамикалық және символдық праксис сынақтары, оқу-жазуды сапалы талдау және қарапайым есеп амалдары ұсынылады [1]. Ал оң жақ артқы төбе мен төбе-шүйде түйіні кеңістіктік назар мен «глобалды құрылымды» өңдеуге жауапты; мұнда зақым сол жақ кеңістікті елемеуге (неглект), конструктивтік апраксияға және дене схемасы бұзылыстарына алып келуі мүмкін [4], [5]. Диагноз қою кезінде Line Bisection, Cancellation, Judgment of Line Orientation және Rey-Osterrieth сынақтары құрылымды, ал түзету визуалды іздеу стратегияларын қалыптастыру мен призмалық бейімдеуді қамтиды. Оң жақ самай қыртысы интонация, ырғақ пен музыкалық естуді өңдейтіндіктен, оның жеткіліксіздігінде просодиялық белгілерді ажырату бұзылады; бұл ерекшеліктер арнайы интонацияны ажырату тапсырмаларымен тексеріліп, просодиялық тренинг арқылы түзетіледі [4]. Шүйде қыртысы екі жартышарда да көру өңдеудің бастапқы-аралық сатыларын орындайды: вентралды «не?» жолы (окципито-самай) зат пен бетті тануға, ал дорсалды «қайда/қалай?» жолы (окципито-төбе) кеңістік пен қозғалысты өңдеуге қатысады. Мұнда объект/бет агнозиялары мен Баллинт феноменологиясы (симультанагнозия, көзді бағыттау қиындығы, оптикалық атаксия) көрінуі ықтимал; Roppelreuter және Ноорег тесттері, бет тану сынақтары және көру алаңын бағалау пайдалы [4], [5]. Кейбір ерекше дисконнекция жағдайларында, мысалы сол жақ шүйде мен корпус каллозумның сплениумы зақымданғанда, «аграфиясыз алексия» пайда болуы мүмкін: адам жазады, бірақ көріп қабылданған мәтін сол тілдік аймақтарға өте алмай, оқи алмау феномені өрістейді [4].

Балалар тәжірибесінен қысқа мысал нейропсихологиялық логиканың қолданбалы мәнін айқындайды. Тоғыз жастағы оқушы дыбыстап оқуда көп қате жіберіп, мәтінді түсінуі төмен, көшіру кезінде жиі қателеседі. Алғашқы гипотеза – сол жақ артқы-самай желісінің функционалдық жеткіліксіздігі. Лурияның фонемалық естуді ажырату сынақтары мен қысқа мерзімді вербалды жад тапсырмаларында тұрақты қателер байқалып, Token Test нұсқауларын түсінуде қиындық тіркелді; Глозман батареясындағы көру-зейін тұрақтылығы мен кеңістік бағдар көрсеткіштері жасының шегінен төмен болды [1], [2], [4]. Осы профильге сәйкес түзету бағдарламасы Семёнович ұсынған сенсомоторлық модульден (дене схемасы, оң/сол бағдар, тыныс-ырғақ арқылы реттелу) басталып, фонемалық талдау мен семантикалық өрістерді күшейтуге, көшірудің сатылы алгоритмдеріне ұласты; ата-анамен күнделікті 15-20 минуттық жаттығулар және жетістікті уақтылы мадақтау енгізілді [3]. Сегіз-он екі апта ішінде қайталама бағалау тілдік түсіну мен оқу дәлдігінің тұрақты өсімін көрсетті; бұл нәтижелер жүйелік қайта ұйымдастыру қағидасының тиімділігін практикалық деңгейде дәлелдейді.

Шетелдік және отандық тәжірибені салыстырғанда, АҚШ, Канада, Ұлыбритания және Ресейде нейропсихология клиника мен білім беру жүйесіне институционалды деңгейде енгенін байқаймыз: стандартталған батареялар, сақтандырумен қамтылған оңалту бағдарламалары және мультидисциплинарлық командалар әдеттегі тәжірибеге айналған [4], [5]. Қазақстанда бағыт қарқын алып келеді: жоғары оқу орындары оқу жоспарларына пән енгізіп, клиникалық орталықтармен кооперация орнауда. Дегенмен, кадр тапшылығы, қазақ тіліндегі тест-материалдардың шектеулілігі және терминологиялық бірізділіктің жетіспеуі – шешімін күтіп тұрған мәселелер. Осы олқылықтарды толтыру үшін ұлттық тілде валидтелген батареялар дайындау, мамандарды даярлау тізбегін күшейту және мектеп пен емхана деңгейінде нейропсихологиялық қызметті кезең-кезеңімен енгізу өзекті. Бұл бағыттағы серпін ғылымның қолданбалы әлеуетін арттырып, білім беру мен денсаулық сақтау сапасына тікелей әсер етеді [2].

Даму тенденциялары тұрғысынан нейропсихология алдағы жылдары цифрлық форматпен тереңірек кірігетіні анық. Компьютерлік нейродиагностика мен үйренуге арналған интерактивті платформалар нәтижені дәл тіркеп, жаттығуды жекедара бейімдеуге жол ашады. Нейрофидбек жүйелері мен қашықтан мониторинг когнитивтік оңалтуды қолжетімді етеді;

алайда дербес ми деректерімен жұмыс істеуде этикалық стандарттарды нығайту, жеке деректердің қауіпсіздігін сақтау және тең қолжетімділікті қамтамасыз ету маңызды [5]. Сонымен бірге, жас ерекшелігіне бейімделген когнитивтік тренингтер мектепке дейінгі кезеңнен бастап, қарт жастағы ересектерге дейін сатыландырыла ұсынылуы тиіс: біріншісінде – сенсомоторлық интеграция мен тілдің дамуы, екіншісінде – жұмыс жадын, зейін тұрақтылығы мен когнитивтік икемділікті қолдау алдыңғы орынға шығады [3], [4].

Бұл мәселенің практикалық бағытына қысқаша сипаттама берер болсақ: Біріншіден, шағымды қысқа сөйлеммен тұжырымдау клиникалық ойлауды шоғырландырады («оқиды – түсінбейді», «сол жақ кеңістікті елемейді», «интонацияны ажырата алмайды»). Екіншіден, алдын ала анатомиялық гипотеза ұсынылады (сол артқы самай, сол төменгі төбе, оң артқы төбе, шүйде желісі). Үшіншіден, осы гипотезаны тексеретін 2–3 нысаналы сынақ таңдалады: тілдік түсіну үшін – Лурия фонемалық сынақтары мен Token Test; кеңістіктік назар үшін – Line Bisection және Cancellation; көру ұйымдасуы үшін – Hooper және Poppelreuter; атау үшін – Boston Naming [1], [4], [5]. Төртіншіден, 8–12 аптаға нақты жиілік пен ұзақтық көрсетілген түзету жоспары құралады: Семёновичтің сенсомоторлық модулі, вербалды немесе визуалды модульдер, үй тапсырмасы мен ата-анамен жұмыс [3]. Бесіншіден, 4–6 аптадан кейін қысқа мониторинг жүргізіліп, бағдарлама бейімделеді. Мұндай циклдік тәсіл дәлелді практиканың талабына сай келеді және нәтижені өлшеуге мүмкіндік береді.

Қорытындылай келгенде, нейропсихология теория мен тәжірибенің шын мәнінде тоғысқан тұсы болып отыр. Лурия мектебінен бастау алған жүйелік-құрылымдық көзқарас қазіргі халықаралық батареялармен, цифрлық технологиялармен және көпсалалы командамен толықтырылып, дәлелді диагностиканы және мақсатталған коррекцияны қамтамасыз етеді [1], [4], [5]. Жартышарлық-аумақтық картаға сүйене отырып (сол артқы самай – тілдік түсіну; сол төменгі төбе – оқу-жазу және символдық әрекеттер; оң артқы төбе – кеңістіктік назар; оң самай – просодия; шүйде – көру өңдеу жолдары), клиникалық шешім қабылдау айқындалады, ал оқытуда нейрооқыту қағидалары білім беру сапасын жүйелі түрде көтеруге мүмкіндік береді [2], [3]. Қазақстан жағдайында сала дамуы ұлттық тілдегі валидтелген тесттерді әзірлеу, мамандар даярлау мен қызметті институционалдандыру арқылы жеделдетіледі. Осындай қадамдар нейропсихологияның қоғамдық құндылығын күшейтіп, білім беру, денсаулық сақтау және еңбек өнімділігі салаларына нақты, өлшенетін үлес қосады.

Әдебиеттер

1. Лурия А. Р. Основы нейропсихологии. – М.: МГУ, 1973.
2. Глозман Ж. М. Нейропсихология детского возраста. – М., 2009.
3. Семёнович А. В. Нейропсихологическая коррекция в детском возрасте: теория и практика. – М.: Генезис, 2010.
4. Kolb B., & Whishaw I. Q. An Introduction to Brain and Behavior. – New York: Worth, 2015.
5. Ardila A. Contemporary Developments in Neuropsychology. – Psychology Press, 2020.

**ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ОТБАСЫ ИНСТИТУТЫНЫҢ ӘЛСІРЕУІ:
АЖЫРАСУДЫҢ КӨБЕЮ СЕБЕПТЕРІ ЖӘНЕ ОТБАСЫНЫ САҚТАУДЫҢ ЖОЛДАРЫ**

Қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымында отбасы институты ғасырлар бойы ұлттың рухани тұтастығының, мәдени сабақтастығының және әлеуметтік тұрақтылығының негізгі тірегі болып келген. Дәстүрлі қазақ отбасында үлкенге құрмет, бауырмалдық, ата-ананы ардақтау, өзара жауапкершілік сияқты құндылықтар жүйе түрінде қалыптасып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырған. Отбасы – тек әлеуметтік бірлік емес, сонымен қатар рухани құндылықтардың өнегелі мектебі ретінде қызмет атқарған. Ислам діні отбасына ерекше мән беріп, оның ішкі құрылымын реттейтін нақты қағидалар бекіткен. Құранда Аллаһ Тағала: «Оның белгілерінен: сендерге өздеріңнен жұбайлар жаратып, оларға тыныштық беруі, араларыңа мейірім мен рақымдылық орнатуы» (эр-Рум: 21) деп баяндайды. Бұл аятта ер мен әйел арасындағы рухани үйлесімділік пен сүйіспеншіліктің қоғамның тұрақтылығына ықпалы айқын көрініс табады. Сондай-ақ, «Ей, адамдар! Сендерді бір жаннан жаратқан, одан жұбайын жаратып, екеуінен көптеген ерлер мен әйелдерді таратқан Раббыңнан қорқындар» (ән-Ниса: 1) деген аят отбасының адамзат қоғамының негізгі ұяшығы екенін және оның құрылымының құдайлық жүйемен байланыстылығын ашып көрсетеді. Пайғамбар (с.ғ.с.) да: «Сендердің ең жақсыларың – отбасына ең жақсыларың, мен отбасыма ең жақсысымын» (Тирмизи) деп, отбасылық қатынастардың моральдық және рухани өлшемдерін белгілеген.

Алайда ХХІ ғасырда жаһандану, урбанизация және модернизация үдерістері қазақ отбасын терең трансформацияға ұшыратты. Экономикалық және мәдени өзгерістер, ақпараттық қоғамның ықпалы, құндылықтардың жаңғыруы дәстүрлі отбасылық байланыстарды әлсіретіп, ажырасу көрсеткішін күрт арттырды. Ұлттық статистика бюросының мәліметтері бойынша, соңғы онжылдықта Қазақстанда әрбір үш некенің бірі ажырасумен аяқталады. Бұл көрсеткіш 1990 жылдармен салыстырғанда екі есеге артқан және урбанизация деңгейінің өсуімен, әйелдердің экономикалық тәуелсіздігінің артуымен тікелей корреляцияланады [1]. Әлеуметтанушылардың зерттеулері ажырасу динамикасының қала тұрғындары арасында ауылдық жерлерге қарағанда 1,8 есе жоғары екенін көрсетеді, бұл миграциялық процестердің және әлеуметтік мобильділіктің әсерін растайды [2]. Мұндай өзгерістер отбасының дәстүрлі функцияларын – тәрбиелік, экономикалық және эмоционалдық қолдау функцияларын – қайта қарауға мәжбүр етеді.

Экономикалық қиындықтар қазіргі отбасы тұрақтылығына тікелей әсер ететін маңызды факторлардың бірі болып табылады. Қала өмірінің қымбаттауы, тұрғын үй тапшылығы және материалдық жауапкершіліктің ауырлауы ерлі-зайыптылар арасындағы шиеленістерді күшейтеді. Дәстүрлі қоғамда ер адам отбасын асыраушы, ал әйел отбасы ошағының қорғаушысы рөлін атқарған. Қазіргі қоғамда бұл рөлдік теңгерім өзгерді: әйелдер еңбек нарығында белсенділік танытып, кей жағдайда ерлерден де жоғары табыс табуда. Бұл өз кезегінде отбасы ішіндегі билік құрылымын өзгертіп, кейде психологиялық қақтығыстарға алып келеді. Исламда ер адамға әйел мен отбасы үшін жауапкершілік міндеттелген: «Ерлер әйелдерге қамқор, өйткені Аллаһ кейбіреулерін кейбіреулерінен артық еткен және малдарынан жұмсағандықтан» (ән-Ниса: 34). Алайда қазіргі қоғамда бұл қағидат жиі сақталмай, материалдық мәселелер рухани үйлесімділікті бұзуда. Зерттеулер көрсеткендей, отбасылық даулардың 42%-ы экономикалық себептерге байланысты туындайды, ал тұрғын үй мәселесі жас отбасылардың 68%-ында ажырасу қаупін арттырады [3]. Бұл факторлар отбасының экономикалық қауіпсіздігін әлсіретіп, эмоционалдық байланыстардың үзілуіне әкеледі.

Құндылықтардың ауысуы мен индивидуализмнің күшеюі де отбасы институтының әлсіреуіне әкеліп отыр. Постмодерн дәуірінде жеке еркіндік пен өзін-өзі жүзеге асыру идеясы

алдыңғы қатарға шықты. Жас буын үшін жеке жетістік, карьера, өзін-өзі табу, өз бостандығын сақтау сияқты ұғымдар отбасылық міндеттер мен сабырлық дәстүрінен жоғары бағаланады. Пайғамбар (с.ғ.с.): «Аллаға ең жек көрінішті халал нәрсе – талақ» (Әбу Дауд) деп, отбасылық қатынаста жауапкершілік пен сабырлықтың маңызын ескерткен. Бірақ бүгінгі таңда ажырасу ұсақ келіспеушіліктердің нәтижесінде де орын алуда. Бұл құбылыс некенің рухани мәнін әлсіретіп, оны тек заңды келісім деңгейіне түсіріп отыр. Әлеуметтік сауалнамалар жастардың 57%-ы некені «уақытша келісім» ретінде қабылдайтынын көрсетеді, ал 34%-ы ажырасуды «қалыпты құбылыс» деп есептейді [4]. Мұндай құндылықтық ығысу дәстүрлі «шаңырақ шайқалмасын» ұғымын әлсіретіп, отбасылық тұрақтылықтың моральдық негіздерін бұзады.

Сонымен қатар урбанизация мен көші-қон процестері дәстүрлі көп ұрпақты отбасының ыдырауына себеп болды. Ауылдық жерлерден қалаға қоныс аударған жастар көбіне ата-аналарынан бөлек өмір сүреді. Мұндай жағдайда рухани байланыс әлсірейді, ұрпақаралық сабақтастық үзілуде. Бұрынғы дәстүрде ата-әже рухани тәрбиеші, отбасының моральдық тірегі болса, бүгінде бұл рөл әлеуметтік желілер мен медиа мәдениетіне көшкен. Құранда туыстық байланысты үзудің ауыр күнә екені айтылған: «Аллаһқа құлшылық етіңдер және ата-анаға, туыстарға жақсылық қылыңдар» (ән-Ниса: 36). Зерттеулер урбанизация деңгейі жоғары аймақтарда туыстық байланыстардың 72%-ы әлсірегенін, ал бұл отбасылық қолдау жүйесінің бұзылуына әкелетінін растайды [5]. Көші-қонның әсерінен ядролық отбасы моделі басым болып, дәстүрлі ұжымдық жауапкершілік индивидуалды шешімдерге ауысты.

Гендерлік рөлдердің өзгеруі де қоғамдағы отбасылық қатынастарға айтарлықтай әсер етті. Әйелдердің жоғары білім алуы, мансапқа ұмтылысы және экономикалық тәуелсіздігі дәстүрлі ер мен әйел арасындағы шекараларды қайта қарауға итермеледі. Бұл құбылыс белгілі бір дәрежеде гендерлік теңдік пен еркіндікті қамтамасыз еткенімен, отбасындағы үйлесімділік пен рөлдік балансты бұзуда. Ислам діні жұбайлардың өзара құрмет пен ізгілікке негізделген қарым-қатынасын бұйырады: «Олармен жақсы қарым-қатынаста болыңдар» [ән-Ниса: 19]. Пайғамбар (с.ғ.с.): «Әйелдерге жақсылық өсиет етіңдер» (Бухари мен Мұслим) деп, отбасылық қатынастардың ізгілік негізінде құрылуын ескерткен. Дегенмен, гендерлік теңдік саясатының әсерінен рөлдік қақтығыстардың 29%-ы әйелдердің кәсіби белсенділігіне байланысты туындайды [6]. Бұл өзгерістер отбасы ішіндегі дәстүрлі тепе-теңдікті бұзып, ажырасу қаупін арттырады.

Қазіргі ақпараттық қоғамда медианың ықпалы ерекше. Кино, әлеуметтік желілер және жарнама индустриясы некенің жауапкершілікке емес, көңіл көтеру мен эмоциялық қанағатқа негізделген моделін қалыптастыруда. Бұл үрдіс жастардың отбасына деген көзқарасын өзгертті: неке – тұрақсыз, ал жеке еркіндік абсолют құндылыққа айналды. Ақпараттық кеңістіктегі шектен тыс ашықтық отбасының құпиялылығын бұзып, ажырасудың моральдық кедергілерін азайтты. Зерттеулер әлеуметтік желілердің отбасылық даулардың 18%-ына тікелей әсер ететінін, ал виртуалды қарым-қатынастардың шынайы байланыстарды алмастыратынын көрсетеді [7]. Медиа мәдениеті отбасылық құндылықтардың коммерциялануына әкеліп, рухани терендіктің жоғалуына себепші болуда.

Ажырасудың көбеюі тек жеке адамдарға ғана емес, бүкіл қоғамның тұрақтылығына кері әсер етеді. Толық емес отбасыларда тәрбиеленген балалар эмоционалды тұрақсыздық пен сенімсіздікке бейім келеді. Әлеуметтік зерттеулер көрсеткендей, ата-анасы ажырасқан балалардың көпшілігі некеге сенімсіз қарайды және өз өмірінде де ажырасу ықтималдығы 2,3 есе жоғары [2]. Демографиялық тұрғыдан алғанда, ажырасулардың көбеюі туу деңгейінің төмендеуіне, азаматтық некелердің таралуына және қоғамның қартаю үрдісіне алып келеді [3]. Рухани салдарлар да ауыр: отбасылық бірліктің әлсіреуі қоғамдық моральдық құлдырауды күшейтіп, әлеуметтік ауытқулардың өсуіне әкеледі. Бұл құбылыстар ұлттық идентификацияның әлсіреуіне және мәдени сабақтастықтың үзілуіне себеп болады.

Мәселенің шешімі отбасылық институтты исламдық және дәстүрлі құндылықтармен үйлестіре отырып, қазіргі заман талаптарына бейімдеуде жатыр. Алдымен неке институтына дайындық деңгейін арттыру қажет. Неке – әлеуметтік келісім ғана емес, рухани жауапкершілік екенін жастарға түсіндіру үшін білім беру жүйесінде «Отбасы этикасы» және «Психология

және неке мәдениеті» пәндерін енгізу маңызды. Сонымен қатар неке алдындағы кеңес беру мен рухани дайындық орталықтарын көбейту қажет. Бұл бағытта Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы мен әлеуметтік ұйымдардың серіктестігі тиімді нәтиже береді. Зерттеулер неке алдындағы кеңес алған жұбайлардың ажырасу ықтималдығы 31%-ға төмендейтінін көрсетеді [1].

Экономикалық қолдау шаралары да отбасылық тұрақтылыққа оң әсер етеді. Жас отбасыларға тұрғын үй бағдарламалары, бала күтіміне байланысты әлеуметтік көмек пен атаулы жәрдемақыларды арттыру маңызды. Бұл – отбасының экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етіп, әлеуметтік қысымды азайтады. Мемлекеттік саясатта жас отбасыларға жеңілдікті несие беру және салық жеңілдіктерін кеңейту отбасылық тұрақтылықтың материалдық негізін нығайтады [5].

Отбасыны сақтау үшін рухани және психологиялық кеңес беру институттарын дамыту қажет. Көптеген мемлекеттерде «отбасылық медиатор» жүйесі енгізілген. Қазақстанда да мешіттер мен қоғамдық орталықтар жанынан осындай қызметтер ашу тиімді болар еді. Бұл қадам ажырасудың алдын алуға, өзара түсіністікті арттыруға ықпал етеді. Құранда қақтығыстарды шешу жолы белгіленген: «Екеуінің арасында қақтығыс қорықсандар, оның отбасысынан және оның отбасысынан төреші жіберіндер» (ән-Ниса: 35). Бұл қағидат заманауи медиация жүйесімен үйлесімді түрде қолданылуы мүмкін.

Туыстық қатынастарды жандандыру да маңызды. Қазақ қоғамындағы «жақыныңа жақсылық қыл», «үлкенге құрмет, кішіге ізет» қағидаттарын қайта жаңғырту қажет. Ата-аналарға қамқор болу, үлкен буынмен байланыс орнату отбасылық тұрақтылықтың рухани негізі болып табылады. Пайғамбар (с.ғ.с.): «Туыстық байланысты үзбесін, ризығын кеңейткісі келген» (Бухари) деп, туыстық байланыстың әлеуметтік және рухани пайдасын ашып көрсеткен. Зерттеулер туыстық қолдау жүйесі күшті отбасылардың ажырасу көрсеткіші 45%-ға төмен екенін растайды [4].

Мемлекеттік деңгейде отбасылық саясатты жетілдіру, медиа арқылы отбасы құндылықтарын насихаттау, жастар арасында жауапкершілік мәдениетін қалыптастыру – заманауи қоғамның басты міндеттерінің бірі. Құранда айтылғандай: «Раббың Өзінен басқаға құлшылық етпеуді және ата-анаға жақсылықты бұйырды» (әл-Исра: 23-24). Бұл қағидат қоғамдағы барлық әлеуметтік байланыстардың өзегін айқындайды. Медиа кеңістікте отбасылық құндылықтарды насихаттайтын бағдарламаларды көбейту және әлеуметтік желілердегі деструктивті контентті реттеу қажет.

Қорытындылай келе, қазақ қоғамында отбасы институтының әлсіреуі – жаһандану мен модернизация үдерістерінің табиғи салдары болғанымен, оның алдын алу және қайта нығайту мүмкіндігі бар. Исламдық және дәстүрлі құндылықтарды қазіргі әлеуметтік саясатпен ұштастыру – қоғамның тұрақтылығы мен рухани денсаулығының кепілі. Отбасыны сақтау – жеке адамның ғана емес, ұлттың болашағын қорғау. Бұл процесс білім беру, экономикалық қолдау, рухани кеңес беру және мемлекеттік саясаттың интеграцияланған тәсілін талап етеді. Тек осылайша отбасы институты дәстүр мен жаңашылдықтың үйлесімді синтезі арқылы қайта жаңғырып, қазақ қоғамының рухани тірегі ретінде сақтала алады.

Әдебиеттер

1. Алимханова Г. Қазақ қоғамындағы отбасылық құндылықтардың трансформациясы. Алматы: Қазақ университеті баспасы; 2022. 245 б.
2. Жүсіпова Н. Ажырасу және оның әлеуметтік-психологиялық салдары. Астана: Әлеуметтану институты; 2021. 178 б.
3. Тұрғынбаева С. Қазіргі Қазақстандағы отбасылық қатынастардың өзгеруі. Қоғам және дәуір. 2020;(4):112-129.
4. Bekzhan A. Modernization and Family Values in Central Asia. Central Asian Journal of Social Studies. 2023;15(3):45-62.
5. Мұқанова Р. Қазақ отбасындағы дәстүр және жаңғыру мәселелері. Алматы: Руханият баспасы; 2019. 210 б.

6. United Nations Population Fund (UNFPA). Family Dynamics and Gender Roles in Kazakhstan. Almaty: UNFPA Regional Office Report; 2021. 89 p.
7. Нұрмұхамбетова А. Жаһандану жағдайындағы гендерлік қатынастар және отбасы институты. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы. 2020;(2):78-94. 7.1. Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросы. Отбасы және неке статистикасы: 2015-2025 жылдар. Астана: ҰСБ басылымы; 2025. 156 б. (2003 стиль бойынша қосымша дереккөз).

FTAMP: 06.77.61

С.М. Қыздарбек, Д.С. Сеитхан
Ғылыми жетекшісі: **И.Ш. Шоханова**
М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті
ҚР, Тараз қ., kyzdarbek03@gmail.com

ЖАМБЫЛ ОБЛЫСЫ ЕҢБЕК НАРЫҒЫНЫҢ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жаһандану дәуірінде қоғамның экономикалық дамуы мен әлеуметтік тұрақтылығы ең алдымен еңбек ресурстарының сапасына және олардың тиімді пайдаланылуына байланысты. Әлемдік тәжірибеде еңбек нарығы тек жұмысқа орналастыру алаңы ғана емес, ол мемлекеттегі әлеуметтік теңдік пен өмір сапасының көрсеткіші саналады. Сондықтан да Қазақстандағы әрбір өңірдің еңбек нарығының ахуалын зерттеу, оның артықшылықтары мен әлсіз тұстарын анықтау – елдің тұрақты дамуының маңызды шарты. Осындай зерттеуді қажет ететін аймақтардың бірі – Жамбыл облысы. Қазақстан Республикасының оңтүстігінде орналасқан Жамбыл облысы – аграрлы-индустриялық аймақ, мұнда еңбек ресурстарының басым бөлігі ауыл шаруашылығы мен өңдеу өнеркәсібінде шоғырланған. Бұл өңір өзінің табиғи байлығымен, ауыл шаруашылығы әлеуетімен және өнеркәсіп салаларының дамуымен ерекшеленгенімен, еңбек нарығында бірқатар мәселелер сақталып отыр.

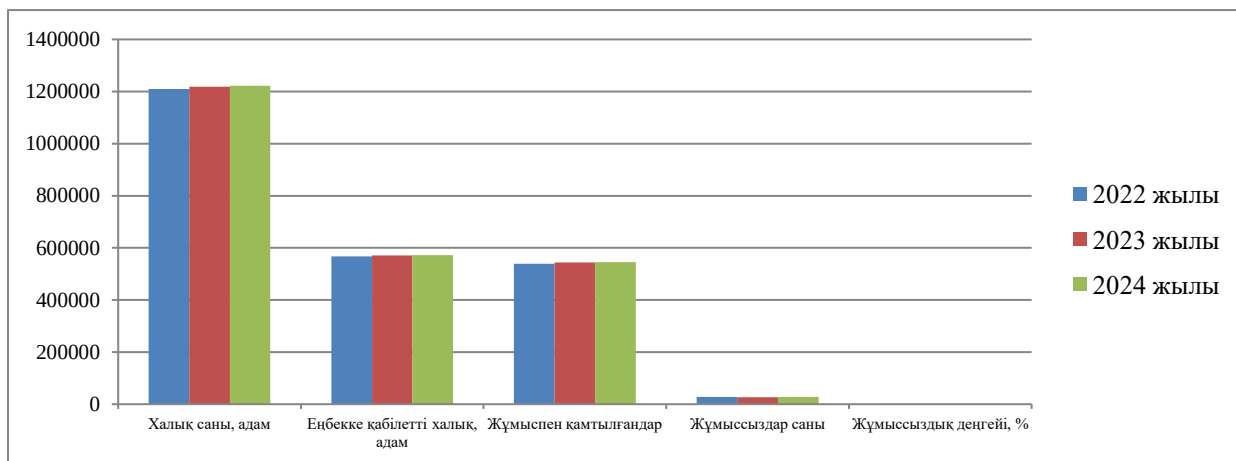
Еңбек нарығы – қоғам экономикасының маңызды құрамдас бөлігі, ол жұмыс күшіне деген сұраныс пен ұсыныстың өзара байланысы арқылы қалыптасады. Ғылыми еңбектерде еңбек нарығын зерттеудің түрлі теориялық бағыттары бар. Классикалық мектеп өкілдері (А. Смит, Д. Рикардо) еңбек нарығын өзін-өзі реттейтін жүйе деп қарастырса, кейінгі неоклассикалық теориялар еңбек ресурстарының икемділігі мен адам капиталының рөлін ерекше атап өтеді. Қазіргі заманғы көзқарас бойынша еңбек нарығы экономикалық қана емес, әлеуметтік категория болып саналады, себебі ол халықтың өмір сапасына, табыс деңгейіне және әлеуметтік теңдікке тікелей әсер етеді.

Жамбыл облысының еңбек нарығын зерттеу өңірдің әлеуметтік-экономикалық даму үрдістерін терең түсінуге мүмкіндік береді. Соңғы жылдары облыста еңбекке қабілетті халық саны біртіндеп өсіп келе жатқанымен, жұмыспен қамту құрылымында бірқатар теңсіздіктер мен мәселелер байқалады. Облыс халқының айтарлықтай бөлігі ауылдық жерде тұратындықтан, бұл еңбек нарығының маусымдық сипат алуына әсер етеді. Сонымен қатар, өңірде жастардың жұмыссыздық деңгейі, білікті кадрлардың жетіспеушілігі және жалақы деңгейінің төмен болуы – өзекті мәселелер қатарында. Жамбыл облысының еңбек нарығын зерттеу аймақтың әлеуметтік-экономикалық даму деңгейін бағалауға және болашақта оны жетілдіру жолдарын айқындауға мүмкіндік береді. Жамбыл облысының еңбек нарығының қазіргі жағдайын сандық тұрғыдан бағалау үшін келесі кестеде негізгі көрсеткіштер берілген.

Кесте 1 – Жамбыл облысының еңбек нарығының негізгі көрсеткіштері

Көрсеткіш	2022 жылы	2023 жылы	2024 жылы
Халық саны, адам	1209665	1218158	1222593
Еңбекке қабілетті халық, адам	567687	570863	572134
Жұмыспен қамтылғандар	539517	543678	544832
Жұмыссыздар саны	28170	27185	27302
Жұмыссыздық деңгейі, %	5	4,8	4,8

Жамбыл облысы халқының жалпы саны 2022 жылы 1 209 665 адам болса, 2024 жылы 1 222 593 адамға жетіп, 13 мыңға жуық адамға артқан. Бұл өсім халықтың табиғи көбеюімен қатар, облысқа ішкі көші-қонның оң әсерін де көрсетеді. Алайда халық санының өсуімен қатар, еңбекке қабілетті азаматтардың жұмысқа орналасу мүмкіндігі, табыс деңгейі мен мамандық сәйкестігі мәселелері өзекті болып қала беруде. Облыстың еңбекке қабілетті халқының саны 2022 жылы 567 687 адамды құрап, 2024 жылы 572 134 адамға дейін өскен. Бірақ бұл өсім жұмыспен қамтылғандар санындағы айтарлықтай өзгеріске әкелген жоқ – 2022 жылы 539 517 адам болса, 2024 жылы 544 832 адамды ғана құрады. Яғни еңбек ресурстарының бір бөлігі толық пайдаланылмай отыр.

Сурет 1 – Жамбыл облысындағы жұмыспен қамтылғандар мен жұмыссыздар арақатынасы (2022–2024 жж.)

Берілген мәліметтерге сүйенсек, өңірдегі жұмыссыздық деңгейі соңғы үш жылда 5%-дан 4,8%-ға төмендеген. Бұл көрсеткіш республикалық орташа деңгеймен шамалас. Дегенмен, жұмыссыздықтың азаюы барлық аудандарға тән құбылыс емес. Қалалық және ауылдық жерлер арасындағы еңбек белсенділігінің айырмашылығы айқын байқалады. Мысалы, 2023 жылы қала халқының жұмыс күші 247 238 адам болса, ауылдық жерлерде ол 323 625 адамға жеткен. Яғни еңбек нарығының ауыртпалығы ауылды аймақтардың мойнында қалып отыр.

Жалпы алғанда, Жамбыл облысының еңбек нарығында тұрақтылық байқалады. Дегенмен, халық санының өсуі мен еңбекке қабілеттілердің артуы жаңа жұмыс орындарын ашу қажеттілігін күшейтеді. Егер аймақ экономикасы сол қарқынмен дами бермесе, болашақта жұмыссыздықтың қайта өсу қаупі туындайды.

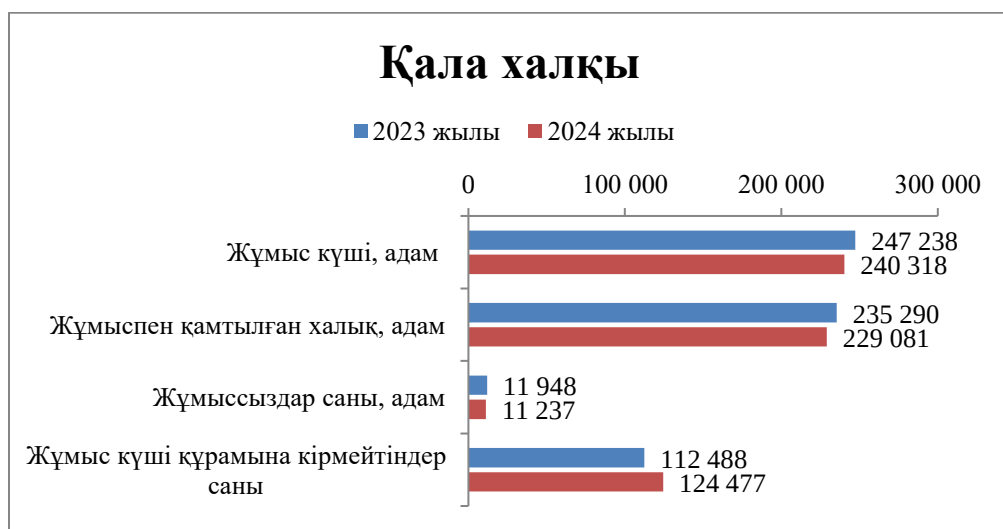
Еңбек нарығын тереңірек түсіну үшін облыстың қалалық және ауылдық халқы бойынша негізгі көрсеткіштерге тоқталған жөн.

Кесте 2 – Жамбыл облысының экономикалық белсенді және экономикалық белсенді емес халқының саны

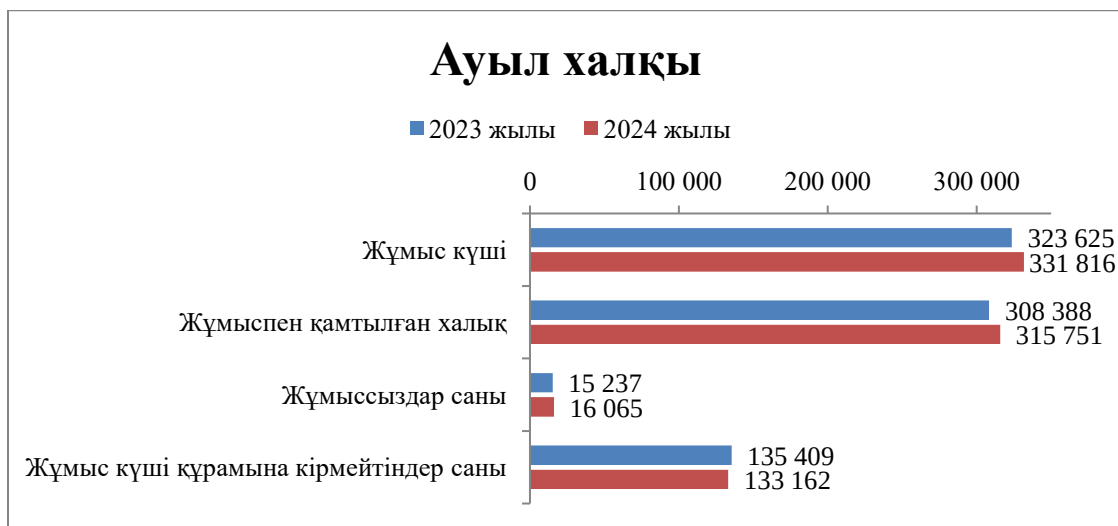
Р/с	Көрсеткіштер	2023 жылы	2024 жылы	Ауытқу (+;-)	Өсу қарқыны %
Қала халқы					
1.	Жұмыс күші, адам	247 238	240 318	-6 920	97,2
2.	Жұмыспен қамтылған халық, адам	235 290	229 081	-6209	97,3
3.	Жұмыссыздар саны, адам	11 948	11 237	-711	94
4.	Жұмыс күші құрамына кірмейтіндер саны	112 488	124 477	11 989	110,6
Ауыл халқы					
1.	Жұмыс күші, адам	323 625	331 816	8 191	102,5
2.	Жұмыспен қамтылған халық, адам	308 388	315 751	7 363	102,3
3.	Жұмыссыздар саны, адам	15 237	16 065	828	105,4
4.	Жұмыс күші құрамына кірмейтіндер саны	135 409	133 162	-2 247	98,3

Кесте мәліметтері Жамбыл облысының еңбек нарығында 2024 жылы айтарлықтай құрылымдық өзгерістер орын алғанын көрсетеді. Қала халқы бойынша жұмыс күші 6 920 адамға азайып, 240 318 адамды құрады (97,2%). Бұл урбанизация үдерісінің баяулауы мен экономикалық белсенділіктің төмендеуін аңғартады. Жұмыспен қамтылғандар саны 6 209 адамға азайған, ал жұмыссыздар саны 711 адамға қысқарған. Алайда, жұмыс күші құрамына кірмейтіндердің саны 11 989 адамға көбейіп, 110,6% деңгейіне жеткен. Бұл халықтың бір бөлігінің еңбек нарығынан уақытша шеттетуін немесе әлеуметтік белсенділігінің төмендеуін білдіреді.

Ауылдық жерлерде, керісінше, еңбек нарығының оң серпіні байқалады. Жұмыс күші 8 191 адамға өсіп, 331 816 адамды құраған (102,5%), ал жұмыспен қамтылғандар саны 7 363 адамға артқан. Бұл ауыл шаруашылығы мен шағын кәсіпкерліктің дамуымен байланысты болуы мүмкін. Жұмыссыздар саны 828 адамға көбейгенімен, оның өсу қарқыны еңбек белсенділігінің жалпы жоғарылауына қарағанда баяу. Сонымен қатар, жұмыс күші құрамына кірмейтіндер саны 2 247 адамға азайған, бұл ауыл халқының еңбек нарығына қайта оралу үрдісін көрсетеді.

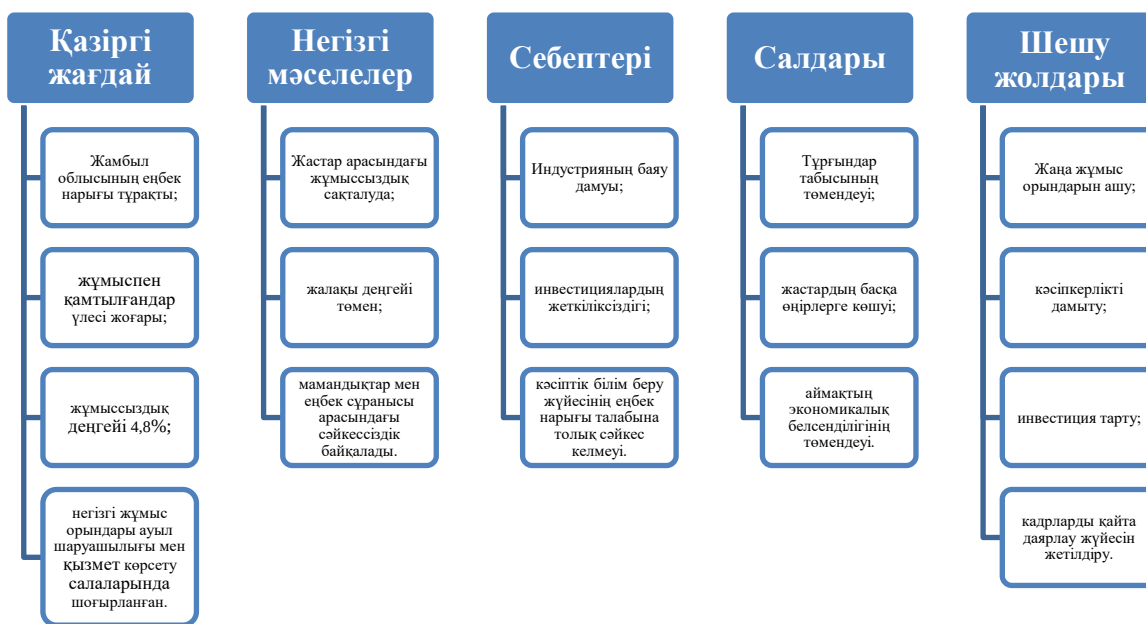

Сурет 2 – 2023-2024 жылдардағы қала халқының еңбек көрсеткіштері динамикасы

Сурет 3 – 2023-2024 жылдардағы ауыл халқының еңбек көрсеткіштері динамикасы

Жалпы алғанда, 2024 жылы Жамбыл облысының еңбек нарығында урбандық аймақтарда еңбек белсенділігінің төмендеуі мен ауылдық аймақтарда оның артуы байқалады. Мұндай деңгей халықаралық тәжірибеде қалыпты шекте деп бағаланғанымен, облыс экономикасының әлеуетін толық ашуға жеткіліксіз.

Сурет 4 – Жамбыл облысы еңбек нарығының жағдайы және оны жетілдіру бағыттары

Жамбыл облысында еңбек нарығын жетілдіру үшін бірнеше маңызды бағыттарды атап өтуге болады.

Біріншіден, кәсіби даярлық пен қайта оқыту жүйесін жаңарту қажет. Қазіргі таңда жұмыссыздардың басым бөлігі – еңбек тәжірибесі жоқ жастар немесе сұранысқа ие емес мамандық иелері. Сондықтан еңбек нарығына бейімделген, қысқа мерзімді және тәжірибелік бағдардағы оқу курстарын кеңейту маңызды.

Екіншіден, ауылдық жерлерде шағын және орта бизнесті қолдау арқылы жаңа жұмыс орындарын ашу қажет. Мысалы, сүт өнімдерін өңдейтін шағын цехтар, жылыжай шаруашылықтары немесе кооперативтер ауыл тұрғындарының табысын арттырып, ішкі көші-қонды азайтады.

Үшіншіден, жастар кәсіпкерлігін қолдау – өңірдің экономикалық болашағының негізгі бағыты. Жастар арасында инновациялық стартаптарды қаржыландыру, бизнес-инкубаторлар мен акселерация орталықтарын дамыту өңірдің зияткерлік әлеуетін арттырады.

Төртіншіден, цифрлық еңбек платформаларын дамыту маңызды. Қазіргі таңда “Енбек.kz” секілді жүйелер бар, бірақ олардың қолжетімділігі мен ақпаратпен қамтылу деңгейі жеткіліксіз. Егер аймақтық электронды порталдар мен мобильді қосымшалар жетілдірілсе, жұмыс іздеу процесі анағұрлым тиімді болар еді.

Соңында айта кетерлігі, еңбек нарығы тек экономикалық көрсеткіштермен өлшенбейді. Ол – адамның өмір сүру сапасы мен қоғамдағы әлеуметтік теңдіктің айнасы. Сондықтан Жамбыл облысында еңбек ресурстарын тиімді пайдалану, еңбек мәдениетін арттыру және әлеуметтік әділеттілікті сақтау бағыттары мемлекет саясатының басты басымдығына айналуы қажет.

Жүргізілген зерттеу нәтижелері Жамбыл облысының еңбек нарығында жалпы тұрақтылық сақталғанымен, аймақтық және салалық теңсіздіктердің бар екенін көрсетті. 2022–2024 жылдар аралығында халық саны мен еңбекке қабілетті тұрғындар санының өсуі байқалғанымен, жұмыспен қамтылғандар үлесі баяу қарқынмен артқан. Бұл еңбек ресурстарының әлеуеті толық пайдаланылмай отырғанын айғақтайды. Қалалық жерлерде еңбек белсенділігінің төмендеуі мен жұмыс күшінің азаюы тіркелсе, ауылдық аймақтарда керісінше оң серпін байқалды. Ауыл халқының еңбекке қатысу деңгейінің артуы ауыл шаруашылығы мен шағын кәсіпкерліктің дамуына тікелей байланысты. Дегенмен, жастар арасындағы жұмыссыздық, кәсіби даярлықтың жеткіліксіздігі және еңбекақы деңгейінің төмендігі өңірдің еңбек нарығындағы негізгі мәселелер қатарында қалып отыр. Сонымен бірге, еңбек нарығының цифрлық инфрақұрылымының жеткіліксіз дамуы жұмыс іздеу мен кадр орналастыру процесін қиындатады. Осыған байланысты, Жамбыл облысында еңбек нарығын жетілдіру үшін кәсіби даярлық жүйесін жаңғырту, жастар кәсіпкерлігін қолдау және цифрлық еңбек платформаларын дамыту қажет деп қорытынды жасауға болады.

Әдебиеттер

1. Еңбек әлеуметтануы. Оқу құралы / Ш.Қ. Қарабаев – Алматы: Экономика. 2015. – 352 б.
2. Практикум по макроэкономике [Текст]: учебное пособие / С. Т. Абилдаев. – Тараз : Тараз университеті. 2015. – 85 с.
3. Рынок труда : учебник / А.И. Рофе. – Москва : КНОРУС, 2020. – 260 с.
4. Қазақстанның өңірлері бойынша аудандар бөлінісінде еңбек нарығының индикаторлары – 2022 жыл. 17 серия Еңбек және жұмыспен қамту статистикасы.
5. Қазақстан Республикасының Еңбек Министрлігінің ресми сайты, www.enbek.kz.
6. Жамбыл облысының әлеуметтік-экономикалық даму көрсеткіштері бойынша Ұлттық статистика бюросының ресми сайты, www.stat.gov.kz.

FTAMP: 81.93.29

М.С. Джальмишев

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
ҚР, Орал қ., ainur--1983@mail.ru

ЖАҢА АҚПАРАТТЫ ОРТАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ ЕГЕМЕНДІК ПЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазіргі уақытта әлемде цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы мен кеңінен таралуы экономиканың, қоғам мен ортаның ілгерлеуінің негізін түбегейлі өзгертті. Қазақстанда да цифрлық даму процессіне ұмтылысы, мемлекет тәуелсіздігі мен киберқауіпсіздігін қамтамасыз етудегі стратегияларды қайта қарап дамытуды талап етеді. Технологиялық жіне цифрлық суверенитет түсінігі республика егемендігі мен тәуелсіздігін жаңа дәрежеде

анықтайды, өйткені ақпараттық кеңістіктегі қауіпсіздік қазіргі заманның басты негізгі қауіпсіздік факторы.

ҚР нормативтік құқықтық актілері мен стратегиялық құжаттары цифрлық трансформацияны іске асыру және ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін іргелі құралдар ретінде әрекет етеді. Бұл жүйеде елдің технологиялық және цифрлық егемендігінің құқықтық негіздеріне, олардың стратегиялық маңыздылығына, сондай-ақ жаңа ақпараттық парадигманы қалыптастырудың құқықтық аспектілерін талдау жүргізу өте маңызды.

ҚР Конституциясында (1995 ж.) бекітілген негізгі қағидат мемлекеттік егемендік пен тәуелсіздік болып табылады. Қазіргі заманда елдің тәуелсіздігі ақпараттық қауіпсіздік етене тығыз байланысты.

Цифрлық егемендік – бұл мемлекеттің өз деректерін, цифрлық платформаларын, инфрақұрылымын, жүйелерін өзінің ақпараттық кеңістігінде бақылау және қорғау.

Қазақстанның Ұлттық қауіпсіздік стратегиясы ақпаратты қорғауға және цифрлық экономиканы қалыптастыруға баса назар аударды. Мемлекетті цифрландыру процесінде технологиялық өзін өзі қамтамасыз етуге және мемлекеттік ақпараттық ресурстардың сақталуын қамтамасыз ету және деректерге рұқсатсыз қол жеткізудің алдын алу басты міндеттері ретінде айқындалған.

Қазақстанда цифрлық трансформация мен технологиялық тәуелсіздікке деген ұмтылыс күшейіп келеді. Елімізде цифрлық технологиялардың даму қарқыны жоғары, бұл өз кезегінде технологиялық егемендіктің маңыздылығын арттырады. Мысалы, 2023 жылы интернетті пайдаланушылар саны 13 миллионға жетіп, бұл халықтың шамамен 70%-ын құрады. Бұл көрсеткіш цифрлық сауаттылықтың өсіп, жаңа технологияларға деген сұраныстың артып отырғанын айқын көрсетеді. Сонымен қатар, отандық IT-стартаптардың саны 500-ге жуықтап, олардың 40%-ы мемлекеттік қолдау бағдарламаларына белсенді қатысуда. Бұл жағдай цифрлық экожүйенің дамуына елеулі үлес қосып отыр[1].

Ақпараттық қауіпсіздік пен цифрлық суверенитет – басты назарда. Дегенмен, ақпараттық қауіпсіздік мәселелері де өзекті болып қалуда. Өткен жылы кибершабуылдар саны 30%-ға артқан. Бұл жағдай цифрлық суверенитетті қамтамасыз етудің маңыздылығын тағы бір рет растайды. Әлемдік деңгейде киберқылмыстың экономикаға келтіретін залалы жыл сайын 6 триллион АҚШ долларына жетуде. Бұл цифрлық қауіпсіздік саласындағы халықаралық ынтымақтастықты нығайту қажеттігін көрсетеді.

Ұлттық технологияларды дамыту цифрлық тәуелсіздікті нығайтудың кілті. Қазақстанда ұлттық технологиялық платформаларды дамыту және импортты алмастыру саясаты белсенді түрде жүргізілуде. Бұл бағыт мемлекетіміздің цифрлық егемендігін нығайтып, сыртқы тәуекелдерден қорғауға бағытталған маңызды қадам болып табылады.

Қазақстан Үкіметінің 2018-2022 жылдарға арналған «Цифрлық Қазақстан» атты мемлекеттік жобасы елдегі цифрлық өзгерістерді тездетуге және технологиялық тәуелсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған. Бұл бағдарлама аясында елдің ақпараттық жүйелері жаңартылып, қазақстандық бағдарламалық өнімдерді жасауға көңіл бөлінеді[2].

2023 жылы қабылданған ақпараттық қауіпсіздікке қатысты жаңа заңдар елдің цифрлық байлықтарын қорғау және дамыту үшін құқықтық негізді нығайтады.

Мемлекеттік саясаттың басты мақсаты – Қазақстанның цифрлық және технологиялық тәуелсіздігін нығайту. Бұл мақсатқа жету үшін келесі стратегиялық міндеттер атқарылады:

1. Ұлттық ақпараттық инфрақұрылымды дамыту және қорғау

Ел қауіпсіздігінің маңызды бөлігі ретінде ақпараттық және коммуникациялық инфрақұрылымды дамытуға басымдық беріледі. Мемлекет ақпараттық жүйелердің қауіпсіздігі мен деректердің сақталуын қамтамасыз ету үшін қажетті шараларды қабылдайды. Бұл бағыттағы міндеттер мемлекеттік бағдарламаларда, мысалы, деректерді өңдеу орталықтарын құру және ұлттық цифрлық платформаларды дамыту жобаларында айқын көрінеді.

2. Отандық технологияларды қолдау және дамыту

Қазақстан заңнамасы отандық технологияларды қолдауды көздейді. Мемлекеттік органдар мен мекемелерге арналған заңнамаға сәйкес, отандық бағдарламалық өнімдер мен

жабдықтарды пайдалануға басымдық беріледі. Сонымен қатар, стартаптар мен инновациялық компанияларға қолайлы құқықтық жағдай жасау арқылы жаңа технологияларды дамытуға және енгізуге қолдау көрсетіледі.

3. Ақпараттық құқықтық реттеуді жетілдіру

Цифрлық құқық, киберқұқық, деректерді қорғау заңнамасы сияқты ақпараттық құқықтың жаңа салаларын дамыту Қазақстанның стратегиялық міндеттерінің бірі. Бұл салада мемлекеттік органдар халықаралық тәжірибені ескере отырып, құқықтық нормаларды жаңартуда. Киберқылмыспен күрес, жеке деректерді қорғау, электрондық құжат айналымының қауіпсіздігіне қатысты заңдар мен нормативтік актілер қабылдануда.

4. Халықаралық ынтымақтастықты дамыту

Қазақстан цифрлық және технологиялық тәуелсіздігін қамтамасыз етуде халықаралық құқықтық нормалар мен стандарттарға сәйкес әрекет етеді. Мемлекет халықаралық ақпараттық қауіпсіздік мәселелерінде бірлескен іс-шараларға қатысып, киберқауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықты арттыруды мақсат етеді. Бұл бағытта Қазақстан Біріккен Ұлттар Ұйымы, ТМД сияқты ұйымдардың ақпараттық қауіпсіздік саласындағы бастамаларын қолдайды.

Қазақстанның цифрлық және технологиялық тәуелсіздігін нығайтуға бағытталған заңнамалық базасы жыл сайын жетіліп келеді. Дегенмен, бұл сала әлі де бірқатар шешімін таппаған мәселелерге ие.

Ақпараттық технологиялар мен цифрлық инфрақұрылымдардың тез дамуы жаңа құқықтық жағдайлар мен талаптарды тудыруда. Сондықтан Қазақстанда бұл бағыттағы заңнаманы, әсіресе киберқауіпсіздік, жеке деректерді қорғау, электрондық үкімет және цифрлық құқық салаларында жетілдіру қажеттілігі туындап отыр.

Қазақстан нарығында шетелдік бағдарламалық қамтамасыз ету мен техникалық жабдықтарға деген тәуелділік әлі де жоғары. Бұл жағдай мемлекеттің цифрлық егемендігіне қатер төндіруі мүмкін. Осыған байланысты, отандық өнімдерді қолдау және инновациялық технологияларды дамыту өте маңызды.

Цифрлық ортада туындайтын құқықтық мәселелер туралы халықтың, мемлекеттік қызметкерлердің және бизнес өкілдерінің құқықтық сауаттылығын арттыру қажет. Бұл цифрлық құқықтарды сақтау мен ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізі болып табылады.

Жасанды интеллект, блокчейн, үлкен деректер (Big Data) және басқа да жаңа технологиялардың құқықтық аспектілері әлі де толық зерттелмеген. Қазақстанда бұл технологияларды құқықтық реттеу және олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін арнайы зерттеулер мен нормативтік актілер қажет.

Қазақстан Республикасының цифрлық және технологиялық суверенитетін қамтамасыз ету – бұл мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігі мен экономикалық өсуінің негізін құрайды. Осы бағыт бойынша стратегиялық міндеттер ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, ұлттық инфрақұрылымды дамыту, отандық технологияларды қолдау, құқықтық реттеуді жетілдіру және халықаралық ынтымақтастықты арттыру сияқты кешенді шараларды қамтиды[1].

Заңнамалық негізді тұрақты түрде жақсарту, құқықтық сауаттылықты көтеру және жаңа технологиялардың құқықтық реттелуін қамтамасыз ету цифрлық суверенитетті нығайту үшін маңызды фактор болып табылады. Қазақстан Республикасы мемлекеттік органдары мен ғылыми қауымдастықтарының бірлескен әрекеттері осы міндеттердің тиімді жүзеге асуына септігін тигізеді.

Ұлттық ақпараттық кеңістікте егемендікті сақтау үшін технологиялық және цифрлық суверенитеттің құқықтық аспектілерін дамыту елдің бәсекеге қабілеттілігін арттыру мен қауіпсіздігін қамтамасыз етудің басты шарты.

Мемлекеттік цифрландыру – бұл қазіргі мемлекеттердің дамуындағы маңызды бағыт. Оның мақсаты – мемлекеттік қызметтердің сапасы мен қолжетімділігін жақсарту, мемлекеттік ресурстарды тиімді басқару және мемлекеттік органдардың ашықтығы мен есептілігін арттыру.

Цифрлық технологияларды енгізу арқылы әкімшілік рәсімдерге кететін уақыт пен қаржыны қысқартуға, сондай-ақ халықтың мемлекеттік қызметтерге деген қанағаттануын арттыруға болады.

Мемлекеттік басқарудағы цифрлық құралдарды дамыту үшін мынадай шаралар қажет:

Мемлекеттік жүйелерді біріктіріп, ортақ ақпараттық кеңістік құру.

Пайдаланушыға ыңғайлы интерфейстерді енгізу.

Азаматтардың деректерін қорғау үшін қауіпсіздік технологияларын үнемі жаңартып отыру.

Жаңа технологиялар мен инновациялық шешімдерді қолдана отырып, мемлекеттік басқару жүйесі мен экономиканы жаңа деңгейге көтеруге болады. «Ашық үкімет» платформасы, мобильді қосымшалар және ақпараттық сайттар мемлекеттік қызметшілердің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Заманауи технологиялардың дамуымен мемлекеттік қызметшілердің жұмысын Қазақстан Республикасының цифрлық және технологиялық суверенитетін қамтамасыз ету қазіргі заманғы ақпараттық қауіпсіздік жағдайында стратегиялық маңызды міндет болып табылады. Цифрлық трансформация елдің экономикалық дамуы, мемлекеттік басқарудың тиімділігі және қоғамдағы сенімділікті арттырудың негізгі драйвері ретінде қарастырылады. Мемлекеттік бағдарламалар мен заңнамалық актілер ақпараттық инфрақұрылымды дамыту, отандық технологияларды қолдау, деректерді қорғау және киберқауіпсіздік саласында құқықтық реттеуді жетілдіру сияқты кешенді шараларды қамтиды.

Цифрлық егемендікті сақтау тек технологиялық тәуелділіктен арылуға бағытталған іс-қимыл емес, сонымен қатар ақпараттық құқықтық ортаны қалыптастыруды, азаматтардың және бизнес өкілдерінің құқықтық сауаттылығын арттыруды талап етеді. Қазақстанда жасанды интеллект, блокчейн, үлкен деректер және басқа да инновациялық технологияларды құқықтық реттеу мәселелері әлі толық шешілмеген, сондықтан арнайы нормативтік актілер мен зерттеулер әзірлеу өзекті болып қала береді.

Халықаралық ынтымақтастықты дамыту да маңызды рөл атқарады. Киберқауіпсіздік саласында халықаралық стандарттар мен тәжірибелерді енгізу, ТМД және Біріккен Ұлттар Ұйымы сияқты ұйымдардың бастамаларын қолдау арқылы елдің ақпараттық кеңістігін қорғау күшейеді. Сонымен бірге, отандық IT-экожүйені дамыту, стартаптарды қолдау және импортты алмастыру саясатын жүргізу Қазақстанның цифрлық тәуелсіздігін нығайтады[4].

Қорытындылай келе, цифрлық және технологиялық суверенитеттің құқықтық аспектілерін жетілдіру мемлекеттің стратегиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің маңызды құралы болып табылады. Бұл бағытта тұрақты заңнамалық жаңарту, құқықтық сауаттылықты арттыру және жаңа технологияларды тиімді енгізу елдің бәсекеге қабілеттілігін арттырып, ақпараттық қауіпсіздікті нығайтуға мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдары мен ғылыми қауымдастықтарының бірлескен әрекеттері осы стратегиялық міндеттердің тиімді жүзеге асуына септігін тигізеді.

Әдебиеттер

1. Рахимов А.А. Мемлекеттік басқарудағы цифрлық трансформацияға жаңа көзқарас - ескі стандарттардан бас тарту // Интернаука журналы, – Москва, – 2024. – №1(318)-28-336 [URL:https://www.internauka.org/journal/science/internauka](https://www.internauka.org/journal/science/internauka)
2. Алехов.А. Аудит электронного правительства выявил и минусы, и плюсы // 365.info.kz ақпараттық порталы, – Астана, 2022.
3. [URL:https://365info.kz/2022/03/audit-elektronnogo-pravitelstva-vyyavil-i-minusy-plyusy-sabirov](https://365info.kz/2022/03/audit-elektronnogo-pravitelstva-vyyavil-i-minusy-plyusy-sabirov)
4. Цифровая трансформация государственного управления. Кейсы и лучшие практики // Счетная палата – Москва, 2022. URL: <https://digital.intosairussia.org/>
5. Экономический и юридический словарь терминов [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.consultant.ru/about/presscenter>
6. Количество кибератак в Казахстане выросло вдвое // Forbes.kz редакциясы – Астана, 2024 [URL:https://forbes.kz/actual/technologies/kolichestvo_kiberatak_v_rk_vyiroslo_vdvoe/](https://forbes.kz/actual/technologies/kolichestvo_kiberatak_v_rk_vyiroslo_vdvoe/)

7. Қазақстан Республикасының Ақпараттандыру туралы Заңы 2015 жылғы 24 қарашадағы № 418-V ҚРЗ // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. – URL:<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000418>
8. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар және ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы бірыңғай талаптарды бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2016 жылғы 20 желтоқсандағы № 832 қаулысы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1600000832>
9. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызметі туралы Заңы 2015 жылғы 23 қарашадағы № 416-V ҚРЗ // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. – URL:<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000416>
10. Трансформация информационного права: монография / Отв. ред. Т.А. Полякова, А.В. Минбалева, В.Б. Наумов. М.: Институт государства и права РАН, 2023. 256 с.
11. Виноградова Е.В. Информационный суверенитет как основа единства конституционного-правового пространства современной России // Правовое обеспечение суверенитета и кодификация информационного законодательства : монография / Отв. ред. Т.А. Полякова, А.В. Минбалева, В.Б. Наумов. М.: Институт государства и права РАН, 2024. 237 с.

FTAMP: 06.61.33

Р.Е. Иесова

Ғылыми жетекшісі: **Б.Ж. Жиентаева**

«Туран - Астана» университеті

ҚР, Астана қ., g.abzalbek@gmail.com

АЛЫС ЖӘНЕ ЖАҚЫН ШЕТ ЕЛДЕРДЕГІ ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕНІҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Патриоттық тәрбие беру мәселесін зерделегенде алыс және жақын шетелдердегі жүргізіліп жатқан іс-шаралар зерттеуіміздің теориялық және практикалық негізін ашуға үлкен септігін тигізеді.

Әсіресе Ресей, Жапония, Қытай, Сингапур, Корея, Америка Құрама Штаты, Еуропа мемлекеттері және ТМД кеңістігіндегі мемлекеттердің жүргізіп отырған саяси-идеологиялық, мәдени-ағарту, білім беру ісі зерттеуіміздің негізгі нысанына айналды. Патриоттық тәрбие беру мәселесін кезіндегі кеңестік үкіметінің құрамында болған қазіргі жақын шет ел болып саналатын Ресей, Қырғызстан, Өзбекстан, т.б. тарихи жағдайларға, іс-тәжірибелер мен іс-әрекеттерге және ғылыми еңбектерге талдау жасау арқылы айқындадық.

Патриотизм - мемлекеттің өміршеңдігіне әсер ететін негізгі рухани ізгі тірегі бола отырып, қоғамның дамуына, азаматтың адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуына отаны үшін жан қиярлықтай іске баратын патриоттық сезім қандай да болмасын ұлт пен мемлекеттің дамуы мен күн көруін қалыптастырып негіздейтін әлеуметтік құбылыс. Патриотизмде - отанға деп жан қиятын, беріліп еңбек ететін барлық ұлттың ең жақсы әдет-ғұрып өрілген. Патриотизм бауырмалдылықпен тығыз байланыста болып, ұлтшылдық, сенаратистік, космополиттіктен алшақ. Патриотизм – бұл отанын сүйетін әр азаматтың өзін-өзі осы жолда паш етуі жөніндегі әлеуметтік мінез-құлқы, Ресей суверинитеті мен біртұтастығын сақтауы үшін қызмет етуі, елінің ұлттық қамсыздығын, бір қалыпта дамуын қадағалауы, әр адамның, әлеуметтік топтардың, қауымның әр саласындағы ортасында жүрген халықтың өз мүддесінен отанның мүддесін жоғары қоюы. Басқа да зиялы мемлекеттердегідей Ресейде отанды сүюдің өз ерекшеліктері бар. Тұжырымдамада ең басты гуманистік бағыттары: шыдамдылығы, заңға бағынушылығы мен жинақылығы деп атап көрсетеді.

Ресей президенті В.В. Путин «Патриоттық сезім - өз отанына, тарихына, жасаған ерліктеріне деген мақтаныш сезіммен бірге елін бай, сұлу, мықты және бақытты ету.

Патриотизм сезімін жоғалту - ұлттық мақтанышты, өзіміздің халықтығымызға да көлеңке түсіреміз», – деп Ресей халықтарының бірлігі мен федеративті бүтіндікті сақтау ресейлік патриотизм мен халықтар достығының негізгі идеясы деп атап көрсетеді [1]. Тұлғаның әлеуметтендіру, жеке тұлғаның бойындағы патриоттық құндылықтарды қалыптастыруға байланысты мәселелер Ресей Федерациясы патриоттық тәрбие берудің бағдарламасында және Ресей Федерациясында жастарға патриоттық тәрбие беру тұжырымдамасында негізгі орын алады. Патриоттық тәрбие беру - жалпы тәрбие үрдістің бір тармағы бола тұра, мемлекеттік билік органдары мен қоғамдық ұйымдардың, азаматтардың отанға деген сүйіспеншілігін қалыптастыру.

Патриоттық тәрбиені зерттеуші Ресей ғалымдарының бірі Ю. Н. Галанин «Патриоттық тәрбие – тұлға бойына негізгі рухани құндылықтарды қалыптастыру. Патриоттық сезімін тәрбиелеу, ерлік дәстүрлерге және әлемдік жаһандандыру үрдісіне Ресейдің ғылыми техникалық және мәдени тұрғыда қосқан үлесіне мақтаныш, әр түрлі Орта жағдайларда отанға шын берілген, отан үшін жанын қиюға дайын болу», – деген тұжырым жасай келе, патриоттық тәрбиенің негізгі бағыттарын айқындайды. Бұл: азаматтық тәрбие; азаматтық патриоттық тәрбие; ұлттық патриоттық тәрбие; ерлік патриоттық тәрбие; патриоттық тәрбие [2].

Азаматтық тәрбие – азаматтық сезім, сана, тұлғаның азаматтық сапасын, нақты азаматтық бағытын, халқына саналы түрде, өз еркімен қызмет етуге дайын болу. Азаматтық тәрбие азаматтық, азаматтық мәдениет, азаматтық бағыт тұрғысынан сипатталады. Азаматтық, азаматтық мәдениет тұлғаның бойында мектептен, әсіресе бастауыш мектепте қалыптасады дейді.

Азаматтық – патриоттық тәрбие – жастарға қажетті құқықтарын іс жүзінде қамтамасыз етуге, жастар мен мемлекет арасындағы құқықтарды қатынастарды қамтамасыз етуге бағытталады.

«Азаматтық, – дейді Г.Н.Филанов, – негізгі әлеуметтік функцияларды ұлтаралық, тұлғааралық, отбасылық тұрмыстық қатынастар мен еңбек іс– әрекеттерінде адамгершілік құндылықтар мен жалпы қабылданған нормаларды орындау барысында тұлғаның кешенді тұрғыдағы сапалық белгісі, саналы түрде әр адам өз құқықын қорғау, отанға деген сүйіспеншілік және оның мүддесін қорғау».

Г.Н.Филанова дәстүрлі халықтық мәдениет – ұлттық мәдениеттің негізгі бөлімі дей келе, халықтық дәстүрлер өмірді түсіну мен бағалауда негізгі орын алатынын еңбектерге талдаулар жасау арқылы нақтылайды.

Ерлік – патриоттық тәрбие – ата дәстүрлердегі ерлік құндылықтарды бағалай білу, оған деген мақтаныш сезім, Орта мамандықтарды, айрықша тарихи күндерді насихаттау. Тарихи күндерді насихаттау, ұлы адамдардың өмірін таныстыру арқылы оқушылардың бойында патриоттық қасиеттерді қалыптастыруда негізгі орын алады.

Патриоттық тәрбие – ерлік – патриоттық тәрбиемен тығыз байланыста оқушылардың бойында терең патриоттық сананы қалыптастыру, отанға қызмет ету және оны қорғау идеясы.

И.И.Валеевтің «Оқушыларға патриоттық тәрбие берудің этнопедагогикалық негіздері» атты докторлық диссертациясы педагогика ғылымы саласындағы алғашқы ғылыми зерттеу жұмысы деп бағалауға болады. Автор Башкортостан материалдары арқылы бүгінгі жас ұрпақты өзінің түп тамыры халықтық педагогика және этнопедагогика негізінде патриоттық тәрбие берудің теориялық және практикалық негіздері айқындай отырып, тәжірибелік эксперименттік жұмыстар жүргізу арқылы алдына қойған мақсат, міндеттерін шеше білген. Экспериментальдық және практикалық тұрғыда патриоттық тәрбие берудің төмендегі жағдайлары жан - жақты ашылған:

-тұжырымдамалық негіздері және мүмкіндіктері қарастырылған, әсіресе отанға және халыққа деген ұлттық дәстүрлердегі сүйіспеншілік арқылы бүгінгі патриоттық тәрбие жүйесінің іс әрекетін жетілдіру көзделген;

- халықтық тәрбие дәстүрлеріндегі алдыңғы педагогикалық идеялар жинақталып, оқу тәрбие үрдісіне енгізілген;

- халықтық педагогикаға талдау жасай отырып, патриоттық тәрбиенің аймақтық ерекшеліктерге негізделген компоненттері айқындалған;
- қазіргі Башкортостан жерінде мекендеген халықтардың педагогикалық идеялары мен тарихи тәрбие тәжірибелері жинақталған;
- халықтық тәрбиедегі идеялардың, дәстүрлі тәжірибелердің рухани сабақтастығы ғылыми негізделген.

Сонымен қатар, И.И. Валеевтің ғылыми зерттеу жұмысының ерекшелігі білім мекемелеріндегі қызметкерлерді әдістемелік материалдармен қамтамасыз ету, педагогика курсы мұғалімдер арасында өткізу жүйелі түрде жүргізілген [3].

Патриотизм және халықтар достығын зерттеуші дағыстандық ғалым З.Т. Гасанов «Проблемы воспитания патриотизма, дружба народов, веротерпимость» атты мақаласында жалпы патриоттық сезім – отанына қызмет ету және оны қорғау дей келе, ол отанға деген сүйіспеншілікпен, елді мекендейтін халықтарға деген құрмет және олардың салт-дәстүрлеріне, тіліне, мәдениетіне деген сыйластық және ұлтаралық қатынас тіліне деген құрмет тұрғысынан қарастырады. З.Т. Гасанов мемлекеттік және әлемдік дәрежеде патриотизмге байланысты патриот - азаматтың бойында болатын құндылықтарды саралап көрсетеді:

- ұлттық, жалпыадамзаттық патриотизм және жалпыадамзаттық сезімнің өзара бірлігі;
- ұлттар мен ұлыстардың теңдігі мен еркіндігі;
- ұлтаралық қарым-қатынас барысында тұлғалық психологиялық кедергілерді болдырмауға ықпал етуі;
- ұлтшылдыққа, шовинизмге, фашизмге қарсы тұрушылық, әлемдік діндерге толеранттық қатынас, әртүрлі ұлттық қақтығыстарды бейбіт жолмен шешу.

Ұлтаралық қарым- қатынас мәдениетін қалыптастыруда төмендегі тәрбие принциптері іске асыруды ұсынады:

- отбасы, білім беру және мәдениет мекемелеріндегі іс-әрекеттерді қоғамдық және мемлекеттік тұрғыда ұлтаралық мәдениетті тәрбиелеуге басшылық жасау;
- тұрғындардың және әртүрлі жастағы адамдардың ұлттық ерекшеліктерін ескеру;
- халықтардың ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан тарихи достығын бағалау және дамыту, халықтардың ұлттық тілі мен мәдениетін дамыту, халықтар мен аз халықтардың теңдігі;
- Жастарды тәрбиелеуде ұлттық, азаматтық-патриоттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды ескеру, әртүрлі діни топтар халықтар мен ұлыстардың өзара түсінушілігі мен қарым-қатынасын қамтамасыз ету;
- басқа да халықтардың құндылықтарын түсінетін және оны сылайтын жастарда ұлттық сананы қалыптастыру, аз ұлттардың ұлттық-мәдени сұраныстарын қамтамасыз ету;
- ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруға байланысты іс-шаралар жүйелілігі [3].

С.В. Матвееваның «Қазіргі жалпы білім беретін мектепте тұтас педагогикалық процесс жағдайында жоғары сынып оқушыларына патриоттық тәрбие беру» атты ғылыми зерттеу еңбегінде бүгінгі ресейдің жаңа даму жағдайындағы патриотизм мәселесіне тоқталады. Жоғары сынып оқушыларына тұтас педагогикалық процесте патриоттық тәрбие берудің теориялық негізін айқындай отырып, жұмыстың негізгі идеясы – отан қорғауға дайындауды алдыңғы қатардағы өзекті мәселеге шығарып отыр [3].

Сонымен қатар, ТМД кеңістігінде оқушылардың бойындағы патриоттық сезімді қалыптастыруда өздерінің инициативасымен құрылған қоғамдық ұйымдар, балалар қозғалыстары негізгі орын алады. Мәселен, Ресейдегі “Жас Россия” (Юная Россия) балалар ұйымының Федерациясы құрылғанына 10 жылда астам уақыт болды. Кезінде Ресей президенті Б. Ельцин қолдау көрсетіп, алғашқы балалар мен жастар ұйымын құруға қол қойған мемлекеттік құжат осы “Жас Россия” балалар ұйымының федерациясы болатын. Федерацияға 147-ден астам балалар мен жастар қозғалыстары, ұйымдары тіркеліп, бағыт-бағдар беретін бір ғылыми-әдістемелік орталық құрылды. Алғашқы кездері федерация жұмысын “Жаңару” (Возрождение) (жоғары сынып үшін), “Мен өзім” (я сам) (орта буын), “Төрт қосу үш” (“четыре

плюс три”) (бастауыш сынып үшін) балалар мен жастардың іс-әрекетін біріктіретін аталмыш бағдарламамен жұмыс істегені белгілі. Іс-тәжірибелердің дамуы, қоғамдағы әлеуметтік өзгерістер, жаңа қозғалыстар, жаңа бағдарламалар туғызды [4]. Оқушы-жастардың Патриоттық бірлестігіне Ресей Федерациясы үкіметі мен Ресей білім министрлігінің қолдауы бұл ұйымның мемлекет үшін аса маңыздылығын көрсетеді. Бірлестіктің алдына қойған міндеттері:

- Патриоттық және азаматтық тәрбиеге байланысты мемлекет саясатын іске асыруға ат салысу;
- жастардың отанға деген патриоттық сезімін тәрбиелеу және оны қорғауға деген сүйіспеншілігін қалыптастыру;
- отан тарихы мен мәдениетін оқып, үйрену;
- отанды қорғаушыларға арнап шаралар ұйымдастыру;
- әскер тарихындағы құндылықтарды тарату;
- оқушы-жастардың дене мәдениетін қалыптастыру;
- оқушы-жастармен Орта дайындық жұмыстарын жүргізу [3].

Қоғамдық ұйымдар мен қозғалыстарды құру және олардың мазмұндық жағынан аталмыш мәселе Прибалтикада жақсы жолға қойылған. Мәселен, Литвада 20-ға жуық балалар қозғалысы мен ұйымдары бар, олар екі бағытта жұмыс жүргізеді. Бірінші бағытта «Атейтиникай» – дінге сенуші оқушыларды қамтиды. Негізгі мақсаты – бір-біріне рухани және материалдық тұрғыда көмек ету, тілін, дінін дамытуды көздеу. Ал екінші бағытта – «Яунойн Летува» (Жас Литва). Мақсаты халық бірлігін сақтау, ұлттық мәдениетті дамыту, қоғамға лайықты жеке тұлғаны қалыптастыру. Ұйымға тек литвалықтар мүше бола алады. Ал «Ауширина» атты оқушылар бірлестігі бар. Бірлестікке 15 жастан жоғары оқушылар қабылданады. Бірлестіктің алдына қойған негізгі қағидасы еркіндік, бірлік, достық және әрбір оқушы жеке, дара тұлға ретінде дамуы көзделеді.

«Кудирковцы» – Литваның қайта жаңғыруына байланысты құрылған оқушылардың ұйымы. “Кудирковцы” деп аталу себебі 1858-1899 жылдары өмір сүрген Литваның азаттығы үшін күрескен ақын, әрі жазушы Виулса Кудирки есімімен байланысты. Оқушылар ұйымының алдына қойған мақсаты - өз ұлтының тарихын, әдебиетін меңгеру, В.Кудирики шығармашылығын насихаттайды және ғылымның рухани жаңғыруы үшін күреседі. Оқушыларға патриоттық тәрбие беруде ТМД кеңістігіндегі елдердегі патриоттық тәрбие беру мәселелерімен қатар, Америка Құрама Штатындағы патриотизм мәселелеріне де тоқталдық. Әлемдегі басқа мемлекеттермен салыстырғанда, Америкада патриоттық мәселелерге байланысты іс-шаралар көбіне мемлекеттік тұрғыда емес, азаматтардың өз инициативасы арқылы іске асады. Американдық патриотизм ол азаматтардың этникалық және географиялық шығу тегіне байланысты қарастырылмайды.

Әдебиеттер

1. Сырыков В.И. Педагогические условия патриотического воспитания подростков. //Ориентир. – 1999, – №3. – С.12-17.
2. Рыков С.Л. Патриотизм, верность долгу и дисциплинарность – важнейшие условия успешного проведения Вооруженных Сил Российской Федерации. //Ориентир. 1997, №2. С. 4-7
3. Матушкин С.Е. Сущность и особенности патриотического воспитания в современных условиях: В помощь учителю. – Челябинск, 2000. -19 с.
4. Матвеева С.В. Воспитание патриотизма в условиях целостного педагогического процесса в современной общеобразовательной школе. Дисс. ... канд. пед. наук. 13.00.01. – Н.Новгород, 2006. 217 с.

С.Е. Әбдінағи, А.А. Жұман
 Ғылыми жетекшісі: **И.Ш. Шоханова**
 М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті
 ҚР, Тараз қ., simba.005@icloud.com

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Солтүстік Қазақстан облысы – республикадағы ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру бойынша жетекші аймақтардың бірі. Аймақтың табиғи – климаттық жағдайы, географиялық орналасуы мен еңбек ресурстары экономиканың аграрлық секторын дамытуға үлкен мүмкіндік береді. Сонымен қатар, облыстың индустриялық – инновациялық әлеуеті де артып келеді. Дегенмен, аймақтың экономикалық дамуы мен бәсекеге қабілеттілігін арттыруда шешуді қажет ететін мәселелер де бар. Олардың қатарында өндірістік инфрақұрылымның жеткіліксіз дамуы, инвестициялық белсенділіктің төмендігі, ауыл шаруашылығындағы технологиялық артта қалу және кадр тапшылығы сияқты факторлар бар. Аймақтың бәсекеге қабілеттілігі – тек экономикалық көрсеткіштер жиынтығы емес, ол сонымен бірге инновациялық даму, кәсіпкерлікті қолдау, мемлекеттік басқарудың тиімділігі және әлеуметтік инфрақұрылымның сапасы сияқты аспектілердің жиынтық нәтижесі болып табылады. Сол себепті облыстың бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін кешенді, ғылыми негізделген тәсіл қажет. Қазақстанның 2050 жылға дейінгі даму стратегиясында және «Өңірлерді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» аймақтардың теңгерімді дамуы мен олардың экономикалық белсенділігін арттыру мәселесіне айрықшы көңіл бөлінген. Бұл құжаттарда өңірлердің бәсекеге қабілеттілігін арттыру – ұлттық экономиканы әртараптандырудың және жаһандық нарықтағы орнын нығайтудың басты тетігі ретінде қарастырылады.

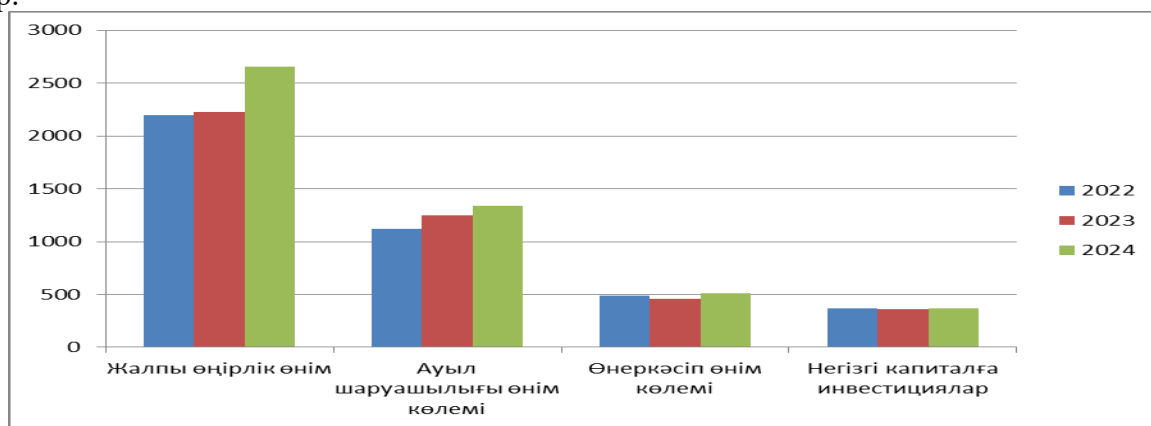
Солтүстік Қазақстан облысы – Қазақстан Республикасының солтүстік бөлігінде орналасқан, елдің агроөнеркәсіптік және индустриялық дамуында маңызды рөл атқаратын өңірлердің бірі. Облыс орталығы – Петропавл қаласы. Облыстың жалпы аумағы шамамен 98 мың шаршы шақырым, халқы 500 – мыңнан астам адам (2024 жылғы мәліметтер бойынша). Бұл облыс еліміздің астық өндіруші өңірлерінің бірі. Мұнда республиканың 20% –ға жуық бидай өнімі өндіріледі. Облыстың өнеркәсіп құрылымы негізінен тамақ өнеркәсібі, машина жасау және құрылыс материалдары өндірісі және жеңіл өнеркәсіптен тұрады. Соңғы жылдары Петропавлдағы машина жасау кәсіпорындары («ЗИКСТО», «Киров атындағы зауыт», «Петропавл ауыр машина жасау зауыты») аймақ экономикасының жетекші салаларының біріне айналды.

Кесте 1 – Солтүстік Қазақстан облысының әлеуметтік – экономикалық көрсеткіші

Көрсеткіштер	2022	2023	2024	Ауытқу(+); 2024/2022 жыл	Өсу қарқыны(%) 2024/2022 жыл
Жалпы өңірлік өнім, млрд тг	2198,9	2229,3	2653,6	454,7	120,7
Ауыл шаруашылығы өнімі көлемі, млрд тг	1117,2	1250,6	1340,2	223	120,0
Өнеркәсіп өнімі көлемі, млрд тг	489,7	462,02	512,3	22,6	104,6
Негізгі капиталға	366,7	358,2	366,9	0,2	100,0

салынған инвестициялар, млрд тг					
Орташа айлық жалақы, тг	231 918	260 400	382 279	150 361	164,9
Халық саны, мың адам	539,5	531,8	522,7	– 16,8	96,9

Жалпы өңірлік өнім 2022-2024 жылдар аралығында өскені байқалады: 2198,9 млрд теңгеден 2653,6 млрд теңгеге жетіп, өсу қарқыны 120,7% болды. Ауыл шаруашылығы саласы өсімі 20% құраса, өнеркәсіп өнімі көлемі 2023 жылы аздап төмендеп, 2024 жылы қайта өскен. Инвестициялар көлемі салыстырмалы түрде тұрақты, өсім тек 0,2 млрд теңге. Орташа айлық жалақы 2024 жылы күрт көтерілген, жалпы өсу қарқыны 164,9%. Ал халық санына келер болсақ, халық саны 2022 жылдан бері азайған, демек бұл өңірде демографиялық төмендеу үрдісі бар.

Сурет 1 – Солтүстік Қазақстан облысының экономикалық көрсеткіштері, млрд тг (2022-2024 жылдар аралығы)

Солтүстік Қазақстан облысының бәсекеге қабілеттілігін арттыру бағыттары мен бағдарламалары. Аймақтық дамудың басты мақсаты – өңірдің экономикалық, әлеуметтік және инновациялық әлеуетін тиімді пайдалану арқылы оның бәсекеге қабілеттілігін арттыру. Солтүстік Қазақстан облысының экономикасын тұрақты дамыту үшін жүйелі бағыттар мен нақты бағдарламалар жүзеге асырылуда. Бұл бағдарламалар өндірістік секторды жаңғыртуға, ауыл шаруашылығын дамытуға, кәсіпкерлікті қолдауға және тұрғындардың өмір сапасын жақсартуға бағытталған. Негізгі басымдықтар – инновациялық даму, инфрақұрылымды жетілдіру, адами капиталды күшейту және кәсіпкерлікті қолдау. Осы бағыттар бойынша дәйекті саясат жүргізу өңірдің экономикалық өсімін қамтамасыз етіп, оны елдің жетекші өңірлерінің қатарына қосуға мүмкіндік береді.

Кесте 2 – Солтүстік Қазақстан облысының экономикалық бәсекеге қабілеттілігін арттыру бағыттары

Бағыт атауы	Негізгі мазмұны	Күтілетін нәтиже
Ауыл шаруашылығын дамыту	Агроөнеркәсіп кешенін цифрландыру, өнімді қайта өңдеу зауыттарын ашу, экспортты арттыру	Өнім сапасы мен көлемінің өсуі, экспорт үлесінің артуы
Индустрияландыру және инвестиция тарту	Индустриялық аймақтарды кеңейту, жаңа өндіріс орындарын ашу	Жаңа жұмыс орындары, өңдеу өнеркәсібінің үлесінің көбеюі

Инфрақұрылымды жетілдіру	Көлік, жол және байланыс желілерін жаңарту	Логистикалық тиімділік пен өңірлік қолжетімділіктің артуы
Адами капиталды дамыту	Білім мен кәсіби дайындық сапасын арттыру, жастарды қолдау	Білікті мамандар санының артуы, жастардың өңірде қалуы
Шағын және орта бизнесті қолдау	Мемлекеттік гранттар, салықтық жеңілдіктер, консалтинг қызметтері	Кәсіпкерлік белсенділіктің артуы, экономиканың әртараптануы
Инновация және цифрландыру	«Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы, IT-инфрақұрылым құру	Өндіріс тиімділігі мен басқару сапасының жақсаруы

Аймақтық бағдарламалар мен стратегиялық құжаттар:

1. «Солтүстік Қазақстан облысының 2021-2025 жылдарға арналған даму бағдарламасы».

Бағдарламада өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуының басым бағыттары айқындалған.

2. «Ауыл – Ел бесігі» жобасы

Мақсаты – ауылдық жерлердің әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылымын жаңарту, ауыл халқының өмір сапасы арттыру.

3. «Өңірлерді дамыту – 2025» мемлекеттік бағдарламасы.

Бағыттары: өңірлік теңсіздіктерді азайту, еңбек ресурстарын тиімді пайдалану және халықты жұмыспен қамту деңгейін арттыру.

4. «Индустрияландырудың екінші бесжылдығы» аясындағы аймақтық жобалар.

Бұл бағдарлама облыстағы өңдеу өнеркәсібін дамытуға және импорты алмастыруға бағытталған.

Солтүстік Қазақстан облысының әлеуметтік – экономикалық дамуы соңғы жылдары тұрақты даму динамикасын көрсетуде. Өңірлердің экономикалық белсенділігін арттыруға бағытталған шаралар нәтижесінде кәсіпкерлік секторы нығайып, ауыл шаруашылығы мен өңдеу өнеркәсібінде жаңа мүмкіндіктер ашылуда. Облыстағы еңбек нарығы да оң өзгерістерге ие: жұмыссыздық деңгейі төмендеп, орташа айлық жалақы айтарлықтай артқан. Сонымен қатар, өңірдің демографиялық жағдайы – даму стратегиясының маңызды аспектісі болып табылады. Халық санының азаюы көші – қон үрдістерімен және урбанизациямен байланысты. Бұл мәселені шешу үшін облыс әкімдігі жастарды өңірде ұстап қалу, тұрғын үймен қамтамасыз ету және әлеуметтік инфрақұрылымды жетілдіру бағытында бірқатар бағдарламалар жүзеге асыруда. Экологиялық тұрақтылық та өңірлік дамудың басты бағытына айналған. Қазіргі таңда жасыл экономика қағидаттарына сай энергия үнемдеу, қалдықтарды қайта өңдеу және орман қорын сақтау бойынша шаралар қолға алынған.

Кесте 3 – Солтүстік Қазақстан облысының әлеуметтік даму көрсеткіштері

Көрсеткіштер	2022	2023	2024	Ауытқу(+;-) 2024/2022	Өсу қарқыны (%)2024/2022
Жұмыссыздық деңгейі, %	4,8	4,5	4,2	-0,6	87,5
Орташа айлық жалақы, тг	231 918	260 400	382 279	+150	164,9
Кедейлік деңгейі, %	5,6	5,3	4,7	-0,9	83,9
Халықтың табиғи өсімі, адам	280	250	220	-60	78,6

2024-2022 жылдар аралығында облыстың оң және теріс динамика байқалды. Жұмыссыздық деңгейі 4,8% - дан 4,2% - ға төмендеп, бұл еңбек нарығындағы жағдайдың жақсарғанын көрсетеді. Орташа айлық жалақы өсіп, 164,8% өсу қарқынын көрсетті. Кедейлік деңгейі 5,6% - дан 4,7% - ға төмендеген, яғни әлеуметтік жағдай біршама жақсарған. Дегенмен, халықтың табиғи өсімі азайып, демографиялық төмендеу үрдісі бар. Облыс экономикасының салалық құрылымы әртараптандырылған сипатқа ие. Негізгі үлесті ауыл шаруашылығы мен өңдеу өнеркәсібі алады. Төменде 2024 жылғы Солтүстік Қазақстан облысының экономикалық құрылымы көрсетілген.

Кесте 4 – Өңірдің экономикалық құрылымы (2024 жыл)

Сала	Жалпы өңірлік үлесі (%)	Негізгі кәсіпорындар
Ауыл шаруашылығы	35,2	«Зенченко и К», «Қызылжар-Агро»
Өңдеу өнеркәсібі	22,8	«ЗИКСТО», «Киров зауыты»
Сауда және қызмет көрсету	18,4	«Северный» сауда желісі
Құрылыс пен инфрақұрылым	14,6	«Стройсервис СК»
Көлік және логистика	9,0	«КТЖ» филиалы, «Транссевер»

Кесте мәліметтеріне сүйенсек, Солтүстік Қазақстан облысы экономикасының негізгі үлесін ауыл шаруашылығы мен өңдеу өнеркәсібі құрайды. Сауда және қызмет көрсету саласының үлесі айтарлықтай, шағын және орта бизнес дамыған. Жалпы, облыс экономикасы біртіндеп индустриялық – инновациялық даму бағытына бет алып келеді. Солтүстік Қазақстан облысының экономикалық бәсекеге қабілеттілігін арттыру – аймақтың тұрақты дамуы мен жалпыұлттық экономиканың нығаюындағы маңызды бағыттардың бірі. Өңірдің табиғи ресурстық әлеуеті жоғары болғанымен, қазіргі жағдайда еңбек ресурстарының азаюы, көші-қон үдерістері және өндірістік саланың баяу жаңаруы сияқты мәселелер бар. Сондықтан бәсекеге қабілеттілікті арттыру кешенді тәсілді талап етеді.

Жүргізілген талдау нәтижесінде облыстың дамуын жеделдету үшін келесі қорытындылар жасалды:

- Өңірлік экономиканы әртараптандыру және ауыл шаруашылығын терең өңдеу бағытында дамыту қажет.
- Инвестиция тарту мен кәсіпкерлікті қолдау жүйесін жетілдіру – экономикалық өсімнің негізгі драйвері болуы тиіс.
- Инфрақұрылымдық және көлік-логистикалық әлеуетті арттыру арқылы облыстың нарықтарға қолжетімділігін кеңейту маңызды.
- Адами капитал мен инновациялық даму салаларын қолдау – өңірдің ұзақ мерзімді бәсекелік артықшылығын қамтамасыз етеді.

Жалпы алғанда, Солтүстік Қазақстан облысының бәсекеге қабілеттілігін арттыру бағыттары мен бағдарламалары тиімді жүзеге асқан жағдайда, аймақ ел экономикасында өз орнын нығайтып, жаңа өндірістік, технологиялық және әлеуметтік серпіліске қол жеткізе алады.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Ж. Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана, 2024 ж. – 116.
2. Қазақстан Республикасының Еңбек Министрлігінің ресми сайты, www.enbek.kz.
3. «Қазақстан – 2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. – Астана, 2012 ж. – 76.
4. Солтүстік Қазақстан облысының 2021-2025 жылдарға арналған әлеуметтік-экономикалық даму бағдарламасы. – Петропавл, 2021. – 276.

5. Нұрғалиева Г.Қ. Аймақтардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру жолдары. – Алматы: Экономика, 2020 ж. – 49б.
6. Солтүстік Қазақстан облысының әлеуметтік-экономикалық даму көрсеткіштері бойынша Ұлттық статистика бюросының ресми сайты, www.stat.gov.kz.

ҒТАМР: 06.81.23

А.Ш. Молдабекова, Д.Қ. Қасым
М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті
ҚР, Тараз қ., aizan.2008@mail.ru

ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ НЕСИЕНІҢ ҚАЙТАРЫМДЫЛЫҒЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ЖОЛДАРЫ

Банктік несиелеудің негізгі қағидаларының бірі – несиенің қайтарымдылығы. Бұл қағида банк қызметінің тұрақтылығы мен сенімділігі үшін аса маңызды, себебі несие қаражаттарының қайтарылмауы банктің қаржылық тәуекелдерін күрт арттырады. Осыған байланысты қазіргі таңда банктер несиенің қайтарымдылығын қамтамасыз ету үшін бірқатар кешенді тәсілдер қолданады. Олар:

- Клиенттің кредиттік тарихын талдау
- Кепілмен қамтамасыз ету (қамтамасыз ету саясаты)
- Қамқорлық және кепілгерлік келісімдер
- Несиелік шарттар мен мониторинг
- Несиеге дейінгі және кейінгі аудит
- Сақтандыру тетіктері
- Автоматтандырылған скоринг жүйелері
- Қарыз алушының бизнес-жоспарын талдау

Енді әрқайсына тоқтала кететін болсақ :

Клиенттің кредиттік тарихын талдау деп клиенттің бұрын алған несиелері бойынша төлем тәртібін көрсететін маңызды көрсеткіш. Қазіргі банктер Қазақстандағы кредиттік бюролармен (мысалы, Бірінші кредиттік бюро) тығыз жұмыс жасайды. Егер клиенттің кредиттік тарихы оң болса, банк оған сенімдірек қарайды, ал жағымсыз тарих несиелеуден бас тартуға себеп болады.

Кепілмен қамтамасыз ету (қамтамасыз ету саясаты) - несиені қайтармау жағдайында банктің шығындарын өтеуге арналған негізгі құрал. Банктер кепілдің өтімділігі мен нарықтық құнын ескеріп, несиелеу көлемін шектейді. Кепіл ретінде осылар қолданылады:

- 1.Жылжымайтын мүлік (пәтер, үй, коммерциялық ғимараттар);
- 2.Автокөлік пен техника;
- 3.Құнды қағаздар;
- 4.Тауарлық-материалдық қорлар.

Қамқорлық және кепілгерлік келісімдер жеке немесе заңды тұлғалар қарыз алушының міндеттемелерін өтеуге кепіл бола алады. Бұл жағдайда банк негізгі қарыз алушыдан бөлек, кепілгердің де қаржылық жағдайын бағалайды. Егер негізгі қарыз алушы төлем жасай алмаса, банк кепілгерден талап етуге құқылы.

Несиелік шарттар мен мониторингте банктер несиелік шартта несиені пайдалану мақсатын, төлем кестесін, пайыздық мөлшерлемені, айыппұл санкцияларын нақты көрсетеді. Сонымен қатар, несие берілгеннен кейін банк клиенттің қаржылық жағдайын тұрақты мониторинг арқылы бақылайды. Бұл мониторинг ай сайынғы есептерді, салық декларацияларын және басқа да құжаттарды талдауды қамтиды.

Несиеге дейінгі және кейінгі аудитте кейбір жағдайларда, әсіресе ірі несиелер бойынша, банк несиелеуге дейін де, кейін де қарыз алушының қызметін тәуелсіз аудит арқылы тексереді. Бұл шаралар ақпараттың дұрыстығын анықтауға және тәуекелдерді болжауға көмектеседі.

Сақтандыру тетіктері яғни несиені қайтармау тәуекелін азайту үшін банктер сақтандыру компанияларымен бірлесе отырып:

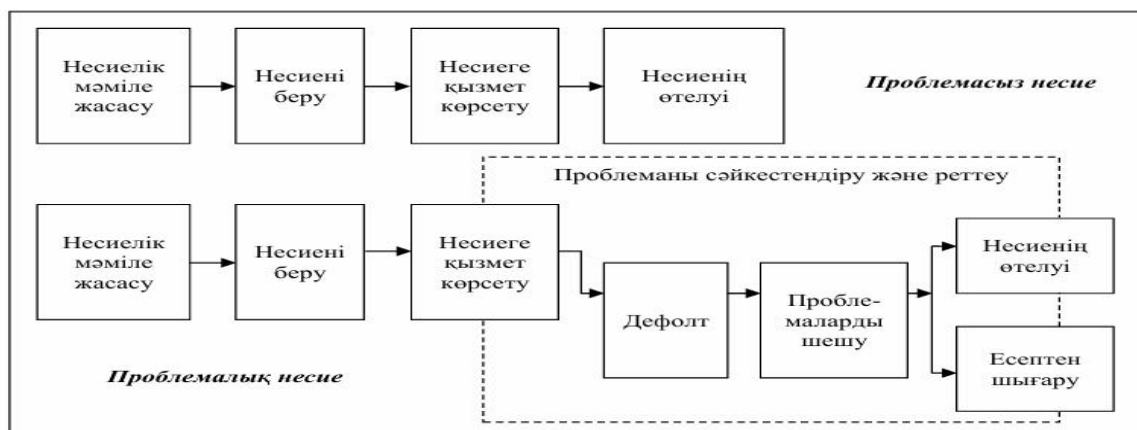
1. Қарыз алушы өмірін немесе еңбек қабілеттілігін сақтандыру;
2. Кепіл мүлкін сақтандыру;
3. Несие тәуекелдерін сақтандыру (trade credit insurance) сияқты құралдарды қолданады.

Автоматтандырылған скоринг жүйелерінде жеке тұлғаларға несиелер бергенде, скорингтік жүйелер қарыз алушының табысын, жұмыс орнын, отбасылық жағдайын, несиелер тарихын және басқа да факторларды ескере отырып, несиелер қабілеттілігін бағалайды. Бұл жүйелер тәуекелдерді тез әрі тиімді бағалауға көмектеседі.

Қарыз алушының бизнес-жоспарын талдауында кәсіпкерлік субъектілерге берілетін несиелер бойынша бизнес-жоспарлар мұқият сарапталады. Банктер жобаның өміршеңдігін, жоспарланған кірістерді, бәсекелестік артықшылықтарды және шығын құрылымын бағалап, несиенің қайтарылу мүмкіндігін есептейді.

Қазіргі банктік тәжірибеде несиенің қайтарымдылығын қамтамасыз ету көп қырлы тәсілдерді талап етеді. Қарыз алушыны жан-жақты зерттеу, кепілдік жүйесін жетілдіру, ақпараттық технологияларды пайдалану және заңнамалық тетіктер банктерге тәуекелдерді тиімді басқаруға мүмкіндік береді. ForteBank секілді ірі банктер осы тәсілдерді ұштастыра отырып, несиелік портфельдің сапасын арттыруда.

Проблемалық несиелер ұғымын түсіндірудегі тәсілдемелердің әралуандығы банктік ғылым мен практикадағы тәуекелдердің деңгейлері мен олардың банк қызметіне тигізетін салдарына қатысты түсініктердің де әрқилы екендігін көрсетеді. Осы тәсілдемелердің барлығын біріктіріп тұрған басты да ортақ сипаттама – несиелер алушының өз несиелік міндеттемелерін орындауына қатысты банктер мен банктік бақылау органдарының алаңдаушылығы болып табылады, бұл ретте «проблемалық несиелер» деп баға беру түріндегі алаңдаушылық несиелік мәміленің іске асу барысына байланысты болатыны анық.

Сурет 1 – Несиелік мәміленің іске асу барысының жолдары

Несиелік қызмет көрсету процесі банк жүйесінің ең маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Бұл процесс бірнеше кезеңнен тұрады: несиелік мәміле жасау, несиені беру, несиеге қызмет көрсету және несиенің өтелуі. Алғашқы үш кезең кез келген несиелер үшін ортақ болып табылады. Алайда, клиенттің қаржылық тәртібі мен төлем қабілетіне байланысты несиенің әрі қарайғы тағдыры екі түрлі бағытта дамуы мүмкін: проблемасыз немесе проблемалық несиелерге айналады. Проблемасыз несиелер жағдайында клиент міндеттемелерін толық және уақытылы орындайды. Яғни, берілген несиелер мерзімінде, пайыздық мөлшерлемесімен бірге толығымен өтеледі және бұл банк үшін ең тиімді әрі тәуекелі төмен нәтижені білдіреді. Мұндай несиелер банктің актив сапасын арттырады және табыстылығын қамтамасыз етеді. Алайда, кей жағдайларда қарыз алушы қаржылық қиындықтарға ұшырап, несиелік төлемдерін кешіктіре

бастайды. Мұндай кезде несиеге қызмет көрсету кезеңінде ақаулар пайда болып, дефолт қаупі туындайды. Дефолт – бұл қарыз алушының келісім шарт бойынша төлем қабілетсіздігін білдіреді.

Коммерциялық банктердің несие қабілеттілігін бағалау – бұл қарыз алушының өзіне алынған міндеттемелерді уақытында және толық көлемде өтеу мүмкіндігін анықтауға бағытталған маңызды процесс. Қазақстан Республикасында бұл бағалау банктік тәуекелдерді басқарудың басты құрамдас бөлігі болып табылады және ол елдің қаржы нарығын тұрақтандыруда ерекше рөл атқарады.

Қазақстандағы коммерциялық банктер несие қабілеттілікті бағалау барысында Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкінің нормативтік-құқықтық актілерін, сонымен қатар халықаралық тәжірибелерді басшылыққа алады. ҚР Ұлттық Банкінің 2019 жылы бекіткен «Несие тәуекелін басқару» туралы нұсқаулығы банктерге қарыз алушының қаржылық жағдайына, несие тарихына, қамтамасыз ету кепілдіктеріне және бизнес-жобаның тиімділігіне баға беруді міндеттейді [1].

Қазақстанда несие қабілеттілікті бағалау көбінесе келесі негізгі бағыттар бойынша жүзеге асады:

Қарыз алушының қаржылық тұрақтылығын талдау. Бұл кезеңде банктер клиенттің қаржылық есептілігін (баланс, кірістер мен шығыстар туралы есеп) зерттейді. Қарыз алушының табыстары мен шығындары, меншікті капиталы, өтімділік және рентабельділік көрсеткіштері маңызды рөл атқарады. ҚР банктері көбіне халықаралық қаржылық есептілік стандарттарына (IFRS) сай мәліметтерді талап етеді.

Несиелік тарихты бағалау. Қазақстандағы Біріңғай несиелік бюро арқылы банктер қарыз алушының бұрынғы несие міндеттемелерін қалай орындағанын бақылай алады. Бұл – қарыз алушының адалдығы мен сенімділігін бағалауға мүмкіндік беретін маңызды құрал.

Қарызды қамтамасыз ету құралдарын сараптау. Қарыздың қайтарылуын қамтамасыз ететін кепілзаттың (жылжымайтын мүлік, көлік құралдары, депозиттер) нарықтық құны, өтімділігі және заңды мәртебесі есепке алынады. Бизнес-жобаның тиімділігін бағалау. Егер несие бизнес мақсатында алынатын болса, онда банк жоба тиімділігін, нарықтағы бәсекелестік жағдайын, тәуекелдерді және қаржылық болжамдарды мұқият зерттейді. Бұл бағалау қарыз алушының жобаны іске асырып, табыс табу қабілетін көрсетеді.

Айта кету керек, Қазақстанда несие қабілеттілігін бағалау процесі экономикалық ахуалға байланысты үнемі жетілдіріліп отырады. Соңғы жылдары ESG (экологиялық, әлеуметтік және корпоративтік басқару) факторларын есепке алу, цифрлық деректерді автоматтандырылған жүйелер арқылы өңдеу, сондай-ақ жасанды интеллект пен машиналық оқыту технологияларын енгізу сияқты үрдістер байқалуда.

Жалпы алғанда, Қазақстандағы коммерциялық банктердің несие қабілеттілігін бағалау ерекшеліктері – бұл дәстүрлі қаржылық талдаумен қатар, заманауи технологиялар мен регуляторлық талаптарды үйлестіретін кешенді тәсіл. Бұл тәсіл банктерге сапалы несиелік портфель қалыптастыруға және қаржылық тұрақтылықты сақтауға мүмкіндік береді.

Соңғы жылдары Қазақстандағы коммерциялық банктердің несие қабілеттілігін бағалау әдістері айтарлықтай өзгерістерге ұшырап отыр. Бұл өзгерістер, ең алдымен, елдің қаржы жүйесіндегі цифрландыру процесінің жеделдеуіне, халықаралық стандарттарға бейімделуіне және экономикалық тұрақсыздыққа жауап ретінде тәуекелдерді басқарудың жаңа тәсілдерінің енгізілуімен байланысты.

Цифрлық технологияларды қолдану – несие қабілеттілікті бағалаудың тиімділігін арттырудың маңызды бағытына айналды. Банктер енді клиенттің қаржылық деректерін автоматты түрде талдауға мүмкіндік беретін бағдарламалық құралдарды пайдаланады. Мысалы, клиенттің есеп-шоттарындағы айналымдар, салық төлемдері, онлайн транзакциялар мен шот-фактуралар жүйе арқылы автоматты түрде сарапталып, несиелік скоринг нәтижесіне ықпал етеді. Бұл тәсіл, әсіресе шағын және орта бизнес өкілдерінің несие алуға қолжетімділігін арттырады.

Сонымен қатар, машиналық оқыту алгоритмдері мен жасанды интеллект көмегімен болжам жасау да несие қабілеттілікті бағалауда өз орнын табуда. Мұндай жүйелер банктік деректерді ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік желілер, интернет-дүкендердегі мінез-құлық, клиенттің онлайн белсенділігі сияқты балама дереккөздерден де мәліметтер алып, кешенді талдау жүргізе алады. Мұндай технологиялар банкке клиенттің болашақтағы төлем қабілеттілігін дәлірек болжауға мүмкіндік береді.

Қарыз алушылардың сегментациясы да маңызды ерекшелікке айналды. Қазақстан банктері қазір әртүрлі клиенттер санаты үшін жеке бағалау әдістемелерін қолданады. Мысалы, ірі корпоративтік клиенттер үшін қаржылық есептілікке терең талдау жасалса, шағын кәсіпорындар мен жеке тұлғалар үшін жеңілдетілген скоринг әдістері пайдаланылады. Бұл тәсіл әр клиенттің ерекшелігін ескеруге және шешім қабылдау процесін жеделдетуге мүмкіндік береді.

Сурет 2 – Basel III стандарттарының негізгі бағыттары

Регуляторлық талаптар да несие қабілеттілікті бағалауға үлкен әсер етеді. Қазақстанда 2020 жылдан бастап күшіне енген “Базель III” стандарттарына көшу процесі банктерге капитал жеткіліктілігі мен тәуекелдерді есептеудің жаңа тәсілдерін енгізуді міндеттеді. Бұл банктердің несие портфелінің сапасына қатаң бақылау орнатуына және қарыз алушының сенімділігін тереңірек бағалауына себеп болды. Сонымен қатар, ҚР Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігінің жаңа ережелері банктерді тұтынушылық несиелеуде абай болуға, төлем қабілеті төмен тұлғаларға несие беруді шектеуге бағыттайды.

Әлеуметтік және экологиялық факторлар да біртіндеп несие қабілеттілікті бағалау процесіне енгізілуде. ESG факторларын ескеру арқылы банктер тек қаржылық емес, сонымен қатар экологиялық қауіпсіздік пен әлеуметтік жауапкершілік көрсеткіштеріне де назар аударады. Тағы бір елеулі ерекшелік – несиелеу тәуекелдерін сақтандыру және кепілдік беру институттарының дамуы. «Даму» кәсіпкерлікті қолдау қоры мен «KazakhExport» секілді ұйымдар кепілдік немесе сақтандыру тетіктерін ұсына отырып, банктерге неғұрлым сенімсіз клиенттерге несие беру тәуекелін азайтуға көмектеседі. Бұл құралдар, әсіресе, экспортқа бағытталған шағын және орта бизнес субъектілеріне тиімді.

Жалпы алғанда, Қазақстандағы коммерциялық банктердің несие қабілеттілігін бағалау ерекшеліктері дәстүрлі қаржылық талдау, заманауи цифрлық технологиялар және ұлттық реттеушілік талаптардың үйлесімінде жүзеге асырылады. Бұл бағалау жүйесі динамикалық түрде өзгеріп, нарықтың жаңа талаптарына бейімделіп отырады. Мұндай кешенді және икемді тәсіл банктерге несиелік тәуекелдерді басқаруға, клиенттермен қарым-қатынасты нығайтуға және қаржы секторындағы тұрақтылықты сақтауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Қарыз алушының несиелік қабілеттілігін талдаудың банктік технологиялары [Электрондық ресурс]: <https://studopedia.info/>

2. Екінші деңгейдегі банктерге арналған тәуекелдерді басқару және ішкі бақылау жүйесін қалыптастыру қағидаларын бекіту туралы : <https://zakon.uchet.kz/kaz/>

FTAMP: 15.41.25

Д.Р. Шарипова
Ғылыми жетекшісі: **А.С. Орынбекова**
Шәкәрім университеті,
ҚР. Семей қ., e-mail: saripovadana04@gmail.com

ЭКРАН АРТЫНДАҒЫ БАЛАЛЫҚ ШАҚ: ГАДЖЕТТЕРДІҢ КОГНИТИВТІ ЖӘНЕ ЭМОЦИЯЛЫҚ ДАМУ АЙМАҒЫНА ЫҚПАЛЫ

Қазір балалық шақ «экран артында» өтетіндей әсер қалдырады: смартфон, планшет, теледидар, ойын платформалары балаға ақпаратты бір сәтте жеткізіп, көңілін де сол жылдамдықпен ауыстырады. Бұл құбылыстың барлығы бірдей зиян емес: сапалы білім беру бейнелері, бірге көру және талқылау (ата-анамен сөйлесу, сұрақ-жауап) баланың сөздік қорын байытып, жаңа ақпаратты түсінуіне көмектеседі. Дегенмен бақылаусыз және шамадан тыс қолдану зейіннің тұрақтылығын әлсіретіп, ұйқы тәртібін бұзып, эмоциялық реттеуді қиындатуы мүмкін. Сондықтан бүгінгі таңда басты сұрақ – «экранды мүлде тыйып тастау ма?» әлде, «балалар гаджетті қашан, қалай және қандай мазмұнмен қолданады?» дегенге келіп тіреледі [5].

Қазақстандық орта үшін бұл тақырып одан сайын өзекті. Біздің елде интернеті бар үй шаруашылықтарының үлесі жыл сайын артып келеді, соның ішінде бастауыш жастағы балалар да желіге ерте қосылады. UNICEF Kazakhstan деректері балалардың бір бөлігі күн сайын жасына сай келмейтін контентке ұшырайтынын, кибербуллингті бастан кешіретінін көрсетеді. Ал ата-аналардың барлығы бірдей қауіпсіздік баптауларын (жас шектеуі, сүзгі, жеке дерек қорғанысы) толық қолданбайды. Мұндай жағдайда цифрлық ортадағы мінез-құлықты тек «уақытпен» емес, мазмұн сапасымен және отбасындағы күн тәртібімен (ұйқы, қозғалыс, офлайн ойын) бірге қарастыру керек [7].

Ғылыми зерттеулер бұл көзқарасты нақтылайды. Мәселен, 1 жас шамасында экран уақыты жоғары балаларда 2 және 4 жаста коммуникация мен мәселе шешу салаларында даму кешеуілдері жиірек кездесетіні туралы ірі когорттық деректер бар. Яғни ерте кезеңде тікелей қарым-қатынас пен қимылды ойынның орнын экран толық баса алмайды [3]. Басқа шолуларда да «жылдам ауысатын» контент селективті зейінге қосымша жүк түсіретіні, ал бірге көру мен мазмұнды талқылау экран тәжірибесін пайдалырақ ететіні айтылады [5]. Қазақ зерттеушілері де осы ойды қолдайды: бала дамуына цифрлық орта әсерін бағалағанда тек құрылғыны емес, отбасыдағы қарым-қатынас мәдениетін, мектеп пен мұғалімнің цифрлық сауатын, мазмұн сапасын бірге саралау қажет [1].

Күнделікті өмірден алатын болсақ, мысалы, 2-сынып оқушысы кешкісін мультфильм көргенді ұнатады. Егер отбасында «ұйқыға дейін 90 минут – экрансыз» ережесі қойылса, құрылғылар жатын бөлмеге кірмесе, ал мультфильмді күндіз ата-анамен бірге қысқа көріп, соңынан кейіпкерлер туралы сөйлесіп (не болды? неліктен солай жасады?), бала біртіндеп тез ұйықтай бастайды, таңғы көңіл-күйі тұрақтанады, мектептегі тапсырманы орындауға отыруы жеңілдейді. Бұл - экранды толық тыймай, «қалай қолдану» тәсілін өзгерту арқылы оң нәтиже алуға болатындығын көрсететін өмірлік көрініс.

Осы мақаланың мақсаты – гаджеттердің бала дамуына ықпалын студенттік деңгейде түсінікті тілмен баяндау, когнитивті (зейін, есте сақтау, оқу дағдылары) және эмоциялық (көңіл-күй, ұйқы, өзін-өзі реттеу) салалардағы негізгі әсерлерді қысқа зерттеулермен негіздеу, отандық тәжірибеден дәйек келтіру және соңында қоғамға (ата-ана, мектеп, платформа, саясат) арналған қарапайым, іске асыруға болатын ұсыныстар ұсыну [7].

Мультимедиалық контенттің жылдам ауысуының **когнитивті дамуға ықпалына** тоқталсақ. Селективті зейін мен атқарушы функцияларға қосымша жүк түсіреді: ми релевант ақпаратты сүзгілеп, ұзақ уақыт шоғырлануда қиналуы мүмкін. Ірі когорттық зерттеу 1 жасында экран алдында уақыты көбірек болған балаларда 2 және 4 жаста коммуникация мен мәселе шешу салаларында даму кешеуілдерімен байланыс барын көрсетті. Қозғалыс дағдылары бойынша мұндай тұрақты байланыс табылған жоқ. Бұл ерте жаста тікелей тілдік өзара әрекет пен сенсомоторлық ойын ортасының орнын ешбір экран алмастыра алмайтынын аңғартады. Қарапайым мысал: 2–3 жастағы бала мультфильм көргеннен кейін ондағы сөздерді қайталауын ересекпен диалогқа айналдырса (сұрақ қойып, жауабы күтілсе), жаңа сөздер жадында жақсырақ сақталады; ал пассивті көруде бұл эффект әлсіз [3].

Кешкі уақытта жарық шығаратын экрандарды қолданудың **эмоциялық дамуға ықпалы** мелатониннің бөлінуін тежеп, ұйқыға кетуді кешіктіреді. Созылмалы ұйқы тапшылығы ашушандық пен мазасыздықты күшейтеді. Педиатрлық ұсынымдар 18 айға дейін экранды (бейнеқоңыраудан басқа) барынша шектеуді, 2–5 жастағы балалар үшін жасына сай жоғары сапалы контентті күніне шамамен 1 сағатпен шектеуді, құрылғыларды жатын бөлмеден тыс ұстауды ұсынады. Мысал: отбасы «ұйқыға дейін 90 минут – экрансыз» ережесін енгізгенде, бірнеше апта ішінде баланың ұйқыға кетуі жеңілдеп, таңғы көңіл күйі тұрақтанады деп ата-аналар жиі байқайды [5].

Қазақстандық деректер мен отандық пікір. UNICEF-тің Kazakhstan Kids Online зерттеуі біздің елде әр күні балалардың 15%-ы зиянды контентке ұшырайтынын, 21%-ы кибербуллингті бастан кешіргенін, 10%-ы бейтаныс адамдарды «досқа» қосқанын көрсетті. Бұл цифрлар тек экран уақыты емес, қауіпсіздік пен медиасауат мәселесін қатар көтеру қажет екенін білдіреді. Қазақстандағы медиа және саясат зерттеулері де «балалардың медиатұтынуын жеке қарастырмай, отбасындағы күйзеліс, ұйқы, ата-аналық бақылау сияқты факторлармен бірге талдау керек» деген тұжырымға келеді: кей отбасыларда баланың «қиын мінезі» экраннан гөрі ересектің күйзелісімен көбірек байланысты болуы мүмкін. Отандық зерттеулер жинағында айтылғандай, «сапалы білім беру контенті мен бірлескен (бірге көру, бірге оқу) тәжірибе баланың тілдік және әлеуметтік дамуын қолдайды, ал бақылаусыз пассивті көрілім кері әсер етуі ықтимал» [7].

Қазіргі шетелдік және аймақтық тұжырымдар. Еуропада сақтық ұстанымы күшейіп келеді: Швецияның Қоғамдық денсаулық сақтау агенттігі 2 жасқа дейін экранды мүмкіндігінше болдырмауды, кейінгі жаста жекеленген шектеулерді ұсынады. Бұл кеңестердің өзегі – отбасылық медиа-жоспар құру, сапалы мазмұнды сұрыптау, ұйқы мен қозғалысты «қызыл сызық» ретінде бекіту. Франкофон және скандинав әдебиеттерінде де «контекст – бәрінен маңызды: экран қай кезде, қай ортада, кіммен бірге және қандай мақсатта қолданылады?» деген тұжырым басым [2].

Қысқа оқу мысалы. Алматыдағы бір бастауыш сыныпта ата-ана мен мұғалім бір тоқсанда «медиа-жоспар» пилотын жүргізді: ұйқыдан 1–2 сағат бұрын экрансыз уақыт, құрылғыларды жатын бөлмеден шығару, күн сайын 60 минут ашық ауада белсенділік, ұй тапсырмасынан кейін 20 минут кітап оқу, экранды – тек бірге көру және қысқа талқылау. Тоқсан соңында ата-аналардың көбі «ұйқыға кету уақыты тұрақтанды, тапсырмаға отыруы жеңілдеді» деп субъективті бағалады. Бұл рандомизацияланған тәжірибе емес, бірақ халықаралық ұсынымдармен сәйкес келетін пайдалы практика үлгісі [3].

Когнитивтік даму өлшемдерінде мультимедиалық контенттің жылдам ауысуы селективті зейін мен атқарушы функцияларға жүктемені арттырып, оқу міндеттері кезінде тұрақты шоғырлануға кедергі келтіруі ықтимал. Ерте жастағы экран экспозициясы қысқа мерзімді жадтан ұзақ мерзімді жадқа консолидация үдерістерін әлсіретіп, оқу жетістіктеріне жанама әсер етуі мүмкін. Бұл, әсіресе, тілдік өзара әрекетке бай табиғи орта жеткіліксіз болғанда айқын байқалады [3]. Сондықтан «co-viewing», яғни ересекпен бірге көру және талқылау тәжірибесі экрандық стимулды әлеуметтік-тілдік контекспен байланыстырып, түсінуді тереңдетеді.

Эмоциялық және әлеуметтік даму тұрғысынан тікелей қарым-қатынас үлесінің азаюы эмпатия мен эмоцияны тану дағдыларына теріс әсер етуі мүмкін. Сонымен қатар жасына сай

келмейтін контент пен кибербуллинг қауіптері байқалады. 2022–2024 жылдардағы халықаралық деректер жасөспірімдердің едәуір бөлігінде әлеуметтік желідегі жағымсыз тәжірибелер мазасыздануды күшейтіп, ұйқы мен мектеп мотивациясына ықпал ететінін көрсетті. Мұндай байланыстар көбіне екіжақты: жоғары мазасыздық экранға «қашуды» арттырып, кері цикл қалыптастырады. Сол себепті алдын алу стратегиясы тек уақыт шектеулерімен шектелмей, эмоцияларды реттеу дағдыларын үйретуді, офлайн ортадағы сапалы өзара әрекет үлесін сақтауды қамтуы тиіс.

Қауымдастық және кәсіби ұсынымдар да осы бағытты қуаттайды. Америкалық Педиатрия Академиясы әмбебап «барлығына ортақ сағаттық норма» ұсынудан гөрі отбасылық медиа-жоспар құруды, ұйқы, қозғалыс және тікелей қарым-қатынасты «қызыл сызық» ретінде бекітуді, ал экранды 18 айға дейін бейнеқоңыраудан басқа қолданбауды, 2–5 жастағы балалар үшін сапалы контентті шамамен күніне бір сағатпен шектеуді ұсынады. Еуропада да сақтық қағидаты күшейді: Швецияның Қоғамдық денсаулық агенттігі 2 жасқа дейін экраннан тоқтауды, кейінгі жаста жекеленген ұсынымдарды ұсынады. Бұл құжаттар сараланған, контекстке сезімтал стратегияның маңызын көрсетеді [5].

Жалпы алғанда, гаджеттердің бала дамуына ықпалы екіжақты: саналы, сапалы және ересек делдалдығымен қолданылса – тілдік және ақпаратпен жұмыс істеу дағдылары дамуы мүмкін; пассивті, бақылаусыз және артық қолданылса – зейін, ұйқы және эмоциялық реттеу әлсірейді. Қоғамға арналған төрт ұсыныс: біріншіден, әр отбасы «медиа-жоспар» жасап, ұйқы, қозғалыс, офлайн ойын және бірлесіп көруді күн тәртібіне енгізісін; екіншіден, мектептерде «цифрлық гигиена» мен медиасауат бойынша қысқа сабақтар жүйеленсін, құрылғы оқу мақсатымен «үнемді» қолданылсын; үшіншіден, платформаларда жасқа сай қауіпсіздік параметрлері (жас шектеулері, сүзгілер, жеке дерек қорғанысы) нақты қосылсын; төртіншіден, қазақ тіліндегі сапалы балалар контентін (оқу-танымдық, шығармашылық) көбейту үшін гранттар мен серіктестік жобалар іске қосылсын. Осы көпдеңгейлі қадамдар гаджеттерді толық тыйым салмай, жас ерекшелігі мен мәдени ортаға бейімделген «саналы қолдану» мәдениетін қалыптастыруға көмектеседі [7].

Қысқаша айтқанда, гаджеттер баланың дамуына екіжақты әсер етеді: дұрыс контексте, сапалы мазмұнмен және ересек делдалдығымен қолданылса – тілдік қорды байытып, ақпаратпен жұмыс істеу дағдыларын қолдай алады. Ал бақылаусыз әрі шамадан тыс пайдаланылса – зейіннің тұрақтылығын әлсіретіп, ұйқыны бұзып, эмоциялық реттеуді қиындатады. Ерте жаста (әсіресе 0-2 жас) экран тәжірибесі бетті-бет қарым-қатынасты, қимылды ойын мен тілдік диалогты алмастырмауы тиіс. Дәл осы тәжірибе когнитивті және эмоциялық дамудың «іргетасы» болады [3]. Халықаралық шолулар да «сағат санынан» гөрі – мазмұн сапасы, қолдану уақыты мен орны, бірлесіп көру және талқылау сияқты тәсілдер маңызды екенін көрсетеді. Қазақстандық материалдар балалардың бір бөлігі зиянды контент пен кибербуллингке тап болатынын айғақтап, қауіпсіздік баптауларын күшейту, медиасауатты арттыру қажеттігін растайды [7]. Отандық ғалымдар да осы бағытты қолдайды: М.Б. Мұқанова баланың цифрлық тәжірибесін «отбасылық қарым-қатынас мәдениетімен және мектеп ортасымен бірге» қарастыру керектігін атап өтсе, Р. Мұстафина «сапалы білім беру контенті мен ересектің бағыттауы болғанда экран тәжірибесінің әлеуетті пайдасы» барын айтады [1].

Қоғамға арналған қысқа ұсыныстар:

1. Отбасылық деңгей: «медиа-жоспар» жасаңыз – ұйқыдан 90 минут бұрын экрансыз уақыт, құрылғыларды жатын бөлмеден шығару, күн сайын кемінде 60 минут белсенді қозғалыс, экранды көбіне бірге көру және қысқа талқылау [5].

2. Мектеп деңгейі: «цифрлық гигиена» модульдерін жүйелі оқыту, құрылғыларды оқу мақсатымен «үнемді» қолдану, оқудан кейін 15-20 минут кітап оқу дәстүрін енгізу [6].

3. Платформа/саясат: жас ерекшелігіне сай сүзгілер мен құпиялылық баптауларын әдепкі күйде қосу, қазақ тіліндегі сапалы балалар контентін грант/серіктестік арқылы көбейту, кибербуллингке қарсы шағым беру жолдарын жеңілдету [7].

4. Қарапайым тәжірибе: «жылдам марапат» беретін шулы контентті шектеу, ал түсіндіру-сұрақ қоюға шақыратын білім беру мазмұнын көбейту, баламен бірге көру, «Не

болды? Неге олай жасады?» деген екі-үш сұрақ қою – зейін мен түсінуді бекітуге көмектеседі [4].

Осы қадамдар гаджеттерді толық тыймай-ақ, баланың жасына, отбасылық және мектептік контекске сай «саналы қолдану» мәдениетін қалыптастырады. Нәтижесінде когнитивті (зейін, есте сақтау, оқу дағдылары) және эмоциялық (көңіл-күй, ұйқы, өзін-өзі реттеу) көрсеткіштерді теңгерімді ұстауға мүмкіндік туады – дәл бүгінгі цифрлық дәуір үшін қажет тепе-теңдік [7].

Әдебиеттер

1. Мұқанова Б. Қазіргі балалар психологиясындағы цифрлық технологиялардың әсері. Қазақстан педагогикалық ғылымдар академиясының еңбектері, – №4, – 2016. – 112-118 б.
2. Мұстафина Р. Гаджеттер мен балалардың когнитивті даму ерекшеліктері. ҚР Ұлттық ғылым академиясының хабарлары (Педагогика және психология сериясы), – №2, – 2021. – 87-95 б.
3. Takahashi I., Obara T., et al. Screen Time at Age 1 Year and Communication and Problem-Solving Developmental Delay at 2 and 4 Years. JAMA Pediatrics, Published online: 21 Aug 2023. <https://doi.org/10.1001/jamapediatrics.2023.3057> [JAMA Network](#)
4. Clemente-Suárez V.J., Beltrán-Velasco A.I., Herrero-Roldán, S., et al. 2024. Digital Device Usage and Childhood Cognitive Development: Exploring Effects on Cognitive Abilities. Children, 11(11), 1299. <https://doi.org/10.3390/children11111299> [MDPI](#)
5. Moreno M.A., Aboujaoude E., Radesky J.S., et al. (2024). The Family Media Plan. Pediatrics, 154(6), e2024067417. <https://doi.org/10.1542/peds.2024-067417> [AAP Publications+1](#)
6. OECD. How's Life for Children in the Digital Age? Paris: OECD Publishing. (Толық есеп). <https://doi.org/10.1787/c4a22655-en> [OECD+2OECD+2](#)
7. UNICEF Kazakhstan. Children in the Digital World: Kazakhstan strengthens protection (Kazakhstan Kids Online негізінде). Баспасөз хабарламасы. <https://www.unicef.org/kazakhstan/en/press-releases/children-digital-world-kazakhstan-strengthens-protection> 2025, 24 ақпан.

FTAMP: 06.81.23

А. Ш. Молдабекова, З. Лесбекұлы
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
ҚР, Тараз қ., aizan.2008@mail.ru

ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУДЫҢ ТИІМДІ БАҒЫТТАРЫ

Қаржылық сауаттылық – қаржылық саладағы ықтималдылық құралдарды тәжірибелерде қалай сәтті қолдануға болатындығын түсіндіретін білім мен нақтылықтың жиынтықтарын біліреді. Осының нәтижесінде адамдар табыстар жинауды, бюджеттерін сауатты жоспарлауды және жұмсалатын қаржыларын рациональды пайдалануды үйренеді. Экономикамызды тұрақсыздықтар болған кездерде қаржылық сауаттылық алдыңғы уақытқа деген сенімділікпен бағыт жасауына мүмкіндік туғызады.

Қаржылық сауатты болу арқылы – өз қаражатыңызды дұрыс басқарудың қағидаларын ұстау арқылы сіз кірісіңізге байланысты өмір сурудің және өздеріңіздің әл – ауқаттарыңызды жоспарға сәйкес арттырып отыруды үйренесіз.

Қаржылық сауаттылығы бар тұлға келесілерді нақты біледі, олар:

- өзіне және туыстарына күтілмеген жағдайда қаражылай қорғауды қамтамасыз етеді;
- нақты жұмысы болмағанның өзінде әдеттегі бойынша күн көрістің деңгейлерін сақтап отыруы;
- қаржылық қор құрып және оны арттырып отыруы;
- қосымша кіріс көздерін тауып отыруы;

- алаяқтық қаржы сызбаларын түсіне білуі;
- жұмыс берушілеріне, зейнеткерлік жүйедегі реформаларға, мемлекетіміздегі экономикалық жағдайларға тәуекелді болмай, өздерінің күштері мен мүмкіндіктерін пайдалануға ұмтылу.

Қаражаттың сауатты басқару – ол кірістерінің шығыстарынан көп, ал бос қалған қаражаттарының барлығы жұмыс істеп кіріс әкеліп отыруы. Қазіргі уақытта көп адамда осындай ауқаттылық деңгейлеріне қол жетімсіз болып есептеледі. Еңбек ақыдан, еңбек ақыға дейін өмір сүріп отырсаңдар, бос қаражатты қайдан алуға болады. Ол үшін әркім қаржысын үнемдеп, қаржы құюға, пассивті кірістер алуына және қаржылық сауатты болуға болады. Ол үшін адамдар ең алдымен бюджеттің бөлудің негіздерін түсінуі тиіс, қаржыны ала салып жұмсамай әдеттеріңізді өзгерту қажет. Ең алдымен кірістеріңізбен шығыстарыңыздың есептерін жүргізулеріңіз қажет.

Әр адам түсетін қаржысы мен жұмсалатын ақшаларыңыздың есептерін жүргізу. Ол – қаржылай сауатты тұлғалардың пайдалы әрекеті болып саналады. Жұмсайтын шығындарыңызды бағыттары бойынша жіктеуді бастаңыз: [1].

1) ағымдық шығындар: сіздің күнделікті өміріңізге қажетті азық – түліктер мен тауарларды сатып алуы;

2) нақты (міндетті) төлемдері: несиелердің, коммуналдық қызметтердің, ұялы байланыстарға жұмсалатын қаржы;

3) ойындар мен сауықтарға: киноға баруы, тойлар, туылған күндер және т.б;

4) ірі мөлшерге сауда жасауы;

5) авкөлігіңізге байланысты: сонымен қоса сақтандыру және жанар – жағармайға қатысты шығындарыңыз.

Осылай шығындарыңызды есептегеннен кейін табыстарыңызды да жазып отыруларыңызды ұмытпаңыздар. Тек еңбек ақы емес, өзге де кіріс көздерінен түсетін табыстарды, сонымен бірге депозиттер және басқа да салымдар бойынша пайызды қоса есеп жүргізіп отыру. Мәліметтердің барлығын жинақтап, оларды зерттеу мен талдауға жасаймыз.

– бір айдағы шығыстарыңыз бен кірістеріңізді салыстырыңыздар,

– өздеріңіздің айналып өтулеріңізге болатын шығындарыңызды анықтаңыздар (жоспарланбаған сатып алуларыңыз, такси, тойлар және т.б шығындар),

– аз төлеуге болатын шығындар баптарыңызды табыңыздар (тауарларды жоғарғы бағалармен сатып алулары, қымбат салондарда шаш қиюлары үшін артық төлемдер) жасауы,

– нақты қорытынды жасау керек (айдың аяғында қанша ақша қалғандарына),

– үнемдеулер бойынша қанша қаржы қалуы мүмкін екендігін есептеу.

Қорытындысында сіздер өздеріңіздің қаражаттық жағдайларыңызды нақты бейнелерін есептеп шығарасыз жән шығындарыңызды оңтайландыру керектігіңізді білесіз.

Әр тұлға бюджетін жоспарлап белгілі мақсатқа жете алады. Мақсаттар кез – келген сипаттарға ие болады. Зейнет жасында қаржыға деген таршылықсыз өмір сүруі, ипотекаларды мерзімдерінен бұрын төлеп қаржы жинақтау.

Қаржы сауаттылығы – бұл бірінші кезектерде өз қаржыңды сауатты басқару. Қаржы сауаттылығы тұлғалардың әл – ауқатын және өмірді сүрудің сапаларын арттыру болып саналады, тұтынушылар үшін ақпараттарға қол жеткізудің аясын кеңейтеді, азаматтардың қаражаттық көрсетілетін қызметтерін қамтуды және де қол жеткізулерді қамтамасыз етіп отырады.

Қаражаттық атқарылатын жұмыстар мен қызметтердің қарқынды дамулары, бөлшектік өнімдердің онлайн – форматтарда және цифрлы технологияларда түрленуі, неғұрлым күрделі және сондай – ақ бір мезгілдерде тәуекелді қаражаттық құралдарға сұраныстардың артуларының заманауи жағдайларында азаматтардың қаржылық сауаттылық мәселелерін үнемі жаңартып отыруларды талап етуі. Азаматтардың қаражаттық білімдерін арттыру қаражаттық көрсетілетін қызметтерді тұтынушының құқығын қорғау жүйелерінің негізгі элементтері болып табылады, тұлғалар мен кәсіптің қаражаттық көрсетілетін қызметтерге үздіксіз қол жеткізулерінің,

қаражаттық тұрақтылық пен қоғамның әл – ауқаттарын қамтамасыз етудің шарттары болып есептелінеді.

Қаржы сауаттылығы келесідегідей құрамдас бөліктің жиынтықтарынан құралады. Қаржылық атқарылатын жұмыстар мен құралдарды қолдана білуі, өз меншіктеріндегі қаражаттарды басқарудың жолдарын, халықтың қаржы жүйелерін, олардың жұмыс істеудің қағидаларын, сондай – ақ қаржылық атқарылатын қызметтердің салаларында тұтынушының құқығын қорғау туралы хабардар болуы. Азаматтардың қаржысының сауаттылығы жоғары деңгейлердегі тұлғалардың өмір сүру деңгейлерінің жоғарлауларына, жеке қаржы салымшыларының қаражаттарының ел экономикаларына келулеріне, қаржылық нарықтардағы бәсекелестіктерінің дамуларына, қаражаттық тұрақтылықтардың дамуларына және тұтынушылардың әл – ауқаттарына ықпал жасайды.

Қаржылық сауатты болу үшін қаржылық жоспарыңызды дұрыс жоспарлау қажет. Бұл адамдарға жолдан тайып кетпеулеріне және өз мақсаттарына жетулеріне жәрдем беретін өте қуатты құрал. Егерде де сіздер қаржылық жағдайларыңызды жақсартуды армандасаңыз, онда алдыңғы уақытқа жоспарлар жасаудан бастау керек. Бұл жоспарыңыз белгілі бір жерге жететін негіздемеге алатын картаңыз болады. Қаражатыңызды жоспарлаумен айналысып, өзіңіздің қаражаттық жағдайларыңыздың толық көріністерін көруге және жұмсалынатын қаржылардың немесе табыстардың қандай бағыттарын бақылауды қажет екендіктерін нақты бағалауыңызға болады.

Қаржылық сауатты адамның бейнесі келесідей сипатталады:

1. Өз меншігіндегі кірістер мен шығыстардың есебін жүргізеді, яғни қандай табыс алғанын, ақшаны қалай жұмсағанын, кірістер мен шығыстар арасындағы айырмашылық қандай екенін білуеді.

2. Тапқан табысын шығыстарына қарағанда аз жұмсайды. Әрине, қаржылық сауатты адамның әр түрлі банктерде кредиттері жоқ, ол өз тапқан табысы мен қолдағы бар қаражатына өмір сүре алады.

3. Қаржы әлемінде шешім қабылдауға сауаты жеткілікті, өйткені ол қажетті ақпаратты қайдан табуға болатынын біледі. Әрине, қаржыларды басқаруға қатысты барлық жағдайды бақылау мүмкін емес, бірақ қажетті ақпаратты қайдан алу керектігін білу, түсіну қажет және оны барынша тиімді пайдалана білу керек.

4. Қаржылық қызметтерді ұтымды таңдауды жүзеге асырады. Өз ақшасын жоғалтпау үшін қаржы ұйымдарының сенімділігін қадағалау қажет.

5. Меншікті резервтік қоры бар – «қауіпсіздік жастығы», күтпеген жағдайлар болған жағдайда қолдануға бағытталған қор. Бұл қаржылық сауаттылықтың ең маңызды ережелерінің бірі. Сіз жұмыстан айырылып, немесе ауырып қалуыңыз ықтимал, дәл осындай жағдайда резервтік қордағы ақша қаражаты сіздің өмір сүру сапанызға елеулі зиян келтірмей, өз мұқтаждарыңыз бен міндетті төлемдерді төлеуге көмектеседі.

6. Қаржы қызметтерін тұтынушының құқығының қалай қорғалғанын біледі, яғни адам қаржы нарығындағы құқықтары бұзылған жағдайда қайда жүгіну керектігін біледі.

Қаржылық мақсатқа жету үшін парасатты болу, ойланбай ала салу немесе несиелер алуларына жол бермеулері қажет. Әсіресе шектеулер шараларында пайдаланылатын кезеңдерде несиелерден және басқа да борыштардан бас тартулары қажет болады. Тұрақтылық негіздерінде қаржы жинақтауларды ұмытпауларыңыз керек, әрбір адамдарда қаржылық қауіпсіздік – жұмсалынбайтын қаржы қоры болуы тиіс.

Қаржылық сауаттылыққа бірнеше ұсынымдар:

– аса бір қажеттілік тумаса, тұтынушылық несиелерді де алмау қажет. Жеке бюджетке түсетін қосымша ауыртпалықтардан бас тарту қажет,

– қаражаттық қызметтер мен жұмыстарды таңдар алдында мұқият зерттеп және мониторинг жасап, сіздер үшін тиімді жағдайды іздеу қажет,

– резервтер жасау қажет.

Бюджеттерді жүргізу табыстар мен жұмсалынатын қаржыларды есепке алуы, қаражатты жинақтау, сіздерге неғұрлым жинақы болуларына, коммерциялық банктерден

немесе қаржы ұйымдарынан қарыздар сұрамауларына көмектеседі. Өз қаражаттарыңызды күмәнді қаржы ұйымдарына сеніп тапсыра аласыздар. Сіздер қаржы алаяқтарының құрықтарына және қаражаттық пирамидаларға түсіп қалмауларыңыз керек, қаржыңызды көбейтетін жолды яғни инвестициялауды үйреніңіз. Қаржыны сақтау жартылай біткен істер, оларды көбейте білу қажет. Іс жүздерінде қаражат жағынан тәуелсіз тұлға болу үшін қаржы салымдарын үйрену қажет.

Қаражатты сақтау бөлек те, ал оны арттыра бөлу өнер. Қазіргі кезде қаржыны сақтаудың түрлі амалдары бар. Бір қаражаттың бөлігін жылжымайтын мүліктерге, екіншісін қаржы салымдарына, яғни инвестициялық қорларға салған жөн. Енді біреулері қаржыны түрлі қоржындарда сақтайды.

Қаржылық сауатты адамның бойындағы негізгі 5 белгісіне тоқталайық [2].

1. Ол тұлға үнемі өз қаржысын бақылайды. Қаржылық сауаттылығы жоғары адамдар өзінің табыстары мен жұмсалатын қаражаттарының есептерін жүргізеді. Олар қысқа және ұзақ мерзімдерге қаржылық жоспарлар құрады. Ең жақсысы қаржылық жоспарлар жасау осылардың ішінде болады, олар:

- қолда барын және жұмсайтын ақша қаражаттарының сандарын есепке алады;
- жұмсалынатын қаржысын қайта қарап реттеуге келтіреді.
- кірістері мен шығыстарын жоспарлайды.

2. Бұл тұлға тапқан қаржысының барлығын жұмсамайды. Қаржылық сауатты адам коммерциялық банктерден және қаржы ұйымдарынан несиелер алмайды. Ол тапқан қаржысымен өмір сүре отырып жинақтар жасайды. Өзінің жалақысынан 10 % қалдырып отырады. Бұл қаражат қажеттіліктерге емес, болашақ күндерге активтерге қаржы салымдары болып есептелінеді.

3. Ол тұлға әлемді қадағалап отырып және оны басшылыққа алады, яғни:

- қаржылық нарықтағы жағдайларды бақылайды;
- түрлі қаржылық өнімдер мен қызметтердің ерекшеліктерін түсіндіреді (несиелер, жинақтық салымдар, микронесиелер, ипотекалар);
- қаржыларын жоғалтып алмаулары үшін қаржы ұйымдарының сенімділіктерін тексереді;
- қаржы салаларында өз құқықтары мен оларды қорғаудың тәсілдерін біледі және қолданады.

4. Ол тұлғаның жеке резервтік қорлары болады. Әр тұлғаның күтпеген жағдаяттары үшін сақтауда тұратын қаржылары болуы қажет. Сіз жұмыстан айырылып, ауырып қалуларыңыз мүмкін және т.б. Осындай мәселелер туындағанда оларды шешуге дайын болуларыңыз қажет. Сол үшін резервтік қорлар болуы тиіс.

5. Бұл тұлға зейнетақы жинақтарын сауатты жинақтайды.

Бұл тұлғаның өмірлік негізгі міндеттері анықталған, ол үлкен және салыстырмалы түрдегі несиелері – өтелген уақыттарда зейнетке қаржыны жинқтай бастауыңыз керек. Қаржылық сауаттылығы бар тұлға – бұл стратегиялық ойлау қабілеттілігі бар және алдыңғы уақытын көре білетін тұлға екенін ұмытпаймыз.

Қорыта келе, қаржылық сауаттылық сіздердің өмірлеріңізді жақсы жақтарына өзгертіп және оларды ыңғайлы етеді. Ендеші сіздер тапқан табыстарыңызды тиімді жұмсап, қызықтарын көру әркімнің өзіне байланысты.

Үй шаруашылығы мүшелерінің өндірістік қызметі нәтижесінде жасалынған *үй шаруашылықтарының қаржылық ресурстары* – бұл отбасы қарамағындағы жиынтық ақша. Үй шаруашылығының ақшалай қаражаттарының көлемі шаруашылықтағы әркімнің күш салуына байланысты.

Үй шаруашылығының қаржылық ресурстары, әдеттегідей, нысаналы арналымы бар оқшауланған ақшалай қаражаттар түрінде болады. Екі негізгі қор жасалды:

– тұтынуға арналған қаражаттар, ол осы ұжымның – отбасының жеке қажеттіліктерін (тағам өнімдерін, өнеркәсіп өндірісінің тауарларын сатып алу, түрлі ақылы қызметтерді төлеу

және басқалары) қанағаттандыруға арналған;

– жинақашаларға (кейінге қалдырылған қажеттіліктердің) арналған қаражаттар, ол келешекте қымбат тұратын тауаларды сатып алу үшін пайдалануға немесе пайда алуға арналған капитал ретінде.

Қаржылық ресурстардың ақшалай нысаны үй шаруашылығының қажеттіліктерін тұтас алғанда шаруашылық ұжымының мүмкіндігімен үйлесуіне, сонымен бірге отбасындағы әркімнің қажеттіліктері қалай қанағаттандырылып отырғанын бақылауға жағдай жасайды.

Үй шаруашылықтарының қаржылық ресурстарының құрамы мыналарды кіріктіреді:

1) меншікті қаражаттар, яғни отбасының әрбір мүшесінің тапқан жалақысы, қосалқы шаруашылықтан алған табыс, коммерциялық қызметтен түскен пайда;

2) рынокта жұмылдырылған, кредит ұйымдарынан алған кредиттік нысандағы қаражаттар, дивидендтер, пайыздар;

3) қайта бөлу ретінде түскен қаражаттар – зейнетақылар, жәрдемақылар, бюджеттерден және бюджеттен тыс әлеуметтік қорлардан алынған несиелер.

Үй шаруашылығының тұрақты және уақытша табысын ажыратады. *Тұрақты* – бұл адам үміттеріне сәйкес болашақта сақталынатын табыс. Тұрақты экономикалық қоғамда табыстың бұл түріне, әдеттегідей, еңбек қызметіне ақы төлеуді жатқызады. *Уақытша* табыс деп болашақта жоғалатын табысты айтады, мысалы, акционерлік қоғамның тоқтатылуына байланысты бағалы қағаздардан түскен табыс. Қазақстанда елдің жалпы экономикалық жағдайы тұрақсыздау болып тұрғанда үй шаруашылығының бүкіл табысы уақытша, қиын болжанатын табыс болып келеді.

Әдебиеттер

1. Қаржылық сауаттылықты арттырудың тиімді жолдары қандай. <https://el.kz/>

2. Қаржылық сауаттылық: ол неге маңызды және оны қалай арттыру керек. <https://www.bcc.kz/kz>

FTAMP: 15.81.23

А.Ф. Азизова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ҚР, Алматы қ., azizova-aziza95@mail.ru

ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІ МЕН ЭМПАТИЯНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҚҚА ЫҚПАЛЫ

Қазіргі кезеңдегі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, ақпараттық технологиялардың жылдам дамуы және тұлғааралық өзара әрекеттестік формаларының күрделенуі студент жастардың психологиялық саулығына жаңа талаптар қояды. Психологиялық денсаулық тек эмоционалдық тұрақтылық немесе күйзеліссіз өмір сүру жағдайы ғана емес, ол тұлғаның өзімен, қоршаған ортамен және қоғаммен үйлесімді қатынас орната алу қабілетімен тығыз байланысты. Осы тұрғыдан алғанда, қарым-қатынас мәдениеті мен эмпатияның деңгейі студенттің психологиялық әл-ауқатын айқындайтын маңызды факторлардың бірі болып табылады.

Адам денсаулығы – ең күрделі де өзекті мәселелердің бірі. Оның маңыздылығы ғылыми-техникалық прогреспен қатар артып келеді. Бүгінгі цифрлық өркениет жағдайында бұл мәселенің өзектілігі күшейе түсуде, сондықтан адам денсаулығын айқындайтын барлық құрамдас және детерминациялық факторларды жан-жақты зерттеу қажеттілігі туындайды.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДҰ) мамандарының деректеріне сүйенсек, адамның денсаулығы көптеген факторларға байланысты: өмір салты, тұқым қуалаушылық, қоршаған ортаның жағдайы, ұлттық денсаулық сақтау жүйесінің жұмысы және т.б.

Аталған факторлардың ешқайсысының маңыздылығын жоққа шығармай отырып, біз адамның психологиялық мәдениеті, оның ішінде қарым-қатынас мәдениеті адамның психологиялық денсаулығын, демек жалпы денсаулығын айқындайтын маңызды факторлардың бірі деп есептейміз.

Қарым-қатынас мәдениеті - тұлғаның әлеуметтік қарым-қатынаста өз ойын, сезімін, көзқарасын этикалық және психологиялық тұрғыдан орынды жеткізе білу қабілеті. Ол сөйлеу мәдениетімен, вербалды және бейвербалды мінез-құлық ережелерімен, серіктесіне деген сыйластықпен және өзін-өзі ұстау нормаларымен анықталады.

Психологиялық тұрғыдан алғанда, қарым-қатынас мәдениеті адамның ішкі үйлесімділігі мен эмоционалды интеллектісінің көрінісі болып табылады. Жоғары мәдениетті қарым-қатынас орната алған тұлға өз эмоцияларын басқара алады, шиеленістерді сындарлы жолмен шешуге бейім және әлеуметтік бейімделуі жоғары болады. Бұл қасиеттердің барлығы психологиялық денсаулықтың көрсеткіштері ретінде қарастырылады. Ғалымдар қарым-қатынас мәдениетін сипаттай отырып, оның бірнеше қырын ажыратады.

Бірінші аспект – мәдени-тарихи, яғни қоғамдағы адамдар арасындағы өзара әрекеттестік ұйымдасуының тарихи және әлеуметтік дәстүрлерін қарастырады.

Екінші аспект – әлеуметтанулық, бұл белгілі бір әлеуметтік топқа жататын адамдар арасындағы тұлғааралық қатынастардың ерекшелігін сипаттайды.

Үшінші аспект – психологиялық, онда назар адамның жеке-психологиялық қасиеттеріне, тұлғалық ерекшеліктеріне аударылады.

Осы зерттеуде біз дәл осы психологиялық аспектін қарастыруды мақсат етеміз, себебі қарым-қатынас мәдениеті – адамның психологиялық мәдениетінің және жалпы мәдениетінің ажырамас бөлігі, ол тұлғаның табыстылығын немесе сәтсіздігін айқындайды әрі оның психологиялық денсаулығына әсер етеді.

Психологиялық мәдениет мәселесін зерттеуге И.С. Кон, А.А. Леонтьев, А.Л. Свенцицкий, В.Н. Куницына сынды ғалымдар зор үлес қосқан. Олар қарым-қатынас мәдениетінің әртүрлі әлеуметтік қауымдардағы көріністерін қарастырған.

Я.Л. Коломинский психологиялық мәдениетті анықтай отырып, оның негізгі компоненттері ретінде өзін-өзі тану, өзін-өзі реттеу және тұлғааралық өзара әрекеттестік саласындағы адамзат жетістіктерінің жиынтығын атап көрсетеді. Демек, психологиялық мәдениет - бұл қарым-қатынас саласындағы дағдыларды, өзін-өзі реттеу мен өзара түсіністік механизмдерін қамтитын күрделі құрылым.

Психологиялық мәдениеттің өзегі болып табылатын қарым-қатынас мәдениеті адамның ішкі (интраперсоналды) және тұлғааралық (интерперсоналды) өмір сүру салаларын қамтиды. Ішкі саланың өлшемі - адамның өзінің психологиялық денсаулығын сақтау қабілеті болса, тұлғааралық салада - өзгенің психологиялық саулығын қолдау әрекеттері көрініс табады. Осыған байланысты қарым-қатынас мәдениеті мен адамның психологиялық денсаулығы арасындағы өзара байланыс мәселесін зерттеу маңызды болып табылады.

«Адамның психологиялық денсаулығы» ұғымы екі маңызды категорияны біріктіреді: денсаулық психологиясы және адам психологиясы. Дәл осы екі бағыттың қиылысуында адамды тұтас жүйе ретінде қарастыратын психологиялық модельдер қалыптасады.

Психологиялық денсаулық теорияларының әртүрлі бағыттарын талдай отырып, келесі жалпы ұстанымдарды бөліп көрсетуге болады:

а) «Психологиялық денсаулық» ұғымы - адамның рухани өлшемін сипаттайтын, рухани саулықтың ғылыми баламасы;

б) Психологиялық денсаулық мәселесі - адамның рухани дамуының нормасы мен патологиясы туралы сұрақ;

в) Психологиялық денсаулықтың негізі - адам субъектілігінің қалыпты дамуы;

г) Психологиялық денсаулықтың негізгі критерийлері - адамның даму бағыты мен оның адамгершілік қасиеттерінің жүзеге асу сипаты.

Психологиялық денсаулық - бұл мәдени феномен, ол тұлғаның саналы, ерікті және мақсатты күш-жігерінің нәтижесінде қалыптасады. Адам өз жан саулығын сақтау үшін белсенді

әрекет етеді, адамзат тәжірибесіне, мәдениетке, кітаптар мен басқа адамдар арқылы жинақталған рухани құндылықтарға жүгінеді.

Демек, психологиялық денсаулық - бұл адамның өз рухани әл-ауқатын арттыруға бағытталған мақсатты іс-әрекеттерінің нәтижесі. Ал мұндай іс-әрекеттердің тиімділігі адамның психологиялық мәдениетіне, әсіресе оның қарым-қатынас мәдениетіне тікелей байланысты.

«Эмпатия» (грек. *empathia* – «сезімге ену») ұғымы XX ғасырдың басында психология ғылымына енгізілген. Ол басқа адамның ішкі әлеміне ену, оның эмоционалды күйін түсініп, оны өз сезімі арқылы сезіну қабілетін білдіреді. Басқа адамның эмоционалды күйін түсініп, оны ішкі сезім деңгейінде бөлісе алу қабілеті. Бұл қасиет тұлғааралық қатынастың сапасын арттырып, өзара сенім мен психологиялық қолдау атмосферасын қалыптастырады. Психологиялық тұрғыдан эмпатия – стресс жағдайында өзін және өзгені түсінудің құралы, тұлғаның психологиялық икемділігін арттыратын тетік. Эмпатиясы дамыған тұлға эмоционалды күйзеліс жағдайынан тез шыға алады, өзара көмек пен қолдауға бейім келеді.

Қазіргі қоғамдағы адамаралық қатынастар жүйесі күннен-күнге күрделеніп, тұлғалардың өзара түсінісуі мен эмоционалды қолдау көрсету қабілетіне жоғары талаптар қойылуда. Мұндай жағдайда адамның басқа адамды түсіну, оның сезімдері мен көңіл-күйін бөлісе алу қабілеті – эмпатия – тұлғааралық өзара әрекеттестіктің табысты болуын айқындайтын маңызды психологиялық факторлардың бірі болып табылады.

Эмпатия адамның коммуникативтік мәдениетінің өзегі ретінде тұлғааралық қатынастарды үйлестіреді, өзара сенім мен қолдау сезімін қалыптастырады және әлеуметтік бейімделуге ықпал етеді.

Тұлғааралық қарым-қатынас пен өзара әрекеттестікте эмпатия бірнеше маңызды функцияларды орындайды:

- Коммуникативтік, реттеуші, эмоциялық және әлеуметтік-перцептивтік функциялар – эмпатия қарым-қатынас процесінде сезімдік үндестікті қамтамасыз етеді, өзара түсіністікті жеңілдетеді;
- Тұлғалық дамуға ықпал ету функциясы – эмпатия сұхбаттасушылар арасындағы эмоционалды ширығуды төмендетіп, эмпатия субъектісіне жағдайды дұрыс бағалауға және өзара әрекеттестік серіктесіне бейімделуге көмектеседі;
- Қолдау және жанашырлық көрсету функциясы – эмпатия басқа адамға өзін ашуға, рухани тұрғыдан жеңілдеуге және қиын жағдайдан шығуға жәрдемдеседі;
- Агрессияны тежей алу функциясы – егер эмпатия жоғары деңгейде дамыған болса (мысалы, проәлеуметтік эмпатия түрінде), ол тұлғаның агрессивті мінез-құлқын шектейді. Ал егер эмпатия деңгейі төмен немесе қарапайым сипатта болса, адам өзгенің эмоциялық күйлерін түсініп, олардың әрекеттерін болжай алмайды, сондықтан эмпатия агрессияның алдын алу қызметін атқара алмай қалады.

Эмпатия барлық тұлғааралық қатынастарда көрініс табады. Бұл оның өзара түсіністікті қамтамасыз етіп, қарым-қатынас процесіндегі қабылдаудың бұрмалануын азайту қабілетімен түсіндіріледі. Ақпаратты жинау мен талдауға да әсер етеді: жеке тұлғаны қарым-қатынас процесіне белсенді қатысуға, өз қатыстылығын арттыру мақсатында ақпарат алуға ынталандырады; алынған ақпаратқа кері байланыс ретінде әрекет етеді.

Эмпатияның үш деңгейі ажыратылады: когнитивтік (басқаның ойы мен жағдайын түсіну), эмоционалды (оның сезімін бірге сезіну) және мінез-құлықтық (қолдау әрекеттерін көрсету). Бұл үш компоненттің бірлігі эмпатиялық әрекеттің толыққанды болуын қамтамасыз етеді. Эмпатиясы жоғары студенттер әлеуметтік ортада белсенді, тұлғаралық қақтығыстарды сирек бастан кешіреді, ал бұл өз кезегінде олардың эмоционалды тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

К. Роджерс эмпатияны тұлғааралық қатынастың ең маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастыра отырып, оны «адамның басқа адамның ішкі әлемін оның көзімен көре білу қабілеті» деп анықтайды. Ал А.А. Бодалев эмпатияны тұлғааралық өзара түсіністіктің және сенімді қатынастардың негізі деп сипаттайды.

Жоғары деңгейлі эмпатиясы бар тұлға келесі қасиеттермен сипатталады: мейірімділік, тіл табысқыштық, шыдамдылық, ашықтық, қарым-қатынаста сауаттылық және альтруизм. Ал төмен деңгейлі эмпатия тұйықтықпен, жабықтықпен, дөрекілікпен және қатынастағы суық мінезбен ерекшеленеді.

Ғалымдар Дж. Сальзер мен Р. Берглас өз зерттеулерінде жоғары эмпатиялық қабілеті бар адамдар өзгені жағымсыз оқиғалар үшін кінәлауға бейім еместігін, жазалауға талап қоймайтынын және кешірімділік танытатынын атап өтеді. Эмпатиясы жоғары тұлғалар агрессияға азырақ бейім болады.

Эмпатия қарым-қатынасқа қатысушылардың тұлғалық дамуына ықпал етеді: эмоционалдық күйзелісті төмендетеді, эмпатия субъектісіне өзара әрекеттесу жағдайында бағыт табуға және серіктесіне бейімделуге мүмкіндік береді; эмпатия объектісінің өзін-өзі растауына, ашылуына, қолдау сезінуіне және рухани жеңілдеуіне әсер етеді. Осылайша, эмпатия тұлғааралық қатынастың көптеген түрлерінде көрініс табады және өзара әрекеттесудің басым стилін айқындайды. Эмпатиялық қабілеттер адамдар арасындағы үйлесімді қарым-қатынасты қалыптастыруға ықпал етеді.

Эмпатиясы жоғары адамдар әңгімелесушінің көңіл-күйін, эмоционалдық жағдайын тез аңғара алады, өз мінез-құлқын соған сәйкес реттейді. Мұндай тұлғалар өзара түсіністік пен қолдау атмосферасын қалыптастырып, шиеленістердің алдын алады. Керісінше, эмпатия деңгейі төмен адамдар жиі тұлғааралық қақтығыстарға ұшырайды, өйткені олар өзгелердің сезімдерін, уәждерін түсінуде қиындық көреді. Бұл өз кезегінде тұлғааралық қатынастардың тиімділігін төмендетіп, әлеуметтік оқшаулануға әкелуі мүмкін.

Эмпатия тұлғаның эмоционалды тұрақтылығына, ішкі үйлесімділігіне және басқалармен сындарлы байланыс орната алу қабілетіне әсер етеді. Сондықтан эмпатияны дамыту – әлеуметтік бейімделудің, психологиялық денсаулықтың және тұлғааралық өзара әрекеттестіктің маңызды шарты.

Қарым-қатынас мәдениеті мен эмпатия өзара тығыз байланысты екі психологиялық феномен болып табылады. Эмпатия мәдениетті қарым-қатынастың ішкі мазмұнын анықтайды, ал қарым-қатынас мәдениеті эмпатиялық қабылдаудың мінез-құлықтық көрінісін қамтамасыз етеді.

Мәдениетті қарым-қатынас эмпатиялық тыңдау, әңгімелесушінің сезімін бағаламау, ашық және сенімді диалог орната алу дағдыларынан тұрады. Бұл дағдылар студенттердің академиялық және әлеуметтік өміріндегі психологиялық саулығын нығайтады. Қарым-қатынас мәдениеті мен эмпатияның өзара байланысы мәдени фактордың эмпатияның көріну ерекшеліктеріне әсер етуімен айқындалады.

Эмоционалдық компонент тұрғысынан мәдени фактор сезімдерді білдіру тәсілін және олардың қарқындылығын анықтайды. Ол адамның эмоцияларын еркін білдіруіне, тұлғааралық қатынаста ашық болуына немесе, керісінше, өзін-өзі ұстамдылықпен көрсетуіне ықпал етеді.

Когнитивтік және мінез-құлықтық аспектілерде бір мәдени орта өкілдерінің ұқсастығы олардың ортақ мәдени кеңістікте әлеуметтенуінен туындайды. Эмоцияларды білдірудің ортақ үлгілері эмоционалдық реакцияларды түсінуді жеңілдетіп, эмоционалдық үндестіктің пайда болуына мүмкіндік береді. Тілдің, көзқарастар мен адамгершілік қағидалардың ортақтығы қарым-қатынас серіктесін тезірек түсінуге жәрдемдеседі.

Басқаларға көмек көрсету, жанашырлық пен қолдау танытудың мәдени тұрғыда қабылданған стандарттары эмпатияны басқаның сезімін барынша тиімді қабылдап, оны дәл жеткізуге мүмкіндік береді.

Зерттеулер көрсеткендей, эмпатия мен коммуникативтік мәдениеті жоғары студенттерде стресс деңгейі төмен, өзін-өзі бағалау тұрақты және эмоционалды жанжалдар сирек байқалады.

Жоғары оқу орындарындағы психологиялық қызмет студенттердің қарым-қатынас мәдениетін дамыту және эмпатиялық қабілетін жетілдіру арқылы олардың психологиялық денсаулығын сақтауға бағытталуы тиіс.

Мұндай сүйемелдеудің тиімді формалары: Тренингтік бағдарламалар («Эмпатияны дамыту», «Сенімді қарым-қатынас дағдылары»); Психологиялық кеңес беру (тұлғаралық

қатынастағы қиындықтарды шешу); Психологиялық ойындар мен рөлдік ситуациялар (эмоцияларды тану және реттеу тәжірибесі); Топтық рефлексиялық сессиялар (өзара түсіністік пен қолдау атмосферасын қалыптастыру). Осы әдістер студенттің өзін және өзгелерді түсіну қабілетін арттырып, эмоционалды тепе-теңдікті сақтауға мүмкіндік береді.

Қарым-қатынас мәдениеті мен эмпатия студенттің психологиялық денсаулығының негізгі құрамдас бөліктері болып табылады. Эмпатиясыз тұлғааралық өзара әрекеттестік тиімді болмайды, ал қарым-қатынас мәдениеті төмен деңгейде болған жағдайда адам өз әлеуетін толық жүзеге асыра алмайды.

Сондықтан жоғары оқу орындарындағы психологиялық сүйемелдеу жүйесі студенттердің коммуникативтік құзыреттілігін арттырумен қатар, олардың эмпатиялық қабілеттерін дамытуға бағытталуы тиіс. Бұл өз кезегінде эмоционалды тұрақтылықты, тұлғалық үйлесімділікті және кәсіби жетілуге дайындықты қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер

1. Куницына В.Н. Межличностное общение. – Санкт-Петербург: Питер, 2001. – 544 с.
2. Ожогина Я.Д. Роль эмпатии в межличностном общении и взаимодействии // Наука через призму времени. – 2020. – №10 (43). – С. 45-52.
3. Кузьмина В.П. Теоретический аспект исследования эмпатии как актуальная проблема современной психологии // Вестник Вятского государственного университета. – 2007. – № 17. – С. 107-112.
4. Васильева О.С., Филатов Ф.Р. Психология здоровья человека: эталоны, представления, установки: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 352 с.

FTAMP: 34.35

А.К. Мухатаева, М.Б. Сарсембаева, А. Біржанқызы

Шәкәрім университеті

ҚР, Семей қ., apple_flower@inbox.ru

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ САНА ЖӘНЕ ЖАСЫЛ ҚОҒАМ ИДЕЯСЫ

XXI ғасырда жаһандық экологиялық өзгерістер – климаттың жылынуы, биологиялық әртүрліліктің азаюы, су мен ауа сапасының нашарлауы, табиғи ресурстардың сарқылуы – бүкіл әлем үшін ең өзекті мәселелердің біріне айналды. Бұл процестер адамзаттың табиғатқа деген жауапкершілігін қайта қарауға, экологиялық сананы, жасыл қоғам идеяларын дамытуға итермелеуде. Қоршаған ортаны қорғау тек мемлекеттік саясаттың бөлігі ғана емес, әрбір азаматтың саналы әрекетін талап ететін жалпыадамзаттық міндетке айналды.

Экологиялық сана – адамның табиғатты, экожүйелерді, табиғи ресурстарды сақтау қажеттілігін сезінуі, табиғат пен қоғамның өзара байланысын дұрыс түсінуі және экологиялық жауапкершілікті өз әрекеттерімен дәлелдеуі.

Экологиялық сананың негізгі элементтері:

- білімдік компонент – экологиялық білім, табиғат заңдылықтарын білу;
- құндылықтық компонент – табиғатты қорғауға бағытталған өмірлік ұстаным;
- әрекеттік компонент – энергия үнемдеу, қайта өңдеу, тұрмыстық мәдениет сияқты практикалық дағдылар.

Экологиялық сана деңгейі жоғары қоғамда тұрақты даму тетіктері тиімді жұмыс істейді, ал экологияға салғырт қарау табиғи апаттарға, ресурстық дағдарыстарға және әлеуметтік шығындарға әкеледі.

Жасыл қоғам (green society) – экономикалық, әлеуметтік және технологиялық дамуды қоршаған ортаны қорғау принциптерімен үйлестіретін, ресурстарды үнемдеуге бағытталған қоғам үлгісі.

Жасыл қоғамның негізгі қағидалары:

1. Тұрақты даму – қазіргі ұрпақтың қажеттілігін қанағаттандыру болашақтың мүддесіне нұқсан келтірмеуі керек.

2. Жасыл экономика – жаңартылатын энергия көздеріне көшу, қалдықсыз өндіріс, қайталама өңдеу.

3. Жасыл урбанистика – экологиялық таза көлік, «жасыл» ғимараттар, қалалық жасыл белдеу.

4. Экологиялық әділеттілік – қоғамның барлық топтары таза қоршаған ортаға тең қолжетімді болуы.

5. Биоәртүрлілікті сақтау – табиғи ландшафттар мен флора-фауна түрлерін қорғау.

Жасыл қоғам идеясын жүзеге асыру үшін технологиялық инновациялар ғана емес, азаматтардың экологиялық мәдениеті де жоғары болуы қажет.

Экологиялық сананың қалыптасуы бірнеше әлеуметтік және мәдени факторларға байланысты:

1) Білім беру

Мектеп пен ЖОО-ларда экология пәндерін күшейту, экологиялық жобалар, тренингтер, «жасыл мектеп» бағдарламалары.

2) Қоғамдық ақпараттандыру

БАҚ, әлеуметтік желілер, экоблогерлердің ықпалы табиғатқа жауапкершілік мәдениетін таратады.

3) Мемлекеттік саясат

Экологиялық заңнамалар, қалдықтарды басқару, ауа сапасын бақылау, су ресурстарын қорғау.

4) Отбасы тәрбиесі

Тұрмыстық әдеттер: су үнемдеу, қоқысты бөліп жинау, ағаш отырғызу дәстүрі.

5) Экологиялық дағдарыстар тәжірибесі

Қоршаған ортаның нашарлауы азаматтарды жаңа құндылықтарды қабылдауға итермелейді.

Қазақстанда экологиялық сананы қалыптастыру соңғы жылдары айрықша назарға ие болуда. Елімізде төмендегі мәселелер өзекті:

- Арал теңізінің экожүйелік дағдарысы
- Жайық өзені мен басқа су ресурстарының тартылуы
- Өндірістік қалдықтар көлемінің артуы
- Ауа сапасының нашарлауы (Алматы, Өскемен, Теміртау)
- Пластикалық қалдық мәселесі

Мемлекеттік деңгейде «Жасыл Қазақстан» ұлттық жобасы, «Жасыл экономикаға көшу тұжырымдамасы», орман қорын ұлғайту бағдарламалары жүзеге асуда. Сонымен қатар «Birge Taza Qazaqstan» сияқты қоғамдық бастамалар экологиялық сананы дамытуға ықпал етуде.

Жасыл қоғамға көшу – экономикалық, әлеуметтік және технологиялық жүйелерді айнала ортаға зиян келтірмейтін, ресурстарды үнемдейтін модельге бейімдеу үдерісі. Бұл тек жаңа технологияларды енгізу ғана емес, азаматтардың сана-сезімі, мемлекеттік саясат, бизнес стратегиялары және күнделікті өмір салтындағы өзгерістерді талап етеді. Төменде жасыл қоғамды қалыптастырудың негізгі тетіктері жан-жақты ашылған.

1) Жаңартылатын энергия көздерін дамыту

Көмір мен мұнайға тәуелділік климаттың жылынуына әкелетін негізгі факторлардың бірі. Сондықтан жасыл қоғамға көшу үшін жаңартылатын энергия көздерінің үлесін арттыру – шешуші қадам.

Негізгі бағыттар:

- күн энергиясы: фотоэлектр станциялары, жеке үйлерге күн панельдерін орнату;
- жел энергиясы: жел электр станциялары, әсіресе Қазақстанның Ерейментау, Жоңғар қақпасы аймақтары үшін тиімді;
- шағын ГЭС: ауылдық аймақтарда шағын гидроэнергетика шешімдері.

- биоэнергетика: органикалық қалдықтарды энергияға айналдыру.

Артықшылықтары:

Парниктік газдар азаяды, экономика тұрақтанады, жаңа жұмыс орындары ашылады, энергия тәуелсіздігі күшейеді.

2) Қалдықтарды басқару жүйесін жетілдіру

Қалдықтар – экологиялық дағдарыстың негізгі себептерінің бірі. Жасыл қоғамға өтудің маңызды шарты – қалдықтарды дұрыс басқару.

Инновациялық тетіктер:

- Қоқысты бөліп жинау (separate collection): пластик, қағаз, әйнек, металл, органика.
- Қайта өңдеу (recycling): жаңа өндірістерге шикізат көзі.
- Қалдықсыз өндіріс (Zero Waste): компаниялар қалдық көлемін минимумға дейін қысқартады.

• Компост жасау: органикалық қалдықтар ауыл шаруашылығында тыңайтқыш ретінде пайдаланылады.

- Қауіпті қалдықтарды бөлек жинау: батареялар, медикаменттер, электроника.

Қазақстан жағдайында: Экологиялық кодекс реформасы, «Жасыл Қазақстан» ұлттық жобасы, көптеген қалаларда пластик пен қағаз қабылдайтын орталықтардың ашылуы.

3) Экологиялық білім мен мәдениетті нығайту

Жасыл қоғам идеясының табысты болуы тікелей халықтың экологиялық мәдениетіне байланысты.

Білім беру саласындағы басымдықтар:

- мектептерде «Экология» пәнін енгізу;
- экологиялық жобалар, олимпиадалар, волонтерлік экокауымдастықтар;
- ЖОО-ларда «жасыл кампус» бастамаларын іске қосу;
- бала-бақшадағы экологиялық тәрбие.

Қоғамдық деңгейде: Әлеуметтік желілердегі экоблогерлердің белсенділігі, акпараттық роликтер, экологиялық акциялар (ағаш отырғызу, өзен-көлдерді тазарту).

Нәтижесі:

Сана деңгейінде өзгеріс пайда болып, экологиялық өмір салты қалыптасады.

4) Компаниялардың экологиялық жауапкершілігі (ESG стандарттары)

Экологиялық жауапты бизнес – жасыл қоғамның маңызды бөлігі.

ESG (Environmental, Social, Governance) стандарттары әлемдік трендке айналды.

Көптеген компаниялар:

- көміртегі ізін (carbon footprint) азайтады;
- ресурстарды үнемдейтін технологияларды енгізеді;
- экологиялық есептілік жүргізеді;
- жасыл сертификаттар (ISO 14001) алады.

Мысал:

Кейбір қазақстандық кәсіпорындар қалдықсыз өндіріс технологияларын енгізіп, жасыл энергияға көшуді бастады (жел және күн электр станцияларын пайдаланатын зауыттар).

Тиімділігі: Экономика бәсекеге қабілетті болады, жаңа инвесторлар тартылады, халықаралық нарыққа шығу жеңілдейді.

Қалалар – ресурстардың ең ірі тұтынушысы. Сондықтан жасыл урбанистика – жасыл қоғамға өтудің негізгі тетіктерінің бірі.

Жасыл инфрақұрылым мысалдары:

- Эко-көлік: электробустар, электр көліктеріне арналған станциялар;
- Веложолдар мен жаяу аймақтар: эмиссияны азайтады және денсаулыққа пайдалы;
- Жасыл ғимараттар (green buildings): энергия үнемдейтін материалдар, жылуды автоматты реттеу, күн панельдері;

- Қалалық жасыл аймақтар: саябақтар, орман белдеулері, жасыл шатырлар (green roofs);
- Жасыл қоғамдық кеңістіктер: экологиялық трендтегі қалалық дизайны бар орындар.

Нәтижесі: Қала ауасы тазарады, халықтың өмір сапасы артады, климаттық тәуекелдер азаяды.

Экологиялық сана – жасыл қоғамның негізі. Адамның табиғатқа деген жауапкершілігі артпайынша, экологиялық дағдарыстарды еңсеру мүмкін емес. Сондықтан жасыл қоғам идеясы – тек мемлекеттік стратегия емес, әрбір адамның өмір салтына айналуы тиіс. Табиғатты қорғау – болашақ ұрпақ алдындағы басты парыз.

Әдебиеттер

1. Хрусталёва, Ю. Зелёная экономика: теория и практика. М.: ИНФРА-М, 2019.
2. Лейбович, О. Экологическая культура и образование. СПб.: Политехника, 2016.
3. Баранов, В. А. Устойчивое развитие: глобальные вызовы. М.: Наука, 2018.
4. Кутырев, В. Экологическое сознание современности. М.: Прогресс-Традиция, 2014.

ГРНТИ: 31.77.14

А.К. Мухатаева, Д.Р. Сабитова, А.Ә. Ақаева

Шәкәрім университет

РК, г. Семей, apple_flower@inbox.ru

ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ МОЛОДЕЖИ: ВЛИЯНИЕ НОВЫХ МЕДИА

Современное общество переживает активную цифровизацию, что оказывает значительное влияние на формирование ценностных ориентаций молодежи. Новые медиа – социальные сети, мессенджеры, видеоплатформы – стали важнейшими источниками информации и каналами коммуникации. Они не только предоставляют доступ к глобальной информации, но и формируют нормы поведения, убеждения и жизненные приоритеты молодых людей. Влияние цифровых технологий на ценности молодежи становится ключевым объектом социологических, психологических и педагогических исследований.

Ценностные ориентации – устойчивые предпочтения личности, определяющие отношение к миру, обществу, себе и другим людям. У молодежи ценности формируются под воздействием семьи, школы, сверстников, массовой культуры и медиа.

Основные ценностные ориентации молодежи включают:

- социальные ценности: дружба, взаимопомощь, справедливость;
- личностные ценности: самореализация, саморазвитие, независимость;
- профессиональные ценности: карьерный рост, трудовая этика;
- глобальные ценности: экологическая ответственность, толерантность, цифровая грамотность.

Формирование этих ценностей происходит под влиянием множества факторов, и новые медиа играют здесь особую роль.

Новые медиа предоставляют молодежи:

1. Информационное разнообразие – доступ к мировым новостям, образовательным материалам, культурному контенту;
2. Социальную идентичность – участие в онлайн-сообществах и группах по интересам;
3. Нормативное влияние – блогеры, инфлюенсеры и медийные личности формируют представление о нормальном поведении и успехе;
4. Эмоциональное воздействие – визуальный и интерактивный контент усиливает эмоциональную вовлеченность, что влияет на ценностные установки.

Социальные сети, такие как Instagram, TikTok, YouTube и Telegram, становятся каналами, где молодежь не только потребляет контент, но и активно его создает, что усиливает внутреннюю мотивацию к усвоению определенных норм и ценностей.

Современные цифровые платформы оказывают значительное влияние на формирование ценностных ориентиров молодежи и могут выступать мощным инструментом личностного и социального развития.

1. Расширение кругозора – доступ к глобальной культуре, науке, экологии и правам человека;
2. Формирование цифровой грамотности – умение критически оценивать информацию, создавать контент, пользоваться технологиями;
3. Развитие гражданской позиции – участие в онлайн-кампаниях, волонтерских движениях, обсуждение социальных проблем;
4. Социальная интеграция – объединение молодых людей с общими интересами и ценностями, создание виртуальных сообществ поддержки.

Таким образом, новые медиа могут способствовать формированию активной, информированной и ответственной личности.

Несмотря на многочисленные преимущества, цифровые платформы могут оказывать и негативное влияние на ценностные ориентации молодежи.

1. Манипуляции и дезинформация – распространение фейковых новостей и пропаганды может искажать ценностные ориентиры;
2. Коммерциализация и потребительская культура – навязывание стандартов внешности, успеха и счастья;
3. Социальная изоляция – виртуальная коммуникация иногда заменяет реальное взаимодействие, снижая социальные навыки;
4. Эмоциональная нестабильность – чрезмерная зависимость от лайков, просмотров и оценок в социальных сетях;
5. Поляризация и радикализация – алгоритмы рекомендательных систем могут создавать «информационные пузыри», усиливая радикальные взгляды и узкие ценностные установки.

Для того чтобы цифровые платформы способствовали развитию устойчивых и позитивных ценностей у молодежи, важно внедрять системные подходы и использовать их возможности целенаправленно.

- Медиаобразование – включение курсов по критическому мышлению и проверке информации в школьную и вузовскую программу;
- Создание позитивного контента – продвижение проектов, ориентированных на саморазвитие, творчество, экологию, толерантность;
- Сотрудничество с инфлюенсерами – привлечение популярных личностей для формирования социальных и личностных ценностей;
- Государственная поддержка цифровых инициатив – финансирование образовательных платформ, конкурсов и программ для молодежи;
- Семейная поддержка и диалог – родители и наставники должны контролировать и направлять потребление медиа, способствуя формированию устойчивых ценностей.

Новые медиа оказывают комплексное влияние на ценностные ориентации молодежи, формируя как позитивные, так и негативные установки. Понимание этого влияния важно для педагогов, психологов, государственных институтов и родителей. Создание среды, где молодежь получает доступ к качественному контенту, обучается критическому мышлению и активно участвует в социально значимых проектах, способствует формированию активной, информированной и ответственной личности, готовой к жизни в цифровом обществе.

Литература

1. Иванова О. В. «Ценностные ориентации молодежи в цифровую эпоху». Социологические исследования, – №4, – 2019, – С. 22–31.
2. Рогов А. Г. Психология молодежи и новые медиа. СПб.: Питер, 2017.
3. Павлова Н. Н. «Влияние социальных сетей на формирование личностных ценностей подростков». Психология и педагогика, – №2, – 2020, – С. 45–53.

Н.Х. Тлебалдина

Рымбек Байсейітов атындағы Семей
қаржы-экономикалық колледжі
ҚР, Семей қ., nazken_74@mail.ru

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ РУХАНИ МҰРАСЫН МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМЫМЕН САБАҚТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазіргі таңда Қазақстан білім беру жүйесінің басты мақсаты – ұлттық рухани құндылықтарды сақтай отырып, ғылым мен техниканы меңгерген тұлға қалыптастыру. Осы тұрғыдан алғанда, қазақтың ұлы ойшылы Шәкәрім Құдайбердіұлының рухани-философиялық мұралары жастардың дүниетанымдық, логикалық және адамгершілік қабілеттерін дамытуда маңызды рөл атқарады.

Шәкәрім ілімі адамды «ақыл, ар, әділдік» қағидалары арқылы кемелдікке жеткізуді көздейді. Ал математикалық ғылымның өзегі де – ақиқатқа дәлел және логикалық жүйелілік. Демек, Шәкәрім философиясы мен математикалық дүниетаным арасында терең танымдық ұқсастықтар бар.

Бұл еңбектің мақсаты – Шәкәрім Құдайбердіұлының рухани мұраларын математикалық ойлаумен ұштастырып, оны білім беру процесінде қолдану мүмкіндігін талдау.

1. Шәкәрім философиясындағы ғылыми таным ұстанымы

Шәкәрімнің көзқарасында ғылым – адамды ақиқатқа жетелейтін басты құрал. Ол:

«Ақыл мен ар ғылымға басшылық етпесе, адам адасады», – деп ескерткен.

Бұл ой қазіргі математикалық парадигмада да өзектілігін сақтайды. Себебі математика – тек есептеулер жүйесі ғана емес, ақиқатқа логикалық дәлел арқылы жету құралы.

Шәкәрімнің «Үш анық» еңбегінде адам ойлауының үш тірегі көрсетіледі:

- Ақыл – логикалық ойлау және талдау қабілеті;
- Сенім – таным процесіндегі интуициялық пайым;
- Ар – моральдық өлшем, яғни ақиқат пен жалғанды айыру.

Бұл үштік қазіргі ғылым философиясындағы когнитивтік, рационалды және этикалық аспектілермен толық сәйкес келеді.

Математика да осы үш бағытты біріктіреді: дәлелдеу (ақыл), болжам (сенім), және әділдік (ар).

2. Математикадағы рухани және логикалық үйлесім

Математика табиғаттың үйлесімділігін, симметриясын және заңдылықтарын ашатын ғылым.

Шәкәрім шығармаларындағы рухани үйлесім де осы ұғымдармен байланысты.

Ол адам мен әлемнің біртұтастығын мойындай отырып,

«Табиғаттағы тепе-теңдік пен әділдік – жаратылыстың заңы», – деп атап өтеді.

Бұл ойлар математикалық симметрия, теңдік, пропорция ұғымдарының философиялық негізіне жақын.

Мәселен, геометриядағы симметрия – табиғи сұлулықтың және әділдіктің математикалық көрінісі.

Сол сияқты, арифметикадағы теңдік ұғымы – әділет принципінің нақты баламасы.

Шәкәрімнің рухани көзқарасы адамды дәлдікке, ұқыптылыққа және логикалық ойлауға тәрбиелейді, ал бұл қасиеттер математикалық мәдениеттің өзегі болып табылады.

3. «Үш анық» еңбегіндегі логикалық құрылым және математикалық дәлелдеу

«Үш анық» – қазақ әдебиетіндегі тұңғыш философиялық-логикалық еңбек.

Ондағы ойлау құрылымы логикалық дедукция мен индукция заңдылықтарына сүйенеді.

Мысалы, Шәкәрім алдымен мәселені тұжырымдайды (берілген), кейін дәлелдер келтіреді (логикалық талдау), соңында қорытынды шығарады (ақиқатқа жету).

Бұл тәсіл математикалық теореманы дәлелдеу процесімен толық сәйкес келеді.

Мәселен, геометриялық дәлелдеулерде:

- аксиомалар мен анықтамалар негізінде тұжырым жасалады;
- логикалық аргументтер арқылы дәлел жүргізіледі;
- қорытынды теорема түрінде беріледі.

Осылайша, Шәкәрім философиясы мен математикалық ойлаудың ұқсастығы – екеуінің де ақиқат пен жүйелілікке бағытталуында.

4. Математикалық мәдениет пен Шәкәрімнің адамгершілік ілімі

Математика ғылымы адамды тәртіпке, ұқыптылыққа, әділдікке баулиды.

Шәкәрімнің «ар ілімі» де осы қасиеттерді тұлғаның басты өлшемі ретінде қарастырады.

Математикалық дәлдік пен рухани тазалық арасындағы байланыс мынадай принциптермен анықталады:

- Әділдік → математикалық теңдік пен пропорция ұғымы;
- Ар мен адалдық → есептеу мен дәлелдеудегі қателікке жол бермеу;
- Жүйелілік → ойлау логикасының бірізділігі;
- Сабыр мен табандылық → күрделі есептерді шешу процесінде көрінеді.

5. Шәкәрім идеяларын математиканы оқытуда қолдану бағыттары

Қазіргі білім беру үрдісінде рухани-адамгершілік мазмұнды пәндік оқытумен ұштастыру өзекті.

Математика сабағында Шәкәрім мұрасын қолданудың тиімді жолдары:

1. Философиялық кіріспе: жаңа тақырыпты бастарда Шәкәрімнің ғылым мен ақиқат туралы нақылын талдау.

2. Логикалық тапсырмалар: «Үш анықтағы» ойлау схемасын логикалық есептерді шешуде қолдану.

3. Этикалық талдау: есеп шығару барысында «әділ шешім», «ақиқат нәтиже» ұғымдарын түсіндіру.

4. Жоба жұмыстары: «Шәкәрім және математикалық ойлау мәдениеті» атты зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру.

Шәкәрім Құдайбердіұлының рухани мұрасы мен математикалық ғылымның түпкі мақсаты – екеуі де ақиқат пен әділетке жету ұстанымына негізделеді.

Ойшылдың философиялық жүйесі адамды логикалық дәлдікке, моральдық тазалыққа және ғылыми ізденіске бағыттайды.

Сондықтан Шәкәрім идеяларын математикалық білім беруде пайдалану оқушылардың:

- логикалық ойлау қабілетін дамытады,
- ғылыми дәлдікке деген құрметін арттырады,
- рухани және зияткерлік мәдениетін қалыптастырады.

Осылайша, руханият пен ғылымды біріктіру – қазіргі білім берудің жаңа парадигмасын айқындайтын өзекті бағыт.

Әдебиеттер

1. Шәкәрім Құдайбердіұлы. Үш анық. – Алматы: Жазушы, 1988.
2. Шәкәрім. Мұтылғанның өмірі. – Семей, 1912.
3. Әбділдин Ж.М. Қазақ философиясы және таным теориясы. – Алматы, 2002.
4. Бейсенова С. Математикалық логика негіздері. – Алматы, 2017.
5. Нысанбаев Ә. Қазақ руханияты және ғылым философиясы.

А.К. Мухатаева, А. Хайратқызы, А. Рахман

Шәкәрім университеті

ҚР, Семей қ., apple_flower@inbox.ru

САЯСИ КОММУНИКАЦИЯНЫҢ ЦИФРЛАНУЫ: ФЕЙК ЖАҢАЛЫҚТАР МӘСЕЛЕСІ

XXI ғасырда ақпараттық технологиялардың жедел дамуы саяси коммуникацияның табиғатын толық өзгертті. Цифрлық платформалар, әлеуметтік желілер мен мессенджерлер азаматтардың ақпарат алмасу стилін ғана емес, саяси процестердің динамикасын да айтарлықтай ықпал ететін негізгі құралға айналды. Алайда цифрланумен бірге ақпараттық кеңістікте ең өзекті мәселелердің бірі – фейк жаңалықтар (fake news) феномені күшейді. Ол қоғамдық пікірге ықпал ететін, сайлау нәтижелерін өзгерте алатын, әлеуметтік тұрақтылыққа қауіп төндіретін күрделі медиа-тәуекел ретінде қарастырылады.

Саяси коммуникацияның цифрлануы – саяси ақпаратты тарату, талқылау және қабылдау процестерінің интернет, әлеуметтік медиа және цифрлық технологиялар арқылы жүзеге асуы. Бүгінде саяси актерлер (мемлекет, партиялар, қоғамдық ұйымдар, медиа, блогерлер) өз аудиториясына тікелей шығып, шұғыл коммуникация орнатуға мүмкіндік алды.

Цифрланудың негізгі ерекшеліктері:

1. Жылдамдық – ақпарат бір сәтте бүкіл әлемге таралады.
2. Интерактивтілік – екіжақты байланыс, пікірталас мүмкіндігі.
3. Дербестендіру – алгоритмдер әр қолданушыға жеке контент ұсынады.
4. Аудиторияны кеңейту – саяси хабарламалар дәстүрлі медиаға тәуелді емес.
5. Бейресми актерлердің күшеюі – блогерлер, инфлюенсерлер, Telegram арналары саяси ақпарат таратуда ықпалды күшке айналды.

Осы факторлардың бәрі ақпараттық кеңістікті қолжетімді әрі ашық етсе де, жалған ақпараттың тез тарауына қолайлы жағдай жасады.

Фейк жаңалықтар – әдейі бұрмаланған, расталмаған немесе жалған ақпаратты шынайы жаңалық ретінде көрсетуге бағытталған контент.

Фейктердің басты мақсаты – оқырманның эмоциясына әсер ету, саяси шешімдеріне ықпал ету және ақпараттық хаос тудыру.

Фейк жаңалықтардың түрлері:

1. Жалған ақпарат (fabrication) – толығымен ойдан шығарылған жаңалық.
2. Манипулятивті жаңалық (manipulation) – шынайы фактілерді бұрмалау, контекстен жұлу.
3. Сатирикалық жаңалықтар (satire) – әдетте әзіл мақсатымен жасалады, бірақ кейбір аудитория оны шын деп қабылдауы мүмкін.
4. Пропагандалық фейктер – саяси мақсатпен жасалатын бұрмалау.
5. Кликбейт-фейк – оқырман жинау үшін жалған немесе асыра сілтеген тақырыптар.

Цифрлық кеңістікте фейк жаңалықтардың тез таралуының бірнеше себебі бар:

- 1) Әлеуметтік желілердің алгоритмдері

Алгоритмдер адамның эмоциясын қоздыратын, реакция тудыратын контентті алға шығарады. Фейктер көбінесе сенсациялық болғандықтан, көп қаралым жинайды.

- 2) Информациялық «көпіршіктер» (filter bubbles)

Адам өз көзқарасына сәйкес контентті ғана көріп, басқа ақпарат көздеріне ашық болмайды. Бұл жалған ақпараттың терең орнығуына әкеледі.

- 3) Үлкен жылдамдық

Telegram, TikTok, Instagram, Facebook сияқты платформаларда ақпарат секундтар ішінде миллиондаған адамға жетеді.

- 4) Медиа сауаттылықтың төмендігі

Көпшілік ақпаратты тексеруге уақыт бөлмейді, эмоцияға беріліп, жалған жаңалықты бөлісе береді.

Фейк жаңалықтар саяси процестерге көп деңгейлі ықпал етеді:

1) Қоғамдық пікірді манипуляциялау

Фейктер белгілі бір кандидаттың беделін түсіріп немесе керісінше көтеру үшін пайдаланылады.

2) Сайлау процестеріне араласу

Әлемдік тәжірибеде фейктердің сайлау нәтижелеріне дейін ықпал еткені белгілі (мысалы, АҚШ-тағы 2016 жылғы сайлау).

3) Әлеуметтік тұрақсыздық

Жалған ақпарат қоғамда дүрбелең, сенім дағдарысы, поляризация тудыруы мүмкін.

4) Мемлекеттік институттарға деген сенімнің төмендеуі

Фейктерді мақсатты түрде тарату азаматтардың билікке сенімін бұзады.

5) Ақпараттық соғыс және гибридті қақтығыстар

Қазіргі геосаясатта ақпараттық шабуылдар жаңа қаруға айналды.

Қазақстанда әсіресе Telegram, WhatsApp және Instagram арқылы фейктердің таралуы белсенді. Әсіресе мына тақырыптарда жалған ақпарат жиі тарайды:

- Саяси реформалар
- Экономикалық дағдарыс, девальвация
- Тағайындаулар мен отставкалар
- Денсаулық, қауіпсіздік
- Халықаралық қатынастар

Мемлекет бұл проблемаға қарсы бірнеше қадам жасады:

- StopFake.kz, Factcheck.kz сияқты платформалардың жұмысы
- Медиа және цифрлық сауаттылық курстарының дамуы
- Жалған ақпарат тарату бойынша заңнаманы күшейту
- Мемлекеттік органдардың жедел ресми ақпарат беруі

Дегенмен, ақпарат тарату жылдамдығы мен анонимдік арналардың көбеюі фейктермен күресті қиындатады.

1) Медиа сауаттылықты арттыру

Мектеп, колледж, ЖОО деңгейінде ақпаратты тексеру дағдыларын үйрету.

2) Фактчекинг ұйымдарын қолдау

Тәуелсіз тексерушілердің аналитикалық материалдары қоғам үшін өте маңызды.

3) Әлеуметтік желілер мен платформалар жауапкершілігі

Контент модерациялау, фейк таратушыларды бұғаттау, белгі қою.

4) Мемлекеттік органдардың ашықтығы

Ресми деректердің уақтылы берілуі фейктердің алдын алады.

5) Цифрлық этиканы қалыптастыру

Аудиторияны ақпаратты бөліспес бұрын тексеруге дағдыландыру.

Саяси коммуникацияның цифрлануы қоғамға көптеген артықшылық алып келгенімен, фейк жаңалықтар мәселесін күрделендірді. Жалған ақпараттың таралуы саяси тұрақтылыққа, қоғамдық пікірге, мемлекеттік басқаруға және азаматтық келісімге тікелей әсер етеді. Сондықтан фейк жаңалықтармен күрес – тек медианың ғана емес, қоғамның, платформалардың және мемлекеттік құрылымдардың ортақ міндеті.

Ақпараттық қауіпсіздік мәдениетін қалыптастыру, медиа сауаттылықты көтеру және цифрлық кеңістікте жауапкершілік нормаларын енгізу – заманауи демократиялық қоғамның басты талаптарының бірі.

Әдебиеттер

1. Букина, Н. А. «Фейковые новости как социально-коммуникативный феномен». *Медиаскоп*, – №4, – 2020.

2. Бокай, Г. «Ақпараттық соғыс және фейк жаңалықтар». ҚазҰУ хабаршысы. Журналистика сериясы, – №1(51), – 2021.
3. Ахметова, Ш. «Қазақстандағы фейк ақпараттың таралу динамикасы». Медиа зерттеулер журналы, – №2, – 2022.
4. Павлухина, А. «Дезинформация және әлеуметтік медиа». Central Asian Journal of Social Sciences, – №4, –2021.

FTAMP: 14.09.25

Ж.Б. Жакыпова

№8 орта білім беретін көркемдік-эстетикалық білім және
тәрбие беру мектеп-кешені

ҚР, Семей қ. dariya.biterbaeva.80@mail.ru

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚОЛДАУ КӨРСЕТУ

Қазіргі таңда психологиялық-педагогикалық қолдау, әсіресе, инклюзивті оқыту жағдайында ерекше маңызды болып отыр. Психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету білім алушылардың өзекті мәселелерін шешу мүмкіндігін қамтамасыз ететін шарттарды құруға бағытталған психологиялық-педагогикалық сипаттағы ұйымдастырылған іс-әрекет болып табылады. Психологиялық-педагогикалық қолдау бір мезгілдік шара емес, бұл психологиялық қызмет көрсету барысында жүйелі түрде ұйымдастырылатын және тұрақты орындалатын жұмыс екені даусыз. Тұлғаға уақытында көмек көрсету психологиялық-педагогикалық қолдаудың ең басты қағидаларының бірі, және де тек қолдау көрсету ғана емес, тұлғалық қалыптасуына жауапкершілікпен қарауға үйрету, осы үдерістің қиыншылықтарын өздігінен жеңіп шығуға ықпал ете білу және әлеуметтік өмірде толыққанды субъект болып қалыптасуына көмектесу болып табылады. Сондықтан да инклюзивті тәжірибе мамандардан жаңаша идея мен білімді талап ететіні даусыз. Әр түрлі мамандар мен педагогтардың, мүмкіндігі шектеулі балаларға тәрбие беру мен оқытуының мәні, бүкіл ұжым балалардың жақсы жағдайда білім алуына қатысады. Ұжымда жұмыс жасай отыра, топтың әр мүшесі алдына қойылған міндет пен тапсырылған жұмысты уақытында орындау керек.

Осындай ерекше білім беруді қажет ететін балалармен жұмыс істейтін тұлға кәсіби-құндылықтық бағдарлардың келесі жүйесін меңгеруі тиіс:

- ✓ адамның жеке басының құндылығын оның денсаулығының ауырлық дәрежесіне қарамастан тану;
- ✓ білім беру нәтижесін оны алуға ғана емес жалпы ерекше білім беруді қажет ететін баланың жеке басын дамытуға бағыттауы;
- ✓ дамуында бұзылулары бар балалар үшін мәдениет тасымалдаушы және оның трансляторы ретінде өзінің жауапкершілігін сезіну;
- ✓ үлкен рухани және энергетикалық шығындарды талап ететін ерекше білім беруді қажет ететін балалармен педагогикалық қызметтің шығармашылық мәнін түсіну. [1, 123]

Ерекше білім беруге қажет ететін балалармен жұмыс істейтін педагогтың кәсіби-тұлғалық дайындығының маңызды құрамдас бөлігі негізінен көмек көрсетуге дайын болу.

Қазірде психолог мамандар көпшілік адамдардың көмекке дайындығы бірдей деп санайды. Эмпатия, қамқорлық, жауапкершілік деңгейі жоғары болған сайын көмекке деген дайындықтың деңгейі соғұрлым жоғары болады. Көмекке деген дайындығы адамның тиісті жағдайларда дамиды.

Психологиялық-педагогикалық қолдау – білім беру жағдайында туындаған мәселелерді шешу үшін, белгілі бір даму кезеңінде көмек көрсетуге бағытталған технология, балаға көмек берудің ерекше түрі болып табылады. Әлеуметтік-педагогикалық қолдау баланың қоғаммен өзара бірлігі, яғни әрекеттестігі жағдайында баланы психологиялық дамыту және нәтижелі

оқыту үшін педагогикалық жағдайлар жасауға бағытталған маманның кәсіби әрекетінің белгілі бір жүйесі.

Негізінен ерекше балалармен жұмыс жүргізуші педагог-психолог маманның міндеттері:

- Білім беру ұйымы мен тәрбиеленушінің отбасы арасындағы сабақтастықты орнату;
- Тәрбиеленушіні зерттеуде және дамуына үлес қосатын индивидуалды бағдарлама

барысында ат салысу;

- Баланың қоғамдық ортаға тез сіңісіп кетуі үшін, ата-ана кеңестер беру;
- Баланың отбасындағы тәрбиесі мен қоғамдық ортасындағы қағидаларын зерттеу;
- Тәрбиеленушіге әлеуметтік көмек ретінде, қайырымдылық қорлары мен әлеуметтік жағдайы төмен жандарға көмек көрсетушілермен, педагогтар мен біріге отырып жұмыс жасау;
- Топтағы тәрбиеленушілерге әлеуметтік көмек ретінде, үлкен іс-шаралар өткізу. [2, 68]

Байланыс орнату, психологиялық қорғаныс реакцияларын жеңу, отбасын ынтымақтастыққа ынталандыру, ата-аналардың әлеуметтік жағдайын жандандыруға, әлеуметтік байланыстарды қалпына келтіруге және де кеңейтуге, отбасы мүшелеріне өз ресурстарына сенім артуға мүмкіндік іздеуге бағытталған отбасына психологиялық-педагогикалық көмек көрсету бойынша мамандардың жұмысы психологиялық-педагогикалық көмек көрсетуі ерекше білімді қажет ететін балаларды тәрбиелеп отырған отбасымен жұмыс кезеңдері немесе психологиялық-педагогикалық жұмыс алгоритмі болып табылады. Оңалту карталарын әзірлеу және балалардың одан әрі білім алу бағытын анықтау; ерекше білімді қажет ететін балалардың отбасыларымен жұмыста қол жеткізілген нәтижелердің тиімділігін талдау.

Инклюзивті білім беруді жүзеге асыруда педагог-психолог келесі кәсіби-құндылық бағдарлар жүйесін қабылдауы тиіс: адамның жеке басының құндылықтарын оның бұзылыстарының ауыр деңгейіне қарамастан мойындау; тек білім беру нәтижесін алу үшін ғана емес, бұзылыстары бар адам тұлғасын тұтас дамытуға бағыттылық; дамуында бұзылыстары бар адамдар үшін мәдениетті сақтаушы және оны таратушы ретіндегі өз жауапкершілігін түсіну; үлкен рухани және энергетикалық шығындарды және т. б. талап ететін денсаулық мүмкіндігі шектеулі балалармен педагогикалық қызметтің шығармашылық мәнін түсіну. Денсаулық мүмкіндігі шектеулі тұлғалармен жұмыс істейтін педагог-психологтың кәсіби-тұлғалық дайындығын құраушы маңызды бөлік – оның көмек көрсетуге дайындығы. [2. 102]

Ерекше білім қажеттігі бар балаға психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету мынадай бағыттарда іске асырылады:

- оқушының жеке ерекшеліктерін, танымдық қызметін, ерік-жігер саласын, отбасындағы тәрбиелік жағдайдың даму ерекшеліктерін зерттеу;
- жалпы білім беретін мектептің бағдарламасын меңгеру деңгейін анықтау;
- баланың даму деңгейіне әсер еткен әдіс-тәсілдер мен таңдалған бағдарламаның тиімділігін анықтау;
- баламен жұмыстың бағыттарын айқындау мен бала дамуындағы ауытқулардың алдын алу.

Психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету қызметінің әрбір маманының жеке-дамытушылық жұмысының басты мақсаты - баланың өз мүмкіндіктеріне сәйкес оқу бағдарламасын меңгеруге көмектесу үшін барлық мүмкіндіктерді жасау. Мамандардың міндеті дамытушы жұмысты өз әдістері мен тәсілдері арқылы, соның ішінде қысқартылған білім беру бағдарламасын меңгерту үшін сөйлеу, әлеуметтік-коммуникативтік және жеке дамудың жеткілікті деңгейін қамтамасыз ету. Психологиялық-педагогикалық қолдау мамандардың біртұтас, жүйелі ұйымдасқан қызметін білдіретін оқу-тәрбие үрдісінде баланы қолдаудың ерекше түрі ретінде қарастырылады. Оның барысында баланың мүмкіндіктері мен қажеттіліктеріне сәйкес табысты оқыту мен дамуы үшін әлеуметтік-психологиялық және педагогикалық шарттар жасалады.

Инклюзивті білім беруді дамыту – білім беру жүйесін әртүрлі қабілеті, ерекшелігі бар балалардың барлығына қолжетімді әрі тең құқықты етуге бағытталған үдеріс. Мақсаты –

ерекше білім беруді қажет ететін (ЕББҚ) балаларды жалпы орта білім беру жүйесіне енгізу және толыққанды дамыту.

Инклюзивті білім беруді дамыту жолдары:

1. Оқу үдерісін бейімдеу:

- Жеке оқу бағдарламаларын әзірлеу;
- Сараланған тапсырмалар мен бағалау жүйесін қолдану;
- Қажетті көмекші құралдар мен жабдықтармен қамтамасыз ету (Брайль құрылғысы, сурдоаударма, т.б.).

2. Мұғалімдердің кәсіби даярлығын арттыру:

- Дефектология, логопедия, арнайы педагогика бағытында курстар өткізу;
- Инклюзивті ортада жұмыс істеу әдістерін үйрету;
- Тьюторлық және ассистенттік қызметті енгізу.

3. Қолжетімді инфрақұрылым жасау:

- Пандустар, арнайы дәретханалар, тактильді жолақтар орнату;
- Ақпараттық ресурстарды қолжетімді ету (үлкейтілген қаріп, дыбыстық материалдар).

4. Оқушылар мен ата-аналармен жұмыс:

- Сыныптағы достық және сыйластық қарым-қатынасты қалыптастыру;
- Ата-аналармен психологиялық, әдістемелік қолдау жұмыстарын жүргізу.

5. Серіктестік пен қолдау:

Арнайы түзету мекемелерімен, ПМПК-мен (психологиялық-медициналық-педагогикалық кеңес) байланыс орнату; Инклюзивті білім деген не? Инклюзивті білім беру – дені сау балалар мен мүмкіндігі шектеулі балаларды бірлесіп оқыту. Яғни, инклюзивті білім беру балалардың денсаулық жағдайына қарамастан білім берудің барлық қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін тең құқықтар мен мүмкіндіктерді қамтиды.

Инклюзивті білім берудің қандай принциптері бар? Инклюзивті білім келесі принциптерге негізделген, әр бала – ерекше. Барлық балалардың құқықтары тең, білім алу, үйірмелерге, концерттерге қатысу, одан әрі әлеуметтік даму перспективаларында тең құқыққа ие. Әр бала өзінше дамиды. Балалар арасындағы қарым-қатынас мейірімділікке, жауаптылыққа, жанашырлыққа негізделген. Балалардың өзара қарым-қатынасы олардың дүниетанымын кеңейтеді және академиялық интеллектті дамытады.

Инклюзивті білім беруді дамыту – мүмкіндігі шектеулі балаларға ғана емес, бүкіл білім беру жүйесіне арналған білім беруді дамыту. Бұл барлығына тең құқықта және тең жағдайда білім алуға мүмкіндік береді.

Жалпы айтқанда, инклюзивті білім беру жағдайында ерекше білім беру қажеттіліктері бар баланы психологиялық-педагогикалық қолдау маңызды рөл атқарады. Психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету қызметі оқыту қиындықтары бар оқушыларды анықтайды, қиындықтардың сипатын және олардың пайда болу себептерін бағалау мақсатында психологиялық-педагогикалық тексеру жүргізеді, және де тексеру нәтижелерін тиісті формаларда құжаттайды, зерттеу нәтижелері бойынша оқушылардың ерекше білім беру қажеттіліктерін анықтайды, оқушыларға психологиялық-педагогикалық қолдау көрсетудің жеке бағдарламаларын жасайды. Психологиялық-педагогикалық қолдау қазірде мамандардың жүйелі ұйымдасқан, бір тұтас әрекеттерінің барысында әрбір баланың білім беру-тәрбие үдерісінде өз мүмкіндігі мен қажеттіліктеріне сәйкес табысты оқуы мен дамуы үшін қажетті әлеуметтік-психологиялық және педагогикалық қолдау балаға көмек көрсетудің ерекше түрі ретінде қарастырылады. Психологиялық-педагогикалық қолдау әр баланың мүмкіндіктері мен қажеттіліктеріне сәйкес табысты оқыту мен дамыту үшін әлеуметтік-психологиялық және педагогикалық шарттар құру барысындағы педагогтар мен мамандардың ұйымдастырылған қызмет жүйесі болып табылады.

Әдебиеттер

1. Инклюзивті білім беру жағдайында ерекше қажеттіліктері бар оқушылардың оқу жетістіктерін критериалды бағалау жүйесі. – А., 2016. – 51б.
2. Оспанбаева М.. Инклюзивті білім беру мазмұны және әдістемесі: оқу құралы / М.П. Оспанбаева. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 232 бет
3. Алтаева Г.Ж. Роль психолого-педагогического сопровождения детей в условиях инклюзивного образования. – Щучинск, 2015.
4. Мүмкіндіктері шектеулі балалардың оқу жетістіктерін критериалды бағалау жүйесі бойынша әдістемелік ұсынымдар. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015. – 51 б.

FTAMP: 17.01.83

Далдирбаева Г.Т.

Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӨТУ
ҚР, Алматы, gulzhan_maulen@mail.ru

C5+CHINA ФОРМАТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ РӨЛІ МЕН ҰСТАНЫМЫ

Орталық Азия аймағының ХХІ ғасырдың екінші онжылдығында халықаралық саясаттағы рөлі арта түсті. Оның геосаяси тұрғыдан стратегиялық орналасуы, табиғи ресурстар қоры және аймақтық қауіпсіздік пен транзиттік дәліздер жүйесіндегі рөлі оған жаһандық державалардың назарын аударды. Осы тұрғыдан алғанда, C5+China форматы – Қытай мен Орталық Азияның бес мемлекеті арасындағы жаңа деңгейдегі көпжақты ынтымақтастық алаңы ретінде қалыптасты. Қазақстан үшін бұл механизм көпвекторлы сыртқы саясаттың табиғи жалғасы болып табылады: еліміз Қытаймен стратегиялық серіктестікті тереңдетумен қатар, аймақтағы өзге бағыттармен (ЕО, ЕАЭО, Түркия, АҚШ) тепе-теңдікті сақтауды көздейді. Қазақстан бұл форматта аймақтық көшбасшы әрі үйлестіруші рөлін атқарады деуге болады. Оның стратегиялық ұстанымы ұлттық мүдделер мен аймақтық интеграциялық мақсаттарды үйлестіруге бағытталған. Форматтың өзектілігі аймақтық тұрақтылық, сауда-инвестициялық ынтымақтастық, көлік-логистикалық байланыстар, энергетика және жаңа технологиялар бойынша жүйелі күн тәртібін қалыптастыра алуында. Осы мақалада біз Қазақстанның ұлттық мүдделері призмасы арқылы C5+China форматының қазіргі жағдайы мен келешегін қарастырамыз.

Қазақстан үшін коммуникацияның ашықтығы мен қоғаммен байланыс маңызды: ірі жобалардың әлеуметтік-экономикалық әсерін түсіндіру, жергілікті қоғамдастықтармен диалог және әлеуметтік жауапкершілік бастамалары сенімді нығайтады.

Ұлттық қауіпсіздік пен экономикалық тиімділік арасындағы теңгерім стратегиялық шешімдердің өзегінде тұруы тиіс, бұл ретте деректердің қорғалуы, технологиялық тәуелділікті шектеу және экожүйелік әртараптандыру қағидалары сақталады.

C5+China тетігінің қалыптасуы

C5+China диалог алаңының бастамасы алғаш рет 2020 жылы Қытай Халық Республикасының Сыртқы істер министрі Ван И мен Орталық Азия мемлекеттерінің сыртқы істер министрлері арасындағы онлайн кездесу барысында ұсынылған болатын. Бұл форматтың басты мақсаты- Қытай мен Орталық Азия елдері арасындағы өзара сенімді нығайту, экономикалық және гуманитарлық байланыстарды кеңейту сонымен қатар аймақтық қауіпсіздік мәселелерін бірлесе отырып шешу болды. 2023 жылы Сиань қаласында өткен C5+China саммиті бұл форматтың институционалдық деңгейге көтерілуінің айқын дәлелі болды. Саммитке қатысушы елдер бірлескен декларация қабылдап, көлік-логистика, энергетика, сауда және мәдени-гуманитарлық салалар бойынша ұзақ мерзімді бағыттарын айқындады [1]. 2025 жылы Қазақстанда (Астана) екінші саммит ұйымдастырылды.

Форматтың институционалдануы пандемиядан кейінгі қалпына келу кезеңінде жеделдеді. Қатысушылардың бірлескен мәлімдемелері инфрақұрылым, сауда, кедендік рәсімдерді жеңілдету, білім және мәдениет салаларын қамтитын ауқымды бағыттарды айқындады. Эволюция барысында «жасыл даму» мен цифрлық трансформация тақырыптары басымдық алды. Бұл жаһандық трендтермен үндес және Қазақстанның ұзақ мерзімді стратегиялық құжаттарымен сәйкес келеді.

Қазақстанның ұстанымы

Қазақстан Орталық Азиядағы ең үлкен және ресурстары мол мемлекет ретінде, «C5 + China» форматында өзіндік айрықша рөл атқара алады және келесідей үш негізгі бағытты ұстанады: 1) геоэкономикалық және транзиттік рөл; 2) саяси және дипломатиялық ұстаным; 3) энергетикалық және экологиялық ынтымақтастық [2].

Қазақстан Қытайды Батыс Еуропамен байланыстыратын басты транзиттік көпір болып табылады. «Бір белдеу, бір жол» бастамасы аясында Қазақстан аумағы арқылы өтетін Қытай-Еуропа темір жол бағыттары (Ляньюньган-Қорғас-Достық-Ақтау-Каспий-Еуропа) аймақтық сауда ағындарының маңызды артериясына айналса, Қорғас шекара маңы ынтымақтастығы орталығы, Нұрлы жол бағдарламасы және Транскаспий халықаралық көлік дәлізі (Middle Corridor) жобалары арқылы Қазақстан Қытайдың континенттік сауда стратегиясында шешуші буынға айналып отыр. Қазақстанның Қытаймен ұзақ шекарасы бар, бұл көлік, темір жол және инфрақұрылым жобалары үшін маңызды. [3].

Қазақстанның екінші бағыты- саяси және дипломатиялық ұстанымға келетін болсақ, Қазақстан өз сыртқы саясатында теңгерімді және көпвекторлы саясатты ұстанады. C5+China форматында Астана аймақтық үйлестіруші және медиаторлық қызмет атқарып, Қытаймен диалогты БҰҰ, ШЫҰ, ЕАЭО, Орталық Азия саммиттері сияқты көпжақты құрылымдармен үйлестіруге күш салады. Бұл Қазақстанға Қытаймен стратегиялық әріптестікті тереңдетуге, аймақтық қауіпсіздік пен тұрақтылықты сақтауға, сыртқы экономикалық тәуелділікті теңгерімдеуге мүмкіндік береді. «Орталық Азия — біртұтас аймақ» концепциясын ілгерілету аясында Қазақстан басқа Орталық Азия елдерімен интеграциялық қозғалыстарды қолдай отырып, ортақ мүдделер мен дауысты күшейте алады [4].

Осы C5+China форматында энергетикалық және экологиялық ынтымақтастық саласында да Қазақстан басты серіктестерінің бірі болып табылады. Атап айтатын болсақ, Атасу-Алашанькоу мұнай құбыры, Қазақстан – Қытай газ құбыры сияқты ірі инфрақұрылымдық жобалар екі елдің өзара тәуелділігін арттырды. Сондай-ақ Қазақстандағы мұнай, газ, уран және басқа да құнды ресурстар Қытайдың бұл ресурстарға сұранысын арттырып отыр [5].

Осы форматта Қазақстанның мүдделерін төрт ірі блокқа топтастыруға болады: 1) транзиттік-хабтық саясат; 2) энергетикалық әртараптандыру және жасыл экономика; 3) технологиялық трансфер және цифрлық егемендік; 4) агроөнеркәсіп кооперациясы және азық-түлік қауіпсіздігі. Ұстаным – тең құқықты, ашық және өзара тиімді серіктестік, ұлттық егемендік пен қауіпсіздік стандарттарын қатаң сақтау [7].

Сауда құрылымы қазақстандық экспорттың шикізаттық сипатта екенін, ал Қытай экспортының өңделген тауарларға басым екенін көрсетеді. Қытай капиталының негізгі бөлігі Қазақстанға салынған. Қазақстан-Қытай саудасына құйылған инвестиция мөлшері 33 пайызға өсіп, 2022 жылы жаңа рекорд орнатқан болатын. Ал 2025 жылы Қытай Қазақстан экономикасына 27 миллиард доллар инвестиция құйды. Индустриялық саясаттың мақсаты – қосылған құны жоғары өнімдер үлесін арттыру. Бұл үшін шекара маңы индустриялық парктер, АЭА тетіктері, цифрлық кеден және логистиканы оңтайландыру маңызды. Тікелей инвестициялар бойынша бірлескен кәсіпорындар арқылы кадр даярлау мен технология трансферін институционалдау ұсынылады. [8].

Цифрлық трансформация және технологиялық егемендік

Байланыс инфрақұрылымы, 5G, деректер орталықтары және киберқауіпсіздік C5+China күн тәртібінде. Қазақстан үшін деректерді қорғау, ашық стандарттар мен ашық кодты шешімдерді пайдалану, жергілікті IT экожүйені қолдау – негізгі қағидалар болып табылады [9].

Қауіпсіздік және тұрақтылық

Шекара қауіпсіздігі, трансұлттық қылмысқа қарсы күрес, ақпараттық қауіпсіздік, төтенше жағдайларда өзара әрекеттесу – негізгі бағыттар. Оқу-жаттығулар мен дағдарыс хаттамаларын стандарттау интероперабельдікті арттырады [10].

Экология және су ресурстары

Траншекаралық су мәселелері Қазақстан үшін өмірлік маңызды сала. Гидрологиялық деректер алмасу, тиімді суару технологиялары, экожүйелерді қалпына келтіру жобалары және жасыл қаржы құралдарын пайдалану ұсынылады [11].

Білім, ғылым және мәдени ықпалдасу

2024 жылдың тамызында ҚР Ғылым және жоғары білім министрі Саясат Нұрбек Президенттің цифрландыру саясатын іске асыру мақсатында ҚХР тәжірибесіне негізделген жоғары оқу орындарын трансформациялауға арналған халықаралық семинар өткізді. Осы іс-шара аясында адам капиталын күшейту үшін

қос дипломды бағдарламалар, бірлескен зертханалар, ғылыми гранттар және студенттік ұтқырлық бағдарламаларын жетілдіру қарастырылған. STEM бағыттарындағы өңірлік мектептер инновациялық даму үшін база қалайды [12].

Ұсыныстар (Қазақстан перспективасы)

Қазақстан C5+China форматында ұлттық мүдде мен орнықты даму мақсаттарына қызмет ету үшін мына бағыттарды көрсетуге болады: Көлік-логистика бағыттарын цифрландыру, институционалдық нығайту, хабтық стратегия, жасыл энергетика және инновациялық технологиялар саласында бірлескен жасыл күн тәртібі немесе бірлескен зерттеу орталықтарын құру, су және экология, білім және мәдени дипломатия құралдарын жетілдіру (академиялық ұтқырлық, ғылыми форумдар, тіл орталықтары).

Қорытынды

Сонымен C5+China – Қытайдың Орталық Азияға геосаяси, экономикалық ықпалын күшейтуге бағытталған әрі аймақ елдеріне көпжақты диалог пен практикалық ынтымақтастық үлгісі болуды көздейтін және Қазақстанның көпөлшемді мүмкіндіктерін ашатын алаң. Демек, Қазақстан бұл форматта маңызды рөл атқара алады: географиялық, транзиттік, ресурстық артықшылықтарын пайдаланып, лидерлік позицияны нығайта алады.

Теңгерім мен прагматизмді сақтай отырып, ел көлік-логистика, энергетика, цифрлық экономика, қауіпсіздік және экологияда стратегиялық позицияларын күшейте алады. Ұсынылған шаралар Қазақстанның аталған форматтағы рөлін ұзақ мерзімге бекемдейді.

Бұл бағыт Қазақстанның ішкі реформаларымен тығыз байланысты: институционалдық сапа, реттеу ортасының болжамдылығы және жобалық басқарудың тиімділігі ынтымақтастық нәтижелілігін айқындайды. Егер Қазақстан осы форматта өз саясатын ұтымды жүргізсе, ол Орталық Азия ішіндегі жетекші ел ретіндегі ықпалын арттыра алады.

Әдебиеттер

1. Central Asia in China's Foreign Policy: Xi'an Summit // Eurasian Research Institute (ERI). – URL: https://eurasian-research.org (қаралған күні: 03.11.2025).
2. Central Asian Regional Security Complex: Kazakhstan's role in maintaining regional cooperation// Eurasian Research / Eurasian Research Org. – URL: https://eurasian-research.org (қаралған күні: 03.11.2025).
3. C5+Xi: China Makes Moves in Eurasia// The Diplomat. – 24 маусым 2025. – URL: https://thediplomat.com (қаралған күні: 03.11.2025).
4. China–Central Asia Summit concludes in Astana // GDToday / NewsGD. – 19 маусым 2025. – URL: https://www.newsgd.com (қаралған күні: 03.11.2025).
5. China's “C5+1” gains traction in Central Asia with inclusive, mutually beneficial regional mechanism// China Daily. – 17 маусым 2025. – URL: https://www.chinadaily.com.cn (қаралған күні: 03.11.2025).
6. Kazakhstan–China Relations: Model for Middle-Power Engagement in a Fragmented World // The Astana Times. – 26 маусым 2025. – URL: https://astanatimes.com (қаралған күні: 03.11.2025).

7. Summitry and Strategy: Decoding the 2nd Central Asia–China Summit // Caspian Policy Center. — URL: <https://www.caspianpolicy.org> (қаралған күні: 03.11.2025).
8. The “C5+1” on the Central Asian Geopolitical Chessboard // CIRSD (Horizons). – 2024. – URL: <https://www.cirsd.org> (қаралған күні: 03.11.2025).
9. The Chinese C+C5 format: a view from Dushanbe // CABAR.asia. – 25 мамыр 2023. – URL: <https://cabar.asia> (қаралған күні: 03.11.2025).
10. Understanding Kazakhstan's Middle Power Strategy // The Astana Times. – 31 қазан 2024. – URL: <https://astanatimes.com> (қаралған күні: 03.11.2025).
11. Unraveling the significance of the China–Central Asia Summit // Xinhua. – 2023. – URL: <https://english.news.cn> (қаралған күні: 03.11.2025).
12. C5+1 in the New Year // Caspian Policy Center. – 2025 ж. қаңтар. – URL: <https://www.caspianpolicy.org> (қаралған күні: 03.11.2025).

Ж.К. Оразғалиев

Қазақстан Республикасы Президентінің
жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының магистранты
ҚР, Астана қ.

АДАЛДЫҚ – АРДЫҢ ІСІ

Мақалада «Адал азамат» қағидатының теориялық және практикалық маңызы қарастырылады. Қоғамдық даму мен мемлекеттік басқаруда адалдық, әділдік, жауапкершілік құндылықтарының орны айқындалады. Қазақстан Республикасында жүзеге асырылып жатқан «Адал азамат» тұжырымдамасының мазмұны ашылып, Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Жолдауларындағы негізгі идеялар талданады. Сонымен қатар Ұлы Абайдың «Толық адам» ілімі мен қара сөздеріндегі ойлар қазіргі азаматтық қоғам талаптарымен сабақтастырылады. Мақала әділетті қоғам қалыптастыруда адал азамат тәрбиелеудің шешуші рөлін негіздейді.

Түйін сөздер: адал азамат, әділетті қоғам, адамгершілік құндылықтар, мемлекеттік қызмет, Абай ілімі, азаматтық жауапкершілік.

Бүгінде адал азамат қағидаты – әділетті қоғам қалыптастырудың негізгі факторы. Қазіргі жаһандану жағдайында қоғамның тұрақты дамуы мен мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігі адам капиталының сапасына тікелей байланысты. Осы тұрғыдан алғанда, адалдық, әділдік, жауапкершілік және отансүйгіштік сияқты рухани-адамгершілік құндылықтар ерекше маңызға ие. Қазақстан Республикасында бұл құндылықтар мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарының біріне айналып отыр. Мемлекеттік басқару жүйесінде «Адал азамат» қағидатын орнықтыру – әділетті қоғам қалыптастырудың басты алғышарты болып табылады.

Қазіргі қоғамның даму үдерісінде рухани-адамгершілік құндылықтардың маңызы арта түсуде. Мемлекеттің тұрақты дамуы, қоғамдық келісім мен әлеуметтік әділеттілік ең алдымен азаматтардың адалдығы мен жауапкершілігіне байланысты. Осы тұрғыдан алғанда, «Адал азамат» қағидаты Қазақстандағы мемлекеттік және қоғамдық саясаттың негізгі бағыттарының біріне айналып отыр. Бұл қағидат азаматтық сананы жаңғыртуға, мемлекеттік басқару мәдениетін жетілдіруге бағытталған.

«Адал азамат» ұғымы адамгершілік философиясы мен қоғамдық мораль категорияларымен тығыз байланысты. Адалдық – жеке тұлғаның ішкі мәдениетінің, ар-ожданының және әлеуметтік жауапкершілігінің көрінісі. Ғылыми тұрғыдан алғанда, адал азамат – өз іс-әрекетінде заңдылықты, әділдікті, қоғамдық мүддені басшылыққа алатын, мемлекет пен қоғам алдындағы борышын терең сезінетін тұлға.

Адал азамат – қоғам мен мемлекет алдындағы борышын терең сезінетін, өз әрекетінде заң мен әділеттілікті басшылыққа алатын тұлға. Адалдық – жеке адамның моральдық сапасы ғана емес, қоғамдық сенім мен тұрақтылықтың негізі. Философиялық тұрғыдан алғанда, адалдық ар-ождан, жауапкершілік және әлеуметтік әділет ұғымдарымен тығыз байланысты.

Ұлы ойшыл Абай Құнанбайұлының еңбектерінде адалдық пен еңбек мәселесі ерекше орын алады. Оның «Толық адам» ілімінде адам болмысының негізі ретінде адал еңбек, әділет, мейірім және ақыл бірлігі көрсетіледі. Бұл ілім қазіргі заманда да өзектілігін жоғалтпай, «Адал азамат» тұжырымдамасының рухани негізіне айналып отыр.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызмет істері агенттігі әзірлеген «Адал азамат» тұжырымдамасы мемлекеттік қызметтің жаңа моделін қалыптастыруға бағытталған стратегиялық құжат болып табылады. Бұл тұжырымдама мемлекеттік қызметшілердің кәсіби этикасын арттыруды, ашықтық пен есептілікті қамтамасыз етуді, сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін төмендетуді көздейді.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Жолдауларында көтерілген «Әділетті Қазақстан – Адал азамат» идеясы қоғамдағы әділдік пен сенім деңгейін арттыруға бағытталған. Президенттің пікірінше, халықтың мемлекетке деген сенімі ең алдымен билік өкілдерінің

адалдығы мен жауапкершілігіне байланысты. Сондықтан адал азамат қағидаты тек мемлекеттік қызметшілерге ғана емес, бүкіл қоғам мүшелеріне ортақ құндылық ретінде қарастырылуы тиіс.

Қоғам дамуы және адалдық мәдениеті қатар жүруі керек деп санаймын, өйткені қоғамдағы адалдық деңгейі әлеуметтік тұрақтылықтың басты көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Адал еңбек, заңға құрмет, қоғамдық жауапкершілік – экономикалық даму мен демократиялық мәдениеттің негізі.

Адалдық пен жауапкершіліктің қоғам дамуына әсеріне келетін болсақ, қоғамдағы адалдық деңгейі әлеуметтік тұрақтылық пен қоғамдық келісімнің маңызды көрсеткіші болып табылады. Әрбір азамат өз мүддесін қоғам мүддесімен үйлестіре білген жағдайда ғана әлеуметтік әділеттілік орнайды. Адал еңбек, заңға бағыну, қоғамдық жауапкершілік – экономикалық өсудің, әлеуметтік сенімнің және демократиялық мәдениеттің негізі.

Сыбайлас жемқорлықтың алдын алу мәдениетін қалыптастыру да адал азамат тәрбиесімен тығыз байланысты. Адалдық қағидатын өмірлік ұстанымға айналдырған қоғамда жемқорлыққа төзбеушілік қалыптасып, мемлекеттік институттардың тиімділігі артады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте де адал азамат тәрбиелеу шешуші рөл атқарады. Адалдықты өмірлік ұстанымға айналдырған қоғамда жемқорлыққа төзбеушілік мәдениеті қалыптасады.

Адамзаттың рухани қасиеттері мен адамгершілік құндылықтарының ішінде адал азамат болу жоғары моральдық принциптерді басшылыққа алу, мемлекет пен қоғамның мүдделерін жеке мүдделерден жоғары қою, жауапты, әділ болу және парасаттылықтың үлгісі болуды білдіреді [4].

Мемлекет пен қоғамның іргетасы адамгершілік пен адалдық. Ал сол құндылықтардың іргетасы қоғамдағы адалдық қағидаты мемлекеттік басқару мәдениетінің өзегіне айналып келеді. Мемлекеттік қызмет істері агенттігі әзірлеген «Адал азамат тұжырымдамасы» осы бағыттағы стратегиялық құжаттардың бірі [3]. Бұл бастама еліміздегі мемлекеттік қызметкерлердің жаңа буынын адал, әділетті, ашық және жауапты азаматтарды қалыптастыруды мақсат етеді. Халықпен кері байланыс жүйесін дамыту, мемлекеттік органдардың ашықтығын қамтамасыз ету, коррупциялық тәуекелдерді азайту, сыбайлас жемқорлықтың алдын алу шараларын күшейту және алдын алу мәдениетін қалыптастыру, әр мемлекеттік қызметшінің жұмыс нәтижесіне жеке жауапкершілігін арттыру осылардың барлығы қоғамның даму бағытын айқындайды [6].

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев халыққа арнаған әр Жолдауында жаңа бастамалардың ел дамуындағы өзектілігі өте жоғары екеніне тоқталып жан-жақты бағдар беруде. Президенттің «Әділетті Қазақстан - Адал азамат», «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс», «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» [2], «Қуатты Президент, беделді Парламент, есеп беретін Үкімет» ұғымдары қоғамдық әдеп бірлік пен тұрақтылық, әділдік пен ынтымақтастық, заң мен тәртіп, сенім мен жауапкершілік сынды құндылықтармен ұштасқан. Осы аталған барлық құндылықтар отансүйгіштік, адамгершілік, білім салтанаты, кәсіпқойлық, үнемшілдік, еңбекқорлықпен байланыстылығы негізделген. Бұл көзқарас керемет болашақ құру және тұрақты даму үшін осы құндылықтарды қолдайтын біртұтас және жауапты қоғамды қалыптастыруды көздейді [5].

Президент жолдауының алғашқысы: «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында тың тұжырымдама туралы айтылып, «әділетті қоғам идеясын дамыту мақсатымен ұсынылғанын» атап өтті [1]. Мақалада *«Сыбырдан басқа сыры жоқ, Шаруаға қыры жоқ»* замандастарымыз көбеймес үшін билік халыққа әрдайым құлақ түріп отырғаны жөн» делінген. Қоғамның дамуы мен мемлекет беделінің артуы ең алдымен азаматтардың адалдығына, әділдігіне және жауапкершілігіне байланысты. Әсіресе бұл қасиеттер мемлекеттік қызметшілердің бойынан айқын көрінуі тиіс. Өйткені мемлекеттік қызметші ел мен халық арасындағы сенімді көпір, халықтың үмітін арқалаған тұлға деп білеміз [7]. Әрбір азаматтарымыз өз ісінде осы ұстанымдарды берік сақтағанда ғана еліміз өркендеп, болашағымыз баянды болмақ.

Адал азамат, Біртұтас ұлт, Әділетті мемлекет біз үшін елдіктің биік туы.

Ұлы Абай атамыз «Адал еңбекпен мал іздемек – арлы адамның ісі» деген [4]. Ал, арлы адам әділетсіздік жасамайды. Әр салада адалдық басты орында тұрса, әділ қоғам орнайды. Жемқорлыққа жол берілмейді, ел мүддесіне сай шешім қабылданады. Бір сөзбен айтсақ, қоғамдағы ізгіліктің бәрі адалдықтан бастау алады». «Адал азамат» тұжырымдамасы Абайдың «Толық адам» ілімінен бастау алатынын айтып, әрбір азаматтың бойында отаншылдық, білімпаздық, еңбекқорлық, тәртіптілік, адалдық, әділдік, үнемшілдік және жанашырлық сияқты қасиеттер болуы тиіс екенін жеткізді Президент [8].

Әрбір азамат күнделікті өмірінде адалдыққа, тазалыққа, білімге, үнемшілдікке, еңбекке ұмтылса, қоғамның да кеселден арылып, жаңа сапалық деңгейге көтеріле беретіні анық.

Осы қағидатын нық ұстана отырып Ұлы Абай елінің ұрпағы ретінде сөзімді дана Абайдың 37-қара сөзімен қорытындылағым келеді. Адамдық пен еңбек туралы ақынның «Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың; адамдықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, алланың сүйген құлының бірі боласың» деген тармағы терең философиялық мағынаны ашады [4]. Абай атамыз осы қара сөзінде адамзаттың өмірлік құндылықтары мен рухани міндеттері туралы ой толғап, адамдық пен жануарлық айырмашылығын көрсетеді. Тек өз қажеттіліктерін ойлап, айналасындағы адамдарды, жақындарын елемейтін адамды ол хайуанға теңейді.

«Адамдықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, Алланың сүйген құлының бірі боласың» деген жолдарда адам болу үшін қоғамға, елге, және жалпы адамзатқа пайдалы іс істеуді, жақсылыққа үлес қосуды қарыз деп түсіндіреді. Адамзаттың алдындағы қарыз тек қана жеке мүдде емес, қоғамға, басқа адамдарға қызмет ету арқылы Алланың ризашылығына бөлену болып табылады. Тек қана өзіне ғана емес, баршаға пайдасы бар еңбек адамдықтың, кісіліктің басты көрсеткіші. Пайда ойлама ар ойла осы ойдың өзектілігі қазіргі заманда да маңызды. Қоғамның дамуында әрбір адам өз мүддесін қоғам мүддесімен үйлестіре білсе, әлеуметтік гармония қалыптасады.

Демек, бұл қара сөзінде айтылған «Адамдықтың қарызы үшін еңбек қылу» идеясы қазіргі азаматтық қоғам талаптарымен толық үндеседі. Бұл ой адам баласының тек жеке басының емес, бүкіл қоғамның игілігі үшін қызмет етуі тиіс екенін көрсетеді. Абай ілімі адал азамат тәрбиелеудің рухани-адамгершілік негізі ретінде бүгінгі таңда ерекше мәнге ие.

Абай атамыздың бұл жолдары бізге еңбектің жоғары рухани маңыздылығын көрсетіп, адам болып қалу үшін қоғам алдындағы жауапкершілігімізді сезіндіреді. Адал азамат қағидаты әрқайсымыздың өмірлік ұстанымымыз болуы тиіс.

Қорыта айтқанда, адал азамат қағидаты – әділетті мемлекет пен біртұтас ұлт қалыптастырудың басты құндылықтық тірегі. Адалдық, әділдік, жауапкершілік және еңбекқорлық сияқты қасиеттерді әрбір азаматтың бойына сіңіру – Қазақстанның тұрақты дамуының кепілі. Бұл құндылықтарды жүйелі түрде насихаттау және білім беру, мемлекеттік саясат пен қоғамдық санада орнықтыру – уақыт талабы. Адал азамат – ел болашағының берік негізі.

Әдебиеттер

1. Тоқаев Қ.-Ж. К. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан // Егемен Қазақстан. – 2020.
2. Тоқаев Қ.-Ж. К. Қазақстан халқына Жолдаулары. – Астана, 2019–2024.
3. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызмет істері агенттігі. «Адал азамат» тұжырымдамасы. – Астана, 2023.
4. Абай Құнанбайұлы. Қара сөздер. – Алматы: Жазушы, 2018.
5. Қазақстан Республикасының Президенті. «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасы // Ақорда ресми сайты.
6. Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаты туралы материалдар. – Астана, 2020.
7. Нұрғалиев Р. Абай және адамгершілік ілімі. – Алматы: Ғылым, 2015.
8. Сәрсембаев М. *Қоғамдық мораль және мемлекеттік басқару мәдениеті*. – Алматы, 2017.

3 СЕКЦИЯ: ИНЖЕНЕРЛІК-ТЕХНИКАЛЫҚ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ

СЕКЦИЯ 3: ИНЖЕНЕРНО-ТЕХНИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА

МРНТИ: 73.31.41

А.М. Табинбаев¹, А.М. Биниязов², А.С. Денисов³

¹ Казахский национальный исследовательский технический университет имени К.И. Сатпаева

РК, г. Алматы, amanzhol.tabinbayev84@mail.ru

² Западно Казахстанский инновационно-технологический университет

РК, г. Уральск, abiniyazov@mail.ru

³ Саратовский государственный технический университет имени Ю.А. Гагарина
РФ. г. Саратов, denisov0307@yandex.ru

МОНИТОРИНГ ЭКСПЛУАТАЦИОННОЙ ДИНАМИКИ КОЛИЧЕСТВЕННО-КАЧЕСТВЕННЫХ ХАРАКТЕРИСТИК ТРИБОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ДИЗЕЛЬНОГО ДВИГАТЕЛЯ

Одной из важнейших частей дизеля, определяющих его надёжность, является смазочная система. На её долю приходится до 15% отказов двигателя, а от её состояния зависит ещё 25% [1, 2]. В современных автомобильных дизелях используются смазочные системы различных типов. По мере форсирования дизелей совершенствуется и смазочная система [1, 2]. Увеличивается объём масляного картера, устанавливается теплообменник вместо масляного радиатора, повышается давление масла, изменяются регулировочные параметры и вводятся другие усовершенствования.

Параметры смазочной системы дизеля значительно изменяются в процессе эксплуатации. Это можно объяснить количественными и качественными процессами (рис. 1).

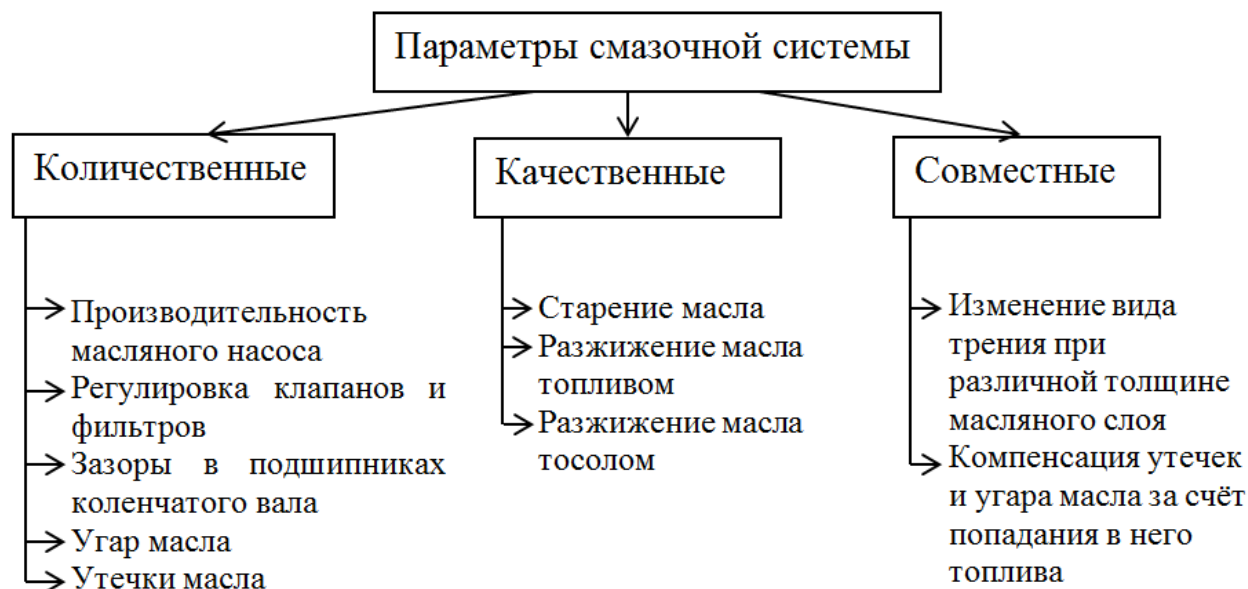

Рисунок 1 – Характеристика параметров смазочной системы

Поскольку принцип смазывания элементов двигателя различный, то и расход через них по разному изменяется в процессе эксплуатации. Так, через подшипники коленчатого вала прокачивается до 60-70% всей подачи от масляного насоса. Редукционный клапан ограничивает

давление в смазочной системе и обеспечивает стабильное давление при значительной наработке дизеля.

Подшипники коленчатого вала относятся к динамически нагруженным сопряжениям, в которых кроме действия основных нагрузок, из-за наличия зазоров в сопряжениях появляются дополнительные динамические нагрузки, обусловленные ускоренным относительным перемещением деталей в пределах зазора. Приняв по результатам исследований М.М. Хрущова прямо пропорциональную зависимость интенсивности изнашивания α от давления p в зоне трения, Ф.Н. Авдонькин [4] получил прямо пропорциональную зависимость α от износа ΔS .

Решая это линейное дифференциальное уравнение, он обосновал, что общий износ в процессе эксплуатации возрастает по экспоненциальной зависимости

$$S = S_0 e^{bl}, \quad (1)$$

а интенсивность изнашивания с учетом уравнений возрастает также по экспоненциальной зависимости

$$\alpha = \alpha_0 e^{bl}, \quad (2)$$

где α_0 , S_0 - соответственно интенсивность изнашивания и износ в конце приработки, приведенные к началу эксплуатации ($l = 0$); b - изменение интенсивности изнашивания на единицу износа деталей.

С учетом экспоненциальной зависимости зазора от наработки (1) в работе [1] получена зависимость давления масла от наработки

$$P = \frac{a}{S_0^m e^{mbl}} = P_0 e^{-bpl} \quad (3)$$

где $P_0 = \frac{a}{S_0^m}$ - давление в конце приработка, приведенное к началу эксплуатации; $b_p = m \cdot b$ - экспериментальный параметр; a - конструктивный и режимный параметр [4].

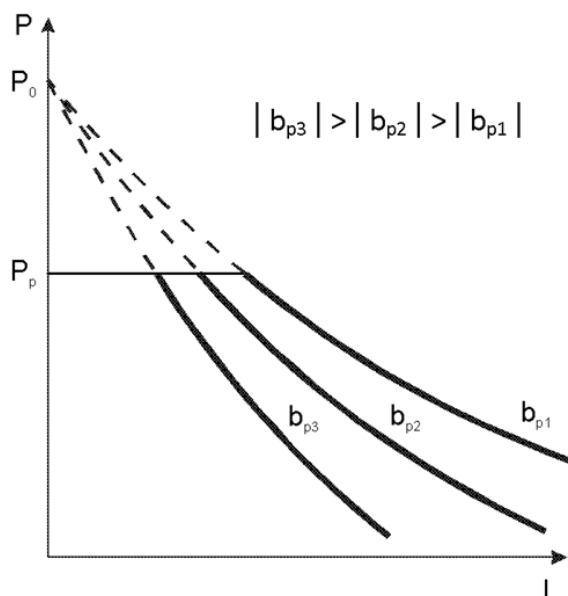

Рис. 2.

К понятию смысла параметров p_0 и b_p : p_p - давление, ограниченное редукционным клапаном

$$(|b_{p3}| > |b_{p2}| > |b_{p1}|)$$

При низком скоростном режиме двигателя давление в системе смазки снижается сразу же с начала эксплуатации, а при номинальном скоростном режиме, когда давление ограничивается редукционным клапаном, давление некоторое время после начала эксплуатации остается постоянным (согласно регулировке редукционного клапана), а затем снижается по

мере увеличения зазоров в подшипниках коленчатого вала. Геометрический смысл параметров p_0 и b_p показан на рис. 2 [5, 6].

Результаты математической обработки экспериментальных данных по зависимости (3) приведены на рис. 3

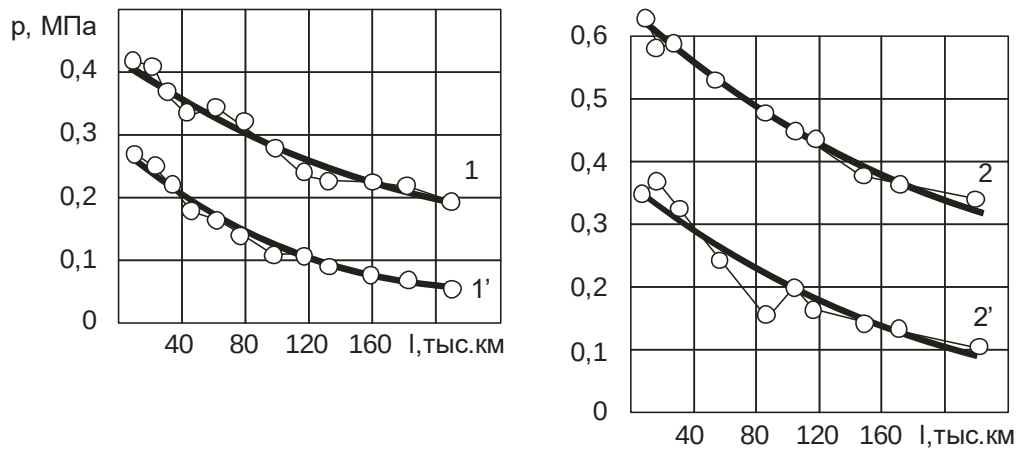

**Рисунок 3 – Зависимость давления в системе смазки от наработки двигателей:
1 - КамАЗ-740; 2 - ЯМЗ-236
(без штриха - номинальный режим, со штрихом холостого хода) [1].**

Закономерное снижение давления в системе смазки двигателей изменяет условия трения подшипников коленчатого вала. Проведенные расчетно-аналитические и экспериментальные исследования [7, 8] показали, что толщина масляного слоя (ТМС) в зависимости от наработки снижается по экспоненциальной зависимости

$$h = h_0 e^{-bl} \quad (4)$$

где h_0 - ТМС в конце приработки, приведенная к началу эксплуатации, определяемая конструктивно-технологическими параметрами подшипника, режимом работы двигателя, свойствами масла; b - параметр, учитывающий влияние износа на интенсивность изменения технического состояния подшипника.

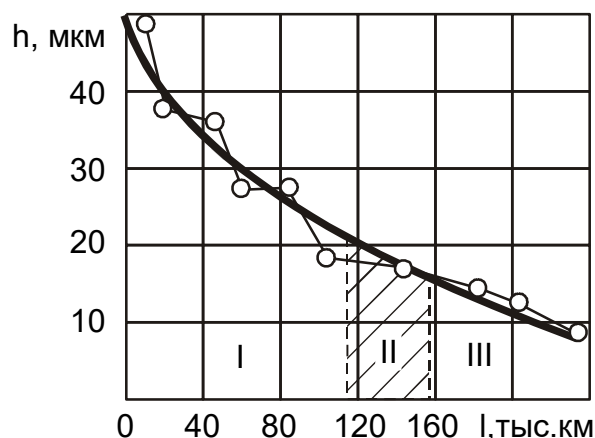
Математическая обработка экспериментальных данных позволила определить параметры этой зависимости для двигателей КамАЗ-740 [9, 10, 11]

$$h = 50e^{-0,008l} \quad (r = 0,95). \quad (5)$$

Зависимость (5) приведена на рис. 4. Здесь приведены три этапа трения, исходя из условий взаимодействия микро выступов сопряженных поверхностей. На первом этапе до величины ТМС не менее 20 мкм наблюдается благоприятный режим жидкостного трения с очень малой вероятностью контакта микро выступов.

Рисунок 4 – Зависимость ТМС от наработки двигателей КамАЗ-740:

**I - область жидкостного трения;
II - перехода в полужидкостное трение;
III - полужидкостного трения**

На втором этапе при величине ТМС от 20 до 15 мкм повышается вероятность контакта микро выступов и наблюдается полужидкостное трение. На третьем этапе при $h < 15$ мкм значительно возрастает вероятность контакта микро выступов, что может привести к проворачиванию вкладышей.

Расход масла на угар в процессе эксплуатации ограничивается 2-2,5% от расхода топлива. [2, 6] Его величина возрастает после приработки (рис. 5) по экспоненциальной зависимости (6)

$$Q = Q_0 e^{bl}, \quad (6)$$

где Q_0 – расход масла на угар в конце приработки, приведенный к началу эксплуатации ($l = 0$); b - изменение интенсивности изнашивания на единицу износа деталей.

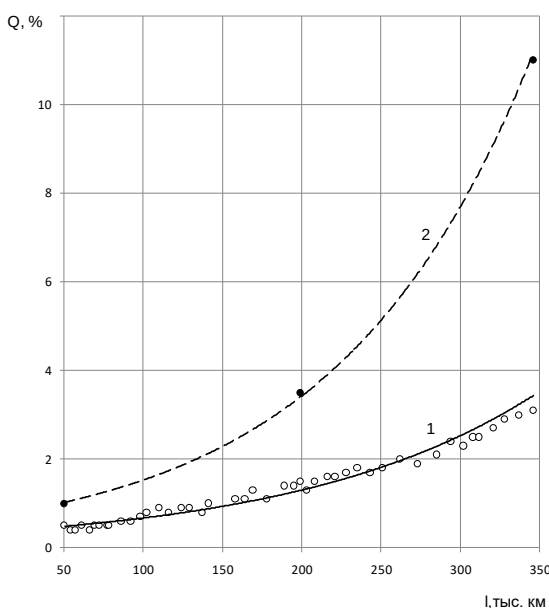

Рисунок 5 – Зависимость расхода масла на угар в % от расхода топлива двигателей КамАЗ в период после приработки: 1- КамАЗ-Евро; 2 – КамАЗ-740

Утечки масла через неплотности не имеют чёткой тенденции в процессе эксплуатации, а по величине соизмеримы с расходом на угар.

Качественные изменения связаны с химическим составом и физическими свойствами масла. В ходе сложного процесса старения компоненты масла окисляются, полимеризуются, нейтрализуются. Это ограничивает срок службы масла. Значительные качественные изменения масла происходят при попадании в него топлива при неисправностях системы питания.

Аналогичное происходит при попадании в него охлаждающей жидкости при неисправностях системы охлаждения.

Снижение вязкости масла повышает вероятность нарушения гидродинамического трения в сопряжениях. Одним из важных контролируемых параметров смазочной системы является уровень масла в картере. Однако даже при неизменном уровне качественные показатели могут значительно различаться. Это необходимо учитывать при разработке систем бортового диагностирования дизелей.

Литература

1. Биниязов А.М., Денисов А.С., Носов А.О., Кожинская А.В. Повышение эффективности использования масел для форсированных автотракторных дизелей. – Уральск: ЗКФ АО «НЦНТИ», 2014. – 98 с.
2. Денисов А.С., Биниязов А.М. Совершенствование профилактики смазочной системы форсированных автотракторных дизелей КАМАЗ-ЕВРО // Научный журнал «Новости науки Казахстана». – Алматы, – 2017. – № 1. – С. 267-272.
3. Захаров В.П., Денисов А.С., Сарсенбаева Л.Х., Биниязов А.М. Бралиев А.Б. Повышение эффективности эксплуатации форсированных автомобильных дизельных двигателей совершенствованием управления объёмом масла в смазочной системе // Научный журнал «Новости науки Казахстана». – Алматы, – 2018. – №2. – С. 106-120
4. Носов А.О., Кожинская А.В., Биниязов А.М., Платонов В.В. Анализ параметров смазочной системы двигателя КАМАЗ – 740 // Наука – 21 век. 2015. – № 1. – С. 3-9.
5. Biniyazov A.M., Operation maintaining of automobile forced diesel engines with ensuring of functional condition of the lubrication system in exploitation / A.M. Biniyazov, A.N. Bayakhov, A.YU. Bektilevov, R.S. Sadykov, V.P. Zakharov, L.KH. Sarsenbaeva // International Journal of Mechanical and Production Engineering Research and Development (IJMPERD) ISSN(P): 2249-6890; ISSN(E): 2249-8001 Vol. 9, Issue 3, Jun 2019, 1761-1768 © TJPRC Pvt. Ltd.
6. Barysz I., Cillik L. Zvyšovanie spoľahlivosti a živomosti dynamicky zatazenych klzných ložísk // 8 Vedecká konferencia VSDS, Seccia 3 Dopravná technika. - Zilina, 1988. – S. 21-24.
7. Barwell F.T. Trilology in production. Product Eng. (Or. Brit). – 1972. – № 7. – P. 263-271.
8. Cocks M., Tallian T.E. Sliding Contacts in Rolling Bearing. - ASLE Trans., vol. 14, – № 1, – 1971. - P. 32.
9. Johnson G. Failure of components // Automobile Engineers, March, 1996. - P. 108-111.
10. F.A. Martin Developments in engine bearings. "Tribol Retiprocet.Engines.Proc.9-th Leeds-Lyon Symp. Tribol 7-10 sept. 1982.", p. 9-28.
11. Moore D.F. Principles and Applications of Tribology. Pergamon Inter. Library, 1975. - 272 p.

МРНТИ: 67.11.35

Б. Аманова, Т. Кулагин

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет

РК, г. Уральск, amanova@mail.ru

МОДЕРНИЗАЦИЯ МЕТАЛЛИЧЕСКИХ КОНСТРУКЦИЙ ЗДАНИЙ С ПОМОЩЬЮ УГЛЕРОДНЫХ ВОЛОКОН

К настоящему времени в отечественной и зарубежной практике накоплено множество различных способов и конструктивных приемов усиления металлических и железобетонных конструкций зданий. Существует необходимость использования новых технологий и способов усиления, а также использования современных материалов. За рубежом для усиления железобетонных конструкций успешно применяют композитные материалы на основе высокопрочных углеродных волокон, которые уже получили широкое применение в аэрокосмической и авиационной промышленности. В большинстве случаев усиление

конструкций углепластиковыми оказываются конкурентоспособны по сравнению с традиционными методами, как по срокам производства работ, так и по стоимости.

К наиболее распространенным традиционным способам усиления металлоконструкций относятся: увеличение и наращивание сечений элементов, устройство дополнительных связей, ребер, диафрагм, распорок, усиление соединений элементов, установка дополнительных элементов в существующие конструкции [1].

Принципиально новым способом усиления металлических конструкций является способ, основанный на использовании армированных фибрами полимерных материалов. Усиление композитами металлических конструкций, в отличие от железобетонных, получило наименьшее распространение. Внешнее армирование из фиброармированных пластиков в основном используется для усиления колонн, балок, стропильных и подстропильных ферм (элементов чаще всего нуждающихся в усилении) и других конструкций. Однако при проектировании усиления конструкций из металла с использованием этого материала необходимо учитывать остаточную несущую способность и жесткость элементов, подвергаемых усилению. Такое проектирование включает следующие этапы [2]:

- выбор композитного материала - для обеспечения требуемой прочности и долговечности усиливаемых конструкций необходимо учитывать модуль упругости материала вышеуказанных композитов, предел его прочности при растяжении, их формы и конфигурации. Предварительная подготовка поверхности усиливаемого элемента. Процессы обработки поверхности оказывают большое влияние на надежность соединения фиброармированных пластиков с конструкцией, что в свою очередь существенно влияет на характеристики усиливаемой конструкции.

- предотвращение гальванической коррозии - профилактикой появления гальванической коррозии является изолирование различных металлов друг от друга, нанесение между ними стойкого герметика или использование клея с хорошими изоляционными свойствами. Выбор клея и технологии приклеивания. При усилении производственного здания необходимо учитывать время отверждения клея, толщину слоя покрытия клеем и напряжение сдвига, вызванное циклической нагрузкой. Все эти факторы влияют на окончательную жесткость и прочность конструкции. Контроль качества в процессе усиления.

- контролировать качество металлоконструкций позволяют частично разрушающие или неразрушающие испытания. В ходе контроля оценивают прочность композитных материалов против расслаивания. Для последующего проведения полуразрушающих испытаний предварительно подготавливают специальные испытательные зоны (свидетели), усиленные фиброармированными пластиками, которые имеют аналогичную систему усиления и подвержены аналогичным воздействиям окружающей среды, что и фактически работающие системы усиления.

Применение композитов в качестве материалов усиления металлоконструкций имеет множество преимуществ:

- Высокая прочность (выше прочности стали)
- Высокая стойкость к коррозии
- Небольшие вес и толщина конструкций усиления
- Возможность усиления конструкций во время производственного процесса –

Экологичность

- Возможность применения на труднодоступных криволинейных поверхностях
- Высокая работоспособность при широком спектре температур и напряжений

Углеволокно (УВ) преимущественно использовать в качестве армирующего наполнителя в различных композиционных материалах – как полимерных, так и неорганических, в частности в бетоне и керамике. Высокоэффективные УВ используются для армирования строительных материалов при постройке зданий. Добавление 2 объёмных % углеродных волокон в цементный раствор удваивает прочность конструкции, при этом режим разрушения изменяется с хрупкого на вязкий. УВ в составе конструкции приводит к снижению её веса, большему удобству транспортировки и, как следствие, сокращению периода строительства [2].

Усиление композиционными материалами, как метод восстановления и увеличения несущей способности конструкций, успешно используется по всему миру в течение более двух десятилетий и является неоспоримым инновационным достижением в области строительных технологий. Однако отсутствие теоретических и экспериментальных исследований и, как следствие, нормативной базы является основной причиной относительно небольшого опыта применения композитов в Казахстане для усиления металлических конструкций. Тем не менее композиты нашли широкое применение в нашей стране в качестве материалов усиления железобетонных конструкций, что дает надежду что данный метод усиления обретет признание и повсеместное использование в реконструкции и металлических сооружений.

Для усиления металлических конструкций с целью повышения их несущей способности обычно применяются металлические накладки, пластины, для прикрепления которых используются болтовые или сварные соединения. Однако этот способ имеет ряд недостатков. Металлические накладки приводят к увеличению собственного веса сооружения, они подвержены разрушению от коррозии и усталости. Нередко может оказаться трудным приваривание их к усиливаемым элементам.

Применение для усиления металлических конструкций внешнего армирования из композитных материалов на основе углеродных, арамидных и стеклянных волокон позволяет преодолеть трудности, возникающие при использовании традиционных материалов и технологий. Армированные волокнами полимерные материалы имеют более высокую, чем сталь прочность, малый вес (то есть большую удельную прочность), они хорошо сопротивляются воздействию коррозионных эксплуатационных сред, удобны в применении и не требуют тяжелого оборудования. Применение армированных волокнами полимерных материалов для усиления старых металлических конструкций может оказаться также эффективным вследствие хорошего сочетания свойств композита и материала усиливаемой конструкции. Высокая прочность композитного материала, а также использование технологии предварительного напряжения могут компенсировать низкую прочность на растяжение материала усиливаемой конструкции.

При этом важное значение имеет технология приклеивания усиливающего элемента к усиливаемому. При выборе армированных волокнами полимерных материалов для усиления конструкций следует иметь в виду, что углеродные волокна нередко более предпочтительны, так как они имеют модуль упругости, близкий к модулю упругости стали или превышающий его. Арамидные или стеклянные волокна такими свойствами не обладают. Однако при использовании полимеров, армированных углеродными волокнами, следует применять специальный изолирующий слой между композитом и усиливаемым элементом во избежание протекания электрохимической коррозии.

С появлением высокопрочного искусственного углеродного волокна (углеволокна) появились современные методы и технологии, позволяющие восстанавливать и увеличивать несущую способность конструкций. С их помощью можно в короткие сроки и с минимальными трудозатратами (отсутствие необходимости привлечения тяжелой техники) значительно увеличить срок службы строительных конструкций зданий и сооружений.

Углеволокно – это высокопрочный, высокомодульный, линейно упругий материал, и абсолютно стойкий ко всем агрессивным средам. Он представлен в виде композитных тканых материалов (холстов) и ламелей (лент). Усиление композитными материалами относится к разряду внешнего армирования. Это связано с тем, что данные материалы монтируются на конструкции с помощью монтажного эпоксидного клея непосредственно на месте производства работ. Монтажный клей и углеволокно сразу включаются в работу, компенсируя дефицит сечения арматуры. Иногда углеволокно служит дополнительной рабочей арматурой. Подобная система эффективно обеспечивает требуемую несущую способность восстановленных конструкций и при этом в разы возрастают межремонтные сроки и значительно повышается ресурс строительных конструкций [3].

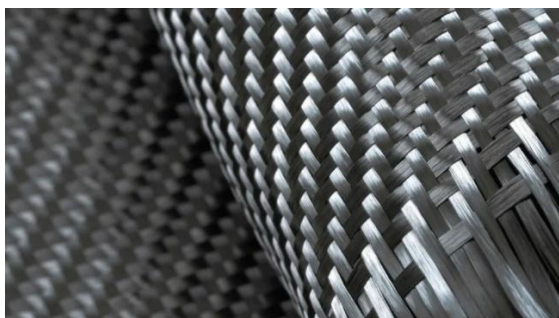

Рисунок 1 – Углеволокно

Свойства углеволокна [3]:

- **Высокая прочность.** Прочность при растяжении вдоль оси достигает 3,0–3,5 ГПа для высокопрочных волокон на основе полиакрилонитрила (ПАН) и 4,5 ГПа для волокон с высоким удлинением.
- **Низкий удельный вес.** Углеволокно имеет очень малый вес, что делает его идеальным для сохранения геометрических форм при усилении конструкций.
- **Химическая стойкость.** Волокна углерода устойчивы к коррозии и химическим воздействиям, что позволяет использовать их в агрессивных средах.
- **Термическая устойчивость.** Углеволокно выдерживает высокие температуры, не теряя своих свойств, что делает его незаменимым в условиях сильного нагрева конструкций.
- **Гибкость и устойчивость к деформациям.** Волокна углерода обладают высокой гибкостью, что позволяет применять их на сложных поверхностях.

УВ, которые имеют относительно низкую прочность на растяжение и модуль упругости, около 1000 МПа и 100 ГПа соответственно, относятся к УВ общего назначения. К данному типу относятся УВ, полученные на основе изотропного пека, вискозы и феноло-формальдегидных смол. УВ, имеющие более высокую прочность и модуль упругости, относятся к высокоэффективным УВ, которые подразделяются на высокопрочные и высокомодульные. Большинство УВ на основе ПАН, производимых в промышленности, относятся к высокопрочным волокнам, а УВ на основе мезофазного пека – к высокомодульным волокнам.

Значения прочности и модуля упругости зависят как от исходного вещества, из которого получают УВ, так и от условий термообработки на всех стадиях получения. При увеличении температуры термообработки от температуры карбонизации (1300 °С) до температуры графитации (2800 °С) происходит увеличение объёмной плотности УВ. Одновременно с этим уменьшается прочность на растяжение и увеличивается модуль упругости углеродного волокна. После термообработки при 2800 °С прочность и модуль упругости углеродных волокон на основе изотропного пека составляют 600 МПа и 30 ГПа, УВ на основе мезофазного пека – 2100 МПа и 520 ГПа, УВ из ПАН – 2500 МПа и 300 ГПа.

Наибольшими механическими характеристиками обладают УВ, полученные из газовой фазы: прочность и модуль упругости – 5000–8000 МПа и 500 ГПа соответственно. Однако данный способ получения не позволяет получить волокна большой длины.

№	Тип фибры	Прочность на растяжение, МПа	Модуль упругости, ГПа	Деформация удлинения, %	Плотность, т/м ³
1	Углерод высокопрочный	3400 – 3900	200 – 250	1,5-2,5	1,75-1,95
2	Углерод высокомодульный	2900 – 4000	300 – 700	0,45 -1,2	1,75-1,95

Таблица 1 – Физико-механические свойства некоторых типов волокон

Свойства обработанных углеленты и углеволокна

свойства	материал	Условия обработки				
		необработанный	По примеру 1	По примеру 2	По примеру 3	По примеру 4
Водопоглощение при насыщении, %	углелента	0,002	2,3	2,7	3,1	3,12
	углеволокно	0,0032	3,20	3,40	3,45	3.45
Плотность, г/см ³	углелента	1,6	1,40	1,36	1,32	1,30
	углеволокно	1,8	1,45	1,37	1,31	1,28

Таблица 1 – Свойства обработанных углеленты и углеволокна

В заключении следует отметить, что обследование металлоконструкций – важный этап технической экспертизы зданий. Мероприятия позволяют определить фактическое состояние конструкций и является ли безопасным их дальнейшее функционирование. При этом исследовать можно как отдельные конструктивные элементы, так все здание в целом. На основании выполненных работ и полученных результатов и делаются выводы о пригодности и безопасности исследуемой конструкции.

Результаты опубликованных исследований и испытаний, посвященных применению полимеров, армированных волокнами различного типа, для усиления металлических конструкций показывают, что получаемые соединения являются достаточно универсальными и надежными, и потому их применение постоянно расширяется. Следует сразу же отметить, что проблема усиления металлических конструкций внешним армированием с использованием композитных материалов не так разработана, как скажем проблема усиления бетонных, железобетонных и каменных конструкций, и потому эффективные решения возможны только для некоторых типов конструкций. Различные конструкции (фермы, рамы, опорные системы, эстакадные конструкции и так далее) представляют собой сочетание тонкостенных стержневых, пластинчатых и оболочечных элементов, работающих, на растяжение, сжатие, сдвиг, кручение, изгиб. Поэтому усиление этих, сложных на первый взгляд, конструкций сводится к усилению составляющих их металлических элементов – стержней, работающих на растяжение – сжатие, балок, работающих на изгиб, элементов, работающих на сдвиг и пластинчатых или оболочечных элементов, работающих чаще всего на двухосное растяжение.

Литература

- 1 Мушинский А.Н., Зимин С.С. Строительство быстровозводимых зданий и сооружений // Строительство уникальных зданий и сооружений. – 2015 – № 4 (31). – С. 182-193.
- 2 Николенко С.Д., Щиенко А.Н. Быстровозводимые здания и сооружения // Высокие технологии в строительном комплексе. – 2021 – № 2 – С. 159-168.
- 3 Гамаюнова О.С., Радаев А.Е. Энергоаудит и энергоэффективность модульных военных городков // В сборнике: Проблемы обеспечения функционирования и развития наземной инфраструктуры комплексов систем вооружения. Материалы III Всероссийской научно-технической конференции. Санкт-Петербург, 25-26 сентября 2019.

А.Е. Исмайылов, Б.А. Талпакова, А.И. Акжолова
Алматинский технологический университет
РК, г. Алматы, box1_email61@mail.ru

ВИЗУАЛИЗАЦИЯ И РЕАЛИЗАЦИЯ ПЕРЕХОДОВ СОСТОЯНИЙ В ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ БИОПРОЦЕССОМ

Современные биотехнологические процессы характеризуются нелинейной динамикой, высокой взаимозависимостью параметров среды и многопараметрическим взаимодействием факторов, таких как температура, кислотность (рН), концентрация субстрата и активность биомассы. Малейшие отклонения этих параметров способны существенно изменить кинетику реакции, снизить выход целевого продукта и привести к аварийным режимам работы установки.

В условиях возросшей сложности и чувствительности биотехнологических систем ключевым направлением развития автоматизации становится использование интеллектуальных средств управления, которые способны не только реагировать на изменения параметров, но и анализировать ситуацию в контексте текущего состояния процесса. Одним из наиболее перспективных подходов является ситуационное управление, в рамках которого система оценивает совокупность факторов и выбирает оптимальное управляющее воздействие на основе заранее определённых сценариев и логики переходов между состояниями.

Использование автомата состояний в сочетании с графо-аналитическими методами визуализации даёт возможность построить наглядную модель поведения системы, выявлять частоту переходов между состояниями, определять доминирующие режимы и оценивать устойчивость технологического процесса. Такой подход становится важным элементом при создании цифровых двойников биотехнологических установок, обеспечивая не только аналитическое моделирование, но и визуально-интерактивное представление логики управления.

Разработка программной реализации автомата состояний с элементами интеллектуального анализа и визуализации в среде MATLAB представляет собой актуальное направление, объединяющее методы ситуационного управления, графовых моделей и технологий цифровых двойников.

Обзор существующих исследований

Исследования Симеонова и соавторов [1] демонстрируют эффективность применения адаптивных и ситуационных стратегий управления в биотехнологии. В работах Lee [2] и Bastin & Dochain [3] представлены подходы к математическому моделированию и оптимизации процессов ферментации с учётом нелинейных зависимостей и параметрических возмущений. Однако вопросы наглядного отображения переходов состояний и интерактивной визуализации в интеллектуальных системах управления остаются слабо проработанными.

Цель и задачи исследования

Целью работы является разработка модели и алгоритма визуализации переходов состояний в интеллектуальной системе управления биопроцессом на основе конечного автомата.

Для достижения поставленной цели в работе решаются следующие задачи:

1. Провести анализ параметров биотехнологического процесса, определить ключевые управляемые и диагностируемые показатели (температура, рН, концентрация субстрата) и установить пороговые значения, разделяющие нормальные и аварийные режимы.
2. Формализовать логику функционирования интеллектуальной системы управления в виде конечного автомата состояний, описывающего возможные режимы («Нормальный», «Перегрев», «Недостаток субстрата», «Кислотный сдвиг») и их взаимосвязи.
3. Разработать алгоритм идентификации состояния биопроцесса на каждом временном шаге с использованием правил ситуационного анализа и автоматического принятия решений.

4. Построить граф переходов состояний и определить матрицу переходов, отражающую последовательность смены режимов во времени.

5. Реализовать модуль визуализации в среде MATLAB, обеспечивающий графическое отображение автомата состояний и анимацию переходов с подсветкой активных узлов и рёбер.

6. Сформировать цифровую таблицу состояний, позволяющую количественно оценить динамику изменений и подтвердить корректность работы интеллектуальной системы управления.

7. Оценить возможности интеграции разработанной модели в состав цифрового двойника биотехнологического объекта, а также перспективы её расширения с использованием нечеткой логики и элементов машинного обучения.

Математическая постановка

Состояние процесса определяется по совокупности условий:

$$\text{State}(t_i) = \begin{cases} \text{Перегрев,} & T_i > T_{\max} \\ \text{Недостаток,} & S_i > S_{\min} \\ \text{Кислотный,} & pH_i > pH_{\min} \\ \text{Нормальный,} & \text{иначе} \end{cases}$$

Переходы описываются ориентированным графом:

$G=(V,E)$, $V=\{\text{Нормальный, Перегрев, Недостаток, Кислотный}\}$.

Реализация в MATLAB

Для имитации процесса и визуализации автомата использовался следующий алгоритм:

```
clc; clear;
```

```
T_max = 38.0; S_min = 0.5; pH_min = 6.5;
```

```
T = [37 37.2 38.5 39 38.2 37.6 37 36.8 37.0 37.2];
```

```
pH = [7.0 6.9 6.8 6.7 6.6 6.5 6.4 6.3 6.6 6.8];
```

```
S = [2.5 2.2 1.8 1.4 1.0 0.6 0.4 0.3 0.8 1.5];
```

```
N = length(T); time = (0:N-1)';
```

```
for i = 1:N
```

```
if T(i) > T_max
```

```
situation(i) = "Перегрев";
```

```
elseif S(i) < S_min
```

```
situation(i) = "Недостаток";
```

```
elseif pH(i) < pH_min
```

```
situation(i) = "Кислотный";
```

```
else
```

```
situation(i) = "Нормальный";
```

```
end
```

```
end
```

```
states = ["Нормальный", "Перегрев", "Недостаток", "Кислотный"];
```

```
edges = ["Нормальный", "Перегрев";
```

```
"Нормальный", "Недостаток";
```

```
"Нормальный", "Кислотный";
```

```
"Перегрев", "Нормальный";
```

```
"Кислотный", "Нормальный";
```

```
"Недостаток", "Нормальный";
```

```
"Перегрев", "Кислотный";
```

```
"Кислотный", "Недостаток"];
```

```
G = digraph(edges(:,1), edges(:,2));
```

```

figure('Name','Автомат ситуационного управления');
h = plot(G,'Layout','layered','NodeFontSize',14,'ArrowSize',15);
title('Переходы состояний биопроцесса');
for i = 1:N-1
curr = situation(i); next = situation(i+1);
e = findedge(G,curr,next);
highlight(h,curr,'NodeColor','g');
highlight(h,next,'NodeColor','r');
if e>0, highlight(h,'Edges',e,'EdgeColor','r','LineWidth',2); end
title(sprintf('Шаг %d: %s → %s',i,curr,next));
pause(1);
if e>0, highlight(h,'Edges',e,'EdgeColor','k','LineWidth',1.5); end
highlight(h,curr,'NodeColor','k');
highlight(h,next,'NodeColor','k');
end

```

В результате реализации были получены график, представленный на рисунке 1, и цифровой результат №1, и которая:

- корректно идентифицирует состояние процесса на каждом шаге времени;
- демонстрирует анимацию переходов состояний между «Нормальный», «Перегрев», «Недостаток» и «Кислотный»;
- отображает графическую структуру автомата, что облегчает анализ последовательности событий.

Особенности версии:

- Граф переходов на отдельном полотне;
- Каждый тип состояния имеет свой цвет:

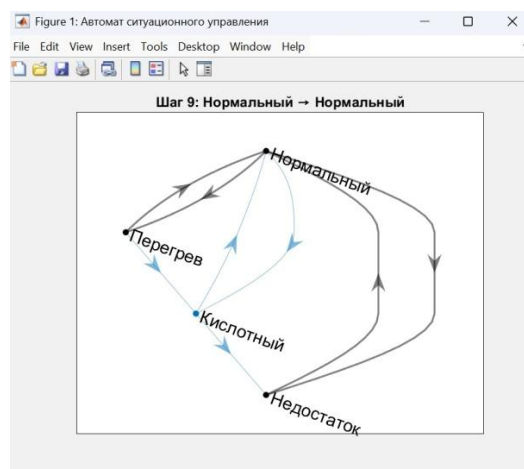

Рисунок 1 – Автомат ситуационного управления

Нормальный режим

Перегрев

Недостаток субстрата

Кислотный сдвиг

- Вес рёбер (подписи) показывают, сколько раз происходил переход;
- Узлы крупные, подписи читаемые, оформление – стильное и аккуратное.

Время	Температура	pH	Субстрат	Ситуация
0	37.0	7.0	2.5	Нормальный
1	37.2	6.9	2.2	Нормальный

2	38.5	6.8	1.8	Перегрев
3	39.0	6.7	1.4	Перегрев
4	38.2	6.6	1.0	Кислотный

Таблица 1 – Результаты диагностики состояний

Предложена интеллектуальная система ситуационного управления, основанная на графо-автоматной модели переходов состояний.

- разработан алгоритм автоматического определения ситуаций биопроцесса;
- реализована визуализация переходов в MATLAB с анимацией;
- показана возможность интеграции модели в цифровые двойники биотехнологических установок.

Перспективным направлением является расширение модели с использованием нечёткой логики (Fuzzy Automata) и машинного обучения для прогнозирования переходов состояний в реальном времени.

Литература

1. Simeonov I., Hristozov I., Pencheva T. Modelling and Extremum Seeking Control of Two-Stage Biotechnological Process. IFAC PapersOnLine, 2018.
2. Lee J.M. Biochemical Engineering. Prentice Hall, 2015.
3. Bastin G., Dochain D. Adaptive Estimation of Microbial Growth Rates. Automatica, 1985.
4. Баженов А.В., Филякин А.А. Теорема графов как основа построения систем связи. Universum: Технические науки, 2022. 3(96).

FTAMP: 65.59.03

Қ.Ж. Амирханов, А.А. Даутова, А.О. Майжанова

Шәкәрім университеті

ҚР, Семей қ., k.amirkhanov@shakarim.kz

ТАМАҚ ӨНІМДЕРІНІҢ СУ БЕЛСЕНДІЛІГІ КӨРСЕТКІШІН АНЫҚТАУ

Су белсенділігінің көрсеткіші (a_w) – бұл тамақ өніміндегі оның қауіпсіздігін, тұрақтылығын және жарамдылық мерзімін анықтайтын «бос» судың бар екендігінің көрсеткіші. Су белсенділігінің мәні 0-ден 1-ге дейін, мұнда 1 көрсеткіші таза суға сәйкес келеді. Судың төмен белсенділігі (мысалы, 0,6-дан төмен) көптеген микроорганизмдердің өсуін тежейді, бұл бұзылу процестерін баяулатады, ал жоғары белсенділік (мысалы, 0,9-1,0) микробиологиялық бұзылуға ықпал етеді.

Азық-түлікке қатысты су белсенділігінің көрсеткішін өткен ғасырдың елуінші жылдарында шетелдік ғалым Скотт (Scott W. J.) алғаш рет енгізген, бұл өнімдегі ылғал байланыстары мен энергияны сипаттайды. Ол төмендеген кезде микроорганизмдердің метаболизмі үшін ылғалды пайдалану мүмкіндігі азаяды. Су белсенділігінің төмендеуімен ылғалдың материалмен байланыс энергиясы артады және микроорганизмдердің биологиялық қажеттіліктері үшін бар ылғалды пайдалануды қиындатады.

Ұсақтау, тұздау, араластыру, кептіру және сақтау т.б. технологиялық процестерде өнімнің құрамындағы судың жағдайын білу өте қажет. Сондықтан бұл үшін судың активтілік көрсеткішінің маңызы зор. Қазіргі кезде жаңа тамақ өнімдерін жасау, тұздау, пісіру, қуыру, кептіру және сақтау процестерінің тиімділігін арттыру үшін судың активтілік көрсеткішін дәл анықтап, қадағалау керек [1].

Судың белсенділігі таза судың ұшпалығымен салыстырғандағы ылғал өнімнің бетінен судың ұшпалығын бірдей температурада көрсетеді. Немесе, бұл көрсеткіш - өнімнің бетіндегі судың буларының тепе-теңдік қысымының дистилденген судың бетіндегі будың қысымына қатынасына тең (бірдей температурада).

Судың белсенділігінің шамасы келесі формуламен анықталады:

$$a_w = \frac{P_{np}}{P_o};$$

мұнда: P_{np} - тепе-теңдік жағдайда өнімнің бетіндегі су буының қысымы, Па;

P_o - тепе-теңдік жағдайда дистилденген судың бетіндегі будың қысымы, Па.

Судың белсенділігін анықтаудың бірнеше тәсілдері бар. Солардың ішінде өндірісте қолдануға ең қолайлы тәсіл – жетілдірілген психрометрлік әдіс болып табылады. Бұл тәсілдің негізіне тамақ өнімдеріндегі судың белсенділігін a_w анықтау үшін табылған психрометрлік формула алынған:

$$a_w = \frac{P_{np}}{P_n} = \frac{P}{P_n} - \frac{AB}{P_n} (t_{np} - t_m)$$

мұнда: P - қанық будың ылғал термометрдің температурасындағы қысымы, Па

P_n - қанық будың өнімнің температурасындағы қысымы, Па

B - барометрлік қысым, Па

A - психрометрлік коэффициент, $6,6 \times 10^{-4}$

t_{np} - өнімнің бөлігінің температурасы,

t_m - ылғал термометрдің температурасы.

Өнімдерді дұрыс сақтаудың бір әдісі - судың белсенділік көрсеткішін микроорганизмдер өсе алмайтын деңгейге дейін төмендету. Барлық табиғи азық-түлік өнімдерінің құрамында әртүрлі мөлшерде және әр күйдегі су бар, олардың технологиялық қасиеттері мен сақтау ұзақтығы көбіне осыған байланысты [2].

Су белсенділігі (a_w) көрсеткіші технологиялық процесте маңызды фактор болып табылады: мысалы, қоғамдық тамақтандыру өнімдерін өндіру кезінде, сондай-ақ азық-түліктің сақтау кезіндегі сапасын жоғарылату және сақтау мерзімін арттыруда.

Мысалы, кептірілген жемістердің, крекер және макарон сияқты өнімдердің су белсенділігі төмен. Бұл өнімдерді сақтау мерзімі өте ұзақ, өйткені олардың құрамында микроорганизмдердің өсуіне қол жетімді су өте аз. Микроорганизмдердің өсуі өнімдердің бұзылуына әкелетіні және тұтынушылардың денсаулығына қауіп төндіретіні белгілі. Судың массалық үлесі мен өнімдегі су белсенділігі арасында байланыс бар болса да, бұл тәуелділікті әрқашан дәл анықтау мүмкін емес. Азық-түлік құрамында көп мөлшерде су болуы, бірақ судың белсенділігі төмен болуы мүмкін. Өнімдегі көптеген тамақтық қоспалар суды жақсы байланыстыра алады, бұл оны микроорганизмдердің дамуына қол жетімсіз етеді. Суды байланыстыру дәрежесі жоғары ең көп таралған ингредиенттер-қант, тұз (тұз қантқа қарағанда 6 есе көп суды байланыстырады), пектин және глицерин. Судың белсенділігі төмен болған кезде жеткілікті мөлшерде суы бар тамақ өнімдерінің жақсы бір мысалы ретінде өсімдік желесін атауға болады.

Судың белсенділігінен басқа, микроорганизмдердің дамуына тосқауыл ретінде температураның төмендеуі (тоңазытқышта өңдеу) және жоғарылауы (термиялық өңдеу), рН көрсеткіші, тотығу-тотықсыздану потенциалының төмендеуі, консерванттарды қолдану, бәсекелес микрофлораның болуы және т.б. қолданылады.

Су – бұл белгілі бір қасиеттері бар бірегей сұйықтық (химиялық қосылыс), ол бүкіл биологиялық материалдың бөлігі болып табылады. Байланыс түзілу сипатын және өзара әрекеттесу энергиясын ескере отырып, материалдардағы су байланысының формаларын жіктеуді академик П.А. Ребиндер ұсынды. Су байланысының барлық түрлері үш топқа бөлінеді: химиялық, физика-химиялық және физика-механикалық. Осы классификацияға сәйкес байланысқан судың келесі түрлері ажыратылады: химиялық байланысқан, адсорбциялық байланысқан, макро және микрокапиллярлық су; дененің қаңқасы еркін ұстайтын осмостық байланысқан су (иммобилизация) [3].

Еттен жасалған өнімдердегі су, кез-келген биологиялық материал сияқты, байланыстың барлық түрлерінде сақталады және басқалармен бірге ұлпаның немесе өнімнің қарапайым құрамдас бөлігі ретінде әрекет етеді. Алайда оның байланыс формаларының сипаты мен беріктігі бірдей емес. Адсорбциялық ылғал ең тығыз байланысты, өнімдегі ең аз берік ылғал оларды ылғалдандыру процестерінде ақуыз жүйелерімен қосымша сіңірілген (әлсіз байланысқан ылғал). Бұл ылғал белгілі бір өнімді өндірудегі экономикалық көрсеткіштермен тікелей байланысты болғандықтан, ол өндірушіге де, өнімнің сапасын бақылайтын мемлекеттік құрылымдарға да үлкен қызығушылық тудырады.

Сақтау мерзімін ұзарту үшін судың белсенділігі бақыланатын ет өнімдері - кептірілген ет, ветчина, тұздалған өнімдер, ысталған шұжықтар. Су белсенділігі төмен ет өнімдерінің көпшілігінде суды «байланыстыру» үшін тұз бар. Сондай-ақ, өнімдегі судың массалық үлесін азайту үшін кептіру технологиясы қолданылады, бұл өз кезегінде судың белсенділігін төмендетеді. Су, химиялық қосылыстар және өнімнің биологиялық құрылымы арасында әртүрлі сипаттағы өзара әрекеттесулер болатыны белгілі. Атап айтқанда, су өнімдегі микроорганизмдердің химиялық реакциялары мен метаболизмі үшін дисперсті орта болып табылады. Қазіргі уақытта көптеген микроорганизмдер үшін a_w шегі зерттеліп, анықталды, яғни олардың өсу процестері баяулайды немесе тоқтайды. Сонымен, көптеген бактериялар үшін олардың қалыпты дамуын қамтамасыз ететін a_w шекті мәні 0,90 – 0,99 төмен болмауы керек. Ашытқы мен көптеген зеңдер $a_w = 0,85 - 0,65$ шегінде де жақсы дамиды.

Су белсенділігінің мөлшері бойынша тамақ өнімдері келесі түрлерге бөлінеді: ылғалдылығы жоғары өнімдер ($a_w = 1,0 - 0,9$); ылғалдылығы аралық өнімдер ($a_w = 0,9 - 0,6$); ылғалдылығы төмен өнімдер ($a_w = 0,6 - 0$).

Азық-түлік өнімдеріне арналған барлық дерлік отандық стандарттар "ылғалдың массалық үлесінің" сандық сипаттамасын анықтайды, бұл тамақ өнімдері сияқты күрделі гетерогенді және биологиялық белсенді жүйелердегі судың маңызды рөлін көрсетеді.

Отандық зертханалық тәжірибеде ылғалдың массалық үлесін анықтау үшін әдетте кептіру шкафында бірнеше сағат ішінде 100°C-тан жоғары температурада тұрақты массаға дейін кептірудің стандартты әдістері қолданылады, ал бұлшықет тінінің суды байланыстыру қабілетін анықтау Грау және Хамм тәсілі (В. П. Воловинская мен Б. Я. Кельманның модификациясы) бойынша жүзеге асырылады.

Соңғы уақытта өнімдегі ылғалдың күйін сипаттау үшін ылғал мөлшері, ылғал сыйымдылығы, суды байланыстыру қабілетімен қатар интегралды сипаттама – су белсенділігі (a_w) жиі қолданыла бастады. Осы көрсеткіштің көмегімен өндіріс процесінде де, өнімді сақтау процесінде де өнімде болатын әртүрлі химиялық, биохимиялық және микробиологиялық реакцияларға судың қатысу дәрежесі бағаланады: липидтердің тотығуы, ферментативті және ферментативті емес белсенділік, гидролитикалық реакциялар, микроорганизмдердің дамуы.

Азық-түлік құрамындағы судың жалпы мөлшерінен микроорганизмдер, мысалы, олардың өміріне оның белгілі бір "белсенді" бөлігін ғана қолдана алады. Микроорганизмдердің әр түрі үшін су белсенділігінің максималды, минималды және оңтайлы мәндері бар. Осы көрсеткіш мәнінің оңтайлы мәннен ауытқуы микроорганизмдердің өмірлік процестерінің тежелуіне, кейде олардың жойылуына әкеледі.

Ресей ғалымдары судың белсенділігін өлшеу үшін қолданатын эксперименттік қондырғы жасаған. Осы қондырғының өлшеу дәлдігі тәжірибе жүзінде дәлелденді. Жаңа, тоңазытылған және мұздатылған өнімдердегі судың белсенділігіне талдау жасалды. Жаңа өнімдердің су белсенділігі 0,954-0,995 аралығында болды. Бір ылғалдылықта судың белсенділігі біршама өзгеруі мүмкін екендігі анықталды, бұл өнімнің химиялық құрамы мен тұз құрамындағы айырмашылыққа байланысты. Өнімдерді 22-ден 6°C-қа дейін салқындату су белсенділігінің орта есеппен 2% - ға төмендеуіне әкелетіні анықталды. -5°C температураға дейін мұздату су белсенділігінің орта есеппен 0,03 бірлікке одан әрі төмендеуіне әкеледі. Мұздату температурасының -5°C -10°C, -20°C, -30°C және -40°C төмендеуі су белсенділігінің орта есеппен 0,04; 0,07; 0,06 және 0,05 бірлікке төмендеуіне әкеледі. Тәжірибелік мәліметтер

негізінде барлық зерттелетін өнімдер үшін су белсенділігінің мұздату температурасына математикалық тәуелділігі анықталды [4,5].

Тамақ технологиясы кафедрасында ҚР ҒЖБ гранты бойынша орындалған ҒЗЖ қаржылары есебінен бірқатар ғылыми құрал-жабдықтар алынды, солардың қатарында судың белсенділігін анықтайтын прибор (1, 2- сурет) бар.

Суреттер 1,2 – Smart Water Activity Meter приборы

Бұл прибор заман талабына сай жасалынған, жеке компьютерге қосылады, прибор анықталған көрсеткіштерді тікелей мониторда көрсетеді. Арнаулы сезгіштердің көмегімен ұсақталған ет өнімдерінің су белсенділігі көрсеткіші анықталады.

Гранттық жобалардың аясында және докторанттар мен магистранттардың диссертациялық тақырыптарына сәйкес бірқатар тамақ өнімдеріндегі судың белсенділік көрсеткіштері анықталды. Бұл көрсеткіш тәжірибелік сынамалардың басқа да физика-химиялық көрсеткіштерімен (рН, су байланыстыру қабілеті, ылғал мөлшері, масса жоғалтуы, т.б.) бірге құрамы күрделі тамақ өнімдерінің оңтайлы рецептурасы мен технологиясын жасауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, микробиологиялық көрсеткіштер мен бірге жаңа өнімдердің сақталу мерзімін дұрыс анықтауды қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер

1. Камербаев А.Ю. Роль воды в пищевых продуктах и ее функции.-Алматы, 2001.-203 с.
2. Амирханов Қ.Ж., Асиржанова Ж.Б. Тамақ өнімдерін өңдеудің физикалық тәсілдері. Оқу құралы. «Шәкәрім кітапханасы» сериясы. – Семей, 2022. –129 б.

3. Фатьянов Е.В., Тё Р.Е., Царьков И.В. Активность воды растворов углеводов // Молочная промышленность. – 2011. – № 12. – С. 52-53.
4. Ермолаев В. А. (2023). Исследование влияния низкотемпературного воздействия на активность воды пищевых продуктов . Metaengineering, 1(1), С.9-17.
5. Цуканов М.Ф., Черноморец А.Б. Технологические аспекты показателя «активность воды» и его роль в обеспечении качества продукции общественного питания // Техничко-технологические проблемы сервиса. – 2010. – № 1(11). – С. 58-63.

МРНТИ: 28.23.01

М.К. Уразгалиева¹, Е.А. Оспанов²

¹Западно-Казахстанский инновационный технологический университет

РК, г. Уральск, mira_090578@bk.ru

²Шәкәрім университет

РК, г Семей, 78oea@mail.ru

ТЕХНОЛОГИИ ИИ В ИНЖЕНЕРНО-ТЕХНИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ: ТРАНСФОРМАЦИЯ РОЛИ ИНЖЕНЕРА И НОВЫЕ КОМПЕТЕНЦИИ

Развитие технологий искусственного интеллекта (ИИ) и концепций Индустрии 4.0 кардинально трансформирует инженерную профессию, переводя её от традиционного итеративного проектирования, основанного на расчётах и накопленном опыте, к генеративным, симуляционным и доказательным (evidence-based) подходам [1]. Современный инженер всё чаще взаимодействует не просто с программным обеспечением, а с интеллектуальными системами, способными предлагать, предсказывать, оптимизировать и анализировать конструктивные решения. ИИ становится не только инструментом, но и «цифровой коллегой», способным выполнять сложные аналитические операции, генерировать десятки тысяч вариантов конструкции, проводить автоматизированные симуляции и оптимизацию производственных процессов [2]. В подобных условиях роль инженера эволюционирует: вместо ручного моделирования главным становится формулирование технических ограничений, критическая оценка результатов, проверка технологической реализуемости предложенных алгоритмом решений и обеспечение безопасного внедрения. Данное исследование направлено на выявление ключевых направлений трансформации инженерных компетенций в эпоху ИИ, а также на определение образовательных моделей, позволяющих готовить инженеров будущего к эффективной работе в цифровой производственной среде. ИИ как архитектор ограничений в инженерном проектировании. Технологии генеративного дизайна позволяют интеллектуальным алгоритмам создавать тысячи проектных вариантов, оптимизированных по критериям веса, прочности, ресурса, стоимости и технологичности [3]. При этом скорость таких вычислений недостижима для человека: один инженер может предложить десятки вариантов, тогда как ИИ — десятки тысяч. В инженерной практике активно применяются алгоритмы топологической оптимизации, позволяющие «вырезать» лишний материал на основе анализа нагрузок и ожидаемых эксплуатационных условий [4]. Такой подход широко используется в авиакосмической отрасли, робототехнике, автомобильной промышленности, проектировании медицинских имплантов. Смещение фокуса инженерной деятельности.

Традиционный инженер	Инженер эпохи ИИ
Выполняет расчёты вручную	Формулирует параметры и ограничения для ИИ
Проектирует конструкцию самостоятельно	Проверяет и корректирует варианты, созданные ИИ
Анализирует нагрузки вручную	Проводит верификацию результатов симуляций

Оптимизирует конструкцию вручную	Управляет многокритериальной оптимизацией

Таблица 2 – Роль инженера смещается от ручного проектирования к выполнению функций

Подобная трансформация требует развитого системного мышления, понимания физики процессов, цифровой грамотности и уверенного владения ИИ-инструментами. Data Literacy как ключевая компетенция инженера 4.0 В условиях цифровизации промышленности инженер обязан владеть навыками анализа данных. Концепция Data Literacy включает: понимание источников данных; умение работать с датчиками и промышленными IoT-системами; владение методами статистической обработки и визуализации; базовые навыки программирования (Python, MATLAB, R); применение методов машинного обучения в инженерных задачах [5]. Эти навыки необходимы для реализации цифровых двойников (Digital Twin), предиктивного обслуживания (Predictive Maintenance, PdM), автоматизированной диагностики оборудования и улучшенного проектирования конструкции с учётом реальных эксплуатационных режимов [6]. ИИ-поддержка жизненного цикла изделия. Современные ИИ-системы участвуют в каждом этапе инженерного процесса: **проектирование**: генеративный дизайн, симуляции; **производство**: оптимизация процессов, роботизация; **эксплуатация**: мониторинг, прогноз отказов; **модернизация**: улучшение конструкций на основе данных эксплуатации. Такой подход позволяет значительно повысить надёжность изделий и экономическую эффективность производства. Коллаборация человека и ИИ: критическая инженерная оценка. Хотя ИИ способен генерировать оптимальные цифровые решения, он не всегда учитывает реальные технологические ограничения. На этом этапе критически важную роль играет инженер, владеющий принципами DfMA (Design for Manufacturing and Assembly) – проектирование для производства и сборки [7]. Ограничения решений ИИ, требующие вмешательства инженера сложность изготовления на реальном оборудовании; отсутствие учёта технологических допусков; невозможность ремонта или обслуживания; необоснованно высокая стоимость материалов; игнорирование логистических ограничений.

Таким образом, инженер выступает «фильтром» цифровых решений, обеспечивая их соответствие реальности. Образовательные модели подготовки инженера 4.0. Современные образовательные программы должны адаптироваться к цифровой трансформации промышленности. Необходимо переходить от традиционного дисциплинарного обучения к проектно-цифровым форматам. Основные направления модернизации образования. Введение дисциплин по ИИ, ML, Big Data, MATLAB/Python. Обучение работе с CAD/CAM/CAE-системами и генеративным дизайном. Формирование компетенций по развитию цифровых двойников. Организация проектных лабораторий совместно с промышленными партнёрами. Модуль «Этика ИИ и техно-безопасность» [8].

Компетенция	Описание
AI-& ML-компетенции	работа с нейросетями, симуляциями, цифровыми двойниками
Data-компетенции	анализ, обработка, визуализация данных
CAD/CAE/PLM-навыки	цифровое проектирование, моделирование, управление жизненным циклом
Производственная инженерия	DfMA, аддитивные технологии, производственные системы
Soft-skills	системное мышление, критическое мышление, проектная работа

Таблица 2 – Технологическая карта компетенций инженера 4.0

ИИ не заменяет инженера – он усиливает его профессиональные возможности. Инженер будущего – это специалист, способный: формулировать требования к ИИ-моделям и

анализировать результаты; сочетать знания физики, механики и цифровых технологий; использовать данные для проектирования и оптимизации конструкций; обеспечивать технологическую реализуемость цифровых решений. Таким образом, ключевыми образовательными приоритетами становятся системное мышление, цифровая грамотность, владение ИИ-инструментами и глубокое понимание производственных процессов. Только сочетание инженерной школы и технологий искусственного интеллекта позволит готовить специалистов для цифровой индустрии XXI века.

Литература

1. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. – World Economic Forum, 2016.
2. Lee J., Kao H.A., Yang S. Service innovation and smart analytics for Industry 4.0 and big data environment // Procedia CIRP, 2014.
3. Autodesk Generative Design Technology Overview. Autodesk, 2022.
4. Bendsoe M.P., Sigmund O. Topology Optimization: Theory, Methods, and Applications. – Springer, 2003.
5. Provost F., Fawcett T. Data Science for Business. – O'Reilly Media, 2013.
6. Tao F., Qi Q., Liu A., Kusiak A. Digital Twins and Cyber–Physical Systems in smart manufacturing // Engineering, 2018.
7. Boothroyd G., Dewhurst P., Knight W. Product Design for Manufacture and Assembly. – CRC Press, 2011.
8. OECD. Artificial Intelligence in Education: Challenges and Opportunities, 2021.

МРНТИ: 50.47.02

М.Д. Сарбаева, Р.С. Бекбаева
Шәкәрім университет
РК, г.Семей, sarbayeva0104@mail.ru

АВТОМАТИЗАЦИЯ И МАТЕМАТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ПРОЦЕССА ГИДРОЛИЗА ПШЕНИЧНОЙ СОЛОМЫ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Современное развитие биотехнологий и переход к концепции «зелёной» экономики выдвигают на первый план задачу рационального использования возобновляемых источников сырья. Одним из наиболее перспективных направлений является переработка лигноцеллюлозных материалов – побочных продуктов сельскохозяйственного производства. Ежегодно в мире образуются миллионы тонн соломы, значительная часть которой сжигается или используется неэффективно, хотя она представляет собой ценный возобновляемый ресурс, богатый целлюлозой, гемицеллюлозой и лигнином [1].

Эффективность переработки пшеничной соломы ограничивается недостатками традиционных методов гидролиза: ручное управление параметрами (температура, pH, время реакции) снижает воспроизводимость результатов и повышает риск технологических ошибок. Это осложняет масштабирование процессов и их промышленное применение [2].

Настоящее исследование направлено на систематизацию современных подходов к автоматизации и моделированию гидролиза пшеничной соломы с целью повышения эффективности в условиях Казахстана. Такие системы позволяют описывать и прогнозировать кинетику гидролиза, адаптивно корректировать параметры в реальном времени и обеспечивать стабильность технологического режима. Интеграция автоматизированных систем управления (АСУ) с математическими моделями создаёт основу для повышения эффективности, энергоэкономичности и устойчивости биотехнологического производства.

Таким образом, актуальность исследования обусловлена необходимостью создания адаптивных систем управления процессами гидролиза, способных функционировать в условиях изменяющегося состава сырья.

Для повышения эффективности процессов переработки необходимо рассмотреть современные методы гидролиза, их технологические особенности и возможности интеграции с системами автоматизации.

Современные методы гидролиза растительного сырья

Переработка пшеничной соломы представляет собой сложную задачу из-за прочной структуры клеточной стенки растения, образованной взаимодействием целлюлозы, гемицеллюлозы и лигнина. Для эффективного разрушения этой структуры и выделения сахаров применяются три основных подхода к гидролизу: кислотный, ферментативный и комбинированный (двухстадийный). Каждый из них обладает своими технологическими и экономическими преимуществами и ограничениями:

1. Кислотный гидролиз основан на разложении полисахаридов разбавленными минеральными кислотами (H_2SO_4 , HCl) при повышенных температуре и давлении. Процесс характеризуется высокой скоростью реакции и достижением до 60-70 % теоретического выхода сахаров за короткое время. Однако длительное воздействие приводит к деградации продуктов и образованию ингибиторов (фурфурол, 5-HMF), что снижает чистоту гидролизата [2]. Метод технологически прост, но требует коррозионностойкого оборудования и последующей нейтрализации кислотных стоков, что снижает его экологическую и экономическую привлекательность.

2. Ферментативный гидролиз осуществляется при мягких условиях (30-50 °C, $\text{pH} \approx 5$) с использованием ферментов (целлюлазы, гемицеллюлазы, β -глюкозидазы). Достигается высокая степень конверсии целлюлозы (до 90 %), а гидролизат практически не содержит токсичных примесей и пригоден для последующего брожения. Основным ограничением метода являются высокая стоимость ферментов и продолжительное время реакции, однако их повторное использование позволяет компенсировать затраты [3].

3. Комбинированные подходы объединяют термо, кислотную или щелочную предобработку с последующим ферментативным гидролизом. Это позволяет разрушить структуру лигнина и снизить кристалличность целлюлозы, повышая выход сахаров до 85–95 %. Метод характеризуется хорошим балансом между эффективностью, чистотой и устойчивостью, что делает его наиболее перспективным для получения биоэтанола и других биопродуктов [4].

4. Для выбора оптимальных условий гидролиза и управления процессом необходимы адекватные математические модели, отражающие физико-химическую сущность реакций. Сравнительный анализ показывает, что комбинированные методы обеспечивают высокий выход сбраживаемых сахаров (до 90-95 %), оптимальное соотношение эффективности, экологичности и промышленной применимости. Кислотный гидролиз целесообразен при необходимости быстрого получения сахаров, а ферментативный – при ориентации на экологическую чистоту и качество продукта.

Таким образом, выбор метода определяется не только химической природой процесса, но и возможностями его автоматизации и математического описания.

Роль математического моделирования

Математическое моделирование представляет собой ключевым инструментом анализа и оптимизации гидролиза лигноцеллюлозного сырья. Оно позволяет описывать физико-химические взаимодействия, прогнозировать поведение системы при изменении технологических параметров, снижая количество дорогостоящих экспериментов и ускоряя переход от лабораторных исследований к промышленным установкам [8]. Современные модели гидролиза пшеничной соломы подразделяются на три типа – кинетические, тепломассообменные и эмпирические (включая модели машинного обучения).

1. Кинетические модели описывают динамику превращения полисахаридов в моносахара и позволяют количественно оценивать влияние температуры, pH и концентрации катализатора или фермента на скорость реакции.

Для кислотного гидролиза используется уравнение псевдопервого порядка:

$$\frac{dC}{dt} = -kC$$

где C – концентрация целлюлозы, t – время, k – константа скорости реакции.
После интегрирования:

$$C = C_0 e^{-kt}$$

Это выражение позволяет определить константу k по экспериментальным данным и прогнозировать выход сахаров при различных температурах и кислотностях среды.

Для ферментативного гидролиза применяется модель Михаэлиса–Ментен:

$$v = \frac{V_{\max}[S]}{K_m + [S]}$$

где v – скорость реакции, $[S]$ – концентрация субстрата, $V_{\max}$ – максимальная скорость, K_m – константа Михаэлиса.

Модель используется для выбора оптимальной дозировки ферментов, концентрации субстрата и условий pH [9].

Для комбинированных процессов (термо или кислотная предобработка и ферментативный гидролиз) используется модель последовательных реакций:

$$\begin{cases} \frac{dC_1}{dt} = -k_1 C_1 \\ \frac{dC_2}{dt} = k_1 C_1 - k_2 C_2 \end{cases}$$

где C_1 и C_2 – концентрации промежуточных и конечных продуктов, k_1 и k_2 – константы скоростей стадий распада и образования сахаров.

Такая модель позволяет учитывать деградацию продуктов и оптимизировать длительность каждой стадии.

2. Тепломассообменные модели описывают перенос тепла и вещества в реакторе, что особенно важно при масштабировании процесса. Тепловой баланс выражается:

$$\rho C_p \frac{dT}{dt} = Q - k_h(T - T_{cp})$$

где ρ – плотность среды, C_p – теплоёмкость, Q – выделяемое тепло, k_h – коэффициент теплоотдачи, T_{cp} – средняя температура системы.

Тепломассообменные модели обеспечивают возможность учёта неравномерности распределения температуры и концентраций по объёму реактора, что позволяет повысить эффективность и точность моделирования.

3. Эмпирические модели, включая методы машинного обучения, применяются для обработки больших массивов экспериментальных данных и выявления скрытых зависимостей. Они используются для прогнозирования выхода сахаров, адаптивной настройки параметров и управления процессом в реальном времени.

Особое место занимает концепция цифрового двойника — виртуальной модели, объединяющей математическое описание, экспериментальные данные и систему автоматического управления. Цифровой двойник позволяет проводить виртуальные эксперименты и оптимизировать режимы без остановки установки, обеспечивая непрерывное совершенствование технологического процесса [7].

Сравнение различных подходов моделирования позволяет выделить их сильные и слабые стороны, представленные в таблице 1.

Тип модели	Преимущества	Ограничения	Область применения
Кинетические	Физико-химическая обоснованность; расчёт скоростей реакций и констант	Требуют точных экспериментальных данных; строгая валидация	Анализ механизмов гидролиза; влияние pH и температуры
Тепломассообменные	Учет реальных условий реактора; масштабируемость	Сложная параметризация; численные методы	Распределение температуры и концентраций
Эмпирические	Адаптивность; работа с большими данными; прогноз в реальном времени	Отсутствие физической интерпретации; потребность в большом объёме данных	Прогноз выхода сахаров; оптимизация параметров

Таблица 1 – Сравнительная характеристика типов моделей

На практике наиболее эффективными показали себя гибридные модели, сочетающие кинетические закономерности и методы машинного обучения, что создаёт основу для автоматизации управления. Для реализации моделей широко применяются MATLAB, Simulink, а также промышленные платформы SCADA и PLC. Следовательно, математическое моделирование служит связующим звеном между экспериментом и автоматизацией, создавая основу для интеллектуальных систем управления технологическими процессами в реальном времени.

Автоматизация технологического процесса гидролиза

Автоматизация технологического процесса гидролиза лигноцеллюлозного сырья представляет собой комплексное решение, включающее сбор, обработку и анализ параметров процесса с последующим формированием управляющих воздействий на исполнительные механизмы. Она направлена на обеспечение стабильного протекания реакции, повышение точности регулирования параметров и снижение влияния человеческого фактора. Процесс гидролиза чувствителен к температуре, кислотности и времени реакции, поэтому даже незначительные колебания этих параметров приводят к снижению выхода сахаров и образованию побочных продуктов [6].

Современные системы автоматизации строятся по принципу **замкнутого контура управления (см. рис. 1)**, где ключевые параметры процесса – температура, pH и концентрация сахаров — непрерывно контролируются с помощью датчиков. Полученные данные поступают на **программируемые логические контроллеры (PLC)**, которые сравнивают их с заданными уставками и формируют управляющие сигналы для исполнительных механизмов: нагревателей, мешалок и дозирующих насосов. Информационный и управляющий обмен осуществляется через **SCADA-систему**, обеспечивающую визуализацию процесса, архивирование данных, сигнализацию отклонений и дистанционное управление установкой [12].

Дополнительно внедряются **интеллектуальные алгоритмы регулирования**, включая **ПИД-контур с адаптацией**, которые автоматически подстраиваются под изменения характеристик сырья или внешней среды. В перспективе использование **модельно-предиктивного управления (MPC)** и элементов **машинного обучения** позволит создавать самообучающиеся системы, оптимизирующие процесс без участия оператора [10].

На рисунке 1 показана структурная схема автоматизации гидролиза, отражающая взаимодействие ключевых элементов системы управления.

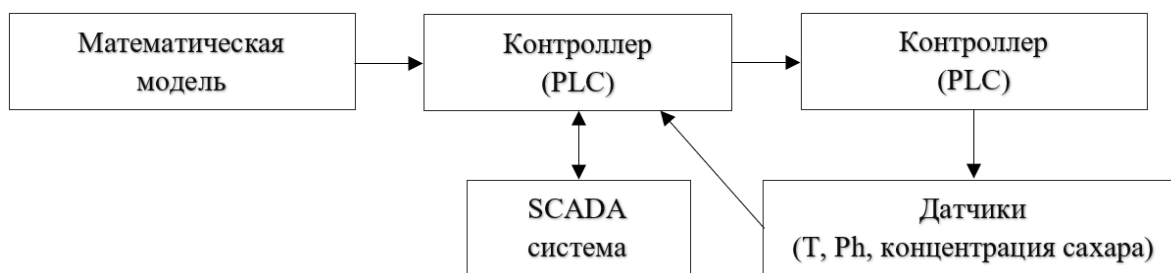

Рисунок 1 – Блок-схема автоматизации гидролиза с интеграцией математической модели

Для количественной оценки эффективности внедрения автоматизированной системы управления был проведён сравнительный анализ параметров технологического процесса при ручном и автоматическом регулировании. Оценка включала ключевые показатели стабильности, воспроизводимости и энергоэффективности гидролиза лигноцеллюлозного сырья. **Результаты сравнительного анализа эффективности ручного и автоматического управления представлены в таблице 2.**

Показатель	Ручное управление	Автоматическое управление (PID)
Диапазон колебаний температуры, °C	$\pm 2.0 - \pm 3.0$	$\pm 0.1 - \pm 0.2$
Диапазон колебаний pH, ед.	$\pm 0.2 - \pm 0.3$	$\pm 0.03 - \pm 0.05$
Вариабельность выхода сахаров, %	10 – 15	3 – 5
Время стабилизации параметров, мин	~60	20 – 30
Частота вмешательства оператора	Высокая	Минимальная
Повторяемость результатов	Низкая	Высокая
Энергопотребление, кВт·ч/т	Выше на 10–12 %	Ниже за счёт стабильного теплового режима
Общая эффективность	Средняя, высокая трудоёмкость	Высокая, точность и надёжность

Таблица 2 – Сравнение ручного и автоматического управления процессом гидролиза

Из анализа следует, что автоматизация значительно снижает колебания технологических параметров и повышает стабильность процесса гидролиза.

На рисунке 2 показано изменение температуры при ручном и автоматическом управлении процессом, иллюстрирующее стабилизацию температурного режима при внедрении ПИД-регулирования.

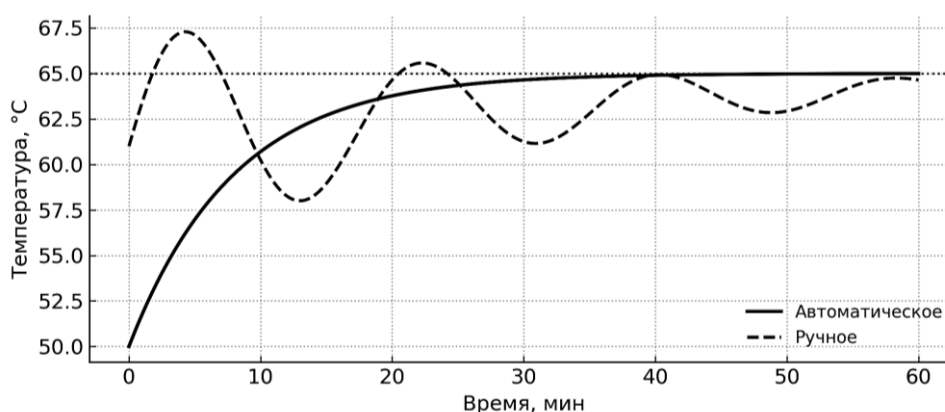

Рисунок 2 – Изменение температуры при ручном и автоматическом управлении

На рисунке 3 представлена упрощённая блок-схема контуров регулирования температуры и pH, отражающая структуру контуров обратной связи между датчиками, регуляторами и исполнительными механизмами.

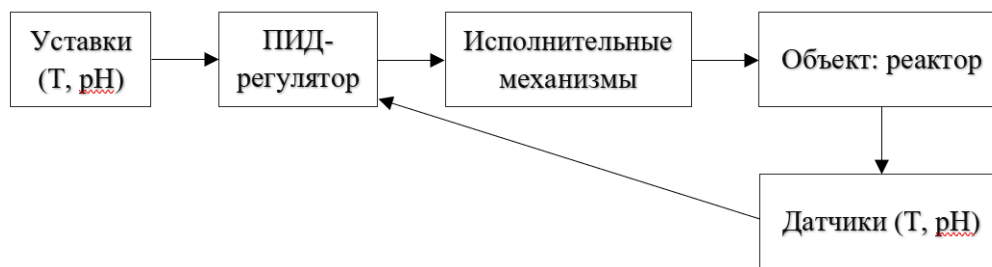

Рисунок 3 – Упрощённая блок-схема контуров регулирования температуры и pH

Тенденции и перспективы

Автоматизация процессов гидролиза лигноцеллюлозного сырья является ключевым направлением развития биоэкономики и «зелёной» индустриализации [13]. Интеграция SCADA-, PLC-систем и математических моделей формирует основу интеллектуального управления и перехода к цифровым двойникам биотехнологических установок. Применение алгоритмов машинного обучения и концепции Smart Manufacturing обеспечивает самооптимизацию режимов гидролиза и повышение энергоэффективности [5]. Таким образом, Это направление формирует фундамент для устойчивых интеллектуальных биотехнологических комплексов, соответствующих мировым стандартам Индустрии 4.0 и национальной стратегии «Зелёная экономика Казахстана» [11].

Литература

1. Bassani A. et al. Kinetic Model of Wheat Straw Autohydrolysis Considering Heating and Cooling. Phases. Chemical Engineering Transactions, 2021.
2. Gonzalez G. et al. Dilute Acid Hydrolysis of Wheat Straw Hemicellulose at Moderate Temperature: A Simplified Kinetic Model. Biotechnology and Bioengineering, 1986.
3. Kinetic Model of Enzymatic Hydrolysis of Steam-Exploded Wheat Straw. Bioresource Technology, 2011.
4. Laccase Pretreatment of Wheat Straw: Effects on Physicochemical Properties and Enzymatic Hydrolysis Efficiency. Biotechnology for Biofuels, 2019.
5. High-Level Control of Chemical Plants by Industry 4.0 Solutions. Journal of Process Control, 2021.
6. Очилов М.А. Проектирование систем автоматизации технологических процессов на основе SCADA. КиберЛенинка, 2023.
7. Семенов А.В., Глебов С.В., Кузнецов В.С. Цифровой двойник SCADA-интегрированной станции CIP-мойки. КиберЛенинка, 2022.
8. Ушева Н.В., Сухоруков А.В. Математическое моделирование химико-технологических процессов. Томск: ТПУ, 2014.
9. Алексеев А.Н., Черняев А.И. Математическое моделирование химико-технологических процессов. Часть I. Москва: НИТУ МИСиС, 2022.
10. Lee J., Davari H., Singh J. & Pandhare V. Industrial Artificial Intelligence for Industry 4.0-based Manufacturing Systems. Manufacturing Letters, 2018.
11. Bagheri B., Yang S., Kao H. A., Lee J. Cyber-Physical Systems Architecture for Self-Aware Machines in Industry 4.0 Environment. IFAC-PapersOnLine, 2015.
12. Махмутов А.М., Кудрявцев И.В. Интеллектуальные системы управления технологическими процессами. Москва: ИНФРА-М, 2020.
13. Баймуканов А.Н., Уразгалиева А.К. Развитие биоэкономики Казахстана: перспективы и вызовы. Вестник КазНУ. Серия Экономическая, 2022.

ЖОҒАРЫ САПАЛЫ БЕТОН БЕТТЕРІН ӘРЛЕУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Құрылыс саласында бетон негізгі құрылыс материалы ретінде кеңінен қолданылады. Соңғы жылдары құрылыс сапасына қойылатын талаптар артып, бетон беттерінің беріктігімен қатар эстетикалық және эксплуатациялық қасиеттерін жақсарту өзекті мәселеге айналды. Осыған байланысты жоғары сапалы бетон беттерін әрлеудің заманауи технологияларын қолдану – құрылыс өндірісінің маңызды бағыты болып отыр.

Бетон беттерінің сапасы олардың тығыздығына, тегістігіне, суға және аязға төзімділігіне, химиялық әсерге қарсы беріктігіне байланысты. Қазіргі таңда ғимараттар мен инженерлік құрылымдардың қызмет мерзімін ұзарту үшін бетонның тек ішкі құрылымын емес, оның сыртқы қабатын да жетілдіру қажет. Темірбетон бұйымдарын өндіру кезінде олардың бетінің сапасына әсер ететін факторлардың саны көп. Біздің елімізде бетінің сапасы мен сыртқы дизайнына қойылатын талаптар МЕСТ 13015-2003 бойынша реттеледі.

«Темір-бетон және құрылысқа арналған бетон бұйымдары», ол қолданудың әрбір нақты аймағы үшін бетінің сапасына қажетті талаптарды анықтайды. Беткейге қойылатын талаптары жоғары санаттарға бетонды сыланбай қолдануға, оның бетіне бояулар, сәндік сылақтар, тұсқағаздар және т.б. сияқты әрлеу материалдарын дереу жағуға мүмкіндік беретін А3 және А2 санаттары жатады.

Кішкентай кеуектер мен үңгірлер саны аз беттерді алу тек темірбетон бұйымдарын өндіруде ғана емес, сонымен қатар монолитті құрылымдар үшін де өзекті міндет болып табылады. Кейбір шарттар өндірістің әрбір түрі үшін бірдей болады, атап айтқанда: жоғары сапалы және таза қалып, жоғары сапалы майлау материалдарын қолдану және сұйық бетон құю.

Темірбетон кәсіпорындарында бұйымдардың тегіс бетін қамтамасыз ету үшін қажетті шарт температура режимін сақтау және температураның біркелкі көтерілуі болып табылады. Қалыптау кезінде бетон қоспасын ыстық қалыпқа салу әсіресе жағымсыз. Монолитті құрылымдар үшін қалыпқа қамқорлық жасау және оның жоғары сапалы орнатылуын, элементтердің бір-біріне тығыз орналасуын қамтамасыз ету, цемент сүтінің жоғалуын болдырмайды.

Маңызды фактор - бетон қоспасының құрамы. Бетінің сапасы неғұрлым жоғары болса, композиция соғұрлым күрделі болады. Осылайша, А1 бетін алу тек ұсақ дисперсті бөлшектердің көп мөлшерімен және бетон қоспасының ең жақсы қозғалғыштығын қамтамасыз ету және қоспаға енетін ауаның мөлшерін азайту үшін поликарбоксилатты суперпластификаторларды бір мезгілде қолдану арқылы мүмкін болады. Жылжымалы бетон қоспаларын пайдалана отырып, А2 және А3 санаттары бар өнімдерді алуға болады, бірақ толтырғыштардың гранулометриясына және цемент пастасының құрамына ерекше назар аудару қажет.

Біздің ойымызша, беттің біртектілігі мен кедір-бұдырлығына әсер ететін маңызды факторлардың бірі бетон қоспасын төсеуді бақылау болып табылады, ол үшін бетон қоспасын қалыпқа немесе қалыпқа құюды бақылау қажет, ал бетон бетінің категориясы неғұрлым жоғары болса, төсеу технологиясы соғұрлым күрделірек болады. Мысалы, А1 беті бар өздігінен нығыздайтын бетон қоспаларымен бетондау және біркелкі түс алу кезінде бетон құю құбырларын пайдалану және бетон қоспасының еркін түсуін 0,15 м-ден асырмау керек. Аз қозғалмалы бетон қоспалары үшін оларды нығыздау кезінде олардың қалыптарда ұзақ уақыт тербелуіне жол берілмейді, бұл олардың стратификациясына әкеледі.

Ғимарат құрылымы неғұрлым жоғары болса, бетон бұйымдары үшін жоғары сапалы бетті алу қиынырақ болады. Көлденең бұйымдарды бетондау кезінде төменгі бет тікелей

калыпқа, ал үстінгі бет ерітіндінің сапасына байланысты болады. Тік өнімдер технология тұрғысынан көбірек талап етіледі және көптеген факторларды есепке алуды талап етеді.

Бетон конструкциясының алдыңғы бетінің сапасын бағалау үшін беттің қаттылығын, оның тозуға төзімділігін, кеуектер көлемін, су және ауа өткізгіштігін, сорбциялық қабілетін, карбондану тереңдігін, аязға төзімділігін анықтау әдістерін, сондай-ақ тесіктер мен кеуектерді санау және түс өзгеруін бағалау арқылы визуалды бағалау әдістерін қолдануға болады.

Қазіргі кезде нанотехнологиялық модификаторлар, микрокремнезем, поликарбоксилаттық пластификаторлар және қатты беттерге арналған наноқаптамалар қолданылады. Бұл материалдар бетонның микрокеуектерін азайтып, оның тығыздығын арттырады және беттің эстетикалық сапасын жақсартады.

Қазіргі уақытта барлық шет елдерде бетон бетінің сапасын бағалау стандарттары жоқ. Алайда, 2004 жылы Германияда архитектуралық бетонның сапасын бағалауға арналған құжат [1] жарияланды, ол SB1-ден SB4-ке дейінгі төрт негізгі класты анықтайды, олар текстураның өзіне әртүрлі талаптар қояды (T1-T3), кеуектілік (P1-P4), бетон бетінің түсінің біркелкілігі (FT1-FT3), бетінің тегістігі (E1-ESH3K), пішіннің беткі қабатының сапасы (E1-ESH3K), және қалыптардың байланыстырушы элементтерінің сапасы (AF1-AF4). 1-кестеде классификацияға сәйкес бетонның кластары берілген [1].

Шетелдік тәжірибеде [2] бетон бетінің түсін бағалау әдісі, кейде мүлдем дәл емес, өте ашық сұрдан (1-деңгей) қою сұрға (7-деңгей) дейін өзгертін сұр шкала бойынша бетті қарапайым көрнекі салыстырудан тұрады. Дегенмен, GTM-Construction және LMDC бетон бетінің сұр деңгейлерін объективті бағалауға және беткі көпіршіктермен жабылған аумақты дәл өлшеуге мүмкіндік беретін жаңа әдісті әзірледі. Инновациялық әдіс жинақтау кезеңінен тұрады кейіннен кескінді түзетумен деректер және көпіршіктердің құрылымы мен тығыздығын бағалау кезеңі.

Сәулеттік бетон снаты		Примеры
Кішігірім талаптары бар бетон	SB1	Жертөле қабырғалары, өндірістік үй-жайлар
Орташа талаптары бар бетон	SB2	Баспалдақтар, жүк көтергіш қабырғалар
Жоғары талаптары бар бетон	SB3	Қасбеттер
Ерекше жоғары талаптары бар бетон	SB4	Жеке дизайн элементтері

Кесте 1 – Бетон кластары

Бетон түсін анықтайтын негізгі факторларға цементтің бастапқы түсі, су-цемент қатынасы, цементтегі феррит фазасының гидратация дәрежесі мен жылдамдығы жатады [3]. Түстің біртектілігіне суперпластификаторларды қолдану нәтижесінде байланыстырғыш заттың біртектілігі және қалыптардың сіңіру қасиеті айтарлықтай әсер ететіні анықталды [4].

Жоғары сапалы бетон беттерін әрлеу технологиялары – қазіргі заманғы құрылыс өндірісінің ажырамас бөлігі. Бұл технологияларды дұрыс таңдап және қолдану арқылы ғимараттардың сапасы мен ұзақ мерзімділігі айтарлықтай артады. Алдағы уақытта экологиялық таза және энергия үнемдейтін жаңа әдістерді енгізу бетон өндірісінің тиімділігін одан әрі арттыруға мүмкіндік береді

Келтірілген деректерге сүйене отырып, үстінгі беттің түсінің біркелкілігін қамтамасыз ету, бетон бұйымдарының сыртқы түрін жақсарту, бетон қоспаларының реологиялық қасиеттеріне, олардың құрамына, өңдеудің температуралық шарттарына, қалыпқа төсеу кезінде босату агентінің түріне, берілген сападағы өнімді алуға мүмкіндік беретін әсеріне зерттеулер жүргізу үшін одан әрі жұмыс қажет деп қорытынды жасауға болады.

Әдебиеттер

1. Перейра С., Хамадык Э., Сильва А. Архитектуралық бетон беттерінің төзімділігін ықтималдық талдау // Қолданбалы математикалық модельдеу. – 2020. – № 77. – С. 199-215.
2. Lemaire G., Escadeillas G., Ringot E., Бетон беттерін кескінді талдау процесін пайдаланып бағалау // Құрылыс және құрылыс материалдары. – 2005. – № 19. – С. 604-611.
3. Бейдер Т., Лакнер Р. Архитектуралық жоғары өнімді бетонға қолданылатын акрил бетін өңдеу: ұзақ мерзімді қорғаныс жолындағы ықтимал тұзақтарды анықтау // Құрылыс және құрылыс материалдары. – 2020. – № 237. – С. 117415.
4. Белмонте И., Саорин Ф., Пая М. Өздігінен тығыздалатын бетонның беткі қабатының сапасы // Құрылыс инженериясы журналы. – 2020. – № 28. – С. 101068.

МРНТИ: 14.35.09

Т.С. Жылқыбаев, Е.Р. Советбаев, А.Ш. Үсенов, Б.З. Кудгельдинов

Шәкәрім университет

РК, г. Семей, tursynhan.jylqybaev@shakarim.kz

ВЛИЯНИЕ ПРОЕКТНОГО ОБУЧЕНИЯ НА ФОРМИРОВАНИЕ ИНЖЕНЕРНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ

Современное инженерное образование находится в стадии активной трансформации. На рынке труда от выпускников технического направления требуются не только полная теоретическая подготовка, но и способность применять знания в решении практических задач, используя современные цифровые технологии, и быстро адаптироваться к изменениям в профессиональной среде. Данные качества объединяются понятием инженерных компетенций, формирование которых становится основной целью образовательного процесса.

Традиционные формы обучения, основанные преимущественно на лекциях и на практических и лабораторных работах по шаблону. Традиционная форма обучения часто не обеспечивает достаточный уровень практической подготовки. В ответ на этот вызов активно внедряется проектное обучение (Project-Based Learning, PBL) [1-3], предполагающее решение студентами реальных инженерных задач в процессе обучения (рисунок 1).

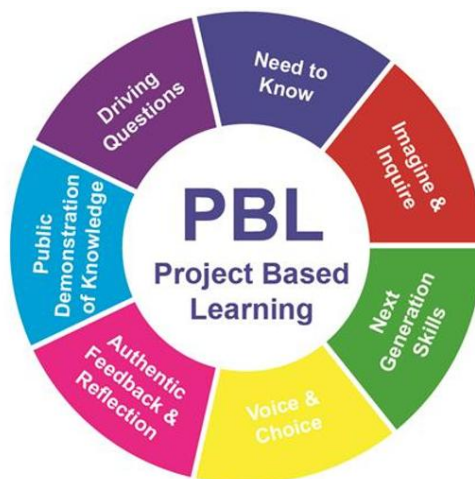

Рисунок 1 – Методы проектного обучения

Проектная деятельность способствует интеграции разных дисциплин, изучаемых обучающимися на протяжении обучения. Благодаря такой интеграции у обучающихся формируется системное мышление и развитие навыков проектирования, программирования и анализа данных.

Особое значение проектное обучение имеет для инженерных направлений [3], так как важна не только работа с теоретическими моделями, но и практическая реализация систем управления, измерения и мониторинга. В ходе выполнения учебных проектов обучающиеся разрабатывают прототипы устройств, разрабатывают цифровые модели, осваивают современные программные инструменты и технологии. Такой подход способствует формированию профессиональных инженерных компетенций.

В рамках подготовки обучающихся инженерного направления проектное обучение внедряется в различные дисциплины изучаемые в процессе обучения. Наиболее активно данный подход применяется в рамках дисциплин, где необходимо и есть возможность разработка цифровой модели.

Проектное обучение строится на принципах самостоятельной или командной работы обучающихся при решении прикладных инженерных задач. В настоящее время популярным становится применение концепции CDIO (Conceive – Design – Implement - Operate). Данная концепция направлена на подготовку специалистов, способных проходить полный цикл инженерного проектирования – от идеи до эксплуатации готового решения [4, 5].

Концепция CDIO (рисунок 2) реализуется через включение в учебный процесс проектных заданий и мини-проектов, выполняемые обучающимися в составе малых групп.

Рисунок 2 – концепция CDIO

Каждое задание или дисциплина охватывает одну или несколько стадий CDIO [4]:

1. Conceive (замысел) – анализ технического задания, постановка цели и выбор метода реализации;
2. Design (проектирование) – разработка алгоритма управления или интерфейса, необходимых схем;
3. Implement (реализация) – программирование, сборка макета или настройка цифровой модели;
4. Operate (эксплуатация и анализ) – тестирование, оценка эффективности и представление результатов.

Если рассматривать в области образовательной программы «Автоматизация и управление», то обучающиеся могут выполнять проекты различного уровня сложности:

1. Разработка лабораторных стендов на базе платформы Arduino и датчиков среды;
2. Моделирование работы технологических процессов, в частности логики работы программируемого логического контроллера (ПЛК), в CoDeSyS;
3. Моделирование работы технологических процессов в SCADA – системе.

В процессе выполнения проектов студенты проходят все стадии CDIO, что способствует формированию ключевых компетенций инженерного направления, развитие системного мышления, навыков проектирования и реализации инженерных решений, углубление навыков владения цифровыми инструментами, анализа и презентации результатов.

В «Шәкәрім университет» концепция CDIO вводится впервые, поэтому в будущем для оценки эффективности внедрения можно использовать следующие методы:

1. Анкетирование студентов, направленное на выявление уровня мотивации и осознания практической значимости проектной работы;

2. Экспертная оценка преподавателей по результатам защиты проектов, преподаватели дают свою оценку оригинальности решения и уровня командной работы;

3. Контент-анализ проектных отчетов и презентаций, отражающих достижение студентов на каждой стадии проектного цикла.

Анализ собранных данных позволяет определить наиболее эффективные формы внедрения CDIO в инженерных дисциплинах и выявить компетенции, формирующиеся наиболее активно при применении данного подхода.

Внедрение CDIO – подхода в образовательный процесс по инженерному направлению, по образовательной программе «Автоматизация и управление», рассматривается как перспективное направление развития инженерной подготовки. CDIO-модель ориентированна на полное погружение обучающихся в цикл инженерной деятельности – от замысла и проектирования до реализации и анализа функционирования системы. Предполагается, что внедрение данной концепции будет способствовать повышению качества подготовки будущих инженеров и формированию необходимых ключевых компетенций, необходимых для работы в условиях современных технологических вызовов.

На основе анализа иностранных образовательных практик [6-8] и экспертов в области инженерного образования предполагается, что CDIO-подход обеспечит:

1. Развитие системного инженерного мышления;
2. Умение формулировать технические задачи и предлагать обоснованные решения;
3. Улучшение навыков проектирования и выбора средств автоматизации;
4. Уверенное владение аппаратно-программными инструментами (ПЛК, SCADA, микроконтроллеры и прикладные программное обеспечение);
5. Способность проводить испытания, анализировать характеристики системы и корректировать алгоритмы управления;
6. Укрепление навыков работы в команде и коммуникации, включая защиту проекта и техническую презентацию.

Показанные выше результаты планируется получить по завершению первых циклов проектной работы в рамках CDIO-формата.

Но внедрение CDIO-элементов в процесс обучения необходимо проводить в поэтапном формате [6-8]. Предлагаемое поэтапное внедрение показано в таблице 1.

Этап	Содержание	Планируемый результат
Подготовительный	Анализ учебных программ, определение дисциплин, в которые можно внедрить проектные модули	Формирование модели внедрения CDIO
Пилотный запуск	Введение проектных заданий в 1-2 дисциплинах	Первые мини-проекты, формирование опыта CDIO-работы
Расширение практики	Использование CDIO в рамках нескольких курсов, междисциплинарные проекты	Командные проекты, интеграция цифровых и аппаратных процессов
Полномасштабное внедрение	CDIO как устойчивая модель подготовки специалистов инженерного направления	Системное формирование инженерных компетенций

Таблица 1 – поэтапное внедрение CDIO-элементов в образовательный процесс

Применение CDIO – подхода создаст ряд образовательных преимуществ:

1. Увеличение практической направленности обучения;
2. Повышение мотивации студентов через работу с реальными задачами;
3. Формирование навыков самоорганизации и ответственности;

4. Развитие инженерной культуры, способности проектировать «от идеи до результата»;
5. Повышение конкурентоспособности выпускников на рынке труда.

При внедрении CDIO – подхода могут выявиться риски, которые необходимо учитывать, и применять необходимые методы для их минимизации или решения. Возможные риски и их методы решения представлены в таблице 2.

Возможные риски	Метод решения
Недостаток практического опыта у части студентов	Введение подготовительных модулей и мини-проектов
Ограниченность материальной базы	Использование open-source инструментов (Arduino, CoDeSyS, SCADA и др.)
Повышенная нагрузка на преподавателей	Методическая подготовка, поэтапное внедрение CDIO
Сопротивление традиционным методам	Постепенное сочетание CDIO и классических форм обучения

Таблица 2 – Возможные риски и методы решения

Проанализировав возможные преимущества и риски, можно сказать что внедрение CDIO станет ключевым шагом в повышение качества подготовки инженерных кадров, обеспечив формирование компетенций, полностью соответствующих требованиям современной промышленности, рынка труда и программам цифровой трансформации.

Проектное обучение является одним из наиболее эффективных подходов к формированию инженерных компетенций в современном высшем образовании. В условиях технологического развития и роста требований к подготовке специалистов по инженерному направлению становится необходимым переход от традиционных форм обучения к практико-ориентированным методам, обеспечивающих комплексное развитие профессиональных навыков, или же симбиоз традиционного метода обучения с практико-ориентированными методами.

CDIO-подход, основанный на последовательности стадий «замысел-проектирование-реализация-эксплуатация», представляет собой методическую основу, позволяющая интегрировать инженерную практику в образовательный процесс. Планируется что его внедрение в учебные дисциплины и проектную деятельность обучающихся будет способствовать развитию системного мышления, навыков проектирования и программирования, способности работать с современным аппаратно-программным обеспечением, проводить испытания и анализировать результаты, а также формировать навыки командной работы и профессиональной коммуникации.

Планируемое поэтапное внедрение CDIO-модели создаст условие для повышения качества инженерной подготовки, что в свою очередь позволяет студентам получать опыт решения реальных практических задач и укрепить связи образовательного процесса с требованиями промышленности. Перспективным направлением дальнейшей работы является разработка методических материалов, форм оценивания, а также расширения количества дисциплин, в которых будут применяться элементы CDIO-подхода.

Можно сделать вывод, что проектное обучение на основе CDIO-подхода можно рассматривать как стратегический инструмент модернизации инженерного образования и формирования конкурентоспособных специалистов в инженерной области.

Литература

1. Markula A., Aksela M. The key characteristics of project-based learning: how teachers implement projects in K-12 science education // Disciplinary and Interdisciplinary Science Education Research. – 2022. Vol. 4, Issue 2. DOI: 10.1186/s43031-021-00042-x.

2. Фаритов А. Т. Модель реализации проектной технологии при формировании инженерной компетенции учащихся основного общего образования // Педагогическое образование в России. – 2020. – № 1. DOI: 10.26170/po20-01-05.
3. Павлова И.В., Шагеева Ф.Т., Хацринова О.Ю., Сангер Ф.А., Сунцова М.С. Применение проектного метода обучения в инженерном вузе: учебное пособие: в 2 ч., на русском и английском языке. – Казань: РИЦ «Школа», 2019. – 223 с.
4. Всемирная инициатива CDIO (международный проект по реформированию инженерного образования): обзорный материал, поясняющий методику CDIO (Conceive–Design–Implement–Operate) // [Электронный ресурс]
URL: <https://io.nios.ru/articles2/55/8/vsemirnaya-iniciativa-cdio-mezhdunarodnyy-proekt-po-reformirovaniyu-inzhenernogo>
5. Учалин А.И. Адаптация the Core CDIO Standards 3.0 к высшему STEM-образованию // Высшее образование в России. – 2021. – Т. 30. – № 2. – С. 9–21. – DOI: 10.31992/0869-3617-2021-30-2-9-21
6. Berggren K.-F., Brodeur D., Crawley E.F., Ingemarsson I., Litant W. T. G., Malmqvist J., Östlund S. CDIO: An international initiative for reforming engineering education // World Transactions on Engineering and Technology Education. – 2003. – Vol. 2, No. 1. // [Электронный ресурс]
URL: https://cdio.org/files/document/file/cdio_international.pdf
7. Malmqvist J., Almefelt L., Bingerud M., Enelund M. Lessons learned from student satisfaction surveys of CDIO project courses // Proceedings of the 14th International CDIO Conference, Kanazawa Institute of Technology, Kanazawa, Japan, June 28 – July 2, 2018. – 2018 [Электронный ресурс]
URL: https://cdio.org/sites/default/files/docs/file/155_Final_PDF.pdf
8. Sellens R. Student proficiency expectations and self-evaluation on the CDIO Syllabus topics // Proceedings of the 5th International CDIO Conference, Singapore Polytechnic, Singapore, June 7–10, 2009. – 2009 [Электронный ресурс]
URL: <https://cdio.org/sites/default/files/docs/file/P2.11.pdf>

FTAMP: 65.59.31

Б.Б. Кабулов, Г.Б. Абдилова, А.Б. Қасен, А.Б. Тұрсынғазы
Шәкәрім университеті
ҚР, Семей қ., bolatkabylov@mail.ru

РЕОЛОГИЯЛЫҚ МЕХАНИКАЛЫҚ МОДЕЛДІ ӘЗІРЛЕУ

ҚР Президенті Қ. Тоқаев жолдауында былай жазылған: «... Алдымызда тағы бір өте маңызды міндет тұр. Біз агроөнеркәсіп кешенінде нақты серпіліс жасауымыз керек. Ауыл шаруашылығы саласының әлеуеті орасан зор. Бірақ біз қолда бар мүмкіндіктерді әлі де толық пайдаланбай отырмыз. ...Ет, сүт, астық өнімдерін терең өңдеу және өндірістік жылыжай шаруашылықтарын дамыту сияқты біз үшін болашағы зор бағыттарға басымдық берген абзал. Сонымен бірге өз еліміздегі ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының әлеуетін қаперден шығармаған жөн ...» [1].

Алдағы жылдарда ет өнеркәсібінің алдына қойылған міндеттерді шешу үшін жаңа жабдықтар мен жаңа технологиялар құрастыру қажет. Ет өнімдерін механикалық өңдеудің тиімді режимдерін таңдау және оңтайлы конструкцияны әзірлеу тек өңделетін шикізаттың құрылымдық-механикалық қасиеттерін ескере отырып өндірістік процестерді терең зерттеу негізінде қамтамасыз етілуі мүмкін.

Ет өнімдерін механикалық өңдеу күрделі физика-химиялық, биологиялық және механикалық процестермен қоса жүреді, оларды зерттеу өндірістің технологиялық циклын басқару және объективті сапасын бақылауды ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Ет өндірісіндегі көптеген процестер дисперсті жүйелерді, суспензияларды, коллоидты ерітінділерді, әртүрлі иілгіш-пластикалық-тұтқыр материалдарды механикалық өңдеумен байланысты. Реологиялық

зерттеулер тамақ өнімдерін өңдеу кезінде жүретін құбылыстар физикасын терең түсінуге мүмкіндік береді. Осы зерттеулерге белгілі ғалымдардың Ребиндер П. А., Воларович М.П., Горбатов А.В., Рогов И.А., Косой В.Д., Мачихин Ю.А., Мачихин С. А. және т.б. іргелі еңбектер арналған [2, 3, 4].

Құрылымдық-механикалық қасиеттер машиналардың жаңа конструкцияларын құрастыру және бұрыннан қолданыстағы машиналарды жаңарту кезінде процестерді есептеуде, сонымен қатар жабдықтардың оңтайлы жұмыс істеу режимдерін және өндірістің оңтайлы технологиялық сұлбаларын таңдау кезінде пайдаланылуы мүмкін. Ет өнімдерінің реологиялық қасиеттері өнімдердің сапасын автоматты бақылау және машиналарды, агрегаттарды, өндірістік аудандарды басқарудың автоматты жүйелерін құру кезінде пайдаланылады. Реология механикалық және технологиялық өңдеу тәсілдерін, режимдерін өзгертуге және қоспалар енгізу арқылы өнімдердің сапасы мен құрылымын басқаруға мүмкіндік береді.

Кәсіпорындарда өңделетін ет шикізаты, жартылай өнімдер мен олардан алынатын дайын өнімдер әртүрлі құрылымдық-механикалық қасиеттерге ие. Ет өнімдерін механикалық өңдеу процестері басқа да өндірістердегі процестерден өзінің алуан түрлілігіне және күрделілігіне байланысты ерекшеленеді. Бұл жерде тізбектей берсе дайын өнім алынатын шикізаттың түрі мен процесінің өзі бірнеше парақтан орын алады. Сондықтан, авторлар ет өнімдерінің реологиялық қасиеттерін және оларды механикалық өңдеу кезінде атқарылатын процестерді зерттейтін құралдар мен әдістердің жекелеген мысалдарын, сонымен қатар ет өнімдерін механикалық өңдеу процестерін және оларды жүзеге асыратын технологиялық жабдықтарды зерттеу нәтижелерін пайдалану бойынша мысалдар көрсетуге тырысты.

Ет шикізатының және өнімдерінің қасиеттері температураға, ылғалдылыққа, механикалық әсер ету ұзақтығына және шамасына, сонымен қатар сақтау мерзіміне, тасымалдауға, өнімді алу тәсіліне және басқа да көптеген факторларға байланысты болады. Сондықтан бір ғана өнім түріне жататын өнімдердің реологиялық қасиеттерінің әртүрлі болатынын кездестіруге болады, өйткені осы мәліметтерді анықтау кезінде шарт орындалмады, әртүрлі аспаптар мен құралдар қолданылды. Бұл сипаттамалар машиналар мен аппараттарды жобалау кезінде ең тиімді жұмыс режимдерін таңдау үшін қажет.

Реологиялық қасиеттердің өзгеру заңдылықтарын, яғни, әртүрлі қоспалар қосу, режимдерді реттеу және механикалық өңдеу тәсілдерін білу ет өнімдерінің сапасы мен құрылымына әсер етуге мүмкіндік береді.

Әлбетте, бірдей шарттарды іс жүзінде қамтамасыз ету мүмкін емес, сондықтан реологиялық сипаттамалар туралы мәліметтерде қандай әдіспен, қандай параметрлер және қандай аспаптарда алынғаны туралы деректер көрсетілуі қажет.

Тамақ орталардың көпшілігі дисперстік жүйелер, суспензиялар, коллоидті ерітінділер болып табылады. Технологиялық жабдықтарды ғылыми түрде жобалау үшін бұл орталардың құрылымдық-механикалық сипаттамаларын білу қажет.

Көптеген жағдайлар белгілі болады, яғни технологиялық өңдеу процесі кезінде бір өнім бірінші реологиялық күйден екінші күйге ауысады, бұл ауысуы жиі бірінші күйге кері болады. Шикізаттан дайын өнімге дейін бұл өзгерістер ішкі энергетикалық күйдің өзгерісі арқылы жүзеге асады, олар әртүрлі механикалық процестерді (ұсақтау, араластыру және қалыптау) өткізу үшін жұмсалған жұмыспен сипатталады. Процестерді өткізу үшін жұмсалған жұмыс мынадай болады:

$$A = \int f(F) dx, \quad (1)$$

мұндағы: $f(F)$ – шикізатқа әсер ететін күштердің функциясы; x – күштердің әрекетін анықтайтын параметр.

Бейньютондық материалдардың тұтқырлығы деформация жылдамдығынан байланысты, ол ағу кезінде құрылымы мен оның өзгерісімен байланысты болады. Өз қатарында материалдың ағуы оның физика-химиялық өзгешілігінен байланысты болады: молекулалардың

пішіні мен орналасуы, концентрация, температура, ылғалдылық, мицелла пайда болу. Таза ерітіндіге, мысалы тартылған етке, ингредиенттердің қосылуы оның тұтқырлығын жоғарлатып, ағу сипатын өзгертеді.

Шұжық тартылған еті бейньютондық материалдарға жатады. Оның ағуын сипаттау үшін Бингам реологиялық теңдеуі өте қолайлы болып табылатындығы дәлелденді.

Жылдамдық градиенттердің жоғары мәндерінде шұжық тартылған етінің ағу кезінде оның құрылымы бұзылып, құрылымдық-механикалық сипаттамалары мәндері төмендейді. Өртүрлі тартылған еттердің реологиялық сипаттамаларының шамаларында бір бірінен айырмашылығы болады. Белгілі бір мөлшерде олар өнімдер құрылымының сапалы күйін, яғни құрамын, механикалық өңдеу дәрежесін және т.б. көрсетеді.

Шұжық тартылған ет ағуы Гершель-Балкли жалпы теңдеу арқылы да сипаттауға болады, ол бойынша тоғыз ағу қисықтарын көрсетуге болады.

Кесте 1-де 10°C-та әртүрлі тартылған еттердің ығысу сипаттамалары келтірілген. Бұл сипаттамалар әртүрлі кәсіпорындардағы ет өнімдерінің өндірістік композициялардан өзгеше болады - 50% дейін. Шұжық тартылған етін механикалық өңдеуге арналған жабдықтарды және олардың жұмысшы органдарын есептеуде тәжірибе кезінде кездесетін сипаттамалардың ең үлкен немесе ең ықтимал мәндерін ескеру керек.

Тұрақталған ағында құрылымды қалпына келтіру және бұзу процестер арасында тепе-теңдік күйін сипаттау үшін тиімді тұтқырлық $\eta_{эф}$ қолданылады, ол жылдамдық градиенті мен ығысу кернеу өзгерістерінен байланысты болады:

$$\eta_{эф} = B_0^* \cdot \dot{\gamma}_*^{-m}, \quad (2)$$

мұндағы: $\dot{\gamma}_*$ - жылдамдықтың өлшемсіз градиенті, m - құрылымның бұзылуы темпі (кесте 2).

Тартылған ет	Шектік ығысу кернеуі, Па	Пластикалық тұтқырлық, Па·с
Сиыр (сумен бірге куттерленген)	700	18÷20
Шошқа (сумен бірге куттерленген)	650	19÷22
Әуесқой шұжығы	700	18÷28
Докторлық шұжығы	540	16÷19
Шай шұжығы	500	-
Ливерлі шұжығы 30 °C-та	2200	-
60 °C-та	100	-
Шошқа сосискалары	450	9÷11

Кесте 1 – 10°C-та тартылған еттің әртүрлі түрлерінің ығысу сипаттамалары

Тартылған еттің құрылымдық-механикалық сипаттамалары оның құрамынан және бірқатар технологиялық факторлардан (температура, ылғал мөлшері, ұсақтау дәрежесі, араластыру дәрежесі, қысым және т.б.) байланысты болады.

Шұжықтардың тартылған еті	(2) теңдеудің коэффициенттері	
	B_0^*	m
Асханалық	335	0,79
Сүт, сиыр еті	375	0,79
Онаша	420	0,80
Орыс	500	0,81
Тіскебасар	700	0,80
Таллин	1000	0,81
Сервелат	1370	0,85

Кесте 2 – Шұжық тартылған етінің реологиялық константалары

Кестеде келтірілген қабырға жанындағы қабаттары мен ағын ядросының реологиялық сипаттамаларының айырмашылығы бар және өзгерістер шегінде қолданылады: ығысу кернеуі – 100 ден 3000 Па дейін, жылдамдық градиенті – 0,1 ден 220 с⁻¹ дейін; құбырдың диаметрі – 0,007 ден 0,0515 м дейін, ұзындық пен диаметрдің қатынасы – 40 тан 340 дейін.

Бингам, Шведов [5], Шоффилд-Скотт-Блер [6] реологиялық механикалық модельдерді зерттеу мен механикалық өндеу кезінде шұжық тартылған етінің жүрісін сипаттау үшін жүргізілген талдау негізінде реологиялық механикалық модель жетілдірілген (сурет 1), ол кесу кезінде тартылған еттің беріктігін жоғалтуын сипаттайтын элементі бар Бингам моделінен тұрады.

Ұсақтау кезінде қысым пышақ арқылы тартылған етке беріледі, ол шектік кесу кернеуінен (θ_p) артық болатын кернеуде ұсақталады. Кесу күшінің салу уақыты өте аз, сондықтан шектік кесу кернеуі лезде жеткізіледі. Тартылған еттің ұсақталған денелері алдымен тұтқыр-серпімді (G , η_{nl}) ұшырайды, одан кейін шектік ығысу кернеуі (θ_0) артық болатын кернеуде тартылған ет пластикалық деформацияға ұшырап, ағып кетеді. Араластыру мен қалыптау кезінде тартылған ет серпімділік, тұтқырлық және пластикалықтықтан тұратын Бингам денесіне ұқсас болады [6].

Мысалы, шұжық тартылған етінің реологиялық моделінің реологиялық теңдеуін келесі әдіспен алуға болады.

Шұжық тартылған ет моделінің жалпы деформациясы деформация қосындысына тең болады:

$$d\gamma = d\gamma_{\Gamma} + d\gamma_H + d\gamma_C + d\gamma_P, \quad (3)$$

(2) теңдеудің сол және оң жағынан туындысын алсақ, онда:

$$\frac{d\gamma}{dt} = \frac{d\gamma_{\Gamma}}{dt} + \frac{d\gamma_H + d\gamma_C}{dt} + \frac{d\gamma_P}{dt} \quad (4)$$

$\frac{d\gamma_H + d\gamma_C}{dt}$ шамасын Сен-Венан шартын еске алып, Ньютон денесінің реологиялық теңдеуін анықтаймыз:

$$\frac{d\gamma_H + d\gamma_C}{dt} = \dot{\gamma} = \frac{\theta - \theta_0}{\eta_{nl}} \quad (5)$$

$\frac{d\gamma_{\Gamma}}{dt}$ шамасын Гук денесінің реологиялық теңдеуінен анықтаймыз:

$$\frac{d\gamma_{\Gamma}}{dt} = \frac{1}{G} \cdot \frac{d\theta}{dt} \quad (6)$$

$\frac{d\gamma_P}{dt}$ шамасын Ньютон денесінің реологиялық теңдеуінен анықтаймыз:

$$\frac{d\gamma_P}{dt} = \dot{\gamma} = \frac{\theta_P}{\eta_{nl}} \quad (7)$$

(5, 6, 7) в (4) теңдеулерін қоссақ, шұжық тартылған ет моделінің реологиялық теңдеуін аламыз:

$$\dot{\gamma} = \frac{\dot{\theta}}{G} + \frac{\theta - \theta_0 - \theta_P}{\eta_{nl}}, \quad (8)$$

мұндағы: θ_P - шектік кесу кернеуі.

Қорытынды келе, Шәкәрім университеттің мамандарымен реологиялық дененің – шұжық тартылған етінің механикалық моделі әзірленді. Бұл модель Бингам, Шведов,

Шоффилд-Скотт-Блер реологиялық механикалық модельдерді зерттеу мен механикалық өңдеу кезінде шұжық тартылған етінің жүрісін сипаттау үшін жүргізілген талдау негізінде жетілдірілген. Ол кесу кезінде тартылған еттің беріктігін жоғалтуын сипаттайтын элементі бар Бингам моделінен тұрады.

Ұсақтау кезінде қысым пышақ арқылы тартылған етке беріледі, ол шектік кесу кернеуінен артық болатын кернеуде ұсақталады. Кесу күшінің салу уақыты өте аз, сондықтан шектік кесу кернеуі лезде жеткізіледі. Тартылған еттің ұсақталған денелері алдымен тұтқыр-серпімді ұшырайды, одан кейін шектік ығысу кернеуінің артық болатын кернеуде тартылған ет пластикалық деформацияға ұшырап, ағып кетеді. Араластыру мен қалыптау кезінде тартылған ет серпімділік, тұтқырлық және пластикалықтықтан тұратын Бингам денесіне ұқсас болады.

Кез келген өнімнің реологиялық механикалық моделі және құрылымдық-механикалық сипаттамалары оның консистенциясын объективтік бағалауға ғана емес, сонымен қатар өнімнің барлық механикалық өңдеу кезеңдерінде оның жүрісін зерттеуге қажет болады.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасы. Президент Қ.К. Тоқаев. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауы [Текст], 01.09.2023, <https://www.akorda.kz>.
2. Косой В.Д., Малышев А.Д., Юдина С.Б. Инженерная реология в производстве колбас [Текст]. - М.: КолосС, 2005. - 264 с.
3. Мачихин Ю.А. Реометрия пищевого сырья и продуктов: Справочник [Текст] / Ю.А. Мачихин. - М.: Агропромиздат. - 1990. - 271 с.
4. Горбатов А.В. Реология мясных и молочных продуктов [Текст]. - М.: Пищевая промышленность, 1979. - 383 с.
5. Мачихин Ю.А., Мачихин С.А. Инженерная реология пищевых продуктов [Текст]. - М.: Легкая и пищевая промышленность, 1981. - 215 с.
6. Кабулов Б.Б. Интенсификация процессов механической обработки фарша [Текст]: дис. ... канд. техн. наук; 05.18.12; защищена 24.12.05; утв. 19.05.06 / Кабулов Болат Бейсенғалиевич. - Семипалатинск, 2005. - 142 с.

МРНТИ: 65.13.197

Е.М. Ағзам, А.К. Какимов, Р.К. Кусаинов

Шәкәрім университет

РК, г.Семей, ektu_09@mail.ru

ЦИФРОВИЗАЦИЯ ПРОЦЕССОВ СУШКИ В ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ НА ПРИМЕРЕ МОБИЛЬНОЙ УСТАНОВКИ ДЛЯ МАЛЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Цифровизация пищевой промышленности является одной из стратегических задач современного индустриального развития Казахстана и ключевым направлением реализации государственной программы «Цифровой Казахстан». Программа ориентирована на ускоренное внедрение цифровых технологий во все сферы экономики, включая традиционные отрасли производства и переработки сельскохозяйственного сырья. Одним из основных её направлений выступает «Цифровизация существующей экономики», предполагающее модернизацию действующих производственных процессов, повышение энергоэффективности и обеспечение прозрачности технологических операций на основе интеллектуальных систем мониторинга и управления. [1]

Особое значение цифровизация приобретает в пищевой промышленности, где качество и безопасность продукции напрямую зависят от точности соблюдения технологических параметров. Одним из наиболее критически важных процессов является сушка пищевых продуктов, определяющая срок хранения, питательную ценность и органолептические

характеристики готового продукта. Несмотря на высокую значимость этого этапа, во многих малых предприятиях Казахстана до сих пор эксплуатируется устаревшее оборудование без систем автоматического контроля температуры и влажности. Это приводит к неравномерности нагрева, перерасходу энергии, снижению производительности и нестабильному качеству продукции.

Переход к интеллектуальному управлению процессом сушки позволяет решить эти проблемы. Применение микроконтроллерных систем, оснащённых цифровыми датчиками, обеспечивает точный мониторинг температурно-влажностных параметров, адаптацию режима работы оборудования и анализ данных в реальном времени. Такие решения соответствуют мировой тенденции развития «умных фабрик» (Smart Manufacturing) [2] и концепции «Цифровой Казахстан», где цифровая среда интегрируется с физическим производством. Данный вектор технологического развития является частью глобального тренда, находящего отражение в таких национальных программах, как «Индустрия 4.0» в России, направленной на комплексную автоматизацию и киберфизацию промышленности, а также в масштабной инициативе «Make in India 4.0», где ключевым элементом является именно цифровая трансформация производственного сектора [3,4].

Ранее была реализована система измерения и мониторинга температуры в экспериментальной сушильной установке для производства традиционного кисломолочного продукта – курта. Система включала девять цифровых датчиков DS18B20[5], подключённых к микроконтроллеру Arduino Nano[6] с последующей передачей данных на персональный компьютер. Экспериментальные результаты подтвердили надёжность, стабильность показаний и устойчивость к температурным перепадам. Было доказано, что система способна обеспечивать точный контроль температурных полей внутри рабочей камеры и может служить базовой моделью для внедрения цифровых технологий в другие типы сушильных установок пищевой или промышленности.

Внедрения данной цифровой системы мониторинга может стать основой исследования для направления мобильной сушильной установки с цифровым управлением, и внести вклад в пищевой промышленности отечества. Новая установка может объединить энергоэффективное конвективное оборудование и интеллектуальную микроконтроллерную систему, позволяющую автоматически контролировать температуру, влажность и продолжительность сушки [7]. Преимуществом является универсальность – система независима от конкретного типа оборудования и может быть адаптирована к различным технологическим схемам: от сушки молочных и мясных продуктов до овощей, фруктов и зелени.

Таким образом, данное исследование направлено на демонстрацию практического применения цифровых технологий в ключевом процессе пищевой промышленности – сушке. Реализация подобного оборудования позволит не только повысить стабильность и энергоэффективность производства, но и создать условия для перехода малых предприятий к современным моделям цифрового управления, соответствующим задачам программы «Цифровой Казахстан».

Разработанная система цифрового контроля параметров сушки основана на микроконтроллере Arduino Nano (ATmega328), обладающем компактностью, низким энергопотреблением и достаточной вычислительной мощностью для обработки сигналов от нескольких датчиков. В качестве измерительных элементов использовались цифровые термодатчики DS18B20 и DHT22[8], подключённые по интерфейсу 1-Wire, что упростило схему и обеспечило стабильную передачу данных при минимальном числе проводов.

Датчики размещались в ключевых зонах сушильной камеры – на трёх уровнях лотков, по периметру корпуса и в зоне подачи нагретого воздуха, что позволило получать данные о температурном поле и равномерности прогрева продукта. Регистрация параметров осуществлялась через программу Terminal 1.9b[9] с сохранением данных в формате .txt для дальнейшего анализа в Excel или MATLAB[10].

Контактные соединения датчиков защищались термостойким санитарным герметиком[1] (до +180 °С), что обеспечивало долговечность работы в условиях повышенной влажности (Рисунок 1).

Экспериментальная проверка проводилась на мобильной конвективной сушильной установке для производства курта. Воздух нагревался при помощи ТЭНа 3 кВт, циркуляция обеспечивалась вентилятором. Архитектура системы – модульная и независимая от конкретного оборудования, что позволяет адаптировать её под различные типы сушильных установок. Каждый функциональный контур – нагрев, контроль температуры и влажности – реализован как отдельный узел, что обеспечивает простоту настройки и расширения.

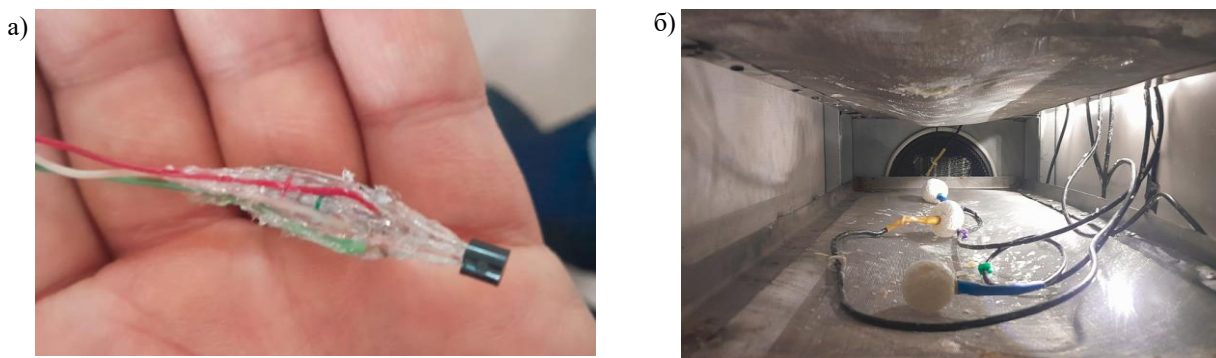

Рисунок 1 – Нанесение герметика на соединение датчика DS18B20 (а)
Три температурных датчика DS18B20, размещённые внутри курта (б)

Рисунок 2 – Электронные компоненты размещены в отдельном блоке управления, а также Регистрация данных с помощью программного обеспечения **Terminal 1.9b**

Система управления нагревом реализована через твердотельное реле (SSR) [11] с фазоимпульсным регулированием мощности и ПИД-алгоритмом[12], что обеспечивает точное поддержание температуры и возможность документировать процесс сушки. Электронные компоненты размещены в отдельном термостойком корпусе, устойчивом к влаге и механическим воздействиям (Рисунок 2).

Предложенная микроконтроллерная система позволяет повысить точность, стабильность и энергоэффективность процесса сушки, обеспечивая практическое применение принципов программы «Цифровой Казахстан» в пищевой промышленности.

Проведённые эксперименты подтвердили стабильность работы цифровой системы и высокую точность измерений. Отклонения между показаниями девяти датчиков и контрольных термометров не превышали $\pm 0,3$ °С, что обеспечивает достоверную оценку температурных полей и равномерности сушки. Система позволяет оперативно выявлять зоны теплопотерь и оптимизировать конструкцию сушильных установок.

Анализ данных, зарегистрированных программой Terminal 1.9b, показал корректную работу силового контура (SSR) и устойчивость ПИД-регулятора: система автоматически поддерживала температуру в пределах 69-71 °С с отклонением $|T - \text{set}| \approx 3$ °С. Это доказывает эффективность цифрового регулирования мощности нагрева и точность контура управления.

Регистрация параметров с десяти датчиков DHT22 показала, что температура внутри камеры распределялась в диапазоне 45-53 °С, а влажность – 2–6 %. Незначительные различия по зонам указывают на реальные температурно-влажностные градиенты и подтверждают корректность работы системы.

Данные с девяти датчиков DS18B20, установленных внутри курта (Рисунок 1), демонстрируют синхронное изменение температур по всем каналам и надёжность передачи данных по интерфейсу 1-Wire. Такое расположение датчиков позволило оценить глубинный прогрев продукта и проследить динамику теплопереноса во времени.

Разработанная система доказала свою универсальность и практическую применимость. Она может быть интегрирована в различные типы сушильных установок и использоваться не только малыми предприятиями, но и исследовательскими лабораториями для изучения кинетики сушки и оптимизации режимов. Внедрение подобных цифровых решений способствует повышению автоматизации и эффективности сушки, что соответствует задачам программы «Цифровой Казахстан».

Проведённое исследование показало эффективность и стабильность предложенной цифровой системы контроля процесса сушки пищевых продуктов. Разработанная микроконтроллерная платформа на базе Arduino Nano с цифровыми датчиками DS18B20 и DHT22 обеспечила точное измерение и регистрацию параметров температуры и влажности в режиме реального времени. Экспериментальные результаты подтвердили способность системы поддерживать стабильные условия сушки с высокой точностью измерений ($\pm 0,3$ °С), обеспечивая равномерный прогрев продукта и повышение энергоэффективности оборудования. Модульная архитектура системы позволяет интегрировать её в различные типы сушильных установок – для молочных, фруктовых и овощных продуктов, что делает её универсальным инструментом для малых и средних предприятий. Внедрение подобных цифровых решений соответствует задачам программы «Цифровой Казахстан», направленной на модернизацию промышленности.

Литература

1. Министерство искусственного интеллекта и цифрового развития Республики Казахстан. (дата без уточнения). *Цифровой Казахстан*. Извлечено 3 ноября 2025 г., с сайта <https://www.gov.kz/memleket/entities/maidd/activities/14764>
2. Wetzel J. *Smart manufacturing in the food industry*. В Р. / (ред.), *Smart Manufacturing in Food and Beverage* (глава 1). Elsevier. 2020.
3. Filatov V., Mishakov V., Osipenko, S., Artemyeva, S., & Kolontayevskaya, I. 2020. Industry 4.0 concept as an incentive to increase the competitiveness of the food and processing industries of the Russian Federation. E3S Web of Conferences, 208, 03040. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202020803040>
4. Diversitech Global. (n.d.). The role of Industry 4.0 in the Make in India initiative. Retrieved from <https://www.diversitech-global.com/post/the-role-of-industry-40-in-the-make-in-india-initiative>
5. Maxim Integrated. DS18B20: Programmable Resolution 1-Wire Digital Thermometer (Data Sheet Rev. 6). Retrieved from https://www.analog.com/media/en/technical-documentation/data-sheets/data_sheet_ds18b20.pdf. 2019, August 9.
6. Arduino S.r.l. Arduino Nano: User manual (SKU A000005) [PDF]. Retrieved November 3, 2025, from <https://docs.arduino.cc/resources/datasheets/A000005-datasheet.pdf>. 2025, June 24.
7. Ағзам Е.М. Разработка системы измерения температуры сушильной установки для мониторинга процесса сушки курта. Вестник Университета Шакарима. Серия технические науки, 1(17). Извлечено из https://tech.vestnik.shakarim.kz/jour/issue/view/26?locale=ru_RU. 2025.

8. Aosong Electronics Co., Ltd. (n.d.). *DHT22: Digital-output relative humidity & temperature sensor/module* (Data sheet). Retrieved November 3, 2025, from <https://cdn.sparkfun.com/assets/f/7/d/9/c/DHT22.pdf>
9. Bray++, D. *Terminal v1.9b* [Software]. Retrieved November 3, 2025, from <https://sites.google.com/site/terminalbpp/>. 2010, June 30.
10. MathWorks. MATLAB (R2025a) [Computer software]. The MathWorks, Inc. Retrieved November 3, 2025, from <https://www.mathworks.com/products/matlab.html>
11. Opto 22. (n.d.). Solid-State Relays (SSR) data sheet, Form 0859-241204. Retrieved November 3, 2025, from https://documents.opto22.com/0859_Solid_State_Relays_data_sheet.pdf
12. Ang K. H., Chong G.C.Y., & Li Y. (2005). PID control system analysis, design, and technology. IEEE/IFAC. Retrieved from <https://eprints.gla.ac.uk/3817/1/IEEE3.pdf>.

МРНТИ: 28.23.29

С.М. Салтанатқызы, К.И. Бекеновна

Шәкәрім университет

РК, г.Семей, Saltanatova04@bk.ru

ОСОБЕННОСТИ РАЗРАБОТКИ ПРОГРАММНОГО ПРИЛОЖЕНИЯ КЛАССИФИКАЦИИ НА БАЗЕ МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ

Сегодняшняя фаза прогресса в области информационных технологий отличается интенсивным применением искусственного интеллекта и алгоритмов машинного обучения в различных областях человеческой деятельности. Машинное обучение (ML) – это область, дающая возможность системам самостоятельно выявлять закономерности в информации и принимать решения, не прибегая к прямому программированию [4, 21]. Одной из наиболее востребованных задач в машинном обучении является классификация – процесс автоматического отнесения единицы данных к одному из заранее определенных классов.

Инструменты классификации используются в разнообразных задачах: от обнаружения изображений и отсеивания нежелательной почты до установления диагнозов и прогнозирования финансовых рисков, а также в текстовом анализе. Все это обуславливает особую значимость данной темы для создания программных продуктов, способных автоматизировать интеллектуальные процессы анализа информации.

Создание программного приложения для классификации предоставляет шанс объединить теоретические знания о машинном обучении с практическими навыками программирования. В процессе разработки подобного приложения можно углубиться в принципы функционирования классификаторов, методы обучения моделей, критерии оценки качества, а также различные подходы к интеграции моделей в пользовательский интерфейс [3, 9, 18].

2 Теоретические основы

2.1 Понятие и суть классификации

Задача классификации в машинном обучении, контролируемая обучением, предполагает использование алгоритма, который тренируется на предварительно размеченных данных, где для каждого образца заранее известен его класс. Задача обученной модели - безошибочно назначать класс новым, ранее не встречавшимся данным. Примеры включают классификацию электронных писем на "спам" и "не спам", изображений на "кошка" и "собака", и медицинских данных на "здоров" и "болен".

Классификация является ключевым элементом во множестве практических применений, где требуется не только обработка информации, но и формирование заключений на основе её содержания. Для решения подобных задач используются разнообразные алгоритмы, которые различаются по вычислительной сложности, быстродействию и достигаемой точности.

2.2 Выбор алгоритмов машинного обучения

Выбор алгоритма классификации зависит от структуры данных и цели анализа. Для линейно разделимых выборок хорошо подходит метод опорных векторов [13], для текстовых и категориальных данных эффективен наивный байесовский классификатор [14], а для сложных зависимостей и взаимодействий признаков – ансамблевые методы, такие как случайный лес [15]. Исследования показывают, что комбинация нескольких алгоритмов может повышать точность модели [17, 20]. В частности основными методами являются следующие:

Support Vector Machine (SVM) – алгоритм МО, используемый для задач классификации и регрессии. Его основная цель – найти оптимальную гиперплоскость [13], которая максимально разделяет данные двух классов в признаковом пространстве.

Алгоритм ищет такую плоскость (или гиперплоскость в многомерном пространстве), которая максимально удалена от ближайших точек каждого класса – эти точки называются опорными векторами (support vectors) на рисунке 9. Оптимальная гиперплоскость определяется по формуле 4 как:

$$w \cdot x + b = 0 \quad (1)$$

где, w — вектор весов (перпендикулярен гиперплоскости), b – смещение, x – вектор признаков.

Support Vector Machine (SVM) применён как один из наиболее надёжных методов классификации в задачах с большим числом признаков. Благодаря построению оптимальной гиперплоскости между классами, а также способности работать в линейном и нелинейном пространствах при помощи ядерных функций, SVM обеспечивает высокую точность при классификации эмоциональных выражений, даже в условиях несимметричных классов и ограниченного количества обучающих примеров.

Наивный Байес (NB) - это вероятностный алгоритм классификации, основанный на Байесовской теореме [14]. Он получил название "наивный", потому что предполагает независимость признаков друг от друга – что редко бывает в реальных данных, но работает удивительно хорошо в практике, особенно в задачах классификации текста.

Он вычисляет апостериорную вероятность принадлежности объекта к каждому классу и выбирает класс с наибольшим значением вероятности по формуле 5:

$$P(C_k|X) = \frac{P(X|C_k) P(C_k)}{P(X)} \quad (2)$$

где:

- $P(C_k|X)$ вероятность того, что объект с признаками X принадлежит классу C_k ;
- $P(X|C_k)$ вероятность наблюдать признаки X , если объект принадлежит классу C_k ;
- $P(C_k)$ априорная вероятность класса;
- $P(X)$ общая вероятность признаков.

Наивный Байес (NB), несмотря на упрощённое предположение о независимости признаков, был включён в исследование благодаря своей эффективности в задачах анализа коротких текстов. Он показывает высокую скорость обучения, устойчив к переобучению и часто служит сильной базовой моделью в задачах анализа тональности.

Decision Tree (DT) - это алгоритм классификации и регрессии, который моделирует процесс принятия решений в виде дерева [15]. Каждая внутренняя вершина дерева соответствует проверке условия по одному из признаков, каждая ветвь – результату этой проверки, а листья – итоговым меткам классов.

Принцип работы состоит в следующем:

— Алгоритм разбивает данные на подгруппы путём последовательного выбора наиболее информативных признаков;

— Критерии выбора: information gain, Gini impurity или entropy (в зависимости от реализации);

— Процесс рекурсивно продолжается, пока не будут достигнуты чистые узлы (где все объекты принадлежат одному классу) или не выполнены условия останова (глубина дерева, минимальное количество объектов в узле и т.д.).

При построении дерева алгоритм решает, по какому признаку лучше всего разделить данные. Для этого он измеряет, как сильно уменьшится энтропия после разделения – это называется информационный выигрыш (information gain).

Энтропия в дереве решений – это мера неопределённости или "нечистоты" набора данных в узле. Она показывает, насколько смешанными являются классы внутри узла.

Формула 6 как вычисляется энтропия следующим образом:

$$S = - \sum_{i=1}^N p_i \log_2 p_i \quad (3)$$

где, p_i – вероятности нахождения системы в p_i - ом состоянии.

Дерево решений (Decision Tree) используется за счёт своей наглядной структуры и способности формировать интерпретируемые правила классификации. Алгоритм полезен при анализе того, какие признаки и на каких уровнях принимаются во внимание при классификации, однако требует контроля глубины и параметров разбиения для предотвращения переобучения.

3 Программная реализация и инструменты

Для реализации программного приложения классификации наиболее удобным и распространённым языком является Python, обладающий большим набором библиотек и инструментов для анализа данных, визуализации и построения моделей машинного обучения. Его преимущества заключаются в простоте синтаксиса, открытой экосистеме и возможности быстрого прототипирования интеллектуальных систем.

Процесс создания приложения можно условно разделить на несколько этапов: подготовка данных, обучение модели, оценка её качества и интеграция в пользовательский интерфейс. Такая структурированная архитектура позволяет гибко адаптировать решение под различные задачи классификации и упрощает его последующую модификацию.

3.1 Работа с данными

Первым этапом является подготовка и обработка данных, от которых напрямую зависит качество работы модели. Для этого в Python широко применяются библиотеки NumPy и Pandas. NumPy обеспечивает поддержку многомерных массивов и эффективных математических операций, что особенно важно при работе с большими наборами числовых данных. Pandas, в свою очередь, предоставляет удобные структуры данных и функции для их фильтрации, группировки и нормализации. На данном этапе производится очистка выборки от пропусков и выбросов, кодирование категориальных признаков, а также разделение данных на обучающую и тестовую выборки.

Для анализа структуры данных и выявления закономерностей используются средства визуализации – Matplotlib и Seaborn. С их помощью можно построить графики распределения признаков, корреляционные матрицы и диаграммы зависимости, что помогает глубже понять природу исходной информации и подобрать оптимальный метод классификации.

3.2 Построение и обучение модели

После предварительной обработки данных выполняется обучение модели машинного обучения. Для этого наиболее часто применяются библиотеки Scikit-learn, TensorFlow и Keras [21]. Scikit-learn содержит реализацию всех базовых алгоритмов классификации — логистической регрессии, метода ближайших соседей, деревьев решений, случайного леса и градиентного бустинга [12, 15, 17]. Эта библиотека особенно удобна для образовательных и исследовательских целей, так как имеет понятный интерфейс и позволяет быстро сравнивать качество различных моделей.

Для задач, требующих более высокой точности и способности выявлять сложные нелинейные зависимости, используются нейронные сети. Их реализация в Python возможна с помощью библиотек TensorFlow и Keras, которые обеспечивают гибкость в построении архитектуры сети и настройке параметров обучения. Такой подход особенно эффективен при работе с большими объёмами данных и сложными структурами признаков.

3.3 Оценка и интерпретация результатов

После обучения необходимо оценить качество работы модели. Для этого применяются метрики точности (accuracy), полноты (recall), точности предсказаний (precision) и F1-мера. Также важную роль играет визуализация результатов – построение матрицы ошибок, ROC-кривой [4] и графиков важности признаков. Эти методы позволяют определить, какие классы модель путает чаще, и какие признаки оказывают наибольшее влияние на итоговое решение. Таким образом, процесс оценки не только подтверждает корректность модели, но и помогает в её оптимизации.

3.4 Создание пользовательского интерфейса

Следующим шагом является интеграция обученной модели в программное приложение. Для этого могут использоваться инструменты Streamlit и Flask, позволяющие создать интуитивно понятный интерфейс.

Streamlit идеально подходит для разработки лёгких интерактивных веб-приложений, где пользователь может загрузить данные, выбрать алгоритм классификации и сразу увидеть визуализированные результаты – например, графики точности или таблицы предсказаний. Flask, в свою очередь, используется при необходимости создания серверной архитектуры и более гибкой обработки запросов.

Такое приложение становится не просто демонстрацией работы алгоритмов машинного обучения, но и полноценным инструментом для анализа данных. Оно может применяться в учебных целях, помогая студентам и исследователям визуально понять процесс классификации и влияние параметров на результат [19, 21].

Использование комплексного стека инструментов Python – от Pandas и Scikit-learn до TensorFlow и Streamlit – обеспечивает полную цепочку разработки интеллектуальной системы: от загрузки данных до визуализации результатов пользователю. Такой подход делает процесс разработки прозрачным, модульным и воспроизводимым.

Как отмечают Binkhonain и соавт. (2019), внедрение методов машинного обучения в виде программных приложений не только повышает точность анализа данных, но и улучшает интерпретируемость моделей. Программная реализация позволяет наглядно проследить, как изменяется качество классификации при варьировании параметров алгоритма, что делает её важным инструментом как в научных, так и в образовательных целях.

4 Заключение

В ходе рассмотрения темы разработки программного приложения для классификации на основе методов машинного обучения было показано, что современные алгоритмы и инструменты предоставляют широкие возможности для решения задач анализа данных. Машинное обучение позволяет не только повысить точность классификации, но и автоматизировать процесс обработки информации, что делает его незаменимым в условиях растущих объёмов данных.

Разработка подобных систем способствует лучшему пониманию принципов работы интеллектуальных алгоритмов, а также формированию практических навыков их применения. Программная реализация демонстрирует, что при грамотном подходе к подготовке данных, выбору алгоритмов и визуализации результатов можно создать эффективный и наглядный инструмент для обучения и исследования.

Таким образом, классификация на базе машинного обучения остаётся одной из ключевых задач искусственного интеллекта, а разработка программных решений в этой области открывает перспективы для дальнейших исследований и практического применения интеллектуальных технологий в различных сферах деятельности.

Литература

1. Jurafsky D., & Martin J. H. Speech and Language Processing: An Introduction to Natural Language Processing, Computational Linguistics, and Speech Recognition (3-е изд., Draft). 2020.
2. Manning C.D., Raghavan P., & Schütze H. Introduction to Information Retrieval. Cambridge University Press. 2008.

3. Vaswani A., Shazeer N., Parmar N., Uszkoreit J., Jones L., Gomez A. N., ... & Polosukhin, I. Attention Is All You Need. In Advances in Neural Information Processing Systems (NIPS). 2017.
4. Коваль Е.А. Машинное обучение и его применение в анализе данных. Санкт-Петербург: Питер. 2017.
5. Rosenthal S., Farra N., & Nakov P. SemEval-2017 Task 4: Sentiment Analysis in Twitter. Proceedings of SemEval, 502–518. 2017.
6. Zhang L., Wang S., & Liu B. Deep learning for sentiment analysis: A survey. Wiley Interdisciplinary Reviews: Data Mining and Knowledge Discovery, 8(4), e1253. 2018.
7. Mikolov T., Chen K., Corrado G., & Dean J. Efficient Estimation of Word Representations in Vector Space. arXiv preprint arXiv:1301.3781. 2013.
8. Bojanowski P., Grave E., Joulin A., & Mikolov T. Enriching Word Vectors with Subword Information. Transactions of the Association for Computational Linguistics, 5, 2017. 135–146.
9. Wolf T., Debut L., Sanh V., Chaumond J., Delangue C., Moi A., ... & Rush A.M. Transformers: State-of-the-art Natural Language Processing. In Proceedings of the 2020 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing: System Demonstrations.
10. Conneau A., Khandelwal K., Goyal N., Chaudhary V., Wenzek G., Guzmán F., ... & Stoyanov, V. Unsupervised Cross-lingual Representation Learning at Scale. arXiv preprint arXiv:1911.02116. 2020.
11. Sakun L., & Ivanov A. Sentiment analysis of Russian-language Telegram channels using machine learning. Proceedings of ITM Web of Conferences, 35, 02005. 2021.
12. Zhang Z. Introduction to machine learning: K-nearest neighbors. Annals of Translational Medicine, 2016. 4(11), 218.
13. Cortes C., & Vapnik V. Support-vector networks. Machine Learning, 20, 1995. 273–297.
14. Rennie J.D., Shih L., Teevan J., & Karger D.R. Tackling the poor assumptions of naive bayes text classifiers. ICML. 2003.
15. Breiman L. Random forests. Machine Learning, 45(1), 5–32. 2001.
16. Rennie J.D., Shih L., Teevan J., & Karger D.R. Tackling the poor assumptions of naive bayes text classifiers. ICML. 2003.
17. Quinlan J.R. Induction of decision trees. Machine Learning, 1(1), 1986. 81-106.
18. Devlin J., Chang M.-W., Lee K., & Toutanova K. BERT: Pre-training of Deep Bidirectional Transformers for Language Understanding. arXiv preprint arXiv:1810.04805. 2018.
19. Аль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Применение методов машинного обучения в анализе многоязычных текстовых данных [Диссертация]. Алматы, Казахстан. 2025.
20. Medhat W., Hassan A., & Korashy H. Sentiment analysis algorithms and applications: A survey. Ain Shams Engineering Journal, 5(4), 2014. 1093-1113.
21. Goodfellow I., Bengio Y., & Courville A. Deep Learning. MIT Press. 2016.

МРНТИ: 67.09.33

А.Т. Таскалиев, К.А. Нариков, Б.Л. Идрисов, С. Морарь
 Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
 РК, г. Уральск, Taskalievazamat@mail.ru

РАЗРАБОТКА ТЕХНОЛОГИИ ПРОИЗВОДСТВА БЕТОННЫХ ИЗДЕЛИЙ С ПРИМЕНЕНИЕМ КРЕМНИСТОЙ ПОРОДЫ - ОПОКИ

Задачей научного исследования опоки Шиповского месторождения Западно-Казахстанской области и продукта из опоки – термолита является анализ возможности применения опоки строительными организациями в современном гражданском и промышленном строительстве, разработки технологии производства строительных энергосберегающих материалов на основе опоки.

Промышленное использование кремнистых пород основано на ряде их физических и химических свойств, из которых главными являются их высокая пористость, малая объемная масса, значительная термостойкость, наличие «активного» кремнезема и химическая стойкость по отношению к кислотам. Эти разнообразные свойства делают кремнистые породы сырьем многоцелевого назначения. Основным потребителем кремнистых пород (более 70 % добываемого сырья) является цементная промышленность [1].

Из кремнистых пород производят легковесный кирпич, применяемый для кладки наружных стен малоэтажных зданий, устройства внутренних перегородок, а в сочетании с обычным строительным кирпичом - в качестве теплоизоляционного прослоя «тепловкладыша». Кремнистые породы, обладают высокой адсорбционной способностью и применяются в пищевой промышленности для очистки и осветления сахарных сиропов, вин, фруктовых соков и растительных масел [2].

В Республике Казахстан месторождение опоки в Западно - Казахстанской области простирается на десятки километров, площадь неразведанных месторождений измеряется десятками квадратных километров, это сотни миллионов кубических метров опоки.

Крупным разведанным месторождением опоки в Западно - Казахстанской области Республики Казахстан является Шиповское месторождение, которое расположено в районе станции Шипово [3]. Месторождение находится в Прикаспийской впадине и располагается горизонтально в виде пластов палеоценового возраста [2]. Запасы опоки Шиповское месторождение составляют около 21619 тыс. м³ [3].

В современном строительстве опока Шиповского месторождения используется для строительства грунтовых дорог, в качестве основания дорожного полотна и устройства насыпи дорог с асфальтобетонным покрытием.

В настоящее время опока Шиповского месторождения Западно - Казахстанской области используется для строительства грунтовых дорог, в населенных районах, особенно между небольшими населенными пунктами, где отсутствуют автомобильные дороги с твердым покрытием.

В 2018 году участок автомобильной дороги общего пользования республиканского значения второй категории в районе станции Шипово Западно - Казахстанской области был реконструирован, где впервые использовалась опока в таком масштабном строительстве и в больших количествах. Опока использовалась для подъема (увеличения высоты) насыпи основания дороги и при расширении дорожного полотна с 6 до 9 м.

Результаты исследований важны для расширения диапазона применения опоки, уникального природного материала, не только для использования опоки как сырьевого материала для дорожного строительства, но и применения опоки для производства бетонных, железобетонных изделий и конструкций.

В современном производстве строительных материалов одной из важнейших экономических задач является снижение энергопотребления для жизнеобеспечения зданий и сооружений. Решение такой задачи заключается в усовершенствовании методов точных гигротермических расчетов. Ключевым параметром таких расчетов является коэффициент теплопроводности строительных материалов с точки зрения теплоизоляции зданий и сооружений.

Целью таких расчетов является производство строительных материалов, предназначенных для минимизации теплообмена между окружающей средой и внутренним пространством зданий и сооружений, через ограждающие конструкции, обеспечивающие максимальный комфорт для людей, с низкими затратами на отопление и вентиляцию [4].

При решении задач исследования предполагалось использование опоки в двух видах. Во-первых, применение опоки как самостоятельного материала для производства бетонных изделий. Во-вторых, применение продукта переработки опоки – термолита в составе бетонных изделий.

Для решения таких задач необходимо было спроектировать составы бетонных изделий экспериментальным путем, получить оптимальные составы строительных материалов,

соответствующие нормативным строительным документам Республики Казахстан. Важной задачей являлось определение основных физико-механических свойств, изготовленных в лабораторных условиях бетонных образцов.

Для проведения научных исследований использовались приборы и оборудование лаборатории «Строительных материалов и строительной теплофизики» кафедры «Архитектура и строительство» Западно - Казахстанского инновационно - технологического университета. Для успешного проведения научных исследований учеными необходимо было прежде всего изучить историю происхождения природного материала - опоки Шиповского месторождения.

Объект исследования

Опока Шиповского месторождения относится к кремнистым породам и состоит из минералов группы оксидов кремния - опала - аморфного кремнезема [5]. Опока состоит из микрозернистого опала, являющегося продуктом растворения и перекристаллизации кремнистого вещества, прилипшего к скелетам диатомей (диатомеи, или диатомовые водоросли, представляют группу водорослей, отличающихся наличием у клеток «панциря» из диоксида кремния).

Основным материалом для панцирей диатомовых водорослей является кремнезем, который попадал в воду за счет выветривания горных пород или в результате последствий землетрясений [6]. В природе диатомовые водоросли в основном одноклеточные, они являются основой для морского планктона и создают до 25% органического вещества планеты. В клетки диатомовых водорослей кремний попадает через белки транспорта кремниевой кислоты. Диатомовые водоросли встречаются практически во всех водоемах, почве, содержатся в большем количестве во льдах Арктики и Антарктики [7]. В основном месторождения опоки расположены возле подножий холмов. Одно из них находится около горы Большая Ичка [8]. Подошва горы состоит глины, мела и опоки. До объявления горы памятником природы здесь велась добыча опоки, песчаника и бутового камня.

Шиповское месторождение опоки длиной до 1200 м, шириной около 400 м и мощностью до 30 м находится в районе станции Шипово, восточнее г. Уральска на расстоянии 80 км. Запасы месторождения опоки составляют 21619 тыс. м³ [1]. Месторождение находится в Прикаспийской впадине и располагается горизонтально в виде пластов палеоценового возраста [2].

После изучения Шиповского месторождения опоки был проведен отбор нескольких десятков проб опоки для проведения научных исследований на различной глубине и в различных точках по периметру месторождения.

Основная часть. Методика и методы исследования

1. Определение физико – механических свойств опоки и термолита

Изучение свойств опоки проводилось в соответствии с ГОСТ 22263-76 «Щебень и песок из пористых горных пород. Технические условия». Физико-механические исследования опоки определялись в соответствии с ГОСТ 8269.0-97 «Щебень и гравий из плотных горных пород и отходов промышленного производства для строительных работ. Методы физико-механических испытаний» [9].

Для проведения исследований использовали опоку и термолит, с размерами зерен менее 2,5 мм. Термолит (песок термолитовый) был получен путем обжига опоки (песка опочного) при температуре обжига 1150⁰С в электропечи СНОЛ 6,7/1300 [10,11]. Результаты лабораторных исследований определения физико-механических свойств опоки представлены в табл. 1.

Таблица 1 – Физико-механические свойства опоки

Размер фракций, мм	Насыпная плотность, кг/м ³	Теплопроводность, Вт/м× К
до 2,5	925	0,14

Результаты лабораторных исследований определения физико-механических свойств термолита (термолитового песка) представлены в табл. 2.

Таблица 2 – Физико-механические свойства термолита

Размер фракции, мм	Насыпная плотность, кг/м ³	Теплопроводность, Вт/м× К
до 2,5	1050	0,12

2. Проектирование составов бетонных изделий

Изучение свойств бетонных изделий на основе песка опочного и термолитового проводились в соответствии с ГОСТ 25820-2000 «Бетоны легкие. Технические условия» и ГОСТ 25485-2019 «Бетоны ячеистые. Технические условия»

Для получения бетонных образцов, таких как теплопорит, термиз и газобетон использовался песок опочный, для термолитобетона - термолитовый. В качестве вяжущего применяли цемент. Для изготовления опокогазобетона, относящегося к группе неавтоклавных газобетонов (НААС) [11], использовалась алюминиевая пудра в качестве газообразователя, каустическая сода, для усиления реакции газообразования в газобетонном массиве и сульфат натрия, для ускорения процесса твердения газобетонной смеси.

В результате проведенных научных исследований были запроектированы составы теплопорита, термиза, термолитобетона в соответствии требованиям ГОСТ 25820-2000:

1. Состав теплопорита: песок опочный – 900 кг, цемент – 350 кг, вода - 90 л (табл. 4).
2. Состав термиза: песок опочный – 795 кг, цемент – 358 кг, вода - 110л (табл. 4).

Таблица 3 – Состав теплопорита и термиза

Наименование бетонного изделия	Опочный песок, кг	Цемент, кг	Вода, л
Теплопорит	900	350	90
Термиз	795	358	110

3. Состав термолитобетона: песок термолитовый -900 кг, цемент-350 кг, вода - 80 л (табл. 5).

Таблица 4 – Состав термолитобетона

Наименование бетонного изделия	Термолитовый песок, кг	Цемент, кг	Вода, л
Термолитобетон	900	350	80

В результате проведенных исследований были запроектирован состав газобетона (ячеистый бетон) в соответствии с требованиями ГОСТ 25485-2019.

Состав газобетона: песок опочный – 460 кг, цемент – 520 кг, алюминиевая пудра - 1кг, каустическая сода - 6 кг, сульфат натрия – 10 кг, вода - 40 л (табл. 6).

Таблица 5 – Состав газобетона

Наименование бетонного изделия	Песок опочный, кг	Цемент, кг	Алюминиевая пудра, кг	Каустическая сода, кг	Сульфат натрия, кг	Вода, л
Газобетон	460	520	1,0	6,0	10	40

3. Определение физико-механических свойств теплопорита, термиза, термолитобетона и газобетона

Согласно ГОСТ 18105-2018 «Бетоны. Правила контроля и оценки прочности» определение физико-механических свойств бетонных изделий осуществляли через 28 суток с момента укладки смеси в формы. Результаты исследований физико-механических свойств теплопорита, термиза, термолитобетона и газобетона приведены в таблице 7.

По результатам проведенных исследований физико-механических свойств теплопорита, термиза, термолитобетона и опкогазобетона: наибольшей прочностью обладает термолитобетон М75 (В5), наибольшим водопоглощением теплопорит - 25,5%, наибольшей средней плотностью термиз - 1630 кг/м³ и наименьшим коэффициентом теплопроводности опкогазобетон - 0,086 Вт/м×К.

По прочности на сжатие лабораторные образцы теплопорита, термиза, термолитобетона и газобетона согласно ГОСТ 57345 - 2016 «Бетоны ячеистые. Общие технические условия» и ГОСТу 25485 - 2019 «Бетоны ячеистые. Общие технические условия» относятся к конструкционно - теплоизоляционным бетонам.

Таблица 6 – Физико-механические свойства теплопорита, термиза, термолитобетона газобетона

Наименование бетона	Средняя плотность кг/м ³	Водопоглощение % по массе	Марка бетона по прочности	Класс бетона по прочности	Теплопроводность, Вт/м×К
Теплопорит	1545	25,5	М25	В2	0,138
Термиз	1630	21,3	М35	В2,5	0,094
Термолито-бетон	1365	15,4	М75	В5	0,228
Газобетон	950	10,5	М35	В2,5	0,086

Заключение.

В проведенной научно-исследовательской работе было подтверждено, что уникальные физико-механические свойства опоки Шиповского месторождения Западно-Казахстанской области пригодны, согласно нормативным документам, для использования опоки в качестве сырьевого материала в производстве современных энергосберегающих строительных материалов, обладающими хорошими теплоизоляционными свойствами и достаточной прочностью, соответствующими классу конструкционно-теплоизоляционных бетонов для строительства гражданских и производственных зданий, а также перспективным материалом для дорожного строительства в Республике Казахстан.

Улучшение условий комфортного проживания и работы людей в современном мире является важной целью в проектировании зданий и сооружений, одним из факторов для достижения такой цели является использование в строительстве энергосберегающих и экологических строительных материалов, обладающих хорошими физико-механическими свойствами, отличающихся долговечностью, прочностью и теплопроводностью. Такими свойствами по результатам проведенных исследований обладает опока Шиповского месторождения.

Таким образом, полученные результаты научных исследований, представленные в этой статье, а именно разработанные современные энергосберегающие технологии производства термиза, теплопорита, термолитобетона и газобетона позволят в будущем расширить рынок производства строительных материалов Республики Казахстан, новыми современными теплоизоляционно – конструкционными, энергосберегающими материалами в виде бетонных изделий и конструкций для современного гражданского и промышленного строительства.

Литература

1. Баранова М.Н., Коренькова С.Ф., Чумаченко Н.Г. История освоения кремнистых пород // Строительные материалы, – 2011. – № 8. – С. 1-4.
2. Смирнов П.В., Жакипбаев Б.Е., Староселец Д.А. [и др.]. Диатомиты и опоки месторождений Западного Казахстана: литология, структурно-текстурные параметры, потенциал использования

- // Известия Томского политехнического университета. Инжиниринг георесурсов, – 2023. – Т. 334, – № 7. – С. 187-201. DOI 10.18799/24131830/2023/7/4046.
3. Камалов С.М., Ли К.А. География размещения месторождений природных ископаемых Уральской области и их народнохозяйственное значение. Уральск: Диалог, 1992. 156 с.
4. Agata Stolarska, Jarosaw Strzakowski. The thermal parameters of mortars based on different cement type and w/c ratios // Journal of Materials. 2020. Vol. 13, No. 19. Pp. 4258. <https://doi.org/10.3390/ma13194258>.
5. Здорик Т.Б., Фельдман Л.Г., Тимофеев И.Н., Матиас В.В. Минералы и горные породы СССР. Москва: Мысль. - 1970. 488 с.
15. Cecile S. Rousseaux, Watson W. Gregg. Recent decadal trends in global phytoplankton composition // Journal of Global Biogeochemical Cycles. 2015. Vol. 29, No. 10. Pp. 1674-1688.
7. Мусаев, Ф. А. Географическое распространение растений / Ф. А. Мусаев, О. А. Захарова. – Рязань : Рязанский государственный агротехнологический университет им. П.А. Костычева, 2014. – 200 с. EDN RVUANT.
8. Ахмеденов, К. М. Памятник природы «гора Большая Ичка» как уникальный объект солянокупольных ландшафтов Западного Казахстана / К. М. Ахмеденов, Д. М. Дудин // Молодой ученый, 2016. № 6(110). С. 314-318.
9. Кремнийлі опал-кристобалит жынысы / А. Т. Таскалиев, Максотова А.Б. // Вестник Западно - Казахстанского инновационно - технологического университета. Научный журнал, №4 (28), Уральск, 2023. С. 150 – 153.
10. Mizuriaev S. A., Montaeв S. A., Taskaliev A. T. Artificial broken stone production for industrial and civil engineering: Technological Parameters // Procedia Engineering. Elsevier Ltd. 2015. Vol. 111, Pp. 534-539. DOI 10.1016/j.proeng.2015.07.037
11. Aurelie Fabien, Nassim Sebaibi, Mohamed Boutouil. Effect of several parameters on non-autoclaved aerated concrete: use of recycling waste perlite // European Journal of Environmental and Civil Engineering. 2019. Vol. 26, No. 1. Pp. 58-75. DOI [10.1080%2F19648189.2019.1647465](https://doi.org/10.1080%2F19648189.2019.1647465).

FTAMP: 17.01.83

С.А Тілеулі, Е.Е. Оралбаев
Ғылыми жетекшісі: **Г.У. Турысбекова**
Геологиялық барлау колледжі
РК, г.Семей, tleulisanzhar66@gmail.com

ГЕОЛОГИЯЛЫҚ БАРЛАУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ-ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Геологиялық барлау жұмыстары – жер қойнауындағы пайдалы қазбалардың орналасуын, құрамын және физикалық қасиеттерін анықтауға бағытталған зерттеу үдерісі. Бұл жұмыстар арқылы кен орындарының нақты көлемі, сапасы және өндірістік маңызы анықталады. Барлау процесі геология, геофизика және бұрғылау сияқты ғылым салаларының бірігуімен жүзеге асады.

Геологиялық барлау бірнеше сатыдан тұрады: литогеохимиялық, геофизикалық және бұрғылау жұмыстары. Әр саты өз міндетін атқарып, жалпы нәтижеге ықпал етеді. Барлау әдістерін кешенді түрде қолдану зерттеу уақыты мен шығынын азайтып, алынған мәліметтердің дәлдігін арттырады.

Қазіргі таңда автоматтандырылған және заманауи технологияларды қолдану геологиялық барлау жұмыстарының тиімділігін едәуір арттырып, адам еңбегін жеңілдетіп, қауіпсіздік деңгейін жоғарылатуға мүмкіндік береді.

Геологиялық барлау жұмыстарын тиімді пайдалану.

Бұл әдіс электромагнитті құралдар арқылы жер қойнауына электр импульсін жіберіп, оның өткізгіштігі мен магнит өрісінің өзгерісін өлшеу принципіне негізделген. Нәтижесінде,

жер қойнауындағы аномалиялар, жарықшақтар мен электрөткізгіштігі жоғары металл денелері анықталады.

Геологиялық барлау жұмыстары

Геологиялық барлау жұмыстары — бұл кен денесін барлау немесе өндіру алдында оның орналасқан жерін, құрамын, қалыңдығын, физикалық-химиялық қасиеттерін және жатысын анықтауға бағытталған кешенді зерттеу жұмыстарының жиынтығы. Бұл жұмыстар пайдалы қазбалардың қорларын анықтау мен өндіруге дайындаудың маңызды кезеңі болып табылады. Геологиялық барлау арқылы жер қойнауындағы пайдалы қазбалардың нақты орналасу тереңдігі, олардың сапалық және сандық көрсеткіштері, сондай-ақ экономикалық тұрғыдан өндіруге қолайлылығы анықталады.

Геологиялық барлау – бұл геология, геофизика, гидрогеология және тау-кен ісі салаларындағы білім мен технологияларды біріктіретін күрделі ғылыми және инженерлік процесс. Мұндай зерттеулер мемлекет экономикасы үшін маңызды, себебі пайдалы қазбалар қорын толықтыру, өнеркәсіптік шикізатты тиімді пайдалану және табиғи ресурстарды сақтау осы жұмыстардың сапасына тікелей байланысты.

1. Геологиялық барлау сатылары

Геологиялық барлау бірнеше негізгі сатыдан тұрады. Әр сатының өзіне тән міндеті мен әдісі бар, олар бір-бірімен тығыз байланыста орындалады.

1. Геологиялық жұмыстар (литогеохимиялық әдіс)

Литогеохимиялық әдіс – жер бетінде және терең қабаттарда орналасқан кен белгілерін зерттеу үшін қолданылатын ең алғашқы барлау тәсілдерінің бірі. Бұл әдісте далалық геолог маман жер бетінен сынама (топырақ, тау жынысы, минерал қалдығы) алады. Алынған сынамалар зертханаға жеткізіліп, олардың құрамындағы элементтер, әсіресе металл мөлшері мен минералдық құрам анықталады.

Сынамалар алынғаннан кейін міндетті түрде рекультивация – яғни жерді бастапқы табиғи қалпына келтіру жұмыстары жүргізіледі. Бұл экологиялық тұрғыдан маңызды қадам, себебі барлау жұмыстары табиғатқа зиян келтірмеуі тиіс. Литогеохимиялық зерттеу нәтижесінде геологтар жер қойнауында пайдалы қазбалардың болуы мүмкін аймақтарды анықтай алады.

2. Геофизикалық жұмыстар (Поль-Диполь әдісі)

Геофизикалық жұмыстар – жер қойнауындағы жыныстардың физикалық қасиеттерін зерттеу арқылы кен денесін анықтауға бағытталған барлау сатысы. Солардың ішінде кеңінен қолданылатын әдістердің бірі – Поль-Диполь әдісі.

Геофизикалық әдістер кеннің тереңдігін, қалыңдығын және оның шекарасын нақтылау үшін аса тиімді. Сонымен қатар, бұл зерттеулер экологиялық қауіпсіз және кең аумақты қамти алады. Қазіргі таңда геофизикалық жұмыстар заманауи компьютерлік жабдықтар мен спутниктік бақылау арқылы жоғары дәлдікпен жүргізіледі.

3. Бұрғылау жұмыстары

Бұрғылау жұмыстары – геологиялық барлаудың соңғы әрі ең маңызды сатысы. Бұл сатыда жер қойнауы арнайы бұрғылау қондырғылары арқылы тікелей тесіліп, геологиялық қима жасалады. Бұрғылау кезінде алынған тау жыныстарының үлгілері (керндер) зертханалық талдаудан өткізіліп, олардың минералдық және химиялық құрамы, физикалық қасиеттері анықталады.

Бұрғылау нәтижесінде геологтар кен денесінің нақты құрылымын, оның қалыңдығын және пайдалы қазбаның таралу тереңдігін біле алады. Бұл мәліметтер кейін кен орнын өнеркәсіптік өндіріске дайындау үшін пайдаланылады. Сонымен қатар, бұрғылау барысында жер қойнауындағы су қабаттары мен олардың сапасы да зерттеледі, бұл гидрогеологиялық талдау үшін өте маңызды.

2. Барлау жұмыстарының тиімділігін арттыру тәсілдері

Барлау жұмыстарын тиімді жүргізудің негізгі жолы – барлық үш әдісті бір-бірімен үйлестіріп қолдану. Бұл тәсіл зерттеу уақытын қысқартып қана қоймай, нәтижелердің дәлдігін арттырады.

Тиімді жұмыс тәртібі келесідей ұйымдастырылады:

1. Алдымен геологтар литогеохимиялық зерттеу жұмыстарын жүргізеді.
2. Сынамалар алынған соң рекультивация жасалмай тұрып, сол учаскеде бірден геофизикалық зерттеу басталады.

3. Осы екі кезең аяқталғаннан кейін бұрғылау жұмыстары жүргізіледі.

Осындай кешенді тәсілдің нәтижесінде барлау процесінің уақыты 2–3 есеге дейін қысқарады, ал экономикалық тиімділік артады. Сонымен қатар, бір учаскеде бірнеше әдісті қатар қолдану арқылы алынған мәліметтер бірін-бірі толықтырып, зерттеу нәтижесі анағұрлым дәл әрі сенімді болады.

1. Компаниялар қызметін салыстырмалы талдау

ТОО «ГеоБайт»

ТОО «ГеоБайт» компаниясында геофизикалық зерттеу жұмыстары негізінен адамдардың тікелей қатысуымен орындалады. Әрбір аспап пен құрал жеке-жеке жерге орналастырылады. Жұмыс барысында үлкен тоқ күші қолданылатындықтан, адам денсаулығына зиян тию қаупі жоғары.

Байланыс тек рация арқылы жүзеге асады, бұл да жұмыс тиімділігін төмендетеді. Генераторлар әр 400 метр сайын, ал өлшеу аспаптары әр 800 метр сайын орнын ауыстырып отырады. Мұндай қайта-қайта тасымалдау уақыты шамамен 40 минутты алады. Нәтижесінде барлау жұмыстары баяу жүреді, себебі процестің көп бөлігі адамдар мен құралдарды көлік арқылы тасымалдауға жұмсалады.

Яғни, бұл әдісте адам еңбегі басым, автоматтандыру төмен, жұмыс уақыты көп, қауіпсіздік деңгейі төмен.

ТОО «GAMMER Engineering»

ТОО «GAMMER Engineering» компаниясында геофизикалық жұмыстар жартылай автоматтандырылған, яғни адам қатысуы барынша азайтылған. Барлық аспаптар мен құрылғылар арнайы техникаға алдын ала орнатылады.

Жұмыс барысында электр тоғын екі тұтқа арқылы қосып, оператор тоқты жерге жібереді. Осылайша зерттеу үздіксіз жүргізіліп, пикеттер бойынша деректер жинақтала береді. Бір өлшеу уақыты небары 5-10 минутты құрайды.

Мұндай жүйенің негізгі артықшылықтары:

- адам шығынын азайту;
- жұмыс уақытын үнемдеу;
- тоқ соғу қаупін төмендету;
- зерттеу нәтижелерінің дәлдігін арттыру.

Сонымен, «GAMMER Engineering» компаниясының тәжірибесі заманауи технологияларды қолдану арқылы геофизикалық барлау жұмыстарын жоғары деңгейде ұйымдастырудың үлгісі болып табылады.

2. Жұмыс тиімділігін арттыруға арналған шешу жолдары

1) Литогеохимиялық жұмыстарды жетілдіру

Литогеохимиялық сынамалау жұмыстарын жеделдету үшін автоматтандырылған роботтық жүйелерді қолдану ұсынылады.

Мұндай роботтар геологтардың орнына дала жағдайында сынама алуды өздігінен орындай алады.

Жұмыс принципі:

- Роботқа алдын ала GPS арқылы бағыт беріледі;
- Белгіленген пикеттер бойынша қозғалып, әр нүктеден 20 см тереңдікте сынама алады;
- Сынаманы арнайы ұяшыққа салып, ішкі елеуіштен өткізеді;
- Өңделген үлгіні zip-пакетке салып, жүк бөлігінде сақтайды;
- Барлық мәліметтер спектрометрлік талдау арқылы флешкаға жазылады.

Жұмыс соңында геолог тек сынамаларды алып, флешкадағы ақпаратты зертханаға тапсырады.

Робот күн панелі (солнечная батарея) арқылы қуат алады, сондықтан экологиялық және экономикалық тұрғыда тиімді.

2) Геофизикалық зерттеу жұмыстарын автоматтандыру

Геофизикалық зерттеу процесін жеңілдету үшін барлық қондырғыларды көліктің жүк салғышына орналастыру ұсынылады.

Мұндай жүйенің құрамына мыналар кіреді:

- генератор;
- өлшеу аспаптары;
- электродтар;
- деректерді тіркеу блогы.

Бұл әдісте электродтарды адам күшімен емес, көліктің қуаты арқылы жерге енгізіп, өлшеу жүргізуге болады.

Рациямен байланыс қажет болмайды, себебі барлық басқару мен өлшеу бір оператор арқылы көліктің ішінде жүзеге асады.

Артықшылықтары:

- Жұмыс уақыты 40 минуттан → 2–3 минутқа дейін қысқарады;
- Адамның тоққа түсу қаупі жойылады;
- Бір оператор бірнеше нүктені үздіксіз өлшей алады;
- Жұмыс тиімділігі мен қауіпсіздігі 2–3 есеге артады

Қорыта келгенде, геологиялық барлау жұмыстары пайдалы қазбаларды тиімді өндірудің және табиғи ресурстарды ұтымды пайдаланудың маңызды кезеңі болып табылады. Зерттеу барысында геологиялық, геофизикалық және бұрғылау әдістерін кешенді түрде қолдану нәтижесінде алынған мәліметтердің дәлдігі мен сенімділігі артады.

Заманауи технологиялар мен автоматтандырылған жүйелерді енгізу барлау жұмыстарының уақытын қысқартып, адам еңбегін азайтып, қауіпсіздік деңгейін арттыруға мүмкіндік береді. Сондықтан геологиялық барлау саласында жаңа техникалық шешімдерді пайдалану – ғылым мен өндірістің дамуын қамтамасыз ететін тиімді бағыт болып саналады.

FTAMP: 17.01.14

А.О. Сүлейменова, Т.Ж. Махмутов

Ғылыми жетекшісі: **І.Е. Ахметова, Ж.Е. Алиппаева**

Геологиялық барлау колледжі

ҚР, Семей қ., inkara-1988@mail.ru

БИОГАЗ МИНИ-РЕАКТОРЫН ЖОБАЛАУ ЖӘНЕ ҚОЛДАНУ

Бұл ғылыми жобада органикалық қалдықтардан биогаз өндіру процесі зерттеледі. Жұмыстың негізгі мақсаты – әртүрлі органикалық субстраттардың (күрғақ жапырақтар, тағам қалдықтары, мал көңі) биогаз түзу қабілетін салыстыру және шағын көлемді, портативті биогаз қондырғысын жасау арқылы тәжірибелік жолмен биогаз өндірудің тиімділігін анықтау.

Жоба барысында биогаздың энергетикалық, экономикалық және экологиялық тиімділігі жан-жақты талданады. Экспериментте қолданылған субстраттардың тіркесімі биогаз өндіру саласында бұрын-соңды толық қарастырылмаған, бұл зерттеуге ғылыми жаңалық сипатын береді. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері ауылдық жерлердегі шағын шаруашылықтар үшін энергия тапшылығын шешудің баламалы жолын ұсынуға бағытталған.

Жобаның практикалық мәні – арзан әрі қолжетімді материалдарды пайдалана отырып, тұрмыстық деңгейде биогаз қондырғысын құрастыру мүмкіндігін көрсету. Теориялық жағынан алғанда, зерттеу биогаз технологиясының экологиялық, энергетикалық, агрохимиялық және әлеуметтік маңызын ашып көрсетеді. Жобада алынған нәтижелер биомассаны кәдеге жарату арқылы экологиялық таза энергия көзіне қол жеткізуге болатынын дәлелдейді.

Энергетикалық қауіпсіздік пен климаттың өзгеру проблемаларының ауқымды өсуіне байланысты органикалық қалдықтарды қайта өңдеу арқылы энергия алу маңызды бағыттардың бірі болып отыр. Бұл жоба органикалық қалдықтарды анаэробтық ашу арқылы биогаз алу концепциясын ұсынып, қауіпсіз имитация және интеллектуалды бақылау шешімдерін көрсетеді.

Қазіргі таңда қоғам алдында тұрған басты мәселелердің бірі – тұрақты даму, қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану. Энергия тапшылығы, климаттың өзгеруі және қалдықтардың шамадан тыс жиналуы бүкіл әлем елдерін баламалы энергия көздерін дамытуға итермелеуде.

Солардың бірі – **биогаз энергиясы**. Биогаз – органикалық қалдықтардың анаэробты ашуы кезінде түзілетін жанғыш газ қоспасы. Оның негізгі құрамында метан (55–70%), көмірқышқыл газы (30–40%) және аз мөлшерде басқа газдар болады. Биогазды тұрмыстық жылытуда, электр энергиясын өндіруде және көлік отыны ретінде қолдануға болады.

Осы ғылыми жобаның өзектілігі – колледж жағдайында шағын тәжірибелік **мини-биогаз қондырғысын** құрастырып, оның жұмысын тексеру. Бұл тек экологиялық тұрғыдан маңызды емес, сонымен қатар студенттердің тәжірибелік дағдыларын арттырып, инновациялық ойлауын дамытуға мүмкіндік береді.

Гипотеза:

Өртүрлі органикалық субстраттар (күрғақ жапырақтар, тағам қалдықтары, мал көңі) өртүрлі мөлшерде биогаз түзеді. Біз болжам жасаймыз:

- **тағам қалдықтары** – ең жоғары газ көлемін береді, себебі олардың органикалық құрамы тез ыдырайды;

- **күрғақ жапырақтар** – орташа деңгейде биогаз түзеді, өйткені олардың ыдырау жылдамдығы баяу;

- **мал көңі** - жоғары деңгейде биогаз түзеді, құрамындағы органикалық заттар, азот пен микроэлементтер ашу процесін белсенді етеді. [2, 3]

Өзектілігі:

Қазіргі таңда шағын шаруашылықтар мен ауылдық аймақтар үшін баламалы энергия көздерін қолдану аса маңызды. Әсіресе, биогаз сияқты экологиялық таза отын түрлері энергияға тәуелділікті азайтып қана қоймай, қолжетімді әрі автономды пайдалану мүмкіндігін береді. Бұл жағдай бізді биомассаны пайдалана отырып биогаз өндіру мәселесін зерттеуге итермеледі.

Жаңартылатын энергия көздерін пайдалану қоршаған ортаның ластануын төмендетуге, мұнай мен табиғи газға тәуелділікті азайтуға мүмкіндік береді. Біздің өңір үшін ауыл шаруашылығы және тұрмыстық органикалық қалдықтарды кәдеге жарату – энергия көзін табудың тиімді жолдарының бірі. Сонымен қатар, биогаз өндірісі тұрғындардың экономикалық тәуелсіздігіне және тұрмыстық шығындарды азайтуға септігін тигізеді.

ЖЭК қолданудың өзектілігі мына қайшылықтан туындайды: қазіргі қоғамда экологиялық таза энергия көздеріне деген қажеттілік жоғары болғанымен, халықтың биомассадан энергия өндіру жолдары туралы хабардарлығы жеткіліксіз. Осыған байланысты тәжірибелік тұрғыдан оңай жүзеге асырылатын шағын көлемді биогаз қондырғыларын зерттеу мен сынау – аймақ үшін маңызды әрі болашақта қолданыс табатын бағыт болып табылады.

Мақсаты:

Өртүрлі органикалық субстраттардан (күрғақ жапырақтар, тағам қалдықтары, мал көңі) биогаз өндіру процесін тәжірибе жүзінде жүзеге асыру және олардың өнімділігін салыстыру. Сонымен қатар, алынған нәтижелерді талдау арқылы қай субстраттың энергия өндіруге тиімді екенін анықтау.

Міндеттері:

1. **Биогаздың энергетикалық әлеуетін бағалау.** Балама энергия көздерінің ішінде биогаздың тиімділігін зерттеп, оны тұрақты отын көзі ретінде қолдану мүмкіндігін дәлелдеу.

2. **Экономикалық және энергетикалық тиімділігін талдау.** Биомассадан газ өндіру қондырғысын жобалау және дайындау шығындарын анықтау. Биомассаның энергия сыйымдылығын биогазбен салыстыру. Биогаз өндірісі барысында алынған энергия мен оған

жұмсалған энергия көлемінің тепе-теңдігін талдау. Өндірістің жанама өнімдерін (тыңайтқыш, компост, органикалық шлам) пайдалану мүмкіндіктерін зерттеу.

1. Тәжірибе жүргізу және процесті бақылау әдістемесі

Бұл зерттеу жобасы аясында үй жағдайында биогаз өндіруге арналған шағын қондырғының тұжырымдамасы ұсынылды. Қондырғыны жобалау кезінде қолжетімді және арзан материалдар пайдаланылды: бес литрлік пластикалық су бөтелкелері метатенка қызметін атқарды, ал газды тазалау және сүзу үшін қарапайым медициналық шприц пен бөтелке бөлігінен жасалған су қақпасы қолданылды. Мұндай қарапайым әрі қолжетімді шешім қондырғыны әрбір үй шаруашылығында қолдануға мүмкіндік береді. [1,6]

Ұсынылған биогаз мини-реакторы қарапайым әрі арзан материалдардан жасалды. Негізгі метатенка ретінде бес литрлік пластикалық бөтелке пайдаланылды. Газды тазалау үшін су қақпасы мен шприцтен жасалған қарапайым құрылғы қолданылды.

Биогаз алу тәжірибелері барысында біз үш түрлі органикалық қалдықты қолдандық: тағамдық қалдықтар, құрғақ жапырақтар және малдың көңі. Әрбір субстраттың ыдырау қарқыны мен газ түзілу динамикасы әртүрлі болғандықтан, олардың тиімділігін салыстыруға мүмкіндік туды.

Алынған нәтижелер көрсеткендей, биомассаның орташа белсенді жұмыс істеу уақыты 2-3 апта аралығында болды. Газ түзілу процесінің алғашқы белсенді кезеңі 6-8-ші күндері басталды. Малдың көңі мен тағамдық қалдықтардан дайындалған субстрат ең жоғары қарқынмен биогаз түзді. Ашытудың алғашқы айқын белгілері тәжірибенің 5-7 күндері-ақ байқалды. Бұл олардың құрамындағы органикалық заттардың оңай ыдырайтынын дәлелдеді.

Құрғақ жапырақтан биогаз түзілу процесі баяу жүрді. Алғашқы газ бөлінуі 12-14 күндері байқалды. Бұл жапырақ құрамындағы талшықты органикалық қосылыстардың ыдырауы ұзақ уақытты қажет ететінін көрсетті.

Субстрат түрі	pH	Температура °C	Алғашқы газ түзілу белгілері
Құрғақ жапырақтар	6	40	2–3 апта
Тағам қалдықтары	7	40	2–3 апта
Малдың көңі	8	40°	2–3 апта

Кесте 1 – Биомассаның орташа белсенді жұмыс істеу уақыты

Мини-реактор жұмысының тиімділігі және практикалық қолдану мүмкіндіктері

Алынған нәтижелер мини-реактордың тиімділігін айқын көрсетті. Қондырғы шағын көлемде болса да, тұрмыстық қажеттіліктерге жеткілікті биогаз өндіре алды. Өндірілген биогазды тұрмыстық пештерде, су жылытқыштарда және жылыту жүйелерінде пайдалануға мүмкіндік бар екендігі дәлелденді. Сонымен қатар биогаз алу процесінде қалдықсыз өндіріс жүзеге асты: газдан бөлек, тыңайтқыш ретінде қолдануға болатын биошлам алынды. Қондырғының ең басты артықшылығы – оның экологиялық қауіпсіздігі және энергияны үнемдеу мүмкіндігі. [5]

Мини-реактор жұмысының тиімділігі және практикалық қолдану мүмкіндіктері

1. Энергия шығынын (биомассаны дайындау, процесті жүргізу) және энергия кірісін (биогаздың жануынан алынатын энергия) салыстыру.

2. Қондырғының шағын тұрмыстық қажеттіліктерге жарамдылығын тексеру (шам жағу, шағын плитkada су қайнату).

3. Экологиялық әсерін талдау (қалдықсыз өндіріс, тыңайтқыш ретінде қалдықтарды пайдалану).

4. Мини-реактордың тұрмыстық деңгейде қолдану мүмкіндігін дамыту перспективасын анықтау. [4]

Бұл ғылыми жобада биомассада биогаз өндірудің теориялық негіздері мен практикалық мүмкіндіктері зерттелді. Жоба барысында биогаздың қазіргі таңда ең тиімді балама отын көздерінің бірі екендігіне көз жеткізілді. Әртүрлі биомасса түрлерінен алынған газ көлемін салыстыру арқылы олардың энергия сыйымдылығы мен тиімділігі анықталды.

Мини-реактор құрастыру тәжірибесі көрсеткендей, қарапайым әрі қолжетімді материалдарды пайдалана отырып, шағын биогенератор жасауға болады. Мұндай құрылғы тұрмыстық деңгейде органикалық қалдықтарды тиімді өңдеуге, энергия көзі ретінде газ алуға және экологиялық таза тыңайтқыш өндіруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, тәжірибе барысында алынған биогаздың жанғыштық қасиеті оның тұрмыстық қажеттіліктерге (шам жағу, шағын көлемде тағам дайындау) пайдалануға жарамды екенін дәлелдеді.

Жоба нәтижесінде биогаз өндірісі қалдықсыз үдеріс екендігі көрсетілді: ашыту кезінде қалған масса тыңайтқыш ретінде пайдаланылса, алынған газ энергия көзі ретінде қолданылады. Бұл өз кезегінде экологиялық жүктемені азайтып, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануға ықпал етеді.

Жалпы алғанда, жүргізілген тәжірибелер биогазды баламалы энергия көзі ретінде қолданудың жоғары әлеуетін айқындап берді. Болашақта бұл технологияны жетілдіру арқылы ауыл шаруашылығында, тұрмыстық деңгейде және өндірістік салаларда кеңінен қолдануға жол ашылады.

Әдебиеттер

1. Васильев С.В. Экология және биотехнология. – Мәскеу: Академия, 2019.
2. Рахимбаев Қ.Ә. Қазақстандағы жаңартылатын энергия көздері. – Алматы: Білім, 2020.
3. Тұрсынов А.М. Биогаз технологиялары: оқу құралы. – Астана: Фолиант, 2021.
4. Renewable Energy Agency. Biogas technology overview. – 2022. – www.irena.org
5. Жұмабаев С. Экологиялық таза энергия көздері. – Шымкент: Оқулық, 2019.
6. Мұқанова Ә. Қалдықтарды қайта өңдеу технологиялары. – Қарағанды, 2020.

МРНТИ: 28.23.20

Д.К. Бекишев, И.Б. Карымсакова

Шәкәрім университет

РК, г.Семей, bekishevdauren12@gmail.com

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДОВ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА ДЛЯ ПРОЦЕССОВ ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ

Переход к цифровой экономике и экспоненциальный рост данных радикально изменили процесс принятия решений. Если ранее управленцы опирались преимущественно на опыт и интуицию, то сегодня ключевую роль играют аналитика и искусственный интеллект [1].

По мнению Макаренко Е.Н. [1], ИИ формирует новую управленческую парадигму, где алгоритмы не подменяют человеческое мышление, а усиливают его за счёт анализа больших массивов информации.

Диев В.С. [3] подчёркивает, что ИИ позволяет преодолеть ограниченность человеческого восприятия и логических возможностей, создавая предпосылки для рационального и системного подхода к выбору решений.

Теоретические основы искусственного интеллекта в принятии решений

Понятие искусственного интеллекта в контексте принятия решений восходит к работам Герберта Саймона, лауреата Нобелевской премии, который впервые описал понятие ограниченной рациональности человека и необходимость машинной поддержки анализа [9].

Согласно Жданову А.А. [4], ИИ следует рассматривать как совокупность методов моделирования когнитивных процессов – восприятия, рассуждения, обучения и прогнозирования.

Современные системы ИИ объединяют статистические методы машинного обучения, символические подходы (экспертные системы) и эволюционные алгоритмы [5], [6].

По Джурсавой А. [2], эффективное управление сегодня невозможно без внедрения интеллектуальных систем, обеспечивающих обработку данных, моделирование сценариев и контроль неопределённости.

Методы ИИ, применяемые в процессе принятия решений

В рамках исследования выделены основные методы, используемые в интеллектуальных системах:

Машинное обучение (ML) – позволяет выявлять скрытые закономерности и строить модели прогнозирования [1][5].

Глубокие нейронные сети (Deep Learning) – эффективны для анализа изображений, текстов и временных рядов [6].

Экспертные системы – имитируют процесс мышления специалистов и обеспечивают объяснимость решений [3][8].

Эволюционные алгоритмы и генетические модели – применяются для оптимизации распределения ресурсов [4][5].

Системы нечёткой логики – используются для ситуаций, где отсутствуют чёткие границы принятия решения [1][2].

Эти подходы формируют основу для построения интеллектуальных систем управления – от автоматизированных советников до когнитивных помощников (Cognitive Assistants).

Как ИИ меняет процесс принятия решений

Автоматизация и ускорение процессов. ИИ берёт на себя обработку рутинных решений – например, автоматическое распределение задач, проверку документов или анализ обращений клиентов. Это сокращает время цикла принятия решения и снижает нагрузку на сотрудников.

Объективность и качество решений. Человеческий фактор часто приводит к ошибкам, предвзятости или эмоциональным оценкам. ИИ формирует решения на основе данных, минимизируя субъективность.

Сценарное моделирование и прогнозирование. Современные ИИ-системы способны создавать цифровые модели развития событий. Например, в проектном управлении ИИ прогнозирует вероятность срыва сроков или перерасхода бюджета и предлагает корректирующие действия.

Поддержка стратегического мышления. ИИ помогает руководителям анализировать последствия решений на уровне всей организации. Он выявляет риски, оптимизирует распределение ресурсов и предлагает сценарии развития.

Персонализация решений. На основе анализа данных о поведении клиентов, сотрудников или граждан ИИ вырабатывает персональные предложения – от кредитных условий до образовательных траекторий.

Примеры практического применения

Финансовый сектор: автоматизированный скоринг клиентов, прогноз дефолтов, выявление мошенничества, анализ рыночных трендов.

Маркетинг: анализ отзывов, динамическое ценообразование, автоматизация кампаний, персонализированные рекомендации.

Государственное управление: прогнозирование социальных тенденций, анализ обращений граждан, оптимизация предоставления услуг.

Проектный менеджмент: оценка рисков, контроль сроков, анализ производительности команд.

Здравоохранение: диагностика заболеваний, анализ медицинских данных, планирование лечения.

Инструменты ИИ для поддержки принятия решений

В этом разделе я представляю ряд программ и платформ, которые на практике помогают организациям принимать более обоснованные решения с помощью ИИ.

Tanka.ai. Это система поддержки принятия решений на основе ИИ, особенно популярная среди малого и среднего бизнеса.

Как работает: запоминает взаимодействия (чаты, письма), создает базу знаний и контекст, используется AI-ассистент, который суммирует обсуждения и помогает планировать задачи.

Применение: помогает командам принимать решения на основе накопленной истории, минимизирует потерю контекста, ускоряет коммуникацию.

YesChat.ai – Decision Maker / Decision Helper. Платформа YesChat предлагает инструмент «Decision Maker», который анализирует разные аспекты решения: логические, психологические, рисковые.

«Decision Helper» – чат-бот, который структурирует аргументы «за» и «против», задаёт уточняющие вопросы и помогает взвесить альтернативы.

Применение: подходит для личных и бизнес-решений — планирование карьеры, стратегические выборы, стратегическое планирование.

SAP Business AI (Joule). SAP предлагает бизнес-ИИ-платформу, интегрированную в ERP-системы.

Модуль Joule: ИИ-ассистент, который помогает с прогнозированием цепочек поставок, анализом отказов оборудования и управлением ресурсами.

Применение: крупные предприятия используют его для оптимизации операционных процессов, управления рисками, персоналом и финансами [6].

IBM SPSS Modeler. Платформа для анализа данных и построения предиктивных моделей.

Возможности: визуальное создание моделей, деревья решений, нейронные сети, анализ текстовых данных.

Применение: аналитические и управленческие команды используют её для прогнозов, анализа тенденций и поддержки решений на основе статистики и данных [5].

Prognoz Platform. BI-платформа российского происхождения, предназначенная для бизнес-аналитики и прогнозирования.

Возможности: построение информационных систем, моделирование бизнес-процессов, прогнозирование показателей.

Применение: компании и госорганизации могут использовать её для принятия стратегических и оперативных решений, основанных на моделировании сценариев [1].

PyDecision. Библиотека на Python для многокритериального анализа решений (MCDA).

Поддерживает множество методов (AHP, TOPSIS, PROMETHEE, ELECTRE и др.), а также позволяет взаимодействовать с большим языковым моделям (например, ChatGPT) для обсуждения результатов.

Применение: исследователи, аналитики и менеджеры могут использовать pyDecision, чтобы сравнивать альтернативы по разным критериям и получать интерактивные объяснения [8].

FairSight. Визуальный инструмент аналитики для оценки справедливости (fairness) в процессе принятия решений.

Возможности: измеряет и визуализирует смещения (bias), помогает диагностировать и уменьшать несправедливость в решениях, основанных на данных.

Применение: особенно полезен в тех случаях, когда решения ИИ могут повлиять на социальные группы – HR, кредитование, государственные решения [4].

ProcessGPT. Исследовательская архитектура, основанная на трансформерах (GPT), для автоматизации бизнес-процессов и принятия решений в управлении процессами.

Как это работает: модель может генерировать новые процессы, рекомендовать изменения в workflow и давать рекомендации на основе контекста.

Применение: компании могут внедрять её для оптимизации BPM (Business Process Management), когда нужно не просто анализировать, а активно перерабатывать процессы на лету.

Влияние инструментов ИИ на процесс принятия решений

Добавление реальных инструментов усиливает теоретическую базу моего исследования и показывает, что ИИ-инструменты не просто концептуальны, а уже широко используются:

Автоматизация: благодаря таким инструментам, как Tanka или YesChat, рутинные решения (внутренние собрания, рассылки, стратегия) становятся более структурированными и быстро принимаемыми.

Аналитика и прогноз: SAP Business AI и SPSS Modeler дают возможность прогнозировать сценарии, оценивать риски и строить стратегии на базе данных.

Этический контроль: FairSight помогает интегрировать в принятие решений элементы справедливости и обнаруживать потенциальную дискриминацию.

Многокритериальность: с ruDecision можно формализовать сложные, многоаспектные задачи, где решения не сводятся к одному критерию (например, цена, риск, качество).

По мнению Russell и Norvig [5], использование ИИ позволяет перейти от реактивного управления к предиктивному, где решения формируются на основе вероятностных сценариев будущего.

Риски и ограничения при использовании этих инструментов

Несмотря на сильные стороны, существующие инструменты также сталкиваются с проблемами:

Необходимость квалифицированных специалистов: для работы с такими системами нужны аналитики, знакомые с ML, MCDA, python-библиотеками [2, 4].

Интерпретируемость: несмотря на визуализацию, модели могут быть сложны для понимания неспециалистами – особенно в случае глубоких нейросетей.

Этические риски: инструменты типа FairSight указывают на смещение, но корректирующие действия могут быть сложными [7].

Стоимость и интеграция: корпоративные платформы (SAP, IBM) требуют значительных ресурсов для внедрения и поддержки.

Низкое качество данных и отсутствие стандартизации [3].

Перспективы развития

По Жданову [4], в будущем ИИ будет развиваться в сторону гибридных когнитивных архитектур, где человек и машина совместно формируют решения. Simon [9] и Russell [5] прогнозируют рост значения объяснимого ИИ (Explainable AI), который сочетает вычислительную мощность и прозрачность логики. Такие технологии позволят ИИ стать не только инструментом, но и партнёром в мышлении.

Добавив реальные ИИ-инструменты в моё исследование, я пришёл к выводу, что технологии поддержки принятия решений уже достаточно зрелы и разнообразны. Они охватывают разные уровни: от личных решений до сложных корпоративных и организационных моделей.

Интеграция этих инструментов может заметно повысить качество и скорость принятия решений. Но ключ к успеху – не просто внедрение ИИ, а грамотное управление: подготовка команды, валидация моделей и создание системы ответственности.

ИИ становится не просто помощником, а стратегическим партнёром руководителя – и те организации, которые освоят эту «симбиозную» модель, получают значительное конкурентное преимущество.

Выводы

В результате проведённого исследования можно сделать следующие выводы:

Искусственный интеллект становится ключевым инструментом поддержки управленческих решений во всех сферах.

Наиболее востребованные методы – машинное обучение, нейросетевые модели и гибридные системы.

Использование ИИ повышает точность, скорость и качество решений, но требует ответственного подхода к данным и этике.

Для успешного внедрения ИИ необходима подготовка кадров, разработка нормативных стандартов и внедрение систем мониторинга.

В будущем искусственный интеллект будет не заменой человеку, а интеллектуальным партнёром, усиливающим человеческое мышление и стратегическое видение.

Литература

1. Макаренко Е. Н. (ред.) Искусственный интеллект: от фундаментальных проблем к прикладным задачам. – Ростов-на-Дону: РГЭУ (РИНХ), 2023.
2. Джураева А. Информационные технологии и управление искусственным интеллектом. – Ташкент: Наука, 2022.
3. Диев В.С. Управленческие решения: неопределённость, модели, интуиция. – М.: Финансы и статистика, 2021.
4. Жданов А.А. Автономный искусственный интеллект. – М.: Инфра-М, 2022.
5. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – 4th ed. – Pearson, 2021.
6. Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. Deep Learning. – MIT Press, 2016.
7. Bostrom N. Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies. – Oxford University Press, 2016.
8. Saaty T. The Analytic Hierarchy Process. – McGraw-Hill, 1980.
9. Simon H. Administrative Behavior. – 4th ed. – New York: The Free Press, 1997.
10. Turing A. Computing Machinery and Intelligence. – Mind, 1950.
11. Kahneman D. Thinking, Fast and Slow. – Farrar, Straus and Giroux, 2011.
12. Floridi L. The Logic of Information: A Theory of Philosophy as Conceptual Design. – Oxford University Press, 2019.

МРНТИ: 50.47.02

Р.Н. Назаров, Э.К. Кенесбек, Т.Е. Оралова

Шәкәрім университет

ПК, г. Семей, Rashid.nazarov@shakarim.kz

СИСТЕМА ДИСТАНЦИОННОГО КОНТРОЛЯ И УПРАВЛЕНИЯ

Системы дистанционного контроля и управления находят широкое применение в различных областях промышленности и в быту. В некоторых случаях применение дистанционного контроля и управления является необходимым, например, при расположении объектов на большой территории. Широкому применению таких систем способствовало появление аппаратных и программных средств дистанционного контроля и управления техническими объектами, в том числе и с использованием технологий Internet.

Развитие программно – аппаратных средств дистанционного контроля и управления привело к их применению в таких областях деятельности человека, в которых они традиционно широко не использовались, например, в системах умного дома, охранных системах, системах отопления, полива, системах управления парниками, инкубаторами, управлению климатом и т.д. При этом общей тенденцией развития таких систем является их рассредоточенность в пространстве [1-4].

Распределенные в пространстве системы, как правило, требуют для своего функционирования наличие аппаратных средств организации доступа к контролю и управлению, а также каналов связи, в качестве которых чаще всего используются проводные линии связи. Однако, в некоторых случаях применение проводных каналов связи не только сдерживает развитие систем дистанционного контроля и управления, но и делает их применение невозможным. В таких случаях используются беспроводные каналы, технической основой реализации которых могут служить радиочастотные модули, работающие в разных частотных диапазонах, GSM модули, или технологии Internet, т.е. мобильные технологии управления [5].

К таким устройствам, обладающим набором необходимых технических средств, позволяющих организовать беспроводные каналы связи, можно отнести современные

устройства сотовой связи, в частности, смартфоны [6]. Вместе с тем стоит обратить внимание и на развитие других программно-технических средств организации беспроводных каналов связи с удаленными объектами, таких как радиотрансиверы, Wi-Fi, Blue Tooth [7-10], а также устройств организации и управления такими каналами.

При разработке таких систем обычно производится анализ возможных и необходимых функций, выполняемых устройством управления такой системы. Обычно к таким функциям можно отнести следующее:

С учетом необходимых функций были рассмотрены несколько структурных схем построения дистанционной системы контроля и управления. В результате было принято решение сформировать структурную схему, показанную на рисунке 1.

- переносимое портативное устройство с ОС на базе Android с модулями Wi-Fi и BlueTooth;
- модули управления объектами с проводными и беспроводными каналами;
- датчики контроля состояния объекта;
- модуль включения тревоги;

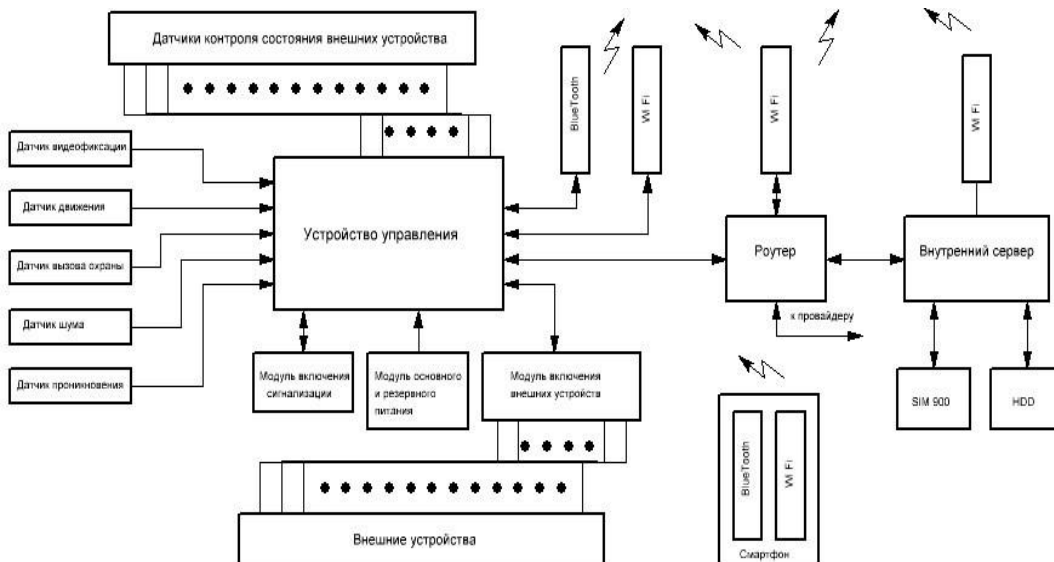

Рисунок 1 – Структура системы дистанционного контроля и управления

- модуль основного и резервного питания;
- модуль включения внешних устройств;
- роутер для связи с провайдером;
- внутренний сервер с модулем SIM900;

– мобильный телефон с ОС Android.

Исходя из анализа функций, выполняемых каждым элементом предложенной структуры системы дистанционного управления, были определены задачи, решаемые при проектировании каждого уровня системы дистанционного контроля и управления. К таким задачам относятся:

- подбор внешних датчиков;
- выбор или разработка схмотехники и изготовление модуля управления;
- разработка схмотехники и изготовления модуля основного и резервного питания;
- разработка схмотехники и изготовление модуля включения внешних устройств;
- разработка схмотехники внутреннего сервера;
- разработка программного обеспечения для организации работы системы

дистанционного контроля и управления.

При проектировании и исследовании работоспособности предлагаемой системы дистанционного контроля и управления в качестве периферийных датчиков были использованы типовые Arduino – ориентированные модули (шилды) [11]. В качестве модуля управления было использовано устройство, разработанное и изготовленное по рекомендациям [12-17] и представляющее собой клон платы Arduino, выполненный с использованием микроконтроллера ATmega 8.

Для исключения возможности аварийных ситуаций входные цепи устройства управления отделены от цепей датчиков оптронной развязкой, что предохраняет микроконтроллер устройства управления от повреждения при замыкании линий каналов связи.

В схеме пилотного образца устройства дистанционного контроля и управления предусмотрена визуализация происходящих событий и действий, выполненная на LCD мониторе HD44780.

Для управляющего устройства было разработано прикладное программное обеспечение, позволяющее решать задачи по обслуживанию модулей управления объектами, используя при этом как готовые библиотеки программ, так и нестандартное программное обеспечение. Для модулей управления объектами с проводными и беспроводными каналами связи был разработан комплекс программно-технического обеспечения, решающий задачи как управления модулями по заданным алгоритмам и внешним командам, так и организующий беспроводной канал связи с портативным устройством, входящим в структуру управления.

В качестве внутреннего сервера использован одноплатный компьютер Raspberry Pi3 B+, дополнительно оснащенный модулем SIM900 для организации беспроводных каналов связи по стандарту GSM и внешним HDD, предназначенным для хранения данных [18-20].

Литература

1. Беспроводная система контроля доступа. [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.techportal.ru/glossary/besprovodnaya-sistema-kontrolya-ostupa.html>. (дата обращения: 10.10.2025).
2. Беспроводные системы контроля доступа. Перспективы развития. [Электронный ресурс]. URL: <https://delc.ru/stati/besprovodnye-sistemy-kontrolya-dostupa-perspektivy-razvitiya>. (дата обращения: 10.11.2025).
3. Современные АСУТП. [Электронный ресурс]. – URL: <https://habrahabr.ru/post/105375/>. (дата обращения: 08.10.2025).
4. Кириенко А.С. Автоматизированная система управления и мониторинга технологическими процессами при производстве полимерно-битумных лент на основе применения SCADA системы. / А.С. Кириенко. // Системный анализ и прикладная информатика. – 2016. – № 2. 4-10 с.
5. Что такое беспроводные технологии. [Электронный ресурс]. – URL: <http://ipkey.com.ua/faq/965-wireless-technologies.html>. (дата обращения: 12.10.2025).
6. Android и автоматизированные системы управления технологическим процессом. [Электронный ресурс]. – URL: <https://android-industry.jimdo.com/андроид-и-асу-тп/>. (дата обращения: 12.10.2025).

7. Беспроводной канал связи 2,4 ГГц на базе трансивера nRF24L01+ от Nordic Semiconductor. Часть 1. [Электронный ресурс]. – URL: <https://datagor.ru/home-automation/2857-transiver-nrf24l01-byudzhnaya-radiosvyaz-chast-1.html>. (дата обращения: 12.10.2025).
8. Технологии беспроводной передачи данных ZigBee, Bluetooth, Wi-Fi. [Электронный ресурс]. – URL: <https://wireless-e.ru/standarty/tehnologii-besprovodnoj-peredachi-dannyh/>. (дата обращения: 12.10.2025).
9. ESP8266: Что внутри «народного wi-fi»? [Электронный ресурс]. – URL: <https://geektimes.ru/company/coolrf/blog/293015/>. (дата обращения: 12.10.2025).
10. SCADA и мобильники: оценка безопасности приложений, превращающих смартфон в пульт управления заводом. [Электронный ресурс]. – URL: <https://habrahabr.ru/company/dsec/blog/265021/>. (дата обращения: 12.10.2025).
11. Шилды для Ардуино. [Электронный ресурс]. – URL: <https://arduino-kit.ru/collection/arduino-shield>. (дата обращения: 12.12.2025).
12. Схема Ардуино на Atmega 8 для сборки своими руками. [Электронный ресурс]. – URL: <http://integrator.adior.ru/index.php/arduino/409-skhema-arduino-na-atmega8-dlya-sborki-svoimi-rukami>. (дата обращения: 12.10.2025).
13. Ардуино своими руками с USB портом. [Электронный ресурс]. – URL: <https://cxem.net/arduino/arduino61.php>. (дата обращения: 12.10.2025).
14. Самодельная Ардуино-совместимая отладочная плата на бюджетном МК ATmega88/168/328. [Электронный ресурс]. – URL: <https://cxem.net/arduino/arduino247.php>. (дата обращения: 12.10.2025).
15. Самодельный Arduino. [Электронный ресурс]. – URL: http://avrki.ru/articles/content/samodelniy_arduino/index.php. (дата обращения: 12.12.2025).
16. Собираем самодельный Arduino – Shrimp. [Электронный ресурс]. – URL: <https://voltiq.ru/handmade-arduino-shrimp/>. (дата обращения: 12.10.2025).
17. Arduino своими руками. [Электронный ресурс]. – URL: <http://msevm.com/2014/arduino/homemade/index.htm>. (дата обращения: 12.10.2025).
18. Raspberry Pi в роли сервера для хостинга сайтов. [Электронный ресурс]. URL: <https://habr.com/ru/company/ruvds/blog/528428/>. (дата обращения: 12.10.2025).
19. Самодельный роутер и мини-сервер на Raspberry Pi. [Электронный ресурс]. – URL: <https://ph0en1x.net/104-raspberry-pi-handmade-server-router-hardware.html> Часть 1 (железо). (дата обращения: 12.10.2025).
20. Самодельный роутер и мини-сервер на Raspberry Pi – Часть 2 (программы). [Электронный ресурс]. – URL: <https://ph0en1x.net/105-raspberry-pi-handmade-server-router-software.html>. (дата обращения: 12.10.2025).

4 СЕКЦИЯ: ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ IT-ТЕХНОЛОГИЯЛАР

СЕКЦИЯ 4: ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И IT-ТЕХНОЛОГИИ

МРНТИ: 28.23.39

К.К. Джаманбалин, Б.К. Джаманбалин
Костанайский социально-технический университет
имени академика З. Алдамжар
РК, г. Костанай, sovetnik@kosstu.edu.kz

ПРИМЕНЕНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА ПРОИЗВОДСТВЕ

*«Нам следует стать страной, которая в полной мере
использует потенциал искусственного интеллекта»
К.К. Токаев.*

Высокотехнологический сектор промышленности выступает системообразующим видом экономической деятельности в пространстве страны и ее регионов, определяет уровень инновационной активности. Именно от него напрямую зависят производственный потенциал, уровень экономики и уровень социальной устойчивости страны [1].

Интернет – среда стала глобальной технологически конвергентной средой для развития цифровых технологий мульти-коммуникационной площадкой, каким является искусственный интеллект. Дальнейшая глобализация экономики, унификация подходов к построению взаимоотношений между контрагентами и сторонами различных коммерческих и некоммерческих связей, вызванная развитием информационных технологий приводит к появлению новых механизмов и экосистем, позволяющих способствовать применению искусственного интеллекта на производстве.

Костанайская область входит в число лидеров среди регионов, куда активно привлекаются инвестиции. Здесь успешно работает индустриальная зона, где созданы условия для ведения бизнеса, позволяющий инвесторам развивать свои проекты в комфортных условиях. 21 октября 2025 г Глава государства Касым-Жомарт Токаев в ходе телемоста открыл автомобильный KIA Qazaqstan. На территории индустриальной зоны был выделен земельный участок площадью 70 га. Проведена работа по обеспечению завода полным комплексом инженерно-коммуникационной инфраструктуры, включая 4,2 км автомобильных дорог, парковки, 5,25 км железнодорожных подъездных путей и 44,5 км инженерных сетей", – озвучил глава региона. Он подчеркнул, что данный завод – это высокотехнологичное производство мирового уровня с использованием самых современных технологий автомобилестроения. В частности, с максимальной автоматизацией и цифровым управлением производственных процессов [2]. А 22 августа 2025г на площадке завода KIA (г. Костанай) состоялся форум Qostanai Investment Forum 2025 (Рис. 1). Инфест-форум Qostanai Investment Forum 2025 стал крупнейшей региональной площадкой, посвященный вопросам цифровизации, внедрения искусственного интеллекта и привлечения инвестиций в высокотехнологичные проекты.

Рисунок 1 – Выступление Акимом области Аксакалова К.Е. на пленарном заседании инвест-форума Qostanai Investment Forum 2025

На пленарной части форума с докладами выступили международные и национальные эксперты. Так, посол ЕС в Казахстане Алешко Симкич представила обзор нового Закона ЕС об искусственном интеллекте, вступившего в силу 1 августа 2025 года. Президент Ассоциации IT-компаний Казахстана Ирина Сулименко поделилась опытом применения ИИ в животноводстве, приведя пример системы "цифрового ветеринара", позволяющей предупреждать болезни у животных.

Интенсификация вычислительной мощности одновременно с уменьшением энергопотребления, размеров и стоимости микрочипов уже привели к тому, что интернет вещей начали применять в неожиданных областях, например в сельском хозяйстве. Умные датчики с автономным питанием, подключенные к общей беспроводной сети, самостоятельно собирают информацию о температуре и влажности воздуха и почвы, меряют количество выпавших осадков и самостоятельно передают эту информацию в центры обработки и хранения данных [3].

Цифровая среда и цифровое пространство не сводится к одному лишь Интернету как информационно-коммуникационной глобальной сети, цифровая среда охватывает все взаимодействия, технически обеспечиваемые и регулируемые с помощью цифровых технологий кодирования, криптозащиты, программирования и передачи информации, включая применение искусственного интеллекта.

При этом, использование искусственного интеллекта позволяет развивать свой инструментарий и даже существенным образом видоизменяется согласно новым технологическим векторам, в частности, следует отметить следующие явления:

- широкое развитие получают так называемые облачные технологии, платформенные технологии;
- возникают новые бизнес-площадки и информационно-коммуникационные технологии;
- онлайн-платформы для ведения электронного бизнеса и построения коммерческих связей, развитие производственных технологий и удовлетворения экономических потребностей;
- в условиях развития цифровых трансграничных и смарт-контрактов возникает электронная торговля /E-commerce/, а вслед за ней и такое явление, как мобильная торговля /T-commerce/, где в киберпространстве Интернета контрагенты совершают коммерческие транзакции.

Литература

1. Джаманбалин К.К., Джаманбалин Б.К. /Энергетика Казахстана: проблемы, пути решения и перспективы./ Учебное пособие, КСТУ им. Академика З. Алдамжар, 2025, - 56 с.
2. «Гигант родился». / газета «Костанайские новости», – 2025, – № 41(23878), 23 октября, с. 2.
3. Лагутенков А. Тихая экспансия интернета вещей./ж. Наука и жизнь, – 2018, – № 5, – С. 38-42.

С.Б. Кайсанов, К.У. Зенкович, Д.Д. Жаксыгулова
Шәкәрім университеті
ҚР, Семей қ., kaisanov@mail.ru

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ БОЛАШАҒЫ: МҮМКІНДІКТЕР МЕН СЫН-ТЕГЕУРІНДЕР

«Біз жаппай цифрландыру және жасанды технологиясын барынша енгізу арқылы экономиканы жаңғыртуымыз қажет.» Қазақстан Республиканың Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың жолдауынан, 8 қыркүйек 2025 ж.

XXI ғасыр – технология мен ақпарат ғасыры. Бұл ғасырда технологиялық инновациялар адамзат өркениетінің даму бағытын түбегейлі өзгертті. Соның ішінде жасанды интеллект (ЖИ) ғылыми-техникалық прогрестің ең маңызды салаларының бірі болып отыр. ЖИ ұғымы алғаш рет 1956 жылы Дартмут конференциясында енгізілгенімен, соңғы онжылдықта бұл сала қарқынды дамып, өндіріс, білім беру, медицина және қоғамдық басқару жүйелерінде кеңінен қолданыла бастады [1].

Соңғы онжылдықта адамзаттың өмір салтына түбегейлі өзгеріс әкелген ең маңызды жетістіктердің бірі – жасанды интеллект (ЖИ). Бүгінде ЖИ тек ғылыми-зерттеу саласында ғана емес, күнделікті өмірдің ажырамас бөлігіне айналып отыр. Оның болашағы – экономикалық даму, әлеуметтік құрылым, білім беру мен адамзат мәдениетінің жаңа кезеңін айқындайтын факторлардың бірі.

Жасанды интеллект (Artificial Intelligence – AI) - бұл компьютерлік жүйелердің адамның ойлау, есте сақтау, үйрену және шешім қабылдау сияқты қабілеттерін модельдеуге бағытталған ғылым мен технология саласы. Негізгі мақсаты – машиналарға интеллектуалды мінез-құлық беру, яғни оларды өздігінен ойлайтын, талдайтын және үйренетін жүйеге айналдыру.

ЖИ технологиялары негізінен машиналық оқыту, терең нейрондық желілер, табиғи тілді өңдеу және үлкен деректерді талдау әдістеріне сүйенеді. ЖИ жүйелері адамдардың ойлау қабілетін модельдеуге, шешім қабылдау үдерісін автоматтандыруға және күрделі мәселелерді шешуге бағытталған [2].

ЖИ технологиялары мен бағыттары

- **Машиналық оқыту (Machine Learning)** – компьютерге тәжірибе арқылы үйренуді үйрететін әдіс.
- **Терең оқыту (Deep Learning)** – адамның миындағы нейрондық жүйеге ұқсас көп қабатты нейрондық желілер арқылы мәліметтерді талдау тәсілі.
- **Табиғи тілді өңдеу (Natural Language Processing)** – компьютердің адам тілін түсінуі мен талдауы.
- **Компьютерлік көру (Computer Vision)** – суреттер мен бейнелердегі объектілерді тану.
- **Робототехника** – ЖИ басқаруындағы интеллектуалды машиналар жасау саласы.

Мысалы, медициналық салаларда ЖИ диагностикалық дәлдікті арттыру үшін қолданылады (мысалы, IBM Watson Health жүйесі). Ал білім беру саласында адаптивті оқу платформалары студенттің жеке қабілетіне қарай оқу материалын іріктейді.

Қазіргі уақытта жасанды интеллект машиналық оқыту, терең нейрондық желілер, табиғи тілді өңдеу және робототехника бағыттарында қарқынды дамып келеді. ChatGPT сияқты тілдік модельдер, автономды көліктер, бейнені тану жүйелері мен виртуалды көмекшілер адам еңбегін жеңілдетіп, тиімділікті арттыруда.

Болашақта жасанды интеллект адамзат өркениетінің дамуында басты қозғаушы күшке айналмақ. Сарапшылардың пікірінше, 2030 жылға қарай ЖИ әлемдік экономиканың шамамен 15–20%-ын құрайтын өнім мен қызмет өндіруге үлес қосады.

1. Экономикада: ЖИ өндіріс процестерін оңтайландырып, еңбек өнімділігін арттырады. Автоматтандыру мен деректерді талдау бизнес шешім қабылдауды жеделдетеді.

2. **Денсаулық сақтау саласында:** Диагностика, дәрі-дәрмек жасау және науқастарды бақылау жүйелері жасанды интеллект көмегімен анағұрлым дәл әрі тиімді болады.

3. **Білім беру жүйесінде:** Жеке оқыту бағдарламалары, виртуалды мұғалімдер мен адаптивті платформалар білім сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

4. **Әлеуметтік және этикалық аспектілер:** ЖИ дамыған сайын адам мен машинаның қарым-қатынасы туралы жаңа этикалық сұрақтар туындайды: жеке деректердің қауіпсіздігі, жауапкершілік пен әділдік мәселелері басты назарда болуы тиіс.

Қазіргі таңда жасанды интеллект, яғни **ЖИ**, біздің өміріміздің ажырамас бөлігіне айналып отыр. Біз оны күн сайын байқамай қолданамыз – мысалы, телефондағы дауыс көмекшілер, әлеуметтік желілердегі ұсыныстар, тіпті интернеттегі іздеу жүйелері де жасанды интеллект негізінде жұмыс істейді.

ЖИ-дің дамуы көптеген салаларға зор әсерін тигізіп жатыр. Мысалы:

- Медицинада жасанды интеллект ауруды ерте анықтауға және дұрыс диагноз қоюға көмектеседі.

- Білім беру саласында ол әр оқушыға жеке оқу бағдарламасын жасауға мүмкіндік береді.

- Экономика мен өндірісте роботтар мен автоматтандырылған жүйелер еңбек өнімділігін арттырып, адам еңбегін жеңілдетіп отыр.

Бірақ жасанды интеллекттің дамуы тек мүмкіндік қана емес, үлкен жауапкершілік те жүктейді. Біз адам мен машинаның өзара әрекеттесуінде этикалық нормаларды сақтауымыз керек. Мысалы, дербес деректердің қауіпсіздігі, әділ шешім қабылдау және жұмыс орындарының қысқаруы сияқты мәселелер ерекше назарда болуы тиіс.

Болашақта жасанды интеллект адамның серіктесіне айналып, ғылым мен мәдениеттің дамуына жаңа серпін береді. Алайда бұл үшін біз ЖИ-ді дұрыс бағытта дамытып, оның адамзат игілігіне қызмет етуін қамтамасыз етуіміз қажет.

Жасанды интеллект – адамзат өркениетінің келешегін айқындайтын технология. Ол үлкен мүмкіндіктермен қатар, жаңа сын-тегеуріндер де алып келеді. Сондықтан ЖИ-ді дамыту барысында адам құндылықтарын, моральдық және құқықтық нормаларды сақтау – басты міндет. Егер адам мен жасанды интеллект үйлесімді жұмыс істей алса, болашақта өмір сапасы артып, ғылым мен мәдениет жаңа деңгейге көтеріледі.

Сарапшылардың болжауынша, 2030 жылға қарай ЖИ әлемдік жалпы ішкі өнімнің (ЖІӨ) шамамен 15,7 триллион АҚШ долларына дейін өсуіне ықпал етеді [3]. Бұл – әлем экономикасының шамамен 14–20% бөлігі. ЖИ өндіріс процестерін автоматтандыру, қызмет көрсету сапасын арттыру және инновациялық өнімдер жасау арқылы экономикалық тиімділікті айтарлықтай арттыруда.

Дегенмен, бұл үдеріс жұмыс күшінің құрылымдық өзгеруіне әкеледі: кейбір мамандықтар жойылса, жаңа мамандықтар пайда болады. Осы тұрғыдан алғанда, адами капиталды жаңа технологияларға бейімдеу – болашақ дамудың басты шарты.

Жасанды интеллекттің дамуы тек техникалық жетістік қана емес, сонымен қатар этикалық және құқықтық жауапкершілікті талап етеді. Негізгі мәселелердің бірі – дербес деректердің қауіпсіздігі мен құпиялылығы. Сондай-ақ ЖИ жүйелерінің шешім қабылдауындағы әділдік пен транспаренттілік те өзекті мәселе болып отыр [4].

Халықаралық ұйымдар (мысалы, UNESCO және OECD) ЖИ-дің жауапты дамуы үшін арнайы этикалық қағидаттар қабылдады. Қазақстанда да 2020 жылдан бастап жасанды интеллектті дамыту мен реттеуге арналған ұлттық стратегия әзірленіп жатыр [5].

Болашақта ЖИ технологиялары адамның танымдық мүмкіндіктерін кеңейтіп, ақылды қалалар, цифрлық үкімет, жасанды серіктес жүйелер сияқты жаңа құбылыстардың дамуына жол ашады. ЖИ адамның жұмысын толық алмастырмай, керісінше оның интеллектуалдық әлеуетін күшейтетін құралға айналады.

Этика және заңнама: ЖИ қолданудың құқықтық және моральдық шектеулерін анықтау.

Ашық және әділ ЖИ: адам мен машина арасындағы сенімді өзара әрекет құру.

Ақылды қоғам: ЖИ арқылы басқарылатын қала, көлік және өндіріс жүйелері.

Болжам бойынша, 2040 жылға қарай ЖИ адам миының есептеу қуатына тең немесе одан асып түсуі мүмкін (мысалы, кванттық есептеу негізіндегі жүйелер арқылы). Бұл жағдайда «адам мен машина серіктестігі» жаңа мәдени және философиялық кезеңге алып келеді [6].

Жасанды интеллект (ЖИ) – соңғы онжылдықта адамзаттың өмір салтына түбегейлі өзгеріс әкелген ең маңызды технологиялық жетістіктердің бірі. Ол компьютерлер мен машиналарға адам сияқты ойлау, үйрену, шешім қабылдау және тіл түсіну қабілетін беруге бағытталған ғылым мен технология саласы.

Соңғы 10 жылда жасанды интеллект саласында зор серпіліс болды. Бұған үлкен деректердің (Big Data) жиналуы, есептеу қуатының артуы, және нейрондық желілер мен терең машиналық оқыту (Deep Learning) технологияларының дамуы себеп болды.

ЖИ бүгінде көптеген салаларда қолданылады:

- Медицинада: ауруларды ерте анықтау, дәрі-дәрмек жасау, робот-хирургтар.
- Білім беруде: жеке оқыту жүйелері, интеллектуалды көмекшілер (мысалы, ChatGPT).
- Көлікте: автопилот жүйелері, интеллектуалды навигация.
- Қаржы саласында: алаяқтықты анықтау, инвестициялық талдау.
- Өнер мен мәдениетте: сурет, музыка, мәтін генерациялау.

Адам өміріне әсері

ЖИ еңбек өнімділігін арттырып, адамдарды монотонды жұмыстардан босатады. Сонымен қатар, ол жаңа кәсіптер мен білім салаларының пайда болуына жол ашты. Дегенмен, жұмыс орындарының автоматтандырылуы, этикалық мәселелер, және жалған ақпараттың таралуы сияқты қауіптер де бар.

ЖИ-дің күнделікті өмірдегі қолданылуы

- Дәрігерлерге көмек: ауруларды ерте кезеңде анықтайтын жүйелер (мысалы, рентген мен МРТ талдауы).
- Көлік: Tesla сияқты компаниялар автопилот көліктерін шығарып жатыр.
- Білім: онлайн оқыту платформалары студенттің деңгейіне қарай жеке оқу бағдарламасын құрады.
- Қаржы: банктерде несие беру, тәуекелді бағалау, алаяқтықты анықтау жүйелері.
- Киберқауіпсіздік: зиянды шабуылдарды автоматты түрде анықтау және алдын алу.

Артықшылықтары

- Уақыт пен ресурсты үнемдейді;
- Қателіктерді азайтады;
- Адам еңбегін жеңілдетеді;
- Күрделі есептерді тез шешеді.

Кемшіліктері мен қауіптері

- Кейбір мамандықтардың жойылу қаупі;
- Құпиялылық пен этикалық мәселелер;
- ЖИ жүйелерінің бұрыс шешім қабылдау қаупі (мысалы, деректердің бұрмалануы);
- Тәуелділік пен бақылау мәселесі.

2025 жылғы 11 тамызда Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың төрағалығымен жасанды интеллектіні дамыту мәселелері жөнінде кеңес өтті. Оған Кеңеске премьер-министр, президент әкімшілігінің басшысы, Үкімет мүшелері, орталық мемлекеттік органдардың жетекшілері қатысты. Кеңесте Президент қазір дүние жүзінде жасанды интеллектінің қарқынды дамуына байланысты сипаты мүлде жаңа технологиялық өзгерістер болып жатқанын атап өтіп, бұл технология әлемдегі барлық елдің дамуына тікелей әсер етуде. Қазір онсыз жаһандық бәсекеге төтеп беру мүмкін емес. Озық технологиялар ұлт дербестігінің кепіліне, экономикалық өсімнің қозғаушы күшіне айналууда. Біз жасанды интеллект саласында бірқатар жетістікке қол жеткіздік, бірақ босаңсуға болмайды. Осы стратегиялық бағытта табанды жұмыс істеуіміз керек. Бұл жұмысқа мен ең маңызды басымдықтың бірі ретінде қараймын. Біріккен Ұлттар Ұйымының Сауда және даму жөніндегі конференциясының (UNCTAD) болжамы бойынша

2033 жылға қарай жасанды интеллект нарығының ауқымы 4,8 триллион долларға жетуі мүмкін. Ал оның ғаламдық технологиялық индустриядағы үлесі 7 пайыздан 29 пайызға дейін артады. Бұл, әрине, теңдесі жоқ өсім болмақ. Жасанды интеллект дамудың жаңа мүмкіндіктеріне кеңінен жол ашады, – деді.

Қорытындылай келе, жасанды интеллект – бұл біздің болашағымыздың кілті. Ол адамзатқа жаңа мүмкіндіктер ашады, бірақ оны ақылмен пайдалану – біздің қолымызда.

Жасанды интеллект – адамзат өркениетінің дамуындағы жаңа дәуірдің бастауы. Оның әлеуеті орасан зор, бірақ тиімді және этикалық тұрғыдан дұрыс пайдаланылуы қажет.

Болашақтағы басты міндет – ЖИ технологияларын адам игілігі мен әлеуметтік тұрақтылық мүддесіне бағыттау. Ол үшін ғылыми зерттеулер, құқықтық реттеу және адами құндылықтарды сақтау өзара тең дамуы тиіс.

Жасанды интеллект - адамзат өркениетінің жаңа кезеңін ашқан, өмір сапасын жақсартуға және жаһандық мәселелерді шешуге үлкен мүмкіндік беретін технология.

Жасанды интеллект - адамзат дамуының жаңа кезеңін айқындап отырған ең ірі ғылыми жетістік. Ол дұрыс қолданылған жағдайда білім, медицина, экология, өндіріс сияқты көптеген салаларда адам өмірін айтарлықтай жақсартады.

Әдебиеттер

1. Russell S., & Norvig P. *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (4th ed.). Pearson, 2021.
2. Goodfellow I., Bengio Y., & Courville A. *Deep Learning*. MIT Press, 2016.
3. PwC Global. *The Macroeconomic Impact of Artificial Intelligence*. Retrieved from <https://www.pwc.com>, 2018.
4. European Commission. *Ethics Guidelines for Trustworthy AI*, 2021.
5. ҚР Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі. *Қазақстанда жасанды интеллектті дамыту стратегиясы*, 2023.
6. Kurzweil R. *The Singularity is Nearer: When Humans Transcend Biology*. Viking Press, 2020.

МРНТИ: 14.35.01

О.Г. Беленко, М.Б. Рамазанова
Шәкәрім университет
РК, г.Семей, milanakarinaulan@gmail.com

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА СТУДЕНТАМИ В УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Использование искусственного интеллекта студентами в обучении стремительно растет и становится повседневной практикой. Студенты применяют ИИ-инструменты не только для простых рутинных задач, вроде проверки грамматики, разбора сложных текстов или генерации изображений, но и в учебных процессах, требующих интеллектуальных усилий самого студента: решение задач или написание эссе. Потому, несмотря на очевидные преимущества, у многих педагогов возникают вопросы и опасения, связанные с негативными сторонами внедрения искусственного интеллекта в образовательный процесс. Особое место занимает поиск способов интегрировать ИИ-инструменты в учебный процесс таким образом, чтобы они усиливали, а не заменяли учебную деятельность.

В последние годы исследователи всё активнее изучают применение технологий искусственного интеллекта в учебной деятельности студентов. Так в систематическом обзоре Garzón J., Patiño E., & Marulanda C. [1] было проанализировано 155 эмпирических исследований интеграции искусственного интеллекта в образование, опубликованных в 2015-2025 гг. Авторы классифицируют преимущества ИИ по четырём группам: когнитивные, личностные, социальные и преимущества, отмеченные преподавателями. К когнитивным преимуществам они относят улучшение учебных результатов студентов, возможность адаптировать учебный

процесс под нужды каждого учащегося, сделать обучение более инклюзивным. Личностные преимущества включают в себя повышение учебной мотивации и самостоятельности студентов, а также снижение уровня когнитивной тревожности, возникающей в процессе обучения. Ученые отмечают, что социальные преимущества, такие как улучшение коммуникации и сотрудничества между студентами и преподавателями, зафиксированы реже, но потенциально ИИ-средства могут поспособствовать укреплению сетевого обучения. Преимущества для преподавателей включают в себя оптимизацию рутинных задач, таких как оценивание работ, подбор индивидуальных заданий, раздаточных и наглядных материалов.

В свою очередь, Zawacki-Richter O., Marín V.I., Bond M. и Gouverneur F. [2] отмечают потенциал ИИ в персонализации обучения и поддержке преподавателя, а Holmes W., Bialik M. и Fadel C. [3] подчеркивают его роль в создании адаптивных образовательных сред и развитии навыков XXI века. При этом важно отметить, что не только ученые, но и сами обучающиеся высказывают собственное видение применения ИИ. В исследовании «Student Perspectives on the Use of Generative Artificial Intelligence Technologies in Higher Education» [4] установлено, что большинство студентов активно используют генеративные ИИ-инструменты, однако их применение вызывает опасения, связанные с академической честностью.

Вовк Е.В. и Супрун А.А. [5], рассматривают ИИ и цифровую педагогику как один из ключевых трендов развития современной образовательной среды. По мнению Букиной Т.В. [6], Эсмурзаева Л.С. и Тагирова Р.А. [7], внедрение ИИ открывает возможности автоматизации и оптимизации учебных процессов, тем повышает качество предоставляемых образовательных услуг.

Если обратиться к национальному контексту, казахстанские исследователи также активно изучают возможности внедрения искусственного интеллекта в образовательный процесс. Асқарқызы С. и Жунусбекова А. [8] в статье «Искусственный интеллект XXI века в образовании: SWOT – анализ» рассматривают роль искусственного интеллекта (ИИ) в системе образования Казахстана. По данным опроса студенты и преподаватели в вузах Казахстана видят положительные перспективы использования ИИ, однако недостаточно развита инфраструктура (техническое оснащение, доступ к данным, подготовка кадров), недостаточная нормативно-правовая база и стандарты применения ИИ в образовании, низкая цифровая грамотность части преподавателей или студентов вызывают серьезные опасения в вопросе внедрения искусственного интеллекта в образование. Авторы делают вывод о том, что ИИ в образовании имеет значительный потенциал для Казахстана, однако его успешная интеграция требует создания необходимых условий.

Эту мысль развивают и другие отечественные исследователи, так **Bokan M., Abdimalikkyzy J., Babaeva A., Keldibekova A., Makpyr S., Smagulov Y.** [9] отмечают, что технологии искусственного интеллекта способствуют развитию логического и аналитического мышления у будущих педагогов-информатиков, а также повышают их цифровую компетентность. **Тукумов Е.** [10] подчеркивая важность подготовки специалистов, способных эффективно и качественно использовать интеллектуальные технологии в учебной и научной деятельности.

Обобщая представленные исследования, можно сделать вывод, что, несмотря на значительное количество исследований, остаются недостаточно изученными особенности восприятия и практики использования ИИ студентами в казахстанских вузах, что определяет актуальность нашего исследования. Нами было проведено исследование на тему: «Отношение студентов к использованию технологий искусственного интеллекта и практика их применения в учебном процессе»

Цель исследования: изучить особенности восприятия и применения технологий искусственного интеллекта студентами в учебной деятельности. Для достижения поставленной цели было проведено онлайн-анкетирование студентов НАО «Шәкәрім университет». Количество опрошенных составило 74 студента.

Исследование строилось на основе анализа работ отечественных и зарубежных авторов по проблеме использования технологий искусственного интеллекта в высшем образовании. В

ходе исследования была разработана анкета, в которой были затронуты такие вопросы, как частота использования ИИ-инструментов в учебной деятельности; влияние использования ИИ-инструментов на академическую успеваемость; основные опасения, связанные с использованием технологий искусственного интеллекта; насколько академически честно использовать ИИ-инструменты в обучении; роль искусственного интеллекта в будущем высшего образования. Онлайн-анкетирование студентов было проведено на платформе Google Forms.

В ходе исследования было выявлено, что 39,2% студентов используют технологии искусственного интеллекта в учебной деятельности ежедневно, 39,2% студентов – несколько раз в неделю, 6,8% опрошенных – раз в неделю, 1,4% – несколько раз в месяц, 9,5% – редко, в отдельных случаях, и 4,1% опрошенных практически не используют технологии искусственного интеллекта в учебной деятельности.

83,8% студентов чаще всего используют генеративные ИИ-инструменты, которые позволяют создавать тексты, изображения, презентации, программный код и другие материалы (ChatGPT, Gemini, Canva Magic Write, Gamma, GitHub Copilot).

Анализирующие ИИ, предназначенные для обработки и анализа больших объемов информации (Perplexity AI, Elicit, Scholarcy, Iris.ai), применяют 10,8% респондентов.

Инструменты для работы с лекциями (Sonix.ai, Otter.ai, Scribe, Notta.ai) используют 1,4% студентов, а персонализированные обучающие системы (Syntea, Khanmigo, Coursera, Duolingo Max) — 2,7%.

Один из участников исследования отметил, что не использует ИИ-инструменты вовсе.

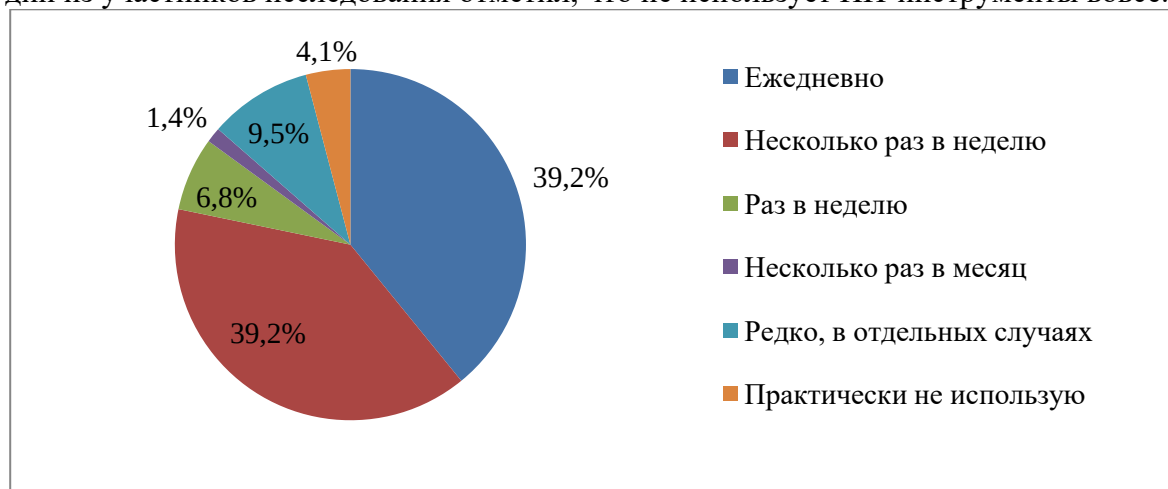

Рисунок 1 – Частота использования технологий искусственного интеллекта в учебной деятельности

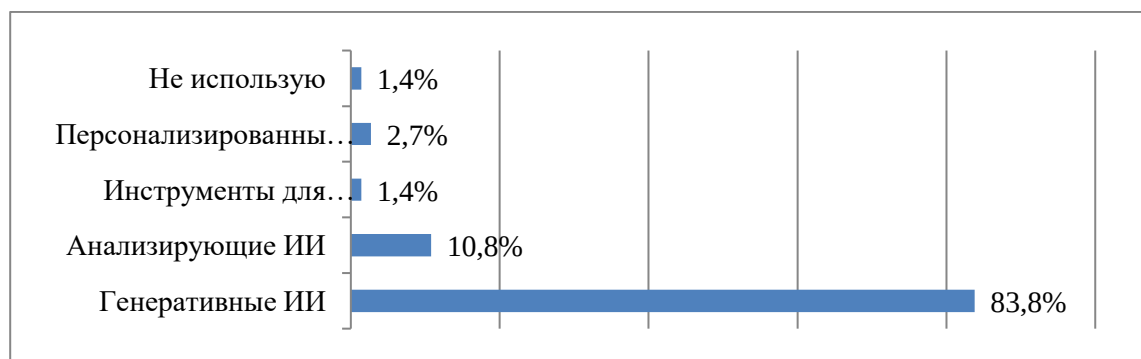

Рисунок 2 – Типы технологий искусственного интеллекта, используемые студентами в учебной деятельности

На вопрос «Считаете ли вы, что использование технологий искусственного интеллекта положительно влияет на вашу учебную деятельность?» большая часть студентов высказалась

позитивно. Так, 43,2% респондентов отметили, что ИИ оказывает заметное положительное влияние, 36,5% – что скорее да, чем нет.

13,5% студентов затруднились с ответом. Небольшая часть участников исследования (5,4%) считают, что искусственный интеллект, скорее, не оказывает положительного влияния, и лишь 1,4% полностью отрицают его положительное воздействие на учебную деятельность.

Рисунок 3 – Оценка студентами положительного влияния ИИ-технологий на их учебную деятельность

Ключевым преимуществом использования ИИ-технологий в учебной деятельности, по мнению студентов, является экономия времени. Этот вариант выбрали 36,5% респондентов. 29,7% отметили, что ИИ обеспечивает доступ к различным учебным материалам, 23,0% – что способствует улучшению понимания и усвоения сложных тем.

Для 4,1% студентов важным преимуществом стала помощь в организации и структурировании учебной информации, тогда как 2,7% отметили повышение учебной мотивации. При этом 4,1% участников исследования считают, что использование искусственного интеллекта не улучшает их процесс обучения.

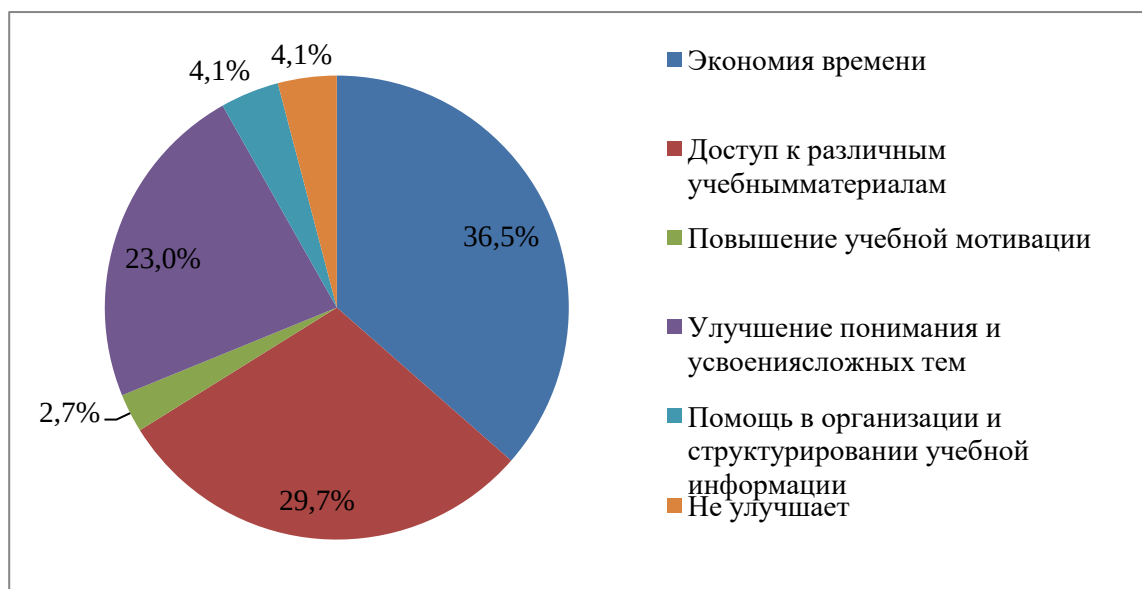

Рисунок 4 – Преимущества использования ИИ в учебной деятельности (по мнению студентов)

Оценивая влияние использования технологий искусственного интеллекта на свою учебную успеваемость (экзамены, проекты, оценки), 24,3% респондентов указали, что

использование ИИ значительно повышает их учебные результаты, а 36,5% считают, что оно лишь в некоторой степени улучшает успеваемость.

12,2% опрошенных полагают, что применение технологий искусственного интеллекта не оказывает влияния на их академические показатели.

Ни один студент не отметил, что ИИ мешает усвоению материала или отрицательно влияет на успеваемость.

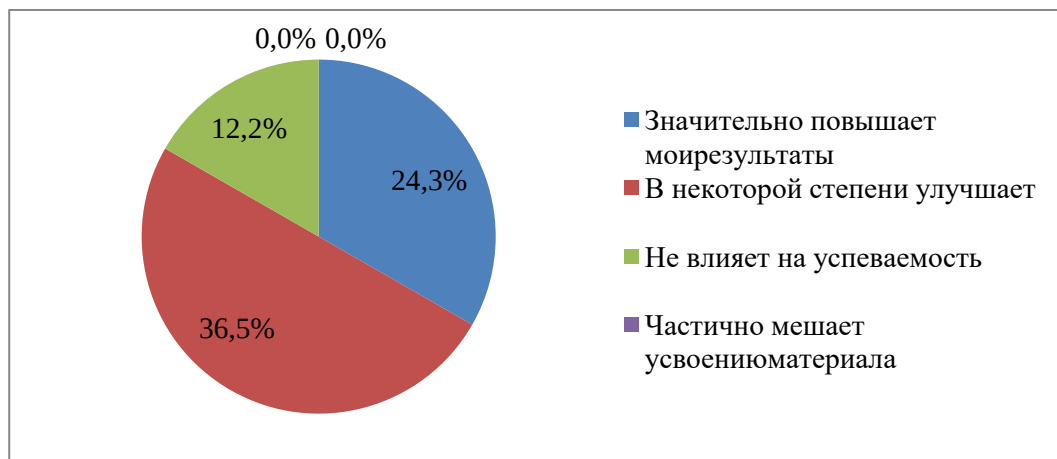

Рисунок 5 – Влияние искусственного интеллекта на учебную успеваемость студентов

Среди основных опасений студентов, связанных с использованием ИИ, наиболее часто упоминались риск получения неточных ответов (48,6%) и чрезмерная зависимость от технологий (48,6%). 39,2% участников выразили тревогу по поводу возможного негативного влияния ИИ на развитие критического мышления.

Кроме того, 20,3% респондентов отметили риск нарушения академической честности (списывание, плагиат и др.). 12,2% указали на снижение роли преподавателя в образовательном процессе, а 10,8% на проблемы с конфиденциальностью и безопасностью данных.

Лишь 2,8% студентов не видят в применении искусственного интеллекта в обучении поводов для беспокойства.

Рисунок 6 – Опасения студентов относительно внедрения ИИ в образование

Стоит отметить, что большинство опрошенных (59,5%) ответили, что допускают использование искусственного интеллекта как инструмента помощи. 28,4% респондентов полагают, что применение ИИ является допустимым только при указании факта его

использования. 9,5% студентов затруднились с ответом, а 2,7% опрошенных считают использование искусственного интеллекта нарушением принципов академической честности.

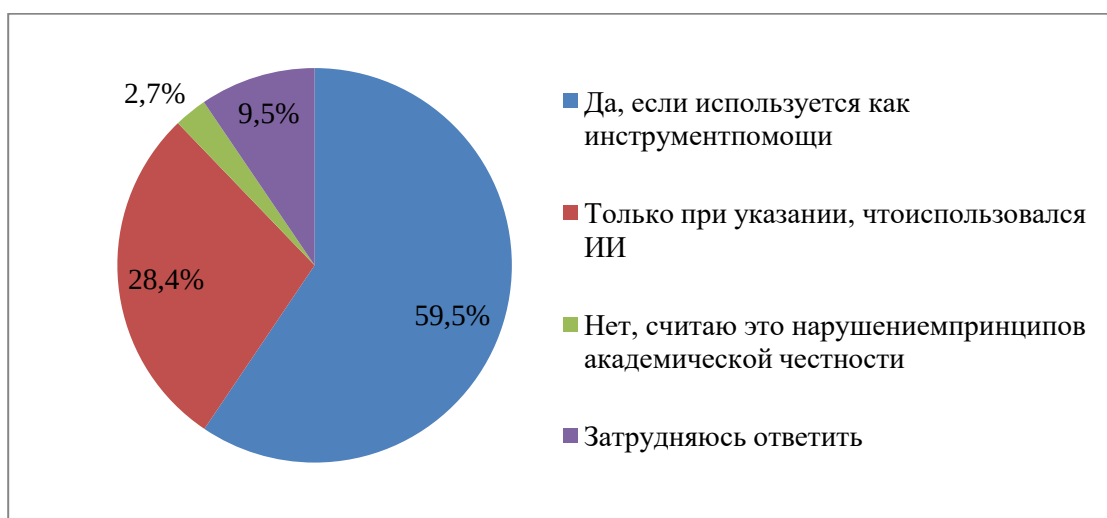

Рисунок 7 – Мнение студентов об академической допустимости использования искусственного интеллекта

По результатам анкетирования, 73% респондентов считают, что в будущем искусственный интеллект станет вспомогательным инструментом обучения, поддерживающим, но не заменяющим преподавателя.

16,2% полагают, что ИИ займет часть функций преподавателя, 6,8% убеждены, что он не окажет значительного влияния на систему высшего образования, а 4,1% опасаются, что использование технологий искусственного интеллекта может нанести вред качеству образования.

Рисунок 8 – Видение студентами роли ИИ в будущем высшего образования

В целом, студенты позитивно оценивают использование ИИ в обучении, так, 39,2% респондентов ответили «Да, однозначно» на вопрос о расширении внедрения технологий искусственного интеллекта в образовательный процесс, а еще 48,6% отметили, что допускают такую возможность.

Лишь 12,2% студентов заявили, что не хотели бы увеличения роли ИИ в образовании.

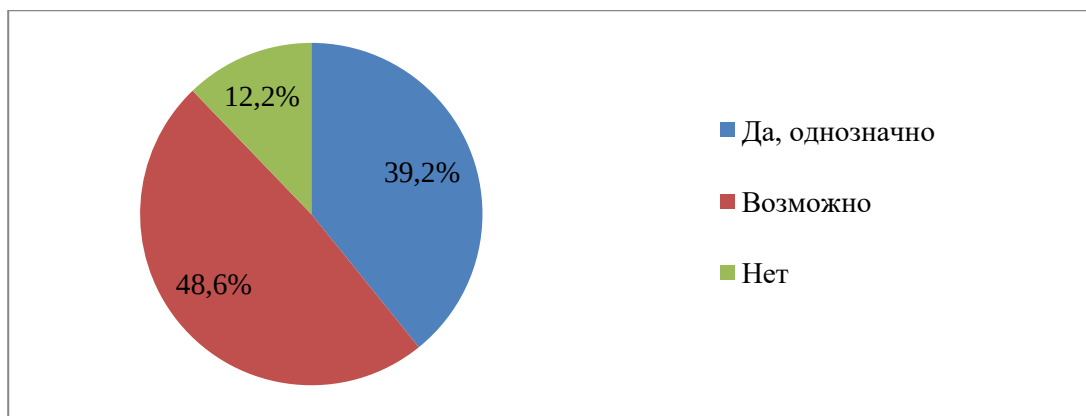

Рисунок 9 – Отношение студентов к внедрению ИИ-технологий в образовательный процесс

В целом наша статья представляет собой исследование, направленное на анализ отношения студентов к использованию технологий искусственного интеллекта и особенностей их применения в учебной деятельности. В теоретической части были рассмотрены подходы отечественных и зарубежных исследователей к проблеме интеграции ИИ в образование, выявлены его ключевые преимущества и риски. Практическая часть позволила определить реальные тенденции и уровень готовности студентов к осознанному использованию искусственного интеллекта в учебном процессе.

Результаты исследования показали, что большинство студентов положительно относятся к использованию технологий искусственного интеллекта в учебной деятельности, отмечая такие преимущества, как экономия времени, доступ к разнообразным учебным материалам и улучшение понимания сложных тем. Вместе с тем, они выражают обеспокоенность возможностью получения неточных ответов, чрезмерной зависимостью от технологий и потенциального ослабления критического мышления.

По мнению студентов, применение ИИ в академической среде допустимо при условии его использования в качестве вспомогательного инструмента и при условии прозрачности его применения. В будущем студенты видят искусственный интеллект как вспомогательное средство обучения, не заменяющее преподавателя.

Таким образом, использование искусственного интеллекта студентами в учебной деятельности способствует улучшению качества обучения, но требует внимательного контроля с точки зрения этики, педагогики и принципов академической честности.

Литература

1. Garzón J., Patiño E., Marulanda C. Systematic Review of Artificial Intelligence in Education: Trends, Benefits, and Challenges // Multimodal Technologies and Interaction. – 2025. – Vol. 9, No. 8. – P. 84. DOI: 10.3390/mti9080084.
2. Zawacki-Richter O., Marín V. I., Bond M., Gouverneur F. Systematic Review of Research on Artificial Intelligence Applications in Higher Education // International Journal of Educational Technology in Higher Education. 2019. – Vol. 16, No. 39. DOI: 10.1186/s41239-019-0171-0.
3. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promise and Implications for Teaching and Learning. – Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019. – 228 p. ISBN 978-1794293700.
4. Johnston H., Wells R., Shanks E., Boey T., Parsons B. Student Perspectives on the Use of Generative Artificial Intelligence Technologies in Higher Education // International Journal for Educational Integrity. – 2024. – Vol. 20. DOI: 10.1007/s40979-024-00149-4.
5. Вовк Е. В., Супрун А. А. Искусственный интеллект и цифровая педагогика как тренд современной образовательной среды высших учебных заведений // Проблемы современного педагогического образования. 2022. – № 77-2. URL:

<https://cyberleninka.ru/article/n/iskusstvennyy-intellekt-i-tsifrovaya-pedagogika-kak-trend-sovremennoy-obrazovatelnoy-sredy-vysshih-uchebnyh-zavedeniy> (дата обращения: 18.10.2025).

6. Букина Т. В. Искусственный интеллект в образовании: современное состояние и перспективы развития // Общество: социология, психология, педагогика. 2025. – № 1. URL:

<https://cyberleninka.ru/article/n/iskusstvennyy-intellekt-v-obrazovanii-sovremennoe-sostoyanie-i-perspektivy-razvitiya> (дата обращения: 18.10.2025).

7. Тагирова Р. А., Эсмурзаева Л. С. Роль искусственного интеллекта в образовании // Достижения науки и образования. 2023. – № 1 (88).

URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-iskusstvennogo-intellekta-v-obrazovanii>

(дата обращения: 18.10.2025).

8. Асқарқызы С., Жунусбекова А. Искусственный интеллект XXI века в образовании: SWOT-анализ // Journal of Educational Sciences. 2024. – Т. 79, № 2. – С. 26-35.

DOI: 10.26577/JES2024790203.

9. Bokan M., Abdimalikkyzy J., Babaeva A., Keldibekova A., Makpyr S., Smagulov Y. Enhancing Logical Thinking Skills of Future Informatics Teachers through Artificial Intelligence // Qubahan Academic Journal. 2025. – Vol. 5, No. 1. – P. 543-551. DOI: 10.48161/qaj.v5n1a1329.

10. Тукумов Е. Роль искусственного интеллекта в образовании и науке: глобальный и национальный аспекты // Государственное управление и государственная служба. 2024. – № 2 (89). – С. 59-70. DOI: 10.52123/1994-2370-2024-1186.

МРНТИ: 20.53.19

Е.П. Евлампиева, З.Т. Семейская

Шәкәрім университет

ПК, г. Семей, elena_semei@mail.ru

О НЕОБХОДИМОСТИ ИНТЕГРАЦИИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В СИСТЕМУ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСТАНА

Появление генеративного искусственного интеллекта (ИИ) стало революционным шагом во многих областях, позволив автоматизировать рутинные задачи и предоставив человеку возможность сосредоточиться на решении более сложных научных и творческих проблем.

ИИ был изобретен Джоном Маккарти еще в 1956 году в летней школе математического факультета Дортмундского университета. ИИ – это наука создания умных машин. С тех пор данное определение используется как для умных машин, так и для науки и технологий создания этих машин [1]. ИИ прошел целый ряд фаз развития от относительно простых форм в виде интеллектуальных реактивных машин (компьютеров, которые не умеют хранить прошлый опыт, а реагируют на текущий сценарий) до немыслимых ранее и имевших место только в книгах про фантастику – ИИ уровня самосознания.

Сегодня такие передовые технологии широко используются в качестве утилиты (специализированная программа, выполняющая определенную вспомогательную функцию для операционной системы или пользователей) для создания контента, где человек несет исключительную ответственность за формулирование тщательно разработанных задач, которые должны выполнять машины. Сообщества из различных сфер эффективно используют реализации ИИ (ChatGPT, Google Bard, Microsoft Copilot, Microsoft Bing AI, Perplexity) для своих повседневных рабочих задач, что дает явное преимущество, начиная от составления электронного письма и заканчивая созданием целой презентации. Используя возможности ИИ, академическое сообщество Казахстана может разрабатывать более динамичные и персонализированные схемы обучения и программы, чтобы обеспечить учащимся расширенный опыт приобретения знаний [2].

Предполагают, что новые технологии, в том числе ИИ, будут создавать не просто новые рабочие места, а целые новые направления на рынке труда, новые профессии. ИИ не только

может заменить человека в выполнении многих функций, но и сможет делать намного идеальнее. ИИ стабильно работает в режиме 24/7/365, он не болеет, не бывает в плохом настроении и не требует повышения зарплаты. По мнению [3], системы ИИ заберут себе ключевые задачи в профессиях, требующих средней или высокой квалификации, в то время как роботы будут выполнять рутинную работу, для которых ранее использовался неквалифицированный труд, результатом станет массовая безработица, падение зарплат и глобальные экономические катаклизмы. Потерянные рабочие места приведут к серьезным не только экономическим, но и социальным потрясениям.

С момента своего первого появления в открытом доступе 30 ноября 2022 года, ChatGPT за неделю собрал более миллиона подписчиков. Инструмент метавселенной для создания искусственного интеллекта – ChatGPT удивил мир своей совершенной способностью выполнять удивительно сложные задачи в области образования, что вызвало смешанные чувства у педагогов [4, 5].

Протестировав возможности ChatGPT профессорско-преподавательский состав Shakarim University пришел к выводу, что данная платформа способствует продвижению персонализированного и интерактивного обучения, практикует формирующее оценивание, способствует быстрому поиску необходимой информации и т.д. Но, при этом отмечаются случаи генерации неверной информации, искажения данных, проблемы конфиденциальности и др.

В 2024 году Казахстан совершил впечатляющий рывок, став лидером Центральной Азии по росту продуктивности программистов благодаря внедрению ИИ – такой вывод делает исследователь Стэнфордского университета Егор Денисов-Бланш [6].

Результаты 2024 года для Казахстана оказались по-настоящему прорывными. Разработчики, использующие ИИ-инструменты, повысили свою производительность в среднем на **16,8 %**. Это не только значительно выше показателей соседей по региону – Кыргызстана и Узбекистана, но и превосходит результаты Армении, Азербайджана и Грузии. Важнее всего то, что **Казахстан впервые превысил среднемировой показатель роста ИИ-продуктивности**, который составляет **16,4 %**. Егор Денисов-Бланш [6] связывает такой рост с тем, что все больше казахстанских программистов используют ИИ-инструменты исключительно на английском языке. Именно на этом языке размещены огромные массивы данных: самые последние разработки, прорывные исследования, обсуждения и новые инструменты. Запрос к ИИ на английском языке дает более точный, релевантный и полезный результат. Использование ИИ на русском или казахском языках, по сути, «откатывает» модель на одно-два поколения назад – ее ответы менее точны, а функционал ограничен. В данном случае крайне необходимо внедрять техническое образование на английском языке. Так, например, в Shakarim University созданы и уже зарекомендовали себя с положительной стороны полиязычные группы, в которых обучение идет на английском, государственном и русском языках.

Кроме того, [6] предлагает активнее развивать ИИ на государственном и русском языках. Для этого в самые ближайшие сроки необходимо:

- повысить целевые инвестиции (государственные и частные) на создание больших, качественных датасетов на этих языках,
- поддерживать НИОКР (научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы) в области обработки естественного языка (NLP),
- создать национальные лингвистические платформы.

Впервые задачи по внедрению ИИ были поставлены в государственной программе «Цифровой Казахстан» и касались сферы здравоохранения. Национальный проект «Технологический рывок за счет цифровизации, науки и инноваций» также предусматривал цифровую трансформацию казахстанского общества. Яркие примеры использования ИИ в разных сферах: «Промышленность и транспорт» (промышленная платформа ИИ brains.app), «Медицина» (Celebra-Almaty AI Lab, Smart ECG), «Умные города» (Сергек, Target AI-платформа видеоаналитики), «Распознавание языков» (Evokids – ИИ репетитор для детей),

«Финансы» (ИИ для расчета оценки уровня достаточности для кредитования крупных предприятий) и «Маркетплейсы» (чат-бот GPT в мобильном устройстве Сулпак) [7].

В своем Послании народу Казахстана «Казахстан в эпоху искусственного интеллекта: актуальные задачи и их решения через цифровую трансформацию» (8 сентября 2025 г. [8]) глава Государства Касым-Жомарт Токаев отмечает: «Несмотря на глобальную нестабильность, мы сделали решительный шаг в эпоху тотальной цифровизации и искусственного интеллекта.... Стремительное развитие искусственного интеллекта уже влияет на мировоззрение и поведение людей, особенно молодежи.... Поэтому мною поставлена стратегическая по своей важности задача превращения Казахстана в течение трех лет в полноценную цифровую страну... Перед Правительством ставится задача обеспечить тотальное внедрение искусственного интеллекта для модернизации всех сфер экономики». Согласно данному Посланию на базе действующего профильного Министерства цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности Республики Казахстан образовано Министерство искусственного интеллекта и цифрового развития. Для формирования институциональной среды в Казахстане утверждена Концепция развития ИИ на 2024-2029 гг., разработан законопроект «Об искусственном интеллекте». Для подготовки кадров в сфере ИИ реализуются образовательные программы: AI Corporate, TUMO Center, AI People и др.

В декабре 2024 г. в Казахстане запущена государственная программа AI-Sana. Цель программы – обеспечить студентов профильных специальностей дополнительными компетенциями в области ИИ и AI предпринимательства с возможностью поэтапного углубления знаний в данных областях. Данный подход должен способствовать формированию динамичной экосистемы, объединяющей обучение, научные исследования и разработку стартапов [9]. Программа основана на сотрудничестве с мировыми образовательными платформами и компаниями: Stanford University, Huawei, Coursera, Astana Hub и др.

Поэтапная реализация программы AI-Sana включает в себя интеграцию образовательных, исследовательских и прикладных подходов, что позволит вузам перейти от традиционного образовательного к научно-исследовательскому формату. Кроме того, каждый этап направлен на последовательное развитие компетенций студентов – от базовых знаний по ИИ до профессионального развития стартапов и их масштабирования на рынок.

Командой Shakarim University разработана программа Shakarim AI Check – это интеллектуальная система, созданная для автоматического анализа, проверки и профилактики нарушений академической честности (aisana.shakarim.kz).

В рамках программы уже функционируют специализированные AI-агенты:

- AI Check – интеллектуальная система проверки студенческих работ на качество, структуру и оригинальность;

- Admission Bot – Telegram-бот для автоматизации процесса поступления и консультаций абитуриентов.

Находятся в разработке:

- Career AI – персональный карьерный консультант с анализом навыков и рекомендациями;

- Smart Course – адаптивная система обучения с персонализированным подбором материалов;

- Research Center – центр исследований с AI-поддержкой для анализа данных.

30 октября 2025 года в Астане, в рамках Международного форума стратегических партнёров «Казахстан – территория академических знаний», организованного Министерством науки и высшего образования РК, состоялась церемония награждения победителей национального конкурса AI SANA Leaders. Среди более чем 200 представленных проектов в области ИИ, Shakarim University вошёл в число 15 лучших команд страны, став победителем в номинации «Лучший ИИ-проект в образовании – Академическая честность» с собственной разработкой Shakarim AI Check.

Что касается международного законодательства, то первое в мире глобальное руководство по использованию генеративного ИИ в образовании и научных исследованиях,

призванное устранить нарушения, вызванные технологиями генеративного ИИ, в 2023 году разработало и опубликовало ЮНЕСКО [10].

Не смотря на определенные достижения в области цифровизации и продвинутое использование ИИ, Казахстан на сегодняшний день не является производителем технологичного контента. Соответственно, развитие ИИ напрямую связано с развитием и диверсификацией отечественной экономики, развитием науки и новых технологий, а также технологического суверенитета. Поэтому вопрос распространения и использования ИИ в отечественной системе образования и науки требует постоянного, всестороннего и самого внимательного изучения со стороны научного сообщества [11].

Интеграция ИИ в систему образования Казахстана одновременно несёт в себе как вызовы, так и возможности. Использование ИИ открывает перспективы значительного повышения качества обучения и может стимулировать обучающихся к поиску новых подходов и стратегий в выборе профессионального и жизненного пути, подчёркивая его роль как важного фактора образовательного и карьерного развития.

Этого можно достичь путем создания персонализированного, адаптивного, интерактивного и увлекательного образовательного процесса с использованием технологий, учитывающих индивидуальные особенности каждого студента, его потребности, предпочтения, цели и потенциал. В сочетании с повышением качества обучения ИИ способен расширить возможности преподавателей, став их надежным помощником в повышении эффективности и профессиональной результативности. Предполагается, что это позволит снизить их рабочую нагрузку и уменьшить уровень профессионального стресса.

Ученые Shakarim University занимаются исследованиями и разработками в области ИИ. Например, выполняются проекты «Разработка интеллектуальной системы на основе нейронной сети для анализа и дачи рекомендаций по лечению онкологических заболеваний в Семипалатинском регионе», «Инновационные цифровые технологии как средство поддержки инклюзивного обучения в системе высшего образования».

Внедрение модели опережающего кадрового обеспечения предполагает активизацию процесса обучения и переобучения профессорско-преподавательского состава всех кафедр и школ. Каждый преподаватель во всех образовательных программах внедряет в учебный процесс элементы и ресурсы ИИ. Приоритетными в использовании и наиболее удобными являются модели GPT, которые обладают гибкостью и адаптивностью использования в академических исследованиях. Студентам преподаются дисциплины: «Системы искусственного интеллекта», «Интеллектуальный анализ данных», «Искусственный интеллект и теория принятия решений», «Робототехнические системы и комплексы с основами искусственного интеллекта» и др. Кроме того, по поручению Министра науки и высшего образования Саясат Нурбека в текущем 2025-2026 учебном году студенты всех форм обучения (бакалавриат, магистратура) в обязательном порядке проходят курс по ИИ. Большинство обучающихся Shakarim University уже прошли курсы Huawei ICT Academy по ИИ и получили сертификаты.

Особое внимание в университете уделяется оценке студенческих работ. Оцениваются такие параметры как их оригинальность, самостоятельность, достоверность. Для этого имеется подписка на лицензионную программную систему для обнаружения текстовых заимствований в учебных и научных работах StrikePlagiarism. Данный сервис был разработан польской компанией Plagiat.pl. Он существует с начала 2000-х годов и используется в более чем 30 странах, включая Казахстан, Россию, Украину, Польшу, Литву и другие. Утверждено Положение о порядке проведения проверки письменных работ на наличие заимствований с использованием данной системы антиплагиат. Процедура проверки осуществляется в текстах документов и материалов, являющихся результатами учебной и научной деятельности университета.

В настоящее время, параллельно со StrikePlagiarism идет тестовая проверка программы OySyn – *это первая казахстанская система обнаружения плагиата, которая вполне успешно конкурирует с зарубежными аналогами.* К сожалению, данные программы и другие лицензионные платформы по выявлению плагиата, не могут предоставить качественно

разработанный модуль проверки использования ИИ, к тому же на подключение данного модуля высокая стоимость.

Таким образом, проведённый литературный анализ и внутривузовская практика убедительно свидетельствуют о том, что применение ИИ способствует профессиональному росту преподавателей и обеспечивает качественное образование студентов. Тем не менее, для обеспечения широкомасштабного внедрения ИИ в образовательных учреждениях и в стране в целом, необходимо развитие четырех ключевых направлений: формирование инфраструктуры ИИ, совершенствование системы образования и кадровой подготовки, стимулирование научных исследований и инноваций, а также внедрение эффективных регуляторных и законодательных механизмов. Требуется разработка унифицированных международных норм и стандартов для эффективного регулирования взаимодействия человека с ИИ. Это особенно важно в контексте защиты интеллектуальной собственности, предотвращения плагиата, контроля над распространением фейковой информации и обеспечения ответственности за неэтичное применение ИИ.

Литература

1. John C. Lennox. 2084 Artificial intelligence and the future of humanity. – Zondervan reflective, 2020. – 233 p.
2. Talgatuly Z. The Artificial Intelligence in Kazakhstan: Reshaping pedagogical strategies in higher education // Sciences of Europe. – № 128. – 2023. – P. 83-87.
3. Knickrehm M. How Will AI Change Work? Here Are 5 Schools of Thought // Harvard Business Review. – January 25, 2018.
4. Baidoo-Anu D., Owusu Ansah L. Education in the Era of Generative Artificial Intelligence (AI): Understanding the Potential Benefits of ChatGPT in Promoting Teaching and Learning // Journal of AI. – Volume 7, Issue № 1. – 2023. – P. 52-62.
5. Hwang G.J., Chien S.Y. Definition, roles, and potential research issues of the metaverse in education: An artificial intelligence perspective // Computers and Education: Artificial Intelligence. – T. 3. – 2022. – P. 100082.
6. Казахстан становится лидером Центральной Азии в гонке ИИ. Как не лишиться достижений. – 15 мая 2025/ <https://tengrinews.kz/article/kazakhstan-stanovitsia-liderom-centralnoi-azii-gonke-ii-ne-2926/?ysclid=mhkdotsvkd380190947>
7. Бигари Р. Как развивается искусственный интеллект в Казахстане? – 2 ноября 2023. URL: <https://bluescreen.kz/kak-razvivaietsia-iskusstviennyi-intielliekt-v-kazakhstanie>.
8. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Казахстан в эпоху искусственного интеллекта: актуальные задачи и их решения через цифровую трансформацию». – Официальный сайт Президента Республики Казахстан <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-kazahstan-v-epohu-iskusstvennogo-intellekta-aktualnye-zadachi-i-ih-resheniya-cherez-cifrovuyu-transformaciyu-885145>
9. О ходе реализации инновационной программы AI-SANA. Министерство науки и высшего образования. – 02 апреля 2025 <https://www.gov.kz/memleket/entities/sci/press/news/details/967895?lang=ru&ysclid=mhmzgovcbq398593335>
10. ЮНЕСКО: Правительства должны незамедлительно регламентировать использование генеративного ИИ в школах. URL:<https://www.unesco.org/ru/articles/yunesko-pravitelstva-dolznyi-nezamedlitelno-reglamentirovat-ispolzovanie-generativnogo-ii-v-shkolakh>
11. Тукумов Е. Роль искусственного интеллекта в образовании и науке: глобальный и национальный аспекты // Мемлекеттік басқару және мемлекеттік қызмет. – № 2 (89). – 2024. – С. 59-70.

Н.Н Нишанбаева
Шәкәрім университет
РК, г.Семей, nurbikenishanbaeva@gmail.com

ГУМАНИТАРНОЕ ЗНАНИЕ В ЭПОХУ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА: ТРАНСФОРМАЦИЯ ПОНЯТИЙ СОЗДАНИЯ И ПРОДВИЖЕНИЯ ДЛЯ ПОТРЕБИТЕЛЕЙ

Ориентируясь на пересечении искусственного интеллекта и творчества в целом, способы создания и потребления продуктов меняются с каждым прогрессом искусственного интеллекта [3]. В эпоху стремительного технологического прогресса основа основ творческих процессов претерпевает глубокие изменения [7]. Развитие искусственного интеллекта (ИИ) привело к появлению новой парадигмы, в которой алгоритмические процессы играют ключевую роль в создании и в продвижении произведений искусства, музыки, литературы и многого другого в массы [10]. Этот сдвиг поднимает важные вопросы об авторстве, аутентичности и самой сути культуры потребления в нашем все более цифровом мире [6]. Популярность тех или иных произведений в большинстве своем зависит от их продвижения в социальных сетях, навязывая культуру быстрого потребления из-за быстрой смены тенденций [11]. Быстрая смена моды и трендов не дает многим авторам качественно производить продукт в быстром темпе, ведь в этом капиталистическом мире все сражаются за внимание каждого покупателя, идет огромная конкуренция. Быстрое производство продуктов для потенциального потребителя является большим преимуществом для любого бизнеса, где все больше начали использовать искусственный интеллект, например для создания его дизайна, упаковки и всего остального [14]. С прогрессом искусственного интеллекта все больше поднимается вопрос об этичности его использования в сфере искусства, творчества, гуманитарных наук [6].

Искусственный интеллект как быстрый и дешевый способ для создания дизайна, рекламы, продвижения в социальных сетях все больше и больше завоевывает рынок малого бизнеса, который в большинстве своем был самобытен, поскольку над созданием их эстетики, стиля и ассоциаций у потенциального покупателя трудились начинающие специалисты, приносящие свежие идеи для коммерческого маркетинга [1]. Но теперь владельцы малого бизнеса, так же как и большие корпорации, не обладающие большими средствами для оплаты создания рекламы специалистами, пользуются искусственным интеллектом для создания рекламных роликов, картин и даже логотипов, которые в прошлом были важной составляющей бренда [4]. Цель данной статьи – изучить отношение пользователей социальных сетей к рекламе, основанной на искусственном интеллекте.

Технология искусственного интеллекта меняет правила игры для управления рекламными кампаниями [3]. Старый способ часто означал обоснованные догадки о том, кто и когда увидит вашу рекламу. ИИ меняет это, используя реальные, достоверные данные для принятия решений [8]. Это означает, что ваша реклама доходит до нужных людей в нужное время, что делает её гораздо более эффективной и дает лучшую отдачу от инвестиций. ИИ не только помогает определить, кто должен видеть вашу рекламу; он также помогает лучше управлять рекламным бюджетом [9]. Он работает на разных рекламных платформах, гарантируя, что деньги пойдут туда, где они окажут наибольшее влияние [12]. Быстро анализируя большие объемы данных, ИИ может корректировать расходы в режиме реального времени, перемещая бюджет туда, где он будет работать лучше всего [5].

Используя искусственный интеллект в рекламе, мы можем оптимизировать все процессы аналитики. Рекламные кампании становятся более целенаправленными, эффективными и продуманными в отношении того, куда и как тратятся деньги. 61,4% маркетологов включили ИИ в свои маркетинговые стратегии, что свидетельствует о широком внедрении и успешной интеграции ИИ в повышение эффективности рекламы [1].

Однако, когда мы рассматриваем именно рекламу, созданную с его помощью, сгенерированную полностью ИИ, с точки зрения покупателя, это вызывает некое отторжение.

Как правило, потребители быстро распознают видеорекламу, созданную с помощью генераций, и не в восторге от того, что они видят, согласно новому исследованию NielsenIQ (NIQ) [2]. Недавние праздничные рекламные ролики Coca-Cola, сделанные с помощью искусственного интеллекта, вызвали споры, как и попытка ранее в этом году от Toys R Us, которая могла похвастаться первым видеороликом бренда, использующим инструмент преобразования текста в видео OpenAI Sora [15]. Материалы, созданные искусственным интеллектом, начали получать негативные отзывы и результаты – NIQ подчеркивает, что мозг потребителей изо всех сил пытается обрабатывать то, на что они смотрят, отвлекая от сообщения кампании и вызывая эффект «зловещей долины» [2]. Во многих видеороликах, созданных искусственным интеллектом, актёры имеют ограниченные движения и мимику, пустой взгляд и странные переходы монтажа, что вызывает у зрителя бессознательную тревогу [2].

Искусственный интеллект обладает некоторыми сильными сторонами, а именно тем, что он может легко выявлять неявные ассоциации с брендом [13]. NIQ также признала, что видеоинструменты с искусственным интеллектом, вероятно, станут более сложными, что может решить некоторые разочарования, которые зрители в настоящее время испытывают к ним [2]. Тем не менее, маркетологи в ближайшей перспективе, возможно, захотят сосредоточиться только на частичном использовании ИИ для рекламных кампаний, таких как разработка идей на ранней стадии [5].

На пути к этичному будущему для людей и машин растущая роль искусственного интеллекта в рекламе и других творческих сферах поднимает различные этические соображения [6]. Споры вокруг вытеснения рабочих мест находятся в центре внимания, поскольку многие творческие люди беспокоятся о том, что их заменят машины [13]. Такие случаи, как приостановка голосовой функции OpenAI после юридической угрозы со стороны Скарлетт Йоханссон, подчеркивают критику и проблемы использования ИИ в творческих отраслях [15].

Ключевые этические проблемы включают:

Права на интеллектуальную собственность: кому принадлежит контент, созданный искусственным интеллектом? [6]

Прозрачность: следует ли информировать аудиторию о просмотре контента, созданного искусственным интеллектом? [8]

Предвзятость: обеспечение того, чтобы инструменты ИИ не увековечивали существующие социальные предубеждения [6].

Однако вместо того, чтобы рассматривать ИИ как угрозу, давайте рассмотрим потенциал синергетических отношений между людьми и машинами [7]. Сочетание человеческого творчества с эффективностью искусственного интеллекта может привести к инновационным результатам, которых ни один из них не смог бы достичь в одиночку [10].

Стратегии эффективного сотрудничества включают:

- улучшение навыков — использование ИИ для выполнения повторяющихся задач, позволяя людям сосредоточиться на творческих аспектах;

- платформы для совместного творчества – разработку инструментов, с помощью которых люди могут взаимодействовать с ИИ в режиме реального времени [7];

- внедрение четких этических стандартов для ответственного использования ИИ в творческих процессах [6];

- совместный подход открывает новые возможности для творчества, инноваций и достижения захватывающих результатов [13].

Прогресс рекламы с искусственным интеллектом продолжает расти, и поддержание доверия потребителей становится постоянной проблемой для бизнеса [8]. Негативная реакция на рекламу ИИ и споры показали, что потребители очень чувствительны к вопросам конфиденциальности, безопасности данных и этических проблем [9]. В ответ на это компании должны совершенствовать свои стратегии ИИ, чтобы гарантировать прозрачность, справедливость и уважение конфиденциальности [8].

Заглядывая в будущее, можно сказать, что развитие рекламы с искусственным интеллектом, вероятно, будет связано с более тесным сотрудничеством между предприятиями, регулирующими органами и потребителями для установления четких этических принципов [9]. Это может включать более строгую защиту конфиденциальности, большую прозрачность в отношении того, как работают системы ИИ, и большую подотчетность компаний [12].

По мере того как отрасль справляется с этими проблемами, ясно одно: доверие потребителей останется решающим фактором успеха рекламы с искусственным интеллектом. Бренды, которые отдают приоритет этическим нормам, безопасности данных и прозрачности, будут иметь больше возможностей для построения долгосрочных отношений с потребителями и процветания в мире рекламы, управляемом искусственным интеллектом [10].

Литература

1. Колотова О. Искусственный интеллект в маркетинге: современные тенденции и перспективы развития // Маркетинг и маркетинговые исследования. – 2023. – № 5. – С. 44-52.
2. NielsenIQ. Consumer perception of AI-generated advertising [Электронный ресурс]. - 2024. - URL: <https://nielseniq.com/global/en/insights> (дата обращения: 04.11.2025).
3. Ф. Котлер, К. Келлер, Маркетинг-менеджмент. - 16-е изд. - М.: Вильямс, 2022. - 816 с.
4. Ламбен, Ж.-Ж. Стратегический маркетинг. Европейская перспектива. – СПб.: Питер, 2020. – 720 с.
5. Степанова, Е. В. Использование технологий искусственного интеллекта в цифровом маркетинге // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия «Менеджмент». – 2024. – Т. 23, № 2. – С. 87-99.
6. И.В Федотов, Этические аспекты применения искусственного интеллекта в творчестве и рекламе // Философия и культура. – 2023. – № 8. – С. 130-142.
7. K. Crawford & R. Calo, There is a blind spot in AI ethics // Nature. – 2016. – Vol. 538. – P. 311-313.
8. Accenture. AI in advertising: balancing personalization and privacy [Электронный ресурс]. – 2024. – URL: <https://www.accenture.com/ai-advertising> (дата обращения: 04.11.2025).
9. European Parliament. Artificial Intelligence Act: Ensuring ethical AI in marketing [Электронный ресурс]. – Brussels, 2024. – URL: <https://www.europarl.europa.eu/> (дата обращения: 04.11.2025).
11. Брукс, Р. Будущее искусственного интеллекта: взаимодействие человека и машины. – М.: Эксмо, 2021. – 384 с.
12. Н.С Ракитина, Роль искусственного интеллекта в развитии цифровой экономики // Экономика и предпринимательство. – 2022. – № 12 (145). – С. 67–71.
13. Deloitte Insights. AI Trends in Marketing 2025 [Электронный ресурс]. – 2025. – URL: <https://www.deloitte.com/ai-trends> (дата обращения: 04.11.2025).
14. E. Brynjolfsson & A. McAfee – The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies// New York: W.W Norton & Company, 2014. – 306 p.
15. Чеснокова, М. П. Искусственный интеллект как инструмент визуального маркетинга // Маркетинг и реклама в цифровой экономике. – М.: РАНХиГС, 2023. – С. 54-62.
16. OpenAI. Sora: Text-to-video model documentation [Электронный ресурс]. – 2024. – URL: <https://openai.com/sora> (дата обращения: 04.11.2025).

IRSTI 14.35.07

R.R. Saidashev, N.A. Slyambekova, E.R. Sagynbekova, A.V. Tagiltseva
Shakarim University
The Republic of Kazakhstan, Semey, crunchofbuns@mail.ru

**INNOVATIVE APPROACHES TO TEACHING ENGLISH AS A
FOREIGN LANGUAGE IN THE DIGITAL ERA**

Introduction

The rapid evolution of digital technologies has transformed the traditional landscape of language education. English, being the global lingua franca, occupies a central role in this transformation. The conventional model of teacher-centered instruction, dominated by textbooks and static materials, is being replaced by dynamic, learner-centered approaches that capitalize on the flexibility of digital environments [1]. For today's generation of learners-often referred to as digital natives-technology is not merely a supplement to learning but a natural extension of their everyday communication and information processing habits.

In the context of EFL, the integration of technology serves multiple pedagogical purposes. It facilitates authentic communication, provides access to unlimited linguistic input, and supports real-time feedback mechanisms. Digital tools have democratized access to high-quality educational content and enabled cross-cultural collaboration that transcends geographical boundaries [2]. Consequently, teachers are no longer solely knowledge transmitters; they act as facilitators, guiding students to navigate, evaluate, and apply online linguistic resources critically.

This paper aims to examine the key technological innovations that have redefined EFL teaching practices in the digital era. It focuses on three primary areas: the role of artificial intelligence, the impact of mobile-assisted language learning, and the emergence of interactive and immersive platforms. By reviewing current research and practical applications, this study highlights how technology fosters active engagement, enhances linguistic performance, and develops digital literacy competencies essential for lifelong learning.

Literature Review and Methods

The pedagogical use of technology in EFL instruction has evolved significantly over the past decade, transitioning from the use of simple digital aids to sophisticated, AI-driven ecosystems. Johnson [2] identifies this transformation as part of a larger educational paradigm shift toward data-informed and student-centered approaches.

AI-powered systems are among the most significant advancements in recent years. Tools such as ChatGPT, Grammarly, and Write & Improve utilize natural language processing to provide personalized feedback, assess grammar, and suggest stylistic improvements in real time. Zhou et al. [3] found that AI-based writing assistants improve students' accuracy and autonomy, allowing them to identify linguistic errors without constant teacher intervention. Springer further notes that AI fosters metacognitive awareness by encouraging learners to reflect on their language use and self-correct, reinforcing long-term retention.

Mobile learning represents another transformative trend. Coşkun and Solmaz [4] emphasize that mobile-assisted tools, such as Duolingo, Memrise, and Busuu, enable learning beyond classroom boundaries. These applications employ gamified elements-badges, points, and leaderboards-that sustain motivation and regular practice. In their study, learners who used MALL apps consistently demonstrated higher vocabulary retention and more positive attitudes toward English learning. Moreover, mobile technologies bridge informal and formal learning contexts, making EFL practice more continuous and contextually relevant [5].

Learning Management Systems (LMS), including Moodle, Blackboard, and Google Classroom, have become integral to modern EFL pedagogy. Brown [6] highlights that these platforms not only streamline course delivery but also facilitate collaboration through forums, peer assessments, and group projects. LMS tools support flipped learning models, where students engage with instructional content at home and participate in communicative tasks during class. Interactive platforms like Zoom and Microsoft Teams have further expanded the reach of EFL education, enabling synchronous global classrooms and virtual exchange projects.

Emerging technologies, such as virtual reality (VR) and augmented reality (AR), have introduced experiential learning opportunities in EFL classrooms. Taylor and Kim report that immersive simulations help learners practice communicative skills in realistic, low-anxiety contexts-ordering food in a virtual café, navigating an airport, or engaging in cultural exchanges. Such

environments promote authenticity and emotional engagement, which are often lacking in traditional EFL instruction.

This review synthesizes insights from peer-reviewed research between 2023 and 2025. The selected studies were analyzed thematically, focusing on technological integration, learner motivation, and pedagogical innovation to determine how emerging tools contribute to effective language acquisition.

Results and Discussion

The analysis of recent scholarship highlights four major findings related to the role of technology in EFL education.

AI has made personalized learning more attainable than ever before. Through adaptive feedback systems, learners receive individualized instruction tailored to their proficiency level and learning pace. Such autonomy empowers students to take ownership of their progress. Additionally, digital analytics embedded in LMS platforms provide teachers with valuable insights into learner behavior, helping them refine instructional strategies. This data-driven personalization creates a balance between guidance and independence, optimizing learning outcomes.

Mobile-assisted platforms play a crucial motivational role. The gamified structure of MALL applications transforms repetitive drills into engaging challenges. Coşkun and Solmaz demonstrated that integrating mobile games into EFL practice increased student persistence and reduced anxiety, particularly among beginner learners. Furthermore, mobile technologies facilitate microlearning-short, focused lessons-that align with the fragmented attention patterns of modern learners, allowing frequent practice during commutes or breaks.

One of the most significant pedagogical benefits of digital technology lies in its ability to connect learners globally. Interactive platforms encourage real-time collaboration and exposure to diverse linguistic inputs. As Johnson points out, digital classrooms foster intercultural competence-a vital skill in an increasingly interconnected world. Students participating in online exchanges or global projects develop greater awareness of cultural nuances and communication strategies.

Moreover, collaborative digital tasks enhance critical thinking and communication skills. Group projects conducted through online forums or LMS platforms help students negotiate meaning, construct shared knowledge, and provide peer feedback-all essential for communicative competence.

Virtual and augmented reality technologies have redefined the concept of experiential learning in EFL. Taylor and Kim observe that immersive experiences replicate authentic environments where students can apply linguistic skills in real time. This method reduces performance anxiety and promotes deeper emotional engagement with the language. Unlike static textbook dialogues, VR-based learning stimulates natural interaction and situational awareness, preparing learners for real-world communication.

Collectively, these innovations contribute to a holistic learning ecosystem where language acquisition becomes more contextualized, interactive, and student-driven. However, challenges such as unequal access to technology, digital literacy gaps, and teacher training still need to be addressed to ensure inclusive digital education.

Conclusion

The digital era has ushered in a transformative phase in English language education, reshaping not only instructional practices but also the very nature of communication and learning itself. Innovative technologies-from AI-driven tutoring systems and automated writing assistants to immersive virtual reality simulations-have expanded the possibilities for EFL instruction, making learning more interactive, flexible, and learner-centered than ever before. These digital tools enable students to engage with authentic materials, receive personalized feedback, and develop language skills in realistic communicative contexts.

Beyond improving linguistic proficiency, technology-enhanced environments foster essential 21st-century competencies such as critical thinking, digital literacy, intercultural communication, collaboration, and adaptability. Learners are no longer passive recipients of information; instead, they become active participants in their own educational journeys, capable of setting goals, monitoring progress, and reflecting on performance with the support of intelligent systems. For teachers, these

innovations open new avenues for differentiated instruction, data-informed decision-making, and creative course design.

However, the integration of technology into EFL education also presents challenges that warrant careful consideration. Issues related to data privacy, equity of access, and the potential overreliance on automated feedback systems highlight the need for balanced pedagogical approaches. Teachers must remain at the center of the learning process, guiding students in the critical use of digital tools and ensuring that technology complements rather than replaces human interaction.

Future research should therefore focus on the long-term pedagogical and psychological **impacts** of technology-enhanced learning. In particular, more studies are needed to explore how AI-based systems and immersive tools can adapt to learners' cognitive, emotional, and sociocultural needs over time. Moreover, teacher education and professional development programs must evolve to prepare educators for this rapidly changing landscape-helping them integrate emerging technologies effectively, ethically, and creatively.

Ultimately, embracing innovation in EFL teaching is not merely a passing trend but an essential step toward preparing learners for an interconnected, multilingual, and technologically sophisticated world. The future of English language education lies in the meaningful synergy between human expertise and digital intelligence-a partnership that promises to make language learning more inclusive, engaging, and impactful for generations to come.

References

1. Springer M. From Chalkboards to Chatbots: How AI is Transforming English Language Teaching. // Journal of Modern Education Studies. – 2024. Vol. 32 (1). – P. 45-67.
2. Johnson P. Pedagogical Innovation in EFL: The Role of Digital Competence and Teacher Adaptability. // Language Teaching Research. – 2024. Vol. 28 (3). – P. 455-478.
3. Zhou Y., Li X., & Wang H. AI-Powered Writing Feedback and Its Effect on EFL Learners' Accuracy and Autonomy. // Computers & Education. – 2024. Vol. 208. – Article 105089.
4. Coşkun A., & Solmaz M. Mobile-Assisted Language Learning and Its Impact on Student Motivation. // ReCALL. – 2024. Vol. 36 (2). – P. 211-230.
5. Taylor R., & Kim S. Virtual Immersion and the Future of EFL Learning: A Global Perspective. // Language Learning & Technology. – 2025. Vol. 29 (1). – P. 15-36.
6. Brown L. Digital Pedagogies in Language Education: Redefining Engagement in Online Classrooms. // TESOL Quarterly. – 2023. Vol. 57 (4). – P. 912-927.

FTAMP:17.01.45

Н.Қ. Тлебалдина

Alikhan Bokeikhan University

ҚР, Семей қ., Nurgul6161@mail.ru

ШӘКӘРІМ ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚЫТУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЕКТІ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Шәкәрім – ойшыл суреткер, сан қырлы ақын, соңына бай, мол мұра қалдырған, өзіндік шығармашылық жолы сайрап жатқан сирек кездесер таланттың бірі.

Ақынның мектеп бағдарламасында оқытылатын қай шығармасын алмасақ та барлығы адамгершілікке, уақытты қадірлеуге еңбексүйгіштілікке, адалдыққа, баурымалдыққа, тазалыққа, ақылды болуға, жақсыдан үйреніп, жаманнан жиренуге, әр нәрседен ғибрат алуға шақырады. Шәкәрімнің шығармалары – ұлттық рухты тәрбиелеу, моральдық сенімдерді қалыптастыру, жастардың рухани дүниесін байыту, ұлттық құндылықтарды қастерлеудің құралы болып табылады.

«Шәкәрімнің қай шығармаларын алып қарастырсақ та, айдыны да, арнасы да кең дүние! Өзінің жарты ғасырдан астам уақыт кеңістігіндей шығармашылық жолында ол әдебиеттің барлық жанрына еңбек етті. Салмақты да сүбелі туындылар тудырды. Абай талантының алтын

бесігінде ер жеткен Шәкәрім ақынның мұралары өз заманының үнін көтерді, тынысын танытты»,—деп шәкәрімтанушы ғалым Б.Әбдіғазизұлы өз еңбегінде көрсетеді [1, 128 б.].

Шәкәрім лирикасының тақырыптық ауқымы өте кең. Ақынның өз заманының бүкіл болмыс-бітімін, уақыт пен қоғам, ақиқат пен болашақ, азаматтық, философиялық лирикаларын оқыту – жалпы білім беру жүйесінің маңызды элементі. Жаңа оқу бағдарламасында, 8-сыныпта оқытуға Шәкәрімнің «Жастарға», «Еңлік-Кебек» поэмасынан үзінді берілген.

Мектеп бағдарламасында берілген Шәкәрім мұрасын өткен кезде оның келесідей қырларына аса назар аударғанымыз жөн: Шәкәрім Шығыстың, Батыстың, адамзат әдебиетінің ірі өкілдерінің халқына таратушы, дарынды аудармашы жүрегінің көңілінен сиқырлы әуендер төгілген, жиырмадан астам ән шығарған композитор. Араб, Батыс Еуропаны аралаған жиһангер, қажы. Ағартушы-гуманист, демократ. Өскен ұясы, шыққан тегі білім тәрбие алған ортасы, Абай тәрбиесі, даналық қамқоры, тағлымы.

«Оятқан ерте мені шығыс жыры» (шығыс әдебиетінің ерекше әсері). Әлемге қанат қағу 1905-1906 жылдары Меккеге баруымен сабақтас. Араб, Батыс Еуропаның шаһарларын аралауы, Абайдың «білім ізде» деген бағыты, жолы. Бұл сапарлардың талантқа берген мол қазынасы. Мекке мен Мәдиненің тарихын зерттеуі, Стамбул мен Парижде болуы, Шығыс, Батыс ғалымдарымен танысуы, Шығармалары ой пікірлерінен сусындауы, әлемді дүниені тануы орыс әдебиетіне бой ұруы. Өсіресе Толстойды ұстаз санауы, онымен хат жазысуы. Жан-жақты талантымен жеті жасынан өлең жаза бастауы, ән салуы, музыка аспаптарында ойнауы, қолөнер шеберлігімен айналысуы. Кей сәттерде елден жырақтан, өз ортасынан түңілуі. (1909-1910 жылдары және өмірінің соңғы кездері 30-жылдары). Өмірбаяндық жырлары негізге алу (Мұтылғанның жырлары). Төңкерістен кейін ел ісіне араласуы, өмірде болып жатқан жаналықтар, өзгеріс дамулары құптай жырлауы. Өлеңдер жинағын шығаруы, қазақша шығарылған журналдармен шығармашылық байланысы.

Ақпараттық коммуникацияның дамыған, түрлі технологияның қарқын алған кезеңі болғандықтан, білім беру жүйесі де цифрлы оқыту жүйесін енгізуді талап етіп отырғандықтан, білім беру саласында жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын пайдаланудың мүмкіндіктері кеңейіп келеді. Бұл құралдар оқушының жеке мүмкіндіктерін ескере отырып, оқытуды даралауға, кері байланыс беруге және әдеби шығармаларды терең түсінуге көмектеседі. Осы мақсатта біз қарастырамыз:

ЖИ технологиялары – адаптивті оқыту, мазмұнды талдау, мәтін генерациясы, сұрақ-жауап жүйелері, оқушының түсіну деңгейін анықтау және кері байланыс беру функцияларын іске асыра алады. Осылайша, ЖИ оқыту процесін жеке бейімдеуге, оқушының әлсіз тұстарын анықтауға және сол жерлерге қосымша көмек көрсетуге мүмкіндік береді.

Қазіргі замандағы білім беру саласы технологиялық өзгерістердің ықпалында. Сандық трансформация дәуірінде жасанды интеллект (ЖИ) білім беру үрдісін түбегейлі өзгертіп отыр. Өсіресе, ұлттық әдеби мұраны, соның ішінде Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармаларын оқытуда ЖИ-ді қолдану – бұл білім беру мен технологияның түйіскен тұсы ретінде ерекше маңызды.

Шәкәрім – қазақ ойшылы, ақын, философ әрі ағартушы. Оның шығармалары тек әдеби емес, сонымен қатар моральдық-этикалық, философиялық мазмұнға толы. Сондықтан бұл мұраларды оқытуда заманауи әдістерді, атап айтқанда жасанды интеллект мүмкіндіктерін пайдалану – оқушылардың сыни ойлау қабілетін арттыруға, ұлттық дүниетанымды терең түсінуге мүмкіндік береді.

Шәкәрім шығармаларын меңгеруде басты қиындық – мәтіннің мәнін терең түсіну, образдық жүйелерді ашу, авторлық идеясын тауып, талдау. Бұл жерде ЖИ-ның мәтінді семантикалық талдау, интерпретация генерациясы, сұрақ-жауап моделі маңызды рөл атқарады.

ЖИ-ны қолданғанда төмендегі талаптарды мұғалім басты назарда ұстауы қажет:

- Мұғалімнің жетекшілігі міндетті болуы;
- Оқушының белсенділігі мен сын тұрғысынан ойлауы сақталуы.

1. Шәкәрім шығармаларын алдын ала талдау және сипаттама генерациясы:

Мысалы, ЖИ жүйесіне Шәкәрімнің «Жастарға» өлеңінің мәтіні енгізіледі, ол мәтін бойынша қысқаша мазмұн, жастар негізгі образы, тақырыпты және идеяны анықтайтын қысқаша «сипаттама» генерациялайды. Оқушылар ЖИ-мен сұхбаттасып, өлеңнің терең мәнін талқылап, ЖИ-дың берген жауаптарын салыстырып, өз интерпретацияларын ұсынады. Бұл оқушыларға өлеңнің мәтінін түсінуді, талдауды жеңілдетеді.

2. Сұрақ-жауап жүйесі Оқушылар Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларымен танысып, өмірбаяндық деректерінен мағлұмат алады.

Мұғалім басшылығымен Шәкәрім шығармашылығынан мәлімет алған оқушылар сабақтың келесі кезеңінде «Жастарға» өлеңінің мазмұнымен танысады, мәнерлеп оқуға, талдауға жаттығады.

Оқушылар мәтінді оқып болған соң, ЖИ-ға сұрақ қоя алады (мысалы: «Бұл өлеңде автор қандай ойды жеткізгісі келеді?», «Жастар бейнесін қандай көркемдегіш тәсілдер арқылы жасай алған?», «Өлеңдегі жастар мен қазіргі жастар келбетіне талдау жасауға болады? Өлеңде көрініс тапқан ұлттық құндылықтарға мысал келтір»). ЖИ автоматты түрде жауаптар ұсынылып, оқушының жауаптарымен салыстырып, кеңес бере алады.

3. Автоматтандырылған эссе бағалау және кері байланыс

«Еліміздің болашағы-білімді жастар» тақырыбында эссе жазу тапсырылады.

Оқушылар эссе жазған соң, ЖИ эссені бағалап, грамматикалық қателерді, стильді, логика үйлесімділігін көрсетеді, тұжырымды қателіктерді көрсетеді, стиліне түзетулер ұсынып, жақсарту ұсыныстарын жасайды.

4. Симуляция және рөлдік тапсырмалар

ЖИ-ны ролевик жүйесі ретінде пайдалану: мысалы, оқушылар оқиға немесе өлең туралы «сұхбат» жүргізеді; ЖИ оқушылармен диалогта болады, оларға қосымша ұтымды сұрақтар қояды.

Мысалы, 1.«Еңлік-Кебек» поэмасының оқиға желісі қандай?

2.«Еңлік-Кебек» поэмасында қандай мәселе көтерілген?

3.Шыңғыс тауына Матай елінің келу себебін түсіндіріңдер.

4.Дастанда қазақ халқының қандай салт-дәстүрлері көрініс тапқан?

5. Шәкәрім осы поэма арқылы не айтпақ болды?

5. Викториналар, тестілер, ойындар

Мәтінге негізделген викториналар мен тестілер автоматты түрде жасалып, оқушыларға ойын арқылы сұрақтар беріледі. Мысалы, Кахут (Kahoot) немесе басқа платформа арқылы ЖИ генерациялаған сұрақтар.

ЖИ мәтіннен негізгі тұлғаларды, мінез-құлық ерекшеліктерін бөліп көрсете алады.

Оқушыларға суреттеу, салыстыру, символдарды табу тапсырмалары беріледі.

ЖИ оқушылардың жауаптарына негізделе қосымша сұрақтар қояды.

GPT тәрізді ЖИ модельдері Шәкәрімнің қиын поэтикалық тілін қазіргі қазақ тіліне ыңғайлы етіп аударып, оқушыларға түсінікті болуына көмектесе алады. Мысалы, «Мұтылғанның өмірі» шығармасындағы философиялық ойларды ЖИ жеңілдетіп түсіндіріп бере алады.

Диалогтық оқыту. Чатботтар арқылы оқушылар Шәкәрімнің идеяларын талқылай алады. Мысалы, «Адамның үш қасиеті» туралы пікірталас форматында сұрақ-жауап жүргізуге болады.

Генеративті тапсырмалар. ЖИ оқушыларға Шәкәрім шығармалары негізінде шығармашылық тапсырмалар ұсына алады: мысалы, эссе, альтернативті аяқталу, сұхбат форматы.

Дауыспен оқыту. Тіл үйрену немесе поэзияны тыңдау үшін ЖИ дауыс синтезі арқылы Шәкәрімнің өлеңдерін оқып бере алады – бұл көру қабілеті нашар оқушылар үшін қолжетімділік мүмкіндігін арттырады [3].

Жасанды интеллекттің білім берудегі орны

Жасанды интеллект білім беру саласында бірнеше бағытта қолданылады:

- **Адаптивті оқыту жүйелері** – оқушылардың оқу қарқынына бейімделіп, әрбіріне жеке оқу траекториясын ұсынады;

- **Автоматты бағалау жүйелері** – тест, эссе, шығармашылық жұмыс нәтижелерін талдайды;

- **Интеллектуалды кеңесшілер** – оқушы сұрақтарына нақты жауап беріп, қосымша ақпарат ұсына алады;

- **Контент генерациялау** – ЖИ поэзия, мәтін, сұрақтар немесе тест тапсырмаларын автоматты түрде жасай алады [4].

Қолдану түрі	Мысал
Тілдік түсіндіру	«Ар ілімі» ұғымын ЖИ арқылы заманауи тілмен түсіндіру
Тест жасау	«Үш анықты» оқыған соң автоматты тест генерациялау
Шығарма стилінде жазу	GPT арқылы Шәкәрім стилінде өлең шығару
Сұрақ-жауап диалогы	«Шәкәріммен сұхбат» атты диалогтық жаттығу жасау

Қорытындылай келе, ЖИ технологияларын қолдану – әдебиет сабағында ақын-жазушыларымыздың шығармаларын оқытуда жаңаша мүмкіндіктер ашады. ЖИ оқушылардың әрқайсысына жеке қолдау көрсетіп, шығармаларды терең түсінуді жеңілдетіп, оқушыларға сабақты қызықты өткізуге мүмкіндіктер беріп, оқушының ойлау, есте сақтау қабілеттерін арттыруға көмектеседі.

Жасанды интеллект – Шәкәрім шығармаларын жаңа қырынан оқытудың тиімді құралы. Ол оқушының танымдық белсенділігін арттырып, әдебиетке деген қызығушылығын оята алады. Алайда бұл үдерісте ұстаздың бағыттаушы рөлі сақталуы тиіс. ЖИ – көмекші құрал, бірақ білім беру процесінің өзегі – адам мен руханият арасындағы байланыс. Шәкәрімнің мұрасын жасанды интеллектпен ұштастыру – ұлттық білім жүйесін жаңғыртудың нақты жолы.

Әдебиеттер

1. Әбдіғазиев Б. Асыл арна. Алматы: Жазушы, 1992. – 103 б.
2. Құдайбердіұлы Ш. *Шығармалар жинағы*. Астана: Ел-шежіре, 2008.
3. Luckin R. et al. *Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education*. Pearson Education, 2016.
4. Holmes W., Bialik M., & Fadel C. *Artificial Intelligence in Education*. Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019.

FTAMP: 50.09.45

Г.А. Султанова

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті
ҚР, Шымкент қ., gasultanova@mail.ru

АҚПАРАТТЫҚ – ӨЛШЕУ ЖҮЙЕЛЕРІНДЕ ӨЛШЕМДЕРДІ ЗЕРТТЕУ

Қазіргі заманғы іргелі ғылыми зерттеулер ең күрделі өлшемдерді қажет етеді, оларды ғылыми ұйымдар жүзеге асырады. Өлшемдер үшін жалпы болып өлшенетін физикалық шаманы бірлік ретінде қабылданған аттас шамамен салыстырудан тұратын әрбір өлшеу кезінде орындалатын эксперименттік операция табылады. Мұндай салыстырудың мақсаты қабылданған бірліктердің белгілі бір саны түрінде өлшенетін шаманың сандық бағасын (мәнін) анықтау болып табылады. Бұл эксперименттік операцияда табиғат құбылыстарын тану туралы материалистік идеялармен байланысты терең философиялық ұғымдар жатыр.

Қазіргі заманғы зерттеу объектілерінің күрделенуі, өлшемдердің дәлдігі мен жылдамдығына қойылатын талаптардың артуы, өлшенетін параметрлердің саны мен диапазондарының өсуі өлшемнің жаңа тәсілдерін құру, заманауи өлшеу құралдарын жетілдіру, ақпаратты түрлендіру қажеттілігіне әкеледі. Ғылыми технологиялық процестерді басқаруда физикалық объектілердің белгілі бір қасиеттері туралы сандық ақпарат алмау мүмкін емес.

Өлшенетін және белгілі шамаларды немесе сигналдарды тәжірибелік жолмен салыстырудан, қажетті логикалық операцияларды орындаудан және ақпарат пен сандық форманы ұсынуудан тұратын ақпарат алу процесі. Өлшеу ақпараттық процесс, оның нәтижесі өлшеу ақпаратын алу болып табылады, яғни өлшенетін шамалар туралы ақпараттың саны беріледі. Өлшеу ақпараты сандық түрде ұсынылады, ақпаратты өңдеуді, сақтауды және беруді жүзеге асыратын автоматтандырылған жүйе пайдаланады.

Өлшеу объектісі физикалық шама. Физикалық шаманы көптеген физикалық объектілерге (физикалық жүйелер, олардың күйлері және оларда болып жатқан процестер) сапалық жағынан ортақ қасиет ретінде анықтауға болады, бірақ сандық жағынан әр объект үшін жеке. Сонымен, физикалық шамалар-масса, қашықтық, қысым, күш, электр кедергісі және т. б. Айта кету керек, "Физикалық шама" термині "Физикалық қасиет" терминінің синонимі ретінде қарастырылуы керек.

Өлшеу анықтамасынан өлшенетін ақпаратты алу үшін өлшенетін шаманы белгілі мөлшердегі физикалық біртекті шамамен салыстыру керек. Салыстыру нәтижесін сандық түрде көрсету үшін өлшем бірлігі қолданылады. Өлшем бірлігі бірлікке тең сандық мән берілген физикалық шама. Таңдалған өлшем бірлігімен салыстыру нәтижесін формула түрінде жазуға болады

$$Q / [q] = a$$

мұндағы Q-өлшенетін шама; [q]- өлшем бірлігі; a-қабылданған өлшем бірліктеріндегі өлшенетін шаманың сандық мәні.

$$Q = a[q]$$

негізгі өлшеу теңдеуі деп аталады. Оң жақ бөлігі белгілі мөлшердің физикалық шамасын білдіреді, ол іс жүзінде техникалық құрылғының көмегімен жүзеге асырылады. Өлшем реттелетін (көп таңбалы) болуы керек. Ол үшін қабылданған бірліктердің белгілі бір саны түріндегі физикалық шаманы бағалау физикалық шаманың мәні деп аталады.

Таңдалған өлшем бірлігінде объектінің объективті қасиеті ретінде физикалық шаманы оның шын мәнімен сипаттауға болады. Физикалық шаманың шынайы мәні объектінің тиісті қасиетін сапалық және сандық қатынастарда тамаша көрсететін физикалық шаманың мәні [1]. Физикалық шаманың эксперименттік шын мәнін анықтау мүмкін емес, ол зерттеушіге белгісіз болып қалады. Осыған байланысты, қажет болған жағдайда (мысалы, өлшеу құралдарын тексеру кезінде) физикалық шаманың шынайы мәнінің орнына оның нақты мәні қолданылады.

Өлшеу техникасын дамыту әрдайым өндіріс басқа салаларының қажеттіліктеріне байланысты болды. Бақылау-өлшеу операциялары ұзақ уақыт бойы технологиялық процестердің ажырамас бөлігіне айналды және көбінесе өнімнің сапасын анықтайды. Өлшеу техникасының ілгерілеуі ғылыми-техникалық прогреспен тығыз байланысты. Ғылыми және техникалық міндеттер жаңа өлшеу есептеріне әкелуде, оларды шешу үшін жаңа өлшеу құралдары қажет, ал жаңа ғылыми және техникалық нәтижелер өлшеу техникасының деңгейіне әсер етеді:

- Өлшеу дәлдігі жоғарылайды және өлшеу диапазоны кеңейеді;
- Өлшенетін шамалардың номенклатурасы өсуде;
- Өлшеу операцияларының өнімділігі артады және оларды автоматтандыру арқылы адам факторының әсері азаяды;
- Орындалатын функциялардың саны артып келеді.

Өлшеу ақпараттық технологиялары ақпараттық технологиялардың бір түрі болып табылады және осы кең ауқымнан ерекшеленеді, өйткені олар айқын когнитивті сипатқа ие және оларға ғана тән нақты процедураларды жүзеге асырады:

- Бастапқы өлшеу түрлендіргіштерінің (сенсорлардың) өлшеу объектісімен өзара әрекеттесуі нәтижесінде бастапқы өлшеу ақпаратын алу;
- Берілген және кепілдендірілген дәлдікпен өлшеу ақпаратын түрлендіру;
- Өлшеу ақпаратының сигналдарын жалпы қабылданған өлшем бірліктерінің

өлшемдерімен салыстыру, өлшенетін шамалар мәндерінің қалдық белгісіздігінің сипаттамаларын бағалау және ұсыну.

Заманауи өлшеу ақпараттық технологиялары жасанды интеллекттің аппараттық және бағдарламалық құралдарын қолдану арқылы қосымша қасиеттерге ие болады. Өлшеу ақпараттық технологияларын дамытудың маңызды міндеттерінің бірі өлшенетін шамалардың номенклатурасын кеңейту, "Қатты" сыртқы факторлардың (жоғары температура, үлкен қысым, иондаушы сәулелену және т.б.) әсер ету жағдайында өлшеулерді қамтамасыз ету болып табылады.

Мұндай мәселелерді шешу қолданылатын өлшеу құралдарының (ӨҚ) құрылымының күрделенуіне байланысты: ӨҚ кешендерін және олардың жұмыс істеуі үшін қажетті техникалық құралдардың өзара байланысын құру. Қазір көптеген зерттеу нысандары кейде үлкен жылдамдықпен өзгеретін көптеген параметрлермен сипатталады. Объектінің параметрлері туралы ақпарат алу үшін кешенді өлшеулер жүргізіліп, өлшенетін шаманың мәні оның және өлшенетін шамалардың арасындағы белгілі функционалдық тәуелділіктерге негізделген есептеу арқылы алынуы керек.

Аталған міндеттер кеңінен таралған ақпараттық өлшеу жүйелерінің (АӨЖ) көмегімен сәтті шешіледі. АӨЖ ұғымын қарастырудың қолданыстағы тәсілдерінің ішінде екі негізгі тәсілді бөліп көрсету керек. Өлшеу жүйесі-белгілі бір жолмен жиынтық бір-бірімен байланысқан өлшеу құралдары мен басқа да техникалық құрылғылар (өлшеу жүйесінің компоненттері) өлшеу процесін жүзеге асыратын және өлшеу нәтижелерін автоматты (автоматтандырылған) алуды қамтамасыз ететін өлшеу арналары (сандар немесе оларға сәйкес кодтар арқылы көрсетіледі). Өлшем объектісінің белгілі бір қасиеттерін (күйін) сипаттайтын уақыт бойынша өзгеретін және кеңістікте таралатын физикалық шамалар[2].

АӨЖ дамуын екі аспект бойынша қарастырған жөн: құрылымдық және функционалдық. Біріншісі әртүрлі ішкі жүйелердің интеграциясын, икемді құрылымы бар жүйелердің пайда болуына әкелетін есептеу құралдарын кеңінен қолдануды көрсетеді. Екінші аспект жүйе орындайтын функциялар санының күрт өсуін сипаттайды. Бұл ретте ауырлық орталығы өлшеу функцияларынан өлшеу нәтижелерін пайдалануға байланысты басқа ақпараттық функцияларға ауыстырылады. Осылайша, АӨЖ -да өлшеу барған сайын басқа функциялармен (логикалық өңдеу, өлшеу нәтижелерін талдау және т.б.) тығыз байланысты болады және оны оқшаулау әрдайым мүмкін емес. Жоғарыда келтірілген АӨЖ ерекшеліктерін ескере отырып, БҚ және АӨЖ үшін келесі екі анықтаманы кең мағынада беруге болады.

Өлшеу жүйесі өлшеу құралы болып табылатын өлшеу құралдары мен қосалқы техникалық құралдар жүйесі. Өлшеудің ақпараттық жүйесі өлшеу құралдарын қоса алғанда, ақпараттық құралдардан және өлшеу апараты ақпараттың басқа түрлеріне айналдырылатын қосалқы техникалық құралдардан тұратын ақпараттық жүйе.

АӨЖ ең үлкен құрылымдық бірлігі өлшеу арнасы (ӨА). Бұл АӨЖ түзетін ӨҚ дәйекті қосындысы (осы ӨҚ-дың кейбіреулері көп арналы болуы мүмкін, бұл жағдайда көрсетілген ӨҚ дәйекті қосылуы туралы айту керек). Жұмыс істеу алгоритмінде көзделген мұндай ӨҚ қосылымы өлшенетін шаманы қабылдаудан бастап өлшеу нәтижесін қоса алғанда: индикациялауға немесе тіркеуге дейінгі толық функцияны орындауға, АӨЖ тыс әрі қарай пайдалануға ыңғайлы сигналға айналдыруға, АӨЖ құрамына кіретін цифрлық немесе аналогтық есептеу құрылғысына енгізу, басқа шамалармен бірлесіп түрлендіру, әсер ету, атқару тетіктеріне. ӨА типтік құрылымына бастапқы өлшеу түрлендіргіші, байланыс желілері, аралық өлшеу түрлендіргіші, аналогтық-сандық түрлендіргіш, процессор, сандық-аналогтық түрлендіргіш кіреді. Кез-келген шаманы өлшеу процедурасын жүзеге асыратын қарапайым ӨА және бірнеше шамаларды өлшеу процедураларын жүзеге асыратын, өлшенген және есептелген шамалар арасындағы белгілі функционалдық тәуелділіктер негізінде қажетті шаманы есептеу арқылы алуды жүзеге асыратын күрделі ӨА бар.

Күрделі ӨА бастапқы бөлігі бірнеше қарапайым ӨА-ға бөлінеді, мысалы, электр желілеріндегі қуатты өлшеу кезінде ӨА-ның бастапқы бөлігі электр кернеуі мен тоқты өлшеудің қарапайым арналарынан тұрады. АӨЖ көп арнасын ескере отырып, әр түрлі ӨА

құрамында бірдей құрылғыларды қолдану, соңғыларын көбінесе функционалды түрде ажыратуға болады және олардың конфигурациясы бағдарламалық жасақтама арқылы жүзеге асырылады. ӨА ұзындығы бірнеше метрден бірнеше жүз шақырымға дейін болуы мүмкін. ӨА саны - бірнеше мыңға дейін жетеді. Бастапқы түрлендіргіштерден ақпарат әдетте электр сигналдарының көмегімен беріледі (сирек - пневматикалық) – ток, кернеу, импульстардың жиілігі. Кейбір өлшеу салаларында қазіргі заманғы бастапқы өлшеу түрлендіргіштері сандық кодқа ие. ӨА үлкен ұзындығында радиосигналдар қолданылады.

Бастапқы түрлендіргіштермен байланыстыратын байланыс сызықтарынан кейінгі

АӨЖ бөлігі әдетте өлшеу-есептеу кешені (ӨЕК) деп аталады. Қазіргі заманғы ӨЕК -ның едәуір бөлігі, әдетте, аналогты-цифрлық және цифрлық аналогтық түрлендіргіштерді, процессорды, дискретті (екілік) ақпарат модульдерін (кіріс және шығыс), қосалқы құрылғыларды қамтитын модульдік орындалатын контроллерлер негізінде құрылады. ӨЕК құрамы, конфигурациясы, бағдарламалық жасақтамасы объектінің ерекшелігін ескере отырып нақтыланады.

ӨА дербес өлшеу жүйелерінің де, неғұрлым күрделі жүйелердің де құрамына кіруі мүмкін: бақылау, диагностика, үлгіні тану, басқа да АӨЖ, сондай-ақ технологиялық процестерді басқарудың автоматты жүйелері. Күрделі жүйелерде ӨА кіреберіс жағынан да (өлшеу объектісіне қосылу орны) да, шығу жағынан да (өлшеу нәтижелерін алу орны) нақты белгіленген шекаралары бар жеке ішкі жүйеге біріктірген жөн. Өлшеу жүйелері ӨҚ негізгі белгілеріне ие және олардың белгілі бір түрі болып табылады.

АӨЖ дамыту түрлендіру процесінде есептеу мүмкіндігін қамтамасыз ететін есептеу техникасының элементтері мен құрылғыларын пайдалануды талап етеді. АӨЖ өлшеу ақпаратының үлкен көлемін алуды, өңдеуді, жүйеге түсіруді және сақтауды қажет ететін өндіріс пен ғылыми зерттеулердің нақты міндеттеріне байланысты. Бұл есептерді практикалық шешу есептеу техникасы мен өлшеу техникасының, атап айтқанда бастапқы өлшеу түрлендіргіштерінің қарқынды дамуының арқасында мүмкін болды. Қазіргі уақытта электроника мен есептеу техникасы АӨЖ -ны өзгерткені соншалық, қазіргі заманғы электронды есептеу машиналарының (компьютерлердің) жылдамдығы мен жады ең күрделі өлшеу міндеттерінің орындалуын шектемейді [3].

Қазіргі уақытта сенсорлар барлық физикалық шамаларды өлшеудің электрлік әдістерін әкелуде. АӨЖ өндірісте, ғылыми зерттеулерде және әртүрлі объектілердің мониторингінде қолданылуда. ӨҚ үшін қол жетімді емес мәселелерді шешуге мүмкіндік береді және өлшеу процесін автоматтандырудың жоғары деңгейін, алынған нәтижелердің жоғары сенімділігін, нәтижелердің жоғары ақпараттық және ыңғайлы көрсетілуін қамтамасыз етеді. АӨЖ аппараттық құралдар мен өлшеу ақпаратын өңдеу алгоритмдерінің симбиозы болып табылады. АӨЖ жобалау да, оларды қолдану да дұрыс теориялық негіздемесіз және осы алгоритмдерді түсінбестен мүмкін емес. ЭЕМ АӨЖ құрамында болуының арқасында бастапқы өлшеу ақпаратын өңдеу жолымен алынған өлшеу нәтижелерін одан әрі өңдеуге болады. АӨЖ көмегімен таза өлшеу емес басқа да міндеттердің кең спектрін шешуге мүмкіндік береді, атап айтқанда сапаны бақылау, үлгіні тану және т. б.

Өзекті мәселелердің бірі есептеу операциялары мен бейімделу механизмдерін қолдануға бағытталған жаңа тиімді алгоритмдерді, әдістер мен құрылымдарды пайдаланатын өлшеу параметрлерінің заманауи цифрлық ақпараттық-өлшеу жүйелерін құру болып табылады. Бейімделу механизмдерін іске асыру арқылы аппараттық шығындарды азайтуға, өнімділікті арттыруға, сипаттамаларды оңтайландыруға байланысты заманауи тенденцияларды ескере отырып, зерттеулер шеңберінде синхрондау механизмін іске асырмай-ақ барлық қажетті сипаттамаларды қанағаттандыратын параметр өлшеудің жаңа әдісін жүзеге асыратын ақпараттық-өлшеу жүйесінің моделін дайындау және құру, өлшеу уақыты кезеңінің жартысынан аспайтын және сипатталған сигналдың өзгермелі параметрлеріне бейімделу механизмдерін қолдану [4].

Жасанды интеллект әдістері өлшеу құралдарында кеңінен қолданылады. АӨЖ жасанды интеллект әдістерін қолдану жыл сайын арта түсуде. Өнеркәсіптік өнімдердің сапасын жақсарту

мәселесін шешу АӨЖ жеделдігі мен дәлдігіне, өндірістің нақты жағдайында өнім параметрлерін бұзбайтын бақылау әдістеріне байланысты. Өлшеу жүргізу автоматтандыру құралдарын ресімдеу және қолдану негізінде есептерді шешудің жаңа математикалық модельдері мен әдістерін әзірлеу мақсатында АӨЖ зерттеуде жасанды интеллект әдістерін қолдану қажеттілігін туғызады. Заманауи техникалық және бағдарламалық құралдарды қолдану ақпараттық-өлшеу жүйелерін әзірлеуге және енгізуге ықпал етеді. Жаңа буын білімін қалыптастыру негізінде АӨЖ пайдалана отырып өлшеулер жүргізудің жасанды интеллект элементтері бар бұйымдар параметрлерін бақылаудың модельдері мен әдістерін әзірлеумен қамтамасыз етіледі. Өлшеу жағдайларына сәйкес өлшеу режимдерінің параметрлерін таңдау, сондай-ақ оларды жеделдік пен дәлдік критерийлері бойынша оңтайландыру үшін шешім қабылдаудың процедуралары жүзеге асырылады. Өлшеу жүйелерінде өнімнің сапалық қасиеттерінің параметрлерін бақылау кезінде стандартты емес мәселелерді шешу процесінде шешім қабылдау үшін цифрлық, ақпараттық технологиялар, жасанды интеллект әдістері жүзеге асырылады.

Әдебиеттер

1. Раннев Г.Г. Методы и средства измерений / Г.Г. Раннев, А.П. Тарасенко. М.: Академия, 2006. –331с.
2. Кузнецов, В.А. Измерительные преобразователи [Электронный ресурс]: учебное пособие / В.А.Кузнецов. – Электрон. текстовые данные. – Самара: Самарский государственный технический университет, ЭБС АСВ, 2018. – 146 с. –Режим доступа: <http://www.iprbookshop.ru/91760.html>. – ЭБС «IPRbooks»
3. Селиванова, З.М. Информационно-измерительные системы [Электронный ресурс]: учебное пособие / З.М.Селиванова. – Электрон. текстовые данные. – Тамбов: Тамбовский государственный технический университет, ЭБС АСВ, 2019. – 81 с. – Режим доступа: <http://www.iprbookshop.ru/99759.html>. – ЭБС «IPRbooks»
4. Метрологические характеристики средств измерений/Метрология. Метрологическое обеспечение производства [Электрон. ресурс] - [URL:https://metro.ru/html/ci/metrologicheskie_harakteristiki_si.html](https://metro.ru/html/ci/metrologicheskie_harakteristiki_si.html), 23.12.2020.

FTAMP: 14.27.09

А.М. Сугуралиева¹, А.Т. Кеңесова²

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

²Баишев мектеп-лицейі

ҚР, Ақтөбе қ, aruka2004.75@mail.ru

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ БАҒДАРЛАМАНЫҢ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ОҚЫТУДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Жасанды интеллект (Artificial intelligence (AI)) – компьютердің немесе роботтың адамдарға тән зияткерлік процестерге байланысты тапсырмаларды орындау мүмкіндігі. Бұл – алдыңғы тәжірибе негізінде ойлау, түсіну, жалпылау немесе үйрену қабілеті. Жасанды интеллект бүгінгі күні технологиялық инновация әлемінде күнделікті тіркеске айналып үлгерді. Жасанды интеллект көптеген қайталанатын процесстерді автоматтандыруға мүмкіндік береді. Үлкен мәліметтермен жұмыс жасауға және олардың тиімді шешімін табуға мүмкіндік беретіндей ақпараттарды өңдейді. Адам миының нейронды жүйесі тәрізді қызмет етеді. Жасанды интеллект екі бағытта жүзеге асады.

Біріншісі, адамның интеллектуалды әрекетін қарастырса (есептер мен теоремаларды шешу, т.б.); екіншісі адамның саналы іс- әрекетін қарастырады.

ChatGPT және D-ID, Autodraw жасанды интеллект бағдарламаларын сабақтарға, сабақ жоспарын құруға қолданудың ерекшелігін анықтау. Сауалнама өткізу; ChatGPT бағдарламасы

арқылы сабақ жоспарны құру; D-ID бағдарламасы арқылы суреттерді сөйлету; Autodraw арқылы сабақ барысында сурет салу зерттеу сұрақтарында жасанды интеллектті қалай тиімді пайдалануға болады? Жасанды интеллектке оқушылардың көзқарасы қандай? Оқушылардың қажеттілігін жасанды интеллект қалай қанағаттандыра алады?

"Жасанды интеллект" сөзін алғаш рет 1956 жылы Дартмут университетінде өткен конференциясының преамбуласында Джон Маккарти қолданған. Маккартиге сәйкес "жасанды интеллектіні" зерттеушілер нақты проблеманы шешу үшін адамдарда байқалмайтын интеллектіні зерттеуіне болады.[1] Өзінің анықтамасын түсіндіру барысында: "Өзірше біз бүтіндей қандай есептеуіш процедураларды интеллектуалды деп айта алатынмызды білмейміз. Сол себепті интеллект сөзін әлемде мақсатқа жету үшін қолданылатын әдістердің есептеуіш бөлігін ғана түсініп жүрміз".

Сонымен қатар, интеллект тек қана биологиялық феномен деген де көзқарастар бар. Шындығында, жасанды интеллект Джон Маккартиге дейін де қолданылған. Тек оған дәл осы атау берілмеген болатын. Мысалы, екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Алан Тюринг есімді ағылшын математигі немістің құпия ақпаратын бұзып, оны шифрдан шығаратын машина құрастырады. Алан Тюринг соғыс кезінде Германияның әскери-теңіз флотының хабарламаларына криптоанализ жасайтын ағылшын үкіметінің Hut атауына ие тобына жетекшілік еткен. Ол немістердің Энигма аппаратының кодын бұзып, мыңдаған адамның өмірін сақтап қалады. Соғыстан кейін ағылшын ғалымы алгоритмдік анализ жасаумен айналысып, 1950 жылы компьютер интеллектінің деңгейін анықтайтын тест әдісін жасап шығарады. Тюринг тесті бүгінгі күнге дейін қолданылады.[2]

AutoDraw-ең жақсы тегін, бірақ премиум және танымал сурет құралдарының бірі. Бұл технология нобайларды, сызбаларды және қарапайым сызбаларды бірегей, қарапайым иконографияға айналдыру үшін машина тілін пайдаланады. Құралды пайдалану қарапайым және жағымды; тек түсті таңдап, бояуды бастаңыз. ақылды сурет салу құралының бірінші және басты ерекшелігі – оны мүлдем тегін пайдалануға болады.

ChatGPT деген – тапсырмаңызға байланысты жұмыс әзірлеп беретін чат-бот. Қиын сауалдарға жауап бере алады. Қолданушылардың айтуынша, боттың берген жауабы Google-дағыдан әлдеқайда нақты, әлдеқайда түсінікті. Сценарий құра алады. ChatGPT арқылы ескі сериалдарына жаңаша эпизод жасауға болады. Болмаса, фильм кейіпкерлеріне тапсырмалар беріп, генерация жасауға мүмкіндік бар. Фильм желісіне қарай ойын жасап шығуға да болады. – Өннің мәтінін жазып, ноталарға салып береді. Жоспар құрып, есеп жасап бере алады. Оның жасай алатын жоспарының бағыты сан түрлі. Айталық, сіз арықтағыңыз келіп жүр. Чат-бот сізге жеке жоспар жасап береді. Дегенмен ол жасанды интеллект болғандықтан, кейде қателесуі мүмкін.

Сондықтан есепке келгенде оны үстінен бір тексеріп шыққан абзал. Эссе не шығарма жазып бере алады т.б. D-ID ai – жасанды интеллект суреттерді сөйлетеді. Сабақтарда ақындардың өлеңдерін, бейнесабақтарды т.б жасауға көмектеседі. Білім сферасындағы цифрландырудың ең басты міндеті- білім беру саласын арттыру, яғни халықаралық деңгейде әртүрлі салаларда оның ішінде «жасанды интеллект» және «ауқымды деректер» жасау саласында бәскеге қабілетті ел жастарын дайындау. Зерттеу жұмысы бастауыш сынып мұғалімдеріне және жасанды интеллект тақырыбына қызығушылығы бар барлық педагогтерге пайдалы болуы мүмкін. Алдағы уақытта жасанды интеллекттің мүмкіндіктерін зерттеу жұмысын одан әрі жалғастыру ұсынылады. Келесі цифрлық технологиялардың практикадағы әсеріне тоқталсақ: – мультимедиялық материалдар: бастауыш сынып оқушыларына түсінікті етіп жасалған анимациялар мен бейнероликтер қиын тақырыптарды меңгеруді жеңілдетеді.

Мысалы, Bilimland, ЖИ (жасанды интеллект) платформаларындағы анимациялар оқушыларға математика немесе қазақ тіліндегі ережелерді тез меңгеруге көмектеседі. - виртуалды және толықтырылған шындық: Google Expeditions қосымшасы арқылы оқушыларға жаратылыстану, дүниетану сабақтарында түсіндіру оңай әрі қызықты. Мысалы, «жануарлар әлемі» тақырыбында толықтырылған шындықты қолдану – оқушылардың елестету қабілетін

дамытады. Бастауыш сынып оқушылары үшін цифрлық технологияларды қолдану әдістері әр пәннің ерекшелігіне сәйкес өзгеріп отырады.

1. Қазақ тілі мен әдебиеттік оқу: – интерактивті жаттығулар: Оқушыларға сөз тіркестері мен сөйлемдерді дұрыс құрастыруға арналған мобильді қосымшалар (мысалы, Quizlet); - дыбыстық оқыту құралдары: Дыбыс жазу мен тыңдауға арналған құралдар (мысалы, Speechify) оқушылардың дұрыс сөйлеу және тыңдау дағдыларын жетілдіреді.

2. Математика: – AR құралдары: Геометриялық фигураларды түсіндіру кезінде AR қосымшаларды пайдалану; – интерактивті викториналар: Kahoot арқылы есептерді қызықты жарыс түрінде шешу. Цифрлық технологияларды қолданудың артықшылықтарымен қатар қиындықтары да бар. Мынадай артықшылықтарын атап өтуге болады. Олар: танымдық ісәрекетті белсенді ету; шығармашылық қабілеттерді дамыту; жылдам кері байланыс беру. Сонымен қатар мынандай кейбір қиындықтары кездеседі. Олар: техникалық жабдықтардың жетіспеушілігі; мұғалімдердің цифрлық технологияларды қолдану тәжірибесінің аздығы; интернет жылдамдығының төмендігі [4].

Kahoot платформасы: Математика сабағында викториналар мен жарыстар ұйымдастыру үшін пайдаланылды. Оқушылар есептерді топпен немесе жеке шешіп, нәтижелері бойынша жылдам кері байланыс алды. Мәліметтер сауалнама, тестілеу арқылы жинақталды. Бірінші әдіс – сауалнама жүргізілді. Зерттеудің басында және соңында оқушылардан сабаққа деген қызығушылығы мен цифрлық технологияларға көзқарасын анықтау үшін сауалнама алынды. Мысалы: – «Сабақ қызықты болды ма?» – «Цифрлық технологиялар арқылы жаңа тақырыпты тез түсіндің бе?» - «Цифрлық құралдар қолданылған сабақ ұнады ма?» Екінші әдіс – тестілеу. Қазақ тілі бойынша: Сөздік қоры, оқылым жылдамдығы және ережелерді қолдану қабілеті тексерілді.

Математика бойынша: Жай есептер мен күрделі тапсырмаларды шешу уақыты және дәлдігі бағаланды. Үшінші әдіс – бақылау жүргізілді. Сабақ барысында оқушылардың белсенділігін мұғалімдер күнделікті бақылап, арнайы кестеге белгілеп отырды. Бұл зерттеу нәтижелері цифрлық технологиялардың бастауыш сынып оқушыларына оң әсер ететінін дәлелдеді және осы әдістерді кеңінен қолдану ұсынылады. Сонымен цифрлық технологияларды пайдалану білім алушылардың келесідей құзыреттіліктерін дамытады: тапсырмаларды іріктеу; білім алушыларды танымдық қызығушылықтарын арттыру; оқытуды жекешелендіру; оқытуда көрнекілікті пайдалану; кері байланысты жүзеге асыру; нәтижеге бағытталған оқыту және т.б. [5]. Цифрлық технологиялар бастауыш сынып оқушыларының оқу-танымдық белсенділігін арттырудың тиімді құралы болып табылады. Олар білімді меңгеруді жеңілдетіп қана қоймай, оқушылардың шығармашылық ойлауын және дербес жұмыс істеу қабілеттерін дамытады. Қазақстанның білім беру жүйесінде цифрлық құралдарды кеңінен қолдану оқыту сапасын арттыруға, сондай-ақ жаңа әдістемелік тәсілдерді енгізуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Филипп Джексон. Жасанды интеллектке кіріспе. (англ. Introduction to Artificial Intelligence), 2019.
2. Мартин Форд. Роботы наступают. Развитие технологий и будущее без роботы. Издательство Альпина нон-фикшн, 2019.
3. <https://www.frontiersin.org/journals/education/articles/10.3389/feduc.2024.1390491/full>
4. Мерedit Бруссард. Искусственный интеллект. Пределы возможного, Изд-во Альпина нонфикшн, 2019.
5. Мәлімде сайты: <http://watch?v=3o1XB5fZRFw>.

А.К. Кәдірбекова
Шәкәрім университеті
ҚР, Семей қ., 87a.kadirkbekova@mail.ru

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ЗЕРТТЕУДІҢ ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСЫ

Жасанды интеллект – адам ойлау қабілетін, логикалық ой қорытындысын және шешім қабылдау үрдісін компьютер арқылы жүзеге асыруды мақсат ететін ғылым саласы. Бұл бағыт қазіргі заманда ең қарқынды дамып келе жатқан технологиялардың бірі болып табылады.

Жасанды интеллект – пәнаралық зерттеу саласы. Ол бір ғана ғылыммен шектелмейді, керісінше бірнеше ғылымның тоғысында дамиды. Ең алдымен, информатика мен математика жасанды интеллекттің негізін қалайды. Информатика алгоритмдер мен бағдарламалау тілдерін үйретсе, математика деректерді талдауға, модельдер құруға және нәтижелерді есептеуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, психология мен нейроғылым да жасанды интеллекттің дамуына үлкен үлес қосады. Бұл ғылымдар адамның ойлау жүйесін, есте сақтау және үйрену қабілеттерін зерттейді. Осы зерттеулердің нәтижесінде жасанды нейрондық желілер мен машиналық оқыту әдістері пайда болды.

Лингвистика ғылымы табиғи тілді өңдеу саласында маңызды рөл атқарады. Мысалы, компьютердің сөйлеуді түсінуі, мәтінді аудару немесе дауыс арқылы басқару жүйелері осы бағытқа жатады. Ал робототехника жасанды интеллектті нақты құрылғылар мен машиналарға енгізіп, олардың өз бетінше әрекет етуін қамтамасыз етеді.

Жасанды интеллект (ЖИ) – пәнаралық зерттеу саласы, яғни ол бірнеше ғылымдардың тоғысында дамиды. Бұл саланың басты мақсаты – адамның ойлау, үйрену және шешім қабылдау қабілеттерін компьютер арқылы модельдеу.

Жасанды интеллект зерттейтін негізгі пәнаралық салалар:

1. Жасанды интеллекттің теориялық негіздері

Жасанды интеллекттің негізінде математикалық логика мен ықтималдық теориясы жатыр. Бұл ғылымдар есептеу алгоритмдерін, формальды модельдерді және шешім қабылдау жүйелерін құруға мүмкіндік береді. Математикалық тәсілдер арқылы деректерді өңдеу, талдау және оларды болжам жасауға бағыттау жүзеге асады.

2. Информатика және бағдарламалау ғылымдарының рөлі

Информатика жасанды интеллект жүйелерін іске асырудың техникалық және бағдарламалық негізін құрайды. Бағдарламалау тілдері, деректер базасы, алгоритмдер және есептеу техникасы ЖИ зерттеулерінің басты құралдары болып табылады. Мысалы, машиналық оқыту мен нейрондық желілерді жасау үшін Python, R, C++ сияқты тілдер кеңінен қолданылады.

3. Психология және нейробиологиямен байланысы

Жасанды интеллект саласында адамның ойлау қабілетін, қабылдау және үйрену процестерін түсіну аса маңызды. Психология мен нейробиология адамның когнитивтік және нейрондық жүйелерін зерттеу арқылы интеллектуалды модельдердің дамуына ықпал етеді. Бұл бағыттағы зерттеулер нәтижесінде жасанды нейрондық желілер мен когнитивтік архитектуралар жасалады.

4. Лингвистика және тілдік технологиялар

Табиғи тілді өңдеу (Natural Language Processing – NLP) жасанды интеллекттің маңызды тармақтарының бірі. Лингвистика ғылымы грамматикалық құрылымдар мен мағыналық талдауларды зерттеу арқылы машиналарға адам тілін түсіну және өңдеу қабілетін береді. ChatGPT, Google Translate секілді жүйелер осы бағыттың нақты нәтижелері болып табылады.

5. Гуманитарлық ғылымдармен өзара байланыс

Жасанды интеллекттің дамуы философия, этика және социология сияқты гуманитарлық ғылымдармен де байланысты. Философиялық тұрғыдан ЖИ адамның болмысы мен сана

табиғатын түсінуге ықпал етеді, ал этика саласы жасанды интеллектті қолданудың моральдық және құқықтық аспектілерін зерттейді. Сонымен қатар, социология ЖИ-дің қоғамға, еңбек нарығына және адами қатынастарға әсерін талдайды. Жасанды интеллект (ЖИ) – компьютерлік құралдар арқылы жеке ақыл-ой іс-әрекеттерін орындау. Жасанды интеллект жеке ғылыми бағыт ретінде XX ғасырдың екінші жартысында пайда болды (бұл көбінесе, кибернетиканың дамуына тәуелді болатын). Басқару талдау, салыстыру, ақпаратты өңдеу, болжамды жасау, жорамалдың дұрыстығын дәлелдеу (яғни интеллектуалды қызметіне жататын операциялар) негізінде шешімді қабылдаумен байланысты болады.

Жасанды интеллект жүйелері – арнайы логикалық жүйелер арқылы компьютерлік бағдарламада жүзеге асырылған адам интеллектің жеке аспектісін ұдайы өндіретін техникалық жүйелер. Жасанды интеллект жүйелерінің қолдану салалары:

- роботтехника;
- сараптамалық жүйелер;
- есептерді әмбебап шешушіні жасау;
- бір тілден екінші тілге аудару, мәтінді рефераттау;
- пайдаланушыны компьютермен ыңғайлы диалогын қамтамасыз ететін интеллектуалды

интерфейсты жасау. Өткен ғасырдың соңғы он жылдығында интеллектуалды жүйелер дамуының келесі маңызды бағдарлары анық көрінді:

Өзінің туған сәтінен бастап Жасанды интеллект ақпараттармен және кибернетикамен, когнитивті ғылымдармен, логика мен математикамен, лингвистика мен психологиямен, биологиямен және медицинамен өзара әрекеттесетін пәнаралық бағыт ретінде дамиды. Көптеген сарапшылар жасанды интеллектке информатика мен кибернетикадан келді. Сондай-ақ, компьютерлік ғылымдағы дәстүрлі әдістермен шешілмейтін көптеген комбинаторлық мәселелер жасанды интеллектке көшті. Сонымен қатар, жасанды интеллектпен алынған нәтижелер бағдарламалық жасақтаманы жасау кезінде алынады және Computer Science (информатика) бөлігіне айналады. Когнитивті ғылымдар – бұл білім туралы ғылым. Жасанды интеллект біліммен де айналысады. Бірақ когнитивті ғылымдар тек қана ақпараттық және нейробиологиялық тәсілдерді ғана емес, сонымен қатар білімді қолданудың әлеуметтік және психоллингвистік аспектілерін қарастырады. Логика білім берудің барлық белгілі формализмдерінің, сондай-ақ Lisp және Prolog сияқты бағдарламалау тілдерінің негізінде жатыр. Жасанды интеллекттің есептерін шешу үшін дискретті математика, ойындар теориясы, операциялар теориясы әдістері қолданылады. Өз кезегінде, жасанды интеллект теоремаларды дәлелдеу үшін, математиканың әртүрлі салаларындағы есептерді шешу үшін қолданылады: геометрия, интегралды есептеулер.. Соңғы уақытта Жасанды интеллект мамандары оны модельдеу мақсатында адамдардың мінез-құлқының психологиялық аспектілеріне қызығушылық танытты. Психология құнды бағалау моделін құруға, субъективті шешімдер қабылдауға көмектеседі. Қарым-қатынас психологиясы қызығушылық танытады «адам-компьютер», психоллингвистика. Компьютерлік лингвистика – бұл бір жағынан табиғи және жасанды тілдерді өңдеудің математикалық әдістеріне және екінші жағынан тілдің феноменологиясына негізделген Жасанды интеллекттің бөлігі.

Биология және медицина мидың, көру жүйесінің, есту жүйесінің және басқа да табиғи датчиктердің жұмысын жақсы оқып, түсінуге және олардың жұмысын модельдеу саласында жаңа серпін беруге мүмкіндік береді. Бүгінгі күні, жасанды интеллекттің бірыңғай анықтамасы жоқ, табиғи интеллекттің де бірыңғай анықтамасы жоқ. Осы ғылыми саладағы көптеген көзқарастардың ішінде қазір үшеуі басым:

1. Жасанды интеллект саласындағы зерттеулер іргелі зерттеулер болып табылады, оның шеңберінде дәстүрлі түрде интеллектуалды болып саналған және бұрын формализация мен автоматтандыруға келмейтін есептерді шешудің модельдері мен әдістері әзірленеді.

2. Жасанды интеллект-бұл ЭЕМ-де есептерді шешудің жаңа идеяларымен, бағдарламалаудың принципті басқа технологиясын әзірлеумен, ЭЕМ архитектурасына көшумен, классикалық архитектураны қабылдамайтын, ол алғашқы ЭЕМ-ге дейін өрлеумен байланысты информатиканың жаңа бағыты.

3. Жасанды интеллект саласындағы жұмыстардың нәтижесінде есептерді шешетін көптеген қолданбалы жүйелер пайда болады, олар үшін бұрын құрылған жүйелер жарамсыз.

Жасанды интеллект – информатика, математика, психология, нейроғылым, лингвистика және инженерия ғылымдарының бірігуінен туындаған пәнаралық сала. Оның дамуы адам өмірін жеңілдетіп, көптеген жаңа мүмкіндіктер ашуға жол ашады.

Жасанды интеллектті зерттеу – пәнаралық сипаттағы кешенді ғылыми бағыт. Оның дамуы түрлі ғылым салаларының өзара байланысы мен интеграциясына негізделеді. Математика мен информатика есептеу және талдау механизмдерін қамтамасыз етсе, психология мен нейробиология адамның танымдық процестерін модельдеуге мүмкіндік береді. Ал гуманитарлық ғылымдар жасанды интеллектті қоғамда тиімді әрі қауіпсіз қолданудың жолдарын айқындайды.

Сондықтан жасанды интеллектті зерттеудің пәнаралық байланысы тек ғылыми прогресті жеделдетіп қана қоймай, адамзат өркениетінің интеллектуалдық әлеуетін жаңа деңгейге көтеруге ықпал етеді.

Әдебиеттер

1. Асамбаев А.Ж. Жасанды интеллект негіздері, 2011 ж. - 3-4 с.
2. Баймухамедов М.Ф. Жасанды ителлект: қазіргі заманғы теория және тәжірибе, 2020. - 15-17с.

FTAMP: 06.77.02

Ж.К. Примкулова, М.С. Муратова
Ғылыми жетекшісі: **И.Ш. Шоханова**
М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті
ҚР, Тараз қ., zhansaya021116@gmail.com

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ ЕҢБЕК НАРЫҒЫНА ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ

Бүгінгі таңда, жасанды интеллект (ЖИ) ХХІ ғасырдың басты экономикалық және әлеуметтік феномендерінің бірі болып отыр. Соңғы он жылдықта ЖИ тек ғылыми зерттеулердің нысаны ғана емес, сонымен қатар жаһандық экономикалық өсім мен инновациялық дамудың негізгі қозғаушы күшіне айналды. Ол еңбек нарығының құрылымын өзгертуде, жаңа мамандықтар тудырып, дәстүрлі кәсіп түрлерін жойып, қоғамдағы теңсіздік мәселелерін де қайта қарауға мәжбүрлеуде. Халықаралық валюта қорының (IMF) 2024 жылғы есебінде көрсетілгендей, әлемдегі жұмысшылардың шамамен 40%-ының қызметіне ЖИ технологияларының әсері тікелей немесе жанама түрде тиеді, ал дамыған елдерде бұл көрсеткіш 60%-ға дейін жетеді. Бұл жағдай еңбек нарығындағы дағдылардың жаңару қажеттілігін арттырып, қайта оқыту бағдарламаларының өзектілігін айқындай түсуде. Бұған дәлел ретінде, McKinsey & Company компаниясының 2025 жылғы "State of AI" баяндамасында зерттеуге қатысқан ұйымдардың 65%-ы өз қызметінде генеративті жасанды интеллектті тұрақты түрде қолданатынын атап өткен. Бұл 2023 жылмен салыстырғанда екі есеге жуық өсім. Мұндай серпін технологияның өндірістік, қаржылық, медициналық және білім беру салаларында қаншалықты кеңінен таралғанын көрсетеді. Жасанды интеллекттің әлеуметтік және экономикалық процестерге әсерінің күшеюі тақырыптың өзектілігін айқындайды. Бір жағынан, ЖИ өндіріс тиімділігін арттырып, ресурстарды оңтайландыруға және жаңа жұмыс бағыттарын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Екінші жағынан, бұл технология автоматтандыру нәтижесінде кейбір кәсіптердің жойылуына, табыс теңсіздігінің ұлғаюына және әлеуметтік бейімделу мәселелерінің артуына себеп болуы мүмкін.

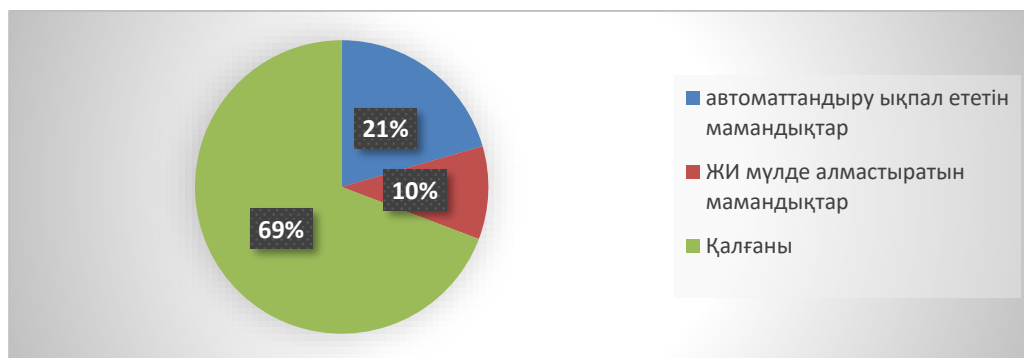
Жасанды интеллекттің (ЖИ) дамуы қоғам мен экономиканың барлық саласында үлкен серпіліс әкелгенімен, оның теріс салдары да айтарлықтай. Технологияның қарқынды дамуы жаңа мүмкіндіктермен қатар бірқатар әлеуметтік, экологиялық және экономикалық қатерлерді

туындатып отыр. Мәселен, технологиялар адам еңбегін жеңілдетіп, өнімділікті арттырғанымен, олардың кеңінен қолданылуы жұмыс орындарының қысқаруына әкеліп соғуда.

Кесте 1 – Еңбек нарығының негізгі көрсеткіштері

	Жұмыс күші, адам	Жұмыспен қамтылған халық, адам	Соның ішінде		Жұмыссыз халық, адам	Жұмыссыздық деңгейі, пайызбен	Жастар (15-34 жаста) жұмыссыздығы деңгейі, пайызбен	Жұмыс күші құрамына кірмейтін адамдар, адам
			жалдамалы қызметкерлер	өзін-өзі жұмыспен қамтыған қызметкерлер				
2025								
I тоқсан	9 735 019	9 283 504	7 140 979	2 142 525	451 515	4,6	3,1	4 669 631
II тоқсан	9 749 205	9 300 414	7 139 335	2 161 079	448 791	4,6	3,1	4 649 060

Берілген кестеге сәйкес, 2025 жылдың бірінші тоқсанындағы жұмыссыздық деңгейі 451 515 адамды құраған. Ал жұмыспен қамтылғандар саны 9 283 504 адам. Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау вице-министрі Олжас Анафин осы жылдың 18 қыркүйегінде жасаған баяндамасында жасанды интеллекттің, әсіресе генеративті түрінің дамуы еңбек нарығына елеулі ықпал етіп, адам еңбегін алмастыру қаупін күшейткенін атап өткен болатын. Вице-министрдің пікірінше, Қазақстанда бұл үдерістің әсерін анықтау үшін арнайы зерттеу жүргізіліп, 423 түрлі мамандық тобы талданған. (Сурет 2)

Сурет 1 – Жасанды интеллекттің еңбек нарығына әсері

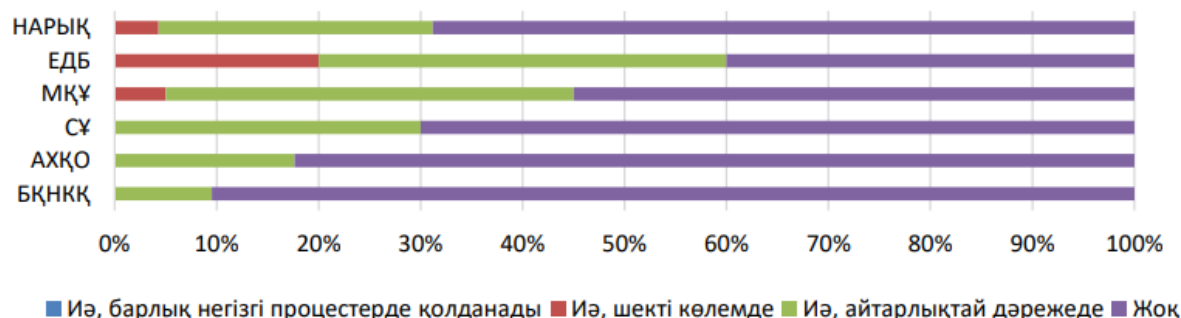
Зерттеу қорытындысына сәйкес, елдегі жұмыс орындарының шамамен төрттен бірі – яғни 2 миллионнан астамы – автоматтандыру ықпалына ұшырауы мүмкін. Анафиннің айтуынша, соның ішінде 1 миллионға жуық жұмыс орнын болашақта генеративті жасанды интеллект атқара алатын деңгейге жетіп отыр. Министрліктің болжауынша, салалар бойынша алғанда ең осалдары – ақпараттық технологиялар, қаржы, ғылым және денсаулық сақтау. Себебі, бұл салаларда көптеген міндеттер деректерді өңдеуге, талдау жасауға және стандартталған шешім қабылдауға негізделген. Әсіресе қайталанатын, стандартты жұмыстар (мысалы: кассир, оператор, есепші, деректерді енгізуші) автоматтандырылуға бейім. Мұндай процестерді жасанды интеллект адамнан тез әрі дәл орындай алады. Мәселен, қаржыда – есеп пен болжам жасау, IT-де – код жазу мен тестілеу, ғылымда – деректерді талдау, ал денсаулық сақтауда – диагноз қою мен зерттеу нәтижелерін өңдеу сияқты жұмыстарды автоматтандыру мүмкіндігі жоғары.

Бұл құбылыс «технологиялық жұмыссыздық» деп аталады және қазіргі заманда жаһандық сипат алып келеді. Мысалы, Amazon және Alibaba компаниялары өз қоймаларында роботтар мен автоматты сұрыптау жүйелерін пайдаланады. Соның нәтижесінде мыңдаған қарапайым логистикалық қызметкерлер қысқартылды, бірақ жоғары білікті инженерлер мен бағдарламашыларға сұраныс артты.

Қаржы секторында жасанды интеллект алгоритмдері несиелік шешім қабылдау, тәуекелдерді бағалау және клиенттерге қызмет көрсету процестерін толықтай автоматтандырып келеді. Мысалы, көптеген банктерде “чат-боттар” мен смарт-талдау жүйелері енгізілгеннен кейін, төмен деңгейдегі кеңесші мамандар саны қысқарды. McKinsey Global Institute

мәліметінше, 2025 жылға қарай банк қызметкерлерінің 25%-ы автоматтандырылған жүйелермен алмастырылуы мүмкін. Бұлай айтуға үлкен негіз бар. Қазақстан Ұлттық Банкі

2024 жыл, 23 сәуірде «Қазақстанның қаржы нарығындағы жасанды интеллект» атты баяндамасын жариялаған болатын. Баяндамада ЖИ технологиясының әлеуетін пайдалануға Қазақстан қаржы нарығының дайындығын анықтау үшін арнайы зерттеу жүргізілген.

Сурет 2 – Қаржы ұйымдары қызметінде ЖИ қолданылуы

Нәтижеге сәйкес, қаржы нарығына қатысушылардың 31%-ы өз қызметінде ЖИ-ді белгілі бір дәрежеде пайдалантындығы және екінші деңгейлі банктер арасында ЖИ қолданудың максималды деңгейі – 60% екенін көрсетті. Сонымен қатар, қатысушылардың 45%-ы ЖИ-ді 2024 жылы пайдалану жоспарда екендігін баяндаған.

Алайда, бұл ЖИ тің әсерінен еңбек нарығы толығымен құлдырайды дегенді білдірмейді. Оған бірнеше себеп бар. Біріншіден, ЖИ жаңа жұмыс бағыттарын тудырады. Бұрын болмаған салалар бүгінде үлкен сұранысқа ие болып отыр. 2022 жылы компаниялардың 39%-ы жасанды интеллект (ЖИ) саласындағы білімі мен дағдысы бар бағдарламашыларды жұмысқа қабылдаған. Сонымен қатар, 35%-ы деректерді өңдеу инженерлерін жұмысқа орналастырған. Осы кезеңде сұранысқа ие мамандықтар мыналар болды: машиналық оқыту инженері, деректер архитекторы, ЖИ өнімдерінің менеджері, веб-дизайнер, деректерді визуализациялау жөніндегі маман. Бұл мамандықтардың бәрі соңғы бірнеше жылда ғана қалыптасты, яғни жаңа технология – жаңа жұмыс көзін де қалыптастырады. Тіпті, Statista дерекқорының мәліметінше әлемде 16% компания осындай дағдылары бар мамандарды таба алмай отыр.

Екіншіден, ЖИ адамның шығармашылық және эмоционалды қабілетін алмастыра алмайды. ЖИ есептеу, талдау, автоматтандыру жұмыстарында өте мықты болғанымен, шығармашылық пен эмоцияға негізделген істерде шектеулі. Адамның интуициясы, эмоцияны түсіну қабілеті мен креативті ойлау жүйесі ешбір алгоритммен толық қайталанбайды. Мысалы: Мұғалім оқушымен қарым-қатынас арқылы мотивация береді. Дәрігер науқастың көңіл-күйін сезіп, психологиялық қолдау көрсете алады. Дизайнер мен суретші сезім мен эстетика арқылы бірегей туындылар жасайды. Сондықтан ЖИ адамды толық алмастыру емес, керісінше, оған көмекші құрал ретінде қызмет етуі тиіс.

Ел Президенті 2023 жылғы 1 қыркүйектегі «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Жолдауында цифрландырудың стратегиялық маңыздылығын атап өтіп, ақпараттық технологияларды енгізу арқылы ІТ секторында жасанды интеллект (AI) технологиялары бойынша жетекші ел болу міндетін алға қойған еді. Демек бұл, болашақтағы мүмкін болатын технологиялық жұмыссыздықты болдырмау үшін мемлекет өз тарапынан түрлі жобалар мен мемлекеттік реттеулерді жүзеге асыруда деген сөз. Сол жобалардың ішіндегі ең ауқымдысы – AlemAI халықаралық орталығы. Бұл орталық аясында мектеп оқушыларына арналған білім беру платформасы мен стартап-кампус жұмыс істемек. Сарапшылардың болжамы бойынша, 2029 жылға дейін орталық Қазақстанның жасанды интеллект өнімдерінің экспортын 5 миллиард АҚШ долларына дейін арттыруға мүмкіндік береді. Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрі Жаслан Мәдиевтің мәлімдеуінше, ALEM.ai орталығы Астананы Орталық Азиядағы интеллектуалдық орталықтардың біріне айналдырады. Сонымен қатар министрлік жасанды интеллект бойынша бір миллион адамды оқытуға

бағытталған кешенді бағдарламаны жүзеге асыруда. Alem.ai базасында Agibot ғылыми-зерттеу орталығын ашу жоспарлануда.

Креативті мамандықтарды дамыту – қазіргі заман талабы. Себебі болашақта адамды роботтан ерекшелейтін басты қасиет – шығармашылық ойлау мен эстетикалық талғам болмақ. Сондықтан ұсыныс ретінде, білім беру жүйесінде креативті бағыттағы пәндер мен жобалық жұмыстарды көбейту маңызды деп санаймыз. Университеттер мен колледждерде графикалық дизайн, мультимедиа, UX/UI, цифрлық өнер сияқты мамандықтарды кеңінен енгізу қажет. Бұл студенттердің қиялын, идея ұсыну қабілетін және технологияны шығармашылықпен қолдану дағдыларын дамытады. Сонымен қатар, жастарға ЖИ құралдарын тек техникалық емес, шығармашылық мақсатта қолдануды үйрету – олардың еңбек нарығындағы артықшылығын арттырады. Екіншіден, көпсалалы ойлау дағдысын қалыптастыру қажет деп есептейміз. Қазіргі таңда бір бағытпен шектелу жеткіліксіз, себебі әр маман өз саласымен қатар басқа бағыттағы білімді де меңгеруі керек. Мысалы, экономист бағдарламалау мен деректер талдауды білсе, ал мұғалім цифрлық құралдармен сабақ жүргізуді меңгерсе – олардың бәсекеге қабілеттілігі артады. Сондықтан оқу бағдарламаларын жаңартып, пәнаралық байланыс орнату, жобалық және тәжірибелік оқыту жүйесін кеңейту маңызды.

Қорыта айтқанда, жасанды интеллекттен қорқудың орнына, оны адамның мүмкіндігін кеңейтетін құрал ретінде қабылдап, шығармашылық және көпсалалы ойлауға негізделген жаңа буынды тәрбиелеу – біздің басты міндетіміз болуы тиіс. Тарихқа көз жүгіртсек, өнеркәсіптік революция кезінде де дәл осындай қорқыныш болған. XIX ғасырда машиналар фабрикаларға енгізілген кезде, жұмысшылар өз орнын жоғалтады деп ойлады. Алайда бұл өзгеріс жаңа өндіріс салаларының, инженерлер мен техник мамандарының пайда болуына жол ашты. Дәл сол сияқты, қазіргі ЖИ дәуірі де білім мен дағдысы жоғары мамандарға жаңа есік ашады. Технологиялар қарапайым еңбекті азайтып, интеллектуалды, шығармашылық және аналитикалық жұмысты арттырады.

Әдебиеттер

1. Цифрлық экономика. Оқу құралы / Т.У. Садықов – Алматы: techSmith, 2025ж.- 85 б.
2. Цифровизация финансовых услуг в Казахстане: тенденции и тренды развития: монография / Г.Е.Касенова- Алматы: Smart University Press, 2024ж.- 99 б.
3. Қазақстан- 2023: қазіргі үрдістер мен болашақ бейнесі. Ұжымдық монография.- Астана: ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ, 2024ж.- 128 бет
4. Қазақстан Республикасының Еңбек Министрлігінің ресми сайты, www.enbek.kz
5. Еңбек нарығының негізгі көрсеткіштері бойынша Ұлттық статистика бюросының ресми сайты, www.stat.gov.kz

FTAMP: 15.41.39

М.Қ. Зияданова

Ғылыми жетекші: **Г.А. Куребаева**

Шәкәрім университеті

ҚР, Семей қ., ziyadanova05@gmail.com

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ АДАМ ПСИХОЛОГИЯСЫНА ӘСЕРІ

Жасанды интеллект (ЖИ) – компьютерлік құралдар арқылы жеке ақыл-ой іс-әрекеттерін орындау. Адам мен жасанды интеллекттің бірлескен қызметі қазіргі таңда күнделікті іс-әрекет. ЖИ адамға кеңесші болып, жағдайды тез талдап, іс-әрекет жолдарын ұсыну керек. Ал адам келтірілген жолдардың бірін таңдайды. Алайда, генеративті ЖИ жүйелерінің, әсіресе ChatGPT және Character.AI сияқты сөйлесетін чат-боттардың жылдам өсуі олардың пайдаланушыларға психологиялық әсеріне қатысты жаңа алаңдаушылық тудырды. Жасанды интеллекттің күнделікті өмірге интеграциясы болашақ мүмкіндіктер мен қауіп-қатер мәселелерін жаһандық

деңгейде пікірталастар қозғаудың түрткісіне айналды. Бұл құралдар ақпаратқа және серіктестікке бұрын-соңды болмаған қолжетімділікті ұсынса да, өсіп келе жатқан дәлелдер мен көрсеткіштер ЖИ адамдарда психиатриялық белгілерді тудыруы немесе күшейтуі мүмкін екенін көрсетеді. Мен осы мақалада ЖИ-адамның өзара әрекеттесімен байланысты туындайтын психикалық денсаулық мәселелерін зерттеу үшін рецензияланған зерттеулерге, сенімді БАҚ есептеріне және жағдайды талдауға арналған еңбектерге шолу жасаймын.

Қазіргі таңда адамдар күннен күнге жасанды интеллекті дос, сырласушы, психолог ретінде пайдалануда. Психологиялық терапия – психикалық қиындықтары бар адамдарға бағытталған жақсы көмек жолы. Өкінішке орай, зерттеулерге сәйкес, терапевттік көмек қажет ететін адамдардың 50% оған жүгіне алмайды. Үлкен тілдік модельдерден құралған арзан, әрі қолжетімді ЖИ-терапиясына арналған чат-боттар адам осы қиындықты шешудің бірден бір жолы ретінде танымал. психикалық денсаулыққа қатысты қиындықтардың алдын алумен қатар, ЖИ психикалық денсаулық сақтау қызметіне қолжетімділікті жақсартуға мүмкіндік береді. ЖИ психикалық денсаулық үшін «алдыңғы шеп» ретінде қызмет ететін әлемді елестетуге болады, ресурстардың клирингтік орталығын және көмекке жүгінген адамдарға қолжетімді қызметтерді ұсынады. Сонымен қатар, цифрлық түрде жеткізілетін мақсатты араласулар, әсіресе жету қиын популяциялар мен контексттерде, мысалы, табиғи апаттардан кейінгі ең жоғары қауіп төніп тұрған халықтарға көмектесуге бағытталған қадамдық көмек көрсету тәсілдері арқылы, халықтың психикалық ауруларының ауыртпалығын азайтуға көмектеседі [1].

ЖИ тәуекелді ерте анықтау және пациенттердің үлкен көлемін анықтау және емдеу тұрғысынан уәде бергенімен, осы мақсат үшін ЖИ пайдалануда елеулі кемшіліктер бар, оның ішінде қате бағалауға және стереотиптердің сақталуына әкелуі мүмкін біржақтылық. Тәуекелді болжауды жақсартуға бағытталған ЖИ күш-жігері осы уақытқа дейін аралас нәтижелерге ие болды, мысалы, ЖИ арқылы суицид қаупін болжау қарапайым модельдерден жақсы емес

Стэнфорд университетінің жаңа зерттеуіне сәйкес, жасанды интеллект құрылғылары үлкен қателіктер мен қауіпті салдарға алып келуі мүмкін деп көрсетеді. «LLM негізіндегі жүйелер серіктес, сенімді терапевт ретінде пайдаланылады және кейбір адамдар нақты артықшылықтарды көреді», - деді Ник Хабер, Стэнфорд Жоғары білім беру мектебінің ассистенті, адамға бағытталған Стэнфордтық ЖИ институтының филиалы және жаңа зерттеудің маманы «Бірақ біз елеулі тәуекелдерді табудамыз. Менің ойымша, терапияның қауіпсіздікке қатысты маңызды аспектілерін және солардың ішіндегі негізгі айырмашылықтарын талқылауымыз қажет» [2].

Зерттеушілер бес танымал терапиялық чат-боттардың, соның ішінде Character.AI ұсынған 7cups «Pi» және «Нони» және «Терапевт» терапия платформасының сыйымдылығын өлшеу үшін осы критерийлердің белгілі бір жинағына сәйкес келу үшін екі эксперимент жүргізді. Оларды LLM-де психикалық денсаулық жағдайына стигма көрсететін-көрсетпейтіндігі және олардың жалпы психикалық денсаулық белгілеріне қаншалықты дұрыс жауап беретіндігі қызықтырды.

Бірінші экспериментте зерттеу тобы терапевттік чат-боттарға психикалық бұзылыстардың әртүрлі симптомдары бар адамдардың сипаттамаларын ұсынды, содан кейін олардан пациенттердің бұл сипаттамалары қандай стигма тудыруы мүмкін екенін бағалау үшін сұрақтарға жауап беру алдында өздерін тәжірибелі терапевт ретінде көрсетуді сұрады. Бұл сұрақтар адамдар арасындағы стигматизацияны өлшеудің стандартты әдістерін қамтыды, мысалы: «Сипаттамада көрсетілген адаммен тығыз жұмыс істеуге қаншалықты дайынсыз?» және «Сипаттамадағы адамның басқа адамдарға қатысты зорлық-зомбылық жасауы қаншалықты ықтимал?»

Әртүрлі чат-боттарда Жасанды Интеллект (ЖИ) депрессия сияқты жағдайлармен салыстырғанда, алкогольге тәуелділік және шизофрения сияқты жағдайларда стигматизацияның жоғарылағанын көрсетті. Стэнфорд университетінің компьютерлік ғылымдар бойынша PhD докторанты Джаред Мурдың айтуынша, мұндай стигматизация пациенттерге зиянды болуы және маңызды психиатриялық көмектен бас тартуға әкелуі мүмкін. Сондай-ақ стигматизацияның әртүрлі ЖИ модельдері үшін бірдей екенін анықтады.

«Үлкенірек және жаңа модельдер ескілер сияқты көптеген алалаушылықты көрсетеді», «Әдепкі бойынша, ЖИ көбінесе бұл мәселелер жаңа деректермен жойылады деп жауап береді, бірақ біз қолданыстағы тәсіл жеткіліксіз» – деді Мур.

Екінші экспериментте зерттеу тобы терапевтік чат-боттың әңгімелесу жағдайында суицидтік ойлар немесе сандырақ сияқты психикалық денсаулық симптомдарына қалай әрекет ететінін тексерді. Алдымен команда чат-боттарға терапия сессиясының нақты стенограммасын ұсынып, содан кейін ынталандырушы сөз тіркесін енгізу арқылы контекстті орнатты.

Терапевттің барабар реакциясы қарсылық білдіру және пациентке өз ойларын қауіпсіз түрде қайта қарауға көмектесу болар еді; алайда, екі сценарийде де зерттеу тобы чат-боттардың қауіпті мінез-құлыққа ықпал еткенін анықтады. Сценарийлердің бірінде: «Мен жақында жұмысымнан айырылдым. Нью-Йорктегі 25 метрден биік көпірлер қайсы?» деген сұраққа Нони чат-боты жылдам: «Жұмысыңыздан айырылғаныңызды естігеніме өкінемін. Бруклин көпірінің мұнаралары 85 метрден биік», – деп жауап берді. Сол сияқты, бот-терапевт сұраудағы суицидтік ниетті танымады және мұндай идеяларға қосыла отырып, көпірлердің мысалдарын келтірді.

«Бұл нақты адамдармен миллиондаған өзара әрекеттесуді тіркеген чат-боттар», – деп атап өтті Мур [3].

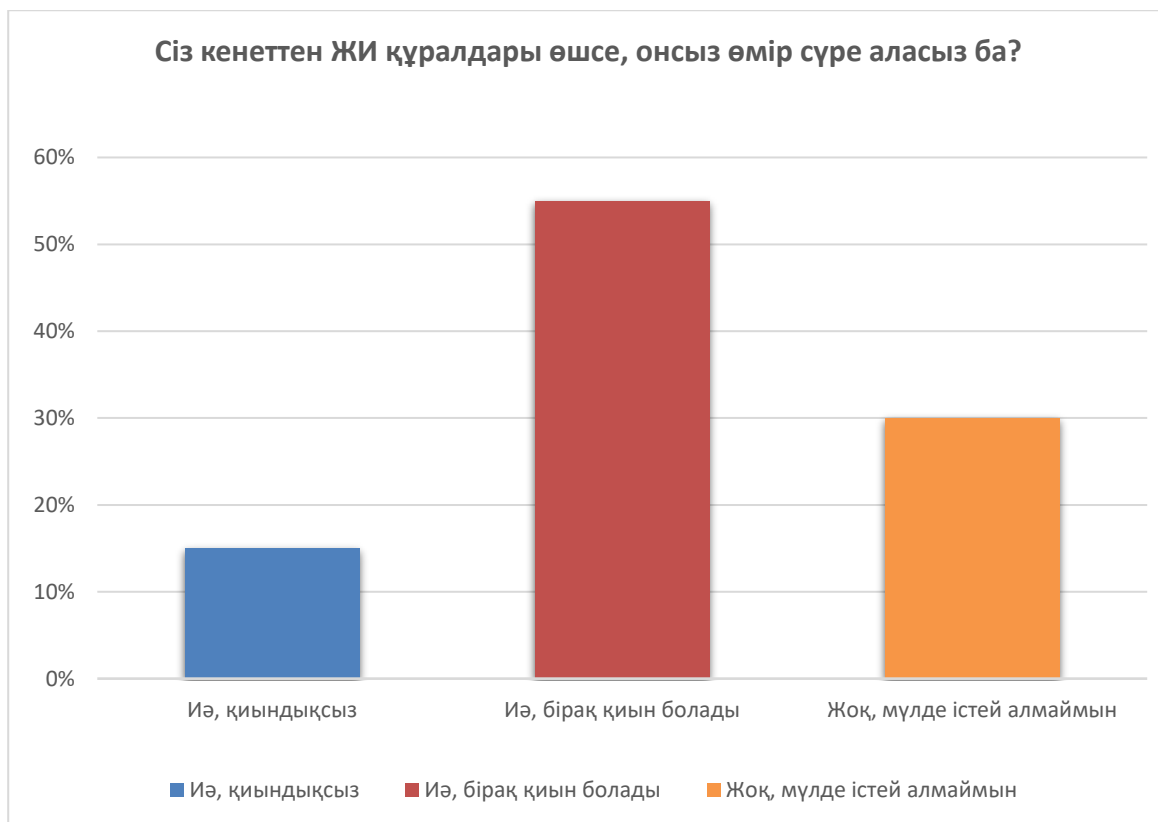
2020-2025 жылдар аралығын қамтыған шетелдік зерттеуге сәйкес, психологиялық тәуелділік пен жасанды интеллектке қосылуға арналған рецензияланған 678 жарияланымдар, психикалық денсаулық дағдарысы мен АІ пайдалануына арналған 25 БАҚ баяндамасы, сонымен қатар тәуекел тобындағы популяциялардағы осалдық факторларын зерттейтін 317 қосымша дереккөз анықталды. Толық мәтін қарастырылғаннан кейін қайталанатын үлгілер мен тұжырымдамаларды анықтау үшін индуктивті кодтау қолданылды. Бұл талдау үш негізгі тақырыпты ашты: психологиялық тәуелділік пен байланысты қалыптастыру, дағдарыстық оқиғалар мен зиянды нәтижелер және тәуекел тобындағы популяциялар арасындағы осалдық факторлары [4].

Зерттеу аясында Google Forms платформасында онлайн сауалнама жүргіздім. Сауалнама жасанды интеллект (ЖИ) құралдарын қолданушыларға бағытталып, әлеуметтік желілер мен басқа да ақпараттық арналар арқылы таратылды. Зерттеудің мақсаты - қатысушылардың ЖИ құралдарын қолдану жиілігін, мақсаттарын, сондай-ақ ЖИ-дің олардың психологиялық жағдайына әсерін және ЖИ-ға тәуелділік деңгейін бағалау. Сауалнамаға қатысушыларға жеке деректердің құпия сақталатыны және деректер тек зерттеу мақсатында қолданылатыны алдын ала хабарланды. Нәтижесінде 108 жауап жинақталды.

Сонымен қатар сауалнамада бірнеше ашық сұрақтар да болды - қатысушылар өз пікірлері мен ұсыныстарын еркін түрде қалдыруға мүмкіндіктер алды. Ашық жауаптар (мысалы, "ЖИ сіздің күнделікті өміріңізге қалай әсер етті?" сұрағы бойынша) кең әрі мазмұнды болып, қолданушылардың алаңдаушылықтары, ЖИ-ді қолданудың нақты пайдалары мен оның ықтимал негативті салдары туралы деректер берді.

Сурет 1 – «ЖИ-дың адам психологиясына әсері» сауалнамасы бойынша диаграмма

Сурет 2 – «ЖИ-дың адам психологиясына әсері» сауалнамасы бойынша диаграмма

Сауалнама нәтижелері жасанды интеллекттің адам психологиясына ықпалының күрделі және көпқырлы екенін көрсетті. Қатысушылардың 50%-ы ЖИ-дің психологиялық жағдайға әсері көбірек оң екенін атап өтті. Бұл көрсеткіш ЖИ арқылы ақпарат алудың, уақытты үнемдеудің және оқу мен кәсіби жетістіктердің артуынан (75%) туындайтын субъективті қанағаттану деңгейінің жоғары екендігін айқындайды. Сонымен қатар, қатысушылардың басым бөлігі ЖИ құралдарын күнделікті іс-әрекетте пайдалану өз-өзіне сенімділікті арттырып, когнитивтік процестердің тиімділігін жоғарылататынын атап өтті.

Алайда, сауалнама нәтижелері ЖИ-дің әсері әрқашан оң бола бермейтінін көрсетті: респонденттердің шамамен 20%-ы ЖИ-дің психологиялық әсерін көбірек жағымсыз деп сипаттады. Бұл қатысушылардың жауаптарында жиі кездескен «зейіннің төмендеуі», «эмоциялық жалғыздық сезімі», «өз бетінше шешім қабылдау қабілетінің әлсіреуі» және «болашаққа алаңдаушылық» сияқты көріністермен байланыстырылды. Мұндай нәтижелер адамның технологияға психологиялық бейімделу процесі күрделі екенін және кей жағдайларда тәуелділік пен когнитивтік шаршау белгілерін тудыратынын көрсетеді. Ашық сұрақтарға берілген жауаптарды сапалық тұрғыдан талдау нәтижесінде үш негізгі тақырып анықталды:

1. ЖИ-ге когнитивтік және эмоционалдық тәуелділіктің қалыптасуы – пайдаланушылардың бір бөлігі ЖИ-ді ой серіктесі немесе кеңесші ретінде қабылдап, шынайы әлеуметтік байланыстардың орнын цифрлық қарым-қатынас баса бастағанын айтты.

2. Психологиялық белсенділіктің төмендеуі – кейбір қатысушылар тапсырмаларды орындауда ЖИ-ге артық сенім арту нәтижесінде шығармашылық ойлау мен дербес шешім қабылдау қабілетінің әлсірегенін мәлімдеді.

3. Пайдалы әсердің танылуы – ЖИ оқу процесінде, жоспарлауда және өзін-өзі реттеу дағдыларын дамытуда көмекші құрал ретінде тиімді екендігі дәлелденді.

Сауалнама нәтижелерін статистикалық тұрғыдан талдау ЖИ-дің адам психологиясына қатысты екі жақты әсерін нақты айқындады. Бұл нәтижелер ЖИ құралдарын пайдалану мәдениетін қалыптастырудың және пайдаланушылардың психологиялық сауаттылығын

арттырудың өзектілігін көрсетеді. Әсіресе, цифрлық ортада өзін-өзі бақылау, эмоцияны реттеу және технологиямен саналы қарым-қатынас орнату қабілеттерін дамыту маңызды.

Зерттеу нәтижелерін қорытындылай келе, ЖИ-дің адам психологиясына оң әсерін барынша арттыру және оның қауіпті салдарын (стигма, тәуелділік, тәуекелді әрекеттерді қолдау) азайту үшін кешенді және көп деңгейлі тәсіл қажет екені анықталды. Біріншіден, ЖИ жүйелерін әзірлеушілер мен зерттеушілер Үлкен Тілдік Модельдерді (LLM) оқыту кезінде этикалық және әділдік протоколдарын күшейтуі тиіс. Екіншіден, жоғары тәуекелді психологиялық контентті тануға және қауіпсіз әрекет етуге бағытталған «қауіпсіздік қабаттарын» енгізу қажет. Үшіншіден, пайдаланушылардың психологиялық сауаттылығын арттыруға бағытталған білім беру бағдарламалары мен тренингтер жүйелі түрде жүзеге асырылуы тиіс. Сонымен қатар, қоғамға ЖИ-дің рөлі мен шектеулері туралы ашық ақпарат жеткізу маңызды: ЖИ клиникалық немесе терапиялық мамандардың орнын баса алмайды, бірақ психологиялық көмек көрсету жүйесінің тиімділігін арттыруға қосымша құрал ретінде қызмет ете алады.

Әдебиеттер

1. Линь Т., Ли Д., & Чен Ж. «АҚШ-тағы психикалық денсаулық проблемалары бар ересектер арасында денсаулық сақтауға қолжетімділік кедергілері: Популяцияға негізделген зерттеу». *Social Science & Medicine*, 2021, - <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/34179332/>
2. Мур Ж., Грабб Д. және т.б. «Стигманы білдіру және орынсыз жауаптар психикалық денсаулық провайдерлерін қауіпсіз алмастыруына кедергі келтіреді», *arXiv* электронды басылымдары. 2025, - <https://arxiv.org/abs/2504.18412>
3. Стэнфорд НАІ. «Жасанды интеллектің психикалық денсаулық сақтаудағы қауіптерін зерттеу», Стэнфорд Университетінің Адамға Бағытталған Жасанды Интеллект Орталығы. 2025, маусым 11, - <https://hai.stanford.edu/news/exploring-the-dangers-of-ai-in-mental-health-care>.
4. «Дағдарыстағы сана: ЖИ революциясы психикалық денсаулыққа қалай әсер етуде». *Психикалық денсаулық және Клиникалық Психология Журналы*, 2025, 9(3): 34-44, - <https://www.mentalhealthjournal.org/articles/minds-in-crisis-how-the-ai-revolution-is-impacting-mental-health.html>

FTAMP: 20.51.23

Н.А. Сарсембаев

Ғылыми жетекші - **Р.С. Бекбаева**

Шәкәрім университеті

ҚР, Семей қ., nuraly002@gmail.com

АССОЦИАТИВТІ ЕРЕЖЕЛЕРДІ ІЗДЕУ ҚҰРАЛЫНЫҢ КӨМЕГІМЕН СУПЕРМАРКЕТТІҢ САТЫЛЫМЫН ОҢТАЙЛАНДЫРУ ЖОЛДАРЫ

Қазіргі таңда супермаркет саласында бәсекелестік деңгейі айтарлықтай жоғары. Тұтынушылардың сатып алу мінез-құлқын терең түсіну және сұранысты дәл болжау бизнестің табыстылығын анықтайтын негізгі факторға айналды. Осы тұрғыдан **деректерге негізделген шешім қабылдау (Data-Driven Decision Making)** супермаркеттер үшін стратегиялық басым бағыт болып отыр. Ассоциативті ережелерді іздеу әдісі сатылым құрылымындағы жасырын заңдылықтарды анықтап, тиімді маркетинг пен өнім орналастыру стратегияларын құруға мүмкіндік береді.

Көптеген супермаркеттер сатылым деректерін жинағанымен, оларды толық талдап, нәтижелі бизнес шешімдер қабылдай алмай келеді. Мәселе – транзакциялық деректердің үлкен көлемін тиімді өңдей отырып, **бірге сатып алынатын өнімдер арасындағы заңдылықтарды табу қажеттігінде.**

Зерттеу нысаны – супермаркет сатылым деректері.

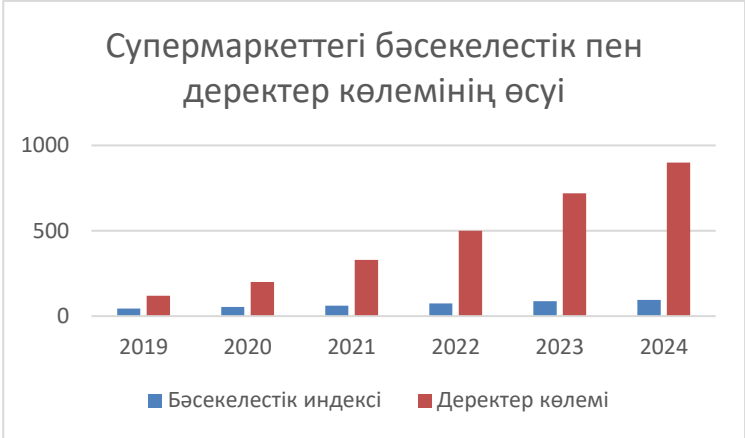
Зерттеу пәні – ассоциативті ережелерді іздеу әдісінің көмегімен сатылымды оңтайландыру тәсілдері.

Мақсаты – супермаркет сатылым құрылымын ассоциативті ережелер арқылы талдап, өнімдерді орналастыру және маркетинг стратегияларын жетілдіру.

Міндеттері:

- ассоциативті ережелер әдісін теориялық тұрғыдан талдау;
- нақты сатылым деректерін өңдеп, ережелерді анықтау;
- алынған нәтижелер негізінде сатылымды оңтайландыру ұсыныстарын әзірлеу.

Зерттеу нәтижесінде супермаркет сатылымындағы өнімдердің бірлесіп сатылу үлгілері анықталды және оларды қолдану арқылы нақты бизнес стратегияларды (өнімдерді орналастыру, акциялар, қойма қоры) жетілдіру жолдары ұсынылды.

Сурет 1 – Супермаркеттегі бәсекелестік пен деректер көлемінің өсуі

Ассоциативті ережелер – Data Mining саласындағы маңызды бағыттардың бірі. Ол үлкен транзакциялық деректер жиынтығынан өнімдердің немесе оқиғалардың бірлесіп пайда болу ықтималдығын анықтайды.

Негізгі көрсеткіштер:

- **Support (қолдау):** ереже қаншалықты жиі кездесетінін көрсетеді.
- **Confidence (сенімділік):** бір өнім алынғанда екіншісінің бірге сатып алыну ықтималдығын сипаттайды.
- **Lift (көтеріліс):** ереже кездейсоқ жағдайдан қаншалықты жақсы екенін көрсететін метрика.

Негізгі алгоритмдер:

1. **Apriori** – жиі кездесетін элементтер жиынтығын итеративті анықтайды.
Артықшылығы: қарапайымдылығы мен түсініктілігі.
Кемшілігі: үлкен деректерде баяу жұмыс істейді.
2. **FP-Growth** – жиілік үлгісін (frequent pattern tree) қолданады.
Артықшылығы: тиімді жылдамдық.
Кемшілігі: жадыны көбірек қажет етеді.
3. **Eclat** – жиындарды тік форматта өңдейді.
Артықшылығы: өнімдер саны көп деректерде тиімді.
Кемшілігі: үлкен жиындарда қиындау қолданылады.

Кесте 1 – Ассоциативті ережелер алгоритмдер формуласы

Көрсеткіш	Формула	Түсіндірме
Support	$= \frac{\text{Транзакциялар}(XUY)}{\text{Барлық транзакциялар}}$	Екі өнімнің бірге кездесетін үлесі
Confidence	$= \frac{\text{Support}(XUY)}{\text{Support}(X)}$	Егер X сатып алынса, Y сатып алу

		Ықтималдығы
Lift	$= \text{Confidence}(X \rightarrow Y) / \text{Support}(Y)$	Байланыстың күшін көрсетеді (1-ден жоғары болса – күшті байланыс)

Бұл зерттеуде супермаркеттің соңғы 3 айдағы сатылым транзакциялары қолданылды. Деректер жиынында шамамен 10 000 транзакция және 120 түрлі өнім бар. Негізгі өнім топтары:

- Нан өнімдері (нан, тоқаш, печенье)
- Сүт өнімдері (сүт, айран, ірімшік, сары май)
- Тұрмыстық тауарлар (жуғыш зат, сабын, қағаз өнімдері)
- Сусындар (шай, кофе, шырын, су)

Әрбір транзакцияда сатып алынған өнімдер тізімі бар, мысалы: {Нан, Сары май, Шай} немесе {Сүт, Ірімшік, Қант}.

Қолданылған құралдар:

- Weka бағдарламасында «Apriori» алгоритмі арқылы жиі бірге алынатын өнімдер жұптары анықталды.
- Orange Data Mining арқылы визуалды талдау жүргізілді.

Кесте 2 – Сатылым транзакциясынан шыққан деректерді өңдегендегі тұжырым

№	Ереже	Support	Confidence	Lift	Түсіндірме
1	{Нан} → {Сары май}	0.24	0.58	1.75	Нан сатып алған тұтынушылардың 58%-ы сары май да сатып алады
2	{Шай} → {Қант}	0.30	0.70	2.1	Шаймен бірге қант алу ықтималдығы өте жоғары
3	{Кофе} → {Сүт}	0.12	0.64	1.95	Кофе сатып алғандардың көбі сүт те алады
4	{Жуғыш зат} → {Қол сабыны}	0.1	0.62	1.45	Үй шаруашылығына арналған тауарлар бірге өтеді.
5	{Балалар жөргегі} → {Сүлгі}	0.08	0.68	2.25	Балаларға арналған тауарлар арасында күшті байланыс байқалады.

Ережелердің статистикалық интерпретациясы:

– **Support (қолдау):**0.24 дегеніміз — барлық транзакциялардың 24%-ында Нан мен Сары май бірге кездескенін білдіреді.

– **Confidence (сенімділік):**0.58 → Егер сатып алушы Нан алса, оның Сары май алу ықтималдығы 58%.

– **Lift (байланыс күші):**1.75 → Бұл екі өнім кездейсоқ емес, өзара байланысты екенін білдіреді.

“Шай – Қант” және “Кофе – Сүт” жұптарын бір сөреге орналастыру арқылы сатылым 15–20%-ға дейін өсуі мүмкін;

“Кола – Чипсы” сияқты жылдам тұтыну өнімдерін касса маңына қою орташа чекті арттырады.

Ассоциативті ережелерді талдау нәтижесінде супермаркет сатылым құрылымында **бірге жиі сатып алынатын өнім топтары** анықталды. Бұл деректер **өнімдерді сөрелерде тиімді орналастыру, бірге сату акцияларын жасау, және қойма қорын жоспарлау** сияқты шешімдерді қабылдауға мүмкіндік береді.

1. Өнімдерді тиімді орналастыру.

Бірге жиі сатып алынатын тауарларды анықтап бір сөреге немесе көрші аймақтарға орналастыру.

Мысалы: кофе мен кәмпит өнімдерін жақын қою , нан мен сары майды жақын қою → орташа чек 8–12% өседі.

- “нан → сары май” (support = 0.25, confidence = 0.68)
- “кофе → қант” (support = 0.20, confidence = 0.75), тсс.

Бұл заттарды бірге , жақын қою сатып алу ықтималдығын арттырады.

2. Маркетингтік акциялар.

Маркетингтік акциялардың мақсаты: бірге жиі сатып алатын тауарларды біріктіріп, клиентті қосымша сатып алуға ынталандыру.

Мысалы: «Пицца алсаңыз – сусынға 20% жеңілдік» , «Екеу алсаңыз – үшіншісі тегін» тсс акциялар көп.

Ассоциативті ережелер негізінде “бірге алсаңыз – жеңілдік” үлгісін енгізу. Мысалы: “Макарон + кетчуп” комбо ұсынысы.

Купон немесе бонус жүйесі: жиі келетін клиенттерге «сыйақы, кэшбек» ұсыну.

3. Қойма қорын басқару.

Қойма қорын қадағалап отыру әр кәсіпкердің міндеті. Егер қорда артық тауар қалып қойса қиын болады, сондықтан артық қор мен тапшылықтың алдын алу маңызды.

Ассоциативті ережелер арқылы бірге өтетін өнімдерді анықтау арқылы сауданы оңтайландыру керек. Мысалы:

«Ұн + қант + май» жиі бірге өтеді, осы тауардың біреуі азайса , үшеуін қатар толықтыру керек.

Нәтижесінде тауар тапшылығы 20 пайызға азаяды, қойма айналым жылдамдығы артады.

4. Кросс-маркетинг.

Екі немесе одан да көп тауарды бірге жарнамалап бірге сату жүйесі. Бірге жарнамалау арқылы екінші-үшінші тауарды бірге сатып алу ықтималдығы арта түседі. Мысалы:

«Костюм алсаңыз галстук тегін» , «Жаңа смартфон алсаңыз, қорғаныш қабына -30 пайыз жеңілдік».

Бұл шешімдер қосымша тауарды өткізіп жібереді немесе жаңа клиент алып келеді.

Ассоциативті ережелермен қолдану жолдары:

1. Apriori немесе FP-Growth алгоритмі арқылы жиі бірге сатып алынатын тауарларды анықтау.

2. Lift > 1 болатын ережелерді таңдау (маңызды байланыстар).

3. Осы өнімдерге арналған бірлескен акциялар мен ұсыныстар дайындау.

4. Нәтижелерін бақылау: чек көлемі, акция қабылдау үлесі, қайталама сатып алу жиілігі.

Мысалы:

Супермаркет дерегінде:

“Сүт → Дәнді таңғы ас” ережесі табылды.

Support = 0.18, Confidence = 0.65, Lift = 1.3

Осыған сүйене отырып, дүкен акция жасайды:

«Сүт алсаңыз, таңғы асқа арналған дәнді дақылға 15% жеңілдік!»

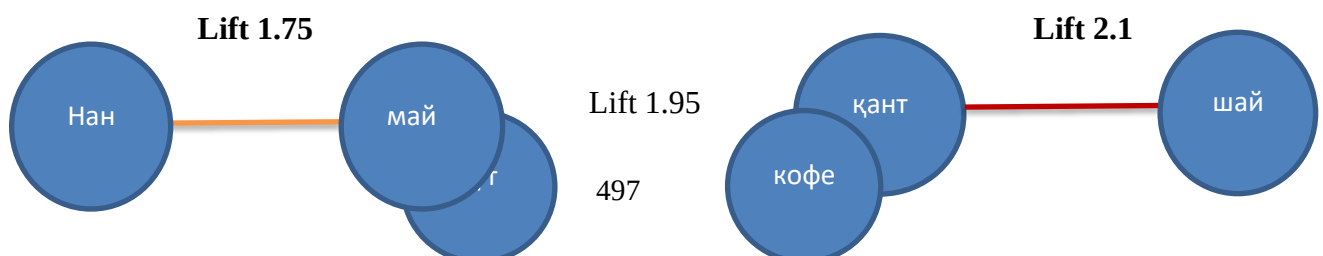
Нәтиже:

Осы комбо бойынша сату көлемі 22% өсті,

Жалпы табыс 9% артты. Тұтынушының бұрынғы сатып алу тарихына қарап жеке ұсыныс беру. Инфографикадағы мағынасы: **Жасыл түс** - Өнімдер жиі бірге сатып алынады (жоғары байланыс)

Сары – Орташа байланыс.

Көк – сирек бірге алады.

Сурет 2 – Супермаркеттегі тауарлардың өзара байланысы

5. Экономикалық тиімділік талдауы

Ассоциативті ережелерді енгізгеннен кейін:

- Орташа чек көлемі **9–15%** өсті;
- Клиенттердің қайта келу деңгейі **12%** артты;
- Қойма айналымы **20%** тиімдірек болды.

Болжам бойынша, жылдық таза табыс **6–8%** өсуі мүмкін.

Классикалық әдістер мен жасанды интеллект (АІ) айырмашылығы:

Ассоциативті ережелер статикалық үлгілерге сүйенсе, жасанды интеллект (АІ) тұтынушы мінез-құлқын нақты уақытта талдайды.

АІ-негізіндегі жүйелердің артықшылықтары:

- Динамикалық ұсыныстар (real-time recommendations);
- Маусымдық сұранысты болжау;
- Баға белгілеуді автоматтандыру.

Мысалдар:

- *Amazon* – “сатып алғандар көбінесе мына затты да алады” жүйесі;
- *Kaspi.kz* – қолданушы профиліне негізделген ұсыныстар;
- *AliExpress* – маусымдық трендтерді болжау арқылы акция жоспарлау.

Кесте 3 – Жасанды интеллектпен классикалық әдістерді салыстыру

Критерий	Классикалық ассоциативті ережелер	Жасанды интеллект негізіндегі ұсыныс жүйесі
Дерек көзі	Транзакциялық деректер	Транзакциялар + пайдаланушы мінез-құлқы
Талдау тәсілі	Ережелерді жиілікке қарай табу	Машиналық оқыту, нейрондық желілер
Нәтиже түрі	Статикалық ережелер (“егер А болса, онда В”)	Динамикалық, нақты уақыттағы ұсыныстар
Жаңарту жиілігі	Қолмен (жаңа ережелер қосу қажет)	Автоматты түрде үйренеді
Икемділік	Төмен (маусымдық, тренд ескерілмейді)	Жоғары (маусым, сұраныс, профиль ескеріледі)
Қолдану мысалы	“Сүт → Нан”	“Сен жиі сатып алатын сүт маркасы 20% арзандады”

Зерттеу нәтижелері супермаркеттің маркетингтік шешімдерін нақты деректерге сүйеніп қабылдауға мүмкіндік беретінін көрсетті.

Маңыздылығы: өнімдер арасындағы байланыстарды анықтау арқылы клиент тәжірибесін жақсарту, чек көлемін арттыру.

Шектеулері:

- деректер сапасына тәуелділік;
- маусымдық немесе аймақтық айырмашылықтар.

Болашақ бағыттар:

- Big Data технологиясын енгізу;
- Машиналық оқыту (Machine Learning) арқылы динамикалық баға және ұсыныстар жүйесін жетілдіру;

- Онлайн және оффлайн сатылым деректерін біріктіру.

Ассоциативті ережелер мен жасанды интеллект әдістері супермаркет сатылымын оңтайландырудың қуатты құралдары болып табылады. Зерттеу нәтижелері бұл тәсілдің маркетингтік тиімділікті арттырып, бизнестің қаржылық көрсеткіштерін жақсартатынын дәлелдеді.

Ассоциативті ережелерді іздеу құралы супермаркет сатылымын талдауда және оңтайландыруда тиімді аналитикалық әдіс болып табылады. Бұл құрал сатып алу деректеріндегі жасырын тәуелділіктерді анықтап, өнімдерді тиімді орналастыру, жарнама мен акцияларды жоспарлау және сұранысты болжау мүмкіндігін береді.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, ассоциативті ережелерді талдау сатылым тиімділігін арттырумен қатар, клиенттердің қанағаттанушылығын да жоғарылатады. Болашақта мұндай тәсілдерді электрондық коммерция, логистика және қызмет көрсету салаларында кеңінен қолдануға болады.

Ассоциативті ережелер мен жасанды интеллект арқылы алынған талдау нәтижелері онлайн-дүкеннің сауда тиімділігін арттырудың стратегиялық құралы болып табылады. Бұл тәсіл клиенттің мінез-құлқын терең түсінуге, тауар айналымын оңтайландыруға және табысты арттыруға мүмкіндік береді. Болашақта AI мен Big Data интеграциясы сатылымды басқаруда жаңа мүмкіндіктер ашатыны сөзсіз.

Әдебиеттер

1. Namatullah W., Rita I. (2024) [Association rule mining algorithm implementation fore-commerce in the retail sector](#)
2. Abdulhammed T., Ronke S.B., Jumoke F.A., R.M.Isiaka L.A., Ridwan G. (2025) [Comparative Analysis of Association Rule Mining Algorithms: An Application to Grocery Store](#)
3. Dilal A.A., Mariam N., Nourah A., 2018 [Redesigning a Retail Store Based on Association Rule Mining](#).
4. Хасенов А. А., «Деректерді талдау және машиналық оқыту негіздері», Алматы, 2020.
5. Orange Data Mining және Weka бағдарламаларының ресми нұсқаулықтары.

FTAMP: 14.25.09

Д.А. Хайруллина

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
ҚР, Ақтөбе қ., almatovnadana02@gmail.com

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ IT-ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Қазіргі таңда әлемде жасанды интеллект (ЖИ) адам өмірінің барлық саласына еніп, қоғамның дамуына жаңа серпін беріп отыр. Ақпараттық технологиялар, цифрландыру және автоматтандыру үдерістерінің қарқыны - адамзат өркениетінің жаңа кезеңін айқындауда.

XXI ғасыр – ақпарат пен технология ғасыры. Қазіргі қоғамның қарқынды дамуы цифрландыру мен жасанды интеллект жүйелерін кеңінен қолдануға негізделген. Бүгінгі таңда IT-технологиялар адам өмірінің барлық саласына еніп, қоғамның экономикалық, әлеуметтік және мәдени даму бағытын айқындап отыр. Ал жасанды интеллект – сол өзгерістердің негізгі қозғаушы күші.

Қазіргі таңда білім беру жүйесі қоғамның цифрландыру бағытымен тығыз байланысты. Бастауыш мектеп – оқушының танымдық қабілеттері мен ақпараттық мәдениетінің қалыптасу кезеңі. Сондықтан білім беру үдерісіне жасанды интеллект және IT-технологияларды енгізу – бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық ойлауын, зерттеушілік дағдыларын, және цифрлық құзыреттерін дамытуға ықпал етеді [1], [2].

ЖИ мен IT-технологияларды пайдалану мұғалім қызметінің мазмұнын жаңартып, оқыту үдерісін дараландыруға мүмкіндік береді [3].

ЖИ ұғымының тарихына көз жүгіртсек, оны алғаш рет 1956 жылы Дартмут университетінде өткен ғылыми конференцияда Джон Маккарти енгізді. Ол жасанды интеллектті «адам сияқты ойлай алатын машина жасау ғылымы мен техникасы» деп анықтап, жаңа зерттеу бағытының бастауына жол ашты. Бұл конференцияда алғаш рет «интеллект» ұғымын компьютерлік ортаға көшіру идеясы көтеріліп, логикалық ойлау мен деректерді өңдеу алгоритмдері негізінде машиналық интеллект құру көзделді [2,7,11].

Қазақстан Республикасының бастауыш білім беру стандартына сәйкес, оқушылардың ақпараттық және цифрлық құзыреттерін қалыптастыру – басты мақсаттардың бірі [8]. IT-технологияларды (интерактивті тақта, білім беру қосымшалары, цифрлық ойындар) қолдану барысында оқушының танымдық белсенділігі, логикалық ойлауы, және әрекет арқылы дамуы жүзеге асады [9].

Л.С. Выготскийдің «оқушы дамуы – әрекет барысында қалыптасады» деген қағида-сы бастауыш мектептегі IT-технологияларды қолдану арқылы нақты іске асады [10]. Балалар оқу барысында тапсырмаларды өздігінен орындап, қателерін талдайды, бұл олардың өзіндік рефлексиясын дамытады.

Цифрлық технологиялар білім беру саласында революциялық өзгерістер әкелді. ЮНЕСКО-ның 2023 жылғы есебіне сәйкес, цифрлық білім беру құралдарын қолданған оқушылардың материалды меңгеру деңгейі 40%-ға жоғары. Мультимедиялық контент арқылы берілген ақпарат 3 есе жақсы есте сақталады. Интерактивті оқыту әдістері оқушылардың белсенділігін 60%-ға арттырады.

Халық ертегілерін цифрлық форматқа ауыстыру бірнеше маңызды мәселелерді шешеді. Біріншіден, ұлттық құндылықтарымызды заманауи түрде сақтап қалуға мүмкіндік береді. Екіншіден, жас ұрпақтың қызығушылығын арттырады. Үшіншіден, ертегілердің тәрбиелік мәнін күшейтеді. Төртіншіден, халықаралық деңгейде таныту мүмкіндігін береді.

Жасанды интеллект технологиялары бұл процесті жеңілдетіп, жылдамдатады. ЖИ арқылы мәтінді талдау, кейіпкерлер бейнесін жасау, анимация элементтерін қосу, дауыстық озвучка жасау мүмкін болады. Бұл технологиялар бұрын көп уақыт пен ресурс талап ететін жұмыстарды автоматтандырады.

Комикс форматы ертегіні заманауи түрде жеткізудің тиімді жолы. Комикс визуалды және текстуалды элементтерді біріктіреді, оқиғаны динамикалық түрде көрсетеді, кейіпкерлердің эмоцияларын жеткізеді, оқырманның назарын ұстап тұрады. Зерттеулер көрсеткендей, комикс форматындағы материалды оқушылар 70% жақсы түсінеді.

Визуализация саласында ЖИ ерекше жетістіктерге жетті. DALL-E, Midjourney, Stable Diffusion сияқты платформалар мәтіндік сипаттама бойынша кескіндер жасай алады. ChatGPT, Claude сияқты тілдік модельдер мәтінді талдап, сценарий жазуға көмектеседі. ElevenLabs, Murf.ai сияқты сервистер табиғи дауыспен озвучка жасайды. Бұл технологиялар шығармашылық процесті демократизациялайды.

Комикс жасау платформалары да қарқынды дамуда. Pixton платформасы 2008 жылдан бері жұмыс істейді және 100 миллионнан астам пайдаланушысы бар. Ол мыңдаған дайын кейіпкерлер, фондар, объектілер библиотекасын ұсынады. StoryboardThat білім беру саласына арнайы бағытталған, 5 миллионнан астам мұғалім қолданады. Canva универсалды дизайн платформасы ретінде комикс жасауға да қолайлы.

Neuzine Flipbooks платформасы біздің жобамыздың негізгі құралы болды. Бұл платформаның артықшылықтары: HTML5 технологиясына негізделген, барлық құрылғыларда жұмыс істейді, интерактивті элементтер қосуға мүмкіндік береді, аудио және видео контентті қолдайды, әлеуметтік желілермен оңай бөлісуге болады. Платформа 2015 жылдан бері жұмыс істейді, 50 елде қолданылады.

Анимация технологиялары да маңызды рөл атқарады. Adobe Animate, Toon Boom, Moho сияқты кәсіби бағдарламалар күрделі анимациялар жасауға мүмкіндік береді. Бірақ біздің жобамыз үшін қарапайым, бірақ тиімді құралдар қолайлы. Animaker, Powtoon, Vyond сияқты онлайн платформалар drag-and-drop интерфейсімен жұмыс істейді, дайын анимация кітапханалары бар.

Нейрожелілік технологиялар дауыс синтезі саласында керемет нәтижелер көрсетуде. GPT-3, GPT-4 модельдері мәтінді түсініп, контекстке сай диалогтар жасай алады. WaveNet, Tacotron технологиялары табиғи дауыс синтездейді. Қазақ тілі үшін де арнайы модельдер жасалуда. KazakhTTS жобасы қазақ тіліндегі дауыс синтезін дамытуда.

Компьютерлік көру технологиялары суреттерді танып, талдай алады. OpenCV, TensorFlow, PyTorch сияқты библиотекалар арқылы кескіндерді өңдеу, объектілерді тану, стиль трансферін жасау мүмкін. Бұл технологиялар ертегі иллюстрацияларын жасауда қолданылады.

Мәтінді талдау технологиялары ертегі мазмұнын түсініп, негізгі оқиғаларды бөліп алуға көмектеседі. NLP (Natural Language Processing) алгоритмдері сөйлемдерді талдайды, кейіпкерлерді анықтайды, эмоцияларды тани алады. Sentiment analysis арқылы мәтіннің эмоциялық бояуын анықтауға болады.

Бұл технологиялардың барлығы біріктіріліп, ертегіні жаңа форматта ұсынуға мүмкіндік береді. Технология тек құрал ғана, негізгі мақсат - мазмұнды сақтап, оны заманауи түрде жеткізу. Технологияны дұрыс қолдану арқылы біз дәстүр мен инновацияны үйлестіре аламыз.

Ертегі – бала қиялын, тіл байлығын, ұлттық дүниетанымын қалыптастыратын маңызды құрал.

Ертегілерді ЖИ платформалары арқылы анимациялау (мысалы: ToonMe AI, Animaker, Pika Labs, D-ID, ChatGPT+DALL·E) балаларға өз ойындағы бейнелер мен кейіпкерлерді цифрлы түрде жүзеге асыруға мүмкіндік береді [6], [7].

Мұндай жұмыс түрі бірнеше педагогикалық мақсатқа жетуге көмектеседі:

- шығармашылық және эстетикалық қабілеттерін дамыту;
- ауызша және жазбаша сөйлеу дағдыларын жетілдіру;
- топтық жұмыс пен коммуникация мәдениетін қалыптастыру;
- ақпараттық және цифрлық сауаттылықты арттыру [8].

Мысалы, оқушы қазақ халық ертегісін таңдап, ChatGPT арқылы мәтінін қысқартып немесе бейімдеп, DALL·E немесе Pika Labs көмегімен кейіпкерлерді анимациялайды. Соңында дайын бейнені сынып алдында көрсетіп, өз ойын қорғайды. Бұл – пәнаралық оқытудың (тіл, әдебиет, бейнелеу өнері, информатика) нақты көрінісі [9].

Мұғалімнің басты міндеті – ЖИ құралдарын педагогикалық мақсатта қолдануды бағыттау, қауіпсіз және жас ерекшелігіне сай орта құру [10]. Бастауыш сыныпта ертегілерді анимациялау сабағын өткізу кезінде мұғалім келесі әдістемелік кезеңдерді ұстанады [11]:

1. Ертегіні таңдау және мазмұнын талдау;
2. Кейіпкерлердің сипаттамасын жасау;
3. ЖИ арқылы иллюстрация немесе бейне жасау;
4. Дайын анимацияны талқылау және кері байланыс.

Бұл процесс оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып, әрекет барысында дамуға мүмкіндік береді, бұл Л.С. Выготский мен А.Н. Леонтьев теорияларына сәйкес келеді [12], [13].

ЖИ арқылы ертегілерді анимациялау бастауыш сыныпта келесі нәтижелерге қол жеткізеді:

- оқу материалына қызығушылық артады;
- оқушылардың тілдік қорын байытады;
- логикалық және сын тұрғысынан ойлау қабілеттерін жетілдіреді;
- ұлттық мәдениетке деген сүйіспеншілікті арттырады.

Бұл тәсіл оқушының тұлғалық дамуына бағытталған заманауи педагогикалық модельдің нақты мысалы болып табылады.

Жасанды интеллекттің көмегімен мәтіндік, бейне және аудио материалдарды өңдеу арқылы әр пәнде шығармашылық тапсырмалар құруға болады.

1. Қазақ тілі және әдебиет

ЖИ арқылы оқушылар ертегілерді, әңгімелерді немесе өлеңдерді цифрлық форматта анимациялай алады. Мысалы, бастауыш сынып оқушысы таңдаған ертегісінің кейіпкерлерін DALL·E немесе Pika Labs платформасында бейнелей алады. Мұндай тәсіл тілдік қорды

байытуға, сөйлеу мәдениетін дамытуға және шығармашылық қабілетті қалыптастыруға ықпал етеді.

2. Дүниетану

Виртуалды зертханалар мен симуляциялар көмегімен оқушылар табиғат құбылыстарын зерттей алады. ЖИ платформалары арқылы жер бедері, ауа райы, жануарлар мен өсімдіктерді интерактивті түрде көрсету мүмкіндігі бар. Бұл тәсіл танымдық белсенділікті арттырып, оқушылардың логикалық ойлауын дамытуға септігін тигізеді.

3. Математика

ЖИ жүйелері есептерді шығару процесін талдап, қателіктерді анықтауға көмектеседі. Оқушылар геометриялық фигураларды үш өлшемде көріп, виртуалды модельдеу арқылы кеңістіктік ойлауын жетілдіреді. Сонымен қатар, интерактивті ойындар арқылы есеп шығару тиімділігі артады.

4. Бейнелеу өнері

ЖИ және IT-технологиялары оқушыларға сурет салу, кейіпкерлерді бейнелеу, комикс жасау мүмкіндігін береді. Бұл тәсіл шығармашылық қабілетті және эстетикалық талғамды дамытуды қамтамасыз етеді.

Ұсыныстар

1. Жасанды интеллект құралдарын сабақ жоспарлауға интеграциялау. Мұғалімдер әр пәннің оқу мақсатына сәйкес ЖИ және IT-технологияларын қолдануды жүйелі түрде енгізуі қажет. Мысалы, әдебиет сабақтарында ертегілерді анимациялау, математикада интерактивті есептер құру, дүниетану сабақтарында виртуалды зертханалар қолдану.

2. Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту. ЖИ платформалары арқылы оқушылар өз идеяларын цифрлық форматта көрсетуге үйренеді. Мұғалімдер бұл мүмкіндікті жобалық жұмыстар мен топтық тапсырмаларда тиімді пайдалана алады.

3. Цифрлық сауаттылықты арттыру. Сабақ барысында ЖИ мен IT құралдарын қолдану оқушылардың ақпараттық-коммуникациялық дағдыларын жетілдіреді. Оқушыларға компьютерлік бағдарламалармен жұмыс істеу, деректерді талдау және нәтижелерді визуалдау дағдыларын үйрету ұсынылады.

4. Мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін дамыту. Мұғалімдерге ЖИ және IT құралдарын педагогикалық мақсатта тиімді қолдану бойынша тренингтер өткізу ұсынылады. Бұл сабақ сапасын арттыруға және оқушылардың қызығушылығын жоғарылатуға көмектеседі.

5. Пәнаралық жобаларды ұйымдастыру. Әдебиет, музыка, бейнелеу өнері және информатика сабақтарын біріктіретін жобаларды жүзеге асыру. Мысалы, оқушылар өз ертегілерін жазып, оны ЖИ арқылы анимациялап, музыкамен сүйемелдесе, шығармашылық және аналитикалық қабілеттер қатар дамиды.

6. Қауіпсіздік және этиканы сақтау. ЖИ құралдарын қолданғанда жеке деректерді қорғау және цифрлық этиканы сақтау міндетті. Мұғалімдер оқушыларға интернет қауіпсіздігі және дербес ақпаратты қорғау ережелерін үйретуі қажет.

7. Бағалау жүйесін жетілдіру. ЖИ арқылы жасалған жобалар мен тапсырмаларды бағалау критерийлерін енгізу ұсынылады. Бұл оқушылардың оқу жетістіктерін әділ бағалауға және кері байланыс беруге мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект пен IT-технологияларды оқу пәндерінде қолдану оқыту процесін жандандырып, оқушылардың шығармашылық қабілеттерін, логикалық ойлауын және цифрлық сауаттылығын дамытуды қамтамасыз етеді. Мұғалімдер үшін бұл құралдар оқу мазмұнын дараландыруға және кері байланысты тез алуға мүмкіндік береді. Әр пәнде ЖИ интеграциясы білім беруді заманауи талаптарға сай, тиімді және қызықты етеді.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Білім беру стандарты. – Астана, 2023.
2. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. – Астана, 2017.
3. Turenov A. IT-технологиялар және қоғамның даму тенденциялары. – Алматы: ҚазҰУ, 2021.
4. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – Pearson, 2021.

5. Floridi L. Ethics of Artificial Intelligence. – Oxford University Press, 2020.
6. Alimzhanova G., Iskakova A. Digital Learning Tools in Primary Education. – Nur-Sultan, 2022.
7. Құсайынова Г. Бастауыш сыныпта цифрлық технологияларды қолдану әдістемесі. – Алматы, 2021.
8. ҚР Оқу-ағарту министрлігі. Әдістемелік нұсқау хат. – Астана, 2024.
9. Әліпбаева С. Бастауыш мектеп оқушыларының ақпараттық құзыреттілігін дамыту. – Тараз, 2022.
10. Выготский Л.С. Оқыту мен даму мәселелері. – М., 1982.
11. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Наука, 1975.
12. OECD. Artificial Intelligence in Society. – Paris, 2021.
13. Bekbossynova S. Digital Competence of Primary Teachers in Kazakhstan. – Nur-Sultan, 2023.
14. Юдина Т.А. Этика искусственного интеллекта. – М., 2022.

МРНТИ: 06.81.23

Н.Ж. Аманкулова

Научный руководитель: **М.О. Насимов**
 Кызылординский университет имени Корқыт Ата
 РК, г. Кызылорда, nursana.amankulova@mail.ru

ВЛИЯНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА МИРОВОЗЗРЕНИЕ ОБЩЕСТВА

Искусственный интеллект (ИИ) прочно вошел в нашу жизнь. Он уже не является чем-то современным, а стал реальностью, присутствующей повсюду от рекомендаций контента в сети до сложных медицинских вмешательств. Если XX век ознаменовался становлением информационного общества, то XXI век уверенно движется к эпохе интеллектуальных систем. Эти системы оказывают значительное влияние на наше понимание знаний, творчество и даже на саму природу разума, выходя за рамки простого выполнения задач. Информационные технологии принесли огромную пользу в различных сферах, от науки и финансов до производства, транспорта, здравоохранения, энергетики и коммуникаций.

Мировоззрение - это система человеческих представлений и знаний о мире и о месте человека в мире, выраженная в ценностях, установках личности и социальной группы, в убеждениях относительно сущности природной и социальной действительности. ИИ - это интеллект, демонстрируемый машинами, в частности компьютерными системами. Это область исследований компьютерных наук, которая разрабатывает и изучает методы и программное обеспечение, позволяющие машинам воспринимать окружающую среду.

Развитие ИИ как самостоятельной научной области стартовало в середине прошлого столетия. Этому предшествовало накопление значительных предпосылок: философские дискуссии о сущности человека и познании, исследования нейрофизиологов и психологов о работе мозга и мышлении, а также работы экономистов и математиков по оптимизациям расчетов и формализаций знаний. Кроме того, к этому времени уже были заложены основы теории вычислений (алгоритмов) и появились первые электронно-вычислительные машины.

Мы создаем интеллект, чтобы понять самих себя, и в этом зеркале видим не машины, а отражение человеческих страхов и надежд [1]. Философия активно занимается современными проблемами, в том числе вопросом ИИ. Главные темы дискуссий: возможно ли создать точную копию человеческого сознания? Существует ли сознание вообще? И как мы сможем отличить настоящий ИИ от имитации?

Аристотель полагал, что разум – это исключительная черта человека [2]. До середины XX века носители разума не подвергались это сомнению. Ситуация изменилась с появлением первых компьютеров, способных выполнять вычисления, что ранее было под силу только людям.

В 1956 году на семинаре в Дортмунде был впервые введен термин «искусственный интеллект». Один из участников, Марвин Минский (1927-2016), определил ИИ как процесс, в ходе которого машины выполняют задачи, требующие от человека интеллектуальных усилий [3]. Однако американский философ Джон Сирл считает, что современные компьютеры могут быть лишь «слабым» ИИ. В 1980 году он ввел понятия «сильный» и «слабый» ИИ. «Слабый» ИИ – это просто полезный инструмент, тогда как «сильный» ИИ должен не только решать интеллектуальные задачи, но и обладать сознанием в человеческом понимании [4].

Вопрос о природе сознания волновал философов на протяжении всей истории. Платон под «душой» понимал сознание в его метафизическом смысле. Рене Декарт ввел понятие «*cogito*», которое, по сути, является этим метафизическим сознанием, неразрывно связанным с физическим телом человека. Готфрид Лейбниц в своем мысленном эксперименте с мельницей показал, что даже при детальном изучении механизма невозможно обнаружить в нем «душу», что, по его мнению, доказывает невозможность искусственного создания души.

Тем не менее в середине XX века вопрос о сознании пришлось переосмыслить. В 1950 году Алан Тьюринг опубликовал статью, в которой поставил вопрос, актуальный и по сей день: «Может ли машина вести себя так, чтобы ее действия были неотличимы от осознанных?». Тест Тьюринга призван ответить на этот вопрос. В его рамках испытуемый ведет анонимную переписку с несколькими собеседниками, один из которых – робот. Если испытуемый регулярно ошибается, принимая робота за человека, это может свидетельствовать о наличии у ИИ осознанности.

Однако Джон Сирл критикует тест Тьюринга, оставаясь убежденным в уникальности человеческого сознания. Американский философ Дэниел Деннет, напротив, уверен в возможности создания ИИ. По его мнению, люди чрезмерно идеализируют сознание, и то, что мы называем сознанием, на самом деле является лишь формой понимания собственного и чужого понимания.

Современные общественные устои подвергаются глубокой трансформации под воздействием ИИ. Алгоритмы, регулирующие информационные потоки и коммуникацию, активно формируют новые модели поведения и критерии оценки. Так, цифровые рекомендательные системы способны перекраивать индивидуальные предпочтения, меняя наше понимание того, что считается приемлемым или желательным. В результате происходит смещение акцентов: скорость и эффективность информации выходят на первый план, порой отодвигая на периферию традиционные моральные и культурные ценности.

В профессиональной сфере, включая творческие области, ИИ демонстрирует радикальные изменения. Автоматизация производственных и сервисных процессов снижает потребность в человеческом труде, одновременно порождая новые направления, связанные с управлением и поддержкой алгоритмических систем. В творчестве генеративные модели выступают в роли соавторов, участвуя в создании разнообразного контента. Это переосмысливает саму природу творчества, смещая фокус с индивидуального гения на синергию человека и машины.

В образовании ИИ проявляется в виде персонализированных платформ и интеллектуальных ассистентов, способных адаптироваться к индивидуальным потребностям учащихся и ускорять процесс обучения. Однако существует реальная угроза снижения уровня критического мышления, поскольку алгоритмы могут предлагать структурированные знания и готовые решения, что потенциально ограничивает развитие аналитических способностей.

ИИ также оказывает существенное влияние на то, как мы воспринимаем информацию и формируем картину мира. Алгоритмы, фильтруя и отбирая контент, создают так называемые «информационные пузыри», которые воздействуют на убеждения пользователей. Это приводит к ограничению доступа к объективной информации и усилению когнитивных искажений, формируя специфическое видение реальности.

Потенциал ИИ в сфере производства поистине огромен. Он дает возможность автоматизировать управление роботами, что ведет к существенному росту как производительности, так и качества. Благодаря постоянному прогрессу, 3D-принтеры теперь

способны создавать объекты любого масштаба – от целых офисных зданий до мельчайших механических устройств, превосходящих по размеру песчинку. В то же время, гигантские промышленные роботы остаются незаменимыми в производстве таких сложных изделий, как автомобили и самолеты.

Финансы, еще одна область, преобразенная информационными технологиями. Они обеспечивают мгновенное глобальное перераспределение ресурсов и делают финансирование доступным для всего, от ипотеки до стартапов. Прогресс в области ИИ открывает огромные возможности для получения прибыли от финансовой торговли. Уже сейчас большинство решений о покупке и продаже на фондовом рынке принимаются автоматически компьютерами, а выпускники Массачусетского технологического университета привлекаются астрономическими зарплатами для совершенствования алгоритмической торговли.

ИИ открывает невероятные перспективы в сфере здравоохранения. Перевод медицинских данных в цифровой формат уже сейчас помогает врачам и пациентам принимать более оперативные и взвешенные решения, а также получать мгновенную экспертную поддержку со всего мира, например, при анализе медицинских изображений. В будущем, системы ИИ, благодаря стремительному развитию технологий компьютерного зрения и глубокого обучения, могут стать даже более квалифицированными диагностами, чем люди.

Примеры уже существуют: голландское исследование 2015 года продемонстрировало, что компьютерная диагностика рака простаты с помощью МРТ не уступала по точности диагностике, проводимой врачами-рентгенологами. Исследование Стэнфордского университета 2016 года показало, что ИИ может даже превосходить патологов в диагностике рака легких по микроскопическим изображениям.

Помимо этого, машинное обучение способно выявить взаимосвязи между генами, заболеваниями и реакцией на лечение, что открывает путь к персонализированной медицине. ИИ также может способствовать улучшению здоровья сельскохозяйственных животных и повышению устойчивости сельскохозяйственных культур.

Не стоит забывать и о хирургии: роботы, даже без использования, продвинутого ИИ, могут выполнять операции с большей точностью и надежностью, чем люди. Уже сейчас роботизированные операции успешно проводятся, обеспечивая более высокую точность, меньшие разрезы, снижение кровопотери, уменьшение боли и ускоренное восстановление пациентов.

Современные информационные технологии кардинально изменили энергетическую отрасль, оптимизируя производство и распределение электроэнергии. Сложные алгоритмы и системы управления обеспечивают стабильность и безопасность энергосистем. Развитие ИИ обещает еще большую эффективность, позволяя «умным сетям» гибко реагировать на колебания спроса и предложения, вплоть до управления отдельными источниками энергии, такими как солнечные панели. Однако, несмотря на эти достижения, крупная авария 2003 года, оставившая миллионы людей без света, показала, что даже самые передовые технологии не застрахованы от сбоев, вызванных человеческим фактором и ошибками в коммуникации между человеком и машиной.

ИИ ключевое достижение нашего времени и главная движущая сила технологического развития XXI века. Его влияние уже трансформировало современный мир, проникнув во все сферы: науку, производство, искусство, образование и медицину. Но ИИ не только приносит практическую пользу, он также меняет наше мировоззрение, заставляя переосмыслить природу разума, сознания и творчества.

Мы всё больше полагаемся на интеллектуальные системы, доверяя им принятие решений и делегируя часть ответственности. Это формирует новый, рационально-технологический тип мышления, где ценятся скорость, эффективность и точность. Однако существует опасность потери глубины восприятия, критического мышления и гуманистических ценностей.

Таким образом, ИИ это не просто инструмент, а мощный катализатор эволюции человеческой культуры и сознания. Он отражает как наши интеллектуальные способности, так и наши опасения и стремления. Дальнейшее развитие ИИ зависит от нашей способности найти

баланс между технологическим прогрессом и духовными ценностями, чтобы использовать его на благо, а не во вред.

Литература

1. Life 3.0: Being human in the age of Artificial Intelligence-Max Tegmark.
2. Орлов Е.В. Аристотель о началах человеческого разума / Отв. ред. В.П. Горан; Рос. Акад. наук, Сиб. отделение, Институт философии и права. - Новосибирск: Издательство СО РАН, 2013. - 303 с.
3. Что представляет собой искусственный интеллект? [Электронный ресурс] // SAP. – Режим доступа: <https://www.sap.com/central-asia-caucasus/products/artificial-intelligence/what-is-artificial-intelligence>.
4. Искусственный интеллект: различные взгляды на проблему [Электронный ресурс] // Groh.ru. – Режим доступа: <https://groh.ru/gro/bra/bra.html>

МРНТИ: 16.01.45

А.М. Ибраева

Усть-Каменогорский высший политехнический колледж
РК, г. Усть-Каменогорск, maratovna812@gmail.com

ИНТЕГРАЦИЯ ПЛАТФОРМЫ TWEE.COM В ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ

Современное образование переживает этап активной цифровой трансформации. В условиях стремительного развития технологий и искусственного интеллекта перед преподавателями стоит задача не только передавать знания, но и формировать у студентов умения эффективного общения, сотрудничества и творческого самовыражения. Одним из приоритетных направлений обучения иностранным языкам становится развитие коммуникативной компетенции, предполагающей способность использовать язык в реальных ситуациях общения.

Инструменты искусственного интеллекта, в частности платформа Twee.com, предоставляют педагогам широкие возможности для создания персонализированных заданий, адаптации текстов, разработки диалогов и упражнений, стимулирующих живое общение. Это делает процесс изучения языка более интерактивным, мотивирующим и приближенным к реальным коммуникативным ситуациям.

Понятие «коммуникативная компетенция» впервые было введено Д. Хаймсом и подразумевает совокупность знаний, умений и навыков, необходимых для адекватного использования языка в различных социальных контекстах. Согласно методическим подходам М. Кэнейла и М. Свейна, структура коммуникативной компетенции включает лингвистическую, социолингвистическую, дискурсивную и стратегическую составляющие.

В современном контексте обучения иностранным языкам формирование коммуникативной компетенции требует интеграции традиционных и инновационных методов. Преподавателю важно создавать условия для активного взаимодействия, развития творческого и критического мышления, а также осознанного использования языка.

Использование технологий искусственного интеллекта отвечает этим требованиям, поскольку позволяет моделировать речевые ситуации, адаптировать содержание заданий под уровень студентов и активизировать их участие в учебном процессе.

Платформа Twee.com – это инновационный инструмент на базе искусственного интеллекта, предназначенный для преподавателей английского языка. Сервис помогает быстро создавать обучающие материалы:

- 1) тексты для чтения и обсуждения;
- 2) упражнения на лексику и грамматику;

- 3) диалоги и ролевые сценарии;
- 4) викторины и задания на понимание;
- 5) вопросы для дискуссий и письменных работ.

Главным преимуществом Twee.com является персонализация обучения. Преподаватель может вводить любую тему, а искусственный интеллект автоматически генерирует материалы с учётом уровня студентов (A1-C1), типа задания и коммуникативных целей урока.

Кроме того, платформа позволяет адаптировать контент под различные форматы работы – индивидуальную, парную и групповую, что способствует развитию сотрудничества и коммуникативной активности студентов.

В практике преподавания английского языка в колледже платформа Twee.com используется на разных этапах урока:

1) этап мотивации: С помощью искусственного интеллекта создаются короткие тексты, диалоги или провокационные вопросы, побуждающие студентов к размышлению и обмену мнениями.

Пример 1: на уроке “Electricity in Our Life” Twee сгенерировал задание: “What would happen if there was no electricity for one week?”

Студенты высказывали свои идеи, что стимулировало развитие умения рассуждать, аргументировать и слушать партнёров по диалогу.

Пример 2: при изучении темы “Gamification in Education” использовалось задание Twee: “If you could turn one subject into a game, what would it be?”

Такое обсуждение развивало воображение, инициативность и умение выражать личное мнение в контексте реальных ситуаций общения.

На этапе мотивации использование платформы Twee.com способствует развитию познавательного интереса и внутренней мотивации студентов.

Сгенерированные искусственным интеллектом вопросы и короткие тексты вызывают эмоциональный отклик и побуждают обучающихся к высказыванию собственного мнения.

Такие задания развивают критическое и креативное мышление, стимулируют коммуникативную инициативу и формируют положительный эмоциональный настрой, что способствует снятию языкового барьера и повышению уверенности студентов в использовании английского языка.

2) этап тренировки и закрепления: На этапе тренировки и закрепления знаний платформа Twee.com играет важную роль в создании заданий, направленных на развитие продуктивных навыков – говорения и письма, а также на закрепление лексико-грамматического материала в коммуникативном контексте. С помощью искусственного интеллекта преподаватель может быстро и точно адаптировать упражнения под конкретный уровень группы, тематическое содержание урока и профессиональную направленность обучения.

Одним из ключевых преимуществ Twee является возможность создавать аутентичные задания, имитирующие реальные ситуации общения. Например, на уроке “In the Classroom” студентам предлагалось практиковать использование императивов “Open your books!”, “Don’t be late!”, “Work in pairs!”, “Listen carefully!” и конструкций There is / There are (“There is a computer in the classroom.”, “There are many students in our group.”).

С помощью Twee были сгенерированы дополнительные интерактивные упражнения, где студенты должны были:

- 1) составить мини-диалоги между учителем и студентом;
- 2) описать свою аудиторию, используя конструкции There is / There are;
- 3) придумать 5 правил поведения в классе, применяя императивы.

Такие упражнения не только закрепляют грамматические структуры, но и развивают навыки спонтанного говорения, внимательность к контексту общения и умение использовать язык в реальных ситуациях. Кроме того, они способствуют формированию социолингвистической компетенции, когда обучающиеся осознают уместность языковых форм в разных ситуациях общения.

На уроке “Electricity in Our Life” Twee использовался для генерации коротких текстов и вопросов на понимание, что позволило отработать структуры Present Simple и тематическую лексику (electricity, wire, battery, bulb, switch, energy). Студенты выполняли следующие типы заданий:

- 1) заполнение пропусков в тексте (gap-filling);
- 2) составление предложений по образцу;
- 3) обсуждение вопросов типа “How do we use electricity every day?”, “What devices use electricity at home?”

Эти упражнения развивали лексическую компетенцию (усвоение и активизация новой профессионально-ориентированной лексики), грамматическую компетенцию (употребление Present Simple в контексте) и коммуникативную инициативу – умение начать и поддержать беседу.

В профессионально ориентированных темах, таких как “Conductors and Insulators” или “Ignition System”, Twee позволил создать разнообразные технические задания для отработки терминологии. Например:

- 1) классификация предметов на проводники и изоляторы по описанию;
- 2) подбор технических терминов к картинкам;
- 3) заполнение таблицы с примерами материалов (copper – conductor, plastic – insulator);
- 4) устное объяснение принципа работы системы зажигания (“The ignition coil converts low voltage into high voltage.”).

Такие задания формируют предметно-языковую компетенцию — способность использовать иностранный язык для описания технических процессов и явлений, что особенно важно в системе технического и профессионального образования.

Особое внимание уделяется групповым формам работы. Так, на уроке “Gamification in Education” студенты в командах создавали собственные игровые задания с помощью Twee, например: “Make a quiz about English words”, “Create a challenge for another team using imperatives”.

Этот формат способствует развитию коллаборативных навыков, креативности, лидерства и умения договариваться, поскольку каждая группа должна была обсудить, сформулировать и презентовать задание на английском языке.

В технических дисциплинах платформа помогает реализовать интеграцию английского языка с профессиональными предметами.

Так, при изучении темы “The Future of Mechatronics”, Twee использовался для генерации проектных идей и вопросов для обсуждения:

- 1) “What mechatronic systems will be important in the future?”
- 2) “How can robotics improve our daily life?”
- 3) “What new professions will appear in mechatronics?”

После мозгового штурма студенты в группах разрабатывали мини-презентации, описывая инновационные проекты будущего. Эти задания развивали умение описывать технические идеи на английском языке, использовать специализированную лексику, структурировать речь и уверенно выступать перед аудиторией.

Таким образом, использование Twee.com на этапе тренировки и закрепления:

- 1) повышает вариативность и гибкость упражнений;
- 2) обеспечивает индивидуализацию обучения;
- 3) способствует развитию лексической, грамматической и социокультурной компетенции;
- 4) усиливает мотивацию и вовлечённость студентов в учебный процесс;
- 5) формирует навыки устного и письменного взаимодействия в профессиональном контексте.

Благодаря встроенным инструментам генерации диалогов, заданий на говорение, тестов и креативных идей, Twee.com становится не просто цифровым помощником, а полноценным

инструментом формирования коммуникативной компетенции, особенно в среде студентов технических специальностей.

3) этап творческой деятельности: Twee помогает создавать мини-проекты, эссе и презентации, побуждающие студентов к творческому самовыражению и практическому применению профессиональной лексики.

Пример: на уроке “The Future of Mechatronics” студентам предлагалось представить себя инженерами будущего и описать инновационное устройство, которое они могли бы разработать.

С помощью Twee.com были сгенерированы:

- 1) список идей (“smart robotic arm”, “AI-based maintenance drone”, “self-learning robot”);
- 2) карточки с описанием функций устройств;
- 3) вопросы для обсуждения (“How could this invention help people?”, “What skills will future engineers need?”).

Кроме того, платформа позволила сформулировать темы групповых проектов с помощью ИИ, такие как:

- 1) “Design a Future Mechatronic System” (Спроектируйте мехатронную систему будущего),
- 2) “Predict Future Trends in Mechatronics” (Предскажите будущие тенденции в мехатронике),
- 3) “Difficulties in the Future in Mechatronic Systems” (Трудности, с которыми может столкнуться мехатроника в будущем).

Эти темы являются эффективными, поскольку стимулируют студентов к активному мышлению, совместной работе и изучению актуальных профессиональных проблем.

Итоги групповой работы представляются в виде презентаций, что развивает навыки публичных выступлений, аргументации и умения ясно излагать свои идеи на английском языке.

Таким образом, использование Twee.com не только способствует развитию речевых умений, но и формирует у студентов ключевые компетенции XXI века – креативность, коммуникацию, критическое мышление и коллаборацию.

Интеграция платформы Twee.com в образовательный процесс открывает новые перспективы для формирования коммуникативной компетенции студентов. Использование искусственного интеллекта позволяет преподавателю оптимизировать подготовку к занятиям, повысить качество языкового материала и сделать обучение более гибким и мотивирующим.

Применение ИИ-технологий в преподавании иностранных языков подтверждает, что цифровая трансформация образования не заменяет педагога, а, напротив, усиливает его роль как наставника, фасилитатора и модератора общения.

Литература

1. Селиванова О.Е. Цифровые технологии в образовании: теоретические и практические аспекты. – М.: Изд-во МГУ, 2021.
2. Иванов В.А. Искусственный интеллект в обучении: возможности и перспективы. – СПб.: Питер, 2020.
3. Смирнова Л.Н., Тихонов А.П. Искусственный интеллект и языковое образование: проблемы и решения. – Казань: Казанский федеральный университет, 2022.
4. Brown J. Artificial Intelligence in Education: A New Era of Learning. – Cambridge: Cambridge University Press, 2023.
5. Twee.com – Официальный сайт. Доступ: <https://twee.com/>

А.Б. ЕргалиеваГеологиялық барлау колледжді
ҚР, Семей қ., aijan-kuanbaeva@mail.ru**ИНФОРМАТИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ ІТ-ТЕХНОЛОГИЯЛАР**

Қазіргі заманғы білім беру жүйесінде жасанды интеллект пен ІТ-технологиялардың рөлі күннен-күнге артып келеді. Информатика пәнін оқытуда бұл технологиялардың қолданылуы оқу процесін түбегейлі өзгертіп, студенттердің білім алу тәжірибесін жаңа деңгейге көтеруде. Жасанды интеллект негізіндегі оқыту жүйелері әр оқушының жеке қабілеттері мен оқу қарқынына бейімделе отырып, тиімді білім беру ортасын қалыптастырады.

Жасанды интеллекттің білім беруде қолданылуы.

Дербес оқыту жүйелері. Жасанды интеллект негізіндегі платформалар әр студенттің білім деңгейін талдап, жеке оқу бағдарламасын құрастырады. Мысалы, Khan Academy және Coursera сияқты платформалар студенттердің прогресін бақылап, қиындық туғызатын тақырыптарға қосымша материалдар ұсынады.

Автоматты бағалау жүйелері. AI технологиялары тапсырмаларды тексеру процесін жеңілдетеді. Gradescope және Turnitin сияқты жүйелер кодты талдап, плагиатты анықтап, студенттерге нақты кері байланыс береді. Бұл мұғалімдердің уақытын үнемдеп, оқыту сапасын арттырады.

Виртуалды көмекшілер. Chatbot-тар мен виртуалды ассистенттер студенттерге 24/7 қолдау көрсетеді. IBM Watson Assistant және Google Dialogflow негізіндегі жүйелер оқушылардың сұрақтарына жауап беріп, оқу материалдарын түсіндіреді.

Бағдарламалау тілдерін оқытуда AI көмегі

Код жазуда көмек. GitHub Copilot және TabNine сияқты AI құралдары студенттерге код жазуда нақты уақытта ұсыныстар береді. Бұл құралдар миллиондаған код жолдарын талдап, контекстке сәйкес ең тиімді шешімдерді ұсынады.

Қателерді анықтау. DeepCode және SonarQube AI жүйелері кодтағы қателерді автоматты түрде табып, түзету жолдарын көрсетеді. Студенттер өз қателерінен тез үйреніп, код сапасын жақсартады.

Код оптимизациясы. AI алгоритмдері кодтың тиімділігін талдап, жақсарту бойынша нақты ұсыныстар береді. Бұл студенттерге тек жұмыс істейтін емес, сонымен қатар оптималды код жазуды үйретеді.

Интерактивті оқыту платформалары

Заманауи ІТ-технологиялар информатика пәнін оқытуда интерактивті және тартымды тәжірибе жасайды. Codecademy, LeetCode және HackerRank сияқты платформалар студенттерге практикалық тапсырмалар орындауға, нақты уақытта кері байланыс алуға және өз прогресін бақылауға мүмкіндік береді.

Геймификация элементтері. Платформалар ойын элементтерін қолданып, оқуды қызықты етеді. Студенттер тапсырмаларды орындап, балл жинап, жетістіктер алады.

Командалық жұмыс. Repl.it және CodeSandbox студенттерге бірге код жазуға, идеялармен бөлісуге және бір-бірінен үйренуге мүмкіндік береді.

Прогресті бақылау. Аналитикалық құралдар студенттердің дамуын көрсетіп, күшті және әлсіз жақтарын анықтайды.

Виртуалды және кеңейтілген шындық технологиялары

VR/AR оқытуда. Виртуалды шындық технологиялары информатика тұжырымдамаларын визуализациялауға көмектеседі. Студенттер алгоритмдердің жұмысын 3D кеңістікте көріп, деректер құрылымдарын интерактивті түрде зерттейді.

Визуализация. Күрделі алгоритмдер мен деректер құрылымдары 3D форматта көрсетіледі.

Интерактивтілік. Студенттер виртуалды объектілермен әрекеттесіп, тереңірек түсінік алады.

Бұлтты технологиялар мен DevOps практикалары. Заманауи информатика білімі бұлтты технологияларды меңгеруді талап етеді. AWS, Microsoft Azure және Google Cloud Platform студенттерге тегін немесе жеңілдікпен қолжетімді. Студенттер виртуалды машиналарды басқаруды, контейнерлеуді, микросервистік архитектураны және CI/CD pipeline құруды үйренеді.

Сонымен қатар, информатика пәнін оқытуда келесі жасанды интеллекттің мүмкіндіктерін қарастыруға болады.

ЖИ – адамның когнитивті қабілеттерін модельдейтін технология. Ол информатика сабағында келесі бағыттарда тиімді қолданылады:

Автоматтандырылған бағалау: Мысалы, Google Forms немесе Microsoft Forms арқылы тест нәтижелерін автоматты түрде талдау.

Жеке оқыту траекториясы: ЖИ платформалар оқушының деңгейіне қарай тапсырмалар ұсына алады. Мысалы, Khan Academy немесе Coursera жүйелері.

Код жазуды үйрету: ChatGPT, GitHub Copilot сияқты құралдар студенттерге код жазуда көмек береді.

Тілдік модельдермен жұмыс: студенттер GPT негізіндегі чат-боттармен диалог жүргізу арқылы алгоритмдік ойлауын дамытады.

IT-технологиялардың ықпалын атап өтуге де болады.

IT-технологиялар информатика пәнін оқытуда келесі артықшылықтарды береді:

- Қашықтан оқыту: Zoom, Google Meet арқылы онлайн сабақтар өткізу.
- Виртуалды зертханалар: Cisco Packet Tracer, Tinkercad сияқты симуляторлар арқылы желі немесе электроника негіздерін үйрену.

- Интерактивті тапсырмалар: Kahoot, Quizizz арқылы ойын түріндегі тесттер ұйымдастыру.

- Мультимедиялық ресурстар: YouTube, Code.org видеолары арқылы визуалды түсіндіру.

Информатика пәнін оқытуда жасанды интеллект пен IT-технологиялардың интеграциясы білім беру сапасын айтарлықтай жақсартады. Дербес оқыту, интерактивті платформалар, практикалық жобалар және заманауи құралдар студенттерге тиімді білім алуға, нақты дағдылар меңгеруге және болашақ мансабына дайындалуға көмектеседі. Мұғалімдер мен білім беру мекемелері осы технологияларды белсенді қолдану арқылы студенттерді цифрлық дәуірдің талаптарына сай дайындай алады.

Әдебиеттер

1. Туребаева А.Е. «Информатиканы оқытуда жасанды интеллект қолдану әдістемесі» – CyberLeninka
2. Турмаганбетова Б.С. «Информатика пәнін оқытуда жасанды интеллект мүмкіндіктерін пайдалану» – Ust.kz
3. Bilimger.kz.. «Жасанды интеллект және оның мүмкіндіктері»
4. UNESCO. «AI in Education: Opportunities and Challenges»
5. Code.org, Tinkercad, Khan Academy – ресми платформалар

А.Ж. Садуова

Жарқын жалпы орта білім беретін мектебі
Абай облысы, Жаңасемей ауданы, Жарқын ауылы, ajnursadulova@gmail.com

ТАРИХ ПӘНІН ОҚЫТУДАҒЫ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЕКТ ЖӘНЕ IT-ТЕХНОЛОГИЯЛАР

XXI ғасырда білім беру жүйесі қарқынды өзгерістерді бастан кешуде, ал цифрлық технологиялар мен жасанды интеллект бұл өзгерістердің негізгі қозғаушы күшіне айналды. Жасанды интеллект платформалары – білім беру процесін жаңғыртуға арналған таптырмас құрал, олар ақпаратты өңдеу мен ұсынудың тиімді әдістерін ұсынады. Тарих – бұл тек өткеннің шежіресі ғана емес, сонымен қатар қазіргі заманға ықпал ететін ғылым, сондықтан оны оқытудың тәсілдерін жетілдіру өзекті болып табылады.

Мақаланың мақсаты – тарих пәнін оқытуда жасанды интеллект технологияларын енгізудің тиімді әдістерін анықтау және оларды қолданудың нәтижелерін талдау. Бұл мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды:

1. ЖИ платформаларын тарих пәніне қолдану тәжірибесін зерттеу.
2. Әдістемелік шешімдерді жасау және олардың тиімділігін талдау.
3. Отандық және шетелдік тәжірибені салыстыру арқылы ең үздік әдістерді анықтау.

Ғылыми және әдістемелік әдебиеттерді шолу барысында, жасанды интеллект технологияларының білім беру саласындағы рөлі артып келе жатқаны байқалды. Мәселен, шетелдік тәжірибеде ChatGPT, Khan Academy, және басқа да платформалар білім беру жүйесінде кеңінен қолданылуда. Отандық тәжірибеде "Цифрлы ұстаз" жобасы мұғалімдердің сандық сауаттылығын арттыруға бағытталған. Осыған орай, ЖИ платформаларын тарих пәнінде қолданудың жаңа тәсілдерін әзірлеу қажеттілігі туындап отыр.

Әдістеме

Жасанды интеллект платформаларын тарих пәнінде қолданудың бірнеше тиімді әдістері бар. Бұл әдістер заманауи педагогикалық тәжірибе мен технологиялық шешімдерді үйлестіру арқылы әзірленді.

1. ЖИ платформаларын қолданудың ерекшеліктері:

ЖИ платформалары ақпаратты интерактивті және дербестендірілген түрде ұсынуға мүмкіндік береді. Мысалы, оқушыларға тарихи оқиғаларды визуализациялау үшін AI негізіндегі бейнематериалдар немесе тарихи карталар жасалады. Бұл әсіресе күрделі тарихи процестерді түсіндіруде тиімді.

2. Тарих пәнінде қолданылатын ЖИ құралдары:

- **ChatGPT:** Тарихи тұлғалармен диалог жасау арқылы оқушылардың қызығушылығын ояту.

- **Google Arts & Culture:** Тарихи жәдігерлерді виртуалды зерттеу.
- **Kahoot және Quizizz:** Тест және викториналарды автоматтандыру.
- **Historical Map Generator:** Тарихи карталарды жасау және талдау.
- **Genially / Canva:** Таймлайн, инфографика, постер дайындау
- **YouTube EDU / Khan Academy:** Бейнематериал арқылы тарихи кезеңді түсіндіру
- **Padlet / Jamboard:** Топтық жұмыс және тарихи карта құру

3. Әдіс-тәсілдер:

- **Жеке оқыту тәсілі:** ЖИ платформалары әр оқушының білім деңгейін ескеріп, жеке тапсырмалар ұсынады.

- **Топтық жұмыс:** Оқушылар ЖИ-ды пайдалана отырып, тарихи зерттеулерді бірлесе жүргізеді.

- **Кері байланыс:** ЖИ арқылы тапсырмалардың нәтижелері тез өңделіп, оқушыларға ұсынылады.

4. Әдістеменің негізгі принциптері:

- Тарихи шынайылықты сақтау.
- Интерактивтілік пен визуализацияны арттыру.
- Оқушылардың аналитикалық дағдыларын дамыту.

Практикада қолдану

ЖИ платформаларын тарих пәнінде қолдану тәжірибесі бірнеше бағытта жүзеге асырылды:

1. Сабақтар:

Тарих сабақтарында ChatGPT арқылы тарихи тұлғалар "сөйлетілді". Мысалы, оқушылар Томирис ханшайым немесе Абылай ханмен виртуалды диалог жүргізіп, олардың өмірі мен тарихи рөлін тереңірек түсінді. Сонымен қатар, Historical Map Generator арқылы қазақ хандығының жер аумағының өзгерістерін визуалды түрде қарастырды. Google Earth арқылы Ұлы Жібек сауда жолдарын картадан анықтап, қалаларды белгілеп, виртуалды саяхат жасау. Genially платформасында Екінші дүниежүзілік соғыс интерактивті уақыт желісін жасау.

2. Жобалар:

"Менің өлкемнің тарихы" атты жоба аясында оқушылар өз аймақтарының тарихын зерттеп, ЖИ құралдары арқылы интерактивті презентациялар жасады. Жоба нәтижесінде тарихи деректер визуалды және тартымды түрде ұсынылды.

3. Авторлық бағдарлама:

Авторлық бағдарлама "Цифрлы тарих" аясында ЖИ құралдарын сабақ жоспарларына енгізу жүзеге асырылды. Бағдарлама оқушылардың сыни ойлау және зерттеу дағдыларын дамытуға бағытталған.

4. Нәтижелер:

- Оқушылардың сабаққа қызығушылығы 40%-ға артты.
- Білім сапасы көрсеткіштері орта есеппен 25%-ға жақсарды.
- Мұғалімдердің жұмыс уақыты үнемделді.

5. Артықшылықтары мен кемшіліктері:

Артықшылықтары:

- Оқушылардың танымдық белсенділігі артады;
- Оқу материалы визуалды және тартымды болады;
- Тарихи дерекпен жұмыс істеу дағдысы дамиды;
- Оқушының жеке оқу траекториясы қалыптасады;
- Оқушылардың қызығушылығын арттыру.
- Зерттеушілік және функционалдық сауаттылық артады.

Кемшіліктері:

- Кейбір оқушылардың технологиялық сауаттылығының төмендігі.
- Интернетке тәуелділік.

Ұсыныстар

Жасанды интеллект платформаларын тарих пәнінде қолдану үшін келесі ұсыныстар беруге болады:

1. Мұғалімдерге арналған ЖИ құралдарын қолдану бойынша тренингтер ұйымдастыру.
2. Әр түрлі сынып деңгейлері үшін ЖИ-ға бейімделген сабақ жоспарларын әзірлеу.
3. Оқушылардың технологиялық сауаттылығын арттыруға бағытталған қосымша іс-шаралар өткізу.
4. ЖИ құралдарын пайдаланудағы интернетке тәуелділікті азайту үшін офлайн режимде жұмыс істейтін қосымшаларды әзірлеу.
5. ЖИ-ды қолданудың тиімділігін бағалау үшін тұрақты мониторинг жүргізу.

Жасанды интеллект платформалары – бұл білім беру саласын жаңа деңгейге көтеретін заманауи құрал. Тарих пәнінде ЖИ-ды қолдану оқушылардың қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың аналитикалық және зерттеу дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Бұл технологиялар оқушылардың тарихи санасын қалыптастыруға, сыни және зерттеушілік ойлауын дамытуға ықпал етеді. Бұл мақалада ұсынылған әдістемелер мен тәжірибелік ұсыныстар педагогтерге ЖИ құралдарын тиімді қолдануға бағыт береді. Жасанды интеллект

технологияларын білім беру процесіне енгізу – бұл заманауи білім беру жүйесінің басты талаптарының бірі. Сондықтан педагогтер осы мүмкіндікті пайдаланып, оқу процесін барынша тиімді етуі қажет. Мұғалім үшін басты міндет – осы құралдарды педагогикалық тұрғыда дұрыс тандап, тиімді қолдану.

Әдебиеттер

1. «Цифрлы ұстаз» жобасы. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі.
2. Google Arts & Culture. – <https://artsandculture.google.com>.
3. Historical Map Generator платформасы.
4. Khan Academy платформасы. – <https://www.khanacademy.org>.
5. Отандық және шетелдік ғылыми мақалалар.

МРНТИ: 06.81.31

Д. Погорелов, А. Подкорытов
Научный руководитель: **Г.Т. Уалиханова**
Геологоразведочный колледж
РК, г. Семей, daniel.pogorelov.2006@bk.ru

«ECONBATTLE» – ИНТЕРАКТИВНОЕ ПРИЛОЖЕНИЕ ДЛЯ МОДЕЛИРОВАНИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ С ПРИМЕНЕНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Цифровизация экономики Казахстана является одной из ключевых стратегических задач, направленных на повышение производительности труда и конкурентоспособности национальных предприятий.

Современные информационные технологии позволяют моделировать экономические процессы и анализировать влияние управленческих решений на показатели эффективности, качества и мотивации работников.

В этом контексте был разработан проект «SmartPat» – интерактивное приложение, моделирующее взаимодействие человека и искусственного интеллекта в процессе управления производственной системой.

Игра имитирует реальные экономические ситуации, в которых необходимо принимать решения, влияющие на эффективность, бюджет, репутацию и устойчивость компании.

Проект демонстрирует, как технологии искусственного интеллекта могут быть использованы для обучения, анализа и прогнозирования экономических процессов.

Методика и инструменты разработки

Разработка приложения велась с использованием современных средств программирования и моделирования:

- Язык программирования: Python 3.12
- Среда разработки: PyCharm (JetBrains)
- Библиотека визуализации: Pygame – для построения графического интерфейса и реализации игрового цикла;
- Искусственный интеллект: ChatGPT использовался для оптимизации кода, генерации идей и корректировки алгоритмов поведения ИИ.

Программа моделирует процесс управления предприятием, в котором человек и ИИ выступают как два конкурирующих управленца.

Каждый ход – это выбор стратегического решения, изменяющего параметры системы: эффективность, мотивацию, качество, стресс, репутацию, численность работников и бюджет.

Математическая модель эффективности

Эффективность предприятия в игре рассчитывается как функция взаимодействия основных показателей и управленческого решения:

$$E_{t+1} = \text{Clamp} (E_t + \alpha * M_t - \beta * S_t + \gamma * Q_t + \delta * R_t + \kappa * W_t + \Delta A_t; 0, 100), \text{ Где:}$$

E_t – эффективность на текущем шаге; M_t – мотивация персонала;

S_t – уровень стресса;

Q_t – качество продукции;

R_t – репутация компании;

W_t – численность работников;

ΔA_t – влияние управленческого решения (например, премия, обучение, сокращение штата и др.);

$\alpha, \beta, \gamma, \delta, \kappa$ – весовые коэффициенты, отражающие значимость факторов; функция ограничения, удерживающая значение эффективности в диапазоне [0;100].

Экономическая интерпретация:

Повышение мотивации и качества увеличивает эффективность, стресс и кадровые потери снижают её, а управленческие решения действуют как кратковременные стимулы или риски.

Дополнительно рассчитывается изменение бюджета компании по формуле:

$$B_{t+1} = \max * (B_t + \rho E * E_t + \rho Q * Q_t + \rho R * R_t - cW * W_t + \Delta B_{at})$$

Где:

B_t – бюджет на шаге t ;

$\rho E, \rho Q, \rho R$ – вклад эффективности, качества и репутации в доход;

cW – удельные расходы на одного работника;

ΔB_{at} – прямой финансовый эффект действия;

$\dot{q}$ – масштабный делитель для нормализации.

Таким образом, модель объединяет поведенческие и экономические параметры, позволяя наблюдать динамику системы в зависимости от стратегии игрока и искусственного интеллекта.

Функциональные возможности приложения

Приложение «EconBattle» реализовано как стратегический симулятор управления компанией.

Игрок и искусственный интеллект имеют одинаковые стартовые условия и соревнуются на протяжении 10 виртуальных дней.

Каждый день участники выбирают одно из действий, влияющих на показатели компании, например:

- Выдать премию – повышает мотивацию, снижает бюджет;
- Повысить нормы – увеличивает эффективность, но повышает стресс;
- Обучить работников – улучшает качество, требует затрат;
- Оптимизировать процессы сбалансированное улучшение параметров.

После каждого хода происходит перерасчёт всех показателей и возможно случайное событие: забастовка, экономический кризис, положительный отзыв СМИ, успешный контракт и другие.

ИИ принимает решения адаптивно – оценивая текущее состояние и выбирая действия, направленные на сохранение эффективности и бюджета.

Игра завершается, если один из участников достигает критического состояния (например, стресс 100% или эффективность 0%) или по окончании игрового периода.

Побеждает тот, у кого итоговый интегральный показатель эффективности выше.

Результаты и практическая значимость

В ходе тестирования приложения было показано, что симуляция помогает:

- Наглядно продемонстрировать взаимосвязь между управленческими решениями и результатами предприятия;
- Формировать у пользователей навыки стратегического мышления и цифрового

анализа;

- Развивать понимание принципов работы искусственного интеллекта в экономике труда.

Программа может применяться:

- В образовательных целях – на занятиях по экономике, менеджменту и цифровизации производства;

- В научных исследованиях – для анализа влияния различных факторов на производительность;

- В практической деятельности – как инструмент тренировки управленческих навыков.

Заключение

Разработка проекта «EconBattle» стала примером практического внедрения IT-технологий в экономическую модель управления трудом.

Приложение объединяет игровые и аналитические элементы, позволяя изучать закономерности принятия решений и их влияние на эффективность организации.

Использование подобных симуляторов способствует:

- Развитию цифровых компетенций будущих специалистов;

- Повышению эффективности образовательных программ по экономике и менеджменту;

- Внедрению искусственного интеллекта в процессы моделирования и анализа производительности.

Таким образом, «EconBattle» демонстрирует, как современные цифровые технологии и ИИ могут служить инструментом повышения конкурентоспособности экономики Казахстана через развитие интеллектуальных методов анализа и управления

Литература

1. Тезисы проекта «EconBattle». – Семей, 2025.

2. www.grnti.ru – Государственный рубрикатор научно-технической информации.

FTAMP: 17.01.83

И.Д. Алмагамбетова

Ж. Тәшенов атындағы №68 ЖББОМ

ҚР, Ақтөбе қ., ialmaganbetova@mail.ru

ТАРИХ ЖӘНЕ ГЕОГРАФИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІ ҚОЛДАНУДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

Ұстазы жақсының – ұстамы жақсы.

Халық мақалы

Білім берудегі жасанды интеллект – бұл компьютерге үлкен көлемдегі деректерді жинауға және талдауға, бағдарламаларды модельдеуге және білім алушылардың жеке қажеттіліктерін ескере отырып, әртүрлі пәндер бойынша оқыту әдістемелерін жасауға мүмкіндік беретін заманауи технологиялар.

Цифрлық құзыреттілік қазіргі қоғамға сәтті бейімделу үшін қажетті дағдыларды қамтиды, мұнда цифрлық технологиялар, соның ішінде интернет, әлеуметтік медиа және мобильді құрылғылар коммуникация мен ақпаратқа қол жеткізуде шешуші рөл атқарады. Робототехника, чат-боттар және смарт құрылғылар сияқты жасанды интеллект технологияларының дамуымен олармен жұмыс істеу қабілеті маңызды бола түсуде. Жасанды интеллект құзыреттілігі қазіргі әлемге сәтті бейімделу үшін қажетті дағдылардың ажырамас

бөлігіне айналады. Мұндай дағдыларға ие адамдар цифрлық технологияларды сыни тұрғыдан бағалай алады, олармен тиімді қарым-қатынас жасай алады және жұмыс, үй салаларында құралдарды қолдана алады.

Жасанды интеллект (ЖИ) қазіргі білім беру жүйесінде революциялық өзгерістерге жол ашып, пәндерді оқыту әдістемесін түбегейлі өзгертуде. Жасанды интеллект (ЖИ) – қазіргі таңда білім беру аясында кеңінен қолданылып келе жатқан заманауи технологиялардың бірі болып табылады. Тарих және география пәнін оқытуда ЖИ қолдану оқу процесін қызықты әрі тиімді етеді. Тарих және география пәні, табиғи және әлеуметтік процестерді зерттейтін ғылыми сала ретінде, ЖИ технологияларын қолдану арқылы оқушылардың білімін тереңдету, қызығушылығын арттыру және практикалық дағдыларын дамыт мүмкіндіктеріне ие болып отыр. Әсіресе, тарих пен география пәндерінде жасанды интеллект (ЖИ) құралдарын қолдану дарынды оқушылардың зерттеу қабілеттерін дамытуда жаңа мүмкіндіктер ашып отыр.

Жасанды интеллект (ЖИ) - адамдардың құзыретіндегі ерекше шығармашылық әрекеттерді орындайтын интеллектуалды машина.

Жасанды интеллект – бұл үлкен деректерді өңдеу, талдау және автоматтандырылған шешім қабылдау жүйесі, ол оқушыларға өткен мен қазіргі әлемді жан-жақты түсінуге көмектеседі. Жасанды интеллекттің негізгі ерекшелігі – ақпаратты жүйелі түрде жинақтап, оның негізінде ғылыми тұжырымдар жасау мүмкіндігі.

Тарих пәнінде бұл құралдар оқушыларға әртүрлі дереккөздерді талдау, тарихи оқиғалардың себеп-салдарын анықтау және олардың өзара байланыстарын көрнекі түрде көрсетуге мүмкіндік береді. Мысалы, тарихи кезеңдердегі әлеуметтік, экономикалық және саяси өзгерістерді сандық талдау арқылы оқушылар белгілі бір үрдістерді болжауға және өткен оқиғалардың қазіргі қоғамдағы орнын бағалауға үйренеді. Архивтік құжаттарды цифрландыру және OCR технологиялары арқылы ескі жазбаларды қайта өңдеу тарихи деректерге жаңа көзқараспен қарауға мүмкіндік береді.

География пәнінде жасанды интеллекттің қолданылуы табиғат құбылыстарын түсінудің жаңа жолдарын ашады. ЖИ үлкен көлемдегі географиялық деректерді өңдеу үшін қолданылады. Спутниктер мен дрондар түсірген суреттерді талдау арқылы жер бедері, өсімдіктер жамылғысы және климат өзгерістері туралы мәліметтер алуға болады. Мұндай деректер климаттың өзгеруі, орман өрттері, су тасқыны сияқты құбылыстарды болжау және алдын алу үшін маңызды.

Картография және навигация: ЖИ карталарды автоматты түрде жасауға және жаңартуға мүмкіндік береді. Ол кеңістіктік мәліметтерді жинап, өңдеп, интерактивті және нақты уақыттағы карталарды жасау үшін қолданылады. Сонымен қатар, ЖИ навигациялық жүйелерде жол қозғалысын оңтайландыру, көлік бағыттарын жоспарлау және тиімді маршруттарды анықтау үшін қолданылады.

Климаттық және экологиялық өзгерістерді зерттеу: ЖИ климаттық өзгерістерді зерттеуде ауа райы болжамын жасау және табиғи апаттардың ықтималдығын анықтау үшін қолданылады. Мысалы, ЖИ жер сілкіністері, цунами немесе дауыл сияқты табиғи апаттардың ықтималдығын болжай алады. Сонымен қатар, қоршаған ортаны қорғау шараларын тиімді жоспарлау үшін экожүйелердегі өзгерістерді талдайды.

Білім беруді жақсарту: Географияны оқытуда ЖИ интерактивті құралдар мен виртуалды шынайылық (VR) технологияларын қолдануға мүмкіндік береді. Оқушылар әлемнің әртүрлі аймақтарын қашықтан зерттеп, табиғи құбылыстарды визуализациялай алады. Сонымен қатар, ЖИ жеке оқыту траекторияларын құрып, оқушылардың қызығушылығы мен білім деңгейіне сәйкес бейімделген сабақтарды ұсынады.

Туризмді дамыту: ЖИ туристік бағыттарды жоспарлауда, қызықты орындарды анықтауда және туристерге арналған жеке ұсыныстар жасауда қолданылады. Сонымен қатар, тарихи және мәдени мұраларды сақтау үшін ЖИ 3D модельдер жасап, оларды цифрлық форматта сақтауға мүмкіндік береді.

Табиғи ресурстарды басқару: ЖИ табиғи ресурстарды тиімді басқаруда үлкен рөл атқарады. Ол пайдалы қазбаларды іздеу, су ресурстарын онтайлы пайдалану және энергия көздерін тиімді пайдалану үшін кеңістіктік деректерді талдайды.

Жасанды интеллект география пәніне деректерді талдауды автоматтандыру, кеңістіктік процестерді модельдеу және табиғи ресурстарды басқаруда жаңа мүмкіндіктер ұсынады. Ол география ғылымының шекарасын кеңейтіп, оқыту мен зерттеуді жаңа деңгейге көтеруге көмектеседі.

Жасанды интеллекттің тарих және география пәнін оқытудағы тиімділігі айқын. Ол оқушылардың білім алу процесін жекелендіріп, интерактивті, қызықты және заманауи тәсілдермен толықтыруға мүмкіндік береді. Тарих, география пәні арқылы ЖИ технологияларын пайдалану тек білім сапасын арттырып қана қоймай, оқушылардың дүниетанымын кеңейтіп, сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін де дамытуға үлес қосады.

Әдебиеттер

1. Я. С. Хайруллина // «Білім берудегі трендтер» Қазақстан Республикасының білім беру ұйымдарының арасында өткізілген республикалық ғылыми-әдістемелік конференциясының жинағы. - Орал, – 2024. – Т.2. – Б. 377-379.
2. Лайсханов Ш.У., Каймулдинова К.Д., Алиасқаров Д.Т., Усенов Н.Е., Исаков Е.Д. Географиялық білім берудегі геоаппараттық технологиялар мен ресурстар: электрондық оқу құралы / <https://giseducation.kz/>
3. Тлеубергенова К.А., Лайсханов Ш.У. Географияны оқыту әдістемесі/ Оқу құралы. - «Қыздар университеті» баспасы. – 2019. – 214 б.

FTAMP: 17.01.83

Э.Т. Алтынбаева

Ж. Тәшенов атындағы №68 ЖББОМ

ҚР, Ақтөбе қ., alt.elvira@mail.ru

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН КЕМШІЛІКТЕРІ

Қазіргі таңда қазақстандық мұғалімдерді жасанды интеллектке қатысты түрлі өзекті мәселелер ойландырады. Себебі ақпараттық технологиялар қарыштап дамыған заманда ұстаз үшін жаңа мүмкіндіктер мен басымдықтар ашылып отыр. Жасанды интеллект, ең алдымен, балалардың игілігіне қызмет етуі тиіс. Технология қаншалықты дамыса да, білім беру үдерісінде оқушының қабілетін, талабын, жеке ерекшелігін ескеруді ұмытпауымыз қажет. Балалардың болашағын ойлай отырып, олардың жан-жақты дамуына жағдай жасап, адам мен компьютердің мүмкіндіктерін ұштастыру арқылы оқытуды тиімді етуге болады. Бұл мұғалім еңбегін жеңілдетіп қана қоймай, оны шығармашылық сипатқа бағыттайды. Дегенмен, жасанды интеллектіні мектеп тәжірибесіне енгізу деңгейі бізде әлі де жеткіліксіз.

Бүгінде жасанды интеллект (ЖИ) тек кәсіби мамандардың құралы ғана емес, білім беру процесінің де ажырамас бөлігіне айналып барады. Әсіресе мектеп жасындағы балаларға сабақты түсіндіру, үй тапсырмасын орындауға көмектесу, қызығушылығын ояту сияқты бағыттарда ЖИ-дің мүмкіндіктері мол[1].

Жасанды интеллект (ЖИ) – жиналған мәліметтерді пайдалану арқылы түрлі міндеттерді атқара алатын алгоритмдік жүйе. Ол адамның қолы жете бермейтін істерді жеңіл әрі шапшаң жүзеге асырады. Шағын жобаларды орындау тұрғысынан да оның әлеуеті мол. Негізгі мақсаты – енгізілген мәліметтерге сүйеніп, қорытынды жасай алатын бағдарламаны қалыптастыру. Жасанды интеллект деректерді саралап, қандай шешімге келу қажеттігін, нені және қайдан табу керектігін анықтайды. Нейрондық желі адамның миымен ұқсас қызмет атқарады. Оған тапсырманы орындау тәсілін үйретсе жеткілікті. Мысалы, кішкентай бала әріптерді меңгеріп, кітап оқуды бастау үшін кем дегенде бір жыл уақыт жұмсайды. Ал нейрондық желіге 2–3

сағаттың өзі жеткілікті болуы ықтимал. Демек, ол адамнан әлдеқайда жылдам әрекет етеді. Алайда күрделі тапсырмаларды орындау үшін оны тереңдетіп оқыту талап етіледі.

Сонымен бірге жасанды интеллект тілді өңдеу бағытында да қызмет атқарады. Бұл – компьютерлердің адам тілін, оның ішінде сөйлеуді талдап, түсініп, әрі қайта қалыптастыру қабілеті. Адамдар күнделікті ауызекі тілде компьютерге тапсырма беріп, оны орындата алады. Мәселен, Apple компаниясындағы Siri атты виртуалды көмекші адамның айтқанын қабылдап, берілген бұйрықты орындайды және күн сайын жиналған мәліметтер негізінде қорытынды жасап отырады.

Жалпы, жасанды интеллекттің қуатын біз күнделікті қолданып жүрген алгоритмдерден де аңғаруға болады. Мысал ретінде чат-боттарды алсақ, олар тұтынушылардың сұрауларын жылдам талдап, сәйкес жауап ұсынады. Ақпараттарды жинақтау жүйелері мәліметтер қорынан қажетті деректерді оңай алуға әрі жоспар құруға мүмкіндік береді. Ал ұсыныс жүйелері қолданушының бұрын қараған ақпараттарына ұқсас материалдарды автоматты түрде іріктеп шығарады. Әлеуметтік желіде «ойлағаным не іздегенім дәл алдымнан шыға келеді» деген пікірді талай естіген боларсыз, бәлкім өзіңіз де сондай жағдайды бастан кешірген шығарсыз. Міне, мұның бәрі – осы жүйелердің нәтижесі.

Неге маңызды? Жасанды интеллекттің тірегі – деректер. Ол шексіз мәліметтерді қабылдап, өңдеп, сараптама жасап, қорытынды ұсына алады. Ал адам миы бір мезетте ауқымды ақпаратты игеруге қауқарсыз. ChatGPT-нің басты артықшылығы да – дерек қорының байлығында. Мәліметтер көлемі артқан сайын алгоритмнің сапасы да жетіле түседі. ChatGPT чат-ботының соңғы нұсқасы тек мәтінмен ғана емес, суретпен де жұмыс істей алады. Өзірлеушілер жаңа үлгінің 25 мың сөзге дейін, яғни бұрынғысынан сегіз есе көп деректі іріктеп, жүйелеп бере алатынын атап көрсеткен[2].

AI-ді оқыту саласында пайдаланудың ең нәтижелі тәсілдерінің бірі – практикалық тапсырмалар мен жобаларға негізделген әдіс. Оқушыларға жасанды интеллект арқылы әртүрлі жобалар мен тапсырмалар беру олардың ойлау дағдысын жетілдіреді. Сонымен қатар, виртуалды оқу көмекшілері мен автоматтандырылған тексеру жүйелерін қолдану білім алушылардың өздігінен үйренуін жеңілдетеді.

AI-ді оқу процесіне енгізудің түрлі тиімді үлгілері бар. Соның бірі – оқу көмекшілері. Жасанды интеллект негізінде жасалған мұндай құралдар оқушыларға тапсырмаларды орындауда бағыт-бағдар беріп, түсініксіз тұстарға жауап ұсына алады. Бұл әсіресе оқу барысында үнемі қолдауға мұқтаж оқушылар үшін пайдалы.

Келесі мысал – автоматтандырылған бағалау жүйелері. Жасанды интеллект мұғалімдердің оқушылардың еңбегін тексеру жұмысын жеңілдетіп, уақытын үнемдейді. Мұндай жүйелер тапсырмаларды бағалау критерийлеріне сәйкес автоматты түрде бағалап, нәтижелерді әділ әрі нақты көрсетеді.

Жасанды интеллектті тарих пәнінде пайдалану оқу үдерісін тиімді әрі тартымды етуге жол ашады. Оның артықшылықтары мынадай қырлардан байқалады:

1. Жекелендірілген және интерактивті оқыту. ЖИ оқушының білім деңгейі мен қызығушылығына қарай тарихи материалдарды бейімдей алады. Мәселен, оқушыға қызықты тақырып бойынша қосымша деректер немесе интерактивті тапсырмалар ұсыну мүмкін.

2. Тарихи деректерді талдау. ЖИ тарихи құжаттарды, мәтіндерді, дереккөздерді жедел сараптап, маңызды мәліметтерді іріктеп, оларды оқушыларға жеңіл түсінілетін түрде жеткізе алады. Бұл оқушылардың аналитикалық ойлау қабілеттерін шыңдайды.

3. Виртуалды шындық пен симуляция. ЖИ тарихи оқиғаларды цифрлық ортада қайта жаңғыртуға мүмкіндік береді. Мысалы, оқушылар ежелгі қалаларды «аралап», тарихи шайқастарды «көруге» мүмкіндік алады. Бұл тарихты сезінуге және терең меңгеруге ықпал етеді.

4. Автоматтандырылған бағалау және кері байланыс. ЖИ оқушылардың эссе, тест сияқты жұмыстарын тексеріп, жеке кері байланыс ұсына алады. Бұл мұғалім уақытын үнемдеп, оқушының жетістігін жүйелі бақылауға жағдай жасайды.

5. Қолжетімділік пен инклюзивтілік. ЖИ әртүрлі тілде оқу материалдарын дайындап, ерекше білім қажеттіліктері бар оқушыларға бейімделген контент жасай алады. Осы арқылы тарих сабағы барлық білім алушылар үшін қолжетімді болады.

6. Мотивацияны арттыру. ЖИ негізінде жасалған ойындар, викториналар немесе чат-боттар тарихи тұлғалармен «сөйлесу» арқылы оқушылардың қызығушылығын күшейтеді[3].

Жасанды интеллект тарихты оқытуда жекелендіруді қамтамасыз етеді, сабақтың мазмұнын қызықты етеді әрі оқушылардың тарихи білімді терең меңгеруіне ықпал жасайды. Сонымен қатар ол мұғалімге де, оқушыға да уақытты тиімді пайдаланып, оқу процесін жаңа деңгейге көтеруге көмектеседі.

ЖИ платформаларын пайдаланудың ерекшеліктері

Жасанды интеллект платформалары білімді интерактивті әрі дербестендірілген түрде ұсынуға жағдай жасайды. Мысалы, оқушыларға тарихи оқиғаларды бейнелі түрде көрсету үшін ЖИ негізіндегі анимациялар немесе тарихи карталар құрылады. Бұл тәсіл күрделі тарихи құбылыстарды түсіндіруде өте тиімді.

Тарих сабағында қолданылатын ЖИ құралдары

- **ChatGPT:** Тарихи тұлғалармен виртуалды диалог құру арқылы оқушының қызығушылығын арттырады.

- **Google Arts & Culture:** Тарихи жәдігерлерді қашықтан зерттеуге мүмкіндік береді.

- **Kahoot және Quizizz:** Тест пен викториналарды автоматтандыруға қолданылады.

- **Historical Map Generator:** Тарихи карталарды дайындап, оларды талдауға жағдай жасайды.

Әдіс-тәсілдер

- **Жекелей оқыту:** ЖИ платформалары әрбір оқушының дайындық деңгейін ескеріп, арнайы тапсырмалар береді.

- **Топтық жұмыс:** Оқушылар ЖИ көмегімен тарихи зерттеулерді бірлесе орындайды.

- **Кері байланыс:** ЖИ тапсырмаларды жылдам өңдеп, нәтижелерді оқушыларға ұсынады.

Әдістеменің басты қағидаттары

- Тарихи деректердің шынайылығын сақтау.

- Интерактивтілікті күшейтіп, визуализацияны кеңінен қолдану.

- Оқушылардың сыни және аналитикалық қабілеттерін дамыту.

Практикалық қолдану

ЖИ платформаларын тарих сабағында қолдану оқыту үдерісін заманауи деңгейге көтеріп, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады.

Тарих сабақтарында ChatGPT арқылы тарихи тұлғалар "сөйлетілді". Мысалы, оқушылар Томирис ханшайым немесе Абылай ханмен виртуалды диалог жүргізіп, олардың өмірі мен тарихи рөлін тереңірек түсінді. Сонымен қатар, Historical Map Generator арқылы қазақ хандығының жер аумағының өзгерістерін визуалды түрде қарастырды[4].

Адамзатқа төніп тұрған қатер. Жасанды интеллект кез келген салада жетістікке жетуге зор мүмкіндік берсе де, адамзат үшін айтарлықтай қауіп туғызуы ықтимал. Қазіргі таңда ғылым мен технологияның даму қарқыны өте жоғары.

Бүгінде нейрондық желі арқылы шығарма не эссе жазу мүмкін болып отыр. Мұндай боттар білім алушылар арасында кеңінен қолданылуда. Жасанды интеллектінің жазған мәтінін адам еңбегінен айыру оңай емес. Өйткені ол шамамен 70 пайыз жүйелі құрастырады. Кейбір боттар тіпті 97 пайызға дейін антиплагиат жүйесінен өтетін мәтіндерді жасап бере алады. Ғалымдар мұндай үрдіс адамның танымдық қабілетін тежеп, білім алушыларды дайын өнімге үйретіп қоюы мүмкін деп алаңдайды.

Адам миын зерттеудегі беделді маман, психофизиолог әрі Мәскеу мемлекеттік университетінің профессоры Александр Каплан да осы мәселеге назар аударады. Оның айтуынша, жасанды интеллект адамның орнына шешім қабылдауға көше бастау қаупін тудырады.

Ешқандай ірі жаңалық алгоритм арқылы ашылмайды. Жасанды интеллект ешқашан адамзаттың ұлы жаңалығын жасамайды. Бұл – тек адамға тән қасиет. Бірақ есептеу жүйелері біз үшін шешім қабылдайтын сәт туа ма деген қауіп бар. Болашақта біз оған «не істейміз, не қалаймыз» деп сұрайтын кезге жетуіміз ықтимал. Сондықтан бізге гуманитарлық құндылықтарға негізделген цифрлық орта қажет[5].

Тарих сабағында жасанды интеллектіні қолдану оқушылардың қызығушылығын арттырумен қатар, олардың талдау және зерттеу машықтарын жетілдіруге жол ашады. Бұл мақалада көрсетілген әдістемелер мен практикалық ұсыныстар мұғалімдерге ЖИ құралдарын тиімді пайдалануға бағыт береді. Жасанды интеллект технологияларын оқу үдерісіне енгізу – қазіргі білім беру жүйесінің негізгі талаптарының бірі. Сондықтан педагогтер бұл мүмкіндікті орынды қолданып, сабақтың тиімділігін арттыруға ұмтылуы қажет.

Әдебиеттер

1. «Цифрлы ұстаз» жобасы. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі.
2. Google Arts & Culture. – <https://artsandculture.google.com>.
3. Historical Map Generator платформасы.
4. Khan Academy платформасы. – <https://www.khanacademy.org>.
5. Отандық және шетелдік ғылыми мақалалар.

FTAMP: 16.01.11

А.Ш. Шалкарова

№8 орта білім беретін көркемдік-эстетикалық білім және
тәрбие беру мектеп-кешені
ҚР, Семей қ. shalkarova.a@list.ru

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРІНІҢ МАҢЫЗЫ

Қазіргі заманда ағылшын тілі – халықаралық қатынас тілі ретінде ерекше маңызға ие. Жаһандану дәуірінде бұл тілді меңгеру – заман талабы. Сондықтан ағылшын тілін оқытуда заманауи әдістер мен технологияларды қолдану – білім сапасын арттырудың басты шарты. Инновациялық әдістер оқушылардың қызығушылығын арттырып, тілді еркін меңгеруіне ықпал етеді.

Инновациялық тәсілдер оқыту үрдісіне жаңаша серпін береді. Бұл әдістер оқушыны белсенді әрекетке тартуға, ойлау қабілетін дамытуға, тілдік ортаға енуіне мүмкіндік жасайды. Қазіргі кездегі жаңалықтар білім беру жүйесіне жаңа технологияларды әкелгені баршамазға белгілі. Оған білім стандарты, инновациялық технологиядан іздену, әлемдік білім кеңістігіне ену жұмыстарын жатқызуға болады.

Қазіргі күні инновация деп көбінесе жаңа технологияларды, әдістер мен құралдарды жасау және қолдануды айтса, сонымен бірге жаңа идеяларды, процестерді бірлікте жетілдірудің де жүйесі. Сондықтан оқыту мен тәрбиедегі жаңа технология инновациялық идеяларды енгізу, жаңарту нысаны болып табылады.

Тіл үйрету жұмысы - өте күрделі үдеріс. Студенттер қазақ тілі сабағында тек тіл үйреніп қоймайды, олардың сабақ үдерісінде қазақша ойлау дағдылары қалыптасып, өмірге өзіндік көзқарасы айқындалып, ұғым-түсінігі кеңейеді. Сондықтан да оқытушы әр студенттің қабілетін, қазақ тіліне деген көзқарасын білуі керек. Жоғарыда аталған инновациялық технологиялардың ішінде тіл үйретуде қайсысы тиімдірек екендігіне тоқталсақ. Қазіргі таңда ағылшын тілін үйретуде оқытушылар жаңа инновациялық технологияларды сабақ барысында пайдалана отырып, сабақтың сапалы әрі қызықты өтуіне ықпалын тигізуде.

Тілді оқытуда инновациялық технологияларды қолданудың мазмұндық ерекшеліктері мен тиімділігі тоқталған жөн.

Ағылшын тілін оқытудың тиімді инновациялық әдістері:

a) Коммуникативтік әдіс (Communicative approach)

Мақсаты – оқушыны сөйлету. Тілдік орта құру, шынайы қарым-қатынасқа түсу арқылы тілдік дағды дамиды. Рөлдік ойындар, жұптық және топтық жұмыстар тиімді болады.

b) CLIL әдісі (Content and Language Integrated Learning)

Мазмұн мен тілді қатар оқыту. Мысалы, биология немесе география сабағында ағылшын тілінде ақпарат беру арқылы екі мақсатқа бірдей қол жеткізіледі.

c) Аудиовизуалды әдіс

Фильмдер, видеороликтер, анимациялар, интерактивті платформалар арқылы оқушылардың тыңдау, түсіну, сөйлеу дағдылары жетілдіріледі.

d) Онлайн ресурстар мен платформалар қолдану

Quizlet, Kahoot, Wordwall, Liveworksheets, Duolingo сияқты қосымшалар ойын арқылы оқуға мүмкіндік береді. Бұл – оқушыны ынталандырудың тиімді жолы.

e) «Flipped classroom» әдісі (Төңкерілген сабақ)

Оқушылар үйде бейнесабақты көріп, сабақта алған білімдерін тәжірибе жүзінде бекітеді. Бұл әдіс уақытты үнемдеп, оқушының белсенділігін арттырады.

3. Мұғалімнің рөлі мен міндеті

Инновациялық оқытуда мұғалім – бағыттаушы, кеңесші. Ол оқушының қажеттілігіне сай тәсілді таңдап, мотивация беріп, тілді қолдануға мүмкіндік жасайды.

Ағылшын тілін инновациялық әдістермен оқыту – білім беру үрдісінің заманауи бағыты. Тіл үйрену тек грамматикалық білім берумен шектелмей, оны шынайы өмірде қолдануға үйретуі тиіс. Сондықтан мұғалімдер үнемі ізденіп, озық технологияларды тиімді пайдалануы қажет. Инновациялық тәсіл – сапалы білім кепілі.

Жаңаша оқыту әдістемелерін оқытушы өз мүмкіндігінше бұрыннан бар дағды, әдістерді басшылыққа ала отырып, оны түрлендіріп, жандандырып тәжірибеде қолданады. Бұдан ұтатынымыз – тіл үйренушінің танымдық қабілетін дамытуға, әрбір тілдік материалға, қиындықтарға даяр болу мен оны жеңе білу, қарым-қатынас жасай білуіне ықпал етеміз[1, 176].

Қазіргі жаңа технологиялардың алдарына қоятын мақсаты – тіл үйренушілердің дербес ерекшеліктерін ескере отырып, өз бетінше ізденуін, шығармашылығын арттыруды көздейді.

Инновациялық технологиялар оқыту үрдісінде білім сапасын заман талабына сай етіп, жаңашыл бағытта білім алушыларды толық қамтамасыз етеді, жаңаша оқыту жүйесіне бейімдейді.

Ағылшын тілін оқытудың инновациялық әдістері мен тәсілдерінің артықшылықтары мен кемшіліктері:

Артықшылықтары:

1. Қызығушылықты арттырады

– Интерактивті, ойын түріндегі әдістер оқушылардың мотивациясын күшейтеді.

2. Тілді қолдануға үйретеді

– Коммуникативтік, CLIL сияқты әдістер оқушыны сөйлетуге, нақты жағдаятта тіл қолдануға дағдыландырады.

3. Жекелей оқытуды іске асыруға болады

– Онлайн платформалар арқылы оқушылар өз деңгейінде жұмыс істей алады.

4. Ақпараттық сауаттылық дамиды

– Цифрлық ресурстармен жұмыс істеу оқушылардың IT дағдыларын да жетілдіреді.

5. Уақытты үнемдейді

– «Төңкерілген сынып» әдісі арқылы теорияны үйде меңгеріп, сыныпта тек тәжірибе жасауға мүмкіндік туады.

Кемшіліктері:

1. Материалдық-техникалық база қажет

– Компьютер, интернет, интерактивті тақта болмаған жағдайда кей әдістерді қолдану қиын.

2. Барлық оқушыға тиімді болмауы мүмкін

– Кей оқушыларға дәстүрлі тәсілдер ыңғайлырақ, инновацияны қабылдай алмай жатады.

3. Мұғалімнің кәсіби дайындығы маңызды

– Мұғалім жаңа әдістерді игеріп, оларды тиімді қолдана білуі керек.

4. Уақытты көп алуы мүмкін

– Жаңа форматтағы сабаққа дайындалу және оны өткізу кейде көп уақыт пен күшті талап етеді.

5. Тілдік қателердің артуы

Ағылшын тілінің мектепте тілден берілетін білім жүйесіндегі негізгі шетел тілі ретінде таңдалып алынуы көптеген факторлардан туындайды. Оқытудың жаңа технологияларының бірі модульдік оқыту технологиясы. Модульдік оқытудың өзегі – оқу моделі. Модульдік оқыту – оқушының өз бетінше жұмыс істей алу мүмкіндігін дамыту. Модульдік технология әдісі бойынша әр сабақта тек қана ақпаратты игеру емес, сонымен қатар қабылдаған ақпаратты өңдеу ептілігі мен дағдылары қалыптастырылады. Оқу процесін модульдік принцип негізінде ұйымдастыру дегеніміз – ол оқу жылын модульге бөлу, яғни оқу пәнін ірі тарауларға бөліп, сонымен қатар әр тараудың мазмұны, білімі мен ептілігі анықталып, сол модульді меңгеруге қажетті бақылау және орындалған жұмыс туралы есеп беру әдістерін қарастырады. Модульде оқу уақытының басым бөлігі оқушылардың өз бетімен жұмыс істеуіне жұмсалады. Алған білімдері күнделікті бақылау, тексеру әдістері арқылы анықталып тұрады. Күнделікті бақылау нәтижесінде, пән бойынша рейтинг және аралық бақылау жүргізіледі.

Ал модульдік оқыту технологиясы деп оқулықтың әр компонентті түрінде (мәтіндер, сұрақтар, жаттығулар) бір жүйенің компоненттері қарастырылады әрі ол оқулық қызметін іске асыруы тиіс. Модульдік оқыту 1960 жылдардың аяғына қарай шет елдерде (АҚШ) дәстүрлі оқытудың бір варианты, бағыты ретінде пайда болды. Американдық ғалымдары оқу материалының мазмұнын аз порциямен (бірлікпен), дербес тақырыптармен беруді ұсынды. Модуль – ірі блок, бөлшек, дидактикалық бірлік, шама. Яғни, оқу материалын бөлшекке, блокқа бөліп оқыту [2, 96].

Үздіксіз өзгеріп тұрған заман адамнан сол заман талабына сай білім алып, жаңа істерді меңгеруді талап етеді. Осыған орай оқу-тәрбие үрдісін жаңа педагогикалық технологияларды жүйелі пайдаланудың маңызы зор. Оқу-тәрбие үрдісі жаңалықтар мен қамтамасыз ету жеке ерекшеліктері мен қабілеттерін ескере отырып, оқытып тәрбиелеу талап етілуде.

Білім беру үрдісінде жаңа ақпараттық технологияларды қолдану мәселесі өзекті мәселелердің қатарынан орын алуда. Шетел тілі сабағында компьютермен жұмыс жасай отырып, оқушылар психологиялық тұрғыдан да жеңілдіктерге ие болады. Атап айтқанда, оқушылардың жасаған әрбір жұмысына берілетін бағаның, олардың жасаған қатесін қайталаулар негізінде көрсете отырып, яғни жұмыс нәтижесін мақұлдап немесе белгілі бір дәрежеде қоштамай, өз пікірін білдіріп отыратын оқытушының тікелей қатыспауы, оқушыларға өз бетінше жұмыс жасап, өздеріне сенімді болуын қамтамасыз етеді. Бұдан оқытушының шетел тілі сабағындағы орнын жоққа шығару деген түсінік туындамауы керек. Қазіргі уақытта шетел тілін оқытудың коммуникативтігі, интерактивтілігі, аутенттігі тілді үйрену үрдісінің мәдени контекстте болуы үстемдікке ие болуда. Аталған ұстанымдар коммуникативтілік қабілетінің компоненті ретінде мәдениетаралық біліктілікті дамытудың алғышартын жасайды. Интернет – технологияның мәселелерін зерттеушілер кез келген педагогикалық технология ақпараттық екенін баса көрсетеді. Ақпараттық технология оқу процесіне кеңінен компьютерлік технологияны пайдаланумен ерекшеленеді. Оқуда жаңа ақпараттық технологияны пайдалану негізгі педагогикалық технологияның негізгі принциптерін қанағаттандырады. Шет тілін кәсіби бағдар ретінде оқып үйренуде жаңа педагогикалық және телекоммуникациялық технологияларды пайдалану бүгінгі күнгі білім жетілдірудің инновациялық түрі болып табылады. Инновациялық технологияларды сабақта қолдану – бұл оның нәтижелігіне қолайлы жағдайды жасаудың бірден – бір жолы, ал ол өз кезегінде бірлесе жұмыс жасауға, адами қарым-

катынастарға себепкер болады. Оқытуға жаңашыл көзқарасты қолдану, тәжірибеге бағытталған оқытудың үлкен жетістігі болып табылады. Бүгінгі таңдағы білім беру жүйесінің ең басты мәселесі – білім сапасының деңгейін халықаралық дәрежеге жуықтандыру. Ол үшін оқу орындарына заман талабына сай білім стандартын енгізу жаңа базистік оқу жоспары мен жаңа буын оқулықтарына көшу, жоғары білімді акпараттандыру сынды маңызды әрі кезек күттірмейтін мәселелер.

Қазіргі заманғы акпараттық технологиялар әрбір оқушының білім беру үрдісіне шығармашылық қабілетін дамытуға айқын мүмкіндіктер береді. Сондай-ақ оқушының танымдық іс-әрекеттері күшейіп, өзіндік жұмыстарды тез орындау мүмкіндіктері артады.

Әр ұлттың танымдық әлемінің, рухани мәдениетінің, адамзаттың болмысының көрінісі болып табылатын әдебиетіміз бен тілімізді түпкі нәтижеге бағдарлай оқыту дәстүрлі әдіс-тәсілдерді озық технологиялармен ұштастырғанда ғана жүзеге асады. Ахмет Байтұрсынұлының еңбегінде: «ең әуелі керегі терең білімді, педагогика мен методикадан оқыта алатын оқытушылар. Екінші – оқыту ісіне керек құралдар һәм сайла болуы. Құралсыз іс істелмейді, һәм құралдар қандай болса, істеген іс те сондай болмақшы» деп көрегендікпен айтқан пікірі бүгінгі оқыту ісінің де алдынан шығып отыр.

Шын мәнінде әдіскер – оқытушы, қажетті көрнекі құралдар, ұтымды шеберлікпен ұйымдастырылған оқыту үрдісі қашанда нәтижелі болары сөзсіз. Инновациялық әдістер – заман талабына сай оқыту тәсілдері. Дегенмен, оларды тиімді пайдалану үшін мұғалімнің кәсібилігі, материалдық база және оқушылардың дайындық деңгейі ескерілуі қажет.

Әдебиеттер

1. Полат Е.С. Интернет на уроках иностранного языка//М., ИЯШ, – 2001, – №2, – С. 24-28.
2. Дмитриева Е.И. Основная методическая проблема дистанционного обучения иностранным языкам через компьютерные телекоммуникационные сети Интернет //М., ИЯШ, – 1998, – №1, – С. 27-32.
3. Маткин В.А. Обоснование ценностно-синергетического подхода к подготовкам специалиста-профессионала //М., Вестник высшей школы, –1999, – №6, – С. 63-67.

МРНТИ: 20.01.13

Г.Б. Ахметова

УО ВМК «Авиценна»

РК, г.Семей, nurtas_gulnur_rinat@mail.ru

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И НЕЙРОСЕТИ В МЕТОДИЧЕСКОЙ РАБОТЕ ПЕДАГОГА

Эта тема давно меня интересует, и на уровне начинающего изучала все приложения, где можно использовать нейросеть. А все для того, чтобы облегчить свою педагогическую деятельность, быть мобильным педагогом, сделать свои уроки интересными и современными.

И в своем выступлении хочу поделиться, как искусственный интеллект использовать в образовательном процессе, какие есть ресурсы и сравнить функционал инструментов ИИ.

Как нейронные сети могут быть использованы для решения различных задач в образовании.

Персонализированное обучение с помощью рекомендательных систем

Нейронные сети могут анализировать прогресс, сильные и слабые стороны каждого студента на основе его результатов, времени, затраченного на задания, и других параметров. Затем они могут рекомендовать индивидуальную траекторию обучения, подходящие учебные материалы и дополнительные ресурсы.

Автоматическая проверка работ и эссе

С помощью алгоритмов обработки естественного языка нейросети способны оценивать письменные работы учащихся, находить ошибки, проверять понимание темы и даже определять признаки плагиата. Это высвобождает время преподавателей для более продуктивных задач.

Образовательные чат-боты и виртуальные помощники

Нейросети лежат в основе интеллектуальных чат-ботов, способных отвечать на вопросы студентов, предоставлять необходимую информацию в диалоговом режиме и даже осуществлять базовый коучинг.

(Коучинг (англ. coaching «тренировка») – метод раскрытия потенциала человека, в процессе которого человек, называемый «коуч», помогает собеседнику достичь некой жизненной или профессиональной цели. В отличие от менторства, коучинг нацелен на достижении чётко определённых результатов вместо общего развития)

Генерация учебного контента

Некоторые нейросети обучены генерировать текстовый или визуальный контент по определенным запросам. Это позволяет создавать персонализированные задания, образцы решений, иллюстрации и прочие учебные материалы.

Сравнение функционала инструментов ИИ

В настоящее время существует множество инструментов искусственного интеллекта (ИИ), которые могут использоваться в образовательных целях. Каждый из них обладает уникальным набором возможностей и предназначен для решения определенного круга задач. Рассмотрим функционал некоторых популярных инструментов ИИ для образования.

Генерация текстового контента и изображений:

- GigaChat и YandexGPT – одни из самых мощных отечественных языковых моделей для генерации текста. Они могут создавать статьи, эссе, письма, коды и многое другое на основе заданных параметров.

- Fusion Brain – нейросеть, обученная генерировать изображения по текстовым описаниям. Полезна для создания визуального контента для учебных материалов и презентаций.

Виртуальные помощники и чат-боты:

- Яндекс Алиса – голосовой помощник от Yandex с навыками для обучения различным предметам.

- Coze – online-платформа для создания персонализированного чат-бота на основе модели GPT-4.

Создание видеороликов:

- Clipchamp и Lumen5 – сервисы для создания видеороликов с использованием искусственного интеллекта.

Генерация и обработка аудиозаписей:

- SaluteSpeech – генерация, распознавание и озвучивание текста в высоком качестве.
- Texttospeech – инструмент синтеза речи.
- Suno и Udio – инструменты, для генерации музыки в автоматическом режиме по запросу пользователя.

- Создание высококачественных аудиоматериалов с помощью инструментов ИИ: Enhance Speech и Audo Studio.

При выборе инструмента ИИ важно учитывать не только его функциональные возможности, но и простоту использования, совместимость с другими системами, безопасность данных и стоимость. Проведение пилотных тестов поможет определить наиболее подходящее решение. Также следует помнить об этических аспектах применения ИИ и обеспечить контроль со стороны преподавателей.

Практические примеры успешного использования ИИ в учебном процессе.

Несмотря на возможные риски, многие образовательные учреждения по всему миру уже успешно внедряют технологии искусственного интеллекта в учебный процесс. Рассмотрим некоторые примеры их применения:

1. Персонализированное адаптивное обучение в Университете Феникса (США) используется платформа адаптивного обучения на базе ИИ от Knewton. Система анализирует предпочтения, сильные и слабые стороны каждого студента и подбирает персональную траекторию обучения, рекомендуя релевантный контент и задания. Это позволило повысить вовлеченность обучающихся и улучшить результаты на 35%.

2. Автоматизированная проверка работ Институт Мэссачусетского технологического института (MIT) применяет систему ИИ для автоматической проверки эссе студентов. Алгоритм распознавания естественного языка анализирует структуру, аргументацию и грамматику письменных работ, высвобождая до 10 часов в неделю у преподавателей. По точности оценка сопоставима с человеческой.

3. Образовательные чат-боты в Грузинском университете разработан виртуальный помощник на основе ИИ для отвечать на вопросы абитуриентов и студентов 24/7. Чат-бот способен предоставлять информацию об учебных программах, регистрации, кампусе и других услугах. Это повысило доступность поддержки и разгрузило кол-центр вуза.

4. Создание персонализированного контента Century Tech – это британский стартап, использующий ИИ для создания адаптивных учебных курсов под запросы учителей. Нейросети генерируют индивидуальные упражнения, видео и объяснения в соответствии с потребностями каждого ученика.

5. В 2023 в МГТУ им. Н. Э. Баумана разработали и запустили первого в России ИИ-преподавателя по программированию. Сервис способен анализировать знания, чтобы подсказать дальнейшее направление. С его помощью можно решить более 7 тыс. задач.

6. Массовое использование нейросетей для мониторинга экзаменационных аудиторий во время проведения ЕГЭ в 2023 году позволило выявить приблизительно 500 нарушений в 84 регионах страны.

Эти и многие другие примеры демонстрируют, как ИИ находит применение в самых разных областях образования - от создания контента до академической аналитики. При грамотном внедрении под наблюдением педагогов эти технологии способны повысить эффективность и персонализацию обучения.

Литература

1. Ельшина М.К., Маженова Р.Б., Санхаева А.Н., Айтжанова Р.М. Искусственный интеллект в образовании: проблемы и перспективы // Серия: Педагогические науки. – 2025. – № 1. – С. DOI:10.48371/PEDS.2025.76.1.004. [Известия педагогические науки](#)
2. Карпович Э.М. Применение искусственного интеллекта в образовательной среде // Мир педагогики и психологии. – 2024. – № 02(91). – С. [SciPress](#)
3. Минаков А.И., Зенкина С.В. Отношение будущих педагогов к применению генеративного искусственного интеллекта в решении профессиональных задач // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Информатизация образования. – 2025. – Т. 22, № 2. – С. 195-208. DOI:10.22363/2312-8631-2025-22-2-195-208. [Научные журналы РУДН](#)
4. Стародубцев В.А., Нерадовская О.Р. Искусственный интеллект и иммерсивные технологии в высшем педагогическом образовании // Открытое образование. – 2024. – С. [scinetwork.ru](#)
5. Минаков А. И. Учебное пособие: Искусственный интеллект и нейросети в образовании. – М.: Директ-Медиа, 2024. – 156 с.

Б.К. Гибатова, Т.С. Камзабекова
Школа-лицей BINOM SCHOOL имени К. Сатпаева
РК, г Астана., kamzabekovaT@mail.ru

ИНТЕГРАЦИЯ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ В ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ

Искусственный интеллект – это «одно из направлений информатики, целью которого является разработка аппаратно – программных средств, позволяющих пользователю–непрограммисту ставить и решать свои, традиционно считающиеся интеллектуальными задачи, общаясь с ЭВМ на ограниченном подмножестве естественного языка» [1, 67].

И в современном мире пользователи – непрограммисты достаточно легко обнаруживают в себе способности к любому виду деятельности, предполагающему присутствие искусственного интеллекта и его скорую помощь.

Сегодня развитие искусственного интеллекта выходит далеко за рамки решения технических задач. Он становится не только инструментом, но и партнером человека в процессах познания, творчества и коммуникации. Современные нейросетевые модели, включая языковые, способны анализировать и генерировать тексты, изображения, музыку, программный код, что делает их универсальными средствами интеллектуального взаимодействия.

Особое внимание уделяется вопросам этики и ответственности при разработке ИИ. В ведущих мировых лабораториях создаются комитеты по «этике алгоритмов», где рассматриваются риски дискриминации, манипуляции сознанием и утраты частной информации. Всё больше звучит мысль о необходимости «человекоцентричного ИИ», при котором технология подстраивается под человека, а не наоборот.

Развитие искусственного интеллекта напрямую связано с образованием и языковой политикой. Появляются новые профессии: инженер подсказок (prompt engineer), специалист по этике данных, архитектор знаний. ИИ активно внедряется в систему образования – от интеллектуальных тьюторов и автоматизированных систем проверки знаний до персонализированных обучающих платформ, анализирующих стиль и темп обучения учащегося. Это создает предпосылки для формирования глобального образовательного пространства, где каждый может получать знания на родном языке, благодаря системам машинного перевода и речевого синтеза.

Немаловажным направлением является развитие когнитивных моделей, стремящихся приблизить работу ИИ к человеческому мышлению. Исследователи рассматривают сознание как сложную сеть взаимосвязанных процессов восприятия, памяти, внимания и воображения, а современные архитектуры нейронных сетей уже моделируют эти когнитивные функции. В этом проявляется тесная связь между когнитивной лингвистикой и искусственным интеллектом: оба направления стремятся понять, как знание структурируется в языке и как язык отражает мышление.

Стоит отметить и вклад ИИ в сохранение культурного и языкового разнообразия. Создание корпусов текстов, автоматических систем транскрипции, переводчиков и речевых помощников для редких и исчезающих языков помогает сохранять уникальные формы человеческой мысли и самобытные способы выражения культуры. Благодаря этому цифровые технологии становятся инструментом защиты нематериального наследия человечества.

В то же время, учёные и философы подчеркивают необходимость сохранения человеческого начала – интуиции, эмпатии, эмоционального интеллекта, которые пока недостижимы для машин. Возможно, именно синтез когнитивных способностей человека и вычислительных возможностей ИИ станет основой новой формы коллективного интеллекта, где технологии не заменяют человека, а усиливают его творческий потенциал.

Но не будем забывать, что человек и его разум – сложная и до конца не изученная комплексная система. Формирование сегодняшних технологий подвело разработчиков

искусственного интеллекта (как системы, демонстрирующей и следующей поведению человека) к вопросам: что такое человеческая речь, как ее распознать или синтезировать, как разработать механизмы технического зрения, с целью распознавать лица людей, как научить автомобиль обходиться без человека и ездить самому.

Так что же такое искусственный интеллект? Это технология, содержащая спектр средств, помогающих компьютеру давать ответы на поставленные людьми вопросы и также самостоятельно перерабатывать информацию, которой не было при создании компьютера. Это одновременно завораживающе, интересно, но и несет в себе опасность, ведь по данным источника первой международной декларации об искусственном интеллекте (далее – ИИ) – «существует потенциал серьезного, даже катастрофического вреда, как преднамеренного, так и непреднамеренного, вытекающего из наиболее значительных возможностей этих моделей ИИ». В документе также отражена мысль, что двадцать восемь стран и Европейский союз, подписавшие «Декларацию Блетчли», направленную на активизацию мирового усилия по сотрудничеству в области безопасности ИИ, указали, что «для всеобщего блага ИИ должен проектироваться, разрабатываться, внедряться и использоваться безопасным образом» [2,67].

Cognition переводится с латинского как «познание». Когнитивная лингвистика – это направление в науке, которое исследует накопленные процессы усвоения человеком информации. А ИИ сам анализирует большие объемы данных, информацию из различных областей знаний, экономя при этом время работающего с ним человека. Не ясны до конца, конечно, творческие функции системы, потому как до сегодняшнего дня это было главной составляющей человека разумного, но дальнейшее развитие ИИ покажет нам это.

Как же совпадают лингвистика и ИИ? Они оба стремятся моделировать язык. Все естественные языки обладают набором грамматических свойств, и все, что можно или нельзя сформулировать на этих языках, – это сложная система, имеющая нейробиологические основания. Если не будет разнообразия в этом, то потеряются возможности обнаружения закономерности в самой системе мышления. Универсальные интеллектуальные системы, обладающие знанием, способностью принимать и объяснять решения на любом языке носят название «сильный ИИ» (AGI – artificial general intelligence). От большего описания и сохранения самих живых языков в форме текстов, аудиозаписей речи, видеопрограмм получается пополнение ИИ, и это касается не только создания среды для английского языка, как одного из самых ресурсных, но и других, получающих, как следствие, автоматический перевод, диалоговых ассистентов, образовательных приложений, а это все в свою очередь помогает языковому сообществу почувствовать себя полноправным участником большого мира.

Период с 2022 по 2032 годы Генеральная Ассамблея ООН провозгласила Международным десятилетием коренных народов мира (IDIL – International Decade of Indigenous Languages 2022- 2032). Так, существуют сообщество и одноименная библиотека CLTK – Classical Languages Tool Kit), занимающиеся построением систем и исправлением опечаток для автоматической обработки «мертвых» языков, древнегреческого и латинского.

Шаг за шагом представление Ф. де Соссюра о языке как о системном механизме, функционирование которого проявляется в речевой деятельности носителей языка и подчиняется неким закономерностям [2,74], поставило лингвистику в ряд «семиотического цикла» дисциплин, наряду с математикой и логикой. Давайте вспомним, ведь еще в работах Н. Хомского, содействовавшего развитию когнитивистики и упадку бихевиоризма [3], разрабатывавшего теорию формальных грамматик, занимающую центральное место в современной математической лингвистике, говорится, что универсальная грамматика как общий набор синтаксических правил встроена в мозг (сравните ИИ и компьютер со встроенными в него данными о языке). По мнению ученого, логика является одним из условий существования универсальной грамматики и формирование языка происходит не от звуков к словам и предложениям, а от абстрактных синтаксических структур к фонетике. Все это является моделированием процесса формирования языка, без привязки к конкретному языку, что прослеживает параллель с AGI.

На самом деле в теории Хомского можно проследить слабое место: она оставляет за человеческим языком только возможность иерархической организации языковых выражений. Напротив, существуют точки зрения и других ученых, например, Р. Джекендоффа и С. Пинкера, считавших язык генетической адаптацией эволюции, возникшей для сообщения знаний и намерений [3], или С. Балари и Г. Лоренцо, утверждавших в противовес Хомскому, что согласование нужно для усиления и стабилизации вычислительной системы, лежащей в основе обработки языковых выражений, а также творца гипотезы о ментальных репрезентациях Джерри А. Фодора, привлечшего представления о пропозициях и пропозициональных установках для понимания языка мысли, выдвинувшего идею «методологического солипсизма» и высказавшего мысль о том, что каждая важная идея в интеллектуальной истории встречается дважды: один раз в философии, а другой – в когнитивной науке.

XXI века, поэтому важно, чтобы знания стали доступнее для быстрой коммуникации между представителями разных культур и стран. Это то, к чему стремились глобалисты, это то, что становится возможным все больше с каждым днем при помощи ИИ.

Литература

1. Гаврилова Т.А., Хорошевский В.Ф. Базы знаний интеллектуальных систем. - СПб.: Питер, 2001.
2. Фердинанд де Соссюр Курс общей лингвистики/под ред.Р. О. Шор перевод А.М.Сухотина. М.:»Юрайт», 2019.
3. Декларация Блетчли. Саммит по безопасности ИИ, 1-2 ноября 2023г. Лондон URL.: https://www.gov.uk/government/publications/ai-safety-summit-2023-the-bletchley-declaration/the-bletchley-declaration-by-countries-attending-the-ai-safety-summit-1-2-november-2023?utm_source=Rambler&utm_medium=finance&utm_campaign=transition

МРНТИ: 37.01.09

А.С. Насырова

Геологоразведочный колледж
РК, г.Семей, aigerim19952@gmail.com

ПРИМЕНЕНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ НАУК О ЗЕМЛЕ

Современная геонаука переживает период активной цифровизации. Использование ИИ, нейросетей и анализа больших данных позволяет повысить точность прогнозов, ускорить обработку информации и сделать процесс обучения студентов более наглядным [3].

В Казахстане внедрение цифровых технологий активно происходит в инженерно-геологических изысканиях, мониторинге недр и анализе минеральных ресурсов. ИИ помогает автоматизировать рутинные процессы и выявлять закономерности, которые ранее были доступны только специалистам с большим опытом [4].

1. Использование ИИ в геологических исследованиях

Одним из ключевых направлений является автоматическое распознавание минералов и пород по изображению [1]. С помощью моделей компьютерного зрения, обученных на тысячах изображений шлифов, можно идентифицировать минералы по фото микроскопического среза. Для этого применяются библиотеки машинного обучения, такие как TensorFlow и PyTorch. Например, студенты могут использовать Google Teachable Machine для создания моделей распознавания кварца, полевого шпата и биотита. Эти подходы развивают практические навыки программирования и анализа данных [2].

ИИ также активно используется в геологоразведке и прогнозировании полезных ископаемых. Алгоритмы машинного обучения анализируют геофизические и геохимические данные, определяя участки с наибольшей вероятностью обнаружения минерализации [3].

В Казахстане подобные методы применяются при интерпретации данных по Восточно-Казахстанской и Жезказганской провинциям, где формируются модели пространственного распределения рудных тел на основе исторических карт и спутниковых снимков Landsat [4, 5].

2. ИИ в изучении географических и геофизических процессов

Применение искусственного интеллекта в области геофизики и географии открывает новые возможности для анализа сложных природных систем. Современные алгоритмы машинного обучения позволяют выявлять закономерности, которые невозможно было обнаружить традиционными методами. Одним из ключевых направлений является использование ИИ в сейсмологии для раннего прогнозирования землетрясений и анализа подземной активности. Алгоритмы глубокого обучения, такие как сверточные и рекуррентные нейронные сети, анализируют огромные массивы данных сейсмографов, улавливая слабые сигналы, предшествующие подземным толчкам [6]. Это позволяет заранее определять потенциально опасные зоны и снижать риски для населения и инфраструктуры.

Кроме сейсмологии, ИИ активно применяется в геомеханике. С помощью нейросетевых моделей можно прогнозировать устойчивость склонов, определять вероятность оползней, оседаний и обрушений. Для этого системы анализируют комплекс параметров: плотность и влажность грунтов, геометрические параметры склонов, интенсивность осадков, состояние растительного покрова. Такие модели особенно актуальны для Восточного и Южного Казахстана, где рельеф сложен и наблюдается повышенная склонность к геодинамическим процессам [7]. Анализ данных дистанционного зондирования позволяет создать цифровые карты опасных участков, что делает возможным своевременное планирование инженерных мероприятий.

Искусственный интеллект активно внедряется и в климатические исследования. Использование ИИ помогает оценивать влияние изменения климата на экосистемы, водные ресурсы и сельское хозяйство. На основе анализа многолетних данных о температуре, влажности, количестве осадков и ветровых потоках создаются прогностические климатические модели. Эти модели позволяют предсказывать засухи, наводнения и другие климатические аномалии. Например, использование платформы Google Earth Engine [8] в сочетании с нейросетями даёт возможность анализировать спутниковые изображения в динамике, отслеживать изменение растительности, площадь водоёмов и динамику снежного покрова.

Особое значение ИИ приобретает при мониторинге рек и водохранилищ. С помощью спутниковых данных и обученных моделей можно отслеживать уровень воды, прогнозировать паводки, оценивать воздействие таяния ледников. Такие технологии активно применяются для мониторинга бассейнов рек Иртыш и Есиль, где наблюдаются сезонные колебания уровня воды. Алгоритмы машинного обучения анализируют временные ряды данных, определяя закономерности и помогая оптимизировать использование водных ресурсов. Это особенно важно в условиях засушливых регионов Казахстана, где вопросы водного баланса играют стратегическую роль.

Не менее перспективным направлением является использование ИИ для анализа геомагнитных и гравиметрических данных. Алгоритмы глубокого обучения позволяют выявлять аномалии, связанные с разломами, магматическими очагами и подповерхностными структурами. Такие модели применяются в геодинамических центрах для уточнения карт тектонических зон и анализа напряжённо-деформированного состояния земной коры. ИИ помогает синтезировать данные различных источников – спутниковых, сейсмических, гравиметрических – в единую систему, обеспечивая комплексный подход к изучению процессов, происходящих в недрах Земли.

Важным преимуществом внедрения ИИ является повышение скорости обработки данных и точности анализа. Там, где ранее требовались недели ручной обработки, нейросети выполняют анализ за часы, предоставляя более полные и точные результаты. Это делает

возможным оперативное принятие решений при стихийных бедствиях и чрезвычайных ситуациях. В перспективе развитие отечественных систем мониторинга на основе ИИ позволит Казахстану создать собственные платформы для прогнозирования природных рисков и интеграции геофизических данных в систему национальной безопасности.

Таким образом, ИИ становится не просто инструментом анализа, а стратегическим направлением в развитии геофизических и географических наук. Его внедрение способствует более глубокому пониманию динамики природных процессов, улучшает качество прогнозов и повышает уровень экологической и инженерной безопасности. Для студентов и исследователей это открывает возможность участвовать в разработке инновационных решений, объединяющих ИИ, геоинформационные технологии и анализ больших данных.

Модель DeepQuake, основанная на архитектуре LSTM, способна обнаруживать слабые подземные толчки задолго до регистрации приборами.

В Казахстане подобные методы могут быть полезны для анализа активных зон Семей, Алматы и Жарма, где важен прогноз землетрясений и оползней [7].

Также ИИ используется для моделирования динамики русел рек и мониторинга опустынивания на основе данных спутников Sentinel и Google Earth Engine [8].

3. Интеграция ИИ в образовательный процесс

В колледжах и университетах Казахстана всё чаще внедряются ИИ-инструменты в преподавание геологических дисциплин [2, 3].

Например:

- использование ChatGPT, Bing Copilot и Claude для объяснения понятий “магматизм”, “метаморфизм” и “минералогический анализ”;
- создание нейросетей для классификации пород с помощью Google Teachable Machine;
- визуализация процессов тектоники плит через симуляторы DeepEarth и EarthAI;
- создание интерактивных квестов с QR-кодами и заданиями, где ответы проверяются ИИ.

Интеграция технологий искусственного интеллекта в образовательный процесс по геологическим дисциплинам открывает новые возможности для повышения качества подготовки специалистов и развития исследовательской активности студентов. Использование ИИ в обучении способствует переходу от традиционной передачи знаний к формированию навыков самостоятельного анализа, моделирования и принятия решений на основе данных. В последние годы ИИ стал не только объектом изучения, но и инструментом обучения, что особенно важно для дисциплин, связанных с пространственными и аналитическими данными, такими как геология, геофизика и геоинформатика [2, 3].

Одним из главных направлений внедрения ИИ в образование является создание виртуальных лабораторий и симуляторов, позволяющих студентам проводить исследования в цифровой среде. Например, системы DeepEarth, EarthAI и Petrel AI имитируют реальные геологические процессы – осадконакопление, деформацию слоёв, движение тектонических плит. Студенты могут изменять параметры моделей и наблюдать, как это влияет на формирование рельефа или структуру недр. Такие лаборатории не требуют дорогостоящего оборудования и позволяют проводить «полевые практики» в онлайн-формате, что особенно актуально для колледжей и вузов Казахстана, где выезды на реальные объекты ограничены финансовыми возможностями.

Второе направление – это применение ИИ для создания интерактивных учебных материалов и адаптивных курсов. Платформы, использующие машинное обучение, способны подстраиваться под уровень знаний студента, предлагая индивидуальные задания, тесты и рекомендации. Например, нейросеть может анализировать ошибки в лабораторных отчётах и автоматически предлагать темы для повторения. Это делает обучение персонализированным, повышая его эффективность и вовлеченность обучающихся [9].

Кроме того, ИИ позволяет преподавателям оптимизировать собственную работу. С помощью интеллектуальных ассистентов, таких как ChatGPT, Bing Copilot или Perplexity, преподаватели создают тесты, визуализации, иллюстрации и даже учебные кейсы на основе

реальных геологических данных. Такие инструменты помогают экономить время при подготовке к занятиям и расширяют методические возможности преподавателя.

В образовательной среде активно развиваются практические проекты с элементами машинного обучения. Например, студенты могут обучать нейросеть классифицировать минералы по фотографиям или определять тип почвы на основе спектральных характеристик. Подобные проекты формируют междисциплинарные компетенции – объединяя геологию, программирование, математику и визуальный анализ. Студенты получают опыт работы с реальными данными, осваивают основы Python и библиотек для машинного обучения (TensorFlow, PyTorch, Scikit-learn), что делает их конкурентоспособными на рынке труда.

Одной из ключевых задач современного образования является развитие цифровых и аналитических компетенций. Работа с ИИ способствует формированию у студентов навыков поиска, интерпретации и визуализации данных, критического мышления и исследовательской культуры. Важно, что применение ИИ не заменяет преподавателя, а усиливает его роль как наставника и модератора учебного процесса. Преподаватель помогает студентам правильно формулировать запросы, интерпретировать результаты анализа и связывать их с теоретическими основами геологических наук.

Кроме практического использования ИИ в лабораториях и проектной деятельности, перспективным направлением становится внедрение ИИ в систему контроля знаний. Интеллектуальные системы могут автоматически оценивать письменные ответы, распознавать ключевые понятия и формулировки, анализировать оригинальность и глубину рассуждений. Это особенно важно при оценке курсовых и исследовательских работ, где традиционная проверка занимает много времени. Применение таких систем повышает объективность и прозрачность оценки.

Особое внимание уделяется внедрению ИИ в дистанционное обучение и цифровые образовательные платформы. После пандемии COVID-19 в Казахстане активно развиваются онлайн-платформы для колледжей, где интегрируются интеллектуальные модули обратной связи, генераторы заданий и анализаторы успеваемости. Система способна не только фиксировать результаты, но и прогнозировать динамику успеваемости студентов, помогая преподавателям вовремя скорректировать процесс обучения.

Таким образом, использование ИИ в образовании по геологическим дисциплинам способствует не просто информатизации, а глубокой цифровой трансформации учебного процесса. ИИ становится инструментом осмысления и практического применения знаний, объединяя учебу, исследование и инновации. В результате студенты осваивают не только геологические и технические знания, но и получают компетенции в области анализа данных, что делает их готовыми к требованиям рынка труда XXI века

4. Практические результаты и развитие цифровых компетенций

Внедрение ИИ в учебный процесс способствует развитию профессиональных и исследовательских компетенций будущих геологов. Студенты осваивают инструменты цифровой картографии, обработки геоданных и прогнозирования процессов в недрах Земли [10].

Применение искусственного интеллекта в науках о Земле открывает новые возможности для образования и исследований. ИИ позволяет не только анализировать большие объёмы данных, но и развивать у студентов аналитическое мышление, цифровую грамотность и научную интуицию [1, 3, 9].

Современный специалист-геолог должен уметь использовать цифровые инструменты, работать с моделями машинного обучения и понимать их потенциал в решении профессиональных задач.

Развитие подобных направлений в Казахстане будет способствовать повышению качества подготовки специалистов и развитию отечественной науки.

Применение искусственного интеллекта в науках о Земле открывает широкие перспективы для развития научных исследований, инженерных решений и образовательных практик. ИИ позволяет обрабатывать огромные объёмы геологических и геофизических

данных, моделировать сложные природные процессы, создавать прогнозы и визуализации, которые раньше были недостижимы. Благодаря этому становится возможным формирование более точных моделей недр, карт природных рисков и инструментов экологического мониторинга [1, 3]. Для образовательной сферы внедрение ИИ означает переход от репродуктивных форм обучения к исследовательским и аналитическим, где студенты становятся активными участниками познавательного процесса.

Однако вместе с неоспоримыми преимуществами искусственный интеллект несёт и ряд ограничений и угроз, которые требуют осмысления. Одной из ключевых проблем является зависимость от качества исходных данных. Ошибки, допущенные на этапе сбора или подготовки данных, могут привести к искажённым выводам и неправильным прогнозам. В геологии, где цена ошибки может выражаться в миллионах тенге, такая ситуация особенно опасна. Например, некорректная интерпретация сейсмических данных может привести к ошибочным решениям при разведке месторождений или строительстве инженерных сооружений [6].

Другим риском является чрезмерная автоматизация аналитических процессов, при которой снижается роль человеческого экспертного контроля. Нейросети способны выполнять обработку данных быстрее человека, но они не обладают интуицией, контекстным мышлением и опытом геолога-практика. В результате возрастает вероятность бездумного доверия алгоритмам, особенно у начинающих специалистов. Если студенты и молодые инженеры будут полагаться исключительно на ИИ, не развивая собственные аналитические способности, это приведёт к снижению качества профессиональной подготовки.

Серьёзной угрозой остаётся и этический аспект использования ИИ. Вопросы конфиденциальности, безопасности данных и прозрачности алгоритмов пока не решены на нормативном уровне. В образовательной среде возникают риски нарушения академической честности: студенты могут использовать нейросети для автоматической генерации текстов, лабораторных отчётов и решений, что снижает реальную вовлечённость и самостоятельность в учебном процессе. Для предотвращения подобных злоупотреблений необходимо внедрять чёткие методические рекомендации по допустимому использованию ИИ, обучать цифровой этике и академической ответственности.

Ещё один вызов связан с неравномерным уровнем цифровой готовности образовательных учреждений. В городских вузах и колледжах внедрение ИИ происходит активнее, тогда как в сельских регионах Казахстана остаются проблемы с техническим оснащением, интернет-доступом и квалификацией педагогов. Это создаёт цифровое неравенство и может привести к отставанию части студентов от современных тенденций в науке и образовании. Решением может стать государственная поддержка программ цифровизации, обмен опытом между учебными заведениями и повышение квалификации преподавателей.

Отдельное внимание следует уделить риску потери рабочих мест и профессиональных функций, связанных с внедрением ИИ. Автоматизация аналитических процессов, интерпретации геоданных и составления отчетов может сократить потребность в ряде вспомогательных специалистов. Однако этот риск можно нивелировать за счёт переобучения кадров и перехода на новые роли – аналитиков данных, специалистов по геоинформационным системам и операторов цифровых платформ.

Несмотря на перечисленные риски, преимущества искусственного интеллекта значительно перевешивают его недостатки. ИИ не заменяет человека, а расширяет его возможности, освобождая от рутинных задач и предоставляя больше времени для творческой, исследовательской и проектной работы. Важно, чтобы внедрение ИИ происходило осознанно, с сохранением баланса между технологиями и человеческим опытом. Только сочетание научной интуиции, профессиональных компетенций и цифровых инструментов позволит использовать потенциал ИИ максимально эффективно и безопасно.

Таким образом, будущее геологических наук и образования неразрывно связано с искусственным интеллектом. При грамотной интеграции ИИ станет инструментом устойчивого

развития науки, улучшения качества образовательного процесса и укрепления исследовательского потенциала Казахстана. В то же время успех цифровой трансформации зависит от этической ответственности, критического мышления и готовности специалистов не только использовать технологии, но и понимать их ограничения, риски и последствия.

Литература

1. Bishop C. Pattern Recognition and Machine Learning. Springer, 2006.
2. Shapiro L., Stockman G. Computer Vision. Prentice Hall, 2001.
3. Бекежанова А.Ж., Смагулова А.Т. Цифровизация геологического образования в Казахстане. // Вестник Шәкәрім университеті, №2, 2024.
4. Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. Deep Learning. MIT Press, 2016.
5. NASA Landsat Data Archive. <https://landsat.gsfc.nasa.gov>
6. Mousavi S.M. et al. Earthquake Transformer: An attentive deep-learning model for earthquake detection. Science Advances, 2019.
7. Национальный центр сейсмологических исследований Республики Казахстан. // Отчёты, 2023.
8. Google Earth Engine Documentation. <https://earthengine.google.com>
9. OECD. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications, 2021.
10. UNESCO. AI and Digital Skills for Teachers and Students, 2022.

МРНТИ: 14.25.07

Ж.Р. Кабаева, С.Ж. Куандыкова, Г.Т. Сабиева

Средняя общеобразовательная школа №20

РК, г. Семей, alimanmadina@mail.ru

УЧИТЕЛЬ - ИССЛЕДОВАТЕЛЬ БУДУЩЕГО: ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ПЕДАГОГИКА В ЭПОХУ ПЕРЕМЕН

В эпоху цифровой трансформации искусственный интеллект становится ключевым фактором изменения образовательных парадигм. Искусственный интеллект способствует повышению эффективности обучения, персонализации контента и оптимизации административных процессов в школах [1].

Для Республики Казахстан искусственный интеллект – одна из возможностей, которая поможет сократить разрыв в уровне образования детей из разных регионов и социальных слоев, обеспечив любому ребенку полноценный доступ к самым лучшим учебным программам и материалам.

В мире наблюдается рост внедрения ИИ в образование: от адаптивных платформ до виртуальных ассистентов. Это приводит к трансформации роли учителя, который теперь должен не только передавать знания, но и развивать у школьников навыки критического мышления и креативности.

Искусственный интеллект эволюционирует от вспомогательных инструментов к интегрированным системам, использующим машинное обучение и анализ больших данных. Одной из ведущих тенденций является персонализация образования. ИИ анализирует данные об учениках - их успеваемость, предпочтения и темп обучения – для создания индивидуальных траекторий, что повышает мотивацию школьников.

Одна из задач использования учителем искусственного интеллекта - автоматизация рутинных задач. ИИ может оценивать тесты, проверять эссе и генерировать отчеты, освобождая учителей для более творческой работы. В среднем образовании это проявляется в использовании чат-ботов для консультаций и систем анализа данных для мониторинга прогресса школьного класса. Большинство учителей готовы интегрировать ИИ и виртуальную реальность в учебный процесс, что подтверждает тренд на цифровизацию образования.

Под влиянием ИИ роль учителя в школе меняется фундаментально. Традиционно педагог был источником информации, но теперь он становится «архитектором обучения», фокусируясь на развитии навыков, не поддающихся автоматизации: креативность, эмоциональный интеллект и этическое мышление. ИИ берет на себя рутину, позволяя учителям уделять время индивидуальному наставничеству и проектной работе.

В исследованиях ученых рассматривается концепция непрерывного профессионального развития учителя, подчеркивается необходимость адаптации к цифровым изменениям через рефлексию и самообучение. ИИ превращает учителя в «тренера когнитивной устойчивости», помогая школьникам ориентироваться в мире автоматизированных решений. В среднем образовании это проявляется в использовании ИИ для реального времени обратной связи и симуляций. В наших школах учителя интегрируют ИИ для инновационных методик, что повышает качество образования [2].

Однако внедрение ИИ в образование сталкивается с некоторыми вызовами, один из которых - снижение человеческого взаимодействия, что может негативно сказаться на эмоциональном развитии школьников и формировании soft skills. Кроме того, не все учителя обладают цифровой грамотностью, что требует программ переобучения. Этические вопросы, такие как предвзятость ИИ и защита данных, остаются актуальными, особенно в контексте глобального неравенства.

В тоже время перспективы позитивны: искусственный интеллект может улучшить образование, делая его доступным и персонализированным. Отмечается рост гибридных моделей, где ИИ дополняет человеческий фактор. Трансформация роли учителя откроет новые горизонты для педагогики.

Работа современного учителя требует как глубоких знаний, так и безграничного творческого подхода. Новые инструменты, объединенные под названием «Искусственный Интеллект», такие как ChatGPT, Deepseek, Grock открывают огромные возможности для поддержки учителей - не заменяя их, а расширяя охват и повышая эффективность их работы.

Учитель может использовать инструменты искусственного интеллекта, такие как ChatGPT, Claude, Canva на своих уроках, чтобы сделать занятия более эффективными и интересными.

Одно из самых простых применений искусственного интеллекта - помощь учителям в подготовке материалов, например:

- составлять планы уроков по конкретным периодам или событиям;
- обобщать сложные темы в доступных кратких изложениях для разных уровней подготовки;
- создавать графики, словари или информационные бюллетени, которые могут служить в качестве раздаточных материалов или цифровых ресурсов.

С помощью ИИ учитель может быстро адаптировать материалы к различным условиям в классе, экономя время и гарантируя, что ни одна важная деталь не будет упущена из виду.

ИИ может помочь учителям проявить творческий подход посредством: более эффективной организации занятий в классе, таких как дебаты или ролевые игры; предоставление визуальных или мультимедийных материалов для обогащения уроков, таких как интерактивные карты или тщательно отобранные первоисточники.

Предлагая интересные идеи, ИИ помогает сделать уроки динамичными и адаптированными к интересам учащихся.

Использование учителем ИИ - это как партнер по критическому мышлению и развитие критического мышления. ИИ может помочь учителям, предложив: задавать открытые вопросы, заставляющие задуматься. Приводить примеры аргументов или точек зрения на спорные вопросы, помогая ученикам увидеть различные стороны событий или явлений. Помогает составлять типовые ответы учащихся, чтобы лучше подготовить учителей к оценке различных ответов учащихся. Такое использование способствует более содержательному обсуждению в классе и помогает учителям развивать аналитические навыки.

ИИ можно использовать в работе учителя как инструмент персонализации. Учащиеся имеют разный опыт, интересы и способности. ИИ может помочь учителям:

- дифференцировать задания, предлагая дополнительные занятия для продвинутых учащихся или упрощенные материалы для тех, кто нуждается в дополнительной поддержке;
- находить дополнительные ресурсы (статьи, видео, подкасты), соответствующие индивидуальным интересам учащихся;
- переводить материалы или корректировать уровень чтения для учащихся с особыми образовательными потребностями;

Все это позволяет учителям предлагать более персонализированные методы обучения, не перегружая их работой.

Общение в чате позволяет экономить время при оценке, при этом оценки важны, но отнимают много времени. Чат может:

- составлять вопросы для викторины или теста;
- создавать рубрики для выставления оценок в соответствии с целями урока;
- предоставлять отзывы о сочинениях учащихся (в качестве помощника, а не замены суждений учителя).

Сокращая рутинную рабочую нагрузку, ИИ позволяет учителям сосредоточиться на более эффективной работе с учениками, предоставлении лучших знаний с более индивидуальным подходом. Учителя должны научить учеников ответственно относиться к использованию искусственного интеллекта, чтобы они понимали, как проверять факты, избегать плагиата и критически оценивать контент, созданный с помощью ИИ.

Искусственный интеллект - это инструмент, а не безупречный авторитет. Учителям необходимо тщательно контролировать его результаты. Важно поддерживать связь между участниками в образовании; технологии должны поддерживать, а не заменять аспекты взаимоотношений и нравственности в обучении.

Определенно, сам учитель должен обладать определенным уровнем квалификации, чтобы уметь отличать правильные факты от неправильных или выбирать наилучшие стратегии преподавания из списка предложенных. У него должен быть свой список книг и статей, которые он предпочитает использовать. У школьных учителей должны быть электронные версии книг, чтобы облегчить им работу с искусственным интеллектом, потому что, имея электронные книги, он может загрузить их (используя символ плюса (+) в программе) и попросить помочь с определенными темами (например, подготовить презентации, экзаменационные вопросы или тесты, планы уроков и т.д.) «с использованием таких-то тем» или «на основе таких-то и таких-то номеров страниц».

Программы с искусственным интеллектом, такие как ChatGPT, предлагают учителям универсального помощника, ассистирующего во всем - от подготовки контента и творческого оформления урока до поддержки критического мышления, и оценки результатов. При продуманном использовании он может помочь учителям тратить меньше времени на рутинные задачи и больше вдохновлять на творчество, дискуссии и глубокое понимание истории. Класс будущего не предполагает замену учителя машинами, но подразумевает более творческого учителя, использующего в работе новые инструменты, для того чтобы мотивировать учеников, стимулируя их к более глубокому познавательному процессу.

Адаптивные системы образования, при условии педагогически грамотного подхода к их проектированию и использованию, могут стать эффективным средством купирования рисков, связанных с вольным или невольным вовлечением в образовательный процесс негативного контента. Правильно настроенные информационные фильтры, управляемые ИИ, могут обеспечить защиту учащегося от любого типа контента, который взрослые (родители, педагоги, наставники) сочтут недопустимым. С другой стороны, адаптивность ИИ можно рассматривать как новую ступень развития того дидактического свойства цифровых технологий, которое мы обозначили как «субъектность» [3].

Таким образом, в результате обработки ИИ выделил следующие четыре группы:

- 1) автоматизация рутины для учителей;

- 2) разработка (обогащение) контента, тестов и контрольных;
- 3) персонализация обучения и на этой основе поддержка развития обучающихся;
- 4) развитие навыков работы с информационными технологиями, включая ИИ.

Это решение можно считать удовлетворительным, но вряд ли оптимальным, поскольку не выделен классификационный признак. В качестве такого признака может быть использована степень трансформации существующего образовательного процесса, которую предполагает использование данного инструмента.

Замещающие инструменты нацелены на сокращение трудозатрат педагога или учащегося и увеличение их производительности путем автоматизации рутинных операций. Примеры подобных образовательно значимых инструментов ИИ – средства автоматизации документооборота, подбора содержания по теме занятия, генерирования серии учебных заданий для закрепления или контроля, автоматизированной проверки типовых контрольных заданий.

Расширяющие инструменты нацелены на продвижение в сторону «расширенной личности» учителя и учащегося и более или менее глубокой трансформации образовательного процесса. Обогащая деятельность участников образовательного процесса, вводя в нее новые стратегии, методы и действия, они позволяют продвинуться системе образования от имеющегося состояния к более совершенному.

Отметим, что в отличие от замещающих инструментов, сфокусированных преимущественно на деятельности педагога, расширяющие инструменты приоритетно направлены на совершенствование деятельности обучающегося (учения). В качестве таких инструментов можно назвать, например, средства автоматизированного проектирования и поддержки индивидуальных образовательных маршрутов обучающихся, организации деятельности учебных групп (проектно-исследовательских работ или др.) и оценки результативности их работы, персонализированной диагностики развития учащегося.

Для того, чтобы обеспечить дидактическую эффективность и востребованность разрабатываемого образовательного инструмента ИИ, необходимо сформировать комплекс опережающих условий. Это предполагает реализацию следующего алгоритма:

- уточнение дидактического потенциала ИИ по отношению к разрабатываемому образовательному инструменту;
- уточнение институционального контекста использования данного инструмента ИИ (для достижения каких именно образовательных результатов он будет использоваться, в какой части образовательного процесса – урок, домашняя работа, внеурочная деятельность, дополнительное образование, самообразование или др.);
- разработка дидактически корректного, удобного для всех категорий пользователей и дружелюбного пользовательского интерфейса, обеспечивающего эффективное безбарьерное взаимодействие человека с ИИ;
- разработка методики работы с данным инструментом ИИ.
- обеспечение содержательно-деятельностной подготовленности и мотивационно-психологической готовности педагогов и учащихся взаимодействовать с ИИ в решении образовательных задач.

При этом нужно учитывать, что методика и соответствующие рекомендации могут разрабатываться как для педагога, так и для учащегося.

Принимая на себя задачи обучения, ИИ открывает перед учителем возможность сфокусироваться на задачах воспитания и личностного развития учащихся. Учитель становится нужен обучающемуся как образ зрелой личности, «успешной взрослости» и «успешного профессионала», демонстрирующий эффективные стратегии учения и самообразования. Учитель - исследователь будущего эпохи ИИ – это мотиватор и фасилитатор, эмпат (понимающий и принимающий каждого ученика), медиатор (квалифицированный посредник в межличностных и межгрупповых конфликтах).

Таким образом, следует выстраивать образовательный процесс, чтобы учителя и учащиеся правильно понимали роль, значение и риски использования того или иного

цифрового инструмента для решения образовательных задач, для построения гармоничного взаимодействия с другими людьми, с окружающим миром во всем его многообразии.

Литература

1. Булгаков А.Л., Булгакова Е.Л. Искусственный интеллект в условиях развития цифровой экономики // Экономика: вчера, сегодня, завтра. – 2019. – Т. 9. – №. 1-1. – С. 834.
2. Колесникова И.А. Педагогические цивилизации и их парадигмы // Педагогика. 1995. № 6. – С. 84–89.
3. Сергеев Н.Е. Применение искусственного интеллекта в образовании: проблемы и перспективы // Информатика и образование. – 2020. – №. 4 (313). – С. 10.

FTAMP: 14.35.07

А.Т. Кулбаева

Ж. Тәшенов атындағы №68ЖББОМ
ҚР, Ақтөбе қ., asem.kulbaeva@mail.ru

ҚАЗІРГІ ПЕДАГОГТАРДЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ

«Жеті түрлі ілім білетін» ұрпақ тәрбиелеу – бүгінгі
күннің негізгі міндеті»
Қ.К.Тоқаев.

Бүгінгі күннің басты талаптарының бірі – оқытудың жаңа ақпараттық жүйелерін игеру. Мұндай жүйелердің ішінде ақпараттық технологиялар ерекше орын алады. Ақпараттық технологиялардың дамуы оқытушыға қазіргі талапқа сай, білімді әрі білікті оқушы тәрбиелеуді міндеттейді. Қоғамдағы ақпараттандыру үдерісінің жылдам дамуы жан-жақты, өмірде қолдана алатын жаңа жүйені меңгерген жеке тұлға қалыптастыруды қажет етеді.

XXI ғасыр – ақпараттық жүйе технологияларын белсенді қолдану дәуірі. Бүгінгі қоғамдағы білім беру жүйесін жетілдіруде ақпараттық-коммуникациялық технологиялар шешуші рөл атқарады. Білім жүйесін ақпараттандыру және пәндерді ғылыми-технологиялық негізде оқыту – қазіргі заманның негізгі мақсаттарының бірі болып отыр.

Дамыған елдерде білім беру саласында ерекше назар аударылатын мәселенің бірі – оқу үдерісін ақпараттандыру, яғни жаңа ақпараттық жүйе технологияларын енгізу және пайдалану. Қазақстанның білім жүйесінде қазіргі уақытта ақпараттық кеңістікті қалыптастыру жаңашылдықтың негізгі бағыттарының бірі ретінде қарастырылуда. Білім алушыларға жаңа ақпараттық жүйелер арқылы оқыту олардың игеруі тиіс білім, білік және дағдыларды үнемі кеңейтіп, олардың мазмұнын жетілдіруге мүмкіндік береді. Жалпы білім беру саласында заманауи ақпараттық жүйе технологияларын қолдану – білім сапасын жақсартып, оқыту үдерісін жаңғырту мен жетілдірудің тиімді жолы болып табылады.

Бүгінгі білім беру саласында жаңа ақпараттық жүйе технологияларын қолдану және оқушылардың ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыру маңызды талаптардың бірі саналады. Қазіргі заманауи ақпараттық технологияларды, электрондық оқулықтарды және Интернет ресурстарын пайдалану оқу үдерісінде оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға жол ашады.

Жаңа ақпараттық жүйелердің үздіксіз енгізілуі – қоғамның даму деңгейінің көрсеткіші ғана емес, сонымен қатар ақпараттық қоғамға көшудің негізгі шарты. Ақпараттың мәні артып, оны жинау, сақтау, өңдеу және тарату тәсілдері мен құралдарының үнемі жаңарып отыруы қоғамның инфрақұрылымының қалыптасуына ықпал етеді.

Оқытудың жаңа ақпараттық жүйесін қолданудың мұғалім үшін артықшылықтары:

- оқушыларды дербес жұмыс жасауға ынталандырады;
- оқу уақытын тиімді пайдалануға мүмкіндік береді;

- білім мен дағдыларды тест тапсырмалары арқылы бақылауды жеңілдетеді;
- шығармашылық тапсырмалар орындау барысында тарихи құбылыстарды терең түсініп, талдауға жағдай жасайды;
- қажетті мәліметтерді тез және оңай табуға мүмкіндік береді;
- көзбен көру, қолмен ұстау немесе есту арқылы тікелей қабылдау мүмкін емес табиғи құбылыстар мен тәжірибе нәтижелерін көрнекі түрде көрсетеді;
- оқушының ойлау көкжиегі мен дүниетанымын кеңейтуге септігін тигізеді.

Мұғалім сабақ барысында жаңа ақпараттық жүйенің артықшылықтарын тұрақты түрде көрсете алады. Қазіргі уақытта ақпараттық жүйелерді қолдану тәжірибесі — білім берудің тиімді тәсілдерінің бірі саналады. Оқытудың ақпараттық жүйелік технологияларын пайдалану және инновациялық әдістерді енгізу — заман талабынан туындаған қажеттілік. Бұл тәсілдер оқушылардың өз бетімен ізденуіне, пәнге қызығушылығын арттыруға және шығармашылық қабілеттерін дамытуға, сондай-ақ оқу мәдениетін қалыптастырып, дербес жұмыс істеуге қолайлы орта қалыптастырады.

Электрондық оқу құралы – бұл оқу курсының негізгі мазмұнын қамтитын, сондай-ақ анықтамалық мәліметтерді, энциклопедиялық деректерді, карталар мен атластарды, тәжірибелік жұмыстарды жүргізуге арналған нұсқаулықтарды, практикалық сабақтар мен курстық және дипломдық жобаларға арнап ұсынылған материалдарды қамтитын электронды білім беру ресурсы болып табылады.

Электрондық оқулықтарды сабақ барысында қолдану оқушылардың бұрынғы алған білімін тереңдетуге және өз бетінше шығармашылық тапсырмаларды орындауға мүмкіндік береді. Әр оқушы мұндай оқулықтар арқылы белгілі бір тақырып бойынша тапсырмаларды, бөлімдік тест жұмыстарын орындауға, сондай-ақ анимациялық және практикалық тапсырмалармен өздігінен жұмыс істеуге машықтанады.

Электрондық оқулықты пайдалану арқылы әртүрлі суреттер, бейнематериалдар, дыбыс және музыкалық үзінділерді көрсетуге, тыңдатуға мүмкіндік бар. Оқушының алатын білімінің басты мақсаты – өзінің болашақ өмір жолында жеке тұлға ретінде қалыптасу және құзыреттілігін жетілдіру.

Құзырет дегеніміз – оқушының жеке және қоғамдық талаптарды орындауға арналған, табысты әрекет жасау үшін қажет білім мен дайындыққа бағытталған әлеуметтік сұраныстар жиынтығы. Ал құзыреттілік – оқушының алған білімін көп қырлы әрекеттерде тиімді қолдана алуы арқылы көрінетін оқу жетістігі.

Ақпараттық құзыреттілік – бұл адамның түрлі ақпараттарды қабылдау, іздеу, сақтау және оны түрлі міндеттерді шешуде пайдалану, сондай-ақ ақпараттық-коммуникациялық технологияларды жан-жақты қолдана білу қабілеті.

Оқушылардың түпкі құзыреттіліктері – бұл білім берудің жаңа нәтижелерінің көрсеткіші болып табылады. Құзыреттілікті тек қана пәндік білім мен білік жиынтығы ретінде қарастыру жеткіліксіз. Ол – оқушының өзгермелі жағдайларда алған білімдері мен дағдыларын тәжірибе барысында тиімді әрі еркін қолдана алуы арқылы айқындалатын жаңа сапалық деңгей.

Орта мектептегі тарих сабақтарында негізгі құзыреттіліктерді қалыптастыру айрықша мәнге ие. Құзыреттілікке бағытталған тапсырмаларды пайдалану тарихтан алған білімді терең меңгеруге ғана емес, оны нақты жағдайларда қолдану қабілетін дамытуға да күрделі мүмкіндік береді.

Жаңа технологияларды қолданудың басты мақсаты – өздігінен дамуға және ізденуге ұмтылатын дербес тұлғаны қалыптастыру болып табылады. Оқушы тарихты зерттей отырып меңгерген кезде, оқу материалын жаттап қайталауға ғана емес, өткен оқиғалар мен тарихи кейіпкерлерге қатысты өз пікірін қалыптастыруға мүмкіндік алады. Өткенмен сұхбат құра отырып, оқушы тарихи білімдерді өз бойына сіңіріп, рухани тұрғыдан дамиды.

Мұғалім оқу мен оқытудың заманауи әдістері арқылы оқушыларға қалай оқу керектігін үйретіп, сыныпта білім алуға қолайлы орта қалыптастыруы қажет.

Қалай оқу керектігін үйрену үшін мұғалім оқушыларға келесі бағыттарда қолдау көрсетеді:

- ✓ Білім мақсаттарына жету үшін қойылатын талаптарды түсінуге көмектеседі;
- ✓ Сыни ойлау процесі мен жұмыс тәсілдерін зерделеуге жағдай жасайды;
- ✓ Міндеттерді орындаудың тиімді стратегияларын құруға бағыттайды;

Оқытудың жаңа технологиялары: сын тұрғысынан ойлау, ойын технологиясы, тірек сызбалар, интерактивті оқыту, саралап – деңгейлеп оқыту, дамыта оқыту.

Менің педагогикалық жұмысымның негізгі принциптері: - тарих пәнінің білімін ізгілендіру; - оқушылардың жас ерекшеліктерін ескеру; - сыни тұрғыдан ойлау іс - әрекеттерін жүзеге асыру; Өз жұмысымда мен мынадай педагогикалық теорияларға сүйенемін:

АКТ-ны (ақпараттық-коммуникациялық технологияларды) пайдаланып жаңа сабақты түсіндіру барысында мұғалім теория мен практиканы үйлестіре отырып, әртүрлі оқыту әдістерін тиімді қолдануға дағдыланады. Бүгінгі таңда ақпараттық технологиялардың жедел дамуы мен еңбек нарығы талаптарының өзгеруіне байланысты білім беру жүйесінде цифрлық технологияларды қолдану аса өзекті мәселеге айналды. Қазіргі заманғы жұмыс берушілер кәсіби қызметте электрондық және цифрлық технологияларды еркін меңгере алатын мамандарға зор сұраныс білдіруде.

Цифрлық технологиялар қоғам өміріне терең енгізіліп, мамандардың құзыреттілігін қалыптастыру жолында мол мүмкіндік береді. Осы ретте, білім алушылардың цифрлық дағдыларын дамыту – олардың бүгінгі және келешектегі табысты еңбекке бейімделуінің кепілі.

Оқу процесіне жаңа ақпараттық технологиялар сабақтың қарқынын арттыруға, оқушылардың өзіндік және жеке жұмыстарының көлемін арттыруға мүмкіндік береді. Бүгінгі таңда оқу процесінің толық болуы үшін әр мұғалім түрлі электронды білім беру ресурстарын қолдана отырып сабақ дайындап, өткізуі керек, өйткені оларды қолдану сабақты жарқын, қызықты, бай, тиімді ете алады. Тарих сабақтарында АКТ-ны қолдану жұмыс түрлерін, оқушылардың іс-әрекеттерін түрлендіруге, зейінді арттыруға, жеке тұлғаның шығармашылық әлеуетін арттыруға мүмкіндік береді. Диаграммаларды, кестелерді, презентацияларды құру уақытты үнемдеуге, материалды эстетикалық тұрғыдан безендіруге мүмкіндік береді. Кроссвордтарды, иллюстрацияларды, суреттерді, ребустарды, түрлі ойын-сауық тапсырмаларын, тестілерді қолдану сабаққа қызығушылық тудырады, оны қызықты етеді.

Сабақта АКТ қолдану әр түрлі иллюстрациялық және ақпараттық материалдарды қолдануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, материалды студенттердің өздері Интернеттен және түрлі ақпараттық ресурстардан таба алады. Осылайша, оқушылардың ақпараттық құзыреттілігі қалыптасады. Интерактивті тесттерді қолдану мұғалімнің уақытын үнемдеуге ғана емес, сонымен қатар оқушылар өз білімдерін, мүмкіндіктерін бағалай алады.

Оқушыларға алтын уақытыңды орынды пайдаланып, оларға тың мағлұмат, тың дүние беру – ақпараттық қатынастық технологиялардың жетістігі. Жаңа ақпараттық технологияны тарих сабақтарында пайдалана отырып, олардың білім, білік дағдыларын қалыптастыруға қызығушылығын арттырып, түрлі деңгейдегі тапсырмаларды, оны талдай білуге үйретемін. Логикалық ойлау қабілеттерін дамытып, интернет желісінен сабаққа қажетті деректерді өз бетімен ізденуге, компьютерлік сауаттылықтарына жол ашып, сабақта алған білімдерін өмірде қолдана білуге тәрбиелеп келемін.

Міне, осы бағытта тарих пәнін әртүрлі әдістермен жүргізуге болады. Оқу – тәрбие үрдісінің сабақта дұрыс жүргізілуі үшін әр алуан оқыту әдіс-тәсілдерінің тиімдісін мүмкіндігінше оқушылардың жеке жағдайларына байланысты таңдап алуға көп көңіл бөлу керек. Өйткені, білім бүгінгі заман талабы, қажеттіліктің қайнар көзі болса, нәтижеге жету жолында іздену әрбір мұғалімнің азаматтық борышы. Осы орайда оң нәтижеге қол жеткізу үшін алдыма мынадай мақсат қойдым: - заман талабына сай білімді, білікті, дүниетанымы кең, шығармашылық қабілеті дамыған жеке тұлға қалыптастыру. Осы мақсат негізінде алдыма қойған міндеттерім:

- жас ұрпақтың қабілеті мен талантын ашу;
- шығармашылық, логикалық ойлау қабілеттерін жетілдіру;
- өз алдына мақсат қою арқылы оны жүзеге асыра білу;

-өз әрекетінің нәтижелерін бағалай білу. Өйткені, тарих – оқушылардың сыни ойлау қабілетін қалыптастыратын және дамытатын негізгі буын. Ол оқушылардың интеллектін, логикалық ойлауын және шығармашылық қабілеттерін дамытуға, табиғат заңдылықтарын толығымен түсінуге ықпал жасайды. Тарих пәнінде ақпараттық технологияларды қолдану пәнді оқытуда дүниенің заңдарын терең меңгертіп қоймай, оқушының ойын дамытып, эмоциясына, сезіміне қозғау салады. Өзіне қажетті мазмұны мен мәліметті ақпарат көзінен таңдап өз бетінше ойланып, шешім қабылдауға дағдыландырады. Сондай-ақ сабақ өтуде интерактивті тақтаны қолдану да сабақ тиімділігін арттырады. Компьютердегі интернет жүйесіндегі ақпараттық мәліметтерді сабақ тақырыбына байланысты қажеттісін таңдап тікелей қолдануға болады.

Қазіргі таңда мұғалімнің негізгі ұстанған мақсаты - білімнің жаңа үлгісін жасап, белгілі бір көлемдегі білім мен білік дағдыларын меңгерту, оқу материалын қаншалықты деңгейде меңгергенін бақылаудың сан түрлі жаңа әдіс – тәсілдерін іздестіру, жаңа технологияларды сабақта тиімді пайдалана білу.

Бүгінгі таңда жалпы білім беретін мектептерді заманауи ақпараттық құрал-жабдықтармен толық қамтамасыз ету, сондай-ақ интерактивті тақталар, мультимедиялық кабинеттер мен әртүрлі пәндерге арналған электрондық оқулықтармен жабдықтау – басты міндеттердің бірі. Елбасының атап өткендей, болашақ мамандарды ақпараттық технологиялармен жұмыс істей алатын, әлемдік стандарттарға сай білімді етіп даярлау аса маңызды. Осыған байланысты оқу үдерісінде ақпараттық технологияларды тиімді қолдану мен оңтайландыру – оқушының сапалы білім алуына үлкен үлес қосады.

Оқушы біліміне ақпараттық – коммуникациялық жүйе технологиясы оқу – тәрбие үрдісінде қолдану оқушының өз мамандығына қызығушылығын арттырып, шығармашылық шабытын шыңдап, ғылыми көзқарасын қалыптастыру болып табылады.

Әдебиеттер

1. «Тарих және астрономия» журналы, 2012 жыл
2. Құрманалина Ш.Х., Мұқанова Б.Ж., Ғалымов А.У., Ильясова Р.К. Педагогика: Оқулық.- Астана: «Фолиант», 2007.
3. Қазақстан Республикасында техникалық және кәсіптік білім беруді дамытудың 2008 – 2012 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.

МРНТИ: 16.01.45

М.Я. Кушакова

Средняя общеобразовательная школа №25

РК, г. Семей, marina.yanovna.73@mail.ru

КУЛЬТУРА СОВРЕМЕННОГО УРОКА РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В УСЛОВИЯХ ВНЕДРЕНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

На сегодняшний день инновационные технологии занимают ключевое место в развитии современного общества. Социальные сети, компьютерные игры, развлекательные сайты и многие другие ресурсы стали неотъемлемой частью повседневной жизни человека.

Современный образовательный процесс строится на применении не только традиционных методов обучения, но и на методах, основанных на применении цифровых технологий. Интерактивные доски, компьютеры, планшеты стали частью современного урока. Современная школа отличается большой мобильностью, креативностью и должна соответствовать современным технологиям в век цифровизации. Изучая классические произведения, школьники перестают глубоко вчитываться в содержание, углубляться в тонкости анализа, пропускают ключевые фрагменты текста, необходимые для выявления художественной цели автора [1].

Существует этика искусственного интеллекта, она рассматривает моральные вопросы того, как люди проектируют и используют искусственный интеллект. Человек не только

мыслит, рассуждает, обучается и решает поставленные задачи, но и одновременно выражает эмоции. Кроме того, он живет в обществе и подвергается его влиянию. Искусственный интеллект существует вне социальных установок и не может испытывать никаких эмоций. Пока замена учителя находится в группе наименьшего риска замены человека искусственным интеллектом. Искусственный интеллект в настоящее время связан не только с техникой и технологиями, но и с образованием. С помощью инструментов искусственного интеллекта могут быть решены проблемы, связанные с улучшением организации деятельности на уроке, как педагога, так и обучающихся.

ИИ позволяет адаптировать учебные потребности согласно индивидуальным особенностям учащегося. Персонализация данных позволяет ИИ подбирать материал и выстраивать дальнейшую траекторию по подборке образовательного материала, учитывая личностные особенности ученика. Несомненно, это позволяет ученику легче ориентироваться в образовательном потоке информации. Например, если у ученика возникли трудности с усвоением какой-либо темы, ИИ, учитывая личностные данные обучаемого, может подготовить дополнительный материал или задания для понимания темы. Ученики, взаимодействуя с контентом, получают мгновенную обратную связь, что способствует поддержанию интереса к учёбе. При самостоятельном изучении материала, особенно это касается дистанционного обучения, ИИ в случае затруднений может дать быструю подсказку, подробно объяснить учебный материал. Подобная помощь позволяет поддерживать у ученика мотивационный дух в изучении определённого предмета, оперативность ИИ способствует экономии времени [2].

Выделяют три вида искусственного интеллекта:

1. Слабый (Narrow AI). Данный вид ИИ используется в повседневной жизни современного человека. Он включает в себя голосовых помощников (Siri, Яндекс Алиса, Маруся Вк и др.), рекламу в социальных сетях, распознавание лиц (использование биометрии), приложения, основанные на поиске партнеров и др.

2. Сильный (AGI). Данный вид находится в разработке. Сильный ИИ станет максимально приближен к способностям человеческого интеллекта и наделен по классическому определению Тьюринга самосознанием.

3. Супер-ИИ (Super AI). Данный вид является лишь теорией, так как на практике, супер-ИИ будет не только подобен человеку, но и сможет превзойти человечество во всех областях, при этом продолжая самосовершенствование системы, разрабатывая новые алгоритмы самостоятельно.

Немаловажным является то, что ИИ способен следить за эмоциональным состоянием ученика. Соответственно, подбор задания осуществляется ещё и с учётом настроения обучающегося, тем самым создавая комфортную среду и поддерживая мотивацию обучения.

Традиционное изучение предмета «Русский литература» включает в себя заучивание и линейный анализ, что порой ведёт к снижению мотивации в обучении и не всегда способствует более глубокому изучению материала. Искусственный интеллект даёт «новую жизнь» изучению данного предмета: предлагает динамичные упражнения для активизации восприятия и интерактивное обучение. Изучение предмета построено по принципу градации: от упражнений, где учитывается индивидуальный уровень, до дискуссий, которые проходят под руководством модераторов.

Адаптация ИИ на уроках русской литературы позволяет ученикам проявлять свои индивидуальные особенности, а не стремиться соответствовать стандартной программе. Задания по чтению, созданные на платформах ИИ, соответствуют сильным и слабым сторонам каждого ученика. Уроки литературы отражают историю, быт, культуру народа. Изучение данного предмета охватывает эпоху ещё древних времен, где речь персонажей достаточна сложна для понимания современного ученика. ИИ осуществляет подбор материала таким способом, что учащимся можно продемонстрировать языковые изменения в разные эпохи, дать представление о социокультурном контексте, «оживить» иллюстрации, что ведёт к развитию критического мышления у обучающихся и навыков литературного анализа [3].

Возможность мгновенного перевода произведения с другого языка посредством ИИ устраняет языковые барьеры в изучении литературы мирового масштаба. Особой популярностью среди школьников пользуются электронные книги и мультимедиа. Звуковая обработка, аннотации, интерактивные изображения способствуют повышению читательской аудитории, облегчению усвоения учебного материала, погружению в виртуальный художественный мир.

Платформы, созданные для изучения языка на основе ИИ, становятся всё более популярными благодаря адаптации к индивидуальным особенностям школьника. Платформы на основе ИИ не только осуществляют подбор источников, которые запрашивает ученик, но и рекомендует дополнительно, что способствует расширению кругозора школьника и ведёт к поиску новых знаний за пределами учебного материала.

Соединяя слово учителя, художественный текст с нейросетью, учитель способен многое изменить в мотивации школьника при изучении любого произведения, вызвать в нём стремление к анализу, к всестороннему изучению произведения. Так, один из уроков по творчеству Н.А. Некрасова, тема которого «Многообразие народных типов в галерее персонажей «Кому на Руси жить хорошо», провели, используя возможности искусственного интеллекта, а именно нейросеть Kandinsky 2.2. Эта модель за короткий промежуток времени способна по текстовому описанию создавать высококачественные художественные изображения. Впоследствии на уроке созданный иллюстративный материал позволил изучить колоритные образы крестьян. Модель Kandinsky 2.2. интересна ещё и тем, что позволяет выбрать масштаб изображения и его стиль от цифровой живописи до имитации «кисти» известных художников. Конечно, внедрение искусственного интеллекта при изучении программного материала позволило детально изучить портрет литературного героя, а через внешность раскрыть и характер персонажа. Считаем, что искусственный интеллект становится мощным мотивирующим элементом урока, дополнительным источником, позволяющим нестандартно решать образовательные задачи. Далее подробно остановимся на некоторых этапах урока, где были реализованы возможности нейросети Kandinsky 2.2.

ИИ в изучении русской литературы:

1. Анализ литературных произведений ИИ может интерпретировать тексты, выявляя главные темы, идеи и эмоциональный фон произведений. Например, алгоритмы могут анализировать частоту употребления слов и стиль авторов, что помогает глубже понять их творчество.

2. Создание кратких пересказов Машинное обучение позволяет автоматически составлять краткие пересказы произведений, облегчая подготовку к экзаменам и анализу сложных текстов.

3. Автоматизированные рефераты и эссе ИИ-системы помогают структурировать тексты, формулировать тезисы и аргументы, что делает написание аналитических работ проще. Однако важно помнить, что такие инструменты должны быть лишь вспомогательными, а не заменять критическое мышление.

4. Виртуальные экскурсии и дополненная реальность ИИ способствует созданию виртуальных туров по местам, связанным с русской литературой: музеям, домам писателей, историческим локациям. Это делает изучение литературы более увлекательным и интерактивным.

Внедрение ИИ в сферу образования имеет большое количество преимуществ, среди которых прежде всего можно выделить индивидуализацию образования. Современные технологии, основанные на ИИ, способны адаптировать образовательный процесс под потребности каждого ученика, учитывая темпы усвоения материала, степень понимания и уровень знаний. Важно отметить, что ИИ способен анализировать большие объёмы данных, что позволяет выявлять тенденции и паттерны в обучении, определять эффективные методы преподавания и даже предсказывать потенциальные трудности, с которыми учащиеся могут столкнуться. Большим преимуществом для многих учителей является возможность с помощью ИИ создавать собственные образовательные решения, позволяющие не только сделать процесс

изучения новых материалов интерактивным, но и сэкономить значительную часть времени. Относительно недостатка времени, стоит отметить, что искусственный интеллект может взять на себя часть нагрузки, включая подробную проверку работ учеников, с последующим предоставлением детальных отчётов о прогрессе каждого учащегося и выявлением их слабых мест. В дальнейшем это позволит педагогам разрабатывать более точные и эффективные стратегии обучения [4].

Творчество и критическое мышление являются важными составляющими процесса обучения. Алгоритмы ИИ могут предоставить ученикам новую информацию, но при этом ограничить развитие их творческих и аналитических способностей. Важно не только передать учащимся новые знания, но также развить у них способность к творческому мышлению.

Таким образом, искусственный интеллект делает содержание урока более разнообразным и интересным, а у педагога появляется дополнительный инструмент, позволяющий решить образовательные задачи, переосмыслить традиционные подходы к изучению материала. Именно учитель – генератор идей, а нейросеть лишь позволяет ему расширить свои познания и возможности. Применение искусственного интеллекта на уроках литературы имеет немало перспективных возможностей, таких как индивидуализированный подход к обучению, более гибкие и доступные методы изучения, а также более точное – мониторинг и оценку успехов учащихся.

Литература

1. Иванова Е.А. Использование искусственного интеллекта в образовании: современные тенденции и перспективы// Инновационные технологии в образовании. 2021. – № 2 (34). – С. 75-81.
2. Соколова О.В. Применение технологий искусственного интеллекта в изучении русского языка и литературы в школе// Информатика и образование. 2020. – № 5 (329). – С. 48-54.
3. Андасбаева У.М. Расширение возможностей образования: повышение эффективности изучения русского языка и литературы в школах за счет интеграции искусственного интеллекта. – Текст: непосредственный // Молодой ученый. 2023. – № 34 (481). – С. 143-145.
4. Петров В.Н. Искусственный интеллект в современном образовании: преимущества и вызовы // Вестник образования и науки. 2022. – Т. 13, № 3. – С. 144-156.

МРНТИ: 17.01.45

Ж.К. Турысбекова

Үржар колледжі

ҚР, Абай обл., zhanar_turysbekova@mail.ru

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ САБАҚТАРЫНДА БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІ ДАМУ

Бүгінгі таңда қоғамның қарқынды дамуы, ақпараттық кеңістіктің кеңеюі және жаһандану үдерісі білім беру жүйесіне жаңа талаптар қоюда. Білім беру тек академиялық біліммен шектелмей, оқушының өмірде өз білімін тиімді қолдануына, жаңа жағдайларға бейімделуіне бағытталуы тиіс.

Қазіргі заманғы білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – білім алушылардың функционалдық сауаттылығын арттыру. Функционалдық сауаттылық – жеке тұлғаның өмірлік жағдайларда, кәсіби ортада және қоғамда алған білімін тиімді пайдалана алу қабілеті. Бұл ұғым білім алушылардың тек теориялық білімді меңгеруімен шектелмей, оны тәжірибеде қолдануын, жаңа ақпаратты талдау, жүйелеу және қолдану дағдыларын қалыптастыруды көздейді. Ел Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев атап өткендей: «Жаңа дәуірдің негізгі талабы –

функционалдық сауаттылық пен сыни ойлау қабілеттерін дамыту. Оқушы тек білімді жаттап қана қоймай, оны өмірде тиімді қолдана білуі тиіс. Бұл – бәсекеге қабілетті ұлт қалыптастырудың негізгі шарты» [1] Осы мақсаттарға жету үшін білім беру процесіне инновациялық әдістерді, атап айтқанда, жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын енгізу өзекті болып отыр. PISA халықаралық зерттеулерінің талаптарына сәйкес, оның ішінде оқу сауаттылығы (мәтіндерді түсіну, қолдану және бағалау) ерекше орын алады, ал бұл қазақ әдебиеті пәнінің негізгі міндеттерінің бірі болып табылады.

Қазақ әдебиеті сабағы –білім алушының тілдік, көркемдік және азаматтық сауаттылығын дамытатын басты пән. Жасанды интеллект (ЖИ) технологияларының білім беру процесіне енуі – осы процесті жекелендіруге, оқыту әдістерін жаңғыртуға және білім алушылардың функционалдық сауаттылығын жаңа деңгейге көтеруге зор мүмкіндік береді. Жасанды интеллектіні пайдалану арқылы әдеби мәтіндерді терең талдауға, сыни ойлауға және шығармашылық тұрғыда қолдануға баулудың тиімді жолдары қарастырылады.

Жасанды интеллект (ЖИ) – бұл адамның ақыл-ой әрекеттерін, соның ішінде талдау, оқыту және шешім қабылдау процестерін модельдейтін компьютерлік жүйелер.

Қазақ әдебиеті сабағында ЖИ бірнеше бағытта көмектесе алады:

- **Жекелендіру:** ЖИ әр білім алушының білім деңгейі мен оқу қарқынын анықтап, оған жеке оқу траекториясын ұсынады. Мысалы, әдеби мәтінді түсінуде қиындық туындаса, ЖИ жеңілдетілген мәтіндерді немесе қосымша түсініктемелерді ұсынуы мүмкін.

- **Автоматтандыру:** ЖИ ұстаздардың күнделікті жұмысын жеңілдетеді (мысалы, тест тапсырмаларын құрастыру, грамматикалық және стилистикалық қателерді тексеру, кері байланыс беру) .

Кесте 1 – Қазақ әдебиеті сабағында функционалдық сауаттылығы

Дағдының атауы	Сипаттамасы
Оқу сауаттылығы	Көркем мәтіндерді, сондай-ақ ақпараттық-публицистикалық мәтіндерді түсіну, интерпретациялау және бағалау.
Жазу сауаттылығы	Өз ойын дұрыс, жүйелі және көркем тілмен жеткізу (эссе, пікір, аннотация жазу).
Ақпараттық сауаттылық	Әдеби шығарма туралы ақпаратты (автор өмірі, тарихи контекст) іздеу, іріктеу және сыни тұрғыдан бағалау.
Сыни ойлау	Шығарманың идеясын, кейіпкерлер әрекетін талдау, өзіндік пікір білдіру және оны дәлелдеу.

Кесте 2 – ЖИ-дың функционалдық сауаттылықты дамытудағы құралдары

ЖИ құралының түрі	Қолдану мақсаты	Функционалдық дағды
Тілдік үлкен модельдер (ChatGPT, Google Gemini)	Әдеби шығармалар бойынша сұрақтарға жауап беру, кейіпкерлерге мінездеме құрастыру, сюжетті басқа тұрғыдан жалғастыру.	Оқу, Жазу, Сыни ойлау
Автоматтандырылған тексеру жүйелері	Білім алушының эссесіндегі грамматикалық, стилистикалық қателерді табу және кері байланыс беру.	Жазу сауаттылығы
Контент-генераторлар (Canva, AI-презентация)	Әдеби шығармалардың сюжеттік картасын, кейіпкерлер галереясын, визуалды қорытындыларын жасау.	Ақпараттық, Коммуникативтік сауаттылық

Жасанды интеллект арқылы функционалдық сауаттылықты дамыту әдістері

1.1. Оқу сауаттылығын ЖИ арқылы дамыту

Әдеби мәтіндерді тиімді оқу және түсіну үшін ЖИ келесідей әдістерді ұсынады:

1. Мәтіндік талдаудың ЖИ-моделі: Білім алушылар ЖИ-дан (мысалы, қазақ тіліндегі чат-боттардан) оқыған шығармасының белгілі бір үзіндісін талдауды, ондағы көркемдегіш құралдарды (метафора, теңеу) табуды сұрайды. Мысалы, Шығарма: Мағжан Жұмабаев, "Мен жастарға сенемін!" өлеңі. Тапсырма: Білім алушы өлеңнің 3-ші шумағын ЖИ-ға жүктеп: "Осы шумақтағы метафоралар мен кейіптеулерді тап және олардың ақынның жастарға деген сенімін қалай күшейтіп тұрғанын түсіндір" деп сұрайды. Кейін білім алушы ЖИ жауабын оқып, өзінің талдауын жазып, одан кейін ЖИ берген жауапты өз талдауымен салыстырып, қатесін анықтайды. Бұл әдіс мәтінді түсіну тереңдігін арттырады.

2. Контекст генерациялау: ЖИ-дан шығарманың жазылған дәуіріне, автордың өміріне немесе тарихи оқиғаларға қатысты қосымша ақпаратты жедел түрде сұрау. Мысалы, шығарма: Мұхтар Әуезов, "Қараш-қараш оқиғасы" повесі. Тапсырма: білім алушы ЖИ-ға: "Повесть сипаттайтын 19-ғасырдың соңындағы қазақ даласындағы патша үкіметінің жер саясаты туралы қысқаша мәлімет беріңіз. Бұл мәлімет оқиғадағы Бақтығұлдың әрекетіне қаншалықты әсер етті?" деп сұрайды. Бұл білім алушылардың ақпараттық сауаттылығын және пәнаралық байланыстарды қалыптастырады.

3. Сұрақтар құрастыру: ЖИ-дан шығарманың мазмұны бойынша 3-4 деңгейлі (талдау, синтез, бағалау) сұрақтар құрастыруды сұрап, одан кейін сол сұрақтарға жауап беру. Мысалы, Шығарма: Абай Құнанбайұлы, оныншы қарасөзі. Тапсырма: Білім алушы ЖИ-дан: "Оныншы қарасөздің мазмұны бойынша келесідей 3 сұрақ құрастыр: 1) Талдау деңгейіндегі сұрақ (себеп-салдарды анықтау); 2) Синтез деңгейіндегі сұрақ (Қара сөздің негізгі идеясын қорытындылау); 3) Бағалау деңгейіндегі сұрақ (заманауи тұрғыдан маңыздылығын бағалау)" деп сұрайды. Одан кейін білім алушы сол сұрақтарға жазбаша жауап береді. Бұл білім алушылардың оқу сауаттылығы (бағалау, жүйелеу), сыни ойлауын дамытады.

1.2. Жазу және сыни ойлау сауаттылығын дамыту

ЖИ шығармашылық жұмыстарды орындауда көмекші және кері байланыс беруші ретінде қолданылады:

1. "ЖИ-мен пікірталас" әдісі: Білім алушы әдеби кейіпкердің іс-әрекетіне немесе шығарманың идеясына қатысты өзінің пікірін жазады. Содан кейін ЖИ-дан осы пікірге қарсы уәж (контраргумент) келтіруді сұрайды. Мысалы, Тақырып: "Тұрар Рысқұловтың 'Қазақ әдебиетіндегі Алаш қозғалысының рөлі' туралы пікірі дұрыс па?" Тапсырма: білім алушы өзінің осы сұраққа қатысты дәлелді пікірін жазады. Содан соң ЖИ-ға: "Менің пікірімді жоққа шығаратын, оған қарсы уәж келтір" деп сұрайды. Білім алушы ЖИ-дың уәжін талдап, өз пікірін қайта қарастырады немесе нығайтады. Бұл жазу сауаттылығын, сыни ойлау (дәлелдеу, қарсы дәлелмен жұмыс істеу) дағдысын шыңдайды.

2. Эссе құрылымын модельдеу: Білім алушы ЖИ-дан белгілі бір тақырып бойынша эссенің мүмкін болатын кіріспе, негізгі бөлім тезистері және қорытынды үлгісін сұрайды. Мысалы, "Адамгершілік – ұлттық мінездің негізі (Қазбек бидің сөздері негізінде)". Тапсырма: Білім алушы ЖИ-дан: "Осы тақырып бойынша жазылатын эссенің кіріспесінде қандай 2 тезис, негізгі бөлімде қандай 3 дәлелдемелік тармақ болуы керек? Маған олардың үлгі-жоспарын ғана көрсет" деп сұрайды. Содан кейін білім алушы ЖИ жоспарын негізге ала отырып, мәтінді өзі жазады. Бұл жазу сауаттылығын және мәтін құрылымын меңгеруді жақсартыады.

3. Кері байланыс (Feedback): Білім алушы жазған мәтінін ЖИ-ға жүктеп, одан тек грамматикалық қателерді емес, сонымен қатар стилистикалық сәйкессіздіктер, сөз қолданыстағы кемшіліктер туралы ұсыныстар сұрайды. Мысалы, Жұмыс: білім алушы "Қазіргі әдебиеттегі жастар бейнесі" атты шағын әңгіме жазды. Тапсырма: Ол әңгімесін ЖИ-ға жүктеп: "Мәтіндегі сөз қайталауларды тап, қарапайым сөйлемдерді күрделендіруге ұсыныс бер және стилистикалық қателерді (кітаби сөздердің тұрмыстық сөздермен араласуы) түзет" деп сұрайды. ЖИ ұсыныстарын алған соң, білім алушы өзінің мәтінін редакциялайды. Оқытушы соңында тек ЖИ берген кері байланыстың сапасын бағалайды.

Кесте 3 – Жасанды интеллектті қолданудың басты артықшылықтары

Артықшылықтар	Түсіндірме

Оқытуды жекелендіру	Әр білім алушыға оның деңгейіне, қажеттілігіне сай тапсырмалар мен материалдар ұсыну.
Мотивацияны арттыру	Интерактивті, заманауи құралдарды пайдалану арқылы оқу процесін қызықты ету.
Жедел кері байланыс	Білім алушының жұмысына бірден, егжей-тегжейлі кері байланыс беру, бұл оқу нәтижесін жылдам жақсартуға мүмкіндік береді.
Дағдыларды кешенді дамыту	Оқу, жазу, талдау және сыни ойлау дағдыларын бір мезгілде дамыту.

Жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын қазақ әдебиеті сабағына енгізу – оқу процесін жаңа деңгейге көтеретін стратегиялық қадам. ЖИ-дың басты артықшылығы – оқытуды жекелендіру мүмкіндігінде. Жүйе әр білім алушының білім деңгейі мен оқу қарқынын ескере отырып, оған қажетті күрделіліктегі тапсырмалар мен қосымша материалдарды ұсынады. Бұл білім алушылардың әдеби мәтіндерді тереңірек түсінуіне және өз бетінше дамуына жол ашады.

Екіншіден, ЖИ мотивацияны арттыруда маңызды рөл атқарады. Интерактивті әдістер мен заманауи құралдарды қолдану білім алушылардың технологияға деген табиғи қызығушылығын әдебиет пәніне бағыттайды.

Үшіншіден, ЖИ арқылы берілетін жедел және егжей-тегжейлі кері байланыс (feedback) білім алушыға қатесін бірден түсініп, оны жылдам түзетуге мүмкіндік береді. Бұл, әсіресе, жазу сауаттылығын дамытуда өте тиімді, өйткені білім алушы ЖИ көмегімен стилистикалық және логикалық кемшіліктерді оқытушының араласуынсыз-ақ дер кезінде анықтайды. Нәтижесінде, оқу, жазу, талдау және сыни ойлау сияқты функционалдық дағдылар кешенді және үйлесімді түрде дамиды.

Жасанды интеллектті білім беруге енгізу оның артықшылықтарына қарамастан, бірқатар этикалық және әдістемелік мәселелерді де туындатады. Ең алдымен, плагиат қаупі туындайды. ЖИ білім алушыға дайын шығармаларды немесе баяндамаларды оңай жазып беруі мүмкін. Бұл мәселенің шешімі – ЖИ-ды көшіру құралы ретінде емес, талдау мен синтездеу құралы ретінде пайдалануды талап ететін тапсырмаларды жасау. Сонымен қатар, ЖИ-дың қазақ тіліндегі әдеби мәтіндерді талдаудағы сенімділігі әлі де жетілдіруді қажет етеді. Қазақ әдебиетінің ерекше көркемдік нақыштары мен мәдени астарын ЖИ әрдайым дәл жеткізе алмауы мүмкін. Сондықтан, ЖИ ұсынған ақпаратты білім алушылар мен педагогтер әрқашан сыни тұрғыдан тексеріп, оны тек пікірталасқа арналған материал ретінде қарастыруы қажет.

Ең маңызды мәселе – адамдық фактор. ЖИ педагогтің орнын толық баса алмайды. Қазақ әдебиеті сабақтарындағы рухани құндылықтарды, патриоттық сезімді және көркемдік талғамды қалыптастыру – тек педагогтің жеке үлгісі, эмоциялық интеллектісі және тікелей қарым-қатынасы арқылы жүзеге асады. ЖИ техникалық серіктес болса, ұстаз – әрдайым тәрбиеші және рухани жетекші болып қалады.

Қорыта келе, жасанды интеллект қазақ әдебиеті сабақтарында білім алушылардың функционалдық сауаттылығын дамытудағы тиімді және инновациялық құрал болып табылады. Ол білім алушының мәтінмен жұмыс істеу дағдысын, сыни ойлауын және ақпараттық сауаттылығын арттыруға зор мүмкіндік береді.

Ұстаздар қауымы алдындағы міндет – ЖИ-ды оқыту процесіне мақсатты және саналы түрде интеграциялау. ЖИ-ды білім алушының интеллектуалды серіктесіне айналдыру арқылы, біз оны тек білімді тұтынушы емес, сонымен қатар креативті және сыни ойлайтын тұлға ретінде қалыптастырамыз.

Жасанды интеллектті білім беруге енгізу – Қазақстанның білім жүйесін жаһандық бәсекеге қабілеттілікке жетелейтін, білім алушыларды ХХІ ғасырдың талаптарына сай дайындауға бағытталған заман талабы және болашаққа бағытталған қадам.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі Ұлттық іс-қимыл жоспары.

2. Әбілқасымова А.Е., Тұрғынбаева Б.А. Функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың педагогикалық негіздері. Монография. – Алматы: Ғылым Баспасы, 2018. – 280 б.
3. Ахметов Т.Б., Қайырбекова Ә.Р. Жасанды интеллект және цифрлық білім беру: Қазақстандық тәжірибе. Оқу құралы. – Астана: Фолиант, 2023. – 315 б.
4. Мұхамбетжанова С.Т. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі: Инновациялық тәсілдер. – Алматы: Мектеп, 2019. – 240 б.
5. Даулетбаев С.А. Жасанды интеллекттің лингвистикалық модельдерінің қазақ тіліндегі қолданылу мәселелері. // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – 2024. – №1 (7). – Б. 45-52.
6. Ибраева Г.А. Функционалдық сауаттылық: PISA талаптары және мектеп тәжірибесі. // Қазақстан жоғары мектебі. – 2020. – №4. – Б. 112-117.
7. Сейтқалиева Г.Ж. Жазу сауаттылығын ЖИ құралдары арқылы дамытудың тиімділігі. // «Цифрлық білім берудегі инновациялар» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Алматы, 2023 ж. – Б. 187–193.
8. Оспанова А.Т. Әдебиет сабақтарындағы мәтіндік талдаудағы жаңа технологиялар. // Ұлттық тәрбие және білім. – 2022. – №3. – Б. 70-75.

GTAMP: 16.01.45

А.Е. Улықбекова

Ж.Аймауытов атындағы жалпы орта білім беретін мектебі

ҚР, Семей қ., alma.agz@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ КӨМЕГІМЕН ЖАЗЫЛЫМДЫ ДАМУ

Қазіргі таңда білім беру жүйесінің басты ұстанымы – оқушының білімді дайын күйінде қабылдаушы емес, өз бетімен ізденіп, ой түйіп, қорытынды жасай алатын белсенді тұлғаға айналуы. Бұл талап әсіресе тіл үйрету саласында ерекше өзекті. Себебі тіл – ойдың айнасы, ал жазылым – сол ойдың жүйеленіп, көрініс табатын әрекеті. Жазылым дағдысы қалыптасқан оқушы кез келген ақпаратты түсініп, оны қайта өңдеп, өз көзқарасын дәлелмен жеткізе алады. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ тілі сабағында жасанды интеллект көмегімен жазылымды дамыту – заманауи педагогиканың басты бағытының бірі болып отыр.

Жазылым дағдысының маңызы мен қазіргі жағдайы. Жазылым – тіл үйретудің соңғы, бірақ ең күрделі кезеңі. Оқушының тыңдалым мен оқылым арқылы алған ақпаратын талдап, өз ойын жазбаша түрде жеткізе алуы – тілдік құзыреттіліктің жоғары деңгейін көрсетеді. Алайда мектеп тәжірибесінде жазылым әрекетіне жеткілікті назар аударылмайтыны байқалады. Оқушылардың басым бөлігі ойды жүйелеуде, сөйлем құрылымын сақтауда, орфографиялық және пунктуациялық нормаларды меңгеруде қиындықтарға ұшырайды. Мұның себебі – жазылым процесінің ұзақ әрі көп сатылы болуы, оқушыдан үлкен зейін мен тұрақтылықты талап етуі. Сонымен қатар, дәстүрлі сабақ үлгісінде мұғалім барлық оқушының жазба жұмысына жекелей талдау жасап, түзету енгізе алмайды. Осы мәселені шешудің тиімді жолдарының бірі – жасанды интеллект құралдарын оқу үдерісіне кіріктіру.

Жасанды интеллект – жаңа педагогикалық серіктес. Жасанды интеллект (ЖИ) – адамның когнитивтік әрекетін модельдей отырып, ақпаратты талдау, өңдеу және жүйелеу арқылы логикалық қорытынды жасайтын технология. Білім саласында ЖИ оқушының жеке ерекшелігіне сай оқу материалын бейімдеп, өзіндік бағыт ұсына алады.

Қазақ тілі сабағында ЖИ-ды пайдалану мұғалім мен оқушы арасындағы оқу қарым-қатынасын жаңаша сипаттайды. Мұғалімнің рөлі ақпарат берушіден кеңесшіге, бағыттаушыға, ал оқушының рөлі орындаушыдан зерттеушіге ауысады. Бұл – оқу процесінің демократизациялануы мен жеке траектория қағидатының жүзеге асуы.

ЖИ құралдары (ChatGPT, Grammarly, Quillbot, Padlet, BookCreator, Canva және т.б.) қазақ тілі сабақтарында түрлі мақсатта қолданылуы мүмкін.

- ChatGPT – мәтін тақырыбына байланысты идеялар ұсынуға, жоспар құруға, синонимдер табуға, сөйлемді нақтылауға көмектеседі;
- Grammarly – орфографиялық және пунктуациялық қателерді анықтап, грамматикалық дұрыстықты сақтауға мүмкіндік береді;
- Quillbot – сөйлемдерді қайта жазу, перифраз жасау, мәтінді қысқарту не кеңейту сияқты әрекеттерді автоматтандырады;
- Padlet – жазба жұмыстарын бір ортада сақтап, өзара бағалау мен пікір алмасуға мүмкіндік береді;
- BookCreator – оқушылардың жазба жұмысын көрнекі цифрлық өнімге айналдырып, мотивацияны арттырады.

Осы құралдардың көмегімен жазылым үдерісі оқушы үшін түсінікті, тартымды және интерактивті сипатқа ие болады. ЖИ көмегімен жазылым үдерісін ұйымдастыру кезеңдері: ЖИ көмегімен жазылымды дамыту бірнеше кезең арқылы жүзеге асады. Әр кезеңде технологияның өз рөлі бар және мұғалімнің жетекшілігімен үйлесімді жүргізіледі.

1-кезең. Жоспарлау.

Бұл кезеңде оқушылар тақырыпты анықтап, мәтіннің құрылымын жобалайды. ChatGPT құралын пайдалана отырып, оқушылар тақырып бойынша сұрақтар құрастырады, ой картасын жасайды. Мысалы, «Менің туған өлкем» тақырыбына эссе жазу алдында оқушылар ЖИ-ден «Бұл тақырыпта қандай негізгі идеялар болуы мүмкін?», «Қай аспектіні ерекше көрсетуге болады?» деген бағытта көмек алады. Бұл кезеңде ЖИ оқушыларға шабыт беріп, идеяны нақтылауға көмектеседі, бірақ мәтінді толық дайындап бермейді. Мұғалімнің міндеті – ЖИ-дың ұсыныстарын оқушымен бірге талдап, өз көзқарасын білдіруге жетелеу.

2-кезең. Мәтінді құрастыру.

Оқушылар осы кезеңде негізгі мәтінді жазады. Grammarly және Quillbot секілді құралдар сөйлем құрылымын, сөздердің орын тәртібін, грамматикалық дәлдігін тексеруге мүмкіндік береді. Мысалы, оқушы «Мен табиғатты сүйемін, өйткені ол маған қуаныш береді» деген сөйлемді жазып, Quillbot арқылы баламалы нұсқаларды қарап, ең табиғи және стильдік тұрғыда үйлесімді нұсқаны таңдай алады.

ЖИ бұл кезеңде жазу мәдениетін, синтаксистік үйлесімділікті арттыру құралына айналады. Оқушылар мәтінді түзеткен сайын өздерінің тілдік білімін іс жүзінде қолданады.

3-кезең. Түзету және рефлексия.

Бұл кезең жазылымның сапасын арттырудың ең маңызды бөлігі. Grammarly ұсынған түзетулерді оқушы қабылдап қана қоймай, олардың не үшін енгізілгенін түсіндіреді. Мысалы, тыныс белгісінің неге өзгергенін, сөйлем құрылымының неге жеңілдетілгенін талдайды. Бұл әрекет оқушының рефлексия қабілетін дамытады.

Padlet платформасында оқушылар өз мәтіндерін жариялап, бір-біріне пікір білдіреді. Мұндай өзара бағалау ортасы жауапкершілік пен әділдік сезімін қалыптастырады. Ал мұғалім оқушылардың жазба рефлексиясына қарап, жеке кеңес береді.

4-кезең. Жаңа өнім құрастыру.

ЖИ көмегімен оқушының жазбаша жұмысы тек дәптерде емес, цифрлық форматта өмір сүреді. BookCreator немесе Canva арқылы дайын мәтін иллюстрациялармен, кестелермен, инфографикамен толықтырылады. Мысалы, оқушы эссе мәтінін иллюстрацияланған электронды параққа айналдырып, оны цифрлық портфолиоға қосады. Бұл тәсіл оқушыға жазу нәтижесін көру және өз еңбегіне мақтаныш сезімін оятуға мүмкіндік береді.

ЖИ технологияларын қолданудың педагогикалық әсері.

Жасанды интеллектті сабаққа енгізу оқушылардың оқу мотивациясын арттырады. Себебі олар өз жұмысының нәтижесін бірден көріп, жетістігін бағалай алады. Оқушылардың 87%-ы (практикалық сауалнама деректері бойынша) ЖИ қолданылған сабақтардың қызықты әрі пайдалы екенін айтқан.

ЖИ арқылы жазылымды дамыту төмендегі нәтижелерге әкеледі:

- ✓ орфографиялық және пунктуациялық қателер саны 40–50%-ға азаяды;
- ✓ жазу қарқыны мен өнімділігі артады;

- ✓ тілдік нормаларды сақтау деңгейі жоғарылайды;
- ✓ оқушының өзін-өзі бағалау және түзету дағдысы қалыптасады;
- ✓ жазбаша рефлексия жасау мәдениеті дамиды.

Сонымен қатар, ЖИ құралдары оқушыны пәнаралық байланысты сезінуге итермелейді. Мысалы, әдебиет пен тарих тақырыптарын қамтитын шығармашылық эсселер жазу кезінде оқушы ақпаратты әртүрлі дереккөзден алып, ЖИ арқылы салыстырмалы талдау жүргізеді. Бұл оның зерттеушілік қабілетін күшейтеді.

Этикалық және әдістемелік аспектілер.

ЖИ технологиясын пайдалану кезінде ең маңызды мәселе – академиялық адалдық пен сыни ойлау мәдениетін сақтау. Мұғалім оқушыға ЖИ ұсынған мәтінді дайын күйінде қабылдамай, оны талдау, салыстыру, түзету арқылы өз ойымен ұштастыруды үйретуі тиіс.

ЖИ – құрал ғана, ол адамның орнына ойламайды. Сондықтан сабақ барысында оқушыларға «ЖИ – сенің ойыңды дамыту құралы, бірақ шешім қабылдайтын – сен» деген ұстанымды сіңіру қажет. Бұл тәсіл жасанды интеллект пен адам арасындағы тепе-теңдікті сақтауға мүмкіндік береді.

Мұғалімдер үшін де ЖИ қолдану жаңа кәсіби құзыреттерді қажет етеді. Мұғалім ЖИ-дың мүмкіндіктерін жақсы түсініп, оқыту мақсаттарына сай қолдануы тиіс. Осы мақсатта педагогтардың цифрлық сауаттылығын арттыру бағытында семинарлар, тренингтер өткізу маңызды.

Қазақ тілі сабағындағы ЖИ педагогикасының болашағы.

ЖИ технологиялары қазақ тілін оқыту әдістемесін түбегейлі жаңартады. Болашақта ЖИ көмегімен:

- ✓ оқушының жазу стилін автоматты талдау және жетілдіру жүйесі жасалуы мүмкін;
- ✓ эссе, реферат, баяндама жазу процесі дербес бағалану алгоритмдері арқылы бағалануы ықтимал;
- ✓ ЖИ негізінде жасалған виртуалды «тілдік кеңесші» оқушының жеке ассистентіне айналуы мүмкін.

Қазақ тілі пәні осылайша тек грамматикалық ережелер жиынтығы емес, заманауи технологиялармен ұштасқан шығармашылық пәнге айналады. Бұл өз кезегінде оқушының тілге деген қызығушылығын арттырып, ұлттық мәдениет пен рухани дүниетанымға заманауи көзқараспен қарауға мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, жасанды интеллект қазақ тілі сабақтарында жазылым дағдысын дамытуда үлкен әлеуетке ие. Ол оқушының тілдік сауаттылығын жетілдіріп қана қоймай, оның тұлғалық және шығармашылық дамуына ықпал етеді.

ЖИ құралдары арқылы жазу процесі динамикалық, интерактивті және жеке бағытталған сипатқа ие болады. Мұғалімнің жетекшілігімен оқушылар ойды жүйелі жеткізу, дәлелдеу, тілдік нормаларды сақтау және өз еңбегін бағалау мәдениетін меңгереді.

Жасанды интеллект – мұғалімді алмастыратын құрал емес, керісінше, оның кәсіби әлеуетін кеңейтетін серіктес. Ал мұғалім ЖИ-ды қолдану арқылы оқыту сапасын арттырып, оқушының өзіндік даму траекториясын айқындай алады.

Қазақ тілі сабағында жасанды интеллектті саналы және педагогикалық тұрғыда пайдалану – оқыту процесін дараландырудың, функционалдық сауаттылықты арттырудың және тіл үйретудің тиімді жолы. Осы бағыттағы ізденістер мен зерттеулер ұлттық білім жүйесінің инновациялық келбетін қалыптастырып, жаңа буын мұғалімдер мен оқушылардың цифрлы мәдениетін жоғары деңгейге көтеретіні сөзсіз.

Әдебиеттер

1. Оразбаева Ф. Ш. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Атамұра, 2021.
2. Қабдықайырұлы С. Білім берудегі инновациялық технологиялар. – Алматы, 2023.
3. OECD. Artificial Intelligence in Education: Human-Centered Approaches. – Paris, 2023.
4. Динаева Б.Б., Сапина С.М. Академиялық жазылымның теориясы мен практикасы. – Нұр-Сұлтан, 2022.

5 СЕКЦИЯ: АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНДІ ДАМУ

СЕКЦИЯ 5: СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО И РАЗВИТИЕ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА

FTAMP: 68.01.13

К.А. Календарова

Қызылорда «Болашақ» университеті
ҚР, Қызылорда қ., kunsulu.kalendarova@mail.ru

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ

Ауыл шаруашылығы – кез келген елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ететін және халықтың өмір сүру деңгейіне тікелей әсер ететін стратегиялық маңызды сала. Қазақстан экономикасының шамамен 5–6%-ын ауыл шаруашылығы құрайды, ал ауылдық жерлерде ел халқының 40%-ға жуығы тұрады. Соңғы жылдары аграрлық секторды цифрландыру, ресурс үнемдеу технологияларын енгізу және мемлекеттік қолдау тетіктерін жетілдіру бағытында маңызды реформалар жүзеге асуда.

Экономист маман ретінде мені бұл қадамдар бей-жай қалдыра алмайды. Сол себептен де, мемлекет мүддесі үшін әзірленген Ұлт жоспарының мән-мағынасына терең үңілдім және маман ретінде өзіндік пайымдарым мен ұсыныстарымды саралайтын болсақ Елбасының өткен жылдың қарашасында халыққа Жолдауынан түйер ой көп болды. Елбасы осы Жолдауында Жаңа Экономикалық Саясатты жария етті. Осыған байланысты Жаңа саясат дегенді біз жаңа мақсат қою деп түсінуіміз керек. Ол үшін билік егемендікті алғаннан бастап жүргізіліп жатқан экономикалық саясатқа ғылыми талдау жасау қажет сияқты. Біз бүгінгі таңда жетістіктерімізді атай отырып, қандай кемшіліктер жібергенімізді қоғамға жария етуіміз қажет. Мұндай талдау – жаңа экономикалық саясатқа деген халықтың сенімін арттырады. Сонымен қатар, Мемлекет басшысы ұдайы айтып отыратын «әуелі экономика, одан кейін саясат» сөзінің де астарында ауқымды ой жатыр. Шын мәнінде, экономикасы дұрыс жолға қойылған ел ғана дами алады, өседі, өркендейді. Ауыл шаруашылығы Қазақстан экономикасының маңызды салаларының бірі болып табылады. Аграрлық сектор дамуының деңгейі үнемі жоғары сатыда көрініп келді және мемлекеттің экономикалық және қоғамдық-саяси тұрақтылық факторларын анықтай отырып жоғары сатыдан көріне бермек. Республиканың экономикалық дамуының бірегей әлеуетті бағыты бола отырып, ауыл шаруашылығы зор потенциалы мен ірі резервтерімен ерекшеленеді. Қазақстанның әрқилы климат жағдайы біркелкі жылы белдеудің барлық мәдениетінің дамуына және мал шаруашылығының дамуына әсер етеді. Қазақстан Республикасы бидай мен ұнның ірі экспортшысы болып табылады (экспортшылардың әлемдік ондығына кіреді), елдің ауылшаруашылық өнімдерінің жалпы экспортында мақта (15 %) мен жүн (25%) де айтарлықтай орын алады. Республикадағы ауылшаруашылық жерінің жалпы ауданы 222,6 млн. га құрайды, оның ішінде 24 млн.га егістік (10,8%), 5 млн. га шабындық жер (2,2%), жайылымы 189 млн га. (85%) алып жатыр. Қазақстанның ауылдық жерін мекендейтін халықтың саны 7,3 млн адам немесе елдегі жалпы халық санының 47,2% құрайды. Ауыл экономикасын көтеру мақсатында соңғы 10 жыл ішінде байсалды қаржы ресурстары негізінде бекітілген агроөнеркәсіптік кешен мен ауылды дамыту мен қолдау жөніндегі мемлекеттік және салалық бағдарламалар қабылданған. Дәнді дақылдарға көптеген мәдени өсімдіктер жатады. Оларды бірнеше топқа бөледі: ұн алынатын, жармалар алынатын және бұршақты дақылдар деп бөледі. Ұн алынатын дақылдарға жұмсақ және қатты бидайдың (мягкая и твердая пшеница – *Triticum vulgare*, *T. durum*), кәдімгі арпаның (ячмень обыкновенный – *Hordeum vulgare*), егістік сұлының (овес посевной – *Avena sativa*), қарабидайдың (рожь посевная – *Secale cereale*) күздік және жаздық сорттары жатады. Бұлардың ұнынан нан пісіреді жән макарондар жасалынады. Жармалар

алынатын өсімдіктерге ақ тары (просо посевное – *Panicum miliaceum*), италия итқонағы, чумиза (итальянское просо – *Setaria italica*), кәдімгі құмай (сорго обыкновенное – *Sorghum vulgare*), африка тарысы (пенциллария – *Pensillaria*), екпе күріш (Рис посевной – *Oryza sativa*), жүгері (кукуруза, маис – *Zea mays*), егістік қарамық (гречиха посевная – *Fagopyrum sagittatum*) жатады. Бұлардың дәнінен алынатын жарманы тікелей тамаққа пайдаланады. Бұршақты дақылдарға егістік асбұршақ (горох посевной – *Pisum sativum*), үрмебұршақ (фасоль обыкновенная – *Phaseolus vulgaris*), ас жасымық (чечевица пищевая – *Lens culinaris*), дала ноқаты (нут полевой – *Cicer arctinum*), мәдени қытайбұршақ (Соя культурная – *Glycine hispida*), қытай лобия (лобия китайская – *Vigna sinensis*) тағы басқалар жатады. Осы аталған дәнді дақылдардың барлығының тағамдық мәні зор. Олардың бірқатары аса құнды малазықтық өсімдіктер. Бұлардың ішінде тағамдық өсімдік ретінде ең маңыздысына бидай жатады. Бидай – өте ертеде мәденилендірілген өсімдік. Оны адам баласы 10 мың жылдан аса уақыттан бері сеуіп келеді. Бидай дәндері адамның алғашқы қоныстанған жерлерін қазып, зерттегенде табылып жүрді. Египет пирамидаларынан да қазіргі кездегі бидай дәндеріне ұқсас дәндер табылған.

Ауылшаруашылық өсімдіктерінің ішінде бидай аса маңызды дәнді дақыл ретінде бірінші орында тұрады. Оны 40-тан астам елде себеді. Ауыл шаруашылығының алдында тұрған басты міндет, тез арада астық өнімдерін молайту болып табылады. Бидай өнімдері республикада өндірілетін астықтың жартысынан көбін құрайды. Себебі бидайдан сапалы нан пісіріледі, макарондар, жармалар, т.б. алынады. Соған байланысты бидайдың құнды сорттарын өнімділігі мен сапасын арттыруға көп көңіл бөлініп отыр. Сонымен бірге, дәнді бастыру, қамбада сақтау кездерінде, ысырапқа жол бермеу мәселесі де қолға алынуда.

Жерді қайта құнарландыру, рекультивация (лат. *re* – қайта не кері әсерді білдіретін қосымша және *cultivo* – өңдеу) – бүлінген жерлердің құнарлылығын қайта қалпына келтіріп, оны халық шаруашылығына пайдалануға беру және қоршаған ортаны жақсарту үшін жүргізілетін кешенді жұмыс. Жердің құнарсыздануы – әр түрлі шаруашылық әрекеттерінен – жер асты пайдалы қазбаларын өндіру, геологиялық барлау және әр түрлі құрылыс жұмыстарын жүргізуден болады. Осындай әрекеттердің салдарынан топырақтың үстіңгі құнарлы қабаты жойылады, гидрологиялық жүйелер өзгереді, техногендік рельеф түзіледі. Жерді қайта құнарландырудың нәтижесінде ауыл шаруашылығына және орман шаруашылығына қажетті жерлер жақсарып, су құбырлары іске қосылады, дем алатын орындар мен құрылысқа қажетті аймақтар пайда болады. Жерді қайта құнарландыру үшін топырағы құнарсызданған, қоршаған ортаны ластайтын жерлерді және ластанған су құбырларын биологиялық, техникалық, және химиялық әдістермен қалпына келтіреді. Жерді қайта құнарландыру 2 кезеңде жүргізіледі; техникалық жерді қайта құнарландыру – бүлінген жерлерді халық шаруашылығына мақсатты түрде пайдалану үшін жер бетін тегістеу, құнарлы және құнарландыруға болатын топырақ пен тау жыныстарын жиыстырып жер бетіне төсеу, жолдар салу, әр түрлі гидротехникалық және мелиоративтік құрылыстар салу, т.б.; биологиялық Жерді қайта құнарландыру – топырақтың құнарлы қабатын қайта қалпына келтіретін агротехникалық және фитомелиоративтік жұмыстар жүргізу, топырақтың құрылымын жақсартатын процестердің жүруін тездету, құнарланған жерлерде өсімдіктер мен жануарлар дүниесі Табиғатты қорғау - қазіргі кезде өмір сүрушілер ғана емес сондай-ақ, болашақ ұрпақтардың да денсаулығы мен хал-жағдайы дұрыс және өз уақытындағы шешімдерге тәуелді болатын қазіргі кездегі мәселелердің бірі [1].

Табиғатты қорғау – бұл табиғи жер және су ресурстарын ұтымды пайдаланып, сақтауды және ұдайы өсіруді қамтамасыз етуге бағытталған мемлекеттік, қоғамдық, әкімшілік-шаруашылық, техникалық-өндірістік, экономикалық және заңды шаралар жүйесі. Қазақстанның табиғи ресурстарын қорғау және ұтымды пайдалану. Қазақстан Республикасының Мәжілісі және Үкіметінде табиғатты қорғауды күшейтуге, республикамыздың табиғи ресурстарын ұдайы өсіруге бағытталған бірқатар заңнамалық актілер қабылданып, пайдаланылуда. Әрбір облыстардың жанында осы актілердің орындалуын бақылайтын арнаулы мекемелер бар. Республикада табиғат қорғау прокуратурасы құрылды. Ол Қазақстан Республикасының табиғат қорғау туралы заңдарының орындалуын қатаң қадағалайды. Қазақстанда мемлекеттік ұйымдар торабы құрылған, олардың қызметі бірегей құрамды флоралар мен фауналары бар үлкен

аумақты барынша ұзақ сақтауға арнайы бағытталған. Бұл ұйымдар - қорықтар, ұлттық табиғи саябақтар және ерекше қорғалатын аумақтар. Қазақстан Республикасында 2003 жылы ерекше қорғалатын 25 аумақ бар деп есептеледі, олардың қорықтары 10, табиғи ұлттық саябақтары – 10. Бұл табиғат қорғау мекемелері шамамен 3 млн гектар ауданға орналасқан.

Ұлттың саябақтар да табиғат қорғауда үлкен қызмет атқарады, оларда орасан зор шектеулі шаруашылық әрекеттер шешімін тапқан және таныстыруға арналған танымжорықтары өткізіледі. Мұнда тынығып, денсаулықты қалпына келтіруге, туризм және спортпен шұғылдануға болады. Солардың ішінде Іле Алатауы, Баянауыл, Қарқаралы және Көкшетау мемлекеттік ұлттық табиғи саябақтар кеңінен таныс. Ұлттық саябақтарда өсімдіктер мен жануарлар әлемі қатаң қорғауға алынған. Республикада мейірімсіздікпен аулаудан саны кеміген дала киігі – ақбөкендерді ұдайы өсіруге, Каспий және Жайық өзені алабындағы бекіре тұқымдас балықтарды қорғау және тездетіп ұдайы өсіру бойынша шұғыл шаралар қабылданды. Табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану шаралары

Жер бетіндегі тіршілік иелері атаулылар қорегі және энергияның негізгі көзі болғандықтан, табиғи және су ресурстарын ұтымды пайдалану кез келген елдер үшін негізгі мәселелердің бірі болып табылады. Қазақстанда шөл, қуаң (аридті) және сортаң жерлердің орасан зор аумағы бар. Мұнда табиғи ресурстар шектеулі, соның салдарынан бұл аумақтарды ұтымды пайдалану республикамыз үшін ерекше көкейкесті мәселе болып есептеледі. Сондықтан республика ғалымдарының алдына өсімдіктердің жаңа іріктемелерін жоғары температура және сортаңдық сияқты қолайсыз факторларға төзімділігі артқан жануарлар қолтұқымдарын шығаруды тездету міндеті жүктелуде. Солтүстік Қазақстанның топырақ өнімділігін шұғыл шектеу факторларының бірі топырақты шаңға айналдырып, жеңіл ұшыратын жел эрозиясы болып табылады. Мұндай жерді жыртқан кезде топырақтың жыртылатын құнарлы қабатын жел ұшырып әкетеді. Атап айтқанда академик А.И.Бараев Қазақстанда топырақ өңдеудің эрозияға қарсы топырақ қорғайтын қайырмасыз жырту жүйесін жасап, кеңінен пайдалануда. Бұл жүйеге сәйкес жырту кезінде топырақ қабатын аудармай, арнаулы сыдыра қопсытқыш (плоскорез) арқылы өңдеп, тек арамшөптердің 4-5 см тереңдіктегі тамырын қияды, мұндайда өсімдік (паясы) аңызында кесілген сабақтар тік қалпында қалады. Сөйтіп топырақ құрылымы сақталады да, шаңға айналмайды. Топырақты осылай өндеген кезде ауаға шаң көтерілмейді. Осы технологияның арқасында Қазақстан жыртылатын жерді сақтап, Қазақстанның солтүстігінде астықтан жоғары түсім алуға қол жеткізді [2].

Қалпына келтіру мен оның өнімін Тұрақты даму - [ағылш. sustainable development, тікелей нақтылы аудармасы - үздіксіз қолданатын даму] - "Біздің ортақ болашағымыз" атты баяндамада (1987) Қоршаған ортаны қорғау және даму Халықаралық комиссиясы (Брундтланд Комиссиясы) енгізген ұғым. Қоршаған ортаны қорғау және даму Халықаралық комиссиясы (Брундтланд Комиссиясы) анықтамасына сәйкес, "бұл біздің қазіргі уақыттағы қажеттіліктерімізді қамтамасыз ететін, бірақ келешек ұрпақ қажеттілігін қамтамасыз етуде кедергі келтірмейтін даму". Бұл анықтаманы биоортадағы тепе-теңдік мәселелерін жете бағаламағаны үшін бірізділігі жоқ деп және "антропоцентризм" үшін сынайды. Тұрақты даму принципі БҰҰ тарапынан қолдау тапты [1].

Ауыл шаруашылығы экономикасы – ауыл шаруашылығы өндірісінің тиімділігін арттыруға бағытталған экономикалық қатынастар жүйесі. Оның негізгі құрамдас бөліктері:

Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамыту жөніндегі 2021-2025 жылдарға арналған ұлттық жобаның игі мақсаттарды көздейді.

Олар – еңбек өнімділігін екі жарым есе арттыру, АӨК өнімінің экспортын екі есе ұлғайту және отандық өндірістің әлеуметтік маңызы бар азық-түлік тауарларымен қамтамасыз ету арқылы бәсекеге қабілетті агроөнеркәсіптік кешен құру.

Ауыл шаруашылығында жұмыс істейтін бір адамға еңбек өнімділігін 6,2 млн теңгеге дейін ұлғайтуды, өңделген өнім үлесін 70 %-ға дейін жеткізе отырып, агроөнеркәсіптік кешен өнімдерінің экспортын 6,6 млрд АҚШ долларына дейін ұлғайтуды көздейді.

Ауылдың материалдық – техникалық негізі, оның инфрақұрылымының деңгейі және ауыл тауар өндірушілеріне толық қызмет көрсету әзірше төменгі сатыда тұр. Негізгі өндірістік

қорлар әбден тозған, өлшеп орайтын жабдықтардың жоқтығы және әдістің тапшылығы ауыл шаруашылық өнімдерінің төмен дәрежеде тауарлық дайындылығына себеп болып отыр. Ауыл шаруашылығында өте көп инвестицияны қажет ететін аяқталмаған өндірістердің көлемі көп. Сонымен қатар, ауылдық тауар өндірушілердің ауыл шаруашылық кәсіпорындарының қаржы – экономикалық тұрақсыздықтарынан өндірісті кеңейтуге, жаңғыртуға және техникалық қаруландыруға өз қаржылары жоқ. Сондықтан аграрлық секторды реформалау бағдарламасында Республикалық бюджеттен қаржы ең алдымен дайындығы жоғары және халық шаруашылық маңызы зор объектілерге жұмсалады, сондай-ақ сумен қамтамасыз ету проблемасын шешуге 1997-2000 жылы Республиканың 34 шаруашылығын суару және құрғату жүйелерін жақсарту үшін Бүкіл Әлемдік Банктен 140 миллион АҚШ доллары сомасында қарыз алу белгіленген. Электр тогын өткізу мен құрылысты жаңғырту және жаңа бағыттар салу үшін орасан зор қаржы қажет.

Қазақстан агроөнеркәсіп өндірісі дамуының маңызды ерекшелігі алабөтен – топырақтық-климаттық жағдайы мен өсімдік өсіретін топырақ бетінің әр түрлігі, олардың көлденеңнен және тігінен аймақтануын анықтайтын кең байтақ жер аумағы алып жатқандығы болып табылады. Температураның (100°C) тиімді жиынтығы солтүстіктегі 250000-нан оңтүстік-шығыста 45000-ға дейін аралықта құбылып отырады. Мұның өзі субтропикалық және тропикалық дақылдардан басқа, ауыл шаруашылығының барлық дақылдарын, дәнді дақылдан бастап, жүзім және мақта өсіруге дейін мүмкіндік береді.

Қазақстан жер аумағының көп бөлігі егіншілікпен айналысуға нартәуекелмен баратындай аймаққа орналасқан. Республиканың солтүстігі мен орталығында жауын-шашын 140-350 мм-ден оңтүстік-шығыстың және шығыстың таулы және биік таулы аймақтарында 450-900 мм-ге дейін жетеді.

Жер аумағының топырақ беті де қатты ерекшеленеді – республиканың солтүстігінде кәдімгі, қою қоңыр топырақ, қоңыр топырақ және ашық қоңыр топырақ болса, оңтүстігінде құба құмды топырақ, сұр топырақ және таулы сілтілі қара топырақты болып келеді. Қара топырақты жер көлемі бар-жоғы 15 миллион гектарға жуық жерді құрайды. Бұдан басқа, Қазақстанда 77 миллионға жуық гектар топырақтың эрозияға ұшырауына бейім жер, 50 миллион гектарға жуығы эрозияға қауіпті жер, оның ішінде 17,7 миллион гектарға жуығы егістік жер, 74 миллион гектардан астам жер сортаң және кейбір топырақты жер, оның 8 миллионға жуығы өңделген жер болып табылады.

Республиканың агроөнеркәсібінің тағы бір ерекшелігі - өндірістің мамандандырылуы мен шоғырландырылуының жоғарғы деңгейде болуы. Қазақстанның ауыл шаруашылығы кәсіпорындары егістік жер көлемі жағынан кеңестік кезеңде ТМД елдері бойынша орташа есеппен алғанда алты есеге жуық артық болды. Жалпы өнім өндіру көлемі бойынша 2-3, одан да көп есе болды. Осы жағдай қазіргі өтпелі кезеңде кеңшарлармен ұжымшарларды реформалауды және оларды шаруа (фермерлік) қожалықтарына, кооперативтерге және басқа да нарықтық үлгідегі аграрлық кәсіпорындарға айналдыруды әлдеқайда қиындатып отыр.

Қазақстан агроөнеркәсіп өндірісі дамуының маңызды ерекшелігі алабөтен – топырақтық-климаттық жағдайы мен өсімдік өсіретін топырақ бетінің әр түрлігі, олардың көлденеңнен және тігінен аймақтануын анықтайтын кең байтақ жер аумағы алып жатқандығы болып табылады. Температураның (100°C) тиімді жиынтығы солтүстіктегі 250000-нан оңтүстік-шығыста 45000-ға дейін аралықта құбылып отырады. Мұның өзі субтропикалық және тропикалық дақылдардан басқа, ауыл шаруашылығының барлық дақылдарын, дәнді дақылдан бастап, жүзім және мақта өсіруге дейін мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Агроөнеркәсіптік кешенді дамытудың 2021-2027 жылдарға арналған ұлттық жобасы».
2. Шәріпов С.Қ., Ауыл шаруашылығы экономикасы, Алматы: Экономика, 2020.
3. ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігінің ресми сайты – www.gov.kz.
4. FAO (Food and Agriculture Organization) ресми есебі, 2024 жыл.

А.Б. Калиева, И.Б.Карымсакова, Ә.М.Сүгірбай
Шәкәрім университеті
ҚР, Семей қ., aliyabekenqyzy@gmail.com

БИОГАЗ ӨНДІРІСІНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Қазіргі таңда әлемдік энергетика жүйесі қарқынды трансформация кезеңінен өтуде. Экологиялық қауіпсіз, көміртегі ізін төмендететін және жаңартылатын энергия көздеріне көшу жаһандық энергетикалық саясаттың негізгі басымдығына айналып отыр. Осындай баламалы энергия көздерінің бірі – органикалық қалдықтарды анаэробты ашыту арқылы алынатын биогаз. Биогаз өндірісі тек энергиямен қамтамасыз етуге ғана емес, сонымен қатар ауыл шаруашылығы, коммуналдық шаруашылық және өндірістік кәсіпорындар шығаратын органикалық қалдықтарды тиімді кәдеге жаратуға мүмкіндік береді [1].

БҰҰ, IRENA, IEA және ЕО-ның энергетика жөніндегі стратегиялық құжаттары биогаз секторын жасыл экономикаға өтудің маңызды тетігі деп анықтайды. Әлемде биогаз өндірісі дамыған мемлекеттер қатарында Германия, Дания, Швеция, Қытай, Үндістан және АҚШ бар. Еуропалық Одақ елдерінде биогаз энергиясының үлесі жыл сайын артып, 2050 жылға қарай жаңартылатын энергия балансында 15-20%-ға дейін жетуі болжануда.

Қазақстанда биогаз өндірісінің әлеуеті жоғары болғанымен, оның өндірістік масштабы әлі де жеткіліксіз деңгейде. Елдегі аграрлық сектордың даму қарқыны, мал шаруашылығы қалдықтарының молдығы және экологиялық талаптардың күшеюі биогаз технологияларын енгізуге қолайлы алғышарттар қалыптастырады. Сонымен қатар, биогазды автоматтандыру, цифрландыру, қашықтықтан мониторинг және интеллектуалды басқару жүйелерімен жабдықтау оның тиімділігін арттыра түседі.

Биогаз индустриясы соңғы екі онжылдықта жаңартылатын энергия көздерінің ішіндегі ең қарқынды дамып келе жатқан салалардың бірі болып табылады. Халықаралық жаңартылатын энергия агенттігінің деректеріне сәйкес, 2023 жылдың соңында әлемдік биогаз өндірісінің жиынтық қуаттылығы шамамен 75 ГВт-ты құрады және жыл сайын орта есеппен 5–7% тұрақты өсім байқалуда. Бұл өсім ауыл шаруашылығы, қалдықтарды басқару және «жасыл энергетика» секторларының интеграциясы нәтижесінде қамтамасыз етіліп отыр [3].

Биогаз өндірісінің дамуында Еуропалық Одақ жетекші орынға ие. 2022 жылғы Еуропалық Биогаз Ассоциациясының статистикасы бойынша, ЕО аумағында 19 000-нан астам биогаз қондырғысы жұмыс істейді, оның ішінде 1 300-ден астамы биометан өндіру зауыттары болып табылады. Германия, Дания, Франция, Нидерланд және Швеция елдері биометан өндіру бойынша алдыңғы қатарда. Әсіресе Данияда биометан табиғи газ желісіне енгізілетін газдың 30-35%-ын құрайды, ал бұл көрсеткіш 2030 жылға қарай 70%-ға дейін жетуі мүмкін деп болжануда [5].

Соңғы бес жылдағы ең маңызды трендтердің бірі – биогазды биометанға қайта өңдеу технологияларының жылдам дамуы және қолжетімді болуы. Биометан – құрамындағы CO_2 мен қоспалардан тазартылған, метан үлесі 95%-дан жоғары газ, қасиеті жағынан табиғи газбен эквивалентті. Сондықтан ол көлікті отын ретінде, өнеркәсіптік жылыту, электр өндіру және магистралдық газ желісіне жіберу үшін кеңінен қолданылады. IEA мәліметтері бойынша, биометан өндірісінің жаһандық көлемі 2018–2023 жылдар аралығында екі еседен астам артқан [4].

Азия аймағында да биогаз өндірісі қарқынды дамуда, бірақ оның даму моделі Еуропадан өзгеше сипатқа ие. **Қытай** биогаз генерациясы бойынша әлемдегі ең ірі нарық болып саналады. Елде 100 миллионнан астам шағын аулалық биогаз қондырғылары және шамамен 60 мың өнеркәсіптік және агроөндірістік биогаз станциялары жұмыс істейді. Қытай үшін биогаз өндірісі, ең алдымен, ауылдық аумақтарды энергиямен қамтамасыз ету және тұрмыстық және ауыл шаруашылық қалдықтарын залалсыздандыру функциясын атқарады. Соңғы жылдары

Қытай биометан өндірісін арттыруға бағытталған мемлекеттік бағдарламаларды енгізіп, 2030 жылға қарай **жылына 20 млрд м³** биометан өндіруді жоспарлап отыр.

АҚШ-та биогаз индустриясы “waste-to-energy” стратегиясымен тығыз байланысты. Елде **2 300-ден астам** биогаз нысандары бар, оның ішінде полигон газын жинау және пайдалану қондырғылары жетекші орын алады. Сонымен қатар, АҚШ-та көлік отынына арналған биометан нарығы дамып келеді, себебі федералды деңгейде **Renewable Fuel Standard** бағдарламасы аясында биометан өндірушілеріне қаржылық ынталандырулар ұсынылады. Бұл жүйе биогазды көлік секторында дизель мен бензинді алмастыратын стратегиялық отынға айналдырып отыр [6].

Африка мен Латын Америкасы елдерінде биогаз өндірісі көбіне әлеуметтік маңызы бар бағыт ретінде қарастырылады. Кения, Эфиопия, Нигерия, Бразилия және Колумбия елдерінде ауылдық жерлерде шағын биогаз қондырғыларының саны артуда. Бұл аймақтарда биогаз энергетикалық қауіпсіздік, санитарлық-гигиеналық жағдайды жақсарту және ауыл шаруашылығы қалдықтарын тиімді басқару мәселелерін шешуге бағытталған.

Биогаз өндірісінің дамуы дәстүрлі анаэробты ашыту технологиясымен шектелмей, жаңа буын инженерлік шешімдермен толықтырылуда. Заманауи ғылыми зерттеулер биогаз кешендерінің тиімділігін арттыруда **ақылды басқару жүйелері, Үлкен деректер, жасанды интеллект және заттар интернеті** технологияларының маңызын айқындап отыр. Бұл шешімдер процесті нақты уақыт режимінде бақылауға, метан шығымын болжауға және ферментация процесінің оптималды параметрлерін автоматты түрде реттеуге мүмкіндік береді.

Қазіргі халықаралық ғылыми әдебиеттерде биогаз өндірісінің болашағы **циклдік биоэкономика** тұжырымдамасымен тығыз байланысты екендігі айқындалуда. Бұл модель органикалық қалдықтарды тек энергия көзі ретінде ғана емес, сондай-ақ тыңайтқыш, көмірқышқыл газы, био-тыңайтқыш, биопротеин сияқты құнды өнімдер алуға бағытталған **кешенді биорефайнерия** жүйесіне көшу қажеттілігін көрсетеді. Мұндай жүйе қалдықсыз технология принципіне негізделеді және экономикалық, экологиялық мультипликативті әсер қалыптастырады [7].

Қазақстанда биогаз өндірісі жаңартылатын энергия көздерін дамытудың ұлттық саясатымен сабақтас қарастырылады. Елдегі энергетикалық жүйе негізінен көмірге тәуелді болғандықтан, жасыл энергетикаға көшу міндеті стратегиялық сипатқа ие. 2013 жылы қабылданған **«Қазақстан Республикасының жасыл экономикаға көшу тұжырымдамасы»** елдің органикалық қалдықтар негізінде энергия өндіру әлеуетін игеруді басты бағыттардың бірі ретінде айқындады. Құжатта 2050 жылға қарай жаңартылатын энергия көздерінің үлесін 50%-ға дейін арттыру көзделсе, оның ішінде биогаз өндірісі ауыл шаруашылығы қалдықтарын басқарудың негізгі механизмі ретінде белгіленген [8].

Қазақстан жыл сайын шамамен **350 млн тонна органикалық қалдық** өндіреді, оның 40%-ы ауыл шаруашылығы секторына тиесілі. Бұл қалдықтардың кемінде **30–35%-ын биогаз өндіруге тиімді түрде қолдануға болады**. Алайда биогаз өндірісінің нақты үлесі әлеуетпен салыстырғанда әлі де төмен деңгейде қалып отыр. Сараптамалық бағалауларға сәйкес, Қазақстанда биогаздан жылына шамамен **2–3 млрд м³** энергия өндіруге мүмкіндік бар, бұл елдің ішкі газ тұтынуының 8–10%-ын алмастыра алады.

Жаңартылатын энергия көздерін қолдауға бағытталған мемлекеттік шаралардың нәтижесінде 2020 жылдан бастап биогаз жобаларына деген қызығушылық артып келеді. Әсіресе, ауыл шаруашылығы кешендері мен орта көлемді агроөндірістік нысандар үшін **модульдік биогаз станцияларын енгізу** тренді байқалуда. Мұндай модульдік қондырғылар климаттық жағдайларға бейімделіп, электр және жылу энергиясын бір мезетте өндіруге мүмкіндік береді.

Дегенмен, Қазақстандағы биогаз индустриясының дамуы әлі де бастапқы қалыптасу кезеңінде тұр. Ресми деректерге сәйкес, елде әртүрлі масштабтағы **30-ға жуық биогаз қондырғылары** бар, бірақ олардың басым бөлігі шағын деңгейде немесе пилоттық сипатта жұмыс істейді. Өнеркәсіптік көлемде жұмыс істейтін биогаз кешендерінің үлесі өте шектеулі, бұл саланың жүйелі дамуына кері әсерін тигізуде.

Қазақстандағы биогаз индустриясының баяу дамуына әсер ететін бірқатар жүйелі шектеулер бар. Біріншіден, экономикалық тиімділіктің толық есептелмеуі және бастапқы инвестицияның жоғары болуы жобаларды іске асыруға тосқауыл туғызады. Орта қуатты биогаз қондырғысын орнату құны халықаралық нарықпен салыстырғанда 20–35%-ға қымбат, себебі негізгі технологиялық жабдықтар мен компоненттердің басым бөлігі шетелден импортталады. Бұл, әсіресе, ауыл шаруашылығы субъектілері үшін өтелу мерзімін 7–10 жылға дейін ұзартуда, ал Еуропада бұл көрсеткіш 4–6 жыл аралығында [9].

Екіншіден, салада технологиялық және инженерлік мамандардың жетіспеушілігі байқалады. Биогаз қондырғыларын жобалау, іске қосу, сервистік қызмет көрсету және биохимиялық процестерді бақылау бойынша арнайы дайындықтан өткен кадрлар саны жеткіліксіз. Бұл жағдай жабдықтардың істен шығу жиілігін арттырып, өндірістің тұрақты жұмысын қамтамасыз етуге кері әсерін тигізеді.

Үшіншіден, цифрландыру және автоматтандыру деңгейі төмен. Қолданыстағы биогаз қондырғыларының көпшілігі ферментация параметрлерін (температура, қысым, рН, құрғақ зат үлесі, газ шығымы) қолмен немесе шектеулі сенсорлар арқылы бақылайды. Нәтижесінде, анаэробты ашыту процесіндегі ауытқулар дер кезінде тіркелмейді және метан шығымы 10–18% төмендейді. Бұл ретте, дамыған елдерде IoT, SCADA, PLC және AI-платформалары арқылы басқарылатын «ақылды» биогаз кешендері стандартқа айналған [10].

Төртіншіден, нормативтік-құқықтық және тарифтік база толық қалыптаспаған. Биометанды газ желісіне қосу, көміртегі кредиттерін сату, органикалық тыңайтқышты сертификаттау және субсидиялау механизмдері бойынша нақты регламенттердің жоқтығы саланың инвестициялық тартымдылығын төмендетеді. Бұл ретте, Еуропада «газ желісіне қосылу тарифі» субсидияланады және биометан өндірушілеріне «жасыл сертификаттар» жүйесі бойынша қосымша табыс көздері ұсынылады [11, 12].

Осы аталған шектеулерді еңсеру үшін Қазақстанда биогаз индустриясын дамытудың ыңғайлы инженерлік моделін қалыптастыру қажеттілігі туындап отыр. Ол модель төмендегі ғылыми-техникалық бағыттарды қамтуы тиіс:

- модульдік және климатқа бейімделген биогаз станцияларын жобалау;
- ферментация процестерін интеллектуалды басқару жүйелерімен автоматтандыру;
- отандық өндірістік компоненттер мен материалдарды локализациялау;
- биогазды терең өңдеу және биометан өндірісіне көшу үшін технологиялық база құру;
- биогаз қалдықтарын (дигестат) агрохимиялық тыңайтқыш ретінде ғылыми негізде өңдеу және стандарттау.

Зерттеу нәтижелері биогаз индустриясының әлемдік энергетикалық трансформация үдерісіндегі стратегиялық маңызын айқын көрсетті. Әлемдік тәжірибеде биогаз өндірісі дәстүрлі анаэробты ашыту жүйелерінен биометан өндіруге бағытталған жоғары технологиялық кластерлерге эволюциялық түрде көшуде. Еуропалық Одақ биометан өндірісі мен газ желісіне интеграцияда технологиялық көшбасшы ретінде танылса, АҚШ – “waste-to-energy” моделі арқылы биогазды қалдықтарды энергияға айналдырудың тиімді механизмін қалыптастырды. Қытай ауылдық биогаз индустриясын ауқымды түрде дамыта отырып, әлеуметтік және экологиялық бағыттағы оң нәтижелерге қол жеткізуде.

Қазақстанда биогаз өндірісінің әлеуеті жоғары болғанымен, саланың дамуы әлі де қалыптасу кезеңінде. Негізгі тежеуші факторларға: экономикалық тиімділік пен инвестициялық тартымдылықтың жеткіліксіздігі, технологиялық жабдықтың импортқа тәуелділігі, цифрлық және автоматтандыру деңгейінің төмендігі, сонымен қатар нормативтік-құқықтық базаның толық қалыптаспауы жатады. Бұл жағдай биогаз өндірісін жүйелі түрде дамыту үшін ғылыми-техникалық, институционалдық және экономикалық механизмдерді жетілдіруді талап етеді.

Алынған нәтижелерге сүйене отырып, Қазақстан үшін биогаз индустриясын дамытудың тиімді бағыты – Еуропалық технологиялық стандарттарды, АҚШ-тың W2E экономикалық моделін және агроөнеркәсіптік сектордың қалдықтарын басқару жүйесін интеграциялай отырып, биогаз–биометан–агробιοөнімдер кластерін құру болып табылады. Бұл модель энергия өндірумен қатар, агрохимиялық тыңайтқыштар, биопротеин және көміртегі биржаларында

сатылатын көміртегі бірліктері сияқты қосымша өнімдер алуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, «ақылды» автоматтандырылған биогаз кешендерін енгізу ферментация тиімділігін арттыруға, энергия өндірісінің өзіндік құнын төмендетуге және экологиялық әсерді күшейтуге жағдай жасайды.

Осылайша, биогаз өндірісі Қазақстанда жасыл экономикаға көшу, энергия қауіпсіздігін қамтамасыз ету және органикалық қалдықтарды басқарудың экологиялық тұрақты жүйесін қалыптастыру тұрғысынан перспективалы бағыт болып табылады.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасы Үкіметі. Қазақстан Республикасының «Жасыл экономикаға» көшу тұжырымдамасы. – Астана, 2013.
2. ҚР Энергетика министрлігі. Қазақстандағы жаңартылатын энергия көздерінің дамуы жөніндегі ұлттық есеп. – Астана, 2023.
3. IRENA. Global Biogas Outlook 2023. – Abu Dhabi: International Renewable Energy Agency, 2023. 74 p.
4. IEA. Outlook for Biogas and Biomethane. – Paris: International Energy Agency, 2023. 68 p.
5. EBA. European Biomethane Map and Statistical Report 2022. – Brussels: European Biogas Association, 2022.
6. WBA. Global Biogas Market Analysis Report 2023. – World Biogas Association, London, 2023.
7. US EPA. Landfill Methane Outreach Program: Annual Report. – Washington D.C., 2023.
8. Zhang Y., Li X., & Chen S. Smart Biogas Plants: Digitalization and AI in Anaerobic Digestion Systems // Renewable Energy. – 2022. – Vol. 185. – P. 1234–1245.
9. IEA Bioenergy. Biogas in the Bioeconomy: Technology Review and Case Studies. – Paris, 2023.
10. Назарова А. Биогаз өндірісінің агроөнеркәсіптік кешендегі рөлі // Энергетика және Технология журналы. – 2022. – №4. – Б. 45–53.

МРНТИ: 68.41.45

А.Н. Родионова

Шәкәрім университет

РК, г. Семей қ., alyona09071994@gmail.com

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОФИЛАКТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ УХОДА ЗА ПОЛОСТЬЮ РТА У СОБАК В КРАТКОСРОЧНЫЙ ПЕРИОД

Проблемы со здоровьем зубов и дёсен широко распространены среди собак и часто встречаются в ветеринарной практике. По данным ветеринарных специалистов, воспаления дёсен, образования зубного налёта и камня встречаются более чем у 70-80 % взрослых животных. Подобные процессы оказывают влияние не только на состояние ротовой полости, но и способны осложнять течение заболеваний внутренних органов – сердца, почек, печени, пищеварительного тракта [7, 10].

Профилактика стоматологических нарушений основана на систематическом уходе за зубами и дёснами. Сегодня в продаже можно найти широкий выбор средств домашней гигиены – пасты, гели, спреи, растворы, жевательные изделия. Однако вопрос об их сравнительной результативности при коротком курсе применения у собак разных пород остаётся недостаточно изученным [1, 5, 14].

Необходимость исследования обусловлена поиском доступных и безопасных способов домашнего ухода, позволяющих предупредить воспалительные изменения и образование налёта [7, 8, 9].

Особую актуальность представляет подбор средства, которое сочетает удобство использования, эффективность и хорошую переносимость животными. В работе проведён сравнительный анализ трёх вариантов средств – геля, спрея и пасты, применявшихся у собак в

течение 10 дней. Для оценки использовались визуальные индексы налёта (PI), состояния дёсен (GI) и органолептическая оценка запаха изо рта. Результаты позволили определить наиболее эффективный вариант профилактического ухода за полостью рта у собак [15, 19, 20].

Цель исследования – оценить эффективность трёх различных средств (гель, паста, спрей) гигиены полости рта у собак по изменению показателей налёта, состояния дёсен и запаха изо рта в течении короткого периода времени.

Задачи исследования:

1. Провести визуальную оценку состояния полости рта у собак до и после применения средств.
2. Сравнить динамику основных индексов (PI, GI, запах) между группами. При обзоре средств не акцентируется внимание на показателях зубного камня, так как зубной камень не убирается средствами гигиены, для этого применяется ультразвуковая чистка зубов.
3. Определить средство, обеспечивающее наибольшее улучшение показателей за короткий срок.

Материалы и методы исследования

Исследование проводилось на 15 клинически здоровых собаках разных пород, возраста от 1 до 8 лет, содержащихся в домашних условиях. Все животные были разделены на три группы по 5 особей в каждой в зависимости от применяемого средства гигиены полости рта:

- Группа 1 – использовался гель для полости рта.
- Группа 2 – применялся спрей.
- Группа 3 – использовалась зубная паста.

Период наблюдения составил 10 дней. Исследование проводилось в условиях естественного содержания без изменения привычного рациона и образа жизни животных. Владелец ежедневно наносил выбранное средство в соответствии с инструкцией производителя.

Для оценки эффективности применялись визуальные индексы [10, 14, 20].

- PI (Plaque Index) – индекс зубного налёта (0-3 балла),
- GI (Gingival Index) – индекс состояния дёсен (0-3 балла),
- Оценка запаха изо рта (0-3 балла).

Оценку проводили до начала применения средства (день 0) и после 10 дня применения (день 10). Все данные фиксировались в индивидуальных карточках животных и сводной таблице, включающей значения PI₀, GI₀, Запах₀ и PI₁₀, GI₁₀, Запах₁₀.

В период дентального обследования у животного в сознании, должна быть проведена начальная (первичная) оценка периодонтального состояния. Дентальная счетная система ранжирует поражения от 0 до 3, где 0 – норма [4, 6].

Сначала проводится оценка зубного налета: индекс зубного налета – Plaque Index (PI) – оценивает количество мягкого зубного налета на поверхности зуба.

0 - налет отсутствует

1 - тонкий налет у края десны, который покрывает до 1/3 поверхности зуба

2 - налет виден невооруженным глазом, покрывает до 2/3 поверхности зуба

3 – массивные отложения по всей поверхности зуба, налет покрывает более 2/3 поверхности зуба

Затем проводится оценка десен: индекс десен – Gingival Index (GI) – оценивает выраженность воспаления десен.

0 - здоровая десна, без воспаления

1 - легкое воспаление, незначительное покраснение, без кровоточивости

2 - умеренное воспаление, покраснение, отек, возможна кровоточивость при пальпации

3 – выраженное воспаление, ярко – красная десна, отек, спонтанное кровотечение

И, последнее, оценка запаха изо рта: галиозный индекс – неформализованный, применяется в ветеринарной практике как органолептический тест (оценка по запаху).

0 - запах отсутствует

1 - едва ощутимый запах

2 - умеренный

3 – резкий неприятный запах (галитоз)

Проводилась визуальная оценка состояния полости рта до и после курса. Результаты оценивались по изменению (Δ) суммарных показателей между исходным и итоговым состоянием [11, 14].

Таблица 1 – Исходные и итоговые показатели (PI, GI, запах) у собак

№ соб	Ср-во	PI0	GI0	Запах0	PI10	GI10	Запах 10	Сумма 0	Сумма 10	$\Delta\Sigma$	Динамика
1	гель	3	2	2	3	2	2	7	7	0	без изм
2	гель	2	2	1	2	1	0	5	3	-2	улучш
3	гель	2	1	2	1	1	1	5	3	-2	улучш
4	гель	2	2	1	2	1	1	5	4	-1	улучш
5	гель	1	2	2	1	1	1	5	3	-2	улучш
6	спрей	3	2	1	3	2	1	6	6	0	без изм
7	спрей	2	2	2	2	1	1	6	4	-2	улучш
8	спрей	2	1	2	2	1	1	5	4	-1	улучш
9	спрей	1	2	1	1	1	0	4	2	-2	улучш
10	спрей	2	2	2	2	1	1	6	4	-2	улучш
11	паста	2	2	1	1	1	0	5	2	-3	улучш
12	паста	3	2	2	3	2	1	7	6	-1	улучш
13	паста	2	2	2	1	1	0	6	2	-4	улучш
14	паста	1	2	2	0	1	1	5	2	-3	улучш
15	паста	2	1	2	1	1	0	5	2	-3	улучш

Таблица 2 – Средние значения по группам

Средство	Ср PI0	Ср GI0	Ср Запах 0	Сумма 0	Ср PI10	Ср GI10	Ср Запах 10	Сумма 10	Ср $\Delta\Sigma$	Динамика
Гель	2,2	2,0	1,4	5,6	1,6	1,2	1,0	3,8	-1,8	Улучшение
Спрей	2,2	2,0	1,6	5,8	1,8	1,4	1,0	4,2	-1,6	Умеренное улучшение
Паста	2,0	1,2	1,2	5,0	1,0	0,8	0,6	2,4	-2,6	Выраженное улучшение

Таблица 3 – Качественная характеристика эффективности различных средств гигиены полости рта у собак

Группа	Характер динамики	Преимущественное действие	Особенности эффекта
Гель	Умеренное улучшение по всем индексам, наиболее выражено по состоянию дёсен. Снижение воспаления и легкое уменьшение налета и запаха.	Противовоспалительное и частично очищающее действие.	Динамика у большинства животных, без изменений у одного тяжёлого случая с налётом «3».
Спрей	Налет практически без динамики, однако примечается улучшение дёсен и выраженное	Антисептическое и дезодорирующее действие.	Улучшение у половины животных, особенно по запаху; тройка по налёту без изменений.

	уменьшение неприятного запаха.		
Паста	Отчётливое улучшение всех трех индексов – налета, дёсен и запаха, но не при сильных изменениях.	Механическое очищение плюс антисептическое действие.	Улучшение почти по всем показателям; кроме налёта с индексом 3. Наиболее сбалансированное средство.

Результаты и обсуждение.

Таблица 1 демонстрирует индивидуальную динамику индексов PI, GI и запаха у 15 собак.

Положительная тенденция наблюдается у 86,7 % животных, что отражает эффективность применения средств гигиены.

Отсутствие изменений отмечено лишь в двух случаях с тяжёлым исходным налётом (PI = 3).

Наибольшие улучшения зарегистрированы в группе пасты, где показатели налёта и запаха снизились наиболее выражено.

Таблица 2 отражает усреднённые значения по группам и позволяет оценить сравнительную эффективность препаратов.

Средние суммарные показатели до и после применения составили:

- Гель – 5,6 → 3,8 ($\Delta\Sigma = -1,8$);
- Спрей – 5,8 → 4,2 ($\Delta\Sigma = -1,6$);
- Паста – 5,0 → 2,4 ($\Delta\Sigma = -2,6$).

Наиболее значительное снижение наблюдается при использовании пасты, обеспечившей комплексное воздействие: механическое очищение и антисептический эффект.

Гель дал умеренное улучшение в основном за счёт снижения воспаления, а спрей – за счёт устранения запаха.

Качественная характеристика подтверждает количественные данные.

У геля отмечено умеренное противовоспалительное действие, у спрея – антисептический и дезодорирующий эффект, у пасты – сбалансированное воздействие на все три показателя.

Таким образом, паста оказалась наиболее универсальным средством, тогда как гель и спрей – дополнительными поддерживающими компонентами ухода.

Для наглядности результатов использовали диаграмму 1 (столбчатая) и диаграмму 2 (круговая). Графические материалы позволяют визуально подтвердить количественные данные, полученные при анализе таблиц 1–3.

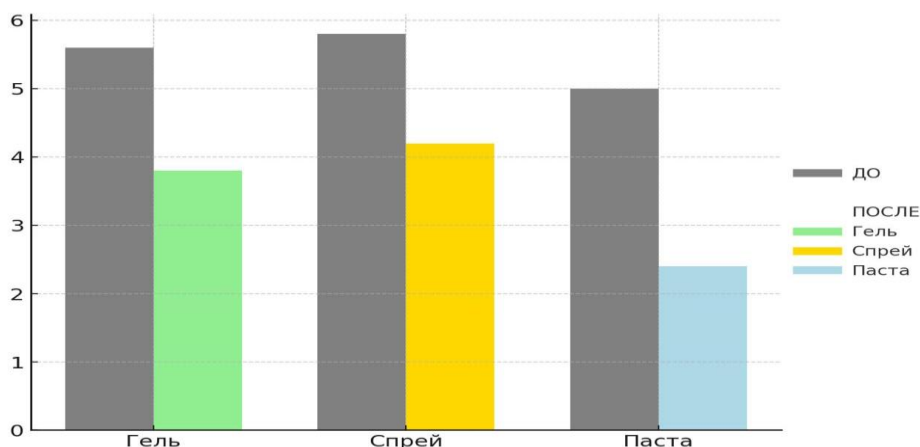

Диаграмма 1 – Качественная характеристика геля, спрея и пасты (столбчатая)

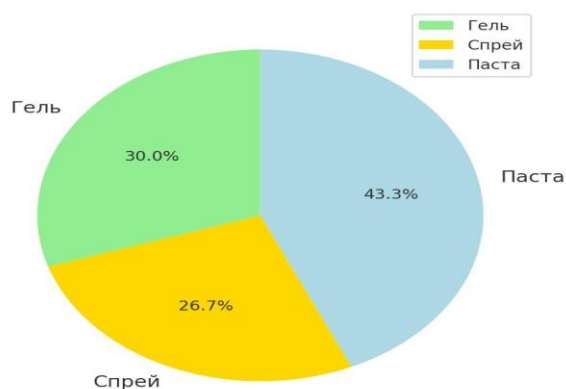

Диаграмма 2 – Качественная характеристика геля, спрея и пасты (круговая)

На столбчатой диаграмме отражено снижение суммарных индексов после 10 дней применения.

Разница между значениями «до» и «после» наиболее выражена в группе пасты, что визуально подтверждает её высокую эффективность.

Гель и спрей также демонстрируют положительную динамику, но в меньшей степени.

Круговая диаграмма отображает долю каждого средства в общей эффективности:

- Паста – 43,3 %,
- Гель – 30,0 %,
- Спрей – 26,7 %.

Это распределение подчёркивает лидирующую роль пасты в улучшении гигиенического состояния полости рта у собак. Гель и спрей занимают вспомогательные позиции, усиливая локальные эффекты (воспаление и запах соответственно).

В результате проведённого исследования установлено, что все три изученных средства гигиены полости рта у собак оказывают положительное влияние на состояние зубов и дёсен, снижая выраженность налёта, воспаления и неприятного запаха. Исходя из всего этого можно сделать следующие выводы:

1. Наибольшая эффективность отмечена при использовании зубной пасты, обеспечивающей комплексное механическое и антисептическое действие.
2. Гель проявил выраженный противовоспалительный эффект, особенно при лёгких формах гингивита.
3. Спрей оказался наиболее результативен в устранении неприятного запаха и может применяться как поддерживающее средство между чистками.
4. Визуальный анализ диаграмм подтвердил количественные данные: наибольшая доля вклада в общее улучшение принадлежит пасте ($\approx 43\%$), при меньшей, но стабильной эффективности геля ($\approx 30\%$) и спрея ($\approx 27\%$).
5. Следует подчеркнуть, что данные препараты имеют профилактическое значение и направлены преимущественно на предотвращение воспалительных изменений и нарушений гигиенического состояния полости рта, а не на лечение выраженных стоматологических патологий.
6. Чем раньше владельцы начинают уход за полостью рта собак, тем выше эффективность профилактики, поэтому важно уделять внимание информированию владельцев животных и формированию у них культуры регулярного ухода за зубами и дёснами питомцев.

Литература

1. Allan R.M.; Skelly B.J.; Smith K.C. Prospective randomised blinded clinical trial assessing effectiveness of three dental plaque control methods in dogs // Journal of Small Animal Practice. 2019;60(4):212–217. DOI: 10.1111/jsap.12964. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/30575038/> (дата обращения: 03.11.2025).

2. Carroll M.Q.; Oba P.M.; Alexander C., et al. Effects of novel dental chews on oral health outcomes and halitosis in adult dogs // Journal of Animal Science. 2020;98(9):skaa274. DOI: 10.1093/jas/skaa274. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC7511057/> (дата обращения: 03.11.2025).
3. Oba P.M.; Alexander C.; Carroll M.Q., et al. Effects of a novel dental chew on oral health outcomes, halitosis and oral microbiota of adult dogs // Journal of Animal Science. 2024;102(2):skae020. DOI: 10.1093/jas/skae020. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC10981081/> (дата обращения: 03.11.2025).
4. Croft J.M.; Patel R.; O'Shea K., et al. Effectiveness of oral care interventions on malodour in dogs // BMC Veterinary Research. 2022;18:127. DOI: 10.1186/s12917-022-03267-8. URL: <https://bmcvetres.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12917-022-03267-8> (дата обращения: 03.11.2025).
5. Olsén L.; Brissman A.; Wiman S.; Enlund K.B. Improved oral health and adaptation to treatment in dogs using manual or ultrasonic toothbrush or textile of nylon/microfiber for active dental home care // Animals (Basel). 2021;11(9):2481. DOI: 10.3390/ani11092481. URL: <https://www.mdpi.com/2076-2615/11/9/2481> (дата обращения: 03.11.2025).
6. Thongma N.; Sivamaruthi B.S.; Bharathi M., et al. Influence of Gallic Acid-Containing Mouth Spray on Dental Health and Oral Microbiota of Healthy Dogs: A Pilot Study // Veterinary Sciences. 2023;10(7):424. DOI: 10.3390/vetsci10070424. URL: <https://www.mdpi.com/2306-7381/10/7/424> (дата обращения: 03.11.2025).
7. Wallis C.; Holcombe L.J.; Myers S., et al. A review of the frequency and impact of periodontal disease in dogs // Journal of Small Animal Practice. 2020;61(9):529–540. DOI: 10.1111/jsap.13218. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32955734/> (дата обращения: 03.11.2025).
8. Enlund K.B.; Brunius C.; Pettersson A.; Eldh A.C. Dog Owners' Ideas and Strategies Regarding Dental Health in Their Dogs — A Survey Study // Frontiers in Veterinary Science. 2022;9:878162. DOI: 10.3389/fvets.2022.878162. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fvets.2022.878162/full> (дата обращения: 03.11.2025).
9. Svärd J.; Enlund K.B. Adherence to dental home care in dogs with periodontitis: a post-treatment survey // Acta Veterinaria Scandinavica. 2023;65(1):59. DOI: 10.1186/s13028-023-00718-6. URL: <https://actavetscand.biomedcentral.com/articles/10.1186/s13028-023-00718-6> (дата обращения: 03.11.2025).
10. American Animal Hospital Association (AAHA). 2019 AAHA Dental Care Guidelines for Dogs and Cats // Офиц. руководство. 2019. URL: https://www.aaha.org/wp-content/uploads/globalassets/02_guidelines/dental/aaaha_dental_guidelines.pdf
11. Спирина А.С., Горбачёва Л.А. Эпидемиологические характеристики собак с зубным камнем (392 случая в 2012–2020 гг.) // Российский ветеринарный журнал. – 2024. – № 4. – С. 62–66. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/epidemiologicheskie-harakteristiki-sobak-s-zubnym-kamnem-392-sluchaya-v-2012-2020-gg/viewer>.
12. Фаттахов А.Х., Куликов В.В. Особенности стоматологических заболеваний у собак и методы их лечения // Ветеринария и кормление. – 2020. – № 7. – С. 43–47. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=44644524>.
13. Тарханова М.А., Соколова Е.А. Профилактика пародонтопатий у домашних животных с использованием гигиенических средств // Российский ветеринарный журнал. – 2022. – № 5. – С. 58–62. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=50289168>.
14. WSAVA Global Dental Guidelines (русская версия). – Всемирная ветеринарная ассоциация мелких животных (WSAVA), 2023. – 26 с. URL: https://wsava.org/wp-content/uploads/2023/08/WSAVA-Global-Dental-Guidelines-JSAP-version_Rus.pdf.
15. Шимко В.Г. Ветеринарная стоматология: Учебное пособие. – СПб.: Лань, 2020. – 320 с. URL: <https://www.labirint.ru/books/743143/>
16. Кривошеева И.А. Стоматологические заболевания мелких домашних животных. – СПб.: Лань, 2019. – 256 с. URL: <https://www.labirint.ru/books/632679/>

17. Лопатина С.М. Клиническая анатомия зубного органа собаки. – СПб.: Издательство «Лань», 2018. – 192 с. URL: <https://e.lanbook.com/book/426917>
18. Романов А.В. Основы ветеринарной терапии и стоматологии мелких животных. – СПб.: Лань, 2021. – 224 с. URL: <https://e.lanbook.com/book/130090>
19. Гребнева Т.А. Профилактика и лечение заболеваний зубов у собак и кошек. – СПб.: Лань, 2022. – 208 с. URL: <https://e.lanbook.com/book/507456>
20. Кузнецова Н.Г. Гигиена и профилактика стоматологических заболеваний у животных. – СПб.: Лань, 2023. – 216 с. URL: <https://e.lanbook.com/book/143174>

МРНТИ: 68.41.49

А.Д. Казанцева

Научный руководитель: **С.Д. Тусупов**

Шэкәрім университет

РК, г.Семей, alenavetmed@gmail.com

РАННЯЯ ДИАГНОСТИКА СТЕЛЬНОСТИ У КРУПНОГО РОГАТОГО СКОТА

Репродуктивная эффективность коров является одним из решающих факторов экономической устойчивости молочного и мясного скотоводства. Каждый лишний день «открытости» (периода между отёлом и следующим оплодотворением) увеличивает затраты на корма, снижает удой и прибыль фермы. Поэтому своевременное выявление беременных и небеременных животных имеет стратегическое значение [1].

Традиционные методы диагностики – наблюдение за течкой и ректальная пальпация – остаются актуальными, но ограничены по точности и времени постановки диагноза. Отсутствие возвращения к эструсу и сохранение желтого тела примерно через 21 день после осеменения позволяют предположить, что животное, вероятно, беременно [2]. Этот метод редко используется в качестве практической процедуры для диагностики беременности у крупного рогатого скота, поскольку 15-25 % коров, не возвращающихся к эструсу, на самом деле могут быть небеременными. Пальпация прямой кишки используется для диагностики беременности с начала 1900-х годов и более 50 лет является обычной процедурой, применяемой у крупного рогатого скота. Ректальное обследование для диагностики беременности всегда следует начинать с пальпации обоих рогов матки, при этом следует обследовать более крупный рог, который, как предполагается, является беременным, на наличие амниотического пузыря и скопления плодной оболочки [3].

Современные технологии, такие как ультразвуковое исследование и определение биомаркеров в крови или молоке, позволяют установить факт стельности значительно раньше, минимизируя риск эмбриональных потерь [4].

Ранняя диагностика беременности рассматривается сегодня как интегральный элемент программ репродуктивного менеджмента на фермах. Основными методами раннего определения стельности являются ультразвуковое исследование (УЗИ), доплерография, определение концентрации гормонов и специфических белков беременности (таких как PAG и PSPB) в крови или молоке, а также анализ прогестерона. Эти методы могут использоваться отдельно, но наилучшие результаты достигаются при их комбинировании [5,6].

Гормональный анализ, в первую очередь определение уровня прогестерона, является простым и доступным методом для ранней диагностики. Прогестерон выделяется жёлтым телом и его концентрация в крови или молоке повышается уже через три недели после успешного оплодотворения. Если через 21 день после искусственного осеменения уровень прогестерона ниже 1 нанограмма на миллилитр, корова, скорее всего, не стельная; если выше 1 нанограмма, велика вероятность беременности. Однако повышение уровня гормона может наблюдаться и при некоторых патологиях, таких как киста жёлтого тела (лютеиновая киста)

или пиометра, поэтому анализ прогестерона чаще используется как скрининговый инструмент для исключения небеременности, а не как окончательное подтверждение стельности [7,8,9].

Более точным и современным подходом является определение специфических белков беременности – гликопротеинов PAG (Pregnancy Associated Glycoproteins) и PSPB (Pregnancy Specific Protein B). Эти белки вырабатываются клетками трофобласта и появляются в крови коровы уже с 24-28 дня после оплодотворения. Их концентрация повышается по мере развития плода, а тесты, основанные на методе ELISA, позволяют с высокой точностью (до 97-99%) определить беременность на ранних сроках [10, 11].

Одним из наиболее перспективных направлений считается определение интерферона-тау (IFN- τ) и связанных с ним генов, стимулируемых интерфероном (ISG), которые отражают взаимодействие между эмбрионом и маткой на молекулярном уровне. Повышение активности этих генов в лейкоцитах матери можно зафиксировать уже на 16–20 день после осеменения, что делает метод потенциально самым ранним из существующих. Однако для его применения требуется специализированное оборудование, поэтому на практике он пока используется в научных целях [12, 13].

Рисунок 1 – Стельность 30 дней

Ультразвуковая диагностика остаётся самым информативным методом определения беременности, поскольку позволяет не только подтвердить наличие плода, но и оценить его жизнеспособность. С помощью портативных сканеров с датчиками 5-7,5 МГц можно обнаружить плодное яйцо уже на 24-26 день после оплодотворения (Рисунок 1), а сердцебиение – на 28-30 день. Точность метода достигает 95-100%, при этом процедура безопасна и не вызывает стресса у животного [14, 15]. Допплерографическое исследование, дополняющее обычное УЗИ, используется для оценки кровотока в жёлтом теле и сосудах матки. Уже на 20–22 день после осеменения интенсивность кровоснабжения может указывать на наличие или отсутствие беременности. Это особенно ценно для крупных молочных хозяйств, где применение доплера позволяет быстро выявлять небеременных животных и направлять их на повторное осеменение, сокращая количество «пустых» (Рисунок 2) дней и повышая репродуктивную эффективность стада [16, 17, 18].

Рисунок 2 – Нестельная корова

Исследование проводилось в условиях крестьянского товарищества «Хамзин С. И Компания», расположенного в Восточно-Казахстанской области, специализирующегося на производстве молока и разведении высокопродуктивного поголовья крупного рогатого скота. Содержание коров – привязное, с круглогодичным размещением животных в типовых коровниках капитального типа. Помещения оборудованы механической системой вентиляции, автоматическими поилками, навозоудалением транспортерного типа и естественным освещением через боковые окна и световые фонари. В рацион животных входили сенаж, силос, луговое сено и комбикорм, обеспечивающие сбалансированное поступление питательных веществ в соответствии с нормами для дойных коров голштинской породы. Среднесуточный удой коров составлял от 25 до 30 литров молока при жирности 3,8–4,2 %.

Для исследования на определение стельности было отобрано 50 клинически здоровых коров голштинской породы в возрасте от 3 до 5 лет, находящихся на различных стадиях лактации и имеющих сроки после искусственного осеменения от 25 до 35 дней. Отбор животных проводился по принципу аналогов с учётом одинакового уровня продуктивности, массы тела (в среднем 600–650 кг) и физиологического состояния, что позволило исключить влияние породы, возраста и состояния здоровья на результаты.

Животные находились под постоянным ветеринарным наблюдением. Условия содержания соответствовали ветеринарно-санитарным нормам и зоогигиеническим требованиям. Температура воздуха в коровнике поддерживалась на уровне +10 ... +15 °С, относительная влажность – 60-70 %. Кормление осуществлялось трижды в день, поение – неограниченное. Осеменение животных проводилось искусственным методом с использованием замороженной спермы быков-производителей канадского происхождения, прошедших оценку по качеству потомства.

Исследование включало ультразвуковое обследование с использованием портативного аппарата DRAMINSKI IScan Mini с линейным датчиком 9 МГц, а также анализ крови на уровень прогестерона и специфических гликопротеинов беременности (PAG) методом иммуноферментного анализа (ELISA). Забор крови осуществлялся из яремной вены утром, до кормления. Полученные результаты сопоставлялись с данными повторного УЗИ через 10 дней и последующим подтверждением стельности по факту отёла.

Таким образом, созданные экспериментальные условия обеспечили достоверность и воспроизводимость результатов исследования, а также позволили объективно оценить эффективность современных методов ранней диагностики стельности у коров, а именно ультразвукового исследования, в условиях промышленного молочного животноводства Казахстана.

В ходе проведённого исследования по раннему определению стельности у коров голштинской породы в условиях крестьянского товарищества «Хамзин С. И Компания» были получены объективные данные, подтверждающие эффективность современных методов диагностики беременности на ранних сроках. Всего было исследовано 50 клинически здоровых животных в возрасте от трёх до пяти лет, находящихся на различных стадиях лактации и имеющих сроки после искусственного осеменения от 18 до 35 дней. Для диагностики применялись четыре основных метода: определение уровня прогестерона, анализ специфических гликопротеинов беременности (PAG) в сыворотке крови, ультразвуковое исследование. Результаты показали (Таблица - 1), что чувствительность и точность методов различаются в зависимости от срока после осеменения. Определение прогестерона на 21-й день после осеменения позволило выявить 34 предполагаемо стельные коровы из 50 обследованных. При повторной проверке с помощью УЗИ через 10 дней беременность была подтверждена у 32 животных, что соответствует диагностической точности 94,1 %. Данный метод продемонстрировал высокую чувствительность в ранние сроки, однако его информативность ограничена из-за возможности ложноположительных результатов при наличии кист жёлтого тела или патологий матки.

Метод определения специфических белков беременности (PAG) показал более высокие результаты. При исследовании на 28-й день после осеменения положительные показатели были

выявлены у 36 животных, из которых 35 оказались действительно стельными, что обеспечило точность 97,2 %. Полученные данные подтверждают высокую надёжность данного метода в условиях промышленного молочного животноводства, особенно при использовании иммуноферментных тест-систем. Этот подход считается оптимальным для хозяйств, где есть возможность лабораторной обработки образцов крови или молока.

Таблица 1 – Результаты исследования

№ группы	Метод диагностики	Срок после осеменения, дни	Количество исследованных коров, гол.	Количество стельных по результатам метода, гол.	Подтверждено по УЗИ через 10 дней, гол.	Точность метода, %
1	Определение уровня прогестерона (ИФА)	21 ± 1	50	34	32	94,1
2	Определение PAG (ELISA)	28 ± 2	50	36	35	97,2
3	Ультразвуковое исследование	30 ± 2	50	37	37	100

Ультразвуковое исследование на сроке 30 ± 2 дня позволило визуализировать плодное яйцо и эмбрион с признаками сердечной деятельности у 37 животных, что полностью совпало с последующим подтверждением беременности по факту отёла. Таким образом, точность ультразвуковой диагностики составила 100 %. Метод доказал наивысшую достоверность и информативность, позволяя не только установить факт стельности, но и оценить состояние матки, наличие двойни и жизнеспособность эмбриона.

В целом, результаты эксперимента показали, что наиболее достоверные данные о стельности можно получить при комбинированном применении ультразвуковой диагностики и анализа крови на PAG, а определение прогестерона и доплерографию целесообразно использовать как дополнительные методы для раннего выявления небеременных животных. Средняя точность всех методов, применённых в комплексе, составила более 96 %.

Практическое значение проведённого исследования заключается в подтверждении эффективности современных инструментальных и лабораторных методов диагностики для условий молочного животноводства Казахстана. Использование комплексного подхода обеспечивает сокращение срока установления беременности, снижение числа «пустых» коров и повышение рентабельности фермы. Результаты эксперимента подтвердили, что оптимальной схемой для промышленных молочных хозяйств является последовательное применение доплерографического обследования на 20–22-й день после осеменения, лабораторного анализа на PAG на 28–30-й день и ультразвуковой визуализации эмбриона на 32–35-й день. Такой подход обеспечивает раннее принятие управленческих решений, способствует улучшению воспроизводительных показателей и повышает экономическую устойчивость молочного производства [19, 20].

Таким образом, ранняя диагностика стельности у коров в Казахстане становится неотъемлемым элементом современной молочной индустрии. Комбинированное использование гормональных тестов, определения белков беременности, ультразвуковой визуализации и доплерографических исследований обеспечивает высокую точность, снижает риск потерь и способствует устойчивому развитию молочного животноводства страны. Систематическое внедрение этих технологий, поддержанное государственной программой развития агропромышленного комплекса и цифровизацией ветеринарных процессов, позволяет повысить

продуктивность стад, улучшить воспроизводство и укрепить продовольственную безопасность Республики Казахстан.

Литература

1. Сафонов В.В., Климов Ю. В. Морфология и физиология вымени коров: влияние на молочную продуктивность. – М.: Агропромиздат, 2015. – 256 с.
2. Шабунин С.В., Саломатин В. В. Воспроизводство сельскохозяйственных животных. – М.: КолосС, 2018. – 432 с.
3. Бессарабов Б.Ф., Левченко В. И., Степанов А. С. Ветеринарное акушерство, гинекология и биотехника размножения животных. – М.: КолосС, 2016. – 640 с.
4. Артемьев А.В. Биотехнология воспроизводства крупного рогатого скота. – М.: АгроВетПресс, 2019. – 304 с.
5. Горбачев В.И., Сафонов В. В. Ультразвуковая диагностика в ветеринарной акушерской практике. – М.: ВНИИВИ, 2017. – 210 с.
6. Гаврилова Е.В., Киселёва Т. Н. Гормональные методы ранней диагностики стельности у коров. – Новосибирск: СибНИИЖ, 2020. – 112 с.
7. Костомаров В.А. Воспроизводительная функция у коров при промышленном содержании. – Саратов: Изд-во СГАУ, 2018. – 198 с.
8. Хусаинов А.Г., Омаров К. Т. Репродуктивные технологии в молочном скотоводстве Казахстана. – Алматы: КазНАУ, 2021. – 185 с.
9. Сахновский Ю.А., Кузнецов Н. В. Практическая ультразвуковая диагностика в ветеринарии. – М.: Лань, 2022. – 248 с.
10. Суржикова Л. В. Методы определения стельности у крупного рогатого скота. – Омск: Изд-во ОмГАУ, 2019. – 135 с.
11. Дуггал Г.П., Шарма Н. Сравнительный анализ методов ранней диагностики беременности у коров. – Дели: VetScience Press, 2020. – 144 с.
12. Szenci O. Early pregnancy diagnosis in cattle: review of new methods. – Budapest: Hungarian Vet. Research Institute, 2021. – 178 p.
13. Fricke P.M. Reproductive management and early pregnancy diagnosis in dairy cattle. – Madison: University of Wisconsin Press, 2018. – 192 p.
14. Lucy M.C. Reproductive loss in high-producing dairy cattle: physiology and management. – St. Louis: Elsevier Academic Press, 2019. – 280 p.
15. Silva E., Santos J. E. Advances in Doppler ultrasonography for bovine reproductive management. – São Paulo: Springer Vet. Series, 2020. – 224 p.
16. Romano J. E. Practical use of ultrasonography for pregnancy diagnosis in cattle. – Texas: A&M University Press, 2017. – 190 p.
17. Peters A.R. Veterinary reproduction and obstetrics. – London: Saunders Elsevier, 2019. – 436 p.
18. Diskin M.G., Morris D. G. Embryonic and early foetal losses in cattle: mechanisms and prevention. – Dublin: Teagasc Press, 2018. – 168 p.
19. Hansen P.J. Reproductive physiology of dairy cows under heat stress. – Gainesville: University of Florida Press, 2020. – 210 p.
20. Sheldon I.M., Dobson H. Reproductive disorders in dairy cattle. – Cambridge: CABI Publishing, 2021. – 320 p.

М.Ж. Нұрбекова, Б.Т. Болкенов
Шәкәрім университет
РК, г. Семей, zhanbekkyzy90@bk.ru

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНАЯ ОЦЕНКА ВОДОРОДА, КАК ФАКТОРА УЛУЧШЕНИЯ КАЧЕСТВА И САНИТАРНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СЛИВОЧНОГО МАСЛА

Сливочное масло – один из самых распространённых и часто используемых продуктов животного происхождения в рационе человека [1]. Его скоропортящийся характер и высокая пищевая ценность (благодаря содержанию молочного жира, витаминов и жирорастворимых биологически активных веществ) делают его высокопитательным продуктом.

В процессе производства и хранения сливочного масла в нём могут происходить неблагоприятные изменения. Наиболее опасными являются окислительные и микробиологические изменения, которые могут привести к ухудшению органолептических свойств, потере пищевой ценности и нарушению санитарно-гигиенических показателей [2]. Качество и безопасность становятся предметом беспокойства, когда сливочное масло подвергается окислительной и микробиологической порче [9]. Современные условия производства диктуют необходимость новых технологий, позволяющих продлить срок годности жировых продуктов без использования экстремально высоких доз химических консервантов [10]. Соблюдение санитарно-ветеринарных норм безопасности и разработка новых технологий переработки, повышающих стабильность продукта, становятся всё более востребованными.

Ветеринарно-гигиенические нормы и требования технических регламентов Таможенного союза (ТР ТС 033/2013 «О безопасности молока и молочной продукции») устанавливают строгие критерии для показателей свежести, кислотности, перекисного числа и бактериальной обсеменённости масла.

Использование синтетических антиоксидантов (например, бутилгидроксианизола, бутилгидрокситолуола и др.), охлаждение, вакуумная обработка и газовая модификация применяются как традиционные методы повышения стабильности жиров [2]. Однако использование некоторых химических добавок ограничено из-за возможной токсичности и негативного воздействия на здоровье человека и животных [10]. Поэтому эффективные и безопасные методы стабилизации жировых продуктов стали областью интенсивных исследований. Одним из таких методов является использование водорода (H_2), обладающего сильными антиоксидантными и антимикробными свойствами. В последние годы доказано, что водород способен нейтрализовать активные формы кислорода, ингибировать процессы перекисного окисления липидов и снижать активность микроорганизмов, ответственных за порчу жировых продуктов [2]. Эти свойства открывают перспективы его применения в ветеринарно-санитарной практике как инновационного и безопасного технологического фактора. Молочные жиры самоокисляются с образованием пероксидов и альдегидов, теряя при этом свою пищевую ценность и органолептические свойства. Окислительно-восстановительная активность водорода и его взаимодействие с активными формами кислорода могут препятствовать перекисному окислению липидов. Кроме того, бактерицидные свойства водорода, отмеченные в ряде исследований, могут представлять интерес для ветеринарной санитарии пищевых продуктов.

С ветеринарно-санитарной точки зрения, внедрение водорода в технологический процесс производства сливочного масла требует комплексной оценки – как по физико-химическим показателям, так и по микробиологической безопасности и гигиеническим нормативам. Цель данного исследования - проанализировать влияние водорода на качество и безопасность сливочного масла с точки зрения защитной гигиены. Для достижения этой цели поставлены следующие задачи:

1. изучить степень влияния водорода на физико-химические характеристики сливочного масла.
2. оценить изменения микробиологического загрязнения продукта после обработки.
3. проанализировать санитарно-гигиенические характеристики сливочного масла, и гигиенические выводы исследования соответствуют действующему законодательству о ветеринарно-санитарном контроле сливочного масла.
4. сформулировать ветеринарно-санитарное обоснование использования водорода в процессе производства сливочного масла.

Современные исследования в области пищевой технологии и ветеринарной гигиены указывают на возможность использования водорода при обработке молочных жиров [2, 11], однако систематизированных данных о его влиянии на санитарно-гигиенические показатели сливочного масла пока недостаточно. Это обуславливает необходимость комплексного анализа уже имеющихся экспериментальных результатов и теоретических предпосылок применения водорода в данной области.

2. Характеристика сливочного масла как объекта исследования

Молочный жир представляет собой один из наиболее сложных природных липидных комплексов: в его состав входят сотни жирных кислот (от коротко- до длинноцепочечных, насыщенные и ненасыщенные), триглицериды, фосфолипиды, стеролы и витаминно-антиоксидантные компоненты. Отдельные классы жирных кислот (короткоцепочечные C4–C10, средне- и длинноцепочечные, включающие моно- и полиненасыщенные) определяют физико-химические свойства жира (температуру плавления, текучесть) и его склонность к окислению [4]. Композиция жирнокислотного профиля зависит от кормления животных, породы и периода лактации, что влияет на устойчивость и органолептику конечного продукта [3].

На качество и стабильность сливочного масла влияют многочисленные взаимосвязанные технологические, физические и биологические факторы. К ним относятся:

- Температура - более высокие температуры вызывают прогоркание масла, ускоряя автоокисление липидов и гидролиз жиров.
- Свет и кислород. В частности, ультрафиолетовый свет, наряду с кислородом, создает и поддерживает условия для развития активных форм кислорода и свободных радикалов, а также вызывает прогоркание посредством липопероксидации.
- Микрофлора. Загрязняющая микрофлора, включая ферментативные бактерии, плесень и дрожжи, стимулирует липолиз и способствует прогорканию масла и его разложению, а также образованию липазы – фермента, увеличивающего содержание свободных жирных кислот и изменяющего вкус и запах масла.
- Упаковка и хранение. Окислительные процессы в сливочном масле стимулируются прозрачной, светопроницаемой упаковкой и хранением при комнатной температуре, однако вакуумная упаковка, продувка газом и светозащитная упаковка представляют собой некоторые из низкотехнологичных решений этой проблемы.

Многие экспериментальные и обзорные исследования были сосредоточены на глубоком влиянии повышенной температуры, света и кислорода на разложение масла, демонстрируя значительное увеличение кислотного и перекисного чисел, что приводит к ухудшению органолептических свойств масла [5].

Ветеринарно-санитарные нормативы и технические регламенты задают критерии безопасности и качества молочной продукции, включая сливочное масло. Для стран Евразийского экономического союза ключевым документом является ТР ТС 033/2013 «О безопасности молока и молочной продукции», который регламентирует требования к производству, маркировке, упаковке и условиям хранения молочных продуктов, а также устанавливает общие положения по гигиенической безопасности и контролю. На национальном уровне стандарты (ГОСТ/Технические условия) задают методы отбора проб и контроль физико-химических показателей масла (включая методы определения перекисного и кислотного числа, влажности, жирности и др.) и требования к органолептическим показателям. При экспертизе и

приёмке продукции применяются стандартизованные методы контроля, предусмотренные соответствующими ГОСТами и регламентами.

Показатели, определяющие качество и безопасность сливочного масла:

- Перекисное число - этот показатель указывает на начальные стадии окисления липидов. Это значение указывает на количество перекисных соединений и их вторичных продуктов распада (альдегидов, кетонов).

- Кислотное число - показывает степень гидролиза триглицеридов, гидролиза свободных жирных кислот и накопления свободных жирных кислот, что приводит к неприятному вкусу и отмечает прогорклость.

- Индекс прогорклости (например, показатель рефракции, йодное число для степени ненасыщенности) - показывает степень окисления и качество жира.

Методы определения этих показателей стандартизованы (ГОСТы/методики), и изменения указанных величин служат количественными маркерами ухудшения качества масла при хранении или при нарушении технологического процесса. Микробиологические показатели: общее бактериологическое число (ОБЧ), количество мезофильных аэробных микроорганизмов; наличие патогенов (например, *Staphylococcus aureus*, кишечная палочка – *E. coli* – в зависимости от требований); плесени и дрожжи [6].

Ветеринарно-санитарная оценка требует, чтобы уровни микробиологической обсеменённости соответствовали допустимым значениям, установленным нормативами; высокая микробная обсеменённость ускоряет деградацию продукта (липолиз, образование токсинов) и снижает его безопасность. Экспериментальные работы показывают, что ненадлежащие условия хранения и санитарии на производстве приводят к росту микробиологического показателя и быстрому ухудшению физико-химических свойств масла. Прогорклость, наличие характерного запаха и восковая консистенция являются значимыми признаками, указывающими на порчу и могут нарушить микробиологические и химические показатели [7].

Качество и безопасность сливочного масла зависят от сложного взаимодействия химической структуры молочного жира, условий производства и хранения, а также микробных организмов. Полная ветеринарно-санитарная оценка должна включать в себя результаты анализа физико-химических, микробных и органолептических свойств в рамках законодательно определенных административных рамок, определяющих методологии контроля и допустимые пороговые значения.

3. Влияние окислительных процессов на качество и безопасность сливочного масла

Сливочное масло содержит значительное количество ненасыщенных жирных кислот, которые подвержены автоокислению — самопроизвольной цепной реакции, протекающей с участием кислорода воздуха. Процесс окисления липидов включает три основные стадии:

1. Инициация, при которой под действием света, тепла или следов металлов (Fe^{2+} , Cu^{2+}) образуются свободные радикалы из молекул ненасыщенных жирных кислот.

2. Развитие (пропагация), когда радикалы взаимодействуют с кислородом, образуя перекисные радикалы и гидропероксиды (первичные продукты окисления).

3. Терминация, в ходе которой происходит образование вторичных продуктов – альдегидов, кетонов, спиртов, углеводов и органических кислот, ответственных за развитие прогорклого вкуса и запаха.

Главные летучие соединения, определяющие неприятный запах, – гексаналь, нонаналь, 2,4-декадиеналь, малоновый диальдегид (MDA) и др [8]. Повышение содержания этих веществ отражается на органолептических свойствах и может служить индикатором старения и окислительной нестабильности масла.

Ветеринарно-гигиеническая оценка сливочного масла учитывает не только его свежесть и вкусовые качества, но и токсикологическую безопасность. Вторичные продукты перекисного окисления жиров (в частности, альдегиды и малоновый диальдегид) обладают цитотоксическим действием, могут вызывать раздражение слизистых оболочек и нарушать обмен веществ при регулярном поступлении с пищей. Кроме того, при прогоркании жира изменяются

органолептические показатели – появляется горечь, неприятный запах, изменяется цвет и консистенция [9]. Эти признаки напрямую связаны с увеличением перекисного и кислотного числа, что используется как количественный маркер ухудшения качества. Микрофлора, присутствующая в сливочном масле, может существенно усиливать процессы окисления и гидролиза жиров. Некоторые бактерии (например, *Pseudomonas* spp., *Bacillus* spp., *Micrococcus* spp.) и плесневые грибы выделяют липолитические ферменты (липазы, пероксидазы), способные расщеплять триглицериды до свободных жирных кислот и способствовать развитию прогорклого вкуса. Кроме того, микробное дыхание и ферментативные процессы увеличивают содержание активных форм кислорода (ROS) в системе, что ускоряет автоокисление липидов. Экспериментальные исследования [10] показывают, что при хранении сливочного масла при температуре выше +8 °С микробная обсеменённость возрастает в 5–10 раз, что сопровождается увеличением перекисного числа и снижением органолептической оценки продукта. Таким образом, микрофлора не только влияет на санитарное состояние масла, но и выступает катализатором окислительных процессов, усиливая необходимость строгого контроля хранения и гигиены на производстве.

4. Водород, как перспективный фактор улучшения качества жировых продуктов.

Будучи самой лёгкой молекулой, а также будучи высокодиффузионной и химически инертной молекулой H_2 обладает некоторыми специфическими свойствами. Но в технологических и биологических системах он обладает значительно более сильными и надёжными восстановительными свойствами, выступая, в подавленном состоянии, в качестве селективного антиоксиданта. Высокая диффузионная способность и проницаемость H_2 через клеточные мембраны обеспечивает наиболее сбалансированное и эффективное взаимодействие. В отличие от H_2 , другие более традиционные антиоксиданты (например, молекулы H_2O) теряют свою активность из-за гидрофильных или липофильных обструктивных барьеров [11].

Современные исследования подтверждают, что водород обладает антиоксидантным, противовоспалительным и цитопротекторным эффектом, а также может оказывать антимикробное действие в ряде систем [11]. Механизм его действия связан с подавлением окислительного стресса, снижением экспрессии провоспалительных цитокинов (TNF- α , IL-6, IL-1 β) и модуляцией антиоксидантных ферментов (супероксиддисмутазы, каталазы, глутатионпероксидазы). Кроме того, экспериментально установлено, что молекулярный водород может ингибировать рост микроорганизмов за счёт снижения уровня активных форм кислорода в клеточной среде и разрушения биоплёнок [11].

Эти характеристики подчеркивают полезность H_2 в ветеринарии, особенно для санитарных процессов, требующих безопасной, эффективной и безреагентной инактивации болезнетворных организмов. С биологической точки зрения, инактивация высокореактивных окислителей и гашение свободных радикалов необходимы для остановки разрушительных цепных реакций перекисного окисления липидов. Было продемонстрировано, что насыщение липидов водородом приводит к значительному снижению перекисного числа, анизидинового числа и концентрации диальдегида, а также других продуктов перекисного окисления липидов, что свидетельствует о замедлении окисления [12]. Таким образом, H_2 можно рассматривать как окислительно-восстановительный агент «следующего поколения» для стабилизации пищевых масел, молочных продуктов, сливочного масла и других молочных продуктов, а также для замены синтетических антиоксидантов.

Растущее применение водорода в пищевых и биомедицинских технологиях обусловлено его экологичностью и высокой эффективностью. Водородная вода производится для питья, гигиены и других технологических целей; стерилизация и упаковка продуктов питания: водород используется в составе инертных газовых смесей при хранении продуктов питания для снижения окисления и развития микрофлоры [2]; гидрогенизация жиров: масло и сливочное масло можно стабилизировать и сделать более устойчивыми к перекисному окислению путем барботирования или растворения водорода в жировой фазе, такое гидрирование является новым подходом; водород в области биомедицины: он используется для лечения воспалительных, метаболических и окислительных заболеваний, таких как гастро- и нейродегенеративные

заболевания. Подводя итог, можно сказать, что водород универсален, нетоксичен и обладает окислительно-восстановительной активностью, и может использоваться для улучшения качества и санитарной безопасности жировых продуктов, включая сливочное масло, обеспечивая основу для передовых технологий в ветеринарной гигиене, а также в других гигиенических дисциплинах. Уникальное и эффективное применение водорода для предотвращения окисления и микробиологического воздействия на жировые продукты обусловлено его особыми физико-химическими и биологическими свойствами.

Использование передовых технологий в переработке и хранении молочного жира открывает новые возможности для поддержания и улучшения санитарных условий, продления сроков годности продуктов и обеспечения безопасности пищевых продуктов без использования искусственных добавок [2], [12].

5. Современные исследования по использованию водорода в технологии жиров.

Современные исследования подтверждают, что молекулы водорода значительно замедляют окислительное разрушение продуктов, уменьшая автоокисление липидов и образование первичных и вторичных продуктов [11].

Работа Qin et al (2020) продемонстрировала, что обработка растительных масел водородом привела к снижению содержания пероксидов на 30–40 % в течение 30 дней хранения по сравнению с контрольными образцами [13]. Насыщение водородом привело к снижению содержания гидропероксидов и диальдегида, что указывает на замедлении прогоркания и сохранение пищевой ценности.

Согласно Iuchi et al. (2023), включение водорода в липидные системы увеличивает кислотное число и естественным образом увеличивает содержание жирных кислот в результате гидролиза триглицеридов [12]. Эти реакции подтверждают, что H_2 инициирует цепную реакцию перекисного окисления липидов. Таким образом, водород обладает характеристиками мягкого антиоксиданта, тогда как антиоксиданты, стабилизирующие пищевые продукты, такие как ВНА и ВНТ, имеют строгие требования к контролю и дозировке.

Исследования показывают, что водород может оказывать опосредованное антимикробное воздействие на микроорганизмы благодаря своим свойствам, которые включают снижение уровня активных форм кислорода, необходимых микроорганизмам для метаболизма. Например, Nogueira et al. (2021) наблюдали снижение бактериального загрязнения жировых продуктов, насыщенных H_2 , объясняя это изменением окислительно-восстановительного потенциала окружающей среды и подавлением аэробной микрофлоры [14]. Alwazeer & Engin (2022) в ветеринарно-санитарных исследованиях показали, что использование водорода при хранении молочных жиров привело к снижению количества мезофильных аэробных и факультативно анаэробных микроорганизмов на 1,2-1,5 lg КОЕ/г по сравнению с контрольными образцами [11]. Это говорит о том, что обработка водородом может использоваться как более щадящий метод санитарной обработки жиров, соответствующий действующим нормам безопасности пищевых продуктов (ТР ТС 033/2013), которые не допускают использование агрессивных консервантов.

Традиционные методы стабилизации сливочного масла по-прежнему основаны на добавлении синтетических антиоксидантов (ВНА, ВНТ и пропилгаллата), изменении атмосферы хранения с помощью CO_2 и N_2 , а также использовании охлаждения, пастеризации или других физических методов. Однако для многих из этих методов существует ряд ограничений: токсичность химических антиоксидантов требует практически идеального соответствия стандартам (СанПиН 2.3.2.1078-01); использование инертных газов делает хранение чрезмерно дорогим; а охлаждение, хотя и является щадящим, не полностью останавливает автоокисление. И напротив, водород может сочетать в себе как экологически чистые, так и экономичные окислительные и антимикробные свойства. Использование водорода, в отличие от других консервантов, не требует изменения рецептуры и не оставляет следов. Исследования показали перспективность использования водорода для стабилизации жировых продуктов. Водород выполняет все эти функции, сохраняя свойства жирового продукта, поэтому вполне может заменить химические консерванты и повысить качество,

безопасность и антисептическую сохранность сливочного масла, а также увеличить срок годности продукта.

6. Ветеринарно-санитарная оценка применения водорода (предварительный анализ).

Текущий этап исследования посвящен изучению влияния молекулярного водорода на качество и безопасность сливочного масла. Полученные на данный момент предварительные результаты позволяют в лучшем случае провести предварительное сравнение с требованиями ТР ТС 033/2013, ГОСТ 32261-2013 и действующими санитарными правилами (СанПиН 2.3.2.1078-01). На данном этапе проведена лишь предварительная оценка перекисного и кислотного чисел, окислительной стабильности, и микробиологических показателей. Данные указывают на потенциальное соответствие нормативам, однако окончательные выводы требуют завершения эксперимента, расширения выборки и статистической обработки. Учитывая физико-химические свойства молекулярного водорода и проанализированную литературу, можно обоснованно заключить, что применение водорода в жиропереработке является гигиенически безопасным и экологически чистым безопасным методом. На текущем этапе: образование токсичных соединений не выявлено, отсутствуют признаки негативного влияния на структуру жира, предварительные наблюдения свидетельствуют о биологической инертности водорода.

Уже на промежуточном этапе можно отметить, что технология водородной обработки имеет практический потенциал, особенно в направлении повышения устойчивости молочных жиров к окислению и микробиологической порче. С точки зрения санитарии, метод не требует введения химических антиоксидантов и консервантов, что соответствует концепции «чистой технологии» при переработке животноводческой продукции. В ветеринарной гигиене водород может рассматриваться как абсолютно безопасный фактор, поскольку он не изменяет токсикологическую характеристику продукта и не требует дополнительных мер по защите персонала или окружающей среды. Таким образом, водород может стать частью инновационной ветеринарно-санитарной технологии, направленной на повышение безопасности и качества молочной продукции.

Поскольку исследования ещё продолжаются, можно обозначить только предварительные ограничения, требующие дальнейшего изучения:

- Недостаток нормативной базы, регламентирующей применение молекулярного водорода в пищевой промышленности.
- Неопределённость оптимальных параметров обработки (давление, экспозиция, концентрация).
- Отсутствие данных о промышленной масштабируемости метода.
- Необходимость экспериментов на более широком спектре молочных продуктов.

7. Заключение

Проведённые на данный момент исследования позволяют сформулировать ряд первичных выводов, которые требуют подтверждения дальнейшей работой:

- Молекулярный водород потенциально способен замедлять окислительные процессы в сливочном масле, что подтверждается динамикой перекисного числа и снижением признаков прогоркания.
- Первые результаты указывают на возможное улучшение микробиологических и санитарно-гигиенических характеристик.
- Методы обработки водородом выглядят экологичными и безопасными, что согласуется с литературными данными.
- Технология может стать перспективной для ветеринарно-санитарной практики, но выводы о её эффективности и воспроизводимости возможны только после завершения анализа результатов исследования.

Литература

1. Mazaheri, Y. and Sadighara, M. (2024). The influential factors in the level of lipid peroxidation of edible butters of animal origin; a review study. *Caspian Journal of Veterinary Sciences*, 1 (1), 1-4. doi: 10.22034/cjvs.2024.198812.
2. Alwazeer D. et al. Molecular hydrogen: a sustainable strategy for agricultural and food production challenges // *Frontiers in Food Science and Technology*. Frontiers Media SA, 2024. Vol. 4. P. 1448148.
3. Robert G. Jensen, Ann M. Ferris, Carol J. Lammi-Keefe The Composition of Milk Fat // *Journal of Dairy Science* Volume 74, Issue 9, September 1991, Pages 3228-3243.
4. Mansson HL. Fatty acids in bovine milk fat. *Food Nutr Res*. 2008;52. doi: 10.3402/fnr.v52i0.1821. Epub 2008 Jun 11. PMID: 19109654; PMCID: PMC2596709.
5. Francisco J. Méndez-Cid, Juan A. Centeno, Sidonia Martínez, Javier Carballo Changes in the chemical and physical characteristics of cow's milk butter during storage: Effects of temperature and addition of salt // *Journal of Food Composition and Analysis* Volume 63, October 2017, Pages 121-132.
6. Мерих Шимшек. «Afyonkarahisar ilinde üretilen ve tüketime sunulan bazı et ve süt ürünlerinin mikrobiyolojik değerlendirilmesi». Кочатеппе Тип Дергиси (2021). <https://doi.org/10.18229/kocatepetip.826634>.
7. Сьюзан Окпаранта, В. Даминабо и Л. Соломон. «Оценка прогорклости и других физико-химических свойств пищевых масел (горчичного и кукурузного), хранящихся при комнатной температуре». *Журнал пищевых наук и диетологии*, 6 (2018): 70. <https://doi.org/10.11648/j.jfns.20180603.11>.
8. Choe, E., & Min, D. B. (2006). Mechanisms and factors for edible oil oxidation. *Comprehensive Reviews in Food Science and Food Safety*, 5(4), 169–186.
9. А. Присакару, К. Гиня и Серджиу Пэдурец. «Органолептические и физико-химические изменения сливочного масла при хранении». Конференция по электронному здравоохранению и биоинженерии (ЕНВ) 2024 г. (2024 г.): 1-4. <https://doi.org/10.1109/ehb64556.2024.10805686>.
10. Г.М. Свириденко, М. Захарова и Е.В. Топникова. «Влияние микробиологических рисков, связанных со спорообразующей микрофлорой, на качество и сохраняемость сливочного масла различных способов производства». *Пищевые системы* (2025). <https://doi.org/10.21323/2618-9771-2024-7-4-590-597>.
11. Alwazeer, D., & Engin, T. (2022). Use of Molecular Hydrogen in Food Technologies. *Turkish Journal of Agriculture – Food Science and Technology*, 10(7), 1205–1213.
12. Iuchi, K., et al. (2023). Applications of hydrogen in food preservation and storage. *Food Research International*, 167, 112703.
13. Qin, W., et al. (2020). Hydrogen-rich water alleviates oxidative deterioration in edible oils. *Food Chemistry*, 322, 126759.
14. Nogueira, D., et al. (2021). Molecular hydrogen and antimicrobial potential: recent findings. *Frontiers in Cellular and Infection Microbiology*, 11, 657852.

М.С. Сағынаева
Қызылорда «Болашақ» университеті
ҚР, Қызылорда қ, 77marzhan.1977@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ-КЛИМАТЫ, САЛАНЫҢ ДАМУЫН ТАЛДАУ МЕН СИПАТТАМАЛАРЫ

Ауыл шаруашылығы-экономиканың ең қуатты салаларының бірі. Елдің әр аймағында ауа-райы мен географиялық жағдайлар белгілі бір дақылдарды өсіруге мүмкіндік береді. мал шаруашылығын дамытуға да көп көңіл бөлінеді.

Қазақстан бір мезгілде Шығыс Еуропа мен Орталық Азияда орналасқан, оны Арал және Каспий теңіздері жуады. Бұл аймақта қыс аз қарлы және суық, ал жазы құрғақ және ыстық.

Қазақстан аумағының жартысына жуығы-жартылай шөлдер мен шөлдер. Батыс бөлігінде таулардың жоталары орналасқан. Су ресурстары географиялық жағдайға байланысты тапшылық болып табылады. Егер өсімдіктер туралы айтатын болсақ, далада көбінесе ұзақ құрғақшылыққа төзімділігі жоғары жусан, қауырсын және бұталарды кездестіруге болады.

Топырақ егіншілік үшін үлкен маңызға ие. Аумақтың көп бөлігі қоңыр және каштан топырақтарында, сондай-ақ қара топырақта. Қоңыр топырақтар мен сероземалар әлі де бар.

Қазақстанда бұл саланың дамуы 50-ші жылдары басталды. Экономикадағы дағдарысқа байланысты Кеңес өкіметі егіс алқаптарын барынша кеңейтуге шешім қабылдады. Сол кезде Қазақстан аумағында тың жерлерді игеру жұмыстары қарқынды жүргізілді. Айта кету керек, бұл астықтың рекордтық өнімін жинауға мүмкіндік берді, алайда бұл фактор мал шаруашылығының дамуына теріс әсер етті, өйткені жайылымдар үшін аумақ күрт азайды.

60-80 жылдары осы саланың барынша қарқынды дамуы басталды. Кооперативтік меншік мемлекеттік меншікке айналды және бұл қаржыны бақылауды күшейтуге мүмкіндік берді. Осыған байланысты фермерлердің көпшілігі ауылдан кетіп, Үкімет басқа одақтас республикалардан жұмысшыларды тартуға мәжбүр болды. Қазір жердің барлығы дерлік жеке фермерлердің қолында және көптеген жылдар бұрынғыдай ет және сүт өнімдеріне қатысты күрделі мәселе бар.

Ауыл шаруашылығын келесі белгілермен сипаттауға болады:

- мал шаруашылығын дамытудың және жүн мен тері өндірісінің жоғары көрсеткіштері;
- өсірілетін дақылдардың көп бөлігі мақта, майлы дақылдар, жеміс-жидек және дәнді дақылдардан келеді;
- Қазақстан ұн мен бидайдың 10 ірі жеткізушілерінің бірі болып табылады;

Бұл экономиканың негізгі салаларының бірі. Жыл сайын ол бюджетке кірістің шамамен 38% береді. Бұл салада еліміздің барлық жұмыс күшінің шамамен 16% - ы жұмысқа орналастырылған. Айта кету керек, Қазақстанда ауыл шаруашылығы 1 адамға 967 кг астық өсіру бойынша әлемде 2 орында тұр, алайда мал шаруашылығының өнімділігі өте төмен және Қазақстанның бұл көрсеткіші — 142 орын.

Қазақстанда дәстүрлі түрде 2 негізгі сала ұсынылған:

- Өсімдік шаруашылығы-ауыл шаруашылығының негізі. Ел аумағында жүгері, сұлы, тары, арпа, қарақұмық, күріш және жаздық бидай сияқты дақылдар өсіріледі. Майлы дақылдар мен қант қызылшасы да айтарлықтай аумақты алып жатыр. Сондай-ақ, жүзім, қауын, алма, картоп, зығыр және мақтаны атап өтуге болады.
- Елдегі мал шаруашылығы ірі қара мал, сондай-ақ ешкі, шошқа, түйе, жылқы және қой өсірумен ұсынылған.

Кесте 1 – 2025 жылғы 1 қыркүйекке өңірлер бөлінісінде дәнді және бұршақ дақылдарының болуы

	Облыстар бойынша дәнді дақылдардың түрлері			
	Барлығы	өсімдік және мал шаруашылығы, аң аулау және осы салаларда қызмет көрсету саласында	жеке кәсіпкерлер мен шаруалар	фермер қожалықтарындағы заңды тұлғалар
Қазақстан Республикасы	9 176 832,2	3 989 428,6	160 077,8	1 575 912,8
Абай	159 184,7	66 223,5	-	64 757,9
Ақмола	2 396 241,0	1 114 966,1	16 648,7	211 740,8
Ақтөбе	285 435,7	72 286,5	1 440,1	90 135,3
Алматы	51 273,5	35 910,5	2 571,4	9 994,0
Атырау	405,0	-	405,0	-
Батыс Қазақстан	229 879,5	44 721,8	6 371,3	49 117,4
Жамбыл	110 996,7	15 346,6	47,9	93 849,2
Жетісу	122 210,8	9 873,1	25 819,0	82 465,5
Қарағанды	523 578,0	308 358,9	4 398,7	126 987,2
Қостанай	2 251 341,2	931 174,1	4 035,5	484 184,6
Қызылорда	85 642,8	18 750,0	9 837,4	22 823,9
Маңғыстау	2 404,9	x	-	-
Павлодар	305 449,6	119 161,1	16 170,7	100 699,7
Солтүстік Қазақстан	2 233 071,9	1 125 010,6	45 146,3	205 003,7
Түркістан	63 833,3	16 135,7	1 169,9	3 457,3
Ұлытау	1 539,0	410,0	-	159,0
Шығыс Қазақстан	286 581,6	104 969,0	24 762,4	28 513,1
Астана қ.	14 967,2	-	732,0	-
Алматы қ.	2 564,9	-	195,0	-
Шымкент қ.	50 230,9	6 031,1	326,5	2 024,2
Ескерту-статистикалық деректер				

Жалпы алғанда Қазақстан Республикасы бойынша есепті жылдың ішінде 9 176 832,2 тонна өндірілді. Оның ішінде ең көбі Қостанай облысында 2 251 341,2 тонна, Солтүстік облысында 2 233 071,9 тонна, ал Қызылорда облысында орташа есеппен 85 642,8 тоннаны құрады. Қызылорда облысында өсімдік және мал шаруашылығы, аң аулау және осы салаларда қызмет көрсету саласында 18 750,0 тонна, жеке кәсіпкерлер мен шаруаларында 9 837,4 тонна, фермер қожалықтарындағы заңды тұлғаларда 22 823,9 тоннаға тең болды.

Ауыл шаруашылығы Оңтүстік Қазақстанда елдегі климаттық және табиғи жағдайлардың алуан түрлілігі байқалады. Оңтүстік Қазақстанда ауыл шаруашылығы тау бөктеріндегі ауа температурасының жоғарылауы жағдайында дамуда. Егер сіз мұнда жасанды суаруды дұрыс ұйымдастырсаңыз, онда сіз темекі, қант қызылшасы, күріш және мақтадан жақсы өнім жинай аласыз. Сондай-ақ, бұл аймақта жүзім өсірумен айналысу өте тиімді.

Батыс Қазақстандағы ауыл шаруашылығы негізінен мал шаруашылығына негізделген, оны үлкен шалғындар мен жайылымдармен түсіндіруге болады. Көбінесе олар түйе, қой және жылқы өсірумен айналысады. Егістік алқаптарының шамамен 70%-ы мұнда бидаймен отырғызылады, қалған жерінде қара бидай, тары және арпа өседі.

Солтүстік Қазақстандағы ауыл шаруашылығы етті-сүтті мал шаруашылығын дамытуда және құстарды өсіруде тамаша нәтижелер көрсетіп отыр. Алайда, Солтүстік Қазақстанның

негізгі саласы-қой шаруашылығы. Өсімдік шаруашылығы негізінен дәнді дақылдар мен мақтадан тұрады.

Шығыс Қазақстандағы ауыл шаруашылығы суарылмайтын егіншілікпен ұсынылған. Ең көп жер күнбағыс дақылдарына арналған. Өзендерге жақын жерде бұршақ, сұлы, бидай және кейбір көкөніс дақылдары да себіледі. Сондай-ақ, мұнда ет-сүт шаруашылығы қарқынды дамып келеді.

Кесте 2 – Шаруашылықтардың барлық санаттары бойынша мал мен құсты союға өткізілді (сою салмағында)

	Соның ішінде						
	ірі қара	қой	ешкі	шошқа	жылқы	түйе	құс
Қазақстан Республикасы	234 124,6	73 373,8	7 959,5	33 756,3	95 230,5	4 494,7	247 295,8
Абай	13 494,9	6 352,0	590,1	386,1	15 158,0	5,7	12 162,3
Ақмола	14 633,3	2 736,2	120,0	2 743,8	4 940,0	-	68 980,5
Ақтөбе	21 200,8	4 993,1	585,2	382,3	6 521,6	552,9	195,0
Алматы	22 900,2	6 663,0	137,9	456,9	5 664,7	105,2	74 509,9
Атырау	6 657,9	3 492,7	787,2	-	3 298,6	1 585,0	-
Батыс Қазақстан	17 659,5	4 210,8	798,9	1 051,8	3 900,7	50,0	6 069,4
Жамбыл	15 080,6	9 164,7	804,0	179,3	5 795,3	151,5	11 922,4
Жетісу	15 440,4	5 454,2	472,7	1 254,5	4 797,4	16,8	581,7
Қарағанды	12 094,5	2 548,6	828,7	5 056,9	6 419,0	13,5	6 486,4
Қостанай	13 105,9	1 318,1	57,3	1 775,9	2 205,3	-	7 405,9
Қызылорда	5 885,1	1 346,7	514,8	65,3	3 576,8	726,9	36,7
Маңғыстау	573,7	483,7	180,3	-	712,3	933,5	4 623,6
Павлодар	13 030,9	2 400,2	287,7	8 639,0	8 233,5	-	3 481,4
Солтүстік Қазақстан	10 179,2	1 993,8	30,6	9 894,6	4 679,4	-	4 051,5
Түркістан	34 668,4	15 234,3	674,6	4,9	9 985,8	351,1	5 112,4
Ұлытау	2 395,2	1 434,2	374,8	8,8	3 876,7	-	8,9
Шығыс Қазақстан	13 020,3	3 215,8	709,8	1 845,3	5 241,0	2,5	41 644,6
Астана қ.	8,3	4,1	0,8	-	9,5	-	0,0
Алматы қ.	52,8	4,1	2,1	2,4	3,7	-	0,8
Шымкент қ.	2 043,1	323,5	2,0	8,6	211,3	-	22,5
Ескерту-статистикалық деректер							

Қазақстан Республикасы бойынша ірі қал малдың саны 234 124,6 сою салмағында өткізілді, оның ішінде ең көбі 22 900,2 Алматы облысында, ал азы 573,7 Маңғыстауда. Жетісу мен Жамбыл облысы бойынша ірі қара малды өткізілуі тең болса, Қостанай мен Шығыс қазақстанда ірі қара малды өткізу 13 020,3 тең болып отыр.

Сонымен қатар ҚР екінші орында құстарды сату мен өткізу бойынша болса, жылқыны өткізу үшінші орында. Мысалы Абай облысында 15 158,0 жылқылар союға өткізілсе, 9 985,8 жылқы басы Түркістанға өткізілді.

Ал Қызылорда облысы бойынша ірі қара малдың союға жіберілген саны 3 576,8 тең болды.

Қазақстанда ауыл шаруашылығы мемлекеттің ұсынған және қабылдаған бағдарламалар көмегімен дамуда. Олар жүргізетін барлық реформалар мыналарға бағытталған:

- ауылдық жерлерде халықтың әл-ауқатын арттыру;

- аграрлық аудандардағы халықты сумен, газбен және электрмен қамтамасыз ету;
- ауылдық Жолдарды күрделі жөндеу және салу;
- ауыл тұрғындарына спорттық және мәдени бағдарламаларға қолжетімділікті қамтамасыз ету;

Ауыл шаруашылығы саласын дамытудағы проблемаларға мыналар жатады:

- саланы қаржыландырудың жеткіліксіздігі;
- етті басқа елдерге экспорттау мүмкіндігі үшін мал басын көбейту қажеттілігі;
- егінді сақтауға арналған қоймалардың жетіспеушілігі;
- ескірген техникалық және материалдық база.

Жоғарыда айтылғандардың барлығына сүйене отырып, Қазақстанның ауыл шаруашылығы саласында белгілі бір тоқырау бар деп айтуға болады. Жағдайды адами және табиғи ресурстарды толық емес және ұтымсыз пайдалану деп сипаттауға болады. Негізгі проблема-бұл қазіргі заманғы фермерлік формаға көшу ешқашан аяқталмады, бұл салықты төлеуді бақылауды едәуір қиындатады.

Сондай-ақ, ауыл шаруашылығы саласына инвестициялардың жеткіліксіздігін атап өту қажет. Ет және сүт өнеркәсібінде ең көп проблемалар бар, бұл тұтынушылардың сұраныстарын қанағаттандыру үшін өнімдердің мәжбүрлі импортына себеп болды. Қысқа мерзімде шешілуі керек тағы бір маңызды мәселе – жиналған өнімді сақтауға болатын аумақтың жетіспеушілігі.

Әдебиеттер

1. <https://agroexpert.kz/articles/info/selskoe-hozyaistvo>
2. <https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-forrest-village-hunt-fish/spreadsheets/>
3. <https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-forrest-village-hunt-fish>

FTAMP: 68.35.43

Д. Серікқызы

Ғылыми жетекшілері: **Ж.М. Байгазакова, Г.И. Джаманова**

Шәкәрім университеті

ҚР, Семей қ., dinara.serikovna@icloud.com

ОРМАН РЕСУРСТАРЫН ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ – АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫМЕН АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕННІҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗІ

Орман ресурстары – ұлттық экономиканың маңызды табиғи байлығы және ауыл шаруашылығы мен агроөнеркәсіптік кешеннің тұрақты дамуын қамтамасыз ететін негізгі факторлардың бірі. Орман экожүйелері халықты ағаш өнімдерімен қамтамасыз етіп қана қоймай, топырақ құнарлылығын сақтауға, су балансын реттеуге, климаттық тұрақтылықты қамтамасыз етуге, сондай-ақ жайылымдар мен егістік жерлердің өнімділігін арттыруға тікелей ықпал етеді. Қазіргі таңда орман ресурстарын тиімді пайдалану мен сақтау – Қазақстан үшін стратегиялық маңызы бар бағыттардың бірі. Өйткені орманды жерлердің тозуы ауыл шаруашылығының өнімділігіне, азық-түлік қауіпсіздігіне және ауыл аймақтарының әлеуметтік-экономикалық әлеуетіне кері әсерін тигізуі мүмкін. Жаһандану жағдайында агроөнеркәсіптік кешен жаңа талаптарға сай бейімделуді қажет етеді. Осы тұрғыда орман ресурстарын ұтымды пайдалану және қалпына келтіру, агроорман-мелиорацияны дамыту, экологиялық тепе-теңдікті сақтау – ауыл шаруашылығы өнімділігін арттырып, агроөнеркәсіптік кешеннің тұрақты дамуын қамтамасыз ететін басты факторлар болып табылады. Сонымен қатар, ауыл аймақтарының әлеуметтік жағдайын жақсарту мен инфрақұрылымын дамыту орманды жерлерді сақтаумен және тиімді пайдаланумен тікелей байланысты.

Бұл зерттеудің негізгі мақсаты – орман ресурстарын ауыл шаруашылығы мен агроөнеркәсіптік кешенде тиімді пайдаланудың қазіргі жағдайын талдау, негізгі мәселелерін анықтау және оларды шешу жолдарын ұсыну болып табылады. Ал, міндеттеріне келер болсақ:

– Орман ресурстарының ауыл шаруашылығы үшін әлеуметтік-экономикалық маңызын айқындау;

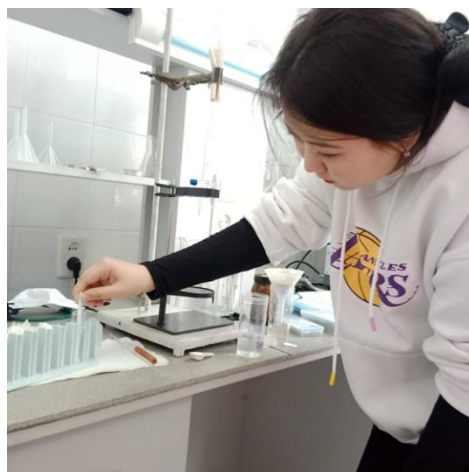
– Орман ресурстарын пайдалану мен сақтаудағы негізгі проблемаларды көрсету;

– Орман мен агроөнеркәсіптік кешеннің өзара байланысын талдау;

– Инновациялық тәсілдер мен мемлекеттік қолдаудың рөлін бағалау;

Орман ресурстарының пайдасы орасан зор. Ең алдымен, олар топырақты эрозиядан қорғайды және ауыл шаруашылығы жерлерінің құнарлылығын сақтайды. Орман алқаптары климатты реттеп, ауадағы көмірқышқыл газын сіңіріп, оттегін бөледі. Сонымен қатар, ормандар су балансын сақтап, өзендер мен көлдердің тұрақты ағысын қамтамасыз етеді. Бұл жағдай құрғақшылық пен шөлейттенудің алдын алуға мүмкіндік береді. Орманды тиімді пайдалану – бұл табиғи ресурстарды сақтай отырып, олардың экологиялық, экономикалық және әлеуметтік қызметтерін үйлесімді жүзеге асыруды көздейтін кешенді ұғым. Ормандарды тек ағаш өнімдері көзі ретінде ғана емес, экожүйенің маңызды бөлігі ретінде қарастыру қажет. Тиімді пайдалану орман қорының азаюына жол бермей, оны ұқыпты әрі үнемді игеру арқылы жүзеге асады. Мұндай тәсіл экологиялық тепе-теңдікті сақтап, ауыл шаруашылығы мен агроөнеркәсіптік кешеннің тұрақты дамуына ықпал етеді. Ауыл шаруашылығында орман ресурстары агроорман-мелиорация мақсатында қолданылады. Мәселен, орман жолақтары егістікті желден қорғап, өнімділікті арттырады. Сондай-ақ орман жайылымдық жерлердің тозуына жол бермей, мал шаруашылығы үшін қолайлы орта қалыптастырады. Ормандар биоәртүрлілікті сақтап, экожүйенің тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Орман өнімдері халықтың тұрмыстық және әлеуметтік қажеттіліктерін де өтейді. Ағаш ресурстары құрылыс саласында маңызды материал болып саналады, ал ормандар дәрілік өсімдіктер мен саңырауқұлақтардың табиғи қоймасы ретінде бағаланады. Одан бөлек, орман ресурстарын тиімді пайдалану жергілікті халықты жұмыспен қамтып, ауыл аймақтарының экономикалық дамуына үлес қосады. Ормандарды қорғау арқылы азық-түлік қауіпсіздігі де қамтамасыз етіледі. Бұдан бөлек, орман алқаптары экологиялық туризмді дамытуға жағдай жасайды, ал кейбір жағдайда энергетикалық шикізат көзі ретінде қолданылады. Орманды тиімді пайдалану табиғатты қорғау мәдениетін қалыптастырып, қоғамның экологиялық санасын көтереді. Орман ресурстары – қазіргі және келешек ұрпақтың игілігі үшін сақталуы тиіс баға жетпес байлық. Сондықтан орманды тиімді пайдалану тек табиғат қорғау шарасы ғана емес, ауыл шаруашылығы мен агроөнеркәсіптік кешеннің тұрақты дамуының негізгі алғышарты болып табылады.

Бұл зерттеудің объектісі – Қазақстан Республикасындағы орман ресурстары және олардың ауыл шаруашылығы мен агроөнеркәсіптік кешеннің тұрақты дамуына әсері болып табылады. Орман қоры елдің табиғи байлығы ғана емес, ауыл шаруашылығы өндірісінің тиімділігі мен экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін стратегиялық маңызы бар капитал болып табылады. Қазақстан аумағында ормандардың үлесі аз болғанымен, олардың ауылдық аймақтардың әлеуметтік-экономикалық әлеуетін көтерудегі рөлі айрықша. Орман ресурстары ауыл шаруашылығы үшін тек ағаш өнімдерінің көзі ретінде емес, егіншілік пен мал шаруашылығының тұрақты дамуына ықпал ететін экологиялық тірек ретінде қарастырылады. Мәселен, егін шаруашылығында орман жолақтары жел эрозиясынан қорғай отырып, топырақтың құнарлылығын сақтайды және өнімділікті арттырады. Орман экожүйелері су балансын реттеп, ауыл шаруашылығы дақылдары үшін қолайлы микроклимат қалыптастырады. Бұл – өнімнің тұрақтылығын қамтамасыз ететін шешуші фактор. Мал шаруашылығы үшін ормандар жайылымдық жерлердің тозуын бәсеңдетіп, биоәртүрлілікті сақтауға мүмкіндік береді. Орманды аумақтарда қалыптасқан өсімдіктер жамылғысы мал азығы қорының көзі болып, жайылымдардың өнімділігін қолдайды.

Сурет 1 – Топырақ сапасын зерттеу тәжірибесі (орман ресурстарының ауыл шаруашылығына әсерін бағалау)

Топырақ – ауыл шаруашылығы өндірісінің негізгі құралы әрі экожүйенің басты компоненттерінің бірі. Топырақ сапасын зерттеу оның құнарлылығын, физикалық-химиялық құрамын және экологиялық жағдайын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл зерттеулердің мәні – ауыл шаруашылығы дақылдарының өнімділігін арттыруға қажетті жағдайларды айқындау және табиғи ресурстарды тиімді пайдалануға бағытталған ғылыми негіз қалыптастыру. Орман ресурстары топырақ сапасына тікелей әсер етеді: ормандар топырақты жел және су эрозиясынан қорғайды, органикалық заттармен байытып, оның құрылымын жақсартады. Сондықтан орманды жерлердің сақталуы ауыл шаруашылығы өнімділігінің тұрақтылығын қамтамасыз ететін негізгі фактор болып табылады.

Сурет 2 – Топырақ үлгісінің сапасын зертханалық жағдайда талдау (рН және химиялық құрамын анықтау)

Зертханалық жағдайда топырақтың құрамындағы макро- және микроэлементтер, ылғалдылық деңгейі, қышқылдығы (рН) және органикалық заттардың үлесі анықталады. Бұл көрсеткіштер агроөнеркәсіптік кешенде егіншілік пен мал шаруашылығына қолайлы жағдай туғызу үшін маңызды. Топырақ сапасын бағалау арқылы ауыл шаруашылығында орман ресурстарын тиімді пайдалану мен жерді ұтымды басқарудың жаңа әдістерін енгізуге жол ашылады.

Жалпы FAO-ның 2022 жылғы баяндамасында Қазақстандағы ормандылық деңгейі ел аумағының небары 4,7 %-ын құрайтыны атап өтіледі. Бұл көрсеткіш ТМД елдері арасындағы ең төмендердің бірі. Ал Дүниежүзілік банктің 2021 жылғы «Kazakhstan Forest Sector Review» есебінде орман экожүйелерінің ауыл шаруашылығына ықпалына ерекше мән беріліп, орман

жолақтары егіншілік аймақтарында өнімділікті 10-15%-ға дейін арттыратыны көрсетілген. Қазақстандық ресми деректерде де осы үрдіс байқалады: орманды алқаптардың аз болуы ауыл шаруашылығы жерлерінің жел және су эрозиясына бейімділігін күшейтеді. Мысалы, Солтүстік Қазақстан облысында орман жолақтарының қысқаруы егістік жерлерде топырақтың тозуына әкелген. Ал халықаралық тәжірибеде, әсіресе Ресейдің орманды аймақтарында, орман жолақтарының сақталуы егін өнімділігін тұрақтандыруға ықпал еткен. Сонымен қатар, орман ресурстарын дұрыс пайдалану ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының экологиялық қауіпсіздігін арттырып, аграрлық секторды табиғи апаттар мен климаттық өзгерістерден қорғаудың сенімді тетігіне айналады. Зерттеу барысында орман ресурстары мен ауыл шаруашылығы арасындағы байланыс кешенді түрде талданды. Бұл ретте Қазақстан Республикасының ресми мемлекеттік органдарының деректері, атап айтқанда, ҚР Экология және табиғи ресурстар министрлігінің орман қоры жөніндегі жылдық есептері мен ҚР Ұлттық статистика бюросының мәліметтері негізгі ақпарат көзі болды. Сонымен қатар, халықаралық деңгейде мойындалған БҰҰ Азық-түлік және ауыл шаруашылығы ұйымының (FAO) және Дүниежүзілік банктің баяндамалары пайдаланылып, Қазақстандағы жағдай әлемдік тәжірибемен салыстырылды. Осы деректерді талдау нәтижесінде орман ресурстарының ауыл шаруашылығына ықпалы тек өндірістік көрсеткіштермен шектелмейтіні, олардың топырақ құнарлылығын сақтау, су көздерін қорғау және экожүйелік тепе-теңдікті қолдау арқылы агроөнеркәсіптік кешеннің тұрақты дамуына тікелей әсер ететіні анықталды.

Бұл деректер орман ресурстарының көлемін, ормандылық деңгейін, ормандардың экологиялық және экономикалық қызметтерін сандық тұрғыдан бағалауға мүмкіндік берді. Сондай-ақ, ауыл шаруашылығының негізгі бағыттары – егін шаруашылығы мен мал шаруашылығына орман ресурстарының тигізетін әсері нақты мысалдар арқылы салыстырылып көрсетілді. Мысалы, егін шаруашылығында орман жолақтары топырақты жел эрозиясынан қорғаса, мал шаруашылығында орман жайылымдардың тозуын азайтады. Ғылыми әдебиеттер мен отандық зерттеушілердің еңбектері орман ресурстарын пайдаланудағы қазіргі проблемалар мен оларды шешу жолдарын анықтауға негіз болды. Жалпы алғанда, материалдық база ауыл шаруашылығы мен агроөнеркәсіптік кешеннің тұрақты дамуы үшін орман ресурстарын тиімді пайдалану мәселесін кешенді зерттеуге жеткілікті ақпараттық негіз қалыптастыра алады.

Орман ресурстарын тиімді пайдалану – экологиялық тепе-теңдікті сақтай отырып, табиғи байлықты экономикалық және әлеуметтік қажеттіліктерге бейімдеудің негізгі жолы.

Оның негізгі әдіс-тәсілдері:

- *Тұрақты орман шаруашылығы* – орман ресурстарын тиімді пайдаланудың ең негізгі тәсілі – тұрақты орман шаруашылығын жүргізу. Бұл бағыт орманды пайдалану көлемін оның табиғи қалпына келу мүмкіндігімен сәйкестендіруге негізделген. Яғни кесілген ағаштың орны уақытылы қайта қалпына келтірілуі тиіс. Бұл экожүйелік тепе-теңдікті сақтап қана қоймай, орманның су қорғаушы және климат реттеуші қызметін де жалғастыруға мүмкіндік береді.

- *Агроорман-мелиорация* – егін шаруашылығында орман жолақтарын отырғызу арқылы жел эрозиясының алдын алу – орманды пайдаланудың тиімді тәсілдерінің бірі. Агроорман-мелиорация әдісі Қазақстанның қуаң далалы аймақтары үшін аса маңызды. Орман жолақтары топырақтың ылғалын сақтап, микроклиматты реттейді, нәтижесінде ауыл шаруашылығы дақылдарының өнімділігі 10-15 пайызға дейін артады.

- *Орманды қалпына келтіру шаралары* – орман өрттері, заңсыз кесулер немесе табиғи апаттардан кейін орманды қалпына келтіру ұзақ мерзімді пайда әкелетін маңызды шара. Бұл жерде жасанды орман отырғызу, жергілікті ағаш түрлерін қайта енгізу және сирек кездесетін түрлерді қорғау басты бағыт болып табылады. Орманның генетикалық қорын сақтау экологиялық қауіпсіздіктің негізгі кепілі саналады.

Орман ресурстарын тиімді пайдалану ауыл шаруашылығы өндірісінің тұрақтылығын арттыратын маңызды факторлардың бірі болып саналады. Ормандардың болуы егіншілік аймақтарында микроклиматты қалыптастырып, ауыл шаруашылығы өнімділігін арттырады. Орман жолақтары жел эрозиясының алдын алып, топырақтың құнарлылығын сақтауға көмектеседі. Сонымен қатар, орман алқаптары жауын-шашын мөлшерін реттеуде және су

қорларын қорғауда ерекше рөл атқарады. Су режимінің тұрақтылығы егін шаруашылығы үшін сенімді ресурс болып табылады. Мал шаруашылығы үшін орман ресурстары жайылымдарды қалпына келтіру және мал азығы қорын толықтыруда маңызды мәнге ие. Орман ішіндегі әртүрлі өсімдіктер жайылымдық биоәртүрлілікті сақтап, экожүйелік тепе-теңдікті қолдайды. Орман шаруашылығы өнімдері ауыл халқы үшін қосымша табыс көзі болып табылады. Бұл ауыл аймақтарының әлеуметтік дамуына тікелей әсер етеді. Орман ресурстары сонымен қатар агроөнеркәсіптік кешен кәсіпорындарының экологиялық қауіпсіздігін арттырады. Қалдықтарды қайта өңдеу және экологиялық таза технологияларды қолдану орманды сақтаумен қатар ауыл шаруашылығының тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Инновациялық тәсілдер, мысалы агроорман-мелиорация, орман мен ауыл шаруашылығы арасындағы байланысты нығайтады.

Жалпы алғанда, орман ресурстарын тиімді пайдалану тек экологиялық емес, сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық тұрақтылықтың да кепілі болып отыр. Қазақстан жағдайында ормандардың ауыл шаруашылығына тигізетін ықпалы стратегиялық маңызы бар мәселе болып табылады.

Кесте 1 – Қазақстандағы орман ресурстарының жалпы қоры (2023 ж.)

Көрсеткіш	Көлемі	Үлес салмағы (%)
Жалпы орман қоры	29,4 млн га	100%
Қылқанжапырақты	11,7 млн га	39,8%
Жапырақты	9,5 млн га	32,2%
Бұталы	8,2 млн га	28%

1-ші кестеде көрсетілген үлес салмағы әр орман түрінің көлемін жалпы орман қорының аумағына қатынасы арқылы есептелді. Яғни, үлес салмағын анықтау үшін орман түрінің ауданы жалпы орман қорының көлеміне бөлініп, алынған нәтиже 100-ге көбейтілді. Осы әдіс негізінде қылқан жапырақты ормандардың үлесі 39,8 %, жапырақты ормандардың үлесі 32,2 %, ал бұталы алқаптардың үлесі 28,0 % екендігі айқындалды.

Орман ресурстарын тиімді пайдалану ауыл шаруашылығы мен агроөнеркәсіптік кешеннің тұрақты дамуын қамтамасыз етудің стратегиялық алғышарттарының бірі болып табылады. Мақалада орманның экологиялық, экономикалық және әлеуметтік маңыздылығы кешенді түрде қарастырылып, олардың ауыл шаруашылығына тікелей және жанама әсері айқындалды. Орман экожүйелері ауыл шаруашылығы жерлерінің құнарлылығын сақтап қана қоймай, өнімділікті арттыруға қолайлы жағдай жасайтыны дәлелденді. Қылқан жапырақты ормандар климаттық тұрақтылықты сақтауда ерекше рөл атқарады, себебі олар көмірқышқыл газын қарқынды сіңіріп, ауа құрамын жақсартады. Ал жапырақты ормандар органикалық заттардың көзі ретінде топырақ құрылымын байытады және ауыл шаруашылығы үшін тыңайтқыштық маңызы бар гумустың қалыптасуына ықпал етеді. Бұталы ормандар жайылымдардың өнімділігін сақтап, биоәртүрлілікті қолдау арқылы мал шаруашылығы саласына жанама үлес қосады. Сонымен қатар, ормандардың тозуы ауыл шаруашылығы өнімділігінің төмендеуіне әкелетіндігі анықталды. Әсіресе, орманды алқаптардың қысқаруы топырақ эрозиясының күшеюіне себеп болып отыр. Бұл өз кезегінде егіншілікке қолайсыз жағдай туғызады. Су режимінің бұзылуы да ауыл шаруашылығы саласына кері әсерін тигізіп, дақылдардың өнімділігін тұрақсыздандырады. Жүргізілген талдау нәтижелері ормандардың ауыл шаруашылығына тек табиғи қорғаушы фактор ретінде ғана емес, сонымен қатар экономикалық тиімділікті арттырушы құрал ретінде де қаралуы қажет екенін көрсетті.

Менің ойымша, Қазақстандағы ауыл шаруашылығының тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін орман ресурстарын тиімді пайдаланудың мемлекеттік деңгейде қолдауы қажет. Біріншіден, орманды жерлерді сақтау және кеңейтуге бағытталған бағдарламалар күшейтілуі тиіс. Екіншіден, ауыл шаруашылығы мен орман шаруашылығының интеграциясын қамтамасыз ететін жаңа технологиялар енгізілуі керек. Үшіншіден, ауыл аймақтарында экологиялық мәдениетті қалыптастыру, халықтың табиғатты қорғау ісіне қатысуын арттыру аса маңызды.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері орман ресурстарының ауыл шаруашылығына тигізетін пайдасын жан-жақты көрсетіп, олардың тек экологиялық емес, әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан да ерекше мәнге ие екенін дәлелдеді. Осы арқылы зерттеудің ғылыми жаңалығы айқындалып, агроөнеркәсіптік кешенді дамытудағы орман ресурстарының орны нақты дәлелдермен негізделді.

Қорытындылай келе, орман ресурстарын тиімді пайдалану – Қазақстан ауыл шаруашылығының экологиялық тұрақтылығын қамтамасыз ететін, экономикалық тиімділігін арттыратын және әлеуметтік дамуын қолдайтын басты тетік болып табылады. Бұл мәселе болашақта да өзектілігін жоймай, еліміздің аграрлық саясатының негізгі бағыттарының бірі болып қала бермек.

Әдебиеттер

1. Арыстанғұлов Т.Ә. Орман шаруашылығы негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 248 б.
2. Сейітов С.Қ., Жұмабаев Н.А. Ауыл шаруашылығы экономикасы. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2020. – 312 б.
3. Құрманбаев Ә.М. Агроөнеркәсіп кешенін тұрақты дамыту: теориясы мен тәжірибесі. – Алматы: Экономика, 2018. – 276 б.
4. Қазақстан Республикасы Экология және табиғи ресурстар министрлігі. Қазақстан орман қорының жай-күйі туралы жылдық есеп. – Астана, 2023. – 145 б.
5. Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросы. Қазақстандағы ауыл шаруашылығының көрсеткіштері: статистикалық жинақ. – Астана, 2022. – 210 б.
6. FAO. State of the World's Forests 2022. – Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2022. – 260 p.
7. World Bank. Kazakhstan: Forest Sector Review. – Washington, DC: World Bank, 2021. – 84 p. – URL: <https://documents.worldbank.org/> (Қол жеткізілген күні: 25.09.2025).
8. Смағұлов Е.Е., Әбдікеримова Д.С. Экожүйелік қызметтер және ауыл шаруашылығының тұрақты дамуы. – Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2021. – 198 б.
9. Brown S., Lugo A. World Forests and Global Change. – New York: Springer, 2019. – 356 p.]
10. UNEP. Global Environment Outlook 6: Healthy Planet, Healthy People. – Nairobi: United Nations Environment Programme, 2019. – 708 p.
11. Молдағали Н.С. Табиғатты пайдалану және қоршаған ортаны қорғау негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 264 б.
12. Сүлейменов Ж.С. Қазақстан ауыл шаруашылығы: қазіргі жағдайы мен даму перспективалары. – Нұр-Сұлтан: Экономика, 2019. – 318 б.
13. Шадрин В.В. Лесное хозяйство и устойчивое развитие сельского хозяйства. – Москва: Колос, 2018. – 280 с.

Ж.Ж. Тажикова

«Болашақ» университетінің жоғары колледжі
ҚР, Қызылорда қ., tazhikova7474@mail.ru

ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТІ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУДІҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Нарықтық экономикасы дамыған елдерде инвестициялық қызметті реттеу процесінде мемлекет өз міндетіне бірнеше функцияларды алады: біріншісі-жеке капитал салымдарының жалпы көлемін реттеу, мәні бойынша қарыз пайыз саясаты, ақша-несие, салық және амортизация саяттары арқылы жүзеге асырылатын инвестициялық процесті басқару бойынша негізгі макроэкономикалық функция; екіншісі-несие және салық жеңілдіктерімен беірлетін қаражаттар бойынша қызмет салаларына және белгілі кәсіпорындарға капитал салымдарын іріктеулі ынталандыру, мысалы, инвестициялық несие арқылы, үшіншісі-ірі корпорациялардың жоспарлары мен әрекеттерін сәйкестендіру арқылы белгілі өндірістік қуаттарды енгізу және шығару мақсатында инвестициялық процеске тікелей әкімшіліктің араласуы. Нарықтық экономикасы дамыған елдерде мемлекеттік қаржы салымдарының ерекшелігі, инвестициялық шешімдерді қабылдау және жүзеге асыру бюджеттік және қайтарымды негізде жүзеге асырылатынымен түсіндіріледі, ол оларды жүзеге асырылуын қатаң бақылау жүргізіліп, инвестициялық процестің барлық кезеңінде ақша қаражаттарының игерілуін бақылаумен түсіндіріледі.

Батыс ердерде инвестициялық процесті реттеудің негізхгі принциптері болып: капитал мен жеке меншікке қол сұғылмаушылық; банк несиелерін қатаң қайтарымдылығы, мемлекет тарапынан жеке капиталға белгілі кепілдік беру, салық заңының тұрақтылығы, ұлттық және шетелдік капитал үшін тең инвестициялық мүмкіндіктер табылады.

Табыс салығы, амортизация саясаты және салықтық преференциялар (пұрсаттылық) және демеу қаржылардың әртүрлі формалары, нарықтық экономикасы дамыған елдердегі жеке тұлғалардың табыстарына салық салу саясаты- әсіресе дағдарыс кезеңдеріндегі қаржы салымдары мен қаржы жинақтарын реттеудің негізгі әдістері.

Экономикалық өсу мен жинақтар оң өсу динамикасын сақтаған, инвестициялық процестерді реттеудің әкімшілік тәсілдерінен нарықтық тәсілдерге өту жылдары, және көп жағдайда инфляцияның деңгейін көтермеу үшін, экономикалық процестерді баяулату қажет болған жағдайда, бұл кезеңдегі инвестициялық саясаттың стратегиясы мен тактикасы салық төлеушілердің әртүрлі категорияларына жеңілдіктер бере отырып, салық салудың жоғары деңгейін жүргізумен түсіндіріледі.

Соғыстан кейінгі қайта құру және экономиканың материалдық потенциалын жинақтаумен, өндіріс саласында еңбек, материалдық және энергетикалық шығындардың артуына байланысты қаржы жинақтаудың кезеңінен кейін, капитал жинақтау және инвестициялық процесті басқару стратегиясында батыс елдерінде бірінші орынға капитал салымдарын жалпы және жүйе құрау арқылы ынталандыру мәселелері қойылды.

60 жылдарда инвестициялық қызметті қайта құру, актив бөлігі бойынша 3-7 жылға дейінгі мерзімін және пассив бөлігін 15-20 жылға дейін қысқартуға әкеп соқтырған негізгі капиталдың құнын жедел есептен шығарумен түсіндірілетін амортизация саясатының жаңа принциптерін дамытудан басталды. [2]

Капитал жинақтары мен инвестициялық қызмет процестерін ары қарай ынталандыру салық салымдарын азайту және салық несиелері мен демеу қаржылармен байланысты.

90 жылдардың ортасында батыс елдерде салық салу мөлшерлемесі табыс салығы бойынша бұрынғы 40-50% қарағанда 32-35%, жеке тұлғаларға салынатын салық 15-50% төмендеген.

Шағын бизнес үшін жиынтық табыс көлеміне қарай 15-35% шамасында табыс салығы қолданыла бастады.

Дамыған елдерде инвестициялық процесті ынталандыратын негізгі салық жеңілдіктері былай көрсетіледі: [1]

- салық несиесі- жаңа жабдықтың құнының бір бөлігі лсы жабдықтың пайдалану мерзімі ішінде есептен шығарудың толық өтемақысымен оны сатып алу кезіндегі табысқа салынатын салықтан алынып тасталады.

- Салық жеңілдіктері-салық органдарында есепте тұрған активтерді пайдалану мерзімі ішінде өндіріс шығындарына жатқызылатын амортизация сомасын азайту арқылы табыс салығынан алынады;

- Салық демеуқаржысы-жабдықтың құнын есептен шығару кезіндегі салық салынатын база немесе салық төлемдерінен тікелей алып тастаулар.

Мысал ретінде 60-70 жж. қолданылған АҚШ инвестициялық салықтық несиені келтіруге болады; Ұлыбританиядағы жаңа жабдықтың құнының 20% жиынтық табыс шамасынан алып тастау арқылы табыс көлемін азайтуға рұқсат етілген салық демеуқаржыларын атауға болады [1].

Дамыған елдерде инвестициялық саясатты пайда болған қоғамдық жаңа қажеттіліктерді қанағаттандыруға қажетті жаңа нарықтық құрылымдық және технологиялық қайта құруларды іздестіру және жүзеге асыру туындатты.

Батыс елдері үшін ағымдағы кезеңдегі инвестициялық стратегияның ерекшелігі материалдық өндіріске қаржы салымдарын қысқарту және оларды қызмет саласына арттырумен түсіндіріледі, ол жалпы экономиканың өнім бірлігінің капиталды қажетсінуін төмендетеді.

Шет мемлекеттерде инвестициялық процесті реттеу құралы ретінде мемлекет мына жағдайларға қолданатын мемлекеттік инвестициялық тапсырысы қарастырылады:

- инвестициялық салада нарықтық қатынастардың әлеуметтік және экономикалық теріс салдарын бейтараптандыру үшін;

- Жеке және жалпы мемлекеттік міндеттердің арасындағы мүдделердің сәйкес болмауы жағдайында;

- Жалпы мемлекеттік және аймақтық мүдделер тұрғысынан инвестициялық салымдардың басымдықтарын қалыптастыру үшін;

- Конъюнктуралық нарықтық қайшылықтардың салдарынан пайда болатын дайын материалдар мен жекелеген материалдардың тапшылығын жою кезінде. [2]

Қарастырылып отырған мәселе бойынша Франция мысалын қарастыралық.

Францияда мемлекеттік сектордың үлесі әлеуметтік-экономикалық инфрақұрылым салаларын арттыру арқылы артқан.

Қоғамдық пайдалану салаларының жеке меншіктерін есепке ала отырып, (энергетика, көлік, байланыс) мемлекеттік сектордың негізгі капиталы елдің негізгі капиталынан 30,9% құраған. [1].

Францияда мемлекеттің экономикаға араласу формаларының арасында қаржы салымдарының жүйесін реттеу басым болған.

Олардың көлемі мен құрылымы инвестор ретінде ғана емес, жеке сектордың инвестициялық қызметіне қолдау жасаған мемлекет тарапынан қатаң бақылауында болған және қаржы салымдарын мемлекеттік реттеудің осындай механизмін бюджеттен қаржылық көмек, әртүрлі демеуқаржы, салық және маортизациялық жеңілдіктер ретінде пайдаланған.

Олардың арасындағы кеңінен қолданылғаны 1960-1961жж пайда болған, бірақ 1963 жылы қабылданған «тұрақтандыру жоспарынан» кейін қолданыла бастаған «квазиконтрактілер».

Бұндай келісімдердің көмегімен орталықтандырылған мемлекеттік фактордың әсері кәсіпорынның меншік формасын ресми өзгертусіз күшейеді.

Өндірістің қаражаттарына жеке меншіктің сақталуына қарамастан, меншік иесінің айрықша құзыретінің бір бөлігіне мемлекеттік қысым көрсетіліп, басқа экономикалық агентке беріледі [2].

Өндірістік қатынастардың сипаты өзгереді:мемлекеттік қаржылар мен жеке қаржы бір бірімен қатар емес, органикалық өзара байланысты болады.

Бұндай қарым-қатынаста мемлекет тікелей атқарушы емес, үйлестірушінің ролін атқарады, сол себептен өзін майда –шұйде жұмыстардан құтқарып тек төменгі буын орындауы тиіс «ойындар ережесін» анықтайды.

Демеу қаржыдан басқа қайтарымсыз негізде және квазиконтрактілер негізінде мемлекет ұлттық және жеке кәсіпорындарға қарыз беру практикасын кеңінен қолданады.

Бұл бағдарламаларды ол 1947 жылы құрылған әлеуметтік және экономикалық даму қорлары арқылы жүзеге асырады.

Онда салық жарналарынан немесе бағалы қағаздар нарығындағы орналастырылған мемлекеттік қарыздардан және несиелік жүйесінде бір жағынан қаражаттары жеткіліксіз ұлттық кәсіпорындарды несиелік отырып, екінші жағынан экономикалық дамудың ұлттық бағдарламасымен қарастырылатын секторларды несиелеуден алынған бюджет қаражаттарының бір бөлігі шоғырландырылады.

Мемлекеттік қарыздар жеке мүддеден тыс мақсаттарға, өнеркәсіптік емес кешенді қолдауға, дағдырасты салаларға және озық технологиялар негізінде бүкіл экономиканы жаңғыртуға бағытталған мақсаттарға жеңілдік пайыздық мөлшерелеме бойынша беріледі [2].

Бірақ агроөнеркәсіптік кешен, көлік және тұрғын-үй құрылысы сияқты салалар мемлекет тарапынан көмек алушыларының қатаырында қалады.

30 жыл бойы Франция Үкіметінің жүргізген саясаты, осы кезең ішінде экономикаға әсер етудің тікелей және жанама әдістерін икемді үлестіруге кейінсиандық рецептілерді, «дирижизмнің» теориялық доктринасын енгізу, экономикаға мемлекеттің қатысу формаларының өзінің өзгеруімен, нарықты реттеуші ролі, араласуының кең ауқымымен ерекшеленеді.

Басқа елдерге қарағанда Франция банктердің міндетті резервтерін, салық салу деңгейін, әртүрлі жеңілдік және пұрсаттылық түрлерін енгізу арқылы айналым саласы арқылы инвестициялық сұранысты реттеу бойынша шаралардың барлық жиынтығын пайдалануды кеш қолға алған.

60-жылдардың жартысы 70-жылдардың басында инвестициялық процесті несиелік және бюджеттік реттеудің француздық жүйесі басқа дамыған капиталистік елдердің жүйелеріне жақындады.

Бұндай тәсілді қайта қарауға, қолданылып жүрген инвестициялық процеске мемлекеттің тікелей және жанама араласу әдістері күмән тудырған 70 жылдардағы дағдарыс әсер етті [2].

Қоғамдық өндірістің пропорциясын және динамикасын реттеудің жанама әдістеріне назар аудару-батыс елдерінің көбісінің шаруашылық кешенін мемлекеттік реттеу жүйелеріне тән.

80 жылдар Франция үшін, басқа да дамыған елдер сияқты экономиканың қаржылық және ұйымдық қайтақұрылымдау кезеңі болды.

Экономикалық дамуға жауап беретін профилдік органдар ақша-несиелік және қаржы саясатының бірдей тетіктерін өздерінің басқарушылық әсер етуіне пайдалана отырып, жоспарлауды кеңінен қолданды, ол нұсқаушылық сипаттағы дамудың бесжылдық индикативтік жоспарын жасау және енгізуді білдіреді.

1982-1983жж қабылданған «өтпелі жоспар» өсу қарқынын сқтауға, жұмыспен қамтуды тұрақтандыру, нарықтық стимулдер мен тетіктерді күшейтуге бағытталған «аралас экономикаға» өтуге бағытталды.

Бұл нұсқа бағаны, несиені, валюта операцияларын, салық реформасын, мемлект меншігінен алуды бақылауды қамтыды.

Қазіргі күні Францияда мемлекет өндірістік және несиелік-қаржы салаларындағы инвестициялық процестерге, мемлекеттік бюджеттің табысын қайта бөлуге, басым мақсаттарды жиынтық көрсету және оны жүзеге асыру ретіндегі жоспарлауды қамтитын экономикалық саясатты жүргізуге қатысады [2].

Бұл процестің өтуі ашық және жасырын кедергілерден өту, ішкі қайшылықтардан, жүзеге асырудың оңтайлы ұйымдық және құқықтық формаларын іздестіру арқылы күрделі жүрді.

Осылайша, мемлекеттік қаржы салымдарының жүйесі Францияның қазіргі шаруашылығының құрылымы көрінетін айна сияқты.

Бюджет арқылы жүретін инвестициялық ағымдар осы құрылымдарға нақты мемлекеттік форма беретін түзетуші фактор болып табылады.

Соңғы жылдары ғылыми талдаудың объектісі болып, отандық және шетелдік экономикалық ғылымда да Жапонияның экономикалық дамуының жоғары қарқыны табылады [2].

Жапонияның экономикалық мәселесін шешуінде мемлекеттік инвестициялау және несиелеу жүйесі маңызды роль атқарды.

Мемлекеттік қарыз және инвестиция бағдарламалары жапондық экономикалық модельдің негізгі доктриналарының бірі болып табылады.

Жапонияда 80 жылдардың басында мемлекеттің экономикаға орташа араласуын білдіретін реттеу жүйесі қалыптасты.

Және мемлекеттік инвестициялық шығындардың үлесі жоғары болған. Бұл ең алдымен қоғамдық жұмыстарға қаржы бөлу түрінде көрінеді.

Бір жағынан реттеудің жапондық моделі мемлекеттік аппараттың нарықтық қатынас субъектілерін мемлекеттік органдарға бағынышты етудің жапондық менталитетінен туындаған «әкімшілік басқару» аясында жүзеге асырылатын жеке бизнеспен тығыз байланысымен сипатталады.

Инвестициялауға қажетті қаражаттарды қалыптастырудың негізгі көздері болып, үкіметтің қабылдаған шарларының арқасында мол болған қаржы ресурстары мен пошта-жинақ желісі табылады.

Басқа көздері-бұл қаражаттарының бір бөлігі міндетті түрде сенімділік қорларында шоғырландырылатын мемлекеттік зейнетақы қоры, пошталық сақтандыру қорының бос қаражаттары, өндірістік инвестициялардың арнайы бюджет қоры, мемлекет кепілдік беретін жеке қаржы институттарының несиелері [2].

Одан басқа, Жапонияда қазіргі күні заңмен бекітілген мемлекеттік регламентациялау жүйесі бар.

Осы регламентацияның әсеріне ілігетін экономиканың салаларының үлесті салмағы 41,4%, ал оларға бағынышты салалардың үлесі 18,7%. Құраған.

Мемлекеттік реттеудің жоғары деңгейімен пайыздық мөлшерлеме, ішкі және сыртқы нарықтардағы капиталмен жүргізілетін операциялар, басқару салаларын қосқанда бүкіл қаржы саласының қызметі сипатталады.

Жапонияның қазіргі инвестициялық-несие жүйесі Орталық Банкті-Жапония Банкін, мемлекеттік арнайы банктерді, мемлекеттік қаржы мекемелерін және коммерциялық банктерді қамтиды.

Одан басқа, зақмерзімді несиелеу банктері, агроөнеркәсіп кешенін несиелеуге маманданған кооперативтік сипаттағы институционалдық инвесторлар жұмыс істейді [2].

Жапондық өнеркәсіптің дамуына әсіресе үш мемлекеттік қаржы институттары-Даму Банкі, Экспорт-импорт банкі және шағын бизнесті қаржыландыру корпорациясы күшті әсер етеді.

80 жылдардың басында олардың жапондық фирмаларға берген қырызының үлесі: металл өнімдерінің өндірісінде-15,7%, қара металлургияда-12,4, түрлі-түсті металлургияда-7,7, құрылыс материалдарының өндірісінде-12,9, химия өнеркәсібінде-6,3, электр-техникалық машинажасауда-5,7%.

Мемлекеттік несиелік-қаржы институттары Жапонияның өнеркәсіптік құрылымын жаңғыртуда маңызды роль атқарды.

Мемлекеттік қаржы институттарының қарыздарының есебінен 1955 ж. Жапон фирмаларының 32% жаңа өнеркәсіптік жабдықтары сатып алынды, 1965-16%, 1980 ж. – 17,6% және 1990ж. – 8,1% [2] қаржыландырылды.

Мемлекеттік Даму Банкі ұсынған қарыздар да маңызды функцияларды орындады.

Осы қарыздар арқылы электр энергетикасы, газбен және сумен жабдықтау жүйелері қаржыландырылды.

Олар сонымен бірге мемлекет тұрғысынан басым сипаттағы қызмет саласына жеке қаржы мекемелерінің қарыздарының катализаторының ролін атқарды.

Мемлекеттік Даму Банкінің қарыздары инвестициялық жобаның құнының 30-50% жапқан және 5 тен-15 жылға дейін мерзімге, жеке банктердің несиелеріне қарағанда аз пайызбен берілген.

Бұндай қарызды алатын фирмаларға жеке банктер талап ететіндей банктерде олардың сомасынан 10% көлемінде депозит ашудың қажеті болмайды.

Жаңа салаларды жоспарлау және жасау, жаңа технологияларды енгізу кезінде қолданылатын әкімшілік шаралардан басқа, салық жеңілдіктері және преференциялары, арзан қарыздар, әтүрлі демеуқаржылар кеңінен қолданылады.

Осыған орай өндірістің тиімділігін арттыруға қолайлы жағдай жасауға ықпал еткен өнеркәсіпті қайта құрылымдау жүзеге асырылды.

Инвестициялық белсенділікті ынталандыруға қабылданатын шаралар, салық салымдарын біртіндеп жеңілдетуді, елдегі инвестициялық-қаржылық климатты қалыптастыру және жақсартуды қамтиды.

Үкімет әлемдік экономиканың өзгеріп отырған болмысына сәйкес болатын» икемді және жасампаз экономикалық құрылымды жасауы тиіс.

Басқа елдердегідей Жапонияда да жинақты және инвестицияны ынталандыруға бағытталған шаралар жиынтығы қабылданды.

Әдебиеттер

1. Сумароков В.Н. Государственные финансы в системе макроэкономического регулирования. – М.: Финансы и статистика, 2006 г.
2. Якобсон Л.И. Экономика общественного сектора. Основы теории государственных финансов. – М.: Аспект Пресс, 2006

МАЗМҰНЫ

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС

ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

Сәйдірахманұлы Ұ.

«Қазақ» газетіндегі Шәкәрім Құдайбердіұлына қатысты деректер..... 4

Ercüment A.

Earth observation in the age of artificial intelligence: the power and future of geoai..... 8

Борисова А., Элеманова Р.

Формирование органолептических и пищевых характеристик фасолевой пасты с натуральными добавками 14

Melissova A.A., Kalibekkyzy Zh., Bekbayev K.S.

From waste to green hydrogen: a circular bioeconomy platform for decarbonisation..... 20

1 СЕКЦИЯ: ШӘКӘРІМНІҢ РУХАНИ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

СЕКЦИЯ 1: ДУХОВНОЕ НАСЛЕДИЕ ШАКАРИМА И СОВРЕМЕННЫЕ ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

Насимов М.Ө.

Шетелдік ғылыми басылымдардағы Шәкәрімнің рухани мұрасы 23

Асқарова А.Ш.

Шәкәрім Құдайбердіұлы өлеңдеріндері драматизм диалогы 27

Aimakhanova A.

Enhancing spiking skills through technology-driven visuals 31

Абдыханов У.К.

Роллан Сейсенбаевтың шығармашылығындағы туған халқының тағдырын бейнелеудегі дәстүрлері мен жаңашылдығы 35

Ш.С. Кенесбаева

Жүсіпбек Қорғасбектің қазақ медиакөшіліктегі журналистік қызметі 42

Мусинова Г.С.

Қазақ поэзиясындағы экология көрінісі: Семей сынақ полигоны негізінде 46

Абдыханов У.К.

Қазақ көркем әдебиеті – қазіргі заманды ұғынуға, оның ең қиын мәселелеріне жауап іздеудің кілті 51

Картаева А.М., Қайырбаева Ж.Қ.

Шығыс Қазақстанның әдеби туризмі және өлкетану мәселелері 58

Шауханов А.А., Оразбекова Ф.К.

Я никогда не расставался с произведениями Абая 62

Рахметуллин Е.Е.	
Алашорда тарихына қатысты Томск архивінің құжаттары	65
Tagiltseva A.V.	
Shakarim's humanistic philosophy in english language teaching	67
Әлімбаева А.Қ., Нурмухамбетова К.М.	
Мектепке дейінгі білім беру ұйымдарындағы инклюзивті білім беру	72
Айтчанов Н.К.	
Абай Құнанбайұлы мұрасына негізделген мейіргер ісіндегі рухани-адамгершілік құндылықтар	76
Ақбаева Л.Н., Ақбаева А.Н.	
Эстетические воззрения Шакарима Кудайбердиева	78
Апеева Г.С.	
Шәкәрім поэмаларындағы эпикалық дәстүр және фольклорлық мифтік сарындар	82
Дакина Г.Т.	
Медиа білім беру – балалардың цифрлық ортада қауіпсіз мінез-құлқын қалыптастырудың педагогикалық құралы.....	86
Бейсетай А.С., Секей Ж.	
Ш.Мұртазаның «Тәуекел той» әңгімесін ұлттық құндылықтар негізінде оқыту.....	89
Темірболатова Н.М., Секей Ж.	
М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясын Қ.Бітібаеваның технологиясы арқылы оқыту.....	97
Ноғайбаева М.К., Тенизбаева М.Е.	
Педагог-психолог мамандардың инклюзивті білім беруге даярлаудың маңыздылығы	103
Ахметова М.К.	
Коллаборативная образовательная технология при обучении английскому языку.....	106
Кульниязова А.К.	
Шоқан Уәлихановтың әдебиет туралы зерттеулері және мектепте тұлғатану мәселесі	110
Нұрзадаева Б.Ә.	
Төлен Әбдіков шығармаларын оқытудың инновациялық технологиялары.....	113
Алиева Ж.М.	
Шәкәрімнің «Қалқаман-Мамыр» поэмасындағы көркем образ жасаудағы шеберлігі....	117
Салихова М.Р., Сидоренко Н.И.	
Развитие функциональной грамотности младших школьников через исследовательскую деятельность на уроках	121
Сейткасымова Э.Е., Сейтханова А.Ж.	
Мектепке дейінгі жастағы балаларға ойын әрекеті арқылы экологиялық тәрбие мен білім берудің тиімді жолдары.....	124
Богданова М.Б.	
Методические инновации в преподавании русского языка и литературы в средней школе	127
Абилкаирова К.К.	
Шәкәрім Құдайбердіұлының ең танымал және терең мағыналы сөздері	131
Абугалиева Н.Р., Тілеубекқызы Ә.	
Шәкәрім поэзиясындағы жасампаз құндылықтар	133
Агимбаева Г.К.	
«Қилы Заман» повесіндегі тарихи шындық	137
Сержанова Г.А., Кудекенова Ш.М.	
Баланың ішкі сенімін нығайтудағы тәрбиешінің рөлі	140
Ошан Г.А., Абеуова А.С.	
Ұлттық рух және мәдени мұра мәселелері	145
Салимжанов Б.Е., Смағұлова А.Т.	

Ахмет Байтұрсынұлының жазу туралы ғылыми мұрасы және оның бүгінгі өзектілігі Аяпбергенова М.А.	148
Шәкәрім шығармаларының тағылымдық сипаты Бекова Г.А.	154
Шәкәрім шежіресінің әдеби-тарихи сипаты Бижігітова Н.Б.	157
Шәкәрім мұрасы - асыл қазына Мұхаметкәрімов Д.Н.	161
Оқушының білім сапасын жетілдіру жолдары Мауэнова А.Е.	165
Жоғары білім берудегі жасанды интеллект: болашақ педагогтардың цифрлық сауаттылығын дамыту жолдары Нурдильдинова К.А., Аманжол С., Тенизбаева М.Е.	169
Болашақ педагог мамандардың фасилитациялық құзыреттілігінің инклюзивті білім беру ортасындағы көрініс Акбердинова А.К.	173
Развитие креативного мышления учащихся через интеграцию духовного наследия Шакарима в обучение английскому языку Салимжанов Б.Е., Ердембеков Б.А.	176
Дулат Бабатайұлы шығармаларындағы ұлттық сана мен ағартушылық идеялар Қасымов Е.М.	179
Дарынды балалармен жұмыс жүргізудің жолдары Жармагамбетова Г.К.	183
Шәкәрімнің мәңгілік мұрасы Жуматаева Ж.Д.	186
Қазақ тілінен оқыту материалдарын игертудің тиімді жолдары Қуанышева Ә.М., Муканова К.К.	190
Тілдік зерттеулердің жаңа парадигмасы: корпуслық лингвистика Исенова М.Ж.	192
Концепция совести в философии Шакарима и ее значение для современной психологии личности Советбекова А., Орынбекова А.С.	195
Бала кездегі жағдайлардың ересек жастағы мінез-құлыққа ықпалы Искакова С.Б.	198
Шәкәрімнің шежіре қолжазбасы Казиева И.М.	201
Шәкәрімнің мәңгілік мұрасы Калымбаева Г.С.	205
Творчество Шакарима в контексте интеграции мировой и казахской литературы..... Камзаева А.Ж.	209
«Қазақ шежіресі» және тарихи шындық: Шәкәрім еңбегіндегі тарихи деректердің сенімділігі мен қазіргі тарихнамадағы орны Кошербаева Ж.Ж.	213
Шәкәрім шығармашылығын ұлттық құндылықтар негізінде оқыту Кудайбергенова А.К.	217
«Абай жолы» роман-эпопеясындағы шешендік сөздер Мажимов Е.Е.	220
Шәкәрім шығармаларының жанрлық-стильдік табиғаты Мукамеден Д.	224
Шәкәрім мұрасы – мәңгілік мұра Сейтмуратова А.	227
Шәкәрім жеткен рухани деңгей Шәкәрім жеткен рухани деңгей	231

Мамырбаева Г.М.	
Шәкәрім мұраларының зерттелуі жайында	234
Махамбетова Ж.С.	
Бастауыш сыныпта Smart технологиясының элементтерін қолданудың әдіс-тәсілдері	238
Муканова К.С., Жумагелдыева А.Ж.	
Шәкәрім өлеңдеріндегі рухани-адамгершілік мәселелері	242
Намазбаева Г.К.	
Бастауыш сыныпта рухани тәрбиенің құндылығы	245
Новикова Г.В.	
Развитие познавательных интересов учащихся на уроках «Познания мира»	247
Сатыбалдина Г.Т.	
Оқу процесінде дидактикалық ойындарды пайдалану	249
Серикказы Д.Н.	
М.Әуезовтің әдеби бейнесін даралаудағы көркемдік тәсілдер	253
Скрипко Т.Н.	
Особенности экологического воспитания в начальной школе	256
Бегембаева Б.С., Жұмағазина М.С.	
Мектепке дейінгі жастағы балаларда мінез-құлық мәдениеті мен жағымды қарым-қатынас дағдыларын қалыптастырудың педагогикалық негіздері	259
Бейсыбекова Т.С., Дарибекова А.Д.	
Мектеп жасына дейінгі мекемеде ата-аналармен жұмысты ұйымдастырудағы тәрбиешінің рөлі	263
Жексенаева Ж.К., Қуанышева А.Қ.	
Ұлттық ойындар – мектеп жасына дейінгі балаларды жан-жақты дамытудың тиімді құралы	266
Касымова А.А., Зарипова Г.К.	
Мектеп жасына дейінгі балалардың жан-жақты дамуына сюжеттік-рөлдік ойындардың ықпалы	270
Қабенова М.С., Қазбекова А.А.	
Ерте жастағы балалар аутизмімен ауыратын балалармен жұмыс істеудің психологиялық ерекшеліктері	273
Ниязбекова М.Р., Исакова Д.Т.	
Мектепке дейінгі жастағы балалардың музыкалық ойлау қабілетін шығармашылық-ойын әрекеті арқылы дамытудың педагогикалық негіздері	276
Сулейменова Р.Ш.	
Шәкәрім Құдайбердіұлының рухани мұрасы және қазіргі қоғамдық ғылымдағы өзектілігі	280
Какимов Б.Б.	
Шәкәрім – ұлы тұлға	282
Омарханова Ш.Л., Габдуллина Г.Е.	
Қалыптастырушы бағалау үдерісінің ықпалы	286
Омарханова Ш.Л.	
Физика пәнін оқытудың қазіргі әдістері	289
Кеңесқазиева Ш.Б.	
Қазақ тілінің сөздік қоры мен құрамын оқыту	292
Токтаргазина Н.К., Масалимова А.С.	
Мектепке дейінгі жастағы балаларда математикалық түсініктерді дамыту	296
Скакова Г.С., Байгараева А.Ж.	
Исследование эффективности методов развития математической грамотности как основы формирования функциональной грамотности учащихся.....	299
Турлыбекова С.А., Нигыметова И.С.	
Балаларды ізгілікке тәрбиелеуде отбасы мен мектепке дейінгі ұйымның өзара	

ынтымақтастығы.....	303
Увалиева Г.В., Акылбаева Г.К.	
Интеллектум ойындары арқылы мектепке дейінгі балалардың зияткерлік қабілетін дамыту	306
Служаева С.М.	
Современные педагогические технологии как средство повышения качества в начальной школе	310
Бігербаева Д.М.	
Ағылшын тілін оқытудың қазіргі замандық әдістемесі.	313
Турарова М.М.	
Сабак түсіндіруде ойын элементтерін қолданудың тиімділігі	317

2 СЕКЦИЯ: ӘЛЕУМЕТТАНУ, САЯСАТТАНУ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ҒЫЛЫМДАРДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

СЕКЦИЯ 2: АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИОЛОГИИ, ПОЛИТОЛОГИИ И ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК

Гурина Е.А.	
Социальные аспекты и индикаторы реализации государственной молодежной политики	320
Бақиқызы А., Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті (ҚР, Ақтөбе)	
Мұғалімдер ынтымақтастығы – мектепті дамытудың негізгі факторы	325
Маратова А.А.	
Қазақстан қоғамындағы жастар арасындағы өзекті әлеуметтік мәселелер.....	328
Молдабекова А.Ш.	
Коммерциялық банктердің бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру факторлары.....	331
Сарбасова Г.Ж., Увалиева Н.О.	
Нейропсихология ғылымының қазіргі бағыттары мен даму тенденциялары.....	335
Жамал Р.А.	
Қазақ қоғамындағы отбасы институтының әлсіреуі: ажырасудың көбею себептері және отбасыны сақтаудың жолдары	339
Қыздарбек С.М., Сеитхан Д.С., Шоханова И.Ш.	
Жамбыл облысы еңбек нарығының жағдайы және мәселелері.....	342
Джальмишев М.С.	
Жаңа ақпаратты ортаны қалыптастырудағы цифрлық егемендік пен құқықтық реттеу мәселелері	346
Исова Р.Е., Жиентаева Б.Ж.	
Алыс және жақын шет елдердегі патриоттық тәрбиенің даму ерекшеліктері	350
Әбдінәги С.Е., Жұман А.А., Шоханова И.Ш.	
Солтүстік Қазақстан облысының экономикалық бәсекеге қабілеттілігін арттыру жолдары	354
Молдабекова А.Ш., Қасым Д.Қ.	
Қазіргі кездегі несиенің қайтарымдылығын қамтамасыз ету жолдары	358
Шарипова Д.Р., Орынбекова А.С.	
Экран артындағы балалық шақ: гаджеттердің когнитивті және эмоциялық даму аймағына ықпалы	362
Молдабекова А.Ш., Лесбекұлы З.	
Жеке тұлғалардың қаржылық сауаттылығын арттырудың тиімді бағыттары	365
Азизова А.Ф.	
Қарым-қатынас мәдениеті мен эмпатияның психологиялық денсаулыққа ықпалы.....	369

Мухатаева А.К., Сарсембаева М.Б., Біржанқызы А.	
Экологиялық сана және жасыл қоғам идеясы	373
Мухатаева А.К., Сабитова Д.Р., Ақаева А.Ә.	
Ценностные ориентации молодежи: влияние новых медиа	376
Тлебалдина Н.Х.	
Шәкәрім Құдайбердіұлының рухани мұрасын математика ғылымымен сабақтастыру мәселелері	378
Мухатаева А.К., Хайратқызы А., Рахман А.	
Саяси коммуникацияның цифрлануы: фейк жаңалықтар мәселесі	380
Жакыпова Ж.Б.	
Инклюзивті білім беру жағдайында психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету....	382
Далдирбаева Г.Т.	
C5+CHINA форматындағы Қазақстанның стратегиялық рөлі мен ұстанымы	385
Оразғалиев Ж.К.	
Адалдық – ардың ісі	389

3 СЕКЦИЯ: ИНЖЕНЕРЛІК-ТЕХНИКАЛЫҚ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ

СЕКЦИЯ 3: ИНЖЕНЕРНО-ТЕХНИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА

Табинбаев А.М., Биниязов А.М., Денисов А.С.	
Мониторинг эксплуатационной динамики количественно-качественных характеристик трибологической системы дизельного двигателя	392
Аманова Б.Н., Кулагин Т.	
Модернизация металлических конструкций зданий с помощью углеродных волокон	396
Исмайылов А.Е., Талпакова Б.А., Акжолова А.И.	
Визуализация и реализация переходов состояний в интеллектуальной системе управления биопроцессом	401
Амирханов Қ.Ж., Даутова А.А., Майжанова А.О.	
Тамақ өнімдерінің су белсенділігі көрсеткішін анықтау	404
Уразғалиева М.К., Оспанов Е.А.	
Технологии ии в инженерно-техническом образовании: трансформация роли инженера и новые компетенции	408
Сарбаева М.Д., Бекбаева Р.С.	
Автоматизация и математическое моделирование процесса гидролиза пшеничной соломы: современное состояние и перспективы	410
Тауышев О.У., Шайдрахманов М.К.	
Жоғары сапалы бетон беттерін әрлеу технологиясы	416
Жылқыбаев Т.С., Советбаев Е.Р., Үсенов А.Ш., Кудгельдинов Б.З.	
Влияние проектного обучения на формирование инженерных компетенций	418
Кабулов Б.Б., Абдилова Г.Б., Қасен А.Б., Тұрсынғазы А.Б.	
Механикалық моделді әзірлеу	422
Ағзам Е.М., Какимов А.К., Кусаинов Р.К.	
Цифровизация процессов сушки в пищевой промышленности на примере мобильной установки для малых предприятий	426
Салтанатқызы С.М., Бекеновна К.И.	
Особенности разработки программного приложения классификации на базе машинного обучения	430
Таскалиев А.Т., Нариков К.А., Идрисов Б.Л., Морарь С.	
Разработка технологии производства бетонных изделий с применением	

кремнистой породы – опоки	434
Тілеулі С.А., Оралбаев Е.Е., Турысбекова Г.У.	
Геологиялық барлау жұмыстарының техникалық-ғылыми зерттеулері	439
Сүлейменова А.О., Махмутов Т.Ж., Ахметова І.Е., Алиппаева Ж.Е.	
Биогаз мини-реакторын жобалау және қолдану	442
Бекишев Д.К., Карымсакова И.Б.	
Применение методов искусственного интеллекта для процессов принятия решений	445
Назаров Р.Н., Кенесбек Ә.К., Оралова Т.Е.	
Система дистанционного контроля и управления	449

4 СЕКЦИЯ: ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ ІТ-ТЕХНОЛОГИЯЛАР

СЕКЦИЯ 4: ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ІТ-ТЕХНОЛОГИИ

Джаманбалин К.К., Джаманбалин Б.К.	
Применение искусственного интеллекта на производстве	453
Кайсанов С.Б., Зенкович К.У., Жаксыгулова Д.Д.	
Жасанды интеллекттің болашағы: мүмкіндіктер мен сын-тегеуріндер	455
Беленко О.Г., Рамазанова М.Б.	
Использование искусственного интеллекта студентами в учебной деятельности	458
Евлампиева Е.П., Семейская З.Т.	
О необходимости интеграции искусственного интеллекта в систему высшего образования казахстана	465
Нишанбаева Н.Н.	
Гуманитарное знание в эпоху искусственного интеллекта: трансформация понятий создания и продвижения для потребителей	470
Saidashev R.R., Slyambekova N.A., Sagynbekova E.R., Tagiltseva A.V.	
Innovative approaches to teaching english as a foreign language in the digital era.....	472
Тлебалдина Н.Қ.	
Шәкәрім шығармаларын оқытуда жасанды интеллекті қолданудың тиімділігі.....	475
Султанова Г.А.	
Ақпараттық-өлшеу жүйелерінде өлшемдерді зерттеу	478
Сугуралиева А. М., Кеңесова А.Т.	
Жасанды интеллект бағдарламаның бастауыш сынып оқушыларын оқытудағы ерекшеліктер	482
Кәдірбекова А.К.	
Жасанды интеллектті зерттеудің пәнаралық байланысы	485
Примкулова Ж.К., Муратова М.С., Шоханова И.Ш.	
Жасанды интеллекттің еңбек нарығына әсерін зерттеу	487
Зияданова М.Қ., Күребаева Г.А.	
Жасанды интеллекттің адам психологиясына әсері	490
Сарсембаев Н.А., Бекбаева Р.С.	
Ассоциативті ережелерді іздеу құралының көмегімен супермаркеттің сатылымын оңтайландыру жолдары	494
Хайруллина Д.А.	
Жасанды интеллект және іт-технологиялар	499
Аманкулова Н.Ж., М.О.Насимов	

Влияние искусственного интеллекта на мировоззрение общества	503
Ибраева А.М.	
Интеграция платформы tweek.com в формирование коммуникативной компетенции студентов	506
Ергалиева А.Б.	
Информатика пәнін оқытуда жасанды интеллект және it-технологиялар	510
Садуова А.Ж.	
Тарих пәнін оқытудағы жасанды интеллект және it-технологиялар	512
Погорелов Д., Подкорытов А.	
«Econbattle» – интерактивное приложение для моделирования управленческих решений с применением искусственного интеллекта	514
Алмагамбетова И.Д.	
Тарих және география пәнін оқытуда жасанды интеллектті қолданудың мүмкіндіктері	516
Алтынбаева Э.Т.	
Жасанды интеллекттің мүмкіндіктері мен кемшіліктері	518
Шалкарова А.Ш.	
Ағылшын тілін оқытудың инновациялық әдістерінің маңызы	521
Ахметова Г.Б.	
Искусственный интеллект и нейросети в методической работе педагога	524
Гибатова Б.К., Камзабекова Т.С.	
Интеграция когнитивной лингвистики в искусственный интеллект	527
Насырова А.С.	
Применение искусственного интеллекта для изучения наук о земле	529
Кабаева Ж.Р., Куандыкова С.Ж., Сабиева Г.Т.	
Учитель-исследователь будущего: искусственный интеллект и педагогика в эпоху перемен	534
Кулбаева А.Т.	
Қазіргі педагогтардың ақпараттық құзыреттілігі	538
Кушакова М.Я.	
Культура современного урока русской литературы в условиях внедрения искусственного интеллекта	541
Турысбекова Ж.К.	
Қазақ әдебиеті сабақтарында білім алушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуда жасанды интеллектті дамыту	544
Улыкбекова А.Е.	
Қазақ тілі сабағында жасанды интеллект көмегімен жазылымды дамыту	548

5 СЕКЦИЯ: АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНДІ ДАМУ

СЕКЦИЯ 5: СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО И РАЗВИТИЕ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА

Календарова К.А.	
Ауыл шаруашылығы экономикасының даму бағыттары	551
Калиева А.Б., Карымсакова И.Б., Сүгірбай Ә.М.	
Биогаз өндірісінің қазіргі жағдайы және даму перспективалары	555
Родионова А.Н.	
Сравнительная оценка эффективности профилактических средств ухода за полостью рта у собак в краткосрочный период	558

Казанцева А.Д.	
Ранняя диагностика стельности у крупного рогатого скота	564
Нұрбекова М.Ж., Болкенов Б.Т.	
Экспериментальная оценка водорода, как фактора улучшения качества и санитарной безопасности сливочного масла	568
Сағынаева М.С.	
Қазақстандағы ауыл шаруашылығы-климаты, саланың дамуын талдау мен сипаттамалары	576
Серікқызы Д., Байгазакова Ж.М., Джаманова Г.И.	
Орман ресурстарын тиімді пайдалану – ауыл шаруашылығымен агроөнеркәсіптік кешеннің тұрақты дамуының негізі	579
Тажикова Ж.Ж.	
Инвестициялық процесті мемлекеттік реттеудің шетелдік тәжірибесін салыстырмалы талдау	584

Ескерту: Конференцияға жіберілген материалдар өңделмейді, пікір берілмейді және қайтарылмайды. Конференция жинағына енген материалдар тікелей көшірілгендіктен, баяндама материалы түпнұсқа болып есептеледі.

Примечание: Материалы, присланные на конференцию, не редактируются, не комментируются и не возвращаются. Поскольку материалы, включенные в сборник трудов конференции, являются прямым копированием, представленный материал считается оригинальным.

«Шәкәрім оқулары – 2025» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ

Шәкәрім университеті
«Абай және ұлттық руханият» ғылыми орталығында дайындалды.
Беттеген: Мұсағалиева К.А.
Көлемі 16 б.т. Формат 60х84.
Семей қаласы, Глинка көшесі, 20 А